

School of Theology at Claremont

1001 1399848

The Library
SCHOOL OF THEOLOGY
AT CLAREMONT

WEST FOOTHILL AT COLLEGE AVENUE
CLAREMONT, CALIFORNIA

BX
290
C29

Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΣ ΝΑΟΣ

ΚΑΙ

ΤΑ ΤΕΛΟΥΜΕΝΑ ΕΝ ΑΥΤΩ

(Μετὰ εικόνων)

ΥΠΟ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ν. ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ

ΠΡΩΤΟΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΥ

ΕΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ

ΕΚ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ

1921

Theology Library
SCHOOL OF THEOLOGY
AT CLAREMONT
California

Τῷ Μακαριωτάτῳ, Δειοτάτῳ καὶ Λοφωτάτῳ
Πάτῃ καὶ Πατριάρχῃ Ἀλεξανδρείας
Κυρίῳ μοι Κυρίῳ

Φωτίῳ

Λεωτῷ τῆς Θεολογικῆς Ἐπιστῆμης
Προστάτῃ

ἀναλίδημι εὐγνωμονῶν

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ὁ Χριστιανισμὸς εἶνε ἡ κατ' ἐξοχὴν πνευματικὴ θρησκεία, ἡ ἀνακλήρουσα πνεῦμα τὸν Θεὸν πᾶσαν θεοφιλῇ ψυχὴν πληροῦντα καὶ μεταποιοῦντα εἰς ναὸν Αὐτοῦ σεπτόν. Χῶρος, κατὰ τὰς ἀγιογραφικὰς ὑποτυπώσεις, δὲν περιχωρεῖ τὸν Ἀπεριχώρητον. Ὁ οὐρανὸς θρόνος, ἡ δὲ γῆ ὑποπόδιον τῶν ποδῶν Του. Ποῖον οἶκον θὰ τῷ οἰκοδομήσουν αἱ εὐτελεῖς χεῖρές μας καὶ τίνα τόπον ἐνθα θὰ εὕρῃ τὴν κατάπαυσιν Αὐτός, ὅστις οὐρανοῦ καὶ γῆς κύριος ὑπάρχει καὶ οὐκ ἐν χειροποιήτοις ναοῖς κατοικεῖ; Ἄν ἐπὶ τοῦ κόσμου τούτου ὑφίσταται ἐνδιαίτημα ἀντάξιον τοῦ Θεοῦ, τὸ τοιοῦτον εἶνε τὸ συγγενὲς πρὸς τὸν Θεὸν ἄνθρωπινον πνεῦμα, ἐν τῷ ὁποίῳ, πρεπόντως ἡὑτρεπισμένῳ, φιλεῖ διὰ τρόπου ἑλως ἐνδομύχου καὶ υπεραισθητοῦ Ἐκείνου νὰ κατοικῇ. Ὅτε ὁ ἄγιος Ἰγνάτιος προσήχθη ἐνώπιον τοῦ αὐτοκράτορος Τραϊανοῦ πρὸς ἀνάκρισιν, «τίς εἰ, κακοδαίμον»; ὁ εἰδωλολάτρης βασιλεὺς τὸν ἠρώτησε. Καὶ ὁ Ἰγνάτιος «οὐδεὶς θεοφόρον ἀποκαλεῖ κακοδαίμονα» ἀπεκρίθη. «Καὶ τίς ἐστί θεοφόρος»; ἐρωτᾷ ὁ Τραϊανός. «Ὁ Χριστὸν ἔχων ἐν στέρνοις» ὁ Ἰγνάτιος ἀπαντᾷ. «γέγραπται γάρ: ἐνοικήσω ἐν αὐτοῖς καὶ ἐμπεριπατήσω». Ἰδοὺ λόγαι ἱεράρχου, πλήρη ἔχοντος συνείδησιν τῆς πνευματικότητος τῆς θρησκείας του.

Ὅσον ἐν τούτοις θεμελιώδης καὶ ἀδιαφιλονείκητος ἀπὸ Χριστιανικῆς ἀπόψεως καὶ ἀν ὑπάρχει ἡ ἀνωτέρω ἰδέα, ἡ εἰς τὸ πνεῦμα καὶ τὸν ἐσωτερικὸν ἀγιασμὸν προσφέρουσα τὴν προτεραιότητα ἐπαξίως, ἀλλ' ὑπάρχει καὶ τις ἄλλη, ἥτις, μεθ' ἑλγην τὴν ὑπηρετικὴν τῆς σημασίας, δὲν πρέπει νὰ παραβλέπηται. Ἄν ὁ Θεὸς εἶνε ἀμιγὲς καὶ πανυπερέλειον Πνεῦμα καὶ ὡς τοιοῦτος ἐπέκεινα παντός ὕλικου περιορισμοῦ ἵσταται, ἀλλ' ὁ ἄνθρωπος, δισύνθετος ὢν, τὸν θησαυρὸν τῆς ψυχῆς ἐν ὁστροκίνῳ σκεύει φέρει. Οὐρανὸς καὶ γῆ ἐν αὐτῷ συμπτύσσονται καὶ συμπτύσσονται οὕτω στενῶς, ὥστε νὰ μὴ δύναται νὰ λατρεύσῃ ὁ ἄνθρωπος νοερῶς τὸν Θεόν, χωρὶς νὰ μὴ προστρέξῃ κατὰ φυσικὴν ἀνάγκην καὶ εἰς τὴν ἀπὸ τῶν αἰσθήσεων βοήθειαν. Τοιοιτοτρόπως ὁ χυὸς, ὅστις εἴμαρτο φεῖ! νὰ σύρῃ πρὸς τὰ κάτω τὴν ψυχὴν μας, ἐξυπηρετῇ, δεξιῶς χρησιμοποιοῦμενος, τὴν θρησκευτικὴν ἰδέαν, ἀποκρυσταλλῶν αὐτήν, προλαμβάνων τὴν ἐξάτμισιν αὐτῆς καὶ ἀφυπνίζων τὸν φύσει νυσταλέον νοῦν ὑπὲρ αὐτῆς. Πίστις, ἔλεος καὶ κρίσις εἶνε βεβαίως τὰ βαρύτερα τοῦ νόμου, ὧν ἄνευ ἡ θρησκευτικὴ ζωὴ καταντᾷ μία ματαία ρωποπερπερήθρα καὶ ρομβοστρωμυλήθρα, ὁμοία πρὸς τὴν ἄκαρπον συκὴν, ἣν κατηράσθη ὁ Κύριος. Ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου καὶ ἐσωτερικῇ ἀπλῶς λατρείᾳ, εἰς ψυχικὰς μόνον δονήσεις συνισταμένη καὶ συνειδήσεως ἀγνότητα καὶ πτερυγισμοὺς ἐνδομύχους καὶ καρδίας

κοχλασμούς, δὲν εἶνε τὸ γνῶρισμὰ τῶν τέκνων τῆς γῆς. Τὸ «ναὸν οὐκ εἶδον ἐν αὐτῇ» ὁ γὰρ Κύριος ὁ Θεὸς ὁ Παντοκράτωρ ναὸς αὐτῆς ἐστὶ καὶ τὸ Ἀρνίον» ἐλέχθη ὑπὸ τοῦ συγγραφέως τῆς Ἀποκαλύψεως περὶ τῆς ἄνω Ἱερουσαλήμ, ἐνθα αἱ ψυχαὶ τῶν μακαρίων λατρεύουσι τὸν Θεὸν ἀπηλλαγμένοι τῆς ἀργίλλου τῶν παρόντων. Ἀλλ' ὅσον ἀφορᾷ τὴν παροῦσαν ὄψιν τῶν γηγένων, τὰ ὕλικά θὰ συμδαδίζουσι ἀναποσπᾶστως μὲ τὰ πνευματικά. Καθὼς περιβάλλεται μὲ φύλλα τὸ δένδρον, καθὼς φυλάττονται ἐντὸς βαλαντίου τὰ χρήματα, καθὼς σκεπάζεται μὲ δέρμα τὸ σῶμα, καθὼς φέρεται εἰς φλοιὸν ὁ πυρήν, καθὼς ἀπαιτεῖ θήκη τὸ ξίφος, καθὼς λάμπει ἐντὸς λυχνίας τὸ φῶς, κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ χρεωστεῖ νὰ κλίνη τὰ γόνατα ἐντὸς χειροποιήτου ναοῦ ὁ ἀχειροπόνητος ναὸς τῆς ψυχῆς, ἵνα δοξασθῇ ὁ Θεός, κατὰ τὸν ἀπόστολον, καὶ ἐν τῷ σῶματι ἡμῶν καὶ ἐν τῷ πνεύματι ἡμῶν, ἅτινά ἐστι τοῦ Θεοῦ. Εἰς ἡμᾶς τώρα ἐναπόκειται τὰ μὴ σφαγιάσωμεν τὸ πνεῦμα εἰς τὴν ὕλην καὶ νὰ μὴ υπερτιμήσωμεν εἰδωλολατρικῶς ὡς αἰώνιον σταθμὸν τὸ παροδικόν μας ὄχημα.

Ὅτι ὁ ὕλικὸς ναὸς, μεθ' ἔλην τὴν πρόσκαιρον καὶ ὑπηρετικὴν του σημασίαν, ἀποτελεῖ ἀνάγκην ἀναπόδραστον αὐτῆς ταύτης τῆς διφυοῦς ἀνθρωπίνης φύσεως, ἀποδεικνύει ἡ ἱστορία τῶν θρησκευμάτων. Διότι ποία ποτὲ ὑπῆρξεν ἐποχή, ἥτις δὲν καθηγιάσθη ἀπὸ προσευκητῆρια; Ἡ ποίος ποτε ἐστάθη λαός, ὅστις νὰ μὴ ἐστερεοποιήσῃ τὴν εὐλάβειάν του εἰς χοῦν καὶ λίθον; Οἱ πῶτοι πατριάρχαι τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἐσημείωσαν τὰς μετὰ τοῦ Θεοῦ συναντήσεις των διὰ τῆς ἀφελοῦς ἀνεγέρσεως ἀξέστου τινὸς λίθου, ὡς π.χ. ὁ Ἰακώβ, ὅστις ἔλαβε τὸν λίθον, ἐφ' οὗ ὡς ἐπὶ προσκεφαλίου ὕπνωσε «καὶ ἐστήσεν αὐτὸν στήλην καὶ ἐπέχεεν ἔλαιον ἐπὶ τὸ ἄκρον αὐτῆς καὶ ἐκάλεσε τὸ ὄνομα τοῦ τόπου ἐκείνου οἶκος Θεοῦ». Οἱ ἐν σπηλαίοις οἰκοῦντες ἐλάξευσαν εἰς σπήλαια καὶ ὑπερμεγέθεις βράχους τὸ ἔνυλον κατοικητήριον τῆς Θεότητος. Οἱ ἐν σκηναῖς πλανώμενοι προσηυχήθησαν ὑπὸ μεγαλοπρεπεῖς σκηνάς. Οἱ Αἰγύπτιοι, λαὸς μυστηριώδους, κατεκόσμησαν τὰ ἀχανῆ ἱερά των μὲ ἱερογλυφικὰ καὶ σφίγκας. Οἱ πανθεῖσται Ἰνδοὶ ἀναπρέστησαν εἰς πελωρίους καὶ ἀσυναρτήτους ὄγκους τὴν δικατέχουσαν αὐτοὺς θρησκευτικὴν σκοτοδίνην. Οἱ πυρολάτραι Πέρσαι ἔκτισαν τὰ πυρεῖα των ἐπὶ τῶν κορυφῶν τῶν βουνῶν. Οἱ Σῖναι καὶ οἱ Ἰάπωνες συντευκτήριόν των μὲ τοὺς θεοὺς κατέστησαν τὰς παγόδας των. Οἱ Μουσουλμάνοι ἀνέπεμψαν τὴν προσευχὴν των μελωδικωτάτην ἀπὸ τοῦ ὕφους τοῦ μινარέ των. Οἱ κοσμοκράτορες Ρωμαῖοι συνήθρισαν εἰς τὸ Πάνθεον τοὺς θεοὺς καὶ τὰς θεὰς ὅλων τῶν κατακτηθέντων λαῶν. Οἱ προπάτορές μας Ἕλληνες, φίλοι τοῦ καλοῦ, προσηυχήθησαν κάτω ἀπὸ τοὺς ἀμιμήτους Παρθενῶνας. Τοιούτοτρόπως, ὅπου καὶ ἂν πορευθῶμεν, θὰ συναντήσωμεν τὸν ναόν. Ἡ ἱστορία μάλιστα τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς μᾶς ἀποκαλύπτει καὶ τι ἄλλο: Οὐ μόνον ὁ ναὸς ὑπῆρξε καθολικὸν καὶ παγκόσμιον φαινόμενον ὡς τὸ θρησκευτικὸν αἶσθημα τὸ ὅποιον ἐξωτερικεύει, ἀλλὰ καὶ προηγήθη πάσης ἄλλης ἐπισήμου οἰκοδομῆς. Τὸ ἐπίγειον ἐνδιαίτημα τῆς θεότητος, ἀνάμνησις

ἱερὰ τῆς διὰ πάντων καὶ ἐπὶ πάντων διηκούσης πανταχοῦ παρουσίας τοῦ θεοῦ, ὑπῆρξεν ὅ,τι εὐγενέστερον κατεσκεύασεν ὁ ἄνθρωπος πρῶτον. Καθὼς αἱ ἐπιστῆμαι εἰς τὰς πρώτας πηγὰς των φέρουν χροιάν ἱερατικὴν καὶ θρησκευτικὴν, οὕτω καὶ ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ ἐγεννήθη κατ' ἀρχὰς ἀπλῶς καὶ μόνον πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν τῆς θείας λατρείας οἰκοδομητικῶν ἀναγκῶν, αἵτινες καὶ τῶν βασιλικῶν μεγάρων καὶ τῶν θεάτρων καὶ τῶν ὀδῶν καὶ τῶν μουσείων καὶ τῶν γεφυρῶν καὶ τῶν ὑδραγωγείων καὶ παντὸς βεβήλου κατασκευάσματος προηγήθησαν. Παρά τισι μάλιστα λαοῖς οὐδ' ἐπετράπη αὐτοῖς ἄλλη χρῆσις. Καὶ ἐνῶ αὐτοὶ καὶ οἱ ἀρχηγοὶ των διεβίουσαν ὑπὸ εὐτελεῖς κολύβας, ἱερὰ ὑπερύψηλα καὶ αἰγλήεντα ἐφιλοξένουν τὰ ξάνα καὶ ἀγάλματα τῶν Θεῶν των.

Τὴν γενικὴν ταύτην τάσιν, τὴν ἀπὸ τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς ἀνεκρίζων, ἀκολουθῶν καὶ ὁ Χριστιανισμός, ὁ ἐλθὼν ἵνα προσπελάσῃ τὸν ἄνθρωπον πρὸς τὸν Θεὸν χωρὶς νὰ τὸν μεταβάλλῃ ἀπὸ τοῦ νὰ εἶνε ἄνθρωπος, ἀνίδρυσεν καὶ αὐτὸς διὰ μέσου τῶν αἰώνων, εἰς τε τοὺς χρόνους τῶν διωγμῶν καὶ τῶν θριάμβων του, ὑλικοὺς ναοὺς τοῦ Θεοῦ τῆς Ἀληθείας καὶ τῆς Ἀγάπης τοὺς ὁποίους καὶ ἐκκλησίας καὶ ἐκκλησιαστήρια καὶ κυριακὰ καὶ ἀνάκτορα καὶ εὐκτήρια καὶ τρόπαια καὶ προφητεῖα καὶ ἀποστολεῖα καὶ μαρτύρια ἐπωνόμασεν. Ἐκκλησίας μὲν, ὡς ἐκ τῶν εἰς αὐτὰς ἐκκαλουμένων καὶ συναγομένων πιστῶν, τῶν διὰ τῆς κοινῆς εἰς Χριστὸν πίστεως καὶ τῶν ἀγ. μυστηρίων συνενουμένων καὶ τὸ τῆς Ἐκκλησίας ἄθροισμα ἀποτελούντων. ἐκκλησιαστήρια δέ, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸ σῶμα τῆς ζωῆς ζωῆς Ἐκκλησίας, πρὸς ἣν, ὡς πρὸς περιεχόμενον, ἐπέχουν θέσιν περιέχοντας, κυριακὰ δέ, ὡς τῇ Κυρίῳ Ἰησοῦ καθιερωμένα καὶ τῆς τοῦ Δεσπότητος προσηγορίας ἡξιωμένα ἀνάκτορα δέ, ὡς οἰκῆματα, ἐν οἷς ὁ Ὑπερουράνιος κατοικεῖ Ἀναξ' εὐκτήρια δέ, ὡς ἐκ τοῦ σκοποῦ, δι' ὃν προωρίσθησαν τρόπαια δέ, καθὸ στήλας ἐπιμνημοσύνης, ὧν ἐκάστη καὶ ἐν πρὸς τὰ πρόσω βῆμα ἐσημείου τῆς κατὰ τοῦ πονηροῦ ἀνταγωνιζομένης Χριστιανωσύνης προφητεῖα δέ καὶ ἀποστολεῖα καὶ μαρτύρια, ἐπειδὴ πρὸς τιμὴν προφητῶν ἢ ἀποστόλων ἢ μαρτύρων ἀνηγέρθησαν, καίτοι καὶ οὕτως ὑπάρχοντα κατοικητήρια Θεοῦ, τοῦ ἐν τοῖς ἁγίοις Αὐτοῦ δοξαζομένου. Ἐνταῦθα συνῆλθον, ἵνα πρὸς τὸν Κοινὸν αὐτῶν Πατέρα κοινὴν ἀναφέρωσι λατρεῖαν οἱ Χριστιανοὶ κατὰ τακτὰς ἡμέρας καὶ ὥρας, καὶ διὰ τῆς ἐπὶ τὸ αὐτὸ ἐπισυναγωγῆς στομώσωσι τὴν πίστιν των, καὶ τοὺς πρὸς ἀλλήλους ἀδελφικοὺς δεσμοὺς καλλιεργήσωσι, καὶ παρηγορηθῶσιν ἐν ἡμέραις λαιλάπων, καὶ συσσωματωθῶσιν ἐν ἡμέραις εὐδίας, καὶ εὐγνωμοσύνην ἐν ἡμέραις χαρᾶς ἀναπέμψωσι, καὶ μακρὰν τῆς μεμολυσμένης τοῦ κόσμου ἀτμοσφαίρας εἰς τόπους ἀγνοτέρους καταφύγωσι, καὶ τὸ Εὐαγγέλιον ὑπὸ τὴν καθοδηγίαν ποιμένων πεπειραμένων συμμελετήσωσι, καὶ τῆς θείας χάριτος διὰ τῆς τῶν ἀγ. μυστηρίων κοινωνίας συμμετάσχωσι, καὶ τὰς χρισιμωτέρας τοῦ βίου των στιγμὰς, γέννησιν, γάμον καὶ θαντὴν καθαγιάσωσι, καὶ τὴν εὐσέβειαν αὐτῶν διαιωνίσωσι, καὶ παράδειγμα εὐλαβείας εἰς τοὺς ἐπιγιγνομένους καταλί-

πωσι, καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς τοῦ Κυρίου ἡμῶν ἐνώπιον ἁλλοφύλων ἐθνῶν καὶ βασιλέων ἐν οἰκοδομαῖς ἐπηρμέναις ἀνακηρύξωσι, καὶ ἀνεύρωσι τέλος τὴν οὐρανοδρόμον ἐκείνην κλίμακα, ἣν μόνον ἐν ἐνυπνίῳ ἐθεάσατο ὁ μέγας ἐν πατριάρχαις. Διότι ἡ Χριστιαν. Ἐκκλησία δὲν εἶνε σύνηθές τι κτίριον, ὅπου ἐντέχνως ἐταξιθετήθη ἡ ὕλη πρὸς τὴν τοῦ ὀφθαλμοῦ τέρψιν μόνον. Ἡ Χριστιαν. Ἐκκλησία δέον νὰ νοηθῇ ὑπὸ τῆς θεοφορήτου διανοίας ὡς αὐτός, οὕτως εἰπεῖν, ὁ οὐρανὸς κατερχόμενος ἐν σμικρογραφίᾳ ἐπὶ τῆς γῆς. «Ἐκκλησία— ὥριξε Γερμανὸς ὁ Κίβλεως— ἐστὶ νὰὸς Θεοῦ, τέμενος ἅγιον, οἶκος προσευχῆς, συνάθροισις λαοῦ, σῶμα Χριστοῦ· ὄνομα αὐτῆς νύμφη Χριστοῦ τῷ ὕδατι τοῦ βαπτίσματος· Αὐτοῦ καθιρθεῖσα, καὶ τῷ αἵματι ραντισθεῖσα τῷ Αὐτοῦ, καὶ νομφικῶς ἐσιολισμένη. καὶ τῷ τοῦ ἁγ. Πνεύματος μύρῳ σφραγίζομένη ... Ἐκκλησία ἐστὶν ἐπίγειος οὐρανός, ἐν ᾗ ὁ ἐπουράνιος Θεὸς ἐνοικεῖ καὶ ἐμπεριπατεῖ, ἀντιτυποῦσα τὴν σταύρωσιν καὶ τὴν ταφὴν καὶ τὴν ἀνάστασιν Χριστοῦ, δεδεξασμένη ὑπὲρ τὴν σκηνὴν τοῦ Μωϋσέως, ἐν πατριάρχαις προτυπωθεῖσα, ἐν ἀποστόλοις θεμελιωθεῖσα, ἐν ᾗ τὸ ἱλαστήριον καὶ τὰ ἅγια τῶν ἁγίων, ἐν προφῆταις προκηρυχθεῖσα, ἐν ἱεράρχαις κατακοσμηθεῖσα καὶ ἐν μάρτυσι τελειωθείσα καὶ ἐν τοῖς ἁγίοις αὐτῶν λειψάνοις ἐνθρονισθεῖσα. Ἐκκλησία ἐστὶν οἶκος θεϊκός, ἐνθα ἡ μυστικὴ ζωοθυσία γέγονε καὶ τὰ ἔνδον τοῦ ἱερατείου τὸ ἅγιον σπῆλαιον ἐνθα ὁ τάφος καὶ ἡ τράπεζα ἡ ψυχοτρόφος καὶ ζωοποιὸς καὶ οἱ ἐν αὐτῇ μαργαρίται τὰ θεῖα δόγματα τῆς διδασκαλίας τοῦ Κυρίου πρὸς τοὺς μαθητὰς Αὐτοῦ».

Ὁ ὁρισμὸς τοῦ Πατριάρχου ὑπερεκχειλίζει ὁμολογουμένως τὴν συνήθη καὶ πεζὴν τοῦ ναοῦ ἐννοιαν. φαίνεται δὲ συναφύρων τὰ ἄνω μὲ τὰ κάτω. Καὶ ἐν τούτοις, ἂν πρόκειται νὰ προβλέψωμιν ἱεροπρεπῶς πρὸς τὸ θέμα μας, ἀνάγκη νὰ διαθέσωμεν οὕτω πως τοὺς ὀφθαλμοὺς μας. Ἡ Ἐκκλησιολογία καὶ ἡ ἀδελφὴ αὐτῆς Λειτουργικὴ διὰ δισοῦ τρόπου εἰργάσθησαν μέχρι τοῦδε Μυστικὸς, συμβολικὸς, ἀλληγορικὸς καλεῖται ὁ εἶς. Ἱστορικὸς, ἀρχαιολογικὸς, καθαρῶς ἐπιστημονικὸς καλεῖται ὁ ἄλλος. Ὁ πρῶτος εἶνε χρονολογικῶς προγενέστερος. Ὁ δεῦτερος εἶνε γέννημα τῆς νεωτέρας προόδου. Ἐχει ὁ πρῶτος σεβαστοὺς ἀντιπροσώπους Κύριλλον τὸν Ἱεροσολύμων, Διονύσιον τὸν ψευδωνυμοῦμενον Ἀρεοπαγίτην, Μάξιμον τὸν Ὁμολογητὴν. Γερμανὸν τὸν Κίβλεως, Θεόδωρον τὸν Ανδίδων, Νικόλαον τὸν Καβάσιλαν καὶ τοὺς ἐπὶ τὰ ἔχνη τῶν προηγουμένων δουλικῶς κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον κατακολουθήσαντας Συμεὼν τὸν Θεσσαλονίκης, Νικόλαον τὸν Βιύλγχαριν, Φιλάρετον τὸν Τσερινκοβίον καὶ Γκογκὸλ τὸν Ρῶσον ποιητὴν, τὸν φιλοτεχνήσαντα τὰς «σχέφεις ἐπὶ τῆς θ. λειτουργίας». Διεκρίθησαν ἐν τῷ δευτέρῳ τρόπῳ ὁ Ἀγγλὸς Bingham (1723), οἱ Γερμανοὶ Augusti (1841) καὶ Kraus (1890), ὁ Γάλλος Martigny (1880), οἱ περὶ τοὺς Smith καὶ Cheetham Ἀγγλικανοί, οἱ συντάξαντες τὸ ὑπερδισχιλιόσελιδον Λεξικὸν τῶν Χριστιαν. Ἀρχαιοτήτων (1908), ἡ ἀπερφαλαγγίσωσι τὸν ρωμαιοκατόλικον Martigny, καὶ οἱ περὶ τοὺς Cabrol καὶ Leclercq ρωμαιοκατόλικοι, οἱ γαλλιστὶ μέχρι σήμερον συνεχίζοντες

τὴν ἔκδοσιν πολυτόμου καὶ ὀγκωδεστάτου Λειτουργικοῦ Λεξικοῦ, δεκά-
κις καὶ πλέον παχυτέρου τοῦ προηγουμένου. Ἐχει ὁ πρῶτος τρόπος
μειονεκτήματα σπουδαῖα, διότι θύει πολλάκις εἰς τὴν φαντασίαν καὶ
ἀναζητεῖ πληθὺν δῆθεν ὑποτιθεμένων ἐρμηνειῶν εἰς τύπους ἀπλουστά-
τους καὶ ἱεροποιεῖ ἔστιν ὅτε ἀντικείμενα φυσικωτάτης χρήσεως καὶ
διὰ τοῦτο ἀπαιτεῖ πολλὴν τὴν προσοχὴν, καὶ μάλιστα ὅταν δὲν εἴνε
ἄμεσον γέννημα τοῦ μυστικοῦ ἐνθουσιασμοῦ, ἀλλὰ νεκρά παράταξις
περιεργοτήτων· ἀλλ' ἔχει καὶ τὸ μέγα πλεονέκτημα, ὅτι καθιστᾷ τὰ
ὕλικά· φορεῖς τῶν πνευματικῶν, μεταβάλλει τὸν ναὸν εἰς ἐψυχωμένον
σῶμα καὶ ζωογονεῖ μὲ μυρίους παλμοὺς τὸν λίθον, τὸ ξύλον, τὴν θόνην,
τὸ χρῶμα, τὸ σχῆμα, τὰς τελετουργικὰς κινήσεις, τὸ πᾶν. Πάλιν· ἔχει
καὶ ὁ δευτέρος τρόπος τὰ πλεονεκτήματά του, διότι προβαίνει διὰ λελο-
γισμένης καὶ ἀσφαλούς ἐρευνῆς ἐπὶ τοῦ ἱστορικοῦ ἐδάφους, ἐφ' οὗ καὶ
μόνου ἱκανοποιεῖται πλήρως ἡ ὀρθολογιστικὴ ἐποχὴ μας καὶ πορίζεται
τὴν πειθὴ ἀδιάσειστον ἀλλ' ἔχει δυστυχῶς καὶ τὸ μειονέκτημα ὅτι εἶνε
ψυχρὸς εἰς ἄκρον καὶ ὅτι τῇ λείπει ἡ ἐσωτερικὴ ἐκείνη ἐνόρασις, ἥς
ἄνευ χάνει τὴν ποίησίν του ὁ ναός.

Τί λοιπὸν ἡμεῖς θὰ πράξωμεν; Θὰ προσπαθήσωμεν νὰ φέρωμεν
ἐπὶ τὸ αὐτὸ ὅ,τι καλὸν ἐξ ἀμφοτέρων τῶν τρόπων, ἀλλ' ἀποφεύγοντες
τὰ ἄκρα. Θὰ θέσωμεν ὡς βάσιν τῶν ἐκζητήσεών μας κυρίως καὶ ἐξό-
χως τὴν ἱστορικὴν ἐρευναν καὶ ἐπ' αὐτῆς θὰ οἰκοδομήσωμεν. Ἀλλὰ
καὶ δὲν θὰ ἀπορρίψωμεν ὁλοσχερῶς ποιάν τινα ἰδεολογίαν, ποιούμενοι
τῇδε ἀκείεσε ἐπιστάσεις καὶ παρεκδρομὰς διδακτικὰς ἢ ἐθνικὰς, δι' ὧν
χειραγωγεῖται εἰς ἰδανικωτέρας σφαῖρας ἡ ψυχὴ. Διότι τί ἄλλο εἶνε
ἡ Θεολογικὴ Ἑπιστήμη παρὰ θεραπαινὶς τοῦ θεοπρεπεστερόν διου; Τὸ
θέμα κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἀποβαίνει πλατὺ καὶ περιορισμοὶ τινες
ἐπιβάλλονται. Καὶ ἐν πρώτοις δηλοῦμεν ὅτι δὲν πρόκειται ἐνταῦθα
περὶ πλήρους Λειτουργικοῦ Συστήματος, ἀλλὰ τῶν ἀπόψεων μόνον
ἐκείνων, τῶν ὑπὸ τοῦ τίτλου τοῦ βιβλίου μας ὑποδεικνυομένων: Ὁ Χρι-
στιανικὸς ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ· οὐδὲν πλέον, οὐδὲν ἔλαττον.
Εἶτα δὲ σημειοῦμεν, ὅτι καὶ τὰς ἀπόψεις ταύτας θὰ διαπραγματευθώ-
μεν ἀπὸ μόνης τῆς Ἑλληνορθοδόξου χροιάς των, ἔστω καὶ ἂν ἀλλαχοῦ
ἐγείρονται θαυμάσιαι καθέδραι, οὐκ ὀλίγην τὴν τέχνην, τὴν πομ-
πὴν καὶ τὴν πολυτέλειαν ἐπιδεικνύουσαι, ἐν αἷς ἐπιδλητικώταται
τελοῦνται τελεταί· διότι, καθὼς χαριέντως ἐξεφράσθη ὁ Μ. Βασίλειος
ἐν τῇ πρὸς Γόρδιον ὁμιλίᾳ του, «καλοὶ μὲν καὶ οἱ ἐκ τῆς ὑπερорίας
καρποὶ ἔταν ἡδεῖς ὡς καὶ τρόφιμοι, πολλῶ μέντοι ἡδίστους τῶν ἐπη-
λύδων οἱ ἡμέδαποι καὶ ἐγγῶριοι, πρὸς τῇ ἀπολαύσει ἔτι καὶ καλλωπι-
σμόν τινα ἡμῖν διὰ τῆς οἰκειότητος χαρίζομενοι». Καὶ οὕτως ἐν τούτοις
περιωρισμένον τὸ ἔργον μας, ἐλπίζομεν ὅτι δὲν θὰ ἀστοχήσῃ τοῦ σκο-
ποῦ του: νὰ ἐρμηνεύσῃ τ. ἑ. ὅπως δῆποτε τὰ ἱερογλυφικὰ τῆς ἐξωτε-
ρικῆς λατρείας, νὰ ἐλευθερώσῃ πως τὸ ἐξωτερικὸν αἶσθημα ἀπὸ τῶν
δεσμῶν τῆς ρουτίνας, νὰ δεῖξῃ ὀλίγον τὴν ἰδέαν πτερυγίζουσαν ὑπὲρ
τὴν ὕλην καὶ νὰ καταστήσῃ εὐαναγγνωστότερον τὸ βιβλίον τοῦ ναοῦ καὶ
τῶν τελετῶν αὐτοῦ.

ΤΑ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΣ ΝΑΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΙΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

	Σελίς
Κεφ. Α'. Τὸ ἱερὸν τῶν Ἱεροσολύμων.	3— 9
» Β'. Τὸ ὑπερφῶν τῶν Ἀποστόλων	9— 15
» Γ'. Αἱ κατακόμβαι τῶν μαρτύρων	15— 23
» Δ'. Τὰ τρόπαια τῶν Χριστιανικῶν θριάμβων.	24— 33
» Ε'. Ἡ ἀγ. Σοφία τοῦ Ἰουστινιανοῦ.	33— 47
» Ϛ'. Αἱ ἐκκλησίαι τῶν Βυζαντινῶν	48— 59
» Ζ'. Τὰ εὐκτήρια τῆς Τουρκοκρατίας	59— 67

ΒΙΒΛΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ ΤΑ ΚΑΘΕΚΑΣΤΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Κεφ. Η'. Ὁ αὐλόγυρος καὶ τὰ μνήματα.	68— 73
» Θ'. Τὸ σήμαντρον καὶ ἡ καμπάνα.	73— 80
» Ι'. Ἡ σχολή καὶ ἡ βιβλιοθήκη.	80— 88
» ΙΑ'. Ἡ φιάλη καὶ τὸ βαπτιστήριον.	88— 95
» ΙΒ'. Ὁ νάρθηξ	95—101
» ΙΓ'. Τὰ καθίσματα καὶ ὁ γυναικωνίτης.	101—113
» ΙΔ'. Ὁ ἄμβων καὶ τὰ ἀναλογεῖα.	113—126
» ΙΕ'. Τὸ εἰκονοστάσιον	126—132
» ΙϚ'. Τὸ ἄγιον βῆμα	132—138

	Σελίς
Κεφ. ΙΖ'. Ἡ ἀγία τράπεζα.	139—151
» ΙΗ'. Τὸ σύνθρονον.	151—158
» ΙΘ'. Τὰ παραθήματα.	158—164

ΒΙΒΛΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

Η ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΙΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Κεφ. Κ'. Τὰ ἄνθη.	165	173
» ΚΑ'. Τὸ θυμίαμα.	173	180
» ΚΒ'. Ὁ φωτισμός.	180	190
» ΚΓ'. Τὰ ἀναθήματα.	190	197
» ΚΔ'. Τὰ ἱερὰ ἄμψια.	197	208
» ΚΕ'. Τὸ ἀντιμήνσιον.	208	216
» ΚΖ'. Ἱερὰ σκεύη τὰ κατ' ἐξοχὴν.	216	225
» ΚΖ'. Ἑτέρα ἱερὰ σκεύη.	225	236
» ΚΗ'. Τὰ λάβαρα.	236	246

ΒΙΒΛΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

Η ΙΕΡΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Κεφ. ΚΘ'. Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαί.	247—256
» Λ'. Ἐπιγραφαὶ ὑπὸ, καὶ περὶ τὸν ναόν.	256—272
» ΛΑ'. Ἐπιγραφαὶ ἐπὶ τοῦ ναοῦ.	272—281
» ΛΒ'. Ἐπιγραφαὶ εἰς τὰ τοῦ ναοῦ.	281—291
» ΛΓ'. Χριστιανικὰ σύμβολα.	291—302
» ΛΔ'. Ὁ Σταυρός, τὸ κατ' ἐξοχὴν σύμβολον.	302—312
» ΛΕ'. Χριστιανικοὶ τύποι.	313—321
» ΛΖ'. Χριστιανικαὶ εἰκόνες.	321—335
» ΛΖ'. Βυζαντινὴ Ἀγιογραφία.	335—346

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ
ΤΑ ΤΕΛΟΥΜΕΝΑ ΕΝ ΤΩ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩ ΝΑΩ

BIBLION ΠΕΜΠΤΟΝ
ΤΑ ΕΝ ΤΗ ΘΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΕΛΟΥΜΕΝΑ

	Σελίς
Κεφ. ΛΗ'. Ἡ θεία Λειτουργία.	348—358
» ΛΘ'. Αἱ πρῶται συνάξεις.	358—367
» Μ'. Αἱ λειτουργικαὶ δέλται.	367—378
» ΜΑ'. Προσκομιδὴ καὶ προσκομιζόμενα.	378—390
» ΜΒ'. Συναπταὶ καὶ ἀντίφωνα.	390—402
» ΜΓ'. Θεοὶ λόγοι καὶ ἀτελέστων ἔξοδος.	402—414
» ΜΔ'. Μεγάλῃ εἰσόδῳ καὶ πίστεως ὁμολογία.	414—425
» ΜΕ'. Ἡ ἁγία Ἀναφορά.	425—434
» ΜΣ'. Καθαγιασμὸς καὶ μεγάλῃ ἱκετήριος.	434—445
» ΜΖ'. Πρὸς τὴν ἁγ. Κοινωνίαν.	445—453
» ΜΗ'. Ἡ ἁγ. Κοινωνία.	453—461
» ΜΘ'. Μετὰ τὴν ἁγ. Κοινωνίαν.	461

BIBLION ΕΚΤΟΝ
ΤΑ ΕΝ ΤΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚῃ ΜΥΗΣΕΙ
ΚΑΙ ΕΞΟΜΟΛΟΓΗΣΕΙ ΤΕΛΟΥΜΕΝΑ

Κεφ. Ν'. Τὰ προεισαγωγικὰ τῆς Χριστιαν. μύσεως.	471—479
» ΝΑ'. Ἡ κατήχησις καὶ οἱ ἐξορκισμοί.	479—489
» ΝΒ'. Ἡ τελετὴ τοῦ Βαπτίσματος.	489—498
» ΝΓ'. Τὸ χρῆσμα καὶ τὰ μετὰ τὸ χρῆσμα.	498—508

	Σελῆ
Κεφ. ΝΔ'. Ἡ ἀκολουθία τῆς Ἑξομολογήσεως.	508—514
» ΝΕ'. Ἡ ἀρχαϊότης καὶ ἡ ἑξομολόγησις.	514—524
» ΝΖ'. Ἡ διάγνωσις ἐν τῇ ἑξομολόγησει.	524—532
» ΝΖ'. Ἡ λύσις τῶν πεπλημμελημένων.	532—539
» ΝΗ'. Ἡ ὁδὸς πρὸς ἐπιστροφὴν.	539—547
» ΝΘ'. Ἡ τῶν ἐπιτιμιῶν διαιτητικὴ.	547—557

BIBLION EBΔOMON

ΤΑ ΕΝ ΤΗ ΙΕΡΩΣΥΝΗ ΚΑΙ ΤΩ ΓΑΜΩ ΤΕΛΟΥΜΕΝΑ

Κεφ. Ε'. Ἡ ἱερωσύνη	557—565
» ΕΑ'. Προχέρισις ἀναγνώστου καὶ ὑποδιακόνου.	565—572
» ΕΒ'. Χεροθεσία διακονίσεως.	572—580
» ΕΓ'. Χειροτονία διακόνου	580—589
» ΕΔ'. Χειροτονία πρεσβυτέρου.	589—598
» ΕΕ'. Χειροτονία ἐπισκόπου	598—609
» ΕΖ'. Ἱερατικὴ ἀμφίεσις	609—616
» ΕΖ'. Ἀρχιερατικὴ ἀμφίεσις	616—628
» ΕΗ'. Κληρικὴ κόμη	628—639
» ΕΘ'. Ἡ ἀκολουθία τοῦ ἀρραβῶνος.	639—647
» Ο'. Ἡ ἀκολουθία τοῦ στεφανώματος.	647—658

BIBLION OGΔOON

ΤΑ ΥΠΕΡ ΑΣΘΕΝΩΝ ΚΑΙ ΝΕΚΡΩΝ ΤΕΛΟΥΜΕΝΑ

Κεφ. ΟΑ'. Ἡ ἀκολουθία τοῦ ἁγ. Ἑλαίου.	658—668
» ΟΒ'. Ἀνάλυσις τῆς ἀκολουθίας τοῦ ἁγ. Ἑλαίου	668—676
» ΟΓ'. Ὁ μέγας καὶ μικρὸς Ἀγιασμός.	676—688
» ΟΔ'. Οἱ Παρακλητικοὶ κανόνες.	688—694
» ΟΕ'. Ἡ διακόσμησις καὶ ἐκφορὰ τοῦ νεκροῦ	694—705
» ΟΖ'. Ἡ νεκρικὴ κηδεία.	705—215
» ΟΖ'. Τὰ περὶ δειπνα καὶ μνημόσυνα.	715

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΣ ΝΑΟΣ

Ι. Η ΑΓΙΑ ΣΟΦΙΑ ΕΣΩΘΕΝ

ΒΙΒΛΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

Ἡ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΙΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

ΚΕΦ. Α'.

ΤΟ ΙΕΡΟΝ ΤΗΣ ΙΕΡΟΥΣΑΛΗΜ

Ὁ πρῶτος ναός, τὸν ὁποῖον συναντῶμεν, χωροῦντες πρὸς τὰς ἀρχικὰς πηγὰς τῆς πίστεώς μας, εἶνε ὁ περιλάλητος ναὸς τῆς Ἱερουσαλήμ, ὅστις καὶ οἶκος προσευχῆς καὶ οἶκος τοῦ Πατρὸς καὶ ἰδιαίτατα ἱερὸν ἅπαντᾷ ἐν τοῖς Εὐαγγελίοις, τῆς τελευταίας προσηγορίας ἐπαναλαμβανομένης πεντηκοντάκις καὶ δηλούσης τι πολὺ πλατύτερον ἢ ἡ λέξις ναός, ἥτις ἐν τῇ εὐαγγελικῇ γλώσσῃ ἀναφέρεται εἰς μόνον τὸ κεντρικὸν τοῦ ὄλου μέρος, ὅπου ἡ θεότης, ὡς ἡ ψυχὴ ἐν τῇ κεφαλῇ, ἔχει τὴν κατοικίαν καὶ ἔδραν τῆς (ναὸς ἐκ τοῦ ναῖω=κατοικῶ), ἐνῶ, ἀντιθέτως πρὸς τὴν μεταγενεστέραν χρῆσιν, τὸ ἱερὸν φανερώνει τὴν ὅλην τοῦ κτιρίου περιοχὴν. Τὸ ἱερὸν τῆς Ἱερουσαλήμ δὲν ἐνδιαφέρει μόνον τὸν Ἰουδαῖον ἐνδιαφέρει καὶ τὸν Χριστιανὸν διὰ πολλοὺς μὲν ἄλλους λόγους, ἐξαιρέτως δὲ διὰ τοὺς ἑξῆς δύο: πρῶτον, διότι ὑπ' αὐτὸ καὶ ἐν αὐτῷ ἐλάτρευσε, καθὼς τέλειος ἄνθρωπος, τὸν ὁμοούσιον Του Πατέρα ὁ Ἀρχηγὸς καὶ Τελειωτὴς τῆς πίστεώς μας· καὶ δεύτερον, διότι αὐτὸ ἐστάθη διὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους σχετικὸν τι πρότυπον, ἐξ οὗ ἐν τῇ

εὐρεῖα ροῇ τῶν αἰώνων οὐκ ὀλίγα παρέλαθε στοιχεῖα ὁ Χριστιανικὸς ναὸς.

Ἡ ἱστορία τοῦ ἱεροσολυμιτικοῦ ἱεροῦ τυγχάνει μακρά, δραματικὴ καὶ περιπετειώδης, ὡς ἡ πολυκύμαντος ἱστορία τοῦ Ἑβραϊκοῦ ἔθνους, τοῦ ὁποίου τὸ θρησκευτικὸν καὶ ἔθνικόν ἀείποτε ἀπετέλεσεν ἔμβλημα. Πρῶτος ὁ Μωϋσῆς κατεσκεύασεν ἐν τῇ ἐρήμῳ τὴν σκηνὴν τοῦ μαρτυρίου, ἣς αἱ λεπτομέρειαι ἄνωθεν τῷ ἀπεκαλύφθησαν, διὰ τὴν ἔχῃ ὁ πλάνης λαὸς πρόχειρον τόπον δημοσίου προσευχῆς. Ὁ Δαβὶδ, βασιλεὺς μονίμου πλέον καὶ ἐν γῇ ἐριθώλακι πεφυτευμένου ἔθνους, ἀθροίζει ὑλικὸν πρὸς μονιμοποίησιν καὶ τοῦ οἴκου τοῦ Θεοῦ, ὃν ὁ εἰρηνικὸς υἱὸς τοῦ Σολομῶν κτίζει ὑπέρλαμπρον καὶ κατ' οὐδὲν ἄλλο τῆς τοῦ μαρτυρίου σκηνῆς διαφέροντα, εἰμὴ κατὰ τὸ ὅτι ἦτο κατὰ μὲν τὰς διαστάσεις διπλότερος, κατὰ δὲ τὸ ὑλικὸν πολυτελέστερος. Ἐπὶ 400 καὶ πλέον ἔτη ὁ θαυμάσιος ναὸς τοῦ Σολομῶντος ἀποτελεῖ τὸ γαυρίαμα τοῦ θεοκρατουμένου ἔθνους, τοῦ πανταχόθεν μετ' εὐλαθείας συρρέοντος, καίτοι ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν δὲν ἐλλείπουν καὶ βασιλεῖς ἀσεβεῖς δι' εἰδωλολατρικῶν θυσιῶν καταμαίνοντες τὸν ἅγιον τόπον, μέχρις οὗ Ναβουχοδονόσορ, ὁ βασιλεὺς τῆς Βαβυλῶνος, κατὰ τῆς Παλαιστίνης ἐπελθὼν, τὸν μὲν ναὸν παραδίδει εἰς πῦρ, τὸν δὲ λαὸν εἰς αἶχμαλωσίαν ἀπάγει. Δὲν παρέρχονται ἐν τούτοις ὀλίγα ἔτη ἀπὸ τῆς ἀνηκέστου ἐκείνης συμφορᾶς καὶ ὁ θεοφορούμενος προφήτης Ἰεζεκιὴλ ἀναπλάττει εἰς τὰς προφητικὰς ὁπτασίας τοῦ ναὸν ἄλλον, εἰς ὃν ἔρχεται, ἐπιστρέφων ἀπὸ τῆς ξένης, τὴν δῶσθαι ὅσα καὶ σάρκα ὁ μέγας Ἑβραῖος πατριώτης Ζοροβάβελ. Μεθ' ὁποίων εὐσεβῶν παλμῶν καὶ ἔθνικῶν συγκινήσεων ἔφερον εἰς πέρας τὸ ἐγχείρημα οἱ ἀπὸ τῆς ξένης καὶ δούλης γῆς μετ' αὐτοῦ ἀνακάμψαντες!

Ἄλλ' αἱ περιπέτειαι τοῦ σεβαστοῦ τεμένους δὲν ἔληξαν ἀκόμῃ. Ἀντίοχος ὁ Ἐπιφανής, ὑποζεύξας τοὺς Ἰουδαίους εἰς τὸν ἑλληνοαιγυπτιακὸν ζυγόν, ἐλαφυραγώγησε καὶ οὗτος τὸν ναόν, ἀνυψώσας δ' ἐν αὐτῷ εἰδωλον τοῦ Ὀλυμπίου Διός, πρὸς

ὃν συνεταύτιζεν ἑαυτὸν ὁ γεννάδας, ἀπήτησε παρ' αὐτῶν διὰ λόγχης καὶ μαρτυρίου τὴν ἀπάρνησιν τῆς πατροπαραδότου θρησκείας. Ὁ ἡρωϊκώτατος καὶ ἀθληφόρος Ἰούδας ὁ Μακκαθαῖος ἐπισκευάζει τὸν ναὸν καὶ ἐξαγνίζει αὐτὸν ἀπὸ τῶν εἰδωλολατρικῶν ὀδελυγμιῶν. Πλὴν μετὰ ταῦτα Ἡρώδης, ὁ δῆθεν μέγας, οἰστρηλατούμενος ὑπὸ φιλοδοξίας, ἐκπολιορκεῖ τὴν Ἱερουσαλήμ, ὅτε καὶ παραβλάπτει σπουδαίως τὸν οἶκον τοῦ Θεοῦ. Ἄλλ' ἐπιτυχὼν τοῦ σκοποῦ του καὶ θέλων ἤδη νὰ καταστῇ δημοφιλέστερος παρ' Ἑβραίοις, ἀναλαμβάνει νὰ τὸν ἀνεγείρῃ ὁ ἴδιος ἐκ νέου. Καὶ τὸν ἀνεγείρει τῷ ὄντι πολὺ λαμπρότερον παρὰ ποτε, κατὰ τὸ εἰκοστὸν μὲν ἔτος πρὸ τῆς τοῦ Χριστοῦ γεννήσεως τὰ θεμέλια θέσας, ἐπὶ τεσσαράκοντα δὲ καὶ ἕξ ἔτη οἰκοδομῶν αὐτόν, ἵνα ἐν ἀγνοίᾳ του εὐτρεπίσῃ εὐκτήριον, ἔνθα ὁ Σεσαρκωμένος Λόγος θὰ προσηύχετο. Οὕτως ἡ ζωὴ τοῦ ναοῦ παρατείνεται ἀκόμη ἐπὶ ἔτη τριάκοντα καὶ ἑπτὰ ἀπὸ τῆς σταυρώσεως τοῦ Λυτρωτοῦ. Τῷ 70 μ. Χ. οἱ Ρωμαῖοι πολιορκοῦσι στενῶς τὰ Ἱεροσόλυμα καὶ τοὺς ἐν αὐτοῖς στασιαστάς. Παρὰ τὴν ἐπίσημον ἀπαγόρευσιν τοῦ Τίτου εἰς Ρωμαῖος στρατιώτης, ὥσει ὑπὸ δαιμονίου ὁρμῆς κινήθεις, προσεγγίζει πυρφόρον δᾶδα εἰς χρυσὴν τοῦ ναοῦ θυρίδα καὶ τὸ πῦρ παραχρῆμα ἐφαπλοῦται καὶ ἀποτεφρύνει ὀλόκληρον τὸν ναὸν διὰ παντός, ἵνα ἡ πρόρρησις τοῦ Σωτῆρος πληρωθῇ εἰπόντος «οὐ μὴ ἀφεθῇ ὧδε λίθος ἐπὶ λίθον». Διὰ παντός, εἶπα· διότι ἔκτοτε ὁ ναὸς τῆς Ἱερουσαλήμ δὲν εἶδε τὸ φῶς. Εἰς μάτην ὁ ἀποστάτης Ἰουλιανὸς προσεπάθησε διὰ τῆς ἀποστολῆς ἐργατῶν νὰ διαφύσῃ τὸν Κύριον. Σήμερον ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, ἐφ' οὗ ἄλλοτε ὁ ναὸς τῆς Ἱερουσαλήμ ἀνυψοῦτο, τὸ μωαμεθανικὸν τέμενος τοῦ Ὁμάρ ἴσταται, ἀνεγηγερμένον ὡς στήλη ἐπιτύμβιος ὑπάρξεως εἰς τὸ διηνεκὲς σβεσθείσης.

Τὸ ἐν Ἱεροσολύμοις λοιπὸν ἱερόν, ἐν ᾧ προσηυχήθη ὁ Σωτὴρ, δὲν ἦτο, οὔτε τὸ ὑπὸ Σολομῶντος ἱδρυθέν, οὔτε τὸ ὑπὸ Ζοροβάβελ, ἀλλ' ὁ τοῦ Ἡρώδου ναός, ὁ κτισθεὶς κατὰ τὴν τύ-

πον ἐκείνων. "Ας προσπαθήσωμεν, ὅση δύναμις, νὰ τὸν ἀναπα-
ραστήσωμεν ἀπὸ οἰκοδομητικῆς ἀπόψεως. (¹)

Τὸν ὅλον ναὸν περιέβαλλεν εὐρύτατος περίβολος, πλαισιού-
μενος καὶ κατὰ τὰς τέσσαρας αὐτοῦ πλευράς ὑπὸ κιονοστοιχιῶν
καὶ στοῶν, ὧν μία καὶ ἡ γνωστὴ στοὰ τοῦ Σολομῶντος, ἀπο-
μεινάριον παλαιότερον εἰς τὸν Σολομῶντα ἀποδιδόμενον. Ὁ περί-
βολος οὗτος ὠνομάζετο ἔξω αὐλὴ ἢ αὐλὴ τῶν ἐθνῶν ἢ δὲ
δευτέρα του ὀνομασία ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ ὅτι ἐθνικοὶ καὶ ξένοι
πρὸς τὸν Ἰουδαϊσμόν κάλλιστα ἠδύναντο νὰ παραμένουν ἐνταῦθα,
ἀφοῦ ἡ ἱερότης τοῦ μέρους τούτου ἐθεωρεῖτο πολὺ κατωτέρα
ἀπὸ τὴν τῶν ἐνδοτέρων, εἰς ἣν πᾶσα εἴσοδος ἀλλογενοῦς καὶ
ἀπεριτμήτου αὐστηρότατα ἀπηγορεύετο δι' ἐπιγραφῶν ἐλληνι-
κῶν καὶ ρωμαϊκῶν, ἐπὶ τούτῳ ἐν τῷ περιβόλῳ ἀνηρτημένων.
Ἀπαγόρευσιν τοιαύτην ἀνεκάλυψε πρὸ τριῶν ἐτῶν ὁ Γάλλος
Clermont-Ganneau ὡς ἐξῆς ἔχουσιν.

Μηθένα ἀλλογενῇ εἰσπορεύεσθαι ἐντὸς τοῦ περὶ τὸ ἱερὸν
τρυφράκτου καὶ περιβόλου· ὅς δ' ἂν ληφθῇ, ἐαυτῷ αἷτιος διὰ
τὸ ἐξακολουθεῖν θανάτου.

Εἰς τὴν ἐξωτάτην ταύτην αὐλὴν ἴσταντο πρὸς τοῖς ἐθνικοῖς
καὶ οἱ κολλυθίσται μετὰ τῶν πωλούντων τοὺς πρὸς θυσίαν βόας
καὶ τὰς περιστεράς.

Ἐν τῷ μέσῳ καὶ ὀλίγον βορειότερα τοῦ ὡς ἄνω πλατυτάτου
ἐξωτερικοῦ περιβόλου καὶ τὸ 1/3 περίπου τοῦ ἐμβαδοῦ αὐτοῦ
κατέχων ἀνυφοῦτο ὁ καθ' αὐτὸ ναός, ὡς ἡμεῖς θὰ ἐλέγομεν, εἰς
ὃν βαθμίδες ἀπὸ τῆς ἐξωαὐλῆς ἔφερον, ἅτε ὑψηλότερα κείμενον,
φραγμὸς δὲ (ἐβρ. σ ω ρ έ γ) πανταχόθεν τὸν ἐθωράκιζε διὰ τὸν
προμνημονευθέντα λόγον. Τούτου τοῦ ναοῦ τὸ μὲν πρῶτον τῷ
εἰσιόντι καὶ ἀνατολικώτερον καὶ μικρότερον καὶ μὴ μὲ τὰ ἅγια
συνεχόμενον μέρος ἐκαλεῖτο αὐλὴ τῶν γυναικῶν, διότι ἐδήλου
μέχρι ποῦ ἐδικαιοῦντο νὰ προχωροῦν αἱ γυναῖκες· τὸ δ' ἔτι
ἐσώτερον καὶ δυτικώτερον καὶ περιθέον ἐκ τοῦ πλησίον τὰ

(¹) Πρβλ. Ἰωσήπου Ἀρχαιολογ. ΙΕ', 6. καὶ ἀρθρ. «Temple» ὑπὸ T. W. Da-
vies ἐν *Hastings*, Bible Dictionary.

ἅγια καὶ ἔτι μᾶλλον ὑπερκειμένον τοῦ ἐδάφους ἐκαλεῖτο αὐλὴ τῶν ἀνδρῶν, ὡς ἐν αὐτῇ ἐπιτρεπομένης τῆς παραμονῆς τοῦ ἄρρενος φύλου·

Διὰ τῆς αὐλῆς λοιπὸν τῶν ἐθνῶν εἰσήρχετό τις εἰς τὴν αὐλὴν τῶν γυναικῶν· καὶ διὰ τῆς αὐλῆς τῶν γυναικῶν εἰς τὴν τῶν ἀνδρῶν. Διελθὼν δὲ καὶ τὴν τελευταίαν ταύτην, πρῶτον μὲν ἔφθανεν εἰς τὴν αὐλὴν τῶν ἱερέων, ἔνθα δωμάτιά τινα τοῖς ἱερεῦσι χρήσιμα, τὸ μέγα θυσιαστήριον τῶν ὀλοκαυτωμάτων καὶ ὁ χαλκοῦς λουτήρ, ὁ χρησιμεύων πρὸς τοὺς τυπικοὺς ἀγνισμοὺς τοῦ ἱερατείου. Εἶτα δὲ κατήντα εἰς τὰ ἅγια (ἑβρ. *χ ε κ α λ*), τὰ διὰ περιστύλου (ἑβρ. *ο υ λ α μ*) κεχωρισμένα ἀπὸ τῆς αὐλῆς τῶν ἱερέων, καὶ πρὸς τὰ ὁποῖα κλῖμαξ ἐκ βαθμίδων δώδεκα ἔφερε. Τὸ μέρος τοῦτο ἦτο προσιτὸν εἰς μόνους τοὺς ἱερεῖς. Αὐτοὶ ἐδικαιοῦντο νὰ προσφέρουν, ἐσπέρας καὶ πρωῒας, ἐπὶ τοῦ ἐν αὐτῷ χρυσοῦ θυσιαστηρίου, αὐτοὶ νὰ καθαρίζουν ἐφάπαξ τῆς ἡμέρας τὴν ἐπτάφωτον λυχνίαν καὶ αὐτοὶ νὰ ἀνανεοῦν τοὺς ἄρτους τῆς προθέσεως κατὰ πᾶν Σάββατον· αὐτοὶ καὶ ὅχι ἄλλοι. Βαθύτερον δὲ καὶ μυστικώτερον τοῦ χεκάλ ἴστατο τὸ «δαθίρ», ἦτοι τὰ ἅγια τῶν ἀγίων, τὰ κατ' ἐξοχὴν ἅγια, ἔνθα ἐν μέσῳ ἀπομονώσεως, σκοτίας καὶ διαρκοῦς σιγῆς ἐνδιητᾶτο ὁ τὴν οὐσίαν ἀπρόσιτος καὶ πᾶσαν ἀμαρτωλὴν ἐπαφὴν φεύγων Θεός. Παράθυρον ἐνταῦθα δὲν ὑπῆρχεν, οὔτε θύρα, ἀλλ' οὐδ' εἰσήρχετό ποτε ἀκτίς φυσικοῦ φωτός. Ἦτο τὸ ἄδυτον τοῦ Σεκινάχ, τὸ σκῆνωμα τῆς θείας δόξης καὶ παρουσίας, ἣν ἄλλως ὑπετύπου καὶ τὸ ἐν αὐτῷ ἱλαστήριον, τὸ κατασκιαζόμενον ὑπὸ τῶν ὑπὲρ αὐτὸ προσκλινόντων τορευτῶν Χερουβεὶμ. Μόνον ἐφάπαξ τοῦ ἐνιαυτοῦ, καὶ τοῦτο κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ ἐξιλασμοῦ, καθ' ἣν ἐπανηγυρίζετο ἡ θεία συγκατάβασις καὶ εὐσπλαγχνία, ὁ ὕπατος ἀρχιερεὺς τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ διήνοιγε τὰ καταπετάσματα καὶ ἔμφοδος εἰσήρχετο εἰς τὸ ἀπροσπέλαστον δαθίρ, ἵνα δεηθῇ ὑπὲρ τῶν τοῦ λαοῦ καὶ ἑαυτοῦ ἀγνοημάτων. Ἐνταῦθα ἐφυλάσσοντό καὶ τὰ περιλάλητα ἐκεῖνα ἀναμνηστήρια τῶν παλαιῶν ἀποκαλύψεων τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν νήπιον Ἰσραήλ, ἡ μαν-

ναδόχος στάμνα, ἡ ράβδος Ἀαρὼν ἡ βλαστήσασα καὶ αἱ πλάκες τῆς διαθήκης, ἡ μεταξὺ Θεοῦ καὶ θεοκρατουμένων συνθήκης. Ἀλλ' εἰς τὰ βάθη τοῦ μέρους τούτου ἐπίσης, ὡς ἐν τῷ μεσομφάλῳ τῆς γῆς, εὗρίσκετο τεθαμμένος καὶ ὁ μέγας θεμέλιος λίθος, ὁ ὡς Ἀτλας τὴν ὅλην οἰκοδομὴν τοῦ ναοῦ ἀναbastάζων.

Τοιοῦτον ἐν πενιχροτάτῃ ἐπιθεωρήσει τὸ ἱερὸν τῆς Ἱερουσαλήμ, ὡς εἶχε κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Κυρίου ἡμῶν. Ἐν τῷ ἱερῷ τούτῳ προσεφέρθη ὑπὸ Μαρίας, τῆς ἀπειρογάμου Αὐτοῦ Μητρός, ὡς βρέφος τεσσαρακονθήμερον, ὁ ὑπὲρ ἡμῶν νηπιάσας Λόγος· ἐτέλεσε τὸ πρῶτον Πάσχα τῆς ζωῆς Του ὡς «μπὲν χατώραχ», ὡς παιδίον τοῦ νόμου· ἐξέπληξε τοὺς διδασκάλους ἐπὶ τῇ συνέσει καὶ ταῖς ἀποκρίσεσιν Αὐτοῦ· ἐξεδίωξε τοὺς θεοκαπήλους, τοὺς τὸν οἶκον τοῦ Πατρὸς Αὐτοῦ μεταποιούντας εἰς σπήλαιον ληστῶν· οὐδὲ διέλειπε καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῆς βραχείας Αὐτοῦ μεθ' ἡμῶν ἀναστροφῆς, ὡς δηλοῦται ἐκ τῶν εὐαγγελικῶν ἀφηγήσεων, νὰ προσέρχεται εὐλαδέστατα κατὰ τὰς τεταγμένας τῆς θρησκείας Του ἐορτάς, ὅπως καὶ τῶν γλυκειῶν μελωδιῶν τῶν λευιτῶν ἐνωτίζηται, καὶ τὰ νενομισμένα ἴσως δῶρά Του προσφέρῃ καὶ παράδειγμα θεοσεβείας πρὸς ἡμᾶς κληροδοτήσῃ. Διότι οὐδέποτε ὁ Λυτρωτὴς κατεφέρθη κατὰ τῆς δημοσίου λατρείας, ἀρκεῖ αὕτη νὰ γίνηται, ὅχι ἡ ἀγχόνῃ, ἀλλὰ τὸ σωσίθιον τοῦ πνεύματος.

Ἰδιαίτατα δ' ὁ Σωτὴρ τὸ ἱερὸν μετεχειρίσθη ὡς κέντρον τοῦ δημοσίου κηρύγματός Του, αὐτὸ προτιμήσας ὑπὲρ πᾶν ἄλλο.⁽²⁾ Καὶ πάνυ δικαίως. Διότι ἐν τῷ ἱερῷ (καὶ εἰδικώτερον ἐν τῇ ἐξωτάτῃ αὐλῇ τοῦ ἱεροῦ) συνήντα μυρμηκιᾶς παντοδαποῦ λαοῦ, ἄς δὲν θὰ συνήντα ἀλλαχοῦ. Ἐν τῷ ἱερῷ εὗρισκε περιβάλλον σεμνότερον καὶ πρὸς τὰς οὐρανίους διδασκαλίας Του προσφορώτερον. Τὸ ἱερὸν ὁμοίως Τῷ προσεπόριζεν εἰκόνας παραστατικωτάτας, ἀποκτώσας ὑπὸ τὴν θεϊκὴν γλῶσσαν Του ἰσχύν, δονοῦσαν ἐκ θεμελίων τὰς ψυχὰς τῶν ἀκουόντων. Οὕτως ἐν τῷ ἀκρογωνιαίῳ λίθῳ τοῦ ναοῦ ἀνευρίσκει τὸ κάλλιστον ἔμβλημα τοῦ

(2) Δευκ. ιθ', 47-48. Ἰω. ιη', 20.

θεμελίου τῆς Ἐκκλησίας, ὅπερ Αὐτὸς εἶνε. Ἐν ταῖς χερνιβίαις τῶν ἱερέων ἀνιχνεύει τὸν ἐσωτερικὸν ἀγνισμόν τῆς καρδίας, ἐξ ἧς παραμελουμένης ἐξέρχεται πᾶν κοινὸν καὶ ἀκάθαρτον. Ἐν τῇ ἐπταφώτῃ λυχνίᾳ διορθῶν ὑπεμφαινόμενα τὰ θεῖα Του λόγια, ἅτινα τυγχάνουσι τοῦ κόσμου τὸ φῶς. Ἐν τῇ καταλύσει τοῦ ναοῦ παρατηρεῖ προαγγελλομένην τὴν σταύρωσιν καὶ τριήμερόν Του ἔγερσιν. Τὸ ἀπὸ τῆς Σιλωὰμ ὕδωρ, τὸ κατὰ τὴν ἐσχάτην ἡμέραν τῆς μεγάλης ἑορτῆς ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου διὰ χρυσῶν λαγήνων ἐκχυνόμενον πρὸς ἀνάμνησιν τῆς ἐν τῇ ἐρήμῳ θαυματουργίας, τῷ παρέχει ἀφορμὴν προχειροτάτην, ὅπως δεικνύων ἐκυτὸν ἀνακράξῃ: «Ἐάν τις διψᾷ, ἐρχέσθω πρὸς με καὶ πινέτω». Ἐκ τῶν αἱματηρῶν τοῦ ναοῦ θυσιῶν ἀναχωρῶν, ἀποφαίνεται πνευματικῶς, ὅτι «τὸ ἀγαπᾶν τὸν πλησίον ὡς ἑαυτόν, πλεῖτόν ἐστι πάντων τῶν ὀλοκαυτωμάτων καὶ θυσιῶν». Αἱ περὶ «κορβάν» ραββινικαὶ διατάξεις, αἱ τὸν θεῖον καὶ ἔμφυτον νόμον περὶ τῆς πρὸς τοὺς γονεῖς στοργῆς ἀνατρέπουσαι, καθίστανται εἰς τὰς χεῖρας τοῦ Διδασκάλου φραγγέλιον, δι' οὗ ἐλεεινῶς καταμαστίζεται ἡ σοφιστευομένη ἀγυρτικῶς ὑποκρισία. Τὸ δίλεπτον τέλος τῆς πενιχρᾶς χήρας, τὸ ἐν τῷ γαζοφυλακίῳ ἐν συστολῇ ριφθέν, πορίζει εἰς τὸν Χριστὸν μοναδικὴν ἀφορμὴν διδασκαλίας καθαρωτέρας ὑπὲρ χρυσίον καὶ τοπάζιον, καθ' ἣν εἰς οὐδὲν λογίζεται παρὰ τῷ Παναγίῳ Θεῷ ὁ πλοῦτος τῆς ὕλης, ἐφ' ὅσον δὲν συνοδεύεται μὲ τὸν πλοῦτον τῆς ἐσωτερικῆς ἀγαθῆς διαθέσεως.

ΚΕΦ. Β΄.

ΤΟ ΥΠΕΡΩΟΝ ΤΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ

Ἡ στάσις τοῦ ἱ. Χριστοῦ πρὸς τὸ ὕπατον εὐκτῆριον τοῦ Ἰσραὴλ ἦτο στάσις, ὡς εἶδομεν, εὐλαβῆς ἐν τῷ συνόλῳ της· πλὴν οὐχὶ καὶ ἀπεριορίστως τοιαύτη. Διὰ τὸν ἱ. Χριστόν, δι' ὃν «Πνεῦμα ὁ Θεός», καὶ Ἱερουσαλήμ καὶ Γαριζεὶν καὶ πᾶς ὕλικὸς τόπος ὤφειλον νὰ ὀπισθοχωρήσουν ἀπέναντι μιᾶς πνευ-

ματικωτέρας κατὰ τὸ δυνατόν λατρείας καὶ ἐνὸς ἐκτυπωτέρου Σεκινάχ. Ἰδίως δ' ἔπρεπε νὰ καταλυθῇ ὁ ναὸς τῆς Ἱερουσαλήμ, ὡς ἐξυπηρετήσας παροδικήν, μονομερῆ καὶ προπαρασκευαστικὴν θρησκείαν, ἵνα ἐκ τῶν λίθων αὐτοῦ ἀνεγερθῶσι Χριστιανικὰ εὐκτήρια, οὐ μόνον οὐδὲν ἔχοντα ἐν ἑαυτοῖς τὸ στεῖρον καὶ περιορισμένον, ὡς ἡ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καθέδρα, ἀλλὰ καὶ διε-
θνέστερα καὶ καθολικώτερα ἀποβαίνοντα ὁσημέραι, διὰ δὲ τῆς πυκνῆς των ἐπεκτάσεως ἀνὰ τὴν γῆν διασαλπίζοντα ὅτι οὐκ ἔστι μόνον Ἰουδαίων ὁ Θεός, ἀλλὰ καὶ ἐθνῶν.

Ἡ ἀπὸ τοῦ παλαιοῦ ἄρα ἱεροῦ τῶν Ἱεροσολύμων ἀποχώ-
ρησις καὶ ἡ ἐγκατάστασις εἰς οἰκοδομὰς καθαρῶς Χριστιανικὰς ἦτο τι ἀναπόδραστον· δὲν ἔπρεπεν ὅμως νὰ συντελεσθῇ καὶ βιαίως. Ἐντεῦθεν οἱ ἀπόστολοι ἐξακολουθοῦν προσευχόμενοι ἐν τῷ ἱερῷ, ἵνα ἀναφέρωσιν ἐν αὐτῷ τὰς συνήθεις προσευχὰς των, καίτοι τὸ πρῶτον βῆμα πρὸς τὸν ἀπὸ τοῦ νόμου χωρισμὸν ποιοῦντες καὶ ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἀποσπώμενοι, ἐπιφυλάττουν τὸ μυστηριῶδες μέρος τῆς λατρείας εἰς τόπον Χριστιανοπρεπέ-
στερον. Αἱ Πράξεις (6', 46) ρητῶς τὴν τοιαύτην οἰκονομίαν ἀναφέρουν, ὅταν λέγουν : «Καθ' ἡμέραν τε προσκαρτεροῦντες ὁμοθυμαδὸν ἐν τῷ ἱερῷ, κλῶντές τε κατ' οἶκον ἄρτον, μετελάμ-
θανον τροφῆς ἐν ἀγαλλιάσει καὶ ἀφελότητι καρδίας, αἰνοῦντες τὸν Θεόν.» Καθ' ἡμέραν, — ἀναγράφουν — προσεκαρτέρου ἐν τῷ ἱερῷ οἱ πρῶτοι πιστοί· διατί; Διὰ νὰ προσεύχωνται μετὰ τῶν ὁμοφύλων εἰς τὴν γλῶσσάν των. Καὶ ἔκλων κατ' οἶκον ἄρτον· διὰ ποῖον λόγον; Πρὸς τέλεσιν τῶν ἀγαπῶν καὶ τῆς μετὰ τῶν ἀγαπῶν συνημμένης θ. Εὐχαριστίας. Διότι οὔτε τὴν ἀγ. Με-
τάληψιν ἠδύναντο ν' ἀπορρίψουν ἐκ τοῦ συνόλου τοῦ θρησκευ-
τικοῦ των βίου, ἥς τὴν εἰς αἰῶνας τέλεσιν παρὰ τοῦ Σωτῆρος διετάχθησαν, οὔτε νὰ δημοσιεύωσι τὰ ἅγια ἐνώπιον τῶν σταυ-
ρωτῶν ἦσαν ἐπιτετραμμένοι. Καὶ διὰ τοῦτο πρὸς τῷ ἱερῷ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ προσέθηκαν καὶ τὸν οἶκον τῶν Χριστιανικῶν ἀγαπῶν.

Τίς δὲ ἄρά γε ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος οὗτος οἶκος, ὁ σχὼν τὴν

τιμήν νὰ φιλοξενήσῃ τὴν πρώτην τῶν Χριστιανῶν κοινότητα ;
Βεβαιότατα τὸ ὑπερῶν τῆς ἁγίας Σιών, ἔνθα ἡ πρώτη Δει-
τουργία κατὰ τὸν Μυστικὸν Δεῖπνον ἐτελέσθη ὑπὸ τοῦ Μεγά-
λου Ἀρχιερέως, ἔνθα οἱ λόγοι τῆς διαθήκης πρὸς τοὺς μαθη-
τάς ἀπὸ τῆς τραπέζης, ὡς ἀπὸ τοῦ πρώτου ὁκρίθαντος, ἐκηρύ-
χθησαν, ἔνθα ὁ θριαμβευτὴς τοῦ θανάτου δις εἰς τοὺς μαθητάς
ἐπεφάνη, ἔνθα οἱ ἀπόστολοι σὺν ταῖς ἁγίαις γυναῖξι καὶ Μα-
ρία τῇ Μητρὶ τοῦ Ἰησοῦ ἦσαν προσκαρτεροῦντες τῇ προσευ-
χῇ καὶ τῇ δεήσει μετὰ τὴν Ἀνάληψιν, ἔνθα τὸ Πανάγιον
Πνεῦμα ἐπεφοίτησε κατὰ τὴν Πεντηκοστὴν ἐπὶ τὰς κεφαλὰς
τῶν, ἔνθα τέλος ἔλαβε χώραν ἡ πρώτη ἀποστολικὴ σύνοδος.
Ὅτι τὸ ἐν Σιών ὑπερῶν δέον νὰ θεωρηθῇ ὡς τὸ πρῶτον ὁλο-
σχερῶς Χριστιανικὸν εὐκτήριον, διδάσκει μὲν Κύριλλος ὁ Ἱε-
ροσολύμων, ὁ εὐτυχήσας νὰ δακτυλοδεικτῇ αὐτὸ πρὸς τοὺς κα-
τηχουμένους του ὡς «τὴν ἀνωτέραν τῶν Ἀποστόλων ἐκκλησίαν»,
διδάσκει δὲ ὁ Δαμασκηνός, ἀποκαλῶν αὐτὸ «μητέρα τῶν ἀνὰ πᾶ-
σαν τὴν οἰκουμένην ἐκκλησιῶν» καὶ «ἐκκλησιῶν ἀκρόπολιν»,
διδάσκει δὲ καὶ ὁ Ἐπιφάνιος, κατὰ τὰς πληροφορίας τοῦ ὁποίου
ἐν μὲν τῇ ἐπὶ Τίτου γενομένῃ κατασκαφῇ τῆς Ἱερουσαλὴμ
διεσώθη τὸ ὑπερῶν τοῦτο μετὰ τινων οἰκημάτων ἐν τῇ Σιών
εὐρισκομένων, ἐπὶ δὲ Ἀδριανοῦ ὡς Χριστιανικὸς ναῖσκος ἐδει-
κνύετο. (¹) Τοῦτον τὸν ναῖσκον ἡ ἁγ. Ἑλένη εἰς εὐπρεπεστέραν
οἰκοδομήν μετέβαλε, κατεχομένην μέχρι τοῦ 1313 ὑπὸ τῶν
Ὁρθόδοξων. Ἀλλὰ τῷ 1313 κατέσχον αὐτὸν οἱ Φραγκισκανοί,
ἀπὸ τῶν ὁποίων τῷ 1561 λαβόντες οἱ Μουσουλμάνοι μετεποί-
ησαν εἰς τέμενος. Ὁ Ἀμερικανὸς Ροθινσὼν—γράφει ὁ αἰμίμη-
στος διδάσκαλος Λιονύσιος ὁ Κλεόπας, ἐξ οὗ δανειζόμεθα τὰς
πληροφορίας ταύτας—ἐπισκεφθεὶς καὶ ἰδὼν, ὁμολογεῖ τὸ κτί-
ριον ἀρχαιότατον καὶ εἰκάζει λίαν ὀρθῶς ὅτι αὕτη ἐστὶν ἡ ὑπὸ
τοῦ Κυρίλλου καλουμένη ἐκκλησία τῶν ἀποστόλων. (²)

(¹) Κυρίλλ. Ἱεροσ. Κατήχ. ΙΣ', 4. Migne 33,294 Ἐπιφ. περὶ μέτρων καὶ σταθμῶν ιδ' Migne 43,261. Δαμασκην. λόγ. β' εἰς κοίμησιν Θεοτόκου § 3. Migne 96,729.

(²) Σημ. εἰς Κατήχ. ΙΣ', 4. Κυρίλλ. Ἱεροσ. ἐκδ. Παναγίου Τάφου τόμ. β' σσ. 202-203. Ὅρα καὶ ἄρθρ. «Zion» ὑπὸ C. Wilson ἐν *Hastings Bible Dictionary*.

Ὁ οἶκος λοιπὸν ὁ ἐπὶ τοῦ ὄρους Σινᾶ τυγχάνει ὁ πρῶτος Χριστιανικὸς ναὸς ἐν τῇ ἀποστολικῇ ἐποχῇ· ὅχι ὅμως καὶ ὁ μόνος. Ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς τοῦ Παύλου γίνεται πλεόν ἢ ἅπαξ λόγος περὶ κατ' οἶκον ἐκκλησιῶν, ἀπαντῶσάν ἐν Θεσσαλονίκη, Ἐφέσῳ, Κορίνθῳ, Κολοσσαῖς, Ρώμῃ καὶ ἄλλαχοῦ, ὅπου ὁ σπόρος τοῦ Εὐαγγελίου ἐσπάρη³, τὰς δὲ ἐκκλησίας ταύτας δὲν θὰ σφαλῶμεν ἴσως, ἐὰν θεωρήσωμεν ἀντίγραφα τοῦ ὑπερέφου τῆς Σιών, ἐν τοῖς οἰκήμασι τῶν παλαιότερων καὶ ἐνθερμοτέρων ἀδελφῶν ἐγκαθιστάμενα καὶ τοὺς λοιποὺς τῆς πόλεως ἀδελφοὺς συγκεντροῦντα ἐπὶ τὸ αὐτὸ πρὸς κοινὴν προσευχήν, ἀφοῦ ἄλλως τε καὶ ἡ διάταξις τῶν οἰκιῶν τοῦ καιροῦ ἐκείνου κάλλιστα συνῆδε πρὸς τὰς λατρευτικὰς τῆς νέας θρησκείας ἀνάγκας, καθ' ἃ ὑπὸ τῶν εἰδημόνων διεπιστώθη⁴. Ἐν Πράξ. κ', 7—8 λόγος καὶ πάλιν γίνεται περὶ ὑπερέφου, ἔνθα κατὰ Κυριακὴν ἡμέραν οἱ ἐν Τρωάδι μαθηταὶ συνῆλθον, ἵνα τὸν ἄρτον τεμαχίσωσι καὶ ἐνωτισθῶσιν ὑπὸ τὸ φῶς πολλῶν λαμπάδων τὸν μέχρι μεσονυκτίου διαλεγόμενον Παῦλον. Ὡς τοιοῦτου εἶδους προσευκτῆριον δέον νὰ θεωρηθῇ. καὶ τὸ ὅπερ ὑπαινίσσεται ὁ μάρτυς Ἰουστίνος εἰς τὸν μετὰ τοῦ ἐπαρχοῦ Ρουστικοῦ διάλογόν του⁵.

Ρουστικὸς ἐπαρχος εἶπε: «ποῦ συνέρχεσθε ;»

Ἰουστίνος εἶπεν: «ἐνθα ἐκάστῳ προκίρεσις καὶ δύναμις ἐστὶ πάντως γὰρ νομίζεις ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνέρχεσθαι ἡμᾶς πάντας ; οὐχ οὕτω δέ· διότι ὁ Θεὸς τῶν Χριστιανῶν τόπῳ οὐ περιγράφεται....»

Ὁ ἐπαρχος : «εἰπέ, ποῦ συνέρχεσθε ἢ εἰς ποῖον τόπον ἀθροίζεις τοὺς μαθητάς σου».

Ἰουστίνος εἶπεν : «ἐγὼ ἐπ' αὐτῷ μένω τινὲς Μαρτίνου τοῦ Τιμοτίνου θαλανείου, καὶ παρὰ πάντα τὸν χρόνον τοῦτον . . . οὐ γινώσκω ἄλλην τινὰ συνέλευσιν».

Καὶ οὐ μόνον μέχρι τοῦ 2^{ου} αἰῶνος ὁ συνήθης οἶκος εἶνε

(³) Ρωμ. ις', 5. Α' Κορ. ις', 19.

(⁴) *Leclercq*, Manuel d' Archéologie Chrétienne, Paris 1907 τόμ. Α' σ. 353. *Duchesne*, Origines du Culte Chrétien, Paris 1898 σ. 385.

(⁵) Μαρτύριον Ἰουστίνου κ.λ.π. § 3. ἐν Ἔργοις Ἰουστίνου, Ienae, 1849 τόμ. Β' . 266.

τὸ διδασκαλικὸν καὶ λατρευτικὸν τῶν Χριστιανῶν συνεντευκτήριον, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸν 3^{ον} ἔτι αἰῶνα ἀπαντᾷ, ὁπότε ἄρχονται ἐμφανιζόμενοι οἱ καθ' αὐτὸ ναοί. Ἐν τῷ Φιλοπάτριδι, φέρ' εἰπεῖν, τοῦ ψευδο-λουκιανοῦ, εἰδωλολατρικῇ σατύρᾳ μεταγενεστέρα τοῦ 2^{ου} αἰῶνος, ὅπου ὁ Κριτίας ἐκθέτει εἰς τὸν φίλον του Τριεφῶντα τὰ κατὰ τὴν ὑπὸ τῶν Παλιλαίων μυσταγωγίαν του, περιγράφων τὸν τρόπον τῶν συνάξεων, εἰς ὃν ὑπὸ Κράτωνός τινος ὠδηγήθη, λέγει ὅτι «διήλθον σιδηρέας τε πύλας καὶ χαλκέους οὐδοὺς, ἀναβάθρας δὲ πλείστας περικυκλωσάμενοι ἐς χρυσόροφον οἶκον ἀνῆλθον». Προφανῶς πρόκειται ἐνταῦθα περὶ εὐκτηρίου κατὰ τὸ ἀποστολικὸν ὑπερῶν διεσκευασμένου.

Ἐν β', 1-3 τῆς Καθολικῆς ἐπιστολῆς Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου, τῇ οὐχὶ βραδύτερον τοῦ 63 μ. Χ. γραφείσῃ, ὁ λατρευτικὸς τόπος τῶν Χριστιανῶν ὀνομάζεται ἐπὶ τὸ ἰουδαϊκώτερον συναγωγή, λέξις, ἥς ἀπήχησιν εὐρίσκομεν καὶ ἐν τῇ ἐπισυναγωγῇ τῆς πρὸς Ἑβρ. ι, 25· γίνεται δ' ἐνταῦθα μνεῖα περὶ διαφόρων θέσεων, οἷας ἀπῆντα τις ἐν ταῖς πραγματικαῖς Ἑβραϊκαῖς συναγωγαῖς, αἵτινες οὐ μόνον διὰ διπλῆς ἢ τετραπλῆς σειρᾶς στηλῶν εἰς διάφορα κλίτη ἐχωρίζοντο, ἀλλὰ καὶ «πρωτοκαθεδρίας» εἶχον, ἐνῷ τὰ πλήθη ἐκάθηντο ἐπὶ καθισμάτων χαμηλοτέρων, κάποτε μάλιστα καὶ ὀκλαδὸν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, ἐπεστρωμένου διὰ ψιαθῶν^(*). Γνωστὸν ἀλλαχόθεν ὅτι ὁ πρῶτος οὗτος τῶν Ἱεροσολύμων ἱεράρχης ἀνεφάνη συγχρόνως καὶ ὁ πρῶτος κατὰ τὸν πρῶτον αἰῶνα τῆς διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὅστις μετὰ καὶ τῶν ἄλλων ἀναμφιβόλως ἀποστόλων καθώρισε τὴν ἐκκλησιαστικὴν εὐταξίαν, διέγραψε τὴν θ. λατρείαν καὶ διετύπωσε τὴν θ. λειτουργίαν, τὴν φέρουσιν τὸ ὄνομά του, ἣν ἐξ Ἱεροσολύμων καὶ αἱ λοιπαὶ Ἐκκλησίαι παρέλαβον. (?) Τίς οἶδε λοιπὸν ἕάν, καὶ περὶ διαρρυθμίσεως τοῦ Χριστιαν. εὐκτηρίου προκειμένου, τοῦ οὕτως στενῶς συνεχομέ-

(*) Ἀρθρ. «synagogue» ὑπὸ R. Moss ἐν *Hastings Dictionary of Christ & Gospels*.

(?) *Χρυσστόμου Παπαδοπούλου, Ἱστορία Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων. Ἀλεξάνδρεια 1910 σ. 27.*

νου μετὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς εὐταξίας, δὲν ἐφρόντισεν ἀναλόγως ὁ αὐτὸς Ἀδελφόθεος, τελειοποιήσας ἔτι μᾶλλον τὸ ἀποστολικὸν ὑπερῶον καὶ διακοσμήσας τὸν πρωτόγονον οἶκον κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἱερουσαλήμ, ὅπερ ἀπεμιμούντο πως αἱ συναγωγαί, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ συμπνίξῃ ἐν αὐτῷ τὸ νέον πνεῦμα; Ὁ Χριστιανισμὸς τυγχάνει ὁ μόνος νόμιμος κληρονόμος τε καὶ τελειοποιητῆς τοῦ παλαιοῦ Ἰουδαϊσμοῦ. Καθὼς ἡ Κ. Διαθήκη στηρίζεται ἐπὶ τῆς Παλαιᾶς, ἐνδὸς δὲ Θεοῦ βουλὴν ἀμφότεραι ἀποκαλύπτουν, οὕτω καὶ ὁ τῆς χάριτος ναὸς ὑπῆρξε μία τελειότερα ἀνάπτυξις τοῦ νομικοῦ ἱεροῦ, καθὼς ἀποδεικνύεται οὐ μόνον ἐκ τῆς πρωϊμώτατα ἀναφαινομένης διαίρεσεώς του εἰς τρία κατὰ τὴν τριπλῇ διαίρεσιν τοῦ Ἱεροσολυμιτικοῦ ναοῦ, ⁽⁸⁾ ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ θυσιαστηρίου του, τοῦ λουτήρός του, τῶν λυχνιῶν του, τοῦ θυμιάματός του, τῶν παραπετασμάτων του, τῶν εἰκόνων του, τῶν ἄρτων του, τῆς προθέσεώς του, τοῦ ἄμβωνός του, τῶν λειτουργικῶν στολῶν του καὶ πλείστων ἄλλων λεπτομερειῶν, τὴν πρώτην των βάσιν ἐν ἐκείνῳ ἀνευρισκουσῶν. Ἡ ὁλοσχερῆς ἀπάρνησις τοῦ διὰ τῆς Παλαιᾶς δικαιολογουμένου καὶ ἐν τῷ πνεύματι τῆς Καινῆς βεβαπτισμένου τελετουργικοῦ ἡγαγεν εἰς τὴν Προτεσταντικὴν γύμνωσιν. Ἡ υπερβολικὴ προσκῆλλησις πρὸς τοὺς τύπους τῆς Παλαιᾶς ἐπλασε τὴν τυπολατρείαν καὶ τὸν Φαρισαϊσμόν. Ἡ μέση εἶνε ἡ ἀρίστη.

Ἐκ τῶν ἀποστολικῶν πατέρων, τῶν τὸν πρῶτον αἰῶνα κλειζόντων τὸν Χριστιανικὸν ναόν, ἐλαφρῶς ὑπαινίσσονται Κλήμης ὁ Ρώμης καὶ ὁ Ἰγνάτιος. Καὶ ὁ μὲν Κλήμης, οὕτινος ὁ προσευκτήριος οἶκος δεικνύεται μέχρι σήμερον ἐν Ρώμῃ ὡς βάσις τριωρόφου ναοῦ, προστεθέντος βραδύτερον, ⁽⁹⁾ ἀποφαίνεται ὅτι οὐχὶ μόνον ὠρισμένοι καιροὶ καὶ ὥραι ὑπὸ τῆς υπερτάτης βουλήσεως τοῦ Θεοῦ καθωρίσθησαν, ὅπως αἱ προσφοραὶ καὶ λατρεῖαι ἐπιτελῶνται, ἀλλὰ καὶ τὸ ποῦ νὰ ἐπιτελῶνται τοῦτο δὲ

⁽⁸⁾ Ἦδη κατὰ τὸ 202 ὑπῆρχεν ἐν Ἐδέσῃ Χριστιαν. ναὸς εἰς τρία διηρημένος κατὰ τὸ Ἱεροσολυμιτικὸν πρότυπον. Πρβλ. Rose's *Neander* I, 246.

⁽⁹⁾ *Hill*, Architectural History of Chr. Church, London 1908 σ. 2—3,

εἶνε ὁ τόπος ἔνθα, ὡς οἶόν τε πυκνότερον, δέον νὰ προσερχώμεθα, ἵνα νουθετώμεθα ὑπὸ τῶν πρεσβυτέρων, προκρίπτωμεν ἐν ταῖς ἐντολαῖς τοῦ Κυρίου καὶ μὴ ἀντιπαρελκώμεθα ὑπὸ τῶν κοσμικῶν ἐπιθυμιῶν. (10) Ὁ δὲ Ἰγνάτιος διαρρήδην πρὶν περὶ «ναοῦ» καὶ «θυσιαστηρίου», ὃ ἐκ τῶν ὁποίων ἀπέχων ὑστερεῖται τοῦ ἄρτου τοῦ Θεοῦ, ἐνῷ ἀπ' ἐναντίας πυκνὴ φοίτησις πρὸς θεῖαν εὐχαριστίαν καὶ δόξαν καθαιρεῖ τὰς σατανικὰς δυνάμεις. (11)

Ἐν γένει εἰπεῖν, κατὰ τὸν 1^{ον} καὶ 2^{ον} αἰῶνα, μεγάλη ἀοριстіα εἰσέτι ἐπικρατεῖ ὡς πρὸς τὸν ἐπίσημον τρόπον τῆς Χριστιανικῆς λατρείας, ἀρξαμένης μὲν νὰ λαμβάνη κατεύθυνσιν τινα, ἀλλ' οὐπω διασαφηνισθεῖσαν. Ἡ ἀπλότης καὶ τὸ ἀνεπιτήδευτον τοῦ οἴκου, ἐκφραστικοῦ τῆς Χριστιανικῆς ἀγάπης καὶ ἐνότητος· ἡ ἱεροπρέπεια τοῦ Ἱεροσολυμιτικοῦ ἱεροῦ, καταρευσαντος μὲν, ἀλλὰ καὶ λίθους τινὰς καταλιπόντος πρὸς ἐξυπηρέτησιν τοῦ Εὐαγγελίου· καὶ ἰδίως τὸ μυστήριον τῆς θ. Εὐχαριστίας, ὅπερ, κέντρον καθιστάμενον τῶν συνάξεων, θ' ἀπαιτήσῃ εἰς μέρος περίβλεπτον τὴν ἀγ. Τράπεζαν· ἰδοὺ τὰ στοιχεῖα, ἅτινα οἱ δύο πρῶτοι αἰῶνες μᾶς προσφέρουν. Περαιτέρω θὰ συναντηθοῦν ταῦτα καὶ μὲ ἄλλα: μὲ τὰς μυστηριώδεις κατακόμβας, μὲ τὰ εὐρέα βαπτιστήρια, μὲ τὰς μεγαλοπρεπεῖς βασιλικὰς, μὲ τὰ μεγαλοδωρήματα τῶν Ρωμαίων καὶ Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων· καὶ συζυμωθέντα εἰς ἁρμονικὸν κρᾶμα, θὰ μᾶς προσφέρουν τὸν ἀναζητούμενον τύπον τέλειον καὶ αὐτούσιον.

ΚΕΦ. Γ'.

ΑΙ ΚΑΤΑΚΟΜΒΑΙ ΤΩΝ ΜΑΡΤΥΡΩΝ

Κατὰ τοὺς χρόνους τῶν διωγμῶν, οἱ Χριστιανοί, τελοῦσι τὰς παραμυθητικὰς συνάξεις των ὅπου δήποτε θὰ ἠδύναντο νὰ διαφύγουν τὰ βλέμματα τῶν διωκτῶν των. Ναοὶ βεβαίως ἔστιν

(10) Κλήμ. Ρώμ. Α' Κορ. μ'. Β' Κορ. ιζ'.

(11) Ἰγνατίου Ἐφεσ. ε', ιγ'. Μαγν. ζ'.

ὅτε κτίζονται ἀπὸ τοῦ 3ου αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν, οἱ δὲ ὁπαδοὶ τοῦ Ἑσταυρωμένου δὲν προοῦνται ἐσάκις κοπάζῃ πρὸς στιγμήν ἢ καταδρομή, νὰ διακηρύσσουν τὴν πίστιν των ἐνώπιον ἐθνῶν καὶ βασιλέων διὰ τῆς ἀνεγέρσεως εὐκτηρίων πολλῶν μᾶλλον ἐμπεριστατωμένων ἢ τὰ τῆς ἀποστολικῆς ἐποχῆς ὑπερῶα καὶ τρικλίνια. Ἀλλ' οἱ τοιοῦτοι ναοί; προχείρου ὥς τὰ πολλὰ οἰκοδομητικῆς, δὲν διατηροῦνται ἐπὶ πολὺ, θάττον ἢ βράδιον ἀποτεφρούμενοι ὑπὸ τὴν δαῖδα τοῦ καὶ πάλιν εἰς λύσσαν ἐκσπῶντος εἰδωλολάτρου. Καὶ οἱ δυστυχεῖς Χριστιανοὶ ὑποχρεοῦνται ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει νὰ λατρεύουν τὸν Θεὸν ἐν ἐρημίαις καὶ ὄρεσι καὶ σπηλαίοις καὶ ταῖς ὁπαῖς τῆς γῆς, ὥς περὶ τῶν πάλαι ποτὲ διὰ τῆς πίστεως μαρτυρηθέντων ἐξεφράζετο ἡ πρὸς Ἑβραίους, καὶ νὰ μεταποιῶσιν εἰς πανηγυρικὸν χωρίον πάντα τὸν τῆς θλίψεως τόπον, ἀγρόν, ἐρημίαν, ναῦν, πανδοχεῖον, δεσμωτήριον, καθὼς Διονύσιος ὁ Ἀλεξανδρείας μᾶς πληροφορεῖ(1). Οὕτω προκύπτουσιν εἰς τὸ μέσον διὰ τὴν μαρτυρικὴν Ἑκκλησίαν κρύφια προσευκτήρια, ὧν τὰ κατανυκτικώτερα, περιεργότερα καὶ εἰς χριστιανικὰς ἀναμνήσεις πλουσιώτερα, εἶνε αἱ κατακόμβαι τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, Συρίας, Κύπρου, Κρήτης, Ἀλεξανδρείας, Μήλου, Μελίτης, Ἰσπανίας, Γαλλίας καὶ πρὸ πάντων αἱ κατακόμβαι τῆς ὑποχθονίου Ρώμης, περὶ ὧν ἐν τῷ παρόντι ὁ λόγος.

Ἡ φαντασθῇ ὁ ἀναγνώστης λαβύρινθον πολὺπλοκον καὶ διεξοδικώτατον, ἐντὸς τῶν σκοτεινῶν σπλάγχχνων τῆς γῆς διηνοιγμένον, οὔτινος αἱ λοξοειδεῖς καὶ πολυτρόπως διαθλώμεναι καὶ διασταυρούμεναι σήραγγες ἅν συναπῆρτιζον γραμμὴν συνεχῇ καὶ εὐθείαν, ἡ γραμμὴ αὕτη θὰ ἐφθανεν ἀπὸ τοῦ βορειοτάτου μέχρι τοῦ νοτιωτάτου ἄκρου τοῦ Ἰταλικοῦ ὑποδήματος· ἅς φαντασθῇ τοὺς ὑπογείους τοῦ λαβυρίνθου τούτου διαδρόμους, ἐδῶ μὲν στενωτάτους καὶ μόλις ἐπιτρέποντας εἰς δύο τὴν διάβασιν, ἐκεῖ δὲ εὐρυνομένους εἰς θαλάμους τετραγώνους καὶ παρῆκει πάλιν στενουμένους διὰ νὰ συνεχίσουν τὸ κομβολόγιον

(1) Παρ' *Εὐσεβίῳ*, Ἑκκλ. Ἱστορ. Ζ', 22 Migne 20, 688.

νέων αἰθουσῶν, ἀμυδρότατα φωτιζομένων ὑπὸ μεμακρυσμένου τινὸς φεγγίτου· ἃς φαντασθῇ ἐπὶ πλεόν τὰς πλευράς τῶν αἰθουσῶν τούτων πλήρεις χωρισμάτων, ἐν οἷς θῆκαι νεκρικαὶ ἢ μία ὑπὲρ τὴν ἄλλην ἐσκάφησαν δίκην τῶν ἐν τοῖς θαλαμίσκοις τῶν πλοίων κλινιδίων ἢ δίκην βιβλιοθηκῶν, ὅπου ὁ θάνατος ἐταξινόμησε τὰ συγγράμματα τοῦ θέτων ἄλλοτε μὲν εἰς ἑκαστον χώρισμα ἀνὰ ἓνα νεκρὸν (*locus, locus*), ἄλλοτε δὲ ἀνὰ δύο ἢ τρεῖς ἢ τέσσαρας (*bisomum, trisomum, quattrisomum*) καὶ ἄλλοτε μὲν κατατάσσων τοὺς νεκροὺς εἰς τὰς οἰκείας θέσεις ἀδιαφόρως, ἄλλοτε δὲ τὰ χωρίσματα ὁλοκλήρου αἰθούσης προορίζων διὰ τὸν ἐνταφιασμὸν τῶν μελῶν ἑνὸς μόνου οἰκογενειακοῦ κύκλου (*cubiculum*), καὶ ἄλλοτε μὲν περιοριζόμενος εἰς μίαν εὐθεῖαν ἐντὸς τοῦ τοίχου σχισμὴν, ἔσθην πρὸς τὸ ἀνθρώπινον σῶμα, ἄλλοτε δὲ σκάπτων ἐν τῷ τοίχῳ σαρκοφάγον θολωτὸν (*arco-solium*)· ἃς φαντασθῇ ἐπίσης, ὅτι ὁ ὑπόγειος οὗτος λαβύρινθος μὲ τοὺς ἐλιγμούς του καὶ τὰς διασταυρώσεις του δὲν ἐκτείνεται μόνον ὀρίζοντείως καὶ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἐπὶ τὴν γῆν ἐπιπέδου, ἀλλὰ κατέρχεται διὰ μυστικῶν κλιμάκων ἔτι βαθύτερον καὶ ἔτι θαυύτερον, σχηματίζων κατὰ τοιοῦτον τρόπον πολυώροφον ὑποχθόνιον οἰκοδομήν· ἃς φαντασθῇ τέλος καὶ πλείστας ἄλλας λεπτομερείας, οἷον μνήματα ἐδῶ καὶ ἐκεῖ ἀπὸ τοῦ ἐδάφους ὑπερκύπτοντα καὶ ὡς ἅγιοι Τράπεζαι χρησιμοποιοιθέντα, ἔδρας ἐπισκοπικὰς ἀνεσκαμμένας ἐν ταῖς πλευραῖς τῶν αἰθουσῶν, λυχνίας ἐξ ὀπτῆς γῆς ἢ μετάλλου πολυμόρφου καὶ ἐκ τῆς ὀροφῆς κρεμασμένας, ὅπως φωτίζωσι τοὺς προσευχομένους μὲ τὸ ἀμυδρόν των φῶς, χιλίας ὅσας συμβολικὰς παραστάσεις, ἐσχεδιασμένας πανταχοῦ τῶν ὑπογείων παρειῶν καὶ ἐπιγραφὰς ἐπὶ τῶν ἐπιτυμβίων πλακῶν καὶ ἱερογραφίας ἐπὶ τῶν ἀρκοσολίων, καὶ οὕτω θὰ συλλάβῃ ἀμυδρὰν τινα ἰδέαν τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν κατακομβῶν.

Ἦσαν λοιπὸν ναοὶ αἱ ἐν Ρώμῃ κατακόμβαι; Ὁχι· ἦσαν, κυρίως εἰπεῖν, Χριστιανικὰ κοιμητήρια. Οἱ Ρωμαῖοι ἐθνικοὶ συνήθιζον νὰ διατηροῦν οἰκογενειακοὺς τάφους ὑπὸ θολωτὰ ὑπό-

γεια, ἔπου ἀπέθετον ἢ τὰς σοροὺς τῶν θανόντων συγγενῶν των, ἢ τὰς ὀστεοδόχους ὑδρίας, τὰς ἐν σειρᾷ θηκῶν ἐν ἐνὶ καὶ τῇ αὐτῇ τάφῳ παρατασσομένας καὶ τοὺς καλουμένους «περιστερεῶνας (columbaria) ἀποτελούσας. Οἱ ἐν Ρώμῃ Ἑβραῖοι εἶχον λάθει ἄδειαν, ἥδη ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ἰουλίου Καίσαρος, νὰ ἔχουν καὶ αὐτοὶ δι' ἰδίαν νεκρικὴν χρῆσιν παρόμοια ὑπόγεια κοιμητήρα, ὧν μέρος μάλιστα δεικνύεται μέχρι σήμερον ἐπὶ τῆς Ἀππίας ὁδοῦ. Δὲν εἶνε ἄρα ἀφύσικον ὅτι καὶ οἱ Χριστιανοὶ τῆς Ρώμης, οἱ μνηδαμῶς κατ' ἀρχὰς ἀπὸ τῶν Ἰουδαίων διακρινόμενοι ἐξωτερικῶς, εἶχον ἐνωρίτερα ἐπιτύχει κυβερνητικῆς ἀδείας πρὸς ἀπόκτησιν νεκροταφείων ὅλως ἰδίων καὶ μνηδαμῶς, εἴτε τοῖς Ἰουδαίοις, εἴτε τοῖς ἐθνικοῖς ἀνηκόντων, ὅπως θάπτωσι τοὺς ἐν Κυρίῳ ὑπνώττοντας ἀδελφούς, τοῦ γηπέδου ὡς τὰ πολλὰ παρεχομένου ὑπὸ τῶν πλουσιωτέρων μελῶν τῆς Χριστιαν. κοινότητος. Τρία κυρίως εἶνε τὰ στρώματα, τὰ συναπαρτίζοντα τὸ ἔδαφος τῆς Ρώμης: Τὸ πορσελανοειδές (pozzolana pura), τὸ λιθοειδές (tufa litoide) καὶ τὸ κοκκοειδές (tufa granolare). Τὸ πρῶτον, καθὼς ἄμμος, δὲν εἶνε διόλου πάγιον· τὸ δεύτερον, καθὼς λίθος, εἶνε λίαν σκληρόν· μόνον τὸ τρίτον καὶ εὐκόλως σκάπτεται καὶ δυσκόλως καταρρέει. Διὰ τοῦ κοκκοειδοῦς λοιπὸν στρώματος ἔτεμνεν ἐκάστοτε νέας σήραγγας καὶ νέους τάφους ἢ σκαπάνη τῶν Χριστιανῶν νεκροθαπτῶν, ἀποφεύγουσα τὰ δύο ἄλλα ἀνατάλληλα στρώματα, ὅπου ἐν προγενεστέροις χρόνοις ἀνεζητήθησαν ἢ ἡ πορσελάνη γῆ ἢ ὁ λίθος τῶν λατομείων ⁽²⁾. Καὶ οὕτω διὰ τῆς προσθήκης χριστιανικῶν νεκροταφείων πρὸς νέα χριστιανικὰ νεκροταφεῖα, ἐπὶ τέσσαρας καὶ πλεόν αἰῶνας συνεχιζομένης, ἐδημιουργήθη εἰς τὰ σπλάγχνα τῆς γῆς ἀπέραντος νεκρόπολις, ἣς τὰς μὲν ἐδούς, ἐπὶ τὸ ἀπιθάνως ὑπερβολικόν, εἰς 800—900 ἀναριθμᾷ ὁ Padre Marchi, εἰς ἕξ δὲ ἕως ἐπτὰ ἑκατομμύρια ὑπολογίζει τοὺς τάφους! ⁽³⁾

⁽²⁾ *Spencer Northcote*, Roman Catacombs, London 1859, σ. 9—10 *Abbé Rolland*, Rome, ses églises, ses monuments, ses institutions, Tours, 1890 σ. 312. *Smith and Cheetham*, Dictionary of Christ. Antiquities ἀρθρ. «catacombs».

⁽³⁾ *Spencer Northcote* ὁπ. ἀν. σ. 13.

Τὸ πρᾶγμα κατ' ἀρχὰς δὲν ἦτο μυστικόν. Αἱ εἵσοδοι τῶν κατακομβῶν ἦσαν τοῖς πᾶσι περίοπτοι. Ἄλλ' αἰφνης οἱ εἰδωλολάτραι ἐπιπίπτουν ὑπὲρ ποτε ἀπηνέστεροι κατὰ τῶν ὁπαδῶν τοῦ Ἑσταυρωμένου. Διαλύουν τὰς ἱερὰς συνάξεις των. Καταρρίπτουν ὅ,τι πενιχρὸν οἱ Χριστιανοὶ εἶχον οἰκοδομήσει πρὸς αἶνον τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ. Καταδιώκουν διὰ πυρός, σιδήρου, ἀγρόνης καὶ ὕδατος τοὺς μὴ θύοντας εἰς τὰ εἰδωλα καὶ μὴ δυνύοντας τὴν Καίσαρος τύχην. Καὶ ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ποῦ νὰ ζητήσουν ἀλλαχοῦ τόπον λατρείας οἱ δύστηνοι Χριστιανοὶ παρὰ εἰς τὰς κατακόμβας, μέχρις οὗ οἱ εἰδωλολάτραι θ' ἀρχίσουν ἀπὸ τοῦ 3ου αἰῶνος νὰ τοὺς ἀναζητοῦν καὶ ἐκεῖ ἀκόμη; Βεβαίως καὶ προηγουμένως κατήρχοντο πρὸς κοινὴν ἐν ταῖς κατακόμβαις προσευχὴν, καὶ δὴ ὁσάνικis ἐπρόκειτο νὰ ἐορτάσωσιν ἐπὶ τόπου τὰ «γενέθλια», ἤτοι τὴν ἀπὸ τῶν φθαρτῶν εἰς τὰ ἄφθαρτα μετὰστασιν μάρτυρός τινος· ἐντεῦθεν δ' ἐχαρακτηρίζοντο ὑπὸ τῶν ἐθνικῶν ὡς «γένος λαθραῖον καὶ φυξήλιον». (*) Ἄλλὰ τώρα αἱ κατακόμβαι προσλαμβάνουν μορφὴν διπλότερον καὶ τριπλότερον ἐκκλησιαστικωτέραν. Δὲν εἶνε πλέον ἀπλῶς νεκροταφεῖα καταπληκτικῶς διαστελλόμενα ὡς ἐκ τῶν μαρτυρικῶν θημωνιῶν, τῶν πιπτουσῶν ὑπὸ τὴν εἰδωλολατρικὴν σπάθην καὶ κατὰ σωροὺς εἰς τοὺς ὑπογείους θόλους νυκτὸς καὶ ἡμέρας μετακομιζομένων ὑπὸ τῶν ἡρωϊκῶν «φορσόρων». Καθίστανται καὶ κρύφια εὐκτήρια ὑπὸ τὸν ζόφον καὶ τοὺς ἀσφυκτικοὺς δρομίσκους τῶν ὁπίων οἱ Χριστιανοὶ σὺν γυναιξὶ καὶ τεκνοῖς καταφεύγοντες καὶ ἐπὶ τῶν μνημάτων τῶν νωπῶν ἡρώων τῆς πίστεως γονυπετοῦντες, ἐκχέουσι πρὸ τοῦ Δυνατοῦ ψυχὰς καὶ δάκρυα καὶ ἀντλοῦσι παραμυθίαν ἐν τοῖς ἀνεκδιγγῆτοις αὐτῶν δεινοῖς. Καὶ ὅποια εὐκτήρια! Οὐδέποτε ἡ κοινω-νία ζώντων καὶ τεθνεώτων, ἡ στρατευομένης καὶ θριαμβευούσης Ἐκκλησίας, ἐξεδηλώθη ἰσχυρότερον ἢ ἐν τοῖς εὐκτηρίοις τούτοις. Οὐδέποτε πρὸς τοὺς οὐρανοὺς ἀνεπέμφθησαν προσευχαὶ θερμότεραι. Οὐδέποτε ἀπεδείχθη ψηλαφητότερον ὁ σκοπὸς τῆς

(*) «Latebrosa et lucifuga natio». (Minucius Felix).

νέας θρησκείας ὡς νεκρώσεως τοῦ παλαιοῦ ἀνθρώπου καὶ ριζικῆς ἀναγεννήσεως ἐν Χριστῷ. Ἀλλὰ καὶ οὐδέποτε παρεστάθη ζωηρότερον ἢ ἀντίθεσις μεταξὺ Χριστοῦ καὶ Σατάν, Εὐαγγελίου καὶ κόσμου. Ἀνωθεν ἡ κραιπαλῶσα καὶ ὀργιάζουσα Ρώμη μὲ τὰς ἀγέλας τῶν ψευδοθέων της, τοὺς ἀποθευμένους Καίσαράς της καὶ τὴν ἡθικὴν της σῆψιν, τὴν πανταχόθεν ἀφορήτως ἀναδιδομένην. Κάτωθεν ἡ παρθενικὴ καὶ προσευχομένη Ρώμη μὲ τὴν ἐκ τῶν μαρτυρικῶν ὁστέων καὶ αἱμάτων ἀναβλύζουσαν νέαν ἡθικὴν ζωὴν. Ἐν τῷ ὑπαίθρῳ «ἡ Βαβυλὼν ἡ μεγάλη, ἡ μεμεθυσμένη», κατὰ τὴν Ἀποκάλυψιν, «ἐκ τοῦ αἵματος τῶν ἁγίων, ἡ μήτηρ τῶν πορνῶν καὶ τῶν βδελυγμάτων τῆς γῆς». Ἐν τοῖς ζοφεροῖς καταχθονίοις ὁ σπέρρος τοῦ εὐλογημένου οἴτου ἐγκυμονούμενος, μέχρις οὗ ὑπὲρ τὴν γῆν ἐξανатеῖλη καὶ συμπνίξῃ τὰς ἀκάνθας.

Κατὰ ταῦτα αἱ ὑπερπεντήκοντα κατακόμβαι τῆς ὑποχθονίου Ρώμης τυγχάνουν ἀληθῶς οἱ, μετὰ τὸ ἀποστολικὸν ὑπερῶν, ἀρχαιοπινέστεροι ναοί. Ἡ ἀρχαιότης τῶν εἶνε ἀναμφισβήτητος, ἀφοῦ τινες ἐξ αὐτῶν ἀνάγουσι τὴν ὑπαρξιν εἰς τὸν 1^{ον} αἰῶνα, ὡς ἡ τῆς ἀγ. Πρισκίλλης, ἣτις θεωρεῖται χρησιμεύσασα ὡς τὸ οἰκογενειακὸν κοιμητήριον τοῦ συγχρόνου τῶν ἀποστόλων Πουδέντου, ἢ ἡ κατακόμβη τῆς ἀγ. Ἀγνῆς, ἐν ἣ περιέχονται μνήματα τῇ πρώτῃ σύγχρονα, ⁽⁵⁾ διὰ νὰ μὴ μνημονεύσωμεν καὶ τὰς Ἑλληνικὰς ἐπιγραφάς, τὰς ἀνυφούσας ἡμᾶς εἰς χρόνους πολιούς, καθ' οὓς ἡ ἐλληνικὴ ἦτο ἡ κατ' ἐξοχὴν λειτουργικὴ γλῶσσα καὶ εἰς αὐτὴν ἔτι τὴν Ρώμην. Ἡ λατρευτικὴ ἀφ' ἑτέρου χρήσις τῶν κατακομβῶν εἶνε ὁμοίως ἀναμφισβήτητος· καὶ τεκμήρια τούτου τηλαυγέστατα πρόκεινται αἱ ἁσιογραφίαι, οἱ παντοεῖδεις συμβολισμοί, οἱ ἀρχιερατικοὶ θρόνοι, τὰ πρωτόγονα βαπτιστήρια, αἱ λυχναὶ καὶ τὰ λοιπὰ σκευὴ τὰ ἐν αὐταῖς εὑρεθέντα, διὰ τὰ ὁποῖα δικαίως αἱ κατακόμβαι θεωροῦνται οὐ μόνον ὡς τὸ σπουδαιότατον καὶ ζωντανότατον Χριστιαν. μουσεῖον, τὸ τὴν ζωὴν τῆς ἡρωϊκῶς παλαισάσης Ἐκκλησίας δια-

(5) Foakes Jackson, History of Christ. Church, Cambridge 1905, Appendix B.

γράφον πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν μας ἐξόχως ἐναργῆ, ἀλλὰ καὶ ὡς τὸ πρῶτον καλλιτεχνικὸν κέντρον, ὑπὸ τοὺς ἀμαυροὺς θόλους τοῦ ὁποίου τὰ πρῶτα δοκίμια καὶ αἱ ἀπαρχαὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν τεχνῶν ἐκαλλιεργήθησαν. Ἐξαίρεται δὲ ἡ ἱερότης τοῦ τόπου ἔτι μᾶλλον, ἐὰν ἀναμνησθῶμεν ὅτι οὐχὶ ἅπαξ ἐν αὐτῷ μάρτυρικὸν αἷμα ἐπορφύρωσε τὸ ἔδαφος.

Οὕτω λ. χ. ἐπὶ Νουμεριανοῦ, τοῦ υἱοῦ τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου, πλῆθος γυναικῶν, ἀνδρῶν καὶ παιδίων, ζητησάντων ἐν τῇ κατακόμβῃ τῶν ἁγίων Χρυσάνθου καὶ Δαρείας καταφύγιον πρὸς συμπροσευχήν, εὗρον αὐτόθι τὰς δάφνας τοῦ μυστικοῦ μαρτυρίου, ἐκπνεύσαντες οἱ γενναῖοι παρὰ τοὺς κεκοιμημένους συμμάρτυράς των μὲ τὰ ἅγια Δισκοπότηρα ἀνὰ χεῖρας, καθὼς μετὰ πάροδον πολλῶν ἐτῶν εὗρέθησαν. Διότι, ναὶ μὲν οἱ Χριστιανοὶ ἅμα τῇ ἐκρήξει τῶν διωγμῶν εἶχον ἐσπευσμένως φράξει τὰς περιόπτους τῶν κατακομβῶν πύλας καὶ διανοίξει ἄλλας ἀτραποὺς δυσθατωτέρας καὶ μυστικωτέρας διὰ μέσου τῶν παρακειμένων ἡρημωμένων λατομείων καὶ ψαμμαθώνων, ἵνα διαλάθωσι τοὺς διώκτας των· ἀλλ' οἱ ἐθνικοὶ ἀντελήφθησαν τοὺς ἐν τῇ κατακόμβῃ Χρυσάνθου καὶ Δαρείας εἰσελθόντας Χριστιανούς καὶ τειχίσαντες αὐθωρεὶ τὴν εἴσοδον, ἐνέκλεισαν αὐτοὺς ὡς εἰς τάφον ζωντανούς, ἵνα μηδεὶς πλέον ἐξ αὐτῶν ἐξέλθῃ ἐκείθεν⁽⁶⁾. Τὴν αὐτὴν τύχην ὑπέστη ἐπὶ Οὐαλεριανοῦ ὁ πάπας Στέφανος. Ἱεροῦργει καὶ οὗτος μετὰ τῶν κληρικῶν του ἐν ταῖς κατακόμβαις, ὅτε, τοῦ κρησφυγέτου ἀνακαλυφθέντος, οἱ Ρωμαῖοι στρατιῶται τὸν περιεκύκλωσαν. Ἄλλ' ὥσει ὑπὸ ἀνωτέρας δυνάμεως ἀναχαιτισθέντες, κατεβίβασαν ἐν σιωπῇ τὰ ξίφη καὶ περιέμενον μέχρις ὅτου ἡ ἱερουργία ἤχθη εἰς πέρας. Μετὰ δὲ ταῦτα ρίψαντες τὸν ἄνδρα ἐπὶ τῆς ἐπισκοπικῆς του ἑδρας καὶ κατ' αὐτοῦ ἐπιπεσόντες τὸν ἀπεκεφάλισαν. Διάδοχος τοῦ Στεφάνου ὑπῆρξεν ὁ Σίξτος. Οὗτος περιφρονῶν τὰς διαταγὰς τοῦ χριστομάχου αὐτοκράτορος Οὐαλεριανοῦ, ἀπαγορεύσαντος τὰς εἰς τὰ κοιμητήρια συνάξεις, κατέβαινεν εἰς τὴν κατακόμβην τοῦ Πραι-

(6) S. Gregor. Turon. de Gloria Martyr. I, 38. Migne P. L. 71, 739.

τεξτάτου καὶ ἐλειτούργει. Ἀνακαλυφθεὶς δὲ καὶ δικασθεὶς, κατεδικάσθη νὰ θανατωθῇ εἰς τὸν τόπον ὅπου εὐρέθη παρακούων τὸ βασιλικὸν πρόσταγμα καὶ ραντίσῃ μὲ τὸ αἷμά του τὸ ἐφ' οὗ ἱερουργεῖ θυσιαστήριον⁽⁷⁾. Αὐτοῦ ἀρχιδιάκονος ὑπῆρξε καὶ ὁ μακάριος Λαυρέντιος, ὃν οἱ ἐθνικοὶ ἔφησαν ὡς ὀφάριον ἐπὶ πεπυρακτωμένης ἐσχάρας. Καὶ δὲν εἶνε μόνον οὗτοι. Πλείστοι ἄλλοι τῶν ἀρχαίων μαρτύρων καὶ ὁμολογητῶν, ἐφ' οἷς ἐσεμνύνετο ἡ παλαιὰ καὶ Ὁρθόδοξος Ρώμη, εὗρον ἐνταῦθα ἢ τὸν θάνατον ἢ τὴν ἀνάπαυσιν.

Ἐν τοῖς μετὰ τοὺς διωγμοὺς χρόνοις αἱ κατακόμβαι ἐξακολουθοῦσιν οὔσαι τὸ γενικὸν προσκύνημα τῆς Χριστιανωσύνης καὶ ἢ κατ' ἐξοχὴν αὐτῆς νεκρόπολις· ἐντεῦθεν δ' ἐξηγοῦνται κατὰ τι οἱ ὑπερβολικοὶ τοῦ Padre Marchi ἀριθμοί. Ὁ ἅγιος Ἱερώνυμος, ἐπισκεφθεὶς αὐτὰς τῷ 354 ἐν παιδικῇ ἡλικίᾳ, ἐκθέτει εἶτα τὰς ἐντυπώσεις του οὕτω : «Ὅταν ἤμην παῖς καὶ ἐσπούδαζον ἐν Ρώμῃ, συνήθιζον νὰ ἐπισκέπτομαι κατὰ πᾶσαν Κυριακὴν, μετὰ καὶ ἄλλων συνομηλίκων καὶ ὁμογνωμόνων μου, τοὺς τάφους τῶν ἀποστόλων καὶ μαρτύρων καὶ νὰ εἰσδύω εἰς τὰς κρύπτας τὰς ἐσκαμμένας ἐν τοῖς σπλάγχνοις τῆς γῆς. Οἱ τοῖχοι ἔνθεν καὶ ἔνθεν τῷ εἰσερχομένῳ προβάλλουν πεπληρωμένοι νεκρικῶν λειψάνων· τὸ δὲ σύνολον μέρος εἶνε τοσοῦτον ζοφῶδες, ὥστε οἱ λόγοι τοῦ ψαλμψδοῦ καταβήτωσαν εἰς Ἄδου ζῶντες νομίζει τις ὅτι ἐδῶ ἐφαρμόζονται. Κἄποτε ἀμυδρὸν φῶς καταπίπτει ἐκ τῶν ἄνω διὰ τινος φεγγίτου· ἀλλὰ μόλις κάμνει τις δεύτερον βῆμα καὶ εἰς τὰ βάθη παχυλοῦ ἐρέβους πάλιν βυθίζεται». ⁽⁸⁾ Ἡ συνήθεια ἐν τούτοις τοῦ ἐν ταῖς κατακόμβαις ἐνταφιασμοῦ ὀλίγον κατ' ὀλίγον παύει, προτιμωμένου τοῦ ὑπαίθρου. Τὰ ὁστὰ τῶν κατακομβῶν μετακομίζονται βαθμηδὸν ἐκ τῶν κευθμώνων των ὑπὲρ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς Ρώμης ἢ καὶ ἀλλαχοῦ, ὅπως ἐπ' αὐτῶν ἀνοικοδομηθῶσι περιφανεῖς ναοὶ μαρτυρίων. Ἡ ὑποχθόνιος Ρώμη ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν γυ-

⁷⁾ *Spencer Northcote*, ἐνθ. ἀν. σελ. 23.

⁸⁾ *Hieronym. in Ezechielem* XL (Lib. XII) Migne P. L. 25,375.

μνοῦται, συλείται καὶ εἰς λήθην παραδίδεται. Κατὰ τὸν με-
σαίωνα, ὁπότε ἐπέρχεται ἄφνω ὁ βαρβαρικὸς χείμαρρος, ἀναρ-
χία δὲ καὶ ἐμφύλιοι πόλεμοι λυμνίνονται τὴν Δύσιν, αἱ κατα-
κόμβαι μεταβάλλονται εἰς κρησφύγετα ληστῶν καὶ φονέων,
καθ' ὅλον τρόπον τὰ ὑπὲρ τὴν γῆν κλασικὰ μνημεῖα τῆς Ρώ-
μης χρησιμεύουν εἰς προμαχῶνας. Ὁ 14^{ος} καὶ 15^{ος} αἰὼν ὁλο-
σχερῶς ἀγνοοῦσι τὰς κατακόμβας, ὧν ἄλλως τε φεγγίται καὶ
εἴσοδοι ὑπὸ ἐπισωρευθείσης ὕλης κατεχώσθησαν. Μόλις τῇ
1578 ἀνεκαλύφθη παρὰ πᾶσαν προδοκίαν ἡ κατακόμβη τῆς
ἀγίας Πρισκίλλης ὑπὸ ἐργατῶν, ἀναζητούντων γῆν πορσελάνην.
Ἐκτοτε τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀρχαιολογικοῦ κόσμου ἤρξατο ἐξε-
γειρόμενον. Ὁ Ἀντώνιος Μπόσιος, ἐπὶ 36 συνεχῇ ἔτη ἐξετάζων
τὰ κατ' αὐτὰς μὲ κίνδυνον τῆς ζωῆς του, δικαίως ἐπεκλήθη «ὁ
Κολόμβος τῶν κατακομβῶν», διότι πρῶτος αὐτὸς ἐβυθίσθη εἰς τὸ
ὑπὸ τὴν Ρώμην ἄγνωστον καὶ ἔφερεν εἰς φῶς τὴν *Roma sot-*
terranea. Τὰς ἐργασίας τοῦ Μποσίου ἐξηκολούθησαν μετ' ἐπι-
τυχίας καταπληρσοῦσης ὁ Ἀρίγκι, ὁ Μπότταρι, ὁ Μάρκι, ὁ
Γκαρροῦτση καὶ ἰδιαίτατα ὁ Ντὲ Ρότσι ⁽⁹⁾. Διὰ τῶν ἐν ταῖς
κατακόμβαις ἐρευνῶν καὶ τῶν ἐν αὐταῖς ἀνακαλυφθεισῶν ἀγιο-
γραφιῶν κατενοήθη μὲν ἅψ' ἐνὸς ὁποῖος ἦτο ὁ δογματικὸς καὶ
θρησκευτικὸς βίος τῆς ἀρχαίας Ρώμης, τῆς ἀποτελούσης ὄν-
τως μέγα καὶ ἔνδοξον τμήμα τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, κα-
τεδείχθη δ' ἅψ' ἐτέρου ὁπόσον ξένη πρὸς τὸ ὀρθόδοξον παρελ-
θὼν τῆς τυγχάνει ἡ σημερινὴ Ρώμη, ἡ ἐν τῇ χλιδῇ κυλιομένη,
ταῖς κοσμικαῖς ἐξουσίαις συμπινομένη καὶ τοὺς περὶ τὴν πί-
στιν νεωτερισμοὺς πολλαπλασιάζουσα ⁽¹⁰⁾.

⁽⁹⁾ *Martigny*, Dictionnaire des Antiquités Chrétiennes, Paris 1877 σ.
130—1.

⁽¹⁰⁾ Ὅρα τὸ ἀντιπατικὸν *The Catacombs of Rome by Withow*, London
1888.

ΚΕΦ. Δ'.

ΤΑ ΤΡΟΠΙΑ
ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΘΡΙΑΜΒΩΝ

Ὅτι ναοί, συνδυάζοντες τὸν οἰκιακὸν χαρακτῆρα τῆς αποστολικῆς ἐποχῆς μὲ τὸν τῆς παλαιᾶς παραδόσεως, ἀλλ' ὀσημέραι ἐκχριστιανισομένης, ἤρχισαν νὰ κτίζωνται παρὰ τοῖς Χριστιανοῖς ἀπὸ τοῦ 3ου αἰῶνος, ὡς αὐτοῦσιοι οἰκοδομαί, περὶ τοῦτου ἔχομεν ἀποδείξεις πλείονας τῆς μιᾶς. Ὁ Τερτυλλιανὸς μαρτυρεῖ περὶ ὑπάρξεως ἐν ταῖς ἡμέραις του ναῶν, ὅταν μνημονεύῃ ἁμαρτωλῶν, ἐκβαλλομένων οὐ μόνον ἀπὸ τῆς φλιᾶς τοῦ ναοῦ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ παντὸς μετὰ τοῦ ναοῦ συνημμένου παροικοδομήματος, «*omni ecclesiae tecto,*» οἷον νάρθηκος, βαπτιστηρίου κ.τ.τ. (1) Κατὰ τὸν Αἴλιον Λαμπρίδιον οἱ Χριστιανοὶ εἶχον οἰκοδομήσει ἐκκλησίαν ἐν Ρώμῃ, ἐπὶ Ἀλεξάνδρου Σεύρου (222—235) εἰς χῶρον χρησιμεύσαντα προηγουμένως ὡς καπηλεῖον, ὅπου στρατιῶται ἀθροιζόμενοι ἐκραιπάλουν· οἱ κάτοικοι ἀννέχθησαν εἰς τὰς ἀρχάς, ἀλλ' ἡ Πολιτεία ἔκλινε πρὸς τὸ μέρος τῶν Χριστιανῶν, ἀποφανθεῖσα, ὅτι προτιμότερον ἦτο νὰ λατρεύηται ἐκεῖ, ἀδιάφορον πῶς, ὁ Θεός, παρὰ νὰ χρησιμεύῃ ὁ τόπος εἰς κραιπάλην. Γρηγόριος ὁ Νύσσης ἐν τῷ ὑπ' αὐτοῦ φιλοτεχνηθέντι βίῳ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου ἐπισκ. Νεοκαισαρείας τοῦ θαυματουργοῦ, ἀναφέρει ὅτι ὁ ὑπ' αὐτοῦ βιογραφούμενος «*τοσοῦτον ἑαυτῷ λαὸν ἀθρόως τῇ συνεργίᾳ τοῦ Πνεύματος παρεστήσατο, ὥστε πρὸς ναοῦ κατασκευὴν δρμῆσαι, πάντων χρημασί τε καὶ σώμασι πρὸς τὴν σπουδὴν ὑπουργούντων*», προσθέτει δὲ μετὰ τινὰς σελίδας ὅτι, πανταχοῦ διαπεφοιτηκός τοῦ θείου κηρύγματος, πάντες κατὰ τόπον πάντα [τοῦ Πόντου] εὐκτηρίους ἐπὶ τῷ ὀνόματι τοῦ Χριστοῦ ναοὺς μετὰ σπουδῆς

(1) *Tertullian. de pudicit. c. 4* Migne P. L., 2, 1039

ἀνήγειρον. Ὁ Εὐσεβίος ἀφηγεῖται τὰ περὶ τῆς τύχης τοῦ κατὰ τὴν Ἀντιόχειαν «οἴκου τῆς ἐκκλησίας», ἀπὸ τοῦ ὁποίου ὁ αἰρεσιάρχης Παῦλος ὁ Σαμωσατεὺς δὲν ἐνόει ν' ἀποχωρήσῃ, μέχρις οὗ ἐξηλάθη (272) μετὰ τῆς ἐσχάτης αἰσχύνης ὑπὸ τῆς κοσμικῆς ἀρχῆς⁽¹⁾. Τὸ Ἐδεσσηνὸν Χρονικὸν ὁμιλεῖ περὶ τῆς κατὰ τὸ 292 καταστροφῆς Χριστιανικῶν ναῶν. Ἀλλαχόθεν εἶνε γνωστὸν ὅτι κατὰ τὸ διάστημα τῆς τεσσαρακονταετοῦς εἰρήνης, τῆς προηγηθείσης τοῦ ἐπὶ Διοκλητιανοῦ διωγμοῦ, μυριάνδρoι ἐπισυναγαγαὶ καὶ κατὰ πᾶσαν πόλιν ἄθροίσματα καὶ ἐπίσημοι συρροαὶ ἐν προσευκτηρίοις οἴκοις ἐλάμβανον χώραν, ἕνεκα τοῦ ὁποίου, μηδαμῶς πλέον οἱ Χριστιανοὶ ἀρκούμενοι εἰς τὰ παλαιὰ οἰκοδομήματά των, «εὐρείας εἰς πλάτος ἀνὰ πάσας τὰς πόλεις ἐκ θεμελίων ἀνίστων ἐκκλησίας», ὅτε αἴφνης πανταχόθεν ἐξαπλούμενα καὶ ἐξαπολυόμενα τὰ χριστιανομάχα τοῦ 303 βασιλικά γράμματα, προσέταττον τὸν τῶν νεοδμήτων κατεδαφισμὸν, πρώτου ὑπὸ τῶν πραιτωριανῶν ἀποτεφρωθέντος τοῦ περικαλλοῦς ναοῦ τῆς Νικομηδείας εἰς ὀλίγας ὥρας⁽²⁾. Κατὰ τὸ προαναφερθὲν τεσσαρακονταετὲς διάστημα (260—303), καίτοι εἰρήνης κρατούσης, μαρτυρεῖ οὐχ ἥττον ἐν Παλαιστίνῃ ὁ ἐκατόνταρχος Μαρῖνος ὡς ἀρνηθεὶς νὰ θύσῃ εἰς τὸ βασιλικὸν ἄγαλμα. Τοῦτον, τρίωρον προθεσμίαν παρὰ τοῦ δικαστοῦ λαβόντα ὁ Καίσαρεὶας τῆς ἐν Παλαιστίνῃ ἐπίσκοπος Θεότεκνος ἐκ τῆς χειρὸς λαβών, «ἐπὶ τὴν ἐκκλησίαν προάγει». Στήσας δ' αὐτὸν εἰς τὰ ἔνδον τοῦ «ἀγιάσματος», ὃ ἐστὶν ἁγίου βήματος καὶ τὴν χλαμύδα τοῦ ὀλίγον ἀνασηκώσας καὶ τὸ ὑπ' αὐτὴν ἐξηρητημένον ξίφος δεῖξας καὶ ἀντιπαραθέσας πρὸς αὐτὸ τὸ ἱερὸν Εὐαγγέλιον, τὸν διέτασσε νὰ ἐκλέξῃ μεταξὺ Εὐαγγελίου καὶ ξίφους, μεταξὺ Χριστοῦ καὶ Καίσαρος. Ὁ στρατηλάτης Μαρῖνος ἐπέθηκε τὴν δεξιὰν ἐπὶ τοῦ Εὐαγγελίου καὶ ἐπορεύθη νὰ μαρτυρήσῃ ὑπὲρ τῶν πεποιθήσεών του⁽³⁾.

(¹) Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἱστορ Ζ', 30. Migne 20,720

(²) Αὐτ. Η', 1—2 *Lactant. de mort. persecutorum*, Migne P. L. 7,214

(³) Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἱστ. Ζ', 15 Migne 20,677

Ναοὶ λοιπὸν δὲν ἦσαν ἄγνωστοι ὡς αὐτοτελῆ κτίρια ἐπὶ τῶν χρόνων τῶν διωγμῶν. Καθίστανται ὅμως εὐρύτεροι, πολυαριθμότεροι, μεγαλοπρεπέστεροι καὶ ἐγείρονται ἐκ βάθρων εἰς ὕψος κατηγλαῖσμένοι, ἀφ' ἧς ἡμέρας κυρίως ὁ Μ. Κωνσταντῖνος ἐδωροφόρει τὴν εἰρήνην τῇ καλῶς ἀγωνισαμένῃ Ἐκκλησίᾳ, οἱ δὲ πρὸ μικροῦ ταῖς τῶν τυράννων δυσσεβείαις ἡρειπωμένοι τόποι, ὥσπερ ἐκ μακρᾶς καὶ θανατηφόρου ἀσθενείας ἀνεβίωσκον. Τότε, ναί, τότε ἡ ρακένδυτος καὶ τέως πενιχρὰ βασιλόπαις τὸν κάλλιστον αὐτῆς κόσμον περιεβλήθη. Καὶ δίδουσι τὸ παράδειγμα πρῶτοι οἱ θεόστεπτοι βασιλεῖς. Καὶ ἡ μὲν ἁγ. Ἑλένη εὐλαβῇ ἀναλαβοῦσα ὁδοιπορίαν εἰς τοὺς Ἀγίους Τόπους καὶ ἐπισκεφθεῖσα τὴν γῆν, ἐφ' ἧς τὸ Ἀπερίληπτον ὡς εἰς ἐξ ἡμῶν περιεπάτησεν, ἔκτισε μὲν ναὸν ἐπὶ τοῦ ἀγίου καὶ ζωαρχικοῦ Τάφου, ὃν καὶ «Νέαν Ἱερουσαλήμ» ἐπωνόμασεν, ἔκτισε δ' ἕτερον ναὸν ἐν τῷ ἄντρῳ τῆς Βηθλεέμ, ἔκτισε δὲ τρίτον ναὸν ἐπὶ τοῦ ὄρους τῶν Ἑλαιῶν, ἵνα τὰ τρία κυριώτερα σημεία ἐξάρῃ τῆς τοῦ Κυρίου βιοτῆς, γέννησιν, ταφὴν καὶ ἀνάληψιν. ⁽¹⁾ Ὁ δὲ Κωνσταντῖνος ὁ ἰσαπόστολος, τῷ παραδείγματι στοιχῶν τῆς μακαρίας μητρός του, δι' ἔτι πλειοτέρων ἐκκλησιῶν κατεκόσμη τὸ κράτος του. Διότι αὐτοῦ ὑπῆρξεν ἱδρυμα ὁ ναὸς ὁ παρὰ τὴν δρῦν Μαμβρῇ, ἔνθα τὸ πάλαι ἔλαβε χώραν ἡ θαυμαστὴ Τριαδικὴ Θεοφάνεια. Αὐτὸς κατεσκεύασεν ἐτέραν ἐκκλησίαν ἐν Ἡλιουπόλει τῆς Φοινίκης, τὰς ἐκεῖ ἀρρητοποιῆσας ἐκκόπτων· Αὐτὸς ἐν Ἀντιοχείᾳ καὶ Νικομηδείᾳ ἔκτισεν ἄλλους ναοὺς. Αὐτὸς καταστολίζων τὴν παρὰ τὸν Βόσπορον νέαν του πρωτεύουσαν, ἱδρυσεν τὴν σεπτὴν ἐκείνην τῶν ναῶν τριάδα εἰς τιμὴν τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας, τῆς τοῦ Θεοῦ Εἰρήνης καὶ τῆς τοῦ Θεοῦ Δυνάμεως, ἐξυμνῶν τὴν πανσοφίαν, ἀγαθότητα καὶ παντοδυναμίαν τοῦ Θεοῦ, ⁽²⁾ ὁ δ' αὐτὸς ψκοδόμησε οὖν ἄλλοις ἱεροῖς τόποις καὶ «τὸ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων μαρτύριον»,

⁽¹⁾ Σωκράτ. Ἐκκλ. Ἰστ. Α', 17. Migne 67,117—121. Θεοδοωρήτ. Ἐκκλ. Ἰστ. Α', 17. Migne 82,960.

⁽²⁾ Σωκράτ. Ἐκκλ. Ἰστ. Β', 16. Migne 67,116.

οὗτινος ὁ Εὐσέβιος μᾶς κατέλιπε τὴν ἀκόλουθον περιγραφὴν· Ἦτο, λέγει, ναὸς ἐπηρμένος εἰς ἄφατον ὕψος, ἐξαστράπτων ἐκ λίθων παντοίων καὶ ποικίλων, ἀπὸ ἐδάφους δὲ μέχρις ὀροφῆς πλανόστρωτος. Ἡ στέγη του, ἀπὸ λεπτῶν φατνωμάτων ἀπηρτισμένη, ἐσκεπάζετο διὰ χρυσοῦ ἔσωθεν ὁλοκληρως, ἐνῶ ἔξωθεν διὰ τὰ ἀσφαλίζεσθαι ἀπὸ τῶν βροχῶν, κατεκαλύπτετο ὅχι ὑπὸ κεράμων, ἀλλ' ὑπὸ χαλκοῦ ἐπικεχρυσωμένου καὶ ἐξαποστέλλοντος τὰς μαρμαραγὰς του εἰς τὰ ἀπώτατα. Παμμεγέθης αἶθριος αὐλὴ ἐξετείνετο περὶ τὸν ναόν, εἰς ὃν αἱ τὴν αὐλὴν πλαιοιοῦσαι στοαὶ προσέδιδον σχῆμα τετράγωνον. Εἰς τὰ ἔνδον τοῦ ναοῦ ἴσταντο δίκην στηλῶν δώδεκα θῆκαι πρὸς τιμὴν τῶν δώδεκα Ἀποστόλων ἐστημέναι, μεταξὺ δ' αὐτῶν ὁ Κωνσταντῖνος ἀνήγειρε καὶ τὴν ἑαυτοῦ λάρνακα, ὅπου μετὰ θάνατον θ' ἀπετίθετο. (') Οἱ ἐγκωμιασταὶ τοῦ πρώτου Χριστιανοῦ βασιλέως δὲν παραλείπουν νὰ μᾶς πληροφορήσουν, ὅτι τοσαύτη ἦτο ἡ θεοσέβεια τοῦ ἀνδρός, ὥστε καὶ ὅτε ποτὲ παρεσκευάζετο κατὰ τὸν Περσῶν εἰς πόλεμον, ἡτοίμασε σκηνὴν ἐκ πολυχρώμου ὀθόνης εἰς τύπον ἐκκλησίας, ἵνα, καθάπερ ὁ Μωυσῆς, ἔχῃ καὶ αὐτὸς εἰς τοὺς ἐρήμους ἐκείνους τόπους εὐπρεπὲς εὐκτήριον (⁸) .

Ὁ,τι συνέβη ἐπὶ τῶν θεοστέπτων βασιλέων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης, τοῦτο συνεχίζεται καὶ μετ' αὐτοὺς, ὁπότε τὸ ρεῦμα τῆς εὐσεβείας ἀρχόντων τε καὶ ἀρχομένων ἀφίνεται νὰ ὑπερχειλίσῃ παντοῦ ἀνεμπόδιστον πλέον καὶ ἀκατάσχετον, συμπαρασύρον ἐν τῇ ὁρμῇ του τὰ εἰδωλεῖα τῆς νενεκρωμένης καὶ τυμπανιαίας εἰδωλολατρείας καὶ κτίζον παρ' αὐτά, ἔστι δ' ὅτε καὶ ἐπ' αὐτῶν, τὰ περίφημα ἐκεῖνα νικητήρια καὶ τρόπαια, δι' ὧν ἐσημειοῦτο ὁ ὅλον ἐν προῖων θρίαμβος τῆς θρησκείας τοῦ φωτὸς κατὰ τῆς λατρείας τῶν δαιμόνων. Οὕτως ὁ μὲν Κωνσταντῖος ἀποτελεῖσθαι τὸ ὑπὸ τοῦ πατρὸς του θεμελιωθὲν ἐν Ἀντιοχείᾳ «χρυσοῦν Κυριακόν»· ὁ δὲ Θεοδοσίος ὁ μέγας μεταποιεῖ εἰς

(') Εὐσεβ. Βίος Κωνσταντίνου Δ', 58 - 60. Migne 20,1209.

(⁸) Αὐτ. Δ', 56 Migne 20,1208. Σωκράτ. Ἑκκλ. Ἰστ. Α', 18. Migne 67,129 καὶ 524.

Χριστιανικοὺς ναοὺς εἰδωλολατρικὰ τεμένη· ὁ δὲ Ὀνώριος ἐκ-
χριστιανίζει τὸ ἐν Καρχηδόνι ἱερὸν τῆς «οὐρανίου θεᾶς»· ὁ δὲ
Λέων ὁ μέγας θεμελιοῖ τὴν Ζωοδόχον Πηγὴν· ὁ δὲ Φουρμέντι-
ος πολλὰ εὐκτήρια ἰδρύει ἐν τῇ Ἰνδικῇ χώρᾳ· ἡ δὲ Νουνία δια-
γράφει ἐν Ἰβηρίᾳ τὸ σχῆμα Βυζαντινοῦ ναοῦ· οἱ δὲ δύο Μακά-
ριοι, εἰς νῆσόν τινα ἐξορισθέντες, τὸ σχῆμα τοῦ πρώην εἰδωλο-
λατρικοῦ ναοῦ εἰς τύπον ἐκκλησίας μετεποίησαν⁽⁹⁾. Εὐδοξία δέ,
ἡ γνωστὴ σύζυγος τοῦ Ἀρκαδίου, κτίζει ναὸν ἐν Γάζῃ μεγαλο-
πρεπῆ διὰ τὴν ἀπόκτησιν υἱοῦ, ἣν τῇ προεῖπεν ὁ ἐπίσκοπος Γά-
ζης Πορφύριος· ἡ δ' Εὐδοκία, ἡ πρότερον Ἀθηναῖς ἀκούουσα,
τοὺς βασιλείους δόμους ἀφείσα καὶ εἰς τοὺς ἁγίους Τόπους ἐλ-
θοῦσα, ἀνιστᾷ μετὰ ἄλλων σεμνῶν ἱδρυμάτων καὶ «τέμενος
μέγιστον ἐσοχῇ τε καὶ κάλλει προέχον πρὸς τιμὴν τοῦ πρώτου
διακόνων τε καὶ μαρτύρων Στεφάνου»⁽¹⁰⁾· ἄλλοι δὲ ἄλλα ἱερὰ
οἰκοδομήματα εἰς τὸν ἐν τοῖς ἁγίοις δοξαζόμενον Θεὸν ἀνύψωσαν,
ὧν καὶ ἡ ἀπλὴ ἀπαρίθμησις θὰ ἦτο εἰς ἄκρον δύσκολος.

Ἴδωμεν ἤδη τὸν ἀρχιτεκτονικὸν τρόπον, καθ' ὃν ᾠκο-
δομοῦντο οἱ ναοὶ τῆς θριαμβευτάσης Ἐκκλησίας, οὐδ' ὅχι πλέον
καταδικωόμενοι Χριστιανοί, ἀλλ' εὐσεβεῖς αὐτοκράτορες, ὡς
τὰ πολλά, καὶ βασιλίδες, ἀνήγειρον καὶ ἐπρόκειζον. Ποῖος ἦτο
οὗτος; Μήπως ὁ τρόπος, καθ' ὃν οἱ εἰδωλολάτραι ᾠκοδόμουν
τὰ ἱερὰ των, ὧν τὰ πλεῖστα περιέκρουσται διὰ τὴν ἀρχιτεκτονι-
κὴν των δεινότητα; Ὁχι. Ὑπάρχουσι θεθαίως παραδείγματα τινα,
ὡς ὑπὴνίχθημεν ἤδη, εἰδωλείων εἰς ναοὺς Χριστοῦ μετατρα-
πέντων, ὡς, φερ' εἰπεῖν, τὸ Βαλανεῖον, τὸ Τυχαῖον, τὸ Ἀφρο-
δίσειον, τὸ τῆς οὐρανίου θεᾶς, τὰ δὲ τοιαῦτα παραδείγματα καὶ
βραδύτερον ἔτι συνεχίζονται ἐν πλήρει ὀργασμῷ τῆς Χριστιανι-
κῆς τέχνης, οἷον ὅταν ὁ Ἰουστινιανὸς μεταβάλλῃ τὸν εἰς τιμὴν
τῆς Παλλάδος Παρθένου Παρθενῶνα εἰς Ἐκκλησίαν Παναγίας,
τῆς μετὰ ταῦτα ἐπικληθείσης Ἀθηνιώτισσας, τὸ δὲ Ἐρεχθεῖον,

(9) Σωκράτ. Ἐκκλ. Ἰστ. Α', 19-20 Δ', 24 Migne 67, 129 καὶ 524.

(10) Εὐαγ. Ἐκκλ. Ἰστ Α', 22, Migne 86, ii, 2484,

τὸν ναὸν τῆς Νίκης καὶ τὴν Κλεψύδραν, τίς οἶδε τίς, εἰς ἱερὰ τῆς νέας θρησκείας, ἣ ὅταν ὁ πάπας Βονιφάτιος ὁ Δ' (615) ἀναθέτῃ τὸ περιλάλητον Ρωμαϊκὸν Πάνθεον εἰς τοὺς ἁγίους Πάντας· ἀλλὰ τὰ παραδείγματα ταῦτα, ἀπλῆν μετατροπὴν δηλοῦντα ὑπαρχόντων καὶ ἤδη ἐρημωθέντων ἱερῶν μιᾶς θρησκείας εἰς ἱερὰ θρησκείας ἄλλης, τυγχάνουσιν ἄλλως καὶ λίαν εὐάριθμα, ἵνα διὰ τῆς σπάνεως των φανερώσωσιν, ὅτι τὸ Χριστιανικὸν πνεῦμα οὐδὲν εὐλόγως εἰλκύετο ἀπὸ τοὺς ρυθμοὺς τῶν εἰδωλικῶν ναοδομιῶν, ὅσον κομποὶ καὶ ἔντεχνοι καὶ ἦσαν, διότι καὶ τὰ ὑπ' αὐτοὺς σκιαζόμενα ἀγάλματα ἀπέσταζον λύθρου καὶ αὐτοὶ οὗτοι οἱ τόποι ἦσαν ἀκατάλληλοι πρὸς πλήρωσιν τῶν λατρευτικῶν ἀπαιτήσεων τοῦ Χριστιανισμοῦ, καθὼς ἄστεγοι, στενόχωροι, πολλοὺς πλατυσμοὺς καὶ μεταρρυθμίσεις ἀπαιτοῦντες.

Διὰ τοῦτο καὶ ἐστράφη ἡ νέα πίστις εἰς σχήματα κοσμικωτέρας μὲν χρήσεως, ἀλλὰ πολὺ πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς προσφορώτερα, τὸ μαυσωλεῖον καὶ τὴν Βασιλικήν, ἀφ' ὧν, καταλλήλως τροποποιηθέντων, ἐξεκολάφθη τὸ πρῶτον καὶ ἀρχαιότερον εἶδος τοῦ Βυζαντινοῦ ρυθμοῦ, τὸ τὴν προϋουστινιάνειον ναοδομίαν χαρακτηρισρίζον⁽¹⁾. Καὶ τὸ μὲν μαυσωλεῖον, ἔχον τὸ σχῆμα στρογγύλον καὶ χρησιμεῖον πρὸς ἐνταφιασμὸν τῶν ἐξεχουσῶν ἐν τῇ ἐθνικῇ Ρώμῃ φυσιογνωμιῶν, ἀπεμιμήθη ὁ Χριστιανισμὸς ἐν τῇ φιλοτεχνήσει τῶν μεγάλων ἐκείνων βαπτιστηρίων, ἐν οἷς προσήρ-

(1) «Ἡ Κωνσταντινούπολις, κλεῖς Εὐρώπης καὶ Ἀσίας, θὰ καταστῇ ἡ μισγάγκεια τῶν δύο τεχνικῶν ρευμάτων, τοῦ Ἀνατολικοῦ καὶ Ἑλληνικοῦ. Δὲν ὀφείλεται μόνον εἰς τὸν θρίαμβον τοῦ Χριστιανισμοῦ ἡ νέα τέχνη, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν θεμελίωσιν τῆς ΚΠόλεως. Ἀξίζει ὅρα νὰ καλῇται Βυζαντινὴ ἀπ' αὐτῶν τῶν πρώτων τῆς βημάτων, καίτοι οὐπω δλοσχερῶς διαμορφωθείσα καὶ ἐκβυζαντινισθεῖσα. Ἡ ΚΠολις ἀπὸ τεχνικῆς ἀπόψεως δὲν εἶνε Νέα Ρώμη, δὲν ἀντιγράφει τὴν παλαιάν· ἀλλ' εἶνέ τι αὐτοῦσιον καὶ πρωτότυπον. Ἡ βασιλική, ἡ κυκλοτερὴς οἰκοδομή, ἡ θολωτὴ βασιλική, ἡ σταυρωτὴ τε καὶ θολωτὴ βασιλική, πάντα ταῦτα τυγχάνουσιν αὐτόχθονα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας γεννήματα». Ὁ *Leclercq* ἐν ἄρθρῳ «Byzantin art» παρὰ *Cabrol*, *Dictionnaire d'Archéologie et de Liturgie*. Ὡς καὶ ὁ *Fergusson* ἐν *History of Ancient & Medieval Architecture* London 1893 τομ. Α' τὸν Βυζαντινὸν ρυθμὸν θεωρεῖ ἐμφανιζόμενον ἀπὸ τῆς μονοκρατορίας τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, ἥτοι τοῦ 324 μ. Χ.

χετο ὁ ἔκγονος τοῦ παλαιοῦ Ἀδάμ, ὅπως θάψῃ τὴν ἐν ἑαυτῷ παλαιὰν ζωὴν καὶ ἐξανασιῇ εἰς νέαν, ἣ ἐν τῇ κατασκευῇ τῶν τρουλωτῶν, θολωτῶν καὶ κυκλοειδῶν μαρτυρίων, τὰ ὁποῖα δέκην στηλῶν ἐπιμνημοσύνων ὑπεράνω τῶν μαρτυρικῶν τάφων ἀνύφονεν, ἵνα διαιωνίσῃ τὴν μνήμην τῶν ἐνδόξως ὑπὲρ Χριστοῦ πασόντων. Κατὰ τοιοῦτον ρυθμὸν εἶνε ἐκτισμένα τὰ ἐν Ραβέννῃ δύο βαπτιστήρια καὶ ἰδίᾳ ὁ ἐν Θεσσαλονίκῃ ναὸς τοῦ μεγαλομάρτυρος Γεωργίου (400 μ. Χ.) κυκλοτερῆς, θολοσκέπαστος, μὲ τὸ ἱερὸν θῆμα προεξέχον, μὲ ἀρχαιότατα μωσαϊκὰ στρατηλατῶν καὶ μαρτύρων ἐν στάσει προσευχομένων ἐπὶ τοῦ θόλου, τὸ ἄριστον τοῦ κυκλικοῦ ρυθμοῦ ἀπομεινάριον. Τὴν δὲ βασιλικὴν ἀντέγραφεν ὁ Βυζαντινὸς Χριστιανισμὸς πολλῶ ἀφειδέστερον τοῦ μαυωλαίου, ἐπὶ τῇ θάσει πρὸ πάντων ταύτης ἀνιδρύσας τὰ πλεῖστα ἐν ἐκαίνοις τοῖς χρόνοις εὐκτήρια.

Ἦτο δὲ ἡ βασιλικὴ ἐπίμηκες, ὑπόστεγον καὶ παραλληλεπίπεδον κτίριον, ὑπὸ κιονοστοιχιῶν περιοριζόμενον κατὰ τὸν καλούμενον «δρομικὸν ρυθμὸν» καὶ εἰς αὐλὴν μὲν ἀνοικτὴν (τὲ αἶθριον) ἐκ τῶν ἔμπροσθεν διανοιγόμενον, εἰς κόγχην δὲ ἡμικυκλιοειδῇ (τὸ θῆμα) εἰς τὰ ὀπισθεν ἀπολήγον. Ταύτης χρῆσιν πρῶτος μὲν ἐποίησεν ὁ ἐν Ἀθήναις «ἄρχων βασιλεὺς» πρὸς σκοποὺς δικαστικοὺς, εἶτα δὲ οἱ Ρωμαῖοι, οἱ ἐν τῇ βασιλικῇ διεξάγοντες ὑποθέσεις δικαστικὰς ἢ ἐμπορικὰς, καὶ τελευταῖος αὐτὸς οὗτος ὁ χριστιανισμὸς, ὅστις, τοῦλάχιστον προσωρινῶς, εὗρεν ἐν αὐτῇ ὅ,τι ἐζήτει, ἀφοῦ ὅμως ἐπέφερεν ἐλαφροὺς τινας μετασχηματισμούς. ⁽¹²⁾ Καὶ ἐκεῖ μὲν ὅπου προηγουμένως ἀνυψοῦτο τὸ δικαστικὸν θῆμα ἐν τῇ βασιλικῇ ὁ Βυζαντινὸς Χριστιανισμὸς ἀνήγειρε τὸ θυσιαστήριον, ὅπως ἀπὸ τόπου ὑψηλοῦ καὶ τοῖς πᾶσι περιόπτου τὰ ἅγια δραματουργῶνται. Τὸ δὲ αἶθριον μετέβαλεν εἰς νάρθηκα καὶ καθώρισεν ὡς τὸν ἰδιαίτερον τόπον τῶν οὐπω διὰ τοῦ βαπτίσματος ἀναγεννηθέντων ἢ τῶν ἀπὸ

(12) Περὶ τῆς θύραθεν βασιλικῆς λόγον ποιεῖται ὁ Πλούταρχος ἐν βίῳ Ποπλίου κόλα κεφ. 15 καὶ ὁ Ἰουστίνος ἐν Παραινετικῷ πρὸς Ἑλλήνας κεφ. 37.

2.—Ὁ ἐν Θεσσαλονίκῃ ναὸς τοῦ ἁγ. Γεωργίου.

3.—Ἡ ἐν Βηθλεεὺμ βασιλικὴ τῶν Γενεθλίων.

τοῦ βαπτίσματος ἐκπεσόντων. Τὸ δὲ μεταξὺ αἰθρίου καὶ θήματος μέρος ἀπετέλεσε τὸ καθολικὸν, οὗτινος αἱ ἐκ δεξιῶν καὶ ἐξ εὐωνύμων στὰι τὰ δύο κλίτη ἀπήρτισαν ⁽¹³⁾. Τοιουτοτρόπως ἡ τριπλῇ διαίρεσις τοῦ Ἱεροσολυμιτικοῦ ἱεροῦ εἰς αὐλήν, ἄγια καὶ ἄγια ἁγίων ἐпанελήφθη καὶ ἐν τῇ Χριστιανικῇ ναῷ, ὅπου κατηχούμενοι, πιστοὶ καὶ κληρικοὶ διὰ τῆς ἰδιαίτερας αὐτῶν θέσεως ἐφανέρονον τὴν ἐγγυτέραν ἢ ἀπωτέραν συγγένειαν πρὸς τὴν νέαν πίστιν. Καὶ εἰς μὲν τὸ ἅγιον θῆμα ἐτέθησαν οἱ τῶν κληρικῶν θρόνοι, ἐν οἷς ἐξεῖχεν ὁ ἐπίσκοπικός· εἰς δὲ τὸν κυρίως ναὸν ὁ ἄμβων καὶ τὰ τῶν πιστῶν καθίσματα· εἰς δὲ τὴν αὐλήν, τὴν περὶ τὸν ναὸν καὶ ἔξω τοῦ νάρθηκος διαπλουμένην, διάφορα ἀνγγέρθησαν παροικοδομήματα καὶ προτεμενίσματα, οἷον σχολαί, βιβλιοθήκαι, βαπτιστήρια, ἀσπαστικοὶ οἶκοι, παστοφόρια, κρήναι, περὶ ἐκάστου τῶν ὁποίων θὰ λαλήσωμεν εἰς τὸ προσῆκον μέρος. Ἡ ὅλη τέλος βασιλική, ἐπιμήκης οὖσα καὶ πρὸς ἀληθῆ ναὺν ὁμοιάζουσα, ⁽¹⁴⁾ εἶχε τὸ ἱερώτερόν της μέρος ὥσπερ πρῶραν ἐστραμμένον πρὸς ἀνατολάς, ἵνα οἱ ἐν αὐτῇ πελαγοδρομοῦντες ἀτενίζωσιν ὥσπερ πρὸς φάρον πρὸς τὸ φυσικὸν φῶς, ἔμβλημα τοῦ νοητοῦ Ἡλίου τῆς δικαιοσύνης.

Βασιλικῆς διεξοδικήν, ρητορικὴν δὲ, περιγραφὴν κατέλιπεν ἡμῖν ὁ Εὐσέβιος, ἐκθέτων λεπτομερῶς τὰ κατὰ τὴν ἐν Τύρῳ ἐκκλησίαν, τὴν ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Παυλίνου ἀνεγερθεῖσαν ⁽¹⁵⁾. Ἄλλοι δὲ ναοὶ βασιλικοῦ ἢ, ὡς συνήθως λέγονται, δρομικοῦ ρυθμοῦ, δύνανται ὡς παράδειγμα νὰ προσαχθῶσιν ὁ ἐν τῇ σπηλαίῳ τῆς Βηθλεὲμ ναὸς τῶν Γενεθλίων, ὁ ὑπὸ τῆς μακαρίας Ἐλένης κτισθεὶς καὶ ὑπὸ Ἰουστινιανοῦ ἀκολούθως ἀνακαινισθεὶς· ἡ παρὰ τὸν θεοδέγμονα Τάφον ἐν Ἱεροσολύμοις ἐκκλησία τοῦ Σωτήρος, ἡ ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου θεμελιω-

⁽¹³⁾ Παρεκτός τῶν ἄρθρ. «basilica» καὶ «basilique» παρὰ *Smith—Cheetham* καὶ *Cabrol* ἔρα καὶ *Fr. Turner*, *Short History of Art*, London 1886 σ. 138-5.

⁽¹⁴⁾ Ἀποστολ. Διαταγ. Β'. 57, *Migne* 1, 724.

⁽¹⁵⁾ *Εὐσεβ.* Ἐκλ. Ἱστ. Γ' 4. Τὸ διάγραμμα τοῦ ναοῦ τούτου ἔρα παρὰ *Bingham*, *Origines Ecclesiasticae*, London 1843 τομ. Β' σ. 400.

θείσα· ἡ ἐν τῇ κεντρῷ Συρίᾳ λιθόκτιστος βασιλικὴ τοῦ Ταφφ^ο· Κὰ, ἡ εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ αὐτοῦ Μ. Κωνσταντίνου ὁμοίως ἀναγομένη· ἡ Νέα Βασιλικὴ τῆς Ρώμης (312)· ἡ Ὠρσιανὴ Βασιλικὴ τῆς Ραβέννης (396)· ὁ ἐν Καλάτ Σαμὰν παρὰ τὴν Ἀντιόχειαν ναὸς τοῦ ἁγ. Συμεὼν τοῦ Στυλῖτου, ἐκτισμένος ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰῶνος περὶ τὸν στῦλον, ἐφ' οὗ ὁ ἅγιος ἔζησε καὶ ὃν ὁ ἱστορικὸς Εὐάγριος τῷ 560 περιέγραψεν· ⁽¹⁶⁾ ὁ ἐν Θεσσαλονίκῃ ναὸς τῆς ἁγ. Παρασκευῆς (5ος αἰὼν), ὁ γνωστός ὑπὸ τὸ ὄνομα «Ἑσκή-τζουμά», ἥτοι παλαιὸν τέμενος· ὁ ἐν τῇ αὐτῇ Θεσσαλονίκῃ ναὸς τοῦ ἁγ. μεγαλομάρτυρος Δημητρίου (500) ὁ μὲ διπλᾶ ἐκατέρωθεν κλίτη καὶ εὐρεῖς ὑπερφύους γυναικωνίτας, μὴ δυνηθεὶς δυστυχῶς ν' ἀποφύγῃ τὴν πανωλεθρίαν τοῦ 1916· ὁ ἐν ΚΠόλει ναὸς Ἰωάννου τοῦ Στουδίτου (463) ὁ ὡς «Ἰμραχὸρ τζαμισὶ» γνωριζόμενος· καὶ τέλος, διὰ τὰ μὴ πληθύνωμεν ἐπὶ μᾶλλον τὰ παραδείγματα, ὁ ναὸς τῆς ἐπὶ τοῦ ὅρους Σινᾶ μονῆς τῆς ἁγ. Αἰκατερίνης.

Περὶ τοῦ τελευταίου ὀλίγαι γραμμαὶ ἄς χαραχθῶσιν. Εἶνε βασιλικὴ παραλληλόγραμμος, κλίτη ἔνθεν καὶ ἔνθεν ἔχουσα. Τὸ βῆμά της μονόκογχον εἶνε ἐκτισμένον ἐπὶ τοῦ τόπου ἀκριβῶς ἐκεῖνου, ἐφ' οὗ ἄλλοτε ὁ θεόπτης Μωϋσῆς εἶδε τὴν καιομένην καὶ μὴ καταφλεγομένην βάτον. Ἡ ὁροφὴ της τυγχάνει καταστόλιστος ἐκ μουσειωμάτων. Τὸ εἰκονοστάσιόν της φέρει μὲν διπλὴν σειρὰν εἰκόνων, ἀλλὰ στερεῖται σωλέα. Τὸν περίδοξον τοῦτον ναὸν, ὅστις ἵσταται ὡς τὸ μόνον προπύργιον τοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἡ μόνη ὅασις ἐν τοῖς αὐχμηροῖς ἐκεῖνοις κρησφυγέτοις τῶν ἀγρίων Βεδουϊνῶν, τῶν μετ' εὐλαθείας πρὸς αὐτὸν προσβλεπόντων, τὴν ὀγκώδη ταύτην σωρείαν τῶν οἰκοδομῶν ἔκτισε, σημειοὶ τις, ⁽¹⁷⁾ ὅχι Ἄραφ ἡ Αἰγύπτιος ἡ Σύρος Πατριάρχης, ὅχι πριγκήπισσά τις προσκυνήτρια ἡ ἀσκητὴς βασιλεὺς. Βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ, ὁ κοσμικώτερος ἐν τῇ γενεᾷ του, ὁ μέγας νομοθέτης Ἰουστινιανὸς

⁽¹⁶⁾ Εὐαγγ. Ἑκκλ. Ἰστ. Α', 14. Migne 86, ii, 2460,

⁽¹⁷⁾ Stanley, Sinai and Palestine, London 1910 σ, 41.

ὑπῆρξεν ὁ κτίτωρ της. Ἡ φήμη τῆς μεγαλεπηβόλου του οἰκοδομητικῆς, ἥς μνημεῖα ὑπέρλαμπρα οἱ ναοὶ ΚΠόλεως καὶ Ραβέννης, εἶχεν εἰσδύσει μέχρι τῶν ἐρημιτῶν τοῦ Σινᾶ. Καὶ ὅταν αὐτοὶ ἤκουσαν ὅτι ὁ Ἰουστινιανὸς ἐτέρπετο ἐν τῇ οἰκοδομῇ ναῶν καὶ τῇ θεμελιώσει μοναστηρίων, ἀνέλαβον τὸ πρὸς αὐτὸν ταξείδιον καὶ τῷ διεξετραγώδησαν πῶς οἱ υἱοὶ Ἰσμαὴλ εἶχον τὴν κακὴν ἔξιν νὰ ἐπιτίθενται ἀπροσδοκῆτως κατ' αὐτῶν, νὰ τρώγουν τὰς ζωοτροφίας των, νὰ ἐρημόνουν τὸν τόπον των, νὰ εἰσδύουν εἰς τὰς κέλλας των λαφυραγωγοῦντες τὰ πάντα, πῶς τέλος ἠσέβουν καὶ κατ' αὐτῆς τῆς ἐκκλησίας των, ἣν παρεβιάζον διὰ νὰ κατεσθίουν τοὺς ἁγίους της ἄρτους. Ὁ Ἰουστινιανὸς συγκατένευσε καὶ τὸ μοναστήριον τῆς ἁγ. Αἰκατερίνης, φρούριον ὅλον πολιτικῆς περινοίας καὶ Χριστιανικοῦ ζήλου ιδρύθη, ὡς πυρῆνος χρησιμεύσαντος πύργου τινὸς παρὰ τὸ φρέαρ τοῦ Ἰακῶβ ὑπὸ τῆς ἁγ. Ἐλένης κτισθέντος. Ἀλλὰ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀνακαλεῖ εἰς τὴν μνήμην μας ἐποχὴν δλόκληρον, τὴν ἐποχὴν τῆς γονιμωτέρας, ποικιλωτέρας, καινοπρεπεστερας καὶ ἐνδοξοτέρας Βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἥτις, ὡς στύλος περιλαμπρὸς ἐν τῇ παρ' ἡμῖν ναοδομίᾳ ἀνυψουμένη, διαιρεῖ αὐτὴν τριχῇ εἰς προῖουστινιάνειον, ἰουστινιάνειον καὶ μετιουστινιάνειον καὶ καθ' ἣν οὐ μόνον ὁ τύπος τῶν βασιλικῶν φθάνει εἰς τὸ ἀπόγαίον του, ὡς μαρτυροῦσιν αἱ ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ἐν μόνῃ τῇ ΚΠόλει καὶ τοῖς περίξ οἰκοδομηθεῖσαι τριάκοντα μεγαλοπρεπέσταται βασιλικάι, ἀλλὰ καὶ νέος, καθαρῶς Χριστιανικὸς τύπος, ἐπιφαίνεται, ὁ τύπος τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας, ὑπὲρ ἥς καὶ μόνῃς ἰδιαίτερον δέον ν' ἀνοιχθῇ κεφάλαιον.

ΚΕΦ. Ε΄.

Ἡ ἁγία σοφία τοῦ ἰΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ

Οἱ δύο προῖουστινιάνειοι ἀρχιτεκτονικοὶ τρόποι τῆς ἐκκλησιαστ. ναοδομίας, ὁ δρομικὸς ἢ βασιλικὸς καὶ ὁ τῶν βαπτιστηρίων ἢ ἐπιμνημόσυτος, συνεκράθησαν ἁρμονικῶς καὶ συνη-

δελφώθησαν χαριέντως εἰς ἓν ἐμμελὲς σύνολον, οὗτινος ὡς βά-
σις μὲν ἐτέθη σταυρωτῇ ἐν τετραγώνῳ βασιλικῇ, καθὰ ἀπὸ τῶν
χρόνων Θεοδοσίου τοῦ μεγάλου ἐπὶ τὸ χριστιανοπρεπέστερον ὁ
δρομικὸς ρυθμὸς διεμορφώθη, ὡς ἐπιστέγασμα δὲ ἐχρησίμευσεν
ὁ ἀπὸ τῶν μαυσωλείων σφαιροειδὲς θόλος. Οὕτω προέκυψεν εἰς
τὸ μέσον εἰς νέος, ὁ κατ' ἐξοχὴν Βυζαντινὸς ρυθμὸς, τοῦ ὁποῖου
τὰς μὲν πρώτας πτήσεις καὶ ἀποπείρας ἀνακαλύπτουμεν ἐν τῇ
τρίᾳ μόλις ἔτη πρὸ τῆς κτίσεως τῆς Ἰουστινιανείου ἀγ. Σοφί-
ας κτισθέντι ναφ τῶν ἁγίων Σεργίου καὶ Βάκχου (535), ὅστις
σχῆμα τετράγωνον καὶ εἰς τὸ μέσον περιφερὲς συνεδύασε μετὰ
θόλου πλινθοκτίστου καὶ πινσοστηρίκτου καὶ διὰ τοῦτο «μικρὰ
ἁγία Σοφία» (κλουτσουκ ἁγιά Σοφιά) ὑπὸ τῶν κατακτητῶν
προσηγορεύθη, τὴν δὲ τελείαν καὶ ἀπκράμιλλον τοῦ ρυθμοῦ τού-
του ἀποκρυστάλλωσιν ἔχομεν ἐν αὐτῇ δὴ τούτῳ τῇ θεσπεσίῳ
ιδρύματι τοῦ περικλεοῦς Ἰουστινιανοῦ.

Κωνσταντίνος ὁ μέγας ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος, ὅστις ἐθεμελίω-
σεν ἐπὶ τοῦ πρώτου λόφου τῆς ΚΠόλεως παρὰ τὸ Αὐγου-
σταῖον ναὸν μικρὸν, δρομικὸν καὶ ξυλόστεγον ἐπ' ὀνόματι τῆς
τοῦ Θεοῦ Σοφίας, ὃν ἀπεπεράτωσε Κωνσταντῖος ὁ υἱὸς του.
Τοῦτον στερηθέντα καὶ ἱερὸν θῆμα καὶ στέγην κατὰ τὴν πυρ-
καϊὰν τοῦ 404, τὴν ὡς ἐκ τῆς ἐξορίας τοῦ ἱ. Χρυσοστόμου λα-
βοῦσαν χώραν, ἐπεσκεύασε μετὰ ἐνδεκαετίαν καὶ συνεπλήρω-
σεν ἐπικαλύψας διὰ θόλου κυλινδροειδοῦς Θεοδοσίος ὁ νεώτερος.
'Αλλ' ἢ ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ στάσις τοῦ Νίκα, ἀποτεφρώσασα κα-
τὰ τὰ δύο τρίτα τὴν πόλιν, συναπετέφρωσε τέλεον καὶ τὸν να-
ὸν τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας, ὅπου ἄλλοτε Γρηγόριος ὁ Ναζιανζην-
νὸς διὰ Θεοδοσίου τοῦ μεγάλου ἐθριάμβευσεν, ὅπου ἡ Χρυσο-
στόμειος ἐκελάδησε φωνή, ὅπου ὁ Λέων ἐχρίσθη θεοπρόδλητος
αὐτοκράτωρ. Τοῦτο δ' ἐγένετο, παρατηρεῖ ὁ Προκόπιος ἐν τῇ
περὶ τῶν κτισμάτων τοῦ δεσπότη τοῦ Ἰουστινιανοῦ συγγραφῇ του,
κατὰ θεῖαν παραχώρησιν, ὅπως, πυρπολουμένης τῆς παλαιᾶς,
ἀνεγερθῇ καλλιπρεπεστέρα ἀγ. Σοφία. «Ἐπεχώρει δὲ ὁ Θεὸς
διαπράξασθαι τὸ ἀσέθημα, προειδὼς εἰς ὅσον κάλλος τοῦτο τὸ

ιερόν μεταστῆσεσθαι ἔμελλε». Καὶ τὴν καλλιπρεπεστέραν ταύτην ἀνέλαβε ν' ἀνεγείρῃ ὁ Ἰουστινιανὸς, ὁ τὴν κατακαεῖσαν ἰδὼν.

Ἦρξατο λοιπὸν συναθροίζων ὕλην πανταχόθεν τοῦ εὐρυστέρου κράτους του. Ναοὶ εἰδωλολατρικοὶ ἐγυμνώθησαν—διότι καὶ πρὸς τὶ πλέον ἐχρειάζοντο τὰ κοσμήματά των, ἀφοῦ ἡ εἰδωλολατρεὶς δὲν εἶχε θέσιν ἐν τῇ γῇ;—Δῆλος δὲ καὶ Δελφοὶ καὶ Κύζικος καὶ Ἐφεσος καὶ Τρωάς καὶ Ἡλιοῦπολις καὶ Ρώμη καὶ Ἀθῆναι συνεισέφερον σπανιωτάτων κίωνων καὶ μαρμάρων πληθύν, «ἵνα ὁ θρίαμβος τοῦ Χριστοῦ κοσμηθῇ διὰ τῶν ὑστάτων τοῦ ἐθνισμοῦ λαφύρων», ὡς ἐξεφράσθη ὁ Γίββων (¹). Ἐπιστάτας τοῦ ἀναλαμβανομένου ἔργου ὤρισε δύο: Ἀνθέμιον τὸν Τραλλιανὸν καὶ Ἰσίδωρον τὸν Μιλήσιον, ἐξ ὧν τὸν πρῶτον, ἅτε τὰ πρωτεῖα ἔχοντα, ὁ Προκόπιος χαρακτηρίζει «ἐπὶ σοφίᾳ τῇ καλουμένῃ μηχανικῇ, ὑπὸ τῶν κατ' αὐτὸν μόνον ἀπάντων, ἀλλὰ καὶ τῶν αὐτοῦ προγεγενημένων πολλῶ λογιώτατον». Φόροι ἐπεβλήθησαν ἔκτακτοι. Ἐφαλιδίσθησαν οἱ μισθοὶ τῶν ἀπὸ τοῦ δημοσίου ταμείου μισθοδοτουμένων διδασκάλων, ἵνα καὶ αἱ Μοῦσαι συνεισφέρωσι τὸ καθ' ἑαυτὰς πρὸς εὐπρόσωπον τῆς θρησκείας παράστασιν, πρᾶγμα ὅπερ ἀπήρεσεν εἰς τὸν ἀοίδιμον Κοραῆν (²) Καὶ οὕτω τῇ 23 Φεβρουαρίου τοῦ 532 κατετέθη ὁ θεμέλιος λίθος.

Διὰ τὰ ἀχθῆ εἰς πέρας τὸ ἐγχείρημα, ὁ Ἰουστινιανὸς εἰργάσθη μετὰ ζήλου πυρετώδους «ἀφροντιστήσας χρημάτων ἀπάντων», κατὰ τὸν συγγραφέα τῶν κτισμάτων του, καὶ δειμάμενος τὸν ναὸν «οὐ χρήμασι μόνον, ἀλλὰ καὶ πονουμένῃ τῇ διανοίᾳ καὶ τῇ ἄλλῃ τῆς ψυχῆς ἀρετῇ». Ὁ ἴδιος, ἐνδεδυμένος ἐλαφρὸν χιτῶνα, ἐπέδλεπε τὰ πάντα, ἐνεψύχου τοὺς πάντας. Ἀνὰ πᾶσαν ἐσπέραν ἐπλήρως τακτικώτατα τοὺς ἐργάτας του, οὓς ὁ Ἀνώνυμος ἀναβιδάζει εἰς δεκακισχιλίους, ἐποπτευομένους ὑπὸ μαῖστόρων ἑκατὸν καὶ εἰς δύο διανενεμημένους «διὰ

(¹) Gibbon, Decline and Fall of Roman Empire κεφ. 40.

(²) Συνέκδημος Ἱερατικός, Παρίσιος 1831 σελ. μα'—μδ'.

τὸ πρὸς ἔριδα καὶ σπουδὴν κτίζεσθαι ταχέως τὸ ἔργον» ⁽³⁾. Ὅσακις δὲ πρόβλημά τι ἀρχιτεκτονικὸν ἢ ἄλλη δυσχέρεια εἰς τὸ μέσον προέβαλλε, δὲν ἐδυσκολεύετο ἡ θαυτάτη εὐσέβεια καὶ δομήτορος καὶ ἀρχιτεκτόνων νὰ βλέπη ἐν θείαις ὄντως ἐπιπνοίαις, καθὼς αἱ λαϊκαὶ παραδόσεις μετὰ ταῦτα ἐξήγουν, ὁράματα ἀγγέλων, οἶονεὶ οὐρανόνθεν προσκομιζόντων τὴν ἐπιζητούμενην ἐπίλυσιν. Οὕτω λ. χ., ἂν ἀκούσῃ τις τὸν ψευδο-κωδινὸν, οὐτινος ἡ περὶ τῆς οἰκοδομῆς τοῦ ναοῦ τῆς ἁγ. Σοφίας διήγησις βρῖθῃ ὑπερφυσικότητων ⁽⁴⁾, τὸ σχῆμα τοῦ ναοῦ ἄγγελος κατ' ὄναρ ὑπέδειξε τῷ βασιλεῖ τὴν προσηγορίαν «ἁγία Σοφία» λευκοφόρος πρὸς τινα παῖδα ἐφάνέρωσε τὴν ἀπορίαν χρημάτων, εἰς ἣν περιέστησαν, φθάσαντες εἰς τὰ δεύτερα κατηχούμενα καὶ τοὺς κίονας καὶ τὰς καμάρας, διὰ θαυμαστοῦ τρόπου ἐθεράπευσε τὸ χάραγμα καὶ ἡ χρυσικὴ ποσότης, ἡ ἐντὸς ἀχειροποιήτων παλατιῶν εὗρεθεῖσα τὸ ζήτημα περὶ τοῦ ἂν δύο καμάραι ἢ μία πρέπει νὰ φωτίζωσι τὸ θυσιαστήριον ἔλυσεν ἄγγελος Κυρίου ἐν ὁμοιώματι τοῦ βασιλέως Ἰουστινιανοῦ, εἰπὼν τῷ μαΐστορι: «τρεῖς καμάρας ἔγειραι διὰ τὸ ἐλαφρότερον». Διὰ τοιούτων θρύλλων περιέβαλεν ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς τὴν κτίσιν τοῦ ἐπιφανεστέρου ἱεροῦ του, καθὼς θὰ περιέβαλλεν ἀκολούθως καὶ τὴν πτώσιν του.

Τῇ 27ῃ Δεκεμβρίου τοῦ 537 ἰνδικτιῶνος πρώτης, ἦτοι ἐν διαστήματι 5 ἐτῶν, 10 μηνῶν καὶ ὀλίγων ἡμερῶν, τὸ θαῦμα τοῦτο τῆς ἐκκλησιαστ. νουθεσίας συνετελέσθη, ἵνα καθάπερ πλοῖον ἐπὶ τῶν ὀχθῶν τοῦ Βοσπόρου ἡγκυροβολημένον, ἡ ἁγία Σοφία ἀείποτε ὀρθία δεσπόζῃ τῶν λοιπῶν τῆς πόλεως οἰκοδομῶν καὶ διαλαλῇ εἰς αἰῶνας αἰώνων τὴν δόξαν καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰουστινιανοῦ ⁽⁵⁾. Ὁ αὐτοκράτωρ ἐτέλεσε μεγαλοπρεπέστατα τὰ

⁽³⁾ Migne 122, 1296.

⁽⁴⁾ Ἡ περὶ ἁγ. Σοφίας διήγησις τοῦ ψευδο-κωδινῶ συμπίπτει ἐν πολλοῖς πρὸς τὴν τοῦ Ἀωνύμου, δὲν πρέπει ὁμῶς νὰ συνταυτίζηται. Πρβλ. Migne 122, 1289 καὶ ἐξ. πρὸς Migne 157, 613 καὶ ἐξ.

⁽⁵⁾ Charles Diehl, Justinien et la civilisation Byzantine, Paris 1911 σ. 467—8.

«θυρανοξία», ἤγουν ἐγκρίνια, προμπεύσας ἀπὸ τῆς ἀγ. Ἀναστασίας μετὰ τοῦ Πατριάρχου Μηνᾶ, συγκληθέντων ἐν τῇ βασιλικῇ ὀχήματι, καὶ ἔχων συλλιτανεύοντα τὸν λαόν. Ἐθυσε δὲ τὴν προτεραίαν, κατὰ τὸν Ἀνώνυμον, οὗτινος αἱ εἰδήσεις δὲν στεροῦνται πάντοτε υπερβολῆς, θόας χιλίους, πρόβχτα ἑξακισχίλια, ἐλάφους ἑξακοσίας, σὺς χιλίους, ὄρνιθας καὶ ἀλεκτρούνας ἀνὰ χιλιάδας δέκα· οὐδ' ἔπαυσε κλητορεύων πάντας καὶ ρογέων καὶ φιλοδωρῶν ἐπὶ ὁλόκληρον δεκαπενθήμερον. Καίτοι δ' ἔχων παρακολουθήσει ἐν τοῖς καθ' ἕκαστα τὴν κτίσιν τοῦ ναοῦ, ἀπὸ τῆς ἡμέρας, καθ' ἣν ἐτίθεντο τὰ θεμέλια καὶ τὸ μίγμα τὸ διὰ ζωμοῦ κριθίνου διαβεβρεγμένον, μέχρι τῆς ἡμέρας, καθ' ἣν ὁ ἐρυσίπτολις Σταυρὸς ἐπέστεφεν ὑπερηφάνως τὴν ἀκροτάτην τοῦ θόλου κορυφὴν, ἐν τούτοις δὲν ἐκρατήθη, ὅταν πλέον τέλειον καὶ εὐπρεπέστατον ὡς νύμφην διὰ τὸν ἑαυτῆς νυμφίον ἡῦτρεπισμένην τὸν ἔβλεπε μὲ τὸ φέγγος τῶν τρισχιλίων ἐπιχρύσων πολυκανδήλων του, μὲ τὰς πολυχρώμους ἀστραπᾶς τῆς χρυσοτεύκτου καὶ διαλίθου ἀγ. Τραπεζῆς του, μὲ τὰ μωσαϊκὰ τὰ ὑπεράνω τῶν ὀρθομαρμαρώσεων εἰς τὰς παρειάς τοῦ ναοῦ λαμποκοποῦντα, μὲ τὸν πλοῦτον τῶν ἐπὶ τοῦ δαπέδου δίκην κυμαίνουσας θαλάσσης ἐπεστρωμένων μαρμάρων, μὲ τὰ ἑξαπτέρυγα Σεραφεῖμ, τὰ ἐπὶ τῶν θολοτριγώνων μεγάλας μεγαλωστὶ διαπεταννύοντα τὰς πτέρυγας, μὲ τοὺς ὑπερπεντακοσίους ἀνωτέρους καὶ κατωτέρους κληρικούς του, δὲν ἐκρατήθη, λέγω, ἀπὸ τοῦ νὰ μὴ στῇ ἐνεὸς καὶ δοξολογήσῃ τὸν Θεὸν γεγονυῖα τῇ φωνῇ, ἀναβοῶν τὸ περίφημον ἐκεῖνο «Νενίκηκά σε Σολομών!» μετὰ δικαίας ὄντως ἐγκαυχήσεως.

Ναί· μετὰ δικαίας ἐγκαυχήσεως. Διότι ἡ Ἰουστινιάνειος ἀγ. Σοφία, ὡς ὁ τελειότερος ναὸς τῆς χάριτος, ἤρχετο νὰ ἐπισκιάσῃ τὴν παλαιὰν αἴγλην τοῦ Σολομωντείου ἱεροῦ καὶ σημειώσῃ τὸ ζενιθ εἰς τὴν θρησκευτικὴν ναοδομίαν. Καὶ διὰ νὰ μὴ νομισθῇ ἡ γνώμη αὕτη λίαν τολμηρὰ, δηλοῦμεν ὅτι δὲν εἶνε γνώμη ἡμετέρα, ἀλλὰ τῶν ἐπικiónτων, γνώμη ἐκείνων, οἵτινες, εἴτε ὡς ἡμέτεροι ὑπὸ τοὺς θόλους αὐτοῦ προσηυχήθησαν, εἴτε

ὥς ξένοι προσήλθον, ὅπως τὸν θαυμάσωσιν ἀπὸ ἀπόφθεως ἀρχιτεκτονικῆς. Οὕτω λ. χ. ὁ μὲν Σχολαστικὸς Εὐάγγριος «μέγα τι καὶ ἀπαράβλητον χρῆμα οὐχ ἱστορηθὲν πώποτε τὸν μέγιστον τῆς Ἐκκλησίας νηρόν» ἀποκαλεῖ, «εὐπρεπῇ τε καὶ ἔξοχον καὶ λόγου δύναμιν ἐκβαίνοντα» ⁽⁶⁾. Ὁ δὲ Φραντζῆς τῷ ἀποδίδει ἓνα σωρὸν κοσμητικῶν ὀνομάτων, καλῶν αὐτὸν «παμμέγιστον ναὺν καὶ θειότατον, οὐρανὸν ἐπίγειον, θρόνον τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ, χερουδικὸν ὄχημα καὶ στερέωμα δεύτερον, Θεοῦ χειρῶν ποίησιν, θέαμα καὶ ἔργον ἄξιον, πάσης τῆς γῆς ἀγαλλίαμα, ὥραιον καὶ ὡραίων ὡραιότερον» ⁽⁷⁾. Ὁ δὲ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς γνωμοδοτεῖ «μῆτε γενέσθαι, μῆτε μὴν γενήσεσθαί ποτε ὅμοιόν τι κατ' ἀνθρώπους» ⁽⁸⁾. Ἐκ τῶν ξένων πάλιν ὁ μὲν Lethaby ἀποφαίνεται, ὅτι «τὸ σχέδιον τῆς Ἀγ. Σοφίας εἶνε μοναδικὸν μεταξὺ τῶν ἐκκλησιῶν». Ὁ δὲ Van Millingan διακηρύττει ὅτι «ἡ Ἀγ. Σοφία εἶνε τὸ ὡραιότερον μνημεῖον τῆς Βυζαντινῆς καλουμένης τέχνης καὶ οὐδέποτε ἄλλοτε ἐπανελήφθη» ⁽⁹⁾. Ὁ δὲ Fergusson, ὁ γίγας οὗτος τῶν κριτικῶν τῆς ἐκκλ. ἀρχιτεκτονικῆς, ὀνομάζει αὐτὴν «τὴν τελειοτέραν καὶ ὡραιότεραν ἐκκλησίαν ἐξ ὧν ποτὲ ἀνηγέρθησαν ὑπὸ Χριστιανικοῦ λαοῦ» καὶ θεωρεῖ αὐτὴν κατέχουσαν ὅλως ἐξιδιασμένην θέσιν μεταξὺ τῶν ναῶν ⁽¹⁰⁾. Ὁ δὲ H. Leclercq τέλος συμπεραίνει: «Ἐν τῇ Ἀγ. Σοφίᾳ τὰ πάντα εἶνε ἔξοχα, τὰ πάντα τέλεια· ἐν αὐτῇ ἡ Βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἐξεδηλώθη μὲ τὸν μεγαλοπρεπέστερον τρόπον.....ἡ ἐπιστήμη τῶν ἐντυπώσεων, ἡ τέχνη τῶν ἀντιθέσεων, ἡ διακοσμητικὴ δύναμις δὲν θὰ ἠδύναντο νὰ χωρήσουν περαιτέρω» ⁽¹¹⁾.

Ἀλλὰ τί εἶνε λοιπὸν τὸ ποιοῦν μοναδικὴν τὴν Ἀγ. Σοφίαν, ὥς παραδέχονται ἡμέτεροι καὶ ξένοι;

Τὸ ποιοῦν μοναδικὴν τὴν Ἀγ. Σοφίαν εἶνε ἐν πρώτοις ἡ

⁽⁶⁾ Εὐάγγ. Ἐκκλ. Ἰστ. Δ', 31. Migne 86, ii, 2757.

⁽⁷⁾ Φραντζῆ Χρονικὸν ἐκδ. Βόννης σ. 289.

⁽⁸⁾ Χρυσολωρᾶ Σύγκρισις Π. καὶ Ν. Ρώμης.

⁽⁹⁾ Ἄρθρ. ὑπὸ L. March Phillips ἐν Contemporary Review ἀρ. 492.

⁽¹⁰⁾ Fergusson, Hist. of Anc. and Med. Archit. Τομ. Α' σ.444—6.

⁽¹¹⁾ Ἄρθρ. «Byzance» παρὰ Cabrol.

ἁρμονία καὶ ἡ ἐνότης τῆς. Ὑπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην ὁ Ἀνθέμιος ὑπῆρξεν ἀληθὲς ἀπόγονος τῶν ἀρχαίων Φειδιῶν καὶ Ἰκτίνων, ἡ δὲ ἁγ. Σοφία ἀδελφὴ τοῦ Παρθενῶνος. Τὸ παλαιὸν Ἑλληνικὸν πνεῦμα, κληρονομήσαν παρὰ τῶν Αἰγυπτίων τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν ὀγκωδῶν, ἀγροίκων καὶ ἀκαλλαισθήτων παρὰ τὸν Νεῖλον οἰκοδομῶν, ἐμόρφωσεν ἐξ αὐτῆς τοὺς κομπούς, αἰθερίους καὶ ἀπερίττους ρυθμοὺς τοῦ χρυσοῦ αἰῶνος τοῦ Περικλέους. Καὶ τὸ νεοελληνικὸν ἢ χριστιανοελληνικὸν πνεῦμα, τὸ εὐρὸν τὴν πλήρη ἐνσάρκωσιν του παρὰ τῷ Τραλλιανῷ, παραλαβὸν τὸν κολοσσαῖον θόλον ἀπὸ τῆς Ἀνατολικῆς καὶ δὴ τῆς Περσικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς πιθανώτατα διὰ μέσου Συρίας καὶ Μικρασίας κατὰ τοὺς τέχνοκρίτας ⁽¹⁾, ὑπέζευξεν αὐτὸν εὐπειθῆ εἰς τὴν θρησκευτικὴν ἰδέαν καὶ παρήγαγεν, οὐχὶ ἐν δουρικτῇ ἀπομιμήσει, ἀλλ' ἐν ἐλευθέρᾳ δημιουργικότητι «τὸ θαῦμα τοῦτο τῆς στερεότητος καὶ εὐτολμίας, τῆς σαφηνείας τῶν γραμμῶν καὶ στιλβηδόνος τῶν χρωμάτων» ⁽²⁾. Δὲν εἶνε ὁ ἄχαρις ὄγκος τῶν πυραμίδων, ὁ καταπλήσων ἐν τῇ ἁγ. Σοφίᾳ, δὲν εἶνε αἱ καταπιέζουσαι καὶ καθ' ὑπερβολὴν ἀχανεῖς διαστάσεις. Εἶνε ἡ ἐνότης, ἀφ' ἧς ἐπιμελῶς ἐξεκρίθη πᾶν περιττὸν καὶ παράφωνον καὶ δι' ἣν «εὐρὸς τε αὐτῆς καὶ μῆκος οὕτως ἀποτετόρννεται, κατὰ Προκόπιον, ὥστε καὶ περιμήκης καὶ ὅλως εὐρεῖα» νὰ θεωρῇται. Οἱ πεσσοὶ ἢ πινσοὶ ἀναβαίνουν φυσικώτατα ἀπὸ τοῦ ἐδάφους ὥστε λόφοι καὶ σκόπελοι ὑπὲρ τὴν θαλασσίαν ἐπιφάνειαν εὐπρεπῶς ἀναδύοντες. Τὰ τόξα ἢ ἡμικύκλια (αἱ κατ' Εὐάγριον «φαλίδες») διαγράφονται γλαφυρότατα ἀπὸ τοῦ ἐνὸς πινσοῦ εἰς τὸν ἄλλον περὶ τὸν τετράπλευρον χώρον τοῦ καθολικοῦ, τοῦ «τῶν ἀνακτόρων ναοῦ» κατὰ τὸν αὐτόν. Τὰ ἡμιθόλια, ἅτινα καὶ θολοτρίγωνα καὶ περρωτίδες ἑνομάζονται, ἐκφύονται ἀκόπως ἀπὸ τῶν πινσῶν. Ὁ παμμεγέθης καὶ σφαιροειδὴς θόλος ἐπακουμβᾷ μετὰ χάριτος ἐπὶ τῶν ἡμιθολίων, πριῶν τὸ ὅλον διατρέφοντως εὐπρόσωπον καὶ κατὰβιβάζων, οὕτως εἰπεῖν, ὅχι πλέον μέρος τοῦ ἡλικκοῦ φωτὸς

(1) *Choisy*, L' art de bâtir chez les Byzantins, Paris 1882, σ. 151—162.

(2) Τοῦ αὐτοῦ *Histoire de l' Architecture*, Paris 1899, τομ. Β' σ. 51.

ἐπὶ τῆς γῆς, ὡς ἡ ἀρχαία βασιλικὴ ἐπόθει, ἀλλ' αὐτὸ τὸ στερέωμα ἐν τῇ ὁλότητι καὶ μεγαλοπρεπείᾳ του. Εἶνε δὲ τοσοῦτον κοῦφος, εὐπετὴς καὶ τρόπον τινὰ νεφελώδης ὁ γιγάντειος αὐτὸς θόλος ὁ πάντοθι σφαιρηδὸν ἐλισσόμενος καὶ οἶα φαιδρὸς οὐρανὸς τὸ τοῦ δόμου σκέπας ἀμφιβεδηκῶς (¹⁴), ὥστε νομίζει ὁ θεατῆς —γράφει καὶ πάλιν ὁ Προκόπιος— ὅτι δὲν στηρίζεται οὐδαμῶς, ἀλλ' ὡς διὰ χρυσῆς ἀλύσεως ἐξαρτᾶται καὶ κρέμαται ἐκ τοῦ οὐρανοῦ. Ἕτεροι μικρότεροι πινσοί, ἀπὸ τοῦ ἀνατολικωτέρου καὶ δυτικωτέρου μέρους, ἕτερα τόξα ὑπὲρ αὐτοὺς διατεινόμενα, προσθέτουν τρόπον τινὰ τὴν φωνήν των εἰς τὴν ὄλην μουσικὴν συναυλίαν. Κίονες δὲ τῶν κάτω ὑψηλότεροι καὶ κίονες τοῦ ὑπερφίου βραχύτεροι συνυπηχοῦν περὶ τὸ κέντρον. Οὕτως ἡ ὄλη οἰκοδομή, ὡς πολύηχος, ἀλλ' ἐμμελεστάτη ψαλμωδία κινεῖται πρὸς τὰ ὑψηλὰ καὶ καταλήγει ὡς εἰς τὴν διαπασῶν τῆς εἰς τὸν τροῦλλον, τὸ κέντρον τῆς παρατηρήσεως, ὑφ' ὃν τὸ πᾶν ὑποτάσσεται καὶ ἄνευ τοῦ ὁποίου οὐδὲν δύναται νὰ νοηθῇ ἀποκεχωρισμένον, ἵνα ἐν αὐτῷ ὡς ἐν ὀργανικὸν σύνολον ἀνακεφαλαιωθεῖσα, ἀναπαραστήσῃ διὰ τῆς εἰς ἐν συναρμοσθεῖσης ὕλης τὸ ἐνιαῖον τῆς ὑπ' αὐτὴν λατρευομένης θεότητος. Ἐάν, ἄλλαις λέξεσιν, ἡ ἐκκλησιαστικ. ἀρχιτεκτονικὴ ἔχῃ τὴν συμβολικὴν τῆς γλώσσαν, ἐν ἣ διὰ πλίνθου καὶ ἀμμοκονίας ἐξαγγέλλονται μεγάλοι τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀλήθειαι, ὅτι τὸ δημιουργήμα τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀναβοᾷ εἶνε τὸ 1ον ἄρθρον τοῦ Συμβόλου τῆς πίστεως, εἶνε τὸ Πιστεύω εἰς ἓνα Θεόν. Προβάλλουν βεβαίως ἐν τῇ οἰκοδομητικῇ διακοσμήσει του καὶ ἄλλαι θρησκευτικαὶ ἔννοιαι. Οὕτως ἡ τριπλῆ συσώρευσις ἢ διαίρεσις τῶν παραθύρων ἔχει μυστικὴν σχέσιν πρὸς τὸ μυστήριον τῆς ἁγ. Τριάδος· οἱ τέσσαρες μεγάλοι πινσοὶ μᾶς παραπέμπουν εἰς τὰ τέσσαρα Εὐαγγέλια· αἱ ἐπτὰ τοῦ νάρθηκος ἐξωτερικαὶ πύλαι καὶ ἡ ἐπταπλῆ διαίρεσις τῶν ὑπερφίων ὑπομινύσκουν τὰς ἐπτὰ τοῦ Πνεύματος δωρεὰς ἢ τὸν Σαββατισμὸν, τὸν μετὰ τὰς ἐργασίμους ἡμέρας τῆς ζωῆς· οἱ τεσσαρά-

(¹⁴) Προβλ. Π. Σιλεντιαρίου, Ἑκφρασις ἁγ. Σοφίας Migne 86 μέρ ii στίχ. 489.....

κοντα κίονες τοῦ δαπέδου καὶ τὰ τεσσαράκοντα παράθυρα τοῦ θόλου ὑπεμφαίνουν τὴν Χριστιανικὴν τελειότητα· τὸ σταυρωτὸν τοῦ διαγράμματος καὶ ὁ ὑπερθεν τῆς κορυφῆς τοῦ ναοῦ Σταυρός, διαλαλοῦν τὴν Ἀπολύτρωσιν· αἱ μουσειογραφίαι τῶν ἐπὶ τῶν τοίχων ἀγγέλων, ἀποστόλων, προφητῶν καὶ ἱεραρχῶν φανεροῦν τὴν κοινωνίαν τῶν ἁγίων· ἀλλὰ πάντα ταῦτα εἶνε τμήματα τοῦ ὅλου, ὥστε πᾶσα ἐπὶ μέρους Χριστιανικὴ διδασκαλία ἤρχετο ν' ἀπορρεύσῃ ἀπὸ τοῦ δόγματος τῆς ἐνότητος τοῦ Θεοῦ, ὅπερ τὸν θεμέλιον ἀποτελεῖ τοῦ Εὐαγγελίου.

Συντελεῖ ἐπίσης εἰς ὑπεροχὴν τῆς ἀγ. Σοφίας καὶ ἡ φωτεινότης τῆς. Ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία δὲν ὁμοιάζει τοὺς καθεδρικοὺς ναοὺς τῆς Δύσεως, τοὺς τελοῦντας ὑπὸ διαρκὲς σκιοφως, ἀλλ' ἀντιγράφει τὸν ἀνέφελον καὶ φωτοπερίχυτον Ἑλληνικὸν οὐρανόν. Ὁ ἥλιος, ὁ βάφων χρυσῇ τὴν ἐπτάλοφον, ὁ αὐτὸς οὗτος εἰσελαύνει καὶ διὰ πληθὺς θυρίδων ἐντὸς τῶν ἔνδον τοῦ ἀριστουργήματος τοῦ Ἰουστινιανοῦ, διὰ νὰ τὸ στολίσῃ μὲ φῶς ἱλαρὸν ἀγίας δόξης, ἀντανακλῶν ἐπὶ τῶν ἀπαστραπτόντων μαρμάρων, σελαγιζῶν ἐπὶ τῶν βαθυκυάνων καὶ χρυσῶν ψηφιδωτῶν. Μόνον εἰς τὸν θόλον διηνοίγοντο 40 καμαρωτὰ παράθυρα, προσδίδοντα εἰς αὐτὸν τὴν μορφὴν πελωρίου ἄστρου καὶ καταβιβάζοντα ὑπὲρ τὰς κεφαλὰς τῶν προσευχομένων ἓνα παμμέγιστον φανόν. Ἀλλ' ἂν μόνος ὁ τροῦλλος εἰσῆγε τόσῃν περίσσειαν φωτὸς, φανταζόμεθα ὅποῃ αἱ ἄλλοι φωτεινοὶ χεῖμαρροι εἰσεπήδων διὰ τῶν ἔτι πολυαριθμοτέρων ἄλλων παραθύρων, τῶν πανταχόθεν ἀνεωγμένων καὶ ὧν δὲν κατορθοῦμεν νὰ ἔχωμεν σήμερον πλήρη ἔννοιαν διὰ τὸν λόγον ὅτι πολλὰ κατὰ καιροὺς ἐτειχίσθησαν καὶ ἐφράγησαν, ἵνα προσδοθῇ εἰς τὸν ναὸν ἀπέναντι τῶν βασανιζόντων αὐτὸν σεισμῶν ἢ πρέπουσα ἀντοχή. «Ἡ ἐπὶ Προκοπίου φωτεινότης, (ἔγραψεν ἀνὴρ εἶπερ τις καὶ ἄλλος μελετήσας τὴν ἀγ. Σοφίαν καὶ τὸ ἐξαγόμενον τῶν μελετῶν του ἐκδώσας εἰς ὀγκώδη τρίτομον μονογραφίαν σκιάζουσαν πᾶσαν προηγούμενην) θὰ ἦτο διπλασία περίπου τῆς νῦν παρατηρουμένης» ⁽¹⁵⁾. Ἀληθῶς, οὐ-

(15) Εὐγενίου Ἀντωνιάδου, Ἐκφρασις ἀγ. Σοφίας, Ἀθῆναι 1907, τομ. Α' σ. 108

δαμοῦ ἀλλαχοῦ διετρανώθη τὸ τοῦ Ἰωάννου. «Ὁ Θεὸς φῶς ἐστὶ καὶ σκοτία ἐν αὐτῷ οὐκ ἔστιν οὐδεμία», εἰμὴ ἐν τῷ ναῷ τούτῳ, ὅστις, καὶ πάλιν κατὰ Προκόπιον, «φωτὶ καὶ ἡλίου μαρμαρυγαῖς ὑπερφῶς πλήθει· φαίης ἂν οὐκ ἔξωθεν καταλάμπεσθαι ἡλίῳ τὸν χῶρον, ἀλλὰ τὴν αἴγλην ἐν αὐτῷ φύεσθαι· τοσαύτη τις φωτὸς περιουσία εἰς τοῦτο τὸ ἱερὸν περιέχεται». Ὑπὸ τοσοῦτον πλοῦτον φωτὸς—ἐξακολουθεῖ γράφων—ὁ νοῦς τοῦ ἐνταῦθα προσευχομένου ἐπαίρεται τῷ ὄντι πρὸς τὸν Θεόν, οὐρανοθατεῖ καὶ αἰσθάνεται τὸ Ὑψιστον Ὅν οὐχὶ μακρὰν πού· ἑαυτοῦ ὑπάρχον, ἀλλ' ἐμφιλοχωροῦν ἐν τῷ ἁγίῳ τούτῳ τεμένει, τῷ οὐχὶ ἀνθρωπείᾳ δυνάμει ἢ τέχνῃ, ἀλλὰ Θεοῦ ροπῇ ἀποτετορνευμένῳ.

Ἔτερον αἷτιον τῆς μοναδικότητος τῆς ἁγ. Σοφίας ἦτο ὁ πλοῦτος της, καίτοι, καὶ γεγυμνωμένη τούτου, ὥς νῦν ἔχει, ἡδύνατο νὰ εἶνε μοναδικὴ οἰκοδομή. Ἡ ἁγ. Σοφία ἐκτίσθη διὰ νὰ φανερώσῃ ὅχι μόνον τὴν κοχλάζουσαν Βυζαντινὴν εὐλάβειαν, ἀλλὰ καὶ τὴν κοσμικὴν δύναμιν κράτους, εὐρισκομένου τότε εἰς τὸν κολοφῶνα τῆς δόξης του, ἀριθμοῦντος 64 διαφόρους ἐπαρχίας, ἔχοντος πρωτεύουσαν κατὰ πολὺ ὑπερῖκοντίζουσαν τὴν Παλαιὰν Ρώμην, ἐμπορευομένου μὲ ὅλην τὴν ὑφ'ἡλίον, διεξάγοντος νικηφόρους πολέμους κατὰ βαρβάρων καὶ ποθοῦντος, ὅπως τὰ πρωτογεννήματα τῶν θησαυρῶν, τῶν τεχνῶν καὶ τῆς εὐφυΐας του ἀναθέσῃ πρὸς τὴν Σοφίαν, τὴν συμπάρεδρον τοῦ Θεοῦ. Ὁ Προκόπιος, ὁ ἰδὼν τὴν μεγάλην Ἐκκλησίαν ὅχι οἷαν ἡμεῖς σήμερον μετὰ τὰ πολλὰ παθήματά της τὴν βλέπομεν, ἀλλ' ὥς ἐξῆλθεν ἐξ αὐτῶν τῶν χειρῶν τοῦ Ἰουστινιανοῦ, παραβάλλει αὐτὴν πρὸς λειμῶνα, ἐν ᾧ ἐπανθοῦσι καὶ ἀπαστράπτουσι τὰ ποικιλώτατα τῶν χρωμάτων· τόση ἦτο ἡ ἐσωτερικὴ λαμπρότης της. «Τίς ἂν τῶν ὑπερῶν τῆς γυναικωνίτιδος (ἐρωτᾷ ἐκθαμβος) ἐρμηνεὺς γένοιτο; ἢ τὰς τε παμπληθεῖς διηγοίτο στοὰς καὶ τὰς περιστύλους αὐλάς, αἷς ὁ νεὼς περιβέβληται; τίς δὲ τῶν τε κίωνων καὶ λίθων διαριθμήσαιτο τὴν εὐπρέπειαν, οἷς τὸ ὥραϊον κεκαλλώπισται; Δειμῶνί τις ἂν ἐντετυχηκέναι δόξειεν ὥραϊφ τὸ ἄνθος· θαυμάσειε γὰρ εἰκότως τῶν μὲν τὸ ἀλουργόν, τῶν δὲ τὸ

χλοάζον· καὶ οἷς τὸ φοινικοῦν ἐπανθεῖ, καὶ ὧν τὸ λευκὸν ἀπα-
στράπτει· ἔτι μέντοι καὶ οὗς ταῖς ἐναντιωτάταις ποικίλλει χροαῖς
ὥσπερ τις ζωγράφος ἢ φύσις». Ἀπὸ τῶν ἡμερῶν τῆς αἰχμα-
λωσίας της, ἡ μοναδικὴ ἐκκλησίᾳ κατάνκειται γυμνὴ τῆς ἀρχαί-
ας της πορφύρας, ἄνευ κηροπηγίων καὶ βασταγίων, ἄνευ ἀρ-
γυρενδέτου ἄμβωνος, ἄνευ ἐπιχρύσων κανδηλῶν, ἄνευ εἰκονοστα-
σίου καὶ συνθρόνου, ἄνευ θυωροῦ τραπέζης τοῦ καλλίστου ἐκεί-
νου καὶ ἐξαισίου καὶ ἀξιαγάστου καὶ ἐκ πατρῶν τῶν ὑλῶν συνθέ-
ματος. Ἀκόμῃ καὶ αὐτὰ τὰ μουσεῖώματα ἔχει κατὰ τὸ πλεῖ-
στον ἐπιχρίσει τὸ κονίαμα τοῦ κατακτητοῦ, ἀκόμῃ καὶ αὐτὰς
τὰς κεφαλὰς τῶν ἐπὶ τῶν παρωτίδων ἐξαπτερύγων ἔχει μελα-
νώσει ὁ πᾶσαν ἀνθρωπίνην ἀπεικόνισιν ἀποτροπιαζόμενος Μου-
σουλμάνος, ἀκόμῃ καὶ αὐτὸ τὸ μαρμαρόστρωτον ἔδαφος ἔχει
καλύψει διὰ ταπήτων καὶ ψιαθῶν. Ἐκεῖνοι οἱ ἑκατὸν καὶ ἐπτὰ
κίονές της—ἑκατὸν δηλ. περισσότεροι τῶν ἐπτὰ, ἐφ' ὧν ἡ Σοφία
τοῦ Παροιμιαστοῦ τὸν ἑαυτῆς οἶκον ᾠκοδόμησε (¹⁶)—μὲ τὰ ἰω-
νικὰ καὶ κορινθιακὰ κιονόκρανά των καὶ μὲ τὰ ὑπὲρ αὐτὰ ἐ-
πίκρανα, τὰ ἔχοντα ὅλως Βυζαντινὴν τὴν προέλευσιν, ἐκεῖναι
αἱ λάμπουσαι ὀρθομαρμαρώσεις καὶ ἡ ὑπὲρ αὐτὰς ἀφθονία τῶν
πολυδαπάνων ὑαλογραφιῶν, δι' ὧν ἡ Ἱερογραφία ἀπετύπου ἀ-
φθάρτους καὶ ἀκατασβέστους τὰς συλλήψεις της, ἐκεῖνα τὰ σπά-
νια καὶ παμποίικιλα μάρμαρα, εἰς ἃ ἐξόχως ἐνησμένιζεν ἡ Βυ-
ζαντινὴ πολυχρωμία, ἀντιθέτως τῇ ἀσπίλῳ λευκότητι τοῦ Ἑλ-
ληνικοῦ κλασικισμοῦ (¹⁷), ὁ γρανίτης τῆς Αἰγύπτου, ὁ πορφυ-
ρίτης τῆς Σάιρος, ὁ ροδόχρους τῆς Φρυγίας, ὁ πράσινος τῶν
Κροκεῶν τῆς Λακωνικῆς, ὁ αἰμχτόχρους τῆς Καρίας, ὁ κυανοῦς
καὶ κροκόχρους τῆς Λιθύης, ὁ μελανὸς καὶ λευκόζωνος τῆς
Κελτικῆς, ὁ ὀφίτης τῆς Θεσσαλίας, πάντα ταῦτα, καίτοι γυμνά,
ἐν τούτοις πλατυστόμως διακηρύττουν, ὅτι διὰ τὰ κτισθῇ ἡ με-
γάλη Ἐκκλησία, μυριόκρουνος ἔρρευσεν ἡ Βυζαντινὴ εὐλάβεια.

(¹⁶) Σκαρλάτου Βυζαντίου, ἡ Κωνσταντινούπολις, Ἀθήνησιν 1851, τομ. Α' σ.
476. Κυρίως εἰπεῖν, αἱ κίονες εἰς 108. Βλέπετε Ε. Ἀντωνιάδου, Ἐκφρασ. τομ. Α' σ. 80.

(¹⁷) Ch. Diehl, Justinien σ. 473.

ἡ εὐλάβεια ὅχι τοῦ Ἰούδα, τοῦ μετὰ τρεμυσῶν χειρῶν συνέ-
χοντος τὸ γλωσσόκομον, ἀλλ' ἡ εὐλάβεια τῆς Μαρίας, ἡ πε-
ριφρονοῦσα τοὺς ἐμπορικοὺς ὑπολογισμούς. Ὑπελογίσθη ἡ δα-
πάνη εἰς 320,000 λιτρῶν καὶ τὰς λίτρας ταύτας δέον νὰ ὑπο-
λάβωμεν χρυσοῦ καὶ οὐχὶ ἀργύρου, ὡς ἐσφαλμένως ὑπέθεσεν ὁ
Γίββων. «Οἱ ἐκ χρυσοῦ στερεοὶ ὄγκοι, οἱ πολῦτιμοι λίθοι, ὁ πορ-
φυρίτης, ἡ ἱασπις, τὸ μάρμαρον, ἡ ἐξαετῆς πληρωμὴ δεκακι-
σχιλίων ἐργατῶν, ἡ μισθοδοσία τῶν καλλιτεχνῶν, ἡ μετακόμι-
σις τοῦ ὕλικοῦ, ἡ ἄπειρος χειροτεχνία μωσαϊκῶν, ταῦτα πάντα
δύνανται νὰ ἐξηγήσουν τὴν φοβερὰν [τῶν δεκατριῶν ἑκατομμυ-
ρίων στερλινῶν] δαπάνην καὶ νὰ καταστήσουν τὸ ἄλλο ποσὸν
τοῦ ἐνὸς ἑκατομμυρίου [περὶ οὗ λαλεῖ ὁ Γίββων] γελοῖον καὶ ὀ-
λως ἀπίστευτον»⁽¹⁴⁾. Καὶ δεδομένου ὅτι ἀνίστατο εἰς τὰς ἡμέ-
ρας μας εἰς Ἀνθέμιος καὶ εἰς Ἰουστινιανὸς, θὰ ἦτο ἀδύνατον
νὰ ἐπναληφθῇ μία παρομοία κτίσις, προϋποθέτουσα, ἀντὶ τῆς
ψυχρᾶς ἐποχῆς μας, γενναιότατα ἱδανικὰ καὶ φρενήτιδα, ἂν μοι
ἐπιτρέπεται ἡ λέξις, θρησκευτικῇ.

Ἦσως ὅμως ὁ σπουδαιότερος λόγος, δι' ὃν ἡ ἁγ. Σοφία ἀ-
νακηρύσσεται ὑπὸ τῶν ἐπαϊόντων μνημεῖον μοναδικόν, εἶνε ἡ
χριστιανικότης τοῦ ρυθμοῦ τῆς. Ὁ ρυθμὸς τῶν βασιλικῶν μετε-
φυτεύθη, ὡς εἶδομεν, εἰς τὴν μετὰ τοὺς διωγμοὺς ναοδομίαν
ἀπὸ τῶν εὐρυχώρων δικαστηρίων καὶ πρατηρίων τοῦ ἐθνικοῦ κό-
σμου. Ὁ ἐπιμνημόσυτος ἀπὸ τῶν μκυτωλείων τῶν ἐθνικῶν. Ὁ
γοτθικὸς ρυθμὸς τοῦ Μετσίωνος χαρακτηρηστικὸν ἔχει τὸ αἰχ-
μηρὸν τόξον, τὸ ὁποῖον οἱ καθεδρικοὶ ναοὶ τῆς Εὐρώπης ἐδανεί-
σθησαν παρὰ τῶν Σαρακηνῶν. Ὁ ρυθμὸς τῆς ἀναγεννήσεως, ὃν
ἀντιπροσωπεύουν μεταξὺ ἄλλων ὁ ἅγ. Πέτρος τῆς Ρώμης καὶ ὁ
ἅγ. Πῦλος τοῦ Λονδίνου, εἶνε κατ' ἐκλογὴν ἐπναναστrophῇ εἰς
τοὺς παλαιοὺς τύπους τοῦ ἐθνικοῦ καὶ πάλιν κλασικισμοῦ. Μό-
νος ὁ Βυζοντινὸς ρυθμὸς, ὁ ἀπὸ τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας ἐκπηγά-
σας, καὶ ἐπὶ χριστιανικοῦ ἐδάφους ἐκαλλιεργήθη, καὶ χριστιανι-

(14) I. M. Neale, Holy Eastern Church, London 1850 καὶ ἐξ τομ. Α' σ 237.

κὰς ἀνάγκας ὁλοσχερῶς ἐξυπηρέτησε ⁽¹⁹⁾. Διὰ τοῦτο οὐ μόνον οὐδέποτε περιῆλθεν εἰς ἀχρησίαν, οὐ μόνον ἐπὶ 14 περίπου αἰῶνας ἀκολουθεῖται καὶ ἐφαρμόζεται ὑπὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ὁρθοδοξίας, ἀλλὰ καὶ ἀλλαχοῦ ἐξηπλώθη, προβάς μέχρι Ραβέννης, ἥς Βυζαντινικῶτατοι οἱ τοῦ 6ου αἰῶνος ναοί, μέχρι Βενετίας, ἔνθα ὁ ναὸς τοῦ ἁγ. Μάρκου, μέχρι Κιέβου καὶ Νοβογορόδου καὶ τῆς λοιπῆς ὁμοδόξου Ρωσίας, ὅπου ὁ Βυζαντινὸς ρυθμὸς δεσπόζει, μέχρι Γαλλίας, αἱ ἐν τῇ ὁποίᾳ θολωταὶ ἐκκλησίαι τοῦ Périgueux, τοῦ Saint Astier, τοῦ Tremolac, τοῦ Brantôme, τοῦ Bordeille καὶ τοῦ Peaussac δεικνύουν φαεινότατα τὴν ἐπίδρασιν τῆς Βυζαντινῆς οἰκοδομητικῆς ἐπὶ τὴν Γαλατικὴν ⁽²⁰⁾, μέχρις αὐτῆς τῆς Ἀβυσσινίας, ὅπου ὁ περίφημος Ἑλλήν ἀρχιτέκτων Κυριακὸς κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα ἔκτισε τὴν ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Χα-ραμῆτ ἐκκλησίαν Ἀρμπα—Ἀτούπη, εὐλαβῶς δὲ μέχρι σήμερον ἡ μνήμη τῶν Ἀβυσσινῶν διατηρεῖ τὰ ὀνόματα τῶν ἄλλων Ἑλλήνων ναοδόμων, τῶν λαξευσάντων ἐντὸς βράχων ναοὺς Βυζαντινοῦ τρόπου ⁽²¹⁾. Καὶ αὐτοὶ οἱ Τοῦρκοι κατακτηταὶ ὑπ' οὐδεμιᾶς ἄλλης οἰκοδομῆς ἠλεκτρίσθησαν τόσον πρὸς ἀπομίμησιν, ὅσον ὑπὸ τοῦ δημιουργήματος τῆς μεγαλονοίας τοῦ Ἀνθεμίου ⁽²²⁾. Ἄλλ' ἂν ὁ ἀπὸ τῆς ἁγ. Σοφίας ἐξελιχθεὶς Βυζαντινὸς ρυθμὸς ἔσχε πολλὰς τὰς ἀπομιμήσεις, τροποποιήσεις καὶ παραλλαγὰς, ἡ ἁγ. Σοφία ὅμως αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν τυγχάνει ἀμίμητος, διὰ τὰς ἀπείρους καὶ ἀνυπερβλήτους πρὸς ἀπομίμησιν δυσχερείας, διὰ τοὺς πολυπλόκους ὅρους τῆς ἰσορροπίας, διὰ τὸ ἀδύνατον τῆς ἐξευρέσεως τοσοῦτων καὶ τοιούτων μονολίθων κιόνων καὶ ἐπὶ πᾶσι διὰ τὸ ἀδύνατον τῆς τοῦ διαγράμματος ἐλαττώσεως, σμικρυνούσης τὰς τοῦ θήματος διαστάσεις καὶ συμπνιγούσης ἐν τῇ

(19) Ἀρθρ. «Byzance» ὑπὸ *Leclercq* παρὰ Cabrol. πρὸς. καὶ *Adeney*, *Greek and Eastern Churches*, Edinburgh 1908 σ. 175—8.

(20) *A. G. Hill*, *Architectural Hist. of the Chr. Church* σ. 72—3.

(21) Σπ. Λάμπρου, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1892 τομ. Γ' σ. 516.

(22) *Fergusson*, *Hist. of Anc. and Med. Architecture* τομ. Β' σ. 558

συλλήψει αὐτῆς ἔστω καὶ τὴν ἐν σμικρᾷ τῇ κλίμακι ἀπόπειραν ἀντιγραφῆς ⁽²³⁾.

Ἄς τὸ ἐπαναλάβωμεν ἐν τούτοις σαφέστερον. Ἡ σημερινὴ ἀγ. Σοφία δὲν εἶνε ἀκριβῶς ἐκείνη, ἣς τὰ ἐγκαίνια ἐχαιρέτα ὁ Ἰουστινιανὸς μὲ τὸ «Νενίκηκά σε Σολομὼν» καὶ περιέγραφεν ὁ Προκόπιος πρῶτην μεταξὺ τῶν κτισμάτων του, διότι φέρει ἐπ' ὧμων οὐκ ὀλίγα τραύματα τοῦ χρόνου. Εἰκοσαετία μόλις εἶχε παρέλθει ἀπὸ τῆς κτίσεώς της καὶ σεισμὸς κατέρριψε τὸν ἀερώδη, ἐλαφρὸν καὶ πολὺ τολμηρότερον τοῦ σημερινοῦ τροῦλλον της, συντρίψαντα ἐν τῇ πτώσει του τὸν σωλέαν καὶ ἄμβωνα, ἀμφότερα χρυσᾶ καὶ ὕστερον δι' ἀργυρενδέτων ἀναπληρωθέντα, ἐφ' ᾧ καὶ Προκόπιος ὁ Γάζης συνέθεσε τὴν ἐπὶ τῇ πτώσει τοῦ θόλου μονωδιάν του ⁽²⁴⁾. νέος τότε τροῦλλος ἀντικατέστησε τὸν παλαιόν, κατ' ἄλλους μὲν χαμηλότερος, κατὰ δὲ τὸν Ἀντωνιάδην ὑψηλότερος, «ὅπως ἔχη ἥττονα ἐξωστικὴν δύναμιν» ⁽²⁵⁾, πλὴν ἐν ἀμφοτέραις ταῖς περιστάσεσιν ὀγκωδέστερος καὶ διὰ προσθέτων κοχλιῶν ἢ ἀντιτειχισμάτων κατησφαλισμένος. Τότε ἐτελέσθησαν τὰ δευτέρα τῆς Μεγ. Ἐκκλησίας ἐγκαίνια (24 Δεκ. 563), προηγηθείσης παννουχίδος καὶ τοῦ Πατριάρχου Εὐτυχίου ἐν ἀποστολικῷ σχήματι προϊσταμένου, ἐνῶ πάντες οἱ λαοὶ ἔψαλλον τὸ «ἄρατε πύλας οἱ ἄρχοντες ἡμῶν» ⁽²⁶⁾, τότε δὲ ἀνεγνώσθη καὶ τὸ ἔξοχον ποίημα Παύλου τοῦ Σιλεντιαρίου «Ἐκφρασις τοῦ ναοῦ τῆς ἀγ. Σοφίας» τὸ εἰς χιλίους στίχους ἐκτείνόμενον. Τὸν Ἰανουάριον ἐν τούτοις τοῦ 867 ὁ ναὸς καὶ πάλιν ἐβλάβη ὑπὸ σεισμῶν. Κατὰ Ὀκτώβριον τοῦ 975 κατέπεσε τὸ δυτικόν του ἡμισφαίριον, διαρραγείσης τῆς δυτικῆς ἀψίδος. Ἐπὶ Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου τὸ βορειοανατολικὸν μέρος της ὑπέστη καθίζησιν. Τῷ 1346 ἡ ἀνατολικὴ ἀψὶς κατέρρευσε δλοσχερῶς, συμπαρασύρασα μεθ' ἐαυτῆς καὶ τὸ ὑπὲρ αὐτὴν ἡμισφαίριον, ὁπότε καὶ θῆμα καὶ τέμπλον ὑπέστησαν οὐκ ὀλί-

⁽²³⁾ Εὐγ. Ἀντωνιάδου, Ἐκφρασις τομ. Β' σ. 4.

⁽²⁴⁾ Ζῆτει αὐτὴν ἐν *Migne* 87, μέρ. iii, 2837. Ἡ γνησιότης της ἀμφισβητεῖται

⁽²⁵⁾ Ἐκφρασις τόμ. Α' σ. 20.

⁽²⁶⁾ Θεοφάνους, Χρονογραφία. *Migne* 108, 520.

γην ζημίαν, «δακρύων δὲ πᾶσα ἡ πόλις ἀνάπλεως ἤρξαντο ἐκφορεῖν τὴν ὕλην», ἐπὶ τριάκοντα ἡμερονύκτια ἀνενδότης ἐργαζομένων πρὸς τοῦτο ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν.

Καὶ τὰ μὲν δυστυχήματα ταῦτα ἀντιμετώπιζεν ἐκάστοτε κατὰ τὸ δυνατόν ἡ ἐγνωσμένη εὐσέβεια τῶν ἀοιδίμων μας προπατόρων, ἀνακαινίζουσα τὰ κατερρωγῶτα καὶ τηροῦσα πάντοτε εὐπρόσωπον τὸ ἐθνικὸν ἱερόν της. Ἀλλὰ τὴν ἀνήμεστον συμφορὰν τῆς ἀποφράδος Τρίτης τοῦ 1453 δὲν ἠδυνήθη ν' ἀντιμετωπίσῃ, κρίμασιν οἷς οἶδε Κύριος. Ὁ Τοῦρκος τότε εἰσῆλθε διὰ τῶν θυρῶν τοῦ νάρθηκος ἀκάθεκτος, ἔσφαξεν ἡ ἐξηνδραπόδισε τοὺς ἐν αὐτῇ ἐγκλειστούς, κατεκερμάτισε διὰ πελέκων τὸ εἰκονοστάσιον, ἀπεγύμνωσεν ἀπὸ τῶν ἀμφιασμάτων τὸ θυσιαστήριον, ἀνήρπασε τὰς κανδήλας καὶ ὅ,τι πολύτιμον εὔρεν. Ἀπὸ τοῦ ὕψους τοῦ ἄμβωνος ἠκούσθη ἡ φωνὴ τοῦ μουζίμη, καθ' ἣν στιγμὴν ἐπὶ τῆς ἁγ. Τραπεζῆς ἔθετε τὰ γόνατα πρὸς προσευχὴν ὁ πορθητής. Εἰς τὴν κόγχην τῶν ἀδύτων ὁ «μιχράμπ» ἀνυψώθη, ὅπως καθορίσῃ τὴν πρὸς τὴν Μέκκαν κατευθύνειν τοῦ ναοῦ καὶ τὴν ἀπὸ τῆς Μέκκας τοῦντεῦθεν ἐξάρτησίν του. Εἰς δὲ μιναρὲς προστεθεῖς εἰς τὸ κτίριον τότε καὶ τρεῖς ἄλλοι ἀκολούθως ἐπληροφόρουν τὸ δοῦλον ἔθνος ὅτι ὁ ναὸς ἐκεῖνος, ἐν ᾧ συνεκλώσθη καὶ συνυφάνθη ὅλος ὁ μακραίων ἐλευθερὸς του βίος, ὁ ναὸς ὅπου ὁ Ἡράκλειος προσηυχήθη ἐκστρατεύων κατὰ τῶν Περσῶν, νικητήρια κατὰ πολεμίων ἀνεπέμφθησαν, ὁ Βουλγαροκτόνος κατήγαγε μεγαλοπρεπέστατον θρίαμβον, οἱ Ρῶσοι βογιάροι εἶδον ὀπτασίας ἀγγέλων, ἡ δυτικὴ ὁφρὺς ἐξεκόπη, οἱ Λατίνοι σταυροφόροι ἐξετραχηλίσθησαν, ὁ τελευταῖς Κωνσταντῖνος μετέλαβε τὴν Θ. Κοινωνίαν διὰ ν' ἀποθάνῃ ὡς Ἑλληνα, ὁ ναὸς οὗτος περιήλθεν εἰς χεῖρας ἄλλων κυρίων. Οἱ ἱερεῖς ἀπεμαρμαρώθησαν καὶ ἡ λειτουργία διεκόπη, διὰ τὰ συνεχισθῇ, ὁ Θεὸς οἶδε πότε ⁽²⁷⁾.

(27) Περί ἁγ. Σοφίας λαμπρὸν τομίδιον γραφὲν ὑπὸ Γεωργίου Σωτηριάδου ἐξέδωκε τῷ 1917 ὁ ἐν Ἀθήναις Σύλλογος πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων,

ΚΕΦ. ΣΤ'.

ΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΙ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ

Τῆς Βυζαντινῆς ναοδομίας, διαιρεθείσης ἐν τῷ ἀνὰ χεῖρας μελετήματι εἰς τρεῖς ἐποχάς, τὴν προῖουστινιάνειον, τὴν ἰουστινιάνειον καὶ τὴν μετιουστινιάνειον καὶ τῆς δευτέρας ὡς τοῦ κατ' ἐξοχὴν χρυσοῦ αἰῶνος τῆς Ἑκκλ. ἀρχιτεκτονικῆς χαρακτηρηθεῖσης διὰ τε τὸ πλῆθος τῆς παραγωγῆς, τὴν ποικιλίαν τῆς ἐκτελέσεως καὶ τὴν ἀφθαστον ἐντέλειαν, εἰς ἣν ἐξίχθη διὰ τῆς ἰδρύσεως τῆς ἁγ. Σοφίας, δεύτερος χρυσοῦς αἰὼν τῆς Βυζαντινῆς τέχνης δέον νὰ θεωρηθῶσι, κατὰ τὸν Κοντακῶφ (¹) οἱ χρόνοι τῶν Μακεδόνων καὶ Κομνηνῶν, οἱ εἰς εὐγενεῖς ἀρχιτεκτονικὰς ἀποπείρας καὶ ἐκτελέσεις οὐχ ἥττον ἀφθονοῦντες, καίτοι βάσιν καὶ ἀφετηρίαν τὸ ἀνέφικτον καλλίστευμα τοῦ Ἰουστινιανοῦ προβαλλόμενοι.

Βασίλειος ὁ Μακεδὼν (867—886), ὁ τὴν μετιουστινιάνειον περίοδον διανοίγων, δὲν εἶνε μόνον κρατερὸς αἰχμητής, ἐπιτυχεῖς διεξάγων ἀγῶνας κατὰ Σικελῶν, Καλαβρῶν, Λογγοβάρδων, Δαλματῶν καὶ Ἀράβων· εἶνε καὶ ζηλωτῆς οἰκοδόμος, στολίζων τὴν πρωτεύουσάν του δι' ἀνακτόρων ἀξιολόγων, οἷα τὸ Καινούργιον καὶ τὸ Πεντακούβακλον καὶ κτιζων ἐν ΚΠόλει καὶ περὶ τὴν ΚΠολιν, ὡς ἐγράφη, «ἀμφὶ τοὺς ἐκατὸν ναοὺς» (²), ὧν τινες, κατὰ τὸν ἐπαινέτην καὶ ἑγγονόν του Κωνσταντῖνον, τὸν Πορφυρογέννητον, εἰς ἄκρον πολυτελεῖς ἦσαν. Διότι περὶ μὲν τοῦ κατὰ ἀνατολὰς τῶν ἀνακτόρων ναοῦ Ἡλιοῦ τοῦ Θεσβίου ἐσημειώθη, ὅτι «τὸ στέγος ἅπαν χρυσῷ κατελάμπετο». Περὶ δὲ τοῦ πρὸς τοῦτον γειτονεύοντος εὐκτηρίου οἴκου τοῦ Σωτήρος λέγεται ὅτι ἀπίστευτος ἦτο ἡ πολυτέλειά του· «τοσοῦτος ἄργυρος καὶ χρυσὸς καὶ τιμίων λίθων καὶ μαργάρων πλῆθος ἐν τῇ τούτου περιβολῇ καταδέδληται. Τὸ μὲν γὰρ ἔδαφος ἅπαν ἐξ ἀρ-

(¹) *Charles Diehl*, Manuel d' Art Byzantin, Paris 1910 σ. 365.

(²) Θεοφάνους Συνέχεια, Migne 109, 356—7.

4.—Ὁ ἐν Κυθήραις ναὸς τῆς ἁγ. Πνεύματος.

5.—Ὁ ἀγῶνις ναὸς τῆς Μονῆς τῆς ἁγ. Κρίστα.

γύρου σφυρηλάτου....οἱ δὲ ἐκ δεξιῶν καὶ ἐξ εὐωνύμων τοῖχοι ἄργυρον ἄφθονον καὶ αὐτοὶ ἐπικείμενον ἔχουσι, διηνητισμένον χρυσῷ καὶ τιμίοις πεποικιλμένον λίθοις καὶ μαργάρων λαμπρότησι. Ἡ δὲ διείργουσα τὰ ἄδυτα τοῦ θεοῦ οἴκου κιγκλῖς, Ἡράκλεις, ὄσον ὄλβον ἐν ἑαυτῇ περιείληφεν! ἥς οἱ στύλοι μὲν καὶ τὰ κάτωθεν ἐξ ἀργύρου διόλου τὴν σύστασιν ἔχουσιν, ἡ δὲ ταῖς κεφαλῖσι τούτου ἐπικειμένη δοκὸς ἐκ καθαροῦ χρυσοῦ πᾶσα συνέστηκεν»⁽³⁾. Ἀλλὰ τὸ κάλλιστον ἔργον τοῦ Μακεδόνοιο, διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ ὁποῦ πλείστην σπουδὴν ἐπέδειξεν, ὑπῆρξεν ὁμολογουμένως ἡ νέα Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ (876), ἣν αὐτὸς ἐπιστατῶν καὶ αὐτουργῶν ἐν ταῖς αὐλαῖς τοῦ παλατίου του ὤκοδόμησεν εἰς μνήμην τοῦ Δεσπότη Χριστοῦ, τοῦ Ἀρχαγγέλου Γαβριὴλ καὶ τοῦ προφήτου Ἡλιοῦ, ἔτι δὲ τῆς Θεοτόκου καὶ Νικολάου τοῦ ἱεράρχου.

Κατὰ τὰς διασωθείσας περιγραφάς, τὸ σύμπλεγμα τοῦτο τῶν εὐκτηρίων τῆς Νέας Ἐκκλησίας ἦτο ἀπόρροια καὶ τέχνης καὶ πλούτου καὶ ζεούσης πίστεως καὶ ἀφθονωτάτης προαιρέσεως. Τὰ περὶ τὸν ναὸν καὶ ἐκτὸς τοῦ ναοῦ ἦσαν ὅ,τι ὠραῖον. Διότι οὐ μόνον ἐν τοῖς προαυλίοις ἡ λιθοξόος τέχνη εἶχε κατασκευάσει φιάλας, ἥγουν κρήνας, μετὰ ὁμοιωμάτων δρακόντων, ἀλεκτρονίων, κριῶν καὶ τράγων, ἐκ τῶν στομάτων τῶν ὁποίων τὸ ὕδωρ ἐξεπήδα, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς καθ' αὐτὸ αὐλὰς πρὸς βορρᾶν καὶ πρὸς νότον μακροὶ καὶ σκεπαστοὶ ἐξετείνοντο διάδρομοι, ὅπου οἱ περιπατηταὶ ἐθεώρουν τὰ ἐπὶ τῶν ὀρόφων ἐξεικονισμένα μαρτυρικὰ παλαίσματα, ἐνῷ πρὸς ἐνατολὰς τὸ καλούμενον Μεσοκῆπιον, ὡς ἄλλος Παράδεισος, κομῶν τοῖς φυτοῖς καὶ καταρρέμενος τοῖς ὕδασιν, ἦτο πεφυτευμένον. Αὐτὸς δὲ καθ' ἑαυτὸν ὁ ναὸς τὴν μὲν στέγην εἶχεν ὑπὸ πενταθολίου στεγαζομένην, τὰς δὲ κιγκλίδας ἔσωθεν καὶ τὰ περίστυλα καὶ τὰ ὑπέρθυρα καὶ τοὺς θάκους καὶ τὰς ἱερὰς Τραπεζὰς ἡμφιεσμένα ἐξ ἀργύρου, χρυσοῦ καὶ λίθων πολυτελῶν. Τὸ δὲ ἔδαφος τοῦ ναοῦ ἦτο διὰ τῶν

(3) Δὺτ. 109, 347.

ψηφιδωτῶν διαμεμορφωμένον οὕτως, ὥστε ποικιλίαν ζῶων καὶ παντοδαπῶν σχημάτων παρίστα καὶ παρεμφερὲς ἦτο πρὸς ὑφάσματα Σιδώνια. Ἐπὶ δὲ τῆς ὀροφῆς τοῦ ναοῦ ἐφέρετο ἐν τῷ μέσῳ ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ διὰ μωσαϊκῶν ἐγγεγραμμένη. Θὰ ἐνόμιζέ τις, λέγει ὁ ἱερὸς Φώτιος, ὅτι ἐκείθεν προκύπτων τὴν γῆν ἐφορᾷ καὶ τὴν περὶ αὐτῆς κυβέρνησιν διανοεῖται, τόσον ἐκφραστικὴν ἔκαμεν ὁ ζωγράφος τὴν εἰκόνα. Πέριξ δὲ τοῦ Χριστοῦ πληθὺς ἀγγέλων ἐφαίνοντο, τῷ κοινῷ Δεσπότη ἁπορρύντων. Ἐν δὲ τῇ ἀφίδι τῶν ἀδύτων ἡ Παρθένος παρίστατο, τὰς ἀχράντους χεῖρας ὑπὲρ ἡμῶν ὑφαπλοῦσα, ἐνῷ χορὸς ἀποστόλων, μαρτύρων, προφητῶν καὶ πατριαρχῶν ἐπλήρου τὸν ναόν, πανταχοῦ τῶν τοίχων ἐξεικονιζόμενος ⁽¹⁾.

Τοιαύτη ἐν ὀλίγοις ἡ Νέα Μεγ. Ἐκκλησία, ἣν Βασίλειος ὁ Μακεδὼν ᾤκοδόμησε, φιλοδοξῶν ν' ἀντιτάξῃ αὐτὴν κατὰ τῆς μοναδικῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Γεώργιος ὁ μοναχὸς καθήψατο αὐτοῦ, ὅτι χάριν αὐτῆς «πολλὰ χαλκουργήματα κατέαξεν· ἀλλὰ καὶ μάρμαρα καὶ ψηφίδας καὶ κίονας ἐκ πολλῶν ἐκκλησιῶν ἀνέλαβε» καὶ ἀγάλματα μάλιστα χαλκᾶ, ὧν τὸ ἐν παρίστα ἐπίσκοπον, τὸ δ' ἕτερον τὸν Σολομῶντα ⁽²⁾. Πλὴν εἰς τοὺς λόγους τοῦ μοναχοῦ ἅς μὴ ἀποδοθῇ τοσοῦτον εὔρος, ὥστε νὰ νομισθῇ, ὅτι ὁ Μακεδὼν ὑπῆρξε κατὰ κανόνα περιφρονητῆς τῶν ἔργων τῶν προκατόχων του· ἄλλως, δὲν θὰ ἔχυνε τόσον ἰδρωτα εἰς παλαιότερων ναῶν ἀνανεώσεις. Διότι ἔργον αὐτοῦ πρὸς τοῖς ἄλλοις ὑπῆρξεν ἡ περισφιγίς καὶ διὰ μωσαϊκοῦ κατακόσμησις τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας· ἡ ἀνακαίνισις τῶν ἁγ. Ἀποστόλων· ἡ ἀνανέωσις τοῦ τῆς Θεομήτορος ναοῦ ἐν τῇ Πηγῇ· ἡ ἀνοικοδόμησις τοῦ ναοῦ τῆς Θεομήτορος τοῦ Σίγμα· καὶ ἡ κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον συμπλήρωσις, ἐπιδιόρθωσις καὶ κατακόσμησις τῶν ἐξῆς ναῶν· Στεφάνου τοῦ μάρτυρος ἐν Αὐρηλιαναῖς· Βαπτιστοῦ ἐν τῇ Στροβολαίᾳ· Βαπτιστοῦ ἐν Μακεδονιαναῖς· Φιλίππου

⁽¹⁾ Θεοφάνους *Συνέχεια*. Migne 109, 341—4. Φωτίου, *Ἐκφρασις* Νέας Ἐκκλησίας, Migne 102, 569—72. Προβλ. καὶ *Ch. Diehl* ἐνθ' ἁν. σ. 404—6.

⁽²⁾ Minge 109, 904—5.

τοῦ Ἀποστόλου Λουκᾶ τοῦ Εὐαγγελιστοῦ· Μωκίου τοῦ μάρτυρος· Ἀνδρέου τοῦ Ἀποστόλου· Ρωμανοῦ· Ἀννης· Δημητρίου· Αἰμιλιανοῦ· Ναζαρίου· Ἀναστασίας· Πλάτωνος· Ἐσπέρου καὶ Ζωῆς τῶν μαρτύρων· Ἀκακίου τοῦ ἐν τῇ Ἑπτασκάλῳ· Ἡλιοῦ τοῦ προφήτου τοῦ κατὰ τὸ Πετρίον καὶ ἐτέρων⁽⁶⁾. Οὐδὲ πρέπει νὰ λησμονηθῇ ἐνταῦθα ὁ τοῦ ἁγ. μάρτυρος Διομήδους ναός, εἰς τοῦ ὁποίου τὸ πεζούλιον, νυκτωθεὶς ὁ Μακεδὼν, ἔπεσε κατάκοπος ν' ἀναπαυθῇ τὴν νύκτα ἐκεῖνην, καθ' ἣν μὲ τὴν καλαύροπα εἰς τὰς χεῖρας καὶ τὰ σερβούλια εἰς τοὺς πόδας ἤρχετο κατὰ πρῶτην φορὰν πενέστατος εἰς ΚΠολιν καὶ ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς τὸν ἐσπλαχνίσθη καὶ τῷ προσέφερε καλοκαγάθως φιλοξενίαν. Διὸ καὶ οὗτος, βασιλεὺς ἀπὸ τῶν σταύλων γενόμενος (χωρὶς φεῦ! ἀναιμιάκτους τὰς χεῖρας, δι' ὅπερ καὶ ναοὺς τῇ Ἀρχαγγέλῳ Μιχαὴλ ἐδείματο, ἐξιλασκόμενος τὸν Θεόν, κατὰ Ζωναρᾶν), τὴν χάριν ἀνταπέδωκεν ἑκατονταπλασίονα καὶ «ἀφθόνῳ χορηγία καὶ δαφιλεία πρὸς τὸ εὐπορον τὴν ἐκκλησίαν ταύτην ἡγάγε καὶ τὸ πανταχόθεν ἀνενδεῆς αὐτῇ ἐμνηστεύσατο καὶ κτισμάτων πολυτελέσιν οἰκοδομαῖς κατελάμπρυνε καὶ παντοίως ὑπερῆρε καὶ κατεπλούτισε»⁽⁷⁾. Κατὰ παρόμοιον τρόπον πρὸ τοῦ Βασιλείου εἶχεν ἀνεγείρει τὸν ἁγ. Παντελεήμονα καὶ ἡ σύζυγος τοῦ Ἰουστινιανοῦ Θεοδώρα, «διότι, ὅτε ἦλθεν ἀπὸ Παφλαγονίας, ἐκεῖτε ἐν τῇ ἐμβόλῳ κατήκει, πένης οὔσα καὶ ἔρια νήθουσα, ἐξ ὧν εἶχε τὴν διατροφήν⁽⁸⁾.

Ὅταν εἰς ποταμὸς ὑπερεκχειλίσῃ τὴν κοίτην του, διαρρέει πρὸς τὴν πεδιάδα. Ἡ δὲ Βυζαντινὴ ναοδομία, ἡ τοσαῦτα ἔργα λατρευτικὰ ἐν τῇ πρωτευούσῃ παραγαγοῦσα, ἐπόμενον ἦτο καὶ πρὸς τὰς ἐπαρχίας τοῦ κράτους νὰ ἐπεκταθῇ, ἔνθα, καὶ πρὶν μὲν, ἀλλ' ἰδίως ἀπὸ τοῦ 9ου αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν, οἱ ναοὶ διαδέχονται τοὺς ναοὺς καὶ τὰ εὐκτήρια ἀκολουθοῦν τὰ εὐκτήρια. Κατὰ τὸ χρονικὸν τοῦτο διάστημα, τὸ ἀπὸ τοῦ 9ου δηλ. αἰ-

(6) Αἰτ. 109, 337—40.

(7) Αἰτ. 109, 332.

(8) Γ. Κωδινού, Περὶ κτισμάτων ΚΠόλεως, Migne 157, 558.

ὧνος μέχρι Λατινοκρατίας, κτίζονται μεταξύ ἄλλων: εἰς τὴν Βοιωτίαν ἢ ἐκκλησία τοῦ Σκρίπου (847)· εἰς τὴν Ἡράκλειαν ἢ πλινθόκτιστος αὐτῆς Μητρόπολις (9ος αἰ.)· εἰς τὸ ἄγ. Ὅρος οἱ ἀρχαιότεροί του ναοί, ἦτοι ὁ τῆς Λαύρας, ὁ τῶν Ἰδῆρων καὶ ὁ τοῦ Βατοπεδίου (10^{ος}—11^{ον} αἰ.)· εἰς τὴν Θεσσαλονίκην ὁ ναὸς τῆς Παναγίας (1028)· εἰς τὸ ἄγ. καὶ πάλιν Ὅρος ὁ ναὸς τοῦ Ἐηροποτάμου (1028—1034)· εἰς τὰς Ἀθήνας ὁ ναὸς τῆς Παναγίας Λυκοδήμου, ὁ κοινῶς τοῦ ἄγ. Νικοδήμου καλούμενος (πρὸ τοῦ 1044)· εἰς τὴν Χίον ἢ Νέα Μονὴ (μέσα 11^{ου} αἰ.)· εἰς τὴν Θεσσαλονίκην ὁ ναὸς τοῦ προφ. Ἑλίου (1054)· παρὰ τὰς Ἀθήνας ἢ Μονὴ τοῦ Δαφνίου (τέλη 11^{ου} αἰ.)· παρὰ τὸ Ναύπλιον ἢ μικρὰ ἐκκλησία τῆς Νέας Μονῆς, ἣν ὁ ἐπίσκοπος Λέων ᾠκοδόμησε (1144)· εἰς τὰς Ἀθήνας οἱ ἄγιοι Θεόδωροι, ἢ Καπνικαρέα καὶ ἡ παλαιὰ Μητρόπολις (σύντρεῖς τοῦ 12^{ου} αἰ. μὲ τὴν παρατήρησιν ὅτι τὰ ἐπὶ τῶν τοίχων τῆς τελευταίας ἀνάγλυφα κοσμήματα ἀνακτέα εἰς τὸν 6^{ον} ἢ 7^{ον} αἰ.)· καὶ εἰς τὸ ἄγ. Ὅρος ὁ ναὸς τοῦ Χιλινδαρίου (1197).

Διότι οὐκ ὀλίγον μέρος τοῦ ἄνωθι χρονικοῦ διαστήματος καλύπτει ἡ δυναστεία τῶν Κομνηνῶν, δυναστεία τὴν εὐπρέπειαν τοῦ οἴκου τοῦ Κυρίου ἐξόχως ζηλώσασα, ὡς ἐκφαίνεται ἔκ τε τῆς ἐν ΚΠόλει Μονῆς τοῦ Παντεπόπτου, ἣτις κτίσμα ὑπάρχει τῆς Δουκαίνης Ἀννης τῆς Δαλασσηνῆς, μητρὸς τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ, τῆς καὶ μονασάσης ἐν αὐτῇ κατὰ τὸ γῆρας—ἔκ τε τῆς ἐν ΚΠόλει Μονῆς τῆς χώρας, ἣν ἡ πενθερὰ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ, Μαρία ἢ Δούκαινα, κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνήγειρεν—ἔκ τε τῆς ἐν τῇ αὐτῇ ΚΠόλει τριπλῆς ἐκκλησίας τοῦ Παντοκράτορος, τῆς κτισθείσης τῷ 1124 ὑπὸ τῆς συζύγου τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου Κομνηνοῦ Εἰρήνης καὶ τὸν τάφον Μανουῆλ τοῦ Κομνηνοῦ ἐν τῷ μεσονάῳ περικλειούσης—καὶ ἔκ τῆς ἐν τῷ Θρακικῷ Φερετζικίῳ δεικνυομένης ἐκκλησίας τῆς Κοσμοσωτείας, ἣν ὁ σεβαστοκράτωρ Ἰσαάκιος ὁ Κομνηνὸς τῷ 1152 ἀνήγειρε, διὰ τὴν κοσμήσιν ὡς ἔργον κλασικώτατον τὴν ἐποχὴν τῶν Κομνηνῶν. Πῶς οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖνοι ἐνόουν, συμφώνως πρὸς

τὸ παράδειγμα τῶν προκατόχων των, νὰ ἐκφράζουσιν πρὸς τὸ Θεῖον χάριτας διὰ πᾶν σπουδαῖον συμβάν τοῦ βίου των, ἀνεγείροντες ναοὺς, ἃς μαρτυρήσῃ ἀντὶ ἄλλου παραδείγματος τὸ ἐξῆς: Ὁ βασιλεὺς Ἰσαάκιος ὁ Κομνηνὸς (1057—59), τὸν Πατρίνακην Σελιε τροπωσάμενος καὶ ἀναξεύξας, ἐσκήνωσε παρὰ τοὺς πρόποδας τοῦ Λοβιτζοῦ. Ραγδαίου δὲ ὄμβρου καὶ νιφετοῦ τῇ παρεμβολῇ ἐπικαταρραγέντος παρὰ τὴν ὥραν (διότι ἦτο μὴν Σεπτέμβριος, ἄγων 24^η ἡμέραν, καθ' ἣν ἡ τῆς ἀγ. πρωτομάρτυρος Θέκλῃς τελεῖται ἑορτή), ἔσπευσεν ὑπὸ δένδρον ζητῶν καταφύγιον. Ἀλλὰ μετ' ὀλίγον τὸ δένδρον ἀφῆναι βοήν ὥσει προμήνυμα καὶ ὁ Ἰσαάκιος ἀπομακρύνεται, ὅποτε αὐτοστιγμὴ κεραυνὸς καταπεσὼν ἀνασπᾷ πρόρριζον τὴν δρυὶν καὶ τὴν κατεδαφίζει. Τοῦτο ὁ βασιλεὺς ἐθεώρησεν ὡς θαῦμα· καὶ εὐχαριστῶν ἐπὶ τῇ διασώσει τὸν Θεόν, ναὸν ἐν τῷ παλατίῳ τῶν Βλαχερνῶν ἀνήγειρε κάλλιστον ἐπὶ τῷ ὀνόματι τῆς πρωτομάρτυρος ⁽⁹⁾.

Πλήγμα βαρὺ κατὰ τοῦ ἔθνους ἐπέφερεν ἡ ἐν ΚΠόλει παρὰ νόμῳ ἐγκαθιδρυθεῖσα Λατινοκρατία (1204—1261), ἥς προηγήθησαν μὲν κατὰ τὴν πολιορκίαν πυρκαϊαί, μεταποιήσασαι εἰς ἔρημον καπνίζόντων ἑρειπίων ὅλην τὴν κατὰ μῆκος τοῦ Χρυσοῦ Κέρατος μέχρι Ἱπποδρόμου, μέχρι θαλάσσης τοῦ Μαρμαρᾶ καὶ μέχρι Βλάχκας περιοχὴν καὶ ἀφανίσασαι πλοῦτον περιουσιῶν καὶ ἀριθμὸν ἀνδρῶν, γυναικῶν καὶ παιδίων ἀνεκτίμητον καὶ ἀκαταμέτρητον, κατὰ τὸν αὐτόπτην Βιλλαρδουῖνον ⁽¹⁰⁾, ἐπηκολούθησαν δὲ ἀνέροι θανδαλισμοὶ καὶ συλήσεις ναῶν, παλατιῶν καὶ τάφων, ἅτινα μόνον ἀχαλίνωτος φανατισμὸς τῶν ἡμιβαρβάρων τῆς Δύσεως θὰ διέπραττεν. Ἀλλ' ἂν τοῦτο κυρίως ἀφορᾷ τὴν βασιλεύουσαν πόλιν, δὲν ἀφορᾷ ὅμως καὶ τὰς λοιπὰς τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐστίας, τὴν Μακεδονίαν, τὸ ἄγ. Ὄρος, τὴν Τραπεζοῦντα, τὸ δεσποτάτον τῆς Πελοποννήσου, τὸ δεσποτάτον τῆς Ἀρτης καὶ εἴ τι ἕτερον, ὅπου κατέφυγεν ἡ ἑλληνικὴ

⁽⁹⁾ Ἰω. Σκυλίτζης, Migne 122, 373—6.

⁽¹⁰⁾ Warwick Goble and Alexander Van Millingen, Constantinople, London 1906 σ. 134—5.

ἐλευθερία, συναποκομίσασα καὶ τὴν ὑπὸ τὰς πτέρυγας τῆς θαλπομένην τέχνην. Εἶνε ἀληθῶς θαυμασία ἡ ἔντασις τῆς Ἑλληνικῆς ψυχῆς, ἥτις, καίτοι πρὸς πλείστας ὄσας ἀντιξόους δυσχερείας ἤδη παλαίους, δὲν παύει ὅμως φιλοτίμως νὰ συνεχίζῃ τὴν προγονικὴν παρακαταθήκην. Τὸ κράτος ὁσημέραι καθίσταται πτωχόν. Τὸ πλούσιον ὕλικόν μαρμάρων καὶ πολυτίμων μετάλλων τοῦ σπανίζει. Ἡ ἰδέα ἐν τούτοις σφριγᾷ εἰς τὰ στήθη του, τὰ φαιδρυνόμενα ὑπὸ τοῦ καλλιτεχνικοῦ ἐνθουσιασμοῦ κατὰ τὰς τελευταίας τοῦ ἔθνους ὥρας καὶ ὁ ποταμὸς συνεχίζει τὸ ρεῦμα, μέχρι οὗ εἰς τὴν καταβόθραν τῆς δουλείας κυλισθῇ. Οἱ ἀγλαοὶ καρποὶ δὲν θὰ προέβαλλον ἐκ τῆς τελευταίας ταύτης Ἑλληνο-βυζαντινῆς Ἀναγεννήσεως, ἐὰν δὲν ἀπέκοπτε τὸ δενδρύλλιον σύρριζον ὁ Τουρκικὸς ἀκινάκης! ⁽¹⁾ Τῶν γερασμίων ἐκείνων χρόνων ἀπομεινάρια πλήρη ἢ ἐν ἐρείπιοις μέχρι σήμερον δεικνύονται: Εἰς μὲν τὴν Τραπεζοῦντα αἱ ἐκκλησίαι τῆς Χρυσοκεφάλου, τοῦ ἁγ. Εὐγενίου καὶ τῆς ἁγ. Σοφίας (σύντρεῖς τοῦ 13^{ου} αἰ.)· Εἰς δὲ τὸν Μιστράν, ὅπου ἡ καθέδρα ἦτο τῶν τῆς Πελοποννήσου δεσποτῶν, ἡ Μητρόπολις, ἡ ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἁγ. Δημητρίου τιμωμένη (1312), οἱ ἅγιοι Θεόδωροι Βροντοχίου (τέλη 13^{ου} καὶ ἀρχαὶ 14^{ου} αἰ.), ἡ Παναγία Βροντοχίου ἢ Ἀφεντικὸ (ἀρχαὶ 14^{ου} αἰ.), ἡ Εὐαγγελίστρια (ἐπίσης), ἡ ἁγ. Σοφία (μέσα 14^{ου} αἰ.), ἡ Περίβλεπτος (τέλη 14^{ου} αἰ.) καὶ ἡ Παντάνασσα (α' ἡμισυ 15^{ου} αἰ.). Εἰς δὲ τὴν Ἄρταν ἡ ὠραία ἐκκλησία Παναγίας τῆς Παρηγορήτισσας (τέλη 13^{ου} αἰ.), ὁ ἁγ. Βασίλειος (14^{ος} αἰ.) καὶ ἡ ἁγ. Θεοδώρα (ἐπίσης). Εἰς δὲ τὴν Θεσσαλίαν ἡ ἐκκλησία τῆς Καλαμπάκας (14^{ος} αἰ.). Εἰς δὲ τὴν Μακεδονίαν ἡ ἐν τῇ καταστραφείσῃ Ἐμπορίᾳ ἐκκλησία τῆς Ἀναλήψεως παρὰ τὴν Κορυτσάν (1390), ἡ ἐν τῷ πυρποληθέντι Μελενίκῳ ἐκκλησία τῆς ἁγ. Τριάδος (1287), ἡ ἐν τῷ αὐτῷ Μελενίκῳ ἐκκλησία τῆς Παντανάσσης (1289) καὶ ἡ ἐν Βερροίᾳ τοῦ ἁγ. Χριστοῦ (1315). Εἰς δὲ τὴν Θεσσαλονίκην ἡ τῶν ἁγ. Ἀποστόλων

(1) Αὐτ. σ. 172.

6.—Ο ἐν Θεσσαλονίκη νὰὸς τῶν ἁγ. Ἀποστόλων.

7.—Ἡ παλαιὰ Μητρόπολις Ἀθηνῶν.

(1312—15) μετὰ καὶ ἄλλων. Καὶ εἰς τὸ ἅγ. Ὅρος ἡ ἐκκλησία τῆς Μονῆς Παντοκράτορος (1363), ἡ τῆς τοῦ Ἑσφιγμένου (14^{ος} αἰ.), ἡ τῆς τοῦ ἁγ. Παύλου (1447) καὶ ἄλλαι ἄλλων Μονῶν, οἰκοδομοῦμεναι βραδύτερον πρὸς πείσμῃ τῆς περιστοιχιζούσης τὸν γαλήνιον Ἀθῶνα δουλείας τοῦ γένους.

Περάνωμεν τὸ παρὸν κεφάλαιον διὰ μιᾶς ἐπιτροχάδην ἀνασκοπήσεως τῶν κυριωτέρων τεχνικῶν χαρακτηριστικῶν καὶ τῆς περιόδου ταύτης, ἀφοῦ ἡ λεπτομερὴς σπουδὴ τῶν ἐπὶ μέρους οἰκοδομητικῶν ποιικιλιῶν καὶ ἀρχιτεκτονικῶν παραλλαγῶν τυγχάνει πρὸς τὸ διάγραμμα μᾶς δυσανάλογος. Ἐν τῇ προΐουστινιανείῳ ναοδομίᾳ βασιλεύει, ὡς εἶδομεν, ὁ κυκλοτερὴς καὶ ὁ δρομικὸς ἐξόχως ρυθμός· καὶ αἱ ἐκκλησίαι ἰδρύνονται ἢ κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν μαυσωλείων, ἢ κατὰ τὸ τῶν βασιλικῶν· αἱ τελευταῖαι, αἱ καὶ ἀφθονώτεραι, διακρίνονται, εἰς ξυλорόφους καὶ εἰς πετρορόφους, εἰς βασιλικὰς μὲ ἐπίπεδον τὴν στέγην καὶ βασιλικὰς μὲ τὴν στέγην κυλινδρσειδῆ. Σὺν τῷ χρόνῳ, παρεκτὸς τῆς ἡδῆ πρὸς ἀνατολὰς προστεθείσης κόγχης, προστίθενται ἔνθεν καὶ ἔνθεν τοῦ ὀρθογωνίου καὶ πτέρυγες· καὶ οὕτω τό ποτε τετράγωνον σχῆμα μεταβάλλεται εἰς σταυρωτόν.

Κατὰ δὲ τὴν ἰουστινιάνειον περίοδον, ἡ σταυρωτὴ βασιλικὴ ἀπομένει ὡς βάσις. Τὸ κεντρικὸν τοῦ καθολικοῦ ὁροφοῦται διὰ τρούλλου ἐπεστηριγμένου ἐπὶ πινσῶν. Ὁ νάρθηξ εἶνε εὐρύς καί, ἔστιν ὅτε, διπλοῦς. Τὸ εἰκονοστάσιον τυγχάνει χαμηλὸν καὶ τοιοῦτον, ὥστε τὸ ἅγ. θῆμα νὰ θεωρῇται ὑπὸ πάντων. Τὸ ἑσωτερικὸν τοῦ ναοῦ διαιρεῖται διὰ κιονοστοιχιῶν εἰς κλίτη καὶ οὕτως αἵρεται ἡ μονοτονία. Τὰ κιονόκρανα στολίζονται δι' ἐπικράνων, χαρακτηριστικῶν τῆς Βυζ. ἀρχιτεκτονικῆς. Οἱ τοῖχοι καλύπτονται δι' ὀρθομαρμαρώσεων μὲν πρὸς τὰ κάτω, διὰ λαμπρῶν δὲ μουσειωμάτων πρὸς τὰ ὑψηλά. Ὁ τρόπος τῆς οἰκοδομῆς ὅλης εἶνε εὐπετῆς καὶ ἐλαφρὸς· καὶ οἱ πινσοί, χάρις εἰς τὰς χρησιμοποιούμενας πλίνθους, δὲν ἔχουν βαρὺν καὶ δυσοικονόμητον τὸν ὄγκον. Καὶ ἐν γένει εἰπεῖν, κατὰ τὴν β' περίοδον, τὸ σύνολον τοῦ ναοῦ ἐνέχει τι τὸ εὐληπτον καὶ ἀπλοῦν, ὅπερ

οὐδόλως παραβλάπτεται ὑπὸ τῆς ποικιλίας ἀμφίων καὶ σκευῶν.

Ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τὴν γ' περίοδον, δι' ἣν γράφεται τὸ κεφ. τοῦτο. Κατ' αὐτὴν οἱ ναοὶ ἐγείρονται μὲν κατὰ μίμησιν τῶν προγενεστέρων, ἀλλ' εἰς στενώτερον ἐμβαδόν. Τὸ ἅγιον εἶμα ἀπὸ μονοκόγχου καθίσταται τρίκογχον. Ὁ γυναικωνίτης, ὁ οὐχὶ σπανίως δυτικὴν, βόρειον καὶ νότιον πλευρὰν προηγούμενως κατέχων, ἤδη περιορίζεται μόνον εἰς τὴν δυτικὴν, ὃ ἔστιν ὕπερ-θεν τοῦ νάρθηκος. Ὁ νάρθηξ μικρὸν κατὰ μικρὸν περιστέλλε-ται, παρορωμένης τῆς ἀρχαίας εὐταξίας. Τὰ μωσαϊκὰ ἀντικα-θίστανται διὰ τῶν ἥττον δαπανηρῶν τοιχογραφιῶν. Ἀμφια καὶ σκεύη αὐξάνουν ποσοτικῶς καὶ ποιοτικῶς—καὶ ἰδίᾳ αἱ εἰκόνες—κατὰ λόγον πρὸς τὸ ὅλον κτίριον δυσανάλογον. Καὶ ταῦτα μὲν ἔσωθεν. Ἀνεπαίσθητοι δὲ πρόοδοι τέχνης παρατηροῦνται κατὰ τὴν γ' περίοδον εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τοῦ ναοῦ καὶ τὴν θολο-σκέπασιν πρὸ πάντων. Ἡ ἁγ. Σοφία τὴν καλλονὴν τῆς ὅλης ἔχει ἀποτεθησαυρισμένην εἰς τὰ ἔνδον, κατὰ τὸ φαλμικὸν «πᾶ-σα ἡ δόξα τῆς θυγατρὸς τοῦ βασιλέως ἔσωθεν» ⁽¹²⁾. Ἐξω-τερικῶς οὐδὲν ἔχει τὸ ἐλκύνον, εἴτε διότι ἤθελε νὰ κάμῃ ἀν-τίθεσιν πρὸς τοὺς εἰδωλολατρικοὺς ναοὺς, τοὺς καταδαπανω-μένους ἔξωθεν, εἴτε διότι ὁ Ἰουστινιανὸς δὲν ἐπρόφθασε ν' ἀποπερατώσῃ καὶ ἔξωθεν τὸ ἔργον, περισπώμενος περὶ πολλὰ ζητήματα τοῦ κράτους καὶ ἐν ἔτος μετὰ τὰ δεύτερα τοῦ ναοῦ ἐγκαίνια ἀποθανών. Ἀλλὰ τώρα ἐπιζητεῖται καὶ ἡ τοῦ ἐξω-τερικοῦ εὐπρέπεια διὰ τῆς ἐπιδεξίου μεταξὺ τῶν λίθων ταξιθε-τήσεως καὶ πολυχρώμων πλίνθων, παρεισαγουσῶν εἰς τὴν σύ-νολον ἀποφιν εὐάρεστον ποικιλίαν, οἷαν μᾶς παρουσιάζει ἡ ἐν ΚΠόλει Μονὴ τῆς Χώρας καὶ ἡ ἐν Θεσσαλονίκῃ Ἐκκλησία τῶν ἁγ. Ἀποστόλων, ἣ διὰ τῆς ἐντειχίσεως ἀναγλύφων κοσμη-μάτων καὶ ἐγχαράκτων πλακῶν, οἷαν εἶδομεν ἐν τῇ Παλαιᾷ Μητροπόλει Ἀθηνῶν ⁽¹³⁾. Τὴν εὐάρεστον ἐντύπωσιν ἐπιδιώκει

⁽¹²⁾ Πρβλ. Γρηγορ. Νύσσης εἰς ἄσμα ἁσμάτων λογ. Β', προοίμιον. Migne 44, 788.

⁽¹³⁾ Ch. Diehl, Manuel d' Art Byzantin σ. 424—9.

ὁμοίως κατὰ τὴν γ' περίοδον καὶ ὁ στεγασμὸς τοῦ ναοῦ, μὴ ἀρκουμένου πλέον εἰς ἓνα θόλον ὥς πρὶν, ἀλλὰ προσθέτοντος περὶ τὸν ἓνα κεντρικὸν καὶ ἄλλους μικροτέρους τέσσαρας ἢ πλείονας, καινοτομία, ἣτις καὶ αὐτῇ, αὐστηρῶς εἰπεῖν, τῆς Ἰουστινιανείου ἐποχῆς ὑπῆρξε γέννημα, ὅτε ἡ βασίλισσα τοῦ Ἰουστινιανοῦ Θεοδώρα, κτίζουσα τοὺς ἁγ. Ἀποστόλους, ἐσκέπαζε σταυρικὴν θάσιν ἰσομήκων κεράτων διὰ πενταθολίου. Πλὴν ἐν τῇ γ' περιόδῳ συμβαίνει καὶ τοῦτο: ὅτι οἱ τοιοῦτοι, πλείονες τοῦ ἑνός, θόλοι δὲν ἀναδύουν ἀμέσως ἀπὸ τῆς ὀροφῆς τοῦ ναοῦ σφαιρωτοί, ἀλλὰ πρῶτον μὲν προκύπτει ἀπ' αὐτῆς κυλινδρική βάσις, εἶτα δ' ἐπ' αὐτῆς ὁ θόλος ἐπιτίθεται. Τοῦτο εἶνε τὸ καλούμενον *τύμπανον*, οὗτινος προηγῆθη χαμηλότερον τὸ *ψευδοτύμπανον*. Τὸ τύμπανον μὲ τὰς ἀπλᾶς ἢ διδύμους τοῦ θυρίδας, τὰς εἰς πάντα τὰ σημεῖα τοῦ ὀρίζοντος ἀναπεπταμένας, παρουσιάζει τὴν ὄψιν ὑπερμεγέθους φανοῦ καὶ ὥς τοιοῦτον ἐθεωρήθη ὑπὸ τῶν πλειόνων τεχνοκριτῶν ὥς μία ἐν τῇ τέχνῃ πρόοδος. Ἄλλοι ὅμως τὸ ἐπέκριναν, ὥς διακόπτον ἀποτόμως τὴν συνέχειαν τῶν γραμμῶν, ἐνῷ ὁ μονοειδὴς θόλος τῆς δ' περιόδου παρουσιάζεται ὥς ἐν φυσικὸν τοῦ ὅλου ἐξαγόμενον. Ὅπως πότ' ἂν ἦ, ὁ θόλος διὰ τοὺς Βυζαντινοὺς ναοὺς εἶνε τὸ ἀληθές των χρονόμετρον. Ὅσον εὐρύτερος καὶ χαμηλότερος, τόσο καὶ ἀρχαιότερος. Καὶ ὅσον μικρότερος καὶ ἐπὶ ὑψηλότερου ἐπικαθήμενος τυμπάνου, τόσο καὶ μεταγενεστέραν οἰκοδομητικὴν προδίδει⁽¹⁾. Παράβαλε, φερ' εἰπεῖν, τὸ τύμπανον τῆς ἐν ΚΠόλει ἁγ. Εἰρήνης (740), ταπεινὸν ἀκόμη ὥς κύμβαλον, πρὸς τὸ τοῦ ἐν Ἀγκύρᾳ ναοῦ τοῦ ἁγ. Κλήμεντος, κάπως ὑψηλότερον, καὶ τοῦτο πρὸς τὸ τῶν ἁγ. Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης, ὡς πύργον ὑπερηρμένον· καὶ ἐκ τῆς συγκρίσεως θὰ εὕρῃς καὶ τὴν χρονολογικὴν διαφορὰν των.

Παραιτέρω ἐξέλιξιν ἡ Βυζαντινὴ ἐπιστέγασις ἐπέπρωτο νὰ λάβῃ ἐν τῇ ὁμοδόξῳ Ρωσίᾳ, ἣτις μετὰ τῆς Χριστιανικῆς ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου πίστεως ἐδέχθη καὶ τὴν Βυζαντινὴν τέχνην,

(14) Αὐτ. σ. 418.

ὥς ἀποδεικνύουν αἱ 400, ὡς ἄδεται, Βυζαντιναί ποτε ἐν Κιέβῳ ἐκκλησίαι, αἱ διὰ Βυζαντινῶν τεχνιτῶν ἐπὶ Ἱεροσολάου οἰκοδομηθεῖσαι. Ἐνταῦθα οἱ ναοὶ—σωρεῖα οὐχὶ σπανίως διαφόρων εὐκτηρίων ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνεσπειρωμένων—δροφοῦνται κατὰ τρόπον παράδοξον. Πυργίσκοι καὶ θόλοι οὐχὶ ὀλιγώτεροι τῶν πέντε, εἰς ὕψος καὶ σχῆμα ποικίλλοντες, περικυκλοῦσι πύργον κεντρικόν, μὲ τὰς κορυφὰς των παρεμφερεῖς πότε πρὸς τιάρας καὶ ἀρχιερατικὰς μίτρας, διὰ στίλβόντων λίθων πεποικιλμένας καὶ εἰς σταυρὸν ἀποληγούσας, πότε πρὸς σινικὰ περίπτερα, πότε πρὸς σκιάδια καὶ πότε πρὸς μιναρέδες. Καὶ εἰς τὴν θέαν τῶν πολυχρῶμων καὶ ἀκτινοβολούντων τούτων θόλων, τῶν ἐπιχρύσων, θωρακωτῶν, ἐσμαλτωμένων, φολιδωτῶν, ραβδωτῶν, τρεμουσοκεντήτων, παρδαλωτῶν, ἐξ ὧν καταφαίνεται ἡ ἐπὶ τῆς ἀρχικῆς Βυζαντινῆς τεχνοτροπίας μεταγενεστέρα παρεισαγωγὴ Ἱταλικῶν, Περσικῶν, Γεωργιανῶν καὶ Πολωνικῶν στοιχείων, νομίζει τις ὅτι βλέπει μίαν ἀρχιτεκτονικὴν ἔκφρασιν τῆς ἐπιγεῖου ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας, τῆς ἀντιτυπούσης τὴν οὐράνιον, καὶ τοὺς ἀρχιμανδρίτας, πρεσβυτέρους καὶ διακόνους ὡς φάσματα περὶ τὸν ἀρχιερέα των—τὸν κεντρικὸν πύργον—πλανωμένους ἐκεῖ ἐπάνω. Τοιαύτην ἔννοιαν προσδίδει, μεταξὺ ἄλλων ρωσικῶν ναῶν, ὁ ἐν Μόσχᾳ ἐξόχως ναὸς *Βασίλη Μπλατζέννοϋ*, ὁ «τῆς Προστασίας τῆς Θεοτόκου» (Ποκρόβσκη) ἐπωνυμούμενος, τὸν ὁποῖον Ἰβάν Βασίλοβιτς ὁ Τρομερὸς (1534—1584) ἀνήγειρε πρὸς διαίωονισιν τῆς νίκης του κατὰ τῶν Τατάρων. Ὁ ἀρχιτέκτων, ὅστις ἐπέπρωτο νὰ σφραγίσῃ, κατὰ τὴν παράδοσιν, μὲ τὸ αἷμα του τὸ ἔργον του καὶ νὰ καταδικασθῇ εἰς θάνατον ὑπὸ τοῦ Τρομεροῦ διὰ νὰ μὴ κατασκευασθῇ καὶ δεύτερον παρόμοιον δημιούργημα, ἐπισκιάζον τοῦ πρώτου τὴν μοναδικότητα, ἐν τῇ συλλήφει τοῦ σχεδίου του εἶχεν ὑπ' ὄψιν τὰς σικηνὰς τῶν παρὰ τὸ Καζὰν κατεσκηνωμένων καὶ ἡττηθέντων πολεμίων, ἃς καὶ ἐπεζήτησε ν' ἀντιγράψῃ ἐν τῇ ἐξωτερικῇ τοῦ Ποκρόβσκη μορφῇ. Ἀλλὰ, τοῦτο ποιῶν, προσέδωκεν εἰς τὸ κτίσμα του τοιοῦτον χαρακτήρα ἀλλέκοτον καὶ φαντασιώδη, ὥστε νὰ μὴ γνω-

8.—'Ο ἐν Μόσχᾳ ναὸς Βασίλει Μπλατζέννοῦ.

(ἀπέναντι σελ. 58)

ρίζην τις, ὡς ἔγραψεν ὁ Θεόφιλος Γνωτιέ, ἂν πρέπη νὰ τὸ ἐκλάβῃ ὡς γιγαντῶδες κοράλλιον ἢ ὡς κολοσσὸν ἀποκρυσταλλωθέντα ἢ ὡς σπήλαιον σταλακτιτῶν ἀνεστραμμένον ἢ ὡς παγόδαν τῶν Ἰνδιῶν, τῆς Κίνας καὶ τοῦ Θιβέτ, ἢ ὡς φωσφορισμὸν παράξενον ἢ ὡς οἰκοδόμημα σχηματισθὲν ἐκ νεφελῶν, τὰς ὁποίας ὁ ἥλιος ἐκπάγλως ἔθαψε καὶ ἄς τινες ἀπλῇ δόνησις ἀέρος ἐν ριπῇ ὀφθαλμοῦ θὰ διέσπα, θὰ ἠφάνιζε καὶ θὰ ἐξουδετέρου.....⁽¹⁵⁾

ΚΕΦ. Ζ΄.

ΤΑ ΕΥΚΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

Τὴν τύχην τῆς πολυδακρύτου ἀγ. Σοφίας ἠκολούθησεν, ὡς εἰκὸς, καὶ ἡ τύχη τῶν λοιπῶν ναῶν τοῦ δορυαλώτου Ἑλληνικοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν τε τῇ πρωτευούσῃ καὶ ταῖς κατὰ καιροὺς τουρκοκρατηθείσαις ἐπαρχίαις, καίτοι χάριν τῆς ἱστορικῆς ἀληθείας δεῖν νὰ λεχθῇ, ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐκ τε τῶν συνεχῶν πυρκαϊῶν καὶ σεισμῶν καὶ ἐκ τῶν καταστροφῶν τῶν μισαλλοδόξων Σταυροφόρων εἶχε πλέον σημαντικῶς περισταλῇ, οὐδὲ συμφωνεῖ πρὸς τὰ πράγματα ἡ γνώμη τοῦ Ἰσπανοῦ ἀπεσταλμένου Clavijo, εἰπόντος ὅτι τῷ 1403 ἡ ΚΠολις ἠρίθμει ναοὺς τρισχιλίους ⁽¹⁾. Ὁ κατακτητὴς ἐκράτησε μὲν κατ' ἀρχὰς δι' ἑαυτὸν μόνην τὴν Μεγάλην Ἐκκλησίαν, ἐπὶ τῆς ἀγ. Τραπεζῆς τῆς ὁποίας ἀνελθὼν ὡς πρόδρομος τοῦ Ἀντιχρίστου προσηυχήθη, καθὼς ἐποδύρεται ὁ Δούκας ⁽²⁾, ἀλλὰ δὲν παρήλθε πολὺς χρόνος καὶ δέκα ἔξ ἄλλοι ναοὶ τῆς πρωτευούσης ἐκ τῶν μεγαλοπρεπεστέρων ἀνηρπάζοντο ὑπ' αὐτοῦ, τὸν δὲ τοιοῦτον θάϊον

⁽¹⁵⁾ Περὶ Ρωσικῆς ναοδομίας ὅρα Fergusson, History of Ancient and Medieval Architecture τόμ. Α. σ. 484—97. Fr. Turner, Short History of Art σ. 141. Hill, Architectural History of Chr. Church, σ. 87—94. Πρὸς καὶ Thomas Michell, Russian Pictures, London 1889, σ. 86. καὶ Adolphe Joanne, Voyage illustré du monde, Paris 1846—9, σ. 81.

⁽¹⁾ W. Goble and Al. Van. Millingen, Constantinople, σ. 133—6.

⁽²⁾ Δούκα, Ἱστορ. Βυζαντινῆ, Migne 157, 1112.

ἐξισλαμισμὸν τῶν τοῦ Χριστοῦ ποτε εὐκτηρίων συνεχίζουσι μετὰ Μωάμεθ τὸν Β' (1451—1481) καὶ οἱ τούτου διάδοχοι Βαγιαζήτ ὁ Β' (1481—1512) καὶ Σελήμ ὁ Α' (1512—1520) οὕτως, ὥστε ἐν διαστήματι βραχυτέρῳ τοῦ αἰῶνος οὐδεὶς μολυβδοσκεπής, θολωτὸς καὶ ἄξιος λόγου. ναὸς ἀπελείφθη εἰς τὰς χεῖρας τῶν Χριστιανῶν. Περὶ τοῦ Σελήμ μάλιστα λέγεται, ὅτι ὑπὸ τοσαύτης κατὰ τὸ γῆρας κατελήφθη θρησκομανίας, ὥστε, ἐρωτήσας τὸν μουφτὴν περὶ τοῦ ποῖα ἡ ὁδὸς ἡ συντομώτερον φέρουσα εἰς τὸν Παράδεισον, καὶ λαβὼν ἀπάντησιν «ἡ διὰ τοῦ ἐκτουρκισμοῦ τῶν Χριστιανῶν», σφοδρότατον ἐκίνησε διωγμὸν κατὰ τῆς δούλης Ἰεκκλησίας, ὅτε καὶ εἴτι λιθόκτιστον ἐκ προηγουμένων σφετερισμῶν εἶχεν ἀπομείνει, ἀντήλλαξε καὶ αὐτὸ τὸν Σταυρὸν διὰ τῆς ἡμισελήνου ⁽³⁾. Μόνος ὁ ναὸς τοῦ Μουχλίου διεσώθη, (ὁ «Κὰν Κιλισέ», ἥτοι «ἐκκλησία αἵματος» ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν ἐπονομαζόμενος διὰ τὴν μεγάλην σφαγὴν, τὴν περὶ αὐτὸν λαβοῦσαν χώραν ἐν τῇ ἁλώσει) ἐπειδὴ τοῦτον εἶχε δωρήσει διὰ Χάττι—σερίφ ὁ κατακτητῆς εἰς τὸν διάσημον Χριστιανὸν ἀρχιτέκτονα Χριστοδούλον ἀπέναντι σπουδαιωτάτων ἀρχιτεκτονικῶν ἐκδουλεύσεων τοῦ καὶ δὲν ἡμπόρει ἄρα νὰ τὸν ἀφαιρέσῃ οἰαδήποτε τουρκικὴ ἰσχὺς ⁽⁴⁾. Ἄλλ' οἱ ἄλλοι ναοί, ὡς ἐδικαιολογοῦντο οἱ ἄρπαγες, δὲν ἔπρεπε νὰ παραμένουν εἰς τὴν λατρείαν τῶν εἰδώλων!

Καὶ οὕτω (διὰ νὰ μνημονεύσωμεν παραδείγματα ὀλίγα ἐκ τῶν πολλῶν, καὶ ταῦτα μόνον ἀπὸ τῆς βασιλευσύσης), ὁ ναὸς τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ, ὁ εἰς τὴν διάσημον Μονὴν τῶν Ἀκοιμήτων ἀνήκων, ἐν ᾗ ἀκοίμητοι ὑπὲρ τῶν ἁμαρτιῶν τοῦ κόσμου προσευχαὶ νυχθημερὸν ἀνεπέμποντο, ἐξ ἧς οἱ ἀτρόμητοι ἐξέλαμψαν Στουδίται καὶ εἰς τὴν ὁποίαν ἀπὸ τοῦ 5^{ου} αἰῶνος ἡ ὑψηλοτέρα ἐμόνασε Βυζαντινὴ ἀριστοκρατία, μηδὲ Ἰσαὰκ τοῦ Κομνηνοῦ καὶ Μιχαὴλ τοῦ Ζ' ἐξαιρουμένων, ὁ ναὸς αὐτὸς ὁ

⁽³⁾ Ὅρα τὴν ὅλην ἱστορίαν παρὰ Ἀθ. Κομνηνῷ Ὑψηλάντη, Τὰ μετὰ τὴν Ἀλωσιν, ΚΠολις 1870, σ. 50—53.

⁽⁴⁾ Δὲτ. σ. 12.

προϊουστινιάνειος, ὡς ἐκφαίνεται ἀπὸ τὸ κατηρειπωμένον δρομικὸν σχῆμά του, μετεβλήθη ὑπὸ Βαγιαζήτ τοῦ Β' εἰς Μιρ—ἀχῶρ—τζαμισί. Ὁ ναὸς τῆς ἁγ. Εἰρήνης, ὁ ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου κτισθεὶς, ὑπὸ Ἰουστινιανοῦ ἀνακαινισθεὶς καὶ τῷ 740 πάλιν ἐπισκευασθεὶς, ἐπὶ τῶν τοίχων τοῦ ὁποίου μέχρι σήμερον καὶ ὁ Σταυρὸς καὶ αἱ ἐλληνικαὶ τοῦ ἐπιγραφαὶ διακρίνονται, μετεποιήθη διὰ μιᾶς εἰρωνείας τῆς τύχης εἰς Τουρκικὸν ὁπλοστάσιον, ἐνθα φυλάσσονται πανοπλῖαι ἵπποτων, κλεῖδες κατακτηθεῖσων πόλεων, Χριστιανικοὶ κώδωνες, πολιορκητικαὶ μηχαναὶ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ καὶ σάκκοι γῆς, ὑποταγῆς σημεῖα. Ὁ ναὸς τῆς ἁγ. Θεόλης, ὁ παρὰ τὴν Κυλιομένην πύλην κατὰ τὸν 9^{ον} μὲν αἰῶνα ἀνεγερθεὶς, κατὰ δὲ τὸν 11^{ον} ἀνανεωθεὶς, γνωρίζεται σήμερον ὡς *Τοκλοῦ — Ἰβραήμ — ντεντέ — Μεσζίδ*. Ὁ ναὸς τοῦ ἁγ. Θεοδώρου τοῦ Τήρωνος, ὁ κτισθεὶς περὶ τὸ 450 καὶ ἐπιδιορθωθεὶς κατὰ τὴν 12^{ην} ἑκατονταετηρίδα, οὗτινος διπλοῦς ὁ νάρθηξ, τὸν δὲ κεντρικὸν θόλον μικρότεροι περικυκλοῦσι, φέρει ὀνομασίαν *Κιλισσὲ τζαμί*. Ὁ ναὸς τῶν ἁγ. στρατιωτῶν μαρτύρων Σεργίου καὶ Βάκχου, ἐπὶ τῆς νοτίου πλευρᾶς τοῦ ὁποίου φαίνονται ἀκόμη τὰ μονογράμματα τῶν δομητόρων τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ Θεοδώρας καὶ ὅστις τὸ αὐτὸ περίπτου ἀκολουθεῖ διάγραμμα, ὅπερ καὶ ὁ ἐν Ραβέννῃ ναὸς τοῦ ἁγ. Βιταλίου, ὁ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Ἰουστινιανοῦ οἰκοδομηθεὶς, προσωνομάσθη *Κλουτσούκ ἀγιά Σοφιά*. Ἡ Μονὴ τῆς Χώρας, ἡ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ τοῦ Ζωοδότου τιμωμένη, ἣτις καὶ αὕτη τὴν πρώτην τῆς κτίσιν ὀφείλει εἰς τὸν Ἰουστινιανόν, τὰς δὲ μετὰ ταῦτα διακοσμήσεις καὶ ἀνακαινίσεις τῆς εἰς τοὺς Κομνηνοὺς, τὴν ἐποχὴν τῶν ὁποίων ἀναμνήσκει μὲ τὴν ὥραίαν τῆς θολοσκέπασιν, ἡ Μονὴ τῆς Χώρας, ἡ πλήρης ἐξόχων μουσειωμάτων καὶ ἐν τῇ ἀψίδι καὶ ἐν τῷ ἐσωνάρθηκι καὶ ἐν τῷ ἐξωνάρθηκι, ἐν ᾗ ποτε ὁ γαμβρὸς τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου τοῦ Φωκᾶ Κρίσπος ἐκάρη μοναχός, πρῶτην δὲ πατριάρχαι ἐμόνασαν, λιτανεῖαι δὲ μέχρις αὐτῆς ἐγίνοντο ὡς ἔξω τῶν τειχῶν κειμένης, ἡ Μονὴ αὕτη σήμερον δεικνύεται παρὰ τὸ Ἐδिरνὲ

καποῦ ὡς *Καχριέ τζαμί*. Ἡ Μονὴ τοῦ Παντοκράτορος, ὅπου πλεῖστα μέλη τῆς δυναστείας τῶν Κομνηνῶν ἀνεπαύθησαν ὡς ἐν μανωλείῳ, τὸ Πατριαρχεῖον μετεφέρθη ἐπὶ Λατινοκρατίας καὶ Γεννάδιος ὁ Σχολάριος κατεκεραυνοβόλει τοὺς Παπιστὰς διὰ τῶν κηρυγμάτων του, κατεστραμμένη σήμερον ὡς σύνολον, μόλις διασώζει τὸν ἱερόν της ναὸν μὲ τὸ ὄνομα *Ζεῖρεκ ἢ Σεῖχ τζαμί*. Ὁ ναὸς τέλος τῆς ἀγ. ὁσιομάρτυρος Θεοδοσίας, τῆς κατ' ἐξοχὴν ὑπὸ τῶν εὐγενῶν ματρωνῶν τοῦ Βυζαντίου τιμωμένης καὶ ἥς ἡ μνήμη συνέπεσε τὴν δυσοίωνα ἡμέραν τῆς ἀλώσεως, γνωρίζεται σήμερον παρὰ τοῖς Τούρκοις ὡς *Γκιουλ τζαμί*, ἥτοι «τέμενος τῶν ρόδων», ὅπερ βλέπει ὁ ἀναγνώστης παρὰ τὸ Ἅγιὰ καποῦ καὶ ἡ ποιητικὴ προσωπομία ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ αἵματος τῶν δυστήνων δεσποινῶν καὶ παρθένων, ὅπερ ἔρρευσε καταπόρφυρον ὑπὸ τὴν Τουρκικὴν σπάθην, καθ' ἣν ὤραν τὰ ταλαίπωρα ταῦτα πλάσματα ἐναγωνίως προσήχοντο πρὸς τὴν προστατίδα μάρτυρα. «Τὸ αἷμα αὐτῶν—ψάλλει τὸ Τουρκικὸν ᾠσμα—μετεμορφώθη αἶφνης εἰς ρόδα, κατακαλύψαντα τοὺς τοίχους τῆς ἐκκλησίας καὶ εἰς στεφάνους ρόδων περιελιχθέντας αὐτοστιγμὴν περὶ τοὺς κίονας»⁽⁵⁾.

Ἄλλ' οἱ Τούρκοι δὲν περιωρίζοντο μόνον εἰς τὸ νὰ ἐξιλαμίζουν τοὺς Χριστιανικοὺς ναοὺς, «διὰ τὴν διατήρησιν τῶν ὁποίων δὲν ἔχουν κανὲν ἐνδιαφέρον, πρὸς τὰς ἱστορικὰς σχέσεις τῶν ὁποίων δὲν αἰσθάνονται καμμίαν συμπάθειαν καὶ πρὸς τοὺς καλλαισθητικοὺς χαρακτῆρας, τῶν ὁποίων δὲν δεικνύουν κανένα θαυμασμόν»⁽⁶⁾, ἐφ' ᾧ καὶ μόλις κατωρθώθη περὶ τοὺς εἰκοσι καὶ πέντε ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας ν' ἀπολειφθῶσι καὶ αὐτοὶ καταρρέοντες ὑπὸ τὰ κτυπήματα τῆς ἀμελείας, τῆς ἀπειροκαλίας καὶ τοῦ πανδαμάτορος χρόνου. Πολλάνκις καὶ κατηδάφιζον οἱ Τούρκοι τοὺς ὑπάρχοντας ναοὺς διὰ τῶν ἰδίων των χειρῶν, ἵνα

⁽⁵⁾ Τὴν παράδοσιν διηγείται ὁ *W. Holden Hutton*, Constantinople: London 1904 σ. 266. Πρὸς καὶ *Δούκαν*, Migne 157, 1108 καὶ *Ἀλεξ. Μωραϊτίδου* «Γκιουλ—τζαμί» ἐν Ἑμπερολόγιω Σκόκου ἔτ. 1905. σ. 183

⁽⁶⁾ *W. Goble and Al. Van Millingen*, Constantinople, σ. 193.

ἐκ τοῦ ὕλικου των οἰκοδομήσουν Μωαμεθανικὰ τεμένη. Διὰ τὴν ναὶ κτισθῇ, φέρ' εἰπεῖν, τὸ Σουλεϊμάν τζαμί (1550—1556) πολλοὶ τε ἄλλοι Χριστιανικοὶ ναοὶ ἐσυλήθησαν καὶ πρὸ πάντων ὁ ἐν Χαλκηδόνι τῆς ἁγ. Εὐφημίας περικαλλέστατος ναός, ἄρδην ἀνατραπείς. Πρὸς κατασκευὴν τοῦ τεμένους τοῦ Σουλτάν Βαγιαζήτ τοῦ Β' ἀνεσκάφη ὁ ναὸς τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, ἐν πρῶτος μὲν Λέων ὁ μέγας κατὰ τὸν 5ον αἰῶνα ἐθεμελίωσεν, μετέπειτα δὲ ὁ Ἰουστινιανὸς ἐπὶ μᾶλλον ἠῦρυνε καὶ ἐκαλλώπισε, διότι ἰάθη ἀπὸ λιθιάσεως. Τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας καθορισθείσης εἰς λατρείαν τοῦ Ἰσλάμ, ὁ κατακτητὴς παρεχώρησεν εἰς Γεννάδιον τὸν Σχολάριον τὸν ναὸν τῶν ἁγ. Ἀποστόλων, ὅπως ἐν αὐτῷ ἐγκαθιδρυθῇ τὸ Πατριαρχεῖον. Ἀλλὰ τῆς συνοικίας ἐρημωθείσης καὶ φόβου τὰ πέριξ κάτακαλύψαντος, ὁ Πατριάρχης ἐζήτησε νὰ μετατεθῇ τὸ Πατριαρχεῖον εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Παμμακαρίστου. Καὶ οὕτως ὁ ναὸς τῶν ἁγ. Ἀποστόλων, ὁ ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου οἰκοδομηθεὶς καὶ ὑπὸ τῶν αὐτοκρατόρων Ἰουστινιανοῦ τοῦ μεγάλου, Ἰουστινιανοῦ τοῦ νεωτέρου καὶ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνης ἀνακαινισθεὶς, «ὁ περίδοξος οὗτος ναός, εἰς τὸν ὅποιον οἱ αὐτοκράτορες ἐνεταφιάζοντο, ὁ φιλονεικῶν κατὰ τὴν μεγαλοπρέπειαν καὶ ὠραιότητα μὲ τὸν τῆς ἁγ. Σοφίας»⁽¹⁾, ἐγκαταλειφθεὶς ἠκολούθησε τὴν κοινὴν τῶν ἄλλων τύχην· κατηδαφίσθη δηλ. καὶ ἐκ τοῦ ὕλικου του ιδρύθη ὑπὸ τοῦ προρρηθέντος ἀρχιτέκτονος Χριστοδούλου τὸ Σουλτάν Μεχμέτ τζαμί. Ἐν τῇ Μονῇ τῆς Παμμακαρίστου τὸ Πατριαρχεῖον παρέμεινεν ἀπὸ τοῦ 1456—1586, ἀναγκασθὲν καὶ ἐντεῦθεν νὰ μετατεθῇ εἰς Βλάχ—Σεράγιον (1586—1597) καὶ ἀπὸ Βλάχ—Σεραγίου εἰς Εὐλόπορταν⁽²⁾. Ἡ δὲ Παμμακάριστος, ὡς ἦτο ἐπόμενονον, ἔσχεν οἰκτρὰν τὴν τύχην. Οἱ τάφοι τῆς, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ δύο βασιλικοί, ὁ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ καὶ ὁ τῆς μεμου-

(1) Πατριάρχον Κωνσταντίνου τοῦ ἀπὸ Σινάου, Συγγραφαὶ Ἑλλάσσεων, ἐκδ. ὑπὸ Ἀριστοκλέους, ΚΠολις 1866 σ. 377 σημ.

(2) Μανουὴλ Γεδεών, Χρονικὰ Πατριαρχικοῦ οἴκου καὶ ναοῦ, ΚΠολις 1884 σ. 52—75.

σωμένης θυγατρὸς αὐτοῦ Ἀννης, ἔτι δὲ καὶ δύο πατριαρχικοί, ἀνωρύχθησαν ὑπὸ τῶν υἱαινῶν τῆς μισαλλοδοξίας· τὰ ἐν αὐτοῖς ὁστὰ θανδαλικῶς διεσκορπίσθησαν· καὶ ἡ Παμμάκαρις μετεποιήθη ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου Μουράτ τοῦ Γ' (1574—1595) εἰς Φειχιέ ἢ Φαυχιέ τζαμί. Ἀλλὰ καὶ τὸ σημερινὸν ἐν Φαναρίῳ Πατριαρχεῖον, ὅπου ἀπὸ τοῦ 1601 κατεκράθησέ πως ἡ τοῦ Γένους κιβωτός, δὲν φέρει ὀλίγα ἔχνη τῆς τῶν κρατούντων θαναυσότητος. Τῷ 1701, ἐπὶ τῆς κατὰ τοῦ Σουλτάνου Μουσταφᾶ τοῦ Β' στάσεως, ἐπυρπολήθη ὁ ναὸς αὐτοῦ—ὁ ὕστερον ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Γ' ἀνακαινισθεὶς—πολλὰ δ' ὑπέστη τότε ὑπὸ τῶν Τούρκων στασιαστῶν, οἵτινες εἰς τὸν ναὸν εἰσβαλόντες, κατέκοψαν τὰ ἐν αὐτῷ φυλαττόμενα ἅγια λείψανα, ἔχυσαν τὸ ἅγ. Μύρον, κατεπάτησαν τὸν ἅγ. Ἄρτον καὶ κατέθραυσαν τὰς ψηφιδωτὰς εἰκόνας ⁽⁹⁾.

Περιττὸν καὶ νὰ λεχθῇ, ὅτι ὑπὸ τοιοῦτους ἐπαχθεστάτους ὄρους ἦτο ἐντελῶς ἀδύνατος ἡ καλλιέργεια τῆς Ἐκκλησιαστικῆς τέχνης. Οἱ Τούρκοι οὐ μόνον τὰς ὑπαρχούσας ἐκκλησίας ἐνοσφίζοντο ἢ κατηδάφιζον, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀνέγερσιν εὐπροσώπων νέων εὐκτηρίων αὐστηρότατα ἀπηγόρευον εἰς τοὺς ὑποδοῦλους. Μικρά, εὐτελῇ, ταπεινά, πρόσγεια καὶ ξύλινα ἔπρεπε νὰ εἶνε τῶρα πλεόν τὰ λατρευτικὰ τοῦ Ἑλληνισμοῦ κέντρα, διὰ νὰ δεικνύηται καὶ διὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ τῶν ἀκόμη ἢ μεταξὺ τυραννυμένων καὶ τυραννούντων διαφορά, νὰ ἐπισκευάζωνται δ' ἔπρεπε καταπίπτοντα διὰ τῆς αὐτῆς σεσαθρωμένης ξυλείας, διὰ τῶν αὐτῶν λίθων, ὃ δε μωρότερον καὶ διὰ τῆς αὐτῆς ἀσθέστου ⁽¹⁰⁾, διὰ νὰ εἶνε ἡ ἐπισκευὴ χλεύη καὶ περίγελως! «Μανία λυσώδης κατὰ τῶν ἱερῶν ἐνέσκηψε γενικῶς (ἔγραφε Σέργιος ὁ Μακραιὸς), ὥστε ἀπανταχοῦ μὴ στέργειν ἀνοικοδομεῖν καὶ τὰ περίοικα τῶν ναῶν καὶ κελλείον που πάροικον ἱερέων ἢ μοναχῶν, καὶ περιθρεῖν συνεχῶς καὶ διερευνᾶν τοὺς ναοὺς εἴ που ἥλος και-

⁽⁹⁾ Μελετίου, Ἑκκλ. Ἱστορ. τόμ. Δ. σ. 8. Σκαρλάτου Βυζαντίου, ἡ Κωνσταντινούπολις, Ἀθήνησι 1851, τόμ. Α' σ. 570.

⁽¹⁰⁾ Γ. Μαυρογιάννη, Βυζ. Τέχνη καὶ Βυζ. Καλλιτέχναι, Ἀθήναι 1893, σ. 152.

νός καὶ κέραμος μετήλλακτο, πάντων ἐξουσίαν καὶ τόλμην λαβόντων τῶν δυσσεβῶν καὶ καταδιώκειν εἰς βλάβην καὶ μαρτυρεῖν εἰς ζημίαν» ⁽¹¹⁾. Καὶ ὅταν δὲ εἰς περιστάσεις τινάσῃ ὑνοϊκᾶς, κατὰ διαλείμματα παρουσιαζομένης, παρείχεται ὑπὸ τῆς Τουρκικῆς ἰδιοτροπίας ποιά τις ἄδεια ἀνοικοδομήσεων ἀπέναντι ἀδροτάτων χρηματικῶν δελεασμάτων - τοῦτο κυρίως ἐγένετο ἐπὶ τοῦ Βεζύρου Ἀχμέτ τοῦ Κιοπρουλή—ἀλλὰ καὶ πάλιν ἡ κτίσις δὲν ἐπετρέπετο νὰ ὑπερβῇ ὁρισμένον χρονικὸν διάστημα, ὅσον οἶόν τε βραχύ, διὰ νὰ μὴ προσλάβῃ τὸ κτίριον μεγάλας διαστάσεις. Οὕτω, φέρ' εἰπεῖν, ὅτε τῇ 1763 ἐπυρπολήθη ὁ ἐν Σμύρνῃ Μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς ἁγ. Φωτεινῆς καὶ μετὰ πολλὰς παρακλήσεις καὶ μεσιταίας «τοῦ ἐνδοξοτάτου ἄρχοντος μεγάλου Σπαθάρη καὶ δραγομάνου τοῦ Βασιλικοῦ στόλου κ. Κωνσταντίνου Χαντζερῆ διέκυψεν ὁ τῶν κρατούντων οἰκτορ» (ὡς μέχρι σήμερον αὐταῖς λέξεσιν ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τοῦ ναοῦ φέρεται), ὅπως ἐπὶ τέλους ἐπιτραπῇ ἡ τοῦ ναοῦ ἐκ θάθρων ἀνοικοδομῇ, ἡ τῇ 1792 γενομένη, τεσσαράκοντα μόναι ἡμέραι ὥρισθησαν καὶ αὐταὶ ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τῶν Γιανιτοσάρων, ὅπως ἡ ὅλη οἰκοδομὴ συντελεσθῇ ⁽¹²⁾. Καὶ τὸ παράδειγμα τοῦτο δὲν εἶνε τὸ μόνον. Τὰ αὐτὰ ἠκούσαμεν καὶ περὶ τῆς ἀνεγέρσεως ἄλλων τοῦ δούλου ἔθνους ναῶν. Οὐδὲλως λοιπὸν ἄπορον ὅτι τὰ οὕτως ἐσπευσμένως οἰκοδομούμενα οὐδεμίαν εἶχον ἀρχιτεκτονικὴν ἐπιβολήν, ἀπετελοῦντο δ' οὐχὶ σπανίως ἀπὸ τέσσαρας ξηρῶς καὶ ἀσυνδέτους τοίχους, χωρὶς ὀροφὴν, χωρὶς διάκοσμον, μετὴν εἴσοδον στενωπάτην, ἵνα μὴ εἰσάγουν οἱ Τούρκοι τὰ κτήνη των καὶ τὰ μεταποιοῦν εἰς σταύλους, καθὼς ξένος αὐτόπτης μάρτυς πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως ἔγραφε ⁽¹³⁾. Μόνον εἰς τὰ κρησφύγετα τοῦ μοναχικοῦ βίου ἐπιπνέει εὐνοϊκώτερος ἄνεμος· ὅθεν οἰκοδομοῦνται εἰς μὲν τὸ ἁγ. Ὅρος ὁ ναὸς τῆς Μονῆς τοῦ Κα-

(11) Παρὰ Σάδα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη Βενετία 1872 τόμ. Γ. σ. 311.

(12) Γ. Λαμπάκη, Οἱ ἐπτὰ ἀστέρες τῆς Ἀποκαλύψεως, Ἀθήναι 1909 σ. 200.

(13) Edward Dodwell, Tour through Greece during the years 1801, 1805 and 1806, London 1819 τόμ. Α' σ. 202. ὅρα αὐτ. σ. 120.

ρακάλου (1548), ὁ τῆς τοῦ Διονυσίου (1547), ὁ τῆς τοῦ Δοχειαρίου (1567) καὶ ὁ τῆς τοῦ Ζωγράφου (1502), εἰς δὲ τὰ Μετέωρα ἢ Μεταμόρφωσις (1545—1552) καὶ ὁ τοῦ Βαρλαάμ (1548). Οὕτως ἡ καταδιωκομένη πίστις ὡς ἀρματωλὸς καὶ κλέφτης ἀνῆλθεν εἰς τὰ ὄρη, ἐπὶ δὲ τῶν ἀπροσίτων ἐκείνων ὁρέων τῆς Θεσσαλίας, τῆς ἤδη ἀπὸ τοῦ 1355 τουρκοκρατηθείσης, ὁλόκληρος ἐναέριος κόσμος μοναχῶν, ἐν πεντεκαίδεκα Μοναῖς διανενεμημένων, ἀνέπεμπε μετὰ τῶν ἐλευθέρων ἀετῶν τὰς κραυγὰς τοῦ πρὸς τὸν Ποιητὴν τὸν ἐπ' ἐλευθερίᾳ πλάσαντα τὸν ἄνθρωπον.

Δὲν θὰ προχωρήσωμεν περαιτέρω, ἐπειδὴ τὸ ἔδαφος εἶνε νωπὸν. Θὰ δοξολογήσωμεν μόνον τὸν Θεόν, ὅτι ὑπεράνω τοῦ ὕλικου ναοῦ, τοῦ ἐκ λίθων καὶ ξύλων χειροποιήτως κατασκευαζομένου, ὑπὸ Χριστομάχων ἀρπαζομένου καὶ ὑπὸ θεομηνιῶν φθειρομένου (παράδειγμα τὰ ἐν Θεσσαλονίκῃ ἱερά, τὰ ἀνακτηθέντα τῷ 1912, διὰ τὰ ἀποτεφρωθῶσι τὸ θέρος τοῦ 1916) ἔστησε ναὸν ἄφθαρτον καὶ ἀχειροποιήτον, ὃν ἐπὶ τὸν Ζῶντα Λίθον ἐθεμελίωσε, ἐπὶ τῶν ἀποστόλων καὶ προφητῶν ἐπικλοδύμησε καὶ διὰ τοῦ ἁγ. Πνεύματος ἐπλήρωσεν, ὅπως ἐν αὐτῷ, ὡς ἐν οἴκῳ πνευματικῷ, πνευματικαὶ τῷ Θεῷ προσάγωνται θυσίαι ⁽¹⁴⁾. Εἶνε οὗτος, κατὰ Βαρνάβαν, τὸ κατοικητήριον τῆς καρδίας, ὅπου «ὁ λόγος Αὐτοῦ τῆς πίστεως, ἡ κλήσις Αὐτοῦ τῆς ἐπαγγελίας, ἡ σοφία τῶν δικαιοματίων, αἱ ἐντολαὶ τῆς διδαχῆς, Αὐτὸς ἐν ἡμῖν προφητεύων, Αὐτὸς ἐν ἡμῖν κατοικῶν» ⁽¹⁵⁾. Εἶνε ὁ ἀναγεγεννημένος ἐσωτερικὸς ἄνθρωπος, ὁ πράξει καὶ θεωρίᾳ πλήρης, «ὁ γνωστικός», κατὰ τὴν φρασεολογίαν τῆς Ἀλεξανδρινῆς Σχολῆς, «ὁ πολλοῦ ἄξιος, ὁ τίμιος τῷ Θεῷ, ἐν ᾧ ὁ Θεὸς ἐνίδρυται, τοῦτ' ἔστιν ἡ περὶ Θεοῦ γνῶσις καθιέρωται· ἐνταῦθα καὶ τὸ ἀπεικόνισμα εὐροιμεν ἂν, τὸ θεῖον καὶ ἅγιον ἄγαλμα ἐν τῇ δικαίᾳ ψυχῇ, ὅταν μακαρία μὲν αὕτη τυγχάνῃ, μακάρια

⁽¹⁴⁾ Α' Κορ. γ', 16—17. Ἐφεσ. 6', 20—22. Α' Πέτρ. 6', 4—5.

⁽¹⁵⁾ Βαρνάβας κεφ. ις'.

δὲ διαπραττομένη ἔργα» (16). Ἐκ τούτου τοῦ αὐτοῦ ναοῦ καὶ τῆς ἀληθοῦς ἐκκλησίας, «τῆς ἐξ ὀρθῆς πίστεως καὶ πολιτείας ἀρίστης συγκεκροτημένης», προῆλθεν ὡς φυσικὴ ἔκφρασις καὶ τὸ ὕλικόν «ἐκκλησιαστήριον», τὸ ἐπέχον θέσιν ὑπηρέτου εἰς τὴν ἐμφυχωμένην ἐκκλησίαν (17). Τούτου τοῦ πνευματεμφόρου ναοῦ ἡ ὑπαρξίς ποιεῖ εὐπρόσδεκτα παρὰ τῷ Θεῷ καὶ τὰ πενιχρότερα ὕλικά εὐκτήρια. Τούτου δὲ πάλιν ἡ ἀπουσία, ὡς ἔλλειψις χαρακτῆρος καὶ ἀγιωσύνης, ποιεῖ βδελυκτὰ παρὰ τῷ Θεῷ καὶ τὰ μεγαλοπρεπέστερα ἀρχιτεκτονικὰ ἀριστουργήματα. Καὶ τὴν ἀλήθειαν ταύτην θροντοφώνως ἡ ἱστορία ἐκήρυξεν, ἥτις ἀνηλεῶς ἐστιγμάτιζε πᾶσαν ναοδομικὴν κίνησιν, μὴ συνοδευομένην καὶ μὲ τὴν ἔμπρακτον τήρησιν τῶν ἐντολῶν τοῦ Θεοῦ (18). Εὐτυχῶς οἱ πατέρες ἡμῶν, ἀληθεῖς «θεοφόροι», εἶχον τὰ στέρνα πίστεως ναόν, καθ' οὗ οὐδὲν τῶν βαρβάρων Τούρκων αἱ καταδρομαὶ ἴσχυσαν· καὶ διὰ τοῦτο, μετὰ τοῦ Παντοδυνάμου ἐπικοινωνήσαντες, κατῴρθωσαν νὰ θεμελιώσουν τὸ μέγα τέμενος τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ἀνεξαρτησίας, ἐξ ἧς μικρὸν κατὰ μικρὸν μέλλει νὰ προδῶλῃ καὶ νέα τέχνη μὲ νέους Ἀνθεμίους.... Ἀλλὰ τὸ θέμα μας εἶνε εἰς ἄκρον εὐρύ. Ἄς τὸ συνεχίσωμεν. Καὶ ἀφοῦ ἐν τῷ α' βιβλίῳ ἐπεθεωρήσαμεν ἐπὶ τὸ γενικώτερον τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν καὶ τὰς περιπετείας τοῦ Ἑλληνορθοδόξου ναοῦ, ἄς ἐξετάσωμεν ἤδη ἐν τῷ β' εἰδικώτερον τὰ καθέκαστά του.

(16) *Κλήμης Ἀλεξ.* Στρωματεῖς Ζ', 5. Migne 9, 437.

(17) Ἡ ὡς ἄνω διάκρισις μεταξὺ ἐκκλησίας καὶ ἐκκλησιαστηρίου γίνεται παρὰ Ἰσιδώρου τῷ Πηλουσιώτῃ, οὗτινος ἐπιθι δλόκληρον τὴν 216ην ἐπιστ. τοῦ Β' βιβλίου, Migne 78, 684—5.

(18) Μομφαὶ ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἐξηνέχθησαν· κατὰ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, ὡς ἀπασχολοῦντος τὸν στόλον εἰς κτίσιν ναῶν, ἐνῷ κατελαμβάνετο ἐν Σικελίᾳ ὑπὸ τῶν Ἀφρων τὸ Ταυρομένιον, ἠρπάζετο δὲ ὑπὸ τῶν Ἀγαρηνῶν ἡ Ἀθήνη καὶ ἤχμαλωτιζετο ὁ λαός. (Migne 109, 981 καὶ 381)—κατὰ Ρωμανοῦ τοῦ Γ', ὡς καταλαμπρύναντος μὲν τὰ κιονόκρανα τῆς Μ. Ἐκκλησίας, ἀλλ' ἐπὶ συντριμμῷ τῶν ὑπηκόων (Migne 122, 229)—κατὰ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου, ὡς καταναλῶσαντος τοὺς δημοσίους θησαυροὺς εἰς κατεδαφίσεις καὶ οἰκοδομὰς ναῶν, οἰκοδομήσαντος δὲ τὴν γυναικείαν Μονὴν τῶν Μαγγάνων, χάριν τῆς ἐρωμένης αὐτοῦ Σκληραίνης, ἵνα ἐκείνη προσφοιτᾷ συνεχῶς κατὰ τὰ κυνηγέσια (αὐτ. 122, 340)—καὶ κατ' ἄλλων.

ΒΙΒΛΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ ΤΑ ΚΑΘΕΚΑΣΤΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

ΚΕΦ. Η'.

Ο ΑΥΛΟΓΥΡΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΜΝΗΜΑΤΑ

Πρὶν ἢ εἰσέλθῃ τις εἰς τὰ ἔνδον τοῦ ναοῦ, ἀνάγκη νὰ διέλθῃ διὰ τοῦ αὐλογύρου, οὗτινος μέρος ἀπετέλει τὸ παλαιὸν μεσαύλιον, ἢ μεσίαυλον; ἢ τετράστοον ἢ τετράστιχον. Ὁ αὐλόγυρος, ἄλλοτε στενώτερον καὶ ἄλλοτε πλατύτερον περιβάλλων τὴν ἐκκλησίαν, περιέχει τὰ κελλία, τὸ ἐπιτροπικόν, τὴν σχολὴν καὶ διάφορα ἄλλα ἀρχαιότερα ἢ νεώτερα ἐξαρτήματα καὶ παροικοδομήματα, οὐχὶ δὲ σπανίως στολιζέται διὰ κήπου. Κῆπον εἶδομεν ὅτι Βασίλειος ὁ Μακεδὼν ἐφύτευσεν ἐν τῇ αὐλῇ τῆς Νέας Μεγ. Ἐκκλησίας του «κατὰ ἀνατολὰς καὶ αὐτὸν φυτευθέντα τῆς Νέας Ἐδὲμ καὶ παντοίοις κομῶντα φυτοῖς καὶ ὕδασιν ἀφθόνοις ὄντα κατάρρυτον». Μὲ κήπους δὲ ἐκοσμοῦντο ἐν ΚΠόλει ἡ Μονὴ τοῦ Στουδίου, ἡ Μονὴ τοῦ Παντοκράτορος, ἡ Μονὴ τοῦ Παντεπόπτου, ἡ Μονὴ τῆς Χώρας, ὁ ἁγ. Σέργιος, ἡ ἁγ. Θεοδοσία, ἡ ἁγ. Θέκλα, ὁ ἁγ. Γεώργιος ἐν Κυπαρίσσῳ καὶ πλεῖστοι ἄλλοι.

Προσβάλλουν δὲ τὰ ὄμματα τοῦ εἰς τὴν αὐλὴν εἰσερχομένου οἱ τάφοι, ὡς τὰ πολλὰ, καὶ οἱ ἐπὶ τῶν τάφων παρηγόρως ἐπικύπτοντες σταυροί, τὰ σήματα ταῦτα τῆς ὀριστικῆς ἡμῶν ἀγ-

κυροβολίας ἐν τῷ ἀκυμάντῳ λιμένι τῆς αἰωνιότητος. Καὶ εἶνε ἐμφιλόσοφος ἡ ὄψις αὕτη, διδάσκουσα τὸν εἰσιόντα πῶς τὰ ὅρια τοῦ αἰσθητοῦ καὶ ὑπεραισθητοῦ ἐν τῷ νυῷ αἴρονται, πῶς χρόνος καὶ αἰωνιότης δίδουν πρὸς ἄλληλα τὰς χεῖρας, καὶ πῶς νηφαλιότης καὶ ἐγρήγορσις εἶνε τὸ πρῶτον σύνθημα τοῦ Χριστιανισμοῦ. Τὸ σύνολον τοῦτο τῶν λαρνάκων καὶ ὀστεοδοχῶν, τῶν περιπτυσσομένων ἐν ἀκλονήτῳ πίστει τὸν οἶκον τοῦ Κυρίου, δὲν ὀνομάζεται «νεκρόπολις», δὲν καλεῖται «κατοικία ὑστάτης», ἀλλ' ὀνομάζεται «οἶκος ζώντων» (ἐβρ. μπῆθ—χα—χαῖμ) καλεῖται κοιμητήριον, ἵνα μάθῃς ὅτι οἱ τετελευτηκότες καὶ ἐνταῦθα κεῖμενοι οὐ τεθνήκασιν, ἀλλὰ κοιμῶνται καὶ καθεύδουσιν· ὅταν τοίνυν ἄγῃς ἐνταῦθα νεκρόν, μὴ κατὰκοπτε στυτόν· οὐ γὰρ πρὸς θάνατον, ἀλλὰ πρὸς ὕπνον αὐτὸν ἄγεις· ἀρκεῖ σοι τοῦτο τὸ ὄνομα εἰς παραμυθίαν συμφορᾶς»⁽¹⁾.

Ἐφεξάν τὸν Χριστιανισμόν, ὡς δῆθεν ὑποτιμήσαντα διὰ τοῦ ἀκράτου πνευματισμοῦ του, τὸ πρὸς τοὺς νεκροὺς σέβας καὶ διδάξαντα στωϊκῷ τῷ τρόπῳ τὴν ἀναισθησίαν πρὸς ὅ,τι ἡ ἀνθρωπίνη καρδιά ἔχει τρυφερώτατον ⁽²⁾! Ἄλλ' ἡ κατηγορία αὕτη ἀντιστρατεύεται κατὰ τῶν πραγμάτων. Ἡ ἀρχαία εἰδωλολατρεία μετέβαλλε τοὺς νεκροὺς τῆς εἰς τέφραν, ποιήσασα δὲ ἐπ' αὐτῶν ἐφάπαξ τὰ νενομισμένα, ἀπεσπᾶτο πλέον ἀπ' αὐτῶν σωματικῶς. Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ ὅχι μόνον ἀφήνει τὸ σῶμα ἄθικτον, ὅχι μόνον φαλμοὺς ἐπ' αὐτοῦ ψάλλει καὶ μνημόσυνα καθορίζει, ἀλλὰ καὶ ὡς θησαυρὸν πολύτιμον τὸ καταθέτει εἰς ὅ,τι ἔχει τόπον ἱερώτατον καὶ τοῖς ὀφθαλμοῖς ἐγγύτατον. Αὐτοὶ οἱ βασιλεῖς ἐπεθύμουν νὰ κατορύσσωνται τὰ σώματά των εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ὑψίστου, εὐτυχεῖς, ἐὰν ἡ πορφύρα των νεκρὰ ἐγεί-
τάνευσεν παρὰ τὰ λείψανα μάρτυρος, ὁσίου ἢ ἄλλου τινὸς ἐν Χριστῷ βίωσαντος καὶ ὑπὲρ Χριστοῦ θανόντος. Ὁ Μ. Κωνσταν-

(1) Χρυσοστόμῳ, ὁμιλ. εἰς τὸ ὄνομα τοῦ κοιμητηρίου, Migne 49, 394.

(2) Σαιμμάρκου Γιορδίνου, Δραματολογία [ἐν βιβλιοθήκῃ Μαρασλῇ] τόμ. Β. σ. 246. Τὰ αὐτὰ ἄδικα παράπονα κάμνει καὶ ὁ Σπ. Βασιλειάδης, Ἑλληνικαὶ νύκτες, Ἀθήναι 1884 τόμ. Α' σ. ι'—ια'.

τῖνος θάπτεται ἐν τῷ ἐν ΚΠόλει μαρτυρίῳ τῶν ἁγ. Ἀποστόλων παρὰ τοὺς μαθητὰς τοῦ Λυτρωτοῦ. Ὁ Θεοδοσίος καὶ ὁ Ὀνώριος ἀκολουθοῦσι τὸ παράδειγμά του. Κωνσταντία, ἡ θυγάτηρ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, ἐνταφιάζεται ἐν Ρώμῃ παρὰ τὰ λείψανα τῆς ἁγ. Ἀγνῆς, ὅπου ναὸν ὑποδόμησεν ὁ πατήρ της, ἐνταῦθα δ' ἐπειτα μετακομίζονται καὶ τὰ ὁστιά τῶν ἄλλων δύο τοῦ Μ. Κωνσταντίνου θυγατέρων, Ἑλένης, τῆς συζύγου τοῦ Ἰουλιανοῦ, καὶ Κωνσταντίνας, τῆς συζύγου τοῦ Γάλλου. Εὐδοκία, ἡ σύζυγος Θεοδοσίου τοῦ μικροῦ, ἀναπαύεται ἐν Ἱεροσολύμοις εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἁγ. Στεφάνου, ὃν περ ἡ ἰδία ἱδρυσε. Ὅ,τι πράττουν οἱ βασιλεῖς, ποθοῦν πάσῃ δυνάμει νὰ πράξουν καὶ οἱ ἰδιῶται. Ἀπὸ τῶν ἀρκοσολίων τῶν ἀρχαίων κατακομβῶν, ὅπου νεώτεροι μετὰ παλαιότερων νεκροὶ συναυλίζονται, μέχρι τῶν σημερινῶν μας αὐλογύρων, τῶν καταστίκτων ἀπὸ μνήματα πάσης καταστάσεως καὶ πάσης ἐποχῆς, ἡ Ἐκκλησία δὲν ἠθέλησεν οὐδὲ κατὰ διανοίαν νὰ σύρῃ ὀρθοετικὴν γραμμὴν μεταξὺ ἀποικοινομένων καὶ μερόντων, μεταξὺ ἐκλιπόντων καὶ παρόντων, ἀλλ' ἐξακολουθεῖ ἕσαι ἀμφοτέρους, ὡς ἐξ ἴσου ζῶντας, νὰ σφίγγῃ στοργικῶς εἰς τὰς ἀγκάλας της. Μᾶς συγκινεῖ τὸ παράδειγμα τοῦ πατριάρχου Ἀβραάμ, ἀγοράσαντος ἀντὶ 400 διδράχμων ἀργυρίου δοκίμου σπήλαιον, ἐν τῷ ὁποίῳ μετὰ τῆς ἀγαπητῆς του Σάρρας ἀχώριστος θ' ἀπετίθετο μετὰ θάνατον, ἢ τὸ παράδειγμα τοῦ πατριάρχου Ἰωσήφ, ἐξορκίσαντος τοὺς ἀδελφούς του ν' ἀποκομίσωσι τὰ ὁστιά του εἰς τὴν ἐπηγγελημένην γῆν καὶ συμμίσωσιν αὐτὰ μὲ τὰ ὁστιά τῶν πατέρων⁽³⁾. Ἀλλὰ διατὶ πολλῶ μᾶλλον δὲν μᾶς συγκινεῖ ἡ ἐπίμονος αὕτη διαγωγὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ νὰ συσσωρεύῃ οἰκογενειακῶς περὶ τὸ θυσιαστήριον, ὡς περὶ ἱερὰν ἐστίαν, τοὺς ζῶντας ἐξ ἴσου μετὰ τῶν τεθνεώτων;

Ἄν ἡ Χριστιανικὴ ὁμῶς ἔξαρσις καὶ αἰσθηματικότης ἔχει τὰς ἀπαιτήσεις της, ἀπαιτήσεις οὐχ ἥττον προβάλλει καὶ ἡ σωματικὴ ὑγιεινὴ. Ὅ,τι συνέβη ἐξαιρετικῶς εἰς μεμονωμένας

(3) Γενέσι. κγ'. κε', 9—10. ν'.

τινας προσωπικότητας, εἰς ἃς ἐπετράπη τιμητικῶς ν' ἀποτεθοῦν ἐντὸς αὐτοῦ τοῦ ναοῦ, ἔστιν ὅτε δὲ καὶ παρὰ λείψανα μαρτυρικὰ ἀποτεθησαυρισμένα ἐν τοῖς ἀδύτοις, τοῦτο εἶνε τῶν ἀδυνάτων ἀδύνατον νὰ ἐπιτραπῇ εἰς πάντας· ἄλλως, ὁ φύσει στενὸς χώρος θὰ πάθῃ συμφόρησιν καὶ ἡ ἀτμοσφαῖρα τῆς προσευχῆς θὰ μολυνθῇ. Οἱ νεκροὶ λοιπὸν δὲν θὰ χωρισθοῦν ἀπὸ τοὺς ζῶντας, ὅχι, διότι τοῦτο εἶνε ἡ Χριστιανικὴ ἐπιθυμία. Ἄλλ' ἐνῶ οἱ δεῦτεροι θ' ἀναπέμπουν τὰς εὐχὰς των ἐντὸς τοῦ ἐστεγαζμένου καὶ πανταχόθεν περικεκλεισμένου οἴκου τοῦ Κυρίου, οἱ δεῦτεροι θὰ ὑπνώττουν εἰς τὸ ἀναπεπταμένον καὶ πανταχόθεν ἀνεμιζόμενον αἶθριον, ἦτοι τὸν αὐλόγυρον. «Εἴ τις τολμήσει θειναί με ὑπὸ θυσιαστήριον (ἐνετέλλετο ἐν τῇ διαθήκῃ του ὁ ἅγ. Ἐφραίμ, πατάσων, ὡς φαίνεται, ἐπιπολάζουσιν ματαιοδοξίαν) μὴ ἴδοι τὸ ἐπουράνιον θυσιαστήριον, οὐ γὰρ καθήκει σκώληκι σαπρίαν ἀποβαλόντι κατατεθῆναι εἰς ναὸν καὶ ἁγίασμα Κυρίου»⁽⁴⁾. Κατὰ Χρυσόστομον, αὐτοὶ πλέον οἱ τῶν ἡμερῶν του βασιλεῖς, ὅχι ἐντὸς τοῦ ναοῦ τῶν ἁγ. Ἀποστόλων, ἀλλ' εἰς τὰ τοῦ ναοῦ προαύλια ἐθάπτοντο, ἄριστον παράδειγμα εἰς τοὺς πολλοὺς προσφέροντες: «Ἐν Κωνσταντινουπόλει, οὐδὲ πρὸς τοὺς Ἀποστόλους ἐγγύς, ἀλλὰ παρ' αὐτὰ τὰ προθύρα ἔξω ἀγαπητὸν εἶναι ἐνόμισαν οἱ τὰ διαδήματα περικείμενοι τὰ σώματα αὐτῶν κατορύττεσθαι καὶ γεγόνاسι θνητοὶ λοιπὸν τῶν ἀλιεῶν οἱ βασιλεῖς»⁽⁵⁾. Περὶ Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ ἐσημειώθη ὅτι, θανὼν, ἐνεταφιάσθη παρὰ τὴν Μονὴν τοῦ Παντοκράτορος «οὐκ ἐν αὐτῷ τῷ τεμένει, ἀλλ' ἐν τῷ περὶ τοῦτο ἡρώφῃ»⁽⁶⁾. Ἀπαντῶν δὲ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰῶνος καὶ Θεόδωρος ὁ Βαλσαμὼν πρὸς τὸν Πατριάρχην Ἀλεξανδρείας Μᾶρκον περὶ τοῦ εἶ ἐστὶν ἀποκριμάτιστον θάπτειν λείψανα Ὁρθοδόξων εἰς τὰς κατὰ χώραν ἐκκλησίας, ἦτοι ἐντὸς τοῦ καθολικοῦ τοῦ ναοῦ, λέγει, ὅτι ἐν ἐκκλησίαις καθιερω-

(4) Ἐφραίμ Σύρου, τὰ πρὸς τὴν Ἑλλάδα [φωνήν] μεταβληθέντα, Ὁξονία 1709 σ. 75.

(5) Χρυσόστομ. ὁμιλ. πρὸς Ἰουδαίους καὶ Ἕλληνας ὅτι θεὸς ὁ Χριστός § 9.

(6) Χωνειάτης, Ἱστορία, ἐκδ. Βόννης σ. 289.

μέναις δι' ἐγκαινίων καὶ ἀποθέσεως ἀγίων λειψάνων «ἀνθρώ-
πινον λείψανον οἰονδηποτοῦν οὐ ταφήσεται, κατὰ τὸ 6' κεφ. τοῦ
Α' τίτλου τῶν Βασιλικῶν, τὸ λέγον, *Μηδεὶς ἐν ἐκκλησίᾳ θα-
πτέτω νεκρόν*, καὶ κατὰ τὸν ἔξωθεν αὐτοῦ κείμενον παλαιὸν
νόμον, τὸν λέγοντα, *Οὐκ ἔξεστι θάπτειν τινὰ ἐν ἐκκλησίᾳ*». Ἐ-
ξαίρεσις μόνον δύναται νὰ γείνη, ὅταν δὲν πρόκειται περὶ ναοῦ,
δι' ἐγκαινίων, ἀνοιξίων καὶ ἐνθρονισμοῦ καθιερωθέντος εἰς δη-
μοσίαν χρῆσιν, ἀλλὰ περὶ εὐκτηρίου ἰδιωτικοῦ, μὴ τυχόντος
καθιερώσεως ('). Ἐν γένει εἰπεῖν, ἀπὸ τοῦ 7ου αἰῶνος καὶ ἐν-
τεῦθεν μεγάλη καταβάλλεται προσοχή, ὅπως τὰ ἔσω τοῦ ναοῦ
μὴ μεταβάλλωνται εἰς νεκρικὴν θήκην καὶ πολυάνδριον.

Τὸ περὶ τοῦ τόπου τῆς ταφῆς ζήτημα ἔθιξαν κατὰ τοὺς
τελευταίους χρόνους καὶ δύο συνοδικαὶ διατάξεις: μία μὲν ἡ τοῦ
Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ ἀπὸ Μιτυλήνης, ἐτέρα δὲ ἡ
τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου τοῦ ἀπὸ Σερρών. Καὶ ἡ
μὲν πρώτη, τῇ 1810 πρὸς τοὺς Χριστιανοὺς τῆς Παροναξίας ἀπο-
λυθεῖσα, ἐντέλλεται «νὰ παύσουν τῆς καταχρήσεως, ἣν ἐπληροφο-
ρήθη ἡ Ἐκκλησία ὅτι μετέρχονται, τὸ νὰ ἐνταφιάζωσι τοὺς
νεκροὺς ἔνδον τῶν ἱερῶν ἐκκλησιῶν· καὶ νὰ ἐνταφιάζωσιν αὐτοὺς
ἔξω εἰς τὰ προαύλια· ὡς ἂν ὁποῦ ὁ ἐν αὐταῖς ἐνταφιασμός, κοντὰ
ὁποῦ εἶνε ἀποφορᾶς πρόξενος καὶ ἐνοχλητικὸς εἰς τοὺς Χρι-
στιανοὺς, εἶνε ἐμποδισμένος καὶ παρὰ τῶν θεῶν νόμων». Ἡ δὲ
τοῦ Πατρ. Γρηγορίου τοῦ 5' διάταξις ἐξεδόθη τῇ 1838 καὶ
ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Κερκύρας Χρύσανθον. Κατακρίνει τὸ
ἔθος τοῦ νὰ θάπτωνται ἐνταφιαζόμενοι οἱ ἀποθνήσκοντες ὀρθό-
δοξοὶ ὁμογενεῖς ἔνδον τῶν ἱ. ἐκκλησιῶν, ὡς παραίτιον ἀκοσμίας
καὶ οὐκ ὀλίγην ἐπιφέρων τὴν βλάβην εἰς τὴν ὑγείαν διὰ τὰς
ἐκ τῆς ὑγρότητος καὶ τῶν ἐπιπολαζόντων καυμάτων ἀναδι-
δομένας ἀναθυμιάσεις καὶ συνιστᾷ τὴν τῶν νεκρῶν ταφὴν ἐν
κοινοταφείῳ ἢ νεκροταφείῳ, μικρῷ τινι διαστήματι τῆς πόλεως
ἀφεστῶτι, λιθοκτίστῳ τε τείχει περιπεφραγμένῳ, ἐν ᾧ καὶ ναὸς

(') Migne 138, 989. Ὅρα καὶ σημ. Πηγαλίου εἰς 83ον καν. 5' Οὐκουμενικῆς·

διὰ τὰς ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων λειτουργίας ὑποδοθήται⁽⁸⁾. Ὡς σημειωθῇ ὅτι τὰ κοινοταφεῖα ἢ νεκροταφεῖα δὲν εἶνε ἐφεύρημα ὁψιγενές· τὰ συνηγήσαμεν εἰς τὰς κατακόμβας· τὰ εὐρίσκομεν εἰς τὰ Εὐαγγέλια ἐν τῇ ἐκκομίσει τοῦ νεανίσκου ἔξω τῆς Ναῦν καὶ ἐν τῇ ταφῇ τοῦ Λαζάρου ἔξω τῆς Βηθανίας.

ΚΕΦ. Θ'.

ΤΟ ΣΗΜΑΝΤΡΟΝ ΚΑΙ Η ΚΑΜΠΑΝΑ

Εἰς τὸν αὐλόγυρον τῆς ἐκκλησίας συναντῶμεν καὶ τὴν καμπάναν ἢ τὸ ἀρχαϊκώτερον σήμαντρον, δι' ὧν ὡς διὰ στεντορείων στομάτων καὶ εἰς τὰς προσευχὰς οἱ πιστοὶ συγκαλοῦνται, καὶ χαρμόσυνοι πανηγυρισμοὶ ἐξαγγέλλονται, καὶ τέκνα τῆς Ἐκκλησίας ἀποδημοῦντα πρὸς τὰς ἄνω χώρας κατευοδοῦνται, καὶ πυρκαϊαὶ ἢ τρικυμίαι δηλοῦνται, ἵνα εἰς βοήθειαν σπεύσουν οἱ φιλάδελφοι, καὶ τὰ κυριώτερα τοῦ χρόνου σημειοῦνται σημεία. Ὅποσα σμήνην πετερυγίζοντων καὶ ἀλληλασπασζομένων ἀνὰ τὸ στερέωμα ἀγγέλων, ὅποσα «Χριστὸς ἀνέστη» περιηχοῦντα τὴν πλάσιν φέρουν εἰς τὸν νοῦν μου αἱ βαρύγδουποι καὶ μεσταὶ ἀλαλαγμῶν κωδωνοκρουσαὶ τοῦ Πάσχα, καὶ μάλιστα μετὰ τριήμερον πένθιμον σιγὴν διὰ τὰ ἅγια Πάθη, ὡς συμβαίνει εἰς τὴν πατρίδα μου! Καὶ ἀντιθέτως· ὅποσα μοιρολόγια δὲν διαχύνουν οἱ διακεκομμένοι τοῦ νεκρικοῦ σημάντρου λυγμοί!

* Ακούεται ἕνα σήμαντρο..λυπητικὰ σημαίνει..

Γλάν, γλάν, γλάν, γλάν..Τ! νᾶτυχε; ποῖος τάχα νὰ πεθαίνῃ;

* Ἀντήχησεν ἡ λαγκαδιὰ. Γλάν, γλάν..ἀναστενάζει

* Ὁ θλιβερὸς ἀντίλαλος καὶ τᾶγεράκι σκιάζει.

Γλάν, γλάν..πάλαι τὸ σήμαντρο λυπητικὰ σημαίνει.

Γλάν, γλάν..Ἕνας καλόγερος στὸν ἄμμο καταβαίνει.

Βασταεὶ ἐμπρὸς τοῦ τὸ Σταυρὸ ἕνα παιδί κλαμένο.

* Ὡ συμφορά! ἔσταμάτησε στὸ σπῆτι τὸ κλεισμένο.

Βλογᾷ τὸ πετραχῆλί του· τὸ δάνει στὸ λαιμό του.

(8) Μ. Γεδεών, Κανονικαὶ Διατάξεις, ΚΠολις 1889, τομ. Β' σ. 126 καὶ 341.

Γυρεύει νεκρολίθανο· φυσᾷ τὸ θυμιατό του.
Μ' ἄργο τὸ ἐῆμα προχωρεῖ· τῇ θύρᾳ δρασκελίζει.
Ρίχνει τρισάγιο στὴ νεκρή· σκύφτει, φιλεῖ, δακρύζει...⁽¹⁾

Ἄλλ' ἅς σπουδάσωμεν τὰ πράγματα ἐξ ἀρχῆς. Οἱ πρῶτοι Χριστιανοὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῶν διωγμῶν δὲν ἠδύναντο βέβαια νὰ ἔχωσιν οὔτε κώδωνας, οὔτε σήμαντρα, τὰ ὁποῖα θὰ τοὺς προέδιδον. Περιωρίζοντο λοιπὸν εἰς τοὺς κράντας, λαοσυνάκτας καὶ θεοδρόμους, οἵτινες ἀπὸ γειτονίας εἰς γειτονίαν μεταβαίνοντες καὶ ἀπὸ οἰκίας εἰς οἰκίαν εἰδοποιοῦν ἐν μεγάλῃ μυστικότητι τοὺς μεμνημένους περὶ τε τοῦ τόπου καὶ χρόνου τῆς κοινῆς συμπροσευχῆς. Ὁ αὐτὸς σλοπὴς ἐπετυγχάνετο καὶ διὰ τῶν κατὰ τὴν ἀπόλυσιν προειδοποιήσεων, ὧν μνείαν πλέον ἢ ἅπαξ ποιεῖται τὸ Ὀδοιπορικὸν τῆς Σιλβίας (385—388) ⁽²⁾. Αἱ σάλπιγγες, τὰ σφυρία καὶ τὰ ἀλληλοῦϊα ἦσαν ἄλλοι συγκλήσεως τρόποι. Τῶν σαλπίγγων μνημονεύει Ἰωάννης ὁ τῆς Κλίμακος γράφων: «Ἐπιτηρήσομεν καὶ εὐρήσομεν, τῆς πνευματικῆς σάλπιγγος σηματούσης, ὁρατῶς μὲν ἀθροιζομένους τοὺς ἀδελφούς, ἀοράτως δὲ συναγομένους τοὺς ἐχθρούς» ⁽³⁾. Τὸ ἐξυπνιαστικὸν σφυρίον ἀναφέρει ὁ Παλλάδιος, ὅταν περὶ Ἀδολφίου τινὸς Ταρσέως διηγείται ὅτι «πληρώσας τὸν συνήθη τῶν εὐχῶν κανόνα, τὸ τηνικαῦτα τῷ ἐξυπνιαστικῷ σφυρίῳ τὰς πάντων ἔκρουε κέλλας, συνάγων αὐτούς» ⁽⁴⁾. Κατὰ δὲ τὸν Ἱερώνυμον, ἐν τῷ ἐν Ἱεροσολύμοις σεμνείῳ, τῷ ὑπὸ τῆς Ρωμαίας δεσποίνης Παύλας συστηθέντι, σύνθημα ἀφυπνίσεως καὶ εἰς τὸν νὰν μεταβάσεως ἦτο τὸ «ἀλληλοῦϊα», ὅπερ πρὸ τῶν θυρῶν ἐκάστου κελλίου ἐψάλλε κατὰ σειρὰν ἀδελφῇ τῆς Μονῆς ⁽⁵⁾.

⁽¹⁾ Ἀριστοτέλ. Βαλαωρίτου, Τὸ σήμαντρον.

⁽²⁾ Ἐὰν δὲ τελεσθῶσι πάντα κατὰ τὴν συνήθειαν ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ, πρὶν ἢ γένηται ἀπόλυσις, ὁ ἀρχιεπίσκοπος φωνεῖ καὶ λέγει πρῶτον: Τὴν προσεχῇ ἐβδομάδα, ἥτοι ἀπὸ τῆς αὐριον, πάντες συναθροισθῶμεν κατὰ τὴν θ' ὥραν ἐν τῷ Μάρτυρίῳ... Εἰτα δὲ φωνεῖ καὶ αὖθις καὶ λέγει: Σήμερον πάντες κατὰ τὴν ζ' ὥραν ἐν Ἐλαιῶνι ὦμεν ἑτοιμοί. Ὀδοιπορικὸν Σιλβίας § 30. Ὅρα καὶ § § 29 καὶ 35. ἐν Νέᾳ Σιών Ἱεροσολύμων τόμ. Ζ' σ. 231—2 καὶ 535.

⁽³⁾ Ἰω. Κλίμακος, λόγ. 19ος § 3. Migne 88, 937.

⁽⁴⁾ Παλλάδιου, Λαυσαικὴ Ἱστορ. κεφ. ρδ'. Migne 34, 1210.

⁽⁵⁾ Hieronym Epist. 108 ad Eustochium § 19. Migne P. L. 22, 896.

Πλησίον εἰς τοὺς ἄνω τρόπους προσετέθη βραδύτερον καὶ τὸ σημαντήριον ἢ σήμαντρον, ἀρχικῶς καὶ τοῦτο ἐν τοῖς μοναστηρίοις χρησιμοποιοιθέν. Εἶνε δὲ τὸ σήμαντρον μακρὰ σιδηρᾶ λωρίς, διὰ σχοινίου ἢ ἀλύσεως ἐξηρημένη καὶ διὰ σφυρίου κρουομένη, τῶρα εἰς τὸ κέντρον καὶ τῶρα εἰς διάφορα σημεῖα ἀπὸ τοῦ κέντρου, ἵνα διὰ τῆς ποικιλίας τυχῆς τῶν κρούσεων παράγωνται καὶ ἤχοι ποικίλοι, πρὸς οὓς δὲν δυσανασχετεῖ τὸ οὖς. Ὅχι δὲ μόνον ἐκ σιδήρου κατασκευάζονται τὰ σήμαντρα, ὁπόθεν καὶ ἡ ὀνομασία των ἀγιοσίδερα, ἀλλὰ καὶ ἐκ ξύλου, ἐξ οὗ καὶ ξύλα ἢ ἱερὰ ξύλα ἢ ἄλλως ξύλα ἀθροίσιμα καλοῦνται. Εὐλίνα, πρὸς τοῖς σιδηροῖς, σήμαντρα ὑπάρχουν μέχρι σήμερον ἐν τε τῷ ἁγίῳ Ὁρει καὶ τῷ ἐν Ἱεροσολύμοις ναῷ τῆς Ἀναστάσεως, κρουόμενα πρὸ τῆς ἐναρξεως τοῦ ἐσπερινοῦ τῶν μεγάλων ἑορτῶν καὶ μάλιστα τῶν παρρησιῶν· ἴσως δ' αὐτὰ εἶνε καὶ τὰ προσονομαζόμενα κόπανος⁽⁶⁾. Θεόδωρος ὁ Στουδίτης τὸν κανονάρχην συνεβούλευε: «Σάλπιζε καιρῷ τὸ ξύλον καθὼς δέοι»⁽⁷⁾. Νικηφόρος ὁ Βλεμμίδης ἔγραψεν ἐν βίῳ ἁγ. Παύλου: «Προσάττει πρὸ τῆς ὥρας τὸ τῶν μονυχῶν ἀθροίσιμον κρουσθῆναι ξύλον καὶ τὴν ἱερὰν γενέσθαι μυσταγωγίαν⁽⁸⁾. Δέων δὲ ὁ Ἀλλάτιος ἀναφέρει καὶ ἐπιγραφὴν ξυλίνου σημάντρου ἐν τῇ ἐν Ἀθωνι Μονῇ τοῦ ἁγ. Διονυσίου, οὕτως ἔχουσαν:

Πόθεν πέφυκας, ὦ ξύλον;
Εὐλον εἶσθ' αὖ με ἐν μέσῳ τοῦ δρυμῶνος.
Ἄρτι κόπτομαι καὶ στίφει δαπανοῦμαι.
Νῦν δὲ κρέμομαι ἐν τῷ ναῷ Κυρίου.
Χεῖρές με κρατοῦν εὐλαδῶν διακόνων
Καὶ σφυροκοποῦσί με. Φωνὰς ἐκπέμπω,
Ἵνα πάντες ἔλθωσιν ἐν τῷ ναῷ Κυρίου,
Ἵνα λύσιν εὕρωσιν ἁμαρτημάτων⁽⁹⁾.

(6) Τ. Π. Θέμελη, Ἑκατονταετηρίς ναοῦ Ἀναστάσεως, Ἱερουσαλὴμ 1910, σ. 36, 51 καὶ 108

(7) Migne 99, 1784.

(8) L. Allatii, de templis Graecorum Epist. I, Cologne 1645, σ. 5.

(9) Αὐτ. σ. 4.

Θεόδωρος ὁ Βαλσαμῶν ἐν ἰδιαιτέρᾳ «μελέτῃ» ποιεῖται λόγον περὶ τριῶν διαφόρων σημαντηρίων, ἐν τοῖς τῶν μοναστηρίων ναοῖς κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ κρουομένων, τοῦ μικροῦ (καθὼς φαίνεται) ξυλίνου, τοῦ μεγάλου ξυλίνου καὶ τοῦ μεταλλίνου ἢ χαλκοῦ. Ἀπαντῶν δὲ πρὸς τοὺς «ἀπειροκάλους» (ὡς λέγει) τῶν συγχρόνων του, τοὺς χαρακτηρίζοντας ματαίαν καὶ σκανδαλοποιὸν τὴν διὰ σημαντηρίων τριῶν γινομένην μετὰ κλησιν τῶν μοναχῶν, εὐρίσκει τὴν ἐξῆς «ἀρχαιοπαράδοτον» δικαιολογίαν. Τὸ μὲν μικρὸν σημαντήριον, τὸ διὰ τὸν ὄρθρον κυρίως κρούμενον, σκοτεινὸν ὑπάρχει καὶ ταπεινότερον καὶ διὰ τοῦτο συμβολίζει τὰ ἐν τῇ Παλ. Διαθήκῃ σκιαγραφούμενα, ἅτινα τύπος εἰσὶ καὶ εἰκῶν τῶν μελλόντων· τὸ δὲ μέγα σημαντήριον σημαίνεται χάριν τῆς ἀνακηρύξεως τοῦ Εὐαγγελίου, ὅτε εἰς πᾶσαν τὴν γῆν ἐξῆλθεν ὁ φθόγγος αὐτοῦ· τὸ δὲ χαλκοῦν, τὸ καὶ θρονωδέστερον καὶ τρανώτερον τῶν προηγουμένων, ὑπομιμνήσκει τὴν μέλλουσαν κρίσιν, ὅτε διὰ χαλκίνης σάλπιγγος τοὺς νεκροὺς οἱ ἄγγελοι θὰ συναγείρωσι. Ἡ τοιούτη ἐν τούτοις τριπλῇ κροῦσιν, προσεπιλέγει, ἀφ' ἑαυτοῦ μόνους τοὺς μοναστάς, οὐχὶ ὅμως καὶ τοὺς ἐν ταῖς πόλεσι μιγάδας, τοὺς περὶ σκαπάνην καὶ ἄροτρον ἀσχολουμένους, δι' οὓς ἀρκεῖ τὸ μέγα σημαντήριον⁽¹⁰⁾. Ταῦτα ὁ Βαλσαμῶν ἀλληγορικῶς, ὡς ἀλληγορικῶς, αἰῶνας πρὸ τοῦ Βαλσαμῶνος, ἡρμήνευσε καὶ ὁ συγγραφεὺς τῆς μυστικῆς Θεωρίας, Γερμανὸς ὁ ΚΠόλεως γράφας: «Τὸ σήμαντρον αἰνίττεται τὰς τῶν ἀγγέλων σάλπιγγας· διεγείρει δὲ καὶ τοὺς ἀγωνιστάς πρὸς τὸν τῶν ἀοράτων ἐχθρῶν πόλεμον»⁽¹¹⁾. Ἐνταῦθα ἄς προστεθῇ, ὅτι ἐν ἀγ. Ὅρει μέχρι σήμερον ὑπάρχει τὸ ἔθιμον τοῦ νὰ κρούῃ διὰ ξυλίνης σφύρας ὁ ἐκκλησιάρχης ἐπὶ παχείας ἐκ σφενδάμου σκνίδος, ἐκ σιδηρῶν ἀγκυλῶν ἀνηρτημένης, τὰς βαρείας ἢ βαρέας (δηλ. κρούσεις) κατὰ μικρὰ διαλείμματα καὶ ἐπὶ τρεῖς στάσεις, ὑπομιμνησκοῦσας, κατὰ τοὺς ἀγιορείτας, τὰς κρούσεις, ἃς ἐποίει ὁ

⁽¹⁰⁾ Migne 138, 1073—76.

⁽¹¹⁾ Il Commentario Liturgico di S. Germano; Grottaferrata 1912 σ. 10

Νῶε, ὅτε πετεινὰ καὶ κτήνη συνήθροίζεν εἰς τὴν κιβωτόν του (12). Ὅσον παράδοξος καὶ ἄν φαίνεται ἡ ἐξηγήσις αὕτη, δὲν εἶνε παραδοξοτέρα γραφῆς ἐν ὕδροις τοῦ νάρθηκος τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Καρακάλλα, ὅπου ἀληθῶς περὶσταται ὁ Νῶε κρούων σήμαντρον πρὸς τὴν τῶν ζώων ἐν τῇ κιβωτῇ συγάθροισιν (13).

Ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τοὺς κώδωνας. Οἱ κώδωνες ἀνεφάνησαν κατ' ἀρχὰς κατὰ τὸν 6ον αἰῶνα ἐν τῇ Δύσει. Ὠνομάσθησαν δὲ καμπάναι, ὅχι ἐκ τοῦ ἐπισκόπου τῆς ἐν Καμπανίᾳ Νώλης Παυλίνου (καίτοι πολλὰ συνεισέφερον ὑπὲρ τῆς ἐκκλησιαστικῆς εὐπρεπείας ὁ ἀνὴρ), ἀλλὰ, καθὼς πολλάκις ὑπεδείχθη, ἀπ' αὐτῆς ταύτης τῆς Καμπανίας, ἐξ ἧς προήρχετο τὸ πρὸς κατασκευὴν των προσφορώτερον μέταλλον. Ὁ Βαλσαμὼν ἐν τῇ προμνημονευθείσῃ πραγματείᾳ του ἐτυμολογεῖ τὴν καμπάναν ἐκ τοῦ κάμπου «ὥς γὰρ ὁ κάμπος, φασὶν οἱ Λατῖνοι, βουλομένοις εἰς ὁδοιπορίαν ἀνεμπόδιστος πρόκειται, οὕτω καὶ τῆς χαλκοστόμου κώδωνος ἡ μετέωρος διαλαλιὰ τοῖς πᾶσιν εὐπρόσιτος ἡπλῶται». Ἄλλ' ἡ τοιαύτη ἐτυμολογία ἀπέχει τοῦ σοβαροῦ. Ὅπως ποτ' ἂν ἦ, οἱ Λυτικοὶ ὑπῆρξαν οἱ ἐφευρέται τῶν κωδῶνων, οἵτινες τοὺς βλαπτίζουσιν μὲ ἡγιασμένον ὕδωρ, ἔλαιον καὶ ἄλας, ὀνόματα εἰς αὐτοὺς ἀπνέμουντες· καθὼς τὸν μέγαν κώδωνα τοῦ Λατερανοῦ, τὸν ὁποῖον «Ἰωάννην» ἐδάπτισεν ὁ πάπας Ἰωάννης ὁ ΙΓ'. Κοσμοῦσι δὲ αὐτοὺς καὶ δι' ἐπιγραφῶν προσφυῶν, ὧν μία μὲ συνήχησιν τῆς στιχομυθίας εὐφρεστάτην, ἀναμετρᾷ τὰ ὑπουργήματα τῆς καμπάνας μὲ ἔννοιαν τὴν ἐξῆς περίπου:

Τοὺς νεκροὺς θρηνηλογῶ, τὰς θροντάς διασκορπῶ,

Ἐορτῶν καιροὺς ὀρίζω.

Τοὺς ραθύμους ἐξυπνῶ, τοὺς ἀνέμους διασπῶ,

Νοῦν γαλήνιον χαρίζω (14).

(12) *Σμυρνάκη*, "Ἁγίον Ὄρος", Ἀθῆναι 1903 σ. 445

(13) *Athelstan Riley*, Athos, London 1887 σ. 295.

(14) *Funera plango, Fulgura frango, Sabatta pango;*

Excito lentos, Dissipo ventos, Paco cruentos. ἐν *Encyclopaedia Britannica*
8ης ἐκδόσεως ἄρθρ. «bell», ὅπου λίαν ἐνδιαφέρουσαι πληροφορίες. Πρβλ. καὶ *Du-*

Εἰς τὴν Ἀνατολὴν εἰσῆχθησαν οἱ κώδωνες κατὰ τὸν 9ον αἰῶνα ἐξ ἀφορμῆς, κατὰ Βαρώνιον, τῆςδε. Ἡ ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν καὶ τοῦ δόγῃ αὐτῶν Οὕρσου τοῦ Πατριριανοῦ κατατρόπως ἐν Δαλμυτίᾳ τῶν Ἀράβων τοσοῦτον ὑπερηύρρανε τὸν αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου Μιχαήλ, ὥστε οὗτος πρὸς ἔκφρασιν εὐχαριστιῶν ἀπένειμε τῷ Οὕρσῳ τὸ τιμητικώτατον ἀξίωμα τοῦ πρωτοσπαθαρίου τοῦ Βυζαντινοῦ θρόνου. Ἀντιφιλοτιμούμενος δὲ καὶ ὁ Οὕρσος ἀπέστειλε πρὸς τὸν Μιχαήλ δώδεκα τεραστίους κώδωνας, οὓς τὸ πρῶτον τότε οἱ Βυζαντινοὶ ἔβλεπον κρεμασθέντας ἐπὶ ἰδιαιτέρου πύργου εἰς τὴν αὐλὴν τῆς ἀγ. Σοφίας, ἐξ ἧς ὀλίγον κατ' ὀλίγον καὶ ἐγενικεύθησαν (1). «Συνακτηρίους κώδωνας τῆς ἐκκλησίας» τούτους ὁ Παχυμέρης καλεῖ, βιογραφῶν Ἀνδρόνικον Παλαιολόγον τὸν πρεσβύτερον (1). Δυστυχῶς μετὰ ἐξ αἰῶνας, ἀπὸ τῆς πρώτης ἐμφανίσεώς των ἐν τῷ Βυζαντίῳ, ὁ κατακτητὴς προήλαυσε πρὸς τὴν ἐπτάλοφον. Οἱ κώδωνες τότε τῆς Μεγ. Ἐκκλησίας ἤρχισαν νὰ κρούουν ἐναγωνίως τὴν ὑποδούλωσιν τοῦ γένους. Φεῦ! ἔκρουον τὸ ὕστατον.

Σημαίνει ὁ Θεός, σημαίν' ἡ γῆ, σημαίνουν τὰ 'πουράνια,

Σημαίνει κ' ἡ ἀγία Σοφία, τὸ μέγα μοναστήρι

Μὲ τετρακόσια σήμαντρα κ' ἐξηνταδυὸ καμπάνες..

Ἐκτοτε, μαζὶ μὲ τόσα ἄλλα, ἀπηγορεύθη καὶ τῶν κωδῶνων ἡ χρῆσις παρὰ τοῖς Χριστιανοῖς, διὰ νὰ μὴ ταραττεται ὁ ὕπνος τῶν νεκρῶν Μουσουλμάνων. «Ὁ κώδων εἶνε τὸ μυστικὸν ὄργανον τοῦ διαβόλου» ἀποφάνονται οἱ θεολόγοι τοῦ Κορανίου. Οἱ ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν δωρηθέντες τῇ ἀγ. Σοφίᾳ κώδωνες, ἀναχωνευθέντες μετεποιήθησαν ὑπὸ τῶν Τούρκων εἰς τηλεβόλα(1), ἵνα τὸ ὑπὸ τοῦ Ἡσχαίου ρηθὲν «συγκόψουσι τὰς

randus Rationale παρὰ *Neale and Webb*. *The Symbolism of Churches*, London 1893 σ. 71—80, ὅπου ἡ ἱστορία, ὁ σκοπός, τὰ εἶδη καὶ ὁ συμβολισμὸς τῶν καμπανῶν.

(15) *Goar* Εὐχολόγιον, Venetiis 1730, σ. 560. *Ρομπότη Λειτουργική*, Ἀθῆναι 1869 σ. 69—70. *Φ Παπαδοπούλου* Λειτουργική, Ἀθῆναι 1894 σ. 19.

(16) *Παχυμέρης*, Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος Α', 5. *Migne* 144, 24.

(17) *Grelot*, *Voyage de Constantinople* σ. 124.

μαχαίρας αὐτῶν εἰς ἄροτρα καὶ τὰς ζιβύνας εἰς δρέπανα» ἀντιστρόφως ἐκπληρωθῇ. Ὡς ἐν τοῖς χρόνοις τῶν παλαιῶν διωγμῶν, οὕτω καὶ πάλιν ὁ ἀρχαῖος θεοδρόμος ἐτέθη εἰς κίνησιν, μεταβλίνων πεφοβισμένος ἀπὸ οἰκίας εἰς οἰκίαν περὶ λύχνων ἀφ᾽ αὐτῶν καὶ φάλλων μὲ φωνὴν κλαυθμηρίζουσιν: «Χριστιανοί, κοπιᾶσατε εἰς τὴν ἐκκλησίαν». Ὡνομάζετο τώρα «κράκτης», ὑπὸ δὲ τῶν Τούρκων «*τοσεχενδεμὴν νταβεσί*», ὃ ἐστὶ «κλήτωρ τοῦ Ἄδου καὶ τῆς αἰωνίου κολάσεως»! ⁽¹⁸⁾ Ἡ ἀπαγόρευσις ὑπῆρξε γενικὴ, ἐπεκταθεῖσα μέχρι τοῦ Παναγίου Τάφου, τὸ κωδωνοστάσιον τοῦ ὁποίου ἔμενε βωβὸν μέχρι τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου ⁽¹⁹⁾. Μόνον εἰς νήσους τινὰς τοῦ Αἰγαίου ἐξηκολούθουν καὶ μετὰ τὴν ἄλωσιν νὰ ἤχουν αἱ καμπάναι, ὡς λ. χ. ἐν Κρήτῃ, εἰς τὸ ἐν τῇ ὁποίᾳ μοναστήριον τοῦ προφήτου Ἡλιοῦ ἤχουν κώδωνες ἐνετικῆς προελεύσεως μὲ χρονολογίαν κατασκευῆς τὸ 1634 ⁽²⁰⁾. Ἀλλὰ καὶ ἐν Ἡπείρῳ ὁ ὠμῆς μνήμης Ἀλῆ πασᾶς ἐπέτρεψε, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ τὴν κροῦσιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν κωδῶνων, ἐφ' ᾧ καὶ λίαν ἐνηθρύνοντο οἱ Ἰωαννῖται ⁽²¹⁾. Καὶ εἰς τὸ ἅγιον δὲ Ὅρος παρεχωρήθη ὑπὸ τῶν κρατούντων τὸ τοιοῦτον προνόμιον. Τὸ κωδωνοστάσιον τῆς Μονῆς Βατοπεδίου χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ 1427 Ἰνδικτιῶνος ε', φέρει δὲ τὴν ἀκόλουθον ἱαμβικὴν ἐπιγραφὴν:

ΚΩΔΩΝΑΣ ΑΝΩ ΛΑΜΠΡΟΝ ΗΧΟΥΝΤΑΣ ΦΕΡΕΙ
ΠΙΣΤΟΥΣ ΚΑΛΟΥΝΤΑΣ ΠΡΟΣ ΘΕΟΥ ΥΜΝΩΔΙΑΝ
ΣΘΛΕ'

Ἄλλ' ἐνῷ ἡ Ἑλληνικὴ Ἀνατολὴ ἀπεστερεῖτο τοὺς κώδωνάς της, ἡ ὁμόδοξος Ρωσία τοὺς ἐπολλαπλασίαζε καὶ τοὺς ἐμεγάλυνεν. Εἶνε γνωστὸς ὁ ἔρως τῶν Ρώσων πρὸς τοὺς κώδωνας καὶ τὰ μεγάλα κωδωνοστάσια. Ἀξιοσημείωτον πρὸ πάντων τυγχάνει τὸ ἐν Μόσχᾳ κωδωνοστάσιον Ἰδὸν τοῦ με-

⁽¹⁸⁾ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου, Προτρεπτικός. Λόγοι ἐκκλησιαστικοί, Βερολίνον 1833 σ. 243 σημ.

⁽¹⁹⁾ Τ. Π. Θέμελη, Ἑκατονταετηρίς σ. 10.

⁽²⁰⁾ Neale, Holy Eastern Church, introduction, part I σ. 216.

⁽²¹⁾ Thomas Smart Hughes, Travels in Sicily, Greece & Albania, London 1820 τόμ. Β' σ. 25.

γάλου, ἐκ τοῦ ὕψους τοῦ ὁποίου κατοπτεῦει τις ὡς πανόραμα τὴν πόλιν, ἐφ' ἧς σελαγίζουσιν ἀμέτρητοι τῶν τετρακοσίων ναῶν τῆς οἱ σταυροί. « Ἀνάληψις » ὀνομάζεται ὁ μεγαλείτερος κώδων τοῦ κωδωνοστασίου καὶ ζυγίζει 64 τόννους. Εἶνε ἄρα πεντάκις βαρύτερος τοῦ πεφημισμένου κώδωνος τῆς Ἐρφούρτης καὶ τετράκις τοῦ ἐν Ρουὰν συναδέλφου του. Καὶ μολαταῦτα, αὐτὸς δὲν εἶνε βασιλεὺς τῶν Ρωσικῶν κωδῶνων. Ὁ βασιλεὺς τῶν Ρωσικῶν κωδῶνων, ὁ « τσάρ κόλοκολ » ἵσταται κάτω ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, ἐνώπιον τοῦ κωδωνοστασίου, ἐπὶ γρανιτώδους βάθρου ὀρθούμενος, διότι αὐτὸς καθ' ἑαυτὸν ἔχων ὄγκον ὁλοκλήρου οἰκοδομῆς, ἀποκλείει τὴν δυνατότητα ἀναρτήσεως. Ὁ τσάρ κόλοκολ κατεσκευάσθη τῷ 1733 ἀπὸ τὸ ὑλικὸν ἀρχαιοτέρου του γιγαντώδους κώδωνος, εἰς τὸ ὁποῖον αἱ εὐλαβεῖς δέσποναι τῆς Ρωσίας συνανέλυσαν καὶ πολλὰ τῶν κοσμημάτων καὶ κειμηλίων. Πλὴν δὲν παρῆλθε τετραετία καὶ ἐθραύσθη μία του πλευρά. Καὶ μένει ἤδη εἰς τὸ Κρεμλῖνον ἡκρωτηριασμένος ὡς Σφιγξ ἐρημικὴ καὶ ἄφωνος ⁽²²⁾.

ΚΕΦ. Ι'.

Η ΣΧΟΛΗ ΚΑΙ Η ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Περίοπτον θέσιν μεταξὺ τῶν παροικοδομημάτων ἢ ἐξεδρῶν τοῦ ναοῦ ἀποτελεῖ καὶ ἡ σχολή, ἡ ἐν τῷ ἐκκλησιαστικῷ χώρῳ ἀνέκαθεν φιλοξενηθεῖσα, ὑπὸ τὰς φροντίδας τοῦ πεφωτισμένου κλήρου τεθεῖσα καὶ διὰ τοῦ ἀπὸ τῶν ναῶν ὀβόλου μέχρις ἐσχάτων συντηρηθεῖσα. Ἡ ἐν τῷ αὐτῷ περιβόλῳ συναδέλφωσις ναοῦ καὶ σχολῆς καὶ πλείστας μὲν ἄλλας ἐντυπώσεις γεννᾷ εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ θεατοῦ, ἐξαιρέτως δὲ τὴν ἐξῆς: ὅτι πίστις καὶ ἐπιστήμη δὲν εἶνε πράγματα ἀντιμαχόμενα, ἀλλὰ φίλα καὶ ἀδελφά, ἀφοῦ ἀμφοτέρα παρ' ἑνὸς εὐλογητοῦ Θεοῦ ἐκπηγάζουσιν. Ἡ ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ ναοῦ ἐγγηγερμένη σχολή δυνατὸν νὰ

⁽²²⁾ Thomas Michel, Russian Pictures σ 80.

εἶνε ἡ δημοτικὴ καὶ λαϊκὴ, ὥς τὰ πρὸ ἡμῖν σήμερον ἀρρε-
ναγωγεία καὶ παρθεναγωγεία, ἢ ὥς τὰ παλαιὰ ἐκεῖνα παρὰ
τὰς «βασιλικὰς» παιδευτήρια, ἐνδὸς τῶν ὁποίων ἐν νεαρᾷ ἡλικίᾳ
ἡκροάσθη καὶ ὁ Ἰουλιανὸς (¹), ἢ δυνατὸν να εἶνε καθαρῶς θρη-
σκευτικῇ, περὶ τὴν διδασκαλίαν τῶν Γραφῶν καὶ τῶν ἱερῶν
μαθημάτων ἀποκλειστικῶς ἀσχολουμένη, ὥς τὸ διδασκαλεῖον
τῆς ἁγ. Σοφίας, ἐφ' οὗ ἦσαν ἐπιγεγραμμένα καὶ τὰ Πασχάλια
ἢ τὸ τῆς Θεοτόκου τῶν Χαλκοπρατείων (²). Περὶ τοῦ δευτέρου
εἰδους ὀλίγαι σημειώσεις δὲν θὰ ἦσαν ξέναι πρὸς τὸ θέμα μας.

Εἶνε δόξα τοῦ Χριστιανισμοῦ ὅτι πρῶτος αὐτὸς ἀνίδρυσε
παρὰ τοὺς τόπους τῆς προσευχῆς διδασκαλεῖα, αὐτοῦ δὲ πρώτου
οἱ ἱερεῖς «διδάσκαλοι» καὶ προσηγορεύθησαν καὶ μέχρι σή-
μερον προσαγορεύονται. Πῶς ἀντελαμβάνετο τὸ καθήκον του
ὁ παρὰ Ῥωμαίοις καὶ Ἑλλήσιν ἱερατικὸς κύκλος, εἶνε τοῖς πᾶσι
γνωστόν. Διατάττειν εὐτάκτως τὰ τοῦ ἱεροτελεστικοῦ, ἐξετάζειν
τὰ σπλάγχνα τῶν θυμάτων καὶ προλέγειν τὸ μέλλον δι' αὐτῶν,
ἰδοὺ τὸ ἔργον τοῦ ἐθνικοῦ ἱερέως, ὅστις, μέχρι τοῦ σημείου
τούτου φθάσας, ἐφρόνει ὅτι ὅλα τὰ χρέη του ἐξεπλήρωσε.
Ἄλλ' ὁ Χριστιανικὸς κληρὸς ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας κατείδεν,
ὅτι τὸ ἱεροτελεστικὸν δὲν εἶνε τὸ πᾶν, ὅτι ἡ ἀρετὴ τυγχάνει
διδασκτὴ καὶ ὅτι ἄνευ Χριστιαν. διδασκαλίας δὲν ἡμπορεῖ νὰ
ριζοβολήσῃ ἡ θρησκεία τοῦ Λόγου ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ λογικοῦ
ἀνθρώπου.

Ἐντεῦθεν αἱ πανάρχαιοι *Κατηχητικαὶ σχολαί*, αἱ παρα-
πλεύρως τοῦ ναοῦ ἀνεγερθεῖσαι, ὅπως ὑποβοηθῶσι τὸ ἔργον τῆς
ἁγιαζούσης Ἐκκλησίας καὶ προπαγασκευάζωσι τὸ ἔδαφος πρὸς
ρίζωσιν τῆς πίστεως. Ἐντεῦθεν ἡ Κατηχητικὴ σχολὴ τῶν Ἱε-
ροσυλῶμων, ὅπου ἐδίδαξεν ὁ ἱ. Κύριλλος, ἡ Κατηχητικὴ σχολὴ
τοῦ Λουγδούνου, ὅπου ἐδίδαξεν ὁ ἁγ. Εἰρηναῖος, ἡ Κατηχητικὴ
σχολὴ τῆς Καρχηδόνος, ὅπου ἐδίδαξεν ὁ Τερτυλλιανός. Ἐν-

(¹) Σωκράτ. Ἑκκλ. Ἱστορ. Γ', 1. Migne 67, 369.

(²) Κωνστ. Πορφυρογεννήτου Ἐκθεσις Βασιλείου τάξεως Α', 22. Migne
112, 357.

τεῦθεν, πρὸ πάντων καὶ ὑπὲρ πάσας, ἡ πεφημισμένη Κατηχη-
τικὴ σχολὴ τῆς Ἀλεξανδρείας, ἣν ὁ μὲν Εὐσέβιος «τὸ τῶν
ιερῶν λόγων διδασκαλεῖον» ὀνομάζει, ὁ δὲ Σωζόμενος «τὸ
ιερόν διδασκαλεῖον τῶν ιερῶν μαθημάτων», ὁ δὲ Ἱερώνυμος
«scholam ecclesiasticam». Ἀπὸ τῆς ἐμπνευσμένης ἔδρας τῆς
σχολῆς ταύτης παρήλασαν διάνοιαι ὑψιτεγεῖς, ὁ «τῶν ἀπὸ παι-
δείας ἀνὴρ ἐπιδοξότατος» Πάνταινος, ὁ Κλήμης, ὁ Ἡρακλᾶς,
ὁ Διονύσιος, ὁ Μακάριος, ὁ τυφλὸς μὲν τοὺς σαρκίνοις ὀ-
φθαλμοῦς, ἀλλ' Ἄργος τὴν ψυχὴν Δίδυμος, καὶ ὁ πάντας τούτους
ὑπερφαλαγγίσας ἀδαμάντιος καὶ χαλκέντερος Ὠριγένης. Εἰς
τὸ τριπλοῦν περιεχόμενον τῶν διασωθέντων τοῦ Κλήμεντος
συγγραμμάτων ἔχομεν τὰς τρεῖς βαθμίδας ἢ τάξεις τοῦ παι-
δευτηρίου τούτου, ὅπερ τοὺς ἐθνικοὺς καὶ ἀβαπτίστους παρα-
λαμβάνον, πρῶτον μὲν προέτρεπεν αὐτοὺς, ὅπως ἀποπτύσωσι
τὰς πλάνας των, εἶτα, καθάπερ παιδαγωγός, τοὺς ἐπότιζε τὸ
εὐαγγελικὸν γάλα, καὶ τέλος τοὺς ἀνύψου διὰ τροφῆς στερεᾶς
εἰς τὴν «ἐποπτικὴν θεωρίαν». Ἀπὸ πρῶτας μέχρις ἐσπέρας, ἡ
σχολὴ εἶχε τὰς πύλας ἀνοικτάς. Δεκτοὶ ἐγίνοντο οἱ πάντες
καὶ αἱ πάσαι. Οὐδ' ὑπεχρεοῦντο εἰς πληρωμὴν τινα, διότι οἱ
διδάσκοντες προσέφερον δωρεὰν τὸν φωτισμὸν των. Ὁ Ὠρι-
γένης, κατὰ τὴν διαβεβαίωσιν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἱστορικοῦ,
ἤρκειτο μὲ τέσσαρας ὁβολοὺς τὴν ἡμέραν, οἱ ὅποιοι τῇ πα-
ρείχοντο ὄχι ὡς μισθός, ἀλλ' ὡς κατὰ διαλείμματα πληρωμὴ
συγγραμμάτων ὑπ' αὐτοῦ φιλοκάλως μελετηθέντων καὶ ἤδη
ἄλλοις προσφερομένων⁽³⁾.

Ἦτο ὁ τρόπος οὗτος ἀντιγραφικός; Καὶ πρέπει νὰ κα-
ταριθῶσιν οἱ γεράσμοι οὗτοι ἄνδρες, ὡς μὴ περιορισθέντες εἰς
τὴν ἐντὸς τοῦ ναοῦ διδασχὴν, ἀλλὰ πειραθέντες παρὰ ταύτην
καὶ δι' ἄλλου τρόπου, φιλοσοφικωτέρου, κριτικωτέρου, ἀπολο-
γητικωτέρου, κοσμικωτέρου νὰ ὁδηγήσουν τὰς ψυχὰς πρὸς τὸν
Χριστόν; Τοῦναντίον, ἦτο γραφικώτατος, ὡς δηλοῦται ἐκ τῆς
διαγωγῆς τοῦ ἀπ. Παύλου, ὅστις ἐπὶ μῆνας τρεῖς παρουσια-

(3) Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἱστ. 5', 3. Migne 20, 529.

ζόμενος ἐν τῇ Ἑβραϊκῇ συναγωγῇ καὶ τοὺς ἐν αὐτῇ βλέπων ἀπεσκληρυμμένους καὶ ἀπειθοῦντας, ἀπεχωρίσθη ἀπ' αὐτῶν καὶ ἔστησε τὸ καθημερινὸν δι' αὐτῶν τοῦ ἐν τῇ σχολῇ ἀνθρώπου τινὸς ὀνομαζομένου Τυράννου· «τοῦτο δὲ ἐγένετο ἐπὶ ἔτη δύο, ὥστε πάντας τοὺς κατοικοῦντας τὴν Ἀσίαν ἀκοῦσαι τὸν λόγον τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ, Ἰουδαίους τε καὶ Ἑλλήνας» ⁽⁴⁾. Τοῦτο λοιπὸν τὸ παράδειγμα τοῦ θεοπνεύστου ἀποστόλου, τοῦ καὶ τὴν συναγωγὴν, ἀλλὰ καὶ τὴν συστηματικὴν ἔδραν ἐν ταύτῃ χρησιμοποίησαντος, ἐμιμοῦντο οἱ μακάριοι ἐκεῖνοι, τοῦτο ἄς μιμηθῇ καὶ ὁ σημερινὸς Ὁρθόδοξος κληρικός, διδάσκων μὲν ἐν τῷ ναῷ τὰ ζωήρρυτα τῶν Γραφῶν ῥήματα, διδάσκων δὲ παρὰ τὸν ναὸν τὰς μεταξὺ Γραφῶν καὶ ἀληθοῦς ἐπιστήμης ἁρμονίας πρὸς ἀποστόμωσιν τῶν ἀπίστων, ἐπιστηριγμὸν τῶν κλονιζομένων καὶ στοιχειώσιν τῶν ἀταλοφρόνων, ἵνα μὴ, πρὸς τοῖς ἄλλοις, παρορῶνται ἀπὸ τε γράμματος καὶ πνεύματος καὶ οἱ ἱεροὶ κανόνες, οἱ οὖν οἱ 58ος ἀποστολικὸς καὶ ὁ 19ος τῆς Γ' οἰκουμένης, οἱ ἐντελλόμενοι ἐπὶ ποινῇ ἀφορισμοῦ, ὅπως οἱ τῶν ἐκκλησιῶν προσεστώτες «ἐν πάσῃ μὲν ἡμέρᾳ, ἐξαιρέτως δὲ ἐν Κυριακαῖς ἐκδιδάσκωσιν». Εἶνε ὅλως ἀδιάφορον ἂν ἐκκλησιαστικὰ ἢ θρησκευτικὰ ἢ κυριακὰ ἢ κατηχητικὰ θὰ ὀνομασθοῦν τὰ σχολεῖα ταῦτα, καθὼς ἐπίσης ἀδιάφορον εἶνε ἂν οἱ Προτεστάνται, φρονίμως ποιοῦντες, τὰ ἐξεμεταλλεύθησαν εἰς βαθμὸν τοιοῦτον, ὥστε οὐδεὶς σήμερον νὰ ὑπάρχῃ παρ' αὐτοῖς ναός, ἀπὸ τὸν ὁποῖον νὰ λείπῃ ἡ κυριακὴ σχολή.

Ἄλλ' ἡ σχολὴ ὑπονοεῖ τὴν βιβλιοθήκην, ὡς τὸ μηχανουργεῖον τὰς μηχανάς. «Πρόσεχε τῇ ἀναγνώσει» ἦτο ἡ ὑποθήκη τοῦ ἀποστόλου τῶν ἐθνῶν πρὸς τὸν μαθητὴν του Τιμόθεον ⁽⁵⁾. Ἀναγινώσκομεν δὲ καὶ παρὰ τῷ Θεοφόρῳ: «Παρακαλῶ δὲ ὑμᾶς, μηδὲν κατ' ἐριθείαν πράσσειν, ἀλλὰ κατὰ Χριστομαθίαν. Ἐπεὶ ἤκουσά τινων λεγόντων, ὅτι, ἐὰν μὴ ἐν τοῖς ἁρχείοις εὖρω, ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ οὐ πιστεύω... Ἐμοὶ δὲ ἄρ-

(4) Πράξ. ιθ', 9—10.

(5) Β' Τιμοθ. δ', 12—13.

χειά ἐστιν Ἰησοῦς Χριστός, τὰ ἄθικτα ἀρχεῖα ὁ Στρουβὶς Αὐτοῦ καὶ ὁ θάνατος καὶ ἡ ἀνάστασις» ⁽⁶⁾. Ἡ φράσις βέβαια εἰ μὴ ἐν τοῖς ἀρχείοις εὗρω εἶνε δυσνόητος, ἀναφερομένη ἱσως εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ Εὐαγγέλιον (ἐπότε θὰ στίξωμεν μετὰ τὸ «ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ») ἢ ἀναφερομένη εἰς τὴν Παλ. Διαθήκην, τὴν περὶ ἔχουσαν δίκην ἀρχείου τὰς περὶ Χριστοῦ προρρήσεις τῶν προφητῶν. Ἀλλ' ἂν ληφθῇ κατὰ γράμμα, τότε καταλήγομεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι, ἤδη ἀπὸ τοῦ 2ου αἰῶνος, ἤρχισαν νὰ καταρτίζωνται Χριστιανικὰ ἀρχεῖα καὶ βιβλιοθήκαι. Κατὰ δὲ τὰς ἀρχὰς τοῦ 3ου αἰῶνος (212—251), ὁ ἐπίσκοπος Ἀλέξανδρος εἶχε καταρτίσει ἐν Ἱεροσολύμοις ἐκκλησιαστικὴν βιβλιοθήκην πρὸς χρῆσιν τῶν Χριστιανῶν του. Ὁμοίως ἐν Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης εἶχεν ἰδρυθῇ τοιαύτη ὑπὸ Ὠριγένους, τῇ γενναιοδωρῶ ἱσως συνδρομῇ τοῦ φίλου του Ἀμβροσίου, πλουτισθεῖσα ἀκολούθως ὑπὸ τοῦ Παμφίλου, ἧς τοὺς τόμους Ἰσίδωρος ὁ Σεβίλλης ἀνεβίβαζεν εἰς τριάκοντα χιλιάδας, ἀριθμὸν οὐκ εὐκαταφρόνητον, ἂν ληφθῇ ὑπ' ὅψιν ὅτι τυπογραφία τότε δὲν ὑπῆρχεν. Ἐνταῦθα ἐφυλάσσετο καὶ τὸ πρωταρχικὸν ἐβραϊκὸν κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον, λέγει ὁ Ἱερώνυμος ⁽⁷⁾, τὸ μετὰ ταῦτα ὑπὸ τῶν Ἰουδαϊζουσῶν αἱρέσεων παραφθαρέν. Ἐνταῦθα ἐπίσης εὕρισκετο καὶ τὸ πρωτότυπον τῶν Ἑξαπλῶν τοῦ Ὠριγένους. Ἀλλῇ ἐκκλησιαστικῇ βιβλιοθήκῃ ἰδρύθη κατὰ τέλος τοῦ 2ου αἰῶνος ἐν τῇ Κωνσταντίᾳ τῆς Ἀφρικῆς, περὶ ἧς ἀναφέρεται τὸ ἀκόλουθον. Ὅταν τῷ 303 ἐξεδόθη τὸ διάταγμα τοῦ Διοκλητιανοῦ, τὸ ἐντελλόμενον τὴν πυρπόλησιν νῶν τε χριστιανικῶν καὶ βιβλίων ⁽⁸⁾ καὶ ἀνὰ πᾶν τὸ Ρωμαϊκὸν κράτος ταῦτα πυρὶ παρεδίδοντο, ἤλθον οἱ ἐκτελεσταὶ τῆς βασιλικῆς διαταγῆς καὶ εἰς τὸν ἐν Κωνσταντίᾳ οἶκον τῆς προσευχῆς διὰ νὰ φέρουν τὴν χριστιανομάχον διαταγὴν

⁽⁶⁾ Ἱγνατίου πρὸς Φιλαδέλφ. κεφ. 8. Ἀντὶ «ἐν τοῖς ἀρχείοις» ὁ Hefele ἀναγινώσκει «ἐν τοῖς ἀρχαίοις». Ὅρα Patrum Apostolicorum Opera, Tubingae 1847 σ. 220.

⁽⁷⁾ *Hieronym. de viris illustribus* c. 3. Migne P. L. 23, 844.

⁽⁸⁾ «Τὰς γραφὰς ἀφανεῖς πυρὶ γενέσθαι». *Εἰσαγ.* Ἐκκλ. Ἱστορ. Η', 2, Migne 20, 745.

εἰς πράξιν. Ἄλλ' ὅποια ὑπῆρξεν ἡ ἐκπληξίς των, ὅταν τὰ μὲν ἱερὰ σκεύη καὶ πάντα τὰ πρὸς καλλωπισμὸν τοῦ ναοῦ συμβάλλοντα εὗρον ἀνέπαφα πρὸς εὐχείρωτον λίαν, κενὰ δὲ βιβλίων τὰ ἐρμάρια τῆς τοῦ ναοῦ βιβλιοθήκης! Φεύγοντες τὴν ἐπερχομένην ὀργὴν οἱ Χριστιανοί, αὐτὰ παρέλαβον μεθ' ἑαυτῶν ὡς καὶ τῶν ἱερῶν σκευῶν τὰ πολυτιμότερα. Κατὰ τὸν αὐτὸν διωγμὸν τοῦ 303—304 ὠδηγήθησαν πρὸ τοῦ διοικητοῦ τῆς Θεσσαλονίκης Δουλκεντίου αἱ τρεῖς ἀδελφαὶ Ἀγάπη, Εἰρήνη καὶ Χιονία, ὡς κρύψασαι πολυάριθμα χειρόγραφα καὶ εἰτα ζητήσασαι καταφύγιον εἰς τὰ ὄρη, ἀνδρικώτεροι τῶν Ἀφρικανῶν ἐπισκόπων Πουρπουρίου, Δονάτου καὶ Βίκτωρος, οἵτινες ἐγένοντο traditores, παραδῶσαντες εἰς τοὺς ἐθνικοὺς πρὸς καῦσιν τὰς ἱερὰς συγγραφάς.

Παρατρέχω ἄλλας ἐκκλησιαστικὰς βιβλιοθήκας, ἰδρυθείσας εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ναοῦ ἐν εἰρηνικωτέροις καιροῖς καὶ ἔρχομαι, ὡς πρὸς οἰκειότεραν, εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς ἐν ΚΠόλει ἁγ. Σοφίας, τὴν ἀπεμπόλησιν τῶν ἀπογράφων τῆς ὁποίας μετὰ τὴν ἄλωσιν οὕτω πως περιέγραψεν ὁ Δούκας: «Τὰς δὲ βίβλους ἀπάσας ὑπὲρ ἀριθμὸν ὑπερβαινούσας, ταῖς ἀμάξαις [οἱ Τοῦρκοι] φορτηγῆσαντες, ἀπανταχοῦ ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ Δύσει διέσπειραν. Δι' ἐνὸς νομίσματος δέκα βίβλοι ἐπιπράσκοντο Ἀριστοτελικοί, Πλατωνικοί, θεολογικοί καὶ ἄλλο πᾶν εἶδος βιβλίου. Εὐαγγέλια μετὰ κόσμου παντοῦ ὑπὲρ μέτρον, ἀνασπῶντες τὸν χρυσὸν καὶ τὸν ἄργυρον, ἄλλ' ἐπώλουν, ἄλλ' ἔρριπτον. Τὰς εἰκόνας ἀπάσας πυρὶ παρεδίδουν. Σὺν τῇ ἀναφθείσῃ φλογὶ κρέα ἐψοῦντες ἤσθιον!....»⁽⁹⁾ Ἡ βιβλιοθήκη τῆς ἁγ. Σοφίας ἤρξατο πλουτιζομένη ἀπὸ Κωνσταντίνου τοῦ μεγάλου· ἔφθασε δὲ εἰς τὸν κολοφῶνά της ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ μικροῦ, τοῦ ἄλλου τούτου Πτολεμαίου τοῦ Βυζαντίου, ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ ὁποίου περιελάμβανεν 100,000 τόμων. Τὰ ἐν αὐτῇ ἀποκείμενα χειρόγραφα, ἔφθασαν τὸν ἀριθμὸν 120,000 τόμων, μέχρις οὗ ἐν τινι

(9) Δούκα Ἱστορ. Βυζαντ. Migne 157, 1125.

ἐπὶ Βασιλίσκου στάσει καὶ περιέχον καὶ περιεχόμενον κατε-
κάησαν, διὰ ν' ἀρχίσῃ καὶ αὐθις μετὰ ταῦτα ἢ κατὰ τὸ ἐφικτὸν
ἀνανέωσις των. Ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς ἀγ. Σοφίας ἀπέκειντο
τὰ σχεδιάσματα τῶν ἐξηγήσεων τῆς Θ. Γραφῆς, ἅτινα συνέταξεν
ὁ χρυσοῦς τὴν γλῶσσαν Ἰωάννης⁽¹⁰⁾. Καὶ πολύτιμα δὲ περιεί-
χοντο ἐν αὐτῇ ἱστορικὰ ἔγγραφα. Ὅθεν καὶ ὁ ἱστορικὸς Κάλ-
λιστος ἐν τῷ προοιμίῳ τῆς ἱστορίας του λέγει, ὅτι «τὰ πλείω
τῆς κατ' αὐτὸν ἱστορίας ἡρανίσατο ἐκ τῶν παρὰ ταύτης ὑπο-
μνημάτων». Τὸ δὲ ἀκίβδηλον τῶν ἀπογράφων τῆς καὶ τὴν ὑ-
πόληψιν, ἣν πάντες ἔτρεφον πρὸς αὐτά, Ὁρθόδοξοί τε καὶ αἰ-
ρετικοί, μαρτυροῦσι μετὰ τῶν ἄλλων καὶ τὰ ἐξῆς δύο περιστατικά.
Ὅταν συνεκαλεῖτο ἐν ΚΠόλει κατὰ τῶν Μονοθελητῶν ἡ Ὁ-
κουμενικὴ Σύνοδος, οἱ δικάριοι τοῦ πάπα Ἀγάθωνος παρεκά-
λεσαν τὸν προεδρεύοντα αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνον τὸν Πα-
γωναῖτον νὰ διατάξῃ τὴν προσαγωγὴν τῶν ἐφ' ὧν θὰ διεξήγετο
ἡ συζήτησις κειμένων, ὅχι ἐξ ἄλλης τινὸς βιβλιοθήκης, ἀλλ' ἐκ
τῆς Πατριαρχικῆς, περὶ τῆς ἀξιοπιστίας τῶν χειρογράφων τῆς
ὁποίας οὐδὲ εἰς ἀμφέβαλλε. Καὶ ὅταν εἰς ἄλλην περίστασιν ὁ
μοναχὸς Θεοφάνης ὁ Στουδίτης, ὁ μετὰ ταῦτα μητροπολίτης Νι-
καίας, συνεζήτει περὶ εἰκόνων μετὰ Θεοφίλου, τοῦ εἰκονομάχου
αὐτοκράτορος, καὶ ὁ τελευταῖος προσήγαγε πρὸς ὑποστήριξιν
τῆς κακοδοξίας του ρῆσιν τοῦ προφ. Ἡσαΐου παραπεποιημέ-
νην, ὁ ἀτρόμητος μοναχὸς δὲν ἐδειλίασε νὰ τῷ ἀντιτείνῃ, ὅτι
καὶ αὐτὴ καὶ πάντα τὰ ὑπ' αὐτοῦ ὑποδεικνυόμενα πατερικὰ
χωρία ἦσαν ἐπίτηδες ἐν ταῖς βίβλοις του νενοθευμένα καὶ ὅτι
ἀσφαλῆς συζήτησις μόνον ἐπὶ τῇ βάσει τῶν χειρογράφων, τῶν
ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς Μεγ. Ἐκκλησίας, κατὰ τὸν Θωμαίτην
τρίκλινον, ἀποκειμένων, θὰ διεξήγετο⁽¹¹⁾. Κατὰ τοὺς πρὸ τῆς ἀ-
λώσεως ἐν τούτοις χρόνους ἡ βιβλιοθήκη τῆς ἀγ. Σοφίας φαίνεται
ὕστεροῦσα τῶν ἐν Ἀθωνι βιβλιοθηκῶν. Ἀλλως δὲν θὰ ἔγραφεν
ὁ Συρόπουλος, ὅτι Μᾶρκος ὁ Εὐγενικὸς καὶ Γεώργιος ὁ Σχολά-

(10) Ζωναρᾶ, Ἐπιτ. Ἱστορ. ἐκδ. Δινδορφ τομ. Γ' σ. 362.

(11) Θεοφάνους Συνέχεια, Migne 109, 120.

ριοι, προγυμναζόμενοι εἰς τὰς μετὰ τῶν παπιστῶν συζητήσεις «περὶ συναγωγῆς βιβλίων ἐφρόντιζον, ὧν τὰ μὴ εὑρισκόμενα ἐνθάδε [ἐν τῇ πατριαρχικῇ βιβλιοθήκῃ ΚΠόλεως δηλ.] ἐκ τοῦ ἀγ. Ὅρους εὑρεῖν ἤλπιζον» (12).

Ἡ φωτιστικωτάτη συνήθεια τοῦ διατηρεῖν βιβλιοθήκας ἐν τοῖς προαυλίοις τῶν ναῶν ἐξηκολούθησεν ὑφισταμένη καὶ μετὰ ταῦτα. Αἱ μοναστηριακαὶ ἰδίαι τοιαῦται, μὲ τὸν πλοῦτον τῶν βιβλίων των, τὰ πολύτιμα χειρόγραφα των καὶ τοὺς σπανίους πνευματικοὺς θησαυροὺς των, διαλαλοῦν ἀνὰ τὸν κόσμον, οἷαι φιλομαθείας καὶ φιλομουσίας ἐστὶν αἰγένοντο αἰσεσναὶ κατοικίαι τοῦ μοναχισμοῦ, ὑπὸ τὴν ἡρεμον στέγην τοῦ ὁποῦ οὗ καματηρὸς καλλιγράφος μῆνας καὶ ἔτη ἐδαπάνᾳ, ἀντιγράφων ἐν νηστεύσει πολλὰκις καὶ προσευχαῖς εὐαγγελιστάρια, πραξαποστολάρια, πατέρας, συναξάρια, πᾶν ὅ,τι φωτοειδέξ. Εἶνε σήμερον τόση ἡ εὐθηνία τοῦ τύπου, ὥστε ἡμεῖς οὐδὲ πόρρωθεν δυνάμεθα νὰ ἀντιληφθῶμεν τοὺς ἰδρωτάς, οἵτινες ἐχύθησαν ἀφθονώτεροι τῆς μελάνης, διὰ νὰ γραφῶσιν αἱ σεβάσμιαι αὗται μεμβράναι καὶ κατακοσμηθῶσι διὰ χρυσῶν ἢ ἀργυρῶν πολλάκις μινυογραφιῶν, ἐκ τοῦ φυτικοῦ καὶ ζωικοῦ βασιλείου εἰλημμένων. Ὅ,τι ἐν ταῖς ἡμέραις μας παράγει ἡ ἄψυχος τοῦ Γουτεμβέργου μηχανή, ὧδινε καὶ ἔφερεν εἰς φῶς ἄλλοτε ψυχῆς ἀγῶν καὶ ἡθους ἀγνότης. Καὶ ὅπου ἡμεῖς σήμερον ἐθέσαμεν τὸν τυπογράφον, ἴσταντο ἄλλοτε ζηλευταὶ προσωπικότητες, ὡς ὁ αὐτοκράτωρ Θεοδόσιος ὁ μικρός, ὁ ἐντεῦθεν καὶ τοῦ ἐπωνύμου «καλλιγράφος» ἀξιωθείς. Ἀλλ' ἐν τῷ ἀειρρόῳ κόσμῳ τὰ πάντα κινοῦνται, τώρα ἐπὶ τὰ κρείσσω, τώρα ἐπὶ τὰ χείρω. Καὶ ἂν εἶνε πρόοδος ἡ ἀνακάλυψις τῆς τυπογραφίας, εἶνε ὅμως κατάπτωσις θλιβερά ἡ σημερινή κατάστασις τῶν μοναστηρίων μας, ἅτινα, ὡς ἐκ τοῦ ἐνσκήψαντος ζόφου τῆς ἀπαιδευσίας, ἔπαυσαν πρὸ πολλοῦ παράγοντα Δαμασκηνοῦς, Στουδίτας καὶ τὴν ἄλλην ἐμ-προσθοφυλακὴν τῆς ἐν σοφίᾳ κομώσης Ὁρθοδοξίας. Ἐντεῦθεν

(12) Συλβέστρου Συροποῦλου, Vera Historia Unionis non verae, Hagae—Comitis 1660 σ. 50.

καὶ οἱ παλαιοὶ τῶν βιβλίων θησαυροὶ ἢ κεῖνται κεκονιαμένοι, σπητόβρωτοι καὶ ἄχρηστοι, ἢ ἀπεμπολοῦνται ἀντὶ πινακίου φακῆς εἰς ξένους, ἔταν δὲν μεταβάλλωνται εἰς φυσίγγια ἢ ἐπιπώματα ὑδριῶν ⁽¹⁵⁾.

ΚΕΦ. ΙΑ΄.

Η ΦΙΑΛΗ ΚΑΙ ΤΟ ΒΑΙΤΤΙΣΤΗΡΙΟΝ

Ἐν τῷ αἰθρίῳ ἢ μεταυλίῳ τοῦ ναοῦ καὶ πρὸ τῶν εἰσόδων αὐτοῦ ἀνυφοῦτο τὸ πάλαι καὶ ἡ φιάλη, τὴν ὁποῖαν καὶ φρέαρ καὶ κρήνην καὶ πνυθμένα καὶ κολυμβεῖον καὶ καθαρτήριον καὶ λεοντάριον καὶ ἐμβάτην καὶ κάνθαρον οἱ παλαιοὶ συγγραφεῖς ἀποκαλοῦσι. Τὶ δὲ ἦτο; Ἀπλούστατα μία κρήνη ἢ θρύσις, ἐκ τῶν κρουνῶν τῆς ὁποίας προερχέτο ὕδωρ. Ἐνταῦθα ὤφειλέ τις νὰ νίψῃ πρῶτον τὰς χεῖρας (κάποτε μάλιστα καὶ τοὺς πόδας;), ὡς συνέβαινεν ἐν Συρίᾳ καὶ Ἀβυσσινίᾳ) καὶ ἔπειτα νὰ προχωρήσῃ εἰς τὰ ἔνδον. Ἡ δὲ τοιαύτη «ἀπόρρυψις» ἢ «ἀπόνιψις» ἦτο πρᾶξις συμβολικὴ, φανερόνουςα τὴν συναίσθησιν τοῦ ψυχικοῦ ρύπου, διὰ τὸν ἐξαγνισμὸν τοῦ ὁποίου ἡτεῖτο ὁ νιπτόμενος τὸ θ. ἔλεος. Τὸ παλαιὸν τοῦτο ἔθος ἀπὸ πολλοῦ ἐξέλιπε παρ' ἡμῖν. Ἀπήχησίς του ὅμως πολλῶ ὑψηλοτέρα εἶνε ὁ μικρὸς ἢ ὁ μέγας Ἀγιασμὸς—ὁ τελευταῖος ἐν τῇ ἐν τῷ μεταυλίῳ ἔτι σωζομένῃ φιάλῃ μέχρι σήμερον ἐν ἀγίῳ Ὄρει τελούμενος—περὶ ὧν εἰς τὸ οἰκεῖον μέρος τὰ εἰκότα θὰ γραφοῦν. Ἐπίσης συνέχεια τοῦ ἔθους τούτου, ἀλλ' εἰς ἱερατικὴν μόνον χρῆσιν περιορισθεῖσα, εἶνε ἡ ἐν τῷ χωνευτηρίῳ τῶν ἀδύτων ἀπόνιψις τοῦ ἱερέως πρὸ τῆς προθέσεως καὶ προευτρεπίσεως τῶν Τιμίων Δώρων κατὰ τὸ «νίψομαι ἐν ἰσχυρίαις τὰς χεῖράς μου καὶ κυκλώσω τὸ θυσιαστήριόν σου Ὑψιστε», καθὼς καὶ ἡ τοῦ ἱερουργοῦντος Ἀρχιερέως ἀπόνιψις πρὸ τῆς Μεγάλης Εἰσόδου ἐν τῷ Χερνιβοξέστῳ, ὅπερ ὑποδιάκονος ἐνώπιόν του βαστάζει.

(15) Πρδλ. *Robert Curzon Jun. Visits to Monasteries of Levant*, London 1897 σ. 270 καὶ ἐξ.

Ἰχθὺς ἴσως τῆς παλαιᾶς ἀπορρύψεως εἶνε καὶ ἡ μέχρι σήμερον κρατοῦσα συνήθεια τῶν Ρώσων χωρικῶν νὰ μὴ εἰσέρχωνται εἰς τὸν ναὸν πρὶν ἢ κύψουν πρὸς τὸ χιονοσκεπὲς ἔδαφος, λάβωσιν ἐκεῖθεν τεμάχιον πάγου καὶ δι' αὐτοῦ τρίψωσι τὰς χεῖρας (¹).

Ὡς θρησκευτικὴ προᾶξις ἡ χερνιβία δὲν ἐχρησιμοποιήθη μόνον ἐν τῷ Χριστιανισμῷ. Ἐχρησιμοποιήθη καὶ παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις, οἵτινες εἶχον τὸν χαλκοῦν λουτήρα καὶ τὴν χυτὴν θάλασσαν «εἰς τὸ νίπτεσθαι τοὺς ἱερεῖς ἐν αὐτῇ», ἡ καὶ ἄλλας διὰ τὸν λαὸν λούσεις, διαταχθεῖσας ὑπὸ τῶν πρεσβυτέρων (²). Χρησιμοποιεῖται καὶ παρὰ τοῖς Μουσουλμάνοις, ὧν γνωστότατα τὰ μετὰ τῶν προσευχῶν των συνημμένα «ἄμπ—τέστ». Ἀπῆντα καὶ παρὰ Ῥωμαίοις· ἐντεῦθεν ὁ Πιλᾶτος, λαβὼν ὕδωρ, ἐνίψατο, ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, οἶονεὶ διακηρύττων τὴν ἑαυτοῦ ἀθρότητα. Πάντες δέ, ἐν γένει εἶπεῖν, οἱ εἰδωλολάτραι εἶχον τὰ ἐν τοῖς προτεμενίσμασι χερνιβὰ καὶ τὰ περιρραντήρια (³). Ἐντεῦθεν καὶ ὁ Ἡσίοδος συνιστᾷ πού

Μηδέποτ' ἐξ ἡρὺς Διὶ λείδειν αἴθοπα οἶνον
χερσὶν ἀνίπτοισιν, μηδ' ἄλλοις ἀθανάτοισιν·
οὐ γὰρ τοίγε κλύουσιν, ἀποπτύουσι δὲ τ' ἄράς (⁴).

Οὐδὲλως ἄρα ἔμπορον ὅτι συνήθειαν, οὕτως ἐπιπολάζουσιν ἐν τῷ παγκοσμῷ θρησκευτικῷ βίῳ, καθιέρωσαν εἰς τὰς εἰσόδους τῶν εὐκτηρίων των καὶ οἱ πρῶτοι Χριστιανοί, παραλαβόντες κυρίως αὐτὴν ἐκ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, ἐξ οὗ πολλοὶ τῶν πιστῶν προεῆλθον, ἵνα τοῖς ὑπομιμνήσκη, ἔστω καὶ τυπικῶς, τὴν ἡθικὴν των ἀτέλειαν. Ὁ Εὐσέβιος ἀφηγεῖται πῶς ὁ ἐπίσκοπος Παυλῖνος ἐν τῷ αἰθρίῳ τοῦ ὑπ' αὐτοῦ οἰκοδομηθέντος ἐν Τύρῳ ναοῦ «ἱερῶν καθαρσίων ἐτίθει σύμβολα», κρήνας πρὸ προσώπου τοῦ ναοῦ κατασκευάσας, αἵτινες διὰ τῶν πλουσίων ναμάτων των τὴν «ἀπόρρυψιν» παρεῖχον τοῖς εἰσερχομένοις· «οὐ γὰρ εἰκὸς—ἐπάγεται—ἀνάγνοις καὶ ἀνίπτοις ποσὶ τῶν ἔνδον

(¹) Neale, Holy Eastern Church, Introduction. σ. 215.

(²) Ἐξὸδ. λ', 17—21. Ματθ. ιε', 2—3. Μάρκ. Γ', 2—5 Λουκ. ια', 38. Ἰω. ε', 6.

(³) Συνεσίον, ἐπιστ. ρκα', Ἀναστασίῳ ὁδροκωμήτῃ. Migne 66, 1500.

(⁴) Ἡσιόδ. Ἔργα καὶ Ἡμέραι στίχ. 724 καὶ ἐξ.

ἐπιθαίνειν» ⁽⁵⁾. Ὁ Χρυσόστομος ρητῶς διδάσκει, ὅτι «κρήνας εἶναι ἐν ταῖς αὐλαῖς τῶν εὐκτηρίων οἴκων νενόμισται, ἵνα οἱ μέλλοντες εὐχέσθαι τῇ Θεῷ, πρότερον ἀπονιφάμενοι τὰς χεῖρας, οὕτως αὐτὰς εἰς εὐχὴν ἀνατείνωσιν» ⁽⁶⁾. Ἐν μιᾷ τῶν δύο μουσειο-γραφικῶν τοῦ ἐν Ραβέννη ναοῦ τοῦ ἁγ. Βιταλίου, ὅπου ὁ Ἰου-στινιανὸς ἀφ' ἐνὸς καὶ ἡ Θεοδώρα ἐν τῇ ἐτέρᾳ ἐξεικονίζονται, εἰς τὸν ναὸν μετὰ τῶν ἀκολουθίων των εἰσερχόμενοι, ἡ φιάλη τῶν προθύρων κατέχει περίοπτον θέσιν. Ἀρχαιοπρεπέσταται φιάλαι μέχρι σήμερον σφύζονται εἰς τὴν Μοῆν τοῦ Βατοπεδίου ἐν ἁγ. Ὁρει, εἰς τὴν τῆς Μεγίστης Λαύρας καὶ ἀλλαχοῦ.

Ἐν τῷ ναῷ τῆς ἁγ. Σοφίας, ἐν τῷ ὁμφαλῷ καὶ τῷ κέντρῳ τῆς μακροτάτης αὐλῆς τῆς, ἵστατο ἡ φιάλη εὐρυτάτη, ἀνατινάσσουσα πρὸς τὰ ἄνω τὸ κελαδοῦν τῆς ὕδωρ ἀπὸ στομίου χαλκοῦ. Αὕτη ἔφερε καὶ τὸ ὄνομα *λεοντάριον*, ὡς ἐκ τῶν λιθίνων λεόντων, τῶν τὸ ὕδωρ ἐξερευγομένων. Ἐν αὐτῇ δ' ἐτελεῖτο, ὡς θὰ ἴδωμεν, καὶ ἡ ἀκολουθία τοῦ Μεγ. Ἀγιασμοῦ. Ἡ δὲ Νέα Μεγάλη Ἐκκλησία Βασιλείου τοῦ Μακεδόνης, ὡς ἦτο σύμ-πλεγμα ναῶν πλειοτέρων τοῦ ἐνός, οὕτω καὶ φιάλας εἶχε δύο ὡς ἐξῆς περιγραφόμενας ὑπὸ τοῦ Πορφυρογεννήτου: «Πρὸς, ἐσπέραν καὶ κατ' αὐτὰ τοῦ ναοῦ τὰ προαύλια φιάλαι δύο ἐστῆ-κασιν, ἡ μὲν πρὸς Ν. ἡ δὲ πρὸς Β...ῶν ἡ μὲν πρὸς Ν. ἐξ Αἰγυπτίου λίθου....περὶ ἣν καὶ δράκοντας ἔστιν ἰδεῖν, οὓς ἡ λιθοξόος τέχνη ἄριστα διεμόρφωσεν· ἥς μέσον μὲν κωνοειδῆς καὶ διάτρητος ἀνέστηκε στρόβιλος, πέριξ δὲ κιονίσκοι λευκοὶ καὶ τὰ ἔνδον ὑπόκνεοι, χοροῦ σχῆμα σφύζοντες, ὑφαστήκασι, στεφάνην ἄνωθεν ἔχοντες περιθέουσιν, ἀφ' ὧν ἀπάντων κρουνηδὸν τὸ ὕδωρ κατὰ τὸ ἐμβοαδὸν καὶ τὸν πυθμένα τῆς φιάλης ἄνωθεν ἔρρει καὶ κατώμβρει τὰ ὑποκείμενα. Ἡ δὲ πρὸς Β. ἐκ τοῦ Σαγαρίου λεγομένου λίθου....πολύτρητον στρόβιλον καὶ αὐτὴ κατὰ τὸ μέσον τοῦ πυθμένος προβαλλομένη ἐξέχοντα. Ὑπερθεν δὲ κατὰ

⁽⁵⁾ *Εὐσέβ.* Ἐκκλ. Ἱστορ. Γ', 4. Migne 20, 865.

⁽⁶⁾ *Χρυσόστομ.* εἰς τὴν ρῆσιν «ἔχοντες τὸ αὐτὸ πνεῦμα», ὁμιλ. Γ' § 11. Migne 51, 300.

τὴν περιτρέχουσαν στεφάνην τῇ φιάλῃ ἐκ χαλκοῦ τῷ τεχνίτῃ διατυπώθησαν ἀλεκτρυόνες, τράγοι τε καὶ κριοί, διὰ τινων συνρίγγων καὶ αὐτοὶ κρουνοὺς ὑδάτων ἐξερευγόμενοι καὶ οἷον ἐξεμούντες κατὰ τὸ τῆς φιάλης ὑποκείμενον ἔδαφος» (¹). Ἡ φιάλη συνεχίζεται καὶ μετὰ τοὺς χρόνους Βασιλείου τοῦ Μακεδόνα, διότι παρὰ τοῦ αὐτοῦ Πορφυρογεννήτου, τὰ κατὰ τὴν «βασίλειον τάξιν» τῶν ἡμερῶν του ἐκθέτοντος, πληροφορούμεθα ὅτι ἐν ταῖς ἡμέραις του, ἦτοι κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα, εἰσερχόμενος ὁ αὐτοκράτωρ εἰς τὸν ἐν ΚΠόλει ναὸν τοῦ ἁγ. Μωκίου, ἐνίπτετο ἐν τῷ λουτήρι τοῦ ναοῦ προηγουμένως *.

Γνωστὴ ἡ καρικινικὴ ἢ παλινδρομικὴ ἐπιγραφή, ἡ ἐπὶ τῆς φιάλης τῆς ἁγ. Σοφίας, ἐκ δεξιῶν τε καὶ ἀριστερῶν, ὁμοιότροπως ἀναγινωσκομένη, καὶ εἰς Γρηγόριον τὸν Θεολόγον ἀποδομένη

ΝΙΨΟΝ ΑΝΟΜΗΜΑΤΑ ΜΗ ΜΟΝΑΝ ΟΨΙΝ

Παραμεφερῇ πρὸς τὸ νόημά της εἶνε ὅσα ὁ Χρυσόστομος περὶ ἐσωτερικῆς νίψεως ἀνέπτυξεν. Ἄγονοι εἶνε οἱ τύποι, ὅπου καὶ τὸ πνεῦμα δὲν συμπράττει. Ὁ ἐξωτερικὸς ἀγνισμὸς προαπαιτεῖ τὸν ψυχικὸν ἀγνισμόν. Ναί· εἶνε ἔθος τῆς Ἐκκλησίας, λέγει ὁ ἱ. πατήρ, νὰ ἐμβαίνωμεν εἰς τὸν ναὸν μὲ καθαρὰ ἱμάτια καὶ ἀφοῦ προηγουμένως νίψωμεν ἐν τῇ φιάλῃ τὰς χεῖρας. «καὶ γὰρ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τοιοῦτον ὁρῶμεν ἔθος κρατοῦν παρὰ τοῖς πολλοῖς». Ἀλλ' ὑπάρχει τι σπουδαιότερον τούτου: τὸ νὰ παραστήσωμεν τὴν ψυχὴν μας ἀκηλίδωτον πρὸ τοῦ ἐτάζοντος νεφροῦς καὶ καρδίας καὶ καθαρισθῶμεν ἀπὸ τῶν κρυφίων ἡμῶν. «Καὶ ταῦτα λέγω (ἐπιφέρει) οὐ κωλύων, ὥστε χεῖρας νίπτειν οὐδὲ στόμα, ἀλλὰ βουλόμενος οὕτω νίπτειν, ὡς προσήκει, οὐχ ὕδατι μόνον, ἀλλ' ἀντὶ τοῦ ὕδατος ταῖς ἀρεταῖς» (²). Καὶ ὁ Τερτυλλιανὸς δὲ ἡρώτα πρὶν ἀπὸ τοῦ Χρυσόστομον: «Τὶ τὸ ὄφελος

(¹) Migne 109, 344.

* Αὐτ. 112, 324.

(²) Χρυσόστομ. ὁμιλ. νὰ εἰς Ματθ. § 4. Migne 58, 815.

νὰ πορευῆται τις εἰς προσευχὴν μὲ τὰς χεῖρας μὲν λελουμένας, ἀλλὰ μὲ τὸ πνεῦμα ἀκάθαρτον» ⁽⁹⁾;

Πολὺ σπουδαιότερον τῆς ἀρχαῖκῆς φιάλης εἶνε τὸ ἀρχαῖον βαπτιστήριον, τοσοῦτον ἐκείνης ὑπερκείμενον, ὅσον τὸ μυστήριον ὑπέρκειται μιᾶς ἀπλῆς ἐκκλησιαστικῆς συνηθείας. Ὡς γνωστόν, κατὰ τὴν πρώτην ἐμφάνισιν τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὸ βάπτισμα ἐτελεῖτο ἐν τῷ ὑπαίθρῳ, εἰς τὰ ὕδατα ποταμῶν ἢ ἄλλων φυσικῶν τοῦ ὕγρου στοιχείου δεξαμενῶν, κατὰ τὸ τοῦ Κυρίου παράδειγμα ἢ τὸ τοῦ εὐνούχου δυνάστου τῆς βασιλείας Κανδάκης, τοῦ ἐν ὕδατι ρέοντι ὑπὸ τοῦ Φιλίππου βαπτισθέντος. Ὁ Ἀπολογητὴς Ἰουστίνος ἐν τῇ α' ἀπολογία του μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι οἱ πρὸς ἀναγέννησιν προευντρεπισθέντες «ἄγονται ἐνθα ὕδωρ ἐστί». ποτάμιον δηλ. ἢ πηγαῖον ἢ οἶονδῆποτε πρόχειρον ἄλλο. Ὁ Ἱερώνυμος ἀναφέρει, ὅτι εἰς τὰς ἡμέρας του πολλοὶ ἀνελάμβανον μακρυνὴν ὁδοιπορίαν μέχρι τῆς ἁγ. Γῆς, διὰ νὰ βαπτισθῶσιν εἰς τὰ ρεῖθρα, τὰ καθαγιασθέντα ὑπὸ τοῦ Κυρίου ⁽¹⁰⁾. Γρηγόριος ὁ Φωτιστής, ὁ ἱεραπόστολος τῶν Ἀρμενίων, ἐβάπτιζε τοὺς εἰς Χριστὸν προσερχομένους (λέγει ἡ ἱστορία) εἰς τὸν Εὐφράτην, καθ' ὃν τρόπον ἀκολούθως οἱ Ρῶσοι, μὲ τὸν Βασιλέα των Βλαδίμηρον ἐπὶ κεφαλῆς, ἐβαπτίσθησαν εἰς τὸν Δνεῖπερον. Ἀλλ' ὁ ἀπέριτος μολαταῦτα οὗτος τρόπος τοῦ βαπτίζεσθαι δὲν ἦτο δυνατόν νὰ γενικευθῇ. Εἴτε πρὸς ἀποφυγὴν ἀτμοσφαιρικῶν ἐπηρεϊῶν, καὶ δὴ ἐν ὥραις χειμῶνος, εἴτε χάριν εὐκοσμίας, ἐκρίθη ἐπάναγκες, ὅπως οἰκοδομηθῶσιν ἰδιαίτερα πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον παρὰ τὸν ναὸν οἰκοδομήματα. Ταῦτα, βαπτιστήρια ἢ φωτιστήρια, ἐστὶν ὅτε δὲ καὶ πηγαὶ ἱερῶν ναμάτων καὶ κολυμβῆθραι τοῦ Πνεύματος ὀνομαζόμενα, ἀπήρτιζον εἰς τὰς μητροπόλεις ἰδίᾳ, κτίρια εὐμεγέθη, ὅπου ἑκατοντάδες ἡδύ-

⁽⁹⁾ *Tertullian. de oratione. c. 13. Migne P. L. 1, 1271.* Διδακτικὸς καὶ ὁ μεταξὺ Χριστοῦ καὶ Φαρισαίου Λευεὶ διάλογος, ἐξ ἀποσπάσματος ἀποκρύφου Εὐαγγελίου περιωθεῖς καὶ ἐν Ὁξυρύγχῳ κατὰ Δεκ. τοῦ 1905 εὑρεθεῖς. Ἐδημοσιεύθη ἐν Νέᾳ Σιὼν Ἱεροσολύμων τόμ. Η', σ. 322—331.

⁽¹⁰⁾ *Hieronym. de situ et nominibus loc. hebr. 182. Migne, P. L. 23, 931.*

ναντο νὰ βαπτισθῶν ταυτοχρόνως, γνωστοῦ ὄντος ὅτι τότε μόνον δις τοῦ ἔτους ἡ Βάπτισις ἐτελεῖτο, ἐκτὸς εἰ μὴ που ἡ ἐσχάτη ἀνάγκη ἀπῆτει Βάπτισιν ἔκτακτον. Ὁκτάγωνον ἢ πολύγωνον, ὥς εἶδομεν, εἶχον σχῆμα τὰ βαπτιστήρια. Διηροῦντο δ' ἔσωθεν, ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὸν προαύλιον οἶκον, ὅπου ἡ ἀπόταξις τοῦ Σατανᾶ καὶ ἡ ὁμολογία τῆς πίστεως ἐλάμβανον χώραν, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὸν ἐσώτερον οἶκον, ἔνθα ὑπῆρχεν ἡ εὐρυτάτη τῶν ὑδάτων δεξαμενὴ, ἡ δι' ὑποκειμένου σωλήνος πληρουμένη, παρὰ τὰ χεῖλη τῆς ὁποίας ἔστατο ὁ ἱερεὺς, βαπτίζων τὸν διὰ τριῶν συνήθως μαρμαρίνων θαμβίδων πρὸς τὰ ὕδατα καταβαίνοντα.

Βαπτιστήρια, ὥς τὰ ἄνω, διεσώθησαν μέχρι τῶν ἡμερῶν μας καὶ ἐν τῇ Δύσει μὲν οὐχὶ ἀξιοκαταφρόνητα, οἶον τὸ τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς Ραβέννης ὑπὸ τὸ ὄνομα Santo Giovanni in Fonte, τὸ ἐν Ἀκυληῖᾳ ὑπὸ τὸ ὄνομα Chiesa dei Pagani, τὸ ἐν τῇ ἐν Ρώμῃ ναφ τῆς Santa Costanza καὶ τὸ ἐν αὐταῖς ταῖς κατακόμβαις βαπτιστήριον τοῦ ἁγ. Ποντιανοῦ, διὰ νὰ καταρραπίζωσι τοὺς Παπιστάς, οὐ μόνον ἀντὶ τοῦ καταδυθισμοῦ τὴν ἐπίχουσιν ἐπινοήσαντας, ἀλλὰ καὶ δι' ὕδατος ἐγκλείστου, ἀκινήτου, ὀζώδους, παχυτάτου καὶ ἡλισμένου τὴν καθαρτήριον μύσιν ἐπιτελοῦντας ⁽¹¹⁾, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ. Ἀνατολῇ διεσώθησαν. Ἀρκούμεθα ν' ἀναφέρωμεν δύο: τὸ τοῦ ἁγ. Γεωργίου ἐν Ἑτρά τῆς Κεντρικῆς Συρίας, τὴν διαφωτιστικὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ὁποίου θ' ἀπαντήσωμεν εἰς τὰ περὶ ἐπιγραφῶν, καὶ

(11) «Δις τοῦ ἔτους ἀγιάζουσιν οἱ Λατῖνοι τὸ ὕδωρ τοῦ κατ' αὐτοὺς βαπτίσματος, τῇ παραμονῇ τοῦ μεγ. Σαββάτου καὶ τῆς Πεντηκοστῆς· ἐμβάλλουσι δ' εἰς τοῦτο καὶ ἄλας· καὶ θησαυρίζαντες εἰς εὐμέγεθες σκεῦος, ὃ καλοῦσιν εὐπρεπῶς κολυμβήθραν—ἥτις εὐρίσκεται ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ—κατακλείουσιν ὑπὸ κλειδί. Ἐντεῦθεν ἐξάγουσιν δι' ὄλου τοῦ ἔτους ὅσον ἐκάστοτε ἀναγκαῖον πρὸς τὴν χρεῖαν τοῦ ραντίσματος. Ἐπειδὴ δὲ τὸ ὕδωρ ὄζει πολλάκις καὶ πάσχει, οἷα εἰκόσ, ὕδωρ κοινὸν δι' ἔτους ἀκινήτου, διατέτακται τοῖς ἱερεῦσιν ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἐξ ἄλλης ἐκκλησίας λαμβάνειν, εἴπερ ἀφθώτερον εὐρεθῇ. Τοῦτο λέγει ἀνωτέρω ὁ Κωνσταντίνος ὕδωρ ὀζώδες καὶ παχύτατον ἡλισμένον». Κωνσταντίνου Οἰκονόμου, Σημειώσεις τινές περὶ τοῦ τύπου τοῦ ἁγ. Βαπτίσματος, Τὰ Σφζόμενα, τόμ. Α' σ. 472 σημ.

τὸ ἐν Γκιούλ—μπαξέ, παρὰ τὰς ἀρχαίας Κλαζομενάς, τῇ 1900, ἀνακαλυφθέν. Τὸ τελευταῖον κεῖται δεξιόθεν θασιλικῆς, μεθ' ἧς συνέχεται, εἶνε δὲ τοῦ 7ου αἰῶνος λείψανον. Ἀπὸ τοῦ νάρθηκος τοῦ ναοῦ τρεῖς θύραι εἰσάγουσιν εἰς αὐτό, ἐτέρα δὲ θύρα ἐκ τοῦ ἀπέναντι μέρους. Ἡ δεξαμενὴ τοῦ διασφύζει ἀκόμη τὰς τρεῖς μαρμαρίνας βαθμίδας τῆς, δι' ὧν κατήρχετο ὁ βαπτιζόμενος. Εἰς τὰς τέσσαρας τοῦ βαπτιστηρίου γωνίας τέσσαρες ὀγκώδεις κίονες ἀνυψοῦντο, δεικνύοντες σήμερον μόνον τὰς βάσεις των, ὑπεράνω δ' αὐτῶν, ὡς φαίνεται, ἐφηπλοῦτο θόλος σκεπάζων τὴν οἰκοδομήν. Τὸ πάτωμα ἐκοσμεῖτο διὰ μουσειωμάτων. Παραξέτείνεται δὲ πρὸ τοῦ βαπτιστηρίου θάλαμος, ἐν ᾧ οἱ κατηχούμενοι ἀνέμενον καὶ αἱ θύραι, αἱ ἀπὸ τοῦ θαλάμου εἰς τὸ βαπτιστήριον φέρουσαι, εἶχον οὕτω τοποθετηθῇ, ὥστε, μεταβαίνοντες πρὸς τὸ Βάπτισμα οἱ μήπω βεβαπτισμένοι, νὰ μὴ διέλθωσιν ἀπὸ τὸν καθ' αὐτὸ ναόν· πολὺ ὀρθά, ἀφοῦ ἀκόμη δὲν εἶχον καταγραφῇ εἰς τὸ μητρώον τῆς Ἐκκλησίας. Τέλος τὸ ὕδωρ διωχετεύετο εἰς τὴν κολυμβήθραν διὰ τοῦ ὑποκειμένου σωλήνος λίαν τεχνικῶς καὶ εὐφυῶς ⁽¹²⁾.

Περὶ τοῦ βαπτιστηρίου τῆς ἀγ. Σοφίας, τοῦ ἔξωθεν τετραγώνου καὶ ἔσωθεν ὀκταγώνου, τοσοῦτον δὲ εὐρέος, ὥστε καὶ σύνοδοι ἐν αὐτῷ νὰ συγκροτῶνται καὶ κατηχούμενοι νὰ διδάσκωνται, δὲν θὰ γράψω τι. Θὰ παραθέσω ὁμῶς μίαν ἱστορίαν σχετικὴν μὲ τὸν ὑποκείμενον σωλήνα, ἣτις, ἂν ὅχι ἄλλο, δεικνύει πῶς ἡ πονηρία δύναται νὰ παύσῃ κάποτε καὶ μὲ τὰ ἱερώτερα. Ἰουδαῖος τις ἀπάτεων, γράφει ὁ ἱστορικὸς Σωκράτης, ὑποκρινόμενος τὸν Χριστιανόν, πολλάκις ἐβαπτίζετο καὶ διὰ τῆς τέχνης ταύτης χρήματα ἐπορίζετο. Ἐπειδὴ δὲ πολλὰς Χριστιανικὰς αἱρέσεις ἠπάτησε—διότι καὶ τῶν Ἀρειανῶν καὶ τῶν Μακεδονιανῶν τὸ βάπτισμα εἶχε δεχθῇ—καὶ δὲν εἶχε πλέον τίνα ν' ἀπατήσῃ, ἔρχεται ἐπὶ τέλους εἰς τὸν Παῦλον, τὸν τῶν Ναυατιανῶν ἐπίσκοπον, ἐκφράζων εἰς αὐτὸν τὴν ἐπιθυμίαν νὰ

(12) Περὶ τοῦ βαπτιστηρίου τούτου ὅρα παρὰ Cabrol ἄρθρ. «baptistère» ὑπὸ H. Leclercq.

δεχθῇ τὸ βάπτισμα ἐκ τῆς σεβασμίας χειρός του. Ὁ δὲ Παῦλος προθύμως μὲν συναινεῖ, τότε δὲ μόνον, τῷ λέγει, θὰ τὸν βαπτίσῃ, ὅταν κατηχηθῇ καὶ νηστεύσῃ προηγουμένως. Ὁ Ἰουδαῖος νηστεύει, χωρὶς νὰ τὸ θέλῃ. Ἀλλ' ὅσῳ πλέον ἡ νηστεία τὸν πιέζει, τόσῳ πλέον παρακαλεῖ νὰ βαπτισθῇ διὰ νὰ ἀπαλλαγῇ αὐτῆς. Ὁ Παῦλος, μὴ θέλων νὰ τὸν λυπῇ περισσότερον διὰ τῆς ἀναβολῆς, ἐτοιμάζει τὰ πρὸς τὸ βάπτισμα ἀναγκαῖα. Τοῦ ἀγοράζει λαμπρὰν ἐνδυμασίαν. Διατάσσει νὰ πληρωθῇ ὕδατος ἢ δεξαμενὴ τοῦ βαπτιστηρίου καὶ φέρει τὸν Ἑβραῖον εἰς αὐτήν. Ἀλλ' ὦ τοῦ θαύματος! Μία ἀόρατος καὶ Θεῖα δύναμις κάμνει τὸ ὕδωρ τοῦ βαπτιστηρίου ἀφνές! Γεμίζουν ἐκ νέου τὴν κολυμβήθραν «διὰ τοῦ ὑποκειμένου πόρου», κλείσαντες ἐπιμελῶς πᾶσαν ὁπήν, ἐξ ἧς τὸ ὕδωρ θὰ ἐξέρρεε καὶ φέρουν τὸν Ἰουδαῖον, ἀλλὰ...καὶ πάλιν τὸ ὕδωρ ἐξαφανίζεται. Ὁ ἐπίσκοπος τότε ἠγγόνησεν. «Ἡ κακουργεῖς, εἶπε πρὸς τὸν ἀπατεῶνα, ὦ ἄνθρωπε, ἡ ἀγνοῶν ἤδη τοῦ βαπτίσματος ἔτυχες». Τὸ θαύμασιον συμβὰν ἐν ἀκαρεῖ διεδόθη, ὁ κόσμος συνέρρευσε εἰς τὸ βαπτιστήριον καί, διὰ τῆς μαρτυρίας ἐνὸς ἐκ τῶν παρόντων, ἀνεκαλύφθη τὸ τέχνασμα τοῦ χρηματοπίστου Ἑβραίου ⁽¹³⁾.

ΚΕΦ. ΙΒ'.

Ο ΝΑΡΘΗΞ

Ἦρευνήσαμεν, ὅση ἡμῖν δύναμις, τὴν αὐλὴν τοῦ ναοῦ. Διήλθομεν διὰ σταυρῶν καὶ μνημάτων. Ἠκούσαμεν κρούμενα τὰ σήμαντρα καὶ τὰς καμπάνας. Ἐρρίψαμεν ἐπὶ τῆς σχολῆς καὶ τῆς βιβλιοθήκης μελετηρὰ τὰ βλέμματα. Νίψαντες δὲ χεῖρας καὶ νοῦν εἰς τὴν ἐν τῷ μεσαυλίῳ ἀρχαιοπρεπῇ φιάλῃ καὶ ὑποκλιθέντες πρὸ τοῦ βαπτιστηρίου, χωροῦμεν ἤδη μετ' εὐλαθείας πρὸς τὸν πρόναον ἢ νάρθηκα, τὸν εἰς τὰ ἔνδον τοῦ εὐκτηρίου ἡμᾶς χειραγωγοῦντα καὶ ἐνθυμίζοντα τὸ τοῦ Στουδίτου ἐπὶ τῶν πυλῶνων τοῦ ναοῦ ἐπίγραμμα:

(13) Σωκράτ. Ἑκκλ. Ἱστορ. Ζ', 17. Migne 67, 772.

Πύλας διάρας τοῦ ναοῦ τῶν ἐνθάδε,
ἴσθι προσοίσων πνεῦμα συντετριμμένον
καὶ τοῦτο θῆμα δεκτόν ἐστι Κυρίῳ ⁽¹⁾.

Ἡ ἐτυμολογία τῆς λέξεως «νάρθηξ» εἶνε δυσεξιχνίαστος. Ἡ γνώμη Συμεὼν τοῦ Θεσσαλονίκης ⁽²⁾, ὅτι ἡ λέξις εἶνε σύνθετος ἐκ τοῦ ναός καὶ ἀρχή («νάρθηκες δὲ λέγονται, ἦτοι τῶν ναῶν ἀρχαί») εἶνε μὲν εὐψυχής, ἀλλ' ὅχι καὶ σοβαρά. Πολλῶ βέλτιον ν' ἀνατρέξωμεν εἰς τὴν ἀρχικὴν τῆς λέξεως ἔννοιαν, καθ' ἣν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ὁ νάρθηξ ἐξελαμβάνετο, εἴτε συνώνυμος τοῦ ἐπὶ μήκει αὐχοῦντος φυτοῦ καλάμου, εἴτε συνώνυμος τοῦ ἐπιμήκους κιβωτιδίου, ἐν ᾧ ἱατρικὰ καὶ μῦρα ἐφυλάσσοντο. Ἡ ὁμοιότης λοιπὸν μεταξὺ τούτου καὶ ἐκείνων εἶνε ὁμοιότης σχήματος. Ὡς ὁ κάλαμος—νάρθηξ καὶ ὡς τὸ κιβωτίδιον—νάρθηξ ἦσαν πράγματα ἐπιμήκη, οὕτω καὶ ὁ πρόναος ὠνομάσθη νάρθηξ διὰ τὸ λίαν ἐπίμηκες δρομικὸν σχῆμά του. Ἐν αὐτῷ ἄλλως τε, ὡς ὀφόμεθα, ἐφυλάσσοντο τὰ φάρμακα τῆς ἐκκλησιαστικῆς πειθαρχίας, δι' ἣν ὁ πρόναος εἶχε σημασίαν πυξίδος φαρμακευτικῆς. Καὶ ταῦτα μὲν οὕτως. Ἐκ δὲ τῶν διαφορῶν ἐπιθέτων, τῶν εἰς τὸν νάρθηκα ἀποδοθέντων, τὸ τῆς ἐπιδερμίδος τῆς ἐκκλησίας κατὰ μεταφορὰν ἐκ τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, εἶνε τὸ πλεόν ἀξιοσημεῖωτον. «Ἐθάπτετο μὲν οὖν τὸ πολύαθλον ἐκεῖνο καὶ νικηφόρον σῶμα (γράφει Νικηφόρος ὁ Βλεμμίδης περὶ τοῦ ἁγ. Νικολάου) ἐν χ ρ ῶ τ ο ὕ ν α ο ὕ· νάρθηκα τὸν τόπον καλεῖν εἰώθαμεν» ⁽³⁾.

Ὁ ἀρχαῖος νάρθηξ ἦτο πολὺ πλατύτερος ἢ ὁ νῦν. Διηρεῖτο οὐχὶ σπανίως εἰς ἐσωνάρθηκα καὶ ἐξωνάρθηκα, ὧν ἐκάτερος ἀπετέλει καὶ ἰδιαιτέραν κλινικὴν, οὕτως εἰπεῖν, ἀποπτώσεων ἀπὸ τοῦ Θεοῦ. Ἐν τῷ νάρθηκι ἴσταντο τὸ πάλαι οἱ αἵρετικοί, οἱ Ἰουδαῖοι, οἱ εἰδωλολάτραι καὶ οἱ ἄπιστοι ἀκόμη, τοὺς ὁποίους ἴσως αὖραι τῆς μυστηριωδῶς ἐπιπνεούσης χάριτος ἐκεῖ ὤθησαν,

⁽¹⁾ Migne 99, 1796.

⁽²⁾ Migne 155, 357.

⁽³⁾ Παρὰ Neale, Holy Eastern Church, Introduction σ. 213.

ἵνα ἐπιφάνῃ καὶ ἐπ' αὐτοὺς ὁ Χριστός. Εἰς τὸν νάρθηκα παρέ-
μενον ὁμοίως, ἕκαστος εἰς τὴν ἰδιαιτέραν του στάσιν, καθὼς θ'
ἀναπτύξωμεν εἰς τὰ περὶ ἐξομολογήσεως, οἱ ἐν μετανοίᾳ, ἔτι δὲ
καὶ οἱ κατηχούμενοι καὶ οἱ ἐνεργούμενοι. «Ἔστι γάρ, ἔστιν ἡ
θεοειδὴς ἱεραρχία δικαιοσύνης ἱεῶς ἀνάπλεως καὶ τὸ κατ' ἄξίαν
ἐκάστῳ σωτηρίως ἀπονέμει...» Ὡς περ οὖν εἰ ἀτέλεστα καὶ ἀμόρ-
φωτα προσπέσοι τὰ κατὰ σάρκα θρέφῃ τῆς οἰκειᾶς μαιεύσεως,
ὥς ἀμβλωθρίδια καὶ ἐκτρώματα, τὴν ἀγέννητον καὶ ἄζωον καὶ
ἀφώτιστον ἐπὶ γῆς ἀπόπτωσιν ἔξει,... οὕτω καὶ τῶν ἱερῶν ἡ
πάνσοφος ἐπιστήμη πρῶτα μὲν αὐτοὺς τῇ τῶν μορφωτικῶν καὶ
ζωοποιῶν λογίων εἰσαγωγικῇ τροφῇ μαιεύεται, τελεσφορήσασα
δὲ τὴν πρὸς θεογενεσίαν αὐτῶν ὑπόστασιν, ἐνδίδωσι σωτηρίως
αὐτοῖς ἐν τάξει τὴν πρὸς τὰ φωτοειδῆ καὶ τελεσιουργικὰ κοι-
νωνίαν» (4). Ὁ νάρθηξ λοιπὸν ἦτο ἡ μήτρα τῆς Ἐκκλησίας,
ἐν ᾗ πρῶτον διεμορφοῦντο οἱ κατηχούμενοι καὶ εἶτα ἡνοίγον
τὰ ὅμματα εἰς τὴν ἐν Χριστῷ ζωὴν.

Ἄλλ' ὁ νάρθηξ ὁμοίως ἦτο καὶ τὸ σωφρονιστήριον τῶν
τὴν ποινὴν τῶν ἀποτιόντων ἁμαρτωλῶν, ἀποκεκομμένων προσω-
ρινῶς ἀπὸ τοῦ συμπροσευχομένου σώματος τῶν πιστῶν, καὶ
ιδιωτῶν ἦσαν, καὶ αὐτοὶ οἱ βασιλεῖς. Φέρεται παράδοσις, κατὰ
τὴν ὁποίαν, ὅτε κατὰ τὴν παννυχίδα τοῦ Πάσχα Φίλιππος ὁ
Ἄραψ ἠθέλησε νὰ μετὰσχῃ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐορτῆς ἐν τῷ
τῆς Ἀντιοχείας ναῷ, Βαβύλας, ὁ τῆς ἐκκλησίας ἐκείνης ἅγιος
ἐπίσκοπος, μετὰ παρρησίας τῷ ὑπέδειξεν, ὅτι τότε μόνον θὰ τῷ
ἐπετρέπετο νὰ εἰσέλθῃ ἐντός, ὅταν προηγουμένως θὰ ἐξωμολο-
γεῖτο τὰ ἁμαρτήματά του καὶ θὰ συγκατηρήθῃ ἐαυτὸν «τοῖς ἐν
παραπτώμασιν ἐξεταζομένοις, μετανοίας τε χῶρον ἔσχουσιν» (5),
ὅταν δηλ. θ' ἀπέτιε τὴν ποινὴν του ἐν τῷ προνάῳ μετὰ τῶν
συναμαρτωλῶν του. Οὕτω βραδύτερον καὶ Φώτιος, ὁ καλλιστέ-
φανος τῆς Ὁρθοδόξιας ὁμολογητής, θ' ἀποκωλύσῃ τῆς ἁγ. Κοι-
νωνίας Βασιλείον τὸν Μακεδόνα διὰ τὸν φόνον τοῦ προκατόχου

(4) Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, Ἐκκλ. Ἱεραρχία Γ', 6. Migne 3, 432—3.

(5) Εὐσεβ., Ἐκκλ. Ἱστορ. 5', 34. Migne 20, 596.

του, Νικηφόρος δ' ὁ Βλεμμύδης τὴν «ἐξόχως ἐρωμένην τῇ βασι-
λειᾷ» ἀρχέντισσαν Μαρκεζίναν, κατησχυμμένην καὶ ὀδυρομένην
ἀπὸ τῆς θ. λειτουργίας θ' ἀποπέμψῃ.

Καὶ οἱ ἄποροι δὲ ἴσταντο τὸ πάλαι ἐν τῇ νάρθηκι, ἐξαιτού-
μενοι τὴν ὕλικὴν συνδρομὴν τῶν εὐπορούντων, ὡς ἐξάγεται ἐκ
τῶν λόγων τοῦ Θεολόγου, συγκινητικωτάτην παρέχοντος ἡμῖν
εἰκόνα τῶν ἐν τοῖς προθύροις καλινδουμένων πενήτων, τῶν ὑπὸ
τῆς νόσου συνεζευγμένων καὶ ἐλαιοδόταν παρουσιαζόντων τοῖς
ἐκκλησιαζομένοις θέατρον, ἵνα ἡμῖν ᾧσι τῆς ἀσθενείας ὑπομνή-
ματα καὶ πείθωσι μηδενὶ τῶν παρόντων καὶ ὀρωμένων ὡς ἐστῶτι
προστίθεσθαι καὶ προσκεῖσθαι. «'Αντάδει (λέγει) τοῖς ἱεροῖς
ἔνδον μέλεσιν ὁ τῶν αἰτήσεων ὀδυρμός, καὶ ταῖς μυστικαῖς
φωναῖς θρήνος ἐλαιοδὸς ἀντεγείρεται» ⁽⁶⁾. Παρομοίας περιγρα-
φᾶς περὶ τῶν ἐν τοῖς ναοῖς καὶ τοῖς μαρτυρίοις προκαθημένων εἰς
τὰ προπύλαια πενήτων παρέχει ἡμῖν ὁ γλυκὺς Χρυσόστομος,
παριστῶν δαιμονιώντας, ἀναπήρους, γέροντας, τυφλοὺς, δι-
στραμμένους τὰ μέλη, ὥσπερ τινὰς κύνας θαυμαστοὺς τὰς βασι-
λικὰς φυλάττοντας αὐλάς, ἵνα ἡμεῖς εἰς τούτους ἀποδιδέποντες,
τὸν τύπον καὶ τὸν ὄγκον ἀποθώμεθα ⁽⁷⁾.

Καὶ ἐνῷ ὁ διὰ τοῦ νάρθηκος ἐν τοῖς τότε χρόνοις διαπο-
ρευόμενος ἀπέβαινε φιλοσοφικώτερος ἐκ τοῦ ἀλγεινοῦ θεά-
ματος τῶν πενήτων, φιλοσοφικώτερος ὁμοίως ἀπέβαινε καὶ ἐκ
τῆς θεωρίας τοῦ εἰς τὸν ναὸν εἰσερχομένου Αὐτοκράτορος,
ὅστις δὲν ἐπροχώρει μετὰ τοῦ ἐπιτελείου του εἰς τὰ ἔνδον,
ἂν δὲν ἀφήρῃ προηγουμένως ἐνταῦθα ἐκ τῆς κεφαλῆς τὸ
στέμμα καὶ ἐκ τῆς ὀφύος τὸ ξίφος, ἵνα, ἄνευ κοσμικοῦ κόμπου,
ὡς ἐλάχιστος ὑπήκοος, εἰσέλθῃ εἰς τοῦ Ὑπερτάτου Ἐξουσια-
στοῦ τὰ ἀνάκτορα, ταπεινοφροσύνης καὶ εὐσεβείας ὑπόδειγμα εἰς
τοὺς ὑπ' αὐτὸν γινόμενος. «Εἰσελθόντος τοῦ βασιλέως πρὸ τοῦ
νάρθηκος ἔνδον τοῦ βήλου, λαμβάνει ὁ πραιπόσιτος τὸ στέμμα
ἀπὸ τῆς κεφαλῆς τοῦ βασιλέως καὶ εἰσέρχεται ὁ βασιλεὺς ἐν

⁽⁶⁾ Γρηγ. Ναζιανζ. Περὶ φιλοπτωχίας κεφ. 13. Migne 35, 873.

⁽⁷⁾ Χρυσόστομ. ὁμ. ια' εἰς Α' Θεσσαλ. § 4. Migne 62, 466,

τῷ νάρθηκι» ⁽⁸⁾ Ἐν ἡμέραις μάλιστα ἐθνικῶν θλίψεων, οὐδὲ μέχρι νάρθηκος προσήρχετο ἐστεμμένος ὁ βασιλεὺς. Ὅταν ὁ μέγας σεισμός τῆς 14 Δεκ. 557 ἔσεισε τὴν τοῦ Βύζαντος πόλιν, «ὁ βασιλεὺς [Ἰουστινιανὸς] οὐκ ἐφόρεσε τὸ στέμμα ἐπὶ ἡμέρας τεσσαράκοντα, ἀλλὰ καὶ τῇ ἁγίᾳ τοῦ Χριστοῦ Γεννήσει χωρὶς αὐτοῦ προῆλθεν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ» ⁽⁹⁾.

Καὶ ταῦτα μὲν τότε. Ἐν δὲ τοῖς μεταγενεστέροις χρόνοις ὁ νάρθηξ χάνει πολὺ τῆς παλαιᾶς σημασίας του, διὸ καὶ οὐσιωδῶς περιστέλλεται. Ἦδη Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης, ὁ ὀλίγον πρὸ τῆς ἀλώσεως ἀκμάσας, ἀναφέρει ὅτι, ἐνῷ κατ' ἀρχαιοτέρας ἐποχὰς καὶ οἱ κατηχούμενοι καὶ οἱ παραπεπτωκότες μετὰ τὸ βάπτισμα καὶ οἱ Θεὸν ἀρνῆσαι περιπεσόντες καὶ οἱ αἵματι ἀδελφικῷ χρανθέντες καὶ οἱ φόνον ἐργασάμενοι ἀπειργοντο τῆς μετὰ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος συνάξεως καὶ κατὰ συνέπειαν παρέμενον ἐν τῷ νάρθηκι, ἐξωθούμενοι κατὰ τὸ μυστηριώδες τῆς Θ. λειτουργίας μέρος, ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του ἐν τούτοις ἡ αὐτὴ αὐστηρότης δὲν ἴσχυε πλέον ⁽¹⁰⁾. Ἦδη δὲν γίνεται μνεῖα κατηχουμένων, ἐκτὸς εἰ μὴ κατὰ θεωρίαν. Οὐδὲ διέρχονται πλέον μετὰ βραχὺ τὸν νάρθηκα Χριστιανοὶ αὐτοκράτορες. Ἀλλ' ὁ τόπος χρησιμεύει, εἴτε εἰς γυναικωνίτην—καὶ δὴ δι' ὠρισμένην γυναικῶν τάξιν—εἴτε εἰς ἀνάγνωσιν ἀκολουθιῶν τινων, ἰδίᾳ παρὰ τοῖς μοναχοῖς, τοῖς διὰ τὴν αὐστηρότητα τοῦ βίου ἀντικαταστήσασι τὴν ἀρχαίαν τῶν μετανοούντων τάξιν. Καὶ οὕτως ὅμως διασφίξει τὴν παλαιάν του ἐν μέρει στυγνότητα. Ἡ εἰκὼν τοῦ παμφάγου Ἀδου, ἡ εἰκὼν τοῦ θηρίου τῆς Ἀποκαλύψεως, ἡ εἰκὼν τοῦ ὑπὸ τῶν ἑπτὰ θανασίμων ἁμαρτημάτων θέλεσι βαλλομένου ἀνθρώπου, πάντα ταῦτα καὶ τὰ παρόμοια, ὅχι τοὺς τοίχους τοῦ κυρίως ναοῦ, ἀλλὰ τοῦ νάρθηκος μέχρι σήμερον ἐπὶ δθόνης σκεπάζουσιν ⁽¹¹⁾. Αἱ λιταὶ ὁμοίως ἐν τῷ

⁽⁸⁾ *Κ. Πορφυρογεν.* Ἐκθ. βασιλ. τάξ. Migne 112, 365.

⁽⁹⁾ *Θεοφάνους Χρονογραφία*, Migne 108, 508.

⁽¹⁰⁾ *Συμεὼν Θεσσαλ. Περὶ ναοῦ ρμ' καὶ ρνγ'* Migne 155, 352 καὶ 357.

⁽¹¹⁾ *Robert Curzon*, *Visits to Monasteries of the Levant* σ. 198. καὶ *Athelstan Riley*, *Athos* σ. 146—7.

νάρθηκι λαμβάνουν καὶ τώρα χώραν, τὴν ἀπὸ τῶν οὐρανῶν ἀπόπτωσιν ἡμῶν ὑπεμφαίνουσαι· καθότι «τὸ ἔξωθεν ἡμᾶς τοῦ ναοῦ γίνεσθαι τὴν ἐκπτώσιν τοῦ Παραδείσου δηλοῖ καὶ τὸ κλεισθῆναι αὐτὸν ἡμῖν» (12). Τὰ λείψανα τῶν κεκοιμημένων, ὑπὸ τῶν ἀδελφῶν ἀποκομιζόμενα καὶ αὐτὰ τίθενται ἐν τῷ προνάῳ, καὶ μάλιστα ἂν λείψανα λαϊκῶν εἶνε (13).

Ἐν τοῖς ὑστέροις τούτοις χρόνοις ὁ νάρθηξ ἐχρησίμευσε καὶ ὡς τὸ γὰρφυλάκιον τῆς κοινότητος· διότι ἐν αὐτῷ ὁ δίσκος παρετέθη, τὴν συνδρομὴν τῶν ἐκκλησιαζομένων ἐκζητῶν. Καὶ τοῦτο μὲν δὲν ἀντιφέρεται, ἀλλὰ καὶ συνάδει μᾶλλον πρὸς τὴν ἐκκλησιαστ. συνείδησιν. Διότι τὸν ἐν τῇ Θ. λειτουργίᾳ ἔρανον ἀφηγεῖται ἀπ' ἀρχαιοτάτων ὁ μάρτυς Ἰουστίνος, γράφων ὅτι, μετὰ τὴν ἀγ. Μετάληψιν, «οἱ εὐποροῦντες καὶ βουλόμενοι, κατὰ προαίρεσιν ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ, ὃ βούλεται δίδωσι· καὶ τὸ συλλεγόμενον παρὰ τῷ προστώτι ἀποτίθεται· καὶ αὐτὸς ἐπικουρεῖ ὀρφανοῖς τε καὶ χήραις καὶ τοῖς διὰ νόσον ἢ διὰ ἄλλην αἰτίαν λειπομένοις καὶ τοῖς ἐν δεσμοῖς οὔσι καὶ τοῖς παρεπιδήμοις οὔσι ξένοις καὶ ἀπλῶς πᾶσι τοῖς ἐν χρεῖᾳ οὔσι κηδεμῶν γίνεται» (14). Ἄλλ' ὅταν τὸν ἕνα εὐσχήμονα δίσκον ἀντικαθιστῶσι δέκα τοιοῦτοι ἀσχήμονες καὶ οἱ ἥχοι τῶν ριπτομένων κερματίων συμπνίγουν τὰς εὐχὰς τοῦ ἱερουργοῦντος καί, παρ-εκτὸς αὐτῶν, ἄλλοι δέκα δίσκοι, κατὰ τὴν ἀκρόασιν τοῦ ἱ. Εὐαγγελίου, ἐν αὐτῷ τῷ ναῷ περιφέρωνται, ἐνῷ οἱ περιφέροντες δίκην ρωποπωλῶν φωνάζουν «διὰ τὸ λάδι», «διὰ τὸ κερὶ» κλπ., τότε διερωτᾶται τις ἂν δὲν ἦτο χιλιάνκις προτιμότερον νὰ ἔλειπε καὶ τὸ λάδι καὶ τὸ κερὶ διὰ νὰ μὴ σβύνηται ἡ ψυχικὴ λαμπρότης καὶ εὐκοσμία, ἢ πολλῶν μᾶλλον ἂν δὲν ἦτο προτιμότερον νὰ πληρόνουν οἱ ἐνορεῖται τὴν ἐτησίαν συνδρομὴν των καὶ ἀπαλλάσσῃται ὁ οἶκος τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τοῦς κολλυθιστάς.

(12) *Συμεὼν Θεσσαλ.* Migne 155, 613.

(13) *L. Allatins*, De templis Graecorum, Cologne 1645 σ. 8—10. τοῦ αὐτοῦ De narthece, Cologne 1645. *Goar* Εὐχολόγ. 526.

(14) Ἰουστίνου Α' Ἀπολογ. 67. Migne 6, 429. Πρὸς καὶ *Tertullian.* Apolog. c. 39, Migne P. L. 1, 533.

Περὶ νάρθηκος γράφοντες, ἃς ἐνθυμηθῶμεν ἐν τέλει καὶ τὸ μυστικὸν σχολεῖον τῆς μαύρης μας δουλείας. Τὸ σκότος ἔξωθεν ἀνησύχως κατήρχετο. Οἱ δρόμοι ἦσαν ἔρημοι. Κάπου κάπου θηματισμὸς ἠκούετο ἀγρίου Γενιτσάρου. Ἄλλ' ὑπὸ τὴν ἀμφίβολον χειραγωγίαν τοῦ καλοῦ φεγγαριοῦ ἔσπευδον οἱ πάπποι μας πρὸς τὸν ταπεινὸν πρόναον, ὅπως ἐπὶ ψιαθῶν καὶ ὑπὸ τὸ φῶς τῆς σιγοτριζούσης κανδήλας μάθουν τὰ καλὰ γράμματα. «Σταυρὲ βοήθει με» ἤρχιζεν ἡ φυλλάδα τοῦ Ἀλφάβητου. Τὴν ἠκολούθει τὸ Χτωῆχι ἢ Φτωῆχι ἢ Στωῆθι, οὕτως τὰ κόκκινα γράμματα παρελείποντο. Ἐπειτα ἡ ἀποστήθις τοῦ Ψαλτηρίου. Τέλος ὁ Ἀπόστολος, κτῆμα ὀλίγων, ἐμμούσως ἀπαγγελλόμενος. Δὲν ἔλειπον δὲ καὶ τὸ Δοκίμιον κονδυλίου καὶ καλῆς μελάνης καὶ ὁ Λογαριασμός, ἔστι δ' ὅτε καὶ ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Μουσικὴ διὰ τοὺς ἐν τοῖς ναοῖς χοροστατοῦντας⁽¹⁵⁾. Οὕτως ἡ Ἐκκλησία ἐγαλούχησε τὸ δοῦλον ἔθνος, τροχιάσασα δὲ εἰς τὸν νάρθηκά της τὴν διάνοιάν του, τὸ κατέστησεν ἱκανὸν πρὸς συντριβὴν τῶν ἀλύσεών του.

ΚΕΦ. ΙΓ'.

ΤΑ ΚΑΘΙΣΜΑΤΑ ΚΑΙ Ο ΓΥΝΑΙΚΩΝΙΤΗΣ

Ἀπὸ τοῦ νάρθηκος εἰς τὸ εὐκτῆριον τοῦ Λαοῦ, τὸν κυρίως δηλ. ναόν, φέρουσι τρεῖς συνήθως πύλαι, ἐκ ξύλου πολυτίμου ἢ σιδήρου ἢ ὀρειχάλκου κατεσκευασμέναι καὶ ἐντέχνως ἐξωραϊσμέναι. Μεταξὺ δ' αὐτῶν ἐξέχει ἡ μεσαία, ἣν «πρώτην εἴσοδον» ὁ Στουδίτης ὠνόμασε καὶ ὑπὲρ ἧς τοὺς ἐπομένους ἱαμβικοὺς ἀφιέρωσεν:

Οἴκου Θεοῦ μέλλοντες εἰσβαίνειν πύλην,
ἔξω γένοισθε τῆς μέθης τῶν φροντίδων
ἔν' εὐμενῶς εὖροιτε τὸν Κριτὴν ἔσω,
λύσεις ὑμῖν διδοῦντα τῶν ὀφλημάτων⁽¹⁾.

(15) Χρόνος, ἐπετηρὶς τοῦ Νεολόγου [ΚΠόλεως] τοῦ ἔτους 1872, σ. 151.

(1) Θεόδωρ. Στουδίτης, Migne 99, 1796.

Ἡ μέση πύλη τῆς ἁγ. Σοφίας, καὶ δὴ ἡ πρὸ τῆς Λατινοκρατίας, ἣς τὰ θαυμάσια καὶ δι' εἰκόνων καὶ σταυρῶν ἀνάγλυφα θυρόφυλλα κοσμοῦσι σήμερον τὴν πύλην τοῦ ἁγ. Κλήμεντος ἐν τῷ ναῷ τοῦ ἁγίου Μάρκου τῆς Βενετίας ⁽²⁾, εἶνε ἀρκετὴ νά μας πείσῃ ὁπόσῃν κατέβαλλον οἱ Ὀρθόδοξοι προσοχὴν εἰς ἐξωραϊσμὸν τῆς κυρίας ταύτης εἰσόδου, ἣτις διὰ τοῦτο καὶ ὥραία πύλη ἐκλήθη ⁽³⁾. Ἐκλήθη δὲ ἐπὶ τὸ ἐπισημότερον καὶ πληθυντικῶς πύλαι μεγάλαι, πύλαι ἀργυραῖ καὶ πύλαι τῆς κιβωτοῦ, ἔτι δὲ καὶ πύλαι βασιλικαί, εἴτε διότι κατὰ τὰς εὐσήμεους ἡμέρας ὁ Βυζαντινὸς μονάρχης δι' αὐτῆς ἐποίει τὴν βασιλικὴν του προσέλευσιν, εἴτε καὶ διότι δι' αὐτῆς εἰσέρχεται εἰς τὰ ἀνάκτορα τοῦ Ἐπουρανίου Βασιλέως πᾶς πιστός. Ταύτην τὴν πύλην μὲ τοὺς ἐν αὐτῇ ἐκτύπους σταυροὺς καὶ τὰς ἄλλας ἱεράς παραστάσεις ὑπαινίσσεται ὁ Χρυσορρήμων, ὅταν λέγῃ, ὅτι πολλοὶ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του ἔκυπτον, τιμῆς ἔνεκεν, καὶ τὴν ἡσπάζοντο, καθὼς παρὰ τοῖς ἀπλουστέροις συμβαίνει καὶ μέχρι σήμερον: ἢ οὐχ ὁρᾶτε ὅσοι καὶ τὰ πρόθυρα τοῦ ναοῦ τούτου φιλοῦσιν, οἱ μὲν κύψαντες, οἱ δὲ τῇ χειρὶ κατέχοντες καὶ τῷ στόματι τὴν χεῖρα προσάγοντες;» ⁽⁴⁾

Εἰς τὰ ἔνδον τοῦ θείου οἴκου εἰσερχόμενοι οἱ πιστοὶ καταλαμβάνουν τὴν πρέπουσαν θέσιν εἰς τὰ δυστυχῶς λίαν ἀραιὰ σήμερον στασίδια, οὕτω καλούμενα, διότι χρησιμεύουσι μᾶλλον ὥς ἐπιστηρίγματα πρὸς σχετικὴν ἄνεσιν ἀπὸ τοῦ ἐκ τῆς ὀρθοστασίας κόπου, καθὼς τὰ καλογηρικὰ δικανίκια, πρὸς τὰ ὅποια συγγενεύουσι ⁽⁵⁾, παρὰ ὡς ἔδραι πραγματικά, ἐφ' ὧν

⁽²⁾ *Εἰδγόν.* Ἀντωνιάδης, Ἐκφρασις ἁγ. Σοφίας τόμ. Α' σ. 159.

⁽³⁾ Ὅρα καὶ Πράξ. γ', 2—3.

⁽⁴⁾ Χρυσοστόμ. ὁμιλ. Α' εἰς Β' Κορ. § 2. Migne 61, 606—7.

⁽⁵⁾ Περὶ τῆς καταστάσεως τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας γράφων περὶ τὸ 1700 ὁ *Tournefort* ἐσημεῖου καὶ τάδε: «Ἡ ἀκολουθία εἶνε πολὺ μακρὰ καὶ διαρκεῖ πλέον τῶν 5 ἢ 6 ὥρῶν... ἐνῷ [οἱ ἐκκλησιαζόμενοι] στηρίζονται ἐπὶ εἰδούς τινῶν δικανικίων, μὲ τὰ ὅποια ὅλαι [αἱ Γραικικαὶ] ἐκκλησίαι εἶνε ἐφωδιασμέναι». *A Voyage into the Levant*, London 1718 τόμ. Α' σ. 108. Ἐχομεν ἄρα δίκαιον νὰ θεωρῶμεν μετὰ τοῦ *Neale* (Introd. σ. 206) τὰ στασίδια ὡς ἐπηρυξημένην ἔκδοσιν τῶν δικανικίων.

θα ἐκαθέζετό τις. Εἶνε γνωστὸν πόσον προσφιλὴς ἦτο παρὰ τοῖς Χριστιανοῖς τῆς Ἀνατολῆς ἡ ὀρθοστασία, ἐν ἣ ὁ τῆς Καισαρείας φωστὴρ ἐνέβλεπε καὶ τὸν τύπον τῆς μετὰ τοῦ Ἰ. Χριστοῦ συναναστάσεώς μας καὶ τὴν ἐπιπόθησιν τῶν ἄνω καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ προσδοκωμένου αἰῶνος, χωρὶς διὰ τοῦτο ν' ἀποδοκιμάζῃ καὶ τὴν ἐν εὐθέτῳ καιρῷ γονυκλισίαν, δι' ἧς—καθ' ἃ λέγει—ἔργῳ δεικνύομεν, ὅτι διὰ τῆς ἀμαρτίας εἰς γῆν κατερρύημεν, καὶ διὰ τῆς τοῦ Κτίσαντος ἡμᾶς φιλανθρωπίας εἰς οὐρανὸν ἀνεκλήθημεν ⁽⁶⁾. Καίτοι ὅμως καὶ ἡ γονυκλισία ἔχει τὸν τόπον τῆς κατὰ τὰς ἡμέρας τῆς μετανοίας καὶ ἡ ὀρθοστασία ἔχει τὸν τόπον τῆς κατὰ τὰς ἀναστασίμους, πλὴν καὶ τὸ κάθισμα εἰς τὰ ἀναγνώσματα, τὸ κήρυγμα καὶ μέρος τῆς ὑμνολογίας δὲν εἶνε ὅλως ξένον καὶ ἄηθες παρ' ἡμῖν. Οὐδεὶς βέβαια ἀξιοῦται νὰ ἔχῃ ἐν τῷ τόπῳ τῆς προσευχῆς ἀπαιτήσεις ἀνακλίντρων καὶ νὰ προσλαμβάνῃ σωματικῶς τοιαῦτα σχήματα, οἷα μόνον εἰς οἰκογενειακὰς διαχύσεις θὰ ἐπετρέποντο. Ἀλλὰ δὲν πρέπει καὶ πάλιν ἀναχρονιστικὸς ὑπερασκητισμὸς διὰ πολυώρου καὶ ἀδιακόπου ὀρθοστασίας νὰ καταπονῇ τὸ φύσει ἀσθενὲς σαρκίον ἐπὶ βλάβῃ τῶν εὐγενῶν λειτουργιῶν τοῦ πνεύματος. Ὅτι ἡ ὀρθοστασία ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ δὲν ἦτο συνεχὴς καὶ ὅτι τὸ κάθισμα ἐν ὀρισμέναις στιγμαῖς ἐπετρέπετο, τοῦτο ὑποστηρίζεται ὑπὸ πλείονων τῆς μιᾶς μαρτυριῶν. Ὁ Εὐσέβιος ὁμιλεῖ περὶ καθισμάτων παμπόλλων ἐν τῷ ναῷ τῆς Τύρου: «Ἐνεῖσι δὲ ἐν τῷδε τῷ ἱερῷ καὶ Θρόνοι, βάρθρα τε μυρία καὶ καθιστήρια» ⁽⁷⁾. Ὁ Ἰουστίνος γράφει: «Εἶτα, παυσαμένου τοῦ ἀναγινώσκοντος, ὁ προεστὼς διὰ λόγου τὴν νοουθεσίαν καὶ πρόκλησιν τῆς τῶν καλῶν τούτων μιμήσεως ποιεῖται· ἔπειτα ἀνιστάμεθα κοινῇ πάντες» ⁽⁸⁾. ἐξ οὗ ἔπεται ὅτι τὸ θ. κήρυγμα οἱ ἀρχαῖοι Χρι-

⁽⁶⁾ *Μ. Βασιλείου*, Περὶ ἀγ. Πνεύματος κεφ. 27. Migne 32, 192. «Ὑπομνησκόμεθα διὰ τοῦ ὀρθοῦ σχήματος, ἄνω ὄρῳντες, τῶν μελλόντων καὶ οὐρανίων» λέγει καὶ ὁ Βαλσαμῶν.

⁽⁷⁾ *Εὐσεβ.* Πανηγυρικὸς ἐκκλησιῶν. Ἐκκλ. Ἱστορ. Ι', 4. Migne 20, 876.

⁽⁸⁾ Ἰουστίνου Α' Ἀπολογ. § 67. Migne 6, 429.

στιανοὶ ἡκροῶντο κατὰ κανόνα καθήμενοι. Ὁ Μ. Ἀθανάσιος προσθέτει: «Αὐτάρκως δὲ τῶν λόγων ἡμῶν προχωρησάντων, ἀναστάντες καὶ ἡμεῖς ἐκτείνωμεν τὰς χεῖρας» ⁽⁹⁾, ὅπερ φανερόν ἐστι καὶ τὸ προηγούμενον. Ὁ Ἱεροσολύμων Κύριλλος, διδάσκων τὸν θ. λόγον, λέγει πρὸς τοὺς ὑπ' αὐτοῦ κατηχουμένους: «Λόγισαι πόσοι καθέζεσθε νῦν· πόσαι ψυχὰι πάρεσμεν· ἐκάστη [τὸ Πνεῦμα] προσφόρως ἐνεργεῖ» ⁽¹⁰⁾. Ὁ Πορφυρογέννητος ἀργότερα ὁμιλεῖ περὶ σκάμνων ἐν τῷ ναῷ τῶν Βλαχερνῶν: «Μέλλοντος... τοῦ βασιλέως ἐξέρχεσθαι ἐν τῷ νάρθηκι, ἵστανται ὀρθανὰ ἐπάνω τῶν σκάμνων ἀπ' ἀριστερᾶς τῆς μεγάλης πύλης» ⁽¹¹⁾. Ἀλλ' ὑπὲρ πάντα δέον νὰ μελετηθῇ, ὅσον οἷόν τε πληρέστερον, τὸ 57^{ον} κεφ. τοῦ Β' βιβλ. τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν, τὸ ἀπὸ τῆς «Διδασκαλίας» ὑπὸ τοῦ συμπιλητοῦ ἀποσπασθὲν καὶ ἀνήκον ἄρα εἰς τὸ α' ἡμῖς τῆς 3^{ης} ἐκατονταετηρίδος ⁽¹²⁾, ὅπερ ἔχει ἐπὶ λέξει οὕτως:

Ὅταν δὲ συναθροίξῃς [σὺ ὁ ἐπίσκοπος] τὴν τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίαν, ὡς ἂν κυβερνήτης νηὸς μεγάλης, μετ' ἐπιστήμης πάσης κέλευε ποιεῖσθαι τὰς συνόδους, παραγγέλλων τοῖς διακόνοις, ὥσανεὶ ναύταις, τοὺς τόπους ἐκτάσσειν τοῖς ἀδελφοῖς, καθάπερ ἐπιδύταις, μετὰ πάσης ἐπιμελείας καὶ σεμνότητος. Καὶ πρῶτον μὲν ὁ οἶκος ἔστω ἐπιμήκης κατ' ἀνατολὰς τετραμμένος, ἐξ ἐκατέρων τῶν μερῶν τὰ παστοφῶρια πρὸς ἀνατολήν, ὅστις ἔοικε νηϊ. Κεῖσθω δὲ μέσος ὁ τοῦ ἐπισκόπου θρόνος, παρ' ἐκάτερα δὲ αὐτοῦ καθεζέσθω τὸ πρεσβυτέριον. Καὶ οἱ διάκονοι παριστάσθωσαν εὐσταλεῖς τῆς πλείονος ἐσθῆτος· ἐοῖκασι γὰρ ναύταις καὶ τοιχάρχοις ⁽¹³⁾. Προνοίᾳ δὲ τούτων εἰς τὸ ἕτερον μέρος οἱ λαϊκοὶ καθεζέσθωσαν μετὰ πάσης ἡσυχίας καὶ εὐταξίας. Καὶ αἱ γυναῖκες, κεχωρισμένως καὶ αὐταὶ καθεζέσθωσαν, σιωπὴν ἄγουσαι. Μέσος δὲ ὁ ἀναγνώστης, ἐφ' ὑψηλοῦ τινὸς ἐστὼς ἀναγινωσκέτω.... Μετὰ τοῦτο αἱ Πράξεις αἱ ἡμετέραι ἀναγινωσκέσθωσαν καὶ αἱ ἐπιστολαὶ Παύλου τοῦ συνεργοῦ

⁽⁹⁾ Ἀθανασ. Ὁμιλ. εἰς τὸν σπῆρον [ἀμφ.] Migne 28, 168.

⁽¹⁰⁾ Κυρίλλ. Ἱεροσ. Κατήχ. ΙΓ'. 22. Migne 33, 948.

⁽¹¹⁾ Κ. Πορφυρογεν. Ἐκθ. βασιλ. τάξ. Α'. 27. Migne 112, 388.

⁽¹²⁾ Brightman, Eastern Liturgies, Oxford 1896 σελ. XLVII

⁽¹³⁾ «Τοιχάρχος» = ὁ ἐπιστάτῳ ἐπὶ τῶν τοίχων τῆς νηὸς καὶ δεύτερος κατ' ἀξίαν μετὰ τὸν ναύτην.

ἡμῶν....Καὶ μετὰ ταῦτα διάκονος ἢ πρεσβύτερος ἀναγινωσκέτω τὰ Εὐαγγέλια...Καὶ ὅταν ἀναγινωσκόμενον ἢ τὸ Εὐαγγέλιον, πάντες οἱ πρεσβύτεροι καὶ οἱ διάκονοι καὶ πᾶς ὁ λαὸς στηκέτωσαν μετὰ πολλῆς ἡσυχίας....Στηκέτωσαν δὲ οἱ μὲν πυλωροὶ εἰς τὰς εἰσόδους τῶν ἀνδρῶν φυλάσσοντες αὐτάς, αἱ δὲ διάκονοι εἰς τὰς τῶν γυναικῶν δίκην ναυστολόγων. Καὶ γὰρ ἐν τῇ Σκηνῇ τοῦ μαρτυρίου ὁ αὐτὸς παρηκολούθει λόγος καὶ τύπος καὶ ἐν τῷ ναῷ τοῦ Θεοῦ. Εἰ δὲ τις εὗρεθῇ παρὰ τόπον καθεζόμενος, ἐπιπλησέσθω ὑπὸ τοῦ διακόνου ὡς πρῶρως καὶ εἰς τὸν καθήκοντα αὐτῷ τόπον μεταγέσθω. Οὐ μόνον γὰρ νηΐ, ἀλλὰ καὶ μάνδρα ὁμοίωται ἡ Ἐκκλησία. Ὡς γὰρ οἱ ποιμένες ἕκαστον τῶν ἀλόγων, αἰγῶν φημι καὶ προβάτων, κατὰ συγγένειαν καὶ ἡλικίαν ἰσθῶσι καὶ ἕκαστον αὐτῶν τὸ ὅμοιον τῷ ὁμοίῳ συντρέχει, οὕτω καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ οἱ μὲν νεώτεροι ἰδίᾳ καθεζέσθωσαν, ἐὰν ἢ τόπος· εἰ δὲ μή, στηκέτωσαν ὀρθοί. Οἱ δὲ τῇ ἡλικίᾳ ἤδη προβεβηκότες καθεζέσθωσαν ἐν τάξει. Τὰ δὲ παιδία ἐσθῶτα προσλαμβανέσθωσαν αὐτῶν οἱ πατέρες καὶ μητέρες. Αἱ δὲ νεώτεραι πάλιν ἰδίᾳ, ἐὰν ἢ τόπος. Εἰ δὲ μή γε, ὀπισθεν τῶν γυναικῶν ἰστάσθωσαν. Αἱ δὲ ἤδη γεγαμηκυῖαι καὶ τεκναρχοῦσαι ἰδίᾳ ἰστάσθωσαν. Αἱ παρθένοι δὲ καὶ αἱ χῆραι καὶ πρεσβυτιδες πρῶται πασῶν στηκέτωσαν ἢ καθεζέσθωσαν. Ἔστω δὲ τῶν τόπων προνοῶν ὁ διάκονος, ἵνα ἕκαστος τῶν εἰσερχομένων εἰς τὸν ἴδιον τόπον ὁρμᾷ καὶ μὴ παρὰ τὸ ἰντροῖτον (=παρὰ τὴν εἴσοδον) καθέζωνται. Ὅμοίως ὁ διάκονος ἐπισκοπεῖτω τὸν λαόν, ὅπως μὴ τις ψιθυρίσῃ ἢ νυστάξῃ ἢ γελάσῃ ἢ νεύσῃ. Χρὴ γὰρ ἐν ἐκκλησίᾳ ἐπιστημόνως καὶ νηφαλίως καὶ ἐγρηγορότως ἐστάναι, ἐκτεταμένην ἔχοντα τὴν ἀκοὴν ἐπὶ τὸν τοῦ Κυρίου λόγον. Καὶ μετὰ τοῦτο συμφώνως, ἅπαντες ἐξαναστάντες καὶ ἐπ' ἀνατολὰς κατανοήσαντες, μετὰ τὴν τῶν κατηχομένων καὶ τὴν τῶν μετανοούντων ἐξοδον, προσευξάσθωσαν τῷ Θεῷ, «τῷ ἐπιβεβηκότι ἐπὶ τὸν οὐρανὸν τοῦ οὐρανοῦ κατὰ ἀνατολὰς», ὑπομνησκόμενοι καὶ τῆς ἀρχαίας νομῆς τοῦ κατὰ ἀνατολὰς Παραδείσου....Μετὰ ταῦτα γενέσθω ἡ Θυσία, ἐσθῶτος παντὸς τοῦ λαοῦ καὶ προσευχομένου ἡσύχως....Φυλαττέσθωσαν δὲ αἱ θύραι, ἵνα μὴ τις ἄπιστος εἰσέλθῃ ἢ ἀμύητος ⁽¹⁴⁾.

Ἐκ τοῦ ἄνωθι τεμαχίου τῆς σεβαστῆς συγγραφῆς ἐξάγονται ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τὰ ἐξῆς. Πρῶτον· ὅτι, ἐν τοῖς τότε πολιωτάτοις χρόνοις, οἱ κληρικοὶ κατεῖχον, ὥς καὶ σήμερον, ὅλως

(14) Migne 1, 724—733.

ιδιαιτέραν θέσιν, τὴν πρὸς τὴν κόγχην καὶ ἀνατολικωτέραν, τὸν ἐπισκοπικὸν θρόνον κέντρον ἔχοντες. Δεύτερον· ὅτι, κεχωρισμένοι τούτων καὶ μετὰ τούτους, ἤρχοντο αἱ θέσεις τῶν λαϊκῶν, ἐπιτηρουμένων ὑπὸ πυλωρῶν καὶ διακόνων ἀμφοτέρων τῶν φύλων, ἐν δὲ παρεκτροπαῖς καὶ ἐπιπληττομένων. Τρίτον· ὅτι, οὐ μόνον τὰ δύο φύλα ὑπῆρχον ἀπ' ἀλλήλων διεσταλμένα, ἀλλὰ καὶ ἐκάστη ἡλικία εἶχε τὴν ἀνάλογον ἐν τῇ ναῷ θέσιν της, τῶν πρώτων καθισμάτων παραχωρουμένων, χάριν τιμῆς, εἰς τοὺς προβεβηκότας, τὰς προβεβηκυίας καὶ τὰς τὴν παρθενίαν ἀσκούσας. Τέταρτον· ὅτι, πάντες καὶ πᾶσαι, ἐδικαιοῦντο νὰ ἔχωσι τὸ κάθισμά των· μόνον δὲ δσάκις δὲν ὑπῆρχε τόπος ἕνεκα συνωστισμού, ὧφειλον νὰ παραχωρῶσι τὴν θέσιν των καὶ ὀρθοστατῶσιν οἱ νεώτεροι. Πέμπτον· ὅτι, τὸ ἐκκλησίασμα, καθὼς ὁ ἐν ᾧ προσήυχετο οἶκος, ὁ πρὸς πελαγοδρομοῦσαν ναῦν παρεμφερής, ἔπρεπε νὰ στρέφῃ τὰ ὄμματα πρὸς ἀνατολὰς κατὰ τὸν καιρὸν τῆς προσευχῆς, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ θὰ λεχθῇ. Καὶ ἔκτον· ὅτι, ἀπὸ τῆς ἀναγνώσεως τοῦ Εὐαγγελίου καὶ ἐντεῦθεν, τὸ κάθισμα ἔπαυεν, ὀρθοστατοῦντες δὲ πλέον ὅλοι ἐχρεώστων νὰ παρακολουθοῦν τὸ μυστηριῶδες τῆς λατρείας μέρος, ἐνῷ οἱ πυλωροὶ ἐπηγρύπνουν παρὰ τὰς κεκλεισμένας πύλας.

Μεταξὺ τῶν καθισμάτων τοῦ ναοῦ διεκρίνετο ἐν τῇ Βυζαντινῇ καὶ προβυζαντινῇ ἐποχῇ ἡ ἔδρα τοῦ Αὐτοκράτορος πρὸ τῶν κιγκλίδων τοῦ ἱ. βήματος καὶ ἐπὶ τοῦ σωλέα ὑψουμένη. Δὲν ἦτο ὅμως ἀνέκαθεν ἐκεῖ. Κατὰ τοὺς πρὸ τοῦ Μ. Θεοδοσίου χρόνους ὁ βασιλεὺς συνήθιζε νὰ ἐκκλησιάζεται μετὰ τῶν κληρικῶν εἰς τὸ ἱερόν. Ἀλλ' ὁ Μεδιολάνων Ἀμβρόσιος, κολακεῖαν θεωρήσας τοῦτο καὶ ἀταξίαν, ὥρισεν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τόπον διὰ τὸν βασιλεῶ, τὸν ἐκτὸς τοῦ ἱεροῦ καὶ πρὸ τῶν δρυφάκτων, ἵνα οὗτος μὲν προκάθηται, προηγῇται καὶ προσεξάρχη τῶν ἐν τῇ καθολικῇ λαϊκῶν, ὁ δ' ἐπίσκοπος τῶν ἐν τῇ ἀδύτῃ ἱερωμένων. «Τὰ ἔνδον, ὦ βασιλεῦ—εἶπεν εὐθαρσῶς ὁ Ἀμβρόσιος τῷ Θεοδοσίῳ—μόνοις ἐστὶν ἱερεῦσι βατά, τοῖς δὲ ἄλλοις ἅπασιν ἄδυτά τε καὶ ἄψαυστα. Ἐξίθι τοίνυν καὶ τοῖς ἄλλοις

κοινωνει τῆς στάσεως· ἀλουργίς γὰρ βασιλέας, οὐχ ἱερέας ποιεῖ». Τὴν ὀρθὴν ταύτην εἰσήγησιν ὁ Θεοδόσιος ἀσμένως καὶ ἐπήνεσε καὶ ἐδέχθη ⁽¹⁵⁾, ἔκτοτε δ' ἐστήθη τὸ χρυσοῦν σελλίον τοῦ δεσπότου, τὸ βραχυεπέστερον δεσποτικὸν ἐπικληθέν, μὲ τὰ περὶ αὐτὸ χαμηλότερα σκάμνα τῶν συγκλητικῶν καὶ πατρικίων ⁽¹⁶⁾ εἰς τὸ καθολικόν, παρὰ τὸ πορφυροῦν τοῦ ναοῦ μεσόμφορον ἢ ὀμφάλιον μεταξὺ τοῦ πρωταρχικοῦ ἁμβωνος καὶ τοῦ ἱ. δῆματος, ἐκεῖ περίπου, ὅπου μέχρι σήμερον δικέφαλος ἀετὸς φαίνεται ἀνάγλυφος ἐπὶ τοῦ ἐδάφους.

Ἐπὶ χίλια ἔτη ὁ θρόνος οὗτος ἔμενεν ἀσάλευτος καὶ ἀνέβαινον καὶ κατέβαινον αὐτὸν οἱ φιλόχριστοι βασιλεῖς. "Όταν δ' ὁ τελευταῖος Κωνσταντῖνος ἔπεσεν εἰς τὰς ἐπάλξεις καὶ θασιλεὺς πλέον Χριστιανὸς δὲν ἐκυβέρνα τὸ ὑποδουλωθὲν ἔθνος, ὁ μὲν θασιλικὸς θρόνος, ὁ πρὶν ὑφούμενος περὶ τὸ μέσον τοῦ ναοῦ, μετετοπίσθη πκρέκει καὶ πρὸς τὰ δεξιὰ, ὁ δὲ Δεσπότης Χριστὸς, μὲ τὸ στέμμα καὶ τὰ χρυσοποίκιλτα τῶν Βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων ἐνδύματα, ἐζωγραφήθη ἐπ' αὐτοῦ, διὰ νὰ δηλωθῇ, ὡς φαίνεται, ὅτι τοῦντεῦθεν προστάτης καὶ ποιμὴν τοῦ ἀπορφανισθέντος ἔθνους θὰ εἶνε ὁ καὶ τῶν κραταιῶν κραταιότερος Θεός, ὑπὸ τὴν ἀμφιλαφὴ σκέπην τοῦ ὁποίου ἐτίθετο ὁ τὰς πτέρυγας φαλιδισθεὶς ἀετὸς, μέχρις οὗ καὶ πάλιν ἡμέραν τινα ἀναφυῶσι καὶ πετασθῇ πρὸς τὰ ἀρχαῖά του ὕψη. Ἐπειδὴ δέ, αἰῶνας ὅλους πρὸ τῆς ἀλώσεως, καὶ ὁ ἀρχιερατικὸς θρόνος ἐξαχθεὶς ἐκ τοῦ ἱεροῦ ὅπου ἦτο, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἡ ἀρχικὴ του θέσις, εἶχε τεθῇ παρὰ τὸν σωλέαν, ἀπέναντι τοῦ αὐτοκρατορικοῦ, οἱ δύο θρόνοι τώρα πλέον συνεχωνεύθησαν εἰς ἓνα, ὁ δὲ ὕπατος Ἀρχιερεὺς ὡς ἐθνάρχης καὶ ἄλλος Βυζαντινὸς «δεσπότης» ἀνῆλθεν ἐπ' αὐτοῦ, παραμυθῶν τὸν δορυάλωτον.

(15) Θεοδόρη. Ἐκκλ. Ἱστορ. Ε', 17. Migne 82, 1236. Σωζόμεν. Ἐκκλ. Ἱστορ. Ζ'. 25. Migne 67, 1496. Νικηφόρ. Κάλλιστος Ἐκκλ. Ἱστορ. Migne 146, 896.

(16) Αἱ λέξεις θρόνος, σελλίον καὶ σκάμνον δηλοῦσι μεγαλοπρεπεῖς ἑδρας, καίτοι τὸ σελλίον, ὡς φαίνεται, εἶνε τοῦ θρόνου χαμηλότερον καὶ τὸ σκάμνον ταπεινότερον τοῦ σελλίου. Ἐπὶ τοῦ σκάμνου ἠπλοῦτο ὕψασμα πολυτελές, τὸ σκα-

Ἀδύνατον ν' ἀναμνησθῇ τις τοῦ δεσποτικοῦ θρόνου, χωρὶς νὰ μὴ εἴπῃ ὀλίγας λέξεις καὶ περὶ τοῦ δεσπότου, τοῦ καθεσθέντος ἐπ' αὐτόν. Ὁ Βυζαντινὸς μονάρχης εἶνε πιστόν, ὡς τὰ πολλά, τῆς Ἐκκλησίας τέκνον, εἰς ἣν ὁμνύει πίστιν ἀπεριόριστον. Ἄρχων, ἄρχει ὡς θεοπρόβλητος βασιλεὺς. Εἰκονιζόμενος, παρίσταται μὲ ὅλα τὰ ἐμβλήματα τῆς Χριστιανωσύνης. Ἐκκλησιαζόμενος, μετέχει οὐχὶ σπανίως τοῦ χοροῦ τῶν ψαλλόντων, ᾄδων στιχηρὰ καὶ καταδασίας ἢ καὶ διευθύνων τὴν ἁρμονίαν διὰ τῆς χειρονομίας ⁽¹⁷⁾. Εἰσερχόμενος εἰς τὸν ναόν, ἀλληλοκρατεῖται ἀδελφικῶς μετὰ τοῦ Πατριάρχου, κρατοῦντος Σταυρὸν καὶ Εὐγγέλιον ⁽¹⁸⁾. Καθεζόμενος ἐπὶ τοῦ σέντζου, τοῦ κατ' ἐξοχὴν θρόνου τοῦ Παλατίου ἐν τῇ Χρυσοτρικλίνῃ, «σφραγίζει τὸν λαὸν ἐκ τρίτου» πρῶτον διὰ Σταυροῦ καὶ εἶτα καθέζεται ⁽¹⁹⁾. Ὁμιλῶν, ὁμιλεῖ τῇ Χριστωνύμῃ λαῶν κατηχητικῶς, ἔτι δὲ καὶ θυμιᾷ ὡς οἱ ἱερεῖς καὶ σφραγίζει μετὰ δικηρίου ⁽²⁰⁾. Πολεμῶν, ἀναλαμβάνει ἀνὰ χεῖρας τὴν ἀχειροποίητον Εἰκόνα ἣ τὸν θυρεὸν τοῦ Ἀπολυτρωτικοῦ Σημεῖου καὶ προπορεύεται, ὅπως πατάξῃ ἐν αὐτῷ τοὺς ἐχθροὺς τοῦ Χριστοῦ ⁽²¹⁾. Οὐχὶ σπανίως παραιτεῖται τῆς βασιλείας, ἵνα ἐν μονῇ, ὡς ἅπλους μοναχός, ἐγκαταβῶσῃ. Ἔστιν ὅτε καὶ προῖσταται ἱερῶν Συνόδων διὰ τὸ δεύτερον χρίσμα, μετέχει θεολογικῶν συζητήσεων, συγκινουσῶν τὴν ἐποχὴν, καὶ ἰδεολογεῖ μετὰ τῶν ἰδεολογούντων, καίτοι κἄποτε δεικνύων ζῆλον πλειότερον τοῦ δέοντος. Καὶ οὕτως ἐν τούτοις πληθύνει τὸν φόρον τοῦ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἥς τὰ δόγματα ὠρκίσθη, ὅτε ἀνήρχετο ἐπὶ τοῦ θρόνου, νὰ διαφυλάξῃ ἀπαράτρεπτα καὶ ἀλώβητα. «Πιστεύω εἰς ἓνα Θεὸν

μνάιον. Τὴν διαφορὰν ζητεῖ παρὰ Κιννάμφ, σχολιάζοντι τὸν Πορφυρογέννητον. Migne 112, 309 ὑποσημ.

⁽¹⁷⁾ Θεοφάνους Συνέχεια, Migne 109, 121. αὐτ. 109, 52—53.

⁽¹⁸⁾ Κ. Πορφυρογέννητος Ἐκθ. βασ. τάξ. Α', 23. Migne 112, 365.

⁽¹⁹⁾ Αὐτ. Α', 64. Migne 112, 560.

⁽²⁰⁾ Θεόδ. Βαλαμών Migne 138, 1017.

⁽²¹⁾ Γ. Πισίδου, Εἰς τὴν κατὰ Περσῶν ἐκστρατείαν Ἡρακλείου, Migne 92, 1207. καὶ Νικηφόρου ΚΠόλεως ἀντιρρητικός Γ', Migne 100, 524.

Πατέρα», ἔγραφεν ἰδιοχείρως τὴν ἡμέραν τῆς στεφηφορίας του καὶ ἐπέδιδε τὴν ὁμολογίαν τῷ Πατριάρχῃ, ἀφοῦ μετὰ τὴν ἀναγραφὴν τοῦ Συμβόλου προσέθετε:

Ἔτι στέργω καὶ ὁμολογῶ καὶ βεβαιῶ τὰς ἀποστολικὰς καὶ θείας παραδόσεις, ἀλλὰ μὴν καὶ τὰς διατάξεις καὶ διατυπώσεις τῶν ἐπὶ τὰ Οἰκουμενικῶν Συνόδων καὶ τῶν κατὰ καιροὺς τοπικῶν· ἔτι δὲ καὶ τὰ προνόμια καὶ ἔθιμα τῆς ἁγιωτάτης Μεγάλης τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίας. Προσέτι γε μὴν βεβαιῶ καὶ στέργω ὅσα περ ἐδογματίσαν καὶ ἐθέσπισαν οἱ κατὰ καιροὺς ἁγιώτατοι Πατέρες ἡμῶν ὀρθῶς καὶ κανονικῶς καὶ ἀνεπιλήπτως. Ὡσαύτως ὑπισχνούμαι ἐμμένειν καὶ διηνεκῶς εὐρίσκεισθαι πιστὸς καὶ γνήσιος δοῦλος καὶ υἱὸς τῆς ἁγίας Ἐκκλησίας. Πρὸς τούτοις εἶναι καὶ δεφένσωρ καὶ ἐκδικητὴς αὐτῆς, καὶ εἰς τὸ ὑπῆρσον εὐμενὴς καὶ φιλάνθρωπος, κατὰ τὸ εἶκός τε καὶ πρέπον· καὶ ἀπέχεσθαι φόνων καὶ ἀκρωτηριασμῶν καὶ τῶν ὁμοίων τούτοις, κατὰ τὸ δυνατόν· κατανεύειν τε εἰς πᾶσαν ἀλήθειαν καὶ δικαιοσύνην. Καὶ ὅσα ἀπεβάλοντο καὶ ἀνεθεμάτισαν οἱ ἅγιοι Πατέρες, ἀποβάλλομαι καὶ ἀναθεματίζω καὶ αὐτός. Καὶ πιστεύω, ὅλη μου γνώμη καὶ ψυχὴ καὶ καρδίᾳ, τῷ προειρημένῳ ἁγ. Συμβόλῳ. Ταῦτα πάντα ὑπισχνόμαι φυλάττειν ἐνώπιον τῆς ἁγίας τοῦ Θεοῦ Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας ⁽²²⁾.

Ἄλλ' ἀφέντες παλαιὰς ἀναμνήσεις καὶ ἐπανερχόμενοι εἰς τὸ θέμα μας, εὐρίσκομεν ὅτι, ὠμιλήσαμεν μὲν μέχρι τοῦδε περὶ καθισμάτων γενικῶς καὶ περὶ τοῦ καθίσματος τοῦ βασιλέως εἰδικώτερον, οὐδὲν ὅμως ἀκόμῃ περὶ γυναικωνίτου εἵπομεν. Ἡ διάκρισις τῶν δύο φύλων ἐν τῇ θ. λατρείᾳ δὲν ἀναγράφεται εἰς τὰς Ἀποστολικὰς Διαταγὰς μόνον. Ἐν τῇ ἐν Ρώμῃ κατὰ κόμβῃ τοῦ ἁγ. Καλλίστου δεικνύονται δύο θάλαμοι ἀντιμέτωποι ἀλλήλων, οἱ δὲ ἀρχαιολογοῦντες ἀποφαίνονται, ὅτι ἐχρησίμευον, ὅπως, ἐν καιρῷ λειτουργίας, οἱ μὲν ἄνδρες διαμένωσιν ἐν τῷ ἐνί, αἱ δὲ γυναῖκες ἐν τῷ ἄλλῳ. Ὁ Σωκράτης λέγει, ὅτι τόσῃ ἦτο τῆς μακαρίας Ἑλένης ἡ εὐλάβεια, «ὥς καὶ συνεύχεσθαι ἐν τῷ τῶν γυναικῶν τάγματι», ἦτοι τῇ ἰδιαίτερά τῶν

(22) *Ψευδο—Κωδινού, Περὶ ὁφικιαλίων παλατίου ΚΠόλεως κεφ. 17.* Migne 157, 101.

γυναικῶν τάξει⁽²³⁾. Κύριλλος ὁ Ἱεροσολύμων παραβάλλει τὴν ἐκκλησίαν πρὸς τὴν κιθωτὴν τοῦ Νῶε, ἣτις, καίτοι μία καθ' ἑαυτήν, εἶχεν οὐχ ἥττον «ἐσχηματισμένα» καὶ εὐτακτα τὰ ἐν αὐτῇ. Οὕτω, λέγει, πρέπει νὰ συμβαίῃ καὶ ἐν τῷ ναῷ· «Εἰ καὶ κέκλεισται ἡ ἐκκλησία καὶ πάντες ὑμεῖς ἔνδον, ἀλλὰ διεστάλθω τὰ πράγματα: ἄνδρες μετὰ ἀνδρῶν καὶ γυναῖκες μετὰ γυναικῶν· μὴ γένηται ἡ ὑπόθεσις τῆς σωτηρίας πρόφασις ἀπωλείας»⁽²⁴⁾. Ὁ δὲ Χρυσόστομος ἀναφέρει καὶ τὸ ξύλινον ἐκεῖνο διατειχίσμα, δι' οὗ τὰ δύο φύλα διεχωρίζοντο. Ἐπρεπε—λέγει, νοουθετῶν τοὺς ἄνδρας—τὸ τεῖχος τοῦτο τὸ διεργον ὑμᾶς ἀπὸ τῶν γυναικῶν, νὰ ὀρθέῃται εἰς τὰ ἔνδον καὶ ἐν τῇ ψυχῇ σας· «ἐπειδὴ δὲ οὐ βούλεσθε, ἀναγκαῖον ἐνόμισαν οἱ πατέρες, κἂν ταῖς σανίσιν ὑμᾶς ταύταις διατειχίσαι, ὥς ἔγωγε ἀκούω τῶν πρ εσθυτέρων, ὅτι τὸ παλαιὸν οὐδὲ ταῦτα ἦν τὰ τειχία»⁽²⁵⁾.

Δὲν ἤργησεν ἐν τούτοις ἡ διαστολὴ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, ἡ κατ' ἀρχὰς μὲν ἄνευ διατειχίσματος, εἶτα δὲ καὶ μετὰ διατειχίσματος, νὰ προσλάβῃ ἑτέραν ἔψιν, ἀφότου αἱ γυναῖκες, καταλιποῦσαι τὰ κάτω, ἀνῆλθον εἰς τὸν *γυναικωνίτην* ἢ *γυναικίτην*. Οὕτω προῆλθον τὰ διὰ τὰς γυναῖκας εἰδικῶς προωρισμένα ὑπερῶα, ἅτινα ἄλλοτε μὲν ἦσαν τρίπλευρα, πρὸς Δ. δηλαδὴ καὶ Ν. καὶ Β. ἐπεκτεινόμενα (Μονὴ Στουδίου Κιλλέσεως, ἁγ. Δημήτριος Θεσσαλονίκης, Ἑσκή Τζουμᾶ Θεσσαλονίκης, ἁγ. Σέργιος ΚΠ., ἁγ. Θεοδοσία ΚΠ., ἁγ. Νικόλαος Μύρων, ὁσιος Λουκᾶς Στειρίου, ἁγ. Νικόδημος Ἀθηνῶν), ἄλλοτε δὲ δίπλευρα, πρὸς Β. δηλαδὴ καὶ Ν. (τέμενος Κότζα Καλεσσῆ), ἄλλοτε δὲ μονόπλευρα, μόνον δηλαδὴ πρὸς Δ. (ναὸς Κοιμήσεως Νικαίας, ἁγ. Ἡλίας Θεσσαλονίκης, Καζαντζηλὰρ τζαμι Θεσσαλονίκης, Μονὴ Θεοτόκου Στειρίου, ἁγ. Σοφία Τραπεζοῦντος, Παναγία Χρυσοκέφαλος Τραπεζοῦντος) καὶ σπανιάκις κατεῖχον

⁽²³⁾ Σωκράτ. Ἑκκλ. Ἱστορ. Α', 17. Migne 67, 121.

⁽²⁴⁾ Κυρίλλ. Ἱεροσολ. Προκατήχ. § 14. Migne 33, 356.

⁽²⁵⁾ Χρυσόστομ. ὁμιλ. ογ' εἰς Ματθ. § 3. Migne 58, 677. Περὶ ξυλίνου διαφράγματος, «θωρακείου τρόπον», διαχωρίζοντος τοὺς θεραπευτάς ἢ Ἑσραίους ἄνδρας ἀπὸ τῶν γυναικῶν, ὁμιλεῖ καὶ ὁ Φίλων, Περὶ βίου θεωρητικοῦ κεφ. γ'.

τάς τέσσαρας γωνίας τοῦ ναοῦ (ναὸς Θεοτόκου Διακονίσης ΚΠ).⁽²⁶⁾. Ἦδη περὶ γυναικωνίτου ἔκαμνε λόγον ὁ Θεολόγος ἐν τῇ τῆς Ἀναστασίας ἐκκλησίᾳ, ὅτε ἔγραφεν:

Αἱ δ' ἄρ' ἄφ' ὕψηλῶν τεγέων εὐκοσμον ἀκουῇν

ἀγναὶ παρθενικαὶ 'κλινον ἅμ' ἐσθλογάμοις⁽²⁷⁾.

Ὁ δὲ τῆς ἁγ. Σοφίας γυναικωνίτης περιγράφεται ὑπὸ τοῦ ὁμνητοῦ της, ὡς μαρμάρινος, θολοσκέπαστος καὶ περιεζωσμένος διὰ κιόνων πολυτίμων, κατὰ μῆκος τῶν ὁποίων παρεξετείνετο θριγκίον ἐκ Θεσσαλικοῦ μαρμάρου, ὅπου

κλιθεῖσαι,

ἐργοπόνους ἀγκῶνας ἐπειρήσαντο γυναῖκες⁽²⁸⁾.

Ἄνοδοι ὀκτὼ ἔφερον πρὸς αὐτόν, τέσσαρες μὲν ἔξωθεν διὰ τὰς γυναῖκας, τέσσαρες δὲ ἔσωθεν διὰ τοὺς ἱερεῖς καὶ διακόνους, τοὺς ἀνερχομένους, ὅπως θυμιάσωσιν. Ἐδῶ εἶχον τὰ ἰδιαίτερα τῶν καθίσματα αἱ Αὐγοῦσαι καὶ ἡ Αὐτοκρατόρισα μὲ τὴν περὶ αὐτὰς συνοδείαν. Ἐντεῦθεν δὲ παρακύπτουσαι αἱ γυναῖκες παρηκολούθουν τὰ τελούμενα. Διὰ τὰ μὴ ἀποτολμῶσιν ὅμως καὶ τὰ ρίπτουν βλέμματα περίεργα μέχρι τοῦ θυσιαστηρίου αἱ ἐγγύτερον πρὸς αὐτό, διὰ τοῦτο παρὰ πετάσματα ἢ βῆλα κατὰ μῆκος τῶν θριγκίων προεξηρτήθησαν, διὰ τὰ καταπεταννύονται εἰς τὰς ἱερωτέρας στιγμάς. Τούτων τῶν βῆλων ἐξέλιξις ἐγένοντο τὰ γνωστὰ ἡμῖν δικτυωτὰ ἢ ἐπὶ τὸ βαρβαρικώτερον «καφάσια», ἅτινα ἡ μὲν ἀνατολικὴ αὐστηρότης διετήρησε μέχρι χθὲς παρ' ἡμῖν, ἥθη δὲ γυναικοκρατικώτερα σήμερον βαθμηδὸν τὰ ἀποσκυδαλίζουν. Ἰγνάτιος ὁ Σμολένσκης, παρευρεθεὶς τῇ 1389 εἰς μυσταγωγίαν, ἐν τῷ ναῷ τῆς ἁγ. Σοφίας τελεσθεῖσαν, ἐτεκμηρίωκε ὅτι «ἅπασαι αἱ γυναῖκες ἴστανται ὅπισθεν μεταξωτῶν καταπετασμάτων, καὶ οὐδεὶς τῶν τοῦ λαοῦ δύναται νὰ ἴδῃ τὰ πρόσωπα αὐτῶν, ἐνθ' ἐκεῖνοι βλέπουσι τὰ πάντα»⁽²⁹⁾.

⁽²⁶⁾ Πλειοτέρας λεπτομερείας ζητεῖ παρά *Εὐγεν.* Ἀντωνιάδην, Ἐκφρασις, τόμ. Β', σ. 256.

⁽²⁷⁾ *Γρηγορ. Ναζιανζ.* Ἐνύπνιον Ἀναστασίας ἐκκλησίας. Migne 37, 1255.

⁽²⁸⁾ *Π. Σιλεντιάριος*, Ἐκφρασις ἁγ. Σοφίας, Migne 86 μέρ. 6' στ. 396.

⁽²⁹⁾ *Παρ' Εὐγεν.* Ἀντωνιάδην, Ἐκφρασις τόμ. Β' σ. 281.

Τὴν ἀρχὴν τῶν ἐν τῷ γυναικωνίτῃ παραπετασμάτων ἀπέδωκαν ἄλλοι μὲν εἰς τὸν Μ. Βασίλειον, ἄλλοι δὲ εἰς τὸν Χρυσόστομον. Καὶ περὶ μὲν τοῦ πρώτου ὁ ψευδο—ἀμφιλόχιος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι, ἰδὼν ποτε ἓνα ἐκ τῶν τὰ ἅγια Δῶρα ριπιζόντων διακόνων προσνεύοντα γυναικί, περιεργαζομένη ἐκ τῶν ἄνω τὰ κάτω καὶ πρὸς τὸν διάκονον προσκλίνουσαν, «βῆλα παραχρῆμα ἐκέλευσε κρεμασθῆναι, διαστειλάμενος ταῖς γυναιξίν, ὥς εἴ τις ἔξω τῶν βήλων ὀφθῇ διακύπτουσα, τῆς θείας λειτουργίας γινομένης, ἐξωθεῖσθαι τῆς ἐκκλησίας καὶ ἀκοινώνητον μένειν» ⁽³⁰⁾. Περὶ δὲ τοῦ Χρυσοστόμου τὰ ἐξῆς ἀφηγεῖται ὁ Μεταφραστής: Τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου ἱεουργοῦντος καὶ ἔνθου ὁλοσχερῶς κατὰ τὴν θ. λειτουργίαν γινομένου, σύμβολά τινα ἐκάστοτε ἐπεφαίνοντο, τὴν τοῦ ἁγ. Πνεύματος ἐπὶ τῶν Τιμίων Δώρων ἐπιφοίτησιν ὑπεμφαίνοντα. «Ἐνὸς γοῦν ποτε τῶν παρισταμένων αὐτῷ λειτουργῶν (δηλ. διακόνων) γυναῖκα τινὶ τῶν διακυπτουσῶν ἄνωθεν προσχόντος τὸν ὀφθαλμὸν καὶ περιέργως αὐτὴν προσβλέποντος, διακρουσθῆναι μὲν [λέγεται] τὴν θεωρίαν τοῦ Πνεύματος, ἐκείνον δὲ μὴ ἀγνοῆσαι· ἀλλὰ τὸν μὲν λειτουργὸν αὐτίκα μετακινήσαι τῆς στάσεως, αὐτὸν δὲ τῆς συνήθους ὀψεως μὴ διαμαρτεῖν· εἶτα πρόνοιαν καὶ τοῦ μέλλοντος θέμενον, παραπετάσασιν ἐπιτρέψαι τὰ ὑπερῶα διατειχίζεσθαι» ⁽³¹⁾.

Παράδοσιν περὶ τῆς Παρθένου Μαρίας παρ' Ὁριγένει τὴν ἐξῆς συνετύχομεν. Περιῆλθε, γράφει, εἰς τὰς ἀκοάς μας παράδοσις τοιαύτη τις, ὅτι δηλ. ὑπῆρχε τόπος ἐν τῷ ναῷ τῶν Ἱεροσολύμων, ὅπου ἐπετρέπετο εἰς τὰς παρθένους ἢ εἰσδοσ, ἵνα τὸν Θεὸν προσκυνῶσι καὶ ὁπόθεν αἱ πείραν ἀνδρώας κοίτης σχοῦσαι ἀπεικλείοντο. Ὅταν λοιπὸν ἡ Μαρία ἐγέννησε τὸν Σωτῆρα καὶ ἦλθεν εἰς τὸν ναὸν νὰ προσκυνήσῃ, ἐστάθη οὐχὶ ἀλλαχοῦ, ἀλλ' εἰς τοῦτον τὸν τόπον τῶν παρθένων. Καὶ οἱ μὲν ἄλλοι, οἱ γινώσκοντες αὐτὴν γενομένην μητέρα, τὴν ἀπεκώλυον. Ὁ δὲ Ζαχαρίας, ὁ πατὴρ τοῦ Προδρόμου, πρὸς τοὺς ἀποκωλύοντας ἀντέ-

⁽³⁰⁾ Ψευδο—ἀμφιλόχιος, Migne 22, μέρ. Α'. CCCVI.

⁽³¹⁾ Συμεὼν Μεταφρ. Βίος Χρυσοστόμου, Migne 47, 35.

λεγεν ὅτι παρθένος ἀκόμη ἡ Μαρία εἶνε. Καὶ ἐπειδὴ τὸν ἐθεώρησαν ὡς ἀληθῶς παρανομοῦντα καὶ εἰς γυναῖκα ἔγγαμον ἐπιτρέποντα νὰ σταθῇ εἰς τὸν τόπον τῶν παρθένων, διὰ τοῦτο οἱ ἄνθρωποι ἐκείνης τῆς γενεᾶς τὸν ἀπέκτειναν μεταξὺ τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ θυσιαστηρίου ⁽³²⁾. Οὕτε ἀδιαφιλονείκητος τυγχάνει ἡ ἄνωθι παράδοσις, οὔτε, καὶ ἂν ἀληθεύῃ, ἀποβλέπει κατ' εὐθεῖαν τὸν Χριστιανικὸν ναόν. Ἐπειδὴ ὅμως καὶ αἱ Ἀποστολ. Διαταγαί, ὡς ἔφθημεν εἰπόντες, ποιοῦνται λόγον περὶ τῶν παρθένων, ὡς τιμητικωτέραν θέσιν κατεχουσῶν, καὶ ἐπειδὴ πρὸς τοῦτοις καὶ ὁ ἄγ. Ἀμβρόσιος ἀναφέρει θέσιν τοιαύτην ἐν τῇ ναῷ, ἀποκλειστικῶς ταῖς παρθένοις προσκεκληρωμένην, ὅπου μάλιστα καὶ ρητὰ κατάλληλα ἀπὸ τῶν Γραφῶν ἐπεγράφοντο ⁽³³⁾, ἀσφαλῶς δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι, ὅτι ὡς παράδοσιν περὶ τοῦ ἰδιαιτέρου καθίσματος τῶν ἀπειράνδρων γυναικῶν ἐν τῇ ἱερῇ τοῦ Σολομῶντος ἀναφέρει ὁ τοῦ μάρτυρος Λεωνίδου υἱός, τοῦτο ὑφίστατο ἐν τοῖς παλαιοῖς Χριστιανικοῖς ναοῖς, ὡς τὸ εὐπρεπέστερον τοῦ γυναικωνίτου κάθισμα, ὅπου αἱ τῇ Θεῷ ἀφιερωμένα παρθένοι, ὡς μυρίπνοα ἄνθη, διεστέλλοντο ἀπὸ τοῦ λοιποῦ γυναικείου κόσμου, καθ' ὃν τρόπον ἐν τοῖς ἀνδράσι διεστέλλετο ὁ κληρὸς ἀπὸ τοῦ λαοῦ.

ΚΕΦ. ΙΔ'.

Ο ΑΜΒΡΩΝ ΚΑΙ ΤΑ ΑΝΑΛΟΓΕΙΑ

Ἀπέναντι τοῦ σημερινοῦ δεσποτικοῦ θρόνου καὶ πρὸς τὰ ἀριστερά, ἀνυψοῦται ὁ νεώτερος ἄμβων, ἀπὸ τοῦ ὁποῦ καὶ τὸ ἱ. Εὐαγγέλιον σήμερον ἀπαγγέλλεται καὶ ὁ Θ. λόγος κηρύσσεται καὶ ἐγκύκλιοι ἀναγινώσκονται ἔστιν ὅτε. Συμεῶν ὁ Θεσσαλονίκης τὸν παραβάλλει πρὸς τὸν ἐκκυλισθέντα λίθον τοῦ

⁽³²⁾ Ὁριγένης εἰς Ματθ. Migne 13, 1631 ὑπόσημ.

⁽³³⁾ Ambrosius, De lapsu virginis consecratae, c. VI, 24. Migne P. L. 16, 390.

μνήματος, ἐφ' οὗ ὁ ἄγγελος καθήμενος εὐηγγελίζετο ταῖς μυροφόροις τὴν ἀνάστασιν· οὕτω καὶ ἐνταῦθα, λέγει, δίκην ἀγγέλων, «διάκονοί τε καὶ ἱερεῖς τὸ θεῖον κηρύσσουσιν Εὐαγγέλιον, διάκονοι μὲν τῇ ἱερουργίᾳ, ἱερεῖς δὲ τῷ ὄρθρῳ τὰ ἐωθινὰ λέγοντες» (¹). Μὴ λησμονῶμεν ὅμως ὅτι, ὁ Συμεὼν ἐκπροσωπεῖ τοὺς τελευταίους χρόνους τοῦ Βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὁ ἄμβων ἄρα τοῦ Συμεὼν δὲν εἶνε ὁμοίος πρὸς τὸν ἀρχαῖον, διαφέροντα αὐτοῦ καὶ κατὰ θέσιν καὶ κατὰ σχῆμα καὶ κατὰ σκοπὸν, μέχρις οὗ, τῶν ἀναλογείων εἰσαχθέντων, μετέβαλεν ἐν μέρει μὲν τὴν χρῆσιν, ὁλοσχερῶς δὲ τὸν τόπον καὶ τὸ σχῆμα.

Καὶ ἡ μὲν θέσις τοῦ παλαιοῦ ἄμβωνος ἦτο ἐν τῇ μέσῃ τοῦ ναοῦ καὶ πρὸ τοῦ σωλᾶ, καίτοι οὐχὶ κατὰ κανόνα αὐστηρῶς ἀμετάβλητος. Τὸ δὲ σχῆμά του, τετράγωνον ἢ ὀκτάγωνον, δίκην βήματος ἢ ἐξέδρας, εἶχε διπλὴν ἐκατέρωθεν κλίμακα, δι' ἧς ἀνήρχετό τις πρὸς τὸ ἀναλογεῖον, τὸ παρεμφερὲς πρὸς αἶτον καὶ ἐστραμμένον πρὸς τὸν λαόν. Προορισμὸν δ' εἶχε τὸ νὰ ἀναβαίνωσιν (ἐντεῦθεν ἄμβων) οἱ ἀναγνώσται καὶ ἀναγινώσκουσιν εἰς ἐπήκοον πάντων ἀπὸ τοῦ ὕψους τοῦ τὰ Γραφικὰ ἀναγνώσματα, κατὰ τὴν Ἀποστολικὴν Διαταγὴν, τὴν λέγουσαν: «Μέσος δὲ ὁ ἀναγνώστης, ἐφ' ὕψηλοῦ τινος ἐστώς, ἀναγινωσκέτω τὰ Μωσέως καὶ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ, τὰ τῶν Κριτῶν καὶ τῶν Βασιλειῶν, τὰ τῶν Παραλειπομένων καὶ τὰ τῆς ἐπανόδου· πρὸς τούτοις τὰ τοῦ Ἰὼβ καὶ τοῦ Σολομῶντος καὶ τὰ τῶν ἐκκαίδεκα προφητῶν» (²). Διότι, τῇ καιρῷ ἐκείνῃ, τὸ κήρυγμα ἐγίνετο ἀπὸ πολὺ χαμηλοτέρου, εἰκειότερου καὶ διαλεκτικωτέρου βήματος, τοῦ ἀπὸ τῶν βημοθύρων, ὅπου ἡ οἰκεία τοῦ ἱερέως στάσις· καὶ περὶ ἐνὸς τοιούτου ἱερατικοῦ βήματος, ὅλως διαφόρου πρὸς τὸν σημερινὸν ὑπερηρμένον καθ' ὑπερβολὴν ὀκρίθαντά μας, λαλεῖ ὁ παλαιὸς ἱστορικός, ὅταν ἀναφέρῃ, ὅτι ὁ Ἀρειανὸς Πατριάρχης Εὐδόξιος, πρῶτην φορὰν ποιούμενος τὴν ἐμφάνισίν του ἐν τῇ προϋουστινιανῇ ναῷ τῆς ἀγ. Σοφίας, ἀνέβη ἐπὶ τὸ τοῦ ἱερέως

(¹) Συμ. Θεσσαλ. Περὶ Θ. ναοῦ κγ'. Migne 155, 708.

(²) Ἀποστ. Διαταγ. Β', 57. Migne 1, 728.

βῆμα, οἷα δὴ τὸν λαὸν διδάσκων καὶ εἶπεν ὅτι, ὁ μὲν Πατὴρ ἄσεβής, ὁ δὲ Υἱὸς εὐσεβής. Θορυβήσαντος δὲ τοῦ πλήθους, «ἤρεμεῖτε» εἶπεν· «ὁ μὲν Πατὴρ ἄσεβής, ὅτι οὐδένα σέβει· ὁ δὲ Υἱὸς εὐσεβής, ὅτι τὸν Πατέρα σέβει»· ἐφ' ᾧ οἱ ἀκούοντες ἐξεργάγησαν εἰς γέλωτας⁽³⁾. Παρεκτός δὲ τῆς ἀπὸ τῶν Γραφῶν ὑψηγόρου ἀναγνώσεως, ἄλλον σκοπὸν εἶχεν ὁ παλαιὸς ἄμβων τὸ νὰ φιλοξενῇ τοὺς φάλλτας, τοὺς μόνους δικαιουμένους, κατὰ τὸν 15ον κανόνα τῆς Λαοδικείας, ν' ἀναβαίνουν ἐπὶ τὸν ἄμβωνα καὶ προεξάρχουσι τῆς γενικῆς φαλμωθίας, ἀπὸ διφθέρας τὰ κεκανονισμένα φάλλοντες. Καὶ ἄλλα δέ, ὡς ἀμέσως ὁφόμεθα, ὑπουργήματα εἰς αὐτὸν ἀνετέθησαν, μέχρις οὗ ἐπὶ τέλους ὑπερβαρύνθη καὶ ἐδέησε νὰ προέλθουν εἰς τὸ μέσον τὰ νεώτερα ἀναλογεῖα πρὸς συναντίληψίν του.

Ὁ ἄμβων τῆς Ἰουστινιανείου ἀγ. Σοφίας, ἐξ ὀνυχίτου λίθου πεποιημένος καὶ ὑπὸ κουβουκλίου ἐπεστεγασμένος, ἀνυφοῦτο δίκην πύργου, οὐχὶ καθ' αὐτὸ εἰς τὸ μέσον, ἀλλὰ πρὸς τὸ ἀνατολικώτερον μέρος τοῦ ναοῦ, ἐνᾧ διπλῇ κλίμαξ πρὸς αὐτὸν ἦγε, μία ἀπὸ δυσμῶν καὶ ἄλλῃ ἀπ' ἀνατολῶν.

Ἔστι τις εὐρυπόροιο κατ' ἑνδια μέσσα μελάρου
ἀργὸς ἰδεῖν, καὶ μᾶλλον ἐς ἀντολίην τι νενευκῶς,
πύργος, ἀκηρασίοισιν ἀπόκριτος ἦθεσι βίβλων
ὀρθάδιος δάθροις, διδυμάονος ἄμβωτος οἴμου,
ὧν μία μὲν ποτι νύκτα τιταίνεται, ἡ δὲ πρὸς ἡώ⁽⁴⁾.

Ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος τούτου ἔφαλλον, ὡς προεσημειώθη, οἱ φάλλται καὶ ἀνεγίνωσκον οἱ ἀναγνώσται. Ἀπηγγέλλοντο ὑπὸ τοῦ διακόνου τὰ εἰρηνικά, ὁ δ' αὐτὸς ἐντεῦθεν, «μεγάλῃ τῇ φωνῇ, φρικτῇ τῇ βοῇ, καθάπερ τις κῆρυξ, τὴν χεῖρα αἶρων εἰς τὸ ὕψος, ὑψηλὸς ἐστώς, πᾶσι κατὰδηλος γεγονώς», διέτασσε τὴν τῶν κατηχουμένων ἀπομάκρυνσιν⁽⁵⁾ διὰ τοῦ «ὅσοι κατηχούμενοι προέλθετε!» Ἀνεγινώσκοντο τὰ δίπτυχα. Ἐξεφωνεῖτο, γεγωνυῖα τῇ φωνῇ, τὸ «Τὰ ἅγια τοῖς ἀγίοις». Προανηγέλλετο,

(3) Σωζομεν. Ἐκκλ. Ἰστ. Δ', 26. Migne 67, 1197.

(4) Π. Σιλεντιαρ. Ἐκφρασις τοῦ ἄμβωνος στιχ. 50 καὶ 55. Migne 86, ii, 2234.

(5) Χρυσόστομ. ὁμιλ. ιζ' εἰς Ἑβρ. § 5. Migne 63, 133.

κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Θεοφανείων, ἡ ἡμερομηνία τοῦ ἐπερχομένου Πάσχα. Ὑφθύντο τὰ Τίμια Εὐλα (⁶). Ἀνεκοινοῦντο νίκαι. Καθηροῦντο Πατριάρχαι. Ἀνεγινώσκοντο τὰ κοινωνικά ἢ εἰρηνικά γράμματα, δι' ὧν οἱ νεωστὶ ἐκλεγόμενοι ἐπίσκοποι εἰδοποιοῦν τὰ τῆς χειροτονίας των καὶ οὕτως αἱ ἐπὶ μέρους ἐκκλησιαί ἐπεκοινωνοῦν πνευματικῶς. Ἀντήχει τὸ «Χριστὸς ἀνέστη», κατὰ τὴν Διακαινήσιμον (⁷). Ἐφάλλοντο, ἐπὶ θριάμβων καταγωγαῖς, θεοτόκια πρόσφορα καὶ τῇ ὑποθέσει τῶν ἐπινικίων ἀρμόζοντα, οἷον τὸ Προστασία φοβερά καὶ τὸ Ἐπὶ σοὶ χαῖρε καὶ τὸ Τεῖχος ἀκαταμάχητον καὶ τὸ Τῇ ὑπερμάχῳ στρατηγῷ τὰ νικητήρια καὶ τὰ τοῦτοις ὅμοια, πολλάκις δὲ καὶ νέα τροπάρια, τῇ ὑποθέσει ἀρμόζοντα (⁸). Ἐτελεῖτο ἡ αὐτοκρατορικὴ στέφισ, σφραγιζομένου διὰ μύρου σταυροειδῶς τοῦ βασιλέως ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου, ἐνῶ λαὸς καὶ κλήρος ἐπευφήμουν τὸ «ἄγιος!» καὶ ταινιομένου τὸ μέτωπον καὶ δεχομένου τὸ στέμμα ἐπὶ κεφαλὴν καὶ τὸν Σταυρὸν εἰς τὴν μίαν χεῖρα καὶ τὴν ἀκακίαν εἰς τὴν ἄλλην, ἥτις ἦτο χοῦς ἐν μανδυλίῳ, τὸ φθαρτὸν τῆς κοσμικῆς ἀρχῆς ὑπεμφαίνων (⁹). «Εἰθίσται γὰρ τοὺς νέον τῆς Ρωμαϊκῆς ἡγεμονίας προσεπιβαίνοντας ἐπὶ τὸν ἄμβωνα τοῦ νεῷ ἀνιέναι, καὶ πρὸς τοῦ κατὰ καιροὺς ἱεράρχου εὐλογεῖσθαι τε, καὶ τῷ βασιλεῖ στέφει ταινιοῦσθαι τὴν κεφαλὴν» (¹⁰). Ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος τῆς ἀγ. Σοφίας ἐστέφθη τῷ 610 ὁ Ἡράκλειος· τῷ 796 ὁ Σταυράκιος· τῷ 873 Λέων ὁ Ἀρμένιος· καὶ κατ' ἄλλους χρόνους ἄλλοι. Ἐντεῦθεν ἀνεθεματίσθη ὁ ψευδώνυμος Πατριάρχης Κωνσταντίνος ὁ ἀπὸ Συλαίου τῷ 767, ἐντεῦθεν δὲ φεῦ! καθηρέθη τῷ 886 καὶ Φώτιος ὁ μέγας, τῆς Ὁρθοδοξίας ὁμολογητῆς καὶ ὑπέρμαχος. Ἐντεῦθεν, κατὰ τὴν ἀγ. καὶ μεγάλην Πεντηκοστὴν τοῦ 628, ἀνεγινώ-

(⁶) Κ. Πορφυρογεν. Ἔκθ. β. α. σ. τ. α. ξ. Α', 22. Migne 112, 360.

(⁷) Ἀδτ. Α', 10. Migne 112, 276.

(⁸) Ἀδτ. Β', 19. Migne 112, 1136.

(⁹) Συμ. Θεσσαλ. Περὶ ἀγ. ναοῦ κεφ. ρμδ'. Migne 155, 356. καὶ Ψευδο-Καπ-δινού περὶ ὁφφικιαλίων ΚΠόλεως. Migne 157, 104—5.

(¹⁰) Λέων Διάκονος, Ἱστορ. ἐκδ. Βόννης σελ. 98,

σκοντο, τὰ ὑπὸ Ἑρακλείου τῇ ἁγιωτάτῃ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ σταλέντα, ἀπὸ τῶν ἀνατολικῶν μερῶν, βασιλικὰ γράμματα, τὰ κοινοποιοῦντα τὴν πτῶσιν Χοσρόου τοῦ ἀστρολάτρου, τῶν Περσῶν βασιλέως, καὶ ἐδεικνύετο ὁ καὶ αὖθις τῇ Ὀρθοδοξίᾳ ἀνακηθεὶς Τίμιος Σταυρὸς καὶ συνεκλονεῖτο ὑπὸ ἐνθουσιασμοῦ, κάτω τοῦ ἄμβωνος, ἡ ἀνθρωποπλημμύρα ἐκείνη, ἀκούουσα τάδε:

Ἀλαλάξατε τῷ Θεῷ πᾶσα ἡ γῆ. Δουλεύσατε τῷ Κυρίῳ ἐν εὐφροσύνῃ. Εἰσέλθατε ἐνώπιον Αὐτοῦ ἐν ἀγαλλιάσει· καὶ γινώτε, ὅτι Κύριος αὐτός ἐστιν ὁ Θεός. Εἰσέλθατε εἰς τὰς αὐλὰς Αὐτοῦ ἐν ὕμνοις καὶ ἐξομολογεῖσθε Αὐτῷ. Αἰνεῖτε τὸ ὄνομα Αὐτοῦ, ὅτι χριστός ὁ Κύριος, εἰς τὸν αἰῶνα τὸ ἔλεος Αὐτοῦ, ἕως γενεᾶς καὶ γενεᾶς ἡ ἀλήθεια Αὐτοῦ. Εὐφρανθήτωσαν οἱ οὐρανοί, καὶ ἀγαλλιᾶσθω ἡ γῆ, καὶ τερφθήτω ἡ θάλασσα καὶ πάντα τὰ ἐν αὐταῖς. Καὶ πάντες οἱ Χριστιανοί, αἰνοῦντες καὶ δοξολογοῦντες, εὐχαριστήσωμεν τῷ μόνῳ Θεῷ, χαίροντες ἐπὶ τῷ ἁγίῳ Αὐτοῦ ὀνόματι χαρὰν μεγάλην. Ἐπεσε γὰρ ὁ ὑπερήφανος καὶ θεομάχος Χοσρόης. Ἐπεσε καὶ ἐπτωματίσθη εἰς τὰ καταχθόνια καὶ ἐξωλοθρεύθη ἐκ γῆς τὸ μνημόσυνον αὐτοῦ: ὁ ὑπεραιρόμενος καὶ λαλήσας ἀδικίαν ἐν ὑπερηφανείᾳ καὶ ἐξουθενώσει κατὰ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰ. Χριστοῦ καὶ ἀληθινοῦ Θεοῦ καὶ τῆς Ἀχράντου Μητρὸς Αὐτοῦ!.. Ἀπώλετο ὁ ἀσεβὴς μετ' ἡχοῦς. Ἐπέστρεψεν ὁ πόνος αὐτοῦ ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ καὶ ἐπὶ τὴν κορυφὴν αὐτοῦ κατέβη ἡ ἀδικία αὐτοῦ⁽¹¹⁾.

Τέλος, ἂν ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ ἄμβωνος ἤρξατο ἀργότερα κηρυττόμενος καὶ ὁ θεῖος λόγος, τοῦτο ἐγένετο κατ' ἀπομίμησιν τοῦ ἱ. Χρυσοστόμου, ὅστις πρῶτος, ἐν τοῖς προῖουστινιανείοις χρόνοις καὶ παρὰ τὸ εἰωθός, ἐκαινοτόμησεν, ἀφείς τὸ ταπεινὸν ἱερατικὸν βῆμα καὶ ἀνελθὼν, «χάριν τοῦ ἐξακούεσθαι»⁽¹²⁾, «ἐπὶ τοῦ βήματος τῶν ἀναγνωστῶν», ὡς τὸν ἄμβωνα καλεῖ ὁ Σωζόμενος⁽¹³⁾. Παράδοξον τῷ ὄντι! Ὁ εὐγλωττότατος ἐκεῖνος ἀνὴρ, ὃν «χρυσορρήμονα» οἱ αἰῶνες ἀπεκάλεσαν, καὶ ὅστις διὰ τῶν ἀθανάτων του κηρυγμάτων προσέβλεπε περὶ ἑαυτὸν οὐ μόνον Χριστιανούς, ἀλλὰ καὶ ἐθνικοὺς καὶ Ἰουδαίους, συνωστιζομένους καὶ περιθλί-

(11) Χρονικὸν Πασχάλιον, Migne 92, 1017—20.

(12) Σωκράτ. Ἐκκλ. Ἰστ. 5', 5. Migne 67, 673.

(13) Σωζόμεν. Ἐκκλ. Ἰστ. Η', 5. Migne 67, 1528.

βοντας ἀλλήλους καὶ κεχηγνότες καὶ τῶν αὐτοῦ λόγων κόρον οὐκ ἔχοντας, ὁ ἀνὴρ ἐκείνος, ὅστις, ὡς ἐκ τοῦ ἠθικοῦ του μεγαλείου, εἶχε τὸ προφητικὸν σθένος νὰ πατάσῃ τὴν ἀμαρτίαν καὶ καταφέρει τὸ βούνευρον μέχρι τῶν ὑψηλοτέρων κοινωνικῶν κορυφῶν, ἦτο ἀσθενὴς τὴν φωνήν, συχνάκις δ' ἐπὶ πλέον καὶ διεκόπτετο ὑπὸ τοῦ βασανίζοντος αὐτὸν βηχός. Καὶ ἦτο ἀνάγκη ὕψους τινός, ὅπως ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐγκαθιδρυθῇ ὁ ἀνδριάς εἰς θέσιν πρεπωδεστέραν, ἀφ' ἐτέρου δὲ καὶ καθοραῖται καὶ ἐξακουῖται ὑπὸ πάντων. Ἀλλ' ὑπὸ τὰς πνοάς τοῦ πανδαμάτορος χρόνου τὰ πράγματα πλέον ἢ ἅπαξ ἡλλοιώθησαν. Μὲ τὴν πυρπόλησιν τῆς ἐπὶ Χρυσοστόμου ἀγ. Σοφίας συνεπυρπολήθη καὶ ὁ Χρυσοστομικὸς ἄμβων· τὸν ἡκολούθησεν ὁ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐν τῷ ὑπ' αὐτοῦ ἀνοικοδομηθέντι τεμένει, ὃν πεσόντα τῷ 558 διεδέχθη δεῦτερος (563—1204), ὃν διεδέχθη τρίτος (1261—1346), ὃν διεδέχθη τέταρτος (1355—1453), ἐκ τοῦ ὕψους τοῦ ὁποίου καὶ διελάλησεν ὁ Τοῦρκος δερβίσης τὴν προσευχήν, τῇ διαταγῇ τοῦ πορθητοῦ, ὃν τέλος διεδέχθη πέμπτος (Μεμπέρ), ἰδρυθεὶς ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου Μουράτ τοῦ Δ' καὶ φέρων δύο σημαίας Τουρκικὰς ἀναπεπταμένας, εἰς δῆλωσιν τῆς διπλῆς νίκης, ἣν ἤρατο κατὰ τῆς Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης, τὸ Κοράνιον (¹⁴). Ἀνιστορήτως ἔρα ὀνομάζεται «Χρυσοστομικὸς» ὁ σαμβυκτοκόλλητος ἢ ὁστρεογραφῆς ἄμβων, ὁ ἐν τῷ ἐν Φαναρίῳ Πατριαρχικῷ ναῷ σήμερον ἐπιδεικνύμενος. Ὁ τοιοῦτος ἄμβων, οὐ μόνον οὐδεμίαν ἀπολύτως σχέσιν πρὸς τὸν χρυσοῦν πατέρα ἔχει, ἀλλὰ καὶ λίαν τυγχάνει νεότευκτος, ἅτε κατασκευασθεὶς, κατὰ τὴν ἣν φέρει περὶ τὰ κράσπεδα ἐπιγραφὴν, τῷ 1703, γνώμῃ μὲν τοῦ Παναγιωτάτου Πατριάρχου Γαβριὴλ τοῦ Γ', δαπάνῃ δὲ Ἰωάννου, ἐρμηνέως τοῦ στολάρχου Ὀτμάνων. Τὸ αὐτὸ λεκτέον καὶ περὶ τοῦ αὐτόθι τιτλοφορουμένου «Χρυσοστομικοῦ» θρόνου, οὗτινος κατασκευαστῆς ὑπῆρξεν ὁ Πατριάρχης Ἱερεμίας ὁ Β' (1572—1594), κατὰ Μανουὴλ τὸν Μαλαξόν (¹⁵).

(¹⁴) Ἐ' Ἀντωνιάδου, Ἑκφρασις τόμ. Β', σ. 49—63. Σκαρλάτου Βυζαντίου, ἡ Κωνσταντινουπόλις τόμ. Α', σ. 498.

(¹⁵) Μ. Γεδεών, Χρονικὰ Πατριαρχικά Οἴκου σ. 55 καὶ 106—8. Γ. Χρυσ-

Τὸν ἄμβωνα, ὡς τὸν κατ' ἐξοχὴν τόπον τῆς ἀναγνώσεως τῶν Θ. Γραφῶν, ἀνευρίσκομεν ἐν τῇ ἐβραϊκῇ συναγωγῇ, ἀπὸ τῶν χρόνων ἤδη τοῦ Ἑσδρα, ἐξ ἧς καὶ εἰς τὸν Χριστιαν. ναὸν μετεφυτεύθη. Ἐν κεφ. η' Νεεμίου ἀναγινώσκομεν: «Καὶ ἦνεγκεν Ἑσδρας ὁ ἱερεὺς τὸν νόμον ἐνώπιον τῆς ἐκκλησίας....Καὶ ἀνέγνω ἐν αὐτῷ ἀπὸ τῆς ὥρας τοῦ διαφωτίσαι τὸν ἥλιον ἕως ἡμίσεως τῆς ἡμέρας, ἀπέναντι τῶν ἀνδρῶν καὶ τῶν γυναικῶν.... καὶ ἔστη Ἑσδρας ὁ γραμματεὺς ἐπὶ βήματος ξυλίνου....Καὶ ἤνοιξεν Ἑσδρας τὸ βιβλίον ἐνώπιον παντὸς τοῦ λαοῦ, ὅτι αὐτὸς ἦν ἐπάνω τοῦ λαοῦ...Καὶ εἶπαν παντὶ τῷ λαῷ: Ἡμέρα ἁγία ἐστὶ Κυρίῳ τῷ Θεῷ ἡμῶν, μὴ πενθεῖτε, μηδὲ κλαίετε. Ὅτι ἔκλαιε πᾶς ὁ λαός, ὡς ἤκουσαν τοὺς λόγους τοῦ νόμου». Ἡ τελευταία λεπτομέρεια, περὶ τῆς μετὰ κλαυθμῶν παρακολουθήσεως τῆς ἀπ' ἄμβωνος ἀναγνώσεως τοῦ Θ. νόμου, εἶνε τὰ μάλα συγκινητικῇ. Παρομοίαν συναντῶμεν καὶ εἰς τὸ Ὅδοιπορικὸν τῆς Σιλβίας, καθ' ὃ, ἐν τῇ Παλαιστίνῃ, ἐκεῖ ὅπου συνετελέσθη τὸ μέγα δρᾶμα τῆς Ἀπολυτρώσεως, ὁ λαὸς ἅπας, ἀπὸ μεγάλου ἕως μικροῦ, ἀκούων τὰ Πάθη τοῦ Σωτῆρος, κατὰ τὴν Μεγ. Ἑβδομάδα ἀπὸ τῶν Εὐαγγελίων ἐξαγγελλόμενα, δὲν ἠδύνατο νὰ κρατήσῃ τὰ δάκρυα, τοὺς στεναγμοὺς καὶ τοὺς ὀλοφυρμούς, ἀπὸ τοῦ Γολγοθᾶ μέχρι σχεδὸν τῆς ἁγ. πόλεως ἀκουομένων....⁽¹⁶⁾

Τὰ ἀναλογεῖα, ὡς ἔφθημεν εἰπόντες, εἶνε οἱ διάδοχοι τοῦ ἀρχαῖκου ἄμβωνος, οὗτινος τὸ ὕμνολογικὸν μέρος συνεχιζοῦν· διότι ἐνταῦθα οἱ χοροὶ τῶν ψαλτῶν, μετὰ τῶν δομεστικῶν καὶ ἀναγνωστῶν ἐγκαθιδρυμένοι καὶ διχῇ διανενεμημένοι, τονίζουσι τοὺς αἶνους των, ὡς ἐκ μέρους τοῦ ὅλου ἐκκλησιάσματος, πρὸς τὸν Θεὸν τῶν οὐρανίων ἀρμονιῶν, ἐνταῦθα δ' ἐπίσης καὶ ἡ Μουσικῇ, συναδελφουμένη μὲ τὴν θρησκευτικὴν ποίησιν, διδὲι πτερὰ εἰς τὰς φύσει χρώδεις καρδίας, ὅπως μετεωρισθῶσι πρὸς τὰ ἄνω. «Ἡδύνει γὰρ τὴν ψυχὴν (ἔγραψέ τις) πρὸς ζέοντα

βέργη, ὃ ἐν τῇ Μεγ. Ἑκκλησίᾳ δεσποτικὸς θρόνος μετὰ τοῦ ἄμβωνος, Ἀθήνησι 1861. *Κωνσταντίου Πατριάρχου, Συγγραφαὶ ἐλάσσονες* σ. 343—4.

⁽¹⁶⁾ Ὅδοιπορικὸν Σιλβίας §§ 34, 36 καὶ 37. ἐν Νέᾳ Σιών τόμ. Ζ' σ. 535 καὶ ἐξ. καὶ Κλεόπα καὶ Φωκυλίδου, Ὅδοιπορικὰ Ἀγίας Γῆς, Ἱερουσαλὴμ 1912, σελ. 67.

πόθον τοῦ ἐν τοῖς ἄσμασιν ἡδομένου, κοιμίζει τὰ ἐκ τῆς σαρκὸς ἐπανιστάμενα πάθη, τοὺς ὑπὸ τῶν ἀοράτων ἐχθρῶν ἐμβαλλομένους ἡμῖν πονηροὺς λογισμοὺς ἀπωθεῖται, ἀρδεύει τὴν ψυχὴν πρὸς καρποφορίαν θεῶν ἀγαθῶν, γενναίους πρὸς τὴν ἐν τοῖς δεινοῖς καρτερίαν τοὺς ἀγωνιστὰς ἐργάζεται τῆς εὐσεβείας, πάντων τῶν ἐν τοῖς βιωτικοῖς λυπηρῶν ἱαμυτικὸν γίνεται τοῖς εὐσεβέσιν» ἡ Μουσικὴ (17). Τίς ποτε ἀμφέβαλε περὶ τῶν ἀπὸ τῆς Μουσικῆς ἀγαθῶν ἐπιρροῶν;

Ἄλλ' ἐνθρονίσασα, ἀπὸ τῆς θεμελιώσεώς της, ἡ Ἐκκλησία ἐν τῷ ναῷ τὴν ἀπλὴν καὶ ἀψιμυθίωτον ἁρμονίαν, δι' ἧς θυσία λογικὴ παρὰ τοῦ λογικοῦ ἀνθρώπου ἀναφέρεται τῷ Πλάσῳ, ἀπέρριψεν ἀνέκαθεν τὰς μετ' ὀρχήσεων, κροτάλων, κυμβάλων καὶ λοιπῶν μουσικῶν ὀργάνων ἀψύχους συμφωνίας, αἰτίνες, ὡς ἄγαν παχυλαί, ἤρμोजон μόνον εἰς τὸν νῆπιον Ἰσραήλ, οὕτινος, μόλις ἀπὸ τῆς εἰδωλολατρείας ἀποσπασθέντος, ἡ διάνοια ἦτο ἀκατέργαστος, ὑπὸ σκιᾶς δὲ καὶ τύπους καὶ κρούματα καὶ ζῶ-κὰς θυσίας τῷ ἐπετράπη συγκαταδατικῶς, ἵνα τὸν Θεὸν λατρεύῃ. «Τότε μεν», δηλ. ἐν τοῖς Ἰουδαϊκοῖς χρόνοις, «ὄργανα ἦν, δι' ὧν τὰς ψάλας ἀνέφερον» οἱ Ἰσραηλιταὶ τῷ Θεῷ. «Νυνὶ δέ, ἀντὶ ὀργάνων, κεχρησθαι ἐστι τῷ στόματι» (18). διότι ὁ Θεός, ὡς Πατὴρ πλέον διαλέγεται, ἀποκεκαλυμμένως, πρὸς τὰ τέκνα Του. Τὸ ὄργανον ἄρα τῶν Δυτικῶν ἐκκλησιῶν, ὅπερ πρῶτος μὲν, κατὰ τὰ μέσα τοῦ 3ου πρὸ Χριστοῦ αἰῶνος, ἐφεῦρεν ὁ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ μαθηματικὸς Κτησίδιος (19), εἶτα δ' οἱ Βυζαντινοὶ εἰς τὰς βασιλικὰς τῶν αὐλῶν καὶ τὸν ἱππόδρομον ἐχρησιμοποιοῦν (20),

(17) Ἐν ἔργοις Ἰουστίνου, Jena 1850 τόμ. Γ', μέρ. 6' σ. 164. Ἐγκώμιον τῇ Μουσικῇ πλέκει καὶ ὁ Χρυσόστομος ἐν προοιμίῳ ὁμιλίας εἰς μα' ψαλμὸν, καθὼς καὶ ὁ Μ. Βασίλειος ἐν τῷ προοιμίῳ τῶν εἰς τοὺς ψαλμοὺς ἐρμηνειῶν του.

(18) Χρυσόστομ. ἐρμην. εἰς ρμγ' ψαλμ. § 4. Migne 55, 462. Πρβλ. καὶ Θεοδο-ρήτ. ἐρμην. εἰς ρν' ψαλμ. Migne 80, 1996. καὶ ψευδοῖουστίνον ἐνθ. ἀν.

(19) Καὶ ὅχι ἡ παρθενομάρτυς Καικιλία, ἡ μαρτυρήσασα τῷ 230 μ.Χ., ἣν ἐφευ-ρέτιδα τοῦ ὀργάνου θεωροῦσιν οἱ Λατίνοι.

(20) Ὁ Κ. Πορφυρογέννητος, ἐν ἐκθ. βασ. τάξ. Α', 64 (Migne 112, 560), ὁμιλεῖ περὶ ὀργάνου, ἡχοῦντος ἐν τῷ ἱπποδρόμῳ. Ὁ ψευδο-Κωδινὸς ἐν τῷ περὶ ὀφφικια-λίων (Migne 157, 69—72) ὁμιλεῖ περὶ ὀργάνων, ἡχοῦντων ἐν τοῖς ἀνακτόροις.

ἀκολούθως δὲ διὰ τοῦ μουσολήπτου αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου, τοῦ Κοπρωνύμου, ἐγνώσθη ἐν τῇ Δύσει, ἀποσταλὲν ὡς δῶρον πρὸς τὸν βασιλέα τῶν Φράγκων Πιπίνον, καὶ μόλις κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα εἰσῆχθη εἰς λατρευτικὴν χρῆσιν παρὰ τῇ Ρωμαϊκῇ Ἐκκλησίᾳ, δὲν φαίνεται φέρον τὸ χρίσμα τῆς Χριστιανικῆς ἀρχαιότητος καὶ τοῦ Χριστιανικοῦ πνεύματος. Αὐτὸς ὁ Θωμᾶς ὁ Ἀκυάτης (+ 1274), ὃν ἀγγελικὸν δόκτορα καλεῖ ὁ Κατολίκισμός, ἔγραφεν, ὅτι ἡ Ἐκκλησία του δὲν μετεχειρίζετο μουσικὰ ὄργανα, οἷον κιθάρας καὶ ψαλτῆρας πρὸς αἶνον Θεοῦ, ne videatur judaizare, ἵνα μὴ φανῇ Ἰουδαϊζουσα ⁽²¹⁾. Ἀλλ' ἂν μεμπτέαι πὼς εἰς τοῦτο τὸ σημεῖον εἶνε αἱ Δυτικαὶ Ἐκκλησίαι, ἣ τε Ρωμαϊκὴ καὶ ἡ ἐξ αὐτῆς ἀποσπασθεῖσα Προτεσταντικὴ, πολλῶν μᾶλλον ὅμως μεμπτέοι εἴμεθα ἡμεῖς οἱ Ὁρθόδοξοι, ὡς ἀνεχθέντες ἐν τῇ Μουσικῇ μας τὰ ἀνούσια, ἀκατάληπτα καὶ ὄντως βατταριστικὰ ἐκείνα τερερέμ καὶ νανά, παρ' ὅλην τὴν προσπάθειάν τινων ν' ἀνεύρουν δῆθεν ἐν μὲν τῷ πρώτῳ τὴν ἔννοιαν τοῦ λατινικοῦ «βασιλεῦ!» ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ τὴν ἔννοιαν τοῦ ἑβραϊκοῦ «σῶσον δὴ!» ⁽²²⁾. Διότι τὸ μὲν ὄργανον ἐπὶ τέλους εὐρίσκει ποιάν τινα δικαιολογίαν, συντροφεῖον καὶ ὑποβαστάζον τὴν λογικὴν συμφυλαμψδίαν τῶν ἐκκλησιαζομένων, ἐνῶ τὰ πηχυαῖα κρατήματα τερερέμ καὶ νανά ἐκμηδενίζουν ἀπολύτως τὴν ἔννοιαν τῆς προσευχῆς, ὡς νοητῆς συνδιαλέξεως μετὰ τοῦ Θεοῦ, καὶ ἐκθέτουν τὴν θ. λατρείαν, εἰσκωμάσαντα ἐπὶ πλεόν ἀπὸ κοσμικωτάτων ἀνακτορικῶν διαχύσεων, ὅπου ὡς «γοθικὸν» ἐπαιζόντο ἐν τῷ παλατίῳ ὑπὸ πανδουριστῶν, Βενέτων καὶ Πρασίνων, προσωπιδοφορούντων καὶ φερόντων ἐξανάστροφα τὰς γούνας ⁽²³⁾. Καὶ θὰ εἶνε εὐχῆς ἔργον, ἂν ὀλοτελῶς ἀποσκυβαλισθοῦν ἀπὸ τὸ Τελετουργικόν μας, οὔτινος μεγάλῃν ἀποτελοῦν ἀσχημίαν ⁽²⁴⁾.

⁽²¹⁾ Παρὰ Bingham, Origines Ecclesiasticae βιβλ. Viii, κεφ. Vii, 14.

⁽²²⁾ Κωνσταντίου Πατριάρχου, Συγγράμματα ἐλάσσονες σ. 330.

⁽²³⁾ Ὅρα τὰ περὶ «τρυγητικοῦ» δείπνου καὶ τοῦ ἀλφαθηταρίου ΑΝΑΝΑ ἐν Κ. Πορφυρογεννήτῳ, Ἐκθ. β. α. σ. τὰξ. Α', 83. Migne 112, 681—9.

⁽²⁴⁾ Ὁ ἀοιζιμος Σχολάρχης μας Γερμανὸς Γρηγοράς οὐδέποτε ἐπέτρεψε νά

Τὸ κατ' ἀντιφωνίαν ψάλλειν, ὁ μὲν Θεοδώρητος ἀνάγει εἰς τὴν ἀξιόγραφον ξυνωρίδα, Φλαβιανὸν καὶ Διόδωρον, τοὺς διχῇ διελόντας ἐν Ἀντιοχείᾳ τοὺς τῶν φαλλόντων χοροὺς καὶ πρώτους διδάξαντας τὸ τὴν Δαβιτικὴν μελωδίαν διαδοχικῶς ᾄδειν ⁽²⁵⁾. ὁ δὲ Σωκράτης ἀναγράφει εἰς Ἰγνάτιον τὸν Θεοφόρον, τὸν ἐν ὁράματι ἰδόντα τοὺς ἀγγέλους, νὰ ὑμνῶσι τὸν Θεὸν ἀντιφωνικῶς καὶ τοῦτον τὸν τρόπον τῇ Ἐκκλησίᾳ παραδῶσαντα ⁽²⁶⁾. γενικώτερον δὲ ὁ Μ. Βασίλειος τὴν ἀντιφωνίαν ἀναζητεῖ εἰς τὴν παράδοσιν καὶ τὰ ἐξ ἀρχῆς ἐν πάσαις ταῖς τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίαις κεκακρατηκότα ἐν συμφωνίᾳ ἔθῃ ⁽²⁷⁾. Ὅπως ποτ' ἂν ᾗ, ὁ τρόπος οὗτος τοῦ ὑμνολογεῖν τὸν Θεόν, καίτοι μήπω κατ' ἀρχὰς ἐπὶ συνόλου τοῦ ὑμνολογικοῦ ἐφαρμοσθεῖς, ἀλλὰ μέρος μόνον αὐτοῦ ἀκόμῃ ἀποτελῶν, δύναται νὰ θεωρηθῇ ἀποστολοπαράδοτος· ἄλλως δὲν θὰ ἔγραφεν ὁ Πλίνιος πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Τραϊανόν, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 2ου αἰῶνος, ὅτι οἱ Χριστιανοὶ τῆς ἐπαρχίας του «ἄσμα τῷ Χριστῷ, ὡς Θεῷ, ἐξ ὑπαμοιβῆς, ἔψαλλον» ⁽²⁸⁾. Ἄλλο τώρα τὸ ζήτημα, ἂν τὸν τοιοῦτον τρόπον τοῦ ὑμνολογεῖν ἐπλασαν αὐτοὶ οἱ Χριστιανοί, ἢ πολλῶ μᾶλλον μετεφύτευσαν εἰς τὴν λατρείαν των ἀλλαχόθεν. Ἀφ' ἐνὸς εἶνε γνωστόν, ὅτι ἐν τῷ ἀρχαίῳ Ἑλληνικῷ θεάτρῳ ὑπῆρχον οἱ χοροί, ἀντιπροσωπεύοντες τὴν κοινὴν γνώμην, μετὰ τῶν δύο ἡμιχορίων, τοῦ δεξιοῦ καὶ τοῦ ἀριστεροῦ, ὧν ἕκαστος εἶχε καὶ τὸν κορυφαῖον τοῦ χοροῦ, ὡς νὰ λέγωμεν δηλ. σήμερον, τὸν πρωτοψάλτην του ⁽²⁹⁾. Ἀφ' ἑτέρου, ἐν τῇ Παλ. Διαθήκῃ, ἔχομεν τὴν διανομὴν τῶν Ἰσραηλιτῶν, μετὰ

φαλοῦν κρατήματα ἐν τῷ ναυδρίῳ τῆς Θεολογικῆς μας Σχολῆς. Αἰωνία του ἡ μνήμη!

⁽²⁵⁾ Θεοδωρήτ. Ἐκκλ. Ἱστ. Β', 19. Migne 82, 1060.

⁽²⁶⁾ Σωκράτ. Ἐκκλ. Ἱστ. 5', 8. Migne 67, 692.

⁽²⁷⁾ Μ. Βασιλείου, ἐπιστ. σς' § 3. τοῖς κατὰ Νεοκαισάρειαν κληρικοῖς. Migne 32, 764.

⁽²⁸⁾ «Carnemque Christo, quasi deo, dicere secum invicem». *Lightfoot*, Apostolic Fathers, London 1889 τόμ. Α', σ. 50.

⁽²⁹⁾ Γ. Παχίκου, «ἡ μουσικὴ ἐν ἀγ. Σοφίᾳ» ἐν 1ῃ ἀριθμῷ «Μουσικῆς» σ. 7.

τὴν θαυμασίαν διάβασιν τῆς Ἑρυθρᾶς θαλάσσης, εἰς χοροὺς δύο παρὰ τὴν ἡϊόνα, τὸν ἀνδρικὸν χορόν, οὗτινος κατήρχεν ὁ Μωϋσῆς, καὶ τὸν γυναικεῖον, οὗτινος προεξῆρχεν ἡ Μαριάμ ⁽³⁰⁾. Κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦτο ἐδοξολόγουν τὸν Θεὸν καὶ οἱ σύγχρονοι τῷ Ἰ. Χριστῷ Ἑσσαιοί, περὶ ὧν ἐγράφη: «Ἀνίστανται πάντες ἄνθρωποι, καὶ κατὰ μέσον τὸ συμπόσιον, δύο γίνονται τὸ πρῶτον χοροί, ὁ μὲν ἀνδρῶν, ὁ δὲ γυναικῶν. Ἦγεμὼν δὲ καὶ ἑξάρχος αἰρεῖται, καθ' ἑκάτερον, ἐντιμότατός τε καὶ ἐμμελέστατος. Εἶτα ἄδουσι πεπονημένους εἰς τὸν Θεὸν ὕμνους, πολλοῖς μέτροις καὶ μέλεσι, τῇ μὲν συνηχοῦντες, τῇ δὲ καὶ ἀντιφώνοις ἀρμονίαις ἐπιχειρονομοῦντες.... Εἶτα, ὅταν ἑκάτερος τῶν ἀνδρῶν ἰδέα καὶ τῶν γυναικῶν ἐστιαθῇ, καθάπερ ἐν ταῖς βακχεῖαις ἀκράτου σπᾶσαντες τοῦ θεοφιλοῦς ἀναμίγνυνται καὶ γίνονται χορὸς εἰς ἑξ ἁμφοῖν, μίμημα τοῦ πάλαι συστάντος κατὰ τὴν Ἑρυθρὰν θάλασσαν» ⁽³¹⁾. Ἡ ἀντιφωνία λοιπὸν προϋπῆρχεν ἐν θρησκευτικῇ χρήσει. Ὁ δὲ Χριστιανισμός, υἱοθετήσας αὐτήν, ἐπηυλόγει ἔθος καλῶς ὑφιστάμενον.

Ἄλλ' οἱ ἀντιφωνικῶς φάλλοντες ἦσαν ἄρά γε ἀνέκαθεν ὠρισμένη τάξις κανονικῶν ψαλτῶν, εἰς τῆς ὁποίας τὰς ἐντέχνους φωνὰς δὲν ἐδικαιοῦτο τὸ ἐκκλησιάζημα νὰ συμμίσξῃ καὶ αὐτὸ τὰς ἰδικὰς του; Ὁχι, βέβαια. Ἡ κοινὴ καὶ ἐκ στόματος πάντων ψαλμωδία ἐχαρακτήριζε τὸ πλεῖστον μέρος τῆς πρώτης δημοσίας λατρείας, εἴτε δὲ εἰς ἁμβων ἀδιαίρετος ἠνωρθοῦτο ἐν μέσῳ τοῦ ναοῦ, εἴτε εἰς ἡμιχόρια δύο οἱ χορολέκται καὶ χόραρχοι, μετὰ τοῦ ἐκκλησιάζματος συνόλου, ἐδιχάζοντο, εἴτε καὶ τὰ δύο ἐπὶ χρόνους συνυπῆρχον, ὥς ἐξάγεται ἐκ τῶν Πρακτικῶν τῆς ἐν ΚΠόλει Συνόδου τοῦ 536, καθὰ ἀμέσως θὰ δηλώσωμεν, ἀλλ' ὁ λαὸς δὲν ἴστατο ἐν τῷ ὑπερφυεῖ δράματι, ὥς πρόσωπον βωβόν, πολλοῦ γε καὶ δεῖ! ἀλλὰ μετεῖχε τῶν ψαλλομένων καὶ αὐτός, πῇ μὲν ὁλόκληρον τὸ ἄσμα ἀναμέλπων, πῇ δὲ ὑπηχῶν καὶ ὑπο-

⁽³⁰⁾ Ἐξοδ. ιε', 1. καὶ 20—21.

⁽³¹⁾ Φίλωνος Ἰουδαίου, Περὶ βίου θεωρητικοῦ κεφ. ια'. Lipsiae 1852, τόμ. Β', σ. 339.

φάλλων φωνῇ ταπεινότερα, πῇ δὲ «ὕπακούων καὶ τὰ ἀκροστί-
χια ἐπάδων», κατ' ἀπομίμησιν τῆς δωδεκαμελοῦς πρώτης
Ἑκκλησίας, ἣτις, κατὰ τὸν Μυστικὸν ἐπὶ τοῦ ὑπερφύου Δεῖπνον,
τοὺς ὕμνους μετὰ τοῦ Σωτῆρος ἐκ συμφώνου ἐτόνισε, καὶ τῶν
ὑπὸ τῶν Ἀποστόλων ἰδρυθεισῶν ἐπὶ μέρους νεοπαγῶν Ἑκκλη-
σιῶν, παρ' αἷς προνομιοῦχος τάξις φαλλόντων ἀκόμη δὲν ὑπῆρ-
χεν, ἀλλ' οἱ πάντες ἐπληροῦντο Πνεύματος καὶ ἐλάλουν ἑαυ-
τοῖς ψαλμοῖς καὶ ὕμνοις καὶ ᾠδαῖς πνευματικαῖς, ᾄδοντες καὶ
ψάλλοντες ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτῶν τῷ Κυρίῳ ⁽³²⁾.

Ὁ προαναφερθεὶς 15ος κανὼν τῆς Λαοδικείας (365)
κάνει βεβαίως λόγον περὶ ψαλτῶν, ὡς τῶν μόνων δικαιουμένων
ν' ἀναβαίνουν ἐπὶ τὸν ἄμβωνα καὶ οὕτως οὐ μόνον τάξιν ψαλ-
τῶν ὑφισταμένην κατὰ τὸν 4ον αἰῶνα μᾶς παρουσιάζει, ἀλλὰ
καὶ ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται ὡσεὶ ἀποκλειῶν ἀπὸ τοῦ ψάλλειν
τοὺς λοιπούς. Πλὴν ἡ τοιαύτη νουνεχὴς τοῦ 4ου αἰῶνος καινο-
τομία, πόρρω τοῦ νὰ ὅζῃ ἀποκλειστικότητος, ἀπ' ἐναντίας ἐδη-
μιουργήθη πρὸς ρύθμισιν τοῦ ἀπὸ κοινοῦ ἄδειν ἐμμελεστέραν.
Ἄλλοις λόγοις, ἀπηγορεύθη ὑπὸ τῶν πατέρων (καθὼς ἐρμηνεύει
δοκιμώτατος κανονολόγος) τὸ ὑπὸ τοῦ τυχόντος «κατάρχεσθαι
τῶν θείων ψαλτωδημάτων· τὸ γὰρ συμψάλλειν καὶ λαϊκοὺς ἐπ'
ἐκκλησίας οὐ κεκώλυται» ⁽³³⁾. Ἐὰν ὁ κανὼν τῆς Λαοδικείας
εἶχεν ἄλλην παρὰ ταύτην ἔννοιαν, δὲν ἔπρεπεν αἱ Ἀποστολ. Δια-
ταγαὶ νὰ κἀμνουν λόγον περὶ τοῦ λαοῦ, ὡς ὑποψάλλοντος τὰ
τῶν Δαδιτικῶν ψαλμῶν ἀκροστίχια ⁽³⁴⁾. Δὲν ἔπρεπεν ὁ Σωζόμε-
νος νὰ μᾶς πληροφορῇ, ὅτι, κατὰ τὴν ἀνακομιδὴν τῶν λειψάνων
τοῦ ἁγ. μάρτυρος Βαβύλα, οἱ μὲν τοὺς ψαλμοὺς ἀκριβοῦντες
[ἦτοι ἀκριβῶς εἰδότες] ἐξῆρχον, ξυνεπήχει δὲ τὸ πλῆθος ἐν
συμφωνίᾳ καὶ ταύτην τὴν ρῆσιν ἐπ' ἧς δὲν: «ἡσυχύνθησαν πάν-
τες οἱ προσκυνοῦντες τοῖς γλυπτοῖς κ.λ.π.» ⁽³⁵⁾ Δὲν ἔπρεπεν ὁ

⁽³²⁾ «Καὶ ὑμνήσαντες ἐξῆλθον εἰς τὸ ὄρος τῶν Ἑλαιῶν» Ματθ. κς', 30
Ἐφεσ. ε', 19.

⁽³³⁾ Θεοδ. Βαλαμών, Migne 137, 1361.

⁽³⁴⁾ Ἀποστ. Διατ. Β', 57. Migne 1, 728.

⁽³⁵⁾ Σωζόμεν. Ἑκκλ. Ἰστ. Ε', 19. Migne 67, 1276.

Μ. Ἀθανάσιος νὰ γράφῃ, ὅτι, καθεστῆεις αὐτὸς ἐπὶ τοῦ θρόνου, προέτρεπε τὸν μὲν διάκονον ἀναγινώσκειν ψαλμόν, τοὺς δὲ λαοὺς ὑπακοῦειν [ὃ ἐστὶ ψάλλειν τὴν ὑπακοήν καὶ ἐπιδόν] «ὅτι εἰς τὸν αἰῶνα τὸ ἔλεος αὐτοῦ» ⁽³⁶⁾. Δὲν ἔπρεπεν ὁ Μ. Βασίλειος νὰ ἐγκωμιάζῃ τὴν ψαλμωδίαν, ὡς τὸ μέγιστον τῶν ἀγαθῶν παρεχομένην, διότι αὕτη, «οἶονεὶ σύνδεσμόν τινα πρὸς τὴν ἔνωσιν τὴν συνωδίαν ἐπινοεῖ καὶ εἰς ἑνὸς χοροῦ συμφωνίαν τὸν λαὸν συναρμόζει» ⁽³⁷⁾. Δὲν ἔπρεπεν ὁ Χρυσόστομος νὰ διαβεβαίωσῃ, ὅτι «συνήεσαν τὸ παλαιὸν ἅπαντες καὶ ἐπέψαλλον κοινῇ· τοῦτο ποιοῦμεν καὶ νῦν», ὁπότε τὴν φωνὴν γυναικῶν, ἀνδρῶν, πρεσβυτῶν καὶ νέων τὸ Πνεῦμα κεράσαν καὶ ἀναμίξαν, μίαν ἐν ἅπασιν ἐργάζεται τὴν μελωδίαν, οὐδὲ θὰ ἀπεκάλει τὸν ψαλμόν «ὃν τρόπον ἐπιποθεῖ ἡ ἔλαφος» ὑπακοήν, ἣν ἅπαντες ὑπεψάλαμεν σήμερον ⁽³⁸⁾. Δὲν ἔπρεπεν ὁ Ἀμβρόσιος νὰ παρομοιάζῃ τὴν Ἑκκλησίαν πρὸς θάλασσαν, ἥς παλίσροισι μὲν καὶ ἀμπώτιδες τυγχάνουσι τὰ ἀτελεύτητα τῶν λαῶν πλήθη, τὰ εἰσρέοντα εἰς τὸν ναόν, κύματα δὲ παφλάζοντα καὶ παταγωδῶς ἠχοῦντα αἱ φωναὶ τῶν ἀνδρῶν, τῶν γυναικῶν, τῶν παρθένων καὶ τῶν νέων ⁽³⁹⁾. Δὲν ἔπρεπε τέλος—διότι μαρτυρίας μεταγενεστέρας θὰ συντύχωμεν καὶ ἀλλαχοῦ, ὅταν εἰς τὸ θέμα καὶ πάλιν θὰ ἐπανέλθωμεν—τὰ Πρακτικὰ τῆς ἐν ΚΠόλει Συνόδου τοῦ 536, ἐπὶ πατριάρχου Μηνᾶ, νὰ ἀναγράφουν: «Τότε, φωνὴ μεγάλη, πάντες οἱ τοῦ λαοῦ, ὡς ἐξ ἑνὸς στόματος, ἐβόησαν: Εὐλογητὸς Κύριος ὁ Θεὸς τοῦ Ἰσραήλ, ὅτι ἐπεσκέψατο καὶ ἐποίησε λύτρωσιν τῷ λαῷ αὐτοῦ. Ἐπὶ πολλὴν δὲ ὥραν ἀντιφωνούντων ἑκατέρων τῶν μερῶν καὶ φαλλόντων τὴν ψαλμωδίαν ταύτην, οἱ ψάλλται ἐπετράπησαν ἀνελθόντες [εἰς τὸν ἄμβωνα δηλ.]. εἰπεῖν τὸν τρισάγιον. Καὶ αὐτῶν ἀρξαμένων, πᾶς ὁ λαὸς ἐπαύσατο [ψάλλειν τὸν ψαλμόν] καὶ ὑπήκουσε τοῦ τρισαγίου» ὑπο-

⁽³⁶⁾ Ἀθανασ. ἀπολογ. Περὶ φυγῆς κςφ. 24. Migne 25, 676.

⁽³⁷⁾ Μ. Βασίλ. εἰς ψαλμ. α' κςφ. 2. Migne 29, 212.

⁽³⁸⁾ Χρυσόστομ. ὁμιλ. λς' εἰς Α' Κορ. § 6. Migne 61, 315. Τοῦ αὐτοῦ ὁμιλ. εἰς μα ψαλμ. § 1. Migne 55, 155.

⁽³⁹⁾ Ambrosius in Hexaëmeron διελ. iii, 5. Migne P. L. 14, 178.

ψάλλων δηλ. καὶ αὐτός⁽⁴⁰⁾. Ἡ ὀφιαιτέρα κόμμωσις, ὡς μὴ ὤφειλε, καὶ ψιμμουθίωσις τῆς ἐκκλησιαστ. ψαλμωδίας, τῆς ἄλλοτε ἄγαν ἀπερίττου καὶ ἀφελοῦς, ἐδυσχέρανεν ἐν τῷ συμψάλλειν τοὺς πολλοὺς· καὶ ὀλίγον κατ' ὀλίγον ὁ λαὸς ἀπεκλείσθη τῆς συμμετοχῆς ἐν τῇ θ. λατρείᾳ διὰ τὰ χασμάται ἢ ἀποκοιμᾶται. Ἀνάγκη ἀπλοποιήσεως τῶν μουσουργημάτων, ἀσκήσεως τῆς μαθητιώσεως νεολαίας ἐν αὐτοῖς, ἀνηλεοῦς ἀποκοπῆς τῶν «παπαδικῶν» καλουμένων μελῶν, ἵνα καὶ αὐθις ὁ λαὸς κινῶν διάνοιαν καὶ χεῖλη ἀποτινάξῃ τὴν νάρκην ἀπὸ τῶν βλεφάρων.

ΚΕΦ. ΙΕ'.

ΤΟ ΕΙΚΟΝΟΤΑCΙΟΝ

Τὸ εἰκονοστάσιον, τὸ ἐπὶ τὸ ξενικώτερον καὶ τέμπλον ἢ τέμπλεον, εἶνε τὸ ξύλινον ἢ λίθινον ἐκεῖνο διάφραγμα, τὸ διαχωρίζον τὸ θυσιαστήριον ἀπὸ τοῦ λοιποῦ ναοῦ. Συμμετῶν ὁ Θεσσαλονίκης μυστικολογεῖ περὶ αὐτοῦ, ὅτι «τὴν διαφορὰν δεικνύει τῶν αἰσθητῶν πρὸς τὰ νοητά, καὶ ὡς στερέωμά ἐστι, διαφράτων ἀπὸ τῶν ὕλικῶν τὰ νοούμενα»⁽¹⁾. Ὁ ψευδο-Σωφρόνιος (12ος αἰὼν) καὶ πρὸ αὐτοῦ ὁ Γερμανὸς τὸ ὀνομάζουσιν «κἀγκέλλα, ἀντίτυπα τῶν τοῦ τάφου καγκέλλων· χαλκᾷ δὲ διὰ τὸ μὴ εἰσέρχεσθαι τινα ἀπλῶς»⁽²⁾. Ὁ δὲ θεολόγος, ἔτι ἐνωρίτερα, τὸ ἀποκαλεῖ ἔρκος καὶ τὸ παραβάλλει πρὸς τὰ σύνορα, τὰ διαχωρίζοντα τὸν πρόσκαιρον τοῦτον κόσμον ἀπὸ τοῦ αἰωνίου.

Τὸ σεπτὸν τοπάραιθε σοφῶν ἔδος ἔρκος ἁρίστων,
Βῆμα τόδ' ἀγγελικῆσι χοροστασίησι τεθελός,
Κίγκλῖδα τὴν μεμάτην κόσμων δύο, τοῦ τε μένοντος,
Τοῦ τε παριπταμένοι (3).

(40) Ph. Labbei et Gabr. Cossartii, Sacrosancta Concilia, Parisiis 1671. τόμ. V, σ. 1156.

(1) Συμ. Θεσσαλ. περὶ ἁγ. ναοῦ κεφ. ρλς'. Migne 155, 345.

(2) Ψευδο-Σωφρόνιος, ἐκκλ. ιστορία καὶ ἀφήγησις τῶν τελουμένων κεφ. 4. Migne 87, 3984. Γερμαν. ΚΠόλεως, Μυστικὴ θεωρία, Migne 98, 392.

(3) Γρηγορ. Ναζιανζ. εἰς ἐπισκόπους, Migne 37, 1232.

Καὶ ὁποῖον μὲν ὑπάρχει σήμερον τὸ εἰκονοστάσιον, πρόκειται τοῖς πᾶσι φανερόν. Ὅποῖον δὲ ἦτο ἄλλοτε, ἄς μαρτυρήσουν, παρεκτὸς τῶν ἄνω, καὶ οἱ ἀκόλουθοι συγγραφεῖς. Ὁ Εὐσέβιος, τὸν ἐν Τύρῳ ναδὸν ἀνιστορῶν, γράφει ὅτι, ὁ ἐπίσκοπος Παυλῖνος, «τὸ τῶν ἁγίων ἅγιον θυσιαστήριον ἐν μέσῳ θείας, αὐθις καὶ τάδε, ὡς ἂν εἴῃ τοῖς πολλοῖς ἄβατα, τοῖς ἀπὸ ξύλου περιέφραττε δικτύοις, εἰς ἄκρον ἐντέχνου λεπτοουργίας ἐξησκημένοις» ⁽¹⁾. Ὁ Σωζόμενος σημειοῖ περὶ τοῦ βασιλικοῦ θρόνου, ὅτι, ἀπὸ τῶν ἀδύτων, ἔνθα πρὸ τοῦ Μ. Θεοδοσίου ὑπῆρχε, μετέτθη εἰς τὸν «πρὸ τῶν δρυφάκτων, ἦται τῶν τοῦ ἱερατείου κυγκλίδων» τόπον ⁽²⁾. Κύριλλος ὁ Σκυθοπολίτης ἀφηγεῖται ὅτι, «τῆς ἀναφορᾶς ἐπιτελουμένης, Τερέβων ὁ Σαρακηνός, πλησίον ἱστάμενος τοῦ θυσιαστηρίου καὶ ἔχων τὰς χεῖρας ἐπεστηριγμένας τῷ καγκέλῳ τοῦ ἱερατείου, θεωρεῖ αἰφνίδιον, ὅτι πῦρ οὐρανόθεν κατελθόν, ἐπάνω ἠπλώθη τοῦ θυσιαστηρίου καὶ ἀπὸ τότε οὐκέτι προσέθετο ἐπιστηρίζεσθαι τῷ καγκέλῳ τοῦ ἱερατείου, καθ' ἣν εἶχε συνήθειαν» ⁽³⁾. Θεοφάνης ὁ Κεραμεύς, περιγράφων τὴν ἐν τῷ παλατίῳ ἐκκλησίαν τῶν ἁγ. Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου, γράφει καὶ περὶ τοῦ διαφράγματος: «Τὸ δὲ τῆς ἁρρήτου τελετῆς χωρίον μαρμάρων θώραξ τοῖς ἱερεῦσι περικλείει τὸν χῶρον, ἐφ' ᾧ ἐστὶν ἐπαναπαύεσθαι τε καὶ μετὰ ἀσφαλείας ἐστάναι καὶ τέρπειν τῇ θείᾳ τὴν ὄψιν· κώλυμα δὲ τοῦτο τῶν, εἴ τις προπετῆς καὶ ἀνίερος εἴσω τῶν ἀδύτων ὑπερβῆναι φιλονεικεῖ» ⁽⁴⁾. Παρομοίως καὶ ὁ Σιλεντιάριος. ζωγραφεῖ τὸν πρὸ τοῦ ἀναιμάκτου θυσιαστηρίου, οὐχὶ ἐξ ἐλεφαντοστοῦ, ἢ μαρμάρου, ἢ χαλκοῦ, ἀλλ' ἐξ ἀργύρου πεποιημένον ἐν τῇ Μεγ. Ἐκκλησίᾳ θριγκόν, τὸν ἐκ δώδεκα ἀργυρενδέντων κιόνων, ἐφ' ὧν ἐπιστύλιον ἐπεστη-

(1) Εὐσεβ. Πανηγυρικός ἐκκλησιῶν, Migne 20, 865.

(2) Σωζόμεν. Ἐκκλ. Ἰστ. Ζ', 25, Migne 67, 1496.

(3) Βίος ἁγ. Εὐθυμίου, J. Bollandus, Acta Sanctorum, Antverpiae 1643, Januar. τόμ. Β' σ. 302. ἴδ. καὶ Αὐγουστίνου μοναχοῦ Ἰορδανίτου, Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Εὐθυμίου τοῦ Μεγάλου ὑπὸ Κυρ. τοῦ Σκυθοπολίτου, Ἱερουσαλὴμ 1913, σελ. 49.

(4) Θεοφάν. Κεραμ. ὁμιλ. 55. Migne 132, 953.

ρίζετο, φέρον ἐντὸς ὠοειδῶν δίσκων ἐγκεχαραγμένας τὰς σεπτὰς μορφὰς τοῦ Σωτῆρος, τῆς Θεοτόκου, τοῦ Βαπτιστοῦ, καὶ διαφόρων προφητῶν καὶ ἀγγέλων, ἐνῶ, ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ἔλου, Σταυρὸς φωτοβόλος ἐσελάγιζεν, ἐν μέσῳ πολυφώτων (*).

Τὸ ἀρχαῖον λοιπὸν διάφραγμα δὲν ὠμοιάζε πρὸς τὸ σημερινόν, τὸ ἀρξάμενον, ἀπὸ τῶν εἰκονομαχικῶν χρόνων, καὶ γενικευθὲν ὀλίγον κατ' ὀλίγον. Ἐκεῖνο ἦτο ἐν ἀπλοῦν ξύλινον, μαρμάρινον, χαλκοῦν ἢ ἐπάργυρον θωράκιον, ἢ δικτυωτόν, ἢ κιγκλίδωμα ἐντεῦθεν τὰ ὀνόματά του ἕρκος, ξύλινα δίκτυα, κἀγκέλλα (*), στηθοκἀγκέλλα, κιόνια, στήθεα, διάστυλα, στυλίδες καὶ πυλίδες· τὸ σημερινὸν εἶνε διατείχισμα πυκνὸν καὶ παχύ. Ἐκεῖνο ἦτο, ὡς τὰ πολλά, χαμηλότατον καὶ ἡδυνάτο τις μάλιστα νὰ ἐπιστηριῇ ἐπ' αὐτοῦ τοὺς ἀγκῶνας· τοῦτο ἀνέρχεται ὑπερύψηλον μέχρι τῆς ὀροφῆς, καὶ ἀποκρύπτει ὁλοσχερῶς τὸ ἱερόν. Ἐκεῖνο εἶχε κιονίσκους καὶ στήλας, ἀπὸ τῶν ὁποίων, ἢ ὑπερθεν τῶν ὁποίων, ἀνεστηλοῦντο, ἢ ἀνηρτῶντο μικραὶ ἀκόμη αἱ εἰκόνες, τὰ δὲ ἐν τῷ μεταξὺ τῶν κιονίσκων διαστήματα ἀφήνοντο κενά· ἐν τῷ σημερινῷ εἰκονοστασίῳ τὰ κενὰ ἐπληρώθησαν δι' εἰκόνων διαστάσεων μεγάλων, ἐντεθεισῶν διὰ τὸ ἀσφαλέστερον καὶ δυσμετακινήτοτερον μεταξὺ τῶν στηλῶν, ἀφ' ἧς ἢ Ὁρθοδοξία ἐθριάμβευσε κατὰ τῶν εἰκονομάχων. Οἵαδῆποτε ἐν τούτοις καὶ ἂν εἶνε ἢ μεταξὺ προεικονομαχικοῦ καὶ μετεικονομαχικοῦ εἰκονοστασίου διαφορά, ἀλλ' ἢ οὐσία καὶ εἰς τὰ δύο ἀπομένει ἢ αὐτή, ὁ χρωματισμὸς τ. ἔ. τοῦ ἱεροῦ θήματος δι' ὅψεως μυστηριωδεστέρας, ἣν καὶ τώρα μὲν ἐπιτυγχάνει τὸ ἐν χρήσει διάφραγμα, καὶ τότε δὲ κατῴρθουν αἱ κιγκλίδες, ἐν συναφείᾳ μετὰ τῶν παραπετασμάτων.

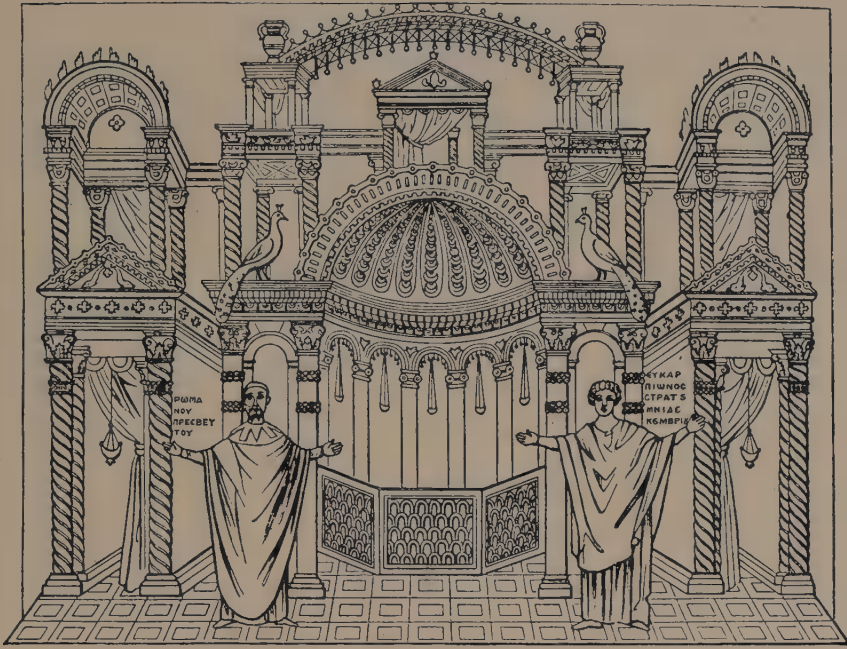
Διότι τὸ κιγκλίδωμα δὲ ἦτο τὸ πᾶν. Ὑπερθεν αὐτοῦ παρεξεκρέμαντο, ἐν εἰδει αὐλαίας φρικωδεστάτου θεάτρου, τὰ βῆλα ⁽¹⁰⁾, ἢ καταπετάσματα, ἢ ἀμφίδυρα, δι' ὧν, καταπιπτόντων, ἢ ἀνελ-

(*) Π. Σιλεντιαρ. Ἐκφρ. ἀγ. Σοφίας στιχ. 682 καὶ ἐξ. Migne 86, ii, 2145.

(*) Πρβλ. *Du Cange*, *Glossarium mediae et infimae Latinitatis*, Niort et Londres 1883, «cancellus»

(10) Αἰτ. «velum».

9. Τμήμα μωσαϊκού τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ ἀγ. Γεωργίου, εἰκονίζον ἅγιον βῆμα τοῦ 8' αἰῶνος. "Ορα τὰ δρύφακτα, τὰς πυλίδας καὶ στυλίδας, τὰς λυχνίας, καὶ τοὺς συμβολισμοὺς τῶν ταῶνων καὶ ἰχθύων.

10. Ἀρχαία βυζαντινὴ τοιχογραφία, παριστῶσα ἅγ. Τράπεζαν μετὰ κιβωρίου. Ἀπὸ τοῦ ἀρχαίου ἔρκους ὁ Σωτὴρ μεταδίδει τὸ Σῶμα καὶ Αἷμα τοῖς πιστοῖς, ἐνῶ ἄγγελοι ἀντὶ διακόνων ριπίζουσι.

κομένων, ἐσημειοῦντο τὰ κρισιμώτερα στάδια τῆς θ. ἱερουργίας. Οἱ πατέρες, πλέον ἢ ἅπαξ, ποιοῦνται λόγον περὶ αὐτῶν. Ὁ Μ. Ἀθανάσιος διεκτραγυδῶν τὰ τῶν Ἀρειανῶν ἀποτολμήματα, σημειοῖ ὅτι, καὶ αὐτὰ τὰ βῆλα τῆς ἐκκλησίας ἐξενεγκόντες, ἔκασαν μετὰ τῆς ἁγ. Τραπέζης ἔμπροσθεν τοῦ πυλῶνος» (11). Ὁ δὲ Μ. Βασίλειος «τὸν Βάλεντα εἶσω τῶν θείων παραπετασμάτων, ἔνθα καθῆστο, γενέσθαι κελεύσας, πολλοὺς πρὸς αὐτὸν περὶ τῶν θ. δογμάτων ἐποιήσατο λόγους» (12). Ὁ δὲ Χρυσόστομος εἰς τοὺς ἀκροατάς του ἔλεγε: «Ὅταν ἴδῃς ἀνελκόμενα τὰ ἀμφίθυρα, τότε νόμισον διαστελλέσθαι τὸν οὐρανὸν ἄνωθεν καὶ κατιέναι τοὺς ἀγγέλους» (13). Κατὰ Γερμανὸν τέλος «ἡ τῶν θυρῶν κλεῖσις καὶ ἡ ἐπάνωθεν τούτων ἐξάπλωσις τοῦ καταπετάσματος... τὴν νύκτα ἐκείνην δηλοῖ, καθ' ἣν ἡ τοῦ μαθητοῦ προδοσία προέβη» καὶ «τοῦ καταπετάσματος συστελλομένου, τῶν θυρῶν τε ἀνοιγομένων, ἡ πρωΐα διατυποῦται, καθ' ἣν ἀπήγαγον Αὐτὸν καὶ παρέδωκαν Ποντίῳ Πιλάτῳ τῷ ἡγεμόνι» (14).

Περὶ κιγκλιδώματος, ὡς διαχωρίζοντος τὸ ἱερατεῖον ἀπὸ τοῦ λοιποῦ ναοῦ, ποιεῖται λόγον καὶ ἡ Ὁμολογία Κριτοπούλου, ἡ τῇ 1625 συντεθεῖσα· τόσον μακροχρόνιος ὑπῆρξεν ἡ χρῆσις του! ἡ δ' αὐτὴ λαλεῖ καὶ περὶ τῆς μυστικῆς σημασίας, ἣν ἔχουσι τὰ ὑπὲρ τὸ κιγκλίδωμα παραπετάσματα: «Ἰστέον ὅτι ὁ τόπος, ὅπου ἱεουργεῖται τὸ ἅγ. Μυστήριον, ὃν ἡμεῖς ἱερατεῖον καλοῦμεν καὶ ἅγιον βῆμα, κεχωρισμένος ἐστὶ τοῦ λοιποῦ ναοῦ. Κιγκλίδες γὰρ τοῦτον διαστελλοῦσιν εὖ ἀπεξεσμέναι καὶ συνετῶς πεποιτιλμέναι. Πρὸ ὧν κιγκλίδων ἐπίκειται παραπέτασμα, ὅπερ, μετὰ τὸ τεθῆναι τὸ ἅγ. Μυστήριον ἐπὶ τῆς ἱ. Τραπέζης, ἐφέλκεται κατὰ τῶν κιγκλίδων, ὡς μὴ δύνασθαι τὸν λαὸν καθορᾶν τοὺς ἱερεῖς ἱεουργοῦντας. Μετὰ δὲ τὴν ἐπεξέλευσιν τοῦ ἁγ. Συμβόλου ἀφέλκεται παντελῶς, ὡς δύνασθαι

(11) Ἀθανασ. πρὸς μοναχοὺς § 56, Migne 25, 760.

(12) Θεοδωρήτ. Ἐκκλ. Ἰστ. Δ', 16. Migne 82, 1161.

(13) Χρυσόστομ. ὁμιλ. γ' εἰς Ἐφεσ. § 5. Migne 62, 29.

(14) Γερμαν. ΚΠόλεως, Μυστ. Θεωρία, Migne 98, 400, 425 καὶ 428.

πάντα τὸν λαὸν καθορᾶν διὰ τῶν κιγκλίδων τοὺς τε ἱερουργοῦντας καὶ αὐτὰ τὰ ἱερουργούμενα. Ἡ ἔννοια τούτου αὕτη: ὅτι, ἐὰν μὴ εὐσεβῶς καὶ ὀρθοδόξως ἔχωμεν περὶ τὴν πίστιν καὶ ἐὰν μὴ ταύτην μετὰ παρρησίας ὁμολογῶμεν, οὐκ ἀξιούμεθα τῆς τῶν θείων ἀποκαλύψεως· ὅταν δὲ ὀρθοδόξως καὶ μετὰ παρρησίας τὴν πίστιν κηρύττωμεν, τότε ὁ Θεὸς ἀποκαλύπτει ἡμῖν τὰ Αὐτοῦ μυστήρια» (15).

Μετὰ τοῦ εἰκονοστασίου συνημμένος καὶ κατὰ μήκος αὐτοῦ παρεκτεινόμενος εἶνε ὁ σολέας, ὅστις ἀπαντᾷ καὶ ὁ σωλέας, ὁ σολίας, ὁ σολεύς, ἡ σωλέα, ἡ σολέα, ἡ σολία καὶ τὸ σολεῖον. Ἡ λέξις εἶνε μιζοβάρθαρος, συγγενῆς ἴσως πρὸς τὸ γαλλικὸν seuil (16) καὶ δηλοῖ εἶδος δαπέδου, μεταξὺ τοῦ παλαιοῦ ἄμβωνος καὶ τοῦ ἱεροῦ βήματος, ἀλλ' αἰρομένου ὑψηλότερον καὶ ἐκπρεπέστερον τοῦ λοιποῦ δαπέδου. Καὶ ὅτι μὲν πρὸ τοῦ ἱ. βήματος παρεξετείνεται, δεικνύται ἀπὸ τῶν λόγων τοῦ ψευδο-Σωφρονίου, ἀλληγοροῦντος ὅτι «ἡ σωλεία εἰς τύπον [ἐστὶ] τοῦ ποταμοῦ τοῦ πυρός, τοῦ χωρίζοντος τοὺς ἁμαρτωλοὺς ἀπὸ τῶν δικαίων» (17). Ὅτι δὲ ἐνώπιον αὐτοῦ ἀνυψοῦτο ὁ ἀρχαῖος ἄμβων καὶ οὕτως ὁ σολέας μέσος, μεταξὺ ἁγ. βήματος καὶ ἁμβωνος, διήκει, διασαφηνίζεται ἀπὸ τοῦ ψευδο-Κωδινού, καθ' ὃν ὁ βασιλεύς, μετὰ τὴν ἀπὸ τοῦ ἁμβωνος στέφιν του, «κατέρχεται τοῦ ἁμβωνος, οὐκ ἐκ τοῦ μέρους μέντοι οὐπὲρ ἀνῆλθε, τοῦ πρὸς τὰς ὥραιας πύλας [τοῦ καθολικοῦ δηλ.] ὀρῶντος, ἀλλ' ἐκ τοῦ ἐτέρου, τοῦ πρὸς τὸν σολέαν καὶ τὸ ἅγιον βῆμα» (18). Ὁ Συμεὼν καλεῖ τὸν σολέαν «βῆμα τῶν ἀναγνωστῶν» (19), ἴσως εἰς ἀνάμνησιν πλέον τοῦ ἀρχαίου ἁμβωνος, ὅστις καὶ «βῆμα ἀναγνωστῶν» ἤκουεν· ἢ πολλῶ μᾶλλον διότι αὐτὸς ἦτο

(15) Παρὰ Ἱ. Μεσολωρᾶ, Συμβολικὴ τόμ. Α' σ. 329.

(16) Σκαρλάτου Βυζαντίου, ἡ Κωνσταντινούπολις τόμ. Α' σ. 492 σημ.

(17) Ψευδο-Σωφρον. Ἑκκλ. Ἱστορ. τῶν ἐν τῇ ἱερουργίᾳ, Migne 87, 3985.

(18) Ψευδο-Κωδινός, Περὶ σταφηφορίας βασιλέως. Migne 157, 105.

(19) Συμεὼν Θεσσαλ. Περὶ ναοῦ καὶ τῆς τούτου καθιερώσεως, ρλς'. Migne 155, 345.

ἡ προσιδιάζουσα τοῖς ἀναγνώσταις θέσις. Ἡ παρατήρησις τοῦ ψευδο-Κωδινού, ὅτι τὸν Σολέαν τῆς ἀγ. Σοφίας ἐξ ὀνυχίτου λίθου πρότερον πεποιημένον, ἐποίησεν εἶτα, μετὰ τὴν τοῦ τρούλλου πτώσιν, ἀργυρένδετον ὁ Ἰουστινιανὸς⁽²⁰⁾, φέρει τι ὑψηλότερον εἰς τὸν νοῦν μας ἢ ὁ σημερινὸς χαμηλὸς σολέας μας. Εὖ δὲ καὶ καλῶς ἐσημείωσεν ὁ σχολιαστὴς του, ὅτι ἀπὸ τοῦ σολέα, ὡς ἀπὸ ἐξηγμένου καὶ ἐξέχοντος μέρους, μετεδίδιδετο ἡ ἀγ. Κοινωνία εἰς τοὺς Χριστιανούς⁽²¹⁾.

Καὶ ταῦτα μὲν γενικῶς περὶ εἰκονοστασίου καὶ τοῦ πρὸ αὐτοῦ παρεκτεινομένου σολέα. Εἰς δ' αὐτὸ τοῦτο τὸ εἰκονοστάσιον διακρίνομεν τρεῖς θύρας, τὰς ἐν ἀρχαιοτέροις μὲν χρόνοις καγκελλοθυρίδας, νῦν δὲ θύρας τοῦ ἀγ. βήματος ὀνομαζομένας, παρὰ δὲ τῇ Σιλεντιαρίῳ καλουμένας θύρετρα.

διὰ τρισσῶν δὲ θυρέτρων

ἔρκος ὅλον μύστησιν ἀνοίγεται· ἐν γὰρ ἐκάστῃ

πλευρῇ θυρέτρα διέτμαγεν ἐργοπόνος χεῖρ⁽²²⁾.

Τούτων τῶν θυρῶν ἢ θυρέτρων ἡ μὲν μεσαία εἶνε γνωστὴ ὡς βημόθυρα ἢ βηλόθυρα ἢ ἅγιοι θύραι ἢ ἅγια θύρια· αἱ δ' ἐκατέρωθεν αὐτῆς δύο ἄλλαι πλάγιοι θύραι καὶ παραπόρτια ὀνομάζονται. Τὰ ἅγια θύρια καὶ τοὺς ἐπ' αὐτῶν πεπαρμένους σταυροὺς ἡσπάζετο ὁ Βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ, καθ' ὃς ἐπισήμους ἡμέρας εἰσῆρχετο εἰς τὸ θυσιαστήριον, ἵνα ὑπαλλάξῃ τὴν ἐνδυτὴν καὶ ἀποθέσῃ ἐπὶ τῆς ἀγ. Τραπεζῆς τὸ «ἀποκόμβιον», ἥτοι τὴν πρὸς τὸν ναὸν χρηματικὴν προσφορὰν του⁽²³⁾. Τὸ ἀνοιγμα τῶν ἀγ. θυρίων ἢ βημοθύρων ὑπάρχει ἀνεξάρτητον τοῦ τῶν παραπετασμάτων. Κατὰ τὴν ἱεροδιακονικὴν διάταξιν τοῦ Οἴκου. Πατριάρχου Φιλοθέου (1364—76 «τὰ ἅγια θύρια οὐδέποτε ἀνοίγονται, εἰμὴ εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ μεγάλου ἐσπερι-

(20) Ψευδο-Κωδινού, Περὶ οἰκοδομῆς ἀγ. Σοφίας, Migne 157, 629.

(21) Gretser, σημ. εἰς Κωδινόν, ἐκδ. Βόννης, σ. 360—61. Περὶ σολέα δρᾶ καὶ I. Goar Εὐχολόγιον sive Rituale Craecorum, Lutetiae Parisiorum 1647, σ. 18—19, καὶ Smith and Cheetham, Dictionary of Christian Antiquities «soles».

(22) Π. Σιλεντιαρ. ἐκφρ. ἀγ. Σοφίας στιχ. 717 καὶ ἐξ. Migne 86, ii, 2146.

(23) Κ. Πορφυρογεν. ἐκθ. βασ. τάξ. Migne 112, 325—8 καὶ 349.

νοῦ, ὅτε θυμιᾷ μόνον ὁ ἱερεὺς, εἰς τὰς εἰσόδους πάσας, ἤγουν τῶν ἐσπερινῶν, τῆς λειτουργίας καὶ τοῦ ἁγ. Εὐαγγελίου καὶ ἀπὸ τοῦ Προσέλθετε μέχρι συμπληρώσεως τῆς θ. λειτουργίας»⁽²¹⁾. Εἶνε ὁμως ζήτημα κατὰ πόσον ἡ τοιαύτη διάταξις ἐτηρεῖτο. Ἐν ἀπογραφῇ τῆς λειτουργίας τοῦ Μ. Βασιλείου, ἀνῆκόν ποτε εἰς Ἰσίδωρον Πυρομάλλην, τὸν ἐν τῇ νήσῳ Πάτμῳ ἱεροδιακονήσαντα, ὅταν ὁ διάκονος ἐκφωνήσῃ «Τὰς θύρας! τὰς θύρας!» κατακλείονται αἱ θύραι. Ψαλέντος δὲ τοῦ Συμβόλου καὶ τοῦ ἀρχιερέως εἰπόντος τὸ «Καὶ ἔσται τὰ ἐλέη τοῦ μεγάλου Θεοῦ», ὁ διάκονος ἀνακράζει ἀπὸ τοῦ ἁμβωνος: «Ἄνοιχθήτωσαν αἱ θύραι!». Καὶ ἀνοίγονται αἱ θύραι⁽²²⁾. Τὸ τυπικὸν τοῦ ἀπογράφου εἶνε πινάρχαιον.

Ἐπὶ τῶν παραπορτίων εἰκονίζομεν σήμερον τοὺς Ἀρχαγγέλους ξιφῆρεις, οἵονεϊ φρουροὺς ἀκοιμήτους, ἀποκωλύοντας τὴν εἰς τὰ ἄδυτα εἴσοδον τῶν μὴ συγκαταριθμουμένων ἐν τοῖς ἱεροῖς καταλόγοις. Ἡ τοιαύτη ἀπεικόνισις προῆλθεν ἴσως ἐκ τῆς ἀρχαίας ἐκείνης συνηθείας, καθ' ἣν διάκονοι, παρὰ τὰς πύλας τῶν διαφόρων μερῶν τοῦ ναοῦ τεταγμένοι, ἐπετήρουν τοὺς οὕτως ἢ ἄλλως παρακολουθοῦντας τὴν ἱερουργίαν καὶ προσεῖχον μὴ τις παρεισδύσῃ ἀμύητος. Ἐν τῷ προνάῳ τῆς ἁγ. Σοφίας, ἥτοι ἐν τοῖς προπυλαίοις τοῦ νάρθηκος, «ὁ πρῶτιστος καὶ μέγιστος τῶν παραστατούντων ἀρχαγγέλων Θεῷ Μιχαήλ, ἐσπασμένος ρομφαίαν, ἐστήλῃται, ψηφίδων λεπταῖς ἐπιθέσει, φύλαξ προβεβλημένος τοῦ ἱεροῦ»⁽²³⁾. Τίς οἶδεν ἂν ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης δὲν μετετέθῃ βραδύτερον ἢ εἰκὼν τοῦ ἀρχαγγέλου ἐπὶ τῶν τοῦ ἱεροῦ παραπορτίων;

ΚΕΦ. ΙΓ'.

ΤΟ ΑΓΙΟΝ ΒΗΜΑ

Τὸ ἱερώτερον μέρος τοῦ Χριστιαν. ναοῦ, ἡ κεφαλὴ τὴν τρόπον τινὰ καὶ τὸ εὐγενέστερον μέρος τοῦ ὅλου σώματος τῆς οἰκοδο-

⁽²¹⁾ *I. Goar*, Εὐχολόγιον σ. 3

⁽²²⁾ *Δοτ.* σ. 183.

⁽²³⁾ *N. Χωνιάτη*, Ἀλέξ. Κομνην. ἐκδ. Βόννης σ. 309.

μῆς τῆς ἐκκλησίας, εἶνε τὸ ἅγιον ἢ ἱερὸν θῆμα, τὸ ὁποῖον ὀνομάζεται καὶ ἄδυτον, ἄβατον, ἱερατεῖον, πρεσβυτερεῖον, ἅγια ἀγίων, ἱερὰ ταμεῖα, θυσιαστήριον καὶ ἱλαστήριον. Τοῦτο οὐ μόνον ὑπέρκειται τοῦ ἐδάφους τοῦ λοιποῦ ναοῦ, ὡς τὸ ἐκπρεπέστερον τοῦ ὅλου μέρος, ἀλλὰ καὶ διατελεῖ ἀπικεχωρισμένον καὶ οἶονεὶ ζόφῳ καὶ γνόφῳ καὶ θυέλλῃ, ὥσπερ θεοδόχον Σινᾶ περικαταλυμένον διὰ τοῦ εἰκονοστασίου, ἔνδον τῶν ἀδύτων τοῦ ὁποίου, ὥσπερ τις Μωϋσῆς, δικαιούται νὰ εἰσέλθῃ μόνος ὁ ἱερεὺς. Παρὰ Νεστοριανοὶς μάλιστα τσαχύτῃ ἐπικρατεῖ ἡ ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ αὐστηρότης, ὥστε καὶ αὐτοὶ «οἱ ἀπὸ τοῦ θήματος»—ὡς φιλεῖ νὰ καλεῖ τοὺς κληρικοὺς ἡ ἐκκλησιαστικὴ γλῶσσα ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς «ἔξω τοῦ θήματος», δηλ. τοὺς λαϊκοὺς—δὲν εἰσέρχονται εἰς τὸ ἱερὸν, πρὶν ἢ ὑποβληθῶσιν ὑπὸ σειρὰν ὠρισμένων προσευχῶν, νηστειῶν καὶ ἀγιστειῶν ⁽¹⁾. Ἐν τῷ ἁγ. βήματι, οὔτε ἄνδρες κοσμικοὶ καθόλου δικαιούνται νὰ εἰσέρχωνται, οὔτε γυναῖκες. Ἐν τῷ ἐν Δελφοῖς ἱερῷ αὐστηρῶς ἀπηγορεύετο τὸ «μηδεμιᾶ γυναικὶ πρὸς τὸ χρηστήριον εἶναι προσελθεῖν» ⁽²⁾. Καὶ ἀπὸ τοῦ Χριστιανικοῦ ἱερατείου ἀποκλείονται αἱ θήλειαι ὁμοίως διὰ τοῦ φυσικοῦς ἐκείνους λόγους, τοὺς ὑπὸ τοῦ Ζωναρᾶ ἀναπτυχθέντας ⁽³⁾, καίτοι, καθὼς ἤδη ἄλλοι κανονολόγοι ἐσημείωσαν, ἥτις ποτε καὶ ταῖς γυναιξὶ βατὸν τὸ ἱερὸν ἐν τοῖς πρώτοις χρόνοις, καθ' ἃ καὶ ἀπὸ τοῦ ἐπιταφίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου εἰς τὴν ἀδελφὴν του δείκνυται ⁽⁴⁾, ἐπιτρέπεται δὲ καὶ μέχρι σήμερον εἰς «τὰς μοναζούσας εἰσιέναι εἰς τὸ ἁγ. θυσιαστήριον καὶ ἄπτειν κηρὸν καὶ κανδήλας καὶ κοσμεῖν τὸν ναόν» ⁽⁵⁾. Ἀλλὰ τῶν ἐξαιρέσεων ἀφινομένων κατὰ μέρος, τοῦ ἱερατείου «ἀβέβηλος ὁ τόπος καὶ μόνοις ἱερεῦσι

⁽¹⁾ Neale, Holy Eastern Church Introduction, σ. 179.

⁽²⁾ Πλουτάρχου, περὶ τοῦ Εἰ τοῦ ἐν Δελφοῖς, κεφ. 6'.

⁽³⁾ Ζωναρᾶς εἰς 41ον καν. τῆς Διοδικσίας Migne 137, 1400. αὐτ. 138, 688.

⁽⁴⁾ Βαλσαμῶν εἰς 2ον καν. Διονυσίου Ἀλεξανδρ. Migne 138, 468. καὶ Ματθ.

Βλάσταρις αὐτ. Migne 144, 1173.

⁽⁵⁾ Νικηφόρου Πατριάρχου, κανὼν 14ος.

βατός» (°). Ὁ νάρθηξ, λέγει Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης, συμβολίζει τὴν γῆν· ὁ καθ' αὐτὸ ναός, τὸν οὐρανόν· ἀλλὰ τὸ ἁγιώτατον βῆμα συμβολίζει τὰ ὑπερουράνια. Τὸ ἁγιώτατον βῆμα εἶνε τὸ ἄδυτον τοῦ Σεκινάχ, τὸ σκῆνωμα τῆς θείας Δόξης καὶ Παρουσίας, ἣν πάλαι ποτὲ ὑπετύπου τὸ ὑπὸ δεδοξασμένων Χερουδαίμ κατασκιαζόμενον νομικὸν ἱλαστήριον. Ὅταν ὁ ναός τῶν Ἱεροσολύμων ἐκτίζετο ὑπὸ τοῦ Ἡρώδου, χεῖρ καὶ δαβὶρ, ἦτοι «ἅγια» καὶ «ἅγια ἁγίων» οὐχὶ ὑπὸ κοσμικῶν καὶ βεβήλων κτιστῶν, ἀλλ' ὑπὸ τῶν εὐλαβῶν χειρῶν χιλίων ἐκλεκτῶν ἱερέων ἐκτίσθησαν (¹), ἵνα μὴδ' αὐτὴ ἡ ὕλη, ἐξ ἧς θὰ κατασκευάζοντο, ἔλθῃ εἰς ἐπαφὴν πρὸς ἄνθρωπον κοινόν. Καὶ ἂν ταῦτα ἀληθεύουσι, προκειμένου περὶ τοῦ ἐβραϊκοῦ δαβὶρ, ποία ἄρ' αὖτε ἀγνότης χρειάζεται διὰ νὰ εἰσέλθῃ τις εἰς τὸ δαβὶρ τῆς χάριτος;

Γνωστὸς τυγχάνει ὁ 69ος κανὼν τῆς Γ' Οἰκουμένης, ὁ ἀπαγορεύων «τοῖς ἐν λαϊκοῖς τελοῦσιν ἔνδον εἰσιέναι θυσιαστηρίου», ἐξαίρεσει τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας καὶ αὐθεντίας, μόνης δικαιουμένης, κατὰ τινὰ ἀρχαιοτάτην παράδοσιν, νὰ εἰσέλθῃ ἐντὸς τῶν ἁδύτων, καὶ τοῦτο «ἡνίκ' ἂν βουλευθεῖται προσάξαι δῶρα τῷ Πλάσαντι». Καὶ εἶνε μὲν ἀληθές, ὅτι ὁ Βαλσαμών, ἐρμηνεύων τοῦτον τὸν κανόνα, ζητεῖ νὰ πλατύνῃ πῶς τὴν ἔννοιάν του, γράφων, ὅτι «οἱ Ὀρθόδοξοι βασιλεῖς, οἱ δι' ἐπικλήσεως τῆς ἁγ. Τριάδος προβαλλόμενοι Πατριάρχας καὶ Χριστοὶ ὄντες Κυρίου, ἀκωλύτως ὅτε καὶ βούλονται εἰς τὸ ἁγ. θυσιαστήριον εἰσέρχονται καὶ θυμιῶσι καὶ σφραγίζουσι μετὰ τρικηρίου (²)· ἀλλὰ πολὺ πλέον στενωτέρα παρ' ὅσον φαίνεται εἶνε ἡ ἔννοια τούτου τοῦ ἀκωλύτως ὅτε καὶ βούλονται. Διότι ὁ μὲν Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος σαφῶς καθορίζει τὸν ἀριθμὸν τῶν μεγάλων ἑορτῶν, καθ' ἃς ὁ Αὐτοκράτωρ, ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου, ἀπὸ τοῦ ἐσωνάρθηκος δεκτὸς γενόμενος, εἰσῆρχετο διὰ

(°) Προκοπίου, Περὶ κτισμάτων Ἱουστινιανοῦ, ἐκδ. Βόννης σ. 179.

(¹) Ἰωσήπου, Ἀρχαιολογία ΙΕ', 6.

(²) Migne 137, 753.

μήκους τοῦ ὄλου ναοῦ εἰς τὸ ἁγ. βῆμα, ἀπευχαριστῶν διὰ τῆς τρισσῆς μετὰ τῶν κηρῶν προσκυνήσεως τῷ Θεῷ, προσκυνῶν τὴν ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου ἢ τῶν μητροπολιτῶν κρατούμενην ἁγ. θύραν, ἀσπαζόμενος τὸ «ταβλίον», ἥτοι χρυσοκέντητον εἰκόνα, τῆς τὸ θυσιαστήριον καλυπτούσης ἁγ. ἐνδυτῆς, ἐφαπλῶν ἐπὶ τῆς ἁγ. Τραπεζῆς τούς, κατὰ τὸ εἰωθός, λευκοὺς ἄερας καὶ προσκυνῶν τὰ διὰ χειρὸς τοῦ Πατριάρχου ἐπιδιδόμενα ἅγια Ποτήρια, τοὺς ἁγ. Δίσκους καὶ τὰ ἁγ. Σπάργανα⁽⁹⁾. Αἱ δὲ ὠρισμένοι αὐταὶ ἐορταὶ ἦσαν ἡ Κυριακὴ τοῦ Πάσχα, ἡ Πεντηκοστή, ἡ Μεταμόρφωσις, τὰ Χριστούγεννα καὶ τὰ Φῶτα. Νικηφόρος δὲ Κάλλιστος ὁ Ξανθόπουλος, μετὰ τέσσαρας περίπου ἐκατονταετηρίδας, μαρτυρεῖ, ὅτι, ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ ἀκόμη, σπανιωτέρα κατέστη ἡ εἰς τὰ ἅγια βασιλικὴ εἴσοδος. «Ἐγὼ δέ, λέγει, καὶ ἅπαξ τοῦ ἔτους εἶδον τοὺς καθ' ἡμᾶς θεοφιλῶς κρατοῦντας, κατὰ τὸν τοῦ Μ. Σαβδάτου καιρὸν, τῷ μεγίστῳ δρόμῳ τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας, ἔνδον τῶν ἀδύτων, εἰσιόντας, καὶ σταυροειδῶς τὴν ἁγ. Τράπεζαν ἀρώμασι θυμιῶντας καινοῖς, καὶ δῶρα ταύτῃ προσάγοντας»⁽¹⁰⁾. Καὶ περὶ τῆς Κοινωνίας δὲ τοῦ Αὐτοκράτορος προκειμένου, δὲν πρέπει νὰ ὑποτεθῇ, ὅτι αὕτη χώραν ἐλάμβανεν ἐκάστοτε ἐν τῷ ἱερῷ, ἀλλὰ «κατ' αὐτὸν καὶ μόνον τὸν καιρὸν τῆς κρίσεως καὶ ἀναγορεύσεώς» του εἰς βασιλεία, ὁπότε ἐκοινωνῶναι «μετὰ τοὺς διακόνους καί, ὡς παρὰ τῶν παλαιῶν ὑποτυπώσεων ἔγνωμεν, οὐκ ἐν τῇ ἁγ. Τραπεζῇ, ἀλλὰ τιθεμένου ἐκ πλαγίου ἀντιμινίου ἐν τραπεζακίῳ τινί»⁽¹¹⁾. Ἐν δὲ ταῖς ἄλλαις ἡμέραις μετελάμβανεν ἔξω τῆς νοτίας τῶν κιγκλίδων θύρας, προτιθεμένης μικρᾶς τινος ἑδρας ἢ πουλπίτου, κατὰ τὴν γλῶσσαν τοῦ καιροῦ, καὶ δουμνικαλίου, ἥτοι σουδαρίου ἢ τραπεζομανδήλου, ἀπλουμένου ὑπὸ δύο ὀστιαρίων⁽¹²⁾.

Ἀναφέρω πάντα ταῦτα, διὰ νὰ δείξω μετὰ πόσου σεβασμοῦ

(9) *Κ. Πορφυρογεν.* Ἑκθ. βασ. τάξ. Α', 10. Migne 102, 161—164.

(10) *Νικ. Κάλλιστ.* Ἑκκλ. Ἱστορ. Migne 146, 896.

(11) *Συμ. Θεσσαλον.* Migne 155, 358.

(12) *Κ. Πορφυρογεν.* Α', 22. Migne 112, 368—9.

περιέβαλλον τὰ ἄδυτα καὶ αὐτοὶ ἔτι οἱ Χριστιανοὶ βασιλεῖς, οἱ εὐλαβούμενοι τὰς εἰς αὐτὰ εἰσόδους, μεθ' ὅλον τὸ δικαίωμα, τὸ ἀπορρέον ἀπὸ τοῦ χρίσματος. Εἶθε νὰ ἐπανεέλθῃ ἡ πρώτη ἐκείνη εὐλάβεια, καθ' ἣν ἐφιστάτο ἡ προσοχή καὶ εἰς τὸ τίς καὶ εἰς τὸ τί ἐν τοῖς ἱεροῖς ἀδύτοις θὰ εἰσέλθῃ. Ὁ 3ος Ἀποστολ. κανὼν ἀπαγορεύει τὴν εἰς τὸ ἱερὸν εἰσαγωγὴν μέλιτος, γάλακτος, σικέρων ἐπιτηδευτῶν, ὀρνίθων, ζώων καὶ ὀσπρίων, ἅτινα πάντα ὑπενθυμίζουσι τὰς ὑλώδεις προσφορὰς τῶν Ἰουδαίων καὶ εἰδωλολατρῶν, ἐπιτρέπει δὲ μόνον σταφυλὰς καὶ νέα χίδρα, δηλ. δημητριακὰ πρωτογεννήματα, διὰ τὴν πρὸς τὸ μυστήριον τῆς θ. Εὐχαριστίας συγγένειάν των. Ὁ Βαλσαμῶν μάλιστα ἀφηγεῖται, ὅτι εἶδε «καθαιρεθέντα καὶ τῆς ἡγουμένης ἐκβληθέντα προεστῶτά τινα τῆς σεβασμίας Μονῆς τῆς Χώρας διὰ τὸ τυροὺς καὶ κρέα ἐν τῷ θυσιαστηρίῳ εἰσαγωγεῖν» ⁽¹³⁾. Ἄλλ' ἂν τὰ εἶδη ταῦτα δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἔλθουν εἰς ἐπαφὴν μὲ τὸ θυσιαστήριον, ἀλλ' ἡ ὑποκάτω τῆς ἀγ. Τραπεζῆς ἀπόθεσις λευχειμάτων ἀσθενῶν, διὰ νὰ «λειτουργηθοῦν», κατὰ τὸ δὴ λεγόμενον, καὶ ἔπειτα φορεθοῦν ὑπὸ τῶν ἀρρώστων, ἴσως νὰ μὴ εἶνε βέβηλος πρᾶξις. Δὲν γνωρίζω μόνον πόθεν ἡ τοιαύτη συνήθεια ἐπήγασεν. Ἡ αὐτοκράτειρα Κωνσταντῖνα —ἀνέγνωσά που—ἔγραψε, κατὰ τὸ τέλος τῆς 6ης ἐκατονταετηρίδος πρὸς τὸν πάπαν Γρηγόριον τὸν Διάλογον, αἰτουμένη νὰ τῇ πεμφθῇ ἡ κεφαλὴ τοῦ ἀπ. Παύλου, ὅπως τὴν καταθέσῃ εἰς νεόκτιστον τοῦ παλατίου ναῦδριον· ὁ δὲ πάπας τῇ ἀπήντησεν, ὅτι ἐν Ρώμῃ δὲν ὑπάρχει ἡ συνήθεια τοῦ τεμαχίζειν καὶ διασπᾶν τὰ ἅγια λείψανα, ἀλλ' ἀπλῶς ἡ τοῦ ἀποστέλλειν ἢ ἔλαιον ἐκ τῆς κανδήλας, τῆς πρὸ τῶν ἀγ. λειψάνων καιομένης, ἢ brandea, μανδήλια δηλ. καὶ ἄλλα λευχεύματα, τὰ ὅποια προηγουμένως ἐπὶ τῶν μαρτυρικῶν τάφων κατετέθησαν ⁽¹⁴⁾. Νὰ ὑποτεθῇ ἄρά γε, ὅτι ἐντεῦθεν ἔλκει τὴν προέλευσιν καὶ ἡ τῶν λειτουργημένων ἀσπρорούχων συνήθειά μας;

⁽¹³⁾ Βαλσαμῶν, Migne 137, 40.

⁽¹⁴⁾ I. Spencer Northcote, Roman Catacombs, London 1859 σ. 130.

Τὸ ἅγ. θῆμα κατέχει πάντοτε παρ' ἡμῖν τοῖς Ὁρθοδόξοις (οἱ Δυτικοὶ δὲν προσέχουν πολὺ εἰς τοῦτο τὸ σημεῖον) τὴν ἀνατολικωτέραν τοῦ ναοῦ πλευράν, ἵνα οἱ Χριστιανοὶ πρὸς αὐτό, ὡς πρὸς τὸ τιμιώτερον μέρος προσβλέποντες, προσεύχωνται, ἐστραμμένοι πρὸς ἀνατολὰς. Περὶ τῆς Ἰουστινιανείου ἁγ. Σοφίας ἐγράφη, ὅτι ἔχει «τὸ πρόσωπον τοῦ ναοῦ πρὸς ἀνίσχοντα ἥλιον, ἵνα δὴ τῷ Θεῷ ἱερουργῶσι τὰ ἅδυστα», ὑπὸ τὴν λέξιν «πρόσωπον» ἐννοουμένης τῆς ἀφίδος ⁽¹⁵⁾. Τὸ δ' αὐτὸ ἰσχύει καὶ δι' ὅλους τοὺς ἄλλους ⁽¹⁶⁾. Διότι ὁ φυσικὸς ἥλιος, ἐξ οὗ ἡ κτίσις λαμβάνει λάμπιν, κίνησιν καὶ ζωὴν φυσικὴν, ἐθεωρήθη πάντοτε, ὡς τὸ ἐκπαγλότερον ἔμβλημα τοῦ Μεγάλου τῶν πνευμάτων Ἡλίου, περὶ ὃν περιδινοῦνται οἱ πλανῆται τῶν καρδιῶν μας. Ἄν ἡ σκοτεινὴ δύσις συνεταυτίσθῃ ἀνέκαθεν πρὸς τὸ βασίλειον τῆς ἁμαρτίας, τὸ διηνεκῶς ἐδεῦον ὑπὸ σκιᾶς καὶ πένθῃ, ποῖον ἄλλο φυσικὸν φαινόμενον θὰ ἀναπαρίστα ζωηρότερον εἰς τὴν διάνοιαν τῶν πιστῶν τὴν ἀγιότητα, τὴν μεγαλειότητα, τὴν πνευματικότητα, τὴν αἰωνιότητα, τὴν ἀκούραστον εὐεργετικότητα τοῦ Οὐρανίου Πατρός, εἰμὴ ἐκεῖνο τοῦ ὀρίζοντος τὸ σημεῖον, ἀπὸ τοῦ ὁποῦ ἀνὰ πᾶσαν αὐγὴν καταπόρφυρος καὶ παμφαέστατος προβάλλει ὁ φωστήρ τῆς ἡμέρας; Ἐπειδὴ, γράφει ὁ Κατηχητής, «γενεθλίου ἡμέρας εἰκὼν ἡ ἀνατολή, κἀκείθεν τὸ φῶς αὖξεται, ἐκ σκοτόυς λάμπαν τὸ πρῶτον» καὶ ἐπειδὴ «τοῖς ἐν ἀγνοίᾳ καλινδουμένοις ἀνέτειλε γνώσεως ἀληθείας ἡμέρα κατὰ λόγον τοῦ ἡλίου», διὰ τοῦτο «πρὸς τὴν ἐωθινὴν ἀνατολὴν αἱ εὐχαί» ⁽¹⁷⁾. Καὶ ὁ τῆς Καισαρείας ἱεράρχης προσθέτει: «Πάντες ὁρῶμεν κατὰ ἀνατολὰς ἐπὶ τῶν προσευχῶν, ὅτι τὴν ἀρχαίαν

⁽¹⁵⁾ Προκοπίου, Περὶ κτισμάτων ἐκδ. Βόννης σ. 175. Ὅρα καὶ ἀγγλικὴν ἐρμηνείαν παρὰ *Lethaby and Swainson*, Sancta Sophia, London & New York 1894 σ. 24—29.

⁽¹⁶⁾ Αἱ ἐξαίρεσις δὲν λαίπουν. Πρβλ. Σωκρά. Ε', 22 Περὶ τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ ἐκκλησίας, ὡς ἐχούσης «ἀντίστροφον τὴν θέσιν οὐ γὰρ πρὸς ἀνατολὴν τὸ θυσιαστήριον, ἀλλὰ πρὸς δύσιν ὁρᾷ». καὶ *Neale*, Holy East. Church, introduction, σ. 222.

⁽¹⁷⁾ Κλήμης Ἀλεξ. Στρωματ. Ζ', 7. Migne θ, 461.

ἐπιζητοῦμεν πατρίδα, τὸν Παράδεισον, ὃν ἐφύτευσεν ὁ Θεὸς ἐν Ἑδέμ, κατὰ ἀνατολάς» ⁽¹⁸⁾. Ὅτε εἰς ἐκ τῶν Παλαισινῶν μαρτύρων, μετὰ τῶν ὁποίων καὶ ὁ περικλεῆς Πάμφιλος (+ 309), ἠρωτήθη ὑπὸ τοῦ εἰδωλολάτρου δικαστοῦ Φιρμιλιανοῦ τίς ἡ πατρίς του, «ἡ ἄνω Ἱερουσαλήμ, ἡ ἐλευθέρα» οὗτος ἀπήντησεν. Ὅταν δὲ καὶ πάλιν ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ἠρωτήθη ποῦ αὕτη κεῖται, «κατὰ ἀνατολάς, πρὸς ἀνίσχοντα τὸν ἥλιον» ἦτο καὶ πάλιν ἡ ἀπάντησις τοῦ Χριστιανοῦ ⁽¹⁹⁾. Ἄλλ' ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι λόγοι κατὰ τὸν Δαμασκηνόν. Ἡ ἀνατολή εἶνε ὅ,τι κάλλιστον· πρὸς τὴν Πηγὴν ἄρα τῶν καλῶν ἀφιερωτέα ἡ ἀνατολή. Ἡ Μωσαϊκὴ σικηνὴ εἶχε τὸ ἱλαστήριον κατὰ ἀνατολάς. Ἐν τῷ περιωνύμφῳ τοῦ Σολομῶντος ναῷ ἡ τοῦ Κυρίου πύλη διέκειτο κατὰ ἀνατολάς. Ὁ Κύριος, σταυρούμενος, ἐπὶ δυσμὰς ἑώρα, καὶ ἡμεῖς, προσευχόμενοι πρὸς Αὐτὸν—ἄρα κατὰ ἀνατολάς—δέον νὰ ἀτενίζωμεν. Καὶ ἀναληφθεὶς δέ, πρὸς ἀνατολάς ἀνεφέρετο, καὶ οὕτως Αὐτῷ οἱ ἀπόστολοι προσεκύνησαν. Ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ δευτέρᾳ παρουσίᾳ οὕτως ἐλεύσεται, ὃν τρόπον ἐθεάσαντο Αὐτὸν πορευόμενον εἰς τὸν οὐρανόν ⁽²⁰⁾. Μίαν ὅμως παρατήρησιν· Ἡ πρὸς ἀνατολάς ἰδρυσις τοῦ θυσιαστηρίου καὶ αἱ ἐντεῦθεν ἀπορρέουσαι εὐσεβεῖς σκέψεις δὲν μᾶς ἐπιβάλλουν τὸ πρὸς ἀνατολάς τετράφθαι οὕτως ἀμειλίκτως, ὥστε πᾶσα ἄλλη στροφή ἡμῶν, ἀτομικῶς προσευχομένων, νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀμάρτημα. «Εἰ γὰρ ἔγωγε, γράφει ὁ Κριτόπουλος, νυκτὸς ζοφώδους καὶ ἀσελήνου, ἐπιβήσομαι ξενοδοχείου, ὅθεν διακρίναι οὐ ράδιον ποῦ ἡ ἀνατολή κεῖται, οὐ παρὰ τοῦτο οὐ προσεύξομαι· ἀλλ' οὐδ' ἀκριβολογήσομαι παρὰ τοῦ ξενοδόχου, ποῦ ἡ ἀνατολή κεῖται, ὥς οὐκ ἐξόν μοι ἄλλαχοῦ· οὐδαμῶς τοῦτο παιήσω· ἀλλὰ προσεύξομαι, ἀφορῶν ὅπου ἂν δόξῃ μοι. Φυλάξω δὲ τοῦτο κοινῇ ἐπ' ἐκκλησίας» ⁽²¹⁾.

⁽¹⁸⁾ *Μ. Βασιλ. Περὶ ἁγ. Πνεύματος κεφ. 27. Migne 32, 189.*

⁽¹⁹⁾ *Εὐσεβ. Περὶ τῶν ἐν Παλαιστίνῃ μαρτυρησάντων κεφ. 11. Migne 20, 1504.*

⁽²⁰⁾ *Ἰω. Δαμασκην. Ἐκδ. Ὁρθοδ. πίστ. Δ', 12. Migne 94, 1133.*

⁽²¹⁾ *Κριτοπούλου Ὁμολογ. κεφ. κα'. παρὰ Μεσολωρᾶ Συμβολ. τόμ. Α' σ. 355.*

ΚΕΦ. ΙΖ΄.

Η ΑΓΙΑ ΤΡΑΠΕΖΑ

Ὅτι ἐν τοῖς ἱεροῖς ἀδύτοις ἐλκύει ἰδιαίτατα τὴν προσο-
χὴν μας εἶνε τὸ ἅγιον ἢ ἀναίμακτον θυσιαστήριον, τὸ τοιοῦ-
τον ὑπερκείμενον τῶν καθημυχμένων θυσιαστηρίων τοῦ Ἰου-
δαϊσμοῦ καὶ Ἑθνισμοῦ, ὅσον ἡ πνευματικότης τοῦ Χριστιανι-
σμοῦ ὑπέρκειται τῆς σαρκικότητος καὶ παχυλότητός των. Ὁ
ἀπ. Παῦλος ὑπαινίσσεται αὐτό, ὅταν διακηρύσσει, ὅτι δὲν δυνά-
μεθα «τραπέζης Κυρίου μετέχειν καὶ τραπέζης δαιμονίων» καὶ
ὅτι «ἔχομεν θυσιαστήριον, ἐξ οὗ φαγεῖν οὐκ ἔχουσιν ἐξουσίαν
οἱ τῇ σκηνῇ λατρεύοντες» (¹). ὅλοι δὲ οἱ ἅγ. πατέρες ποιοῦν-
ται λόγον περὶ αὐτοῦ, ὀνομάζοντες αὐτὸ οὐδέποτε μὲν «βωμόν»,
ἵνα μὴ ἀνακαλέσῃ εἰδωλολατρικὰς ἀναμνήσεις (πάρειτὸς τοῦ
Συνεσίου ἐφάπαξ), συχνάκις δὲ θυσιαστήριον, ἔτι δὲ συχνότερον
τράπεζαν καὶ δὴ τράπεζαν μυστικὴν, φρικώδη, πνευματικὴν,
φοβεράν, βασιλικὴν, φρικτὴν, ἀθάνατον, ἁγίαν καὶ θείαν, ἣ
περιβάλλοντες το καὶ δι' ἐκφράσεων ποιητικωτέρων, οἶαι εἶνε
αἱ ἐξῆς: καθέδρα Θεοῦ· τόπος Θεοῦ· σκῆνωμα τῆς τοῦ Θεοῦ
δόξης· μνημα Χριστοῦ· ἀνάπαυσις Θεοῦ· ἐργαστήριον τοῦ μεγά-
λου θύματος. Πασῶν ὅμως τῶν μνημονευθεῖσων ὀνομασιῶν ἡ
συνηθεστέρα καὶ ἐκφραστικωτέρα τυγχάνει ἡ τράπεζα· διότι δι'
αὐτῆς σημαίνεται, ὅτι ἐπ' αὐτῆς θύεται καὶ τοῖς βροτοῖς εἰς βρω-
σιν προσφέρεται ὁ Ἰησοῦς, ὅστις ὑπάρχει «τροφή ζωτικὴ καὶ
τρυφή, καὶ ἄρτος, ὅστις στηρίζει, καὶ ποτήριον ἐξ οἴνου, ὅπερ
εὐφραίνει καὶ ζωοῖ καὶ θερμαίνει καὶ μεθύσκει καὶ ἄλλοιοῖ τὴν
καλλίστην ἀλλοίωσιν, καὶ ὁ μὴ τραφεὶς ἐκείθεν νεκρὸς ἐστι» (²).

Ἡ θέσις τῆς ἁγ. Τραπέζης δὲν εἶνε ὁ τοῖχος, ὡς συμβαί-
νει εἰς τοὺς ναοὺς τῶν Λυτικῶν, ἀλλὰ τὸ μέσον καὶ κέντρον
τοῦ ἁγ. βήματος, ὅπως, κατὰ τὸν ψαλμῶδον (κε', 6) οἱ ἱερεῖς

(¹) Α' Κορ. ι', 21. Ἑβρ. ιγ', 10.

(²) Συμ. Θεσσαλ. Περὶ ἁγ. ναοῦ κεφ. ρλδ'. Migne 155, 340,

κυκλῶσι τὸ θυσιαστήριον τοῦ Ὑψίστου, ἀφίνηται δὲ τόπος ὀπισθεν διὰ τὸ σύνθρονον. Ἐντεῦθεν καὶ τὸ διάστημα τοῦτο, τὸ μεταξὺ ἁγ. Τραπεζῆς καὶ συνθρόνου, ἐν τῷ ναῷ τῆς ἁγ. Σοφίας, *κυκλεῖον ἢ κυκλὶν* ὑπὸ Βυζαντινῶν συγγραφέων ἐκαλεῖτο. Ὅτι ἡ θέσις αὕτη εἶνε ἡ μόνη σύμφωνος μὲ τὴν ἀρχαιότητα, μαρτυρεῖ καὶ ὁ παλαιὸς ἱστορικός, γράψας ὅτι ὁ Παυλῖνος, ὁ ἐπίσκοπος Τύρου, «τὸ τῶν ἁγίων ἅγιον θυσιαστήριον ἐν μέσῳ ἔθηκεν» ⁽³⁾. Ἐν μέσῳ δὲ ὄχι βεβαίως τοῦ καθολικοῦ, ἀλλὰ τῶν ἀδύτων καὶ τοῦ ἱερατείου.

Αἱ τράπεζαι τῶν ἀποστολικῶν χρόνων ἦσαν ἀναντιρρήτως ξύλιναι. Διότι ξυλίνη ἦτο ἡ τράπεζα, ἐφ' ἧς τὸν Μυστικὸν Δεῖπνον ἐτέλεσεν ὁ Σωτήρ· ξύλιναι δὲ καὶ μηδαμῶς διαφέρουσαι τῶν ἐν τῇ οἰκιακῇ χρήσει ἦσαν καὶ αἱ τράπεζαι τῶν ὑπερώων καὶ τρικλίνων, ὅπου οἱ ἀπόστολοι καὶ οἱ πρῶτοι πιστοὶ συνερχόμενοι, ἔκλων τὸν ἄρτον καὶ μετελάμβανον ἐν ἀφελότητι καρδίας. Κατὰ δὲ τὸ ἀρχικὸν τοῦτο παράδειγμα δὲν παύουν καὶ εἰς τὰς μετὰ ταῦτα ἐκατονταετηρίδας νὰ κατασκευάζωνται ἐκ ξύλου, καὶ δὴ ἀσῆπτου, ἁγιάί τινες τράπεζαι, οἷα ἐκείνη, ἣν οἱ ἐκμανέντες Ἀρειανοί, κατὰ τὸν 4ον αἰῶνα, ἔκαυσαν ἔμπροσθεν τοῦ πυλῶνος τοῦ ναοῦ μετὰ τῶν συμπελλίων καὶ βήλων ⁽⁴⁾, ἣ ἡ τοῦ ἐν Κιέβῳ ρωσικοῦ ναοῦ τῆς ἁγ. Σοφίας, ἣ ἐκ ξύλου κυπαρίσσου ποιηθεῖσα καὶ τὰς διαστάσεις τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις ἁγ. Τάφου ἀντιγράψασα. Ταχέως ἐν τούτους τὸ εὐθραύστον ξύλον ἀντικατέστησεν ὁ λίθος καὶ τὸ μάρμαρον, καὶ μάλιστα ἀφ' ἧς ἡ θ. λειτουργία ἤρχισε νὰ τελεῖται ἐπὶ τῶν ἰάφων τῶν μαρτύρων, κατὰ τοὺς χρόνους τῶν διωγμῶν, καὶ αἱ κατακόμβαι μὲ τὰ ἐν αὐταῖς ἀψιδωτὰ ἀρκοσόλια ἦσαν οἱ μόνοι πρόχειροι εὐκτήριοι διὰ ταύς καταδυναστευμένους. «Συναθροίζεσθε ἐν τοῖς κοιμητηρίοις (ἐνετέλλοντο αἱ Κωνστ. Διαταγαί), τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ἱερῶν βιβλίων ποιούμενοι καὶ φάλλοντες ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων μαρτύρων καὶ πάντων τῶν ἀπ' αἰῶνος ἁγίων καὶ τῶν

⁽³⁾ *Εὐσεβ.* Ἐκκλ. Ἱστ. Γ', 4. Migne 20, 865.

⁽⁴⁾ *Μ.* Ἀθανασ. Πρὸς μοναχοὺς κεφ. γ' ⁵. Migne 25, 760.

ἀδελφῶν ὑμῶν τῶν ἐν Κυρίῳ κεκοιμημένων· καὶ τὴν ἀντίτυπον τοῦ βασιλείου Σώματος Χριστοῦ δεκτὴν Εὐχαριστίαν προσφέρετε ἐν ταῖς ἐκκλησίαις ὑμῶν καὶ ἐν τοῖς κοιμητηρίοις» ⁽⁵⁾. 'Αλλ' ἂν ἐν τοῖς κοιμητηρίοις θὰ προσέφερον τὴν Εὐχαριστίαν, τί ἄλλο θὰ τοῖς ἐχρησίμευεν ὡς ἁγ. Τράπεζα, εἰμὴ αὐτὸς ὁ τάφος τοῦ μάρτυρος καὶ ἡ ἐπιτύμβιος πλάξ, ἡ καλύπτουσα τὰ τίμια ὀστᾶ του; Τὰ ἐν τῇ μαρτυρίῳ τοῦ ἁγ. Πολυκάρπου φερόμενα «ἀνελόμενοι τὰ τιμιώτερα λίθων πολυτελῶν καὶ δοκιμώτερα ὑπὲρ χρυσεῖον ὀστᾶ αὐτοῦ, ἀπεθήμεθα ὅπου καὶ ἀκόλουθον ἦν· ἔνθα ὡς θανατὸν ἡμῶν συναγομένοις, ἐν ἀγαλλιάσει καὶ χαρᾷ, παρέξει Κύριος ἐπιτελεῖν τὴν τοῦ μαρτυρίου αὐτοῦ ἡμέραν γενέθλιον» ⁽⁶⁾, γράφονται πῶς συγκεκαλυμμένα· ἀλλ' ὁ μεμνημένος ἀμέσως ἀντιλαμβάνεται, ὅτι πρόκειται περὶ λατρευτικῶν συνάξεων ἐπὶ τοῦ μνήματος τοῦ ἱ. Πολυκάρπου, ὅπερ τοῦντεῦθεν θὰ ἐπέχῃ θέσιν ἁγ. Τραπέζης. Ὁ Προυδέντιος ἄλλως καὶ ὁ Αὐγουστίνος εἶνε σαφεῖς. Ὁ πρῶτος περιγράφει, κατὰ τὸν 4ον αἰῶνα, τὸ ἐν ταῖς κατακόμβαις τῆς Ρώμης κοιμητήριον τοῦ ἁγ. Ἰππολύτου, καὶ λέγει: «Εἰς τοιοῦτον τόπον κεῖται τὸ λείψανον τοῦ ἁγ. Ἰππολύτου, παρὰ τὸ θυσιαστήριον τοῦ Θεοῦ· εἰς τρόπον ὥστε αὐτὴ αὕτη ἡ τράπεζα, ἐξ ἧς διανέμεται ὁ Ἄρτος τῆς ζωῆς, τυγχάνει συγχρόνως καὶ ὁ πιστὸς φύλαξ τοῦ μαρτυρικοῦ σώματος· καὶ αὐτὴ ἡ πλάξ, ὑφ' ἣν φυλάσσονται τὰ ὀστᾶ αὐτοῦ διὰ τὴν αἰώνιον κρίσιν, τρέφει συγχρόνως δι' ἀγίας τροφῆς τοὺς Ρωμαίους» ⁽⁷⁾. Ὁ δεῦτερος μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι ἐπὶ τοῦ τόπου, ἔνθα ὁ ἁγ. Κυπριανὸς ἐν Καρχηδόνι ἐμαρτύρησε, «τράπεζα τῇ Θεῷ κατεσκευάσθη καὶ τράπεζα τοῦ Κυπριανοῦ καλεῖται....διότι οὗτος διὰ τῆς ἑαυτοῦ θυσίας τὴν τράπεζαν ταύτην ἡὐτρέπισε» ⁽⁸⁾.

Διὰ τὸν λόγον λοιπὸν τοῦτον τοῦ μετὰ τῶν μαρτυρικῶν

⁽⁵⁾ Ἀποστολ. Διαταγ. 5', 30. Migne 1, 988.

⁽⁶⁾ Hefele, Patrum Apostolicorum Opera, Tubingae 1847 σ. 294.

⁽⁷⁾ Παρὰ I. Spencer Northcote, Roman Catacombs σ. 27.

⁽⁸⁾ Augustin. Sermones de sanctis, serm. CCCX, κεφ. 2. Migne P. L. 38, 1413.

τάφων συνδυασμοῦ τῆς ἁγ. Τραπεζῆς ἐν τοῖς χρόνοις τῶν διωγμῶν, ὁ λίθος ἀντικατέστησε τὸ ξύλον, ἵνα καὶ νέων συμβολισμῶν ἀφορμὴ γείνηται παρὰ τοῖς ἀλληγορίσταῖς, ὅτι δηλ. «Χριστὸν εἰκονίζει, ὃς καὶ Πέτρα καὶ Θεμέλιος ἡμῶν καὶ Κεφαλὴ γωνίας καὶ Δίθος ἀκρόγωνος καὶ ὅτι πέτρα πάλαι ταύτην ἐμιμεῖτο τὴν τράπεζαν, ἥ τὸν πάλαι ποτίζουσα Ἰσραὴλ»⁽⁹⁾. καὶ τοῦτο τόσον ἐνωρίς, ὥστε ἤδη Γρηγόριος ὁ Νύσσης νὰ γράφῃ γενικῶς καὶ ἀνεξαίρετως, ὅτι τὸ θυσιαστήριον «λίθος ἐστὶ κατὰ φύσιν κοινός, οὐδὲν διαφέρων τῶν ἄλλων πλακῶν, αἱ τοὺς τοίχους ἡμῶν οἰκοδομοῦσι καὶ καλλωπίζουσι τὰ ἐδάφη», ἀποκαθιστάμενος τράπεζα ἁγία, οὐκέτι παρὰ πάντων ψηλαφωμένη, ἀλλὰ μόνον παρὰ τῶν ἱερέων καὶ τούτων εὐλαδουμένων, εὐθὺς ὡς τῇ τοῦ Θεοῦ θεραπείᾳ καθιερωθῇ καὶ τὴν εὐλογίαν δεχθῇ⁽¹⁰⁾. Ἡ δὲ συγκινητικωτάτη συνήθεια τῆς συσχετίσεως τῶν διὰ τοῦ ἑαυτῶν αἵματος πηξάντων τὰ ἐκκλησιαστικὰ θεμέλια μετὰ τοῦ ἐσαεὶ Μελιζομένου καὶ μηδέποτε Διαιρουμένου Ἀρχηγοῦ των, ἐξηκολούθησεν ἐν τοῖς Ὁρθοδόξοις ναοῖς, ἐξακολουθεῖ καὶ θὰ ἐξακολουθῇ εἰς τοὺς αἰῶνας, μηδεμιᾶς ἁγ. Τραπεζῆς καθαγιαζομένης, ἄνευ τῆς ὑπ' αὐτὴν ἀποθέσεως ἢ ἐνθέσεως μαρτυρικῶν λειψάνων. «Οὐδὲ γὰρ θέμις, δέιχα λειψάνων μαρτυρικῶν ἢ ὁσίων ἁγίων, καθιέρωσιν ἐνεργεῖν, ὅτι θεμέλιοι τῆς Ἐκκλησίας εἰσὶν οἱ μάρτυρες, ἐπὶ τῷ θεμελίῳ τοῦ Σωτῆρος ἐποικοδομούμενοι»⁽¹¹⁾. Ὁ ἱερὸς συγγραφεὺς τῆς Ἀποκαλύψεως (Γ', 9) εἶδεν ἐν ὁράματι «ὑποκάτω τοῦ θυσιαστηρίου τὰς ψυχὰς τῶν ἐσφαγμένων διὰ τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ». Κατὰ τὸν ἁγ. Ἀμβρόσιον, ἂν ὁ Χριστὸς, ὁ ὑπὲρ πάντων παθὼν, εἶνε ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου, οἱ μάρτυρες, οἱ τῷ Ἐκείνου πάθει λυτρωθέντες, ὀφείλουσι νὰ εἶνε ὑπὸ τὸ θυσιαστήριον: «Ille super altare, qui pro omnibus passus est; isti sub altari, qui illius redempti sunt pas-

(9) Συμ. Θεσσαλ. Περὶ θ. ναοῦ, κεφ. 10. Migne 155, 705.

(10) Γρηγ. Νύσσης, Εἰς τὴν ἡμέραν τῶν Φώτων. Migne 46, 581.

(11) Συμ. Θεσσαλ. Migne 155, 320.

sione (12). Ὁ 7ος κανὼν τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου διατάσσει: «Ὅσοι οὖν σεπτοὶ ναοὶ καθιερώθησαν, ἐκτὸς ἁγίων λειψάνων μαρτύρων, ὀρίζομεν ἐν αὐτοῖς κατάρθαι γενέσθαι λειψάνων μετὰ τῆς συνήθους εὐχῆς, ὁ δὲ ἄνευ ἁγίων λειψάνων καθιερωὺς ναὸν καθαιρεῖσθαι, ὡς παραβεβηκὼς τὰς ἐκκλησιαστικὰς παραδόσεις». Ὁ 83ος κανὼν τῆς ἐν Κερθαγένῃ, πολὺ πρὸ τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς, ἐκέλευσε: «Θυσιαστήριον, ἐν ᾧ, οὔτε σῶμα, οὔτε λείψανον ἀπόκειται μάρτυρος, καταστρεφέσθαι».

Αἱ πλουσιώτεροι ἐν τούτοις ἐκκλησίαι προσέτρεξαν ἔστιν ὅτε καὶ εἰς τιμιώτερον ὕλικόν παρὰ τὸν λίθον καὶ τὸ ξύλον. Ἐξ ἐπικεχρυσωμένου ἀργύρου ἦτο κατεσκευασμένη ἡ ἁγ. Τράπεζα τῶν ἁγ. Ἀποστόλων ΚΠόλεως, ἣν ὠκοδόμησεν ὁ Ἰουστινιανός. Ἐκ χρυσοῦ καὶ λίθων τιμίων φέρεται ἡ ἁγ. Τράπεζα τῆς προῖουστινιανείου ἁγ. Σοφίας, δῶρον Πουλχερίας, θυγατρὸς τοῦ Ἀρκαδίου (13). Χρυσὴν ἁγ. Τράπεζαν εἶχεν ἀνιδρύσει εἰς τὸ ἰδιαίτερον παρεκκλήσιον τοῦ παλατίου τοῦ Βασιλείου ὁ Μακεδών. Ἀλλ' ὑπερέβαλε πάσας, κατὰ τὴν καλλονὴν καὶ πολυτέλειαν, ἡ ἐν τῇ περιλαλήτῃ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ ὑπὸ Ἰουστινιανοῦ καὶ Θεοδώρου ἀνατεθειμένη. Περὶ αὐτῆς οἱ πάντες ὁμοθυμαδὸν ἐν θαυμασμῷ ἐκφράζονται. Ὁ Κεδρηνὸς ἱστορεῖ, ὅτι διὰ τὰ κατασκευασθῆναι τὸ ἀμίμητον τοῦτο ἔργον, συνελέγησαν παντοῖα ξύλα καὶ μέταλλα, ὅσα τε γῆ φέρει καὶ θάλασσα καὶ πᾶς ὁ κόσμος, πλείονα μὲν ἐκ τῶν κρειττόνων καὶ τιμιωτέρων, ἐλάττω δὲ ἐκ τῶν ἐνδεεστέρων· ὅθεν καὶ ποικίλη φαινομένη ἡ ἁγ. Τράπεζα, θάμβος παρέχει τοῖς εἰς αὐτὴν ἀτενίζουσι (14). Ὁ δὲ Ψευδο-Κωδινὸς ἀναφέρει, ὅτι χρυσός, ἄργυρος, λίθοι τε τίμιοι ἐκ πάντων, μαργαρίται, χαλκός, σίδηρος, μόλυβδος, ὕελος καὶ πᾶσα ὕλη ἐτρίβη, συγκατεμίχθη καὶ ἀνεχωνεύθη, ἵνα ὡς ὕλικόν χρησιμεύσῃ (15). Ὁ Ἀνώνυμος πάλιν, οὗτινος γνωστὸς ὁ ζῆλος πρὸς

(12) *Ambrosius*, *Epist* XXii (85) § 13. *Migne P. L.* 16, 1066.

(13) *Σωζομεν*. Ἐκκλ. Ἰστ. Θ', 1. *Migne* 67, 1593.

(14) *Κεδρηνός*, *Migne* 121, 737—740.

(15) *Ψευδο-Κωδινός*, *Migne* 157, 625.

τάς ὑπερβολάς, ὡς ἐξῆς· ἐκφράζεται: «Τίς-γὰρ θεάσεται τὸ εἶδος τῆς ἁγ. Τραπεζῆς καὶ οὐκ ἐκπλαγείη; ἢ τίς δυνήσεται κατανοῆσαι ταύτην, διὰ τὸ πολλὰς χροιάς καὶ στιλπνότητος ἐναλλάσσειν, ὡς τὸ τυχῆς εἶδος ὁρᾶσθαι ποτὲ μὲν χρυσεῖον, ἐν ἄλλῃ δὲ τόπῳ ἀργυρεῖον, εἰς ἄλλο δὲ μέρος σαπφειρεῖον, ἐξαστράπτον καί, ἁπλῶς εἰπεῖν, ἀποστέλλειν ἐβδομήκοντα καὶ δύο χροιάς κατὰ τὰς φύσεις τῶν λίθων καὶ μαργαριτῶν καὶ πάντων τῶν μετὰλλων»⁽¹⁶⁾;

Τὶ ἀπέγεινεν ἡ πολυθρύλλητος αὕτη ἁγ. Τράπεζα, τὸ «ἐκ πασῶν τιμῶν ὕλῶν σύνθεμα», ἡ ἁγ. Τράπεζα ἐκεῖνη, ὅφ' ἦν, κατὰ Κωνσταντῖνον τὸν Πορφυρογέννητον, «παραγγελία φοβερά καὶ ἀπαραποίητος τοῦ Μεγ. καὶ ἁγ. Κωνσταντίνου ἐναπεγέγραπτο, τοῦ μηδέποτε βασιλέα Ρωμαίων συμπεθεριάσαι μετὰ ἔθνους, παρηλλαγμένοις καὶ ξένοις ἔθεσι χρωμένου»⁽¹⁷⁾; Δύσκολον νὰ καθορισθῇ ἐπακριβῶς· Διότι ὁ μὲν Νικήτας Χωνιάτης ἢ Ἀκομινᾶτος διαβεβαίει, ὅτι κατὰ τὴν ὑπὸ τῶν Λατίνων θαναλικωτάτην ἐκεῖνην ἄλωσιν τῆς ΚΠόλεως, καθ' ἣν μυσαρὰ καὶ ἀνήκουστα ἡνοσιουργήθησαν ὑπὸ τῶν Σταυροφόρων τῆς Χριστιαν. Εὐρώπης ἐν τῇ καθέδρᾳ τῆς Ὁρθοδοξίας, καὶ ὄντοι ἐπὶ τοῦ μαρμαροστρώτου δαπέδου τῆς ἐσύρθησαν, καὶ αἵματα μετὰ κόπρου ἀνάμικτα τὸ ἅγιον ἔδαφος ἔχραναν, καὶ πᾶς ὁ πλούσιος διάκοσμος τοῦ ναοῦ ἐλαφυραγωγῆθη, καὶ τὰ ἁγ. λείψανα ἀνηρπάγησαν, κατὰ τὴν ἄλωσιν, λέγω, ἐκεῖνην καὶ ἡ θαυμαστὴ τράπεζα τῆς ἁγ. Σοφίας δὲν διέφυγεν, ὡς ἦτο ἐπόμενον, τὰ ἀρπακτικὰ ἔνστικτα τῶν Εὐρωπαίων βαρβάρων, ἀλλὰ διὰ πελέκεων ἀνηλεῶς κατατεμαχισθεῖσα «διεμερίσθη τοῖς σκυλευταῖς»⁽¹⁸⁾. Ἄλλοι ὅμως διηγοῦνται περὶ αὐτῆς ἐξαισιώτερα. Λέγουσι δηλ. ὅτι ἐλόκληρον, καὶ ὡς εἶχεν, ἠθέλησαν οἱ Φράγκοι νὰ τὴν μεταφέρουν θριαμβευτικῶς εἰς τὴν Ἑσπερίαν. Ἀλλὰ μόλις τὸ ἀπᾶγον αὐτὴν ἀλλόδοξον πλοῖον ἀνέσυρε τὴν ἄγκυ-

⁽¹⁶⁾ Ἀνώνυμος, Migne 122, 1304.

⁽¹⁷⁾ Κ. Πορφυρογεν. Πρὸς τὸν ἰδὸν υἱὸν Ρωμανόν, ἐκδ. Βόννης, τόμ. Γ', σ. 86.

⁽¹⁸⁾ Νικήτας Χωνιάτης, ἐκδ. Βόννης σ. 758.

ραν καὶ ἐξελθὼν τοῦ στενοῦ τοῦ Βοσπόρου ἀνήχθη εἰς τὸν Μαρμαρᾶν, καὶ—εὐθὺς διαρραγὲν κατεποντίσθη. Ἡ τῆς Μεγ. Ἐκκλησίας ἀγ. Τράπεζα ἡσθάνετο, οὕτως εἰπεῖν, ἑαυτήν, ὡς δι' ἑλξεως ἀκατανικήτου, πρὸς τὴν Ἐπτάλοφον συνδεδεμένην· πρὸς τὴν Ἐπτάλοφον, ἥς ἡ εὐλάβεια τὴν ἀνήγειρε καὶ ἐπὶ αἰῶνας τὴν προσεκύνησε· καὶ διὰ τοῦτο προετίμησε μᾶλλον νὰ ταφῇ ἐκεῖ εἰς τὰ οἰκεία κύματα, παρὰ νὰ κοσμήσῃ αἰχμάλωτος ξένην καὶ ἀλλόφυλον ἐκκλησίαν. Καὶ οἱ ἀπλοῖκοι Ἑλληνες ναῦται, οἱ τὴν Προποντίδα διαπερῶντες, κύπτουν μέχρι σήμερον, μετὰ παιδικῆς πίστεως ἐν καιρῷ νηνεμίας πρὸς τὸν πυθμένα τῆς θαλάσσης, ὅπου τὴν διακρίνουν, ὡς βεβαιούσι, λαμποκοποῦσαν ἀκόμη κάτω ἐκεῖ εἰς τὸν θυθόν.... Εὐλογημένοι θρύλλοι τοῦ ἔθνους μου, οἱ ὅποιοι ἀξίζετε χιλιάκας περισσότερον χιλίων ἱστορικῶν τόμων! Καὶ εὐλογημένοι ὀφθαλμοὶ τῶν Ἑλλήνων ναυτῶν, οἵτινες βλέπετε ὀξυδερκέστερον παρὰ πάντα τῶν ἀπίστων ἐπιστημόνων τὰ μικροσκοπία καὶ τηλεσκοπία!

Μερικαὶ ἄλλαι λεπτομέρειαι ἀναγραφτέαι ἐνταῦθα. Θυσιαστήριά τινα στηρίζονται ἐπὶ ἑνὸς καὶ μόνου κίονος, ὅστις καλεῖται *κάλαμος* ὑπὸ Συμεῶν καὶ θεωρεῖται ὑπο τῶν τὰς ἀλληγορίας φιλοούντων ὡς τυπῶν τὸν ἕνα ἱ. Χριστόν, ἐφ' οὗ ὁ σύμπας κόσμος στηρίζεται. Ἀλλὰ ἐπερείδονται ἐπὶ τεσσάρων κίωνων, κατὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν τεσσάρων Εὐαγγελίων, ἐφ' ὧν ἐδράζεται ἡ Χριστιαν. πίστις. Ἀλλὰ δὲ ὑπὸ πλειοτέρων κίωνων ἀναβαστάζονται διὰ τοὺς ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας τεθυμένους καὶ ἀσφαλῶς αὐτὴν ἐπερείδοντας προφήτας, ἀποστόλους, μάρτυρας καὶ ὁμολογητάς, ὧν ὁ ἀριθμὸς πολὺς ⁽¹⁹⁾. Ἔτερα πάλιν θυσιαστήρια ἔχουν ὑφ' ἑαυτὰ τὸ καλούμενον *χωνεῖον* ἢ *χωνὶ* ἢ *χωνευτήριον*, ἔνθα «χωνεύεται τὸ ὕδωρ, μὲ τὸ ὁποῖον πλύνουσιν οἱ ἱερουργοῦντες τὰς χεῖρας, καθὼς ἀκόμη καὶ τὸ ἁγίασμα τοῦ Βαπτίσματος» ⁽²⁰⁾. Ἐννοεῖται, ὅτι τοῦτο δυνατὸν νὰ εὐρίσκηται

(19) Συμ. Θεσσαλον. Περὶ ναοῦ, κεφ. ρλγ'. 155, 341.

(20) Ν. Βουλγάρεως, Κατήχησις, ἡτοι ἐξήγησις θ. Λειτουργίας, ΚΠολις 1861, σ. 90.

καὶ εἰς ἄλλο τοῦ ἱερατείου μέρος, οὐδ' ἔχει τὴν θέσιν ἀμετάβλητον ὑπὸ τὴν ἁγ. Τράπεζαν. Εἰς τὸ χωνευτήριον ἀπεδόθη καὶ ἡ ὀνομασία θάλασσα ἢ θαλασσίδιον⁽²¹⁾ ἐκ τῆς θαλάσσης, ἥτοι αὐλακος, ἣν ὁ προφ. Ἡλίου διήνοιξε κυκλόθεν τοῦ δωδεκαλίθου θυσιαστηρίου, τοῦ ἐπὶ τοῦ Καρμηλίου ὄρους πρὸς καταισχύνην τῶν Βααλεῖμ ἀνεγερθέντος⁽²²⁾.

Καὶ ταῦτα μὲν τὰ ὑπὸ τὸ θυσιαστήριον. Ὑπερθεν δὲ τοῦ θυσιαστηρίου ὡς οὐρανός τις μυστικοῦ κόσμου διαπλοῦται, ἔστιν ἔτε, τὸ κιβώριον ἢ κουβούκλιον, σκέπον τὰ ὑπ' αὐτό, ὡς τὸ ἀργυροέγκαυστον ἐκαῖνο τοῦ τῆς ἁγ. Σοφίας θυσιαστηρίου, τὸ εἰς σφαῖραν (ἢ μῆλον) πρὸς τὰ ἄνω ἀπολήγον, φέρουσαν σταυρὸν ὑπερτέλλοντα. Τὸ κιβώριον παρὰ μὲν ψευδο-Σωφρονίῳ ἀπαντᾷ ὁ κιβώριος: «Ὁ κιβωρίος ἐστὶν εἰς τύπον τῆς κιβωτοῦ τοῦ Νῶε»⁽²³⁾. παρὰ δε Γερμανῷ καὶ ὀρόφιον ὀνομάζεται, εἰκονίζον τὸν οὐρανόν, ἐνῷ «τὸ ὑπὸ τῶν τεσσάρων κιόνων τοῦ εἰρημένου κιβωτίου συγκλειόμενον ἢ περιγραφόμενον ἱερὸν ἔδαφος», εἰκονίζει τὴν γῆν, «ἐν ᾧ πληροῦται καὶ ὁ προφητικὸς λόγος, ὁ λέγων: «εἰργάσατο σωτηρίαν ἐν μέσῳ τῆς γῆς»⁽²⁴⁾. Θεόδωρος ὁ Στουδίτης ἐν τοῖς εἰς τὸ κιβώριον τοῦ ἁγ. Προδρόμου στίχοις του τοῦ τιτλοφορεῖ *συγκαλύπτραν*.

Θείας τραπέζης συγκαλύπτραν με βλέπων,

Χερουδικὴν νόμιζε ταξιαρχίαν,

Χριστὸν γὰρ ἔνδον μυσταγωγεῖσθαι νόει

Τὸν τῶν ἄνω τε Δεσπότην καὶ τῶν κάτω⁽²⁵⁾.

Οὐδὲ πρέπει νὰ πάρελθωμεν ἐν σιγῇ τὰς γύρωθεν τῆς ἁγ. τραπέζης θαυμάδας ἢ κορηπίδας, «τὴν πέριξ κλίμακα», ὡς τὴν ὀνομάζει ὁ Ἀνώνυμος, «ἐν ᾗ ἴστανται οἱ ἱερεῖς εἰς τὸ

(21) «Τὴν δὲ θάλασσαν τῆς ἁγ. τραπέζης ἐξ ἀτιμῆτων λίθων πεποίηκε καὶ κατεχρύσωσε». Ἀνώνυμος. Migne 122, 1304.

(22) Γ. Βασιλ. ιη'. Β' Παρ. δ'.

(23) Ψευδο-Σωφρον. Ἐκκλ. Ἰστ. τῶν τελουμένων, Migne 89, 3984.

(24) Γερμαν. ΚΠόλ. Μυστ. Θεωρία, Migne 98, 421. Τὰ ἄνω δὲν ἀπαντῶσιν ἐν τῷ ἐκδόσει τῆς Grottaferrata.

(25) Θεοδ. Στουδί. Migne 99, 1793.

ἀσπάζεσθαι τὴν ἁγ. τράπεζαν» ⁽²⁶⁾, τὴν ἐπηρμένην εἰς ὕψος ὡς Θεοῦ θρόνον.

Ὡς πρὸς τὸν ἀριθμόν, μία ἁγ. Τράπεζα ἐπιτρέπεται ἐν ἐκάστῃ ναῷ, ἵνα μία λειτουργία προσφέρηται ἐφάπαξ τῆς ἡμέρας. «Εἴ γε ὁ ναὸς (ἐρμηνεύει ἀλληγορικῶς Σέργιος ὁ Μακραῖος) σύμπαντα ὑποτυποῖ τὸν κόσμον, ἡ δὲ ἱ. τράπεζα θρόνος μὲν ἐν τοῖς νοουμένοις καὶ θῆμα Χριστοῦ, Γολγοθᾶ δὲ καὶ τόπος Κρανίου ἐν τοῖς φαινομένοις, τό τε ἡμερονύκτιον, τοῦ σύμπαντος χρόνου ἀντίτυπον, καὶ θῆμα καὶ θύτης αὐτὸς ὁ Χριστός, ἐπάναγκας ἐν ἐνὶ ναῷ καὶ ἐν ἐνὶ ἡμερονυκτίῳ ἓνα τῶν ἱερέων ἐπὶ μιᾶς ἱ. τραπέζης ἐπιτελεῖν τὴν ἱ. Μυσταγωγίαν διότι ἐν τῷ κόσμῳ ἅπαξ τοῦ αἰῶνος, εἰς ὁ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς Μονογενῆς Υἱός, ἐν ἐνὶ τόπῳ τοῦ Γολγοθᾶ ὡς ἄνθρωπος θανὼν τὴν παγκόσμιον ἐξετέλεσε σωτηρίαν» ⁽²⁷⁾. Ἡ συνήθεια λοιπὸν τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας, ἡ ἀπὸ τῆς πολιωτάτης ἀρχαιότητος παραληφθεῖσα, εἶνε ἐν ἐκάστῃ ναῷ καὶ μία ἁγ. τράπεζα. Ὁ Ἐδραῖος Βενιαμὴν ἐκ Τουδέλης, ὁ γράψας ὅτι ἐν τῷ ναῷ τῆς ἁγ. Σοφίας, ὃν ἐπεσκεύεθται τῷ 1171, «ὁ ἀριθμὸς τῶν θυσιαστηρίων ἐξισοῦται τῷ τῶν ἡμερῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ», ⁽²⁸⁾, βεβαίως ὠνειρεύετο, φαντασιοκοπῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ τὰ ἐν τῇ Δύσει. Οὐδεὶς Βυζαντινὸς συγγραφεὺς ὁμιλεῖ περὶ πλήθους θυσιαστηρίων ἐν τῇ ἁγ. Σοφίᾳ. Μόνον περὶ τῆς Νέας Μεγ. Ἐκκλησίας, τῆς ὑπὸ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνοιο κτισθείσης, ἀναφέρεται ὅτι εἶχε διάφορα θυσιαστήρια· ἀλλὰ τοῦτο, διότι δὲν ἦτο ἐκκλησία μία, ἀλλὰ σύνολον πολλῶν ἐπὶ τὰ αὐτὰ εὐκτηρίων, ὧν ἕκαστον εἶχε καὶ ἱερὸν ἰδιαίτερον ⁽²⁹⁾. Εἰς οὐ πολὺ ἀφεστῶτας χρόνους, εἰς τὸ Ἀρχι-

⁽²⁶⁾ Ἀνώνυμ. ἐνθ. ἀν.

⁽²⁷⁾ Σεργ. Μακραίου, Ἐκκλ. Ἰστ. παρὰ Σάβα, Μεσαιων. Βιβλιοθήκη, Βενετία 1872, τόμ. Γ' σ. 396.

⁽²⁸⁾ Voyage de Rabbi Benjamin, μετάφρ. I. B. Baratier, σ. 46.

⁽²⁹⁾ «Τῇ ἑορτῇ τῶν ἐγκαινίων τῆς Νέας Μεγάλης Ἐκκλησίας...διέρχονται [οἱ δεσπόται] διὰ τῶν ἑημάτων, ἄπτοντες κηρούς καὶ ἓνα ἕκαστον ἑῷ, ἀσπαζόμενοι κατὰ τὸ εἰωθὸς τὰς ἐνδυτάς». Κ. Πορφυρογεν. Ἐκθ. βασ. τάξ. Migne 112, 349.

πέλαγος καὶ ἄλλα τινὰ μέρη τῆς Ἀνατολῆς ὁ συγχρωτισμὸς μετὰ τῆς Δύσεως ἐνεθάρρυνε τὴν ἐπὶ τὸ λατινικώτερον συνύπαρξιν ἐν ἐνὶ καὶ τῷ αὐτῷ ναῷ πλειοτέρων τοῦ ἐνὸς θυσιαστηρίων· πλὴν καὶ πάλιν ἡ Ὁρθοδοξία δὲν ἀπεμακρύνθη τῆς ἀρχαίας συνηθείας, διατειχίσασα διὰ λεπτοῦ διαχωρίσματος τὰ παραπληρωματικὰ θυσιαστήρια ἀπὸ τοῦ κεντρικοῦ τοιοῦτου ἢ ἐξαιρουῖσα τὰ παρεκκλήσια μὲ τὴν ἰδιαιτέραν των εἴσοδον, ἵνα φυλάττηται κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον ἡ ἀρχαία παράδοσις, ὡς ἔγραφε Νικόλαος ὁ Βούλγαρις κατὰ τὴν 17ην ἑκατονταετηρίδα ⁽³⁰⁾.

Καλῶ τὸ ἐν τῷ ναῷ ἐνιαῖον τῆς ἁγ. τραπέζης συνήθειαν ἀρχαίαν, διότι ἀληθῶς τυγχάνει τοιαύτη. Ὁ ἁγ. Ἰγνάτιος συνιστᾷ: «Σπουδάζετε μιᾷ Εὐχαριστίᾳ χρῆσθαι. Μία γὰρ σὰρξ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰ. Χριστοῦ· καὶ ἐν ποτήριον εἰς ἑνωσιν τοῦ Ἀΐματος Αὐτοῦ. “Ἐν θυσιαστήριον, ὡς εἰς ἐπίσκοπος» ⁽³¹⁾. Ὁ Εὐσέβιος ἀποκαλεῖ τὸ ἐν τῷ ἐν Τύρῳ ναῷ ἀνεγερεθὲν θυσιαστήριον, οὐ μόνον μέγα καὶ σεμνόν, ἀλλὰ καὶ μονογενές ⁽³²⁾. Ὁ Αὐγουστῖνος καταντᾷ μέχρι τοῦ νᾶ θεωρῆν τὴν ἐν τῇ αὐτῇ πόλει συνύπαρξιν δύο συγχρόνως θυσιαστηρίων ὡς ἀπτήν ἐνδειξιν τοῦ τῶν Δονατιστῶν σχίσματος ἀπὸ τῆς ὀρθοτομούσης Ἐκκλησίας ⁽³³⁾. Θεόδωρος ὁ Ἀνδίδων ἐπιπλήττει τοὺς ἱερεῖς ἐκείνους, οἵτινες εἴτε πενίας, εἴτε πλεονεξίας προφάσει, «δύο ποιεῖν λειτουργίας οὐ φεῖδονται, ἀλλὰ τολμηρῶς σταυροῦσι τὸν Χριστὸν καὶ αὐθις ἀνασταυροῦσι πολλάκις, καὶ ἐφ’ ἐνὶ ταῦτα δρῶντες θυσιαστήριον, τὸ φρικωδέστατον καὶ κατὰ τοῦτο σπουδάζοντες» ⁽³⁴⁾! Μόνον

⁽³⁰⁾ Ν. Βουλγάρις. Κατήχ. σ. 91.

⁽³¹⁾ Ἰγνατ. Πρὸς Φιλαδέλφους κεφ. δ’.

⁽³²⁾ Εὐσέβ. Ἐκκλ. Ἱστ. πανηγυρικός ἐκκλησιῶν, Migne 20, 877.

⁽³³⁾ «Si in unitate sumus, quid faciunt in hac civitate duo altaria?» *Augustin* in epist. Joannis, tract. iii, 7. Migne P. L. 35, 2001.

⁽³⁴⁾ Θ. Ἀνδίδων, Προθεωρία τῶν ἐν τῇ λειτουργίᾳ, λθ’. Migne 140, 466. Οἱ λόγοι τοῦ Μ. Βασιλείου ἐκ τῆς πρὸς Γόρδιον ἐπιστ. τοῦ «κατεβάλλοντο μὲν οἶκοι προσευχῆς ὑπὸ χειρῶν ἀνοσίων, ἀνεδρέπετο δὲ θυσιαστήρια», οὕς προσάγει ὁ περὶ πυστος Leclercq ἐν *Cabrol*, Dict. d’archéol. et de Liturgie ἀρθρ. «autel» δὲν συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς Δυτικῆς πράξεως. Ὁ Βασίλειος θὰ συνηγόρει, ἂν ἔλεγε: «κατεβάλλοντο μὲν ὁ οἶκος τῆς προσευχῆς, ἀνεδρέποντο δὲ τὰ ἐν αὐτῷ θυσιαστήρια».

ἡ Δυτ. Ἐκκλησία καὶ ἐνταῦθα περιεφρόνησε τὴν παράδοσιν. Γρηγόριος ὁ Πάπας περὶ τοῦ ἐπισκόπου Παλλαδίου σημειοῖ, ὅτι εἰς ἓνα καὶ τὸν αὐτὸν ναὸν δέκα καὶ τρία ἐν ὄλῳ ἀνῆγειρε θυσιαστήρια, ἐξ ὧν τὰ τέσσαρα πᾶρέμενον ἀνεγκαινιάστα, ἐλλείπει μαρτυρικῶν λειψάνων⁽³⁵⁾. Κάρολος ὁ μέγας ἐδέξησε νὰ ἐκδώσῃ τῷ 805—6 βασιλικά διατάγματα πρὸς περιορισμὸν τοῦ ἐν τῇ Δύσει ὑπερμέτρου πολλαπλασιασμοῦ τῶν θυσιαστηρίων. Ἀλλ' ἡ Παπωσύνη ἀδιαφορεῖ, τοῦ παραδείγματος παρεχομένου ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ἐν Ρώμῃ καθεδρικοῦ ναοῦ τοῦ ἁγ. Πέτρου, ἐντὸς τοῦ οὐοίου 25 εἶνε ἐοτρημένα θυσιαστήρια, παρεκτὸς τοῦ ἐνδὸς μεγάλου, τοῦ ἔχοντος ἐμβαδὸν 25 τετραγων. ποδῶν.

Τὸ θυσιαστήριον οὐχὶ σπανίως ἐχρησίμευσεν ἐν τῇ προγονικῇ ἡμῶν ἱστορίᾳ καὶ ὡς τόπος ἀσύλου, παρασχὼν ἀφορμὰς εἰς σκηναὺς ἐξόχως δραματικὰς. Οἱ χεῖμαρροι τῆς ρητορείας τοῦ πρὸς Εὐτρόπιον λόγου τοῦ ἱ. Χρυσοστόμου γίνονται ἔτι μᾶλλον ρητορικώτεροι, ὅταν φέρωμεν ἐν νῷ τὸν ἐκπεσόντα τῆς βασιλικῆς εὐνοίας εὐνοῦχον, ἐλθεινῶς ὑπὸ τὴν ἁγ. τράπεζαν συνεσταλμένον, ὀρρωδούντα καὶ ἐκπεπληγότα ὑπὸ τοῦ φόβου, ἐνῷ ὁ πρωθυεράρχης τῆς Ἐκκλησίας, τῆς ὑπ' αὐτοῦ χθὲς καὶ πρόην καταπολεμουμένης, ἐξαπολύει τοὺς περὶ ματαιότητος τῶν ἐγκοσμίων μύδρους του καὶ ἱκετεύει τὸν λαὸν ὑπὲρ τοῦ ἐκπεσόντος⁽³⁶⁾. Ὁ Πτολεμαῖδος Συνέσιος, ὁ ἱπποτικώτατος ἐκεῖνος ἀρχιερεὺς, ὁ μετ' Ἰσῆς δεξιότητος χειρισθεὶς τὸν κάλαμον τοῦ φιλοσόφου, τὴν κινύραν τοῦ ποιητοῦ καὶ τὴν σπάθην τοῦ στρατηλάτου, προκειμένου νὰ τεθῇ ἐπὶ κεφαλῇς τῆς ἀπωρφανισμένης Κυρηναϊκῆς, ἵνα ἀντεπεξέλθῃ κατὰ τῶν ἐπιδρομῶν, πορεύεται προηγουμένως εἰς τὸν ναόν, ἵνα ἐπικάμψῃ τὸ θεῖον ἔλεος, ἐναγκαλιζόμενος τοὺς τοῦ θυσιαστηρίου κίονας. «Βαδιοῦμαι, λέγει, πρῶτον ἐπὶ τὸν νεῶν τοῦ Θεοῦ κυκλώσμαι τὸ θυσιαστήριον δάκρυσιν· θρέξω τὸ τιμαλφέστατον ἔδαφος...Προσφύσομαι τῶν κιόνων, οἳ τὴν ἄσυλον ἀπὸ γῆς ἀνέχουσι τράπεζαν, βωμὸν τὸν ἀναίμακτον.

(35) *Gregor. I, Epist. 49* τοῦ Vi βιβλίου. Migne P. L. 77, 834.

(36) *Σωκράτ. Ἐκκλ. Ἰστ. 5*, 5. Migne 67, 673.

Ἐκεῖ καὶ ζῶν καθεδοῦμαι, καὶ ἀποθανὼν κείσομαι. Λειτουργός εἰμι τοῦ Θεοῦ, καὶ τὴν ψυχὴν ἵσως ἀπολειτουργῆσαί με δεῖ. Οὐ μὴν ὁ γε Θεὸς περιόφεται τὸν βωμὸν τὸν ἀναίμακτον αἵμασι μαινόμενον»⁽³⁷⁾. Οὕτω καὶ πρὸ ἐκατονταετίας περίπου Ἀλέξανδρος ὁ ΚΠόλεως, ἐπὶ τῇ ἐμφανίσει τοῦ Ἀρείου ἐν τῇ πρωτευούσῃ καὶ τῷ ἐξ αὐτοῦ ἐπαπειλουμένῳ σκανδαλισμῷ τῶν συνειδήσεων καὶ ταῖς σοδοῦσαις διχοστασίαις, ἐν τῷ ναῷ τῆς ἁγ. Εἰρήνης «μόνον ἑαυτὸν κατακλειστὸν ποιήσας καὶ εἰς τὸ θυσιαστήριον εἰσελθὼν, ὑπὸ τὴν ἱερὰν τράπεζαν ἑαυτὸν ἐπὶ στόμα ἐκτείνας εὔχεται δακρύων» καὶ παρακαλεῖ τὸν Θεὸν ἢ νὰ πάρῃ τὴν ζωὴν του διὰ νὰ μὴ ἴδῃ τὴν ἀσέβειαν θριαμβεύουσαν, ἢ νὰ πάρῃ τὴν τοῦ Ἀρείου, ἵνα τῆς Ἐκκλησίας φεισθῇ⁽³⁸⁾. Ἄλλα αἷτια ὤθησαν ὑπὸ τὴν ἁγ. τράπεζαν τοῦ ἐν ΚΠόλει ναοῦ τῶν ἁγ. Ἀποστόλων τὸν πάπαν Βιγίλιον, ὃν ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουστινιανὸς ὑπεδέχθη τῷ 539 μετὰ τιμῶν «ὑπισχνεῖτο γὰρ ποιεῖν ἔνωσιν τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας». Ἀλλ' ἔπειτα ἐπὶ τοσοῦτον ἐπῆρθη, ὥστε καὶ ἀκοινωνησίαν τετράμηνον ὡς ἐπιτίμιον κατὰ Μηνᾶ τοῦ Πατριάρχου ΚΠόλεως ἐξέδωκεν. «Ἀγανακτήσας δὲ ὁ αὐτοκράτωρ κατὰ Βιγιλίου διὰ τε τὸ ἐπιτίμιον καὶ διὰ τὸ ὑπερτίθεσθαι πληρῶσαι τὰ δόξαντα περὶ τῆς ἐνώσεως τῶν ἐκκλησιῶν, ἀπέστειλε συλλαβεῖν αὐτόν. Ὁ δὲ φοβηθεὶς κατέφυγεν εἰς τὸν ναὸν τοῦτον, κἀκείθεν ἐλκόμενος, πατέσχε τοὺς βαστάζοντας τὸ θυσιαστήριον κίονας καὶ τούτους κατέστρεψε, θάρυς ὦν καὶ μέγας τῷ σώματι⁽³⁹⁾.

Ἀλλ' ἰδοὺ καὶ ἐν ἄλλο γεγονός, οὗτινος μάρτυς ἐγένετο ἡ ἁγ. τράπεζα τῶν Βλαχερνῶν, στυγερὸν καὶ φρικαλέον. Ὅτε, ἀποκεφαλισθέντος τῷ 711 Ἰουστινιανοῦ τοῦ Πρινοτμήτου, ἀνέβη τὸν θρόνον Βασίλειος ὁ Βαρδάνης, δρομαίως εἰς τὸν ναὸν τῶν Βλαχερνῶν ἔσπευσε τότε πρὸς σωτηρίαν ὁ ἀνήλικος υἱὸς τοῦ

(37) Συνέσιος, Κατάστασις, Migne 66, 1572—3.

(38) Σωκράτ. Α', 37. Migne 67, 176. Θεοδορετζ. Ἐκκλ. Ἱστ. Α', 13. Migne 82, 949—952.

(39) Θεοφάνης, Χρονογραφία. Migne 108, 496—7.

ἀποκεφαλισθέντος Τιβέριος. Ἄλλ' ὁ ἄγριος Βαρδάνης, ἐπιμένων νὰ ἐπεκτείνῃ τὴν κατὰ τοῦ πατρὸς μῆνιν καὶ μέχρι τοῦ ἀνευθύ-
νου παιδός, ἀποστέλλει εἰς Βλαχέρνας τοὺς πατρικίους Στροῦ-
θον καὶ Μαῦρον, νὰ φονεύσουν ὅπου καὶ ἂν εὔρουν τὸν δύσμοι-
ρον Τιβέριον. Εὔρον τοῦτον κρατοῦντα διὰ μὲν τῆς μιᾶς χειρὸς
τὸ κιονάριον τῆς ἀγ. τραπέζης, διὰ δὲ τῆς ἄλλης τὰ τίμια Εὐλα,
ἐνῷ ἔξω τοῦ θήματος ἐκάθητο τρέμουσα ἡ πρὸς πατρὸς μάμμη
τοῦ παιδίου Ἀναστασία. Ἡ δυστυχὴς γραῖα, ἅμα τοὺς εἶδεν,
ἐκυλίσθη εἰς τοὺς πόδας τοῦ Μαύρου καὶ τὸν καθικέτευε μετὰ
δακρύων νὰ μὴ ἀποκτείνῃ τὸν ἑγγονόν της ὡς πάντῃ ἀθῶον.
Ἄλλ' ἐνῷ αὕτῃ τοὺς πόδας τοῦ Μαύρου ἐκράτει, ὁ Στροῦθος
ἐμβὰς εἰς τὸ ἱερόν, ἀπέσπασε διὰ τῆς βίας τὸν παῖδα, τὰ τίμια
Εὐλα ἐπιθέσας ἐπὶ τῆς ἀγ. Τραπέζης. Μετακομίσαντες δὲ τὸ
παιδάριον «ἐπὶ τῶν παραπορτίων τῆς ἄνω Καλλινίκης καὶ ἐκδύ-
σαντες καὶ ἐπὶ τῆς φλιάς ἀπλώσαντες, δίκην προβάτου αὐτὸ
ἐλαρυγγοτόμησαν» (10)!

ΚΕΦ. ΙΗ'.

ΤΟ ΣΥΝΘΡΟΝΟΝ

Τὸ σύνθρονον εὐρίσκεται ὀπισθεν τῆς ἀγ. τραπέζης, εἰς τὸ
ἀνατολικώτερον καὶ ἀκρότατον σημεῖον τῶν ἱερῶν ἀδύτων, ὅπερ
κόγχην ἀποκαλοῦσιν, εἴτε διὰ τὴν ὁμοιότητά του πρὸς τὸν ἐνά-
λιον κόγχον, εἴτε δι' ἄλλους λόγους τεχνικούς (1). Αὐτὸ τὸ
ὄνομά του δηλοῖ, ὅτι δὲν ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα καὶ μόνον θρό-
νον, ἀλλ' ἀπὸ πολλούς, συνημμένους μετ' ἀλλήλων καὶ μίαν ἢ
πλειοτέρας συνεχεῖς σειρὰς ἀποτελοῦντας. Τούτων ὁ μὲν

(10) Γ. Κεδρηνός, Migne 121, 860. Νικηφόρος ΚΠόλεως, Migne 100, 950.

(1) Κόγχας ταῦτα κάρηνα σοφοὶ τεχνήμονι μύθῳ
ἄνδρες ηὐδάξαντο· τό δ' ἀτρακὺς, εἴτ' ἀπὸ κόγχου
εἰναλίου καλέουσι δαήμονες, εἴτ' ἀπὸ τέχνης,
αὐτοὶ που δεδάσαι.

II. Σιλεντιαρ. Ἐκφρ. ἀγ. Σοφίας, στιχ. 359 καὶ ἐξ. Migne 66, ii, 2132.

μεσαῖος, ὁ καὶ σχετικῶς ὑψηλότερος θρόνος, ἀπλῶς ἢ καθέδρα ἢ ἄνω καθέδρα ἢ μέσος θῶκος ὀνομάζεται καὶ ἀνήκει εἰς τὸν ἐπίσκοπον, τὸν πανταχοῦ καὶ πάντοτε χαίροντα τὸ δικαίωμα τῆς ἐκκλησιαστικῆς προεδρίας. Οἱ δὲ ἔνθεν καὶ ἔνθεν θρόνοι, οὓς *συμφέλλια* μὲν ὁ Μ. Ἀθανάσιος εἶδομεν ν' ἀποκαλῇ ἐν τῇ πρὸς τοὺς μοναχοὺς ἐπιστολῇ του, θῶκους δὲ *μυστιπόλους* καὶ *βάθρα περιόδρομα* ὁ Σιλεντιάριος, ἄλλοι δὲ *δευτέρους θρόνους* ὀνομάζουν, προορίζονται ἢ τοῦλάχιστον ἐν τῇ ἀρχαιότητι προωρίζοντο διὰ τοὺς ἱερεῖς, τοὺς ἐν ταῖς ἱεροτελεστίαις παρεδρεύοντας καὶ συμφάλλοντας μετὰ τοῦ κανονικοῦ των ἐπισκόπου. Εἶπα, ὅτι τὸ σύνθρονον δυνατὸν ν' ἀποτελεῖται ἢ ἀπὸ μίαν ἢ ἀπὸ πλείονας κλιμακωτὰς σειρὰς ἐδρῶν. Ἀληθῶς ἐν τῇ ἐν ΚΠόλῃ ναῷ τῆς ἁγ. Εἰρήνης διαφαίνονται μέχρι σήμερον εἰς τὴν κόγχην οὐχὶ μία, ἀλλὰ πέντε σειραὶ καθισμάτων, πρὸς τὸ ἐκκλησίασμα προσβλεπόντων, καὶ ἐφ' ὧν ἐκαθέζετο ὁ κληρὸς ⁽¹⁾. Ἐν δὲ τῇ ἁγ. Σοφίᾳ τὸν πατριαρχικὸν θρόνον περιέβαλλον ἑπτὰ σειραὶ κληρικῶν ἐδρῶν ⁽²⁾.

Τὸ σύνθρονον περιέπεσεν εἰς παντελῇ σχεδὸν ἀχρησίαν, ἀφ' ἧς, ἐμφανισθέντος τοῦ μεταγενεστέρου εἰκονοστασίου, ὁ ἐπισκοπικὸς θρόνος μετεφέρθη ἐκ τῶν ἀδύτων εἰς τὰ ἔξω καὶ ἀπέναντι τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἢ «δεσποτικοῦ», μεθ' οὗ συνεπτύχθη μετὰ τὴν ἄλωσιν καὶ παραμένει λοιπὸν ὡς ἀρχαιολογικὸν μᾶλλον λείψανον, ἵνα συμβολίσῃ «τὴν ἐπουράνιον τοῦ Ἰησοῦ καθέδραν» κατὰ Συμεών. Ἀλλ' εἰς τοὺς πολιοῦς ἐκείνους χρόνους, ὅτε τὰ πράγματα εἶχον ἄλλοίαν πῶς ὄψιν, τὸ δ' ἀληθῶς ὡς ἐκ τῆς διαφορᾶς τοῦ βαθμοῦ ὑφιστάμενον χάσμα μεταξὺ ἐπισκόπου καὶ πρεσβυτέρου δὲν εἶχεν ὑπερπλάτynει ἢ τοῦ δευτέρου κατάπτωσις, οὐδ' ἐκαλεῖτο ἀκόμη ὁ δεύτερος βαθμὸς τῆς ἱερωσύνης μετὰ τὴν σόλοιον ἔκφρασιν *κατώτερος κληρὸς*, εἰς ἣν ὡς ἐκ τῆς μαύρης σημερινῆς πραγματικότη-

(¹) W. Holden Hutton, Constantinople σ. 235.

(²) Cabrol, Dict. d' Archéol. et de Liturgie ἁθρ. «chaire episcopale» ὑπὸ *Lectercq*.

τος εἰθίσθημεν, εἰς τοὺς πρώτους, λέγω, ἐκείνους χρόνους, οὐχὶ ἔξω τοῦ ἁγ. βήματος καὶ κεχωρισμένη τοῦ πρεσβυτερίου, ἀλλ' ἐντὸς τοῦ ἁγ. βήματος καὶ μετὰ τῶν δευτέρων θρόνων ἡ καθέδρα ἀνυψοῦτο ἢ ἐπισκοπικῇ, «προκαθιμένου τοῦ ἐπισκόπου εἰς τόπον Θεοῦ, καὶ τῶν πρεσβυτέρων εἰς τόπον συνεδρίου τῶν ἀποστόλων» ⁽⁴⁾, καθ' ἃ καὶ ἐκ τοῦ Εὐσεβίου καὶ ἐκ τῶν Ἀποστολ. Διαταγῶν καὶ ἐκ Παύλου τοῦ Σιλεντιαρίου ἐπληροφόρηθημεν. Ὁ ἐπίσκοπος ἐκάθητο ἐπὶ τοῦ συνθρόνου, ὥσπερ τις χριστοφόρος οἰακοστρόφος, ἐπισκοπῶν τὴν δτὲ εὐπλοοῦσαν καὶ δτὲ κλυδωνιζομένην ὁλκάδα, ἀπ' αὐτοῦ πρὸς τὸν λαὸν διαλεγόμενος καὶ ὑπὲρ τοῦ πληρώματος εἰρήνην εὐχόμενος καὶ παρὰ τὴν ἁγίαν ἱστάμενος τράπεζαν, ἵνα τὴν φρικτὴν ἀναφέρῃ θυσίαν ⁽⁵⁾. Ὁ ἐπίσκοπος ἐκάθητο ἐπὶ τοῦ συνθρόνου, «ἐκμιμούμενος τὸν Χριστόν». Ἀλλὰ παρ' αὐτῷ συνεκάθητο συγκάθεδροι καὶ οἱ ἱερεῖς, μιμούμενοι τοὺς ἀποστόλους. «Τοῖς ἐπισκόποις ἐν τῷ θυσιαστηρίῳ καθέδρα ἐξ ὕψους ἵδρυται—εἰπέ τις προσφυῶς—δηλοῦντος τοῦ πράγματος οἷον εἶναι τοῦτον, καὶ ὅτι δεῖ τὸν ὑπ' αὐτὸν λαὸν ὄραῖν ἅψ' ὕψους καὶ ἐπισκοπεῖν ἀκριβέστερον· καὶ οἱ πρεσβύτεροι συνιστάναι ἐκεῖ τῷ ἐπισκόπῳ καὶ συγκαθῆσθαι ἐτάχθησαν, ἵνα καὶ οὗτοι διὰ τῆς ἅψ' ὕψους καθέδρας ἐνάγωνται εἰς τὸ ἐφορᾶν τὸν λαὸν καὶ καταρτίζειν αὐτόν, ὥσπερ σύμπονοι δοθέντες τῷ ἐπισκόπῳ» ⁽⁶⁾. Ἄς ἀκούσωμεν τὸν Θεολόγον πῶς ἀνακαλεῖ καθ' ὕπνους τὴν τριπλὴν τῶν τριῶν βαθμῶν ἐν τοῖς ἀδύτοις διακόσμησιν (ἐαυτὸν ὡς ὑπέρθρονον, καὶ περὶ ἐαυτὸν τοὺς γηραιοὺς ἢ πρεσβυτέρους συγκαθιμένους, ἐστῶτας δ' ἐνθεν καὶ ἐνθεν τοὺς ὑποδρηστήρας ἢ διακόνους ἐν λαμπρᾷ καταστολῇ), ὅταν ἀναπλάττῃ διὰ φαντασίας καὶ γραφίδος τὸν κοσμοβριθῆ τῆς Ἀναστασίας ναόν, τὸ θέατρον τῶν ρητορικῶν θριάμβων του.

(4) Ἰγνατίου πρὸς Μαγνησ. κεφ. στ'.

(5) Χρυσόστομ. ὁμιλ. Α' εἰς Πεντηκοστὴν § 4. Migne 50, 458.

(6) Ζωναρᾶς εἰς 58ον ἀποστ. κανόνα, Migne 137, 153. Τὰ αὐτὰ καὶ ὁ Μαρθ. Βλάσταρις εἰς Σύνταγμα ἀλφαβητ. στοιχ. Δ, 8. Migne 144, 1225.

Ἐξεσθαι δοκέεσκον ὑπέρθρονος, οὐχ ὑπέροφρος,
οὐδὲ γὰρ οὐδὲ ὄναρ τιον ἀγνηορίην·
οἱ δέ μοι ἀμφοτέρωθεν ὑφεδριόωντο γηραιοί,
ποιμνης ἡγεμόνες, ἔκκριτος ἡλικίη·
οἱ δ' ἄρ' ὑποδρηστήρες ἐν εἵμασι παμφανόωσιν
ἔστασαν, ἀγγελικῆς εἰκόνες ἀγλαΐης (?).

Ὅτι θρόνοι τινές καὶ ἐν τοῖς γερασμίοις ἐκείνοις χρόνοις
εἶχον τὸ ἀνάστημα πολὺ ὑψηλότερον τῶν οὓς ἀνεβάσταζον
ἐπισκόπων, μεστῶν ἀλαζονείας καὶ ὑποκρίσεως, δεικνύεται μὲν
ἐξ ὧσιν ὁ ἱστορικὸς γράφει περὶ τοῦ δοξοκοποῦντος, φαντασιο-
κοποῦντος καὶ τὰς τῶν ἀκεραιότερων ψυχὰς ἀγωνιζομένου νὰ
ἐκπλήξῃ Παύλου τοῦ Σαμοσατέως, τοῦ αἰρετικοῦ, ὅστις «βῆμα
καὶ θρόνον ὑψηλὸν ἑαυτῷ κατασκευάσατο, οὐχ ὡς Χριστοῦ
μαθητῆς, σήκρητον δέ, ὥσπερ οἱ τοῦ κόσμου ἄρχοντες, εἶχέ τε
καὶ ὠνόμαζε» ⁽⁷⁾, δεικνύεται δὲ καὶ ἐκ τῶν ἐξῆς χαρακτηρι-
στικωτάτων στίχων τοῦ προμνημονευθέντος πατρός, ἀναφωνοῦν-
τος μετὰ πικρίας εἰς εἰρωνεῖαν καταληγούσης πρὸς τινὰς τῶν
συγχρόνων του ψευδεπισκόπων:

Ὡ κόσμοιο θέμεθλα, βίου φάος, ἔρμα λόγοιο,
μυστοπόλοι ζωῆς ἀτελευτήτοιο φαεινῆς,
χριστοφόροι, θώκοισεν ἐνεδριόωντες ἀρίστοις,
ὑψηλοί, θεάτροισι γεγηθότες εὐπρεπέεσσι,
σκηνοβάται, κώλοισιν ἐφεσταότες ξυλίνοισι!...⁽⁸⁾

Ἄλλ' ἂν ἀνάξιοί τινες ἐπίσκοποι ὑπερέβαινον, ἐν τε τῇ κατα-
σκευῇ τοῦ θρόνου καὶ τῇ ἐπ' αὐτοῦ στάσει των, τὰ ἐσκαμμένα,
ἀφ' ἐτέρου ὁμῶς δὲν πρέπει νὰ ὑποτεθῇ καὶ ὅτι οἱ ἐπισκοπικοὶ
θρόνοι τῆς ἀρχαιότητος, ἐφ' ὧν ἀναντιρρήτως ἄνδρες ἀγιώτατοι
καὶ ἀληθῶς σεδασμιώτατοι ἀνέβησαν, ἦσαν μικροὶ τινες καὶ ταπει-
νοὶ καὶ οὐδὲν ἔχοντες τὸ ἀξιοπρεπές. Ὁ Θεολόγος ἠκούσθη
ἤδη λέγων ὅτι ἐκάθητο «ὑπέρθρονος». Ὁ Αὐγουστῖνος ὁμιλεῖ
περὶ βάθρων, κεκοσμημένων δι' ἀψίδων καὶ περὶ καθεδρῶν κεκα-

(7) Γρηγ. Ναζιανζ. Ἐνύκτιον περὶ τῆς Ἀναστασίας ἐκκλησίας, Migne 37, 1255.

(8) Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἱστ. Ζ', 30. Migne 20. 713. Σήκρητον=καταπέτασμα κοσμι-
κοῦ θρόνου.

(9) Γρηγ. Ναζιανζ. Εἰς ἐπισκόπους, Migne 37, 1228.

λυμμένων διὰ καταπετασμάτων: *apsidae gradatae, cathedrae velatae*, δι' ὧν ἐτιμήθησαν οἱ ἐπίσκοποι πρὸς δόξαν καὶ ὠφέλειαν αὐτῆς τῆς Ἐκκλησίας, πρὸς ἣν ἡ πρὸς τοὺς ἐπισκόπους τιμὴ ἀντανakλᾷ ⁽¹⁰⁾. Ὁ Μ. Ἀθανάσιος ὁμιλεῖ περὶ «θρόνου ἐπισκοπικῶς ἐστολισμένου» ⁽¹¹⁾, ὅπερ δηλοῖ ὅτι ὁ μέσος θῶκος εἶχεν ἰδιαίτερα διακριτικὰ κοσμήματα, ἀνταξίως τοῦ καθημένου. Ἰγνάτιος ὁ διάκονος, ἐν βίῳ τοῦ Πατριάρχου Νικηφόρου (+ 829), μᾶς παρέχει τὴν ἐξῆς εἰκόνα περὶ τοῦ ἐπηρμένου ἀρχιερατικοῦ θρόνου: «Τῆς οὖν ἱερᾶς τελετῆς, ἐπιπνοίᾳ θείᾳ, τὴν περαίωσιν εἰληφύας, ὁ λαὸς τὴν ἄξιος ἐπὶ τῷ ἁγίῳ κατ' ἁγίαν φωνὴν τρισσῶς ἀπεκρίνατο· ἔνθεν ἐπὶ τὴν ἱερὰν τοῦ θρόνου περιωπὴν, ὡς ἐπὶ τινα σκοπιὰν ὑπερτάτην, ἣν καὶ θείαν φυλακὴν ὁ θαυμάσιος Ἀμβροσίμ νοερῶς ὑπεμήνυνεν ἀναβάς, καὶ τῷ λαῷ παντὶ τὸ τῆς εἰρήνης ἀποφθεγξάμενος ἀγαθὸν καὶ ἀντιλαβὼν, ἐπὶ τὰ ἐξῆς τῆς θ. ἱεροθυσίας αὐτουργὸς αὐτὸς ἀπεδείκνυτο» ⁽¹²⁾. Καὶ ἐν μουσειώμασι δὲ παλαιοῖς συναντώμεθα πλέον ἢ ἅπαξ μὲ ἀξιοπρεπεστάτους ἀρχιερατικούς θρόνους, ἐκ τῆς πραγματικότητος βεβαίως ἀντιγραφέντας τῶν τότε ἰσχυουσῶν καθεδρῶν, ἐφ' ὧν ὡς Ὑπατος Ἀρχιερεὺς τοῦ Χριστιανισμοῦ ὁ Κύριος ἡμῶν ἐξεικονίζεται. Τοιοῦτος θρόνος, φέρ' εἰπεῖν, εἶνε ὁ ἐν τῇ μεγάλῃ μωσαϊκῇ εἰκόνι, τῇ ὑπερθεν τῶν τριῶν μεσαίων πυλῶν τοῦ ἐσωνάρθηκος τῆς ἁγ. Σοφίας ἀπαντῶν, ἐφ' οὗ κἀθῆται ὁ Σωτήρ, ἔχων πρὸ αὐτοῦ αὐτοκράτορα γονυπετῆ, ἔνθεν δὲ καὶ ἔνθεν ἐν θυρεοῖς ἀναγράφονται ἡ Θεοτόκος καὶ Μιχαὴλ ὁ Ἀρχάγγελος. Ὁ θρόνος οὗτος, ὅστις ἐξ ἅπαντος εἶνε ἀπομίμησης ἀρχιερατικοῦ θρόνου τοῦ καιροῦ ἐκείνου, ἀφοῦ καὶ αὐταὶ αἱ ἀμφιέσεις τῶν εἰκονιζομένων ἐλήφθησαν ἐκ τοῦ φυσικοῦ, τυγχάνει μεγαλοπρεπέστατος, ἔχων ἐρυθρὰ μὲν τὰ ξύλα, πράσινον δὲ καὶ πλήρες σταυρῶν ἐν δικτυωτῷ τὸ ὀπίσθιον, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ σκέπηται, ὡς οἱ παρ' ἡμῖν, δι' οὐρανοῦ

⁽¹⁰⁾ Παρὰ *Du Cange*, *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis*, Niort et Londres 1883 «cathedra».

⁽¹¹⁾ Ἀθανασ. κατὰ Ἀρειανῶν ἀπολογητικὸς κεφ. 17. Migne 25, 276.

⁽¹²⁾ Παρὰ Ἀλλατίφ, *De templis Graecorum*, Cologne 1645, epist. ii σ. 52.

ἡ κουβουκλίου. Εἶνε λυπηρὸν ὅτι «αἱ Βυζαντιναὶ καθέδραι, ὧν ἡ ἀπαστράπτουσα πολυτέλεια καὶ ἡ ὑπέροχος ἀξία ἐξηγρέθιζον τὰς ἀρπακτικὰς διαθέσεις» τῶν ἐπιδρομῶν, δὲν διεσώθησαν παρὰ μόνον ἐν τῇ ζωγραφικῇ⁽¹³⁾.

Ὡς μετὰ τῆς ἀγ. τραπέζης, οὕτω καὶ μετὰ τοῦ συνθρόνου συνέχονται καὶ ἱστορικαὶ ἀναμνήσεις. Διὰ τὸν μέσον θῶκον ὁ ἀπεσχισμένος Παυλῖνος ἤριζε πρὸς Μελέτιον τὸν πρῶτον τῆς Ἀντιοχείας ἐπίσκοπον περὶ πρωτοκαθεδρίας. Ματαίως ὁ δεύτερος ἀπέτεινε πρὸς τὸν πρῶτον λόγους πλήρεις χριστιανικῆς γλυκύτητος, λέγων: «Ἐπειδὴ καὶ εἰς ἐμὲ τῶν προβάτων τούτων τὴν ἐπιμέλειαν ἐνεπιστεύθη ὁ τῶν προβάτων Κύριος, καὶ οὐ ἔχεις ἀναδεχθῆ τὴν φροντίδα τῶν ἄλλων, ἀμφοτέρα δὲ τὰ θρέμματα κοινωνοῦσι τῆς εὐσεβείας, ὥς συνενώσωμεν τὰ ποίμνια, ἀγαπητέ μου, καὶ ὥς καταπαύσωμεν τὴν περὶ ἡγεμονίας διαμάχην, ἀπὸ κοινοῦ τὰ πρόβατα βόσκοντες. Ἐὰν δὲ ὁ μέσος θῶκος εἶνε ἡ αἰτία τῆς ἔριδος, ἐγὼ καὶ τοῦτο θὰ προσπαθήσω νὰ ἐξοικονομήσω, θέτων ἐπ' αὐτοῦ τὸ θεῖον Εὐαγγέλιον καὶ συνιστῶν, ἵνα ἐκάτερος ἡμῶν καταλάβῃ θέσιν ἑνθεν καὶ ἑνθεν τοῦ ἱεροῦ Εὐαγγελίου. Καὶ ἐὰν μὲν ἐγὼ πρῶτος ἀποθάνω, οὐ μόνος, ὡ φιλότης, θὰ ἔχῃς τὴν τῆς ποίμνης ἡγεμονίαν· ἐὰν δὲ πάθῃς οὐ τοῦτο πρότερος, ἐγὼ πάλιν τὸ κατὰ δύναμιν θὰ ἐπιμεληθῶ τῶν προβάτων». Ταῦτα ἡπίως ἅμα καὶ φιλοφρόνως ἔλεγεν ὁ Μελέτιος· ἀλλ' ὁ Παυλῖνος δὲν ἔστεργεν⁽¹⁴⁾.

Οὐχ ἥττον ἐνδιαφέροντα ἀνακαλεῖ καὶ τὸ σύνθρονον τῆς ἀγ. Σοφίας. Ἐκ τοῦ συνθρόνου τούτου ὁ Πατριάρχης ΚΠόλεως Νικήτας ἐθεώρει τῇ 767 τὴν καθάρσεις τοῦ ψευδωνύμου Πατριάρχου Κωνσταντίνου τοῦ ἀπὸ Συλαίου, ἐν τῇ σωλῆα τῆς Μεγ. Ἐκκλησίας καθημένου καὶ ὑπὸ ἀσηκρίτου παιομένου,

(13) *Leclercq* ἐνθ. ἀν. Περὶ τοῦ λιθίνου ἀρχιερατικοῦ θρόνου, τοῦ ἐν Θεσσαλονίκη ἀνευρεθέντος καὶ ὑπὸ μὲν τῶν πολλῶν «θρόνου τοῦ ἀποστόλου Παύλου» τιλοφορουμένου, ὑπὸ δὲ τῶν ἐπαϊόντων εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Μεγ. Κωνσταντίνου ἀναγομένου, ἐπιθι *Duchesne et Payet*, *Mémoire sur une mission au Mont Athos*, Paris 1876, σ. 248 καὶ ἐξ.

(14) Θεοδωρήτ. Ἐκκλ. Ἱστ. Ε', 3. Migne 82, 1201.

εἶτα δὲ ἐπὶ τοῦ ἁμβωνος εἰς κοινὴν θεάν ἀναβιθασθέντος καὶ ὑπὸ τοῦ Νικήτα τὸ ὠμοφόριον ἀφαιρεθέντος καὶ ἀναθεματισθέντος, ἵνα τὴν ἐπομένην καὶ γένειον καὶ τρίχας καὶ ὄφρῦς ἀποφιλωθῇ καὶ ἐπὶ ὄνου ἐξανάστροφα σεσαγμένου ἐκπομπευθῇ! ⁽¹⁵⁾ Ἐν τῷ αὐτῷ δὲ συνθρόνῳ, κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἁγ. Πεντηκοστῆς τοῦ 1029, ταραχὴ μεγάλη ἔλαβε χώραν, ἐπεκταθεῖσα καὶ εἰς ὄλον τὸν ναὸν «διὰ τὴν καθέδραν ἐν τῇ λειτουργίᾳ, μὴ καταδεξαμένων τῶν μητροπολιτῶν προκαθῆσαι αὐτῶν τοὺς συγγέλλους ἐν τῷ συνθρόνῳ» ⁽¹⁶⁾. Κατὰ δὲ τὴν ὑπὸ Λατίνων ἄλωσιν τῆς ΚΠόλεως, ὅποτε πολλὰ ὑπέστη ἡ Μεγ. Ἐκκλησία, δὲν ἔμεινεν οὐδὲ τὸ ἱερὸν σύνηθρονόν της ἀβεβήλωτον. Διότι, ἵνα αὐτὰς ταύτας τὰς χαρακτηριστικωτάτας λέξεις τοῦ Χωνιάτη εἰς μέσον φέρωμεν, «γυναικάριον τι σεσωρευμένον ἁμαρτίαις, Ἐρινύων ζάκορον, δαιμόνων πρόσπολον, ἀρρήτων τε γοητειῶν καὶ ἐπιρρήτων ἐπιδῶν ἐργαστήριον καταστρηνιάσαν Χριστοῦ, ἐπὶ τοῦ συνθρόνου ἱζήσαν, κεκλασμένον ἀφῆκε μέλος, καὶ πολλάκις περιδινηθὲν εἰς ὄρχησιν, τὼ πόδε παρνεσάλευε» ⁽¹⁷⁾.

Μετὰ δύο καὶ πλεόν αἰῶνας εὕρισκομεν ὅχι τοὺς Λατίνους ἐν Βυζαντίῳ, ἀλλὰ Βυζαντινὸν αὐτοκράτορα καὶ Πατριάρχην καὶ Σύνοδον εἰς τὴν Λατινικὴν Φερράραν (1438) ὑπὸ περιστάσεις ὁμῶς πόσον διαφορετικάς! Ἔρχονται νὰ δώσουν τὰς δεξιὰς πρὸς τὴν Δυτικὴν Εὐρώπην, διὰ νὰ ἐπαιτήσουν μικρὰν κατὰ τῶν ἀπίστων βοήθειαν. Ἐντύπωσιν τοῖς κάμνει ὁ μετέωρος τοῦ πάπα θρόνος, ἐφ' οὗ οὗτος καθήμενος ἐν τῷ ἑαυτοῦ τρικλινίῳ, ὑποδέχεται τοὺς Ἀνατολικούς, προσφέρων εἰς αὐτοὺς θέσιν ἀριστερόθεν ἐπὶ σκάμνων ἰσοῦψῶν πρὸς τὸ ὑποπόδιον τῶν ποδῶν αὐτοῦ, ἐνῷ οἱ καρδινάλιοί του κάθηνται δεξιόθεν κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον. Μετ' ὀλίγας ἡμέρας ἡ ἀρχίσουν αἱ θεολογικαὶ συζητήσεις τῆς συνόδου πρὸς ἔνωσιν ἐν τῷ ἐκεῖ ναῷ τοῦ ἁγ. Γεωργίου καὶ πρόκειται νὰ ἀπονεμηθῇ ἐκάστῳ ἡ προσήκουσα θέσις. Δεξιόθεν

⁽¹⁵⁾ Θεοφάνους Χρονογραφία, Migne 108, 889.

⁽¹⁶⁾ Κεδρηνοῦ, Σύνοψις ἱστορ. ἔκδ. Βόννης τόμ. Β' σ. 487.

⁽¹⁷⁾ Χωνιάτου, Ἱστορ. ἔκδ. Βόννης σ. 759.

τοῦ ἀλταρίου καὶ ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ὅλης ὁμηγύρεως Ἀνατολικῶν τε καὶ Δυτικῶν ὑπεραίρεται ὁ θρόνος τοῦ πάπα, ὑπερθεν μὲν ἔχων «οὐρανὸν καμουχέινον εἰς ὕψος αἰωρούμενον», ὅπσθεν δὲ κοσμούμενος βηλοθύρῳ, ἐνῷ σκίμποδες μόνον προσφέρονται τοῖς λοιποῖς. Ματαίως οἱ ἡμέτεροι διαμαρτύρονται διὰ τοὺς νέους ἐξευτελισμοὺς τῆς παπικῆς ὁφρύος. Ματαίως ὁ Ὁρθόδοξος Πατριάρχης παρακαλεῖ νὰ τῷ ἐπιτραπῇ νὰ σχεδιάσῃ καὶ αὐτὸς ὑπὲρ τὴν ἑδραν τοῦ οὐρανὸν καὶ βηλόθυρον ἀναλόγως τῆς ἑαυτοῦ τάξεως. Ὁ πάπας ἀνθίσταται. Καὶ τότε ἀναγκάζεται ν' ἀνακράξῃ ὁ βασιλεὺς κατηγανακτημένος: «Νῦν ἔγνων ἀληθῶς ὡς ἡ ζήτησις τοῦ θρόνου καὶ τῆς καθέδρας οὐχὶ διὰ τὴν συνοδικὴν τάξιν, ἀλλὰ δι' ὑπερηφανίαν μᾶλλον καὶ φαντασίαν ἐζητεῖτο κοσμικὴν, πόρρω τῆς πνευματικῆς ἡμῶν καταστάσεως» (1⁸).

ΚΕΦ. ΙΘ'.

ΤΑ ΠΑΡΑΒΗΜΑΤΑ

Ἡ πρόθεσις καὶ τὸ διακονικὸν κατέχουσι τὰς δύο πλευρὰς τοῦ ἱ. βήματος, τὰς ἐκατέρωθεν τοῦ θυσιαστηρίου: τὴν πρὸς τὰς ἀριστερὰ ἢ πρώτην, τὴν πρὸς τὰ δεξιὰ τὸ δεύτερον· ἀναλογοῦσι δὲ πρὸς τὰ ἀρχαῖα παστοφόρια, τὰ ἐκατέρωθεν τῶν μερῶν τοῦ ναοῦ καὶ πρὸς ἀνατολὰς (1), ὅπου οἱ διάκονοι ὤφειλον νὰ φυλάττωσι μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ ἀπὸ τῆς ἀγ. Μεταλήψεως περισσεύματα κατὰ τὴν ἀποστολικὴν διαταγὴν, τὴν κελεύουσιν: «Καὶ ὅταν πάντες μεταλάβωσι καὶ πάσαι, λαβόντες οἱ διάκονοι τὰ περισσεύματα εἰσφερέτωσαν εἰς τὰ παστοφόρια» (2). Καὶ συνέχονται μὲν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον πρόθεσις καὶ διακονικὸν μετὰ τῆς ἀγ. τραπέζης καὶ τοῦ κεντρικοῦ μέρους τῶν ἀδύ-

(1⁸) Συμβέστρον Σγουροπούλου [ἢ Συροπούλου] Ἱστορία τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ Συνόδου, ἐκδ. ὑπὸ Creighton, Hagae—Comitis, 1660, σ. 97—103.

(1) Ἀποστολ. Διαταγ. Β', 57. Migne 1, 724.

(2) Αὐτ. Η', 13. Migne 1, 1109.

των, ἀλλὰ κάποτε καὶ χωρίζονται ἀπ' αὐτοῦ δι' ἐλαφρῶν δια-
τειχισμάτων ἢ παραπετασμάτων. Καὶ ἐν τῇ μιᾷ ἐν τούτοις
περιπτώσει καὶ ἐν τῇ ἄλλῃ καλοῦνται ὑπὸ τῶν πλειοτέρων
ἐκκλησιολόγων παραβήματα, μολονότι ὁ Neale οὕτω τὰ ὀνο-
μάζει κεχωρισμένα μόνον.

Ἡ πρόθεσις (ὡς καλεῖται ἐπὶ τὸ ἀγιογραφικώτερον) ὑπεν-
θυμίζει τὴν χρυσὴν τράπεζαν τῆς σκηνῆς τοῦ μαρτυρίου, ἐφ' ἣς
ἄρτοι διὰ παντός, «οἱ ἄρτοι τῆς προθέσεως» ἦσαν προτεθειμέ-
νοι ὡς ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ ⁽³⁾. Χρησιμεύει ἄρα εἰς τὸ νὰ προτί-
θενται ἐπ' αὐτῆς ὁ ἄρτος καὶ ὁ οἶνος, τὰ τίμια δῶρα, τὰ προ-
σφερόμενα ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν πρὸς τέλεσιν τῆς θ. Μυστα-
γωγίας. Ὀνομάζεται δ' ἐπίσης καὶ προσκομιδὴ καὶ παρατραπέ-
ζιον· προσκομιδὴ μὲν, ἀπὸ τῆς ἐπ' αὐτῆς λαμβανούσης χώραν
ιεράς πράξεως· παρατραπέζιον δέ, ἀπὸ τῆς θέσεως, ἣν παρὰ
τὴν ἀγ. τράπεζαν ἐν τῷ ἱερατεῖῳ κατέχει. Τῆς θ. λειτουργίας
λογισθείσης ὑπὸ τῶν ἀλληγοριστῶν ὡς μεγαλοπρεπεστάτου ἐν
λόγοις καὶ κινήμασι δράματος, οὐ μόνον τὴν τοῦ Γολγοθᾶ
θυσίαν ἀναπαράγοντος, ἀλλὰ καὶ σύμπαντα τὸν βίον τοῦ Σωτή-
ρος ὡς ἐν εἰκόνι ἀνιστοροῦντος, ἡ πρόθεσις, καθὼς εἴσοδος πρὸς
τὴν ἱερουργίαν, ἐμφαίνει κατ' αὐτοὺς μυστικῶς τὸ σπήλαιον
καὶ τὴν φάτνην τῆς Βηθλεέμ. «Ἡ πρόθεσις, ἐξηγεῖ ὁ Συμεὼν,
τὴν Βηθλεέμ καὶ τὸ σπήλαιον διαγράφει· ὅθεν καὶ ἐν γωνίᾳ
ἐστί, καὶ τοῦ θυσιαστηρίου οὐ πόρρω, εἰ καὶ πορρωτέρω ποτὲ
ἦσαν ἐν τοῖς μεγάλοις ναοῖς διὰ τὴν φυλακὴν τῶν σκευῶν. Τὸ
ἐν γωνίᾳ οἷον εἶναι τοῦτο δηλοῖ, τὴν τῆς πρώτης παρουσίας
πτωχείαν τοῦ Ἰησοῦ, καὶ τὸ πενιχρὸν τοῦ χωρίου καὶ ἀφανὲς
σχεδὸν τοῦ σπηλαίου καὶ αὐτοσχέδιον» ⁽⁴⁾. Ἡ σημείωσις τοῦ
Συμεὼν ὅτι αἱ προθέσεις «πορρωτέρω [τοῦ θυσιαστηρίου] ποτὲ
ἦσαν διὰ τὴν φυλακὴν τῶν σκευῶν», καθὼς καὶ ἑτέρα παρο-
μοίας φύσεως μαρτυρία τοῦ Γερμανοῦ, ὅτι «τὸ σκευοφυλάκιον
ἐνθα ἡ προσκομιδὴ ἐπιτελεῖται ἀντὶ τοῦ Κρανίου [ἐστί] τόπου» ⁽⁵⁾,

⁽³⁾ Ἐξῆδ. κε', 23.

⁽⁴⁾ Συμ. Θεσσαλον. Migne 155, 348.

⁽⁵⁾ Γερμαν. ΚΠόλεως, Μυστ. θεωρία, Migne 98, 400.

καθὼς καὶ τρίτη μαρτυρία ἀπὸ τοῦ Πασχαλίου Χρονικοῦ, λόγον ποιουμένου περὶ τοῦ εἰσάγεσθαι τὰ προηγιασμένα δῶρα εἰς τὸ θυσιαστήριον ἀπὸ τοῦ σκευοφυλακίου⁽⁶⁾, καθὼς καὶ τετάρτη μαρτυρία ἐκ τοῦ λειτουργικοῦ ἀπογράφου Ἰσιδώρου τοῦ Πυρομάλλης, ἐπὶ λέξει ἀναφέροντος: «Τῆς ἀγ. Μεταλήψεως τελειωθείσης, τὰ ἅγια εἰς τὸ σκευοφυλάκιον εἰσφέρονται», οἱ δὲ ἱερουργοὶ «εἰς τὸ σκευοφυλάκιον ἀπέρχονται καὶ τὰ ἱερὰ ἐκδύουσιν ἐγγὺς τῆς προθέσεως»⁽⁷⁾—πάντα ταῦτα ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ σημερινὸς αὐστηρὸς χωρισμὸς προθέσεως καὶ σκευοφυλακίου δὲν ὑφίστατο ἐπὶ αἰῶνας ἐν τῇ παλαιφάτῃ Ἑκκλησίᾳ, ἀλλ' ὅτι κατ' ἀρχὰς μὲν ἀμφοτέρω ἀδιαφόρως συνεχέοντο, ὀλίγον δ' ἔπειτα ἡ πρόθεσις ἀπετέλει παράρτημα τοῦ σκευοφυλακίου, πολὺ δ' ἀργότερα κατέλαβον ἐκάτερα τὴν ἰδιαιτέραν θέσιν των.

Ὅπως ποτ' ἂν ᾔ, ἡ σημερινὴ πρόθεσις δὲν δύναται νὰ ἔχῃ ἀπαιτήσεις ἡλικίας ἰσοχρόνου τῇ ἀγ. τραπέζῃ, ἥς αἱ ἀρχαὶ ἀνακτέαι μέχρι τοῦ ἐν τῷ ὑπερώῳ τῆς Σιῶν Κυριακοῦ Δείπνου. Ὡς σκευὸς αὐτούσιον τῶν ἀδύτων ἡ πρόθεσις ἔχει τὴν γένεσιν μεταγενεστέραν. Δεικνύεται μὲν ἐν Ρώμῃ, ἐν τῇ κατακόμβῃ τῆς ἀγ. Ἀγνῆς παρὰ τὸ ἀρκυσόλιον, τὸ φέρον τὴν εἰκόνα τοῦ καλοῦ Ποιμένος, πέτρινόν τι ὕψωμα ἐν εἰδει παρατραπεζίου· καὶ ὁμιλεῖ Παυλῖνος ὁ Νώλης (431) περὶ δύο ἐν τῷ ἁγίῳ βήματι ἀποκρυφῶν (secretarium), ὧν ἡ δευτέρα τυγχάνει ὁ τόπος «ὅπου ἡ ἀγ. Τροφή προτίθεται καὶ ὁπόθεν ἐκφέρεται ἡ πότνια Ζωοτροφία τῆς ἱ. λατρείας»⁽⁸⁾· ἀλλὰ τὸ μὲν πρῶτον ἢ εἶνε πρόθεσις κατ' εἰκασίαν, ἢ τυγχάνει μεταγενεστέρα προσθήκη ἐν τῇ κατακόμβῃ, οἱ δὲ λόγοι τοῦ Παυλίνου δὲν βλέπω νὰ ἐκφράζουν τι πλεόν ἐξ ὧσιν ὁ Πυρομάλλης, ὁ Γερμανός, τὸ Πασχάλιον Χρονικὸν καὶ αἱ Ἀποστολ. Διαταγαὶ ἐδήλωσαν. Ὡς ἐκτενέστερον θὰ δεῖξωμεν εἰς τὰ περὶ θ. λειτουργίας, ἢ ἀκολουθία

(6) Πασχάλιον Χρονικὸν ἐκδ. Βόννης τόμ. Α' σ. 705—6.

(7) Πρβλ. J. Goar, Εὐχολόγιον σ. 184, variae lectiones.

(8) «Hic locus est veneranda penus qua conditur, et qua «Promitur alma sacri pompa ministerii». Paulinus, Epist. XXXii, 13. Migne P. L. 61, 357.

τῆς προσκομιδῆς προσετέθη ἄργότερον. Ὑπῆρχε χρόνος, καθ' ὃν ὁ ἄρτος καὶ ὁ οἶνος προσεκομίζοντο κατ' εὐθείαν εἰς τὸ θυσιαστήριον πρὸς καθαγιασμόν, ἔλειπε δὲ ὅλη ἡ ἐπιμεμελημένη πρᾶ-
εὐπρέπεις αὐτῶν καὶ κάλυψις ἐπὶ τοῦ παρατραπέζιου καὶ ἡ ἐντεῦθεν θριαμβευτικὴ μετακόμισις αὐτῶν ἐπὶ τὴν ἁγ. τράπεζαν, ἡ τὴν μεγάλην εἴσοδον συνιστῶσα. Τὰ τίμια δῶρα, κατὰ τὴν καλουμένην λειτουργίαν τοῦ ἁγ. Κλήμεντος, προσάγονται ὑπὸ τῶν διακόνων, εὐθὺς μετὰ τὴν ἐξοδὸν τῶν κατηχουμένων, ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον, ἄνευ ἐμφιλοχωρουσῶν διατυπώσεων. Κατὰ τὴν Κεδρηνὸν, ἐπὶ Ἰουστίνου (574), «ἐτυπώθη φάλλεσθαι καὶ ὁ Χερουβικὸς ὕμνος», αὐτὸς δὲ «προσέθηκεν εἰς τὸν ναὸν τῶν Βλαχερνῶν τὰς δύο ἀψίδας» ⁽⁹⁾, ἐνθεν καὶ ἐνθεν τῆς ἁγ. τραπέζης, ἵνα ἡ μὲν ἐκ δεξιῶν ἀποκληρῶται τοῦ λοιποῦ ἀποκλειστικῶς τῷ σκευοφυλακίῳ, ἡ δ' ἐξ εὐωνύμων χρησιμεύῃ ὡς παρατραπέζιον αὐτούσιον πρὸς τὸ ἀπὸ τοῦ θου αἰῶνος ἐπὶ πλέον ἐπεξεργασμένον τυπικὸν τῆς προσκομιδῆς. Διὰ τοῦτο καὶ κατὰ τὸν ἀρχαιολόγον Frechfield, πᾶσαι αἱ πρὸ τοῦ Ἰουστίνου Βυζαντιναὶ ἐκκλησίαι εἶνε μονόκογχοι καὶ οὐχὶ τρίκογχοι, ὡς αἱ μετ' αὐτόν, ἅτε μὴ ὑφισταμένης εἰσέτι λειτουργικῆς ἀνάγκης πρὸς κατασκευὴν ἐν τῇ ἱερατείᾳ προσκομιδῶν. Εἰ δέ που ἀπαντᾷ τις προῖουστινιάνειος ναὸς μετὰ τριπλῶν κογχῶν, αὗται προσετέθησαν ἄργότερον, καθὼς τὸ παράδειγμα τοῦ ναοῦ τῶν Βλαχερνῶν δηλοῖ, ὅπερ ἄνωθι ὁ Κεδρηνὸς ἀναφέρει. Τὴν γνώμην τοῦ Freshfield παραδέχεται ἐν τῷ συνόλῳ τῆς καὶ ὁ ἄριστος παρ' ἡμῖν ἐκκλησιολόγος Εὐγένιος Ἀντωνιάδης, ὅστις ὁμῶς κογχοειδεῖς ἐξαρτήσεις καὶ παραθήματα «ὑποφώσκοντα ἐν ἐμβρύῳ» ἀνευρίσκει ἐν τοῖς χρόνοις τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἥτοι ὀλίγον ἐνωρίτερον τοῦ Ἰουστίνου ⁽¹⁰⁾.

Ἐνῶ ἡ πρόθεσις εὐρίσκεται ἀριστερόθεν τῆς ἁγ. τραπέζης, τὸ διακονικὸν κατέχει τὸ δεξιὸν μέρος, προωρισμένον, ὅπως οἱ

⁽⁹⁾ Κεδρηνός, Σύνοψις ἱστορ. ἐκδ. Βόννης, τόμ. Α' σ. 684—5.

⁽¹⁰⁾ Εὐγεν. Ἀντωνιάδου, Ἐκφρασις ἁγ. σοφίας τόμ. Β' σ. 132—8. *Smith and Cheetham Dictionary of Christ. Antiquities* ἀρθρ. «prothesis».

διάκονοι φυλάττωσιν ἐν αὐτῷ τὰ ἱερὰ σκεύη, ἄμφια καὶ λοιπὰ κειμήλια τοῦ ναοῦ, τὰ ἐνέχοντα ἀξίαν θρησκευτικὴν ἢ καὶ ἱστορικὴν. Παρὰ Φιλοστοργίῳ ἀναφέρεται ὅτι οἱ Χριστιανοὶ τὸ ἐν Πανεάδι ἄγαλμα τοῦ Χριστοῦ, ὅπερ ἡ αἰμμορροοῦσα πρὸς εὐγνώμονα ἀνάμνησιν τῇ ἑαυτῆς θεραπευτῇ καὶ Σωτῇρι ἀνέθηκε, «μεταστησάμενοι ἐν τῷ τῆς ἐκκλησίας διακονικῷ, τὰ πρέποντα ἐθεράπευον» ⁽¹¹⁾. Εἰς νεώτερα δὲ διακονικά, τὰ καὶ σκευοφυλάκια καλούμενα, εὐρίσκεται ἀποτεθησαυρισμένη πληθώρα μιτρῶν, ἀρχιερατικῶν ράβδων, σάκκων, ἐγκολπίων, δισκοποτήρων καὶ ἄλλων τοιούτων σημαντικῶν ἀντικειμένων. Τὸ διακονικόν, καίτοι μέρος τοῦ θήματος, διασφίζει ὅμως ποιάν τινα αὐθυπαρξίαν, ἔχον τὴν ἰδιαιτέραν του πρὸς τὴν αὐτὴν θύραν. Κάποτε μάλιστα, ὡς σκευοφυλάκιον, ἀποτελεῖ ὁλόκληρον παράρτημα, στεγαζόμενον ἐν ἰδίῳ κτιρίῳ, ὡς ἦτο τὸ τῆς ἀγ. Σοφίας.

Ὁ 21ος κανὼν τῆς ἐν Λαοδικαίᾳ ἀπαγορεύει εἰς τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ὑπηρέτας «χώραν ἔχειν ἐν τῷ διακονικῷ», ὅπερ ὁ Ζωναρᾶς ὡς ἐξῆς ἐρμηνεύει: «Ὑπηρέτας τοὺς ὑποδιακόνους λέγει, οὓς οὐ χρή, φησὶν ὁ κανὼν, χώραν ἔχειν ἐν τῷ διακονικῷ, ἀντὶ τοῦ, οὐκ ἐκκεχώρηται αὐτοῖς ἐνεργεῖν τὰ τῶν διακόνων καὶ ἅπτεσθαι τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου, τῶν εἰς θυσίαν προσφερομένων» ⁽¹²⁾. Δὲν πρόκειται λοιπὸν περὶ ἀπαγορεύσεως τῆς εἰς τὸ διακονικὸν εἰσόδου τῶν ὑποδιακόνων, ἀλλὰ περὶ ἀπαγορεύσεως τοῦ πράττειν ὅσα οἱ διάκονοι πράττουσιν· οὐδ' ἀπαγορεύεται εἰς αὐτοὺς τὸ ἅπτεσθαι τῶν ἱ. σκευῶν, κενῶν ὄντων, καθότι «κενῶν τῶν ἱ. σκευῶν ἅπτεσθαι καὶ πρὸς τὴν ἱερουργίαν ἐτοιμάζειν καὶ μετὰ τοῦτο περιστέλλειν καὶ ἐν καλῷ τοῦ νεῶ τιθέναι, τοῖς ὑποδιακόνοις παντὸς μᾶλλον προσῆκον» ⁽¹³⁾. Ἡ ἱερότης ἄλλως τε τοῦ διακονικοῦ εἶνε ἡσῶν τῆς τοῦ κεντρι-

⁽¹¹⁾ Φιλοστοργ. *Εκκλ. Ἱστ. Ζ'*, 3. Migne 65, 540. Περὶ τοῦ ἀνδριάντος τούτου πρὸλ. καὶ *Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἱστ. Ζ'*, 18. Migne 20, 680. *Σωζομέν. Ἐκκλ. Ἱστ. Ε'*, 21, Migne 67, 1280. *Smith & Cheetham* «Jesus Christ's representations».

⁽¹²⁾ *Ζωναρᾶς* ἐν Migne 137, 1369.

⁽¹³⁾ *Ματθ. Βλάσταρις*, Migne 145, 173.

κοῦ μέρους τοῦ ἁγ. βήματος, ἐφ' οὗ ἵδρυται τὸ θυσιαστήριον. Διὰ καὶ βλέπομεν Λέοντα τὸν σοφόν, τὸν ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Νικολάου τοῦ Μυστικοῦ ἀφορισθέντα διὰ τὴν γνωστὴν του τετραγαμίαν, νὰ παρακολουθῇ τὴν θ. λειτουργίαν ἀπὸ τοῦ διακονικοῦ ἢ μητατωρικοῦ ⁽¹⁴⁾.

Οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ συνεσωρεύθησαν τόσαι ὀνομασίαι, ὧν αἱ πλείονες ἀμφιβόλου ἐτυμολογίας καὶ σημασίας, ὅσον περὶ τὸ διακονικόν. Ὁνομάσθη διακονικόν, ὡς τὸ τοῖς διακόνοις ἀφιερωμένον μέρος· διὸ καὶ εἰκόνες ἁγίων διακόνων, ὡς ἡ τοῦ ἁγ. Στεφάνου καὶ ἡ τοῦ ἁγ. Βενιαμίν, τὸ διακοσμοῦσιν ὡς τὰ πολλά, καθὼς τὴν πρόθεσιν διακοσμεῖ ἡ εἰκὼν τῆς Γεννήσεως διὰ τὴν πρὸς τὴν Βηθλεὲμ μυστικο-λειτουργικὴν σχέσιν τῆς. Ὁνομάσθη σκευοφυλάκιον καὶ κειμηλιαρχεῖον, διότι ἐνταῦθα φυλάσσονται τὰ τῆς ἐκκλησίας, ὡς εἵπομεν, σκευὴ καὶ κειμήλια. Ὁνομάσθη μινσατώριον, ἥγουν τραπεζαρία, διότι ἐνταῦθα οἱ καταπεπονημένοι ψάλλται ἀπεγεύοντο ὀλίγου ἄρτου καὶ οἴνου ἐν καιρῷ παρατεταμένων ἀγρυπνιῶν, ἢ ἐκραμάτιζον μετὰ τὴν θ. Μετάληψιν οἱ δεσπόται ⁽¹⁵⁾. Ὁνομάσθη μουτατώριον, ἥγουν ἀλλαξιμάριον ἢ ἀποδυτήριον, διότι ἐνταῦθα οἱ ἱερεῖς ἥλλασσον τὰς στολὰς των, προετοιμαζόμενοι διὰ τὴν ἱεουργίαν. Ὁνομάσθη μιτατώριον, μετατώριον, μεσατώριον καὶ μητατωρίκιον, κατὰ παραφθορὰν ἴσως ἐκ τοῦ προαναφερθέντος μινσατωρίου. Ὁνομάσθη salutatorium, ἥτοι οἶκος ἀσπαστικός, εἴτε διότι ἐν αὐτῷ ἐγένετο ὁ ἀσπασμὸς τοῦ Πάσχα, εἴτε διότι ἐνταῦθα, καθημένου τοῦ Πατριάρχου (πρόκειται πάντοτε περὶ τοῦ διακονικοῦ τῆς ἁγ. Σοφίας), προσήρχοντο οἱ ἱερεῖς καὶ διάκονοι διὰ νὰ ἀσπασθῶσι τὴν χεῖρά του καὶ, κατὰ τὸ δὴ λεγόμενον, πάρουν καιρόν, ἢ διότι καὶ ἐπίσκοποι καὶ πρεσβύτεροι καὶ διάκονοι ἐν αὐτῷ συνερχόμενοι πρὸ τῆς θ. λειτουργίας ἡσπάζοντο ἀλλήλους ⁽¹⁶⁾.

⁽¹⁴⁾ Συμεὼν Μάγιστρος, Χρονογραφία, Migne 109, 709.

⁽¹⁵⁾ Κ. Πορφυρογέν, Ἐκθ. θασ. τάξ. Migne 112, 172.

⁽¹⁶⁾ Κωνσταντίου Α' τοῦ ἀπὸ Σιναίου, Συγγραφαὶ ἐλάσσονες σ. 398. Σκαρλάτου Βυζαντίου, Ἡ Κωνσταντινούπολις τόμ. Α' σ. 493—4, ὑπόσημ.

Ὡς σκευοφυλάκιον ἢ κειμηλιαρχεῖον τὸ διακονικὸν δὲν ἤρκειτο, ἔστιν ὅτε, μὲ τὴν ἐπίβλεψιν ἐνὸς διακόνου, ἀλλ' εἶχεν, ὡς ἐκ τοῦ πλήθους τῶν φυλασσομένων κειμηλίων, ἀνώτερόν τινα ὀφφικιάλον κληρικόν, τὸν σκευοφύλακα ἢ κειμηλιάρχην, εἰς ὃν ἦτο ἐμπεπιστευμένη ἡ ἀνωτάτη περὶ αὐτοῦ φροντίς. Τὸ σκευοφυλάκιον μάλιστα τῆς ἀγ. Σοφίας εἶχε σκευοφύλακας πλειότερους τοῦ ἐνός, ἐπὶ κεφαλῇς τῶν ὁποίων ἴστατο ὁ μέγας σκευοφύλαξ. Ὑπ' αὐτόν, ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Ἡρακλείου (610—641), ἐτέλουν δέκα ἐν ὧν σκευοφύλακες, ὧν τέσσαρες μὲν πρεσβύτεροι, ἕξ δὲ διάκονοι. Κατὰ τὸ Εὐχολόγιον, «ὁ μέγας σκευοφύλαξ στέκεται, ὅταν λειτουργῇ ὁ ἀρχιερεὺς ἔμπροσθεν τοῦ σκευοφυλακίου· καὶ εἴ τι ἂν χρειασθοῦν ἐκ τοῦ σκευοφυλακίου, αὐτὸς ἀποδίδει· ἦτοι σκεῦος, βιβλίον ἱερόν, κηροὺς καὶ ἀλλαγὰς»⁽¹⁷⁾.

Ἐκ τῆς β' ἐπιστολῆς τοῦ Πάπα Γρηγορίου Β' πρὸς Λέοντα τὸν Ἰσαυρον μανθάνομεν, ὅτι τὸ διακονικὸν ἐχρησίμευσε ἁπὸτε καὶ πρὸς σωφρονισμὸν τῶν παρεκτρεπομένων κληρικῶν. «Ἐάν τις ἀμάρτη σοι, βασιλεῦ, (γράφει πρὸς τὸν Βυζαντινὸν αὐτοκράτορα ὁ πάπας) δημεύεις τὸν οἶκον αὐτοῦ καὶ γυμνοῖς, ἐάσας ἔχειν τὴν ψυχὴν, καὶ τέλος κἀκείνον ἢ ἀπάγχεις ἢ ἀποκεφαλίζεις ἢ ἐξορίζεις ἢ ἀλλοδαπῇ αὐτὸν ποιεῖς τῶν τέκνων καὶ πάντων τῶν συγγενῶν καὶ φίλων αὐτοῦ. Οἱ ἀρχιερεῖς οὐχ οὕτως. Ἀλλ' ὅταν ἀμάρτη τις καὶ ἐξομολογήσῃται, ἀντὶ τῆς ἀγχόνης καὶ τοῦ ἀποκεφαλισμοῦ, περιτιθέασιν εἰς τὸν τράχηλον αὐτοῦ τὸ Εὐαγγέλιον καὶ τὸν Σταυρόν, καὶ φυλακίζουσιν αὐτὸν εἰς τὰ κειμηλιαρχεῖα, καὶ εἰς τὰ διακονικὰ τῆς ἐκκλησίας ἐξορίζουσιν αὐτὸν καὶ εἰς τὰ κατηχούμενα, καὶ νηστεῖαν εἰς τὰ ἔντερα, καὶ εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς ἀγρυπνίαν, καὶ δοξολογίαν ἐν τῷ στόματι αὐτοῦ ἐμποιοῦσι».

⁽¹⁷⁾ I. Goar, Εὐχολόγιον σ. 276.

ΒΙΒΛΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

Η ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΙΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

ΚΕΦ. Κ΄.

Τ Α Λ Ν Θ Η

Ἀφοῦ διεξήλθομεν ἐν μὲν τῷ Α' βιβλίῳ τὰ κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν τοῦ ναοῦ ὡς ὅλου, ἐν δὲ τῷ Β' τὰ κατὰ τὰ μέρη, ἐξ ὧν ἀπαρτίζεται, ἐρχόμεθα ἤδη νὰ διαπραγματευθῶμεν τὰ κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν διακόσμησιν. Πρὸς ταξιθέτησιν τοῦ ὕλικου τοῦ Α' βιβλίου ἠκολουθήσαμεν χρονολογικὴν σειρὰν, ἀρξάμενοι ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Σωτῆρος καὶ διαπεραιωθέντες εἰς τοὺς νεωτέρους χρόνους. Πρὸς ταξιθέτησιν τοῦ ὕλικου τοῦ Β' βιβλίου ἠκολουθήσαμεν τοπικὴν ἀλληλουχίαν, ἀναχωρήσαντες ἐκ τῆς αὐλῆς καὶ προδάντες ὀλίγον κατ' ὀλίγον εἰς τὰ ἄδυτα. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τοῦ Ι' καὶ Δ' βιβλίου οἰκονομίαν, αὕτη θὰ ἐξαρτηθῇ ἀπὸ τοῦ ὅγκου τῶν διαπραγματευομένων θεμάτων. Θὰ προηγηθῶσι τ. ἔ. πρῶτον ἐν αὐτοῖς τὰ περὶ ἀνθέων, θυμιαμάτων, φώτων, ἀναθημάτων, ἀμφίων, σκευῶν καὶ λαβάρων θέματα, καθὸ στενώτερα, ἅτινα τὸ Ι' βιβλίον θ' ἀπαρτίσῃ· θὰ ἐπακολουθήσῃ δ' εἴτα ἡ δι' ἐπιγραφῶν διακοσμητική, ἡ πασῶν μὲν τῶν Χριστιανικῶν διακοσμήσεων χριστια-

νοπρεπεστέρα, ἀλλὰ καὶ διαπραγμάτευσιν ἀπαιτοῦσα πολυμερεστέραν, καθὼς καὶ ὁ πολυειδὴς δι' εἰκόνων στολισμός, ὑπὲρ ὧν ἀμφοτέρων θὰ ἀφιερωθῇ τὸ Δ' βιβλίον δλόκληρον.

Ἀρχόμεθα ἀπὸ τῶν ἀνθέων. Ὡς ἐκ τῶν καιρικῶν περιστάσεων ἢ σχέσις τῶν πρώτων Χριστιανῶν πρὸς τὰ ἄνθη ἦτο ἐχθρική μᾶλλον ἢ φιλική. Οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Ἑσταυρωμένου ἀπέστεργον νὰ κοσμῶσι τοὺς οἴκους των, πολλῶ μᾶλλον τοὺς ναοὺς των, διὰ τῶν τρυφερῶν τούτων προϊόντων τῆς φύσεως, περὶ τῶν ὁποίων μολαταῦτα ὁ Κύριος μετὰ τόσης συμπαθείας ἀπὸ τοῦ ὄρους τῶν μακαρισμῶν ἐξεφράσθη. Ὁ Τερτυλλιανός, οὗ γνωστὴ ἢ αὐστηρότης, συνέταξεν δλόκληρον «περὶ στεφάνου» (de corona) βιβλίον, ὅπως ὑπεραπολογηθῇ τῆς πράξεως Χριστιανοῦ στρατιώτου, προσελθόντος πρὸ τῶν αὐτοκρατόρων Σεπτίμιου Σευήρου καὶ Αὐρηλίου Καρακάλλα μετὰ τὴν κεφαλὴν ἀστεφάνωτον, παρὰ τὴν γενικὴν τότε τῶν στρατιωτῶν συνήθειαν καὶ μετὰ κίνδυνον τοῦ νὰ ἐξεγερθῇ διωγμὸς καὶ αὐτῆς κατὰ τῶν ὁμοπίστων του. Κλήμης δὲ ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἀποφαίνεται, ὅτι «συμπάσης τῆς Ἐκκλησίας στέφανος ὁ Χριστὸς ἐστίν», ὅτι «εἴργονται στεφάνων οἱ τῷ Λόγῳ παιδαγωγούμενοι καὶ ἐν ἐγκεφάλῳ τοῦτον ἔχοντες ἱδρυμένον», ὅτι ὁ στέφανος τυγχάνει «κωμαστικῆς ἀγερωχίας σύμβολον καὶ τοῖς εἰδώλοις κατωνόμασται», ἀφοῦ καὶ οἱ βακχεύοντες ὀργιάζουσι στεφανηφοροῦντες⁽¹⁾. Ἀπηχῆσεις τοῦ σκυθρωποῦ τούτου πνεύματος τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων, ὁλονὲν ἀραιότερας καθισταμένας, ἀπαντῶμεν μέχρι Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, ὅστις, συνιστῶν εἰς τοὺς ἀκροατάς του, ὅπως χριστιανοπρεπῶς πανηγυρίσωσιν, θεωρεῖ οὐχὶ χριστιανοπρεπῇ, ἀλλ' εἰδωλοπρεπῇ τὴν χρῆσιν τῶν ἀνθέων: «Πανηγυρίσωμεν (ἐπὶ λέξει λέγει) μὴ φαιδρότητι σώματος, μηδὲ ἐσθῆτος ἐξαλλαγαῖς καὶ πολυτελείαις...μηδὲ ἄνθεσι στέψωμεν ἀγυιάς... μηδὲ πρόθυρα καλλωπίσωμεν...οὗτος μὲν γὰρ ἐλληνικῆς ἱερομηνίας ὁ νόμος»⁽²⁾.

(1) Κλήμ. Ἀλεξ. Παιδαγωγός Β', 8. Migne 8, 484.

(2) Γρηγορ. Ναζ. Κατὰ Ἰουλιανοῦ λόγ. β' κεφ. 35. Migne 35, 708.

Εὐτυχῶς ὁ Σταυρὸς ἐθριάμβευσε· τὰ δὲ ἄνθη, τὰ ἑποῖα
 τέως εἶχον καταντήσαι τῆς πολυθεΐας ἔμβλημα, στέφοντα τοὺς
 αἵματοφόρους βωμούς, στολίζοντα τὰ κέρατα τὰ θυμάτων, καλ-
 λωπίζοντα τὰς ἱεροδούλους τῆς Ἀφροδίτης καὶ ραντιζόμενα
 διὰ τοῦ οἴνου τῶν ὀργιαστῶν, δὲν ἤργησαν ν' ἀποδοθῶσιν εἰς
 τὴν λατρείαν τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ ἐν ὅλῃ τῇ παρθενικῇ ἀθρό-
 τητί των. Καὶ οὕτως ἄνθη ἤρχισαν εἰς τὸν ναὸν νὰ διαχύνων-
 ται καὶ τοὺς τάφους τῶν μαρτύρων νὰ καταστέφωσι, κλάδοι
 δὲ καὶ φύλλα δένδρων στεφανωτικῶν τὸ ἔδαφος νὰ ὑποστρώνουν,
 διὰ νὰ στεφανοῦνται ἤδη οἱ οὐράνιοι νικηταὶ μὲ ὅ,τι προηγου-
 μένως οἱ τῶν ἐπιγείων ἀγώνων ἀγωνισταὶ ἐστεφανοῦντο. Περι-
 γράφουσα ἡ Σιλβία τὴν πανάρχαιον τάξιν τῶν ἐν τοῖς Ἀγ.
 Τόποις ἱερῶν ἀκολουθιῶν, δὲν παραλείπει νὰ μνημονεύσῃ καὶ
 ὅτι κατὰ τὴν Κυριακὴν τῶν Βαΐων «πάντες οἱ παῖδες ὅσοι
 εὐρεθῶσιν» εἰς τὰ μέρη τὰ κατὰ τὸ ὄρος τῶν Ἑλαιῶν, «κρα-
 τοῦσι κλάδους ἐλαιῶν ἢ φοινίκων» καὶ οὕτω «ὁ ἐπίσκοπος
 προπέμπεται κατὰ τὸν τύπον τοῦ Κυρίου» μέχρι τῆς ἀγ.
 Πόλεως^(*). Ἐτέρωθεν ὁ Αὐγουστῖνος μνημονεύει συγχινητικω-
 τάτης ἱστορίας τυφλῆς γυναικός, λαβύσης ἐκ τῶν χειρῶν τοῦ
 ἐν τῇ πόλει Aquae Tibilitanae ἐπισκόπου Προτέκτου ἄνθη,
 ἀποκαίμενα ἐπὶ τῶν λειψάνων τοῦ ἀγ. Στεφάνου, προσεγγι-
 σάσης ταῦτα εἰς τοὺς σκοτεινοὺς ὀφθαλμούς της καὶ παρα-
 χρῆμα ἀναβλαψάσης^(ι). Ἀλλὰ καὶ ὁ ἀγ. Ἱερώνυμος μετ' ἐγκω-
 μίων ἀναφέρει τὴν πρᾶξιν τοῦ Νεποτιανοῦ, ὅστις καὶ βασιλι-
 κὰς καὶ μαρτύρια δι' ἀνθέων καὶ κλάδων κατεκόσμησε^(ο).

Ἡ εὐλαβὴς συνήθεια συνεχίζεται καὶ μετὰ ταῦτα. Ὁ
 Πορφυρογέννητος, τὴν ἐπίσημον περιγράφων τῶν βασιλέων προ-
 ἔλευσιν εἰς τὴν Μεγ. Ἐκκλησίαν, ἐκθέτει πῶς ὁ ὑπαρχος
 «εὐτρεπίζει καὶ ἀνακαθαίρει τὴν βασιλικὴν ἔξοδον, ἐν ἣ μέλ-
 λουσι διέρχεσθαι οἱ δεσπόται...διὰ τοῦ πυξίνου πρίσματος καὶ

(*) Σιλβίας Ὁδοπορικὸν § 31. ἐν Νέα Σιών τόμ 7ος σ. 533. Κλεόπα καὶ
 Φωκυλίδου, Ἰδοπορικὰ Ἀγίας Γῆς, σελ. 64.

(ι) Augustin. De civitate Dei XXii, 8 Migne P. L. 41, 766.

(ο) Hieronym. Epist. LX ad Heliodorum § 12. Migne P. L. 22, 597.

τῆς ἐκ κισσοῦ καὶ δάφνης, μυρσίνης τε καὶ δενδρολιβάνου ταύτην κατάκοσμεῖ καὶ ἄλλοις ὅσα ὁ τότε φέρει καιρὸς εὐώδεσίν τε καὶ ποικίλοις ἄνθεσι» ⁽⁶⁾. τὸν δ' ἐν τῷ ναῷ τοῦ ἁγ. Δημητρίου βασιλικὸν ἐκκλησιασμὸν διατυπῶν, δὲν παραλείπει νὰ δηλώσῃ καὶ τὸ πῶς οἱ τῆς συγκλήτου στιχηδὸν πρὸ τοῦ βασιλέως παρελαύνοντες, λαμβάνουσιν ἐκ χειρὸς τοῦ βασιλέως ἀνὰ ἐν βαῖτον (ἤτοι ἀνθοδέσμην), περιέχον φοινικόφυλλα καὶ σάμψυχα καὶ ἕτερα εὐώδη ἄνθη, οἷα ὁ τότε παρέχει καιρὸς ⁽⁷⁾. Ὁ δὲ Βαλσαμῶν περὶ τῆς Βαῖοφόρου γράφει: «Κλάδους δὲ φοινίκων καὶ μυρσινῶν βλέπω τοὺς ἀνθρώπους κατέχοντας καὶ τὴν Βαῖοφόρον δοξάζοντας» ⁽⁸⁾. Ὁ δὲ καλούμενος Κωδινός, παρὲς τῆς ἀνθηφοροῦσης Βαῖοφόρου, χάριν τῆς ὁποίας ἤδη ἀπὸ τῆς τοῦ Σαβδάτου τοῦ Λαζάρου νυκτὸς καὶ τὸ ἔδαφος ἔχει καταστρωθῇ καὶ οἱ στύλοι ἔχουν διὰ μυρτινῶν, δαφνῶν καὶ ἐλαιῶν περιενδυθῇ, οὕτως ὥστε, ἐπιφωσκούσης τῆς Κυριακῆς, νὰ φανῇ ἐξαίφνης ὁ πρὸς τὸν ναὸν περίπατος ἐν τῇ ἑορτασίμῳ περιβολῇ του, ὁμιλεῖ καὶ περὶ τῆς δαφνοστρωσίας τοῦ Μεγ. Σαβδάτου, ὅτε, μετὰ τὴν τοῦ ἀποστόλου ἀνάγνωσιν καὶ ἐνῷ τονίζεται τὸ Ἄνάστα ὁ Θεὸς κρίνων τὴν γῆν, τρεῖς ἀναγνῶσται ἐξάγουσιν ἐκ τῆς ἐκκλησίας δάφνας καὶ σκορπίζουσιν ἐνώπιον τοῦ βασιλέως, ἐνῷ συγχρόνως «παιδόπουλα» ἄλλα φέρουσι δάφνας ἐκ τῶν ἔξωθεν καὶ ἀποπάττουσι τὸ τρίκλινον ⁽⁹⁾. Ὁ αὐτὸς Κωδινὸς ἐν τῇ πρώτῃ τῶν μνημονευθεισῶν περιπτώσεων λαλεῖ καὶ περὶ ἀρπαγμάτων τῶν ἀνθέων: «καὶ μετὰ τὸ τὸν βασιλέα τοῦ περιπάτου κατελθεῖν, τὸν τε πατριάρχην καὶ τοὺς ἱερεῖς τοῦ βασιλέως, παιδόπουλον ἐξελθὼν ἀρπάξει κλάδον, δηλοῦντος τούτου βασιλικὸν ὅρισμὸν εἶναι τὸ τὸν περίπατον διάρπαγμα γενέσθαι». ἐξ οὗ συμπεραίνομεν ὅτι τὰ σημερινὰ τῶν ἀνθέων ἀρπάγματα, τὰ εἶτε ἀπὸ τοῦ Ἐπιταφίου, εἶτε ἀλλαχόθεν, εἶνε πατρογονικὴ κληρο-

(6) Κ. Πορφυρογεν. Ἐκθ. βασ. τάξ. Α', 1. Migne 112, 101.

(7) Αὐτ. Α', 31. Migne 112, 412.

(8) Θ. Βαλσαμῶνος ἐπιστ. χάριν τῶν διδομένων θυμιαμάτων Migne 138, 1065.

(9) Ψευδο—Κωδινού, Περὶ ὁφφικιαλίων κεφ. 10 καὶ 13. Migne 157, 84—89.

νομία, κατὰ τοῦτο μόνον διαφέρουσα, ὅτι τυγχάνει ἀτακτοτέρα τῆς τῶν Βυζαντινῶν. Διότι, ἐνῷ ἐκεῖνοι διήρπαζον τὰ ἄνθη τὰ εἰς τὰς εἰσόδους καὶ ἐκτὸς τοῦ ναοῦ, ἡμεῖς σήμερον ἀσχημονοῦμεν ἐν αὐτῇ τῇ ναῷ, ἐπιπίπτοντες κατὰ τῶν ἀνθέων καὶ λαφυραγωγοῦντες αὐτὰ παλληκαρικῶς.

Ὡς ἐπὶ τῆς Σιλβίας, τοῦ Πορφυρογεννήτου, τοῦ Βαλσαμῶνος καὶ τοῦ Ψευδο-Κωδινού, οὕτω καὶ σήμερον τὰ ἄνθη καὶ τὰ φύλλα κοσμοῦσι τὸν ναὸν τοῦ Κυρίου. Δὲν εἶνε μόνον τὸ ἐν Ἱεροσολύμοις Πανάγιον Μνῆμα τοῦ Χριστοῦ, ἐπὶ τοῦ ὁποίου πάντοτε ἄνθηφόρα ἄγγεῖα προτίθενται ⁽¹⁰⁾. Πλείστοι ὅσοι ναοὶ εὐωδιάζουσιν ἐξ ἀνθέων. Ὁλοκλήρους γάστρας ρόδων, ἴων, ἰάσμων ἢ γαρυφάλων ἐβλέπομεν ἡμεῖς πολλάκις ἐν τῇ Ἀνατολῇ νὰ φέρουν εἰς τοὺς ἐκεῖ ναοὺς αἱ μνηστευομένης χωρὶς καὶ καὶ νὰ τὰς ἀποθέτουν πρὸ τῆς εἰκόνης τῆς Θεομήτορος ἢ τοῦ πάτρωνος ἁγίου. Ἄνθη δέ, τὰ ὅποια μὲ τὰς ἰδίας χεῖρας τῶν ἐπὶ μακρὸν στοργικῶς ἐπότισαν καὶ ἐκαλλιέργησαν ἔχουν τὴν συνήθειαν νὰ κομίζουσιν πρὸς στολισμὸν τοῦ Ἐπιταφίου ἢ τοῦ Ἰορδάνου, τῶν δύο τούτων ἀνθρασκιασμάτων καὶ μυριπνῶν παραπηγμάτων, ἅτινα ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ναοῦ ἀνεγείρουσι τὰς παραμονὰς τῆς Μεγ. Παρασκευῆς καὶ τῶν Θεοφανείων χεῖρες τῆς ἐνορίας αὐστηρῶς παρθενικαί. Μὲ πόσῃν ἔπειτα πίστιν, ἀναπολοῦσαν τὴν τῆς τυφλῆς τοῦ Αὐγουστίνου, πολλοὶ καὶ πολλαὶ θὰ φυλάξουν παρὰ τὸ εἰκονοστάσιον τοῦ οἴκου τὰ ἐπιταφιοιολούλουδα, ἢ τὰ ἄλλα ἄνθη, τὰ ἐλθόντα εἰς ἐπαφὴν μὲ τὸ Βάπτισμα, ἢ τὸν Σταυρόν, ἢ τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Σωτῆρος, διὰ νὰ θυμιάσωσι τοὺς ἀρρώστους τῶν! Ἡ ὕλη βεβαίως δὲν εἶνε δύναμις, ὥς ἐπρέσβευεν ἡ ἀρχαία εἰδωλολατρεία. Ἀλλ' ἂν δὲν εἶνε δύναμις, καθίσταται ὅμως κάποτε τὸ μέσον, δι' οὗ ἀκαταδάμαστος πεποίθησις ἔλκει ἐφ' ἡμᾶς τὴν δύναμιν τοῦ Θεοῦ.

Εἶνε γνωστὴ ἡ Χριστιανικὴ παράδοσις περὶ τῆς ὑπὸ τῆς μακαρίας Ἑλένης ἀνευρέσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, ἣν ἔφαλε τοῦ ἀτυχοῦς Γ. Βιζυνοῦ ἢ μοῦσχ. Ἡ μήτηρ τοῦ ἁγ. Κων-

(10) Τ. Π. Θέμελη, Ἑκατονταετηρίς ναοῦ Ἀναστάσεως, Ἱερουσαλὴμ 1910, σ. 47.

σταντίνου πορεύεται πρὸς τὸν Γολγοθᾶν, διὰ τὴν ἀναζητήσῃ τὸ Τίμιον Εὐλόν, ἐφ' οὗ ἀπέθανεν ὁ Λυτρωτής, ἀλλ' εὕρισκει τὸν τόπον μεστὸν σκυθᾶλων. Ποῦ τὰ κρύπτεται ἄρα γε τεθαμμένους ὁ Σταυρὸς καὶ ποῦ τὰ κατευθυνθοῦν αἱ σκαπάναι; Αἵφνης ἡ βασιλομήτωρ αἰσθάνεται ἄρρητον εὐωδίαν. Πλησιάζει καὶ βλέπει πρασινωπὸν φυτὸν, ἀναβλάστανον ἐν μέσῳ τῆς κοπρίας· ὑπ' αὐτοῦ δέ, ὡς ὑπὸ θεοῦ ἀπεσταλμένου καθοδηγηθεῖσα, ἀνευρίσκει τῆς Ζωῆς τὸ Τρόπιον. Ἐκτοτε τὸ φυτὸν τοῦτο ἀπεκλήθη βασιλικός, ὡς παρὰ βασιλίσσης ἀνὰκαλυφθὲν καὶ μένει ἀδικοσπᾶστως μετὰ τοῦ Σταυροῦ, ἐν τε ταῖς ἐορταῖς τῆς Σταυροπροσκυνήσεως καὶ τοῖς ἁγιασμοῖς ἡδελφωμένον.

Μὰ 'κεῖ ποῦ σκάπτουν σκυθρωπά
ἐν ἄρωμα σκορπιέται·
μοσχοβολᾷ γλυκά.
Μέσ' ἀπ' τὸ χῶμα τὸ σιορπᾶ
μὴ λουλουδιὰ ποῦ σείεται
μὲ τᾶνθη τὰ λευκά.

Ἐκτοτε μένει σεβαστὸ
τὸ πράσινο βλαστάρι
μὲ τᾶνθος τὸ λευκό.
Τοὺς ἁγιασμοὺς κάμνουν μ' αὐτό,
τὸ παίρνουν γι' ἄγχι χάρι,
τὸ λὲν βασιλικό.

Καὶ οὕτως ὁ βασιλικὸς λαμβάνει ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ τὴν θέσιν ἐκείνην, ἣν ἄλλοτε κατεῖχεν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ νόμου ἢ ὕσσωπος. Διότι καὶ ἡ ὕσσωπος, τὸ παράδοξον τοῦτο φυτὸν, τὸ ἀπὸ τῶν τοίχων ἐκβλαστανόν (¹¹), καὶ τὸ ὁποῖον ἄλλοι μὲν τῶν ἐρμηνευτῶν πρὸς τὴν κάππαριν καὶ ἄλλοι πρὸς τὴν ἀρίγανην συνταυτίζουσιν, ἐχρησιμοποιεῖτο ὑπὸ τῶν Ἑβραίων πρὸς θρησκευτικοὺς ραντισμοὺς καὶ ἁγνισμοὺς· διὸ καὶ μετὰ τὸ διπλοῦν ἀμάρτημά του ὁ Δαβὶδ πρὸς τὸν ἐλεήμονα

(¹¹) Γ' Βασιλ. δ', 33. Περὶ ὕσσωπου ὄρα παρὰ *Wm Smith*, Dictionary of the Bible, καὶ *Hastings* Dictionary of the Bible.

Θεὸν ἀπέτεινε τὴν παράκλησιν: «Ραντιεῖς με ὑσώπη καὶ καθαρισθήσομαι» ⁽¹²⁾.

Ὁ πρῶτον Λεοντοπόλεως Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης ἐδημοσίευσε παράδοσιν λαϊκὴν περὶ δάφνης καὶ δενδρολίβανου, ἐξηγοῦσαν ἀφελῶς διατὶ τὴν μὲν δάφνην σκορπιζόμεν καὶ καταπατοῦμεν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τοῦ ναοῦ, τὸ δὲ δενδρολίβανον διὰ τιμῆς ἄγομεν, θέτοντες εἰς τὸ θυμιατήριον καὶ θυμιῶντες δι' αὐτοῦ τοὺς ἁρρώστους μας, ὡς μέχρι σήμερον αἱ παλαιότεραι τῶν γυναικῶν πράττουσιν. Τὴν παράδοσιν ἤκουσεν ἀπὸ τὰ χεῖλη τῆς μητρὸς του, ἣν καὶ πιστῶς ἀναγράφει:

“Ἀκουσε, παιδί μου· τὸ δενδρολίβανον ἔκαμε τὸ μεγαλείτερον καλὸ ποῦ ἡμπορεῖ νὰ γείνη εἰς τὸν κόσμον, ἢ δὲ δάφνη εἶνε προδότρα καὶ ἔφερε μεγάλο κακὸ εἰς τὸν κόσμον. Σὲ εἶπα ἄλλην φοράν, ὅτι ἐκείνον τὸν παλαιὸν καιρὸν ὅλα τὰ δένδρα καὶ τὰ φυτὰ ὠμιλοῦσαν, γιατί ἔτσι τὰ ἔκαμεν ὁ Θεός. Καὶ τὸν καιρὸν λοιπὸν ὅπου οἱ Ἑβραῖοι ἐκυνηγοῦσαν νὰ πιάσουν τὸν Χριστόν, γὰρ νὰ γλυτώσῃ ἀπὸ τὰ χέρια τῶν Ἑβραίων, πῆγε καὶ κρύφτηκε πίσω στὸ δενδρολίβανο. Περνοῦντας τότε οἱ Ἑβραῖοι ἐρώτησαν τὸ δενδρολίβανο:—«Δενδρολίβανο, μήπως εἶδες τὸ Χριστόν»; Αὐτὸ ἀπεκρίθη καὶ εἶπε ὅτι δὲν τὸν εἶδε. Ἐφυγαν λοιπὸν ἀπ’ ἐκεῖ καὶ ἐρωτοῦσαν καὶ τὰ ἄλλα δένδρα, ἂν εἶδαν νὰ περάσῃ ὁ Χριστός. Ἐπειδὴ ὅμως τὰ φύλλα τοῦ δενδρολίβανου ἦσαν λεπτά καὶ ἐτρόμαξεν ὁ Χριστὸς μήπως τὸν ἴδοῦν καὶ τὸν πιάσουν, ἐφυγεν ἀπ’ ἐκεῖ καὶ πῆγε καὶ κρύφτηκε πίσω ἀπὸ τὴν δάφνην ποῦ εἶχε περὶ πλατεῖα φύλλα. Ἐρχονται καὶ πάλιν ἄλλοι Ἑβραῖοι καὶ ῥωτοῦν τὴν δάφνην:—«Δάφνη, δάφνη, μήν εἶδες τὸν Χριστόν»; Ἐκείνη τότε ἐκλινε τὰ φύλλα της καὶ τοὺς εἶπε:—«Πίσω στὰ φύλλα μου τὸν ἔχω». Καὶ ἀμέσως τὸν ἐπίασαν...Διὰ τοῦτο, παιδί μου, τὸ δενδρολίβανο τιμοῦμεν καὶ θυμιαζόμεθα, ἐνῶ τὴν δάφνην ποῦ μᾶς πρόδωσε τὸν Χριστόν, τὴν καταραμένην, τὴν πατοῦμε⁽¹³⁾.

Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς χρήσεως τῶν ἀνθέων γράφων, δὲν δύναμαι νὰ ἀντιπαρέλθω ἐν σιγῇ καὶ τὰ ἐπὶ τῶν τάφων ἄνθη, ἀφοῦ καὶ οἱ τάφοι ἀποτελοῦσι μέρος τῆς δικαιοδοσίας

(12) Ψαλμ. ν', 9. Πρβλ. καὶ Ἑβρ. ιδ', 22.

(13) Ἐν Λαογραφικῇ Δελτίῳ Ἀθηνῶν τόμ. Β', ἐτ. 1910, σ. 479—81.

τοῦ ναοῦ. Τὴν ὅλως ὀρμέμφυτον καὶ ἀθήαν ταύτην συνήθειαν μερικοὶ ἐπικρίνουσιν, ὡς παραδίδουσιν εἰς τὴν φθορὰν στεφάνους πολλάκις πολυτελεστάτους, διὰ τοῦ ἀντιτίμου τῶν ὁποίων θὰ ἐνεπιμπλῶντο πολλαὶ πεινῶσαι γαστέρες· καὶ τὴν γνώμην ταύτην, ἐφόσον πητάσσει τὴν ἀσώτειαν, πολυτέλειαν καὶ ἐπίδειξιν, καὶ ἡμεῖς συμμεριζόμεθα. Ἀλλ' ἂν ἀφ' ἐνὸς δὲν θεωροῦμεν ἀξιέπαινον τὴν κατάχρησιν καὶ ὑπερβολὴν, ἐπικροτοῦμεν ὅμως ἀφ' ἐτέρου εἰς τὸν μέτριον καὶ σεμνὸν δι' ἀνθέων ἀρωματισμὸν τοῦ τάφου, ἀφοῦ τὸ παράδειγμα αὐτὸς τοῦ Λυτρωτοῦ ὁ Τάφος μᾶς παρέχει. Εἶνε τοσοῦτον βαρὺ, μελάγχχολον καὶ ἄχαρι τὸ θέαμα τοῦ θανάτου, ὥστε ἡ σχετικὴ μετρίασίς του μᾶς ἐπιβάλλεται διὰ τοῦ ἐπ' αὐτοῦ σκορπισμοῦ χαρισετέρων ἀντικειμένων. Ἄν ἄλλως τε ἡ ἐλεημοσύνη πρὸς τοὺς πεινῶντας ἀποτελεῖ τὴν εὐδαιμονιαν ἐπιτάφιον ἀνθοδέσμην, ἀλλ' ἔλεος οὐχ ἥττον ἀπαιτοῦσι παρ' ἡμῶν καὶ οἱ νεκροί. Καὶ αὐτοὶ οἱ ἀρχαῖοι Χριστιανοί, οἱ ὑπόπτως ἔχοντες πρὸς τὰ ἄνθη, ἐφόσον ἔζων, ἐποιοῦντο αὐτῶν χρῆσιν ἐν τῇ θανάτῳ. Ὅταν οἱ ἐθνικοὶ τοὺς κατηγόρουσιν διὰ τὴν ὑπερβολικὴν τῶν αὐστηρότητα, ἀφοῦ οὔτε τὴν κεφαλὴν δι' ἀνθέων ἔστεφον, οὔτε ἔχριον δι' εὐδῶν σκευασίων τὰ μέλη, οἱ Χριστιανοὶ ἀπήντων, ὅτι τὰ ἄνθη καὶ τὰ μύρα αὐτοὶ ἐπεφύλασσον δι' ἐκείνους ἐκ τῶν ἀδελφῶν, οἵτινες εἰσῆρχοντο εἰς τὴν αἰώνιαν τῶν κατὰπαυσιν· καὶ ὅτι πολυτιμότερα ἀρώματα ἀπεστείλειεν ἢ Ἀραβία καὶ ἡ Σαβὰ πρὸς ἐνταφιασμὸν τῶν Χριστιανῶν νεκρῶν ἢ ὅσα ἐκάησαν θυμιάματα ἐνώπιον τῶν ψευδῶν τῆς εἰδωλολατρείας θεῶν⁽¹⁾. Οἱ τάφοι θεδαίως τῶν κατακομβῶν ὑπέστησαν πολλά, τῶν ἐν αὐτοῖς λειψάνων πολλαχῶς μετακινήθέντων. Ἀλλ' ὁ Μπόσιος καὶ ἄλλοι ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων ἀρχαιολόγων, τῶν γνωρισάντων αὐτοὺς πιστότερον, μαρτυροῦσιν ὅτι οὐχὶ ἅπαξ ἀνεκάλυψαν παρὰ τὰ λείψανα φιαλίδια, γλυκυστάτην εὐωδίαν ἐκπέμποντα. Ταῦτα δ' ἐπραττον οἱ Χριστιανοὶ ἐκεῖνοι κατὰ τὸ παράδειγμα, ὡς εἶπα, τοῦ Παναγίου Τάφου, ὅστις καὶ κατὰ τὸν ἐνταφιασμὸν τοῦ Χριστοῦ ἡρωματίσθη ὑπὸ σμύρ-

(1) *Tertullian. Apologet. κεφ. 42. Migne P. L. 1, 557—8.*

νης καὶ ἀλόγης, καὶ μετὰ ταῦτα διὰ μύρων ἐρραίνετο κατὰ τὴν ἐβδομάδα τῶν Παθῶν ὑπὸ ἰδιαιτέρου τάγματος γυναικῶν, «Μυροφόρων» καλουμένων, μέχρι τοῦ 12ου αἰῶνος διατηρηθέντος.

ΚΕΦ. ΚΑ΄.

ΤΟ ΘΥΜΙΑΜΑ

Τὰ εὐώδη θυμιάματα οἱ λαοὶ τῆς Ἀνατολῆς ἠγάπων, ἔκαιον δ' αὐτὰ τιμητικῶς ἐνώπιον ὑπερόχων προσώπων. Ὁ Ναβουχοδονόσορ, θέλων νὰ ἐξωτερικεύσῃ τὴν ἐκτίμησιν, ἣν ἡσθάνθη πρὸς τὸν προφήτην Δανιήλ, «μανὰ καὶ εὐωδίας εἶπε σπείσαι αὐτῷ» (¹). Ὅταν δ' ὁ βασιλεὺς τῶν Περσῶν Ξέρξης διήρχετο τὸν Ἑλλάσποντον, ἄνθρωποι ἐπὶ τούτῳ τεταγμένοι, προηυτρέπιζον τὴν διάδασιν «θυμιάματά τε παντοῖα ἐπὶ τῶν γεφυρέων καταγίζοντες καὶ μυρσίνησι στορνύντες τὴν ὁδόν» (²). Κατὰ δὲ τὴν θριαμβευτικὴν διάδασιν τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου διὰ τῆς Βαβυλῶνος, θυσιαστήρια ἀνυψοῦντο πρὸς τιμὴν του, ἐφ' ὧν θυμιάματα θαμινὰ ἐκαίοντο, πληροῦντα τὸν ἀέρα μὲ τὰς εὐώδεις των τολύπας. Ἐν δὲ τῶν τριῶν δώρων τῶν ἐξ Ἀνατολῆς Μάγων πρὸς τὸν ἀρτιγέννητον Βασιλέα τῆς Βηθλεὲμ ὑπῆρξεν ὁ λίβανος. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἀποστάτης Ἰουλιανός, μέλλων νὰ φιλοδωρήσῃ τοὺς στρατιώτας του, καθὼς οἱ πρὸ αὐτοῦ βασιλεῖς ἔπραττον, «ἐκαθέσθη μὲν αὐτὸς ἐπὶ θρόνου βασιλικοῦ, προὔθηκε δὲ παρὰ τὸ [ἐπικρατοῦν πλέον Χριστιανικὸν] ἔθος βωμὸν ἀνθρώκων πλήρη, καὶ λιβανωτὸν ἐπὶ τινος τραπέζης παρεπέθηκε», ἵνα οἱ προσερχόμενοι στρατιῶται καίωσι πρὸ τῆς μεγαλειότητός του (³), ὥς πρόπαλαι συνηθίζετο ἐν Ἀνατολῇ.

Ἀπὸ πῶν ἀνακτόρων τῆς Ἀνατολῆς δὲν ἦτο δύσκολον νὰ εἰσαχθῇ ὁ θυμιατὸς καὶ εἰς τὰ τοῦ Ὑπερτάτου Βασιλέως

(¹) Δανιήλ β', 46.

(²) Ἡροδότου Ζ', 54.

(³) Θεοδωρήτ. Ἑκκλ. Ἰστ. Γ', 12. Migne 82, 1108.

ανάκτορα πρὸς ἑξαρσιν τῆς θ. λατρείας. Οἱ Φοίνικες ἤδη καὶ οἱ Αἰγύπτιοι ἐθυμίων εἰς τοὺς ναοὺς των. Οἱ Βαβυλώνιοι ὁμοίως. Κατὰ παρόμοιον τρόπον ἐχρησιμοποίησαν τὸ θυμίαμα καὶ οἱ Ἑβραῖοι, οἱ πᾶν τὸ ἐν τῷ κόσμῳ ὥραῖον εἰς τὴν θεραπείαν τοῦ ἐνὸς καὶ μόνου Θεοῦ των ἀφιερώσαντες. Ἡ Παλ. Διαθήκη διαγράφει τὸν μυστικὸν τρόπον τῆς κατασκευῆς τοῦ διὰ τὸν θεῖον ναὸν αὐστηρῶς κηθωρισμένου θυμιάματος, ὅπερ ἀπὸ τεσσάρων ἀποτελούμενον συστατικῶν, τῆς στακτῆς, τοῦ ὄνυχος, τῆς χαλδάνης καὶ τοῦ λιθάνου ἐξ ἴσου μέτρου λαμβανομένων, θὰ ἐχρησίμευεν ὡς «καθαρὸν ἔργον ἅγιον», τιθέμενον ἀπέναντι τῶν μαρτυρίων τῆς σκηνῆς τοῦ μαρτυρίου, θάνατον δὲ τὴν τιμωρίαν ἐπαγγέλλεται κατ' ἐκείνου, ὅστις θὰ ἐτόλμα νὰ κατασκευάσῃ πρὸς βεβήλους χρήσεις θυμίαμα παρόμοιον «ὥστε ὁσφραίνεσθαι ἐν αὐτῷ» (*). Εἰς τὰ ἀνώτερα τέσσαρα συστατικά, προϊόντος τοῦ χρόνου, προστίθενται καὶ ἕτερα εἶδη· καὶ οὕτω τὸ θυμίαμα τῆς νομικῆς ἐκκλησίας ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Ἰωσήπου περιέχει δέκα καὶ τρεῖς ἐν ὅλῃ εὐώδεις οὐσίας. Ἀλλὰ καὶ οὕτως ἐξακολουθεῖ συνοδεῦον τὰς ἱερωτέρας τῆς πρωϊνῆς καὶ ἑσπερινῆς προσευχῆς στιγμὰς, δις καθ' ἡμέραν προσφερόμενον, ὡς τὸ ἐκπρεπέστερον τῆς προσευχῆς ἔμβλημα, κατὰ τὸν γνωστὸν στίχον τοῦ 140οῦ ψαλμοῦ: *Κατευθυνθήτω ἡ προσευχή μου ὡς θυμίαμα ἐνώπιόν Σου!*

Τὸ Ταλμούδ, ἡ ἀκριβέστερον εἰπεῖν, ἡ Ταλμουδική Mishna, ἡ ὀλίγον ἀφισταμένη τῶν χρόνων τοῦ Σωτῆρος, διαγράφει λεπτομερῶς τὰ κατὰ τὸ τυπικὸν τοῦ θυμιάματος. Οἱ μέλλοντες νὰ ἐκτελέσωσι τὰ διάφορα θρησκευτικὰ ὑπουργήματα ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἱερουσαλὴμ ἱερεῖς ἐξελέγοντο διὰ κλήρου. Ἐκεῖνος δέ, εἰς ὃν ἐλάγχανεν ὁ κληρὸς, ὅπως προσφέρῃ τὸ θυμίαμα, ἐθεωρεῖτο ὡς ὁ μᾶλλον εὐνοηθεὶς ὑπὸ τῆς θ. ἀγάπης καὶ ὡς ὁ ἐκτελὼν τὴν ἡμέραν ἐκείνην τὸ ἔργον τὸ εὐγενέστερον. Μετ' εὐλαθείας ἐλάμδανε διὰ τῆς χειρὸς ἀρκετὴν ποσότητα τῆς εὐώδους σκευ-

(*) Ἑξόδ. λ', 34—38.

ασίας και ἔρριπτεν ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων τοῦ χρυσοῦ θυμιατηρίου, τοῦ δίκην θυσιαστηρίου πρὸ τῆς εἰς τὰ ἅγια τῶν ἁγίων εἰσόδου ἱσταμένου καὶ χρυσῇ ἐσχάραν φέροντος. Καὶ ἐνῶ ἐ μυρόεις καπνὸς ἀνήρχετο πρὸς τὰ ὑψηλά, ὥσει πρὸ τοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ, αὐτὸς ἔπιπτε χαμαὶ πρηνής, ἐκχύνων πρὸς τὸν Θεὸν τὰς προσευχάς του. Ἦγείρετο εἶτα μὲ ἀκτινοβολοῦν τὸ πρόσωπον καὶ θαδίζων πρὸς τὸ εἰς τὰ ἐκτὸς προσμένον ἐκκλησίασμα, ἀπηύθυνε τὰς εὐλογίας του πρὸς αὐτό. Ἀπὸ τοιαύτης γονυκλινοῦς προσευχῆς ἀναστὰς ὁ Ζαχαρίας, εἶδεν αἰφνης τὸν ἄγγελον τοῦ Θεοῦ «ἐκ δεξιῶν ἐστῶτα τοῦ θυσιαστηρίου τοῦ θυμιάματος» ⁽⁵⁾ καὶ ἡξιώθη θείας ἀποκαλύψεως. Παρομοίας ἀποκαλύψεις ἐν τῇ αὐτῇ τάσει ἡξιώθη κατὰ Ἰώσηπον καὶ Ἰωάννης ὁ Ὑρκανός ⁽⁶⁾.

Τὸ θυμίαμα τῆς συναγωγῆς ὁ μὲν ραββινοφιλόσοφος Μαϊμωνίδης, ὁ κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα ἀκμάσας, ἐξηγεῖ ὡς ἀντισήκωμα καὶ ἀντισηπτικὸν τῶν αἱμάτων καὶ διαφόρων ἄλλων ἐκροῶν, τῶν ἀπὸ τῶν σφαγιαζομένων ζώων προερχομένων, ἀποδίδων εἰς αὐτὸ σημασίαν ὑγιεινῇ, πάνυ ὀρθῶς. Ὁ δὲ σύγχρονός μας θεολόγος Godet θεωρεῖ ὡς τὸν ἰδεώδη τῆς ἀπολύτως ἁγνῆς προσευχῆς τύπον, τὸν ἀναποσπάστως συνημμένον μετὰ τῆς ἐμπράκτου, ἀλλὰ φύσει ἀτελοῦς καὶ κρηνηλιδωμένης, ἵνα τὴν συμπληροῖ, τὴν καθοδηγῇ καὶ τὴν ἐξαγιασῇ ⁽⁷⁾. Πλὴν ἡ ἀνθρωπίνη φαντασία δὲν ἱκανοποιεῖται εἰς ἀπλᾶς ἢ ἥττον μυστικὰς ἐρμηνείας. Ζητεῖ νοήματα δῆθεν βαθύτερα. Καὶ οὕτω δημιουργεῖται σειρὰ πολυπλοκωτέρων ἀλληγοριῶν. Ὁ Φίλων εἰς τὰ 4 πρωταρχικὰ συστατικὰ τοῦ θυμιάματος ἐμβλέπει τὰ 4 τοῦ κόσμου στοιχεῖα· «Στακτὴν μὲν γὰρ ὕδατι, γῇ δὲ ὄνυχαι,

⁽⁵⁾ Λουκ. α', 11.

⁽⁶⁾ Ἐξόδ. λ', 7 καὶ ἐξ. Ἰωσήπου, Ἀρχαιολογία II', X, 3. Schuerer, A History of the Jewish People in the time of Jesus Christ, μεταφρ. ἐκ τοῦ γερμανικοῦ ὑπὸ Macpherson, Taylor & Christie, Edinburgh 1890, ii, A', 295. Dehaut, L' Evangile expliqué, défendu, médité, Paris 1863, A', 157.

⁽⁷⁾ Godet, Commentaire sur l' Évangile de S. Luc, Neuchâtel, 1875, ὑπόμν. εἰς κεφ. α', 10.

χαλδάνην δὲ ἄερι, τὸν δὲ διάφανῃ λίβανον πυρὶ ἀπεικάζει» ⁽⁸⁾. Ὁ Ἰώσηπος γνωματεύει, ὅτι τὰ τέσσαρα ταῦτα ἐλήφθησαν ἀπὸ τῆς θαλάσσης, τῆς οἰκουμένης γῆς καὶ τῆς ἀοικήτου, ἵνα τρόπον τινὰ δηλωθῇ, ὅτι τὰ πάντα ἐκ Θεοῦ καὶ διὰ τὸν Θεὸν εἰσιν ⁽⁹⁾. Ὁ Bähr ἐκ τῶν νεωτέρων, ὑπερθεματίσας πάντας εἰς φαντασιοπληξίαν, ἀνευρίσκει ἐν τῇ μυρεφικῇ συνθέσει ὑπεμφαινόμενα τὰ ὄνόματα τοῦ Θεοῦ, καὶ δὴ ἐν μὲν τῇ στακτῇ τὸ *Γιάχβε*, ἐν δὲ τὸ ὄνυχι τὸ *Ἐλωῖμ*, ἐν δὲ τῇ χαλδάνῃ τὸ *Χαῖ* καὶ ἐν τῷ λιβάνῳ τὸ *Καδός*!! ⁽¹⁰⁾.

Καθὼς πλεῖστα ὅσα τοῦ Ἰουδαϊκοῦ τελετουργικοῦ, οὕτω καὶ τὸ θυμιάμα παρέλαθεν ἀπὸ τῆς Συναγωγῆς ἢ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία. Λόγοι θεδαίως ὑγιεινοὶ πρὸ πάντων ὑπῆρξαν οἱ ὠθήσαντες πρὸς τοῦτο. Αἱ κατακόμβαι εἶχον τὰς ἀπὸ τῶν τάφων ἀναθυμιάσεις, οἱ τοῖχοι τῶν ὑπογείων κρυπτῶν ἀπέσταζον ὕγρασιων. Καὶ ἦτο ἐνταῦθα ἀνάγκη ἀντισηπτικοῦ τινος, ὅπως μετριάζεται ὁ τοῦ ἀέρος μολυσμός. Ἀλλ' ἅπαξ εἰσαχθὲν τὸ θυμιάμα ἐν τῇ πρωτογόνῳ Ἐκκλησίᾳ δὲν ἔπαυσε καὶ εἰς τὸ μετὰ ταῦτα εὐωδιάζον, ἵνα δείξῃ τὴν μεταξὺ τῶν καταδικηθέντων μαρτύρων καὶ τῶν θριαμβευσάντων πιστῶν ἐνυπάρχουσαν συγγένειαν, καταστήσῃ δὲ κατὰ τὸ νομικὸν παράδειγμα βασιλικώτερον καὶ μεγαλοπρεπέστερον τὸν ναὸν τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἱστορία ἄλλως τοῦ Σωτῆρος ἀνοίγει διὰ τοῦ θυμιάματος τοῦ δικαίου *Ζαχαρίου* ἢ *Καينῇ Διαθήκῃ* περαίνεται διὰ χρυσῶν φιαλῶν, λιθανωτῶν καὶ θυμιαμάτων, ὑπ' ἀγγέλου προσφερομένων ταῖς προσευχαῖς τῶν ἁγίων πάντων ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον τὸ χρυσεῦν ⁽¹¹⁾. Καὶ διατὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς χάριτος νὰ μὴ μεταχειρισθῇ τὸ θυμιάμα, οὗτινος συχνοτάτην μνείαν ποιοῦνται οἱ παλαιοὶ συγγραφεῖς;

Ὁ 3ος ἀποστολ. κανὼν ποιεῖται λόγον περὶ θυμιάματος

(8) *Φίλωνος*, Περὶ τοῦ τίς ὁ τῶν θ. πραγμάτων κληρονόμος § 41.

(9) *Ἰωσήπου*, Περὶ Ἰουδαϊκοῦ πολέμου Ε', V, § 5.

(10) *Wm Smith*, Bible Dictionary ἄρθρ. «incense» ὑπὸ A. Wright.

(11) Ἀποκαλ. ε', 8. η', 3—5.

καὶ ἐλαίου, ὡς τῶν μόνων ἐν Χριστιανικῷ θυσιαστηρίῳ ἐπιτρεπομένων.—Ὁ Τερτυλλιανὸς ὑπαινίσσεται τὸ θυμίαμα ὅταν γράφῃ: «Ἐὰν ὁσμὴ τόπου τινὸς μὲ ἐνοχλῇ, καίω τι ἐξ Ἀραβίας, πλὴν οὐχὶ μὲ τὸν αὐτὸν τῶν εἰδωλολατρῶν τρόπον»⁽¹²⁾.—Ἡ Σιλβία ὁμιλεῖ περὶ θυμιατηρίων ἐν Ἱεροσολύμοις: «Λεχθέντων λοιπὸν τῶν τριῶν τούτων φαλμῶν...θυμιατήρια φέρονται ἐντὸς τοῦ σπηλαίου τῆς Ἀναστάσεως, οὕτως ὥστε ἅπανσα ἡ βασιλικὴ πληροῦται εὐωδίας»⁽¹³⁾.—Ἐφραίμ ὁ Σύρος ἐν τῇ διαθήκῃ του παρακαλεῖ νὰ τὸν ἐνταφιάσωσιν, ὅχι αὐτὸν τὸν ἴδιον ἀρωματίζοντες, ἀλλὰ τὸν οἶκον τοῦ Κυρίου θυμιῶντες: «Δότε ἀτμίδα καπνισμοῦ εὐωδίας ἐν οἴκῳ Θεοῦ, κάμοι ταῖς προσευχαῖς συνοδεύσατε μᾶλλον· μὴ τὰ ἀρώματα ἐμοί, ἀλλὰ τῷ Θεῷ δότε...καπνίσατε δὲ ὑμῶν τὰ θυμιατήρια ἐν οἴκῳ Θεοῦ, εἰς δόξαν καὶ ἔπαινον Αὐτοῦ»⁽¹⁴⁾.—Ὁ Ἀμβρόσιος, ἐρμηνεύων τὴν ἐμφάνισιν τοῦ ἀγγέλου Γαβριὴλ πρὸς τὸν Ζαχαρίαν, ἐστῶτα παρὰ τὸ θυσιαστήριον τοῦ θυμιάματος, ἐπιλέγει καὶ τὰ ἐξῆς, δηλωτικὰ τῆς ἐν τῷ καιρῷ αὐτοῦ χρήσεως τοῦ θυμιάματος: «Ἐῖθε καὶ παρ' ἡμῖν νὰ ἴστατο ἄγγελος, δόσκις θυμιῶμεν τὸ θυσιαστήριον καὶ προσφέρωμεν τὰς ἡμετέρας θυσίας!»⁽¹⁵⁾ Ὁ ὑπὸ τὸ ψευδώνυμον Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου μνημονεύει τοῦ θυμιάματος, ἐν οἷς σημειοῖ: «Ὁ μὲν ἱεράρχης, εὐχὴν ἱερὰν ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου τελέσας, ἐξ αὐτοῦ τοῦ θυμιάου ἀρξάμενος, ἐπὶ πᾶσαν ἔρχεται τὴν τοῦ ἱεροῦ χώρου περιοχὴν»⁽¹⁶⁾.—Ὅτε μετὰ τὴν λῆξιν τῆς ἐν Ἐφέσῳ Γ' Οἰκουμένη. Συνόδου ἐξηλθον οἱ ἅγιοι πατέρες ἀπὸ τοῦ ναοῦ τῆς Μαρίας Θεοτόκου, ὁ λαός, ὡς μανθάνομεν, μετὰ λαμπάδων προέπεμπεν αὐτοὺς μέχρι τῆς θέσεως τῆς καλουμένης «καταγώγιον», αἱ δὲ γυναῖκες, θυμιάματα κατέχουσαι, προηγούμενοι τῶν ἀπὸ τοῦ ναοῦ ἐξερχομένων

⁽¹²⁾ Tertullian. De corona c. 10. Migne P. L. 2, 110.

⁽¹³⁾ Σιλβίας Ὁδοιπορικόν, ἐν Νέῃ Σιών τόμ. Ζ', σ. 225. καὶ Ὁδοιπορικὰ Ἀγίας Γῆς σελ. 56.

⁽¹⁴⁾ Ἐφραίμ, Ὁξονία 1709, σ. τό.

⁽¹⁵⁾ Ambrosius, Comment. in Lucam lib. I, 28. Migne P. L. 15, 1625.

⁽¹⁶⁾ Ψευδαρεοπαγίτου, Ἐκκλ. Ἱεραρχ. Γ', 2. Migne 3, 425.

πατέρων (17).—Ὁ ἱστορικὸς μᾶς εἰδοποιεῖ, ὅτι ὁ Χοσρόης, οὐ μόνον Σταυρὸν χρυσοῦν, ἀλλὰ καὶ θυμιατήριον χρυσοῦν ἀνέθετο τῇ ἀθλοφόρῳ μάρτυρι Σεργίῳ (18).—Κατὰ τὸν Ἀνώνυμον ὁ Ἰουστινιανός, πρὸς χρῆσιν τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγ. Σοφίας «ἐποίησε θυμιατήρια δλόχρυσά τριάκοντα καὶ ἕξ διὰ λίθων λυχνιταρίων, ἔχοντα σταθμοῦ λίτρας τεσσαράκοντα» (19). Τέλος ὁ Πορφυρογέννητος δὲν παραλείπει νὰ δηλώσῃ καὶ ταύτην τὴν λεπτομέρειαν, ὅτι οἱ βασιλεῖς, εἰσερχόμενοι εἰς τὸν ναὸν τῶν Βλαχερνῶν, ἔθετον ἰδίαις χερσὶν λίθον ἐπὶ τῶν παρὰ τὸ κολυμβεῖον θυμιατηρίων: «Ἐν δὲ τῇ αὐτῇ δεξιᾷ μέρει τοῦ κολύμβου ἴστανται δύο καπνιστήρια, ἐν οἷς διερχόμενος ὁ βασιλεὺς, παρὰ τοῦ πραιποσίτου λαμβάνων ἀλειπτὰ, ἰδίαις χερσὶ τοῖς καπνιστηρίοις ἐντίθησιν» (20). Ὅρα πῶς ἐνταῦθα τὰ μὲν θυμιατήρια ἀποκαλοῦνται καπνιστήρια, τὰ δὲ θυμιάματα ἀλειπτὰ. Ἀλλὰ καὶ ἐθυμίων οἱ Βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες εἰς τὸ ἅγ. βῆμα σταυροειδῶς τὴν ἁγ. Τράπεζαν, ἔτι δὲ καὶ τὸν Πατριάρχην, ἀντιθυμίωντα αὐτούς, καθὼς γράφει εἰς τὰ περὶ στεφηφορίας βασιλέως Ψευδο-Κωδινός (21).

Ὡς περὶ τὸ θυμίαμα τῆς Ἐκκλησίας τοῦ νόμου, οὕτω καὶ περὶ τὸ θυμίαμα τῆς Ἐκκλησίας τῆς χάριτος ἀνεπτύχθησαν διάφοροι μυστικαὶ ἐρμηνεῖαι. Ἡ πασῶν βεβαίως προτιμότερα εἶνε ἡ ἀνάτασις τοῦ νοῦ πρὸς τὰ ὑψηλά, τὸ ἄνω σχῶμεν τὰς καρδίας ἐν τῇ καιρῷ τῆς προσευχῆς. Καθὼς δηλ. ὁ λίθον, ἐντιθέμενος ἐν τῇ θυμιατηρίῳ καὶ συναντῶμενος μετὰ τῶν ἀνθρώπων, δὲν ἴσταται ἐκεῖ, ἀλλὰ θερμανθεὶς ἀνέρχεται ἐν νεφέλαις πρὸς τὰ ἄνω καὶ μετεωρίζει τὴν εὐωδίαν, οὕτω καὶ αἱ ψυχαί, αἱ μετὰ ζέσεως καὶ θερμουργοῦ πίστεως προσερχόμεναι, δὲν πρέπει νὰ χαμαιπετοῦν περὶ τὰ ὑλῶδη, ὅταν λατρεύουν

(17) Migne 77, 137.

(18) Εὐαγγ. Ἑκκλ. Ἰστ. 5', 21. Migne 86, ii, 2876.

(19) Migne 122, 1308.

(20) Κ. Πορφυρογεν. Ἑκθ. βασ. τάξ. Β', 12. Migne 112, 1025.

(21) Ψευδο—Κωδινός, Περὶ ὁφφικιαλίων, κεφ. 17. Migne 157, 112.

τὸν Θεόν, ἀλλὰ νὰ περυγίζουν μυρόεσαι πρὸς τὰς ὑπεργείους σφαίρας. Διὰ τοὺς ἀλληγοριστὰς ἐν τούτοις ἡ ἑρμηνεία αὕτη δὲν ἀρκεῖ, ἐφ' ᾧ καὶ ἕτεραι ἐφευρέθησαν. Καὶ ὁ μὲν Θεόδωρος ὁ ἐπίσκοπος Ἀνδιδῶν, ὁ κατὰ τὴν 13ην ἑκατονταετηρίδα συναρμολογήσας τὴν «κεφαλαιώδη προθεωρίαν περὶ τῶν ἐν τῇ θ. λειτουργίᾳ γινομένων συμβόλων καὶ μυστηρίων» ἐμβλέπει ἐν μὲν τῷ πρὸ τῆς ἀναγνώσεως τοῦ Εὐαγγελίου θυμιατῷ δηλούμενην τὴν χάριν τοῦ ἁγ. Πνεύματος, ὅτε πρώτην φοράν ὁ Ἰ. Χριστὸς ἀπέστελλε τοὺς μαθητὰς πρὸς τὰ πρόβατα οἴκου Ἰσραὴλ· ἐν δὲ τῷ τελευταίῳ κατὰ τὴν ἱεουργίαν θυμιατῷ, τὴν χάριν τοῦ ἁγ. Πνεύματος, τὴν ἐμφυσηθεῖσαν τοῖς μαθηταῖς, ὅτε μετὰ τὴν ἀνάστασιν πρὸς τὰ ἔθνη ἀπεστέλλοντο ⁽²²⁾. Ὁ δὲ Γερμανός, ὁ πολὺ ἐνωρίτερα τοῦ Ἀνδιδῶν ἀκμάσας, τὸ θυμίαμα θεωρεῖ ὑπομιμνήσκον τὸν ἀρωματισμὸν τοῦ Κυριακοῦ σώματος καὶ τὸν λίβανον τῶν μάγων καὶ τοὺς λόγους τοῦ ἀποστ. Παύλου περὶ τῶν εἰς Χριστὸν πιστευόντων ὡς Χριστοῦ εὐωδίας, ἐνῷ ἀλλαχοῦ ἐρμηνεύει καὶ ὡς ἐξῆς: «Ὁ θυμιατὴρ ὑποδεικνύει τὴν ἀνθρωπότητα τοῦ Χριστοῦ, τὸ πῦρ τὴν θεότητα, καὶ ὁ εὐώδης καπνὸς μὴνύει τὴν εὐωδίαν τοῦ ἁγ. Πνεύματος προπορευομένην» ⁽²³⁾. Καίτοι δὲ ὑπὸ νεωτέρας χειρὸς εἰς τὸ χειρόγραφον ἐμβληθέντα, ἅς παρατεθῶσιν ἐνταῦθα καὶ ἄλλα δύο εὐφάνταστα ἐξηγήματα. «Ἡ πάλιν ἡ γαστήρ τοῦ θυμιατηρίου νοηθεῖν ἂν ἡμῖν ἡ ἡγιασμένη μήτρα τῆς ἁγ. Παρθένου καὶ Θεοτόκου, φοροῦσα τὸν θεῖον ἄνθρωπον Χριστόν, ἐν ᾧ κατοικεῖ πᾶν τὸ πλήρωμα τῆς θεότητος σωματικῶς, διὸ καὶ τὴν ὁσμὴν τῆς εὐωδίας ἀναδίδωσιν εὐωδιάζων τὰ σύμπαντα. Ἡ πάλιν ἡ γαστήρ τοῦ θυμιατηρίου δηλοῖ τὴν κολυμβήθραν τοῦ ἁγ. Βαπτίσματος, ἐν ἄνθρωπῳ τοῦ θεοῦ πυρὸς τῆς τοῦ ἁγ. Πνεύματος ἐνεργείας τὴν εὐώδη τῆς θ. χάριτος υἱοθεσίαν διὰ τῆς πίστεως ἑαυτῇ εἰσοικίζουσα καὶ δι' αὐτῆς εὐωδιάζουσα» ⁽²⁴⁾.

⁽²²⁾ Θεοδ. Ἀνδιδῶν, Migne 140, 440 καὶ 465.

⁽²³⁾ Γερμανοῦ ΚΠόλεως, Μυστικὴ Θεωρία, Migne 98, 400.

⁽²⁴⁾ Nilo Borgia, Il Commentario Liturgico di S. Germano, Grottaferata 1912 σ. 26.

Εὐτυχῶς οὐδὲν ἐκ τῶν ἐξεζητημένων καὶ ὑστερογενῶν τούτων νοημάτων ἀπαντᾷ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις. Ἐκ τῶν τριῶν σεμνοτάτων εὐχῶν τοῦ θυμιάματος, τῶν ἐν τῇ Λειτουργίᾳ τοῦ ἁγ. Ἰακώβου ἐμπεριεχομένων, ἡ πρώτη εὐχή ἔχει ὡς ἑξῆς·

Δέσποτα Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ὦ Θεοῦ Λόγε, ὁ ἐκουσίως ἑαυτὸν θυσίαν ἁμῶν ἐπὶ Σταυροῦ τῷ Θεῷ καὶ Πατρὶ προσαγαγὼν, ὁ διφυῆς ἄνθραξ, ὁ τῇ λαβίδι τῶν τοῦ προφήτου χειλέων ἀψάμενος καὶ τὰς ἁμαρτίας αὐτοῦ ἀφελόμενος, ἅψαι καὶ ἡμῶν τῶν ἁμαρτωλῶν τῶν αἰσθήσεων, καὶ καθάρισον ἡμᾶς ἀπὸ πάσης κηλίδος· καὶ παράστησον ἡμᾶς ἄγνους τῷ ἁγίῳ Σου θυσιαστηρίῳ τοῦ προσενεγκεῖν Σοὶ θυσίαν αἰνέσεως· καὶ πρόσδεξαι ἀφ' ἡμῶν τῶν ἀχρείων δούλων Σου τὸ παρὸν θυμίαμα εἰς ὁσμὴν εὐωδίας· καὶ εὐωδίασον ἡμῶν τὸ δυσῶδες τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος· καὶ ἁγιάσον ἡμᾶς τῇ ἁγιαστικῇ δυνάμει τοῦ Παναγίου Σου Πνεύματος. Σὺ γὰρ εἶ μόνος ἅγιος, ὁ ἁγιάζων καὶ τοῖς πιστοῖς μεταδιδόμενος· καὶ πρέπει Σοὶ ἡ δόξα, σὺν τῷ ἀνάρχῳ Σου Πατρὶ καὶ τῷ παναγίῳ καὶ ἁγαθῷ καὶ ζωοποιῷ Σου Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων ⁽²⁵⁾.

ΚΕΦ. ΚΒ'.

Ο ΦΩΤΙΣΜΟΣ

Ὡς τῶν ἀνθέων, τοῦ θυμιάματος καὶ πλείστων ἄλλων, οὕτω καὶ τῶν φωταψιῶν ἡ θρησκευτικὴ χρῆσις τυγχάνει προγενεστέρα τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἐνώπιον εἰδώλων καὶ ἀγαλμάτων τοῦ ἔθνισμοῦ, οὐχὶ σπανίως, ἔκαιε λαμπτήρ. Πρὸ τοῦ παναρχαίου ξοάνου τῆς πολιούχου, Ἀθηνᾶς, τοῦ ἀποκειμένου ἐν τῷ Ἑρεχθείῳ, λυχνία ἐκρέματο πάγχρυσος καὶ ἀκοίμητος, ἔργον τοῦ μεγάλου καλλιτέχνου Καλλινίκου ἀνεκτίμητον. Δαδουχίαί καὶ λαμπαδηφορίαι ἦσαν ἀναπόσπαστοι ἀπὸ τῶν μυστηρίων τῆς Ἐλευσίνος. Ἀποικίαι εὐλαβῶς μετεκόμιζον ἀπὸ τῆς μητροπόλεως τὸ φῶς, ἵνα ὅ,τι λαμπρὸν ἐν τῇ πόλει τῶν προγόνων συνε-

⁽²⁵⁾ ²Hammond, Liturgies Eastern & Western, Oxford 1878 σ. 26, 32.

χισθῇ καὶ ἐν τοῖς ἀπογόνοις. Ἀνέσπερον δὲ καὶ ἄσβεστον ἐτήρουν τὸ πῦρ τῆς Ἑστίας καὶ αἱ ἐν Ρώμῃ Ἑστιάδες παρθένοι. Ἐν τῇ παρ' Ἰουδαίοις σιηνῇ τοῦ μαρτυρίου ἔλαμπεν ἡ ἐπτάφωτος λυχνία, ἐκ χρυσοῦ καθαροῦ πεποιημένη καὶ τοὺς ἕξ μεγάλους πλανήτας περὶ τὸν κεντρικὸν ἥλιον περιδινουμένους ὑπεμφαίνουσα, κατὰ Ἰώσηπον ⁽¹⁾. Ἀντὶ τῆς μιᾶς τοιαύτης ὁ Σολομῶν δέκα ἐπταφώτους λυχνίας κατεσκεύασεν ἐπὶ τὸ μεγαλοπρεπέστερον, ὃς καὶ ἔστησεν ἀνὰ πέντε δεξιόθεν καὶ ἀριστερόθεν τοῦ θαβύρ ⁽²⁾, καίτοι εἰς τοὺς τὸν ναὸν τοῦ Σολομῶντος διαδεχθέντας δύο ἄλλους ναοὺς, τὸν τοῦ Ζοροβάβελ δηλ. καὶ τὸν τοῦ Ἡρώδου, μόνον περὶ μιᾶς καὶ πάλιν ἐπταφώτου λυχνίας γίνεται λόγος, ἐκείνης, ἣτις ἐπέπρωτο νὰ κοσμήσῃ τὸν θρίαμβον τοῦ Τίτου.

Ἡ ἐν τοῖς Χριστιανικοῖς ἄρα ναοῖς ὑπαρξίς φώτων δὲν εἶνε δυσχερὲς νὰ ἐξιχνιασθῇ ἱστορικῶς. Οἱ πρῶτοι Χριστιανοὶ ὑπῆρξαν, εἴτε Ἰουδαῖοι, εἴτε εἰδωλολάτραι, ἀμφοτέρω δ' εἶχον κεκτημένην τὴν τοιαύτην θρησκευτικὴν συνήθειαν, ἣν καὶ φυσικώτατα μεταφύτευσαν εἰς τὰ κέντρα τῆς νέας των λατρείας. Κατὰ τοὺς πρώτους ἄλλως τε αἰῶνας ἡ ὑποβλεπομένη ἐτι πίστις ἠναγκάζετο νὰ τελῇ τὰς ἱερὰς συνάξεις τῆς κατὰ τὴν νύκτα καὶ «πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου», καθ' ἃ ἐπέστελλε Πλίνιος ὁ νεώτερος τῷ Τραϊανῷ. Ὁ Παῦλος «ἐν τῇ μιᾷ τῶν Σαββάτων (ἀναγινώσκομεν εἰς τὰς Πράξεις), συνηγμένων τῶν μαθητῶν τοῦ κλάσαι ἄρτον....παρέτεινε τὸν λόγον μέχρι μεσονυκτίου» ἐπὶ τοῦ ὑπερφῶου ἐν Τρωάδι. Εἰς παρομοίαν νυκτερινὰς προσευχὰς κατέφευγον κατ' ἀνάγκην πάντες, ἀπλῶς εἰπεῖν, τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων οἱ Χριστιανοί. Καθὼς δὲ παρὰ τοῖς ἁγίοις τῆς Τρωάδος, τοῖς ὡς ἄνωθι μετὰ τοῦ μακαρίου Παύλου μέχρι μέσων νυκτῶν προσευχομένοις, «λαμπάδες ἱκαναὶ ἐν τῷ ὑπερφῶ,

(1) Ἑξοδ. κε', 31—38. Ἰωσήπου Ἀρχαιολογία Γ', Vi, 7. Περὶ Ἰουδαϊκοῦ πολέμου Ζ', V, 5.

(2) Γ' Βασιλ. ζ', 48—49.

οὗ ἦσαν συνηγμένοι», ἔκαιον ⁽³⁾, οὕτω καὶ παρὰ τοῖς μετὰ τοῦς ἀποστολικοῦς χρόνους Χριστιανοῖς ἡ νυκτερινὴ φωταγωγία κατήντα ἀναπόδραστος, ἵνα μὴ οἱ υἱοὶ τοῦ Φωτὸς ἐν τῷ σκότει ἐπικαλῶνται τὸ Φῶς τὸ ἀληθινόν. Καὶ ναὶ μὲν, μετὰ τὸν θρίαμβον τοῦ Χριστιανισμοῦ οἱ ὅροι ἀλλάσσουν, ἀλλ' οἱ Χριστιανοὶ δὲν θὰ ἀποσπασθοῦν τῆς παλαιᾶς συνηθείας, τὸ μὲν ἵνα στολίσωσι τὰ βασιλικὰ ἀνάκτορα διὰ φαιδρᾶς καὶ χαρμοσύνου φωταφίας καὶ καταστήσωσι «τὸ στέγος τῆς ἐκκλησίας τύπον τοῦ φαινομένου οὐρανοῦ, τὰς κανδήλας ὑφαπτούσας κάτωθεν ἔχον ἀντὶ τῶν ἀστέρων» ⁽⁴⁾, τὸ δὲ ἵνα μηδέποτε λησμονήσωσι τὰς δυσχειμέρους, ἀλλ' ἀθανάτους καὶ ζωτικωτάτας ἐκείνας ἡμέρας τῶν παλαιῶν διωγμῶν.

Στηριχθῶμεν καὶ πάλιν ἐπὶ τῶν μαρτυριῶν τῶν ἀρχαίων, ἵνα ἴδωμεν βαθμηδὸν γενικευόμενον καὶ τελειοποιούμενον τὸν διὰ φωταγωγήσεως ἐκκλησιαστικὸν διάκοσμον. Ὁ προαναφερθεὶς 3ος ἀποστολ. κανὼν συνιστᾷ τὴν εἰς τὸ θυσιαστήριον προσαγωγήν, τόσον θυμιάματος τῷ καιρῷ τῆς ἁγ. προσφορᾶς (ἦτοι ἀναφορᾶς, ἢ λειτουργίας), ὅσον καὶ ἐλαίου εἰς τὴν λυχνίαν.— Ὁ Ἐπιφάνιος διηγεῖται ὅτι, ἀφίχθεις ποτε εἰς πόλιν καλουμένην Ἀναβλαθὰ, εἶδε φῶς ἐκείθεν προβάλλον, ἐρωτήσας δ' ἔμαθεν ὅτι τὸ φῶς ἐξήρχετο ἐκ ναοῦ ⁽⁵⁾.— Ὁ Ἰερώνυμος, γράφων κατὰ τοῦ Ἰσπανοῦ Βιγιλαντίου, τοῦ ὡς ματαίαν τὴν φωταγωγίαν ἐπικρίναντος, ὑπεραμύνεται αὐτῆς δι' ἁγιογραφικῶν ρητῶν: «Ἡμεῖς οἱ ἐν τῇ Δύσει, λέγει, δὲν ἀνάπτομεν φῶτα ἐν πλήρει φωτὶ τῆς ἡμέρας, ὡς ἀβασίμως ἡμῶν καθάπτεσαι, ἀλλὰ κατὰ τὰς νύκτας, ἵνα μετριάζηται τὸ σκότος τῶν ἐν ἀγρυπνίαις προσευχῶν ἡμῶν. Ἄλλως συμβαίνει μὲ τὰς ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς, αἵτινες καθ' ἣν ὥραν ἀναγινώσκεται τὸ Εὐαγγέλιον, ἔστω καὶ μὴ ὑπαρχόντων μαρτυρικῶν λειψάνων, ἀνάπτουσι λαμπάδας, πυρρακίζοντος τοῦ ἡλίου· καὶ τοῦτο οὐχὶ πρὸς φυγά-

⁽³⁾ Πράξ. κ', 7—8.

⁽⁴⁾ Ψευδο—Σωφρόνιος, Ἑκκλ. Ἰστ. τῶν ἐν τῇ ἱερουργίᾳ τελουμένων, Migne 87, 3984. Πρβλ. καὶ Συμ. Θεσσαλονίκης Migne 155, 349.

⁽⁵⁾ Ἐπιφαν. ἐπιστ. πρὸς Ἰωάννην Ἱεροσολύμων, Migne 43, 390.

δευσιν τοῦ σκοτούς, ἀλλὰ πρὸς ἀγαλλιάσεως ἔνδειξιν. Διότι καὶ αἱ ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ παρθένοι ἐτήρουν τὰς λαμπάδας αὐτῶν ἀνημμέναις. Καὶ πρὸς τοὺς ἀποστόλους ἐλέχθη: ἕστωσαν αἱ ὁσφύες ὑμῶν περιεζωσμέναι καὶ οἱ λύχνοι καιόμενοι. Καὶ περὶ τοῦ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου: ἐκεῖνος ἦν ὁ λύχνος, ὁ καιόμενος καὶ φαίνων. Τοῦτο δέ, ἵνα ὑπὸ τὸν τύπον τοῦ ὕλικου φωτὸς ἐκεῖνο τὸ φῶς ὑποδειχθῇ, περὶ οὗ ἐν τῷ ψαλτηρίῳ ἀναγινώσκομεν: Λύχνος τοῖς ποσὶ μου ὁ νόμος Σου καὶ φῶς ταῖς τρίβοις μου»⁽⁶⁾. Ἀλλαχόθεν πληροφορούμεθα, ὅτι φῶτα ἐπὶ τῶν μαρτυρικῶν ἔκαιον τάφων. Φωταγωγοὶ δὲ λυχναίαι ἐξηρτῶντο ἐν τοῖς ναοῖς πρὸ τῶν ἀγίων λειψάνων ἢ εἰκόνων. Ἐλαμπδοφόρου δὲ μετὰ τὸ βάπτισμα καὶ οἱ νεοφώτιστοι. Μετὰ φώτων δὲ προεπέμποντο εἰς τὴν τελευταίαν γῆνιν των κατοικίαν καὶ οἱ κεκοιμημένοι ἀδελφοί. Ἀλλ' ἰδίως πανέκλαμπροι ἐκ φωτὸς προέβαλλον οἱ ναοὶ κατὰ τὴν νύκτα τοῦ Πάσχα διὰ τὸν ἀπὸ τοῦ σκοτεινοῦ τάφου ἀνατείλαντα Ἥλιον, καθὼς πολλοὶ τῶν παλαιῶν σημειοῦσιν· οἷον ὁ Εὐσέβιος, ὅστις ὁμιλεῖ περὶ λαμπάδων πρὸς ὑψηλοτάτους κίονας ἰσομήκων, δι' ὧν ὁ Μ. Κωνσταντῖνος τὴν ἱερὰν τοῦ Πάσχα διανυκτέρευσιν εἰς τηλαυγεστάτην ἡμέραν μετέβαλε⁽⁷⁾. καὶ ὁ Ἱεροσύμων Κύριλλος, ὅστις τὴν Πασχάλιον νύκτα «ἡμεροφανὲς σκότος» τιτοφορεῖ⁽⁸⁾· καὶ Γρηγόριος ὁ Νύσσης, παρὰ τῷ ὁποίῳ ἡ αὐτὴ νύξ ὀνομάζεται «φωτεινὴ νύξ», ἥτις «τὰς ἐκ τῶν λαμπάδων αὐγάς ὀρθριναῖς ἀκτῖσι τοῦ ἡλίου συμμίξασα, μίαν κατὰ τὸ συνεχὲς ἡμέραν ἐποίησε, μὴ διαμερισθεῖσαν τῇ παρενθήκῃ τῆς νυκτός»⁽⁹⁾· καὶ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, δι' ὃν ἡ τῆς πασχαλίου νυκτὸς λαμπροφορία καὶ φωταγωγία τυγχάνει «τοῦ μεγάλου Φωτὸς ἀντίτυπος»⁽¹⁰⁾. Γενικῶς δ' εἰπεῖν, τὴν πρὸς τὰς λυχνοκατίας καὶ φωταψίας ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἀναπτυχθεῖσαν ἀγάπην τῶν Ἀνατολικῶν ἐν ἑορταῖς καὶ λοιπαῖς

(6) Hieronym. Contra Vigilantium c. 7. Migne P. L. 23, 361.

(7) Εὐσεβ., Βίος Κωνσταντίνου Δ', 22. Migne 20, 1169.

(8) Κυρίλ. Ἱεροσολ., Προκατήχησις § 15. Migne 33, 357.

(9) Γρηγορ. Νύσσης, εἰς ἀγ. Πάσχα λογ. Δ'. Migne 46, 681.

(10) Γρηγορ. Ναζιανζ. εἰς ἀγ. Πάσχα § 2. Migne 36, 624.

ἐπισήμοις συνάξεσιν ἐξαίρει ὁ περικαλλῆς καὶ αὐθις τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας δόμος, τὸ πρότυπον τοῦ Ὁρθοδόξου τελετουργικοῦ, ὑπὲρ τοῦ πολυειδοῦς φωτισμοῦ τοῦ ὁποίου περὶ τοὺς 40 ποντίχους ὁ ὕμνητής του ἀφιέρωσε, παραβάλλων μὲν ἐν ἀρχῇ τὸ αἰολόμορφον ἀνάκτορον πρὸς παρθενικὴν βασιληΐδα κούρην, περὶ τὸν αὐχένα τῆς ὁποίας ἀδαμάντων ὄρμος ἀπαστρέπτει, κλείων δὲ διὰ τῆς ἀκολούθου παρομοιώσεως τὴν ὄλην φωτοειδῆ περιγραφὴν·

Ὡς δ' ὅταν ἀννεφέλοιо δι' ἡέρος ἄνδρες ὀδῖται
ἀστέρας ἄλλοθεν ἄλλον ἀναθρώσκοντας ἰδόντες,
ὃς μὲν ἀποσκοπέει γλυκὺν Ἑσπερον, ὃς δ' ἐπὶ Ταύρῳ
θυμὸν ἀποπλάζει, γάνυται δέ τις ἀμφὶ Βωώτην,
ἄλλος ἐπ' Ὁρίωνα καὶ ἄδροχον ὀκλὸν Ἀμάξης
ἄμμα φέρει πολλοῖς δὲ πεπασμένος ἀστράσιν αἰθῆρ
ἀστραπιτοὺς ὥϊζεν, ἔπεισε δὲ νύκτα γελάσαι,
οὕτω καλλιχόροιο κατ' ἐνδία θέλγεται οἴκου
ἀγλαΐης ἀκτῖνι φεραυγέος ⁽¹¹⁾.

Καὶ τοσαῦτα μὲν περὶ τῆς ἀρχαιοπρεπείας τοῦ ἐκκλησιαστ. φωτισμοῦ εἶνε ἀρκετά. Ἐρχόμενοι δ' ἤδη εἰς τὰ φωτιστικὰ δοχεῖα καὶ ὄργανα, παρατηροῦμεν, ὅτι ταῦτα πολλαχῶς κατὰ τὸ σχῆμα καὶ τὸν τρόπον ποικίλλουσιν. Ὁ Σιλεντιάριος εἰς τὴν ὡς ἄνω μνημονευθεῖσαν περιγραφὴν ἀναφέρει φάσα κυκλοφορήματα περὶ τὴν ἄντυγα ἢ τὸν θόλον τοῦ ναοῦ διήκοντα· φῶτα παρεμφερῆ πρὸς κώνους ὀριτρεφεῖς καὶ δένδρα πυρισπόρα καὶ κυπαρίσσους ἄδροκόμους· καὶ λαμπτήρα μονάμπυκα, σύμβολον τοῦ μόνου Σωτῆρος Χριστοῦ. Ὁ Σωκράτης ὁμιλεῖ περὶ σταυρῶν ἀργυρῶν, φερόντων φῶτα ἐκ κηρίνων λαμπάδων καὶ ὑπὸ τοῦ ἱ. Χρυσοστόμου ἐπινοηθέντων ⁽¹²⁾. Παρὰ Συμεὼν τοῦ Θεσσαλονίκης μανθάνομεν, ὅτι ἄλλα μὲν φῶτα τοῦ ναοῦ ὀνομάζονται

⁽¹¹⁾ Π. Σιλεντιαρ. Ἐκφρ. ἀγ. Σοφίας στιχ. 866—903. Migne 86, ii, 2152. Πρβλ. καὶ τὰ παρὰ Θεοφάνει Κεραμεῖ. περὶ τοῦ ἐν τῷ παλατίῳ ναοῦ τῶν ἀγ. ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου· «Πυκνοὶ δὲ λαμπτήρες πρὸς ἑαυτοὺς, ὡς εἰπεῖν, ἀμιλλώμενοι, τὸν ναὸν θαυματοῦσι τῇ ἀκοιμήτῃ λυχνοκαΐᾳ, ἴσα ταῖς ἡμέραις τὰς νύκτας φωτίζοντες». Ὁμιλ. 55. Migne 182, 956.

⁽¹²⁾ Σωκράτ. Ἐκκλ. Ἰστ. 5', 8. Migne 67, 689.

κύκλος καὶ ὑπεμφαίνουσι τὰς ζώνας τῶν πλανητῶν καὶ τὸ στερέωμα· ἄλλα, ὄρθια τυγχάνοντα καὶ στυλῶδη, εἰς τύπον αἰωροῦνται τοῦ παλαιοῦ πυρίνου στόλου, τοῦ καθοδηγήσαντος εἰς τὴν ἔρημον τοὺς Ἑβραίους [ταῦτα δὲ εἶνε τὰ μανουάλια, τὰ καὶ βαστάγια καὶ φάροι καὶ φαροκάνθαροι προσαγορευόμενα]. ἄλλα τὴν καιομένην καὶ μὴ φλεγομένην βάτον ὑπομιμνήσκουν· ἄλλα τροχοὶ καλοῦνται καὶ ἀνακαλοῦσιν εἰς τὴν μνήμην τὸ πύρινον ἄρμα, τὸ ἐξαρπάσαν τὸν προφ. Ἡλιοῦ· ἄλλα εἶνε τρίλαμπῇ διὰ τὴν ἁγ. Τριάδα, ὡς τὰ τρικλήρια· ἄλλα ἐπτάλυχνα διὰ τὰ ἐπτὰ τοῦ ἁγ. Πνεύματος χαρίσματα· ἄλλα δωδεκάφωτα διὰ τὴν τῶν ἀποστόλων χορείαν, ὧν μέσον ἐν ἴσταται ὑπέρτερον φῶς εἰς τύπον τοῦ μεγάλου Ἰησοῦ· ὑπάρχει δὲ καὶ δικήριον, τὴν διπλὴν Αὐτοῦ φύσιν φανερόν· ἔτι δὲ καὶ φῶτα μοναδικὰ ὑπάρχουν διὰ τὸ ἐνιαῖον τῆς θεότητος, ἣ καὶ πρὸς τιμὴν ἐκάστου κατ' ἰδίαν ἁγίου, ὅστις καὶ οὗτος ὑπάρχει φῶς κατὰ μετοχὴν ⁽¹³⁾. Συγγραφεῖς ἕτεροι μᾶς πληροφοροῦν, ὅτι βασιλεῖς καὶ ἡγεμόνες συνήθιζον τὸ πάλαι (καθὼς καὶ τὸ περὶ ἀναθημάτων κεφ. θά εἴπωμεν) νὰ δωρῶσιν εἰς τοὺς μεγάλους τοῦ κράτους τῶν ναοὺς τὰ στέμματα των, ἵνα ἀναρτῶνται μετὰ λαπτήρος ἐξ αὐτῶν ἐκκεμαμένον καὶ εἰς σταυρὸν διάλιθον ἀπολήγοντος πρὸς δῆλωσιν τοῦ θριαμβοῦ τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ τῶν τοῦ κόσμου ἀρχῶν καὶ ἐξουσιῶν· ἐντεῦθεν δὲ προῆλθον οἱ εἰς μέγεθος αὐξηθέντες καὶ ἐν πάσῃ τῇ Ἐκκλησίᾳ γενικευθέντες πολυέλαιοι ⁽¹⁴⁾. Ἐν τῇ μονῇ τῶν Ἰδίων πάλιν ὑπάρχει ἀντὶ τῆς παλαιᾶς παρ' Ἑβραίοις ἐπταφώτου λυχνίας ἀργυρᾶ λεμονιά, ἐντὸς μεγάλης ἀργυρᾶς γάστρας πεφυτευμένη καὶ 30 μὲν ἐπὶ χρυσα λεμόνια, ἐπτὰ δὲ κηροπήγια ἐκφύουσα ⁽¹⁵⁾. Τίς δ' εἶδε ποίας νέας τροποποιήσεις καὶ διαμορφώσεις τῶν φωτιστικῶν ἀγγείων μᾶς ἐπιφυλάσσει τὸ μέλλον

⁽¹³⁾ Συμ. Θεσσαλον. Περὶ ἁγ. ναοῦ ρμ'. Migne 155, 349.

⁽¹⁴⁾ Smith & Cheetham, Dict. of Christian Antiquities, ἀρθρ. «corona lucis».—H. Leclercq, Manuel d'Archéologie Chrétienne, Paris 1907, τόμ. Β' σ. 400.

⁽¹⁵⁾ Γερασμ. Σμυρνάκη, Ἄγ. Ὅρος, Ἀθῆναι 1903, σ. 467.

καὶ διὰ τίνων ἱεροπρεπῶν ἐρμηνειῶν θὰ περιβάλωσιν αὐτὰ οἱ τῆς αὔριον ἀλληγορισταί.

Ὅσον δὴποτε ἐν τούτοις καὶ ἂν παρήλλαξαν ἐν τῷ παρελθόντι, ἢ θὰ παραλλάξουν ἐν τῷ μέλλοντι οἱ φωτιστικοὶ τρόποι, ἀλλὰ τὴν πρώτην θέσιν πάντοτε κατεῖχε καὶ θὰ κατέχῃ ἡ ἀρχαϊκὴ *λυχνία*, ἡ *κανδήλα*, ἥτις συνουσιώθη, τρόπον τινά, μὲ τὸν θρησκευτικὸν μας βίον, ἥτις συνδέει τὰς σκέψεις μας μὲ τοὺς πρώτους μαρτυρικοὺς τάφους καὶ τὰς πρώτας κρύπτας τῶν ἁγίων, ἥτις ἀποτελεῖ τὴν μόνην παρηγορίαν τῆς πτωχικῆς καλύβης, ἥτις μὲ τὸ σκιάφως τῆς, τὸ ἀναπολοῦν ἄλλον κόσμον, συγγενεῦει τόσον πολὺ πρὸς τὴν ἐν μέσῳ μυστηρίων διαπορευομένην πίστιν καὶ ἥτις τέλος, ὡς ἀληθὴς ἀναχωρητῆς, μακρὰν τοῦ τυρβαλέου καὶ ὑπνώδους βίου μας εἰς τὴν γωνίαν τῆς ἀποσεσυρμένη καὶ ἐνώπιον τῶν θείων τὸ ἔλαιόν τῆς καίουσα, θὰ παραμένη διὰ παντός, ὡς τὸ εὐγλωττότερον σύμβολον τῆς αὐτοθυσίας, τῆς ταπεινοφροσύνης καὶ τῆς περισυλλογῆς, κατὰ τὴν πρὸς αὐτὴν ἀποστροφὴν τοῦ ποιητοῦ.

Ἐσὺ δὲν εἶσαι ἡ ξάγρυπνη τῶν κοσμικῶν δουλεύτρα·

Δὲν φέγγεις σὺ τοὺς λογισμοὺς τοῦ μισοκοιμισμένου...

Ἐσὺ ἔμπρὸς στὰ ἑκονίσματα τὸ λάδι σου ἔξοδεύεις

κ' εἶνε τὸ φῶς σου προσευχή, καὶ σὺ καλογρηοῦλχ (10).

Λυχνίαι ἢ κανδήλαι ἀνευρέθησαν ὑπὸ τῶν ἀρχαιολόγων πολλαὶ εἰς τὰς κρύπτας καὶ κατὰκόμβας τῆς Ρώμης, τῆς Νεαπόλεως, τῶν Συρακουσῶν, τῆς Καρχηδόνης, τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῆς Παλαιστίνης, τινὲς μὲν ἐξ ὀπτῆς γῆς πεποιημέναι, τινὲς δὲ καὶ ἐξ ὀρειχάλκου, ἄλλαι ἀπὸ τῆς ὀροφῆς κρεμάμεναι καὶ ἄλλαι ἐπὶ τῶν τάφων ἀποκείμεναι, αὗται ἐν σχήματι τεῖοδόχης, ἐκεῖναι ἐν σχήματι λέμβου, ἢ σανδαλίου, μερικαὶ γυμναὶ καὶ ἀστόλιστοι, πλείους δ' ὅσαι διὰ ποικίλων Χριστιανικῶν συμβόλων κεκοσμημέναι, οἷον διὰ τοῦ μυστικοῦ ἰχθύος, ἢ τοῦ ἀμνοῦ, ἢ τῆς περιστερᾶς, ἢ τοῦ ἀλέκτορος, ἢ τοῦ βατράχου, ἢ τῆς ἐλάφου, ἢ τοῦ φοίνικος, ἢ τοῦ ἀστέρος, ἢ τοῦ ταῶνος, ἢ τοῦ ἀλιέως, ἢ

(10) Ἰωάννης Πολέμης.

11. Λυχνία άνευρεθεῖσα ἐν ταῖς κατακόμβαις, με τὸν καλὸν Ποιμένα ἐν τῷ μέσῳ καὶ περὶ αὐτὸν τὴν σελήνην, τοὺς ἀστέρας, τὸν ἥλιον, τὴν περιστερὰν ἐν τῇ κιβωτῷ καὶ τὸν Ἰωάνν.

12. Λυχνία ὑπὸ τὸ σχῆμα πλοίου.

13. Λυχνία τοῦ ε' αἰῶνος.
'Απέναντι σελ. 186.

τοῦ Ἰωνᾶ, ἢ τοῦ μόνογράμματος τοῦ Χριστοῦ ἢ καὶ τοῦ Σταυροῦ. Ἐπιγράφονται δέ τινες—ἰδίᾳ αἱ ἐξ Αἰγύπτου καὶ Παλαιστίνης λυχναίαι—καὶ δι' ἐπιγραφῶν ἄγαν ἐκφραστικῶν, ὧν μία ἡ **ΦΩΣ ΕΚ ΦΩΤΟΣ** ἀπὸ τοῦ Συμβόλου τῆς πίστεως· δευτέρα ἡ **ΦΩΣ ΧΡΙΣΤΟΥ ΦΑΙΝΕΙ ΠΑΣΙ** ἀπὸ τῆς Λειτουργίας τῶν προηγιασμένων· τρίτη ἡ **ΣΤΑΥΡΟΣ ΤΩΧΗΜΑ**, δι' ἧς δηλοῦται, ὅτι ὁ Σταυρὸς εἶνε τὸ μεταγωγικὸν μέσον, τὸ πρὸς τὸν λιμένα τῆς αἰωνιότητος ἡμᾶς κατευθύνον· τετάρτη ἡ **ΕΓΩ ΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΕΙΜΙ**, περικυλοῦσα βάτραχον, τὸ ἔμβλημα τῆς τῶν νεκρῶν ἀναστάσεως ⁽¹⁷⁾.

Τὸ πρὸς φωτισμὸν τῶν ναῶν καθιερωμένον ὕλικὸν ἦτο μέχρι χθὲς ὁ κηρὸς καὶ τὸ ἔλαιον. Καὶ ὁ λόγος προφανής. Μόνα ταῦτα ἐκ τῶν φωτιστικῶν ὑλῶν ἦσαν ἄροσμα καὶ καθαρὰ. Αἱ δ᾿ ἄδες θὰ ἐπλήρουν τοὺς τόπους τῆς προσευχῆς καπνοῦ καὶ ἀσβόλης· τὸ πετρέλαιον θὰ ἐξέχυνε δυσωδίαν· τὸ ἀερίοφως θὰ ἐνεῖχε συναμφοτέρα, καίτοι εἰς μικρότερον βαθμόν. Οἱ ἀλληγορισταὶ ἐν τούτοις ἐνεῖδον καὶ πληθὺν ἄλλων μυστικωτέρων δικαιολογιῶν· οἶον, ὅτι ὁ μὲν κηρὸς «τὸ καθαρὸν ἡμῶν ἐμφαίνει καὶ ἀκηλίδωτον τῆς προσαγωγῆς· καὶ τὸ οἰκεῖον πρὸς τὴν σφραγίδα διὰ τὴν θείαν σημείωσιν· καὶ τὸ μαλασσόμενον καὶ ὑπεῖκον διὰ τὴν μετάνοιαν ἀπὸ τοῦ τραχέος καὶ τὴν ὑπακοήν· καὶ τὸ εὐκόλον πρὸ τὸ πλάττειν διὰ τὴν ἀναμόρφωσιν· καὶ τὸ ἐξ ἀνθέων συγκαεῖσθαι διὰ τὴν χάριν τοῦ Πνεύματος· καὶ ἔτι διὰ τὸ πρὸς τὸ πῦρ ἐνωτικόν, ἥτοι τὴν θέωσιν. καὶ τὸ λάμπειν διὰ τοῦ πυρός· καὶ ἔτι συνέχειν καὶ μένειν αἰεὶ διὰ τὸ ἐνωτικόν τε καὶ καρτερικὸν τῆς ἀγάπης τε καὶ εἰρήνης»· τὸ δὲ ἔλαιον —λέγουσιν οἱ αὐτοὶ—τὸν τοῦ Θεοῦ ὑπεμφαίνει ἔλεον ⁽¹⁸⁾, τὸν φανερωθέντα, ὅτε ἡ περιστερὰ, κλάδον ἐλαίας ἔχουσα εἰς τὸ ράμφος, ἐπέστρεψε πρὸς τοὺς ἐν τῇ κιβωτῇ τὴν παῦσιν τῆς Θείας ὀργῆς ἐξαγγέλλουσα, ἢ ὅτε ὁ Λυτρωτὴς ἐκτενῶς προσευχόμενος ἐπότιζε μὲ τοὺς θρόμβους τοῦ ἰδρώτος Του τὴν ἐλαίαν, ὑπὸ

⁽¹⁷⁾ *H. Leclercq* ἐνθ. ἀν. τόμ. Β', σ. 520—522.

⁽¹⁸⁾ *Συμ. Θεσσαλον. Περὶ ναοῦ ρλδ'.* Migne 155, 345.

τοὺς ἀειθαλεῖς κλάδους τῆς ὁποίας ἐγονυπέτει κατὰ τὴν μαρ-
τυρικὴν ἐκείνην νύκτα. Εἰς τὰς ἀνωτέρω δύο ὕλας προσετέθη
ἤδη καὶ τὸ ἡλεκτρικόν, οὕτινος αἱ ἀρεταὶ πανθομολογούμεναι,
εἶνε ἴσως ἀνώτεραι καὶ τῶν τοῦ κηροῦ καὶ ἐλαίου, καίτοι οὕτω
δοῦσαι ἀφορμὴν εἰς δημιουργίαν ἀλληγορικῶν νεφελωμάτων,
οἷα τὰ περὶ κηροῦ κυρίως παρατεθέντα. Ὅσμήν τὸ ἡλεκτρι-
κὸν δὲν ἔχει. Καπνὸν δὲν ἀναδίδει. Ἡ λάμψις τοῦ δὲν εἶνε
καθ' ὑπερβολὴν ἐκθαμβωτικὴ. Διὰ τῆς ἀπλουστάτης ἐπαφῆς
ἐνὸς καὶ μόνου κομβίου ἀνάπτεται, σβέννυται καὶ εἰς μεγαλει-
τέραν ἢ μικροτέραν ἔντασιν κανονίζεται. Καὶ αἶρονται ἐκ τοῦ
μέσου τοιουτοτρόπως αἱ ἐργῶδεις, κοπιαστικαὶ καὶ πολυθόρυβοι
τοῦ κανδηλάπτου προσπάθειαι, τώρα ν' ἀνάπτῃ λαμπάδας καὶ
λυχνίας μίαν πρὸς μίαν, τώρα μὲ τὰς ριπίδας τοῦ νὰ τὰς
ἐκφυσᾷ, διακόπτων τὴν ἱερὰν ἀκολουθίαν καὶ ἀπασχολῶν τὴν
προσοχὴν τῶν ἐκκλησιαζομένων, καθὼς ἤδη ἀπὸ τοῦ 4ου αἰῶ-
νος παρεπονεῖτο ὁ ἱ. Χρυσόστομος, ὅταν οἱ ἀκροαταὶ τοῦ, εἰς τὸ
κῆρυγμά του ἀπροσεκτοῦντες, πρὸς τὰς λαμπάδας καὶ τὸν τὰς
λαμπάδας ἄπτοντα μεθίστανον, λησμονοῦντες πόσῃ μείζον καὶ
βέλτιον τοῦ τεχνικοῦ φωτὸς τὸ φῶς τὸ ἀπὸ τῶν Γραφῶν ⁽¹⁹⁾. Τὸ
μόνον μειονέκτημα, ὅπερ δυνατόν νὰ καταλογισθῇ εἰς τὸ ἡλε-
κτρικόν, εἶνε ὅτι δὲν φέρει τὸ χρῆσμα τῆς ἀρχαιοπρεπειᾶς. Ἐνῷ
δηλ. τὸ ἔλαιον δύναται, ἀνερχόμενον τοὺς αἰῶνας, νὰ φθάσῃ
μέχρι Βασιλείου τοῦ Μακεδόνης, ὅστις, κατὰ Πορφυρογέννητον,
ἀφιέρωσεν ὁλόκληρον τὸ κτῆμά του «Μάντεα», ἵνα ἐκ τῶν προ-
σόδων τοῦ ἀγοράζεται τὸ δυσκόλως ἐξευρισκόμενον ἔλαιον διὰ
τοὺς τρισχιλίους που λαμπτήρας τῆς ἀγ. Σοφίας, τοὺς κατὰ
τὸ πλεῖστον ἀπομένοντας ἐσθεσμένους ⁽²⁰⁾, ἐνῷ τὸ ἔλαιον, προ-
βαῖνον ὑψηλότερα, δύναται νὰ φθάσῃ μέχρι τῆς συζύγου Θεο-
δοσίου τοῦ μικροῦ Εὐδοκίας, τῆς δωρησάσης εἰς τὸν ναὸν τῶν
Ἱεροσολύμων δεκακισχίλια ἐκτάρια ἐλαίου διὰ τὴν ἀναγκαι-
οῦσαν λυχνοκαΐαν ⁽²¹⁾, ἐνῷ τὸ ἔλαιον προβαῖνον ἔτι ὑψηλότερα

⁽¹⁹⁾ Χρυσόστομ. λόγ. δ' εἰς Γένεσιν § 3. Migne 54, 97.

⁽²⁰⁾ Θεοφάνους Συνέχεια, Migne 109, 337.

⁽²¹⁾ Νικηφόρος Κἀλλιστος, Ἑκκλ. Ἱστορ. ΙΔ', 50. Migne 146, 1240.

δύναται νὰ φθάσῃ μέχρι τοῦ θεόπτου Μωϋσέως, τοῦ διατάξαν-
τος τοῖς υἱοῖς Ἰσραήλ, ἵνα μὲ ἔλαιον «ἄτρυγον καθαρὸν», ἦτοι
μὲ ἔλαιον παρθένον, ὡς συνήθως λέγομεν, οὐχὶ διὰ βράσεως,
ἀλλὰ δι' ἀπλῆς πίεσεως ἐξαχθέν, τροφοδοτῶσι τὴν λυχνίαν τῆς
σκηνῆς τοῦ μαριυρίου ⁽²²⁾, τὸ ἤλεκτρικὸν τὸυναντίον εἶνε ἐφεύ-
ρεσις νεωτάτη. Εἶνε ἐν τούτοις δυνατὴ μέσῃ τις ὁδὸς, καθ' ἣν,
ἐνῷ ἅφ' ἐνὸς προσφέρεται ἡ πρέπουσα τιμὴ εἰς τὴν ἀρχαιότητα
διὰ τῆς διατηρήσεως τῶν κυριωτέρων ἐλαιοδόχων ἀγγείων, πρὸ
τῆς ἀκολουθίας ἀναπτομένων, ἅφ' ἐτέρου ὅλα τὰ δυσπρόσιτα
πολύφωτα διαπερῶνται δι' ἤλεκτρικοῦ σύρματος, καὶ τοῦτο
ἀνευ οὐδεμιᾶς μεταβολῆς εἰς τὸ σχῆμά των. Πεισματῶδης ἄρνη-
σις πάσης ἐπὶ τὸ θέλιον τελειοποιήσεως τῶν ὑφεστώτων τύπων
δὲν ἀντιφέρεται μόνον κατὰ τοῦ φύσει ρευστοῦ χαρακτηήρος
των, τοῦ ἱστορικῶς ἀποδεικνυομένου τοιοῦτου καὶ τοσαύτην ποι-
οῦντος ἀντίθεσιν πρὸς τὰ φύσει ἀναλλοίωτα Χριστιαν. δόγματα·
ἀλλὰ καὶ συμπαρασύρει ἑπισθὲν τῆς πληθὺν ζητημάτων, ἐξεγει-
ρομένων ὑπὸ τὴν ἀνηλεῆ λογικὴν. Ἐὰν ἀρνηθῶμεν σήμερον
τεχνικώτερον καὶ κοσμιώτερον τοῦ ναοῦ φωτισμόν, ἀνάγκη νὰ
συμπεράνωμεν, ὅτι οὐδὲ κατὰ τὸν 15ον αἰῶνα, τῆς τυπογραφίας
ἐφευρεθείσης, ἔπρεπε ν' ἀντικαταστήσωμεν τὰ χειρόγραφα
ἐκκλησιαστικά μας βιβλία δι' ἐντύπων τοιούτων. Ἀλλ' ἂν ἐκεῖ
ἀπεδέχθημεν τὰς βελτιώσεις τῆς ἐπιστήμης, καὶ ἐδῶ ἄρα δὲν
σφαλλόμεθα, συμβαδίζοντες μὲ τὸν αἰῶνά μας. Μὴ λησμονῶμεν
ἄλλως τε, ὅτι τοῦ ὕλικου φωτισμοῦ ἀπειράκις ἀνώτερος ὑπάρχει
ὁ ἠθικὸς φωτισμός, ὁ τὸν σκοπὸν καὶ τὸ εἶναι ἀποτελῶν τῆς
Ἐκκλησίας. «Φωτίσωμεν ἑαυτοῖς (ἐδίδασκεν ὁ Θεολόγος) φῶς
γνώσεως. Ἔστι δὲ τοῦτο ἐκ τοῦ σπεῖρειν εἰς δικαιοσύνην καὶ
τρυγᾶν καρπὸν ζωῆς, πρᾶξις γὰρ θεωρίας πρόξενος, ἵνα τὰ τε
ἄλλα καὶ τοῦτο μάθωμεν, τί μὲν τὸ Ἀληθινὸν Φῶς, τί δὲ τὸ
ψευδόμενον, καὶ μὴ λάθωμεν, περιπεσόντες ὡς καλῶ τῷ χεῖρονι.
Γενώμεθα φῶς, ὥστερ οἱ μαθηταὶ παρὰ τοῦ Μεγάλου Φωτὸς

(22) Ἐξῆς. κζ', 20—21. Δευτ. κδ', 2.

ἤκουσαν....Γενώμεθα φωστήρες ἐν κόσμῳ, λόγον ζωῆς ἐπέχοντες τ. ἔ. ζωτικῇ τοῖς ἄλλοις δύναμις. Λαβώμεθα θεότητος, λαβώμεθα τοῦ πρώτου καὶ ἀκραιφνεστάτου Φωτός. Ὁδεύσωμεν πρὸς τὴν λάμψιν αὐτοῦ, πρὸ τοῦ προσκόψαι τοὺς πόδας ἡμῶν ἐπὶ ὄρη σκοτεινὰ καὶ πολέμια. Ἔως ἡμέρα ἐστίν, ὡς ἐν ἡμέρᾳ εὐσχημόνως περιπατήσωμεν....Φωτισθῶμεν τὸν ὀφθαλμόν.....φωτισθῶμεν ἀκοήν, φωτισθῶμεν γλῶσσαν» ⁽¹³⁾. Ἐπετεύχθη τοῦτο; Κατέστη ἕκαστος Χριστιανὸς λύχνος, ἕκαστος ἄμβων μανουάλιον, ἕκαστον ἐκκλησίασμα ἐπτάφωτος λυχνία, ἕκαστη μητρόπολις πολυέλαιος; Ἰδοὺ τὸ ζήτημα, τὸ προέχον ὑπὲρ πάν ζήτημα.

ΚΕΦ. ΚΓ'.

Τ Α Α Ν Α Θ Η Μ Α Τ Α

Ἀντιθέτως τῇ λέξει ἀνάθημα, ἣτις δηλοῖ τὸ ἀναθέσθαι τι ἢ τινα τῷ διαδόλῳ, ἡ λέξις ἀνάθημα δηλοῖ τὸ ἀναθέσθαι τι ἢ τινα τῷ Θεῷ. Λαμβάνεται δὲ ὑπὸ ἔννοιαν, ἢ μερικὴν, ἢ γενικὴν. Καὶ ὑπὸ μὲν τὴν γενικὴν τῆς ἔννοιαν ἐκφράζει πᾶν οἶονδῆποτε ὑλικὸν ἀντικείμενον, ὅπερ ἡ ἀνθρωπίνη εὐλάβεια ἀφιερῶι τῷ τῶν ὅλων Θεῷ ἐπὶ πᾶσι τοῖς ἀγαθοῖς, ἅτινα ἔλαβε παρ' Αὐτοῦ. Ὑπὸ δὲ τὴν εἰδικὴν φανερώνει τὰ κοσμήματα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα, εἴτε ὑπεράνω τῆς ἀγ. Τραπεζῆς, εἴτε ἀπὸ τῶν εἰκόνων, εἴτε ἀλλαχόθεν ἀναρτᾷ ὁ Χριστιανὸς πρὸς ἀνάμνησιν καὶ ὁμολογίαν ὠρισμένων χαρίτων καὶ εἰσακουσθεισῶν ὑπὸ τοῦ οὐρανοῦ δεήσεων, καθ' οἷον τρόπον καὶ ὁ Μωϋσῆς ποτε κατέγραψεν ἐν βιβλίῳ εἰς μνημόσυνον τὴν Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ κατὰ τῶν Ἀμαληκитῶν νίκην ⁽¹⁾. Εἰς τὴν τελευταίαν περίπτωσιν τὰ ἀναθήματα προσλαμβάνουν, ὡς τὰ πολλά, παρ' ἡμῖν καὶ τὸ σχῆμα τοῦ

⁽¹³⁾ Γρηγορ. Ναζιανζ. λόγ. εἰς ἀγ. βάπτισμα κεφ. 37. Migne 36, 412.

⁽¹⁾ Ἐξοδ. ιε', 14.

ιαθέντος μέλους ἢ τῆς παρασχεθείσης δωρεᾶς καὶ τιτλοφοροῦνται μερικώτερον ἀφιερῶματα ἢ ἐκτυπώματα.

Τὰ ἀναθήματα, εἴτε ὑπὸ τὴν πλατυτέραν, εἴτε ὑπὸ τὴν στενωτέραν σημασίαν των ληφθῶσιν, εἶνε φυσικωτάτη ἐκδήλωσις, στηριζομένη ἐπὶ τῆς σχέσεως προσωπικοῦ ἀνθρώπου πρὸς προσωπικὸν Θεὸν καὶ ἐντεῦθεν διὰ διεθνoῦς καὶ παγκοσμίου κύρους περιβάλλονται. Οἱ Ἰσραηλῖται, ἀφελεῖς καὶ ἀφιλοσοφῆτους ἔτι σχέσεις μετὰ τοῦ Θεοῦ των καλλιεργοῦντες, ἀπευχαρίστουν Αὐτῷ οὐ μόνον διὰ προσφορᾶς ὀλοκαυτωμάτων καὶ ἄλλων αἱματηρῶν θυσιῶν, ἀλλὰ καὶ διὰ τρυγόνων καὶ διὰ πλακούντων. Ὁ βασιλεὺς Δαβὶδ, προσφέρων τῷ Θεῷ τὰ νικητήρια, ἀνῆρτησεν ἐν τῷ ναῷ τοὺς «σειρομάστας» καὶ τοὺς «τρισοῦς» αὐτοῦ, ἦτοι τὰς λόγχας του καὶ τὰς ἀσπίδας⁽²⁾. Οἱ Ἀσκαλωνῖται, ἀποδώσαντες τὴν κιβωτόν, συντροφεύουσιν αὐτὴν καὶ διὰ χρυσῶν μυῶν, ἀναμνηστικῶν τῶν καταστρεπτικωτάτων ἀρουραίων, δι' ὧν ἐμάστισε τὴν χώραν των ἡ θεία ὀργή⁽³⁾. Κώνους ἐξ ὀπτῆς γῆς ἢ ἐνεπίγραφα πινακίδια ἀνέθετον καὶ οἱ Βαβυλώνιοι εἰς τοὺς θεοὺς των, διασωθέντες ἀπὸ κινδύνου. Ἴππους χαρτίνους, ποικίλα ἐκ ναστοχάρτου ἀντικείμενα καίουσι καὶ οἱ Σῖναι ἐνώπιον τῶν εἰδώλων των⁽⁴⁾. Παρὰ δὲ τοῖς ἡμετέροις προγόνοις, οὐ μόνον αἱ νεάνιδες, εἰς ὥριμον ἡλικίαν ἀφιχθεῖσαι, ἀφιέρουν τὰς πλαγγῶνάς των καὶ τᾶλλα παιδικὰ των ἀθύρματα εἰς τὴν Ἀφροδίτην, καὶ οἱ διασωθέντες ἐκ ναυαγίου ἀφιέρουν πλοίου ὁμοίωμα εἰς τὸν Ποσειδῶνα, καὶ οἱ ἐν μονομαχίᾳ ὑπερισχύσαντες ἀφιέρουν τὸ ξίφος των εἰς τὸν Ἡρακλέα, καὶ ὁ ναὸς τῆς Ἀκροπόλεως ἦτο ἐξ ἀσπίδων ἀφιερωτηρίων καταστόλιστος⁽⁵⁾, ἀλλὰ καὶ πινακίδια ἢ πινακίσκοι ἦσαν ἐν χρήσει μὲ χειρας, ἢ πόδας, ἢ ὀφθαλμούς, ἢ ὦτα, ἢ ἄλλα ἱαθέντα μέλη

(2) Δ' Βασιλ. ια', 10.

(3) Α' Βασιλ. στ', 5 καὶ ἐξ.

(4) Macculloch, Religion, its origin & forms. London 1904, σ. 84 καὶ 85.

(5) Ὁ Βοκάρτος παρὰ Bingham, Origines Ecclesiasticae, βιβλ. Η', viii καὶ Πλουτάρχου, Βίοι Παράλληλοι. Κίμων, κεφ. 5.

ἐπ' αὐτῶν ἀνάγλυφα καὶ μ' ἐπιγραφὰς χαριστηρίους τοῦ θερα-
 πευθέντος πρὸς τὸν Ὑψιστον Δία. Τοιαῦτα πινακίδια, ἐκπληκτι-
 κῶς ὅμοια πρὸς τὰ σημερινὰ ἐκτυπώματά μας, ἀνευρέθησαν ἐν
 τῇ Πνυκί πρὸ τῆς Ἑλληνικῆς ἤδη Ἐπαναστάσεως πάμπολλα ⁽⁶⁾.

Ἀφίνοντες τοὺς θύραθεν κατὰ μέρος καὶ περιοριζόμενοι
 εἰς τὸν Χριστιανικὸν περίβολόν μας, ἀκούομεν τὸν ἱ. Θεοδώρη-
 τον, ἀφοῦ προηγουμένως περιγράψῃ τοὺς περιβλέπτους καὶ
 μεγέθει διαπρεπεῖς καὶ παντοδαπῶς πεποικιλμένους σηκοὺς
 τῶν μαρτύρων, πρὸς οὓς ἔσπευδον οἱ Χριστιανοὶ τῶν ἡμερῶν
 του «οὐχ ὥς θεοῖς αὐτοῖς προσιόντες, ἀλλ' ὥς θείοις ἀνθρώποις
 ἀντιβολουῦντες», νὰ ἐπιφέρῃ ἀκολούθως: «Ὅτι δὲ τυγχάνουσιν
 ὦνπερ αἰτοῦσιν οἱ πιστῶς ἐπαγγέλλοντες, ἀναφανδὸν μαρτυρεῖ
 τὰ τούτων ἀναθήματα, τὴν λατρείαν δηλοῦντα. Οἱ μὲν γὰρ
 ὀφθαλμῶν, οἱ δὲ ποδῶν, ἄλλοι δὲ χειρῶν προσφέρουσιν ἐκτυ-
 πώματα· καὶ οἱ μὲν ἐκ χρυσοῦ, οἱ δὲ ἐξ ὕλης ἀργύρου πεποι-
 ημένα.... Δηλοῖ δὲ ταῦτα προκείμενα τῶν παθημάτων τὴν
 λύσιν, ἧς ἀνετέθη μνημεῖα παρὰ τῶν ἀρτίων γεγεννημένων·
 ταῦτα δὲ κηρύττει τῶν κειμένων τὴν δύναμιν· ἡ δὲ τούτων
 δύναμις τὸν τούτων Θεὸν ἀληθινὸν ἀποφαίνει Θεόν⁽⁷⁾. Παρὰ
 δὲ τῶν Βυζαντινῶν συγγραφέων μανθάνομεν, ὅτι ὑπεράνωθεν
 τῆς ἁγ. Τραπεζῆς τῆς ἐν ΚΠόλει ἁγ. Σοφίας εἶχεν ἀναρτήσῃ
 ὁ αὐτοκράτωρ Μαυρίκιος (542—602) τὸ πολύτιμον στέμμα,
 τὸ ὁποῖον ἡ γυνή του Κωνσταντίνα καὶ ἡ χήρα τοῦ Ἰουστίνου
 Σοφία τῇ προσέφερον κατὰ τὸ ἔτος 601 ὡς δῶρον Πασχάλιον·
 «λίθοις ὑπερτίμοις καὶ μαργάροις ὑπερφύσει κεκοσμημένον» ⁽⁸⁾.
 Αὐτόθεν ἐπίσης ἐκρέματο ἀφιερωμένον καὶ τὸ στέμμα τοῦ Ἡρα-
 κλείου, ὅπερ ὁ μὲν υἱὸς αὐτοῦ Κωνσταντῖνος εἶχεν ἀφαιρέσει
 ἐκ τοῦ μνημείου τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, ἤδη τῷ κρανίῳ προσπεφυ-
 κός, Ἡρακλεωνᾶς δέ, ὁ υἱὸς ὁ δευτερότοκος, εἰς τὴν Μεγάλην

⁽⁶⁾ *Edward Dodwell*, *Tour through Greece*, London 1819, τόμ. Α', σ. 402—5.

⁽⁷⁾ *Θεοδωρῆτ.* Ἑλλήν. Παθημάτων Θεραπευτικῇ, βέλ. Η'. Migne 83, 1032.

⁽⁸⁾ *Γ. Κεδρηνός*, Migne 121, 768. *Ζωναράς*, Ἑπιτ. Ἰστ. ἐκδ. Βόννης, τόμ. Γ', σ. 191.

Ἐκκλησίαν ἀνέθηκε. Λέων, ὁ υἱὸς τοῦ Κοπρωνύμου, «λιθομανῆς ὑπάρχων λίαν, ἠράσθη τοῦ στέμματος τούτου, καὶ λαβὼν ἐφόρυσεν αὐτό. Ἄλλ' ἐξῆλθον ἄνθρακες ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ—διηγεῖται ὁ χρονογράφος—καὶ ληφθεὶς σφοδρῶ πυρετῷ τέθνηκεν». Διὸ καὶ ἡ χήρα τοῦ ἀποθανόντος Εἰρήνην ἐσπευσε νὰ τὸ ἐπιστρέψῃ, «ἐγκαλλωπισθὲν διὰ μαργαριτῶν» εἰς τὴν δικαιοῦχον Μεγ. Ἐκκλησίαν⁽⁹⁾. Ἐπὶ τῆς αὐτῆς ἀγ. Τραπέζης τῆς ἀγ. Σοφίας ἐπεκρέμαντο ὁμοίως καὶ τὰ στέμματα ἡ καμελαύκια⁽¹⁰⁾, ἅτινα ὁ πρῶτος Χριστιανὸς βασιλεὺς ἀφιέρωσεν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Θεοῦ, «ὥς ἀπὸ παλαιᾶς ἱστορίας ἐν ἀπορρήτοις λόγοις γεγραμμένον εὐρίσκομεν»⁽¹¹⁾. Ταῦτα, θεόπεμπτα ὄντα κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς θρύλους, ἐξόχου δ' ὠραιότητος, κατὰ Δουκάγγιον, διὰ τε τὸ γλαφυρὸν τῆς τέχνης καὶ τὴν πολυτέλειαν τῶν ἀδαμάντων⁽¹²⁾, οἱ Πατριάρχαι κατὰ τὰς δημοτελεῖς καὶ μεγάλας ἑορτὰς ἐλάμβανον ἀπὸ τοῦ θυσιαστηρίου καὶ ἔθετον ἐπὶ τὴν κεφαλὴν τοῦ κατὰ καιρὸν Αὐτοκράτορος, αὐτὸς δ' εἶνε ὁ λόγος, ἐξηγεῖ τις, δι' ὃν αἱ μεγάλαι δεσποτικαὶ ἑορταὶ τιτλοφοροῦνται ὑπὸ τοῦ Σιλεντιαρίου *θεόστεπτοι*⁽¹³⁾. Τοῦ λόγου ὄντος περὶ στεμμάτων, ἀφιερωμένων τῇ τοῦ Θεοῦ Σοφίᾳ, ἃς μὴ λησμονηθῇ καὶ ὁ Βουλγαρικὸς στέφανος, ὃν Ἰωάννης ὁ Τζιμισκῆς προσέφερε τῇ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ, «ἀνάθημα τῷ Θεῷ δεδωκώς»⁽¹⁴⁾.

Ἄλλ' ἐκτὸς τῶν ἐκτυπωμάτων καὶ τῶν βασιλικῶν στεφάνων, ἀναθήματα ἀναφέρει ἡ Ἐκκλησιαστ. Ἱστορία καὶ ἕτερα. Ἀναθήματα κάλλιστα τῷ Θεῷ ποποιημένα ἦσαν, κατ' Εὐσέβιον, καὶ οἱ μέγιστοι ἀργυροὶ κρατῆρες, δι' ὧν ὁ Μ. Κωνσταντῖνος τοὺς δυοκαίδεκα ἐκόσμησε κίονας τοῦ ἡμισφαιρίου (ἔργου

(9) Θεοφάνους, Χρονογραφία, Migne 108, 916.

(10) Ἡ λέξις ὑπὸ γενικὴν σημασίαν πρὸς δῆλωσιν βασιλικῶν κεφαλοκαλυμμάτων.

(11) Κ. Πορφυρογέννητος πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν, ἐκδ. Βόννης, τόμ. Γ', σ. 82.

(12) Du Cange, Constantinopolis Christiana, Parisiis 1860, μέρ. iii § 43.

(13) Κωνσταντίνου τοῦ ἀπὸ Συναίου, Συγγραφαὶ ἐλάσσονες, σ. 398.

(14) Γ. Κεδρηνός, Migne 122, 145.

ἁγ. βήματος) τοῦ ναοῦ, ὃν ἀνήγειρεν ἐν Ἱερουσαλήμ, ὥς καὶ τὰ ἄλλα αὐτοῦ ἀφιερώματα, τὰ «ἐκ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου καὶ λίθων πολυτελῶν ἐν διαλλαττούσαις ὕλαις» ⁽¹⁵⁾. Ἀνάθημα ἦτο καὶ ἡ ἱερὰ στολή, ἣν ὁ αὐτὸς πανεύφημος βασιλεὺς, τὴν Ἐκκλησίαν Ἱεροσολύμων γεραίρων, «δεδῶκει τῷ Μακαρίῳ, τῷ τῆς πόλεως ἐκείνης ἀρχιερεῖ, ἵνα ταύτην περιβαλλόμενος, τὴν τοῦ Θ. Βαπτίσματος ἐπιτελῇ λειτουργίαν» ⁽¹⁶⁾. Ἀναθήματα ἦσαν καὶ τὰ χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ μεγάλα κειμήλια, ὥς καὶ τὰ διάλιθα χρυσοφῇ ἀπλώματα τοῦ ἁγ. θυσιαστηρίου, τὰ ὁποῖα τῇ 15 Φεβρ. 360, κατὰ τὰ ἐγκαίνια τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας, ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖος προσέφερε ⁽¹⁷⁾. Ἀνάθημα ἦτο καὶ ἡ πολύφημος ἁγ. Τράπεζα, ἣν ὥς τὸ κάλλιστον τῶν ἀφιερωμάτων τῶν ἀνίδρυσαν ἐν τῇ ἁγ. Σοφίᾳ οἱ δομήτορες αὐτῆς Ἰουστινιανὸς καὶ Θεοδώρα ⁽¹⁸⁾. Ἀναθήματα ἦσαν καὶ τὰ ἱερὰ βιβλία καὶ ἄλλα κειμήλια καὶ λαμπρὰ ἐσθήματα καὶ ἀμφιάσματα, δι' ὧν Βασίλειος ὁ Μακεδὼν τὴν τοῦ ἁγ. μάρτυρος Διομήδους Μονὴν μεγαλοπρεπῶς ἐκόσμησε ⁽¹⁹⁾. Ἀναθήματα ἦσαν καὶ οἱ ἱεροὶ πέπλοι καὶ τὰ ἄλλα χρυσότευκτα καὶ μαργαριτοστόλιστα δῶρα, δι' ὧν Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος τὰ ἅγια τῶν ἁγίων κατηγλάϊζε ⁽²⁰⁾, ὧν «τὰ πρὸς τὸν Θεὸν εὐσεβὴς καὶ φιλότιμος, καὶ μηδέποτε ἐν ταῖς πρὸς Θεὸν τυπικαῖς τῶν θείων ναῶν προσελεύσεσι κενὸς καὶ ἄκαρπος ὄφθεις τῷ Θεῷ, ἀλλ' ἀναθήμασι δωρούμενος μεγαλοπρεπέσι καὶ φιλοχρίστῳ βασιλεῖ πρέπουσιν» ⁽²¹⁾. Ἀναθήματα θεωροῦνται ὑπὸ τῶν ἀρχαιολόγων καὶ οἱ ἀσπιδοειδεῖς ἀργυροὶ δίσκοι, οἱ παρὰ τὴν Κυπριακὴν Κυρήνειαν ἐν Καραβᾶ εὐρεθέντες καὶ ἀπὸ τοῦ βου αἰῶνος χρονολογούμενοι, ὧν εἰς μὲν φέρει σταυρὸν ἐν μέσῳ φύλλων ἐγγεγλυμμένον,

⁽¹⁵⁾ *Εὔσεβ.* Βίος Κωνσταντίνου Γ', 38 καὶ 40. Migne 20, 1097.

⁽¹⁶⁾ *Θεοδωρήτ.* Ἐκκλ. Ἰστ. Β', 23. Migne 82, 1065.

⁽¹⁷⁾ *Πασχάλιον Χρονικόν*, ἔκδ. Βόννης τόμ. Α', σ. 544—5.

⁽¹⁸⁾ *Γ. Κεδρηνός*, Migne 121, 737—40.

⁽¹⁹⁾ *Συνέχεια Θεοφάνους*, Migne 109, 332.

⁽²⁰⁾ *Δυτόθι* 109, 469.

⁽²¹⁾ *Κεδρηνός*, Migne 122, 60.

ἄλλος σταυροφόρον τὸν ἅγιον Σέργιον καὶ ἕτεροι σκηναὶς παριστῶσιν ἀπὸ τοῦ βίου τοῦ προφητάνακτος Δαβίδ⁽²¹⁾. Ἀλλ' ἂν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐπεκταθῶμεν, δὲν ὑπάρχει τι ἐν τῷ ναῷ, μὴδ' αὐτοῦ τοῦ κτιρίου τοῦ ναοῦ ἐξαιρουμένου, ὅπερ νὰ μὴ δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἀνάθημα, καθὼς ἄλλως τε καὶ εἰς τὰ περὶ ἀναθηματικῶν ἐπιγραφῶν θὰ δηλώσωμεν.

Ὁ ἀρχαιολογικὸς ἐν τούτοις ἐνθουσιασμὸς ἅς μὴ μᾶς παρأسύρῃ τόσον, ὥστε νὰ χάνηται ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν μας ἡ ἠθικὴ ἐκτίμησις τῶν πραγμάτων. Τὰ ἀναθήματα, ὑφ' οἷαν δῆποτε ἐξωτερικὴν ὄψιν καὶ ἂν παρουσιάζωνται, καὶ ὅσον δῆποτε θαρύτιμα καὶ ἂν εἶνε, τότε μόνον κέκτληνται ἐν τῷ Χριστιανισμῷ ἀληθῆ σημασίαν, ὅταν εἶνε φυσικὴ καὶ ἀφελῆς καὶ παιδομίμητος ἐκδήλωσις βίου θεοφιλοῦς, γίνονται δὲ μὲ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε νὰ μὴ καταπατῶνται καθήκοντα ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ. Ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ γίνεται λόγος περὶ τοῦ ἀπερισκέπτου Ἰεφθάε, ὅστις προέβη μέχρι τοῦ νὰ θυσιάσῃ εἰς Θεὸν τὴν ἀγαπητὴν θυγατέρα του, κακῶς νομίσας ἑαυτὸν ὑπὸ τῆς εὐχῆς δεδουλευμένον. Ἐν τοῖς Εὐαγγελίοις ὁ Ἰ. Χριστὸς οὐδὲν λέγει κατὰ τῶν ἀναθημάτων. Καυτηριάζει ὅμως τὴν ὑπόκρισιν τῶν Φαρισαίων, οἵτινες διὰ τῆς μεθόδου τοῦ κορβάν ἐνεθάρρουν ἄστοργα τέκνα νὰ καταπατοῦν τὴν ὅλην τοῦ Δεκαλόγου ἐντολὴν καὶ νὰ μὴ γηροκομῶσι τοὺς γονεῖς των ἐπὶ τῇ προφάσει, ὅτι ἀφιέρωσαν εἰς Θεὸν τὴν περουσίαν των! Τὸ ἄλλας, δι' οὗ πᾶσα θυσία ἀλίσζεται, εἶνε ἡ ἀγαθὴ συνείδησις καὶ ὁ ἐσωτερικὸς ἁγιασμός. Ἄν μᾶς συγκινῇ τὸ *τάμμα* τοῦ Γκούζη, ἡ γεμάτη ἀπὸ μυστικοπάθειαν εἰκὼν τῆς ἀναρρωσάσης πτωχῆς κόρης, ἥτις γυμνόπους τώρα ἀνέρχεται τὴν κορυφὴν τοῦ βουνοῦ, ὑποβασταζομένη ὑπὸ τῆς μητρὸς της, διὰ νὰ φέρῃ ἰδιοχείρως τὸ εὐλαβὲς της μικύλλον ἀφιέρωμα εἰς τὸν ἅγιον, μᾶς συγκινεῖ, ὅχι διὰ τὸν ὑλικὸν ὄγκον τοῦ προσφερομένου, ἀλλὰ διὰ τὸν πλοῦτον τῆς πίστεως ἐπὶ τὸν Πανάγαθον Θεόν, διὰ τὴν ἀπροσποίη-

(21) O. M. Dalton, Byzantine Art. & Archeology, Oxford 1911, σ. 569—576.

τον ψυχικὴν εὐγνωμοσύνην πρὸς τὸν ἐπιτρέψαντα εἰς τὴν ἐξαφανισθεῖσαν ζωὴν νὰ κυλίσῃ καὶ πάλιν γοργὸν πρὸς τὰ πρόσω τὸ ρεῦμα.

Ἀφιερώματα δύνανται νὰ προσφέρουν καὶ οἱ κακουργότεροι τῶν ἀνθρώπων, ἀρκεῖ μόνον νὰ διαθέτουν τὰ μέσα. Καὶ παράδειγμα μεταξὺ ἄλλων ἔστω τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ τοῦ Μεθυστοῦ (842—867). Αὐτός, ἂν πιστεύσῃ τις τοὺς Βυζαντινοὺς χρονογράφους, δὲν ἀφῆκεν ἱερὸν καὶ ὄσιον, τὸ ὁποῖον νὰ μὴ ἐμυκτήρισε. Περιστοιχιζόμενος ὑπὸ ὁμοτρόπων Σατύρων, πρὸς πᾶσαν αἰσχροουργίαν ἀκολάστων, ἐχειροτόνει ἐξ αὐτῶν ψευδοσυνοδικοὺς καὶ ψευδοπατριάρχην, εἰς οὓς περιετίθει χρυσοῦφάντους ἀρχιερατικὰς στολὰς καὶ ὠμοφόρια, κατωρχεῖτο τῆς θείας Μυσταγωγίας, ἐπιτελῶν αὐτὴν ἐν κιθάραις, ἐπλήρου σκεύη διάχρυσα καὶ μαργαριτοκόλλητα δι' ὄξους καὶ συνάπεως καὶ μετελάμβανε δῆθεν ἐξ αὐτῶν, καταπαίζων μετὰ τῶν φίλων αὐτοῦ τὴν ἁγ. Κοινωνίαν, ἐλιτάνευεν ἐποχούμενος ἐπὶ ὄνων καὶ φορῶν ἀρχιερατικὰ καὶ ψάλλων ἄσματα πορνικά, διὰ νὰ περιπαίξῃ τὸν λαόν του εὐσεβῶς μετὰ τοῦ Πατριάρχου λιτανεύοντα, ὑπεδέχετο τὴν ἀγαθὴν μητέρα του μεταμφιεσνύμενος εἰς πατριάρχην καὶ ἐνῷ αὐτὴ προσέπιπτε νὰ τὸν προσκυνήσῃ, αὐτὸς αἰφνης ἤσχημόναι μὲ κρότον βρωμερόν... Καὶ ὅμως ὁ τοιοῦτος καὶ τηλικοῦτος Μεθυστὴς δὲν ἔλειπεν ἀπὸ τοῦ νὰ ἀφιερῶσῃ καὶ αὐτὸς εἰς τὸν ναὸν τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας ἀφιερώματα, καὶ ἀφιερώματα μάλιστα σημαντικώτατα. «Οὕτε γὰρ τῷ δίσκῳ τῶν παλαιῶν τι κειμηλίων καὶ ἱερῶν καὶ τῶν ἀφ' οὗ γεγονάσιν ἀνθρωποτεχνουργηθέντων ἐν ναοῖς κατὰ τὸ μέγεθος ἐξισάζεται, οὔτε τις εὐπρέπεια καὶ ὠραιότης τινὶ τῶν γενομένων ἐπήνηθησεν, πάντων ἐκεῖ τῶν ὠραίων καὶ τιμίων συνδεδραμηκότων· καὶ τὸ Ποτήριον δὲ τοῦτο λίαν κατάλληλον· οὐ μὴν δὲ καὶ ὁ εἰς φωταγωγίαν κατασκευασθεὶς αὐτῷ κύκλος, ὅπερ φασὶ πολυκάνδηλον, τινὶ τῶν ἄλλων ἡλάττωται, ἀλλὰ καὶ οὗτος ἐκ χρυσοῦ ὄλος γενόμενος, λίτρας ἔχων ἐξήκοντα, τῶν ἄλλων διαφέρει κατὰ

πολύ» (23). Ἀκριβῶς ἐν τούτοις, ἐπειδὴ τὰ ἀναθήματα ταῦτα— δίσκος, Ποτήριον καὶ πολυκάνδηλον—προσεφέρθησαν παρὰ θεο-εμπαίκτου, ὁ Θεὸς ὡς ἀπὸ βδελυγμάτων θ' ἀπέστρεψεν ἀπ' αὐτῶν τὸ πρόσωπον.

Συνεβούλευε καὶ ὁ ἱ. Χρυσόστομος: «Μὴ νομίζωμεν ἀρκεῖν ἡμῖν εἰς σωτηρίαν εἰ, χήρας καὶ ὀρφανοὺς ἀποδύσαντες, ποτήριον χρυσοῦν καὶ λιθοκόλλητον προσενέγκωμεν τῇ Τραπεζῇ. Εἰ γὰρ βούλει τιμῆσαι τὴν Θυσίαν, τὴν ψυχὴν προσένεγκε, δι' ἣν καὶ ἐθύθη· ταύτην χρυσὴν ποίησον· ἂν δὲ αὕτη μένη μολύβδου καὶ ὀστράκου χεῖρων, τὸ δὲ σκεῦος χρυσοῦν, τί τὸ κέρδος;» Καὶ προσέθετεν ὁ μέγας πατὴρ τοὺς ἐξῆς λόγους, ὧν χριστιανο-πρεπέστεροι οὐδέποτε ἠκούσθησαν: «Οὐ γὰρ χρυσοχοεῖον, οὐδὲ ἀργυροκοπεῖόν ἐστιν ἡ Ἐκκλησία, ἀλλὰ πανήγυρις ἀγγέλων. Διὸ ψυχῶν ἡμῖν δεῖ. Καὶ γὰρ καὶ ταῦτα διὰ τὰς ψυχὰς προσίεται ὁ Θεός. Οὐκ ἦν ἡ τράπεζα ἐξ ἀργύρου τότε ἐκείνη, οὐδὲ τὸ ποτήριον χρυσοῦν, ἐξ οὗ ἔδωκε τοῖς μαθηταῖς ὁ Χριστὸς τὸ αἷμα τὸ ἑαυτοῦ» (24). Τὰ ἀναθήματα εἶνε πραγματικὰ (vota realia) καὶ προσωπικὰ (vota personalia). Ὅσον ἀνώτερος εἶνε ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὴν ὕλην, ἄλλο τόσον καὶ ἡ προσφορὰ τοῦ προσώπου του ὑπερέχει τὴν προσφορὰν τοῦ ἐξ ὕλης πεποιημένου ἀφιερώματος. Ὁ φόρος, ὃν τῷ Καίσαρι ἀπένεμον οἱ ὑπήκοοί του, ἦτο ὁ κῆν-σος, ἐφ' οὗ ἡ εἰκὼν τοῦ Καίσαρος. Καὶ ὁ κάλλιστος φόρος, δι' οὗ θὰ ἀναγνωρίσωμεν τὴν κυριαρχίαν τοῦ Θεοῦ ἐφ' ἡμᾶς, εἶνε ἡ εἰς Θεὸν ἀφιέρωσις τῆς ψυχῆς, ἐφ' ἣς τὸ ἐκτύπωμα εὔρηται καὶ ἡ εἰκὼν τοῦ Θεοῦ.

ΚΕΦ. ΚΔ'.

ΤΑ ΙΕΡΑ ΛΜΦΙΑ

«Οἱ τῶν βασιλέων θάλαμοι καὶ δπόσα ἀνθρώποις ἱερά τε καὶ τίμια (ἔγραψεν ὁ Γρηγοῤῥας) ὑπὸ παραπετάσμασιν ἄλλα

(23) Συνέχεια Θεοφάνους, Migne 109, 216—225 καὶ 260—261.

(24) Χρυσόστομ. ὁμιλ. 50ῃ εἰς Ματθ. ἀνάγνωθι: ὁλοκλήρους § § 3—4. Migne 58, 508.

ἄλλοις καλύπτονται, ἵνα μήτε δήμοις ἀνοσίοις προκείμενα κιβδη-
λεύηται, μήτε περιφρονῇται διὰ τὸ τῆς καταλήψεως πρόχειρόν
τε καὶ ἄπονον» (¹). Ἐκ τῆς τοιαύτης ἀρχῆς τοῦ κατακαλύπτειν
τὰ ἱερὰ καὶ τίμια, λόγῳ θρησκευτικῆς περιποιήσεως καὶ εὐλα-
θείας, προῆλθον παρὰ μὲν τοῖς ἀρχαίοις "Ελλήσιν οἱ διάφοροι
πέπλοι, δι' ὧν ξόανα καὶ ἀγάλματα ἐσκεπάζοντο ἀπ' ἀρχαιο-
τάτων χρόνων (²), παρὰ δὲ τοῖς Ἑβραίοις τὰ «καταπετάσματα»,
«κατακαλύμματα» καὶ «ἐπικαλύμματα» τῆς Σικηνῆς τοῦ μαρ-
τυρίου (³), καὶ τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις ἱεροῦ, τὰ ἐξ ὑακίνθου καὶ
πορφύρας καὶ κοκκίνου καὶ βύσσου κεκλωσμένα καὶ νενησμένα,
ἅτινα εἰς δέκα καὶ τρία ὁ ραββινοφιλόσοφος Μαΐμωνίδης ἀναδι-
βάζει (⁴), παρὰ δὲ τοῖς Χριστιανοῖς καὶ τὰ ἄλλα μὲν βῆλα καὶ
προκαλύμματα, τὰ ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν τῶν πολλῶν κρύπτοντά
τὸ μυστικὸν θέατρον τῆς Ὑπερφουδ. Μυσταγωγίας, ἐξαιρέτως
δὲ τὰ ἄμφια, ἀμφιάσματα ἢ ἀπλώματα, δι' ὧν τὸ θεῖον θυσια-
στήριον καὶ τὰ ἐπ' αὐτοῦ ἱερὰ σκευὴ ἀνέκαθεν ἐσκεπάσθησαν,
ἵνα μὴ ὡς κοινὸν καὶ εὐάλωτον χρῆμα θεωρῶνται.

Τὸ ἀρχαιότερον θεδαίως κάλυμμα ἢ ἀμφίασμα τῆς ἁγ.
Τραπεζῆς (κατ' ἀπομίμησιν τῆς ὁποίας πολλῶ βραδύτερον θὰ
διακοσμηθῇ καὶ τὸ παρατραπέζιον) ὑπῆρξεν ἔν καὶ μόνον: λευκὴ
τις ἐκ λινοῦ ὀθόνη ἐν σχήματι τραπεζομανδήλου, ἣτις ἐξειλίσ-
σετο ἐπὶ τῆς ἁγ. Τραπεζῆς, ὡς αἰετὶς ἐπρόκειτο τὸ μυστήριον τῆς
θ. Εὐχαριστίας νὰ ἱεουργηθῇ, καί, διπλουμένη ἢ ἐλισσομένη,
ἀπετίθετο πρὸς τὸ ἄκρον τοῦ θυσιαστηρίου καὶ πάλιν, εὐθὺς ὡς
ἐπερατοῦτο ἡ Μετάληψις καὶ τὰ Δισκοπότηρα ἀπετίθεντο εἰς
τὸ σκευοφυλάκιον. Ἀλλ' ἐπειδὴ, κατὰ τὴν ἀκίβδηλον πίστιν τῆς

(¹) Γεηγοῤῥά Ἱστορ. βιβλ. Γ'. Κολωνία, 1615, σ. 360. Ὁμοίως ἐκφράζεται καὶ Ἰόδιος ὁ μοναχός: «Τὰ ἅγια νοερώς μὲν τοῖς Σεραφεῖμ καὶ Χερουβεῖμ, ὕλκως ■■ καταπετάσμασι καὶ πτεροῖς καὶ πύλαις καὶ κλειθροῖς περιστοιχίζεται». Παρὰ Φωτίῳ, Μυριόβιβλον ἢ Βιβλιοθήκη, Rothomagi, 1653, σ. 629.

(²) Ἰλιάδ. Ζ' 303. Α. Ρ. Ραγκαβῆ, Ἱστορ. ἀρχαίας καλλιτεχνίας, Ἀθήναι 1865, τόμ. Α', σ. 83.

(³) Ἑξοδ. κστ', 14 καὶ 31.

(⁴) Κέλέ Mikdash, κεφ. 7. παρὰ Lightfoot, Works, ἐκδ. Pitman's London 1823. ix, 280.

Ἐκκλησίας, τὰ μεταλαμβανόμενα ἦσαν καὶ εἶνε αὐτὸ τὸ Σῶμα καὶ Αἷμα τοῦ ὑπὲρ ἡμῶν νεκρωθέντος καὶ ταφέντος Λόγου, κατὰ φυσικὴν ἀκολουθίαν καὶ ἡ τοιαύτη ὁθόνη δὲν ἤργησε νὰ παραλληλισθῇ πρὸς τὴν καθαρὰν σινδόνα, ἐν ᾗ ὁ εὐσχήμων βουλευτὴς τὸ Ἀχραντον Σῶμα ἐνείλησε καὶ σινδὼν ν' ἀποκληθῇ ἐντεῦθεν, καθὼς μαρτυρεῖται ἀπὸ Ἰσίδωρον τὸν Πηλουσιώτην, γράψαντα κατὰ τὸν 5ον αἰῶνα: «Ἡ καθαρὰ σινδὼν, ἡ ὑφαπλουμένη τῇ τῶν θείων δώρων διακονίᾳ, ἡ τοῦ Ἀριμαθείου ἐστὶν Ἰωσήφ λειτουργία. Ὡς γὰρ ἐκεῖνος τὸ τοῦ Κυρίου Σῶμα σινδόνι ἐνείλησας τῷ Τάφῳ παρέπεμψε, δι' οὗ ἅπαν τὰ γένος ἡμῶν τὴν Ἀνάστασιν ἐκαρπώσατο, οὕτω καὶ ἡμεῖς ἐπὶ σινδόνης τὸν ἄρτον τῆς προθέσεως ἀγιαζόντες, Σῶμα Χριστοῦ ἀδιστάκτως εὐρίσκομεν, ἐκεῖνην ἡμῖν πηγάζον τὴν ἀφθαρσίαν, ἣν ὁ παρὰ Ἰωσήφ μὲν κηδευθεὶς, ἐκ νεκρῶν δὲ ἀναστὰς Ἰησοῦς ὁ Σωτὴρ ἐχαρίσατο» (*). Ὡς βλέπει ὁ ἀναγνώστης, ὁ Πηλουσιώτης, ὁ τὸν μοναστικὸν καὶ ἄρα ἀρχαιοπρεπέστερον διαγράφων διάκοσμον, ὁμιλεῖ ἐνταῦθα περὶ ἐνὸς καὶ μόνου ἀπλώματος τῆς ἀγ. Τραπέζης, οὗτινος καὶ τὸ ὄνομα δικαιολογεῖ μυστικῶς.

Ἀλλὰ ταχέως ἡ σινδὼν δὲν ἐθεωρήθη ἀρκοῦσα. Μὲ τὴν ὁλονὲν ἀναπτυσσομένην πολυτέλειαν τῶν ναῶν, τὴν εἰς τὰς πρωτευούσας τοῦ κράτους παρατηρουμένην ἤδη πρὸ τοῦ Πηλουσιώτου, ὥφειλε νὰ συμβαδίσῃ καὶ ἡ τοῦ θυσιαστηρίου εὐτρέπεις. Αὐτοκράτορες, καθ' ἃ πληροφορούμεθα, ἐφιλοτιμοῦντο νὰ λαμπρύνουν ἐπὶ μᾶλλον τὸ ἐξοχώτερον μέρος τῶν ἁδύτων, ὡς ὁ Κωνστάντιος, ἐπὶ παραδείγματι, ὅστις, πανηγυριζομένων τῶν ἐγκαινίων τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας, προσήγαγε πολλὰ ἀναθήματα, μεταξὺ δ' αὐτῶν καὶ «διάλιθα χρυσοφῇ ἀπλώματα τοῦ ἀγ. θυσιαστηρίου» (**). Πλούσιαι δὲ καὶ ἀριστοκρατίδες κυρίαι ἀφίερουν τὰς βαρυτίμους ἀμφιέσεις των, ἵνα δι' αὐτῶν κοσμηθῇ καταλλήλως τὸ ἱερώτατον τοῦ ναοῦ σημεῖον, καθὼς ἡ δόξα Μελάνη, ἢ Μελανία ἢ νεωτέρα, ἣτις εἰκοσαέτις ἀποταξαμένη

(*) Ἰσίδωρον Πηλουσιώτου ἐπιστ. 123 βιβλίου Α'. Migne 78, 264.

(**) Πασχάλιον Χρονικόν, ἐκδ Βόννης τόμ. Α', σ. 544—5.

τὸν ἑγγαμον βίον, ὃν ἔζησεν ἔτη ἑπτὰ ἀπὸ τῆς παρθενίας αὐτῆς, «πρῶτον μὲν πάντῃ αὐτῆς τὰ σῆρικὰ ἡμιφόρια τοῖς θυσιαστηρίοις καλύμματα ἐδωρήσατο, ὡς τοῦτο πεποίηκε προηγουμένως καὶ ἡ σεδασμιωτάτῃ Ὀλυμπιάς· τὰ δὲ λοιπὰ σῆρικὰ ἐνδύματα συγκόψασα, διάφορα ἐποίησεν ἐκκλησιαστικὰ ἐπιπλα» ('). Ἡ εὐσεβὴς συνήθεια πλατύνεται καὶ «ἡ ἀλουργὶς τοῦ σεπτοῦ θυσιαστηρίου» (ὡς ὁ ἐν Ἀπαμείᾳ κληρὸς ἐν ἐπιστολῇ του τῷ 356 τὴν ἀπεκάλει) περιβάλλει τοῦντεῦθεν ὡς δεύτερον ἀμφίασμα τὸν Ἀναίμακτον Βωμόν. Κεχρυμμένη δὲ τὴν πλὴν ἡ ἀρχικὴ σινδὼν ὑπ' αὐτήν, προσλαμβάνει ἐν ὑστέροις χρόνοις τὸ ὄνομα τοῦ κατὰσαρκά ἢ κατασαρκίου, ὡσεὶ τρόπον τινὰ τὸ θυσιαστήριον κατέστη σεσαρκωμένον τι καὶ ἔμψυχον, ἐνῷ ἡ ἀλουργὶς τιτλοφορεῖται τραπεζοφόρον ἢ ἐνδυτὴ καὶ ἀνακαλεῖ εἰς τὴν μνήμην, κατὰ τοὺς ὁψιαιτέρους ἀλληγοριστάς, εἴτε τὸν κόλπον τῆς Θεοτόκου, τῆς γαλακτροφῆσάς τὸν ἡμᾶς Τροφοδοτοῦντα (8), εἴτε τὰ ἱμάτια τοῦ ἐπὶ τοῦ Θαδῶρ μεταμορφωθέντος ἐν δόξῃ Χριστοῦ, τὰ ἀπαστράφαντα ὡς τὸ φῶς (9). Ἡ τελευταία παρομοίωσις δὲν εἶνε ὅλως ἄστοχος καὶ ἰδίᾳ ἂν ληφθῇ ὑπ' ὅψιν ἢ ὁσημέραι αὐξανομένη εὐπρέπεια τῆς ἐνδυτῆς, εἰς ἣν εὐπρέπειαν οὐκ ὀλίγον συνέβαλλον οἱ βασιλεῖς οἱ φιλόχριστοι. Διότι ἰδικόν των προνόμιον αὐτοὶ ἐθεώρουν τὸ νὰ ὑπαλλάσσωσι τὴν ἐνδυτὴν κατὰ πᾶν Μέγα Σάββατον, ἀφαιροῦντες μὲν ἰδιοχείρως τὴν παλαιότεραν, νέαν δὲ ἀντ' αὐτῆς ἀπλοῦντες (10), ἀνάλογον μὲν πρὸς τὴν βασιλικὴν των μεγαλοδωρίαν, κατακόσμητον δὲ ὑπὸ σταυρῶν καὶ ἄλλων ἐμβληματικῶν ἱερῶν. Ὁ Πορφυρογέννητος μάλιστα ποιεῖται λόγον καὶ περὶ ταβλίου τῆς

(1) Παλλαδίου Λαυσαϊκῆς ἱστ. κεφ. ριβ'. Migne 34, 1223.

(8) «Ἡ ἐνδυτὴ, ὁ κόλπος τῆς Θεοτόκου»· ψευδο—Σωφρόνιος § 5. Migne 87, 3985.

(9) Συμ. Θεσσαλον. Περὶ ἁγ. ναοῦ, κεφ. ριβ'. Migne 155, 316—7.

(10) «Τῇ ἐπαύριον, ἥτις ἦν τὸ ἁγ. Σάββατον.....προῆλθεν ὁ βασιλεὺς [Λέων ὁ Χάξαρος δηλ.] εἰς τὴν Μεγ. Ἐκκλησίαν· καὶ ὑπαλλάξας τὴν ἐνδυτὴν, ὡς ἔθος ἐστὶ τοῖς βασιλεῦσιν, ἐπανῆλθεν ἐν τῷ ἁμῶνι σὺν τῷ υἱῷ». Θεοφάνους Χρονογραφία, Migne 108, 379.

ἀγίας ἐνδυτῆς, ὃ ἐστὶ χρυσοκεντήτου ἢ ἐνυφάντου εἰκόνας, ἣν ὁ αὐτοκράτωρ, εἰσερχόμενος εἰς τὸ ἅγ. βῆμα, ἡσπάζετο, διὰ χειρὸς τοῦ Πατριάρχου αὐτῷ προσφερομένην ⁽¹¹⁾. Ἐννοεῖται ὅτι ἐν ἡμέραις πένθους ἅπανα ἢ τοιαύτη λαμπρότης ἦτο δυνατόν ν' ἀμαυρωθῇ, οἷον ὅταν ὁ Πατριάρχης ΚΠόλεως Ἀκάκιος «καὶ ἑαυτὸν καὶ τὸν θρόνον καὶ τὸ θυσιαστήριον μελανοῖς ἐνδύμασιν ἡμφίεσε», διότι ἔμαθεν ὅτι ὁ ἐπιβάτης τοῦ θρόνου καὶ μονοφυσίτης Βασιλίσκος τὴν ἐν Καλχηδόνι σύνοδον ἡθέτησεν ⁽¹²⁾.

Ἡ παλαιὰ λοιπὸν συνήθεια τοῦ νὰ ἐκδιπλῶνται καὶ ἐφαπλοῦται ἐπὶ τῆς ἁγ. Τραπέζης ὕφασμά τι κατὰ τὴν τῶν τιμίων Δώρων καθαγίας καὶ μετάληψιν θὰ παύσῃ καὶ θὰ λησμονηθῇ; Ὅχι. Ἀλλ' ἐπειδὴ τῶρα πλέον ἢ σινδὼν ὑπὸ τῆς ἐνδυτῆς κατεκαλύφθη καὶ εἰς κατασάρκιον μετεβλήθη, τρίτον μετὰ τὸ δεῦτερον δημιουργεῖται ἀμφίασμα, λινοῦν καὶ τετράγωνον ἐν σχήματι μανδηλίου, μόνον καὶ μόνον διὰ νὰ ἐκτελῇται ἐπ' αὐτοῦ τὸ ἔργον τῆς πρωταρχικῆς σινδόνης. Ἐντεῦθεν καὶ ὠνομάσθη εἰλιτὸν ἢ εἰλητὸν, καθὼ ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου εἰλιγμένον ἢ εἰλημένον ὥς ἡ ὀθόνη τοῦ Πηλουσιώτου, ὅπως ἀπλούμενον δέχεται τὸν σφαγέντα Κύριον. «Τὸ εἰλητὸν—γράφει ὁ Γερμανός, ὁ γνωρισθεὶς καὶ μὲ τὰ τρία ἀμφιάσματα—σημαίνει τὴν σινδόνα, ἐν ᾗ ἐνειλήθη ὁ Χριστὸς τὸ σῶμα» ⁽¹³⁾. «Τὸ εἰλιτὸν—προσθέτει καὶ ὁ Ψευδο-Σωφρόνιος—ἡ σινδόνη, μεθ' ἧς ἐνεταφιάσθη....οἱ διάκονοι ἀπλοῦσι τὸ εἰλιτὸν ὥς Ἰωσήφ καὶ Νικόδημος, μέλλοντες καὶ αὐτοὶ ἐνταφιάζειν τὸν Κύριον» ⁽¹⁴⁾. «Τὸ εἰλητὸν—συνυπηχεῖ βραδύτερον καὶ ὁ Θεσσαλονίκης—εἰς δῆλωσιν τῆς νεκρώσεως ἅμα Χριστοῦ καὶ τῆς ἀναστάσεως, ὅτι καὶ μετὰ τὴν ἔγερσιν οἱ Ἀπόστολοι τοῦτο μετὰ τῶν ἐνταφίων εἶδον ἐντετυλιγμένον εἰς εἰς ἓνα τόπον· εἰλημένον ἐστὶ καὶ εἰλητὸν λέγεται» ⁽¹⁵⁾. Βλέπε πῶς ἐπὶ τοῦ τελευταίου σημείου ἡ ὁλονὲν

⁽¹¹⁾ Κ. Πορφυρογεν. "Εκθ βασιλ. τάξ. Α', 10. Migne 102, 164.

⁽¹²⁾ Θεόδωρος Ἀναγνώστης Α', 32. Migne 86, i, 181.

⁽¹³⁾ Γερμανοῦ, Μυστικὴ θεωρία § 33. ἔκδ. Προτταφερράτας.

⁽¹⁴⁾ Ψευδο-Σωφρόνιος, Migne 87, 3985.

⁽¹⁵⁾ Σνμ. Θεσσαλον. περὶ ἁγ. ναοῦ, ριβ'. Migne 155, 317.

ὀγκουμένη ἀλληγορία προσθέτει νέας ἐξηγήσεις εἰς τὰς παλαιάς. Διὰ τὸν Γερμανὸν καὶ τὸν Ψευδο-Σωφρόνιον τὸ ἄμφιον τοῦτο συνεχίζει τὸ ὑποῦργημα τῆς νεκρικῆς σινδόνης καὶ συνδέεται ἄρα μὲ τοῦ Χριστοῦ τὸν θάνατον. Ἄλλ' ἐπειδὴ μετὰ τὴν ἀνάστασιν ὁ Πέτρος, εἰσελθὼν εἰς τὸ μνημεῖον, εἶδε πρὸς τοῖς ὀθονίοις καὶ τὸ σουδάριον, ὃ ἦν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς Αὐτοῦ, οὐ μετὰ τῶν ὀθονίων κείμενον, ἀλλὰ χωρὶς ἐντετυλιγμένον εἰς ἓνα τόπον ⁽¹⁶⁾, ὁ Θεσσαλονίκης συνέδεσε τὸ εἰλητὸν καὶ μὲ τὴν ἀνάστασιν. Ὡς ἐν τῷ κόσμῳ τῆς ὕλης, οὕτω καὶ ἐν τῷ κόσμῳ τῶν τύπων, τὰ πάντα ρεῖ. Μετὰ τὴν σινδόνα, τὴν ἐνδυτὴν καὶ τὸ εἰλητὸν ἐπέ- τέθη ἐπὶ τῆς ἀγ. Τραπεζῆς ὕστατον καὶ τὸ ἀντιμήνσιον, περὶ οὗ ὁ λόγος εἰς τὸ ἐπόμενον κεφάλαιον. Καθὼς δέ ποτε ἐν προ- γενεστέροις χρόνοις ἡ ἀλουργίς τοῦ θυσιαστηρίου κατεκάλυψε καὶ ἠφάνισεν ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν τὴν πρωτογενῆ σινδόνα, οὕτω καὶ τὸ ἀντιμήνσιον ἐπέπρωτο ἐν τοῖς ὑστέροις καιροῖς ν' ἀπορρο- φήσῃ ἐν ἑαυτῷ τὸ εἰλητὸν καὶ εἰδοποιηθῇ μάλιστα τὴν διακο- νίαν ἐκείνου, ἐφ' ἧς οὐδὲν εἶχε δικαίωμα.

Ἄλλὰ μὲ τὸ κατασάρκιον, τὴν ἐνδυτὴν καὶ τὸ εἰλητὸν ἡ ἀμφίσεις τῆς ἀγ. Τραπεζῆς δὲν ἐπερατώθη. Εἰς ταῦτα προ- σθετέον καὶ τὸ ἀπὸ τῶν τεσσάρων ὄψεων τοῦ κιθωρίου εἴ που ὑπῆρχε (διότι ὅλαι αἱ ἄγ. Τράπεζαι δὲν ἐστεγάζοντο καὶ μὲ κιθώριον, προσδίδον εἰς αὐτὰς τὴν ὄψιν μεγαλοπρεποῦς θρόνου, ἀλλὰ πλεῖσται ὅσαι ἀπέμενον μὲ τὴν ὄψιν ἀφελῇ καὶ τοῦτ' αὐτὸ τραπεζικὴν) εἰς ταῦτα, λέγω, προσθετέον καὶ τὸ ἀπὸ τοῦ κιθωρίου ἐκκρεμάμενον καταπέτασμα ἢ τετράβηλον, ἀμφίασμα ἡλικίας παλαιᾶς. Διότι περὶ τοῦ ἀμφιάσματος τούτου ὁμιλεῖ οὐ μόνον ὁ Θεοφάνης, ὅταν γράφῃ ὅτι τῷ 811 Μιχαὴλ ὁ τοῦ Ραγ- γαβὲ «προσήγαγε πολυτελῆ κόσμον τῷ ἁγίῳ θυσιαστηρίῳ ἐν.... τετραβήλοις ἀρχαιοτεύκτοις ἐκ χρυσοῦ καὶ παρφύρας λαμπρῶς καθυφασμένοις καὶ θαυμασταῖς ἀγίαις εἰκόσι πεποικιλμένοις» ⁽¹⁷⁾, οὐδὲ ἀπλῶς ὁ πρὸ τοῦ Θεοφάνους ἀκμάσας Σιλεντιάριος ἐν τοῖς

⁽¹⁶⁾ Ἰω. κ', 7.

⁽¹⁷⁾ Θεοφάνους, Χρονογραφία, Migne 108, 993.

περὶ τῶν «καλυπτρῶν» τοῦ θυσιαστηρίου τῆς ἁγ. Σοφίας ἀφθό-
νοις στίχοις του, ὧν τινες θὰ παρατεθῶσιν ἀμέσως, ἀλλὰ πολὺ
ἐνωρίτερον ὁμιλεῖ ὁ Θεοδώρητος ὅταν, ἐξιστορῶν τὰς πρὸς τὴν
Ἑκκλησίαν τῆς Αἰλίας (δηλ. Ἱερουσαλήμ) προσφορὰς τοῦ πρώ-
του Χριστιανοῦ βασιλέως, ἀφηγῆται, ὅτι, χάρις εἰς τὸν Μ. Κων-
σταντῖνον, «διεκοσμεῖτο τὸ θυσιαστήριον βασιλικοῖς τε παραπε-
τάσμασι καὶ κειμηλίοις λιθοκολλήτοις χρυσοῖς» (18). Ὅτι δὲ
ταῦτα τὰ παραπετάσματα, ἢ καταπετάσματα, ἢ τετράβηλα, τὰ
ἀπὸ τοῦ κιθωρίου τοῦ θυσιαστηρίου ἐκκρεμάμενα, δὲν πρέπει
νὰ συνταυτισθῶσι μὲ τὸ ἄλλο ἐκεῖνο καταπέτασμα, ἢ βῆλον, ἢ
ἀμφίθυρον, τὸ ἐξελκόμενον πρὸ τοῦ παλαιοῦ ἔρκους, ἢ κιγκλιδώ-
ματος τῶν ἀδύτων ἐν στιγμαῖς ἱερωτάταις καὶ ἀναπληροῦν τὴν
ἐλλειψιν τῶν πρώτων, μαρτυρεῖται τὸ μὲν ἐκ τῆς διαφορᾶς τῆς
ὀνομασίας, τούτου μὲν ὡς ἀπλῶς «βήλου» γνωριζομένου, ἐκείνου
δὲ ὡς «τετραβήλου», τὸ δὲ ἐκ τῆς περὶ αὐτοῦ διεξοδικωτάτης
περιγραφῆς τοῦ προρρηθέντος ἐγκωμιαστοῦ τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας,
οὕτινος οἱ εἰς τὸ μέρος τοῦτο ζωγραφικώτατοι στίχοι ἀνακα-
λοῦσι τὴν περιγραφὴν τῆς ἀσπίδος εἰς τὸ Σῖγμα τῆς Ἰλιάδος.

Πῇ φέρομαι; Πῇ μῦθος ἰὼν ἀχάλινος ὁδεύει;

Ἵσχεο τολμήεσσα μεμυκότη χεῖλεϊ φωνή.

μηδ' ἔτι γυμνώσειας ἃ μὴ θέμις ὄμμασι λαῶν.

Μυστοπόλοιο δ', ὑπὸ χερσὶν ὅσοις τόδε θέσμα κελεύει,

σιδωνίης φοίνικι βεδαμμένον ἀνθεῖ κόχλου

φᾶρος ἐφαπλώσαντες, ἐρέψατε νῶτα τραπέζης,

τέτρασι δ' ἀργυρέῃσιν ἐπὶ πλευρῇσι καλύπτρας

ὀρθοτενεῖς πετάσαντες, ἀπείρονοι δείξατε δῆμῳ

χρυσὸν ἄλλης καὶ φαιδρὰ σοφῆς δαιδάλματα τέχνης.

Καὶ ἀρχίζει μετὰ τὴν ἐνθουν ἀποστροφὴν νὰ ἐκθέτῃ ὁ ποιητὴς
πῶς ἐπὶ τῆς μιᾶς τοῦ τετραβήλου ὀψεως, ἤτοι τῆς προσόψεως,
παριστάνετο ἡ σεμνὴ μορφή τοῦ Χριστοῦ, οὐχὶ διὰ γλυφίδος
γεγλυμμένη ἢ ραφίδος κεκεντημένη, ἀλλ' ἐπ' αὐτοῦ τοῦ ἰστοῦ
συνυφασμένη διὰ τῆς εὐφυοῦς συναρμογῆς τῶν πολυχρῶων νημά-
των τοῦ μεταξοσκώληκος· τὰ δάκτυλα τῆς δεξιᾶς ἐξετείνοντο ὡς
νὰ ὠμίλει, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς ἐκράτει τὸ ἱ. Εὐαγγέλιον,

(18) Θεοδώρητου, Ἑκκλ. Ἱστ. Α', 29. Migne 82, 988.

Ἦτοικε δὲ δάκτυλα τείνειν
δεξιτερῆς, ἅτε μῦθον ἀειζῶντα πιφαύσκων,
λαιῇ βίβλον ἔχων ζαθέων ἐπιίστορα μύθων,
βίβλον ἀπαγγέλλουσαν ὅσα χραισμήτορι βουλῇ
αὐτὸς Ἀναξ ἐτέλεσεν, ἐπὶ χθονὶ ταρσὸν ἐρείδων.

Δεξιόθεν καὶ ἀριστερόθεν τοῦ Χριστοῦ ἀπεικονίζοντο οἱ κορυφαῖοι Ἀπόστολοι:

Παῦλος, ὅλος σοφίης θεοδέγμονος ἔμπλεος ἀνὴρ
καὶ σθεναρὸς κληδοῦχος ἐπουρανίων πυλεώνων....
Ὅς μὲν ἐλαφρίζει καθαρῆς ἐγκύμονα ρήτρης
βίβλον, ὁ δὲ Σταυροῖο τύπον Χρυσέης ἐπὶ ράβδου.

Εἰς τὰ ἄκρα τοῦ χρυσοδέτου πέπλου κατέγραψεν ἡ θαυμαστὴ
τέχνη, ἐδῶ μὲν τὰ ἐκπαιδευτικὰ ἢ φιλανθρωπικὰ ἰδρύματα, ἐκεῖ
δὲ τοὺς ἱεροὺς δόμους, τοὺς ὑπὸ Ἰουστινιανοῦ καὶ Θεοδώρας
κτισθέντας, ἐνῶ ἀλλάχου

θαύματα λάμπει

οὐρανοῦ Χριστοῦ. Χάρις δ' ἐπιλείβεται ἔργοις.

Καὶ τοιαύτη μὲν συντόμως ἡ πρόσοψις. Ἐπὶ δὲ τῶν λοιπῶν
τριῶν ὅψεων τῶν «καλυπτρῶν» ἡδύνατό τις νὰ ἰδῇ τοὺς εὐσε-
βεῖς τοῦ ναοῦ ἰδρυτάς, συνάπτοντας τὰς παλάμας ποῦ μὲν μετὰ
τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου, ποῦ δὲ μετὰ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ. Καὶ
ὅλα ταῦτα ἦσαν ἔργον οὐχὶ γραπτὸν ἢ κεντητόν, ἀλλ' ἐνύφαντον!

Πάντα δὲ πήννης

νήμασι χρυσοπόρων τε μίτων ποικίλλεται αἶγλη! ⁽¹⁹⁾

Τίς ἡ ἢ λειτουργικὴ χρῆσις τοῦ ἀπὸ τοῦ κιθωρίου ἐξηρ-
τημένου τετραβήλου ἢ καταπετάσματος; Ἰνα, καταπίπτον κατὰ
τὴν μετουσίωσιν τῶν θ. Δώρων, κατακαλύπτῃ τὸν ἱεουργοῦντα
ἀπὸ τῶν ὀμμάτων τοῦ διὰ τοῦ ἀρχαίου κιγκλιδώματος παρακο-
λουθοῦντος τὰ τελούμενα λαοῦ καὶ προσδίδῃ οὕτως εἰς τὰ
μυσταγωγούμενα ὅψιν νεφελωδεστέραν καὶ μυστηριοπρεπεστέ-
ραν. Ἐπειδὴ ὁμως, ὥς ἔφθημεν εἰπόντες, πᾶσα ἁγ. Τράπεζα

(19) Π. Σιλεντιαρίου Ἐκφρ. ἁγ. Σοφίας στίχ. 755—805, Migne 86, ii, 2148—
50. Περὶ τῶν ἀπαραμύλλων προϋόντων τῆς Βυζαντινῆς ὑφαντικῆς πρὸς Ch. Diehl,
Manuel d' Art Byzantin, σ. 601 καὶ ἐξ. καὶ 798 καὶ ἐξ. O. M. Dalton, Byzantine
Art & Archeology, σ. 577—602.

δὲν ἐσκεπάζετο καὶ ἀπὸ κιθώριον, ἀλλὰ τὰ πλείονα τῶν θυσιαστηρίων διετήρουν τὴν ἀπλουστέραν μορφήν των, διὰ τοῦτο εἰς τὰ ἁγ. βήματα, τὰ στερούμενα κιθωρίου, ἐπενοήθησαν τὰ ὀλίγον κατ' ὀλίγον καὶ ἐπὶ πάντων ἐν γένει τῶν ναῶν ἐπεκταθέντα βήλα τῶν βημοθύρων· τὴν δὲ θέσιν καὶ τὸ ὑπόργγμα τοῦ τετραθήλου τῆς ἁγ. Τραπεζῆς προσέλαβεν ἤδη τὸ μεῖζον τῶν τριῶν ἐκείνων δισκοποτηροκαλυμμάτων ἢ «ἀγίων σπαργάνων»⁽²⁰⁾, ὅπερ μέχρι σήμερον ὀνομάζεται ἀήρ. «Τὸ κατὰ πέτασμα, ἦτουν ὁ ἀήρ ἐστὶ καὶ λέγεται (ἐρμηνεύει ὁ Γερμανδός) ἀντὶ τοῦ λίθου, οὗ ἡσφαλίσατο τὸ μνημεῖον ὁ Ἰωσήφ, ὅπερ καὶ ἐσφράγισεν ἡ τοῦ Πιλάτου κουστωδία»⁽²¹⁾. Βλέπε ἐνταῦθα πῶς τὸ αὐτὸ λειτουργικὸν ἐπιπλὸν γνωρίζεται μὲ δύο συγχρόνως ὀνόματα, μέχρις οὗ τὸ παλαιότερον θὰ ἐξαλειφθῇ ὑπὸ τοῦ χρόνου. Ὀνομάζεται καταπέτασμα. Διατί; Διότι ἐκπληροῖ τὸ ἔργον τοῦ ἀπὸ τοῦ κιθωρίου ποτὲ ἐξηρημένου καταπετάσματος, οὗτινος νόμιμος διάδοχος ἐγένετο, σκέπον ὥς ἐκείνο τὰ ἁγία· ἐντεῦθεν καὶ ὁ τιναγμὸς καὶ κραδασμὸς αὐτοῦ, ὑπεράνω τῶν τιμίων Δώρων σήμερον σειομένου κατὰ τὴν ἀπαγγελίαν τοῦ Συμβόλου, ὅπερ μόνον ὧτα μεμνημένων ἐπιτρέπεται ν' ἀκούσουν, ἀλλ' ὅχι καὶ ἄλλος τις. Κατὰ τὴν ὥραν ταύτην τὸ πάλαι κατέπιπτεν ἐπὶ τοῦ ἱεουργοῦτος τὸ ἀπὸ τοῦ κιθωρίου καταπέτασμα καὶ καταπίπτον, φυσικῶς τῷ λόγῳ, ἐκραδαίνετο ὑπὲρ τὴν κεκλιμένην αὐτοῦ κεφαλὴν⁽²²⁾. ὅπερ εὐκρινέστερον διαφαίνεται νῦν ἐν ἀρχιερατικῇ λειτουργίᾳ, ὅταν ὑπὲρ τὴν κεκυφύαν πρὸ τῶν Ἀγίων κεφαλὴν τοῦ ἀρχιερέως σείεται τὸ κάλυμμα τοῦτο ἀνοικτὸν διὰ χειρὸς τῶν ἐνθεν καὶ ἔνθεν αὐτοῦ ἱσταμένων ἱερέων. Ὀνομάζεται δὲ καὶ ἀήρ. Διατί; Ὅχι διότι,

⁽²⁰⁾ «Προσκυνούσιν [οἱ δεσπόται] τὰ... δύο ἁγ. Ποτήρια καὶ τοὺς ἁγ. δύο δίσκους καὶ τὰ ἁγία σπάργανα». *Κ. Πορφυρογεν.* "Εκθ. βασ. τὰξ. Α', 10. Migne 112, 165.

⁽²¹⁾ Γερμανοῦ Μυστ. Θεωρία, Migne 98, 400.

⁽²²⁾ Βλαδιμήρου Τροϊτικῇ Ἱστορίᾳ τοῦ Ἐπιταφίου ἐν «Θεολογ. Ἀγγελιοφόρῳ» Μόσχας· ὅρα βιβλιοκρισίαν τούτου ὑπὸ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ ἐν «Ἐκκλησιαστικῷ Φάρῳ» Ἀλεξανδρείας, τόμ. Θ', 501—3.

ἐπικαλύπτει τὰ Ἅγια, εἰκονίζουσα τὸν σκοτεινὸν ἀέρα τῆς νυκτός, καθ' ἣν ὁ Κύριος ἐπροδόθη, κατὰ τὴν βεβιασμένην ἀλληγορίαν τοῦ Ἀνδιδῶν (²³), ἀλλὰ διότι δι' αὐτοῦ ὡς διὰ ριπιδίου ριπίζονται κατὰ τὴν θ. μυσταγωγίαν τὰ Ἅγια καὶ ἀερίζονται. Τὸν ἀέρα ὡς κάλυμμα ἀναφέρει καὶ Θεόδωρος ὁ Στουδίτης, προσεπονομάζων αὐτὸν καὶ ἀνώτατον πέπλον, ἢ ἀπλῶς τὸ πέπλον: «ὁ δὲ ἱερεὺς τῇ ἀνωτάτῃ πέπλῳ, ὃ καὶ ἀέρα οἶδεν ὁ λόγος καλεῖν, τὰ Δῶρα ἐπικαλύπτει· ἐν δέ γε τῇ τῆς ὑψώσεως ὥρᾳ οὐ μέντοι αἶρει τὸ πέπλον» (²⁴).

Ἀπὸ τοῦ 13ου αἰῶνος, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, εἰς τὸ σπουδαῖον τοῦτο ἄμφιον, τὸ ἀπὸ καταπατάσματος καὶ τετραβήλου ἐξελιχθὲν εἰς κάλυμμα καὶ ἀέρα, νέα ματαμόρφωσις ἐπιφυλάσσεται· μετατρέπεται εἰς ἐπιτάφιον καὶ ὡς τοιοῦτον φέρεται κατὰ τὴν Μεγάλην Εἵσοδον θριαμβευτικῶς ἐν πομπῇ καὶ παρατάξει, κατ' ἀρχὰς μὲν ὑπὸ τῶν ἱερέων, εἴτα δὲ ὑπὸ μόνου τοῦ διακόνου, ἢ μόνον ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου, ἢ καὶ ἐπ' ἀμφοτέρων, καθὼς ἀπὸ τε τῶν ἐν ταῖς σκευοφυλακίαις ἀποτεθησαυρισμένων ἀρχαίων ἐπιταφίων βεβαιούμεθα καὶ ἐξ ὧν ὁ Συμεὼν γράφει, τὴν Προσκομιδὴν ἐρμηνεύων: «Εἴτα τελευταῖον τὸν ἀέρα θεὸς ὁ ἱερεὺς... ὃς δὴ καὶ τὸ στερέωμα, ἐν ᾧ ὁ ἀστήρ, καὶ τὴν σινδόνα σημαίνει, διὰ τοῦτο γὰρ καὶ ἐσμυρνισμένον νεκρὸν πολλάκις περιφέρει τὸν Ἰησοῦν καὶ ἐπιτάφιος λέγεται, αὐτὸ διδάσκει ἄχρι τέλους ὡς ἐν πίνακι τὸ μυστήριον» (²⁵). Τώρα πλέον ὁ ἀὴρ δὲν ἀρκεῖται μόνον μὲ τὸ νὰ ἔχῃ τὰ πρωτεῖα μεταξὺ τῶν σπαργάνων ἢ καλυμμάτων ὡς ἀνώτατον πέπλον καὶ «μέγα εἰλιμμένον» (²⁶). οὐδ' ἀρκεῖται μόνον μὲ τὸ ν' ἀναπολῇ τὴν παλαιὰν σινδόνα, ἢ τὸν λίθον τὸν ἐπιτεθέντα ἐπὶ τοῦ ζωνοφόρου μνήματος. Προσλαμβάνει συγχρόνως καὶ τὴν

(²³) Θεοδ. Ἀνδιδῶν, Περὶ τῶν ἐν τῇ λειτουργίᾳ συμβόλων § 21. Migne 140, 445.

(²⁴) Θεοδ. Στουδίτης, Ἑρμην. λειτουργίας προηγιασμένων, Migne 99, 1689.

(²⁵) Συμ. Θεσσαλον. Περὶ τ. λειτουργίας κεφ. 96. Migne 155, 288.

(²⁶) Κατὰ τὸν κώδικα Βασιλείου Φαλάσκα. *Goar* Εὐχολόγιον, σ. 85. *Brightman*, *Eastern Liturgies*, Oxford 1896, σ. 248.

μορφὴν ὁλονὲν μεγεθυνομένου λαβάρου, ὅπερ κοσμοῦσιν εἰκό-
νες χρυσοκέντητοι, σχετικαὶ μὲ τὸν Ἐνταφιασμὸν τοῦ Χριστοῦ,
διὰ τὴν συνοδεύσιν μετὰ καὶ τῶν ἄλλων θριαμβευτικῶν συμβό-
λων τὸν πρὸς Πάθος καὶ Ταφὴν ἐπείγόμενον Βασιλέα τῆς
δόξης. Καὶ φέρεται ὡς ἱερὰ σημαῖα ἐν τῇ μέσῃ τοῦ χερουδικοῦ
ὕμνου ἐπὶ ἱκανὰς ἑτῶν ἀνακυκλήσεις, μέχρις οὗ ἢ μὲν ταπεινο-
τέρα τοῦ ἀέρος ὄψις ἐπανερχεται, αὐτὸς δὲ περιορίζει τὴν
ἐμφάνισίν του ἅπαξ καὶ μόνον τοῦ ἔτους, κατὰ τὴν Μεγάλην
δηλ. Παρασκευὴν, ὅτε ὡς ὑπὸ ἄλλων εὐσχημόνων βουλευτῶν
δεικνύσται ἀνὰ τὸν ναὸν ὑπὸ ἱερέων πολιῶν καὶ εὐλαβῶν.

Ἄερος—ἐπιταφίου ἄριστον ὑπόδειγμα μᾶς παρέχει ὁ
ἐπιτάφιος τῆς Θεσσαλονίκης, ἀριστούργημα τῆς τοῦ 14ου αἰῶ-
νος ὑφαντικῆς. Οὗτος κοσμεῖται ὑπὸ παραστάσεως τριπλῆς.
Καὶ ἐν μὲν τῇ κέντρῳ αὐτοῦ φαίνεται ἀνακεκλιμένος ὁ Χρι-
στός, ὑπὲρ τὸν νεκρὸν τοῦ ὁποίου δύο ἄγγελοι ἐπισείουν τὰ
ριπίδιά των, ὡς οἱ διάκονοι κατὰ τὴν θ. λειτουργίαν, ἐνῷ ἕτε-
ροι δύο ἄγγελοι ἐκ τῶν ἄνω κατέρχονται. Εἰς δὲ τὰς τέσσαρας
γωνίας ἀναπαρίστανται τὰ ἐμβλήματα τῶν τεσσάρων Εὐαγγελι-
στῶν. Δεξιόθεν δὲ καὶ ἀριστερόθεν τῆς κεντρικῆς τοῦ Ἐντα-
φιασμοῦ σκηνῆς ἱστοροῦνται τὰ δύο ἐπεισόδια τῆς ἀγ. Κοινω-
νίας τῶν Ἀποστόλων, ἢ τοῦ Σώματος δηλ. Κοινωνία ἀφ' ἐνὸς
καὶ ἢ τοῦ Αἵματος ἀφ' ἐτέρου, ἐξ ὧν καταφαίνεται ἡ στενὴ
σχέσις, ἣν τὸ ἑπιπλὸν τοῦτο εἶχε πρὸς τὴν ἀγ. Μετάληψιν,
ὅτε ποτε ἦτο ἀπλοῦν κάλυμμα. «Ὁ ἐπιτάφιος τῆς Θεσσαλο-
νίκης—ἐσημείωσεν ὁ Κονδακῶφ—εἶνε ἔργον ὠραιότητος καὶ
συμμετρίας μοναδικῆς μεταξὺ τῶν ἐνυφάντων· οὐδὲν ἐνέχει τὸ
ὑπερβολικόν, οὐδὲν τὸ εἰς τὰς κινήσεις ἄκαμπτον, ἀλλὰ τὰ
πάντα ἐν αὐτῇ ἔχουσιν ἐκτελεσθῆ σύμφωνα μὲ τοὺς ρυθμοὺς
τῆς ἀρχαίας τέχνης· αἱ ἀρεταί, αἱ ἀπαντῶσαι εἰς τὰ μωσαϊκὰ
τοῦ Καχριε=τζαμι καὶ εἰς τὰς εἰκονογραφίας τοῦ Μιστρᾶ,
ἀπαντῶσι καὶ ἐνταῦθα». Ὁ ἐπιτάφιος τῆς Θεσσαλονίκης δύνα-
ται νὰ θεωρηθῇ ὡς κρίκος μεταξὺ τοῦ ἀρχαϊκωτέρου ἀέρος καὶ
τῶν σημερινῶν ἐπιταφίων μας. Οἱ μετ' αὐτὸν δὲν φέρουν πλέον

τὰ τῆς ἁγ. Κοινωνίας σχετικὰ ἐπεισόδια, περιορίζουσι δὲ βαθμῆδὸν τὰς παραστάσεις των εἰς μόνην τὴν Ταφὴν, ἥς ὁμοῦ τὸ σύμπλεγμα καθίσταται πολυπλοκώτερον ὁσημέραι. Διότι, ἐνῶ προηγουμένως μόνον ὁ νεκρὸς τοῦ Χριστοῦ μετὰ τῶν περὶ Αὐτὸν ἀγγέλων ἀνιστορεῖτο, εἶτα προστίθεται καὶ ἡ Παρθένος μετὰ τοῦ Ἰωάννου, ἀκολουθῶν δὲ σὺν αὐτοῖς καὶ ὅλαι αἱ Μυροφόροι καὶ οὕτω προσδίδεται εἰς τὸ σύνολον παθητικωτέρα ἔκφρασις ⁽²⁾.

ΚΕΦ. ΚΕ΄.

ΤΟ ΑΝΤΙΜΗΝΙΟΝ

Οἱ ἀποδεχόμενοι τὴν ὀρθογραφίαν ἀντιμίνσιον ἐμβλέπουσιν ἐν τῇ λέξει ὡς δεύτερον συνθετικὸν τὸ μίνσον, τὸ καθ' Ἑλληνικὰ μὲν δηλοῦν τὸ κἀνιστρον, κατὰ δὲ Λατίνους «τὸ πεπραγματοποιημένον τοῖς ὀφιστοιῖς ἐδεστόν», ὡς ἐξηγεῖ Ἰωάννης ὁ Κίτρου πρὸς Κωνσταντῖνον Καβάσιλαν τὸν Δυρραχίου⁽¹⁾· καὶ ὀρίζουσι λοιπὸν τὰ ἀντιμίνσια ὡς «ἀντιπρόσωπα καὶ ἀντίτυπα τῶν πολλῶν τοιούτων μίνσων, τῶν καταρτιζόντων τὴν ἁγίαν καὶ δεσποτικὴν Τράπεζαν»⁽²⁾. Ἀλλὰ τῆς βεβιασμένης ταύτης ἐρμηνείας καὶ γραφῆς προτιμωτέρα ἢ γραφὴ ἀντιμήνσιον (ἐκ τοῦ ἀντι-mensa), ἢ ἐξισοῦσα τὴν λέξιν πρὸς τὸ ἀντιτραπέζιον καὶ σαφῶς δεικνύουσα τὸν ἰδιαιτέρον σκοπὸν τοῦ ἀμφίου ἢ «μηνσαλίου» τούτου· καθόσον τὸ ἀντιμήνσιον δι' οὐδὲν ἕτερον ἐφευρέθη παρὰ διὰ τὴν ἀντικαθιστᾶ τὴν ἁγ. Τράπεζαν, ἣ ὅλως ἐλλείπουσαν, ἢ ὑπάρχουσαν μὲν, ἀλλὰ μήπω καθιερωθεῖσαν, καθὼς καὶ ἐκ πείρας ἐμάθομεν καὶ οἱ παλαιότεροι μᾶς διδάσκουσιν.

⁽²⁷⁾ Περὶ διασφθέντων ἐπιταφίων πρὸς *Ch. Diehl* Manuel d' Art Byzantin σ. 606, 662 καὶ 801. *O. M. Dalton* Byzantine Art & Archaeology σ. 602.

⁽¹⁾ Migne 119, 960. αὐτ. 137, 613 ὑπόσημ.

⁽²⁾ Βαλαμῶν εἰς 31ον καν. Πενθέκτης, Migne 137, 912. *Ματθ. Βλάσταρις*, Σύνταγμα, Ἄλφα 8, Migne 144, 1060.

«Στρατηγοὶ πολλάκις ἢ βασιλεῖς αὐτοὶ—ἔγραφε διάταξις τοῦ Πατριάρχου ΚΠόλεως Νείλου τοῦ Κεραμέως (1380–1388) —ἀπέρχονται εἰς ταξείδια καὶ εἰς τόπους ἀλλοφύλων, ἔνθα οὐκ ἔστι θεῖος ναός· ἀλλὰ καὶ εὐλαθεῖς τινες ἱερωμένοι ἐξέρχονται τῶν ἰδίων πόλεων ἢ τοῦ μοναστηρίου καὶ ἀπέρχονται δι' ἔρωτα ἡσυχίας τε καὶ ἀναχωρήσεως εἰς ἔρημον τόπον...Διὰ ταύτας τὰς αἰτίας, ἐπεὶ ἔχουσιν ἀνάγκην οὗτοι ἁγιάζεσθαι, εὖρομεν ἐκδεδομένον παρὰ τῶν ἁγ. πατέρων τῶν θ. καὶ ἱ. Συνόδων, ὅτι δέδοται αὐτοῖς ἢ διὰ σανίδος ἢ διὰ πανίου ἱερὰ Τράπεζα καθιερωμένη καὶ τιθέασιν αὐτὴν οἱ λαβόντες ἐν ἰδίῳ τόπῳ ἐκκεκομμένῳ καὶ περιωρισμένῳ ἢ διὰ τοίχου ἐντὸς οἰκίας ἢ διὰ πανίου καὶ ἱεουργοῦσιν ἐν αὐτῇ» (3). Παρόμοια διασαφητικὰ τοῦ σκοποῦ τοῦ ἀντιμνησίου ἐπανελάμβανε κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα καὶ ὁ Πατριάρχης Ἱεροσολύμων ἹΧρύσανθος, ἐπιστέλλων ἐξ Ἰασίου κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1728 πρὸς Μωϋσῆν Βελιγραδίου τάδε «Πρὸς τὴν ἐρώτησιν ὁποῦ μᾶς ἔκαμεν ἡ ὑμετέρα Πανιερότης, ἂν δηλ. εἶνε θεμιτὸν καὶ νόμιμον ἐκεῖ ὅπου δὲν εἶνε ἱερὰ ἐκκλησίαι, νὰ γίνεται ἱερὰ Μυσταγωγία περιεχομένων ἐκ τόπου εἰς τόπον καθιερωμένων ἱερῶν ἀντιμινσίων, ἢ ἀπόκρισις εἶνε αὕτη. Τοῦτο ἐνεργεῖται ἀπροκριματίστως...ἐπειδὴ καὶ εἰς τοῦτο ἐπενοήθησαν. Διότι τὰ ἀντιμίνσια καθιερωμένων ἁγ. Τραπεζῶν τόπον ἐπέχουσι. Καὶ τοῦτο ἤδη ἐνεργεῖται ἐν τῷ καθ' ἡμᾶς ἀποστολικῷ θρόνῳ εἰς τοὺς Ἀραβας τῆς ἐρήμου, ὅπου, μὴ εὕρισκόμεναι ἐκκλησίαι, πέμπονται παρ' ἡμῶν ἱερεῖς περιοδεύαται καὶ ἐνεργοῦσι τὴν ἱ. Μυσταγωγίαν καὶ ἐν σπηλαίοις καὶ ἐν ἄλλοις τόποις διὰ τῆς ἁγιαστικῆς τοῦ ἀντιμινσίου δυνάμεως. Ἀλλὰ καὶ οἱ φιλόχριστοι ἡγεμόνες τῆς τε Βλαχίας καὶ Μπογδανίας, καθ' ὃν καιρὸν εὕρισκονται εἰς ἐκστρατεῖαν, ἔχοντες μὲ λόγου τοὺς ἱερεῖς, δι' ἀντιμινσίων ἐκτελοῦσι τὴν ἱ. Μυσταγωγίαν ἐν σκηναῖς διωρισμέναις καὶ καθ' ὁδὸν καὶ εἰς ὁποίους ἄλλους τόπους εὕρισκοντο ἢ περιπατοῦντες ἢ καὶ μένοντες, ὥς ἐπρόιουν καὶ οἱ ποτὲ φιλόχριστοι βασιλεῖς ἡμῶν καὶ ἀρχιστράτηγοι ἐν

(3) Μ. Γεδεών, Κανον. Διατάξεις, ΚΠολις 1888, τόμ. Β', σ. 57.

τοῖς στρατοπέδοις αὐτῶν» (¹). Τὴν ἰδιαιτέραν χρῆσιν τοῦ ἀντιμνησίου δηλοῖ πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τὸ ἐξῆς. Ὅταν οἱ εἰς Φλωρεντίαν ἀπαχθέντες ἡμέτεροι ἱεράρχαι πρὸς καταναγκαστικὴν κίβδηλον ἔνωσιν κατηγοροῦντο ὑπὸ τῶν ἐν ΚΠόλει ὅτι προσέδωκαν τὴν πίστιν λειτουργήσαντες ἐν λατινικῷ ναῷ, αὐτοὶ ἀντέτασσον ὅτι κατηγορία τοιαύτη ἦτο ἀνυπόστατος, ἀφοῦ τὰς λειτουργίας των ἐτέλουν ἐπὶ εἰδικοῦ των ἀντιμνησίου: «εἰ δὲ καὶ τινες (ἔλεγον) διασύρουσιν ἡμᾶς ὥς ἐν λατινικῷ ναῷ λειτουργήσαντας, μάτην ἡμᾶς μέμφονται. Ἐλειτουργήσαμεν γὰρ εἰς ἡμέτερον ἀντιμίνσιον καὶ εἰς ἡμέτερα ἱερά σκεύη» (⁵).

Ποία ἡ ἀρχαιότης τοῦ ἀντιμνησίου δὲν δύναται σαφῶς νὰ καθορισθῇ. Ὁ Σωκράτης μᾶς διηγεῖται ὅτι ὁ Μ. Κωνσταντῖνος, ἐκστρατεύσας κατὰ τῶν Περσῶν καὶ θέλων ἐν τῇ ἐκστρατείᾳ του νὰ ἔχῃ ναόν, κατεσκεύασε φορητὴν ἐκκλησίαν ἐν εἰδει σκηνῆς ἐκ πολυχρώμου ὀθόνης (⁶). Ὁ Φιλόστοργος ἀναφέρει ὅτι ὁ ἄγ. μάρτυς Δουκιανός, μέλλων ν' ἀποθάνῃ καὶ μήτε ναὸν ἔχων ἐν τῇ εἰρικτῇ μῆτε θυσιαστήριον, ἀλλὰ καὶ μηδὲ νὰ κινήθῃ δυνάμενος ὥς ἐκ τῶν ἀλύσεων καὶ τῶν πληγῶν, «ἐν τῷ εἰκείῳ στέρνῳ ἀνακειμένος τὴν φρικτὴν θυσίαν ἐτέλεσε», τῶν σὺν αὐτῷ Χριστιανῶν κυκλωσάντων αὐτὸν «εἰς σχῆμα ἐκκλησίας καὶ εἰς ἀσφάλειαν τοῦ μὴ καθορᾶσθαι τὰ δρώμενα» (⁷). Ὁμοίως γράφει καὶ ὁ Θεοδώρητος ὅτι, ὅτε ποτὲ ὁ ἐρημίτης Μάρις ἐπεθύμησε μετὰ 38 ἐτῶν ἔγκλειστον βίον νὰ λειτουργηθῇ καὶ τὴν ἐπιθυμίαν του ἀνεκοίνωσε τῷ Θεοδώρητῳ, προθύμως ὁ τελευταῖος σπεύσας τὴν μυστικὴν καὶ σωτήριον θυσίαν προσήνεγκε «ταῖς τῶν διακόνων χερσὶν ἀντὶ θυσιαστηρίου χρησάμενος» (⁸). Ἐκ τῶν παρὰδειγμάτων τούτων δεικνύται ὅτι τὸ

(¹) Τοῦ αὐτοῦ, Ἀρχεῖον Ἐκκλ. Ἱστορίας, ΚΠολις 1911, τόμ. Α', σ. 225—7, σημ. 16'.

(²) Συροπούλου, Ἀληθὴς Ἱστορία τῆς ψευδενώσεως. Hagae—Comitis, 1660, σ. 318.

(³) Σωκράτης Ἐκκλ. Ἱστ. Α', 18, Migne 67, 124.

(⁴) Φιλοστόργιος Ἐκκλ. Ἱστ. Β', 13, Migne 65, 476.

(⁵) Θεοδώρητος Φιλόθεος Ἱστ. κεφ. 20, Migne 82, 1429—30.

ἀντιμήνσιον ὑπῆρχεν ἐντελῶς ἄγνωστον κατὰ τοὺς πρώτους πέντε αἰῶνας τοῦ Χριστιανισμοῦ· ἄλλως, καὶ ὁ Μ. Κωνσταντῖνος καὶ ὁ Λουκιανὸς καὶ ὁ Θεοδώρητος θὰ ἐποιοῦντο αὐτοῦ χρῆσιν εἰς τὰς ἄνωθι περιστάσεις. Ἀπὸ τοῦ 7ου αἰῶνος ἐν τούτοις καὶ ἐντεῦθεν ἄρχεται τὸ ἀντιμήνσιον μνημονευόμενον, ἀραιότερον μὲν κατ' ἀρχάς, πυκνότερον δὲ μετὰ ταῦτα. Πρῶτος μνείαν αὐτοῦ ποιεῖται ἐν τῇ Ἑκκλ. του Ἱστορία Βέδας ὁ Σεβαστός, καθ' ὃν δύο Ἀγγλοὶ ἱεραπόστολοι, κηρύττοντες τῷ 692 τὸν Χριστὸν πρὸς τοὺς Σάξωνας, ἔφερον μεθ' ἑαυτῶν οὐ μόνον τὰ ἀναγκαῖα ἱερὰ σκεύη, ἀλλὰ καὶ πλάκα θυσιαστηρίου «*tabulam altaris vice dedicatam*» (9). Ἀλλὰ τοῦτο μὲν ἐν τῇ Δύσει. Ἐν δὲ τῇ ἡμετέρᾳ Ἀνατολῇ πρὸ τοῦ 8ου αἰῶνος θὰ ὑπῆρχε βέβαια ἐν χρήσει τὸ ἀντιμήνσιον, ἀφοῦ ὁ χρονογράφος ἀφηγείται ὅτι κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ Πάσχα τοῦ 776 ἐτελέσθη ἱεουργία ἐπὶ ἀντιμηνσίῳ ἐν τῷ ἱπποδρόμῳ τῆς ΚΠόλεως, καθ' ἣν ὁ βασιλεὺς Λέων ὁ Χάζαρος ἔστεψε τὸν υἱὸν αὐτοῦ Κωνσταντῖνον ἐπὶ παρουσίᾳ παντὸς τοῦ λαοῦ (10). Κατὰ τὰς εἰκονομαχικὰς ἔριδας καὶ τὰς ἀπὸ τῶν εἰκονοκλαστῶν βεβηλώσεις τῶν ἱερῶν ναῶν οἱ Ὀρθόδοξοι ὑποχρεοῦνται νὰ προσφύγουν εἰς τὸ ἀντιμήνσιον ἔτι μᾶλλον. Διότι, ἀποφεύγοντες τὰς μετὰ τῶν αἵρετικῶν ἐπαφὰς καὶ εἰς κοινοὺς οἴκους κατ' ἀνάγκην λειτουργοῦμενοι, μετεχειρίζοντο, ἀντὶ τῆς ἑλλειπούσης ἁγ. Τραπέζης, «*θυσιαστήριον καθηγιασμένον ἐν σινδόγι ἢ ἐν σανίσι*», καθὼς σαφέστατα ἀναφέρεται εἰς τὴν διαμειφθεῖσαν ἀλληλογραφίαν μεταξὺ Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου καὶ Ναυκρατίου (11). Τοῦντεῦθεν τὸ ἀντιμήνσιον καθίσταται ἀναπόσπαστον

(9) Τὴν πρώτην ἐμφάνισιν φορητῶν θυσιαστηρίων ὁ μὲν *J. B. Thiers* καὶ ὁ *S. Petridès* καταδιδάξουσι μέχρι τοῦ 8ου αἰῶνος· ὁ δὲ *Leclercq* τοῦναντίον ἀναδιδάξει μέχρι τῶν χρόνων τοῦ ἁγ. Κυπριανοῦ, οὗτινος προσάγει τὸ β' κεφ. τῆς 4ης ἐπιστολῆς πρὸς ἑνδεξιν. Ἀλλ' ἡ μὲν μαρτυρία τοῦ Κυπριανοῦ ὡς πρὸς τὸ ζήτημά μας δὲν εἶνε σαφές, μέση δὲ τις ὁδός, οἷα ἡ ἄνω, φαίνεται ἢ πιθανωτέρα. Ἐπιθ. ἄρθρ. «*antimensium*» ὑπὸ *Petridès* καὶ «*autel*» ὑπὸ *Leclercq* ἐν *Cabrol, Dictionnaire d' Archéologie et de Liturgie*.

(10) Θεοφάνους, Χρονογραφία, Migne 108, 379.

(11) Θεοδ. Στουδίτης Ναυκρατίῳ, ἐπιστ. μ', ἐρώτ. δ'. Migne 99, 1056.

λειτουργικὸν ἔπιπλον πρὸς πρόχειρον ἀναπλήρῳσιν ἐλλείποντος θυσιαστηρίου, ἄνδρες ὡς οἱ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος, Ἰωάννης ὁ Κίτρου, Θεόδωρος ὁ Βαλσαμών, Νικηφόρος Β' ὁ ΚΠόλεως, Ματθαῖος ὁ Βλάσταρις, Νεῖλος ὁ Κεραμεύς, Ματθαῖος ὁ ΚΠόλεως, Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης καὶ ἄλλοι ποιοῦνται οὐκ ὀλίγον περὶ αὐτοῦ λόγον.

Ὡς πρὸς τὴν σύστασιν τοῦ τὸ ἀντιμήνσιον ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας κατεσκευάζετο τόσον ἀπὸ ξύλου, ὅσον καὶ ἀπὸ πανίου, μέχρις οὗ τὸ δεύτερον ὕλικόν ἐντελῶς ἐπεκράτησε. Καὶ κατεσκευάζετο μὲν ἀπὸ ξύλου ἦτοι λεπτῆς σανίδος διὰ τὸ πρὸς τὴν ἁγ. Τράπεζαν συγγενέστερον· κατεσκευάζετο δὲ ἀπὸ πανίου διὰ τὸ προχειρότερον καὶ εὐμετακομιστότερον. Εἶδομεν πρὸ ὀλίγου ὅτι ἐν τῇ ἀλληλογραφίᾳ Ναυκρατίου καὶ Στουδίτου μνημονεύονται ἀμφότεραι αἱ ὕλαι. Τὸ δ' αὐτὸ ἐξακολουθεῖ ἐπὶ μακρόν, ἀφοῦ κατ' αὐτὸν τὸν 14ον αἰῶνα ἀκούομεν τὸν Πατριάρχην ΚΠόλεως Νεῖλον τὸν Κεραμέα ὁμιλοῦντα περὶ «διὰ σανίδος ἢ διὰ πανίου ἱερᾶς τραπέζης καθιερωμένης» καὶ τοῖς ἐρημίταις διδομένης. Ἄλλ' εἴτε ἐκ τῆς μιᾶς εἴτε ἐκ τῆς ἄλλης ὕλης κατεσκευάζετο τὸ ἀντιμήνσιον, εἶχε πάντοτε ἐφ' ἑαυτοῦ ἀποτετυπωμένην ἐπὶ τὸ ἱεροπρεπέστερον εἰκόνα καὶ δὴ τὴν τῆς Ταφῆς τοῦ Χριστοῦ σύμφωνα πρὸς τὴν λίαν ἐνωρὶς ἀναπτυχθεῖσαν ἰδεολογίαν περὶ τοῦ θυσιαστηρίου ὡς αὐτοῦ τοῦ φερεσβίου Τάφου τοῦ Σωτῆρος, μερίδες δὲ ἁγίων λειψάνων κατ' ἀπαράβατον κανόνα ἐν αὐτῷ προσερράπτοντο ἢ ἐνεθυλακοῦντο, ἀφοῦ τοῦτο ἦτο καὶ παντὸς ἐγκαινιαζομένου θυσιαστηρίου συστατικὸν γνῶρισμά ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ. Οὐ μόνον δέ, ἀλλὰ καὶ ἐχρίετο ἐν τῇ ἡμέρᾳ τοῦ ἐγκαινιασμοῦ τοῦ ναοῦ δι' ἁγ. μύρου, δι' οὗ καὶ τὸ θυσιαστήριον ἐχρίετο· καὶ παρέμεναν ἱεουργούμενον ἐπὶ ἑπταήμερον ἐπὶ τοῦ νεωστὶ ἰδρυθέντος θυσιαστηρίου⁽¹⁾. Κατὰ

(1) «Τὰ ἀντιμήνια τῆς ἁγιαστικῆς δυνάμεως μετασχόντα, ἣν αὐτοῖς ἡ τῆς καθιερώσεως τῶν ἐκ νέου ἀνεγειρομένων ναῶν ἀκολουθία καὶ ἡ ἑπταήμερος ἐν τῷ ἐκεῖσε θυσιαστηρίῳ κειμένοις ἱεουργία ἐμποιεῖ, ἀνεμποδίστως ἔνθα ἡ τούτων χρῆσις ἐστὶ διαδόσιμα γίνονται». Migne 119, 960. «Εἴτα τῷ ἁγίῳ μύρῳ ὁ τε ναὸς καὶ ταῦτα χρίεται πάντα». Μ. Βλάσταρις Ε, 12. Migne 144, 1288.

τὸν ἀνώνυμον μάλιστα μητροπολίτην Βελλᾶς, τὸν κατὰ τὸ α' ἡμῖς τῆς 13ης ἐκατονταετηρίδος ἐρωτήσεις τινὰς προτείναντα τῇ ἱ. Συνόδῳ, ἧς προὐκάθητο ὁ Πατριάρχης Μανουήλ, ὕλη τῶν ἀντιμνησίων εἶνε ὅχι οἰονδήποτε πανίον, ἀλλὰ τὸ πανίον ἐκεῖνο, δι' οὗ περιειλήθη καὶ ἐκαλύφθη κατὰ τὸν ἐγκαινισμὸν ἡ ἁγ. Τράπεζα· τοῦτο εἶτα εἰς βραχέα τετράγωνον τέμνεται, ἐφ' ᾧ αἱ ἀρμόζουσιν ἀναγράφονται εἰκόνες καὶ οὕτω τόσα ἀντιμήνσια προκύπτουσιν εἰς ὅσα τὸ ὕφασμα ἐτεμαχίσθη τεμάχια. «Ἀντιμήνσια ἴσμεν γενόμενα (λέγει ὁ Βελλᾶς ἐπὶ λέξει) ἐπὶ ὅς ὁ ἀρχιερεὺς δι' ἑαυτοῦ ἐνεργήσῃ τὸν ἐγκαινισμὸν καὶ ἐκ τοῦ πανίου τοῦ ὑποστρωθέντος καὶ περιειλήσαντος τὴν Τράπεζαν εἰς βραχέα τεμνομένου καὶ γραφομένου, τοῖς ἱερεῦσι δίδοσθαι καὶ ἄνευ τούτων μὴ δύνασθαι ἱερουργεῖν»⁽¹³⁾.

Λεπτομερείας περισσοτέρας περὶ τῆς παρασκευῆς τῶν ἀντιμνησίων εὐρίσκει ὁ ἀναγνώστης παρὰ τῷ Συμεῶν. Ὁ Συμεὼν ἄγνοεῖ τὸ ἀπὸ σανίδος ἀντιμήνσιον ὡς ἀπαρχαιωθὲν ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του. Κατ' αὐτόν, τὸ ἀντιμήνσιον κατασκευάζεται ἐξ ὑφάσματος καὶ μάλιστα ἐκ λίνου, ἵνα προσομοιάζῃ ἔτι μᾶλλον πρὸς τὰ ἐντάφια ὀθόνια τοῦ Κυριακοῦ μνήματος καὶ πρὸς αὐτὸ τὸ μνήμα, ὅπερ τῇ γῇ συμφύεται καθάπερ τὸ λινὸν ἐκ τῆς γῆς ἀνεφύη. Ἡ μόνη διαφορὰ μεταξὺ καθιερωμένης ἁγ. Τραπέζης καὶ ἀντιμνησίου εἶνε κατὰ Συμεῶν, ὅτι ἐκεῖνη μὲν καὶ καθιδρυμένη ἐστὶν ἐπὶ στερεοῦ ἐδάφους καὶ μετὰ ναοῦ εὐρηται, ἐνῷ τοῦτο ὑπερόριον γίνεται καὶ οἶονεῖ τὸν κόσμον ἅπαντα ναὸν ἔχει. Δέχεται ἐν τούτοις καὶ τοῦτο πάσας τὰς εὐχὰς, ἃς ἡ ἁγ. Τράπεζα δέχεται ἐγκαινιζομένη· «καὶ μνήμην αὐτῶν ὁ ἀρχιερεὺς ποιεῖται ἐν τῷ τὰς εὐχὰς λέγειν· καὶ ὁμοίως ἁγιασθῆναι δυσωπεῖ τῇ ἐπιφοιτήσει τοῦ ἁγ. Πνεύματος· καὶ ὁμοίως ἐκπλύνει καὶ ραντίζει καὶ ἀλείφει τῷ μύρῳ τρεῖς ποιῶν ἐκάστην σταυρόν, ὡς καὶ ἐν τῇ Τραπέζῃ διὰ τοῦ μύρου, ἐπιψάλλων τὸ Ἀλληλοῦία· καὶ, ὡς ἐν τῇ Τραπέζῃ, τίθῃσι τέσσαρα ὑφάσματος μέρη εἰς τύπον τῶν Εὐαγγελιστῶν, ᾧ ἐπιγράφει καὶ τὰ

(13) Ἀπαντήσεις συνοδικαὶ τῶν ΚΠόλεως ἀρχιεπισκόπων, Migne 119, 812.

ὀνόματα ⁽¹⁴⁾· καὶ δύο ἄλλα ἴσα τῷ ἀντιμινσίῳ, ὅπερ ἐστὶν ἡ Τράπεζα, συνάπτει τε καὶ συρράπτει· τὸ μὲν ὡς κατασάρκα, καθὰ καὶ ἐν τῇ Τραπέζῃ, εἰς τύπον τῆς σινδόνης, τὸ δὲ ὡς τραπεζοφόρον εἰς τιμὴν τοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ....καὶ εἰλητὸν μέσον τούτου συρράπτεται εἰς τιμὴν τοῦ σουδαρίου. Καὶ οἱ ταῦτα δηλοῦντες φαλμοὶ καὶ ἐπὶ τούτοις ὡς καὶ ἐν τῇ θ. Τραπέζῃ λέγονται.... Τελευταῖον οὖν τούτοις καὶ μερίδες ἀγίων λειψάνων, χρισθεῖσαι τῷ μύρῳ ἐξ ἀνατολῶν αὐτῶν, ἐν μικρῷ τινι ὑφάσματι λίνου ἀντὶ σκεύους ἐπιβάλλονται καὶ συρράπτονται. Καὶ πάντα ἀπαρалаίπτως γίνεται καὶ ἐν αὐτοῖς, ὅσα καὶ ἐν τῇ θείᾳ καθιδρυμένῃ Τραπέζῃ, ὅτι καὶ ἕκαστον αὐτῶν ἱερὰ Τράπεζά ἐστιν» ⁽¹⁵⁾.

Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε εἰρημένων καταφαίνονται δύο τινά: Πρῶτον, ὅτι τὰ ἀντιμήνσια δὲν εἶνε ἀληθῶς ἀντιμήνσια, ἐὰν δὲν συνοδεύονται καὶ δι' ἀγ. λειψάνων· καὶ δεύτερον, ὅτι τὰ ἀντιμήνσια ἐδημιουργήθησαν διὰ ν' ἀναπληρῶσιν ἀποῦσαν ἢ μήπω καθιερωθεῖσαν τὴν ἀγ. Τράπεζαν, ὅχι διὰ νὰ τὴν στολίζωσιν παροῦσαν καὶ καθιερωμένην. Τὰ ἀντιμήνσια (ἔγραφεν ὁ Κίτρος Ἰωάννης πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Δυρραχίου) «ἐν ἐκείναις ταῖς ἀγ. Τραπέζαις τίθενται, ἃς καθιέρωσις οὐκ ἤγγισεν... Εἰ γοῦν ἀκαθιέρωτός ἐστιν ὁ ναός, τὸ ἐλλείπον τούτου ἀναπληροῖ ἡ ἀγιαστική τοῦ ἀντιμινσίου δύναμις» ⁽¹⁶⁾.—Τὰ ἀντιμήνσια (προσέθετε καὶ ὁ Πατριάρχης ΚΠόλεως Μανουὴλ ὁ Β', ἀπαντῶν συνοδικῶς τῷ μητροπολίτῃ Βελλᾶς) «οὐκ εἰς πάσας ἀνάγκη

⁽¹⁴⁾ Παρεκτός τοῦ κατασάρκα, τοῦ τραπεζοφόρου καὶ τοῦ εἰλητοῦ ὡς ἀμφιασμάτων τῆς ἀγ. Τραπέζης, ὁ Συμεὼν ἀναφέρει καὶ τοὺς εὐαγγελιστάς, τέσσαρα τετράγωνα ὑφάσματα, τὰ ὀνόματα τῶν 4 εὐαγγελιστῶν φέροντα καὶ τιθέμενα κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας τῆς ἀγ. Τραπέζης πρὸ τοῦ τεθῆναι τὸ κατασάρκα. Ταῦτα ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ προσεκκολλῶντο καὶ ἐπὶ τῶν ἀντιμινσίων διὰ τὸ πρὸς ἀγ. Τράπεζαν ὁμοιομορφότερον, ἐντεῦθεν δὲ οἱ 4 εὐαγγελισταί, οἱ ἀπεικονιζόμενοι σήμερον ἐπὶ τῶν 4 ἄκρων τοῦ ἀντιμινσίου περὶ τὴν εἰκόνα τοῦ ἐνταφιαζομένου Σωτῆρος Ὅρα Συμ. Θεσσαλον. περὶ ναοῦ, ριβ', Migne 155, 316—7.

⁽¹⁵⁾ Συμ. Θεσσαλον. κεφ. ρκζ'. Migne 155, 333. Ἀνάγκη καὶ ἐτάξιν γινόμενην ἐπὶ καθιέρωσι ἀντιμινσίων παρὰ Goar, Εὐχολόγιον σ. 648 καὶ ἐξ.

⁽¹⁶⁾ Migne 119, 976.

κεῖσθαι τὰς ἁγ. Τραπεζας, ἀλλ' εἰς ἃς οὐ γνώριμόν ἐστιν εἴτε καθιερωμένοι εἰσίν, εἴτ' οὐ· τὰ γὰρ ἀντιμίνσια, καθιερωμένον ἁγ. Τραπεζῶν τόπον ἐπέχουσι· καὶ ἔνθα εἰσι γνώριμοι καθιερωμένοι Τράπεζαι, οὐ χρεῖα ἀντιμινσίων ἔχει». — «Ὁ ἐξ ἀρχῆς σκοπὸς τοῦ πέμπεσθαι ἀντιμίνσια (συνυπήχει καὶ ὁ Πατριάρχης ΚΠόλεως Ματθαῖος, ἀπαντῶν συνοδικῶς τῇ Μητροπολίτῃ Ἡρακλείας κατὰ Ἰανουάριον τοῦ 1400) οὗτος ἦν: ὅτι, χωρεπισκόπων ἢ ἐξάρχων πεμπομένων ἢ πρέσβεων, ἐδέξασε καθ' ὁδόν, δι' ἀπαραίτητον ἀνάγκην, ἵνα γένηται θυσία τυχὸν ἢ διὰ ψυχωραγοῦντα ἢ διὰ βαπτιζόμενον, ἢ ὅτι οὐκ ἦν ἐκεῖσε ἀκίνητον θυσιαστήριον· [ᾧθεν] ἐπενοήθη τοῦτο καὶ γίνεται· ὅπερ λαβόντες καὶ οἱ κατὰ τόπους ἀπερχόμενοι βασιλεῖς καὶ ὅσοι τῶν ἀρχιερέων ἐξαρχίας μεγάλας ἔχουσιν, ἐν αἷς οὐ πεπηγμένα τυγχάνουσι θυσιαστήρια ἔχοντα τὰ τοιαῦτα, χρῶνται ἀνάγκης κατεπειγούσης ἢ δι' ἁγιασμόν αὐτῶν· ὅπου δὲ τυγχάνει πεπηγμένον θυσιαστήριον, ἀπειροκαλία ἔσται καὶ ἐπίδειξις, ἀργήσαντα τὸ ἀκίνητον, ἐπιθεῖναι αὐτῷ ἀντιμίνσιον καὶ λειτουργῆσαι... Τοῦτο τοίνυν καὶ ἐνταῦθα γενέσθω. Εἰ μὲν ὁ κατέχων αὐτὸ ἱερεὺς, ἀπειροκαλίας ἕνεκα κατέχει αὐτὸ καὶ ἐπιδειξέως, ὥστε χρῆσθαι αὐτῷ ὅπου καὶ βούλεται, εὐκαίρως, ἀκαίρως, ἢ παυσάσθω ὁ τοιοῦτος, ἢ ἀνάλαβε ἐξ αὐτοῦ τὸ ἀντιμίνσιον, εἴτε πατριαρχικόν ἐστι τοῦτο ἢ μητροπολιανόν· εἰ δὲ κατέχει τοῦτο δι' ἀνάγκην ἀπαραίτητον καὶ χρῆται αὐτῷ ἀνάγκης μόνον κατεπειγούσης καὶ εἰς τόπον ἔνθα οὐκ ἔστιν ἀκίνητον θυσιαστήριον, ἢ, ἐστὶ μὲν, ἀκαθιέρωτον δέ, ἔασον τοῦτο γενέσθαι....σφύζεται γὰρ καὶ ὁ σκοπός, καθ' ὃν ἀντιμίνσια ἐξεχωρίσθησαν» — (18). Τὰ ἀντιμίνσια (ἐσημείου τέλος καὶ ὁ Συμεὼν) δίδονται «γνώμῃ ἀρχιερέως καὶ κατ' ἀνάγκην καὶ ἔνθα οὐκ ἔστι ναός» (19). Αὐταὶ εἶνε αἱ ἐπανειλημμένοι καὶ κατηγορηματικαὶ διατάξεις τῆς ἀρχαίας παραδόσεως ὡς πρὸς τὰ ἀντιμίνσια. Φυλάσσονται σήμε-

(17) Αὐτ. 119, 812.

(18) Μ. Γεδεών, Κανονικαὶ Διατάξεις, τόμ. Β' σ. 61.

(19) Συμ. Θεσσαλον. Migne 155, 332.

ρον αὐται· Περιέχει ἕκαστον ἀντιμήνσιον καὶ μερίδας μαρτυρικῶν λειψάνων, «ἵνα ἀληθῶς πληροῦσι τὸν τόπον τῆς καθιερωμένης Τραπεζῆς, καθὼς καὶ ἡ περὶ καθιερώσεως ἀντιμινσίων διάταξις τοῦ Εὐχολογίου διατάσσει», καθὼς τὸ Πηδάλιον κελεύει ⁽²⁰⁾; Χρησιμοποιοῦνται δὲ τὰ ἀντιμήνσια ἐπὶ ΜΟΝΩΝ τῶν ἀκαθιερώτων καὶ ἀνεγκαινιάστων ἁγ. Τραπεζῶν, τῆς συνυπάρξεως ἀντιμηνσίου καὶ καθιερωμένου θυσιαστηρίου λογιζομένης ὡς ἀντιδανούσης πρὸς τε τὸν σκοπὸν τοῦ ἀντιμηνσίου καὶ πρὸς τὴν χιλιετῇ που ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν;

ΚΕΦ. ΚΣΤ'.

ΙΕΡΑ ΣΚΕΥΗ ΤΑ ΚΑΤ' ΕΞΟΧΗΝ

Ὑπὸ τὴν ἔκφρασιν «ἱερὰ σκεύη» ἐννοοῦμεν μὲν καὶ ἄλλα σκεύη τοῦ ναοῦ, οἷον τὸ θυμιατήριον, τὸ μυροδοχεῖον, τὴν φαλίδαν τοῦ Βαπτίσματος, τὸ κωθώνιον τοῦ ἁγιασμοῦ, τὸ πυξίον τοῦ θυμιάματος, τοὺς δίσκους τοῦ ἀντιδώρου, τὸν σταυρὸν τῆς εὐλογίας, τὴν μεταλλίνην κολυμβήθραν καὶ εἴ τι παρόμοιον, ἑξαίρετως δ' ἐννοοῦμεν τὰ ἅγια Δισκοπότηρα καὶ τὰ ἐξαρτήματά των λόγχην, ἄστερίσκον, λεβητάριον λαβίδα καὶ ἀροτόριον. Διακρίνονται μεταξύ αὐτῶν τὰ πρῶτα καὶ δὴ τὸ «Ποτήριον τὸ μυστικὸν» ὡς τὸ ὠνόμασεν ὁ Ἀθανάσιος ⁽¹⁾, τὸ «ρύσιον Ποτήριον» ὡς τὸ ἐπιτοφόρησεν ὁ Γερμανός ⁽²⁾, τὸ «Ποτήριον τῆς εὐλογίας» ὡς τὸ ἀπεκάλεσεν ὁ ἁπ. Παῦλος ⁽³⁾, θέσιν δὲ δορυφόρων ἐπέχουσι τὰ δεύτερα, τὰ βαθμηδὸν περὶ τὰ ἅγια δισκοπότηρα πλασθέντα καὶ προσκολληθέντα. Ἀνέκαθεν ἡ ἀξία τοῦ Ποτηρίου καὶ τοῦ Δίσκου δὲν ἐξηρτᾶτο ἐκ τοῦ ἐξ οὗ κατεσκευάζοντο ὑλικοῦ, ἀλλ' ἐκ τοῦ ὑψηλοῦ σκοποῦ ὃν ἐξυπηρετοῦν καὶ

⁽²⁰⁾ Πηδάλιον, Ζάκυνθος 1864, σ. 246 σημ. καὶ σ. 329 σημ.

⁽¹⁾ Ἀθανασ. Ἀπολογ. κατ' Ἀρειανῶν § 11. Migne 25, 265.

⁽²⁾ Γερμαν. ΚΠόλεως Μυστ. θεωρία, Migne 98, 400.

⁽³⁾ Α' Κορ. ι', 16.

ὅστις ἦτο ἡ μετάγγις τῆς θείας φύσεως εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ἀδυναμίαν. Ὅτι ὑπῆρξαν καιροί, καθ' οὓς καὶ ἐξ εὐτελεστάτης ὕλης, οἷον ξύλου, ὑάλου καὶ μετάλλων ἀγενῶν, τὰ Δισκοπότηρα κατασκευάζοντο, τοῦτο δὲν ὑποστηρίζεται μόνον ἀπὸ τοὺς παροιμιώδεις λόγους τοῦ Σαβαναρόλα, εἰπόντος ὅτι κατὰ μὲν τοὺς πρώτους τοῦ Χριστιανισμοῦ χρόνους τὰ Δισκοπότηρα ἦσαν ξύλινα καὶ οἱ ἱερεῖς χρυσοί, ἐνῶ τώρα ἀντιστρόφως, χρυσᾷ μὲν κατήντησαν τὰ Δισκοπότηρα, ξύλινοι δὲ οἱ ἱερεῖς· οὐδ' ὑποστηρίζεται ἀπὸ μόνον τὸ παράδειγμα Σεργίου τοῦ Ραδονέγλη, τοῦ ἀγίου ἐκείνου Ρώσου ἐρημίτου τοῦ 14ου αἰῶνος, εἰς τὰς προσευχὰς τοῦ ὁποίου ὁ μέγας πρίγκηψ Δημήτριος ἐχρεώσται τὰς κατὰ τῶν Τατάρων νίκας του καὶ ὅστις ἐν ξυλίνῳ Ποτηρίῳ μέχρι σήμερον σφζομένῳ ἐν τῇ παρὰ τὴν Μόσχαν Μονῇ τῆς Τρωϊτίας ἐτέλει τὴν ἀγ. Μετάληψιν· ἀλλ' ὑποστηρίζεται καὶ ὑπὸ ἀρχαίων παραδειγμάτων, οἷον τοῦ ἀγ. Ἐξουπερίου, ἐπισκόπου Τουλούζης, τοῦ κατὰ τὸν Ἱερώνυμον οὕτως ἀπλοῦ καὶ ὀλιγαρκοῦς, ὥστε νὰ μεταχειρίζηται κατὰ τὴν θ. ἱερουργίαν λύγινον μὲν κάνιστρον, διὰ νὰ θέτῃ ἐν αὐτῷ ὡς ἐν δισκαρίῳ τὸ Σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ὑάλινον δὲ Ποτήριον διὰ νὰ θέτῃ τὸ Ζωοπάροχον Αἷμα (*).

Ὅπως καὶ ἂν ᾗ ἐν τούτοις, τὸ βέβαιον εἶνε ὅτι ἀπ' ἀρχῆς ἡ πρέπουσα κατεβλήθη προσπάθεια, ἵνα τὰ ἀγ. Δισκοπότηρα διακρίνονται ὅσον οἶόν τε ἀπὸ τῶν οἰκιακῶν ποτηρίων καὶ πινακίων, διὰ νὰ μὴ ἐπαναληφθῇ καὶ παρὰ Χριστιανοῖς ἡ θεοστυγῆς ἀμυχρτία τοῦ Βαλτάκ, τοῦ τὰ ἱερὰ σκεύη τοῦ ἐξ Ἱεροσολύμων νχοῦ λογιζαμένου ὡς κοινά, μόνον δ' ἐν ἐκτάκτοις περιστάσεσι φαίνεται ὅτι ἔγινε χρῆσις ὕλης ἀσήμου καὶ πτωχῆς. Ἐνωρὶς ἤδη ὁ Τερτυλλιανὸς ἔκαμνε λόγον περὶ κυλίκων τῆς θ. Εὐχαριστίας, ἐφ' ᾧ ἐφέρετο ἀναγεγλυμμένος ὁ Καλὸς Ποιμὴν (ῃ), παράστασις προσωπευτικῆ, ἀνυψῶσα τὸν νοῦν πρὸς

(*) *Hieronym. Epist. iv ad Rusticum*, Migne P. L. 21, 1085.

(ῃ) «*Pastor, quem in calice depingis. Tertullian. de Pudicitia* κεφ. 10. Migne P. L. 2, 1052.

τὸν Ἀρχιεπίσκοπον, τὸν τὴν ζῶν Ἀυτοῦ ὑπὲρ τοῦ ποιμνίου
 θύοντα. Περαιτέρω, κατὰ τὸν ἐπὶ Οὐαλεριανοῦ διωγμὸν συλλαμ-
 βάνεται, ὡς γνωστὸν, ὁ τῆς ἐν Ρώμῃ Ἐκκλησίας ἀρχιεπίσκοπος
 Λαυρέντιος (+ 258) παρ' οὗ ζητοῦσιν οἱ εἰδωλολάτραι ἐπὶ
 ποινῇ θανάτου τὰ πολύτιμα τῆς Ἐκκλησίας σκεύη· ἐξ οὗ ἀσφα-
 λῶς συνάγεται, ὅτι καὶ κατὰ τοὺς δυστυχεστέρους τῶν καιρῶν
 δὲν ἦσαν οἱ Χριστιανοὶ πρὸς τὸ ποιεῖν τῶν ἱερῶν τῶν σκευῶν
 ἀδιάφοροι. Κατὰ δὲ τὸν ἐπὶ Διοκλητιανοῦ διωγμὸν ἡ τε Ἐκκλη-
 σία τῆς Καρχηδόνας πολλὰ ἐκέκτητο «ornamenta ex auro et
 argento», περὶ τῆς διαφυλάξεως τῶν ὁποίων πολλὰ ἐμνηχανεῦθη
 ὁ ἐπίσκοπος Μενσάριος ἀπαγόμενος εἰς Ρώμην διὰ νὰ κριθῇ,
 καὶ ἡ ἐν Κίρτη τῆς Νουμηδίας Ἐκκλησία «δύο μὲν εἶχε χρυσᾶ
 Ποτήρια, ἐξ δὲ ἀργυρᾶ, ἐξ δὲ ἀργυρᾶς ὕδροχόας, ἐν δὲ ἀργυ-
 ροῦν cucumellum, ἥτοι οἶνοδόχον λεβητάριον κλπ. κλπ.». κατὰ
 τὸν κατάλογον, ὃν ὁ προδότης ἐπίσκοπός τῆς Παῦλος εἰς
 τοὺς εἰδωλολάτραις ἐνεχείρισεν ⁽⁶⁾. Ὁ Ἰουλιανὸς ἀφ' ἐτέρου
 ἀπαιτεῖ τὰ ἱερὰ σκεύη τῶν ἐκκλησιῶν νὰ παραδοθῶν εἰς τὰ
 βασιλικά του ταμεῖα· ἐφ' ᾧ καὶ ἀποστέλλει τὸν Φήλικα εἰς τὴν
 Μεγ. Ἐκκλησίαν, ἣν Κωνσταντῖνος ἔκτισεν ὁ θεόστοπος· ὅστις
 Φηλιεὶς ἐλθὼν καὶ «τῶν ἱερῶν σκευῶν τὴν πολυτέλειαν θαυμάσε-
 νος—Κωνσταντῖνος γὰρ καὶ Κωνσταντῖος φιλοτίμως ταῦτα κατε-
 σκεύασαν—ἰδοὺ, ἔφη πρὸς τὸν συνοδεύοντα αὐτὸν Εὐζώϊον, ἰδοὺ
 ἐν ποίοις σκεύεσιν ὑπηρετεῖται ὁ τῆς Μαρίας υἱός!!» ⁽⁷⁾ Παρὰ
 τοῦ Χρυσοστόμου τέλος ἠκούσαμεν ἤδη ἐν τοῖς περὶ ἀναθημά-
 των, πῶς τινες Χριστιανοὶ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ τόσῃ σημα-
 σίαν ἀπέδιδον εἰς τὴν ὕλικὴν τοῦ θυσιαστηρίου λαμπρότητα,
 ὥστε κατήντων μέχρι τοῦ νὰ ἀποδύωσι χήρας καὶ ὀρφανὰ, ἵνα
 ποτήριον χρυσοῦν καὶ λιθοκόλλητον τῇ ἁγ. Τραπέζῃ προσενέγ-
 κωσιν· ὅπερ ὁ ἁγ. πατὴρ ἔψεγε δριμύως, χρυσὴν ἀπαιτῶν τὴν
 μολυβδίνην καὶ ὀστρακίνην ψυχὴν. Ὁ αὐτὸς δὲν ἔπαυε δεικνύων

(6) Ph. Labbei et Cossartii, Sacrosancta Concilia, Parisiis 1671, τόμ. Α' σ. 1444.

(7) Θεοδώρητου Ἐκκλ. Ἱστ. Γ, 8. Migne 82, 1100.

πρὸς τοὺς ἀκροατάς του τὴν πολυτέλειαν καὶ διαύγειαν τῶν ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου σκευῶν καὶ προτρέπων αὐτοὺς νὰ ἐπιμελῶνται ὁμοίως τῶν ψυχῶν των: «Τί δέ; οὐχ ὁρᾷς τὰ σκεύη οὕτω περικλυζόμενα, οὕτως ἀπολούμενα; τούτων καθαρωτέρας ἡμῖν εἶναι δεῖ τὰς ψυχάς, τούτων ἁγιωτέρας καὶ λαμπροτέρας» (⁸).

Τὸ ἁγ. Ποτήριον, παρὰ μὲν Λατίνοις ἀκούει *calix*, ἥτοι κύλιξ, παρ' ἡμῖν δ' ἔστιν ὅτε καὶ κύπελλον καὶ κρατὴρ προσαγορεύεται. «Δύο διάκονοι...ἀποσοβείτωσαν τὰ μικρὰ τῶν ἵπταμένων ζώων, ὅπως ἂν μὴ ἐγχερίμπτωνται εἰς τὰ κύπελλα» γράφει ἡ Λειτουργία τοῦ καλουμένου Κλήμεντος. «Ἐπαίρουσιν οἱ διάκονοι τοὺς δίσκους καὶ τοὺς κρατήρας» γράφει ἡ λειτουργία τοῦ ἁγ. Ἰακώβου (⁹). «Ὁ κρατὴρ [ἔστι] τὸ ρύσιον Ποτήριον, ὅπερ δέδωκε τοῖς μαθηταῖς Αὐτοῦ ἐν τῷ δεῖπνῳ» γράφει καὶ ὁ Γερμανός (¹⁰). Ἄν ἐκ τῶν ὀνομάτων τούτων δύναται μικρόν τι νὰ μαντευθῇ περὶ τοῦ ἀρχικοῦ των σχήματος, τοῦτο ἐπαφίεται εἰς τὸν ἀναγνώστην. Ἡμεῖς ἀπλῶς σημαιοῦμεν ὅτι τὰ ἀρχαιότερα τῶν σφριζομένων ἁγ. Ποτηρίων ἔφερον λαβᾶς. Οὕτω τὸ ἐν τῇ Γαλλικῇ μὲν Gourdon εὑρεθέν, ἐν τῇ Αὐτοκρατορικῇ δὲ Βιβλιοθήκῃ τῶν Παρισίων ἀποκειμένον Δισκοπότηρον, ὅπερ ἐξ ἅπαντος Ἀνατολικῆς καταγωγῆς τυγχάνει, ἀφοῦ μετ' αὐτοῦ εὑρέθησαν καὶ 104 Βυζαντινὰ νομίσματα, ἐξ ὧν τὰ νεώτερα ἔφερον τὸ ὄνομα Ἰουστίνου τοῦ Α' (518—527) διὰ νὰ μὴ μείνῃ ἀμφιβολία ὅτι τὸ Ποτήριον τοῦτο δὲν ἔμπορεῖ νὰ εἶνε μεταγενέστερον τοῦ βου αἰῶνος, τυγχάνει πεποιημένον ἐκ χρυσοῦ, εἶνε ἔστολισμένον διὰ λυχνιταρίων λίθων ἥτοι ρουβινίων καὶ φέρει, ὡς ἀληθῆς κρατὴρ, ἔνθεν κα ἔνθεν λαβᾶς (¹¹). Νεώτερα τοῦ προηγουμένου Βυζαντινὰ Δισκοπότηρα, τὸν ἀριθμὸν 32, σφίζονται ἀποκείμενα ἐν τῇ ἐν Βενετίᾳ ἀγίῳ Μάρκῳ. Διακρίνονται δὲ ταῦτα εἰς δύο εἶδη ἀπὸ τοῦ σχήματος. Ἄλλα μὲν ἐξ αὐτῶν

(⁸) Χρυσοστόμ., πρὸς Ἐφεσ. ὁμιλ. γ' § 4. Migne 62, 28.

(⁹) Hammond, Liturgies Easter & Western, σ. 11 καὶ 51.

(¹⁰) Γερμανοῦ, Μυστ. θεωρ. Migne 98, 400.

(¹¹) Smith & Cheetham, Dictionary of Christian Antiquities, ἀρθρ. «chalice»

ἔχουσι κρατῆρα ἡμισφαιρικὸν ἐξ ἀχάτου, ἢ ὄνυχος, ἢ ἀλαδά-
στρου, ἢ ὀφείτου, σπανίως δὲ καὶ ἐξ ὑάλου, στηριζόμενον ἐπὶ
βάσεως κεχρυσωμένης καὶ προσομοιάζουσι περισσότερον πρὸς
τὰ σημερινὰ μας ἄγ. Ποτήρια, περὶ ὧν εἶπέ τις ὅτι διατηροῦσιν
ἔτι τὴν ἀπλότητα τῶν Ποτηρίων τοῦ 800 μ. Χ. ⁽¹²⁾ Ἄλλα δέ,
αὐτὸ τοῦτο κύαθοι καὶ κύπελλα κατὰ τὸ σχῆμα, στεροῦνται
ὅλως ἐπιστηριγμάτων, καὶ φέρουσι μεγάλας λαβάς, ὧν ἑκατέρα
διήκει ἀπὸ τοῦ χεῖλους τῆς κυάθου μέχρι τῶν κάτω καὶ τῆς
βάσεως. Κοσμοῦνται δ' ὡς τὰ πολλὰ καὶ δι' ἐσμαλτωμένων
προτομῶν, ὡς τὸ Ποτήριον τοῦ Αὐτοκράτορος Ρωμανοῦ τοῦ Δ'
(1067—1071) ἐφ' οὗ ἀναπαρίστανται αἱ μορφαὶ τοῦ Χριστοῦ,
τῆς Θεοτόκου, τοῦ Πέτρου, τοῦ Παύλου, τῶν Εὐαγγελιστῶν καὶ
ἄλλων ἁγίων. Τινὰ δ' ἐξ αὐτῶν κέκτηνται καὶ ἰδιαίτερον γνώ-
ρισμα, τὸ ὅτι φέρουν ἐπὶ τῶν χειλέων ἐκκρεμάμενα διάφορα
λιθάρια, ὧν σκοπὸς τὸ νὰ ἠχῶσι καὶ κροτῶσιν, ὅταν ὑψοῖ τὸ
Ποτήριον ὁ ἱερεὺς. Αἱ ἐπιγραφαὶ ποὺ καὶ ποὺ δὲν ἐλλείπουσιν,
ὡς, φερ' εἰπεῖν, ἐφ' ἑνὸς ἢ ἐξῆς:

ΧΡΙΣΤΟΣ ΔΙΔΩΣΙ ΑΙΜΑ ΤΟ ΖΩΗΝ ΦΕΡΟΝ

Λαβάς δρακοντοειδεῖς εὐφρεστάτας, μὲ τὰς κεφαλὰς ἐπὶ τοῦ
χεῖλους, τὴν οὐρὰν ἐπὶ τῆς βάσεως καὶ τὸ ὄλον σῶμα ἡμικυ-
κλικῶς ἀνασηκούμενον, φέρει καὶ τὸ ἄγ. Ποτήριον τῆς ἐν
Ἀθωνί Μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, ἃν καὶ μεταγενέστερον τῶν ἐν
Βενετίᾳ κρατουμένων προγονικῶν θησαυρῶν μας. Εἶνε τοῦτο
πεποιημένον ἐκ μονολίθου ἰάσπιδος· ἐπὶ τῶν τεσσάρων πλευρῶν
τῆς κωνοειδοῦς βάσεως τοῦ ἀναγράφεται καὶ ἀνὰ ἐν μονόγραμμα
τοῦ βασιλικοῦ αὐτοῦ ἀφιερωτοῦ Μανουήλ—Δεσπότη—Καντα-
κουζηνοῦ—Παλαιολόγου, τοῦ κατὰ τὰ ἔτη 1391—1425 ἀκμά-
σαντος· καὶ ἐπὶ τῶν χειλέων του ἀναγινώσκονται τάδε: ΕΔΩΚΕ
ΤΟΙΣ ΑΠΟΙΣ ΑΥΤΟΥ ΜΑΘΗΤΑΙΣ ΚΑΙ ΑΠΟΣΤΟΛΟΙΣ
ΕΙΠΩΝ: ΠΙΕΤΕ ΕΞ ΑΥΤΟΥ ΠΑΝΤΕΣ, ΤΟΥΤΟ ΕΣΤΙ ΤΟ

⁽¹²⁾ New Schaff & Herzog Religious Encyclopedia, ἄρθρ. «vessels» ὑπὸ
Victor Schultze.

ΑΙΜΑ ΜΟΥ, ΤΟ ΥΠΕΡ ΥΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΛΩΝ ΕΚΧΥΝΟ-
ΜΕΝΟΝ ΕΙΣ ΑΦΕΣΙΝ ΑΜΑΡΤΙΩΝ ⁽¹³⁾.

Ἡ πληθὺς τῶν ἀγ. Ποτηρίων—καὶ κατὰ συνέπειαν, καὶ Δίσκων—δὲν εἶνε ὅλως ἄγνωστος εἰς τὴν πολιὰν ἀρχαιότητα, καθὼς τὰ μόλις παρατεθέντα κείμενα τῶν ἀρχαίων λειτουργιῶν Ἰακώβου καὶ Κλήμεντος ἐδήλωσαν, ἐξηγουμένη ἕμως ὅχι ἐκ τῆς βαθμολογήσεως, μὴ γένοιτο! τῶν κοινωνοῦντων, ἀλλ' ὥς ἐκ τοῦ τρόπου τῆς Μεταδόσεως, γενομένου τότε εἰς μεγαλει-τέραν δόσιν τῆς νῦν διὰ τῆς λαβίδος παρεχομένης, καὶ εἰς ἀριθμὸν μεταλαμβανόντων πολλῷ πλείονα. Ὑπετίθετο ἕμως πάντοτε ὅτι τὸ Ποτήριον ἦτο ἓν, καὶ ἂν ἀκόμη ὁ μέγας ἀριθμὸς τῶν παρισταμένων ὥθει εἰς οἰκονομία. Διὸ καὶ ἀκούομεν τὸν Χρυσόστομον λέγοντα: «Μία τράπεζα πρόκειται πᾶσιν, εἰς ἐγέννησεν ἡμᾶς πατήρ, τὰς αὐτὰς πάντες ἐλύσαμεν ὠδίνας, τὸ αὐτὸ ποτὸν ἅπασι δέδοται· μᾶλλον δέ, οὐ μόνον τὸ αὐτὸ ποτόν, ἀλλὰ καὶ ἐξ ἐνὸς Ποτηρίου πίνειν· ὁ γὰρ Πατήρ, βουλό-μενος ἡμᾶς εἰς φιλοστοργίαν ἀγαγεῖν, καὶ τοῦτο ἐμηχανήσατο, ἐξ ἐνὸς Ποτηρίου πίνειν ποιήσας ἡμᾶς· ὅπερ ἐπιτεταμέ-νης ἐστὶν ἀγάπης» ⁽¹⁴⁾. Εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν ἀπέ-κειτο νὰ ἐφεύρη κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας, ὅχι πλέον περισ-σότερα τοῦ ἐνὸς ὁμοβάθμια καὶ ὁμότιμα Ποτήρια, ἀλλὰ Ποτή-ρια ποικίλλοντα κατὰ τὸ μέγεθος τῶν ἐορτῶν καὶ τὴν ἀξίαν τῶν μεταλαμβανόντων. Καὶ ὑπῆρχε λοιπὸν παρ' αὐτῇ ἄλλη μὲν κύλιξ διὰ τὴν καθημερινὴν χρῆσιν (calix quotidianus) ἄλλη δὲ διὰ τὰς μείζοντας ἐορτάς (calix major)· καὶ ἄλλα μὲν Ποτήρια διὰ τοὺς ἱερωμένους (τὰ προαναφερθέντα δύο) ἄλλο δὲ διὰ τοὺς νεοφωτιστούς (calix baptismalis), ἄλλο δὲ διὰ τοὺς συνήθεις πιστοὺς (calix scyphus, calix offertorius, calix ministerialis). Τὸ τελευταῖον δὲν ἦτο αὐτὸ τοῦτο τὸ Ποτήριον, ἔνθα τὸ Αἷμα καθηγιαίζετο κατὰ τὴν θ. λειτουργίαν, ἀλλὰ τὸ ἀγγεῖον ἐκεῖνο,

⁽¹³⁾ Ch. Diehl, Manuel d' Art Byzantin, σ. 660—662 καὶ 811. O. M. Dalton, Byzantine Art & Archeology, σ. 514, 552 καὶ 562. Γερασίου Σμυρ-νάκη, Ἁγιον Ὅρος, σ. 439—440.

⁽¹⁴⁾ Χρυσόστομ. εἰς Ματθ. ὁμιλ. λθ' § 7. Migne 57, 386.

ὅπου ἐνέχουνον τὸν οἶνον τῶν προσφορῶν των οἱ Χριστιανοί· ἐνταῦθα ἐνέσταζον οἱ ἱερεῖς δύο-τρεις ρανίδας ἐκ τοῦ δι' ἑαυτοὺς προνομιακῶς προωρισμένου Ποτηρίου καὶ οὕτως ὡς ἀπὸ κατωτέρου κύλικος οἱ πιστοὶ μετελάμβανον τῇ βοηθείᾳ σύριγγος ἢ πίπας, ἐγχειριζομένης εἰς ἕκαστον αὐτῶν ὑπὸ τοῦ διακόνου διαδοχικῶς ἵνα ἀτόπημά τι προληφθῇ. Τοιαύτην κατιούσαν κλίμακα εἰς τὰς πρὸς τοὺς λαϊκοὺς σχέσεις τῆς ἐτήρησεν ἡ Δυτικὴ Ἐκκλησία, μέχρις οὗ ἐστέρησε τοῦ Ποτηρίου αὐτοὺς ὀλοτελῶς. Τὸ δὲ διὰ τῆς πίπας κοινωνεῖν ἀπὸ τοῦ Ποτηρίου ἐπαφῆκε τῷ Πάπα ὡς ἰδιαίτερον προσωπικὸν προνόμιον.

Περὶ τοῦ ἁγ. Δίσκου δὲν ἔχομεν πολλὰ νὰ εἰπωμεν, εἰμὴ ὅτι ἠκολούθει καὶ αὐτὸς τὴν ὕλην καὶ τὴν διακόσμησιν τοῦ Ποτηρίου, ἐξωραϊζόμενος διὰ λίθων τιμίων, εἰκόνων καὶ ἐπιγραφῶν. «Ψηλάφησον καὶ ἴδε τὸν μέγιστον αὐτοῦ Δίσκον (ἔγραφεν ὁ Ἰω. Δαμασκηνὸς πρὸς Θεόφιλον τὸν εἰκονομάχον βασιλέα περὶ τοῦ Δίσκου, ὃν ὁ Αὐτοκράτωρ Θεοδόσιος ὁ Μέγας τῇ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ ἀνέθηκε) εἰς ὃν περ ἐγκαιστικοῖς καλλιεργήμασιν ὁ Μυστικὸς τοῦ Χριστοῦ Δεῖπνος μετὰ τῶν δώδεκα Ἀποστόλων ἐγκεκόλαπτο» ⁽¹⁵⁾. Τὴν προτομὴν τοῦ Χριστοῦ ἐσμαλτωμένου ἐντὸς κύκλου σὺν τῇ ἐπιγραφῇ ΛΑΒΕΤΕ, ΦΑΓΕΤΕ, ΤΟΥΤΟ ΕΣΤΙ ΤΟ ΣΩΜΑ φέρει καὶ Δίσκος πολυτιμότερος ἐξ ἀλαβάστρου, ἐν Βενετίᾳ ἀποκείμενος καὶ οὗτος. Τὸ μέγεθος τοῦ ζῶντος τούτου μνημείου ἄφ' ἐνός, καὶ οἱ προμνημονευθέντες λόγοι τοῦ Δαμασκηνοῦ πρὸς Θεόφιλον ἄφ' ἐτέρου, ὠθοῦσιν ἡμᾶς εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ ἀρχαιότεροι Δίσκοι ἦσαν διαστάσεων πολλῇ μειζόνων ἢ οἱ σημερινοί. Ἦσαν, ἄλλαις λέξεσι, Δίσκοι, ἐξ ὧν κλάσμα ὀλόκληρον προσεφέρετο διὰ χειρὸς τοῦ ἱερέως τῷ κοινωνοῦντι, οὐχὶ Δισκάρια, ὅπως ψιχία ἐξ αὐτῶν δίδωνται. Εἴτε ἐν τούτοις Δίσκος, εἴτε Δισκάριον, τὸ σχῆμα ὅμως εἶχε στρογγύλον πάντοτε, ἢ ὀκτάγωνόν σπανίως. Δίσκοι καὶ Δισκάρια τετράγωνα εἶνε ἄγνωστα. Ὁ Δίσκος,

(15) Δαμασκην. ἐπιστ. πρὸς Θεόφιλον κεφ. 28. Migne 95, 381.

ἡρμήνευεν ἐπὶ τὸ μυστικώτερον ὁ Γερμανός, «τὸν κύκλον τοῦ οὐρανοῦ ἐμφαίνει ἡμῖν ἐν μικρᾷ περιγραφῇ, τὸν νοητὸν Ἥλιον Χριστὸν χωρῶν» ⁽¹⁶⁾. Ὁ Δίσκος, προσέθετε καὶ ὁ Συμεὼν μετὰ ταῦτα, «τυποῖ τὸν οὐρανὸν καὶ διὰ τοῦτο κυκλοτερής ἐστι, καὶ τὸν τοῦ οὐρανοῦ κατέχει Δεσπότην» ⁽¹⁷⁾. Ἡ ἔννοια ἄρα τοῦ Δίσκου ὡς τὸν οὐρανὸν τυποῦντος, ἀποκλείει πᾶν ἄλλο σχῆμα πλὴν τοῦ κυκλικοῦ. Συγγενῆς τῆς ἐρμηνείας τοῦ Γερμανοῦ εἶνε καὶ ἡ τοῦ Ψευδο-Σωφρονίου, τὸν Δίσκον πρὸς νεφέλην παρεικάζοντος ⁽¹⁸⁾.

Οὐδὲν ἱερώτερον διὰ τοὺς Χριστιανούς ἀπὸ τὰ ἁγ. Δισκοπότηρα, τὰ ἀμέσως ὑπουργοῦντα εἰς τὸ ἱερώτατον Μυστήριον. Ἀναδεικνύεται ἡ ἱερότης των ἐκ τῶν ἐν τῷ σημερινῷ Εὐχολογίῳ φερομένων ἰδιαιτέρων Ἀκολουθιῶν πρὸς ἐγκαινισμὸν των, ἐν αἷς παρακαλεῖται Κύριος ὁ Θεός, ὅπως καταπέμψῃ ἐπὶ μὲν τὸν Δίσκον τὴν εὐλογίαν Αὐτοῦ, ἵνα ἐν αὐτῷ σφαγιασῇται ὁ Ἀμνὸς καὶ προσφέρηται τὸ Σῶμα τοῦ Χριστοῦ τοῖς πιστοῖς προδιδάζον αὐτοὺς ἐκ τοῦ θανάτου εἰς τὴν ζωὴν, ἐπὶ δὲ τὸ Ποτήριον τὸ ἁγ. Πνεῦμα, ἵνα ἐν αὐτῷ μεταδίδωται τὸ τίμιον Αἶμα, δι' οὗ ἔλεος ἐξεχύθη ἐπὶ τῷ ποιμνίῳ. Διὰ τὴν τοιαύτην των δ' ἀκριβῶς ἱερότητα τὰ Δισκοπότηρα οὐ μόνον ὑπ' οὐδενὸς δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἐγγίζωνται εἰμὴ τῶν ἀνωτέρων κληρικῶν, καὶ τούτων εὐλαβουμένων, ἀλλ' οὐδὲ κἂν νὰ δεικνύωνται εἰς ἄλλοθρήσκους. Ἐντεῦθεν καὶ παλαιὸς τις συγγραφεὺς κακίζει Λέοντα, τὸν υἱὸν Βασιλείου τοῦ Μακεδόνο, διότι «ὑπέδειξεν ἅπαντα τὰ τίμια σκεύη τοῖς Ἀγαρηνοῖς, ὅπερ ἀνάξιον ἦν Χριστιανικῆς καταστάσεως, ἀθεμίτοις καὶ ἄλλοεθνεσί τὰ τῆς τοῦ Θεοῦ λειτουργίας σκεύη καταθέσθαι» ⁽¹⁹⁾. φρικίαις δὲ μᾶς καταλαμβάνει ὅταν ἀναγινώσκωμεν, ὅτι κατὰ τὴν ἄλωσιν τῆς ΚΠόλεως οἱ Τοῦρκοι περιῦριζον τὰ ἱερώτατα σύμβολά μας, ἐν

⁽¹⁶⁾ Γερμανός, Μυστ. Θεωρία, ἐκδ. Γροτταφερράτας σ. 31.

⁽¹⁷⁾ Συμ. Θεσσαλον. Migne 155, 264.

⁽¹⁸⁾ Ψευδο-Σωφρόνιος, Migne 87, 3989.

⁽¹⁹⁾ Συνέχεια Θεοφάνους, Migne 109, 392.

συμποσίοις καθήμενοι καὶ διαφόρους δπώρας ἐκ τῶν ἱερῶν Δίσκων ἐσθιόντες καὶ τὸν ἄκρατον πίνοντες ἀπὸ τῶν ἱερῶν Κρατήρων, ὡς διηγεῖται ὁ Δούκας ⁽²⁰⁾. Βεβαίως εἰς κρισιμωτάτας καὶ ἄγαν δεινὰς περιστάσεις ἦτο δυνατόν τὰ ἱ. σκεύη ν' ἀπαλλοτριωθῶσι τοῦ ναοῦ των καί, οὕτως εἰπεῖν, κοσμικοποιηθῶσιν· ἀλλὰ τοῦτο, ἀφοῦ προηγουμένως ἀνελύοντο εἰς μέταλλον. Τοιοῦτοτρόπως προελαμβάνοντο ἄτοπα, παρόμοια πρὸς τὸ μνημονευθὲν ὑπὸ τοῦ ἱστορικοῦ, ὅτι ἐν καιρῷ φοβεροῦ λιμοῦ εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα, ἐπισκοπεύοντος τοῦ Κυρίλλου, κειμήλια τῆς Ἐκκλησίας καὶ παραπετάσματα ὡς εἶχον ἐπωλήθησαν, διὰ καὶ συνέβη ὥστε Χριστιανὸς τις νὰ ἔδῃ εἰς τὸν δρόμον γυναῖκα ἐκ τῶν ἐπὶ θυμέλης, ὃ ἐστὶν ἐλαφροθήη, ἡμφιεσμένην τὸ ἀνάθημα ὅπερ αὐτὸς εἶχεν ἀφιερῶσαι εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ⁽²¹⁾!

Μὲ τὴν σημειωθείσαν ἐν τούτοις προφύλαξιν πλέον ἢ ἅπαξ ἡ Ἐκκλησία ἦλθεν ἐπικουρὸς εἰς ἐπείγουσας ἀνάγκας φίλων ἢ καὶ ἐχθρῶν, ἀπογυμνουμένη τοῦ καλλίστου κόσμου τῆς, διὰ νὰ δείξῃ ὅτι ἐν τῇ σφαίρᾳ τοῦ πνεύματος ὑπάρχει τι ἀνώτερον καὶ αὐτῶν τῶν Δισκοποτήρων, ἢ αὐτοθυσία δηλ. ἣν ἀποπνέει ἡ Θυσία τοῦ Σταυροῦ. Οὕτως ἐπραξεν ὅταν ὁ ἁγ. Ἀμβρόσιος ἀπε-
λύτρου αἰχμαλώτους ἐκ τῶν χειρῶν τῶν Γότθων διὰ τῆς ἐκποιήσεως τῶν ἱ. σκευῶν. Οὕτως, ὅταν Ἀνάκιος ὁ Ἀμίδης ἐξηγόραζε διὰ τῶν χρυσῶν καὶ ἀργυρῶν κειμηλίων τοῦ ναοῦ τοῦ δεκακισχιλίους ἡλιολάτρης Πέρσας ἐκ χειρὸς τῶν Ρωμαίων, ἐκδικούμενος αὐτοὺς χριστιανοπρεπῶς διὰ τοὺς ἐξ αὐτῶν διωγμούς ⁽²²⁾. Οὕτως, ὅταν ὁ βασιλεὺς Ἡράκλειος, συναινοῦντος τοῦ πατριωτικωτάτου Πατριάρχου Σεργίου, ἀνέλυε τὰ ἱ. σκεύη καὶ ἔκοπτε νόμισμα, προωρισμένον νὰ μεταβληθῇ εἰς πλοῖα καὶ ὅπλα ⁽²³⁾. Οὕτως, ὅταν τῷ 1203 ἡ πολιτεία ἀνέλυε καὶ πάλιν τὰ ἱ. σκεύη τῆς Μεγ. Ἐκκλησίας διὰ τὴν κατὰ τῶν Λατίνων

⁽²⁰⁾ Δούκα, Ἱστορ. Βυζαντινῆ, Migne 157, 1125.

⁽²¹⁾ Σωζομέν. Ἐκκλ. Ἱστ. Δ', 25. Migne 67, 1196.

⁽²²⁾ Σωκράτ. Ἐκκλ. Ἱστ. Ζ', 21. Migne 67, 781.

⁽²³⁾ Σπυρ. Λάμπρου, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1886, τόμ. Γ', σ. 677.

ἄμυναν ⁽²⁴⁾. Οὕτω τέλος, ὅταν Κωνσταντῖνος ὁ Παλαιολόγος προσέτρεχεν εἰς τὸ αὐτὸ θλιθερὸν μέσον, ἀγωνιζόμενος ν' ἀνακόψῃ, πλὴν εἰς μάτην, τὸν ὑπερεκχειλίσαντα τοῦ Τουρκικοῦ ὀλέθρου χεῖμαρρον. «Ἐπειδὴ δὲ καὶ χρημάτων ἐσπάνιζον τὰ βασιλεία διὰ τὸν μισθὸν τῶν στρατιωτῶν, (γράφει ὁ Φραντζῆς) προσέταξεν ὁ βασιλεὺς λαβεῖν τὰ τῶν ἐκκλησιῶν σκευὴ ἅγια καὶ ἀφιερωμένα τῷ Θεῷ, καὶ χρήματα ἐποίησε. Καὶ μή τις ἐγκαλέσῃ ἡμᾶς ὡς ἱεροσούλους. Ἐνεκεν τῆς τοῦ καιροῦ ἀνάγκης ἐγένετο, ὡς καὶ ὁ Δαβὶδ πεπονθὼς, πεινάσας τοὺς ἄρτους τῆς προθέσεως ἔφαγεν, ἃ οὐκ ἔξεστι φαγεῖν εἰμὴ τοῖς ἱερεῦσι μόνοις. Ἐλεγε γὰρ ὁ μακαρίτης βασιλεὺς: ἂν ὁ Θεὸς τὴν Πόλιν λυτρώσῃται, τετραπλοῦν ἀποδώσω τῷ Κυρίῳ μου» ⁽²⁵⁾.

ΚΕΦ. ΚΖ΄.

ΕΤΕΡΑ ΙΕΡΑ ΣΚΕΥΗ

Μετὰ τὰ ἅγ. Δισκοπότηρα ἐρχόμεθα εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν περὶ αὐτὰ ὑπηρετικῶν σκευῶν: τῆς λόγχης δηλ. δι' ἧς ὁ ἄρτος τέμνεται, τοῦ ἀστερίσκου, ὅστις ἐπὶ τοῦ Δίσκου ὑπὲρ τὸν Ἀμνὸν ἐπιτίθεται, τοῦ λεβηταρίου, δι' οὗ ζέον ὕδωρ ἐν τῷ Ποτηρίῳ ἐγχύνεται, τῆς λαβίδος, δι' ἧς ἡ ἅγ. Κοινωνία μεταδίδεται καὶ τοῦ ἄρτοφορίου, ἐν ᾧ φυλάσσεται ὁ ἅγ. Ἄρτος δι' ἐπειγούσας ἀνάγκας. Ταῦτα πάντα, ἐξαίρεσει τοῦ τελευταίου, δὲν ἔχουν τὴν προέλευσιν ἀρχαϊκὴν, δημιουργηθέντα ἐν ὑστέροις καιροῖς, ὅτε τὸ τυπικὸν τῆς λειτουργίας ἐπὶ μᾶλλον ἀνεπτύχθη. Κατέστησαν ὁμῶς εἰς τὴν λειτουργίαν μας ἀπαραίτητα καὶ ὡς τοιαῦτα εἶνε ἀξιοσέβαστα.

Τῆς λόγχης μνείαν ποιεῖται πρῶτος μὲν ὁ Γερμανός, ἀλληγορῶν ὅτι «ἀντὶ τῆς λόγχης τῆς κεντησάσης τὸν Χριστὸν ἐν

⁽²⁴⁾ Χωνιάτης ἐκδ. Βόννης, σ. 740—41.

⁽²⁵⁾ Φραντζῆ, Χρονικόν, ἐκδ. Βόννης σ. 256.

τῷ Σταυρῷ, ἐστὶ καὶ αὕτη ἡ λόγχη» (¹).—δεύτερος δὲ Θεόδωρος ὁ Στουδίτης, καλῶν αὐτὴν «ἱερατικὴν λόγχην» (²).—τρίτος δὲ Θεόδωρος ὁ Ἀνδίδων καὶ ὁ Ψευδο-Σωφρόνιος, κατὰ τοὺς ὁποίους «ὥσπερ ὁ ὑπερούσιος Θεὸς σάρκα ἐκ τῆς Παρθένου προσλαβόμενος, ἐν μιᾷ ὑποστάσει τέλειος ἦν Θεὸς καὶ ἄνθρωπος ὅμοιος ἡμῖν χωρὶς ἁμαρτίας, οὕτω καὶ τὸ Κυριακὸν Σῶμα ὡς ἐκ τινος κοιλίας καὶ σαρκὸς τοῦ παρθενικοῦ σώματος τοῦ ὅλου ἄρτου φημί τῆς εὐλογίας καὶ τῆς προσκομιδῆς, παρὰ τοῦ διακόνου, ὡς ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία παρέλαβε, διατέμνεται σιδήρῳ τινί, ὅνπερ καὶ λόγχην λέγουσιν, εἰ καὶ μήπω ταύτης ἐστὶν ὁ καιρὸς, καὶ οὕτως ἰδιοὑποστάτως ἐκ μέσου ταύτης ἀφαιρεῖται» (³).—καὶ τέταρτος ὁ Καβάσιλας, ἐν τοῖς περὶ προσκομιδῆς γράφων: «μετὰ δὲ τοῦτο καὶ ὡς ἐπὶ τὰ δεξιὰ μέρη κεντεῖ τὸν ἄρτον [ὁ ἱερεὺς] τὴν πληγὴν τῆς πλευρᾶς ἐκεῖνης διηγούμενος τῇ τοῦ ἄρτου πληγῇ· διὰ τοῦτο γὰρ καὶ τὸ πλῆττον σιδήριον λόγχην καλεῖ καὶ εἰς σχῆμα λόγχης αὐτὸ ἔχει πεποιημένον, ἵνα ἐκεῖνης ἀναμνηστικῇ τῆς λόγχης» (⁴). Ἐκ τῆς κοινῆς μαρτυρίας Ἀνδίδων καὶ Ψευδο-Σωφρονίου μανθάνομεν, ὅτι ἐν παλαιότεροις χρόνοις, ὅχι ὁ ἱερεὺς, ἀλλ' ὁ διάκονος ἦτο ὁ ἀπὸ τοῦ ἄρτου διὰ τῆς λόγχης ἀποσπῶν τὸν Ἀμνόν, ἔθος ὅπερ ἡ Μεγ. Ἐκκλησία τῆς ΚΠόλεως τελευταία ὄλων ἐγκατέλειπεν· οὐδὲ δυσκολεύονται οἱ λειτουργιολόγοι οὗτοι νὰ παρατηρήσωσιν ὅτι ἡ διὰ τῆς λόγχης νύξις τοῦ Ἀμνοῦ, ἡ ὑποτυποῦσα τὴν ὑπὸ τοῦ στρατιώτου νύξιν τῆς ζωηρρύτου πλευρᾶς, ἐξ ἧς αἷμα καὶ ὕδωρ ἐξέβλυσαν, παρεισάγει εἰς τὴν ὅλην ἀλληγορίαν σχῆμα πρωθύστερον, ὅπερ πᾶς τις εἰκότως θὰ περιέμενε βραδύτερον· διότι ἂν ἡ ἀπόσπασις τοῦ ἀμνοῦ ἀπὸ τοῦ ἄρτου ἀλληγορῇ τὴν γέννησιν τοῦ Θεοῦ Λόγου ἀπὸ τῶν παρθενικῶν

(¹) Γερμανοῦ, Μυστ. Θεωρία, ἐκδ. Γροτταφερράτας, σ. 19 καὶ 29.

(²) Θεοδ. Στουδίτου, Κατὰ εἰκονομάχ. Α', Migne 99, 489.

(³) Ψευδο-Σωφρόν. Migne 87, 3989. Θεοδ. Ἀνδίδων Migne 140, 427. Ὡς γνωστόν, πολλὴ ὕλη εἶνε κοινὴ εἰς τὰς δύο ταύτας λειτουργικὰς πηγὰς.

(⁴) Ν. Καβάσιλας, Ἑρμην. θ. λειτουργίας κεφ. 8. Migne 150, 385.

αίμάτων, πολλὰ ὤφειλον ἀκόμη νὰ ἐμφιλοχωρήσωσι, μέχρις οὗ εἰς τὸ Πάθος καταντήσωμεν. Ἄλλ' οἱ ἀλληγορισταὶ οὐδέποτε, ἐν τῇ παραγωγῇ τῶν ὥραιων καὶ οἰκοδομητικῶν ἐρμηνευμάτων, ἐσκέφθησαν καὶ πῶς τοπικῶς καὶ χρονικῶς νὰ τὰ συναρμονίσωσιν, ἀφήσαντες αὐτὰ καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης ἐναέρια καὶ ἀστήρικτα.

Μεταγενέστερος τῆς λόγχης εἶνε ὁ ἀστερίσκος. Ὁ Γερμανὸς τὸν ἀγνοεῖ. Τὰ ἀρχαιότερα Εὐχολόγια οὐδένα περὶ αὐτοῦ ποιοῦνται λόγον. Ἀνάγκη νὰ καταβῇ τις μέχρι τοῦ Ψευδο-Σωφρονίου, τοῦ Πατριάρχου Φιλοθέου καὶ τοῦ Καθασίλα, διὰ νὰ τὸν συναντήσῃ μνημονεύμενον. Ἡ ἀρχαιότερα ἄρα περὶ ἀστερίσκου μαρτυρία δὲν δύναται ν' ἀνέλθῃ ὑψηλότερα τοῦ 12ου αἰῶνος καὶ εἶνε τοῦ συγγράφαντος τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῶν ἐν τῇ θ. ἱερουργίᾳ τελουμένων, ὅστις διπλοῦν λόγον τοῦ σκοποῦ τοῦ ἀστερίσκου παρέχει, τὸν μὲν μυστικόν, τὸν δὲ λειτουργικόν: «Ἀστερίσκος—λέγει—καθὼς τὰ τέσσαρα ζῶα ἐπικαλύπτει τὸν Οὐράνιον Ἀνθρακα»· ἰδοὺ ὁ εἰς λόγος. «Ἔστι δὲ καὶ διὰ τὸ μὴ κολλᾶσθαι τοὺς μαργαρίτας ἐν τῷ δισκοκαλύμματι»· ἰδοὺ ὁ ἕτερος⁽⁵⁾. Ὁ ὑπ' ἀριθμὸν 323 κώδῃς τῶν Παρισίων, ὁ ἀπὸ τοῦ 15ου αἰῶνος χρονολογούμενος, παρέχει ἐν τῇ προσκομιδῇ τὴν ὁδηγίαν: «Ἐπιτίθουσιν [ὁ ἱερεὺς] τὸν ἀστερίσκον ἐπάνω τῶν ἀγίων ἄρτων, λέγων· *Τῷ λόγῳ Κυρίου οἱ οὐρανοὶ ἐστερεώθησαν*»⁽⁶⁾. Ἀλλὰ καὶ ὁ Καθάσιλας εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τῆς προσκομιδῆς συγκολλᾷ τὸ εὐαγγελικόν. *Καὶ ἐλθὼν ὁ ἀστὴρ ἔστι ἐπάνω οὗ ἦν τὸ Παιδίον μετὰ τοῦ φαλμικοῦ. Τῷ λόγῳ Κυρίου οἱ οὐρανοὶ ἐστερεώθησαν*⁽⁷⁾. Ὅποθεν συμπεραίνομεν ὅτι ἀρχικῶς μὲν καὶ κυρίως ὁ ἀστερίσκος ἐτύπου τὸν ὅλον ἑναστρον οὐρανόν, εἰδικώτερον δὲ καὶ τὸν ἐπὶ τῇ γεννήσει τοῦ Χριστοῦ ἐπιφανέντα ἀστέρα· ὅπερ καὶ ὁ Συμεὼν λέγει: «Ὁ λεγόμενος ἀστερίσκος καὶ τοὺς ἀστέρας [ὅλου τοῦ

(5) Ψευδο-Σωφρόνιος, Migne 87, 3985.

(6) Brightman, Eastern Liturgies, Oxford 1896, σ. 545.

(7) Ν. Καβάσιλας, Ἑρμην. θ. λειτουργ. Migne 150, 389.

οὐρανοῦ τ. ἔ.] καὶ αὐτὸν τὸν ἐπὶ τῇ γεννήσει τοῦ Χριστοῦ δηλοῖ» ⁽⁸⁾.

Τῆς αὐτῆς σχεδὸν ἡλικίας μὲ τὸν ἀστερίσκον εἶνε καὶ τὸ λεβητάριον, τὸ κοινῶς καλούμενον ζέον, ὡς ἐκ τοῦ δι' αὐτοῦ εἰς τὸ Ποτήριον ἐκχυνομένου ζέοντος ὕδατος. Καὶ αἱ περὶ τούτου μαρτυρίαι ἐλλείπουσι πρὸ τοῦ 11ου αἰῶνος. Πρῶτος, ἐφ' ὅσον γινώσκωμεν, ποιεῖται περὶ αὐτοῦ λόγον Θεόδ. ὁ Ἀνδίδων, μεθ' ὃν ἐπακολουθοῦσιν ἐν ἀδιασπάστῳ σειρᾷ ὁ Βαλσαμών, ὁ Καθάσιλας, Νικηφόρος Β' ὁ ΚΠόλεως, Ματθαῖος ὁ Βλάσταρις καὶ Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης. Τὴν εἰς τὸ Ποτήριον ἐμβολὴν τοῦ ζέοντος ἐπὶ τῇ προσεγγίσει τῆς ἁγ. Κοινωνίας ὁ Καθάσιλας ἐξηγεῖ ὡς δηλοῦσαν μυστικῶς τὴν τοῦ ἁγ. Πνεύματος ἐπὶ τὴν Ἐκκλησίαν κήθοδον ⁽⁹⁾. Ἄλλα ὅμως μυστικολογεῖ ὁ Ἀνδίδων, κατὰ τὸν ὁποῖον «κομίζεται ὕδωρ θερμότατον εἰς λεβητάριον καὶ κερνώσιν ἐξ αὐτοῦ τὰ προκείμενα ἐν τῇ ἁγ. Τραπεζῇ, εἴτε κρατῆρες, εἴτε ποτήρια εἶεν, ἵνα ὥσπερ ὡς ἐκ ζωῆς προῆλθον τῆς θ. πλευρᾶς ἀμφοτέρα θερμότητος πεπληρωμένα, οὕτω δὴ τὸ ὕδωρ θερμότατον ἐν τῷ καιρῷ τῆς Μεταλήψεως ἐπεμβαλλόμενον, τέλειον τὸν τύπον ἀναπληροῖ, τῶν μεταλαμβανόντων τῇ θηλῇ τοῦ Ποτηρίου ὡς αὐτῇ τῇ ζωοπαρόχῳ πλευρᾷ φαυόντων» ⁽¹⁰⁾. Ἡ εἰς τὸ Ποτήριον τ. ἔ. ἔγχυσις τοῦ ζέοντος εἶνε οἷον ἐπιστοποίησις καὶ μαρτυρία, κατ' ἕλλον ἀλληγοριστήν, «ὅτι καὶ νεκρὸν γεγονὸς τὸ Κυριακὸν Σῶμα, τῆς θείας ψυχῆς αὐτοῦ χωρισθείσης, ζωοποιὸν αὐθις ἔμενε... Ἐπεὶ οὖν καὶ τὸ ζέον ὕδωρ ζωτικὴν τῷ θερμῷ παρέχεται ἔμφασιν, εἰσάγεται τότε ἐν τῷ καιρῷ τῆς Μεταλήψεως, ὡς ἂν τὰ χεῖλη τῷ Ποτηρίῳ προσφάδοντες καὶ κοινωνοῦντες τοῦ Αἵματος ὡς ἀπὸ τῆς ζωοποιοῦ πλευρᾶς ἐκείνης πίνοντες διατιθώμεθα» ⁽¹¹⁾. Οἱ Ἀρμένιοι καὶ οἱ Λατῖνοι ἐκάνιζον τοὺς Ὁρθοδόξους διὰ

⁽⁸⁾ Συμ. Θεσσαλον. Migne 155, 264.

⁽⁹⁾ Ν. Καθάσιλας, Migne 150, 449—452.

⁽¹⁰⁾ Θ. Ἀνδίδων, Προθεωρία κεφαλαιώδης, Migne 140, 464.

⁽¹¹⁾ Συμ. Θεσσαλον. Migne 155, 741.

τὴν τοῦ ζέοντος εἰς τὸ Ποτήριον εἰσβολήν, ὡς μήτε ἀπὸ Εὐαγγελικῆς μήτε ἀπὸ κανονικῆς παραγγελίας παραδοθεῖσαν ἀλλ' ὁ Βαλσαμῶν ἀντικρούων αὐτοὺς ἐξήγει ὅτι «τὸ ζέον, προστιθέμενον, τὴν δι' ὕδατος καὶ οἴνου ἔνωσιν τοῦ ἁγ. Ποτηρίου οὐ μεταβάλλει, ὅτι δ' οὐκ ἔστιν ἕτερόν τι παρὰ τὸ ὕδωρ· βάλλεται δὲ εἰς πληροφορίαν τοῦ εἶναι ζωοποιὰ τὰ ἀπὸ τῆς ἁγ. πλευρᾶς τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ι. Χριστοῦ ρεύσαντα, τὸ αἷμα δηλονότι καὶ τὸ ὕδωρ, καὶ μὴ νεκρά.... Εἰ δέ τις εἶπῃ: καὶ διατὶ πρὸ τοῦ ἁγιασθῆναι τὸ ἁγ. Ποτήριον οὐ βάλλεται τὸ ζέον εἰς τὴν ἔνωσιν, ἀλλὰ μετὰ τὸν ἁγιασμόν; ἀκούσει ὅτι, ἐὰν ἐβάλλετο τὸ ζέον κατὰ τὸν καιρὸν τῆς ἐνώσεως, ἔμελλε καταψύχεσθαι μέχρι τῆς τῶν ἁγίων Μεταλήψεως καὶ ἀπετελεύτα τὸ πρᾶγμα εἰς τὸν πρότερον λόγον». Καὶ προχωρῶν ὁ Βαλσαμῶν ἀναφέρει τοὺς Ἱεραρεῖς ἱερεῖς, οἵτινες, καίτοι ἄλλως ὀρθοδοξότατοι, ἀλλὰ ζέον ἐν τῷ Ποτηρίῳ δὲν ἐνέχουν, ἐρωτηθέντες δὲ περὶ τούτου συνοδικῶς, ἐδικαιολογήθησαν εἰπόντες ὅτι ἐγγχώριός των συνήθεια εἶνε νὰ μὴ ἀνακρινῶσί ποτε τὸν οἶνον μὲ ζέον ὕδωρ· ἀλλ' ἀνεδιδάχθησαν καὶ οὗτοι, λέγει, τὸν μυστηριώδη τοῦ πράγματος λόγον καὶ ἔκτοτε ἐτρέπησαν ἐπὶ τὸ βάλλειν ἐν τῷ ἁγ. Ποτηρίῳ ἀπαραιτήτως ζέον κατὰ τὸν καιρὸν τῆς ἁγ. Μεταλήψεως⁽¹²⁾. Εἶχε λοιπὸν καὶ ἡ λειτουργικὴ αὕτη διακόσμησις, ἅπαξ ἐμφανισθεῖσα, ἀνάγκην συνηγορίας, καὶ δὴ οὐ μόνον ἀπέναντι ἁλλοδόξων, ὡς τῶν Ἀρμενίων καὶ τῶν Λατίνων, ἀλλὰ καὶ ἀπέναντι Ὀρθοδόξων, ὡς τῶν Ἰσὴρων. Ἀλλὰ κατίσχυσεν ἐπὶ τέλους ὑποχρεωτικῶς δι' ὅλους τοὺς τὸ Βυζαντινὸν τελετουργικὸν ἀκολουθοῦντας. Καὶ ἰσχύει ἔκτοτε ὁ κανὼν Νικηφόρου τοῦ Β', «ὅτι οὐ χρὴ ἄνευ θερμοῦ λειτουργῆσαι πρεσβύτερον, εἰμὴ κατὰ πολλὴν περίστασιν καὶ εἰ οὐδαμῶς εὐρίσκεται θερμόν»⁽¹³⁾.

Ἐρχόμεθα εἰς τὴν λαβίδα, ἄλλον καὶ τοῦτον λειτουργικόν μας νεωτερισμόν, καίτοι τοῦ λεβηταρίου καὶ τοῦ ἀστερίσκου προγενέστερον. Ὡς γνωστόν, ὁ ἀρχαῖος τρόπος τοῦ μεταλαμ-

⁽¹²⁾ *Ι Βαλσαμῶν*, Ἑρμην. εἰς 39ον καν. Πενθέκτης Migne 137, 620—21.

⁽¹³⁾ *Νικηφόρου ΚΠόλεως κανὼν* 13ος. Migne 100, 856.

θάνατον ἦτο ὁ μέχρι τοῦ νῦν παραμένων παρὰ τοῖς ἱερεῦσιν· ἡ μετάληψις δηλ. πρῶτον τοῦ Σώματος, ἀποτιθεμένου εἰς τὴν παλάμην τοῦ κοινωνοῦντος ἀπὸ τῆς τοῦ ἱερέως χειρὸς καὶ ἡ μετάληψις τοῦ Αἵματος ἔπειτα, ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τοῦ Κρατῆρος, προτεινομένου ὁμως τότε ὑπὸ τοῦ διακόνου. Περὶ τούτου δὲν ἐπιτρέπεται ν' ἀμφιβάλωμεν οὐδ' ἐπ' ἐλάχιστον. Ἴδου τὰ κείμενα. Αἱ Ἀποστολ. Διαταγαὶ (ἦτοι ἡ λειτουργία τοῦ λεγομένου Κλήμεντος, ἡ ἐν ταῖς Ἀποστολ. Διαταγαῖς) ἐντέλλονται: «Ὁ μὲν ἐπίσκοπος διδότην τὴν προσφοράν, λέγων *Σῶμα Χριστοῦ*, καὶ ὁ δεχόμενος λεγέτω *Ἀμὴν*· ὁ δὲ διάκονος κατεχέτω τὸ Ποτήριον καὶ ἐπιδιδούς λεγέτω *Αἷμα Χριστοῦ*» ⁽¹⁴⁾.—Διονύσιος ὁ Ἀλεξανδρεὺς λέγει: «Εὐχαριστίας ἐπακούσαντα, καὶ συνεπιφθεγξάμενον τὸ *Ἀμὴν*, καὶ τραπέζῃ παραστάντα, καὶ χεῖρας εἰς ὑποδοχὴν τῆς ἁγ. Τροφῆς προτείναντα.... οὐκ ἂν ἐξ ὑπαρχῆς ἀνασκευάζειν ἔτι τολμήσαιοι» ⁽¹⁵⁾.—Ὁ Ἀμβρόσιος πρὸς Μ. Θεοδόσιον λέγει: «Πῶς τοιαύταις ὑποδέξῃ χειρὶ, τοῦ Δεσπότου τὸ Πανάγιον Σῶμα; πῶς δὲ τῷ στόματι προσοίσεις τὸ Αἷμα τὸ τίμιον»; ⁽¹⁶⁾.—Ὁ Μ. Βασίλειος λέγει: «Καὶ γὰρ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ὁ ἱερεὺς ἐπιδίδωσι τὴν μερίδα καὶ κατέχει αὐτὴν ὁ ὑποδεχόμενος μετ' ἐξουσίας ἀπάσης καὶ οὕτω προσάγει τῷ στόματι τῇ ἰδίᾳ χειρὶ» ⁽¹⁷⁾.—Ὁ Χρυσόστομος λέγει: «Ἐννόησον τί δέχῃ τῇ χειρὶ....ἐννόησον τί δέχῃ τῇ χειρὶ, καὶ καθαρὰν αὐτὴν πλεονεξίας καὶ ἀρπαγῆς πάσης διατήρησον. Δόγισαι ὅτι οὐ τῇ χειρὶ δέχῃ μόνον, ἀλλὰ καὶ τῷ στόματι προσάγεις, καὶ καθαρὰν φύλαττε τὴν γλῶσσαν» ⁽¹⁸⁾.—Κύριλλος ὁ Ἱεροσολύμων λέγει: «Προσιὼν μὴ τεταμένοις τοῖς τῶν χειρῶν καρποῖς προσέρχου μηδὲ διηρημένοις τοῖς δακτύλοις· ἀλλὰ τὴν ἀριστερὰν θρόνον ποιήσας τῇ δεξιᾷ, ὥς μελλούσῃ Βασιλέα ὑποδέχεσθαι, καὶ κοιλάντας τὴν παλάμην δέχου τὸ Σῶμα Χριστοῦ...εἰτα, μετὰ τὸ κοι-

⁽¹⁴⁾ Ἀποστ. Διαταγ. βιβλ. Η', Β. Migne 1, 1109.

⁽¹⁵⁾ Παρ' Εὐσεβίῳ Ἐκκλ. Ἰστ. Ζ', 9. Migne 20, 656.

⁽¹⁶⁾ Παρὰ Θεοδώρῳ, Ἐκκλ. Ἰστ. Ε', 17. Migne 82, 1232.

⁽¹⁷⁾ Μ. Βασίλ. ἐπιστ. 93, Πρὸς Καισάριον πατρίκιον, Migne 32, 485.

⁽¹⁸⁾ Χρυσόστομ. Πρὸς τοὺς μέλλοντας φωτίζεσθαι, Κατήχ. Β', 2. Migne 49, 233.

νωνῆσαι σε τοῦ Σώματος Χριστοῦ, προσέρχου καὶ τῷ Ποτηρίῳ τοῦ Αἵματος» (19).—Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς λέγει: «Σταυροειδῶς τὰς παλάμας τυπώσαντες, τοῦ Ἑσταυρωμένου τὸ Σῶμα ὑποδεξώμεθα» (20). Οὕτω κατὰ τοὺς δοκῶν πρώτους αἰῶνας τοῦ Χριστιανισμοῦ ἡ λαβὴς δὲν φαίνεται ἐν τῇ Καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ, ἐπισήμως τοῦλάχιστον, χρησιμοποιοιμένη. Καὶ πῶς ἦτο δυνατόν ἄλλως νὰ γείνη, ἀφοῦ αὐτὴ ἡ Πενθέκτη Οἰκουμενικὴ Σύνοδος διὰ τοῦ 101ου κανόνος τῆς ὥριζε τὸν τρόπον τοῦ κοινωνεῖν συμφώνως πρὸς τὰ μέχρι τότε κρατοῦντα; «Εἴ τις τοῦ ἀχράντου Σώματος μετασχεῖν ἐν τῷ τῆς συνάξεως βουληθείῃ καιρῷ καὶ ἐν πρὸς αὐτὸ τῇ μετουσίᾳ γενέσθαι, (ἐνετέλλετο) τὰς χεῖρας εἰς τύπον Σταυροῦ σχηματίζων, οὕτω προσίτω καὶ δεχέσθω τὴν κοινωνίαν τῆς χάριτος».

Καὶ ναὶ μὲν ὁ Γερμανὸς κατὰ τὸν 8ον αἰῶνα μεταχειρίζεται ἐν τῇ Μυστικῇ του Θεωρίᾳ τὴν λέξιν «λαβὴς», ἀλλὰ τὴν μεταχειρίζεται μεταφορικῶς καὶ οὐχὶ κυριολεκτικῶς, διὰ νὰ δηλώσῃ τὸν ἱερέα «τὸν κατέχοντα τὸν νοερὸν ἄνθρωπον Χριστὸν τῇ λαβίδι τῆς χειρὸς αὐτοῦ ἐν τῷ ἁγ. θυσιαστηρίῳ, καὶ ἀγιάζοντα καὶ καθαίροντα τοὺς προσδεχομένους καὶ μεταλαμβάνοντας» (21), καθ' οἷον τρόπον καὶ ἐν τῇ λειτουργίᾳ τοῦ ἁγ. Ἰακώβου ὁ ἱερεὺς μέλλων νὰ προσφέρῃ τὰ ἅγια τοῖς πιστοῖς δέεται ἐν παρομοίᾳ μεταφορικῇ γλώσσῃ: «Ὁ Κύριος εὐλογήσῃ καὶ ἀξιώσῃ ἡμᾶς ἀγναῖς ταῖς τῶν δακτύλων λαβαῖς λαβεῖν τὸν πύρινον Ἀνθρακὰ καὶ ἐπιθεῖναι τοῖς τῶν πιστῶν στόμασιν εἰς καθαρισμὸν καὶ ἀνακαινισμόν τῶν ψυχῶν αὐτῶν καὶ τῶν σωμάτων» (22). Ἡ λαβὴ λοιπὸν ἢ λαβὴς ὑφίσταται ὡς λέξις ἐν τῇ πολιᾷ λειτουργικῇ γλώσσῃ, ὅχι ὅμως πρὸς δήλωσιν τοῦ ὀφειγενοῦς κοχλιαρίου, ἀλλὰ πρὸς δήλωσιν τῆς λαβίδος τῶν ἱερατικῶν δακτύλων καὶ χειρῶν, δι' ὧν τὸ Σῶμα εἰς τὰ τῶν πιστῶν στόματα ἐντίθεται. Ὑπὸ

(19) *Κυρίλ. Ἱεροσολ. Κατήχ. ΚΓ'*, 21—22. Migne 33, 1124—5.

(20) *Δαμασκην. Ἑκθ. Ὁρθοδ. Πίστ. Δ'*, 13. Migne 94, 1149.

(21) *Γερμανός*, Migne 98, 433.

(22) *Brightman*, Eastern Liturgies σ. 63.

τοιοῦτον μεταφορικὸν τρόπον καὶ ὁ μοναχὸς Ἰώβιος περὶ τῆς μυστικῆς λαβίδος τοῦ προφητικοῦ δράματός τοῦ Ἰσαΐου ἐθεολόγησεν, ἣν ἐν τῶν Σεραφεῖμ πρὸς τὸν προφήτην ἀποστελλόμενον ἔφερε, τὸν ἄνθρακα φέρουσαν. Ἐν τῇ ὀπτασίᾳ ἐκείνῃ «ὡς ἐν σωματικοῖς συμβόλοις, ἀσωμάτων τινῶν καὶ νοητῶν ἢ ἀσώματος Δύναμις ὑπεδήλου τῷ προφήτῃ μυστήρια, διδασκούσης ἡμᾶς τῆς ἱ. Γραφῆς ὅτι, καθάπερ οὐκ ἔστιν, ἄνευ μεσότητος καὶ ὕλης παχυτέρας, τοῦ πυρὸς λαβέσθαι, οὕτω καὶ τῶν θεῶν οὐδέν ἐστιν λαβεῖν ἄνευ συμβόλων ὑλικῶν τε καὶ προσφύρων τοῖς δεχομένοις» (23). Καὶ οὕτω μὲν γενικῶς ὠμίλει ἐκεῖνος, ὑπὸ μὲν τὸν ἄνθρακα ἐμβλέπων τὸν Θεόν, ὅστις ἐστὶ πῦρ καταναλίσκον, ὑπὸ δὲ τὴν λαβίδα πᾶσαν ὑλικὴν εἰκόνα καὶ παράστασιν, δι' ἧς τὸ θεῖον ἀμυδρῶς πως ἐγγίζει τὰς ψυχὰς ἡμῶν. Ἐγὼ δὲ φοβοῦμαι ὅτι ἡ ἰδεολογία αὕτη τοῦ οὐχὶ ἀπ' εὐθείας, ἀλλὰ διὰ παχυτέρων διαμέσων κοινωνεῖν πρὸς τὰ θεῖα, οὐκ ὀλίγον συνεβάλετο εἰς τὴν ἐξέυρεσιν καὶ ἐπικράτησιν τοῦ κοχλιαρίου ἐν τοῖς μετὰ ταῦτα χρόνοις, ἵνα μὴ τὸ πῦρ τῆς συγκαταβαίνουσης ἐν τῷ μυστηρίῳ θεότητος ἔρχηται εἰς ἄμεσον ἐπαφὴν πρὸς τὰς χεῖρας ἡμῶν.

Πότε λοιπὸν ἡ λαβὶς εἰσέχθη ἐν τῇ ἁγ. Κοινωνίᾳ ὡς ὄργανον τῆς τῶν δύο στοιχείων ἀμέσου καὶ συγχρονιστικῆς μεταδόσεως; Δὲν δύναμαι ἀκριβῶς νὰ καθορίσω. Ἀφ' ἐνὸς ὁ ἁγ. Σωφρόνιος ὁ Ἱεροσολύμων κατὰ τὸν 7ον αἰῶνα τὸν βίον Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας διαγράφων, μᾶς παρουσιάζει τὸν ἀββαῖον Ζωσιμᾶν ἀμφοτέρω τὰ στοιχεῖα ἐν τῷ Ποτηρίῳ ἐγκαταμιγνύοντα (24) καὶ ἀναγκάζοντα ἄρα ἡμᾶς νὰ ὑποπτευθῶμεν τὴν χρῆσιν λαβίδος. Ἀφ' ἑτέρου ὁ Ρενωδότιος βεβαιοῖ ὅτι τὸ κοχλιαρίον, κοινῇ παρὰ τε Ὁρθοδόξοις, Κόπταις, Νεστοριανοῖς, Μονοφυσίταις καὶ ἄλλοις Ἀνατολικοῖς Χριστιανοῖς ὑπάρχον, κατ' ἀνάγκην μᾶς παραπέμπει εἰς χρῆσιν πολιάν, προγενεστέ-

(23) Παρὰ Φωτίῳ, Μυριόβιβλον ἢ Βιβλιοθήκη, Rothomagi 1653, σ. 608.

(24) «Καὶ λαβὼν [ὁ ἀββᾶς] εἰς μικρὸν Ποτήριον τοῦ ἀχράντου Σώματος ΚΑΙ τοῦ τιμίου Αἵματος...ἀπέρχεται...καὶ καθέζεται εἰς τὸ χεῖλος τοῦ Ἱορδάνου, τῆς θαλάσσης ἀναμένων τὴν ἀφίξιν». Σωφρονίου, Βίος θαλασσίας Μαρίας Δ', 34. Migne 87, 3721.

ραν τῆς Δ' Οἰκουµεν. Συνόδου, ὅτε αἱ προμνημονευθεῖσαι Ἑκκλησίαι, οὐπω σχισθεῖσαι, κοινὰ μετὰ τῆς πίστεως εἶχον καὶ τὰ λειτουργικὰ ἔθιμα⁽²⁵⁾. Ἐντεῦθεν καὶ τολµῶ νὰ καταλήξω εἰς τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ἡ λαβὶς ὡς λειτουργικὸν σκεῦος ἐμφανισθεῖσα κατ' ἀρχὰς ἐν τοῖς περὶ τὴν Αἴγυπτον τόποις, ἐχρησιµοποιήθη ἐπὶ μακρὸν ἐπιτοπίως, μέχρις οὗ, ἀπὸ τοῦ 10ου ἔως αἰῶνος⁽²⁶⁾, ἤρχισε βαθµηδὸν ἐπὶ ὅλην τὴν Καθολικὴν Ἑκκλησίαν τῆς Ἀνατολῆς νὰ ἐπεκτείνεται, ἐκτοπίζουσα τὴν ἀρχαιοτέραν συνήθειαν. Πῶς δὲ ἀµφεταλαντεύθη μέχρις οὗ ἐπικρατήσῃ, ἃς μαρτυρήσῃ ὁ Βαλσαµῶν, ὅστις ἐρµηνεύσας προηγουµένως τὸν προμνημονευθέντα 101ον κανόνα τῆς Πενθέκτης, ἐν τῷ ὁποίῳ ὁ μὲν γνήσιος καὶ ἀρχαιοπαράδοτος τρόπος τοῦ κοινωνεῖν ὑποδεικνύεται, ἀφορισµὸς δ' ἐπισηµαίνεται κατὰ τῶν δοχεῖά τινα κατασκευαζόντων καὶ δι' αὐτῶν τὴν ἄχραντον Κοινωνίαν δεχοµένων, εἶτα ἐπιπροσθέτει: «μὴ θαυμάσης δέ, μηδὲ ἐρωτήσης τὴν αἰτίαν, δι' ἣν ἔν τισιν ἐκκλησίαις μεταδίδονται τοῖς λαϊκοῖς τὸ ἄγ. Σῶμα τοῦ Χριστοῦ καὶ οὐκ ἐγχειρίζεται τοῦτοις, κατὰ τὴν τοῦ κανόνος περίληψιν· πίστις γὰρ ὀρθὴ καὶ φόβος Θεοῦ καὶ εὐλάβεια ἀνύποπτος τοῦτο παρέδωκεν, οὐχὶ τὸ τῶν λαϊκῶν ἀνάξιον»⁽²⁷⁾. Ἡ διὰ τῆς λαβίδος λοιπὸν μετάδοσις, περὶ ἣς ἀναφανδὸν πρῶτος ὁ Ψευδο-Σωφρόνιος τοῦ 12ου αἰῶνος ἔγραψεν⁽²⁸⁾, ἔχει ἀκόµη ἐπὶ Βαλσαµῶνος τὸ κράτος στενώτατον («ἐν τισιν ἐκκλησίαις») οὐδ' ἀποσκοπεῖ ἱεροκρατικὴν

(25) *Eusebii Renaudotii*, Liturgiarum Orientalium Collectio, Parisiis 1716, τόμ. Α' σ. 195—196 καὶ 262.

(26) Ὁ 10ος κανὼν τῆς ἐν ΚΠόλει Πρωτοδευτέρας Συνόδου (861) δὲν δύναται νὰ ληφθῇ εἰς μαρτυρίαν ἐπὶ τοῦ προκειμένου, διότι τὰ ἐν αὐτῷ περὶ Ποτηρίου, Δίσκου, λαβίδος κλπ. ἐπεξηγηματικὰ τυγχάνουσι παρείσακτα ὑπὸ μεταγενεστέρως χειρὸς, ἀφοῦ καὶ παρὰ Ζωναρᾶ καὶ Βαλσαµῶνι ἐλλείπουσι, καθὼς ἤδη παρατήρησαν καὶ οἱ ἐκδόται τοῦ Πηδαλίου σ. 355, σημ. Α'. Πρβλ. καὶ Migne 137, 1053—57.

(27) Θ. Βαλσαµῶν, Migne 137, 864—5.

(28) «Ἡ λαβὶς κατὰ τὸν προφήτην Ἡσαΐαν λέγοντα, ἀπεστάλη πρὸς με ἐν τῶν Σεραφεῖμ» σηµαίνει δὲ καὶ τὴν Παρθένον, βασιτάζουσαν αὐτὸν τὸν οὐράνιον Ἄρτον». Ψευδο-Σωφρόνιος, Ἑκκλ. Ἰστ. τῶν ἐν τῇ ἱεραουργίᾳ τελουµένων. Migne 87, 3985.

διάκρισιν κληρικῶν καὶ λαϊκῶν. Πλὴν ἰδοὺ ὁ Συμεὼν μετὰ δύο αἰῶνας διδάσκων, ὅτι ἂν οἱ λαϊκοὶ μεταλαμβάνωσιν ὅλοι πλέον διὰ λαβίδος κατὰ τὴν ὀπτασίαν τοῦ Ἡσαΐου, τοῦτο συμβαίνει διότι «οὐ χρὴ πάντας ἀμέσως μετέχειν τῶν θείων τε καὶ φρικτῶν». Ἀνάγκη ταξιαρχίας. Προηγοῦνται οἱ ἔσω· ἀκολουθοῦσιν οἱ ἔξω, οἵτινες «οὐδ' εἰς τὰς χεῖρας τὸν θεῖον Ἄρτον λαμβάνουσιν, ὑποβεβηκότες τῇ τάξει καὶ τοῦ ἐσχάτου μέρους τελούντες τῷ βαθμῷ, ἢ ἄρετῇ ὑπερέχουσι» ⁽²⁹⁾. Καὶ ἐλθσομονοῦντο χιλιετίς που συνήθειαι καὶ διατάξεις πατέρων καὶ Συνόδων, ἵνα αἱ ἐναντίαι πρὸς αὐτάς ὡς αἱ μόναι ὀρθαὶ ὑποστηριχθῶσι!

Ἀληθῶς σεβαστῆς ἡλικίας σκευὸς φαίνεται τὸ ἀριοφόριον, ἐν ᾧ ὁ ἅγ. Ἄρτος φυλάσσεται διὰ τὰς ἐκτάκτους ἀνάγκας. Τοῦτο καὶ *πυξίον* καλεῖται, εἰς δ' ἀρχαιοτέρους χρόνους καὶ *περιστέριον* ἢ *περιστερὰ* διὰ τὸ εἶναι πρὸς περιστερὰν ὅμοιον, ἢ ἀπὸ τοῦ κιθωρίου τῆς ἁγ. Τραπέζης ἐξαρτωμένην ἢ ὑπεράνω τῆς ἐν τῷ βαπτιστηρίῳ κολυμβήθρας ἀπαιωρουμένην πρὸς τὴν τῶν νεωστὶ βαπτισθέντων μετάληψιν. Ὅτι ὁ ἅγ. Ἄρτος ἐφυλάσσετο δι' ἐκτάκτους ἀνάγκας πρόπαλαι, τοῦτο σαφῶς ἐξάγεται ἐκ τῆς παρ' Εὐσεβίου ἱστορίας τοῦ ἁγ. Διονυσίου τοῦ Ἀλεξανδρείας (+ 264) περὶ γέροντός τινος Σεραπίωνος τοῦ νομά, ὅστις περὶ τὴν τελευταίαν τοῦ βίου ὥν, ἀπέστειλεν ἐσπευσμένως τὸν ἑγγονόν του ἐν ὥρᾳ νυκτὸς πρὸς τὸν ἱερέα, ἐκζητῶν τὰς τελευταίας παρηγορίας τῆς θρησκείας. Συμφώνως πρὸς ρητὴν ἐντολὴν τοῦ ἐπισκόπου του—αὐτοῦ δηλ. τοῦ ἁγ. Διονυσίου—ἵνα οἱ τὴν φθαρτὴν ζωὴν ἀμείβοντες ἀπαλλάσσωνται εὐέλπιδες, ὁ ἱερεὺς «βραχὺ τῆς Εὐχαριστίας ἐπέδωκε τῷ παιδαρίῳ...καὶ μικρὸν ἐκείνος καταβροχθίσας, εὐθέως ἀπέδωκε τὸ πνεῦμα» ⁽³⁰⁾. Ἰδοὺ λοιπὸν ἐνταῦθα πᾶν ἀρχαῖον παράδειγμα διατηρήσεως τοῦ ἁγ. Ἄρτου, ἀφοῦ πᾶσα ὑπόθεσις περὶ λειτουργίας, τελεσθείσης ἐκτάκτως τὴν στιγμὴν ἐκείνην, ἀποκλείεται. Ἄλλ' ἂν ὁ ἅγ. Ἄρτος ἐφυλάσσετο ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, θὰ ἐφυλάσσετο βεβαίως εἰς

⁽²⁹⁾ Συμ. Θεσσαλον. Migne 155, 300—1.

⁽³⁰⁾ Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἱστ. 5', 44. Migne 20, 632.

κατάλληλον κιθώτιον, προσφυῶς ἐσκευασμένον καὶ τετοποθετη-
 μένον, ὅπερ ἦτο ἢ πυξίς ἢ περιστέρα. "Αλλως, δὲν ἔχομεν μίαν
 μόνην μαρτυρίαν. Καὶ ὁ ἱερομάρτυς Κυπριανὸς ὁμιλεῖ περὶ
 τοιούτου πυξίου, ὅπερ κιβωτὸς παρ' αὐτῷ καλεῖται: *arca in*
quâ Domini Sacramentum fuit· προσθέτων μάλιστα καὶ τοῦτο
 τὸ θαυμαστόν, ὅτι γυνή τις ἐτόλμησε δι' ἀνάγκων χειρῶν νὰ
 τὸ ἀνοίξῃ καὶ πῦρ ἐξ αὐτοῦ ἐξεπήδησε ⁽³¹⁾ Καὶ περὶ τοῦ
 Ἀντιοχικοῦ δὲ κλήρου ἀναφέρεται, ὅτι ἐπέδωκε κατὰ τοῦ
 αἵρετικοῦ Σευήρου τοῦ Ἀκεφάλου, μεταξὺ ἄλλων κατηγοριῶν,
 καὶ ταύτην: ὅτι οὗτος «χρυσᾶς καὶ ἀργυρᾶς περιστερᾶς κρε-
 μαμένας ὑπεράνω τῶν θείων κολυμβηθρῶν καὶ θυσιαστηρίων....
 ἐσφετερίσατο» ⁽³²⁾. Διηγεῖται δὲ καὶ ὁ Ψευδαμφιλόχιος, ὅτι ὁ
 Μ. Βασίλειος τὸν ἄγ. Ἄρτον ἐμέρισεν εἰς τρεῖς μερίδας, ὧν
 τὴν τρίτην ἐν τῇ χρυσῇ περιστερᾷ ἐνέθηκεν, ἣν ὑπὲρ τὸ
 θυσιαστήριον ἐξήρτησε ⁽³³⁾. Διότι ἦτο ὑπερτάτη φροντίς τῆς
 Ἐκκλησίας νὰ προνοῇ ὑπὲρ τῶν ἐξοδευόντων, ὅπως μὴ ἄνευ τῶν
 θείων ἐφοδίων ἀποβιώσι, καθὼς ἐπιτάσσει καὶ ὁ 13ος κανὼν
 τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ὁ εἰς ἔτι ἀρχαιοτέραν πρᾶξιν
 ἀναφερόμενος.

Τοῦ λόγου ὄντος περὶ τοῦ ἀρτοφορίου, δὲν θὰ εἶνε ἴσως
 περιττὸν νὰ παρατεθῶσι καὶ ὅσα Νικηφόρος ὁ Θεοτόκης ἔγραψε
 περὶ τοῦ τρόπου τῆς ἐν αὐτῷ διατηρήσεως τοῦ ἁγ. Ἄρτου. Καὶ
 ἐν πρώτοις μὲν συνέστησεν ἵνα φυλάττηται «ἐν τόπῳ ἀνίκμῳ
 καὶ ἀνύγρῳ καὶ πρὸς διατήρησιν ἐπιτηδείῳ, καθάπερ καὶ τὸ
 προτυποῦν αὐτὸν μάννα· καὶ μὴ τὸν Θεὸν ἐκπειράζειν θαύματα
 ἐπιτελεῖν διὰ τὴν ἀμέλειαν ἡμῶν». Εἶτα δ' ἐπήγαγε: «Καὶ
 γὰρ ἐν πάσαις μὲν [ταῖς] τῶν Ὁρθοδόξων ἐκκλησίαις, ὡς
 ἀκούω, ἐν δὲ ταῖς τῆς ἐμῆς πατρίδος, ὡς ἐώρακα, ἅπαξ τοῦ
 ἐνιαυτοῦ, κατὰ τὴν ἁγ. Πέμπτην, ἀγιάζει μὲν τὸν διατηρηθη-
 σόμενον τῆς Εὐχαριστίας Ἄρτον ὁ ἱερεὺς, μεταλαμβάνει δὲ τὸν

⁽³¹⁾ *Cypriani*, De lapsis, κεφ. 26. Migne P. L. 4, 501.

⁽³²⁾ *Labbei et Cossartii*, Sacrosancta Concilia, τόμ. Ε', σ. 159.

⁽³³⁾ Ψευδαμφιλόχιος, Βίος ἁγ. Βασιλείου κεφ. 6. Migne 29, i, CCCii.

κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος προαγιασθέντα, σῶον δὲ καὶ καθαρὸν, ἄσπιλον καὶ ἀνεπηρέαστον. Τοῦτο δὲ ἐτησίως ποιεῖ οὐ φόβῳ διαφθορᾶς, ἀλλὰ παραδίδει παλαιᾷ καὶ ἔθει. Ἐηραίνουσιν ὅμως ἀληθῶς μικρόν τι ἐν τῇ ἐμῇ πατρίδι τὸν διατηρηθησόμενον τῆς Εὐχαριστίας Ἄρτον διὰ τὰς προστεθείσας αὐτῷ τοῦ ζέοντος ὕδατος νοτίδας. Καὶ ἐν τόπῳ δὲ ἐπιτηδείῳ ἐγκλείουσιν, ὅς ἐστιν ἡ ἐν τῇ θείᾳ Τραπεζῇ κιβωτός»⁽³⁴⁾. Οὕτω, κατὰ τὸν ἀείμνηστον διδάσκαλον, ὁ ἐν τῷ ἄρτοφορίῳ Ἄρτος δι' ὅλου τοῦ ἔτους διατηρεῖται, ἀπὸ τῆς μιᾶς Μεγ. Πέμπτης ἕως τῆς ἄλλης, καὶ οὐδεὶς φόβος ὑπάρχει μὴ ἐπαναληφθῇ τὸ μοναδικὸν ἐκεῖνο καὶ παράδοξον συμβάν, τὸ λαβὸν χώραν κατὰ τὴν Κυριακὴν τῆς Τυρινῆς τοῦ 1284 ἐπὶ Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου, ὅπερ ὁ Παχυμέρης κατὰ πλάτος ἀπεμνημόνευσε⁽³⁵⁾.

ΚΕΦ. ΚΗ'.

Τ Α Λ Α Β Α Ρ Α

Πρὸς κόσμον τοῦ ναοῦ συντελοῦν καὶ τὰ λάβαρα. Εἰς ταῦτα ἡμεῖς θὰ περιλάβωμεν ἐνταῦθα ἐπὶ τὸ πληρέστερον οὐ μόνον τὰ καθ' ἑαυτὸ λάβαρα, τὰ ὁποῖα ἐπὶ τὸ βαρβαρικώτερον «μπαϊράκια» ὠνόμασεν ὁ λαός μας κατὰ τοὺς τῆς τυραννίας του χρόνους καὶ ἅτινα ὡς σημαῖαι ἀναπετάννυνται καθ' ὀρισμένας ἑορτὰς εἰς τοὺς ναοὺς ἢ φέρονται θριαμβευτικῶς ἐν λιταῖς καὶ προελύσεις θρησκευτικαῖς κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν παλαιῶν Ἰσραηλιτῶν, τῶν μετὰ τῆς κιβωτοῦ λιτανευόντων⁽¹⁾, ἀλλὰ καὶ τὸν Σταυρὸν τῆς λιτανείας καὶ τὰ ἀπὸ τῶν ἀρχαίων ριπιδίων προελθόντα ἐξαπτέρυγα καὶ εἴ τι ἄλλο.

⁽³⁴⁾ Νικηφόρου Θεοτόκη, Ἐπιστ. πρὸς Ἐλευθέριον Μιχαήλου, ἐκδ. ὑπὸ Κ. Ι. Δουδουνιώτη, ἐν Νέᾳ Σιὼν Ἱεροσολύμων, τόμ. ΙΔ', σ. 527.

⁽³⁵⁾ Γ. Παχυμέρης, Migne 144, i, 89—90.

⁽¹⁾ Ἱησοῦς Ναυὴ στ'. Β' Βασιλ. στ', 12—15. Γ' Βασιλ. η', 4—6.

Τὸ πρῶτον *λάβαρρον* ⁽²⁾ βεβαίως εἶνε ἐκεῖνο, ὅπερ ὁ Μ. Κωνσταντῖνος κατεσκεύασε κατὰ θείαν ἐπίπνοιαν, ὅτε κατὰ τοῦ δυσσεβοῦς Μαξεντίου ὠδήγει τὸν ἀριθμητικῶς ἥσσονα στρατόν του. Μεσημβριναὶ ὥραι ἦσαν (ἀφηγεῖται ὁ πατὴρ τῆς Ἐκκλ. Ἱστορίας) καὶ ἡ ἡμέρα ἤρχισε μικρὸν ν' ἀποκλίνῃ, ὅτε ὁ βασιλεὺς, ὁ λιπαρῶς τὸν Θεὸν ἱκετεύων πρὸς εὐόδωσιν τοῦ δυσχεροῦς ἔργου του, βλέπει εἰς τὸν οὐρανὸν στύλον φωτὸς σταυροειδῆ, περὶ τὸν ὅποιον τὰ γράμματα **ΕΝ ΤΟΥΤΩΙ ΝΙΚΑ** ἠκτινοβόλουν. Ἐκπληκτος ἐπὶ τῇ θεοσημείᾳ κατεκλίθη τὴν νύκτα καὶ ὁρᾷ καθ' ὕπνου τὸν Χριστὸν κελεύοντα αὐτῷ νὰ κατασκευάσῃ σημαίαν κατὰ τὸν τύπον τοῦ ὀφθέντος σημείου καὶ ταύτην ὡς τρόπαιον νὰ μεταχειρισθῇ κατὰ τῶν ἐχθρῶν. Ὁ βασιλεὺς ὑπέκει καὶ τὸ σταυροειδὲς τρόπαιον τὴν ἐπαύριον εἶνε ἔτοιμον κατὰ τὰς ὑποδείξεις τῆς ὑπερφυῶς ὀπτασίας. Ἐπὶ δόρατος κεχρυσωμένου προσηλοῦται ἐγκάρσιον κέρας σταυροειδῶς, καὶ ἀπὸ τοῦ κέρατος ἐξαρτᾶται πορφυροῦν τετράπλευρον ὕφασμα, ἐφ' οὗ χρυσοκέντητοι ἱστοροῦνται αἱ εἰκόνες τοῦ βασιλέως καὶ τῶν βασιλοπαίδων. Ὑπερθεν δὲ τοῦ ὕφασματος καὶ ἐπὶ τοῦ ἄκρου τοῦ δόρατος οἶονεὶ σκέπον τοὺς εἰκονιζομένους ὑπερέχει τὸ μονόγραμμα τοῦ Χριστοῦ, φερόμενον ἐντὸς στεφάνου χρυσοῦ ⁽³⁾. Οὕτω προέρχεται εἰς τὸ μέσον ἡ πρώτη Χριστιανικὴ σημαία, ὑπὸ τοὺς κυματισμοὺς καὶ τὰς εὐλογίας τῆς ὁποίας ὁ Κωνσταντῖνος αἶρει τὴν νίκην καὶ ἡ θρησκεία τοῦ Σταυροῦ θριαμβεύει κατὰ τοῦ κράτους τῶν εἰδώλων. Τοῦ λοιποῦ τὸ ἱερὸν σῆμα ἀποδαίνει ἡ ἐλπίς καὶ ἡ ἰσχὺς τῶν Κωνσταντινέων στρατευμάτων, πεντήκοντα δ' εὐσταλεῖς ὑπασπισταὶ ἐκ τῶν εὐλα-

⁽²⁾ Γράφεται ἔστιν ὅτε καὶ *λάβωρον* (Σωζομέν. Α', 4. Νικηφόρ. Κάλλιστος Ἐκκλ. Ἱστ. Ζ', 37) ἐτι δὲ καὶ *λάβουρον* (Χρυσοστ. ὁμ. γ' εἰς Α' Τιμοθ). Ἡ δ' ἐτυμολογία τῆς λέξεως ἄγαν σκοτεινὴ. Τινὲς τὸ παράγουν ἀπὸ τὸ λαμβάνω, ἄλλοι ἀπὸ τὸ *λάβυρον*, ἄλλοι ἀπὸ τὸ εὐλάβεια, ἕτεροι ἀπὸ τὸ λατίν. *labor* καὶ οὕτω καθ' ἐξῆς.

⁽³⁾ *Εὐσάβιος* Βίος Κωνσταντίνου, Α', 28 καὶ ἐξ. Migne 20, 944. Πρβλ. καὶ *Σωκράτ.* Ἐκκλ. Ἱστ. Α', 2.—Πολιτεία τῶν ἁγ. Πατέρων Μητροφάνους καὶ Ἀλεξάνδρου, ἐν ᾗ καὶ βίος Κωνσταντίνου παρὰ *Φωτίῳ* Μυριόβιβλον ἢ Βιβλιοθήκῃ, σ. 1408.

θεστέρων καὶ εὐψυχότερων ὡς τιμητικὴ φρουρὰ τὰ περικυκλοῦσι, μὲ τὴν ἀκράδαντον πεποιθήσιν ὅτι ἀρκεῖ νὰ τὸ ἐγγίζουν, διὰ νὰ φυλάττωνται ἀσινεῖς ἀπὸ πάσης ἐχθρικῆς προσβολῆς. Εἰς τῶν ὑπασπιστῶν τούτων, καθ' ἃ ἐδεβαίου αὐτὸς ὁ Κωνσταντῖνος τὸν ἱστοριογράφον του, κατελήφθη ποτὲ ὑπὸ φόβου πρὸ τῶν βροχῆδὸν ἐπιπιπτόντων βελῶν καὶ ἀφῆκε τὸ λάβαρον. Τὰ βέλη αὐτοστιγμὴν τὸν εὖρον, ἐνῶ ὁ ἀρπάσας αὐτὸ ἀπὸ τῶν χειρῶν τοῦ πρώτου διέφυγε τὸν κίνδυνον ὡς ἐκ θαύματος ⁽⁴⁾.

Τὸ Κωνσταντίνειον λάβαρον δὲν ὑπῆρξε βέβαια ὁλοσχερῶς νέον τι σῆμα. Ἀφαιρουμένου τοῦ μονογράμματος τοῦ Χριστοῦ, ✠ πᾶσα ἡ ἄλλη συσκευὴ—ὀθόνη μετὰ βασιλικῶν εἰκόνων ἀπὸ ἐγκαρσίου δόρατος ἐπὶ κοντοῦ ἐκκρεμαμένη καὶ τρόπον τινὰ ἀσυνειδήτως σχῆμα σταυροῦ σχηματίζουσα—ὑφίστατο ἤδη ἐν χρήσει παρὰ τοῖς Ρωμαῖκοῖς στρατεύμασι· καὶ οἱ Χριστιανοὶ ἀπολογηταί, ὧν ὁ ὀφθαλμὸς ἔδλεπε διαφόρως παρὰ τὰ τῶν ἐθνικῶν ὄμματα, ἠδύναντο νὰ ἐφιστῶσι τὴν προσοχὴν τῶν ἀντιπάλων των ἐπὶ τοῦ γεγονότος τούτου ὡς ἐπὶ ὀρμεμφύτου, οὕτως εἰπεῖν, Χριστιανικῆς ἀποκαλύψεως. «Τὰ παρ' ἡμῖν σύμβολα τὴν τοῦ σχήματος τούτου [δηλ. τοῦ Σταυροῦ] δύναμιν δηλοῖ, λέγω δὴ τὰ τῶν βηξίλων καὶ τῶν τροπαίων» ἔλεγεν ὁ Ἰουστίνος πρὸς τοὺς εἰδωλολάτρας ⁽⁵⁾. «Ὁ Σταυρὸς εἶνε ἡ ψυχὴ τῶν τροπαίων ὑμῶν....τὰ δ' ὑφάσματα, τὰ ἐξαρθρώμενα ἀπὸ τῶν σημαιῶν σας εἶνε τὰ περιδόλαια τοῦ Σταυροῦ» προσέθετε καὶ ὁ Τερτυλλιανὸς ὁμοιοτρόπως ⁽⁶⁾. «Αὐταὶ αἱ σημαῖαι τῶν στρατοπέδων σας τί ἄλλο εἶνε παρὰ Σταυροὶ κεχρυσωμένοι, ἀναπαριστῶντες οὐ μόνον τὸ σχῆμα τοῦ παρ' ἡμῖν Σταυροῦ, ἀλλὰ καὶ τὸν ἐπ' αὐτοῦ ἐσταυρωμένον;» ἠρώτα καὶ ὁ Μινούκιος Φήλιξ τοὺς ἐθνικοὺς συγχερόνους του ⁽⁷⁾. Ἡ καινοτομία ἄρα τοῦ Μ.

⁽⁴⁾ *Εὐσεβ.* ἐνθ. ἀν. Β', 9. Migne 20, 988

⁽⁵⁾ *Ἰουστίνου Α' Ἀπολογ.* § 55. Migne 6, 412. «vexillum»=στρατιωτ. σημαία.

⁽⁶⁾ *Tertullian.* *Apolog.* κεφ. 16. Migne P. L. 1, 424-5

⁽⁷⁾ *Minucius Felix*, Octavius κεφ. 29. Migne P. L. 3, 346.

Κωνσταντίνου συνίσταται εἰς τοῦτο μόνον: ὅτι, ἐνῷ μέχρι τοῦδε ὁ αἰετὸς τῆς εἰδωλολατρικῆς Ρώμης ἦτο ὁ ἐπὶ κορυφῆς τοῦ ὄλου φερόμενος καὶ σκεπάζων τὸ σύνολον, ἤδη τὸ εἰδωλολατρικὸν ἔμβλημα ὑποχωρεῖ καὶ τὸ Χριστιανικὸν σημεῖον ὑψοῦται ἀντ' αὐτοῦ, διὰ τὴν διαλαλῆναι ὅτι τοῦντεῦθεν οὐχὶ ἀπὸ τῶν εἰδώλων καὶ ξοάνων, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ Σαρκοθέontos καὶ Σταυρωθέontos Λόγου θὰ ἀπεκδέχεται τὸ κράτος τὴν σωτηρίαν καὶ τὴν ἔνωσιν. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης τὸ λάβαρον καθίσταται ἱερὸς ὁδηγὸς πρὸς ζώην νέαν· καὶ ὡς τοιοῦτον φέρεται οὐ μόνον ἐπὶ τροπαίων καὶ ἀσπίδων, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν νομισμάτων ποικιλοτρόπως χαράσσεται· οἷον ἐπὶ νομίσματος Κωνσταντίνου τοῦ Β', ὅπου τὸ λάβαρον παρουσιάζεται ἐμπεπηγμένον εἰς τὴν κοιλίαν δράκοντος, τοῦ δράκοντος τῆς ἁμαρτίας καὶ τοῦ ψεύδους· καὶ ἐπὶ δευτέρου νομίσματος Κωνσταντίνου τοῦ Β', καὶ ἐπὶ τρίτου τοῦ Κωνσταντίνου, καὶ ἐπὶ τετάρτου τοῦ Γρατιανοῦ καὶ ἐπὶ ἄλλων, ἐν οἷς οἱ αὐτοκράτορες οὗτοι ἐπὶ τοῦ λαβάρου ὡς ἐπὶ τῆς μόνης των ἐλπίδος παρίστανται ἐπερειδόμενοι.

Πῶς ἡ χρῆσις τοῦ Χριστιανικοῦ τροπαίου συνεχίζεται ὑπὸ τῶν διαδόχων τοῦ πρώτου Χριστιανοῦ βασιλέως ἀποδεικνύεται μεταξὺ ἄλλων καὶ ἀπὸ τῆς ἀκολούθου προσευχῆς τοῦ ἁγ. Ἀμβροσίου ὑπὲρ κατισχύσεως τῶν ἐπλων τοῦ προρρηθέontos Γρατιανοῦ κατὰ τῶν Γόθων: «Ἐπίβλεψον, Δέσποτα, ἐφ' ἡμᾶς καὶ ὑψωσον τὸ κέρας τῆς πίστεώς Σου· ὅτι οὐχὶ αἰετοί, οὐδὲ ὄρνεα πετόμενα, ἀλλὰ τὸ Σὸν, ὦ Κύριε Ἰησοῦ, Ὄνομα καὶ ἡ Σὴ προσκύνησις προηγούνται τοῦ στρατοῦ» (*). Μόνος Ἰουλιανὸς ὁ Ἀποστάτης ἐν τῇ κατὰ τοῦ Ναζωραίου ἔχθρᾳ τοῦ «τολμᾶ ἤδη καὶ κατὰ τοῦ μεγάλου Συνθήματος, ὃ μετὰ τοῦ Σταυροῦ πομπεύει καὶ ἄγει τὸν στρατὸν εἰς ὕψος αἰρόμενον, καμάτων λυτήριον ὃν τε καὶ κατὰ Ρωμαίους ὀνομαζόμενον, καὶ βασιλεῦον ὡς ἂν εἴποι τις τῶν λοιπῶν συνθημάτων, ὅσα τε βασιλέων προσώποις ἀγάλλεται, καὶ πεπετασμένοις ὑφάσμασιν ἐν διαφόροις βαφαῖς καὶ γράμμασιν, ὅσα τε δρακόντων φοβεροῖς χάσμασιν

(*) *Ambrosius, De fide* βελ. Β', 442, Migne P. L. 16, 613.

ἐμπνεόμενα ἐπ' ἄκρων δοράτων αἰωρουμένοις καὶ διὰ τῶν ὀλκῶν
ριπιζόμενα φολίσιν ὕφανταῖς καταστίκτων, ἡδιστόν τε ὁμοῦ καὶ
φρικτὸν θέαμα προσπίπτει ταῖς ὄψεσιν» (*). Ἄλλ' ὁ διάδοχος
τοῦ Ἰουλιανοῦ Ἰοβιανὸς ἐπαναφέρει καὶ αὖθις τὸ σιγνόχριστον
εἰς τὸ λάβαρον, ὅπερ οὕτω μέχρι τῶν τελευταίων πνοῶν τοῦ
Βυζαντινοῦ μας Κράτους παραμένει, διὰ νὰ διασωθῇ καὶ τοῦτο,
ὡς τόσα ἄλλα ὑπὸ τὴν σκέπην τῆς Ἐκκλησίας ἐν και-
ροῖς δυσκόλοις, ἀφοῦ ἄλλως τε καὶ αἱ ἐπ' αὐτοῦ παραστάσεις
κατήντησαν σχεδὸν ὅλαι ἐκκλησιαστικαί. Ἐκ τῶν δώδεκα «βασι-
λικῶν φλαμμούλων» ἤτοι λαθάρων, τῶν ἀνὰ δύο πομπευ-
όντων πρὸ τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων κατὰ τὴν τελευταίαν
περίοδον τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἡ μὲν πρώτη δυὰς ἐκα-
λεῖτο «ἀρχιστράτηγος» ἅτε τοὺς ἀρχιστράτηγους Μιχαὴλ καὶ
Γαβριὴλ ἐξεικονίζουσα· ἡ δ' ἑτέρα, πολλὰς εἰκόνας ἱεραρχῶν
φέρουσα, ὠνομάζετο «ὀκταπόδιον», ἵσως διότι ἡ ὀθόνη ἀπέληγε
πρὸς τὰ κάτω εἰς ὀκτὼ γλώσσας ἢ φλόγας, συμφώνως πρὸς
τὴν ἀρχικὴν σημασίαν τῆς λέξεως flammula· τοῦ τρίτου ζεύ-
γους τὸ ὄνομα ἦτο «Σταυρὸς» καὶ αἱ εἰκόνες τῶν μεγαλομαρ-
τύρων Δημητρίου, Προκοπίου καὶ τῶν δύο Θεοδώρων, τῶν ἐν
ὅπλοις λαμπάντων, ἐν σχήματι Σταυροῦ τὸ ἐξωράιζον· τὸ
τέταρτον ζεύγος παρίστανε τὸν ἅγ. Γεώργιον τὸν τροπαιοφόρον
ἔφιππον· τὸ πέμπτον ἐκαλεῖτο «δρακόντιον», ἵσως διότι ἀνιστό-
ρει τὴν ἀρχαίαν παράστασιν τοῦ δράκοντος κατατροπουμένου
ὑπὸ τοῦ Σταυροῦ· καὶ τὸ ἕκτον ἀνέγραφεν ἔφιππον τὴν τοῦ
βασιλέως στήλην, ὃ ἐστὶν εἰκόνα ⁽¹⁰⁾. Ὡς βλέπει ὁ ἀναγνώστης,
μόνον τὰ δύο τελευταῖα ζεύγη διέσφζον συγγενεῖάν τινα πρὸς
τὸ πρωταρχικὸν λάβαρον· τὰ δ' ἄλλα ἦσαν πλέον εἰκόνες ἁγίων
ἐν σχήματι λαθάρων, οἷα ἀκριβῶς τὰ σήμερον ἐν τοῖς ἡμετέροις
ναοῖς ὑπὸ ἀδελφοτήτων, συντεχνιῶν κ. τ. τ. ἀναπεταννύμενα.
Ἐκ τοῦ «δρακοντείου φλαμμούλου» ἐξηγεῖται καὶ ἡ ἐπωνυμία
τῶν σημαιοφόρων, τῶν αἰρόντων τὰ λάβαρα ὡς δρακοναρίων,

(*) Γρηγορ. Ναζιανζ. Κατὰ Ἰουλιανοῦ στηλιτευτικὸς Α', 67. Migne 35, 588.

(10) Ψευδο—Κωδινὸς περὶ ὁφφικιαλίων, Migne 157, 65.

ἐπωνυμία κρατήσασα κυρίως ἐν τῇ Δυτικῇ Ἑκκλησίᾳ, αἰῶνας ὅλους μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μεγ. Κωνσταντίνου (11).

Θέσιν λαβάρων κατέχουν σήμερον παρ' ἡμῖν καὶ τὰ ἐν εἰσόδοις καὶ ἐξόδοις ἐπὶ κοντῶν φερόμενα *ἐξαπτέρυγα*, οἱ ἀργυροῖ τ. ἔ. ἢ ἐπίχρυσοι ἐκεῖνοι δίσκοι, ἐφ' ὧν εἰκονίζονται τὰ ἐν ἐξ πτέρυξι κατακαλυπτόμενα καὶ πετόμενα Σεραφεῖμ. Τὰ μετάλλινα ταῦτα κοσμήματα, τὰ παρὰ τὴν ἁγ. Τράπεζαν καὶ περὶ τὸν τίμιον Σταυρὸν πολλάκις ὁρώμενα, εἶνε μία ἐξέλξις τῶν ἀρχαίων ἐκ ταωνοπτέρων ἢ ὀθονῶν *ριπιδίων* ἢ *ριπίδων* (12), τῶν ὑπὸ τῶν διακόνων κατὰ τὴν Θ. λειτουργίαν κρατουμένων καὶ τὰ τίμια Δῶρα ριπιζόντων, ἵνα μὴ ἔντομόν τι ἐμπέσῃ εἰς τὰ ἅγ. Δισκοπότηρα, ἀποτελοῦσι δὲ καὶ ταῦτα μίαν ἐπὶ πλέον ἀπόδειξιν τῆς ρευστότητος τῶν τύπων, ἀρχομένων μὲν πολλάκις ἀπὸ τῆς ἐξυπηρατήσεως ὀρισμένου πρακτικοῦ σκοποῦ, καταληγόντων δὲ οὐχὶ σπανίως εἰς ἓν κόσμημα ἄσχετον πρὸς τὸν ἀρχικὸν προορισμόν του. Οἱ κοσμικοὶ ποιηταὶ τῆς εἰδωλολατρικῆς Ρώμης ἔφαλλον τὰ ριπίδια, ὧν αἱ ἄδραϊ κινήσεις καὶ οἱ ἐρωτότροποι κραδασμοὶ ὑπὸ τῶν λεπτοφυῶν γυναικείων χειρῶν οὐκ ὀλίγον τὸ πῦρ τῆς ἡδυπαθείας ὑπεξέκαιον. Ὁ δὲ Χριστιανισμός, ὁ τὰ πάντα ὑποζεύξας εἰς τὸ ἄρμά του καὶ μεταβαλὼν τὰς αἰσθήσεις εἰς ἀεροδρόμους τῶν οὐρανίων, παρέλαβε καὶ τὰ ὄργανα ταῦτα τῆς ἐγκαλλωπιζομένης σαρκὸς καὶ τὰ προεδίδασεν εἰς σκευὴ τιμιώτατα, ἵσως ἵνα δι' ἐνὸς ἐπὶ πλέον τρόπου βεβαιώσῃ τὴν πίστιν του εἰς τὴν ἐν τῷ μυστηρίῳ πραγματικὴν παρουσίαν τοῦ Δεσποτικοῦ σώματος, εἰς ὃ τὰς τρυφερὰς αὐτάς περιποιήσεις ἀπέδιδε (13). Ὡς τοιαῦτα τὰ ριπίδια ἀναφέρονται ἐνωρίτατα ἤδη εἰς τὰς Ἀποστολ. Διαταγὰς, ὅπου ὑπάρχει ἡ διάταξις «δύο διάκονοι ἐξ ἑκατέρων τῶν μερῶν τοῦ θυσιαστηρίου κατεχέτωσαν ἐξ ὑμένων λεπτῶν ριπίδιον ἢ πτερῶν ταῶνος ἢ ὀθόνης καὶ

(11) «Draconarius»: vexillifer, qui fert vexillum, ubi est draco depictus: δρακοντειοφόρος. *Du Cange*, Glossarium Med. et Infim. Latinitatis.

(12) Πρὸλ. I. *Goar*, Εὐχολόγιον σ. 136—7.

(13) *Martigny*, Dictionnaire des Antiquites Chrétiennes, ἀρθ. «flabellum».

ἡρέμα ἀποσοβείτωσαν τὰ μικρὰ τῶν ἱπταμένων ζώων, ὅπως ἂν μὴ ἐγγχρίπτονται εἰς τὰ κύπελλα» ⁽¹⁴⁾.—εἰς τὸ Πασχάλιον Χρονικόν, ὅπου γίνεται λόγος περὶ τῶν «τιμίων ριπιδίων», ἀποκαθισταμένων, μετὰ τὴν ἁγ. Μετάληψιν, μετὰ καὶ τῶν ἄλλων σκευῶν ἐν τῇ σκευοφυλακίᾳ ⁽¹⁵⁾.—παρὰ Ἰωάννη Μόσχῃ, διηγουμένῳ ἱστορίαν παιδῶν, παιζόντων λειτουργίαν: «καὶ ὁ μὲν τὴν προσκομιδὴν ἔλεγεν», οἱ δὲ ἄλλοι παῖδες, οἱ ὑποδυθέντες πρόσωπα διακόνων, «τοῖς φακιολίοις ἐρρίπιζον» ⁽¹⁶⁾.—καὶ εἴ που ἄλλοῦ μνεῖα γίνεται τῶν λειτουργικῶν ριπιδίων, ἄλλης καὶ ταύτης ἀποδείξεως περὶ τοῦ ὅτι γενέθλη καὶ κοιτὶς τοῦ Χριστιανισμοῦ ὑπῆρξεν ἡ θερμὴ Ἀνατολή.

Ἄλλ' αἶφνης τὸ χρησιμώτατον ἐπιπλον ἀρχίζει νὰ τὸ σκεπάζῃ ἡ ἀλληγορία. Εἰς τὰ πτερὰ τοῦ ταῦνος μὲ τὰ ποικιλόχροα καὶ χρυσίζοντα στίγματα τοῦ, ὅπου ἡ ἀρχαία Μυθολογία ἐνέβλεπεν ἄλλοτε τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ προσφιλοῦς τῇ Ἥρᾳ πολυομμάτου Ἄργου, ἡ εὐσεβὴς Χριστιανικὴ φαντασία διορᾷ τῶρα οἶονεὶ ἀποσκίασμα τῆς εἰκόνος τῆς Ἀποκαλύψεως, τῆς διαγραφούσης τὰ τέσσαρα ἐκεῖνα μυστηριώδη ζῶα, τὰ πρὸ τοῦ θυσιαστηρίου ἱστάμενα καὶ γέμοντα ἔμπροσθεν καὶ ὀπίσθεν ὀφθαλμῶν, πρὸς δ' ἔτι καὶ τῆς παρ' Ὁσαῖα ὀπτασίας τῶν Σεραφεῖμ, ἅτινα κύκλῳ τοῦ ὑψηλοῦ καὶ ἐπηρμένου θρόνου εἰστήκεισαν, ἕξ πτέρυγες τῇ ἐνί, καὶ ἕξ πτέρυγες τῇ ἐνί· καὶ ταῖς μὲν δυοὶ κατεκάλυπτον τὸ πρόσωπον, ταῖς δὲ δυοὶ κατεκάλυπτον τοὺς πόδας καὶ ταῖς δυοῖν ἐπέταντο ⁽¹⁷⁾. Ἦδη δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὰ ριπίδια «ἐμφαίνουσι τὰ ἑξαπτέρυγα Σεραφεῖμ καὶ τὴν τῶν πολυομμάτων Χερουβεῖμ ἐμφέρειαν», ὅτι «κατὰ τῶν ὑπερκόσμιων καὶ ἐπουρανίων ὑπερκόσμιον καὶ νοερὰν ὄντως τάξιν, οὕτω καὶ τὰ ἐπίγεια μιμοῦνται» καὶ ὅτι καὶ ἐνταῦθα ἔχομεν τὰς τῶν τετραμόρφων ζώων ἀντιφωνήσεις,

⁽¹⁴⁾ Ἀποστ. Διαταγ. Η', 12. Migne 1, 1092.

⁽¹⁵⁾ Πασχάλ. Χρονικόν, Migne 92, 1001.

⁽¹⁶⁾ Ἰω. Μόσχου, Δειμῶν, κεφ. 196. Migne 87, 308.

⁽¹⁷⁾ Ἀποκαλ. δ', 6—8, Ὁσαῖ. στ', 1—2.

καθ' ὃς ἅγιος βοᾷ τὸ πρῶτον ζῶον τὸ ὡς ὁμοίωμα λέοντος, ἅγιος βοᾷ τὸ δεύτερον ζῶον τὸ ὡς ὁμοίωμα μόσχου, ἅγιος βοᾷ τὸ τρίτον ζῶον τὸ ὡς ὁμοίωμα ἀετοῦ, Κύριος Σαβαώθ ἀντιβοᾷ τὸ τέταρτον, τὸ ἔχον ἀνθρώπου ὁμοίωμα ⁽¹⁸⁾. Καὶ ὅταν δὲ ὀλίγον προηγουμένως ἐψάλλετο ὁ Χερουβικὸς ὕμνος καὶ ἐτελεῖτο ἡ Μεγάλη Εἵσοδος «διὰ τῆς τῶν διακόνων προοδοποιήσεως καὶ τῆς τῶν [ἐπὶ τῶν] ριπιδῶν σεραφικῶν ἀπεικονισμάτων ἱστορίας» καὶ ἀναγραφῆς, ἡ Εἵσοδος ἐκεῖνη, ἐξ ἧς οὐδὲ τὰ σκήπτρα καὶ αἱ ρομφααὶ ἔλειπον θριαμβευτικῶς ὑπὸ τῶν διακόνων φερόμενα ⁽¹⁹⁾, καὶ ἧς ἡ περιλαμπρὸς δορυφορία ἐνέπνευσε τὰς ὑψιπέτεις λειτουργικὰς εἰκόνας τοῦ Μιστρᾶ ⁽²⁰⁾, τί ἄλλο τοῦτο ἐδήλου, εἰμὴ «τὴν εἵσοδον τῶν ἁγίων καὶ δικαίων ἀπάντων, συνεισερχομένων ἔμπροσθεν τῶν Χερουβικῶν δυνάμεων;» ⁽²¹⁾

Ἄλλὰ μυστικὰς ἐννοίας εἰς τοὺς ἀλληγοριστὰς δὲν ἐμπνέει μόνον ἡ τῶν ριπιδῶν κατασκευὴ τοῖς ἐμπνέει συνάμα καὶ ἡ κίνησις των ὑπὲρ τὰ Δισκοπότηρα. Καὶ τί δηλοῖ; Τὴν ὑπὲρ τὰ ὀρώμενα ἀνύψωσιν τῶν ψυχικῶν ὀφθαλμῶν, ἀπαντᾷ ὁ Ἰόδιος. Τὴν ἐκπληξιν τῶν οὐρανίων δυνάμεων, ἐρμηνεύει ὁ Ἀνδίδων. Ἰδοὺ αἱ λέξεις τοῦ πρώτου: «Τοῦ Κυριακοῦ Σώματος ἐπὶ τῆς ἱ. Τραπεζῆς προτεθέντος, διὰ τοῦτο (λέγει ὁ Ἰόδιος) τοὺς παρ' ἐκάτερα τῶν τὰ ἱερά ὑπηρετουμένων, ριπιδὰς πτερῶν πεποιημένας, τοῖς προκειμένοις φρικτοῖς ἐπικινεῖν τῶν ἐξαπτε-ρύγων φέροντας σύμβολα ὡς ἂν μὴ ἑῷσι τοὺς τελουμένους τοῖς ὀρωμένοις ἐναπομένειν, ἀλλὰ παντὸς προσύλου ὑπεράνω γινομένους, νοεροῖς ὀφθαλμοῖς διὰ τῶν ὀρωμένων ἐπὶ τὴν ἀόρατον θέαν καὶ τὸ ἀμήχανον ἐκεῖνο κάλλος παρασκευάζουσιν ἀναδραμεῖν» ⁽²²⁾. Ἰδοὺ δὲ καὶ ἡ τοῦ Ἀνδίδων ἐπὶ λέξει ἐξήγησις: «Τὶ δ' ἂν

⁽¹⁸⁾ Γερμανὸς ΚΠόλεως, Μυστ. Θεωρία, ἔκδ. Γροτταφερράτας σ. 36. καὶ Migne 98, 432.

⁽¹⁹⁾ Ψευδο—Σωφρόνιος Migne 87, 4001. Θεόδ. Ἀνδίδων, Migne 140, 441.

⁽²⁰⁾ Πρβλ. Millet, Monuments byzantins de Mistra, matériaux, Paris 1910, planches 113, 114 καὶ 132.

⁽²¹⁾ Γερμανὸς ΚΠόλεως, ἔκδ. Γροτταφερράτας σ. 29—30.

⁽²²⁾ Παρὰ Φωτίῳ, Μυριόβιβλον, Rothomagi 1653, σ. 608.

εἴποι τις περὶ τῶν θείων ριπιδίων ἐγκεχειρισμένων τοῖς διακό-
νοις καὶ ὑπ' αὐτῶν στρεφόμενων αἰφνιδίως ὡς ἐν ἐκπλήξει ἄχρι
τῆς θεολέκτου προσευχῆς;... Φαμὲν οὖν ὡς πάντοτε μὲν ἀδιαστά-
τως συμπαρήσαν καὶ δυνάμεις οὐράνιοι τῷ Δεσπότῃ Χριστῷ.
Ἐξαιρέτως δὲ ἐν τῇ νυκτὶ ταύτῃ ἡ παρεδόθη. Αὐταὶ τοίνυν ὁρῶ-
σαι τὴν πρὸς Καϊάφαν ἀπαγωγὴν, τὴν πρὸς Ἄνναν παράστα-
σιν, τὰς ψευδομαρτυρίας, τὰ ραπίσματα, τὰ ἐμπτύσματα, τὰ
κολαφίσματα, τὴν χλεύην ἐκείνην, ... ἐφ' ἑκάστῃ τῶν γενομένων
διαποροῦσαι καὶ ἐκπληττόμεναι τῆς μακροθυμίας τὸ μέγεθος,
καλύπτουσαι τὰς ἑαυτῶν ὀψεις ἀπεστρέφοντο, καὶ πάλιν τὴν
δεσποτείαν αἰδούμεναι, ἀνθυπέστρεφον»⁽²³⁾. Προσθετέα εἰς τὰ
ἄνω καὶ τρίτη μυστικὴ ἔννοια, μεθ' ἧς ἄλλος μυστικιστὴς συν-
ώδευσε κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα λειτουργικὸν ριπίδιον ἀποσταλὲν
ὡς δῶρον πρὸς φίλον: Αἱ μυῖαι, τῷ ἔγραφεν, εἶνε οἱ ἀπὸ τοῦ
διαβόλου πειρασμοί, ἡ δὲ ριπίς, ἡ τὰς μυίας ἐκδιώκουσα, τυγ-
χάνει ἡ καθολικὴ καὶ ἀποστολικὴ καὶ ὁρθόδοξος πίστις ἡ τῶν
πειρασμῶν ἀνωτέρους ἡμᾶς ἀπεργαζομένη.

Εἰς ὅλας τὰς προμνημονευθείσας μαρτυρίας αἱ ριπίδες,
μεθ' ὅλην τὴν πρόσθετον ἰδεολογίαν των, ἀπομένουν ριπίδες καὶ
δὲν ἔχουν ἀπομεταλλωθῇ ἀκόμῃ. Ὁ Γερμανὸς ὁμιλεῖ περὶ
«σεραφικῶν ἀπεικασμάτων» ἐπὶ τῶν ριπιδίων, ἀλλὰ ταῦτα
κοσμοῦσι τὴν βάσιν τοῦ ριπιδίου, ἀπὸ τοῦ ὁποῦ ἀναπόσπαστα
εἶνε τὰ μαλακὰ πτερά. Ὁ Πορφυρογέννητος ὁμοίως γράφει περὶ
τοῦ βασιλέως ὡς λαμβάνοντος παρὰ τοῦ πραιποσίτου «τὸ ἐκ
ταωνοπτέρων ριπίδιον» καὶ φιλοκαλοῦντος περίξ τῆς ἀγ. Τρα-
πέζης⁽²⁴⁾, ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα οὐδὲν ἔχομεν, ὡς εἰκός, τὸ ἄκαμ-
πτον καὶ μετὰλλινον. Ἔτι πλέον· ὀλίγα ἔτη πρὸ τῆς ἀλώσεως
τῆς ΚΠόλεως ὁ Συρόπουλος ἀφηγεῖται θλιθεράν ἱστορίαν τριῶν
σεσαθρωμένων ριπιδίων, ἅτινα, ἀντὶ τοῦ ἐδρασθῆναι καὶ εὐτρε-
πισθῆναι πρὸς τὸ ἐπὶ τῆς ἀγ. Τραπέζης τίθεσθαι καὶ τὰ ζωο-
ποιὰ περικαλύπτειν καὶ ριπίζειν μυστήρια, κατὰ τὸν τύπον τῶν

⁽²³⁾ Θεοδ. Ἀνδίδων, Προθεωρία κεφαλαιώδης § 23. Migne 140, 448.

⁽²⁴⁾ Κ. Πορφυρογέν. Ἐκθ. βασιλ. τάξ. Β', 12. Migne 112, 1021.

θείων ἑξαπτερύγων, μετεσκευάσθησαν εἰς διβόμβουλον⁽²⁵⁾, τῆς μορφῆς τῶν ἑξαπτερύγων ἀπελασθείσης, ὅπως λαμπαδουχῶσι, περιάγωνται τῇδε κακείσε καὶ ὡς ἔτυχε ρίπτωνται, ἐνῷ ὥφειλον νὰ εἶνε ἐναποτεθειμένα ἐπὶ τοῦ ἱ. θυσιαστηρίου⁽²⁶⁾. Καὶ ἐδῶ ἄρα, ὡς βλέπει ὁ ἀναγνώστης, τὰ ριπίδια ἀκόμη ἀπαιτοῦνται νὰ εἶνε ριπίδια καὶ νὰ ἐξυπηρετοῦν τὸν σκοπὸν τῶν, μεθ' ὅλγην τὴν μεταμόρφωσιν τῶν λαβῶν τῶν, καθὼς ἄλλως τε καὶ εἰς τὰ Εὐχολογία μας μέχρι σήμερον ἀναγράφεται⁽²⁷⁾.

Ἄς κλείσωμεν τὸ κεφάλαιον καὶ μετ' αὐτοῦ τὸ τρίτον βιβλίον μὲ ὀλίγας λέξεις περὶ τοῦ Σταυροῦ τῆς λιτανείας, ἀφοῦ περὶ Σταυροῦ καθόλου θὰ ἀφιερῶσωμεν ἰδιαίτερον μέρος. Ὁ Εὐάγγελος μᾶς διέσωσεν ἱστορίαν, καθ' ἣν, πυρκαϊᾶς ἐκραγείσης, οἱ Ἀπαμεῖς ἰκέτευσαν τὸν ἐπίσκοπὸν τῶν Θωμᾶν, νὰ ἐξαγάγῃ πρὸς χάριν τῶν τὸ ζῶοντιον ξύλον τοῦ Σταυροῦ, ἵνα τελευταίαν φορὰν εἰς αὐτὸ ὡς εἰς τὴν ἀνθρώπων σωτηρίαν ἀτενίσωσι καὶ κατασπασθέντες αὐτὸ διαπορευθῶσιν ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν τοῦ εἰς κρείττονα ζωήν. Ὁ Θωμᾶς ἔπραξε κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ ποιμνίου καὶ ἐξήγαγεν ἐκ τῶν θείων ἀνακτόρων, δηλ. τῆς ἐκκλησίας, τὸ σωτήριον ξύλον. «Ὡς δ' οὖν προσκυνῆσαι τε καὶ κατασπάσασθαι τὸν τίμιον ἡξιώθησαν Σταυρόν, ἄρα ὁ Θωμᾶς ἄμφω τὼ χεῖρε, τὸ τῆς ἀρχαίας κατάρας ἐξαλειπτήριον τοῦ Σταυροῦ ξύλον ἐπεδείκνυ, πάντῃ τῶν θείων ἀνακτόρων περινοστώων,

(25) *Διβόμβουλον* ἢ *διβάμπουλον* εἶνε ἡ πολυτελὴς λαμπάς, ἡ ἀργυροῖς καὶ διαχρύσεis στεφανώμασι περιεζωσμένη, κατὰ Βαλσαμῶνα, καὶ πρὸ τοῦ Αὐτοκράτορος ἢ τοῦ Πατριάρχου βασταζομένη, «ὅτι κατὰ τὸν οὐράνιον γίγαντα τό κέντρον καταφωτίζουσι τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ οὐκ ἔστιν ὃς τῆς θερμῆς αὐτῶν ἀποκρύπτειται». Ὅρα *Βαλσαμῶνος Μελέτην* περὶ πατριαρχικῶν προνομίων, ἐνθα ἐν πομπῳδει, διακένφ καὶ μηδὲν λεγούσῃ φράσει ἐμιλεῖ περὶ αὐτοκρατορικῆς καὶ πατριαρχικῆς λαμπάδος, ἐκαίνης μὲν «περιζωννυμένης διττοῖς διαχρύσεis στεφανώμασι», ταύτης δὲ «ἐνὶ κατακυκλουμένης θριγγώματι» ἐν Migne 138, 1016—1020.

(26) *Συροπούλου*, Ἀληθὴς ἱστορία τῆς ψευδενώσεως, Hagae—Comitis 1660, σ.62.

(27) Οὕτως ἐν τῇ ἐν τῷ Εὐχολογίῳ λειτουργίᾳ τοῦ Χρυσοστόμου ἀναγινώσκομεν: «Ὁ διάκονος... λαβὼν ριπίδιον ριπίζει τὰ ἅγια εὐλαδῶς». Εἶτα: «ὁ διάκονος ἀποτίθῃ τὸ ριπίδιον». Ἔπειτα: «ὁ διάκονος ριπίζει τὰ ἅγια, ὡς καὶ πρότερον». Παρόμοια ἀναγράφονται καὶ ἐν τῇ χειροτονίᾳ διακόνου. Πρὸλ. *I. Goar*, Εὐχολόγιον, Parisiis 1647, σ. 76, 77 καὶ 251. Ἀπὸ τὰς σημερινὰς λειτουργικὰς μας φυλλάδας ἀπεκόπησαν.

ὥσπερ ἐν ταῖς κυρίαις τῶν προσκυνήσεων ἡμέραις εἴθιστο» καὶ ἡ πυρκαϊὰ ἀνεκόπη, ἐφ' ᾧ καὶ ἐπιμνημόσυνος εἰκὼν εἰς τὸν ὄροφον τοῦ ναοῦ ἀνετέθη, τὸ θαῦμα τοῖς ἐπιγιγνομένοις διαγγέλλουσα ⁽²⁸⁾. Ἐδῶ θεβαίως ἔχομεν λιτανεῖν μετὰ Σταυροῦ ἔκτακτον, ἀναλογοῦσαν ὅμως πρὸς προηγουμένας τακτικὰς τοιαύτας. Πρὸς τὴν διήγησιν τοῦ Εὐαγγελίου συγγενὴς τυγχάνει καὶ μινυογραφία ἐκφραστικωτάτη ἐν τῷ περιφήμῳ χειρογράφῳ Μηνολογίῳ τοῦ Βασιλείου, ἐξεικονίζουσα λιτανεῖαν, ἧς ἡ ἐτήσια μνήμη τελεῖται τῇ 26 Ἰανουαρίου. Ἡ λιτανεῖα αὕτη ἔλαβε χώραν ἐπὶ τῆς βασιλείας Θεοδοσίου τοῦ Μικροῦ (408—450) ἐν ἡμέρᾳ Κυριακῇ ἕνεκα φοβεροῦ σεισμοῦ, ἐπὶ τριμηνίαν ὄλην ταραξάντος τὸ κράτος καὶ πολὺ μέρος τῆς πόλεως μετὰ καὶ τῶν τειχῶν αὐτῆς κρημνίσαντος, καθ' ἣν ἡμέραν ὁ βασιλεὺς σὺν τῷ κλήρῳ καὶ τῷ λαῷ λιτανεύων ἀνέφερε πρὸς Θεὸν μετὰ δακρύων τὴν δέησιν ταύτην: «Ρῦσαι ἡμᾶς, Κύριε, τῆς δικαίας Σου ὀργῆς καὶ τῶν παραπτωμάτων ἡμῶν διὰ τῆς μετανοίας· ἐσάλευσας γὰρ τὴν γῆν, καὶ συνετάραξας αὐτὴν διὰ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν, τοῦ δοξάζειν Σε τὸν μόνον ἀγαθὸν καὶ φιλόανθρωπον Θεὸν ἡμῶν». Τοῦτο τὸ γεγονός ἐν τῇ μινυογραφίᾳ ἐξεικονίζεται. Προηγοῦνται οἱ κληρικοὶ μετὰ λαμπάδων καὶ θυμιαμάτων ἐν ταῖς ἱεραῖς αὐτῶν στολαῖς. Ἀκολουθεῖ ὁ σταυροφόρος ἢ δρακονάριος περιβεβλημένος στιχάριον καὶ αἵρων ὑψηλὰ τὸν Σταυρὸν κατακόσμητον, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ὑπερμέγαν. Καὶ ἔπονται μετὰ τὸν Σταυρὸν, τὸν τὸ κέντρον κατέχοντα τῆς εἰκόνης, ὁ Πατριάρχης μετὰ τοῦ βασιλέως· ὁ πρῶτος κρατῶν τὸ Εὐαγγέλιον, φορῶν φαινόλιον μετ' ἐπιτραχηλίου καὶ ἀκατανάλυπτος τὴν κεφαλὴν, ὡς καὶ πάντες οἱ λοιποὶ κληρικοὶ τε καὶ λαϊκοί· ὁ δεῦτερος μὲ τὸν αὐτοκρατορικὸν βαρύτεμόν του σάκκον καὶ μὲ τὸ εἰς σταυρὸν ἀπολῆγον λιθοκόλλητον στέμμα του, πλὴν—σημείωσον τὴν λεπτομέρειαν—μὲ γυμνοὺς τοὺς πόδας. Ἡ λιτανεῖα κλείει μὲ τὰ κύματα τοῦ λιτανεύοντος λαοῦ, ὡσαύτως λαμπαδοφοροῦντος.

⁽²⁸⁾ Εὐαγγελίου, Ἑκκλ. Ἰστ. Δ', 26, Migne 86, ii, 2745.

ΒΙΒΛΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

Η ΙΕΡΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

ΚΕΦ. ΚΘ'.

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑΙ ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ

Ἐκλαμβάνομεν τὴν λέξιν ἱερογραφία ὑπὸ τὴν πλα-
τυτέραν τῆς σημασίαν, τὴν οὐ μόνον πᾶσαν δι' εἰκόνων καὶ
παραστάσεων διακόσμησιν τοῦ ναοῦ δηλοῦσαν, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν
τὴν διὰ τῆς ἀπλῆς γραφῆς· καὶ εἰσερχόμεθα εἰς τὴν ἔρευναν
τῶν ἀπαρτιζόντων αὐτὴν μερῶν, ἀπὸ τῆς Χριστιαν. Ἐπιγρα-
φικῆς ἀρχόμενοι. Εἶνε δὲ ἡ Χριστιαν. Ἐπιγραφικὴ ἡ ἐπιστήμη
τῆς ἀνευρέσεως, συναρμολογῆς, ἀναγνώσεως, ταξινομήσεως καὶ
κριτικῆς διερμηνεύσεως τῶν Χριστιαν. ἐπιγραφῶν, τῶν πάλαι
μέν ποτε ἐπὶ λίθων, μετάλλων, ξύλων, σφραγίδων κ.τ.τ. ἢ διὰ
σμίλης ἐγχαραχθεισῶν ἢ διὰ χρώματος γραφεισῶν, νῦν δὲ ἐν
ὀλοκληρίαις ἢ συντρίμμασιν ἀνελκυομένων εἰς φῶς ὑπὸ τῶν
ἀρχαιολόγων. Ὡς τοιαύτη ἡ Χριστιαν. Ἐπιγραφικὴ τυγχάνει
ἐπιστήμη, ἀκριδῶς εἰπεῖν, νέα. Συλλογαὶ βεβαίως Χριστιαν. ἐπι-
γραφῶν καὶ ἐν παλαιότεροις χρόνοις ἐγένοντο, καὶ δὴ ἀφ' ἧς
ὁ περικλεῆς Μπόσιος ἀνεκάλυπτε κατὰ τὸ 1578 τὰς κατακόμ-
βας τῆς ὑποχθονίου Ρώμης· καὶ τὰ ὀνόματα τοῦ Γροῦτερ, Δόνη,

Σιρμόνδου, Πειρέσκου, Μονφωκῶνος, Μουρατόρη καὶ Ζαχαρίου ὡς φιλοπόνων ἐπιγραφοσυλλεκτῶν εἶνε γνωστὰ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Παλαιογραφίας. Ἄλλ' εἰς τὸ ἀτάκτως συσσωρευθὲν ὕλικὸν ἐπιστημονικὴν διάταξιν καὶ λογικὸν σύστημα ἐπέπρωτο νὰ ἐμβάλῃ ὁ κριτικώτατος Ρώσσης, ὅτε κατὰ τὰ μέσα τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἐξέδιδε μετὰ σοφῶν προλεγομένων καὶ σχολίων τὰς ἐπιγραφὰς τῆς πόλεως Ρώμης, τὰς ἀντιπροσωπευούσας τοὺς ἐξ πρώτους αἰῶνας τοῦ Χριστιανισμοῦ ⁽¹⁾. Ὅτι ὁ ἔγκριτος Ρωμαῖος ἔπραξε διὰ τὴν γενέτειραν, τοῦτο ἔπραξαν καὶ ἄλλοι διὰ χώρας ἄλλας ἐπὶ τῶν αὐτῶν βαδίσαντες σοβαρῶν γραμμῶν, οἷον ὁ Ἐδμόνδος Λεμπλάν, ὁ δημοσιεύσας τὰς Χριστιανικὰς ἐπιγραφὰς τῶν Γαλλιῶν ⁽²⁾ καὶ ὁ Ε. Χοῦμπνερ, ὁ εἰς φῶς ἀγαγὼν τὰς ἐπιγραφὰς τῆς Χριστιαν. Ἰσπανίας ⁽³⁾. Πολὺ δὲ σπουδαιότερον ἔργον καὶ διὰ τὴν καθόλου μὲν ἐπιστήμην, ἰδίᾳ δὲ διὰ τὴν τὸν Χριστιανικὸν Ἑλληνισμὸν ἀποβλέπουσαν, ὑπῆρξεν ἡ ὑπὸ τὴν γενικὴν ἐποπτείαν τοῦ Βοϊκχίου ἔκδοσις τοῦ «Συντάγματος τῶν Ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν» εἰς 4 μνημειώδεις τόμους ⁽⁴⁾, ἐν τῷ τετάρτῳ τῶν ὁποίων συμπεριελήφθησαν καὶ ἐσχολιάσθησαν 1300 καθαρῶς ἑλληνοχριστιανικαὶ ἐπιγραφαί, ἐν Αἰγύπτῳ, Νουβίᾳ, Συρίᾳ, Μικρασίᾳ, Ἑλλάδι, Ἰλλυρικῷ, Μελίτῃ, Ἰταλίᾳ, Σαρδινίᾳ, Γαλλίᾳ καὶ Γερμανίᾳ ἀνευρεθεῖσαι, εἰς ἃς καὶ ἕτεραι 60 προσθεταί, αἵτινες εἰς τοὺς προηγουμένους τόμους κατεχωρήθησαν. Ἡ λαμπρὰ ἐργασία τοῦ Ρώσση καὶ τῶν περὶ τὸν Βοϊκχίον συνεχίζεται προαγομένη ὁσημέραι εἰς ὄγκον, σύστημα καὶ μελέτην, μετὰ χαρᾶς δὲ ἰδιαίτερας σημειόνομεν τὰς ἐργασίας τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς ἐκ Γαλλίας Σχολῆς, ἣτις ὑπὸ

⁽¹⁾ *Cavaliere de Rossi*, Inscriptiones urbis Romae septimo saeculo antiquiores, τόμ. 1—2, Ρώμη 1861 καὶ 1888.

⁽²⁾ *Edmond le Blant*, Inscriptions Chrétiennes de la Gaule antérieures au VIIIe siècle, Paris 1856—65.

⁽³⁾ *E. Hübner*, Inscriptiones Hispaniae Christianae, τόμ. 1—2, Βερολίνον 1900.

⁽⁴⁾ *Boeckh*, Corpus Inscriptionum Graecarum, τόμ. 1—4, Βερολίνον 1825 καὶ ἐξ.

τὴν διεύθυνσιν τοῦ Λωρὰν καὶ Κιουμὸν ἀνέλαβε νὰ πλουτίσῃ τὴν Ἑλληνικὴν μας ἐπιστήμην μὲ πλήρεις ἐλληνοχριστιανικῶν ἐπιγραφῶν σύνταγμα.

Ἄλλ' ἀφῶμεν κατὰ μέρος τὴν φιλολογίαν τοῦ ζητήματος καὶ ἀποβλέψωμεν εἰς αὐτὰς ταύτας τὰς ἐπιγραφάς. Καὶ ἐν πρώτοις ὅποια καὶ ὁπόσαι αἱ περιπέτεαί των! Ἴδου αὗται παρατεταγμένοι κατὰ τάξιν ἐν ταῖς αἰθούσαις καὶ τοῖς διαδρόμοις τῶν Μουσείων ἢ στοργικῶς φιλοξενούμεναι ὑπὸ τὰ ὑπόστεγα καὶ τὰ προαύλια φιλαρχαίου τινὸς ναοῦ ἢ καὶ ἀπὸ τῆς ἀρχικῆς ἀκόμῃ ἀλλ' ἡρειπωμένης ὀπτανόμεναι θέσεώς των. Ποίας ἄρά γε ὁδυσσεΐας ὑπέστησαν οἱ ναυαγοὶ οὗτοι τοῦ πανδαμάτορος χρόνου; Μερικαὶ ὑπνωττον ἐπὶ αἰῶνας εἰς τοὺς κόλπους τῆς γῆς ἐντεθαμμένοι. Ἄλλαι ἀπεσπάρσθησαν ἀπὸ ἄμορφα ἐρείπια. Ἔτεραι, παμπαλαίους σκεπάζουσαι τάφους νεκροπόλεων γεραρῶν, εἶχον σχεδὸν φθαρῇ κάτω ἀπὸ τοὺς πηγαινοερχομένους τῶν διαβατῶν πόδας. Αὐτὴ ἐδῶ, ἥτις ἀρχίζει μὲ ἓνα Σταυρὸν καὶ διαλαμβάνει **Κύριε, μνήσθηται τοῦ δούλου σου Αἰθερίχου, τοῦ Ἀρχιεπισκόπου ἡμῶν** εὗρέθη ἐντὸς κατηρειπωμένου Τουρκικοῦ τζαμίου ἐν ἐρήμῳ χωρίῳ ἔξω τῆς καὶ πάλιν ἐλληνικωτάτης Σμύρνης ^(*). Ἡ ἄλλη, ἣ ὁποία διανθίζεται μὲ 4 Σταυροὺς ἐν τῇ ἀρχῇ, ἐν τῷ μέσῳ καὶ ἐν τῷ τέλει, παρακαλεῖ τὴν Θεοτόκον νὰ φυλάττῃ **τὴν βασιλείαν τοῦ φιλοχρίστου Ἰουστινιανοῦ καὶ τὸν γνησίως δουλεύοντα αὐτῷ Βικτωρῆνον σὺν τοῖς οἰκοῦσιν ἐν Κορίνθῳ** ^(*). θὰ ἀπετέλει δὲ βεβαίως πρὸ 13 αἰώνων ὑπέρθυρον τίς οἶδε τίνοσ ἐν Κορίνθῳ ναοῦ, ὅπερ ἄγνωστον τίς ἄνεμος ἔρριψεν εἰς τὴν Πελοπόννησον· ἐντεῦθεν μετεκομίσθη εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Ἰταλικῆς Βερώνης, ὅπου μέχρι σήμερον καὶ παραμένει, ξένη ἐν ξένοις ὡς τόσαι συνάδελφοί της. Τρίτῃ ἐπιγραφῇ ἀνεγνώσθη ἐν Συρίᾳ παρὰ τὰς ὄχθας τοῦ Ὀρόντου ὑπὲρ τὴν θύραν Μουσουλμανικοῦ καὶ πάλιν τεμένους, οὗτινος τὴν Χριστιανικὴν προέλευσιν προ-

(*) Boeckh, Corpus Inscr. Graec. τόμ. Δ', ἀρ. 8618.

(*) Αὐτ. ἀρ. 8640.

δίδει, καὶ ἔχει οὕτως: *Αὕτη ἡ πύλη τοῦ Θεοῦ, δίκαιοι εἰσελεύσονται δι' αὐτῆς* ⁽⁷⁾. Τέταρτος λίθος περιεμαζεύθη ἀπὸ τὸν Αἰγριαλὸν τοῦ Περσενδῆ τῆς Κιλικίας καὶ ἦτο καὶ αὐτὸς βεβαίως τμῆμα ἱεροῦ ποτε ναοῦ, διότι ἐπ' αὐτοῦ εὑρέθησαν ἐγκεχαραγμένα τὰ φαλμικὰ λόγια: *Τοῦ Κυρίου ἡ γῆ καὶ τὸ πλήρωμα αὐτῆς* ⁽⁸⁾. Πέμπτος λίθος ἀπεσπάσθη ἀπὸ τὰ Ἀφρικανικὰ βάθῃ ἦτο πλάξ ἐπιτύμβιος Πέτρου τινὸς διακόνου, ὑπὲρ οὗ καὶ ἡ ἐν τῷ τέλει τῆς ἐπιγραφῆς πρὸς Θεὸν δέησις: *Ἀνάπαυσον τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ἐν κόλποις Ἀβραὰμ καὶ Ἰσαὰκ καὶ Ἰακώβ, ἀμὴν* ⁽⁹⁾ καὶ ἐναπόκειται σήμερον μεταξὺ τῶν θησαυρισμάτων τοῦ ἐν Λονδίνῳ Βρεττανικοῦ Μουσείου. "Ἐκτος... ἄλλ'" εἶνε ἀδύνατον βεβαίως νὰ παρακολουθήσῃ τις τὰ περιπετείας τῶν σεβαστῶν τούτων συντριμμάτων, δι' ὧν τείνει πρὸς ἡμᾶς τὰς ἀπεστεωμένας χεῖρας τὸ ἐν τῇ δίνῃ τοῦ χρόνου συμπνιγόμενον παρελθόν.

Ἐλάχισται τῶν ἐπιγραφῶν διασφύζονται πλήρεις. Αἱ περισσότεραι εἶνε ἡκρωτηριασμέναι, διότι οὐ μόνον ἡ πλάξ εὑρέθη τεθραυσμένη εἰς τρία, τέσσαρα ἢ καὶ περισσότερα τεμάχια, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν τεμαχίων τινὰ ἐλλείπουν, χάσματα δὲ ἀπελπιστικὰ διακόπτουν τὴν ὅλην συνέχειαν. Ποῦ νὰ ἐξέπεσον ἄρά γε, διὰ νὰ συναρμοσθοῦν μετὰ τῶν συντρόφων καὶ δώσουν τὴν πλήρη ἔννοιαν εἰς τὸ γριφῶδες χάσμα, ὅπερ μάτην ἀρχαιολογικαὶ μεγαλόνοιαι ἀγωνίζονται νὰ μαντεύσουν; Πλὴν δὲν εἶνε μόνη αὕτη ἡ δυσχέρεια. Τὰ γράμματα σπανίως εἶνε κανονικά, торνευτά, ἀγκυλωτά, εὐανάγνωστα, ὀφθαλμῶν χάρμα, ἔργα χειρὸς καλλιγράφου, ὥς τοῦ Διονυσίου ἐκείνου τοῦ ἐπονομασθέντος Φιλοκάλου (Philocalus) διὰ χειρὸς τοῦ ὁποίου ὁ πάπας Δάμασος (366—384) τοὺς τάφους τῶν πρώτων μαρτύρων τῆς Ρώμης ἐμμελῶς ἐπέγραψεν. Ὡς τὰ πολλὰ, εἶνε δυσδιάγνωστα, κακογραμμένα καὶ περικεκομμένα, λέξεων τινων εἰς ὀλίγα συμβο-

(7) Αὐτ. ἀρ. 8934.

(8) Αὐτ. ἀρ. 8937. πρὸς φαλμ. κδ', 1. Α' Κορ. ι', 26.

(9) Αὐτ. ἀρ. 9128.

λικὰ στοιχεῖα συμπτυσσομένων καὶ στοιχείων μετ' ἄλλων στοιχείων οὕτω συγκολλωμένων, ὥστε μικροῦ δεῖν νὰ παρέχουν τὴν ὄψιν μονογράμματος· ἢ ἐχαράχθησαν ἀμελῶς καὶ ἀτέχνως διὰ τῆς ὀξείας αἰχμῆς καρφίου· ἢ ἐταχυγραφήθησαν προχείρως διὰ μολυβδίδος ὡς οἱ γραφῖται (graffiti) τῶν κατακομβῶν, ἵσως διότι ὁ τεχνίτης μὴ διαθέτων τὸν ἀπαιτούμενον χρόνον, ἀνέβαλε τὴν ἐπιμελεστέραν ἐκτέλεσίν των εἰς καιρὸν ἀνατώτερον. Αἱ δὲ λέξεις αὐταὶ καθ' ἑαυτάς, ἄλλοτε μὲν χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων διὰ τελείας στιγμῆς (αἱ λέξεις, λέγω· ὅχι αἱ προτάσεις ἢ οἱ στίχοι) ἢ διὰ φύλλων κισσοῦ ἅτινα τόσοι πολὺ ὁμοιάζουν μὲ καρδίας καὶ ἐξελήφθησαν ὑπὸ τινων ὡς μαρτυρικὰ σύμβολα, ἢ διὰ τοῦ σημείου τοῦ Σταυροῦ + ἢ διὰ τοῦ μονογράμματος τοῦ Χριστοῦ ἢ καὶ δι' ἄλλων παρομοίων σημείων· κάποτε ὁμως ἀντὶ τῶν λέξεων χωρίζονται διὰ τῶν προαναφερθέντων σημείων αἱ συλλαβαί, ἢ μερικαὶ μόνον λέξεις, ἢ μερικαὶ μόνον συλλαβαί, ἢ ἀτάκτως συναμφοτέρα, ἢ δὲν ὑπάρχουν οὐδόλως σημεῖα στίξεως, ἀλλ' ὅλον τὸ περιεχόμενον τῆς πλακὸς ἀποτελεῖ μάζαν συμπαγῆ, ἣν ἡ διανοητικὴ μάχαιρα τοῦ κριτικοῦ ἀνάγκη ν' ἀποχωρίσῃ προσεκτικῶς καὶ ἀνατάμῃ.

Ἡ δὲ ἡλικία τῆς ἐπιγραφῆς, ἐξ ἧς ἡ ὅλη ἱστορικὴ καὶ θεολογικὴ βαρὺτης τῆς ἐξαρτᾶται, οὐκ ὀλίγας καὶ αὐτὴ τὰς δυσχερείας ἐνέχει. Διότι μερικὰς μὲν φορὰς, αὐτὴ ἐν ἑαυτῇ ἡ ἐπιγραφή φέρει προσγεγραμμένην τὴν χρονολογίαν τῆς· χρονολογίαν καθ' ὑπάτους, ἢ κατὰ βασιλεῖς, ἢ κατ' ἐπισκόπους, ἢ τὴν ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἐν χρήσει παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς (1 Σεπτεμβρίου 5,508 π. Χ.) ἢ τὴν τῶν μαρτύρων (Αὐγουστος τοῦ 284 μ. Χ.) ἢ τὴν ἀπὸ κτίσεως πόλεως τινος ἢ τὴν ἀπὸ τῆς γεννήσεως τοῦ Σωτῆρος καθ' ἣν αἱ νεώτεραι τῶν ἐπιγραφῶν χρονολογοῦνται, ἢ τὴν κατ' ἰνδικτιῶνας, αἵτινες ὁμως, ἀληθῶς εἰπεῖν, δὲν εἶνε χρονολογία, ἀλλὰ κύκλος ἄχρους δέκα πέντε ἐνιαυτῶν, ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 312 ἀρξάμενος καὶ ἔκτοτε ἀνὰ πᾶσαν δεκαπενταετίαν ἐπαναλαμβανόμενος. Ἄλλοτε

ὅμως σαφῆς χρονολογικὴ ἔνδειξις οὐδεμία ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ὑπάρχει· καὶ τότε ὁ ἀρχαιοδίφης θὰ προσπαθήσῃ κατὰ προσέγγισιν νὰ τὴν μαντεύσῃ εἴτε ἐκ τοῦ εἵδους τῶν ἐν αὐτῇ στοιχείων, συμβόλων καὶ γλωσσικῶν ἐκφράσεων, εἴτε ἐκ πλαγίας τινὸς ἄλλης ἐσωτερικῆς μαρτυρίας, εἴτε ὅπως ἄλλως ὁ Θεὸς τὸν φωτίσῃ, ἐκτὸς εἰμὴ ἡ ἐπιγραφὴ εἶνε παντελῶς βωδῆ, ὁπότε καὶ θὰ παραπεμφθῇ, ὡς συνήθως εἰς τὰ ἀχρονολόγητα.

Τί δὲ νὰ εἰπώμεν καὶ περὶ τῶν γλωσσικῶν ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς ἀταξιῶν, τῶν σολοικισμῶν καὶ βαρβαρισμῶν, ὧν τινες ἐξ αὐτῶν ἐρίθουσιν, εἴτε διὰ τὴν ἀμάθειαν τοῦ λαξεύσαντος καὶ γράψαντος, εἴτε διὰ τὴν ἀγγραμματισμὸν αὐτῶν τούτων τῶν ἀναθεσάντων, ἵνα πληρωθῇ τὸ ὑπὸ τοῦ Παύλου ρηθὲν ὅτι «τὰ μωρὰ τοῦ κόσμου ἐξελέξατο ὁ Θεός·» Ἐδῶ πρὸς μεγάλην ἀπογοήτευσιν τῶν Ἑρασμιακῶν, τῶν διαφόρως προφερόντων τὰς διφθόγγους καὶ διαφόρως τὰ καθ' ἡμᾶς ὁμοπρόφερτα αὐταῖς φωνήεντα καὶ πρὸς ἀπόδειξιν ὅτι ἡ σημερινὴ ζωντανὴ μας λαλιὰ ἐξακολουθεῖ οὕσα ἡ αὐτὴ ἀπὸ χιλιετηρίδων, ἐδῶ, λέγω, τὸ «ἐν κόλποις» ἔγεινεν *ἐν κόλπις* ⁽¹⁰⁾. τὸ «κεκοίμῃται» ἔγεινε *κεκύμητε* ⁽¹¹⁾. τὸ «ἐτελειώθη» ἔγεινεν *ἐτελιόθι* ⁽¹²⁾. τὸ «θάρρει» ἔγεινε *θάρρι* ⁽¹³⁾. τὸ «εὐμοίρει» ἔγεινεν *εὐμοίρι* ⁽¹⁴⁾. τὸ «εἰρήνῃ σοι» ἔγεινεν *ιρήνι σοι* ⁽¹⁵⁾. τὸ «εἰσθαίνειν» ἔγεινεν *εἰσβένειν* ⁽¹⁶⁾. τὸ «κατάκειται» ἔγεινε *κατάκιτε* ⁽¹⁷⁾. Ἀλλ' ἐδῶ ἐπίσης Γραμματικὴ καὶ Συντακτικὸν ἔχουν περιωρισμένον τὸ κράτος, διὸ καὶ ἀπαντῶνται λέξεις οἷαι αἱ ἐξῆς: *τὸ πεδὶν* ἀντὶ τὸ παιδίον ⁽¹⁸⁾. *τὸ ψυχὴν* ἀντὶ ἡ ψυχὴ ⁽¹⁹⁾. *Κωνσταν-*

⁽¹⁰⁾ Αὐτ. ἀρ. 9120.

⁽¹¹⁾ Αὐτ. ἀρ. 9258.

⁽¹²⁾ Αὐτ. ἀρ. 9258.

⁽¹³⁾ Αὐτ. ἀρ. 9821 καὶ 9789.

⁽¹⁴⁾ Αὐτ. ἀρ. 9800.

⁽¹⁵⁾ Αὐτ. ἀρ. 9844.

⁽¹⁶⁾ Αὐτ. ἀρ. 8725.

⁽¹⁷⁾ Rossi, Inscr. Romae ἀρ. 402.

⁽¹⁸⁾ Cabrol, Dict. d' Archéol. et de Liturgie ἀρ. «âme».

⁽¹⁹⁾ Αὐτ.

τινοπολίτισσα ἀντὶ Κωνσταντινουπολίτισσα ⁽²⁰⁾· **ἰκτέρου** ἀντὶ οἴκτειρον ⁽²¹⁾· ἥ καὶ φράσεις οἶαι αἱ ἀκόλουθοι· **τῇ κυρία καὶ ἀειμνήστῳ συμβίῳ Μαρκία ὅστις ἔζησεν** ⁽²²⁾· καὶ· **ἀνάπαυσον τὴν ψυχὴν τὴν δούλην σου Κοχσειμειάν** ⁽²³⁾· καὶ· **ἔτους ἀπὸ κτήσεος κόσμου ἑξακισχηλιοστὸ τριακοσηοστῷ ὀγοηκοστῷ** ⁽²⁴⁾· κ.λ.π. κ.λ.π.

Καὶ μεθ' ὅλα ταῦτα ὁ ὑπομονητικὸς ἀρχαιοδίφης ὑπερπηδᾷ τὰς δυσχερείας καὶ κατορθοῖ οὐχὶ σπανίως νὰ διακρίνῃ διὰ μέσου τοῦ σκότους οὐκ ὀλίγας φωτεινὰς ἀκτῖνας. Ἐπὶ τῶν θραυσμάτων τούτων στηριζόμενος ἀνιστᾷ τοὺς νεκροὺς χρόνους, συμπληροῖ ἱστορικὰ κενά, διακρίνει τὸν μῖτον τῶν εὐαγγελικῶν δογμάτων καὶ τῆς Χριστιαν. Παραδόσεως τὸν συνδέοντα τὴν σημερινὴν Ὁρθοδοξίαν μὲ τὰς πηγὰς τῆς καὶ διαγράφει πρὸ αὐτοῦ γνήσιον τὸν οἰκογενειακὸν καὶ κοινωνικὸν βίον τῶν ἀρχαιοτέρων γενεῶν. Βιβλία καὶ συγγραφαὶ ἀντανανκλῶσι τὸν νοῦν ἐκλεκτῆς τινος μόνον ἀριστοκρατίας· ἀλλ' οἱ λίθοι, αἱ κέραμοι, αἱ ἐπιτύμβιοι πλάκες, ὅλα αὐτὰ τὰ πράγματα τὰ γνωριζόμενα ὑπὸ τὴν γενικὴν ἐπωνυμίαν *res lapidaria*, μᾶς φέρουν εἰς ἐπαφὴν πρὸς ὅλα ἀνεξαίρετως τὰ κοινωνικὰ στρώματα τοῦ παρελθόντος, ὧν τὴν πολυμάθειαν ἢ ἀμάθειαν, τοὺς πόνους ἢ τὰς ἐλπίδας ἐνεχάραξαν εἰς δακτυλικὸν ἑξάμετρον ἢ εἰς λόγον πεζόν, εἰς στίχους πολιτικοὺς ἢ εἰς λατινοελληνικὸν ἀνάκραμα, εἰς ἀγιορειτικοὺς ψευδαρχαῖσμούς ἢ εἰς ἄπταιστον τανταλίδειον μέτρον. Ἀντίγραφα εἶνε αἱ διφθέραι καὶ τὰ χειρόγραφα τῶν μεγάλων συγγραφῶν· καὶ μεταξὺ ἡμῶν καὶ ἐκείνων οὐκ ὀλίγαι πολλαῖς παρεντίθενται αἱ νοθεύσεις τῶν αντιγραφέων. Ἀλλὰ τὰ πέτρινα αὐτὰ μνημεῖα περιῆλθον εἰς χεῖρας μας ὡς ἀμέσως

⁽²⁰⁾ Rossi, ἀρ. 176.

⁽²¹⁾ Millet, *Pargoire et Petit*, Recueil des Inscriptions de l' Athos, Paris 1904, ἀρ. 237.

⁽²²⁾ Rossi ἀρ. 30.

⁽²³⁾ Lefebvre, Recueil des Inscriptions Grecques—Chrésiennes d' Égypte, Le Caire 1907, ἀρ. 635.

⁽²⁴⁾ Boeckh ἀρ. 8635, B.

ἐγράφησαν ἀπὸ τοὺς χαρακτας των καὶ παραφθορὰ δὲν ὑπείστηλθεν ἐν τῷ μεταξὺ εἰς τὸ κείμενον. Διὰ τοῦτο καὶ ἀποτελοῦν τὰς αὐθεντικωτέρας πηγὰς τοῦ ἱστορικοῦ, ὅστις ἐντεῦθεν διαλευκαίνει καὶ πλουτίζει τὰς ἱστορικές του γνώσεις. Οἷον, φέρ' εἰπεῖν, χάσμα ἐν τῇ Χριστιανικῇ ἱστορίᾳ τῶν Ἑλληνικῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου κατὰ τὸν 2ον αἰῶνα θὰ παρουσιάζετο, ἐὰν αἱ ἐπιγραφαί, αἱ πρό τινος ἐκείθεν ἐκχωσθεῖσαι, δὲν ἐμαρτύρουν τὴν κατὰ τὸν αἰῶνα ἐκείνον ἀναντίρρητον ἐν ταῖς νήσοις ταύταις ἐπίδοσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ! Καὶ οἷον αὖχημα δὲν θὰ ἐστερεῖτο ὁ Ἕλλην, ἐὰν πανταχέθεν σχεδὸν τοῦ ἀρχαίου κόσμου δὲν ἐξεχώνοντο ἑλληνοχριστιανικαὶ ἐπιγραφαί, διὰ νὰ πείσωσι καὶ τὸν φανατικώτερον ὅτι εὐρύτατον ἄλλοτε ὑπῆρξε τὸ κράτος τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας! Ἐκ τῶν 783 ἑλληνικῶν ἐπιταφίων ἐπιγραφῶν, τῶν ὑπὸ τοῦ Κίρχωφ παρὰ Βοικχίω γεωγραφικῶς καταταγείσων, 28 μὲν ἐλήφθησαν ἐξ Αἰγύπτου, Νουβίας καὶ τῆς λοιπῆς Ἀφρικῆς· 17 ἐκ Συρίας· 132 ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας· 261 ἐξ Ἑλλάδος καὶ Ἰλλυρικοῦ· 90 ἐκ Σικελίας καὶ Μελίτης· 344 ἐξ Ἰταλίας καὶ Σαρδινίας· καὶ 12 ἐκ Γαλλίας καὶ Γερμανίας. Καὶ ὅμως ἡ ἀκτίς τῆς ἑλληνοχριστιανικῆς ἐπιρροῆς ἀνάγκη νὰ εὐρυνθῇ ἔτι μᾶλλον· διότι μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Βοικχίου γενομένην συλλογὴν, ἑλληνοχριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ εὗρέθησαν καὶ ἕτεραι, καὶ δὴ εἰς τὴν Ἰσπανίαν καὶ τὸ Ἀλγέριον.

Ἐρχονται ἔπειτα τὰ στερεότυπά μας ἐκεῖνα τῶν κάτω μας χρόνων: *ἱστορήθη ὁ Θεὸς οὗτος ναὸς—ἡ: δέσεις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ—ἡ: ὁ παρὼν δίσκος ἐγένετο διὰ δαπάνης καὶ συνδρομῆς—ἡ: ὁρᾷς, θεατὰ, τὸ κοινὸν συννοδικὸν ὄρους τοῦ ἁγίου; κ.λ.π. κ.λ.π.* τὰ ὅποια ὁ μὲν λεπτεπίλεπτος φιλόλογος ἴσως περιφρονεῖ, ἀλλ' ὁ ἀρχαιοδίφης ὡς ζητήματα χρυσοῦ μετ' εὐλαθείας περισυλλέγει εἰς τὰς βωδᾶς ἐρήμους τῆς δουλείας καὶ ἀπαιδευσίας μας. Ἡ δὲ σημασία τῆς Χριστιαν. Ἐπιγραφικῆς διὰ τὴν Δογματικὴν καὶ Ἠθικὴν εἶνε οὐ μικρά, καθὼς ἤδη παρετήρησαν ἐκεῖνοι ἰδίως ἐκ τῶν ἐπιγραφοσυλλεκτῶν οἱ τὴν Ἐπιγραφικὴν χρησιμοποίησαντες ὡς θερά-

παιναν τῆς Θεολογίας. Διότι ἐν αὐτῇ διαλάμπει πολιωτάτῃ ἡ εἰς Χριστὸν πίστις: **Χριστὸς μετὰ σοῦ** ⁽²⁵⁾. — **Δέους Χρίστους Ὁμπνίποτες** ⁽²⁶⁾. Ἐν αὐτῇ σελαγίζει ἡ ἐλπίς τῆς ἀθανασίας: **Ζήσης ἐν Θεῷ** ⁽²⁷⁾. Ἐν αὐτῇ ἐκζητοῦνται αἱ μεσιτεῖαι τῶν ἁγίων: **Ω μεγαλομάρτυς Δημήτριε, μεσίτευσον πρὸς Θεόν** ⁽²⁸⁾. **Ἄγιε καὶ φοβερὲ Μιχαὴλ ἀρχάγγελε, βοήθει τῷ δούλῳ σου** ⁽²⁹⁾. Ἐν αὐτῇ παρακαλεῖται ὁ νεκρὸς ὅπως εὐχεται πρὸς Κύριον ὑπὲρ τῶν ἐπιζώντων ἀδελφῶν: **Εὐχου ὑπὲρ ἡμῶν** ⁽³⁰⁾. Ἐν αὐτῇ ἐπιζητοῦνται αἱ ὑπὲρ τοῦ προαπελθόντος προσευχαὶ τῶν ἀντιπαρερχομένων εὐσεβῶν Χριστιανῶν: **Ὁ ἀναγινώσκων προσευχέστω** ⁽³¹⁾. Ἐν αὐτῇ ἐπίσης σύζυγοι ἀπευθύνουσι τρυφεροὺς ἀλλ' εὐέλπιδας χαιρετισμοὺς εἰς «γλυκυτάτους» συζύγους, καὶ γονεῖς εἰς «ἄκακα» τέκνα, καὶ οἱ ἀποιχόμενοι τιτλοφοροῦνται, οὗτος «δοῦλος πιστὸς Θεοῦ», ἐκεῖνος «ἅγιος, θεοσεβής», ὁ τρίτος «θεοφιλέστατος», ὁ τέταρτος «πᾶσι φίλος καὶ οὐδενὶ ἐχθρὸς», καὶ αἱ ἰδιαιτέραι ἀρεταὶ ἐκάστου χαράσσονται ἐπὶ τῆς ἐπιτυμβίου πλακῆς ὡς τὸ χριστιανοπρεπέστερον τοῦ μεταστάντος μνημόσυνον.

Αἱ Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ ἄλλως παρ' ἄλλων διηρέθησαν. Οὕτως ὁ μὲν Γκόρη καὶ ὁ Ζαχαρίας ἀνέλαβον νὰ κατατάξουν αὐτὰς συμφώνως πρὸς τὰ δόγματα, τὰς τελετάς, τὴν ἱεραρχίαν καὶ τὴν πειθαρχίαν τῆς Ἐκκλησίας, οὕτως ὥστε νὰ γείνην θεραπαινὶς τῆς θεολογίας ἡ Ἐπιγραφικὴ. Ὁ δὲ Μαρτινὺ, ἀποβλέψας πρὸς τὴν Ἐπιγραφικὴν ὡς πρὸς ἐπιστήμην ἀνεξάρτητον, ἐχώρισεν ὅλον τὸ ὕλικόν της διὰ δύο γενναίων γραμμῶν εἰς ἐπιγραφὰς χαραχθείσας διὰ τῆς σμίλης, καὶ ἐπιγραφὰς γρα-

⁽²⁵⁾ Boeckh ἀρ. 9697.

⁽²⁶⁾ Ἐπιγραφὴ ἑλληνολατινικὴ τῶν κατακομῶν, ἥτις διὰ λατινικῶν χαρακτῆρων θὰ εἶχε: Deus Christus Omnipotens, ὁ ἔστιν: ὁ Χριστὸς ἔστι Θεὸς Παντοδύναμος. W. H. Withrow, The Catacombs of Rome; London, 1888, σ. 450.

⁽²⁷⁾ Boeckh ἀρ. 9800.

⁽²⁸⁾ Αὐτ. ἀρ. 8642.

⁽²⁹⁾ Αὐτ. ἀρ. 8911.

⁽³⁰⁾ Αὐτ. ἀρ. 9545.

⁽³¹⁾ Lefebvre, Inscriptions Gr. Chr. d' Egypte, σ. 12.

φείσας διὰ χρώματος. Ὁ δὲ Βοίκχιος ἐπέμεινεν εἰς τὸ νὰ ταξι-
θετηθῶσιν αἱ ἐπιγραφαὶ γεωγραφικῶς κατὰ τοὺς διαφόρους τρό-
πους τῆς προσελεύσεώς των καὶ ὁ τρόπος οὗτος ὡς ὁ ἄριστος
καὶ σήμερον ἰσχύει. Συμφώνως ἐν τούτοις πρὸς τὴν φύσιν τοῦ
βιβλίου μας, ἡμεῖς, οἱ τὴν μικρὰν κανδήλαν μας ἐκ τοῦ πολυ-
ελαίου ἐκείνων ἀνάπτοντες, θὰ διαιρέσωμεν τὰς ὀλίγας ἐπιγρα-
φάς, ἅς θὰ παραθέσωμεν ἀντὶ παραδειγμάτων, εἰς τὰς ἐξῆς τρεῖς
τάξεις: α') εἰς ἐπιγραφὰς ὑπὸ καὶ περὶ τὸν ναόν· β') εἰς ἐπι-
γραφὰς ἐπὶ τοῦ ναοῦ· καὶ γ') εἰς ἐπιγραφὰς εἰς τὰ τοῦ ναοῦ.
Αἱ πρῶται θὰ ληφθῶσιν ἐκ τῶν ἐπιτυμβίων, αἵτινες εἶνε καὶ αἱ
πασῶν πολυπληθέστεραι. Αἱ δεύτεραι θὰ ληφθῶσιν ἐκ τῶν
ἀναθηματικῶν, τῶν, ὡς τὰ πολλά, κοσμουσῶν τὸ ὑπέρθυρον τοῦ
ναοῦ. Καὶ αἱ τρίται θὰ δείξουν τίνι τρόπῳ μέρη ἢ ἀντικείμενα
τοῦ ναοῦ συμφώνως πρὸς τὸν σκοπὸν των ἐπεγράφησαν.

ΚΕΦ. Λ'.

ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ ΥΠΟ, ΚΑΙ ΠΕΡΙ ΤΟΝ ΝΑΟΝ

(1)

ΙΧΘΥΟΣ οὐρανίου ἁγίον γένος, ἥτορι σεμνῶ
Χρῆσε λαβὼν ζωὴν ἄμβροτον ἐν βροτέοις
Θεσπεσίων ὑδάτων· τὴν σὴν, φίλε, θάλλπεο ψυχὴν
Ὑδασιν ἀενάοις πλουτοδότου Σοφίης.
Σωτήρος δ' ἁγίων μελιηδέα λάμβανε βρωσιν.
Ἐσθιε πεινάων ΙΧΘΥΝ ἔχων παλάμαις.
ΙΧΘΥΙ χόρταζ' ἄρα, λιλαίω, δέσποτα, σῶτερ.
Εὖ εὐδοι μήτηρ, σὲ λιτάζομε Φῶς τὸ θανόντων.
Ἀσχανδίε πατήρ, τῷ 'μῶ κεχαρισμένε θυμῷ
Σὺν μητρὶ γλυκερῇ καὶ ἀδελφειοῖσιν ἐμοῖσιν,
ΙΧΘΥΟΣ εἰρήνῃ σέο μνήσεο Πεκτορίουο (').

(1) Boeckh ἀρ. 9890.

Τῇ 24ῃ Ἰουνίου 1839 ἐργάται σκάπτοντες ἐν κοιμητηρίῳ εὐρισκομένῳ παρὰ τὴν Γαλλικὴν πόλιν Autun, τὴν πρὸς Β. τῆς Λυῶνος, ἔφερον εἰς φῶς πλάκα τεθραυσμένην εἰς ἕξ τεμάχια καὶ φέρουσαν τὴν ἄνωθι ἐλληνικωτάτην ἐπιγραφὴν εἰς δακτυλικὸν ἑξάμετρον μὲ ἀρχαιοπρεπέστατα ψηφία. Ὁ ἀρχαιολόγος Πίτρα ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος, ὅστις εἶδε τὰ σεβαστὰ ταῦτα θραύσματα, οὐδέποτε δέ, ὥς ἔγραφε μετὰ πάροδον τριάκοντα καὶ πλεόν ἐτῶν, θὰ τοῦ διέφευγεν ἀπὸ τὴν μνήμην ἢ πρώτην νῦν ἐκείνη, καθ' ἣν ἀνάφας ὅλους τοὺς λαμπτήρας τῆς αἰθούσης του καὶ φωταγωγήσας πανηγυρικῶς τὸ σπουδαστήριόν του, παρέμεινεν μέχρις αὐγῆς συγκολλῶν τὰ τεμάχια, μελετῶν τὸ περιεχόμενον των καὶ προσπαθῶν νὰ ἐξακριβώσῃ τὸ σύνολον τῆς ὅλης ἐπιγραφῆς, ἡκρωτηριασμένης δυστυχῶς, διότι τὰ ἕξ σωθέντα τεμάχια δὲν ἦσαν τὰ μόνα ἕξ ὧν συναπηρτίζετο. Ἡ ἐπιγραφὴ τῆς Autun, ἣν ὁ Δεκλέρκ ἀποκαλεῖ πάνυ δικαίως «ἐν τῶν κειμηλίων τῆς Χριστιαν. Ἐπιγραφικῆς», διηγείρε, δημοσιευθεῖσαν τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Πίτρα, τὸ ἐνδιαφέρον ὁλοκλήρου τοῦ ἀρχαιολογικοῦ κόσμου, πλεῖσται δ' ὅσαι μελέται περὶ αὐτῆς ἐγράφησαν. Τὸ ζήτημα κυρίως ἦτο, ἂν ἔνδος νὰ ἐξακριβωθῇ ἡ χρονολογία τῆς συντάξεώς της καὶ ἂν ἑτέρου νὰ συμπληρωθοῦν τὰ κενά. Καὶ περὶ μὲν τοῦ χρόνου, περὶ οὗ ἄλλα ἄλλοι ἀπεφάνθησαν, ἢ γνώμη τῶν ἀναγόντων αὐτὴν εἰς τὸ τέλος τοῦ 3ου αἰῶνος φαίνεται ἢ πιθανώτερα. Ἡ δὲ σύνολος ἐπιγραφὴ, κατὰ τὰς συμπληρώσεις, ἃς καὶ αὐτὸς ὁ Ρώσσης ἀπεδέχθη, ἔχει ὥς ἄνω, ἐρμηνευομένη δέ, παρέχει τὴν ἀκόλουθον περίπου ἔννοιαν: «Ὁ ἀγία γενεὰ τοῦ οὐρανοῦ Ἰχθύς, πλήρωσον σεμνῆς εὐφροσύνης τὰ στήθη τώρα, ὅποτε, καίτοι μεταξὺ θνητῶν, ἐδέχθης οὐχ ἦττον ἀπὸ τῶν θεσπεσίων ὑδάτων τὴν ζωὴν τὴν ἀθάνατον. Θάλπε, ἀγαπητέ, τὴν ψυχὴν σου εἰς τὰ ἀένναα ὕδατα τῆς πλουτοδότου Σοφίας. Λάμβανε δὲ τὴν μελισταγῇ βρώσιν τοῦ τοῦ ἀγίου Σώζοντος. Ἔσθιε μετ' ὀρέξεως τὸν Ἰχθύν, ὃν κρατεῖς ἐν ταῖς παλάμαις· ναί, χορτάζου ἐν τῷ Ἰχθύϊ, σοὶ τὸ εὖχομαι, ὦ κύριέ μου καὶ ὦ σῶτέρ μου. Φῶς τῶν νεκρῶν, θέομαί Σου,

δὸς ὕπνον γλυκὺν εἰς τὴν μητέρα μου. Ὡ πάτερ μου Ἀσχαν-
 διε, ὃν ἡ ψυχὴ μου ἠγάπησε, μαζὶ μὲ τὴν γλυκυτάτην μου
 μητέρα καὶ τοὺς ἀδελφούς μου, ἐνθυμοῦ τὸν υἱόν σου Πεκτό-
 ριον ἐν τῇ εἰρήνῃ τοῦ Ἰχθύος». —

Ἡ πλὰξ λοιπόν, ἐφ' ἧς ἐνεχαράχθησαν τὰ ἄνω, τυγχάνει
 πλὰξ ἐπιτύμβιος, σκεπάζουσα τὸν τάφον, ὃν ὁ φιλόστοργος υἱὸς
 Πεκτόριος ἤγειρεν εἰς θήκην τῶν λειψάνων τοῦ πεφλημένου
 πατρός του Ἀσχανζίου καὶ τῆς μετ' αὐτοῦ τὸν ὕπνον τῶν
 δικαίων ὑπνωττούσης μητρός του καὶ τῶν ἀδελφῶν του. Ἡ
 γλῶσσά του εἶνε τρυφερωτάτη. Ὁ Πεκτόριος δὲν ἀποκρύπτει
 τὴν χαρὰν του, ὅτι ἡ ὑπὸ τὴν γῆν ὑπνώττουσα γενεά του εἶνε
 συγχρόνως καὶ τοῦ οὐρανίου Ἰχθύος (δηλ. τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ)
 γενεά, διότι δὲν ἐτάφη ἀβάπτιστος, ἀλλ' ἐγεύθη, πρὶν ἢ τὴν
 καταλάβῃ ὁ θάνατος, τῶν θεσπεσίων καὶ ἀειρρών υδάτων τῆς
 ἀθανάτου ζωῆς, δι' ἧς συνήφθη ἀδιασπάστως μετὰ τοῦ Ἰχθύος,
 τοῦ συνιστῶντος τὴν πνευματικὴν των βρῶσιν καὶ πόσιν ἐν τῇ
 χαρμονῇ τῶν ἄνω. Ἡ μήτηρ δὲν ἀπέθανεν, ἀλλὰ καθεύδει, καὶ
 εἴθε καλῶς νὰ καθεύδῃ! Μετ' αὐτῆς δὲ καὶ ὁ ἀγαπητὸς πατήρ
 καὶ οἱ ἀδελφοὶ ἐν εἰρήνῃ ἀναπαύονται, ἐν τῇ ἀδιατάρακτῃ
 εἰρήνῃ τοῦ Ἰχθύος, διασφύζοντες καὶ πέραν τοῦ τάφου βαθεῖαν
 τὴν πρὸς τὸν ἀπολειφθέντα συμπάθειαν, ὅστις καὶ ἐξαιτεῖται
 ὑπὲρ ἑαυτοῦ τὴν μνήμην των καὶ τὰς προσευχὰς των. Τοιαύτη
 κατὰ τὸ σημαινόμενον ἡ ἐπιγραφὴ τῆς Autun, τῆς κατὰ τοὺς
 πρώτους αἰῶνας τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀποτελούσης ἀληθῆ Ἑλλη-
 νικὴν Ἀκαδήμειαν ἐν Γαλλίαις, ἐπιγραφὴ, ἣτις εὗρέθη εἰς
 τόπον, ὃν μέχρι σήμερον οἱ ἐγχώριοι οὐχὶ μὲ τὴν Γαλλικὴν
 λέξιν cimetière ὀνομάζουσι (καίτοι καὶ ταύτην Ἑλληνικὴν), ἀλλὰ
 μὲ λέξιν ἔτι κλασικωτέραν, μὲ τὴν λέξιν «πολυάνδριον». Διότι
 ἡ Γαλλία εἶχε μὲν συσχετισθῇ καὶ προηγουμένως πρὸς τὴν
 Ἑλληνικὴν Ἀνατολὴν χάρις εἰς τοὺς Φωκαεῖς ἀποίκους, ἐδέχθη
 δὲ καὶ τὸν Χριστιανισμόν παρὰ Μικρασιατῶν. Ἡ πατρις τῶν
 ἁγ. ἀποστολικῶν πατέρων Ἰγνατίου καὶ Πολυκάρπου ἐστάθη
 παιδαγωγὸς τῶν Γαλατῶν εἰς τὸ Εὐαγγέλιον, Ὁ ἁγ. Ποθεινὸς

καὶ ὁ ἁγ. Εἰρηναῖος, οἱ κοσμήσαντες τὴν ἐπισκοπὴν τοῦ Λουγδού-
νου, ἀπεστάλησαν ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας καὶ λειτουργικὴ ἄρα
γλῶσσα τῶν Γαλλίων ἐπ' ἀρκετὸν ὑπῆρξεν ἡ Ἑλληνική. Ἐντεῦ-
θεν καὶ ὁ εὐσεβὴς Πεκτόριος ἐλληνιστὶ τὴν ἐπιτύμβιον ἐπιγρα-
φὴν τοῦ συνέταξεν, ἵνα προσδώσῃ εἰς αὐτὴν ἱεροπρέπειαν πλειο-
τέραν. Ἐπιγραφὴ ἄλλη, ἀναφερομένη εἰς τὸν μυστικὸν Ἰχθύν, τὸν
παμμεγέθη, καθαρὸν, ὃν ἐδράξατο Παρθένος ἀγνή

καὶ τοῦτον ἐπέδωκε φίλοις ἔσθειν διὰ παντός,
εὐρέθη καὶ ἐπὶ τοῦ τάφου Ἀθερκίου, ἐπισκόπου Φρυγίας κατὰ
τὸν 2ον αἰῶνα. Ἡ μεταξὺ ταύτης καὶ τῆς ἄνω ἐπιγραφῆς κοι-
νότης γλώσσης, ἰδεῶν καὶ αἰσθημάτων εἶνε πασίδηλος, δει-
κνύουσα ὅτι ἐν νῆμά ποτε Ἑλληνικοῦ Χριστιανισμοῦ συνῆπτε
Μικρασίαν καὶ Γαλλίαν, διὰ δὲ τῆς δευτέρας καὶ αὐτὰς τὰς Βρετ-
τανικὰς νήσους συνέδεσε πρὸς τὴν περίλαμπρον Ἀνατολήν.

(2)

Εὐσστάτι, ἰρήνη σοι.

(3)

Κασία ἐν ἰρήνῃ προάγει.

(4)

Κλωδιανὴ τὸ πνεῦμά σου εἰς εἰρήνην (²).

Αἱ τρεῖς αὗται ἐπιγραφαὶ ἐλήφθησαν ἐκ τῶν κατακομ-
βῶν τῆς Ρώμης: ἡ μία ἐκ τοῦ κοιμητηρίου τοῦ ἁγ. Καστούλη,
ἡ ἄλλη ἐκ τοῦ κοιμητηρίου τῶν ἁγίων Καλλίστου καὶ Πραι-
τεξτάτου καὶ ἡ τρίτη ἐκ τοῦ κοιμητηρίου τῶν ἁγίων Θράσω-
νος καὶ Σατουρνίνου· σύντρεῖς δὲ φέρουν τὴν σφραγίδα τῆς
πολιωτάτης ἀρχαιότητος, τὸ μὲν ὥς ἐκ τῶν ἰδιαιτέρων συμβό-
λων (ἡ πρώτη φέρει ἔνθεν καὶ ἔνθεν καρδίαν καὶ ὀρνίθιον,
σήματα τοῦ διὰ τοῦ μαρτυρίου πτερυγισμοῦ εἰς οὐρανοὺς) τὸ δὲ

(²) Boeckh, ἀρ. 9601, 9632 καὶ 9707.

ὡς ἐκ τῆς ἐν ἡ συνετάχθησαν Ἑλληνικῆς γλώσσης. Ὅτι πρὸ τοῦ πάπα Βίκτωρος (193—202) ὁ ἐν Ρώμῃ Χριστιανισμὸς λειτουργικὴν γλῶσσαν εἶχεν ἀποκλειστικῶς τὴν Ἑλληνικὴν, καταφαίνεται μὲν ἐκ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Παύλου, τῆς ἐλληνιστὶ πρὸς Ρωμαίους ἀπευθυνθείσης, καταφαίνεται δὲ ἐκ τῶν ὁμιλιῶν τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης Κλήμεντος καὶ ἐκ τῶν ἐπὶ τῶν τάφων τῶν πρώτων παπῶν ἐπιτυμβίων τῶν ἐν ταῖς κατακόμβαις, ἅτινα εἶνε συντεταγμένα ἐλληνιστί. Τοῦτο ἀποδοτέον εἰς τὴν ἰδιαιτέραν τιμὴν, μεθ' ἧς περιέβαλλον οἱ Ρωμαῖοι τὴν Ἑλληνικὴν καὶ πρὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ μὲν, ἀλλ' ἰδίως ἀφ' ἧς διεδόθη τὸ Εὐαγγέλιον δι' αὐτῆς. Ἡ διαστροφή ἐν τούτοις τῶν ἄνωθι λέξεων, καὶ δὴ τῶν κυρίων ὀνομάτων εἶνε προφανής. Ἀντὶ Εὐσστάτι, ἔπρεπε νὰ γραφῇ «*Εὐστάθιε*». Ἀντὶ Κασία, «*Κασσία*». Καὶ ἀντὶ Κλωδιανή, «*Κλαυδιανή*». Ἡ προσφώνησις «*εἰρήνη σοι*», ἣτις ἀλλαχοῦ ἀπαντᾷ καὶ «*εἰρήνη σοι ἐν οὐρανῷ*» καὶ «*εἰρήνη σοι ἦτω*» ⁽³⁾ καὶ «*ἐν εἰρήνῃ προάγει*» καὶ λατινιστὶ «*in pace*», εἶνε μὲν, κυρίως εἰπεῖν, Ἰουδαϊκὸς χαιρετισμὸς, ὃν ὅμως ὁ μὲν Κύριος κατὰ τὰς πρὸς τοὺς μαθητὰς ἐντεύξεις Του μετεχειρίσθη, ἡ δ' ἐκκλησία ἀπὸ τῶν χειλέων τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν Λειτουργίαν τῆς εἰσῆγαγε καὶ ἐξ αὐτῆς ὡς τελευταίαν εὐέλπιδα ἀποστροφήν ἐπὶ τῶν τάφων ἐπέγραψε.

(5)

Δημήτρις ἔτ Λεοντία
Σείρικε φείλιε βενεμερέν-
τι. Μνησθῆς Ἰησοῦς
ὁ Κύριος, τέκνον ἐ..... ⁽⁴⁾

Καὶ ἡ παροῦσα ἐπιγραφή εἶνε ἐκ τῶν ἀρχαιοτάτων τῆς Ρώμης, ἀναγνωσθεῖσα ἐν τῇ κατακόμβῃ τῶν ἁγίων Νηρέως καὶ Ἀχιλλέως. Διαφέρει δὲ τῶν προηγουμένων καὶ τῶν ὁμοίων

⁽³⁾ Boeckh ἀρ. 9844 καὶ 9710.

⁽⁴⁾ I. Spencer Northcote, The Roman Catacombs, London 1859, σ. 133.

πρὸς αὐτὰς κατὰ τοῦτο: ὅτι ἐκεῖναι μὲν εἶνε ὁλοσχερῶς ἐλληνικαὶ τὴν τε λέξιν καὶ τὴν γραφὴν, αὕτη δέ, ὡς καὶ 2—3 ἄλλαι, ἀποτελοῦσιν ἐν λατινο-ελληνικὸν σύγκραμα. Ἡ ἄνωθι ἐπιγραφὴ σημαίνει: «Δημήτριος καὶ Λεοντία [οἱ γονεῖς] τῇ μακαρίᾳ αὐτῶν θυγατρὶ Συρικῇ [τὸ μνήμα ἀνέθεντο]. Μνησθεῖν σου, τέκνον, ὁ Κύριος...» Προφανεῖς αἱ ὀρθογραφικαὶ ἀταξίαι εἰς τε τὸ Λατινικὸν καὶ Ἑλληνικὸν μέρος. Ἀξιοσημείωτος ὁ τύπος «Δημήτρις» ἀντὶ Δημήτριος, συνάδων πρὸς τὴν καὶ τότε καὶ νῦν ζῶσαν λαλιάν. Κατὰ Μαρτινύ, τὸ ἄνωτέρω λατινοελληνικὸν σύγκραμα ἐξηκολούθησεν ἐν Ρώμῃ ὑφιστάμενον μέχρι τοῦ 11ου αἰῶνος.

(6)

*Κώσουλε Κλύδειω ἔδ Πατέρων· νώνεις
Νοβέμβριβους· δεῖτε Βένερες· λούνα XXiiii.
Λεῦκες φέλειε Σεβῆρε καρέσσεμε ποσούετε
ἔδ εἰσπείρειτω
σάνκτω τούω. Μόρτουα ἀννουώρωμ LV,
■ μησώρων Xi, δεῦρων X. (ῃ)*

Εἶνε ἡ περίφημος ἐπιγραφὴ τῆς ἁγίας Σεβήρας ἢ Σευήρας, τῆς ἐν τῇ κοιμητηρίῳ τοῦ ἁγ. Σατουρνίνου ἐν τῇ αὐτῇ Ρώμῃ ἀνακαλυφθείσης. Εὐρισκόμεθα ἤδη ἐν ὑπερμεσοῦντι τρίτῳ αἰῶνι καὶ αἱ λέξεις εἶνε ὅλαι λατινικαί, γραφόμεναι ὅμως ἐπὶ τὸ ἱεροπρεπέστερον διὰ ψηφίων ἐλληνικῶν, διότι δὲν εἶνε εὐκόλος ἡ βιαία ἀπὸ τοῦ παρελθόντος ἀπόσπασις. Διὰ χάρακτῆρων λατινικῶν καὶ ἐπὶ τὸ ὀρθοεπέστερον ἡ ἐπιγραφὴ θὰ εἶχε: «Consule Claudio et Paterno; nonis Novembribus; die Veneris; luna XXiiii; Leukes filiae Severae carissimae posuit, et spiritui sancto tuo; mortua annorum LV, et mensium Xi et dierum X». Καὶ θὰ μετεφράζετο ὡς ἐξῆς: «Ἐπὶ τῆς ὑπατείας Κλαυδίου τοῦ Πατέρνου· κατὰ τὰς νώνας (ἥτοι τῇ 5ῃ

(ῃ) Rossi ἀρ. 11.

ἡμέρα) τοῦ Νοεμβρίου· τῇ ἡμέρᾳ τῆς Ἀφροδίτης (ἦτοι Παρασκευῇ)· τῇ 24ῃ τῆς σελήνης· ὁ [πατήρ] Λεύκης τῇ προσφιλεστάτῃ αὐτοῦ θυγατρὶ Σευήρᾳ [τὸν τύμβον τοῦτον] ἀνέθετο καὶ τῇ σῇ ἀγία ψυχῇ. Ἀπέθανεν ἐν ἡλικίᾳ 55 ἐτῶν, 11 μηνῶν καὶ 10 ἡμερῶν».—Ἡ ὑπατεία Κλαυδίου καὶ Πατέρνου, ἀφ' ἧς ἡ ἐπιγραφὴ χρονολογεῖται, μᾶς παρέχει τὸ σωτήριον ἔτος 269. Ἡ αἰφνιδία μεταστροφή ἀπὸ τοῦ γ' προσώπου εἰς τὸ 6' (spiritui sancto tuo) εἶνε ἀξιοπαρατήρητος, ἀπαντῶσα καὶ ἐν ἐπιγραφαῖς ἄλλαις. Ἔτι δὲ ἐνδιαφέρουσα εἶνε ἡ τεχνικὴ ἐκτέλεσις τῆς ἐπιγραφῆς. Τὰ στοιχεῖα δὲν εἶνε λελαξευμένα ἐπὶ τῆς πλακῆς, ἀλλ' ἐξωγραφημένα καὶ δὴ δι' ἐρυθροῦ χρώματος, δηλοῦντος μαρτυρικὸν θάνατον. Εἶνε δὲ διαφόρων μεγεθῶν, τῆς ἐπομένης γραμμῆς γραφομένης διὰ στοιχείων μικροτέρων τῆς προηγούμενης, καὶ διανθίζονται τὰ μὲν περίξ κενὰ διὰ φύλλων κισσοῦ καὶ μαρτυρικῶν καρδιῶν, αἱ δὲ λέξεις διὰ στίξεων, χωρίζουσιν αὐτάς, ἀλλ' ἰδιορρυθμῶς καὶ ἀτάκτως, εἰς συλλαβάς.

(7)

Σιμπλικία, ἡ καὶ καλώννυμος· ἔζησεν ἔτη ια, ἡμέρας κγ· ἐτελεύτησεν πρὸ ιγ καλ. Νοβεμβρίων, Φαῦστῳ καὶ Γάλλῳ ὑπάτοις (°).

Ἡ ἐπιγραφὴ ἀνεκαλύφθη τῷ 1693 ἐν τῷ κοιμητηρίῳ τοῦ ἀγ. Λαυρεντίου τῆς Ρώμης καὶ πάλιν, ἐπὶ πινακίδος προσηρμοσμένης εἰς τὸν τάφον. Τὰ γράμματα εἶνε στρογγύλα καὶ εὐανάγνωστα, ἀλλὰ, καθὼς ἐν τῇ προηγούμενῃ, μεγαλείτερα μὲν εἰς τὰς προηγούμενας γραμμάς, μικρότερα δὲ εἰς τὰς ἐπομένας· χωρίζονται δὲ διὰ διαφόρων στίξεων καὶ αἱ λέξεις ἀπ' ἀλλήλων. Ἡ ἐπιγραφὴ χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ 298, ὅτε ὁ Φαῦστος καὶ ὁ Γάλλος ὑπάτευσον. Τὴν προσοχὴν τοῦ ἀναγνώστου δὲν θὰ διαφύγῃ τὸ «καλώννυμος», παρεισάγον εἶδος λογοπαιγνίου καὶ δηλοῦν ὅτι καλῶς ὠνομάσθη Σιμπλικία ἡ ἐνδε-

(°) Rossi ἀρ. 23.

καετῆς κορασίς, διότι ἀληθῶς ἦτο ἀπλῆ, ἀθῶα καὶ ἄκακος. Ὅρα δὲ ὅτι οὐ μόνον τὰ ἔτη τοῦ ἐπιγείου βίου τῆς θανούσης ἀπηριθμήθησαν ἐνταῦθα καὶ ἐν τῇ προηγούμενῃ, ἀλλὰ καὶ αἱ ἡμέραι, ἵνα ἀκριβέστερος καθορισθῇ ὁ χρόνος τῶν οὐρανίων των γενεθλίων καὶ τῶν ἐτησίων των μνημοσύνων.

(8)

Ἐνθάδε κεῖμε βρέφος
κοινοῦ βιότοιο ἄμοι-
ρος. Ἡδίστου πατέρος
καὶ μητέρος εὐμορφίης.
Πρωτότοκον, διετές, Θεῶ
μεμελημένον, ἡδὺν ἡλι-
όπαις, λιπὼν γλυκεροὺς
χρηστούς τε τοκῆας.
Θεοῦ τέκνον (').

Ἐπιγραφὴ τρυφερωτάτῃ χαραχθεῖσα μὲν παρὰ τῶν γονέων, ἀλλ' ὥς ἀπὸ μέρους τοῦ προώρως ἀποκοπέντος πρωτοτόκου καὶ διετοῦς τέκνου των, τοῦ μὴ εὐμοιρήσαντος ν' ἀπολαύσῃ τὸν κοινὸν βίον. Ἐξεσκάφη τῇ 1727 ἐν τινι ἐπαύλει ἔξω τῆς Ρώμης καὶ πάλιν καὶ εἶνε μεγάλης ἀρχαιότητος, εἰς τὸν 2ον ἢ τὸ πολὺ τὰς ἀρχὰς τοῦ 3ου αἰῶνος ἀνήκουσα. Τοῦτο πρὸς τοῖς ἄλλοις ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῶν ἐπὶ κεφαλῆς αὐτῆς φερομένων συμβόλων: ἐνδὸς ἀρνίου ἔχοντος ἐκατέρωθεν ἰχθύν, ὅπερ σημαίνει τὸ παιδίον περιφρουρούμενον ὑπὸ τοῦ I. Χριστοῦ. Ἡ τελευταία φράσις «Θεοῦ τέκνον» φέρεται διὰ 5, ἀντὶ διὰ 10 στοιχείων, ὡς ἐξῆς: ΘΥΤΚΝ. Ἀλλά, καίτοι μετὰ δυσκολίας, ἀνάγκη ν' ἀπέλθωμεν τῆς Ρώμης, ἵνα καὶ ἄλλων μερῶν ἐπιγραφὰς ἀτενίσωμεν.

(9)

Κυριακοῦ καὶ Σαλβίας πεδὶν

(') Boeckh, ἀρ. 9727.

ἐνθάδε κεῖται ὀνόματι Κυριακός.
Ἔζησεν ἔτη τρία, μῆνας δέκα, ἡμέρας
πέντε. Εἰς ἑῶνα μετὰ τῶν
ἀγίων αὐτοῦ τὸ ψυχίν,
ἐν ὀνόματι Ἰησοῦ Χριστοῦ.
Κυριακὴ ἡ καλῶννυμος ἔζησεν καὶ
αὐτὴ ἔτη γ'. ⁽⁸⁾

(10)

Ἡμέρα Κυριακὴ δεσμευθεῖσα ἀλύτοις καμάτοις ἐπὶ κοίτης,
ἧς καὶ τοῦνομα Κυριακὴ, ἡμέρα Κυριακὴ παντὸς βίου λύσιν
ἔσχε, τὴν ἤτησε, πρὸ πρώτης καλανδῶν Μαΐων ⁽⁹⁾.

Ἀμφότεραι προέρχονται ἐκ Σικελίας, ἣτις «Μεγάλη
Ἑλλάς» μετὰ τῆς κάτω Ἰταλίας πάλαι ποτὲ ἦκουε, καὶ τυ-
χάνουσι δυστυχῶς ἀχρονολόγητοι. Φανερόνουν δέ, ἂν μὴ τι
ἄλλο, τοῦλάχιστον ὅπόσον προσφιλες ὑπῆρχε τὸ ὄνομα τοῦ
Κυρίου εἰς τὰ μέρη ἐκεῖνα. Ἐν τῇ πρώτῃ ἐπιγραφῇ Κυριακὸς
ὀνομάζεται ὁ πατήρ, ὅστις τὸν τύμβον ἀνιστᾷ εἰς τετραετῇ που
υἶδν Κυριακὸν καὶ εἰς τριετῇ κορασίδα Κυριακὴν ὥσαύτως
καλουμένην. Ἐν τῇ δευτέρᾳ, γυνὴ τις Κυριακὴ τοῦνομα, πίπτει
κλινήρης ἡμέραν Κυριακὴν καὶ κλείει τὰ βλέφαρα ἡμέραν
Κυριακὴν κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν της.

(11)

Οἱ πρεσβοίτεροι οἱ πάσης μνήμης ἄξιοι, Ἀσκληῆπις,
καὶ Ἐλπίζων, καὶ Ἀσκληῆπις δεύτερος, καὶ Ἀγαλίασις
διάκονος, καὶ Εὐτυχία παρθενεύσασα, καὶ Κλαυδιανὴ
παρθενεύουσα, καὶ Εὐτυχία ἡ τούτων μήτηρ
ἐνθα κεῖντε καὶ ἐπὶ γέμι τὸ θηκίον τοῦτο,
ἐνορκίζω ὑμᾶς τὸν ὧδε ἐφεστῶτα ἄγγελον,

⁽⁸⁾ Cabrol, Dictionnaire d' Archéologie et de Liturgie, ἀρθρ. «âme».

⁽⁹⁾ Boeckh ἀρ. 9452.

*μη τις ποτε τολμη ενθადε τινα καταθέσθε.
Ἰησοῦ Χριστέ, βοήθει τῷ γράψαντι πανοικί (10).*

Εὐρέθη ἐν τῇ κατακόμβῃ τῆς Ἑλληνικῆς μας νήσου Μήλου καὶ ἀνάγεται εἰς τὸν 3ον ἢ 4ον αἰῶνα. Μία μήτηρ, ἡ Εὐτυχία, τρεῖς υἱοὶ τῆς, ἀναδειχθέντες σύντρεις πρεσβύτεροι, ὁ Ἀσκληπῆς, ὁ Ἐλπίζων καὶ ὁ νεώτερος Ἀσκληπῆς, καὶ τρεῖς θυγατέρες τῆς, Ἀγαλλίασις ἡ διάκονος, Εὐτυχία ἡ παρθένος καὶ Κλαυδιανή ἡ παρθένος, κεῖνται ὁμοῦ ἀχώριστοι ἐν τῷ αὐτῷ κοιῷ τάφῳ, ἀφοῦ ὅλοι παντοιοτρόπως ὑπηρέτησαν τὴν στρατευομένην Ἐκκλησίαν των. Τὸ θηκίον λοιπὸν γέμει καὶ ἐξορκίζονται οἱ ἐπιζῶντες εἰς τὸν παρὰ τὸν τάφον ἀγρυπνοῦντα φύλακα ἄγγελον, ἵνα μὴ ἄλλον τινὰ θάψωσι καὶ ἀναμίξωσι μετέξῃ κόνιν τὰ οἰκογενειακὰ ὅσῃ. Ὡς δὲ καὶ εἰς ἄλλας ἀρχαίας ἐπιγραφὰς ἔστιν ὅτε συμβαίνει, οὕτω καὶ ἐνταῦθα ὁ γράψας τεχνίτης ἐξαιτεῖται ἀνωνύμως τὴν βοήθειαν τοῦ Χριστοῦ ἐφ' ἑαυτοῦ καὶ τοῦ οἴκου του. Ὅρα ἰδίᾳ τὴν παρὰ Βοικχίῳ ὑπ' ἀρ. 9574 ἐν ταῖς Ρωμαϊκαῖς κατακόμβαις ἐπιγραφὴν, εἰς τὸ τέλος τῆς ὁποίας ἀπαντῶσι «μνήσκεσθε (=μνησκεισθε) δὲ καὶ ἡμῶν ἐν ταῖς ἀγίαις ὑμῶν πρευχαῖς (=προσευχαῖς) καὶ τοῦ γλύφατος (=γλύφαντος) καὶ γράψαντος». Δύο τινὰ ἔτι εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τῆς Μήλου παρατηροῦμεν: Πρῶτον, τὸ ἀξίωμα τῆς διακόνου, δι' οὗ ἦτο κεκοσμημένη ἡ Ἀγαλλίασις, ἀξίωμα χρόνων πολιτῶν, ὡς ἔροῦμεν ἐν οἰκείῳ τόπῳ· καὶ δεύτερον, τὴν πίστιν τῶν τὴν στήλην ἀναθεσάντων εἰς φύλακας ἀγγέλους, οὐ μόνον τοὺς ζῶντας παρακολουθοῦντας, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν τάφων τῶν ἀποικομένων ἐπιστατοῦντας. Ἐν τῇ γλώσσῃ τῆς ἐλληνιστο-χριστιανικῆς Ἐπιγραφικῆς ὁ τάφος ἔχει πλεῖστα ὀνόματα ἀναλόγως τῆς ἐν ἧ ἀνεγείρεται χώρας· καὶ καλεῖται ἀλλαχοῦ μὲν *μνήμα*, ἀλλαχοῦ δὲ *θήκη*, ἢ *θήκη σώματος*, ἢ *σωματοθήκη* ἢ *τόπος*, ἢ *παραστατικόν*, ἢ *τύμβος*, ἢ *θέσις*, ἢ *στήλη*, ἢ *κοι-*

(10) Δὺτ. ἀρ. 9288.

μητήριον ἢ χαμοσόριν ἐκ τοῦ χαμαὶ καὶ σορός· ἐνταῦθα δὲ ὠνομάσθη θηκίον.

(12)

*Οἶκος αἰώνιος Ἀγάθωνος ἀναγνώστου καὶ Εὐφημίας
ἐν δυσὶ θήκαις ἰδίᾳ ἐκάστῳ ἡμῶν.*

*Εἰ δέ τις τῶν ἰδίων ἢ ἕτερός τις τομῇσιν
σῶμα καταθέσθαι ἐνταῦθα πάρεξ τῶν δύο ἡμῶν,
λόγον δώῃ τῷ Θεῷ καὶ ἀνάθεμα ἦτω, μαρνανθάν ('').*

Εὐρέθη ἐν τῇ ἐνδόξῳ νήσῳ Σαλαμῖνι καὶ ἀνήκει πιθανώ-
τατα εἰς τὴν 4ην ἢ 5ην ἑκατονταετηρίδα. Τὴν διαίρεσιν τῶν
στίχων τοῦ πρωτοτύπου δὲν ἐφυλάξαμεν, περιστείλαντες εἰς 5
τὰς 14 του γραμμᾶς. Ἡ ἐπιγραφὴ φέρει ἐπὶ κεφαλῇς Σταυρόν,
ἄρχεται μὲ Σταυρόν καὶ λήγει εἰς Σταυρόν. Ὡς συμβαίνει συνή-
θως μὲ τοὺς τίτλους, ἡ λέξις «ἀναγνώστου» φέρεται βρα-
χυνθεῖσα, οὕτω: ΑΝΑΓΩΝ. Ἀντὶ δὲ «τολμῇσιν» ἐχαράχθη
«τομήσιν». Εἰς τὴν φράσιν «οἶκος αἰώνιος» ἐνείδον τινες
ἄπελπι καὶ εἰδωλολατρικὸν αἴσθημα ἐκμηδενίσεως, ὥσει ὁ
τάφος ἦτο ἡ τελευταία κατοικία τοῦ ἐν αὐτῷ κατατεθέντος
ζεύγους. Ἄλλ' εἶνε ἀδύνατον ὁ ἀναγνώστης Ἀγάθων, ὁ δυνα-
τὸς ἐν ταῖς Γραφαῖς, νὰ μὴ ἀναφέρηται ἐνταῦθα εἰς τὰ τοῦ Παύ-
λου «Ἐχομεν οἰκίαν ἀχειροποίητον αἰώνιον ἐν τοῖς οὐρανοῖς»
(Β' Κορ. ε', 1.) καὶ ν' ἀποδίδῃ ἄρα εἰς τὴν ἔκφρασιν του
ἐννοίαν χριστιανοπρεπεστέραν τῆς φαινομένης. Εἶδομεν ἤδη ἐν
τῇ ἀπὸ τῆς Μήλου ἐπιγραφῇ διὰ τίνων ἐξορκίσεων ἰκετεύονται
οἱ ἐπιζῶντες ν' ἀφήσουν ἀπαράβιαστον τὸν τάφον. Ἡ ἐπὶ τοῦ
αὐτοῦ σημείου γλῶσσα τῆς προκειμένης ἐπιγραφῆς εἶνε ἔτι
αὐστηροτέρα, ἐπισειύουσα ἀναθέματα κατὰ τῶν τολμησόντων νὰ
παρεθέσουν μεταξὺ τῶν νεκρῶν Ἀγάθωνος καὶ Εὐφημίας
νεκρὸν ἄλλον. Ἐπιγραφὴ ἐτέρα τοῦ 3ου ἢ 4ου αἰῶνος ἐν Σαν-
δουκλὶ τῆς πηλαιᾶς Φρυγίας εὑρεθεῖσα καὶ ὡς στήλην Εὐγε-

(¹¹) Boeckh ἀρ. 9303.

νίου καὶ Μαρκέλλης καὶ Ἀλεξάνδρου καὶ Μακεδόνης καὶ Νόννης, τῶν γλυκυτάτων τέκνων Αὐρ. Ἀλεξάνδρου Μάρκου τοῦ Αἰζανέως χρησιμεύσασα ⁽¹²⁾, προβαίνει ἔτι περαιτέρῳ διότι ἄρχεται μὲν ἀπὸ τοῦ χαρακτηριστικωτάτου χαιρετισμοῦ «εἰρήνη τοῖς παράγουσιν πᾶσιν ἀπὸ τοῦ Θεοῦ!» περατοῦται δὲ μὲ τὴν κατάραν: «ὅς δ' ἂν προσκόψῃ ξένος τῷ τύνβῳ τούτῳ, ἄωρα τὰ τέκνα χάσει», δι' ἧς δηλοῦται ὅτι σέβας ὀφείλεται τῷ τάφῳ οὐ μόνον ἔσωθεν, ἀλλὰ καὶ ἔξωθεν. Πῶς νὰ ἐξηγηθῶσιν αἱ προφυλάξεις αὗται; Εἴτε ὡς ἐκ τοῦ φόβου τῶν ἱεροσύλων, οἵτινες ἤρχισαν ἀπὸ τοῦ 4ου καὶ ἐξῆς αἰῶνος νὰ ἀναταράσσουν τὰ μνήματα· εἴτε ὡς ἐκ τῆς στενῆς ἀγάπης τῆς συνδεοῦσης συζύγους καὶ μέλη τοῦ αὐτοῦ οἴκου, ἅτινα ἀνεπηρέαστον τὴν ἑνωσὶν των ἐπόθησαν καὶ ἐν αὐτῷ τῷ τάφῳ· εἴτε, πολλῷ μᾶλλον, ὡς ἐκ τοῦ σεβασμοῦ, τοῦ χρεωστομένου εἰς τὸ σῶμα, τὸ μεταλαβὼν τῶν θ. μυστηρίων καὶ καταστὰν ἅγιος καὶ ἀπαράβιαστος ναὸς τοῦ Θεοῦ.

(13)

*Ἀθηνόδωραν τὴν ἀγαυήν, τὴν Ἀττικὴν,
τὴν Θανμασίου γυναῖκα, τὴν φιλένθεον,
παιδιά τεκοῦσαν καὶ τρέφουσιν νήπια,
ἡ γῆ λαβοῦσα τὴν νέαν τὴν μητέρα
κατέχει, γάλακτος δεομένων τῶν παιδίων ⁽¹³⁾.*

Ἐπὶ Πεντελικοῦ μαρμάρου κεχαραγμένη καὶ εἰς τὸ 350 μ. Χ. ἀναγομένη ἡ ἐπιγραφή αὕτη εὑρέθη ἐν Ἀθήναις, ἐνθα καὶ σήμερον ἐναπόκειται τηρουμένη ἐν τῷ Μουσείῳ τῆς Ἀρχαιολογ. Ἑταιρείας. Τὴν Χριστιανικὴν καταγωγὴν τῆς δεικνύει ὁ ἐναρκτήριος Σταυρός.

(14)

Γῆ σῶμα κρύπτει τῇδε γ'. ἀλλ' εἰς αἰθέρα

⁽¹²⁾ Ὅρα αὐτὴν παρὰ Boeckh ἀρ. 9266.

⁽¹³⁾ Στεφ. Κουμανούδη, Ἐπιγραφαὶ Ἀττικῆς ἐπιτύμβιοι, ἀρ. 3544.

ψυχὴ διέπτῃ καὶ σύνεστιν οἷς τὸ πρίν
τὸ γὰρ γέρας τρόπου γε τοῦ χρηστοῦ λάχεν.

A Ω (1¹)

Καὶ ἡ παροῦσα εὐρέθη ἐν Ἀθήναις, κεχαραγμένη ἐπὶ πλκὸς μαρμαρίνης, ἀνακαλυφθείσης τῇ 1854 παρὰ τὸν ναὸν τῆς Λαμπριώτισσας. Οἱ στίχοι τῆς εἶνε τεταμένοι εἰς μέτρον ἱαμβικόν. Τὴν χριστιανικότητά τῆς προδίδουν οὐ μόνον τὰ ἐν τῇ τέλει Α Ω, τὰ τὸν Θεὸν δηλοῦντα ὡς ἀρχὴν καὶ τέλος τοῦ παντός, ἀλλὰ καὶ αἱ ἔννοιαι, αἱ διὰ τοῦ ὅλου διήκουσαι. Τὸ σῶμα κρύπτει ἡ γῆ. Ἡ ψυχὴ ἀπέπτῃ εἰς οὐρανούς καὶ συνδιατρίβει μετὰ τῶν προπορευθέντων φιλτάτων, τοῦτο ἀπολαμβάνουσα ὡς ἔπαθλον τῆς ἑαυτῆς χρηστότητος.

(15)

*Καλόκερος Μακεδόνι καὶ Σωσιγενία
τοῖς γλυκντάτοις γονεῦσιν
τὸ κοιμητήριον
ἕως ἀναστάσεως (1¹)*

Εὐρέθη ἐν Θεσσαλονίκῃ, ὁπόθεν μεταφέρθη εἰς Βενετίαν τῇ 1754, εἰς τὸ μουσεῖον τῆς ὁποίας καὶ ἀπόκειται. Ἡ φράσις «τὸ κοιμητήριον ἕως ἀναστάσεως» ποιεῖται ἀντίθεσιν, ἀλλ' ἐξωτερικὴν μόνον, πρὸς τὸν «αἰώνιον οἶκον» τοῦ ἀναγνώστου Ἀγάθωνος· καὶ δηλοῖ ὅτι διὰ τοὺς γονεῖς τοῦ Καλοκαίρου ὁ τάφος δὲν εἶνε παρὰ πρόχειρον μόνον σκῆνωμα, μέχρις οὗ σαλπίσση ἢ σάλπιγξ τοῦ Ἀρχαγγέλου καὶ οἱ νεκροὶ ἐξεγερθήσονται πρὸς ὑπάντησιν τοῦ Κυρίου.

(16)

*Ἐνθάδε κενύ-
μητε ὁ δοῦλος τ-*

(1¹) Boeckh ἀρ. 9319.

(1²) Boeckh ἀρ. 9439.

οὐ Θεοῦ Θεόδωρος
 πρεσβύτερος τῶν ἁγί-
 ων καὶ ἀργυροκόπος ὁ
 πάντων φίλος. Ἐτε-
 λιώθι μηνὶ Νοεμβρίῳ
 ιε, ἰνδικτιῶνος ε' ⁽¹⁶⁾.

Ἡ ἐπιγραφὴ κατάγεται ἐξ Ἀγκύρας τῆς παλαιᾶς Γαλατίας. Καίτοι δ' ἀγνώστου χρονολογίας (διότι μόνον τὴν ἡμέραν τοῦ μηνὸς καὶ τὸ ἔτος τῆς ἰνδικτιῶνος περιέχει) ἐν τούτοις φαίνεται λίαν ἀρχαία, διότι ὀνομάζει τοὺς Χριστιανοὺς «ἁγίους», ὡς ἐκαλοῦντο εἰς χρόνους ἀποστολικούς, πρὸς τοῦτοις δὲ δεικνύει τὸν Θεόδωρον ὡς οὐ μόνον πρεσβύτερον τῶν ἁγίων, ἀλλὰ καὶ «ἀργυροκόπον» κατὰ τὴν τῶν πρώτων κληρικῶν συνήθειαν νὰ ἐπιστατοῦν μὲν εἰς τὰ τῆς Ἐκκλησίας, νὰ πορίζωνται δὲ τὰ πρὸς ζωάρκειαν διὰ τῶν ἰδίων χειρῶν. Οὕτω καὶ ἐν ἄλλῃ παρομοίᾳ ἐπιγραφῇ, ἐν τῷ ἐν Ρώμῃ κοιμητηρίῳ τοῦ ἁγ. Καλλίστου ἀνακαλυφθείσης, λακωνικωτάτῃ δέ, ἀναγινώσκομεν

Διονυσίου ἱατροῦ πρεσβυτέρου ⁽¹⁷⁾

ὅπου βλέπομεν ἕτερον ἄνδρα ἱερέα, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ ἱατρόν. Ἡ ἔκφρασις «ἐτελειώθη» ἀνήκει εἰς τὸ χριστιανικὸν ἀποκλειστικῶς λεξιλόγιον καὶ ὑπεμφαίνει τὴν διὰ τοῦ θανάτου τελειοποίησιν καὶ τὴν ἀπὸ τῶν χειρόνων προκοπὴν ἐπὶ τὰ κρείττω. Τοιαῦται καὶ αἱ γνωσταὶ ἐκοιμήθη, ἀνεπαύθη, παρακατετέθη, προαπῆλθε τοῦ καθ' ἡμᾶς βίου, πρὸς ἃς ἐμφανῆ ἀντίθεσιν ποιοῦνται αἱ εἰδωλολατρικαὶ ἀπηλλάγη τοῦ ζῆν (defunctus est) ἀφηρηπάγη (abreptus est) καὶ ἀπέδω τῇ φύσει τὸ ὀφειλόμενον (reddidit naturae debitum).

(17)

Τὸν Ὑψιστον ἔθου καταφυγὴν σου οὐ προσελεύσεται πρὸς

⁽¹⁶⁾ Boeckh ἀρ. 2958.

⁽¹⁷⁾ Boeckh, ἀρ. 9669.

σὲ κακά· καὶ μᾶστιξ οὐκ ἐγγιεῖ ἐν τῷ σκηνώματί σου⁽¹⁸⁾.

Ἡ ἐπιγραφή ἐκόσμει σαρκοφάγον εὐρεθεῖσαν ἐν Ἐλ Μουδ-
ζελεγιὲ τῆς Κεντρῆας Συρίας· ἔφερε δ' ἐν τῷ μέσῳ Σταυρὸν
ἀνάγλυφον. Ἐλήφθη αὐτοῦσις ἀπὸ τὸν 9ον καὶ 10ον στίχον
τοῦ 90ου ψαλμοῦ καὶ εἶνε προσφυστάτη πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς.
Παρομοίας φύσεως ἐπιγραφή εἶνε καὶ ἡ «ὑπὲρ μνήμης καὶ
ἀναπαύσεως Ἀνάρβα καὶ τῶν ἀδελφιδῶν αὐτοῦ» ἐν ὑπογείῳ
ναῶ τῆς Φοινικικῆς Σιδῶνος εὐρεθεῖσα καὶ εἰς τὸ 642 μ.Χ.
ἀναγομένη, ἣν λίαν καταλλήλως συνοδεύουσι τὰ ψαλμικά κβ',
1—2: «Κύριος ποιμαίνει με καὶ οὐδέν με ὑστερήσει· εἰς τόπον
χλόης, ἐκεῖ με κατεσκήνωσεν· ἐπὶ ὕδατος ἀναπαύσεως ἐξέθρεψέ
με, τὴν ψυχὴν μου ἐπέστρεψε». Ἡ διαφορὰ εἶνε ὅτι ἐν μὲν τῇ
τελευταίᾳ γίνεται μνεία καὶ τῶν ἐν τῷ τάφῳ ὑπνωπτόντων, ἐν
δὲ τῇ πρώτῃ παρατίθεται μόνον τὸ γραφικὸν ρητόν.

(18)

Ὁ Θεὸς ὁ Παντοκράτωρ,
ὁ ὢν, πρῶτον καὶ μέλλον,
Ἰησοῦς ὁ Χριστός, ὁ Υἱὸς τοῦ
Θεοῦ τοῦ ζῶντος· μνήσθητι
τῆς κοιμήσεως καὶ ἀναπαύσεως
τῆς δούλης σου Ζωνεήνης,
τῆς εὐσεβεστάτης καὶ
φιλεντόλου· καὶ ταύτην
καταξίωσον κατασκηνώσαι
διὰ τοῦ ἁγίου καὶ φωταγωγοῦ
Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ
εἰς κόλπους τῶν ἁγίων πατέρων
Ἀβραάμ, Ἰσάκ, Ἰακώβ. Ὅτι σοῦ ἐστὶν
ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος εἰς τοὺς αἰῶνας

(18) Vogüé, Syrie Centrale, Paris 1865, Planche 87, 1.

*τῶν αἰώνων. Ἀμήν. Ἐξησεν δὲ
μακαρίως ἔτη οἷ'. Ἔστιν δὲ
ἡ μνήμη αὐτῆς Φαμενώθ κγ',
μετὰ τὴν ὑπατίαν Βάσσου καὶ Φιλίππου (1^ο)*

Πατρὶς τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης τυγχάνει ἡ ἀνατολικὴ νεκρό-
πολις τῆς Ἀλεξανδρείας, εἰς τὰς ὑπογείους κατακόμβας τῆς
ὁποίας εὗρέθη. Ἐπὶ κεφαλῆς φέρει τρεῖς Σταυροὺς καὶ εἶνε διην-
θισμένη διὰ θεολογίας οὐκ ὀλίγης. Οὕτως εἰς τὸν Χριστὸν ἀπο-
δίδεται ὁ τίτλος «ὦν, προὖν καὶ μέλλων», κατὰ τὸ τῆς Ἀπο-
καλ. α', 9 «ὁ ὦν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος». Ἐπίσης τῷ ἀπο-
δίδεται τὸ ὄνομα «Υἱὸς τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος», ὅστις, καθὸ
τοιούτος, εἶνε ἱκανὸς ν' ἀποδώσῃ τῇ κεκοιμημένῃ Ζωνεήνῃ τὴν
ζωὴν. Μιχαήλ ὁ ἀρχάγγελος παρίσταται ὡς ψυχοπομπός, ὡδη-
γῶν τὰς ψυχὰς εἰς τοὺς κόλπους τῶν ἁγ. πατέρων κατὰ τὸ τοῦ
Λουκᾶ ιστ', 22 «ἀπενεχθῆναι αὐτὸν ὑπὸ τῶν ἀγγέλων εἰς τὸν
κόλπον τοῦ Ἀβραάμ». Προστίθεται δὲ εἰς τὸ σύνολον καὶ ἡ
δοξολογία ἀπὸ τῆς ἑ. λειτουργίας, διὰ τὴν ἐκφράσῃ τὴν ἐπὶ τὸν
Παντοδύναμον Δαμαστὴν τοῦ θανάτου πεποιθήσιν. Ἡ μνήμη τῆς
θανούσης, καθ' ἣν θὰ τελῶνται τὰ ἐτήσια μνημόσυνά της, εἶνε
ἡ κγ' Φαμενώθ, ἀναλογοῦσα πρὸς τὴν 19 Μαρτίου. Τὸ δ' ἔτος
τοῦ θανάτου της ὑπῆρξε τὸ 409.

(19)

*Ὁ Θεὸς τῶν πνευμάτων καὶ
πάσις σαρκός, ὁ τῶν θά-
νατων καταργίσας καὶ
τὴν ἄδην καταπατίσας
καὶ ζωὴν τῷ κόσμῳ
χαρισάμενος, ἀνά-
πανσον τὴν ψυχὴν
τὴν δούλην σου Κοχσει-*

(1^ο) *Lefebvre*, Recueil des Inscriptions Grecques Chrétiennes d' Égypte
σ. 11, ἀρ. 48.

μειὰν ἐν κόλπις τῶν
πατέρων Ἀβραὰμ καὶ Ἰσὰκ
καὶ Ἰακώβ. Ἐκοιμήθι
· · · · · Φαρμο-
υθὶ σζ', ἰνδικτιῶνος ια' ⁽⁸⁰⁾

Ἐν τῇ Ἀφρικανικῇ Νουβίᾳ παρὰ τὸν δεύτερον καταρράκ-
την τοῦ Νείλου καὶ εἰς τὴν δυτικὴν αὐτοῦ ὄχθην, μεταξὺ ἐρει-
πίων παλαιᾶς ποτε Χριστιανικῆς πόλεως καὶ εἰς ὑπόγειον ναὸν
εὐρέθησαν ἐπιγραφαὶ ἐπιτάφιοι, ὧν δύο τὰς σχετικῶς ἀκραιο-
τέρας διέσωσεν ἀρχαιόφιλος τις εἰς Ἰταλίαν. Ἡ ἄνω εἶνε μία
ἐξ αὐτῶν· τὸ δὲ ἰδιαίτερόν της γνῶρισμα εἶνε ὅτι ἀποτελεῖ
ἀπήχησιν τῆς ἐν τῇ νεκρωσίμῳ ἀκολουθίᾳ «ἐξοδιαστικῆς» εὐχῆς
καὶ ὥς ἐκ τούτου προσκτᾶται οὐ τὴν τυχοῦσαν λειτουργικὴν
σημασίαν. Ἔτος συντάξεώς της, δυστυχῶς ἡκρωτηριασμένης,
καθορίζει ὁ Βοίρχιος τὸ 489 μ.Χ. καίτοι ὁ Lefebvre τὰς μετὰ
τοῦ ἐξοδιαστικοῦ ἐπιγραφὰς (καὶ τοιαῦται εὐρέθησαν πλείοτεραι
τῆς μιᾶς) τὰς θέλει ἀνηκούσας μεταξὺ τοῦ 7ου καὶ 12ου
αἰῶνος.

ΚΕΦ. ΛΑ'.

ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ ΕΠΙ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

(20)

Πίστιν ἔχων βασίλ[ε]ϊαν ἐμῶν μενέων συνέριθον
Σοί, μάναρ ὑψιμέδον, τὸνδ' ἱερὸν ἔκτισα νηόν,
Ἑλλήνων τεμένη καὶ βωμοὺς ἐξαλαπάξας,
χειρὸς ἀπ' οὐτιδανῆς Ἰοβιανὸς ἔδνον ἄνακτι (')

Ἀπὸ τῶν ἐπιτυμβίων ἐπιγραφῶν, τὸν ὑπὸ ἧ περι τὸν ναὸν
ἐξευρεθεισῶν, στρεφόμεθα ἤδη εἰς τὰς ἀναθηματικὰς ἢ κτητο-

(20) Lefebvre ἐνθ. ἀν. α. 120, ἀρ. 635. Πρβλ. καὶ Boeckh ἀρ. 9120.

(') Boeckh, ἀρ. 8608.

ρικὰς τοιαύτας, τὰς ἐπὶ τῶν προσόψεων τοῦ ναοῦ καὶ ἐπὶ τῶν ὑπερθύρων ὡς πολλὰ ἀπαντήσας. Χρονολογικῶς δέ, ἐφ' ὅσον εἶνε δυνατόν, βαίνοντες εἰς τὴν σταχυολόγησίν μας, ὡς ἀρχαιοτέραν πασῶν ἀναγράφομεν πρῶτην τὴν παροῦσαν, ἣτις εὐρέθη ἐντετειχισμένη ὑπερθεὶς τῆς θύρας τοῦ ἐν Κερκύρα Ὁρθοδόξου ναῖσκου τῆς ἁγίας ἡμῶν Δεσποίνης τῆς Παλαιοπόλεως. Ἐν αὐτῇ ὁ αὐτοκράτωρ Ἰοβιανὸς (363 μ.Χ.) πρὸς τὸν ὑψιμέδοντα Θεὸν ἀποτεινόμενος, διαδηλοῖ ὅτι, τὴν πίστιν ἔχων βασιλικὸν τῆς εὐψυχίας του ἐπίκουρον καὶ συνεργάτην, κατέρριψε μὲν τεμένην εἰδωλολατρικά, ἀνήγειρε δὲ τὸν παρόντα ναόν, ὃν δι' ἀναξίων χειρῶν προσφέρει δῶρον τῷ Παντάνακτι.

(21)

Aurelius Pontifex dedicavit ⁽¹⁾

Ἐν Καρχηδόνι ποτὲ ὑπῆρχεν εἰδωλεῖον, κτισθὲν ὑπὸ τινος Αὐρηλίου, οὗτινος καὶ τὸ ὄνομα ἐπὶ τῆς προσόψεως ἔφερεν ὡς ἱδρυτοῦ καὶ ὑπάτου ἀρχιερέως. Ἐπὶ Ὀνωρίου (395-423) τὸ εἰδωλεῖον τοῦτο μετεποιήθη εἰς Χριστιαν. ναόν. Κατὰ παράδοξον δὲ σύμπτωσιν ὁ πρῶτος Χριστιανὸς ἐπίσκοπος, ὁ ἐν αὐτῷ ἐγκαθιδρυθεὶς ὠνομάζετο καὶ αὐτὸς Αὐρήλιος. Τῆς συμπτώσεως εἰς τὸν δάκτυλον τῆς θ. Προνοίας ἀποδοθείσης, οὐ μόνον ὁ θρόνος τοῦ Χριστιανοῦ ἐπισκόπου ὑψώθη ἐπὶ τοῦ μέρους ἀκριβῶς ἐκείνου, ἐφ' οὗ πρὶν ἵστατο τὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς, ἀλλὰ καὶ ἡ εἰδωλολατρικὴ ἀφιέρωσις διετετήρηθη, ἵνα βλέπωσιν οἱ διαπορευόμενοι τὴν θεῖαν οἰκονομίαν καὶ δοξάζωσι τὸν Πατέρα τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ.

(22)

*Τοῦτον Ἰωάννη, Χριστοῦ μεγάλῳ θεράποντι,
Στούδιος ἀγλαὸν οἶκον ἐδείματο· καρπαλίμως δὲ
τῶν κάμεν εὗρετο μισθόν, ἑλὼν ὑπατῆϊδα ράβδον* ⁽³⁾.

⁽¹⁾ Bingham, Origines Ecclesiasticae VIII, c. ii § 4.

⁽³⁾ Anthologia Graeca Epigrammatum Palatina cum Planudea εκδ. Stadtmueller, Λειψία 1894 τόμ. Α', σ. 2.

Ὁ πατρίκιος καὶ ὑπατος Στούδιος, ὁ ἐκ τῶν μετοικησάντων ἐκ τῆς Παλαιᾶς εἰς τὴν Νέαν Ρώμην μετὰ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου συγκλητικῶν ὑπῆρξεν ὁ ἰδρυτὴς τῆς Ἐκκλησίας τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ, περὶ τὴν ὁποίαν καὶ ἡ Μονὴ τοῦ Στουδίου τῷ 463 ἐκτίσθη, ἥς ἐν ζ' κεφ. ἐμνήσθημεν. Τὴν κτίσιν τοῦ ναοῦ καὶ τὸν μισθόν, ὃν ἐπὶ τούτῳ ἔλαβεν ὁ Στούδιος παρὰ Θεοῦ, διαιωνίζει τὸ ἀνωτέρω ἐπίγραμμα.

(23)

Θεοῦ γέγονεν οἶκος, τὸ τῶν δαιμόνων καταγώγιον·
φῶς σωτήριον ἔλαμψεν, ὅπου σκότος ἐκάλυπτεν·
ὅπου θυσίαι εἰδώλων, νῦν χοροὶ ἀγγέλων·
ὅπου Θεὸς παρωργίζετο, νῦν Θεὸς ἐξευμενίζεται.
Ἀνήρτις φιλόχριστος, ὁ πρωτεύων Ἰωάννης, Διομήδεως υἱὸς
ἐξ ἰδίων δώρων Θεῷ προσήνεγκεν ἀξιοθέατον κτίσμα,
ιδρύσας ἐν τούτῳ τοῦ καλλινίκου ἁγίου μάρτυρος Γεωργίου
τὸ τίμιον λίκνον τοῦ φανέντος αὐτῷ Ἰωάννη
οὐ καθ' ὕπνον, ἀλλὰ φανερώς, ἐν ἔτι Θ' ἔτους υἱ (¹)

Ἡ ἐπιγραφὴ φέρεται, ὡς νομίζω, ἀσινῆς μέχρι σήμερον ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τοῦ ἐν Ἐξρα τῆς Κεντρικῆς Συρίας περιφήμου βαπτιστηρίου, τοῦ ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἁγ. Γεωργίου τιμωμένου, οὔτινος τὸ σχῆμα ἐσωτερικῶς μὲν ὀκτάγωνον, ἐξωτερικῶς δὲ τετράγωνον. Ὡς δῆλον γίνεται ἐξ αὐτῆς, ἥτις ποτε ναὸς εἰδωλολατρικός, μεταποιηθεὶς ἔπειτα εἰς ἐνδιαίτημα Χριστοῦ. Ἡ μεταποίησις ὀφείλεται εἰς τὸν πρωτεύοντα Ἰωάννην, εἰς ὃν οὐχὶ καθ' ὕπνον, ἀλλὰ καθ' ὕπαρ ἐπεφάνη ὁ ἅγιος, οὔτινος καὶ τὸ λίκνον ὁ Ἰωάννης ἐν τῷ ναῷ κατέθηκε. Εἰς τὸ τέλος τῆς ἐπιγραφῆς προστίθεται καὶ ἡ τῆς τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ χρονολογία. Τὸ «ἐν ἔτι θ'» δηλοῖ τὴν θ' ἰνδικτιῶνα. Τὸ δὲ «ἔτους υἱ» = 410 λογιστέον ἀπὸ κτίσεως τῆς πόλεως Βόστρας, ἐξισούμενον πρὸς τὸ 515 μ.Χ.

(¹) M. de Vogüé, Syrie Centrale, planche 21. καὶ Boeckh ἀρ. 8627.

(24)

Θάμβος ὁμοῦ καὶ θαῦμα παρερχομένοισιν ἐτύχθη·
 πᾶν γὰρ ἀκοσμῆς λέλνται νέφος, ἀντὶ δὲ λύμης
 τῆς προτέρης, πάντῃ με Θεοῦ χάρις ἀμφιβέβηκεν·
 καὶ ποτε τετραπόδων ὁπόσα μογέοντα δαμείη
 ἐνθάδε ριπτομένων ὁδμὴ διεσπείρετο λυγρή.
 πολλάκι καὶ παριῶν τις ἔῃς ἐδράξατο ρινὸς
 καὶ πνοιῆς παρέθρεξε κακοσμίην ἀλαείνων·
 νῦν δὲ δι' ἀμβροσίῳ πέδου περὼντες ὁδεῖται
 δεξιτερὴν παλάμην σφετέρῳ προσάγουσι μετώπῳ
 Σταυροῦ τιμήντι τύπῳ ψυχὴν προτελοῦντες.
 Εἰ δ' ἐθέλεις καὶ τοῦτο δαήμεναι, ὄφρ' εὖ εἰδῇς,
 Αἰνείας τόδε κάλλος ἐμοὶ πόρεν ἀξιέραστον,
 πάνσοφος εὐσεβίῃ μεμελημένος ἱεροφάντης⁽⁵⁾.

Ἐπιγραφὴ χρόνων οὐχὶ μεταγενεστέρων, κατὰ Βοίκχιον,
 τῶν τοῦ Ἰουστίνιανου, πλήρης κενῶν εὑρεθεῖσα καὶ ὑπὸ τοῦ
 εἰρημένου ἀρχαιολόγου συμπληρωθεῖσα ὡς ἄνω. Ὁ κόμης de
 Bertou ἀντέγραψεν αὐτὴν εἰς τὰ Γέρασα τῆς Συρίας ἀπὸ λίθου,
 τὸν ὁποῖον ἐκ γῆς ἐξέχωσε καὶ ὅστις, φαίνεται, ἀπετέλει ποτὲ
 ὑπέρθυρον Χριστιαν. ναοῦ ἐν τῷ μέρει τούτῳ ἰδρυθέντος ἐπὶ
 προὔπαρχοντος εἰδωλείου. Παραστατικωτάτῃ ἢ περιγραφομένη
 μεταβολή. Ἐφραττέ τις διὰ τῆς χειρὸς προηγούμενως τὴν
 ρινὰ του παρερχόμενος· τόση ἦτο ἡ κακοσμία. Φέρει ἤδη τὴν
 δεξιὰν εἰς τὸ μέτωπον καὶ ποιεῖ τὸ σημεῖον τοῦ Σταυροῦ. Καὶ
 ἡ θαυμασία μεταβολὴ ὀφείλεται εἰς τίνα; Εἰς Αἰνείαν τὸν
 εὐσεβῆ καὶ ζηλωτὴν ἀρχιθύτην.

(25)

Χριστὸν παμβασιλῆα φίλοις καμάτοισι γεραίρων,
 τοῦτον Ἰουστινιανὸς ἀγκλῆα δείματο νηδὸν
 Πέτρῳ καὶ Παύλῳ ἠεράπουσι γὰρ εὖχος ὁπάζων

⁽⁵⁾ Boeckh ἀρ. 8655.

αὐτῷ δὴ τις Ἄνακτι φέρει πολυκηδέα τιμήν.
Ἐνθάδε καὶ ψυχῇ καὶ ὄμμασι κέρδος ἐτοῖμον.
Εὐχαῖσιν μὲν ἕκαστος ὅ,τι χρέος ἐστὶν ἐλέσθω,
τερπέσθω δὲ ὁρῶν κάλλος καὶ δώματος αἶγλην ⁽⁶⁾

(26)

Ἄλλοι μὲν βασιλῆες ἐτιμήσαντο θανόντας
ἀνέρας, ὧν ἀνόνητος ἔην πόνος· ἡμέτερος δὲ
εὐσεβίην σκηπτουῖχος Ἰουστινιανὸς ἀέξων
Σέργιον αἰγλήεντι δόμῳ θεράποντα γεραίρει
Χριστοῦ παγγενέταο, τὸν οὐ πυρὸς ἀτμὸς ἀνάπτων,
οὐ ξίφος, οὐχ ἑτέρη βασάνων ἐτάραξεν ἀνάγκη,
ἀλλὰ Θεοῦ τέτληκεν ὑπὲρ Χριστοῦ δαμῆναι,
αἵματι κερδαίνων δόμον οὐρανοῦ. Ἄλλ' ἐν πᾶσιν
κοιρανίην βασιλῆος ἀκοιμήτοιο φυλάξοι
καὶ κράτος αὐξήσειε θεοστεφένος Θεοδώρης,
ἧς νόος εὐσεβίῃ φαιδρύνεται, ἧς πόνος αἰεὶ
ἀκτεάνων ὄρεπτῆρες ἀφειδέες εἰσὶν ἀγῶνες ⁽⁷⁾.

Αἱ δύο τελευταῖαι ἐπιγραφαὶ ἐκδόσμου διδυμον τοῦ Ἰουστινιανοῦ κατασκευάσμα· τὸν ναὸν τῶν ἁγ. Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου καὶ τὸν ναὸν τῶν ἁγ. μαρτύρων Σεργίου καὶ Βάκχου, ἀμφοτέρους συνεχομένους μετ' ἀλλήλων καὶ κοινὴν τὴν εἴσοδον ἔχοντας, κοινὸν τὸν περίβολον, ἰσόπαλον τὸ κάλλος. Ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τοῦ πανδαμάτορος χρόνου ὁ πρῶτος τῶν ναῶν ἠφανίσθη· ἠφανίσθη δὲ μετ' αὐτοῦ καὶ ἡ ἀφιερωτήριός του ἐπιγραφή, διαφυλαχθεῖσα ἐν τῇ Ἀνθολογίᾳ ὡς ἄνω. Διεσώθη ἐν τούτοις ὁ ἕτερος ὡς Κιουτσοῦκ ἀγία Σοφία, ὅπου καὶ ἡ δευτέρα ἐπιγραφή ἀναγινώσκεται ἐν μεγάλοις Ἑλληνικοῖς γράμμασιν ἐγκεχαραγμένη ἐπὶ τῆς ζωηφόρου τῆς ὑπὸ τῶν κάτω ἐπιστυλίων σχηματιζομένης. Διὰ τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης ὁ ἰδρυτῆς

(6) Anthologia Gr. Epigrammatum τόμ. Α' σ. 3.

(7) Boeckh, ἀρ. 8639.

τοῦ ναοῦ Ἰουστινιανὸς γεραίρει τοὺς στρατιώτας μάρτυρας Σέργιον καὶ Βάκχον, τοὺς ἐπὶ Μαξιμιανοῦ μαρτυρήσαντας, διότι τῇ βοηθείᾳ αὐτῶν ἀπηλλάγη τῆς ἐπὶ συνωμοσίᾳ κατὰ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀναστασίου προσαφθείσης αὐτῷ κατηγορίας καὶ ἡλευθερώθη τῶν δεσμῶν. Ἡ ἐπιγραφὴ ἄρα χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ 527, ὅτε καὶ ἐκτίσθη ὁ τῶν ἁγ. Σεργίου καὶ Βάκχου ναός· συμπλέκει δὲ ἐντέχνως εἰς δακτυλικὸν ἑξάμετρον τὸ ἀναθηματικὸν ὕφος μετὰ τοῦ ἐκετευτικοῦ, χωρὶς νὰ ἐκπέσῃ εἰς προσωπικὰς πεζότητας, ὡς συμβαίνει δυστυχῶς μὲ πολλὰς ἐπιγραφὰς ἀφιερωτηρίους καὶ δὴ τῶν κάτω χρόνων.

(27)

Ὁ πρὶν Ἰουστῖνος περικαλλέα δείματο νηδὺν
τοῦτον Μητρὶ Θεοῦ, κάλλει λαμπόμενον.
Ὁπλότερος δὲ μετ' αὐτὸν Ἰουστῖνος βασιλεύων
κρείσσονα τῆς προτέρης ὥπασεν ἀγλαΐην ⁽⁸⁾.

Ὁ ἐν ΚΠόλει ναὸς τῶν Βλαχερνῶν ιδρύθη μὲν τὸ πρῶτον ὑπὸ τῆς Πουλχερίας, τῆς μετὰ τοῦ Μαρκιανοῦ κατὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰῶνος συμβασιλευσάσης, ἐπηυξήθη δὲ καὶ ἀνεωόθη ἐπὶ τὸ μεγαλοπρεπέστερον ὑπὸ Ἰουστίνου τοῦ Α' (518—527) καὶ Ἰουστίνου τοῦ Β' (565—578) καθὼς ἀφελέστατα μᾶς εἰδοποιεῖ ἡ ἀπέριτος ἐπιγραφὴ, ἡ φερομένη ἐπὶ μιᾷς τῶν ἀψίδων του.

(28)

+ Ἐπὶ Οὐλπιανοῦ
διακόνου οἰκοδομήθη
τὸ ἱερὸν ἐξ ἀναλω-
μάτων ἀνδρῶν, ὧν
τὰ ὀνόματα ἐν βίβλῳ ξωῆς ⁽⁹⁾.

(8) Anthologia Gr. Epigr. τόμ. Α', σ. 2.

(9) Boeckh, ἀρ. 8653.

Εὐρέθη ἡ ἐπιγραφὴ ἐντετειχισμένη παρὰ τὴν βόρειον πύλην τοῦ τείχους τῆς ἐν Μεσοποταμίᾳ Ἀμίδης (Διαρβεκλήρ) καὶ θεωρεῖται ὑπὸ τῶν ἐπαϊόντων ὡς εἰς τὸν 5ον ἢ 6ον αἰῶνα ἀνήκουσα. Ἀξιοσημείωτον ὅτι χρονολογεῖται ὄχι ἀπὸ ὑπάτου ἢ βασιλέως ἢ ἀρχιερέως, ἀλλ' ἀπὸ Οὐλπιανοῦ τοῦ διακόνου, καθὼς διακονήσαντος καὶ ἐπιστατήσαντος εἰς τὴν οἰκοδομὴν τοῦ ναοῦ. Παρόμοιόν τι εὐρίσκομεν ἐν συγχρόνῳ τῇ παρούσῃ ἐπιγραφῇ, ἐν τῇ ἄνῳ Αἰγύπτῳ εὐρεθείσῃ, ὅπου καὶ ἐκεῖ ἀναφέρεται ὅτι ὁ ναὸς μετεσχηματίσθη ἀπὸ εἰδωλικοῦ ἱεροῦ «ἐπὶ τοῦ εὐλαβεστάτου Ποσίου διακόνου καὶ προσειῶτος» ⁽¹⁰⁾, καθὼς προστάντος καὶ ἐπιτηρήσαντος εἰς τὰ τοῦ μετασχηματισμοῦ. Ἀλλ' ἐν τῇ δευτέρᾳ ἐπιγραφῇ σὺν τῷ διακόνῳ Ποσίῳ μνημονεύεται προσηκόντως καὶ ὁ «θεοφιλέστατος» ἐπίσκοπος Θεόδωρος, ὅστις τιτλοφορεῖται καὶ «ἀπᾶ» ἤγουν ἀββάς.

(29)

Ἐπὶ Στεφάνου ἐπισκόπου
Συνάου τὸ ἔργον
τοῦτο ἐγένετο ⁽¹¹⁾

Ἡ ἐπιγραφὴ εὐρέθη ἐν Φρυγίᾳ ἐντετειχισμένη ἐν Τουρκικῷ τζαμίῳ, ὅπερ ἄλλοτε θὰ ἦτο Χριστιανικὸς ναός. Τὸ ὄνομα τοῦ ἐπισκόπου Συνάου Στεφάνου φέρεται μεταξὺ τῶν ὑπογραφάντων τὰ πρακτικὰ τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου.

(30)

(Α΄.) Ἐκαληέργησεν τῶν ναὸν τοῦ Ἀγίου Πέτρου τοῦ κωρυφείου τῶν ἀποστόλων Λέον ὁ πανεύφρομος βασιλικὸς πρωτοσπαθάρης.

⁽¹⁰⁾ Boeckh, ἀρ. 8647.

⁽¹¹⁾ Boeckh, ἀρ. 8666.

ος κ(αι) ἐπὴ τῶν ὑκηκῶν, ὑπὲρ
λύτρου καὶ ἀφέσεος τῶν πολλῶν
αὐτοῦ ἁμαρτηῶν, ἐπὴ Ἰγνατίου
τοῦ ὑκουμενηκοῦ Πατριάρχου· ἀμήν.

(B'.) Ἐκαλλιέργησεν τ-
ὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Παύ-
λου τοῦ ἀποστόλου Λέ-
ον, ὁ πανεύφimos βαση-
ληκός, πρωτοσπαθάριο-
ς καὶ ἐπὴ τῶν ὑκιακῶν ὑπ-
ὲρ λύτρου καὶ ἀφέσεος τῶν
πολλῶν αὐτοῦ ἁμαρτη-
ῶ(ν)· ἔτους ἀπὸ κτίσεως κόσ-
μου ἑξακισχηλιοστὶ τριακ-
οσηοστῷ ὀγ(δ)οηκοστῷ ⁽¹²⁾.

Αἱ ἀνωτέρω δύο ἐπιγραφαί, ὑποδείγματα ἀνορθογραφίας, ἀσυνταξίας καὶ λογοτεχνικῆς πεζότητος, μετὰ δύο ἀκόμη ἄλλων ὁμοίων των ἀνεγνώσθησαν ἐντεταχισμέναι ἐπὶ τοῦ τοίχου ναυδρίου τῆς Θεοτόκου ἐν τῷ Ὁρχομενῷ τῆς Βουλιαγμένης. Ὁ ἐξι-
χνιασμός τῆς χρονολογίας των δὲν εἶνε δυσχερής. Ἡ πρώτη ἐπιγραφή μᾶς παραπέμπει εἰς τὸν Πατριάρχην ΚΠόλεως Ἰγνά-
τιον, τὸν ἐπὶ Βουλιαγμένης τοῦ Μακεδόνα πατριαρχεύσαντα. Ἡ
δευτέρα χρονολογεῖται 6380 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ὅπερ, ἀφαι-
ρουμένου τοῦ 5508, μᾶς παρέχει τὸ σωτήριον ἔτος 822. Ἡ φρά-
σις «ἐκαλλιέργησε» φαίνεται συνώνυμος τῇ «ἀνεκαίνισε» καὶ
«ἐξωράϊσε».

(31)

(A'.) Ἀναξ χαριτώννυμος, ἀριστεὺς μέγας,
Ἀλεξίου παῖς, Μανουὴλ φυτοσπόρος,
Κομνηνός, Δουκάς, πορφυρόβλαστος κλάδος.

(12) Boeckh, ἀρ. 8685.

(B'.) *Εἰρήνη ἐν Κυρίῳ τῷ Θεῷ πιστὴ Αὐγοῦστα καὶ
Αὐτοκρατορίσσα ἡ Παλαιολογίνα, ἀπεγγόνη
τῶν αἰοιδίμων βασιλέων καὶ κτητόρων, καὶ
δευτέρα κτητόρισσα* ⁽¹³⁾

Ἐν τῷ προστώφ τῆς ἐν ΚΠόλει ἐκκλησίας τοῦ Παντοκράτορος ἐπεγράφησαν τὰ ἄνω, ὧν αἱ μὲν τρεῖς πρῶται γραμμαὶ δεικνύουσι τὸν ἀρχικὸν κτήτορα τοῦ ναοῦ, αἱ δὲ λοιπαὶ τὴν δευτέραν κτητόρισσαν καὶ ἀνακαινίστριαν. Ὁ πρῶτος εἶνε Ἰωάννης ὁ Κομνηνός, ὁ υἱὸς μὲν Ἀλεξίου τοῦ αὐτοκράτορος, φυτοσπόρος δέ, ἤγουν πατὴρ τοῦ Μανουήλ (1118—1143). οὗτος ἤκουε καὶ «Καλοῖωάννης», διὸ καὶ «χαριτώνυμος» τιτλοφορεῖται ἐν τῇ ἐπιγραφῇ. Ἡ δευτέρα εἶνε ἡ Εἰρήνη ἡ Παλαιολογίνα, ἥτις, ὥς φαίνεται, εἶνε ἡ σύζυγος τοῦ αὐτοκράτορος Ματθαίου τοῦ Καντακουζηνοῦ, τοῦ ἐπὶ βραχὺ κατὰ τὸ 1355 βασιλεύσαντος.

(32)

— *Ἐκ βάνθρων ἀνηγέρθη τὸ ἱερὸν τοῦτο
μοναστήριον τοῦ Σιναίου ὄρους, ἐνθα
ἐλάλησεν ὁ Θεὸς τῷ Μωϋσῇ, παρὰ τοῦ ταπεινοῦ βα-
σιλέως Ρωμαίων Ἰουστινιανοῦ πρὸς αἰδι-
ον μνημόσυνον αὐτοῦ καὶ τῆς συζύγου του Θε-
οδώρας. Ἐλαβε τέλος μετὰ τὸ τριακοστὸν
ἔτος τῆς βασιλείας του καὶ κατέστησεν
ἐν αὐτῷ ἡγούμενον ὀνόματι Δουλᾶ ἐν ἔ-
τει ἀπὸ μὲν Ἀδὰμ Ἰκα, ἀπὸ δὲ Χριστοῦ φκζ'.* ⁽¹⁴⁾

Ἡ ἐπιγραφή, ὑπὲρ τὴν βόρειον εἴσοδον τῆς Μονῆς τοῦ Θεοδαδίστου Σινᾶ ἐπὶ πλακὸς λελαξευμένη, φέρει ὅλους τοὺς χαρακτῆρας—γλῶσσαν, ὕφος, τύπους συγκεκομμένους, γραφὴν—τῶν νεωτέρων ἐπιγραφῶν καὶ δὲν δύναται ἄρα νὰ εἶνε ἀρχαιο-

⁽¹³⁾ Boeckh, ἀρ. 8722.

⁽¹⁴⁾ Boeckh, ἀρ. 8634.

τέρα τοῦ 13ου αἰῶνος, καίτοι ἱστορικῶς ἀναφερομένη εἰς τὴν κτίσιν τῆς Μονῆς ὡς λαθούσης χώραν τῷ 527 μ.Χ. Ἀλλ' εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τοῦ χρόνου ἀφιχθέντες, στρεφόμεθα ἤδη εἰς τὸ γ' εἶδος τῶν ἐπιγραφῶν, ἀφοῦ ἐν τέλει τοῦ παρόντος κεφ. ὡς ἐπιστέγασμα θέσωμεν εὐσεβεστάτην καὶ ἀφελεστάτην συνάμα ἐπιγραφὴν, τὴν εἰς τὸ διάζωμα τοῦ κεντρικοῦ θόλου τοῦ καθολικοῦ τῆς ἐν Ἀθῶνι Μεγίστης Λαύρας ἀναγεγραμμένην, ἣτις κτήτορα καὶ οἰκοδόμον τοῦ ναοῦ ἀντὶ ἀνθρώπων ἀνομολογεῖ, ὃ, τ ἄριστα, αὐτὸν τὸν Τριαδικὸν Θεόν:

(33)

Τοῦτον τὸν οἶκον ὁ Πατὴρ ᾠκοδόμησε·
τοῦτον τὸν οἶκον ὁ Υἱὸς ἐστερέωσε·
τοῦτον τὸν οἶκον τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐπεσκίασε.
Τριὰς ἁγία δόξα σοι (¹).

ΚΕΦ. ΛΒ'.

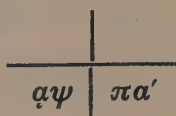
ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ ΕΙΣ ΤΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

(34)

Ἡ μὲν Σοφία τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸν Σολομῶντα,
ἔλθετε, πίετε, φησί, ψυχικὸν ἐμὸν πόμα·
πηγὴ δὲ αὕτη ἐκβοᾷ ἅπασιν τοῖς διψῶσιν:
δεῦτε καὶ πίετε σαρκὸς τὴν γλυκυντάτην πόσιν,
ἣν παρεσκεύασεν ὑμῖν σὺν δαπάνῃ καὶ πόνῳ
ὁ σκενοφύλαξ Κύριλλος ἅμα τῷ Γεωργίῳ.
Ἀλλὰ τοῦδ' ἐμφορούμενοι νάματος τοῦ γῆϊνου,
ἐπεύχεσθε τούτοις τυχεῖν ἱένταρος οὐρανίου (¹).

(¹) Σμυρνάκη, "Ἅγιον Ὅρος σ. 337. Πρὸς καὶ Ἑρμηνείαν Ζωγράφων, Ἀθῆναι 1885, σ. 250.

(¹) Millet, Pargoire et Petit, Recueil des Inscriptions Chrétiennes de l' Athos, ἀρ 196.

Καθὼς ἐν τῇ ἐρευνῇ τῶν καθέκαστα τοῦ ναοῦ ἠκολουθή-
σαμεν τοπικὴν ἐνότητα, οὕτω καὶ ἐνταῦθα ἐν τῇ ἀναζητῇ ἐπι-
γραφῶν στολιζουσῶν μέρη τοῦ ναοῦ θ' ἀρχίσωμεν ἐκ τῆς αὐλῆς
καὶ θὰ προβῶμεν βαθμηδὸν πρὸς τὰ ἔσω, χωρὶς νὰ προσέξωμεν
εἰς συνέχειαν χρόνου, ἀφοῦ τοπικὴ καὶ χρονικὴ ἀλληλουχία δὲν
εἶνε δυνατόν νὰ συμπίπτουν. Παραθέτομεν δὲ ὡς πρώτην, ἐπιγρα-
φὴν ἀναγεγραμμένην ἐπὶ κ ρ ή ν η ς· ἐπὶ τῆς κρήνης τῆς ἔξω
τῆς Μονῆς τοῦ Παντοκράτορος ἐν Ἀθωνι, τῆς χρονολογουμέ-
νης ἀπὸ τοῦ αψπα' = 1781. Τὸ ἔτος ἀναγράφεται ὑπὸ Σταυρόν,
ἀλλὰ καὶ ἂν ἔλειπε, πάλιν τὸ ὄψιμον τῆς ἐπιγραφῆς θὰ κατε-
φαίνετο ἀπὸ τε τῆς γλώσσης καὶ τῶν δεκαπεντασυλλάβων στί-
χων, τῶν χαρακτηριζόντων πλεῖστον μέρος τῆς νεωτέρας μας
Ἐπιγραφικῆς. Ὡς ὁμολογηθῇ ἐν τούτοις ὅτι καὶ μέτρον καὶ
ὁμοιοκαταληξία—πρὸ παντὸς ἢ ὁμοιοκαταληξία—πολλαχῶς
χωλαίνουσι.

(35)

Ἄριστον χρῆμα ἐξ ὕλης τῆς μαρμάρου
κύπελλον ὥσπερ χερσὶ τῶν λιθοξόων
ἐξεργάσατο, τοῦ φωτίσματος χάριν,
ὑδωρ ἐκβλύζειν καὶ ραντίζειν τοὺς πέριξ,
διειδέστατον ἀγιάσματος ἄγγος
Ἰωάννης ἱερὸς ποιμενάρχης,
ἐγείρας ἅμα καὶ τὸν δόμον ἐκ βάθρων,
κώδωνος λαμπροῦ ἀσφαλῆ κρεμαστῆρα,
σάλπιγγος δίκην ἀλαλάζοντος μέγα,
πρὸς τοὺς ὕμνους τε τοὺς ὀπλίτας τοῦ Λόγου
ἀνεγείροντος ἐν καιρῷ ψαλμωδίας
τὴν παράταξιν τῶν δαιμόνων ἀμύνειν

σύντονον, ἀρρέμβαστον μέλποντας ᾄσμα.

Ἰνδικτιῶνος ιγ', ἔτους ,Γ'φξη' (2)

Ἡ χρονολογία τῆς παρούσης, πολλῶ ἀρχαιοτέρας τῆς προηγουμένης, εἶνε τὸ 6568 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ἥτοι τὸ 1060 μ.Χ., τόπος τῆς δὲ ἡ βιβλιοθήκη τῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἀθωνος, ἐνθα ἐναπόκειται νῦν μετατεθεῖσα ἀπὸ τοῦ ἐγγυὸς τῆς τραπέζης τοίχου, ἐν ᾧ ἄλλοτε ἦτο ἐντεταχισμένη. Εἰς τοὺς ἱαμβικοὺς στίχους τῆς γεραίρει τὸν ἀγαθὸν ποιμενάρχην Ἰωάννην, φιάλην καὶ κωδωνοστάσιον ὑπὲρ τῆς Μονῆς ἀφιερῶσαντα, οὐχὶ δ' ἀτέχνως καὶ ταῦτα χαρακτηρίζει. Ἔτερα ἐπιγράμματα εἰς φιάλας ἢ κανθάρους ἀναφερόμενα δύνανται νὰ σημειωθῶσι τὰ ἑξῆς: 1ον) «Ἀντλήσατε ὕδωρ μετὰ εὐφροσύνης, οὗ φωνῇ Κυρίου ἐπὶ τῶν ὑδάτων» ἐπὶ Βυζαντινῆς φιάλης ἐκ παρίου μαρμάρου ἐν Βενετίᾳ τηρουμένης καὶ ἀναπολούσης τὰ γραφικὰ Ἦσ. ιβ', 3. Ψαλμ. κθ', 3.—2ον) «Λούσασθε, καθαροὶ γένεσθε, ἀφέλειτε τὰς πονηρίας ἀπὸ τῶν ψυχῶν ὑμῶν» κ.λ.π. ἥτοι Ἦσ. α', 16—18, ἀναγνωσθέντα ἐπὶ συντρίμματος παρὰ τὸ Ἀφιδὸν καρὰ Χισσὰρ εὐρεθέντος· καὶ 3ον) «Νιψάμενος προσεύχου» ἐπὶ κανθαρίου, εὐρεθέντος ἐν Tourettes παρὰ τὸ Apt· καὶ κεκοσμημένου διὰ τοῦ Χριστιανικοῦ μονογράμματος.

(36)

—| Εἶπεν ὁ .

Ἐγὼ εἰμι
ἡ θύρα τῶν
προβάτων.
Δι' ἐμοῦ

ἐάν τις
εἰσέλθῃ,
εἰσελεύσεται
καὶ ἐξελεύσεται
καὶ νομῇν
εὐρήσει (3).

(37)

Αὕτη ἡ πύλη τοῦ Θεοῦ

(2) Συμυράκη, ἅγιον Ὅρος, σ. 389.

(3) W. Holden Hutton, Constantinople σ. 257.

δίκαιοι εἰσελεύσονται δι' αὐτῆς (⁴).

(38)

*Μεγάλη ἡ δόξα τοῦ οἴκου τούτου ἡ ἐσχάτη ὑπὲρ τὴν πρώτην,
λέγει Κύριος παντοκράτωρ (⁵).*

Ἐπιγραφαὶ ἀγιογραφικαί, ἄριστα προσαρμοσθεῖσαι εἰς τὰς εἰσόδους διασήμεων Χριστιανικῶν εὐκτηρίων. Ἡ πρώτη ἐλήφθη ἐκ τοῦ Ἰω. ι', 9. καὶ εὑρηται ἐν σχήματι ἀνεφγμένου Εὐαγγελίου, ὑπὸ τοῦ ἁγ. Πνεύματος ἐν εἵδει περιστερᾶς σκιαζομένου, ἄνωθεν τῆς μεγάλης ἡ βασιλικῆς πύλης τοῦ νάρθηκος τῆς ἐν ΚΠόλει ἁγ. Σοφίας καὶ κάτωθεν τῆς μεγάλης μωσαϊκῆς εἰκόνος τῆς παριστώσης τὸν γονυπετῇ αὐτοκράτορα πρὸ τοῦ ἐνθεθρονισμένου Χριστοῦ. Ταύτην καὶ οἱ Βενετοὶ ἀπεμιμήθησαν, γράψαντες ἄνωθεν τῆς πύλης τοῦ ἁγ. Μάρκου τὸ αὐτὸ ρητόν, ὅπου ὁμως προσέθηκαν καὶ τὸ *salvabitur* = σωθήσεται. Ἡ δευτέρα ἐπιγραφὴ ἐλήφθη ἐκ τοῦ Ψαλμ. ριζ', 20 καὶ ἀνεγνώσθη, ὥς συνετύχομεν ἤδη, ὑπὲρ τὴν θύραν Τουρκικοῦ τζαμίου, ἣγουν πρῶην Χριστιανικοῦ ναοῦ ἐξισλαμισθέντος διὰ τὸ κάλλος του. Ἡ δὲ τρίτη ἐπιγραφὴ ἀπεσπάσθη ἐκ τοῦ Ἀγγαίου β', 9. καὶ ἐστολίζεν οὐ μόνον τὴν ἀφιδωτὴν θύραν τῆς Μονῆς Δαφνίου, κατὰ Λαμπάκην, ἀλλὰ καὶ τὴν Νέαν Ἐκκλησίαν Βασιλείου τοῦ Μακεδόνης, καὶ τὴν τῆς ἁγ. Σοφίας ἐν Θεσσαλονίκῃ, καὶ τὴν τοῦ ἁγ. Λουκᾶ ἐν Νικαίᾳ.

(39)

*Ἄν ἡ τέχνη μόνον, φίλε, θέλγει σε τῆς ζωγραφίας,
βλέπεις χρώματα ὥραϊα καὶ κανόνας συμμετρίας.
Ἄλλ' οὖν στρέψον ἐκ τῆς ὕλης τὸ περίεργόν σου βλέμμα
καὶ ἀνύψωσον τὸν νοῦν σου ἱστορίας εἰς τὸ πνεῦμα.
Ἐδῶ βλέπεις τὸν Δεσπότην εἰς τὰς πρώτας ἔξ ἡμέρας
φέροντα τὴν κτίσιν πᾶσαν εἰς δημιουργίας πέρας.*

(⁴) Boeckh, ἀρ. 8934.

(⁵) Millet, Le Monastère de Daphni, Paris 1899, σ. 76.

Βλέπεις τοῦ Ἀδὰμ τὴν πλάσιν καὶ τὴν πτώσιν ἐπομένως, τὴν μαιφονίαν Κάϊν καὶ τὸν Νῶε ἐχομένως.

Ἀβραὰμ τὴν πίστιν πάλιν καὶ Μωσέως ἀριστείας· τρόπαια κριτῶν· Σαούλ τε καὶ Δαβὶδ τὰς βασιλείας· Ἡλιοῦ καὶ Ἐλισσαίου θαύματα καὶ τοῦ προφήτου Ἰωνᾶ φυγὴν καὶ ὄρμον· καὶ Ἰὼβ τοῦ Θεοκρίτου τὴν ὑπομονὴν καὶ ἄθλους· καὶ γε Δανιὴλ τοῦ Θείου πράξεις καὶ τὰς Θεωρίας ὡς προφήτου Θεσπεσίου. Ζήλωσον τὰς ἀρετὰς οὖν τῶν ἀνδρῶν τῶν Θεοφρόνων καὶ ἐκτρέπου τὰς κακίας καὶ τὰ ἔργα τῶν ἀφρόνων (α').

Ἐν τῷ ἐσωνάρθηκι τοῦ καθολικοῦ τῆς Μεγίστης Λαύρας ἐν Ἀθωνί, ὑπὲρ τὴν πύλην τὴν πρὸς τὸν ἐξωνάρθηκα φέρουσιν. Ἐπιγραφὴ συμβουλευτικὴ, σχετικὴ μὲ τὰς ἐκεῖ εἰκόνας, οὐχὶ προγενεστέρα τῆς παρελθούσης ἐκατονταετηρίδος, ὡς φανερώνει ἡ ὅλη ὑφή της καὶ ἡ σχεδὸν ἄψογος ὁμοιοκαταληξία τῶν δεκαπεντασυλλάβων της. Οὐχὶ σπανίως συνδυάζονται ἐν τῷ ναῷ Ἐπιγραφικὴ καὶ Ζωγραφικὴ. Ἁγιοὶ πλειστάκις παρίστανται εἰς τὰς εἰκόνας ἐξελίσσοντες εἰλητάρια μὲ νοουθεσίας ἢ ρητά. Τὴν ὑπὸ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνοιο οἰκοδομηθεῖσαν Ν. Ἐκκλησίαν ἐξωραΐζον, κατὰ Πορφυρογέννητον, εἰκόνας ἀποστόλων, μαρτύρων, προφητῶν καὶ πατριαρχῶν, ὧν ὁ μὲν εἰς ἔλεγε τρόπον τινὰ διὰ τοῦ ἀπὸ τῶν χειρῶν αὐτοῦ προτεινομένου βιβλίου «ὡς ἀγαπητὰ τὰ σκηνώματά σου, Κύριε τῶν δυνάμεων!» ὁ δὲ ἕτερος ἀνταπήντα «ὡς θαυμαστός ὁ τόπος οὗτος! οὐκ ἔστι τοῦτο, ἀλλ' ἡ οἴκος Θεοῦ». Ἡ Ἑρμηνεία τῶν Ζωγράφων διεφύλαξε μέχρις ἡμῶν, ὅποιον μὲν λόγιον ὀφείλει νὰ συνοδεύῃ τοῦτον καὶ ὅποιον τὸν ἄλλον ἅγιον. Τὸ ἀνωτέρω ἐν τούτοις παράδειγμα (γ') δὲν εἶνε τῆς αὐτῆς φύσεως μὲ τὰ ὑποδεικνυόμενα ὑπὸ τοῦ Πορφυρογεννήτου καὶ τῆς Ἑρμηνείας τῶν Ζωγράφων· διότι δὲν ἐμπεριέχεται ἐντὸς εἰκόνοιο, ἀλλὰ, ἐπιγε-

(α') *Millet, Pargoire et Petit, ἀρ. 337.*

(γ') Πρὸς αὐτ. ἀρ. 222.

γραμμένον κεχωρισμένως σχολιάζει τὰ περίξ αὐτοῦ ἐν τῷ ἐσω-
νάρθηκι διὰ χρωστήρος ἀνιστορούμενα.

(40)

*Κύριε τῶν δυνάμεων, ἐπίβλεπον ἐξ οὐρανοῦ καὶ ἴδε καὶ ἐπί-
σκεψαι τὴν ἄμπελον ταύτην καὶ κατάρτισαι αὐτήν, ἣν ἐφύ-
τευσεν ἡ δεξιὰ σου. Κύριε ὁ Θεὸς τῶν δυνάμεων, ἐπίβλεπον
ἐφ' ἡμᾶς καὶ ἐπίφανον τὸ πρόσωπόν σου καὶ σωθῇσόμεθα.*

(41)

—|— Ἐγὼ Θεός τε καὶ κριτὴς πάντων πέλω.
Ἴδου προκύψας ὑψόθεν πρὸ τῆς δίκης,
ἐνιέλλομαι μόνους ἐμοὺς τηρεῖν νόμους.
Εἰ δ' ἂν παρακούσητε τοῖς ῥήμασί μου,
σύμπαντας ἄρδην παραπέμψω τῷ Ἄδῃ. (*)

Ἀμφότεραι περικυκλοῦσι τὸν Παντοκράτορα, τὸν ἐπὶ τοῦ
κεντρώου θόλου εἰκονιζόμενον καὶ οἶονεῖ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ
ὑφους προκύπτοντα καὶ ἐπισκοποῦντα τὰ κάτω· ἡ πρώτη τὸν
Παντοκράτορα, τῆς ἐν Ἀθωνι Μονῆς τοῦ ἁγ. Διονυσίου· ἡ δευ-
τέρα τὸν Παντοκράτορα τῆς αὐτόθι Μονῆς τῆς Μεγίστης Λαύ-
ρας. Καὶ ἡ μὲν μία ἐλήφθη ἀπὸ τοῦ ψαλμ. οθ', 15—16. Ἡ δ'
ἄλλη τυγχάνει ποίημα ἱαμβικὸν ἐν πέντε στίχοις, οὔτινες ὁμῶς
κυκλοῦσι τὴν εἰκόνα ὡς εἰς κύκλος συνεχῆς.

(42)

Ἡμεῖς δὲ κηρύσσομεν Χριστὸν ἐσταυρωμένον

Λόγια ἀποστολικὰ (πρβλ. Α' Κορ. α', 23) προσφυέστατα
ἀναγεγραμμένα ἐπὶ τοῦ ἁμβωνος τῆς ἐν Λονδίῳ σημερινῆς
μας ἐκκλησίας τῆς ἁγ. Σοφίας.

(*) Σμυρνάκη, Ἅγιον Ὅρος σ. 508 καὶ 387.

(43)

Ἡ δημιουργικὴ καὶ συνεκτικὴ τῶν ἀπάντων Θεοῦ Σοφία καὶ Δύναμις, ἀκλινῇ, ἀκράδαντον τὴν Ἑκκλησίαν στήριξον, Χριστέ.

Εἰς τὸ ὑπερθεῖν τῶν ἁγίων θυρῶν διάζωμα τοῦ εἰκονοστασίου τῆς αὐτῆς ἐν Λονδίῳ Ἑλληνορθόδοξου Ἑκκλησίας ἐν μιᾷ συνεχεῖ γραμμῇ ἀναγεγραμμένον. Εἶνε ᾧδὴ ἐκ τῶν καταδασιδῶν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.

(44)

Τὸ στερέωμα τῶν ἐπὶ σοὶ πεποιθότων, στερέωσον, Κύριε, τὴν Ἑκκλησίαν, ἣν ἐκτίσω τῷ τιμίῳ σου αἵματι.

Εἰς τὸ διάζωμα τοῦ εἰκονοστασίου τῆς ἐν Μαγκεστρίᾳ τῆς Ἀγγλίας ἡμετέρας Ἑκκλησίας τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, εἰς μίαν συνεχῇ γραμμῇ⁽⁹⁾. Εἶνε καὶ τοῦτο ᾧδὴ, ἀλλ' ἐκ τῶν καταδασιδῶν τῆς Ὑπαπαντῆς. Οἱ ἐπισκεπτόμενοι τὸν ναόν μας λόγιοι Ἀγγλικανοὶ εὐρίσκουν τὴν ἔννοιάν του ὅ,τι ἔξοχον ἀπὸ εὐαγγελικῆς ἀπόψεως.

(45)

*Ὅρῶν τὸ βῆμα τῆς τραπέζης Κυρίου,
στήθι τρέμων, ἀνθρῶπε, καὶ νεύου κάτω.
Χριστὸς γὰρ ἔνδον θύεται καθ' ἡμέραν
καὶ πᾶσαι τάξεις τῶν ἁγίων ἀγγέλων
λ(ε)ειτουργικῶς προσκυνοῦσιν αὐτὸν ἐν φόβῳ⁽¹⁰⁾.*

Εἰς τὸ ἱερὸν βῆμα τοῦ καθολικοῦ τῆς Μεγίστης Λαύρας, ὑπερθεῖν τῆς εἰκόνης τῆς «ἁγίας λειτουργίας».

(46)

Πλησθησόμεθα ἐν τοῖς ἀγαθοῖς τοῦ οἴκου σου. Ἅγιος ὁ ναός

(9) Πρ6λ. καὶ Ἑρμηνείαν Ζωγράφων, Ἀθήναι 1885 σ. 247.

(10) Millet, Pargoire et Petit ἀρ. 343.

σου, θαυμασιὸς ἐν δικαιοσύνῃ. Ἐπάκουσον ἡμῶν ὁ Θεός,
ὁ σωτὴρ ἡμῶν, ἡ ἐλπίς πάντων τῶν περὰ τῆς γῆς
καὶ τῶν ἐν θαλάσῃ μακρὰν.

Ἐπὶ τῆς θριαμβευτικῆς ἀψίδος τοῦ ἐν ΚΠόλει ναοῦ
τῆς ἁγ. Εἰρήνης καὶ τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ ἁγ. Σοφίας. Ὅρα φαλμ.
ξδ', 5—6.

(47)

Κύριε ὁ Θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν, στερέωσον τὸν οἶκον
τοῦτον ἕως τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος καὶ σῶσον αὐτὸν
πρὸς δόξαν σὴν καὶ τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ καὶ τοῦ
Παναγίου σου πνεύματος.

Εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς κόγχης τῆς ἀψίδος τῆς ἁγ.
Σοφίας Θεσσαλονίκης, κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Σμύρνωφ.

(48)

Τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν

Τὸ γνωστὸν Κυριακὸν λόγιον (Λουκ. κβ', 19) ἀναγεγραμ-
μένον ἐπὶ τοῦ διαζώματος τῆς θριαμβευτικῆς ἀψίδος τοῦ σημε-
ρινοῦ ἐν Παριείοις Ἑλληνορθοδόξου ναοῦ τοῦ ἁγ. Στεφάνου ἐν
ὁδῷ Γ. Μπιζέ.

(49)

- (Α') Νίψομαι ἐν ἀσπασμοῖς τὰς χεῖράς μου
καὶ κυκλώσω τὸ θυσιαστήριόν σου, Κύριε.
(Β') Κύριε, ἡγάπησα εὐπρέπειαν οἴκου σου
καὶ τόπον σκηνώματος δόξης σου.
(Γ') Τῷ οἴκῳ σου πρέπει ἁγίασμα, Κύριε,
εἰς μακρότητα ἡμερῶν ⁽¹⁾

Σύντρεῖς αἱ ἐπιγραφαὶ κοσμοῦσι τὸ ἱερὸν βῆμα τῆς ἐν τῷ

(¹) Schultz and Barnsley, The Monastery of St. Luke at Stiris in Phocis,
London 1901, σ. 56—58.

Στερίω τῆς Φωκίδος Μονῆς τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Λουκᾶ. Ἀναγινώσκονται δὲ αἱ μὲν δύο πρῶται ἔνθεν καὶ ἔνθεν τοῦ θυσιαστηρίου, ἀναφερόμεναι εἰς τὸν νιπιτήρα τὸν παρὰ τὴν πρόθεσιν· ἡ δὲ τρίτη ὀπισθεν τῆς ἁγ. Τραπεζῆς ἐπὶ τῆς ἐν τῇ κόγχῃ θριαμβευτικῆς ἀφίδος. Καὶ αὗται ἐλήφθησαν ἐκ τῆς ἀκενώτου πηγῆς τῶν ἁγ. Γραφῶν, ἥτις καὶ τυγχάνει ἡ πασῶν ἀσφαλεστέρα, κλασικωτέρα καὶ διδακτικωτέρα. Ὅρα φαλμ. κε', 6—7. ηβ', 5.

(50)

Τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν σοὶ προσφέρομεν οἱ δοῦλοί σου, Χριστέ, Ἰουστινιανὸς καὶ Θεοδώρα· ἃ εὐμενῶς πρόσδεξαι, Υἱὲ καὶ Λόγε τοῦ Θεοῦ, ὁ σαρκωθεὶς καὶ σταυρωθεὶς ὑπὲρ ἡμῶν· καὶ ἡμᾶς ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ πίστει σου διατήρησον· καὶ τὴν πολιτείαν, ἣν ἡμῖν ἐπίστευσας, εἰς τὴν ἰδίαν σου δόξαν αὐξήσον καὶ φύλαξον· πρεσβείαις τῆς ἁγίας Θεοτόκου καὶ Ἀειπαρθένου Μαρίας⁽¹²⁾.

Ἡ ἀφιερωτήριος ἐπιγραφὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τῆς Θεοδώρας, ἡ περὶ τὴν πολυθρύλλητον ἁγίαν Τράπεζαν τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας χαραχθεῖσα. Δὲν ἐτηρήσαμεν ἐν τῇ ἀναγραφῇ τὴν στιχομυθίαν.

(51)

Εὐλῶ κρεμασθεὶς φῶς ἀμαυροῖς ἡλίου.

Τάφῳ δὲ κρυφθεὶς ἐνδύεις ἀφθαρσίαν.

Τυθεὶς πρόκεισαι ζωοποιὸς ἐστία.

Χήρας δέδεξαι λεπτά, δέξαι καὶ τόδε⁽¹³⁾.

Ἐπὶ δίσκου, ἀπόκειμένου εἰς τὸ κειμηλιαρχεῖον τοῦ ἐν Βενετίᾳ ἁγ. Μάρκου ἐκ τῶν ἀπὸ ΚΠόλεως. Κοσμεῖται οὗτος διὰ 4 ἀναγλύφων εἰκόνων, ὧν ἡ μία παριστᾷ τὴν Σταύρωσιν, ἡ ἄλλη τὴν Ταφήν, ἡ τρίτη τὴν Ἀνάστασιν καὶ ἡ τετάρτη τὸ

⁽¹²⁾ Boeckh, ἀρ. 8643.

⁽¹³⁾ Boeckh, ἀρ. 8813.

δίλεπτον τῆς χήρας. Ἐκαστος ὄθεν τῶν ἄνωθι τεσσάρων στίχων ἀναλογεῖ καὶ πρὸς μίαν τῶν εἰκόνων.

(52)

Καὶ τοῦτο γοῦν σοι προσφέρω πανυστάτως
ἤδη προσεγγίσασα ταῖς Ἰδου πύλαις
τὸ θεῖον ἀνάθημα, τῆς ζωῆς Ἐύλον,
ἐν ᾧ τὸ πνεῦμα τῷ Τεκόντι παρέθου
καὶ τῶν πόνων ἔληξας ὧν ἑκατέρεις,
οἷς τοὺς πόνους ἔπαυσας, οὓς κατεκρίθην,
καὶ κρατεῖν ἐποίησας ἡμᾶς ἐν πόνοις.
Ταύτην δίδωμί σοι τελευταίαν δόσιν
θνήκουσα καὶ λήγουσα καὶ γὰρ τῶν πόνων
ἡ βασίλις Δούκενα λάτρεις Εἰρήνην,
χρυσενδύτις πρίν, ἀλλὰ νῦν ρακενδύτις,
ἐν τριχίνοις νῦν ἢ τὸ πρίν ἐν σουσίνοις,
τὰ ράκια στέργουσα πορφύρας πλέον,
πορφυρίδα κρίνουσα τὴν ἐπωμίδα,
μελαμβραφῇ ἔχουσα, ὥς δέδοκτό σοι.
Σὺ δ' ἀντιδοίης λῆξιν ἐν μακαρίοις
καὶ χαρμονὴν ἄληκτον ἐν σεσωσμένοις ⁽¹⁴⁾.

Ἐπὶ λειψανοθήκης Τιμίου Σταυροῦ, ἐκ ΚΠόλεως καὶ πάλιν προερχομένης καὶ ἐν τῷ ἁγ. Μάρκῳ Βενετίας τηρουμένης. Καὶ εἰς τίνα μὲν ποτε ναόν τῆς ΚΠόλεως εἶχεν ἀφιερωθῇ, ἀγνοοῦμεν. Ἡ δὲ ἀφιερώτρια τοῦ εἶνε κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν Εἰρήνην ἢ Δούκαινα, σύζυγος Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ (+ 1118 μ.Χ.) ἦτις, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ βασιλέως ἀνδρός της, ἀντήλλαξε τὴν βασιλικὴν πορφύραν διὰ τοῦ μοναχικοῦ τρίβωνος, ὅποτε καὶ ἀνέθηκε τὸν πολύτιμον τοῦτον Σταυρόν, δῶρον τῆς μοναχικῆς ἀκτημοσύνης της, δεῖγμα τῆς Χριστιανικῆς εὐλαθείας της καὶ παράκλησιν ἐν τοῖς δεινοῖς τοῦ γήρατός της.

(14) Boeckh, ἀρ. 8721.

(53)

Βραχὺν ὑπνώσας ὕπνον ἐν τριδενδρία
 ὁ παμβασιλεὺς καὶ Θεάνθρωπος Λόγος
 πολλὴν ἐπεβράβευσε τῷ Δένδρῳ χάριν.
 Ἐμψύχεται γὰρ πᾶς πυρούμενος νόσοις
 ὁ προσπεφευγὼς τοῖς τριδενδρίας κλάδοις.
 Ἀλλὰ φλογωθείς ἐν μέσῃ μεσημβρία
 ἔδραμον, ἤλθον, τοῖς κλάδοις ὑπείσεδυν
 καὶ τῇ σκιᾷ δέχου με καὶ καλῶς σκέπε,
 ὦ συσκιάζον Δένδρον ἅπασαν χθόνα,
 καὶ τινα Ἑρμῶν ἐνστάλαξόν μοι δρόσον,
 ἐκ Δουκικῆς φυέντι καλλιδενδρίας
 ἧς ριζοπρέμων ἡ βασιλὶς Εἰρήνη,
 ἡ μητρομάμμη, τῶν ἀνάκτων τὸ κλέος,
 Ἀλεξίου, κρατοῦντος Αὐσόνων, δάμαρ.
 Ναί, ναί, δυσωπῶ τὸν μόνον φύλακά μου
 σὸς δοῦλος Ἀλέξιος ἐκ γένους Δούκας ⁽¹⁵⁾.

Καὶ τοῦτο ἐπιγεγραμμένον ἐπὶ ἐπιχρύσου ἀργυρᾶς πλακός,
 Τίμιον Σταυρὸν ἐγκλειούσης, ἣτις ἐν τῷ θησαυροφυλακίῳ τοῦ ἐν
 Γαλλίᾳ ἀββατείου τῆς Γρανδισμόνδης (Grandmont) ἐφυλάσ-
 σετο. Τὸ κειμήλιον ἀνῆκέ ποτε εἰς Ἀλέξιον τὸν Δούκαν, γόνον
 τῆς προρρηθείσης Εἰρήνης τῆς Δουκαίνης, ἣν ἐνταῦθα καλεῖ
 ριζοπρέμονα καὶ μητρομάμμη· διότι μήτηρ αὐτοῦ ἦτο Μαρία
 ἡ Κομνηνή, θυγάτηρ Εἰρήνης τῆς Δουκαίνης. Περὶ τοῦ ἐπωνύ-
 μου «τριδενδρία» θὰ ὁμιλήσωμεν εἰς τὰ περὶ Σταυροῦ.

ΚΕΦ. ΛΓ'.

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΣΥΜΒΟΛΑ

Ὁ Χριστιανισμὸς ἀνεφύη ἐπὶ Ἰουδαϊκοῦ ἐδάφους, μόλις
 δ' ἔκαμε δύο βήματα πρὸς τὰ ἔξω, καὶ συνηντήθη μὲ τὴν εἰδω-

⁽¹⁵⁾ Texier, Manuel d'Épigraphie, Poitiers 1851, σ. 150. καὶ Boeckh, ἀρ. 8735.

λολατρείαν, τὴν διὰ πασῶν τῶν μαγγανειῶν τῆς τέχνης προκλητικῶς ἐψιμμουθιωμένην. Καὶ διότι λοιπὸν ὁ ἐξ οὐ ἐξέθορεν Ἰουδαϊσμός, πεφανατισμένος ἐκ τῶν προσφάτων καταδιώξεων Ἀντιόχου τοῦ Ἐπιφανοῦς καὶ λίαν στενῶς ἐρμηνεύων τὴν 2αν ἐντολὴν τοῦ Δεκαλόγου, ἀπηχθάνετο τὰς εἰκαστικὰς τέχνας, καὶ διότι ἡ τέχνη εἰς τὰς χεῖρας τοῦ τὴν αἰσθητικὴν μόνον ὄψιν τῶν πραγμάτων θεραπεύοντος ἐθνισμοῦ εἶχε καταντήσει «προαγωγὸς ἀνθρώποις ἐρωτικοῖς εἰς βάραθρον» (¹), διὰ τοῦτο οἱ Χριστιανοὶ ἀπὸ τῆς πρώτης θεμελιώσεως τῆς Ἐκκλησίας ἀπέβλεψαν ὀλίγον μόνον πρὸς τὴν Ζωγραφικὴν. Εὐτυχῶς ἡ ἐποχὴ τοῦ ἐνδοιασμοῦ ὑπῆρξεν ἐκπληκτικῶς βραχεῖα. Τὸ Εὐαγγέλιον διεσκέλισε τὰ στενὰ ὅρια τῆς Παλαιστίνης, προδὼν μέχρι Ρώμης, ἧς τὴν τεχνικὴν πείσιν καὶ αὐτοὶ οἱ ἄποικοι Ἰουδαῖοι ἠσθάνοντο (²). Ἡ εἰδωλολατρεία κατέρρευσεν, ἀφήσασα τὰ σκεύη τῆς λάφυρα εἰς τὸν ἰσχυρότερόν της. Καὶ ὁ Χριστιανισμός, ὁ ἐλθὼν ὄχι νὰ ἀκρωτηριάσῃ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν, ἀλλὰ νὰ τὴν ἀποδώσῃ εἰς ἑαυτὴν ἐν ὅλῃ τῇ ὁλοκληρίᾳ της, καλλιεργῶν μὲν τὸ λογιστικόν, καλλιεργῶν δὲ καὶ τὸ αἰσθητικόν της, ἐτέθη ἐπὶ τὸ ἔργον, ἀναζητῶν ἐν τῷ ὥραϊ, ἀπὸ τοῦ πρώτου ἡδὴ αἰῶνος, ὡθήσεις εὐγενεῖς, καίτοι οὐχὶ βεβαίως ἀκόμη εἰς καθολικωτάτην ἀκτῖνα. Τὰ πρῶτα τῆς Ἀγιογραφίας ψελλίσματα συναντῶμεν καὶ πάλιν εἰς τὴν ἀσφυκτικὴν ἀτμόσφαιραν τῶν κατακομβῶν, εἰς τὴν ὑπόγειον Ρώμην, εἰς τὴν Κυρηναϊκὴν, βραδύτερον δὲ εἰς τὰς νεκροπόλεις τῆς Ἀλεξανδρείας, διὰ νὰ ἀποδειχθῇ, φαίνεται, ὅταν ἐκτίμησιν θ' ἀπέδιδεν εἰς τὴν εἰκόνα ὁ Χριστιανισμός, ἀφοῦ, καὶ εἰς τοὺς διωγμούς του ἀκόμη, εὔρετρόπον νὰ τὴν φυτεύσῃ καὶ τὴν καλλιεργήσῃ. Ἀλλὰ «μία τέχνη δὲν αὐτοσχεδιάζεται», εἰπέ τις. Ἐντεῦθεν καὶ τὰ πρῶτα βήματα τῆς Χριστιαν. Εἰκονογραφίας εἶνε ἀπλῶς διακοομητικά.

(¹) Κλήμ. Ἀλεξανδρ. Προτρεπτικὸς κεφ. δ'. Migne 8. 156.

(²) Ch. Bayet, Recherches pour servir à l' Histoire de la Peinture et de la Sculpture Chrétiennes en Orient, avant la querelle des Iconoclastes. Paris 1879. σ. 10.

Οἱ ἀναλαβόντες νὰ στολίσουν τὰς παρεῖδας καὶ τὰ ἀρκοσόλια τῶν νεκροθηκῶν ἐκεῖνων καὶ προσδώσουν θυμηδῖαν τινὰ εἰς τὴν φύσει μελάγχχολον ὄψιν των στεροῦνται ἀκόμη Χριστιανικῶν ἐμπνεύσεων καὶ τελοῦσιν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἐν ἡ ἐμαθη-
τεύθησαν ἐθνικῆς τέχνης. Δύνανται νὰ μεταλλάξουν θρησκείαν, ὅχι ὅμως καὶ ὕφος γραφικόν. Διὸ καὶ δὲν μετακινοῦνται ἀπὸ τὴν τεχνικὴν των ἀτμόσφαιραν. Ζωγραφίζουσιν φυλλώματα, ἀμπέλους, βότρυς, καρπούς, πτηνά, χρυσαλλίδας, ἐρωτιδεῖς, θεριστάς, τρυγητάς, ἀλιεῖς, ποιμενίσκους, εἰκόνας χαριέσσας καὶ εἰδυλλιακάς, ἐκ τοῦ ἀγροτικοῦ βίου ληφθείσας καὶ πολλὴν ἐχούσας πρὸς τὸ σκυθρωπὸν περιβάλλον τὴν ἀντίθεσιν, ἐνῶ ἀφ' ἐτέρου ἢ μετὰ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Πομπηΐας ἢ τῶν λουτρῶν τοῦ Τίτου ἐλληνορωμαϊκὴ συγγένειά των τυγχάνει εἰς ἄκρον καταφανῆς, ἢ ἀναπαριστῶσι πτηνά, τετράποδα καὶ δέν-
δρα, ἅτινα μέχρι τοῦδε ἀπετέλουν ἔμβλημα ὠρισμένης θεότητος: τὴν περιστεράν, φερ' εἰπεῖν, πτηνὸν ἱερὸν τῆς Ἀφροδίτης· ἢ τὸν ταῶνα, πτηνὸν τῆς Ἥρας· ἢ τὸν ἀλέκτορα, πτηνὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ· ἢ τὴν ἑλαφον, ζῶον ἱερὸν τῆς Ἀρτέμιδος· ἢ τὴν ἑλαίαν, τὸ ἱερὸν τῆς Ἀθηνᾶς δένδρον.

Ἄλλ' ἂν αἱ δεῖλαι αὗται ἀπαρχαί, τὰς ὁποίας ἀντικρύζο-
μεν εἰς τὰ κοιμητήρια τῆς ἀγίας Δομιτίλλης, τοῦ ἀγ. Πραϊτεξ-
τάτου, τοῦ ἀγ. Καλλίστου καὶ ἀλλαχοῦ, οὐδὲν τὸ ἐξωτερικῶς Χριστιανικὸν παριστῶσι, βαθύτερον ἐν τούτοις ἐξεταζόμεναι δὲν φανερόνουν καὶ ἐργασίαν ἀδασάνιστον ὁλοσχερῶς. Καὶ πρῶτον μὲν αἱ παραστάσεις αὗται εἶνε οὕτως ἐκλελεγμέναι, ὥστε οὐδὲν τὸ ρυπαρὸν καὶ γυμνοτράχηλον νὰ παρουσιάζουν. Ἐνῶ δηλ. αἱ σύγχρονοὶ των τοιχογραφίαι τῆς Πομπηΐας βρίθουσιν ἀσεμνοτήτων, αἵτινες μέχρι σήμερον ὑπὸ τὸ ὄνομα «*orgetti osceni*» ὑπὸ τῶν ἐκεῖ χαρακτηρίζονται καὶ δικαιολογοῦν πλη-
ρέστατα τὰ ὑπὸ τοῦ ἀπ. Παύλου ἐν Ρωμ. α', 24—32 γραφέντα, ὁ Χριστιανικὸς χρωστήρ ἀποκόπτει τὸ χυδαῖον καὶ ἀπομιμει-
ται μόνον ὁ,τι σεμνὸν καὶ σῶφρον. Ἐπειτα· ἐνῶ οἱ τοιοῦτοι στο-
λισμοὶ διὰ πάντα ἄλλον εἰνέ τι νοερώς βωδὸν καὶ ἄλαλον καὶ

μόνον τὰ ὄμματα πλήττον, ἐντὸς τῶν νεκρικῶν ἐκείνων κευθμώνων ἀρχίζουσιν ὀλίγον κατ' ὀλίγον νὰ ἐμφυχῶνται νὰ ἀποπνευματίζωνται καὶ νὰ λαλοῦν γλῶσσαν τέως ἄγνωστον καὶ μυστηριώδη, ἣν ἀντιλαμβάνονται μόνοι οἱ μεμνημένοι, οἱ ἀνευρίσκοντες ἐν αὐτοῖς ὁλόκληρον κρυπτογραφικὸν σύστημα εὐαγγελικῶν ἀληθειῶν.

Καὶ οὕτω χαιρετίζομεν τὴν πρώτην ἀπόπειραν τοῦ χωρισμοῦ τῆς Ἐκκλησιαστ. Ζωγραφικῆς ἀπὸ τῆς θύραθεν καὶ τὴν ἐκ τῶν ἔσω εἰς τὰ ἔξω ἐπελθοῦσαν ἐπανάστησιν τῶν νέων ἀντιλήψεων καὶ ἰδεῶν. Θεραπεύει ἡ θύραθεν Γραφικὴ τὴν τέχνην διὰ τὴν τέχνην· καθιστᾷ ἡ Χριστιαν. Γραφικὴ τὴν τέχνην θεραπαινίδα τοῦ ἁγιασμοῦ. Ἐπιζητεῖ ἡ πρώτη σὰρκὰ, αἷμα, φύσιν, πραγματισμόν· χαράσσει ἡ δευτέρα ὀλίγας ἐλαφράς γραμμάς, διὰ ν' ἀναγάγῃ τὸν νοῦν τοῦ βεβαπτισμένου ἐκ τῶν φθαρτῶν εἰς τὰ ἄφθαρτα. Τί βλέπει ὁ εἰδωλολάτρης εἰς τὴν ὀροφήν, ἐπὶ τοῦ τοίχου, περὶ τὸ ἀρκοσόλιον; Τίποτε ἄλλο παρὰ μίαν ἄμπελον περιθέουσαν τὸν τόπον διὰ τῶν κληματίδων καὶ ἀναδενδράδων τῆς. Ἀλλὰ διὰ τὸν ἀναγνώσαντα τὴν Βίβλον τῆς ἀληθείας ἡ ἄμπελος αὕτη εἶνε τὸ κάλλιστον ἀναμνηστήριον τῆς Ἀληθινῆς Ἀμπέλου, τ. ἔ. τοῦ Σωτῆρος, ἐν σχέσει πρὸς τὸν ὅποιον ἕκαστος Χριστιανὸς ἐπέχει τὴν θέσιν κλήματος. Τί πάλιν βλέπει ὁ ἀμύητος; Ἐνα ποιμένα παίζοντα τὴν φλογέραν τοῦ παρὰ τὸ βόσκον ποιμνιόν του, ἢ ἕνα ἀλιέα ἀγκιστρεύοντα τὸν ἰχθύν, ἢ ἕνα γεωργὸν θερίζοντα. Ἀλλὰ διὰ τὸν Χριστιανὸν ὁ ἀφελὴς αὐτὸς ποιμὴν εἶνε ἡ ζωηροτέρα ἀνάμνησις τοῦ καλοῦ Ποιμένος, τοῦ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ θέντος ὑπὲρ τῶν προβάτων, ὁ ἀλιεὺς εἶνε ὁ τὰς ψυχὰς ἀγκιστρεύων διὰ τοῦ εὐαγγελικοῦ ἀμφιβολήστρου, ὁ γεωργὸς εἶνε ὁ Δίκαιος Κριτὴς οὗ τὸ πτύον διακαθαριεῖ τὴν ἄλωνα αὐτοῦ. Τοῦτ' αὐτὸ ἰσχύει καὶ περὶ ἄλλων ἀπεικονίσεων, βαπτιζομένων κατὰ μικρὸν εἰς τὴν Χριστιανικὴν κολυμβήθραν.

Ὅτι ὁ συμβολισμὸς καὶ ἡ ἀναγωγὴ εἶνε τὸ πρῶτον βῆμα τῆς Χριστιαν. τέχνης ὅπως ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τῶν παραδόσεων

τῆς εἰδωλολατρείας, καταφαίνεται ἐκ πλειόνων τοῦ ἐνὸς παραδειγμάτων. Ἐν τῷ ἐν Ρώμῃ κοιμητηρίῳ τῶν ἁγ. Πέτρου καὶ Μαριελλίνου ἀπεικονίζεται συμπόσιον χροιάς εἰς ἄκρον κοσμικῆς. Καὶ ὁμως ἅς ἀναγνωσθῶσιν αἱ ἐπιγραφαί, αἱ συνοδεύουσαι τὴν εἰκόνα: *Irenē, da mihi calda* (=Εἰρήνη, δός μοι ὕδωρ θερμόν). *Agape, misce mihi vinum* (=Ἀγάπη, κέρασόν μοι οἶνον) καὶ εὐθὺς θὰ ἐννοηθῇ πόσον ὑπέρκειται τῆς εἰκόνης ἡ μυστικὴ ἔννοιά της, ἡ τὰς πνευματικὰς ἀπολαύσεις τῶν ἡγιασμένων ὑπαινισσομένη. Ἐν δὲ τῇ ἀνιστορήσει τοῦ Ἰωνᾶ, περὶ ἧς θὰ ὁμιλήσωμεν παρακατιόντες, τὸ κῆτος εἶνε πᾶν ἄλλο ἢ κῆτος. Φέρει ὦτα, ἔχει μακρὸν λαιμόν, ἀπολήγει εἰς οὐρὰν μακροτάτην, παρουσιάζει εἶδος θαλασσίου τέρατος, ἀνακαλοῦντος εἰς τὴν μνήμην τὸν μῦθον τῆς Ἀνδρομέδας. Καὶ τοῦτο διὰ τὴν ὑποδηλωθῇ ἐπιτυχέστερον ὁ ἀρχέκακος δράκων, ἔστω καὶ μὲ πρᾶκκλινισιν ἀπὸ τῆς ἱστορικῆς ἀληθείας.

Περὶ συμβολικῶν παραστάσεων λόγον ποιοῦνται δύο ἀρχαίοτατοι συγγραφεῖς: ὁ Τερτυλλιανὸς καὶ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς. Ὁ πρῶτος μνημονεύει, ὡς ἐσημειώσαμεν ἤδη, τῆς παραστάσεως τοῦ καλοῦ Ποιμένος ἐπὶ τῶν ἁγ. Ποτηρίων γλυφομένης. Ὁ δεῦτερος ὑποδεικνύει ὅτι τὰ κητᾶλλα ἐπὶ τῶν δακτυλίων καὶ σφραγίδων συμβολικὰ χαράγματα, τὰ Χριστιανοῖς πρέποντα εἶναι: «πελειάς, ἡ ἰχθύς, ἡ ναῦς οὐρανοδρομοῦσα, ἡ λύρα μουσικὴ, ἡ ἄγκυρα ναυτικὴ, ἡ ἀλιεύων», ὑπομνήσκων ἡμῖν τοὺς ἀποστόλους καὶ τὰ παιδία τὰ ἐξ ὕδατος ἀποσπώμενα ⁽³⁾. Ἀλλὰ τὴν χρῆσιν τῶν συμβόλων πολὺ ἐντονώτερον καὶ πλουσιώτερον διαγράφουσιν αὐτὰ ταῦτα τὰ διασωθέντα τῆς ἀρχαίας τέχνης λείψανα. Χωρὶς τὴν ἀναφέρωμεν ἀκόμῃ τοὺς μεταγενεστέρως ἀναπτυχθέντας ἀγιογραφικοὺς μας συμβολισμούς, τὴν βυζαντινικωτάτην Ἑτοιμασίαν τοῦ Θρόνου,

(3) Κλήμ. Ἀλεξ. Παιδαγωγός Γ', 11. Migne 8, 633. Ἰβλ. καὶ ὅσα εἰς τὸ τέλος τοῦ Παιδαγωγοῦ ἐν τῷ πρὸς Χριστὸν ὕμνῳ του λέγει: «Σῶτερον Ἰησοῦ, ποιμήν, ἀροτὴρ, οἶαξ, στόμιον, πτερόν οὐράνιον, παναγοὺς ποιμένης ἀλιεῦ μερόπων, τῶν σφζομένων, πελάγους καλίας, ἰχθύς ἀγνοὺς κύματος ἐχθροῦ, γλυκερῇ ζωῇ θαλασζών ἡγοῦ προδᾶτων λογικῶν ποιμήν». Migne 8, 681.

τὸ Τετράμορφον, τὰς «ζῶων μορφὰς καὶ σχημάτων ἄλλων ἰδέας» (¹) δι' ὧν ἡ Νέα Μεγ. Ἐκκλησία τὴν τοῦ ἐδάφους θέαν ταῖς πολυμόρφοις ψηφῖσι διεμορφώθη, χωρὶς νὰ ἀναφέρωμεν τὸ βεβριθὲς ὁπώραις κέρας καὶ τοὺς ταλάρους καὶ τὰ φύλλα καὶ τὴν ἐξομένην ὄρνιθα καὶ τὴν περιδρομον ἄμπελον τῆς Ἰουστινιανείου ἀγ. Σοφίας (²), ἀλλὰ καὶ τὰς στροθοκαμήλους καὶ τοὺς ἀετοὺς καὶ τοὺς δελφίνας καὶ τοὺς κισσοὺς καὶ φοίνικας οἷτινες, κατὰ τὸν Ἀντωνιάδην, ἀπαντῶσιν ἐν τῇ διακοσμήσει τῆς, ἢ τὰ μυρία φυτικὰ καὶ ζωϊκὰ στολίσματα δι' ὧν καὶ εἰκονοστάσια καὶ ἄμβωνας καὶ δεσποτικὰ ἀφειδέστατα καθωραϊζει ἡ νεωτέρα μας ξυλογλυπτική, ἀρκούμεθα νὰ παραθέσωμεν ἐνταῦθα ἀλφαβητικῶς τὰ συνηθέστερα μόνον τῶν πρώτων ἐν κρύπταις, κοιμητηρίοις καὶ σαρκοφάγοις συμβόλων, ἅτινα καὶ τὰς χαραυγὰς τῆς Χριστιαν. Εἰκονογραφίας ἐσημείωσαν, ἐπιφυλασσόμενοι εὐθὺς ἀμέσως ν' ἀφιερῶσωμεν ἰδιαίτερον κεφάλαιον εἰς τὸν Σταυρόν, ὅστις τὸ κατ' ἐξοχὴν Χριστιανικὸν σύμβολον ὑπάρχει, τὸ φυτευθὲν μὲν ἐν Ἐδὲμ ὡς ξύλον τῆς ζωῆς κατὰ τοὺς ἐκκλησιαστικούς μας θρύλους, βλαστῆσαν δ' ἐπὶ τοῦ Κρανίου ὅπου εἶχε ταφῇ ὁ πρῶτος Ἀδάμ, μέλλον δὲ κατὰ τὰ τέλη τῶν αἰώνων νὰ προπορευθῇ ὡς λάβαρον ἐνώπιον τοῦ ἐρχομένου Κριτοῦ.

Α Ω Ὑπομινῆσκει τὸ τῆς Ἀποκαλ. κβ'. 13 «Ἐγὼ εἰμι τὸ Ἄλφα καὶ τὸ Ὠμέγα, ἀρχὴ καὶ τέλος, ὁ πρῶτος καὶ ὁ ἔσχατος». Ἀναφέρεται ἄρα εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν, οὗτινος τὴν ἀϊδιότητα καὶ θεότητα διατρανοῖ. Διὰ τοῦτο καὶ οὐχὶ σπανίως εὐρῆται κρεμáμενον ἢ ἄλλως συμπεπλεγμένον μετὰ τοῦ μονογράμματός Του: ΑΩ

ΑΓΚΥΡΑ, τὸ ἔμβλημα τῆς ἐλπίδος, ὑπομινῆσκει τὸ τῆς πρὸς Ἐδρ. ε', 19 ἥτοι τὴν ἀσφαλῆ τε καὶ βεβαίαν τῆς ψυχῆς ἄγκυραν. Καθ' οὓς χρόνους οἱ διωγμοὶ ἠπειλοῦν νὰ καταποντίσουν τὸ χειμαζόμενον σκάφος τῆς Ἐκκλησίας, ἢ εἰς

(¹) Φωτίου, Ἐκφρασις Νέας Ἐκκλησίας, Migne 102, 561.

(²) Π. Σιλεντιαρίου, Ἐκφρ. ἀγ. Σοφίας στίχ. 650 καὶ ἐξ. Migne 86, ii, 2144.

Θεὸν ἐλπὶς ἦτο τὸ μόνον τῶν Χριστιανῶν καταφύγιον. Τὴν ἄγκυραν ἀπαντῶμεν ἐπὶ ἐπιταφίων πλακῶν εἰς κοιμητήρια, ἢ ἐπὶ δακτυλίων εὔρηται δὲ ἢ μόνῃ, ἢ μετὰ τοῦ μυστικοῦ ἰχθύος συμπεπλεγμένη, ὁπότε ἡ ἔννοιά της εἶνε: «ἡ ἐλπὶς μου ἐν Χριστῷ». Ἡ ἄγκυρα διὰ τοῦ ἐπάνω μέρους της, τοῦ εἰς σταυρὸν ἀπολήγοντος, ἀνεπόλει καὶ τὸ ἀπολυτρωτικὸν σημεῖον.

ΑΜΝΟΣ εἶνε τὸ σύμβολον τοῦ ἀπὸ καταβολῆς κόσμου ἐσφαγμένου Ἀρνίου καὶ τοῦ τὰς ἁμαρτίας τοῦ κόσμου αἶρον-τος Ἀμνοῦ τοῦ Θεοῦ, οὗτινος τὸ ἀρχιερατικὸν καὶ ἐξιλαστικὸν διακονεῖ ὑποῦργημα, ποικιλοτρόπως ἐξεικονιζόμενος. Καὶ ἄλλοτε μὲν ὁ ἄμνος ἴσταται ἀφελῶς ὡσεὶ πρὸς σφαγὴν ἑτοιμος· ἄλλοτε φέρει ἐπὶ κεφαλῆς ἡγεμονικῶς τὸ μονόγραμμα τοῦ Χριστοῦ· καὶ ἄλλοτε, ὡς ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ Ἰουλίου Μπάσσου, παρίσταται ἐκτελῶν θαύματα, πλήττων τὴν ἀκρότομον πέτραν διὰ τῆς θαυματουργικῆς ράβδου, πολλαπλασιάζων τοὺς ἄρτους, ἐπιθέτων τὸν ἐμπρόσθιον πόδα ἐπὶ μικροτέρου ἀρνίου καὶ οἶονεὶ βαπτίζων αὐτό. Γνωστὸν ὅτι ἐπὶ μακρὸν ἐξεικονίζετο ὡς Ἀμνος καὶ ὁ Ἐσταυρωμένος ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ, μέχρις οὗ ἐξεκίνησεν ἡ γνώμη τῆς Πενθέκτης. Οὐ μόνον δὲ ὁ Ἰ. Χριστὸς ἐγράφετο ὡς ἄρνιον, ἀλλὰ καὶ οἱ ἀπόστολοι Αὐτοῦ ἔστιν ὅτε. Οὕτως ὑπάρχει ἀρχαία παράστασις, ὅπου ὁ Κύριος ἴσταται ἐπὶ βράχου, ἐξ οὗ τέσσαρες ποταμοὶ προρρέουν, δώδεκα δὲ πρόβατα ἔνθεν καὶ ἔνθεν Τὸν περικυκλοῦν. Μὴ λησμονῶμεν ἄλλως, ὅτι πρὸς πρόβατα ἐν μέσῳ λύκων παρωμοίασε τοὺς μαθητάς Του ὁ Κύριος. Ὅταν δὲ πρόβατα ἐκ δεξιῶν τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐρίφια ἐξ εὐωνύμων ζωγραφίζωνται, ἔχομεν ὑποτύπωσιν τῆς μελλούσης κρίσεως.

ΑΜΠΕΛΟΣ ἡ ἀρχαιοτέρα ἴσως τῶν παρὰ Χριστιανοῖς συμβολικῶν παραστάσεων, ἡ προσφιλεστὴ ἴσα τῇ τοῦ καλοῦ ποι-μένος, ἡ συνεχλεῖψασα μετ' αὐτοῦ καὶ μόνον ἐπὶ τῶν σημερινῶν ξυλογλύπτων μας εἰκονοστασίῳ ἐμφανιζομένη. Εἶνε τὸ ἔμβλημα, ὡς ἐρρέθη, τῆς Ἀληθινῆς Ἀμπέλου, βραδύτερον δὲ καὶ τῆς θ. Μεταλήψεως.

ΑΝΘΗ. Ἐν ὁ Παράδεισος εἶνε κήπος νοητός, τὰ ἄνθη εἶνε αἱ νοηταὶ τοῦ Παραδείσου χαρὰ καὶ ἀπολαύσεις. Διὰ τοῦτο καὶ ἐν πληθύνει καταστέφουσι τοὺς τάφους τῶν μαρτύρων, ἀλλαχοῦ μεμονωμένα, ἀλλαχοῦ εἰς στεφάνους καὶ ἀνθοδέσμας συνηνωμένα. Ἐν τῇ εἰσόδῳ τοῦ κοιμητηρίου τῆς ἀγ. Ἀγνῆς ζωγραφοῦνται ἐρωτιδεῖς, φέροντες ἐπ' ὤμων κάνιστρα πεπληρωμένα ἁνθέων, διὰ νὰ τὰ σκορπίσουν, οὕτως εἰπεῖν, ἐπὶ τῶν τάφων τῶν ἁγίων. Εἰδικώτερον ἢ δάφνη εἶνε τὸ ἔμβλημα τῆς μαρτυρικῆς δόξης, τὸ δὲ ἴον τῆς παρθενικῆς ἀγνότητος, ἐντεῦθεν καὶ παρέμεινεν εἰς τὰς βυζαντινὰς μας εἰκόνας προσφερόμενον ὑπὸ τοῦ ἀγγέλου τῇ Ἀειπαρθένῳ κατὰ τὸν Εὐαγγελισμόν. Τὸ ῥόδον, καίτοι βασιλεὺς τῶν ἁνθέων, δὲν ἀναφαίνεται, καθὼς τῇ Ἀφροδίτῃ ἀφιερωμένον· καὶ θὰ δεήσῃ νὰ παρέλθουν αἰῶνες διὰ νὰ τὸ εὕρωμεν ἐκχριστιανισμένον εἰς τὸ «Ῥόδον τὸ ἀμάραντον».

ἌΡΤΟΣ. Ὑπεμφαίνει βεβαίως καὶ οὗτος τὴν θ. Εὐχαριστίαν, καὶ μάλιστα δόξαεις αὐτὸς ὁ μυστικὸς ἰχθὺς φέρει ἄρτους ἐπὶ τῆς ράχεως. Τὸ δ' αὐτὸ ὑπαινίσσονται καὶ κόφινοι ἐπτὰ πλήρεις ἄρτων.

ἈΣΤΗΡ. Ἀστὴρ πρωῒνός καὶ μέγας ἀπεκλήθη ἐν τῇ Ἀποκαλ. κβ', 16 ὁ Ἰ. Χριστός. Ἀστέρες δὲ καλοῦνται καὶ αἱ ἐπτὰ ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ Ἐκκλησίαι, πρὸς τὰς ὁποίας ἡ Ἀποκάλυψις ἀπευθύνει τὰς νουθεσίας τῆς.

ΒΑΤΡΑΧΟΣ. Αἱ διάφοροι μεταμορφώσεις τοῦ βατράχου ἐν τῇ ἐξελίσσει καὶ ἀναπτύξει τοῦ ἐθεωρήθησαν παρὰ Χριστιανοῖς ὡς ἔμβλημα τῆς Χριστιανικῆς τελειώσεως ἀπὸ τῶν γηϊνῶν εἰς τὰ οὐράνια· καὶ οὕτω τὸ εἶδεχθὲς τοῦτο ζῶον ἐκόσμη οὐχὶ σπανίως χριστιαν. λυχνίας, ἵνα ἀνυφῶνῃ εἰς κρείττονας ἐλπίδας τὸν νοῦν τῶν ὡς ἐν λίμνῃ ἐν τῷ παρόντι κόσμῳ ἐγκλεισμένων πιστῶν.

ΕΛΛΙΑ. Δηλοῖ τὴν ἀθανασίαν διὰ τὸ ἀειθαλές. Ὑπὸ δὲ περιστερᾶς φερομένη, εἰκονίζει τὴν θ. εὐσπλαγχνίαν καὶ τὴν μεταξὺ γῆς καὶ οὐρανοῦ ἐπελθοῦσαν διαλλαγὴν καὶ εἰρηνοποίησιν.

ΕΛΛΦΟC, πίνουσα εἰς πηγὰς φανερώνει τοὺς ἐξ ἔθνῶν Χριστιανούς, τοὺς σπεύδοντας πρὸς τὰ νάματα τοῦ Εὐαγγελίου· ἐὰν δὲ παρ' αὐτὴν καὶ τὸ ἅγ. Ποτήριον, σημαίνεται ἡ δίψα τοῦ πιστοῦ πρὸς τὴν θ. Μετάληψιν.

ΙΧΘΥC. Ὁ ἰχθύς ὑπῆρξε τὸ δημοφιλέστερον καὶ συνηθέστερον σύμβολον τὸ ὑπεμφαίνον τὸν Χριστὸν κυρίως ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 2ου αἰῶνος μέχρι τέλους τοῦ 4ου, καθὼς ἤδη εἶδομεν καὶ ἄλλοῦ μὲν, ἐξαιρέτως δὲ εἰς τὴν σπουδαιοτάτην ἐπιγραφὴν τῆς Autun, ἐν ἣ πεντάκις ἀπαντᾷ ἡ λέξις, ἅπαξ μὲν ὡς ἀκροστιχίς, τετράκις δὲ εἰς τὸ κύριον σῶμα. Ἐξηγεῖται δὲ ἡ δημοτικότης του, πρῶτον μὲν ἐκ τοῦ ὅτι τὰ πέντε συστατικὰ τῆς λέξεως ἰχθύς γράμματα συμπέπτουν μὲ τὰ ἀρχικὰ γράμματα τῶν λέξεων Ἰησοῦς, Χριστός, Θεοῦ, Υἱός, Σωτήρ· καὶ ἀναπαρίστων λοιπὸν τὸν Ἀρχηγὸν καὶ Τελειωτὴν τῆς πίστεως ἐν ὅλῳ τῷ πληρώματι τῆς θεότητος· δεύτερον, διότι ἐμπεριεῖχεν ἡ λέξις ἀναγωγικὴν ἔννοιαν τοῦ μυστηρίου τῆς θ. Εὐχαριστίας· τρίτον, διότι ἐσυμβόλιζε τὸν βεβαπτισμένον· καὶ τέταρτον, διότι διὰ τοῦ συνδυασμοῦ τῆς μετὰ συμβόλων ἄλλων, κατῴρθου νὰ φέρῃ εἰς τὸν νοῦν πλῆθος ἄλλο ὑψηλῶν ἐννοιῶν. Καὶ ὅτι μὲν τὸ ΙΧΘΥC δηλοῖ τὸν Ἰ. Χριστόν, καὶ ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν ἐξάγεται, καὶ ἐξ ὧν ἀρχαῖοι πατέρες εἶπον· οἶον ὁ Ἀλεξανδρεὺς Κλήμης, ὁ εἰς τὸ τέλος τοῦ ὕμνου του τιτλοφορήσας τὸν Σωτῆρα «Ἰχθὺν δελεάζοντα τοὺς ἀγνοοῦς πρὸς τὴν γλυκερὰν ζωὴν»· καὶ ὁ Αὐγουστίνος, καθ' ὃν ὁ ὀπτηθεὶς ἰχθύς ἐστὶ Χριστὸς ὁ παθὼν: «Piscis assus, Christus est passus» (*). Ὅτι δὲ ὁ ἰχθύς ἐσυμβόλιζε καὶ τὴν θ. Εὐχαριστίαν, ἐξάγεται ἐκ παραστάσεως τῶν μέσων τοῦ 2ου αἰῶνος ἐν τῇ κρύπτῃ τῆς Δουσίνας, ὅπου ἰχθύς φέρει ἐπὶ τῆς ράχεως κάνιστρα μετ' οἴνου συνοδευόμενα. Περὶ ἐξ τοῦ ἰχθύος ὡς ὑπεμφαίνοντος, πρὸς τῷ Χριστῷ καὶ τὸν Χριστιανόν, τὸν καθ' ὁμοίωσιν Αὐτοῦ μορφωθέντα, ἀρκεῖ πρὸς μαρτυρίαν τὸ γνωστὸν τοῦ Τερτυλλιανοῦ λόγιον: «ἰχθύδια ἡμεῖς κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ ἡμετέρου

(*) *Augustin. Tract. CXXiii in Johan. Migne P.L. 35, 1966.*

ΙΧΘΥΟΣ ἐγεννήθημεν ἐν τῷ ὕδατι» (¹). Ἐντεῦθεν καὶ πολλὰι κολυμβῆθραι δι' ἰχθύων ἐκοσμοῦντο. Ἐκ τῶν μετὰ τοῦ ἰχθύος συμπλεγμάτων ἀναφέρομεν τὸν ἰχθύν μετὰ περιστερᾶς φερούσης κλάδον ἐλαίας, ὅπερ ἰσοδύναμον τῷ: εἰρήνη σοι ἐν Χριστῷ διὰ τοῦ ἁγ. Πνεύματος· καὶ τὸν ἰχθύν φέροντα ἐπὶ τῆς ράχεως πλοῖον, ὅπερ δηλοῖ τὸν Χριστόν, ὡς ἀρραγῇ θεμέλιον τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ συμβολισμὸς τοῦ ἰχθύος ἐξέλιπεν, ὅτε, τῆς πίστεως διὰ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου θριαμβευσάσης, δὲν ὑπῆρχε πλέον ἀνάγκη σημείων κρυπτογραφικῶν.

ΚΑΜΗΛΟΣ, ζῶον ἐν μεγάλῃ καρτερίᾳ καὶ ἀντοχῇ διαπορευόμενον τὰς ἐρήμους ἐν πολυημέροις ταξιδίοις, ἐθεωρήθη ὑπὸ τῶν ἐν Ἀνατολῇ Χριστιανῶν ὡς ἐπιτυχῶς παριστῶν τοὺς προσκυνητάς, τοὺς μακροτάτας καὶ κοπιωδεστάτας πεζοπορίας ἀναλαμβάνοντας πρὸς ἐπίσκεψιν τῶν τόπων, ὅπου ἔστησαν οἱ πόδες τοῦ Λυτρωτοῦ.

ΛΕΩΝ. Ἅτερον καὶ οὗτος ἔμβλημα τοῦ Κυρίου, ὃν ὁ πατριάρχης Ἰακώβ ἀπαθνήσκων «σύνυμνον λέοντος Ἰούδα» προσφήτευσεν. Ὁ λέων κοιμᾶται, κατὰ τὴν κοινολαΐτιδα πίστιν, ἔχων ἀνοικτοὺς τοὺς ὀφθαλμούς· παρμοίως καὶ ὁ Σωτὴρ, κεκλεισμένος ἐν τῷ τάφῳ, δὲν ὑπέστη δύσιν καὶ σκοτασμὸν θανάτου. Τὸ ἐπιβάλλον καὶ μεγαλοπρεπὲς ἔμβλημα τοῦ λέοντος διεφυλάχθη μέχρι τῆς σημερινῆς γλυπτικῆς μας, ὅπου λέοντες λαξευτοὶ οὐχὶ σπανίως ἀγρυπνοῦσιν ἔνθεν καὶ ἔνθεν τοῦ δεσποτικοῦ, καθάπερ τὸ πάλαι δώδεκα λέοντες τὸν θρόνον τοῦ Σολομῶντος ἐκύκλουν, βασιλεῖς τῶν τετροπόδων αὐτοὶ περιφρουροῦντες τὸν ἔνδοξον τοῦ Ἰσραὴλ βασιλέα (²).

ΛΥΡΑ εἰς τὰς χεῖρας τοῦ Ὁρφέως παριστᾷ τὴν ἐλκυστικὴν τοῦ Εὐαγγελίου δύναμιν.

ΟΙΚΟΣ. Δύο οἴκοι παραπλεύρως γραφόμενοι δηλοῦσι τὴν Βηθλεὲμ καὶ τὴν Ἱερουσαλήμ, τὴν γέννησιν καὶ τὸ πάθος τοῦ

(¹) *Tertullian* de Baptism· κερ. i. Migne P. L. 1, 1306: «Nos, pisciculi, secundum ΙΧΘΥΝ nostrum in aqua nascimur».

(²) Γ' Βασιλ. ι', 19—20.

Σωτήρος. Δηλοῦσι δὲ καὶ τοὺς ἀπὸ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ Ἐθνισμοῦ εἰς τὸν Χριστιανισμὸν προσελθόντας.

ΟΦΙΣ ἔχει διπλὴν ἐκδοχήν. Ἄλλοτε συμβολίζει τὴν δύναμιν τοῦ πονηροῦ καὶ ἄλλοτε ὑπαινίσσεται τὸν χαλκοῦν ὄφιν, ἢ, ἄλλως εἰπεῖν, τὸν ἐπὶ ξύλου κρεμασθέντα.

ΠΛΟΙΟΝ, πελαγοδρομοῦν ἐν μέσῳ κυμάτων ὑπεμφαίνει ἢ τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν, τὴν διὰ μέσου μόχθων κινουμένην πρὸς τὸν προορισμὸν τῆς ἢ τὴν οὐρανιοδρομοῦσαν Ἐκκλησίαν. Ὡς τοιοῦτο τὸ πλοῖον ἄλλοτε μὲν εἰκονίζεται σπεῦδον μὲ ἰστίαν κολπούμενα πρὸς τὸν φάρον τῆς σωτηρίας ἢ πρὸς τὸ μονόγραμμα τοῦ Χριστοῦ· ἄλλοτε δὲ φέρει ἐπὶ τοῦ ἰστοῦ πτηνόν, συμβολίζον τὸ ἄγ. Πνεῦμα, ὑπὸ τὰς ἐπιπνοίας τοῦ ὁποῖου κινεῖται. Πλατεῖαν καὶ λεπτομερῆ εἰκόνα τοῦ πλοίου, ὡς ὑποτυποῦντος τὴν ἐκκλησίαν καθ' ὅλα τῆς τὰ καθέκαστα, προέταξαν ὡς προμετωπίδα ἐν τῷ Πηδαλίῳ οἱ δύο σοφοί του μοναχοὶ ἐκδόται.

ΠΟΤΑΜΟΙ. Τέσσαρες ποταμοὶ ἐκβλύζοντες ἐκ πέτρας, ἐφ' ἧς ἴσταται ἐν ἀρχαιοτέροις μὲν χρόνοις τὸ Ἀρνίον, ἐν ὀλίγον δὲ μεταγενεστέροις ὁ Χριστός ὑπερφαίνουσι ἢ τοὺς τέσσαρας ποταμοὺς τῆς Ἑδέμ, ἢ τὰ τέσσαρα Εὐαγγέλια, ἐν οἷς αἱ Χριστιανικαὶ ψυχαὶ καταπαύουσιν τὴν δίψαν ὑπὸ τὴν μορφὴν, ὡς εἵπομεν, ἐλάφων.

ΠΤΗΝΑ. Πτηνὰ εὐρέθησαν γεγραμμένα ἐπὶ τοιχογραφιῶν καὶ σαρκοφάγων μὲ κλῶνα δάφνης εἰς τὸ ράμφος καὶ πτερυγίζοντα πρὸς τὰ ἄνω, ἵνα δηλώσουν τὴν πρὸς Θεὸν ἀπαιωρουμένην ψυχὴν, ἧς τὸ πολίτευμα ἐν οὐρανοῖς ὑπάρχει καὶ συμβουλεύσῃ τὴν πρὸς τὰ ἄνω ἀνάτασιν. Ἀλλὰ πτηνὰ παρίστανται ἔγκλειστα ἐν κλωβοῖς, ὡς ἢ ἐν τῇ χοῦ ἐγκάθειρτος ψυχῇ, ἢ πίνοντα εἰς πηγάς, τὰς τῶν ζωηρρῦτων ναμάτων τοῦ Εὐαγγελίου. Μερικώτερον ὁ ἀλέκτωρ συμβολίζει τὴν Χριστιαν. ἐγρήγορσιν· δύο δὲ ἀλέκτορες μαχόμενοι, τὴν πάλην κατὰ τῶν σαρκικῶν ἐπιθυμιῶν. Ἡ περιστερά, τοὺς μαθητὰς τοῦ Χριστοῦ, κατὰ τὸ «ἔσεσθε ἀκέραιοι ὡς αἱ περιστεραί», καὶ μάλιστα ὅταν ἔξ περιστερῶν ἐντεῦθεν καὶ ἔξ ἐντεῦθεν τοῦ Σταυροῦ ἴστανται· μόνον

βραδύτερον δηλοῖ καὶ τὸ ἁγ. Πνεῦμα. Ὁ ταῶς, μεμονωμένος μὲν καὶ διανοίγων τὸ μεγαλοπρεπὲς πτέρωμά του, σημαίνει τὴν τῶν σωμάτων ἀθανασίαν· πίνων δὲ ἐκ φιάλης, τὴν διὰ τῆς ἁγ. Μεταλήψεως ἀποκτωμένην νέαν ζωὴν, τὴν μεταποιοῦσαν τοὺς πιστοὺς εἰς ταῶνας, ὧν ἡ σὰρξ ἄφθαρτος ἐνομίζετο. Παρεμφερῇ πρὸς τὸν ταῶνα ὑπετύπου καὶ ὁ μυθολογούμενος φοῖνιξ, τὸ Ἀρχαϊκὸν ἐκεῖνο ὄρνεον, τὸ ἀναζῶν ἀπὸ τῆς τέφρας του, περὶ οὗ τόσα ἔγραψαν οἱ πρῶτοι ἀπολογηταί. Ὁ δὲ ἀετὸς σπανιώτατα εἰς τοὺς πρώτους χρόνους ἀπικνᾷ, ἅτε πρὸς τὰς σημαίας τῆς ἐθνικῆς Ρώμης συνεσχετισμένος. Εἰ δέ που φαίνεται, θὰ ὑπενθυμίζῃ ἴσως τὸ φαλμικὸν «ἀνακαινισθήσεται ὡς ἀετοῦ ἡ νεότης σου». Ἀναγράφεται δὲ μετέπειτα ὡς ἀετὸς μονοκέφαλος κατ' ἀρχὰς ἐπὶ τοῦ θυρεοῦ τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, μέχρις οὗ ἀπὸ τῶν Κομνηνῶν καὶ Παλαιολόγων καθίσταται δικέφαλος πρὸς δηλωσιν τῆς διπλῆς τοῦ Αὐτοκράτορος ιδιότητος, τῆς κοσμικῆς τε καὶ τῆς ἱερατικῆς, δι' ἣν δεφένσωρ ὀνομάζεται τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Πολιτείας.

ΤΡΙΓΩΝΟΝ. Τοῦτο συναντῶμεν σπανιώτατα, συνημμένον δὲ πάντοτε μετὰ τοῦ μονογράμματος τοῦ Χριστοῦ, πρὸς χαρακτηρισμὸν Αὐτοῦ ὡς τοῦ 6' προσώπου τῆς ἁγ. Τριάδος. Σήμερον ἐν τριγῶνῳ ἐγκλείομεν τὸν Ὁφθαλμὸν τοῦ Παντεπόπτου.

ΧΕΙΡ. Διὰ χειρὸς ἐξερχομένης τῶν νεφῶν ὑπεδηλώθη κατ' ἀρχὰς ὁ φύσει ἀπερίγραπτος Θεός (*).

ΚΕΦ. ΛΔ'.

Ο ΣΤΑΥΡΟΣ ΤΟ ΚΑΤ' ΕΞΟΧΗΝ ΣΥΜΒΟΛΟΝ

Μία τῶν ἰσχυροτέρων ἀποδείξεων τῆς θείας προελεύσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ εἶνε ἀναμφιβόλως καὶ ὁ Σταυρός. Ὁργανον

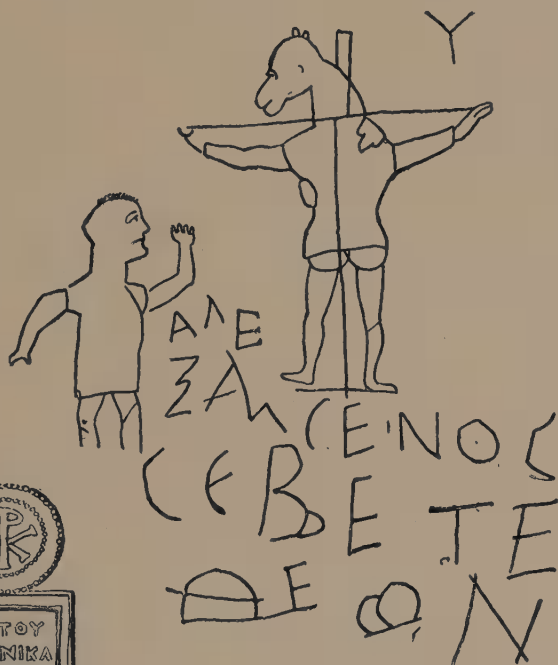
(*) Περὶ χριστ. συμβόλων μεταξὺ πλείστων ἄλλων ἔργων ἐπιθι καὶ R. Tyrwhitt, The Art Teaching of the Primitive Church, London, 1872.

14. 'Ο Σταυρὸς στήριγμά μου.

15. Τὸ θριαμβεύσαν 'Αρνίον.

16. 'Η περὶ Σταυροῦ εἰδωλολατρικὴ γελοιογραφία.

17. Τὸ Λάβαρον.

18. 'Ο Σταυρὸς πατάσων τὸν δράκοντα.

σκληρότατον καὶ ἀποτρόπαιον ἐν τοῖς μέχρι Χριστοῦ χρόνοις (¹), πάσσαλος ἀνασκολοπίσεως τῶν ἀτιμοτέρων κοινωνικῶν περιτριμμάτων, θανατικὴ ποινὴ εἰς ἣν ὑπεβάλλοντο τῶν κακοποιῶν οἱ προστυχότεροι, ἀπέβη καὶ ἐν τοῖς πρώτοις μὲν χρόνοις τῆς Ἑκκλησίας, ἀλλ' ἰδίως ἀπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ ἐντεῦθεν, τὸ ζωοποιὸν καὶ σωτήριον σύμβολον, ὅπερ τὸ ἔνσημον ἀπετέλεσε τῆς Χριστιαν. ζωῆς. Ὡς ἐκ θαύματος ἐπῆλθεν ἡ ἀλλοίωσις. Καὶ ἐνῷ προηγουμένως οἱ ἄνθρωποι ἐφρικίων καὶ εἰς τὸ ἀπλοῦν ἄκουσμά του, ἥδη ὁ Σταυρὸς ἀπαστράπτει λιθοκόλλητος ἐν τοῖς ἀνακτόροις τοῦ πρώτου Χριστιανοῦ βασιλέως, ἀναγράφεται ἐπὶ τοῦ θυρεοῦ τῶν στρατιωτῶν, σκιάζει τὰ Χριστιαν. λάβαρα, στολίζει τὴν δημοτικωτέραν ἐν τῇ παλαιᾷ Ρώμῃ ὁδὸν ἐπὶ τῇ κατατροπῶσει τοῦ Μαξεντίου καὶ ἀνυψοῦται μεταξὺ τῶν στηλῶν Ἑλένης καὶ Κωνσταντίνου ἐν τῷ ἵπποδρόμῳ ΚΠόλεως, φέρων πασιφανὲς τὸ ἐπίγραμμα: «Εἰς ἅγιος, εἰς Κύριος, Ἰησοῦς Χριστὸς εἰς δόξαν Θεοῦ Πατρός, ἀμήν» (²), καθὼς ἀργότερον ἐπὶ τοῦ ἐν τῷ Αὐγουστιαῶνι Κίονος θὰ ἀνυψωθῇ γιγαντιαίων διαστάσεων ὁ ἀνδριὰς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, κρατῶν σφαῖραν μετὰ Σταυροῦ καὶ πάλιν, πρὸς δῆλωσιν ὅτι «διὰ τὴν εἰς Χριστὸν πίστιν ἐγκρατῆς γέγονε τῆς γῆς» (³). Πῶς τὸ μυσαρὸν κατέστη τίμιον καὶ τὸ ἄτιμον προσεκυνήθη, ἐὰν μὴ ὁ σταυρωθεὶς ἦτο Θεός; Ἰδοὺ τὸ ἐπιχείρημα τοῦ χρυσοῦ πατρός:

Τὸ ἐπάρατον τοῦτο, τὸ ἀπευκτόν, τὸ τῆς ἐσχάτης τιμωρίας σύμβολον, νῦν γέγονε ποθεινὸν καὶ ἐπέραστον. Οὐδὲ γὰρ οὕτω στέφανος βασιλικὸς καλλωπίζει κεφαλὴν ὡς Σταυρός, παντὸς κόσμου τιμιώτερος ὢν. Καὶ ὁ ἅπαντες ἐπεφρίκεσαν πρώην, τούτου νῦν τὸ σχῆμα οὕτως ἐστὶν ἅπανσι περιμάχητον, ὡς πανταχοῦ τοῦτο εὐρίσκεσθαι, παρὰ ἄρχουσι, παρὰ ἀρχομένοις, παρὰ γυναιξί, παρὰ ἀνδράσι, παρὰ παρθένοις, παρὰ γεγαμημέναις, παρὰ δούλοις, παρὰ

(¹) «Crudelissimum et teterrimum....arbor infelix, infame lignum» ἐκλήθη παρὰ Κικέρωνι (pro Raberio, 3) ὁ σταυρός.

(²) Εὐσεβ. Ἑκκλ. Ἰστ. Θ', 9. Migne 20, 824. Βίος Κωνσταντίνου Α, 28—30 Γ' 49. Migne 20, 944 καὶ ἐξ. 1109.

(³) Γλυκάς, Χρον. ἐκδ. Βόννης, σ. 505.

ἐλευθέρους. Καὶ γὰρ συνεχῶς αὐτὸ ἅπαντες ἐγχαράττουσιν ἐπὶ τοῦ τῶν μελῶν ἡμῶν ἐπισημοτέρου μέρους, καὶ ὥσπερ ἐν στήλῃ ἐπὶ τοῦ μετώπου καθ' ἑκάστην ἡμέραν διατυπούμενον περιφέρουσιν. Οὗτος ἐν τῇ ἱ. Τραπέζῃ, οὗτος ἐν ταῖς τῶν ἱερέων χειροτονίαις, οὗτος πάλιν μετὰ τοῦ Σώματος τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ τὸ Μυστικὸν Δεῖπνον διαλάμπει. Τοῦτον πανταχοῦ χορεύοντα ἴδοι τις ἄν, ἐν οἰκίαις, ἐν ἀγοραῖς, ἐν ἐρημίαις, ἐν ὁδοῖς, ἐν ὄρεσιν, ἐν νάπαις, ἐν βουνοῖς, ἐν θαλάττῃ καὶ πλοίοις καὶ νήσοις, ἐν κλίναις, ἐν ἱματίοις, ἐν ὄπλοις καὶ ἐν παστάσιν, ἐν συμποσίοις, ἐν σκεύεσιν ἀργυροῖς, ἐν χρυσεῖς, ἐν μαργαρίταις, ἐν τοίχων γραφαῖς, ἐν σώμασιν ἀλόγων πολλὰ πεπονηκότων, ἐν σώμασιν ὑπὸ δαιμόνων πολιορκουμένων, ἐν πολέμοις, ἐν εἰρήνῃ, ἐν ἡμέραις, ἐν νυξίν, ἐν τρυφῶντων χορείαις, ἐν σκληραγωγουμένων φρατρίαις. Οὕτω περιμάχητον ἅπασι γέγονε τὸ θαυμαστὸν τοῦτο δῶρον, ἡ ἄφατος αὕτη χάρις. Οὐδεὶς αἰσχύνεται, οὐκ ἐγκαλύπτεται ἐννοῶν ὅτι θανάτου τοῦ ἐπαράτου τοῦτο σύμβολον, ἀλλὰ πάντες τούτῳ καλωπιζόμεθα μᾶλλον ἢ στεφάνοις καὶ διαδήμασι καὶ μυρίαις μαργαριτῶν περιβολαῖς (*).

Ἡ χρῆσις τοῦ σημείου τοῦ Σταυροῦ ὑπῆρξεν ἀνέκαθεν διπλῇ: σφραγιστήριος καὶ διακοσμητικῇ. Καὶ ἐν μὲν τῇ πρώτῃ ἀντικείμενα ἱερά, ἢ ὕδωρ ἁγιασμοῦ, ἢ τὸ τοῦ ἀνθρώπου μέτωπον πρὸ πάντων κατασφραγίζονται διὰ τῆς ἐπ' αὐτῶν σημειώσεως τοῦ τύπου τοῦ Σταυροῦ, ἐμμελῶς τῇ δεξιᾷ χειρὶ σχηματιζομένου. Ἐν δὲ τῇ δευτέρᾳ αὐτὸς οὗτος ὁ Σταυρὸς ἐνυλος γράφεται ἢ ζωγραφίζεται ἢ χαράσσεται ἢ κεντᾶται ἢ λαξεύεται ἢ ἐπιτίθεται ἐπὶ οἰκοδομῶν, σκευῶν, ἀμφίων, δακτυλίων, σημαιῶν, παρασῆμων, στεμμάτων. ἐγγράφων καὶ παντὸς ἐν γένει πράγματος, συνεχομένου κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον μὲ τὸν Χριστόν, διὰ τὴν ἀναδείξιν ἰδιοκτησίαν Αὐτοῦ.

Καὶ περὶ μὲν τῆς σφραγιστηρίου τοῦ Σταυροῦ χρήσεως ὀλίγα τινά, καὶ ταῦτα παρεκβατικῶς, θὰ ἀρκέσουν διὰ τὴν μαρτυρηθῆναι τὸ ἀρχαιοπρεπὲς τοῦ σεβασμίου τούτου ἔθους, ὅπερ ἀναπόσπαστον τυγχάνει μέχρι σήμερον ἀπὸ τῶν προσευχῶν ἡμῶν,

(*) Χρυσόστομ. πρὸς Ἰουδαίους καὶ Ἕλληνας, ὅτι ἐστὶ Θεὸς ὁ Χριστὸς § 9. Migne 48, 826.

τῶν τε κατ' ἰδίαν καὶ τῶν ἐν τῷ ναῷ. Περὶ ταύτης, ἐκτὸς τοῦ Χρυσεστόμου, οὐτινος τὴν μαρτυρίαν μόλις συνετύχομεν, ποιοῦνται μνείαν καὶ ἄλλοι. Οὕτω—διὰ νὰ προδῶμεν ὀπισθοβατικῶς—ὁ Δαμασκηνὸς ἀναφέρει, ὅτι ὁ τίμιος Σταυρὸς «σημεῖον ἡμῖν δέδοται ἐπὶ τοῦ μετώπου, ὃν τρόπον τῷ Ἰσραὴλ ἡ περιτομή· δι' αὐτοῦ γὰρ οἱ πιστοὶ τῶν ἀπίστων ἀποδιιστάμεθα καὶ γνωρίζομεθα. Οὗτος θυρεὸς καὶ ὄπλον καὶ τρόπαιον κατὰ τοῦ διαβόλου. Οὗτος σφραγίς, ἵνα μὴ θίγῃ ἡμῶν ὁ ὀλοθρευτὴς» ⁽⁵⁾. Πολὺ δὲ πρὸ τοῦ Δαμασκηνοῦ Ἐφραίμ ὁ Σύρος ἔγραφεν, ὅτι «ὁ Σταυρὸς τοῦ Κυρίου, ἐὰν σφραγισθῇ, λύει αὐτοῦ [δηλ. τοῦ Ἀντιχρίστου] πᾶσαν τὴν δύναμιν», ὅτι ἡ δεξιὰ εἶνε «ἡ σφραγίζουσα πάντα τὰ μέλη ἡμῶν» καὶ ὅτι «τὸ μέτωπον, ὥσπερ λυχνία, βαστάζει λύχνον φωτός, τὸ σημεῖον τοῦ Σωτήρος ἡμῶν ἐν τῷ ὕψει» ⁽⁶⁾. Κύριλλος δὲ ὁ Ἱεροσολύμων συνίστα τοῖς κατηχομένοις, ἵνα θαρραλέως σφραγίζωσι διὰ τοῦ «βασιλικοῦ σημείου» τὸ μέτωπον. «Μὴ τοίνυν ἐπαισχυνθῶμεν—ἔλεγεν—ὁμολογήσαι τὸν Ἑσταυρωμένον. Ἐπὶ μετώπου μετὰ παρρησίας δακτύλοις ἡ σφραγίς, καὶ ἐπὶ πάντων ὁ Σταυρὸς γενέσθω: ἐπὶ ἄρτων βιβρωσκομένων καὶ ἐπὶ ποτηρίων πινομένων· ἐν εἰσόδοις, ἐν ἐξόδοις· πρὸ τοῦ ὕπνου κοιταζομένοις καὶ διανισταμένοις· ὁδεύουσι καὶ ἡρεμοῦσι. Μέγα τὸ φυλακτήριον....σημεῖον πιστῶν καὶ φόβος δαιμόνων» ⁽⁷⁾. Εἰς δ' ἔτι ἀρχαιοτέρους χρόνους ὁ Τερτυλλιανὸς περὶ Σταυροῦ ἀνέφερεν: «Ἐν πάσῃ προόδῳ καὶ προαγωγῇ, ἐν πάσῃ εἰσόδῳ καὶ ἐξόδῳ, ἐν ἀμφιέσει καὶ ὑποδέσει, εἰς τὰ λουτρά καὶ εἰς τὰς τραπέζας, ὅταν μεταβαίνωμεν εἰς τὴν κλίνην καὶ ὅταν ἐπὶ τῶν ἐδωλίων καθήμεθα, ὅποιανδήποτε καὶ ἂν ἀναλαμβάνωμεν ἀσχολίαν, σφραγίζομεν τὸ μέτωπον διὰ τοῦ σημείου τοῦ Σταυροῦ» ⁽⁸⁾. Οὐδὲ πρέπει νὰ λησμονηθοῦν ἐνταῦθα οἱ λόγοι Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτου, ὅστις ἡλεεινολόγει τοὺς Χρι-

⁽⁵⁾ Δαμασκην. Ἔκδ. Ὁρθοδ. πίστ. Δ', 11. Migne 94, 1129.

⁽⁶⁾ Ἐφραίμ Σύρου, Περὶ Ἀντιχρίστου, Ὁξονία 1709, σελ. τζα'.

⁽⁷⁾ Κυρίλλ. Ἱεροσολ. Κατήχ. ΙΓ', 36. Migne 33, 816. Πρὸς καὶ Κατήχ. Δ', 14.

⁽⁸⁾ Tertullian. De corona militis κεφ. 3. Migne P. L. 2, 99.

στιανούς τῶν ἡμερῶν του ἐπὶ τῇ λόγῳ ὅτι, καίτοι «σφζομένου τοῦ ὅπλου Διοπετοῦς, ὃ κατέπεμψεν ὁ μέγας Ζεὺς», ἐν τούτοις αὐτοὶ «τοῦτο προσκυνεῖν ἀφέντες καὶ σέβεσθαι, τὸ τοῦ Σταυροῦ προσεκύνουν ξύλον, εἰκόνας αὐτοῦ σκιαγραφοῦντες ἐν τῇ μετώπῳ καὶ πρὸ τῶν οἰκημάτων γράφοντες» ⁽⁹⁾. Περὶ τῆς σφραγιστηρίου χρήσεως τοῦ Σταυροῦ προκειμένου, ἃς σημειωθῇ καὶ τοῦτο: ὅτι πρωταρχικὸς τύπος τῆς σημειώσεως τοῦ Σταυροῦ ἦτο ὁ μονοδάκτυλος, ὃν εἶτα διεδέχθη ὁ διδάκτυλος, μεθ' ὃν ἠκολούθησεν ὁ σήμερον ἐν χρήσει τριδάκτυλος, ὁ νεώτατος ὅλων τῶν τύπων καὶ ἐντεῦθεν δι' οὐκ ὀλίγης ἀλληγορίας ἡρτυμένος. Ἐπειδὴ δέ, ὅταν οἱ Ἕλληνες μετέδιδον τὸν Χριστιανισμόν εἰς τοὺς Ρώσους, ὁ τρίτος τρόπος δὲν εἶχεν ἀκόμη ἀναφανῆ, διὰ τοῦτο μέχρι σήμερον οἱ ἐν Ρωσίᾳ Ρασκολνίκοι, ἡγουν Παλαιόπιστοι, οὐχὶ διὰ τῶν τριῶν, ἀλλὰ διὰ τῶν δύο δακτύλων κάμνουν τὸν σταυρόν των ⁽¹⁰⁾.

Περὶ δὲ τῆς διακοσμητικῆς τοῦ Σταυροῦ χρήσεως, τῆς κυρίως ἐνδιαφερούσης τὸ παρὸν κεφάλαιον, σημειοῦμεν ὅτι δὲν ὑπάρχει μέρος τοῦ Χριστιαν. ναοῦ, εἴτε μικρόν, εἴτε μέγα, ὅπου νὰ μὴ ἀπαντᾷ αὕτη. Καὶ ὁ λόγος εἶνε εὐδής. Ὁ Σταυρὸς εἶνε τὸ σύμβολον τῆς Ἀπολυτρώσεως, ἥτις αὐτὴν τὴν ψυχὴν ἀποτελεῖ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Εἶνε τὸ «σιγνόχριστον». Εἶνε τὸ «σημεῖον», ὡς τὸ ἀπεκάλει ὁ Κλήμης ⁽¹¹⁾. Εἶνε τὸ Εὐαγγέλιον εἰς ἐν καὶ μόνον ψηφίον συνοφισθὲν καὶ στενογραφηθέν. Εἶνε ἡ ἐπιτομὴ τῆς θείας ἀγάπης, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπιτομὴ τῶν ἡμετέρων καθηκόντων, ἀπαιτούντων σταύρωσιν τοῦ ἐν ἡμῖν παλαιοῦ ἀνθρώπου καὶ πλήρη ἀνακαίνισιν ζωῆς. Ὁ Σταυρὸς, εἰπὲν ὁ αἰμίνηστος Στουρτζας,

Ὁ Σταυρὸς τυγχάνει ἡ ἀναπαράστασις τῆς ἀνθρωπίνης οἰκοδομῆς. Τὸ βασανιστήριον τοῦτο ὄργανον φαίνεται ὡς νὰ κατε-

⁽⁹⁾ Παρὰ Κυρίλλῳ Ἀλεξ. κατὰ Ἰουλιανὸν 5', Migne 76, 796—7.

⁽¹⁰⁾ Ὅρα Γρηγορ. Παταμιχαῖλ βιβλιοκρισίαν τοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον «Ὁ Πατριάρχης Νίκων καὶ ὁ τσάρος Ἀλέξιος» ἔργον τοῦ Ν. Θ. Κάπτερεφ, ἐν Ἑκκλ. Φάρφ Ἀλεξανδρείας τόμ. Θ. σ. 506.

⁽¹¹⁾ Κλήμ. Ἀλεξ. Στρωματεῖς Ζ', 12. Migne 9, 509.

σκευάσθη ἐπίτηδες διὰ τὸν ἄνθρωπον, οὐτινος καὶ τὴν ἀθλιότητα καὶ τὸ μεγαλεῖον συμβολικῶς ὑπεμφαίνει. Ὁρθίος ὑψῶν κυριαρχικῶς τὸ μέτωπον ὑπὲρ τὸ περιβάλλον· ἀπλῶν τὰς χεῖρας ὥσει θέλων νὰ ἐναγκαλισθῇ τὸ ἀπέραντον διάστημα, οὐτινος βασιλεὺς παρουσιάζεται· καρφόνων τοὺς πόδας εἰς τὴν κοιλάδα ταύτην τῶν δακρύων· τὴν κεφαλὴν ἔχων ἐστεμμένην μὲ ἀκάνθας, ἔμβλημα τῶν καρδιοβόρων τηκεδόνων, τῶν μέχρι τάφου παρακολουθουσῶν αὐτόν· *ecce homo*· ἰδοὺ ὁ ἄνθρωπος· ἰδοὺ ἡ ἐπὶ γῆς λατρευτὴ στάσις τοῦ Θεανθρώπου.... Ὅσῳ πλέον τις μελετᾷ τὸν Σταυρόν, τόσῳ πλέον πείθεται ὅτι οὐχὶ ἄλλως, ἀλλὰ μόνον διὰ τοῦ μαρτυρίου τούτου θὰ ἡδύνατο ὁ Ἰ. Χριστὸς νὰ σκιαγραφῇ ἐν ἑαυτῷ ὅλας τὰς ἀνθρωπίνας ἀθλιότητας καὶ πτώσεις, νὰ τὰς ἐξαγνίσῃ καὶ τὰς ἐξαγοράσῃ, ἀνακεφαλαιῶν οὕτως τὸ ἀνθρώπινον γένος εἰς ἓν σύνολον ⁽¹²⁾.

Ὁ νοῦς τῶν ἀρχαίων Χριστιανῶν, εἰς οὓς δὲν εἶχεν ἀκόμη ἡ συνήθεια μεταβάλλει τὰς μεγάλας ἀληθείας εἰς κοινούς καὶ τετριμμένους τύπους, ἦτο τόσον πλημμυρισμένος ἀπὸ τὸ ὄργανον τῆς Ἀπολυτρώσεως, ὥστε τὸν Σταυρόν διέβλεπον, ὅχι πλέον εἰς τὴν ράβδον τοῦ Ἰακῶβ καὶ τὸν ὀπτηθέντα πασχάλιον ἄμνόν καὶ τὴν Μωσαϊκὴν ράβδον καὶ τὸ ξύλον τὸ γλυκάναν τὰ ὕδατα τοῦ Μερρὰν καὶ τὸν χαλκοῦν ὄφιν καὶ τὰς σταυροτύπως ἀνυψωθείσας χεῖρας τοῦ Μωϋσέως ἐν τῷ ἀγῶνι κατὰ τοῦ Ἀμαλὴκ καὶ τὴν κρίσιν τῶν φλιῶν δι' αἵματος πρὸς προφύλαξιν ἀπὸ τὸν ἐξολοθρευτὴν καὶ τὰς ἄλλας ἐκείνας ἁγιογραφικὰς προτυπώσεις, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὰ ἔτι τὰ καθημερινὰ τῆς ζωῆς συμβάντα. Ἐντεῦθεν καὶ ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυς Ἰουστίνος ἔγραφεν, ὅτι «θάλασσα μὲν οὐ τέμνεται, ἦν μὴ τοῦτο τὸ τρόπαιον, ὃ καλεῖται ἰστίον, ἐν τῇ νηϊ σῶον μείνῃ· γῆ δὲ οὐκ ἄροῦται ἄνευ αὐτοῦ· σκαπανεῖς δὲ τὴν ἐργασίαν οὐ ποιοῦνται οὐδὲ θανατοῦργοι ὁμοίως, εἰμὴ διὰ τῶν τὸ σχῆμα τοῦτο ἐχόντων ἐργαλεῶν· τὸ δὲ ἀνθρώπινον σχῆμα οὐδενὶ ἄλλῳ τῶν ἀλόγων ζώων διαφέρει, ἢ τῷ ὀρθόν τε εἶναι καὶ ἔκτασιν χειρῶν ἔχειν.... τὰ δὲ παρ' ὑμῖν [τοῖς ἐθνικοῖς δηλ.] σύμβολα τὴν τοῦ σχήματος

⁽¹²⁾ A. Stourdza, *Considérations sur la doctrine et l'esprit de l'Église Orthodoxe*, Stuttgart 1816, σ. 56.

τούτου δύναμιν δηλοῖ, λέγω δὴ τὰ τῶν βηξίλλων καὶ τῶν τροπαίων» (13). Ἄλλ' ἂν ἐκείνων ἡ θερμουργὸς διάνοια τὸν Σταυρὸν ἐφαντάζετο παντοῦ, καὶ ἔβλεπε σταυρὸν εἰς τὸ κολπούμενον ἱστίον, καὶ σταυρὸν εἰς τὴν κωπηλατουμένην λέμβον, καὶ σταυρὸν εἰς τὰ στηνόμενα τρόπαια, καὶ σταυρὸν εἰς τὸν προσευχόμενον ἢ κολυμβῶντα ἄνθρωπον, καὶ σταυρὸν εἰς τὸ ἱπτάμενον πτηνόν, καὶ σταυρὸν εἰς τὰ τέσσαρα σημεῖα τοῦ ὀρίζοντος, καὶ σταυρὸν εἰς τὸ ἄροτρον, καὶ σταυρὸν εἰς τὸν σχηματισμὸν τοῦ ἄνθους, καὶ ὅπου δῆποτε τῆς γῆς σταυρόν, οὐχ ἦττον καὶ ἡ Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ ἄνω ἕως κάτω διὰ σταυρῶν, καὶ τούτων πραγματικῶν, εἶνε πεπληρωμένη.

Ἐν τῇ εἰσόδῳ τοῦ ναοῦ ὁ Σταυρός. Ἐπὶ τῶν τάφων ὁ Σταυρός. Ἐπὶ τοῦ κωδωνοστασίου ὁ Σταυρός. Ἐπὶ τῶν θυροφύλλων ὁ Σταυρός. Ἐπὶ τοῦ κουβουκλίου τοῦ δεσποτικοῦ θρόνου ὁ Σταυρός. Ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ εἰκονοστασίου ὁ Σταυρός, εἴτε μόνος, εἴτε καὶ μετὰ τῶν συμβόλων τοῦ πάθους. Ἐπὶ τῶν βηλοθύρων ὁ Σταυρός. Ἐπὶ τοῦ κιθωρίου ὁ Σταυρός. Ἐπὶ τοῦ παρατραπέζιου ὁ Σταυρός. Παραπλεύρως τῆς ἀγ. Τραπεζῆς καὶ «ὅπισθεν τοῦ θυσιαστηρίου αὐτοῦ ἐξ ἀνατολῶν, τὸ εὐλογημένον ὄργανον τῆς θυσίας, ὁ θεῖος ἵσταται Σταυρός, τετραμερῆς ὢν διὰ τὸν ἐν αὐτῷ προσπαγέντα, τὰ τε ἄνω καὶ τὰ κάτω καὶ τὰ σύμπαντα πεποιηκότα τε καὶ συνέχοντα» (14). Ἐπὶ τῆς ἀγίας ἐνδυτῆς κεντητὸς ὁ Σταυρός. Ἐπὶ τῶν λοιπῶν ἀμφιασμάτων, στολῶν καὶ παραπετασμάτων ὁ Σταυρός. Ἀρχιτεκτονικὸν σχέδιον καὶ τρόπον τινὰ θεμέλιον τοῦ ναοῦ ὡς τὰ πολλά, ὁ Σταυρός. Στεφάνωμα δὲ κατὰ γενικὸν κανόνα, ὑπερτέλλον τοῦ ἐπηρμένου θύλου καὶ ὡς ἀστὴρ καθοδηγοῦν τὰ βήματα τῶν πιστῶν πρὸς τὴν μετὰ τοῦ Θεοῦ συνάντησιν, εἶνε καὶ πάλιν ὁ Σταυρός ὁ ἐρυσίπτολις.

Κ^ο εἰς θόλους ὑψηλῶν ναῶν, ἐγγίζων πρὸς τὰ νέφη,
ὡς ἄστρον στερεώματος τὴν οἰκουμένην στέφει.

(13) Ἰουστίνου Α' Ἀπολογ. § 55. Migne 6,412. Πρὸς. καὶ Tertullian. Apologet. § 16. Migne P. L. 1, 424—5.

(14) Συμεῶν Θεσσαλ. Migne 155, 341.

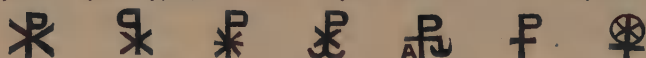
Πόσα δάκρυα δὲν ἔχουσιν οἱ προπάτορές μας, ὅταν περὶ τὸ 1550, ἐπὶ τῆς πατριαρχείας Διονυσίου τοῦ Β' «ἐκατέβασαν τὸν Σταυρὸν διὰ ἔρισμοῦ τοῦ πασιᾶ, ἀπάνωθεν ἀπὸ τὸν ναὸν τῆς Παμμακαρίστου τοῦ πατριαρχείου, ὅπου ἦτο ἐπάνω ἀπὸ τὸ καμπανάριον καὶ ἐφαίνετο ἀπὸ μακρόθεν στερεᾶς καὶ θαλάσσης, καὶ ἐγνώριζε πᾶς Χριστιανὸς τὸ πατριαρχεῖον, ἔταν ἤθελεν ἰδεῖ τὸν Σταυρὸν»! (1^α) Ἐὰν δὲ ὑπάρχη ἐξαίρεσις τις ἔνθα ἀπαγορεύεται ἡ ἀναγραφὴ τοῦ ζωοποιῦ σημείου, ἡ ἐξαίρεσις αὕτη εἶνε, κατὰ τὸ 73ον κανόνα τῆς Πενθέκτης, τὸ ἔδαφος, «ὡς ἂν μὴ τῇ τῶν βαδίζόντων καταπατήσῃ τὸ τῆς νίκης ἡμῖν τρόπαιον ἐξυβρίζοιτο». Ἐξαιρουμένου ὅμως τοῦ ἐδάφους, πᾶσα ἡ ἄλλη ἐκκλησία καὶ ἐν τῷ συνόλῳ καὶ εἰς τὰ μέρη τῆς ἁς ἀνακηρύξῃ τὴν θείαν ἀγάπην, τὴν κορυφωθείσαν ἐπὶ τοῦ Εὐλίου.

Τὴν ἀρχαιότητα τοῦ διακοσμητικοῦ Σταυροῦ ἀνακηρύσσουσιν πλείστα ὅσα ἀρχαῖα μνημεῖα. Καὶ ἄλλοτε μὲν ὁ Σταυρὸς ἀπαντᾷ ἐν αὐτοῖς συγκεχυμένος καὶ ἀόριστος, ὡς ἐπὶ τῶν ἄρτων, τῶν ἀπεικονιζομένων ἐπὶ σαρκοφάγου τῆς ἐν Ρώμῃ κατακόμβης τῆς ἀγ. Πρισκίλλης, ἢ ὑπὸ τὸ δυσδιάκριτον σχῆμα σβάστικας ἢ σπειρομαϊάνδρου , ὅπερ ἐν χρήσει ὑπάρχον ἐν τῇ τότε ὑφαντικῇ, κάλλιστα τὴν προσοχὴν τῶν ἐθνικῶν θὰ διέφευγεν (1^α), ἢ ἐν συνδυασμῷ μετὰ τῆς ἀγκύρας τῆς τὸ ἄνω μέρος εἶνε σταυρωτόν· καὶ τὰ παραδείγματα ταῦτα εἶνε τὰ πάντων ἀρχαιότερα, ἅτε μὴ ὀλοσχερῶς γυμνοῦντα εἰς τὰ ὅμματα τῶν θεωμένων ὄργανον ὅπερ παρὰ τοῖς ἔξω θεωρεῖται εἰσέτι ἄτιμον. Ἀλλοτε δὲ πάλιν ὁ Σταυρὸς ἀναπεπταμένος παρουσιάζεται ἢ σὺν κεραίαις ἵσαις, ὅστις καὶ Ἑλληνικὸς ὑπὸ τῶν ἐν τῇ Δύσει ὀνομάζεται , ἢ ὀρθίος ὁ καὶ καλούμενος Λατινικὸς , ἢ ἀντεστραμμένος ὁ καὶ καλούμενος τοῦ

(1^α) Πατριαρχικὴ ΚΠόλεις Ἱστορία, ἐκδ. Βόννης, σ. 178.

(1^α) Παρόμοιοι σταυροὶ ἦσαν ἐν χρήσει καὶ παρὰ τῇ Βυζαντινῇ ὑφαντικῇ, καλούμενοι γ α μ ἄ δ ι α, ὡς ἐκ τῶν τεσσάρων Γάμμα, ἐξ ὧν ἀπηρτίζοντο.

ἀγ. Πέτρου , ἡ χιαστὸς ὁ καὶ καλούμενος τοῦ ἀγ. Ἀνδρέου , ἡ ἐν σχήματι τοῦ ὁ καὶ καλούμενος τοῦ ἀγ. Ἀντωνίου , ἡ μετὰ δύο ἐγκαρσίων γραμμῶν ὁ καὶ καλούμενος Βυζαντινὸς , ἡ μετὰ τριῶν ἐγκαρσίων γραμμῶν ὅφ' ὃν γνωρίζεται ὁ τοῦ Πάπα Σταυρὸς , ἡ μετὰ τοῦ ἀρχικοῦ γράμματος τοῦ Χριστοῦ συνεπτυγμένος καὶ οὕτως ἀποτελῶν μετ' αὐτοῦ ἀστέρα ὁκτῶ ἀκτίνων , τὸν ὁποῖον ὁ ἡμέτερος Λαμπάκης συνήθιζε νὰ ὀνομάζῃ «μυστικὸν ἀστέρα τῆς Ἀποκαλύψεως» ⁽¹⁷⁾. ἡ παρουσιάζεται ἀποτελῶν διαφόρους συνδυασμοὺς μὲ τὸ μονόγραμμα τοῦ Χριστοῦ καὶ ἄλλα σύμβολα οἷον:

Ἔστι δ' ὅτε ὁ Σταυρὸς περικυκλοῦται ἀπὸ τὰ γράμματα, τὰ ὑπενθυμίζοντα εἰς ἡμᾶς τὸ ὄραμα τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ οὕτως ἔχομεν τὴν σημερινήν μας προσφορικὴν σφραγίδα

IC	XC
NI	KA

 σύμπλεγμα καὶ ἐπὶ μαρμάρων καὶ ἐπὶ ὑπερθύρων καὶ ἐπὶ ἄλλων ἀντικειμένων ἀπαντῶν· ἡ στολίζεται μὲ δάφνας καὶ μὲ κρίνους μεγαλοπρεπέστατος· ἡ συντροφεύεται μὲ λέοντας ἢ ταῶνας ἢ ἀετοὺς ἔνθεν καὶ ἔνθεν περὶ αὐτὸν περιμαζευμένους καὶ πρὸς αὐτὸν προσβλέποντας ἡμέρως, ἵνα δηλωθοῦν τὰ πάθη, τὰ ἐξημερούμενα ὑπὸ τὴν καθαγιαστικὴν δύναμιν τοῦ Σταυροῦ· καὶ περιστεραὶ δέ, μία ἐκ τοῦ ἐνὸς καὶ ἄλλη ἐκ τοῦ ἄλλου μέρους παρίστανται ἀτενίζουσαι πρὸς τὸ σημεῖον τῆς σωτηρίας, οἷον εἰ ἀπ' αὐτοῦ ἀπεκδεχόμεναι τὴν ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τῶν κακῶν, ἅτινα ἐκφράζει ὄφεις ⁽¹⁸⁾.

Περὶ τὸν νὰ εἴπωμεν ὅτι ἐκ τῶν ἄνωθι παρατεθέντων σχη-

⁽¹⁷⁾ Γ. Λαμπάκη, Οἱ ἐπτὰ ἀστέρες τῆς Ἀποκαλύψεως, Ἀθήναι 1909, σ. 29.

⁽¹⁸⁾ Περὶ Σταυροῦ καὶ τῶν ποικίλων αὐτοῦ σχημάτων καὶ συνδυασμῶν ὄρα: *Didron*, Christian Iconography, translated and completed by Margaret Stokes, London 1886 τόμ. Α', 367 καὶ ἐξ.—*T. Edward Hulme*, Symbolism in Christian Art, London 1891, σ. 73 καὶ ἐξ.—*Persy Dearmer*, «Christ in art» § 3, ἀρθρ. ἐν *Hastings* Christ. Dictionary.—*I. Lyndy*, Monumental Christianity, New York 1876, σ. 10—16 καὶ 249—254 κλπ. κλπ.

19—20. Δύο εικόνες ἐκ τοῦ Μηνολογίου Βασιλείου, ὧν ἡ μὲν
 α' παριστᾷ τὴν Ὑψωσιν τοῦ Σταυροῦ ἀπὸ τοῦ ἀρχαῖκου ἄμβωνος,
 ἡ δὲ β' λιτανεῖαν μετὰ Σταυροῦ, περὶ ἧς πρβλ. σ. 246.

μάτων οὔτε ὁ κοινὸς ἢ Λατινικὸς καλούμενος Σταυρός, οὔτε ὁ σὺν κεραίας ἴσαις, οὔτε ὁ χιαστός, οὔτε ὁ ἀνεστραμμένος, οὔτε ὁ ἐν μορφῇ τοῖς πλησιάζουσι πρὸς τὴν ἀλήθειαν, ἀλλ' ὁ σὺν διπλαῖς ἐγκαρσίαις γραμμαῖς τ. ἔ. ὁ Βυζαντινὸς Σταυρός, ὃν καὶ ἀλλαχοῦ μὲν πολλαχοῦ ἀπαντῶμεν, πρὸς δ' ἔτι καὶ εἰς τὰ νομίσματα τῶν αὐτοκρατόρων Θεοφίλου, Μιχαήλ τοῦ μεθύσου, Θεοδώρας, Βασιλείου τοῦ Μακεδόνος, Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, Ρωμανοῦ τοῦ Δεκαπηνού, Ρωμανοῦ τοῦ παιδίου, Νικηφόρου τοῦ Φωκᾶ, Ἰωάννου τοῦ Τζιμισκῆ, Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου καὶ Κωνσταντίνου, Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου, Ρωμανοῦ τοῦ Διογένους, Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ, Ἰωάννου τοῦ Κομνηνοῦ, Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ, Ἀνδρονίκου τοῦ Κομνηνοῦ, Ἰσακίου τοῦ Ἀγγέλου, Μουρτζούφλου, Μιχαήλ τοῦ Παλαιολόγου, Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου τοῦ πρεσβυτέρου, Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου τοῦ νεωτέρου, Ἰωάννου Ε' τοῦ Παλαιολόγου, Μανουὴλ τοῦ Παλαιολόγου καὶ Ἰωάννου Ζ' τοῦ Παλαιολόγου· πρὸς δ' ἔτι καὶ ἐπὶ τῶν νομισμάτων τοῦ κράτους Νικαίας ⁽¹⁹⁾. Ὅτι, παρεκτὸς τῆς μεγαλειτέρας ἐγκαρσίου κεραίας, δεὸν νὰ προστίθεται ὑπερθεὶς αὐτῆς ἄλλη μικροτέρα τῆς διὰ τὸν τίτλον, δι' ὃν ὁ συνήθως ὑπὸ τῶν ζωγράφων τιθέμενος ἐλικοειδὴς χάρτης δὲν εἶνε ἀρκετός, ἀποδεικνύεται τὸ μὲν ἀπὸ τὸ τρίγωνισον τῆς ἐπιγραφῆς περιεχόμενον, ὅπερ ἀπῆται πολὺν χῶρον, τὸ δὲ ἀπὸ τὰ ὑπὸ τοῦ Σωκράτους γραφέντα «εὗρητο καὶ ἡ τοῦ Πιλάτου σανίς, ἐν ᾗ βασιλέα τῶν Ἰουδαίων τὸν σταυρωθέντα Χριστὸν προσγράφων ἐν διαφόροις γράμμασιν ἐκήρυττε ⁽²⁰⁾». Ὅτι δὲ ἰσχύει λεχθὲν περὶ τοῦ Βυζαντινοῦ Σταυροῦ ὡς συμφωνοτέρου πρὸς τὴν πραγματικότητα, τοῦτ' αὐτὸ ἰσχύει πολλῷ μᾶλλον καὶ περὶ τοῦ σὺν τριπλαῖς ἐγκαρσίαις κεραφαῖς, ὅστις πρὸς τῇ σανίδι τοῦ τίτλου φέρει πᾶν προσφυῶς καὶ τὸ ὑποπόδιον ὡς ὑποβάσταγμα τοῦ σώματος.

Ἡ ὕλη, ἐξ ἧς κατασκευάζονται οἱ Σταυροί, εἶνε παντοειδής. Μαρμαρίνους ἢ πετρίνους Σταυροὺς θέτομεν ἐπὶ τῶν

⁽¹⁹⁾ Εὐγενίου Ἀντωνιάδου, Ἑκφρασις ἀγ. Σοφίας τόμ. Β' σ. 150 - 1.

⁽²⁰⁾ Σωκράτ. Ἑκκλ. Ἰστ. Α', 17. Migne 67, 117.

τάφων. Σιδηροῦς ἢ ἐπιχρῦσους ἐπὶ τῶν θόλων. Ὅρειχαλκίνοις, ὡς τὰ πολλά, εἰς τὰ θυρόφυλλα. Ἀργυροῦς ἢ χρυσοῦς κατασκευάζομεν τοὺς Σταυροὺς τοῦ ἁγιασμοῦ, τῆς εὐλογίας καὶ τῆς λιτανείας. Λιθοκολλήτους τοὺς ἐγκολπίους ἢ ἐπιστηθίους. Ἐξ ἐλεφαντόδοντος εἶνε ὁ Ἐσταυρωμένος καὶ δι' ἁδαμάντων καὶ σαπφείρων περικοσμεῖται· ὁ ἐφ' οὗ φέρεται Σταυρὸς τῆς Μονῆς Ἐηροποτάμου, ὅστις λέγεται ὅτι ἀνῆκέ ποτε εἰς τὴν αὐτοκράτειραν Πουλχερίαν (414-453). Ἀπ' ἐναντίας. Σταυρὸς ἐξ εὐτελεστάτης ὕλης σφύζεται ἐν τῷ ἐν Τυφλίδι ναῷ τῆς Σιών, ὁ Σταυρὸς, ὡς πιστεύουσιν, δι' οὗ ἐξεχριστιάνισεν ἡ ἁγία ἱεραπόστολος Νίνα ἢ Νουνία τῆς Ἰβηρας. Ἀποτελεῖται ἐκ δύο τεμαχίων ἀμπελοκλήματος, τὰ ὁποῖα εἰς σχῆμα Σταυροῦ συνέδεσε μὲ τὰς τρίχας τῆς κόμης τῆς κεφαλῆς αὐτῆς ἡ ἁγία γυνή. Ἄλλ' ἡ κυριωτέρα ὕλη εἶνε βεβαίως τὸ ξύλον, ὅπερ σύμφωνον καὶ πρὸς τὸ ἀρχέτυπον. Κατὰ τινὰ ἀρχαίαν παράδοσιν, ἐν τῇ «κοιλάδι τοῦ Σταυροῦ» παρὰ τὰ Ἱεροσόλυμα, ὅπου καὶ ἡ Μονὴ τοῦ Σταυροῦ, ὁ Λῶτ ἐφύτευσε τὸ τρισύνθετον δένδρον ἐκ κυπαρίσσου, κέδρου καὶ πεύκης, ἐξ οὗ μετὰ αἰῶνας ὅλους κατεσκευάσθη ὁ Σταυρὸς τοῦ Σωτῆρος, καθ' ὃ καὶ ὁ Ἡσαΐας ξ', 13 προεφήτευσεν: «Καὶ ἡ δόξα τοῦ Λιβάνου πρὸς σὲ ἥξει ἐν κυπαρίσσῳ καὶ πεύκῃ καὶ κέδρῳ ἅμα, δοξάσαι τὸν τόπον τὸν ἁγίόν σου», τῆς δὲ παραδόσεως ταύτης ὑπαινιγμοὺς εὐρίσκει τις εἰς τινὰ τροπάρια Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ ⁽⁸¹⁾. ἐντεῦθεν δὲ εἰς Βυζαντινὴν τινὰ ἐπιγραφὴν εὔρομεν τὸν Σταυρὸν ἐπονομαζόμενον τριδενδρίαν. Οἱ Δυτικοὶ ἐν τούτοις ἀρέσκονται νὰ νομίζουν ὅτι ὅχι ἐκ τριῶν, ἀλλ' ἐκ τεσσάρων δένδρων συναπηρτίσθη ὁ ἀρχικὸς Σταυρός: ἐκ ξύλου κέδρου ἐσχηματίσθη τὸ ὑποπόδιον· ἐκ ξύλου κυπαρίσσου τὸ ὀρθιον μέρος· ἐκ ξύλου φοίνικος τὸ ἐγκάρσιον καὶ ἐκ ξύλου ἐλαίας ἡ ἐπιγραφή. Ὅθεν τὸ παρ' αὐτοῖς δίστιχον:

Pes crucis est cedrus; corpus tenet alta cupressus;

Palma manus retinet; titulo laetatur oliva.

(81) Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Ἡ ἱερὰ Μονὴ τοῦ Σταυροῦ, ἐν Νέᾳ Σιών Ἱεροσολύμων τόμ. Β' σ. 556.

ΚΕΦ. ΛΕ'.

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΙ ΤΥΠΟΙ

Τὸ ἀξίωμα τῆς Φυσιοκρατικῆς σχολῆς «ἡ τέχνη διὰ τὴν τέχνην», (καθ' ὃ οἰαδήποτε ἀντικείμενα, μηδ' αὐτῶν τῶν μάλ-
λον ἀσέμνων ἐξαιρουμένων, δικαιοῦνται νὰ ζωγραφίζωνται,
ἀρκεῖ νὰ τέρπουν τοὺς ὀφθαλμοὺς), οὐδέποτε ὑπῆρξεν ἀσπαστὸν
εἰς τὸν καλῶς ἐννοούμενον Χριστιανισμόν, ὅστις σύνθημά του
«ἡ τέχνη διὰ τὴν ψυχὴν» ἀπὸ τῆς πρώτης ἐμφανίσεώς του
προέβαλε. Ὅχι μόνον ἐν τῷ πλήρει τῆς Ἀγιογραφίας ὀργα-
σμῷ οἱ Ὁρθόδοξοι ἐστιγματίσαν τὸν αὐτοκράτορα Θεόφιλον
(829-842) διὰ τὸ ὅτι ἐπ' αὐτοῦ καὶ δι' αὐτοῦ «καθηροῦντο
μὲν κατὰ πᾶσαν ἐκκλησίαν αἱ θεῖαι μορφαί, θηρία δὲ καὶ
θρῖνιθες ἀντὶ τούτων ἀνεστηλοῦντο καὶ ἐνεγράφοντο, τὴν θηρι-
ώδη καὶ ἀνδραποδῶδη τούτου διάνοιαν ἐξελέγχοντα» (¹). ὅχι
μόνον ὁ δσος ἀβδᾶς Νεῖλος (+ 440) ἐν τῇ πρὸς τὸν Ὀλυμ-
πιδῶρον ἀπαντήσει του ἀπεκάλει «νηπιῶδες καὶ βρεφοπρεπὲς»
τὸ «θήρας ζῶων παντοίας τοὺς τοίχους [τοῦ ναοῦ] πλήσαι τοὺς
τε ἐκ δεξιῶν, τοὺς τε ἐξ εὐωνύμων, ὥστε βλέπεσθαι κατὰ μὲν
τὴν χέρσον ἐκτεινόμενα λίνα καὶ λαγῶους καὶ δορκάδας καὶ τὰ
ἐξῆς φεύγοντα ζῶα....κατὰ δὲ τὴν θάλατταν χαλῶμενα δίκτυα
καὶ πᾶν γένος ἰχθύων ἁλιευόμενα καὶ εἰς τὴν ξηρὰν ἐξαγόμενα
χερσὶν ἁλιευτικαῖς» (²). ἀλλὰ καὶ ἀπ' αὐτῶν τῶν πρώτων τῆς
Ἀγιογραφίας βημάτων, ἐν αὐταῖς ἔτι ταῖς κατακόμβαις, ὅποτε
ἡ Χριστιαν. τέχνη ἤρθρονε τὰ πρῶτά της ψελίσματα, ὁ νοῦς
τοῦ Χριστιανοῦ ζωγράφου εἰθίζετο εἰς τὸ νὰ ἐκλέγῃ ἐκ τῆς
ἐμπολιτευομένης Διακοσμητικῆς τὰ κράτιστα καὶ ταῦτα δι'
ἀναγωγικῆς ἐννοίας νὰ περιβάλλῃ, οὐχὶ σταθμεύων καὶ ἀποθαυμά-
ζων αὐτὰς καθ' ἑαυτὰς τὰς ἀπὸ τῶν φυτῶν καὶ ζῶων ἐξεικονί-

(¹) Θεοφάνους Συνέχεια, Migne 109, 113.

(²) Ἀββᾶ Νεῖλου Ἐπιστ. ξα', βελίου Δ'. Migne 79, 577. Ἡ ἐπιστολὴ διὰ
τὴν σπουδαιότητά της ἀνεγνώσθη καὶ ἐν τῇ δ' συνεδρίᾳ τῆς Ζ' Οἰκουμ. Συνόδου.

σεις ὡς ἐποίει ὁ Θεόφιλος καὶ ὁ Ὀλυμπιόδωρος, ἀλλὰ δημιουργῶν δι' αὐτῶν τὸ κρυπτογραφικὸν ἀλφάβητον τῶν συμβολισμῶν του, δι' ὧν ὡς δι' ὀχημάτων ἀπὸ τῶν αἰσθητῶν θὰ ἀνύψου τὴν διάνοιαν εἰς τὰ ὑπεραισθητά.

Ἄλλ' ἡ γέννησις καὶ ἀνάπτυξις τῶν συμβόλων ὑπῆρξε τὸ πρῶτον ἀπλῶς βῆμα τῆς ἐκχριστιανίσεως τῆς τέχνης, μεθ' ὃ— ἐν τισι δὲ καὶ ταῦτοχρόνως μὲ τὸ ὁποῖον,—ὡς μία γενναιοτέρα πρόοδος, οἱ τύποι ἐπηκολούθησαν. Οἱ τύποι, ὧν τὰ πρωτόλεια ἀνάγονται μέχρι τῆς 2ας ἑκατονταετηρίδος, μάρτυς τὸ συγκοιμητήριον (cubiculum) τοῦ ἁγ. Καλλίστου, οὗτινος συμβολικαί τε καὶ τυπικαὶ παραστάσεις εἶνε σύγχρονοι καὶ τὸν αὐτὸν καλλιτεχνικὸν χρωστήρα προδίδουσιν, οἱ τύποι, λέγω, διαφέρουν τῶν συμβόλων κατὰ τοῦτο: ὅτι, ἐνῶ τὰ τελευταῖα λαμβάνονται ἐξ ἀπλῶν καὶ συνήθων ἀντικειμένων ἐκ τοῦ ἀνοργάνου, φυτικῷ ἢ ζωϊκοῦ κόσμου, οἱ πρῶτοι εὐρύνονται εἰς ὁλοκλήρους πολλάκις σκηναὶς καὶ ἀνθρώπινα συμπλέγματα. Ἐνέχουν ἐν τούτοις καὶ οἱ τύποι ὡς τὰ σύμβολα τὴν ἀναγωγὴν καὶ ἀναγράφονται ὅχι δι' αὐτὰ ταῦτα τὰ ἀναγραφόμενα, ἀλλὰ δι' ἄλλας πνευματικωτέρας ἐννοίας, εἰς ἃς ταῦτα ἐπέχουν θέσιν ἀναβάθρας. Διότι ὁ νοῦς δὲν πρέπει τέρμα του νὰ κάμῃ τὰ σχήματα, τὰ χρώματα, τὴν αἰσθητικὴν τῶν πραγμάτων ὄψιν εἰδωλογατρικῇ καὶ θεοφιλικῇ καὶ ὀλυμπιόδωρικῇ τῇ τρόπῳ. Ἀνάγκη νὰ τανύσῃ τὰς πτέρυγας, νὰ τεθῇ εἰς κίνησιν καὶ νὰ παιδαγωγηθῇ διὰ τοῦ καλοῦ εἰς τὸν Θεόν.

Κατὰ τὸ δεύτερον λοιπὸν στάδιον τῆς Ἀγιογραφίας ἡ ἁγ. Βίβλος ἀνοίγεται εἰς τὸν Χριστιανὸν τεχνίτην καὶ αὐτὸς δύναται νὰ ἀντλή ἔμπνευσις ἐξ αὐτῆς ἐξεικονίζων τοὺς διακεκριμένους ἥρωάς της, ἀντὶ νὰ προστρέχῃ εἰς ἀγκύρας, ἀλέκτορας, πλοῖα, κρίνους καὶ τὰ παρόμοια. Ἡ ἐξεικόνισις ἐν τούτοις πασῶν ἀδιακρίτως τῶν ἀγιογραφικῶν σκηνῶν καὶ προσωπικοτήτων τῇ εἶνε ἀκόμη ἀπηγορευμένη· καὶ μόνον ὁ στενὸς κύκλος ἐκεῖνων τῇ ἐπιτρέπεται, ἐν αἷς ἡ Χριστιαν. συνειδήσις ἐνεῖδε τὰς σκιας καὶ προτυπώσεις τῶν μεγάλων τοῦ Εὐαγγελίου μυστηρίων καὶ

ἀληθειῶν. Ἴδου διατὶ ἐν τῇ πρώτῃ τέχνῃ αἱ ἀπὸ τῆς Παλαιᾶς καὶ πρὸ πάντων αἱ ἀπὸ τῆς Καινῆς Διαθήκης εἰκόνες εἶνε ἄγαν μεμετρημέναι, ἐπαναλαμβάνονται δὲ πάλιν καὶ πάλιν αἱ αὐταί. Ἴδου διατὶ εἰς μόνας τὰς κατακόμβας τῆς Ρώμης ὁ μὲν Μωϋσῆς πατάσων τὸν βράχον ἀπαντᾷ 68 φορὰς ἵνα τὸ Βάπτισμα ὑποδηλωθῇ, ἡ δὲ θρέψις τῶν πεντακισχιλίων ἀπαντᾷ 28 φορὰς ἵνα ἡ Εὐχαριστία ὑποτυπωθῇ, ὁ δὲ Καλὸς Πειμὴν ἀπαντᾷ ὑπὲρ τὰς 110 φορὰς, ἵνα τὸ ἀπολυτρωτικὸν ἔργον τῆς Ἑνσαρκώσεως ἐξαρθῇ. Καὶ οὐ μόνον τὰ πρὸς ἐξεικόνισιν ἀγιογραφικὰ ἀντικείμενα ἐκλεκτικῶς ἐκ τῶν Γραφῶν λαμβάνονται, ἀλλὰ καὶ ὁ τρόπος τῆς τεχνικῆς ἐκτελέσεώς των προδίδει συχνάκις τὸν ἀναγωγικόν των χαρακτήρα. Ἐγένετο ἤδη λόγος περὶ τοῦ κήτους τοῦ Ἰωᾶ, παρεμφεροῦς μᾶλλον πρὸς θαλάσσιον δράκοντα, ὑπαινισσόμενον τὸν ἀρχέκαιον ὄφιν. Ἄλλ' ἰδοὺ καὶ ὁ Νῶε ἐν τῇ κιβωτῇ. Πᾶς τις, ἀκούων κιβωτόν, περιέμενε νὰ ἰδῇ τεράστιόν τι ὠροφωμένον πλοῖον, ὅμοιον μ' ἐκεῖνο, ὅπερ χιλιάδας καὶ μυριάδας ζώων ἐφιλοξένησε. Καὶ ὅμως ἀτενίσσατε εἰς τὴν εἰκόνα ταύτην, τὴν τόσον πανάρχαιον, ὅσον σχεδὸν καὶ ὁ Χριστιανισμός. Ἡ κιβωτὸς ἐνταῦθα ζωγραφίζεται στενωτάτῃ ὥς κιβώτιον, ὅπου μόλις χωρεῖ ὁ Νῶε. Διατί; Διὰ νὰ δηλωθῇ δι' αὐτῆς ἡ Χριστιαν. κολυμβήθρα, τῆς ὁποίας «ἀντίτυπον» ἐστάθη ἡ σωστικὴ κιβωτός, κατὰ τὴν θεολογίαν τοῦ ἀποστ. Πέτρου ^(*). Καὶ ὁ τοιοῦτος τρόπος τοῦ κρίνειν ἡδύνατο ἴσως νὰ ἐφαρμοσθῇ καὶ ἐπὶ ἄλλων προτυπωτικῶν σκηνῶν.

Αἱ προτυπωτικαὶ παραστάσεις, αἱ ἀπὸ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἀντληθεῖσαι εἶνε: Ὁ Ἄβελ προσφέρων πρόβατον καὶ ὁ Μελχισεδὲκ ἄρτον, τύπος τῆς Θ. Εὐχαριστίας. Ὁ Νῶε ἐν τῇ κιβωτῇ διάσφζόμενος, τύπος τοῦ πιστοῦ, τοῦ διὰ τοῦ Βαπτίσματος ἀπολυτρουμένου. Ὁ Ἀβραάμ θυσιάζων τὸν Ἰσαάκ, τύπος τοῦ σωτηρίου πάθους, ὅπου ὁ Θεὸς τὸν Υἱὸν Αὐτοῦ τὸν μονογενῆ ἔδωκεν. Ὁ Ἰωσήφ πωλούμενος ὑπὸ τῶν ἀδελφῶν του, τύπος τῆς ὑπὸ τοῦ Ἰούδα προδοσίας τοῦ Κυρίου. Ὁ Μωϋσῆς

(*) Α' Πέτρ. γ', 21.

λύων τὰ σανδάλιά του πρὸ τῆς βάρου, τύπος τοῦ Χριστιανοῦ, τοῦ ἀποθέτοντος τὰς γηΐνας μερίμνας ἐν καιρῷ τῆς προσευχῆς. Ὁ Μωϋσῆς πατάσων τὸν βράχον, τύπος τῶν δωρεῶν, τῶν ἀπὸ τῆς κολυμβήθρας προχεομένων. Ὁ Μωϋσῆς δεχόμενος τὰς δύο πλάκας ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, παρισταμένου δι' ἀπλῆς χειρὸς προκυπτούσης ἀπὸ τῶν νεφῶν, τύπος τῆς ψυχῆς, τῆς τὸν Θ. νόμον ἐνστερνίζομένης. Ἡ διάβασις τῆς Ἐρυθρᾶς, τύπος τοῦ Βαπτίσματος καὶ πάλιν ⁽⁴⁾. Τὸ μάννα, τύπος τοῦ ἐξ οὐρανῶν κατελθόντος Ἄρτου τῆς Ζωῆς ⁽⁵⁾. Ὁ πολύτλας Ἰώβ, τύπος τῶν τὴν θείαν ἀντίληψιν ἀραρότως ἀπεκδεχομένων εἰς τοὺς διωγμούς των. Ὁ Δαβὶδ σφενδονίζων, τύπος τοῦ Χριστιανοῦ μαχητοῦ, τοῦ πρὸς τὰς δυνάμεις τῆς πονηρίας ἀντιπαλαίοντος. Ὁ Ἥλιου ἀναλαμβάνομενος ἐφ' ἄρματος, τύπος τῶν ἐν νεφέλαις ἀρπαγγομένων κατὰ τὰ τέλη τῶν αἰώνων πρὸς συνάντησιν τοῦ Κυρίου. Ἡ ἀναζωογόνησις τῶν ξηρῶν ὁστῶν τῆς ὑπερφυοῦς προφητείας τοῦ Ἰεζεκιήλ, τύπος τῆς μελλούσης τῶν νεκρῶν παλιγγενεσίας. Ὁ Δανιὴλ ἐν τῇ λάκκῳ τῶν λεόντων, τύπος τῶν ἐν τῇ Ρωμαϊκῇ κολοσσαίῳ εἰς τὰ ἄγρια θηρία ριπτομένων ἀγίων. Οἱ τρεῖς παῖδες ἐν τῇ καμίνῳ, τύπος τῶν μαρτύρων, τῶν ἐν πυρὶ δαπανωμένων καὶ ἐν ὕμνοις ἀνταλλασσόντων τὰ πρόσκαιρα μὲ τὰ αἰώνια. Ὁ Ἰωνᾶς ἐν τῇ κοιλίᾳ τοῦ κήτους, τύπος τοῦ Χριστοῦ, τοῦ τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ ἀναστάντος κατὰ τὰς Γραφάς. Ὁ Τωβίας χειραγωγούμενος ὑπὸ τοῦ ἀγγέλου ἢ κρατῶν τὸν ἰχθύν, δι' οὗ τὸ πονηρὸν πνεῦμα ἀπήλασε, τύπος τοῦ Χριστιανοῦ, τοῦ ὑπὸ φύλακος ἀγγέλου καθοδηγούμενου καὶ διὰ τοῦ μυστικοῦ ἰχθύος φυγαδεύοντος τὴν ἁμαρτίαν. Ἡ σεμνὴ Σωσάννα ἐν μέσῳ τῶν δύο κακοήθων γερόντων προσευχομένη εἴτε ὑπὸ μορφὴν γυναικός, εἴτε ὑπὸ μορφὴν ἀρνίου ἐν μέσῳ λύκων ὡς ἐν τῇ κοιμητηρίῳ τοῦ Πραιτεξτάτου, τύπος τῆς ἀγίας νύμφης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, καθ' ἣς πολλὰ Ἰουδαϊσμός τε καὶ Ἑθνισμός ἐμηχανεύθησαν. Παρατηρήθη ἤδη, ὅτι αἱ ἄνωθι παρα-

(4) Α' Κορ. ι', 1—3.

(5) Ἰωάν. ε', 31—35.

στάσεις δὲν ἐλήφθησαν μόνον ἐκ τῶν πρωτοκανονικῶν βιβλίων τῆς Παλ. Διαθήκης, ἀλλὰ τινες ἐξ αὐτῶν καὶ ἐκ τῶν δευτεροκανονικῶν ⁽⁶⁾, ἅτινα ὁ ἀρχαῖος Χριστιανισμὸς μετὰ σεβασμοῦ περιέβαλλε καὶ τὰ ὁποῖα μολαταῦτα οἱ σημερινοὶ Προτεστάνται «ἀπόκρυφα» ὀνομάζουσι καὶ ἀπὸ τοῦ κανόνος τῶν Γραφῶν ἀποκόπτουν.

Οἱ δὲ ἐκ τῶν Καινῆς Διαθήκης ἐμπνευσθέντες τύποι τυγχάνουν ἔτι ὀλιγαριθμότεροι, ἐπειδὴ αὕτη μᾶλλον ἐφαρμογὴ παλαιότερων προτυπώσεων ὑπάρχει παρὰ δημιουργία καινῶν παραπομπῶν. Ὑπάρχουν ἐν τούτοις καὶ ἐνταῦθα εἰκόνες τινές, αἵτινες ἠδύναντο νὰ καταστοῦν εἰς τὰ ὄμματα τῶν πιστῶν τηλεκόπια μακρυνότερων θεωριῶν καὶ αἱ εἰκόνες αὗται εἶνε: Ἡ προσκύνησις τῶν μάγων, τύπος τῶν εἰς τὸν Χριστιανισμὸν προσερχομένων ἐθνικῶν, ὧν πρωτόλεια καὶ πρωτοκάρπια οἱ μάγοι ἐκεῖνοι ἐγένοντο. Ἡ ἐν Κανᾶ μεταστοιχείωσις τοῦ ὕδατος εἰς οἶνον, τύπος τῆς Θ. Μεταλήψεως, ἐν ᾗ ὁ ἄρτος καὶ ὁ οἶνος εἰς Σῶμα καὶ Αἷμα Χριστοῦ μεταποιοῦνται ⁽⁷⁾. Ἡ θαυμαστὴ διὰ τῶν πέντε ἄρτων θρέψις τῶν πεντακισχιλίων, τύπος τῆς διὰ τῆς Δεσποτικῆς Σαρκὸς ὑπερφυοῦς θρέψεως τῶν ψυχῶν. Ὁ παραλυτικὸς αἶρων τὸν κράββατον, τύπος τῶν διὰ τῆς μετανοίας εἰς νέαν ζωὴν ἀνορθευμένων. Ἡ ἔγερσις τοῦ Λαζάρου, τύπος τῆς μελλούσης ἀναστάσεως τῶν νεκρῶν. Αἱ λαμπαδηφοροῦσαι παρθένοι, τύπος τῆς ψυχικῆς προετοιμασίας. Ἡ βαΐοφόρος, τύπος τῆς μελλούσης δόξης τοῦ Βασιλέως τῶν ὅλων. Ὁ καλὸς Ποιμὴν τέλος, τύπος τοῦ Ἀρχιποίμενος Χριστοῦ, τοῦ σπεύδοντος πρὸς ἀναζήτησιν τοῦ ἀπολωλότες, τοῦ τὴν ψυχὴν Αὐτοῦ τιθέντος ὑπὲρ τῶν προβάτων, τοῦ εἰς τοὺς Χριστιανοὺς ἀναπολοῦντος τὰ παρήγορα ψαλμικὰ λόγια: «Κύριος ποιμαίνει με καὶ οὐδὲν με ὑστερήσει· εἰς τόπον χλόης ἐκεῖ μὲ κατεσκήγησε». Ἡ τελευταία

⁽⁶⁾ Σπυριδ. Παπαγεωργίου, Εἰσαγωγή εἰς Παλ. Διαθήκην, Ἀλεξάνδρεια 1910, σ. 206.

⁽⁷⁾ Πρβλ. τὰ παρὰ Κυρίλλῳ Ἱεροσ. «Τὸ ὕδωρ ποτε εἰς οἶνον μεταδέδληкен, οἰκεῖον αἵματι, ἐν Κανᾷ τῆς Γαλιλαίας· καὶ οὐκ ἀξιόπιστός ἐστιν οἶνον μεταβαλὼν εἰς Αἷμα;» Κατήχ. Μυσταγ. Δ', 2. Migne 33, 1097,

παράστασις ἦτο διὰ τοὺς πρώτους ἀγίους ὅ,τι προσφιλές, ὑπῆρξε δ' ἡ ἀρχαιστάτη πασῶν τῶν ἀλληγορικῶν ἀγιογραφιῶν, ὑπερπηδῶσα καὶ αὐτὸν τὸν 2ον αἰῶνα, κατὰ τινας. Ἡ εἰκὼν τοῦ Ποιμένος ἐχρησίμευσε κυρίως ὡς ἀντίδοτον κατὰ τῶν ἀπελπισίαν ἀποσταζουσῶν Μοντανιστικῶν ἰδεῶν καὶ ἐνεθάρρυνε πρὸς ἐπιστροφὴν τοὺς πλανηθέντας. Ἀνάλογος πρὸς τὴν σημασίαν τῆς εἰκόνης ἦτο καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτέλεσεως. Καὶ ἄλλοτε μὲν ὁ Ποιμὴν παριστάνεται μετὰ καλαύροπος, βραχὺ ἱμάτιον ἐνδεδυμένος καὶ φέρων ἐπ' ὤμων τὸ ἀπολωλός, πότε ἡρέμα ἐπ' αὐτοῦ ἀναπαυόμενον καὶ πότε μετὰ δυσκολίας συγκρατούμενον. Ἄλλοτε δὲ παριστάνεται ὡς ἐπιστηριζόμενος κατὰκοπος ἐπὶ τῆς ράβδου ἢ φέρων τὴν κλασικὴν σύριγγα, σύμβολον τῆς τᾶς καρδίας καθηδυνούσης Θ. χάριτος. Μερικὰς φορὰς ἡ εἰκὼν εὐρύνεται. Ὅχι πλέον ἐν πρόβατον, ἀλλὰ πολλὰ μαζὶ ζωγραφίζονται νεμόμενα εἰς καταρρύτους καὶ καταφύτους πεδιάδας καὶ ἀνυψοῦντα φιλοστόργως τὰ ὄμματα πρὸς τὸν ἐν μέσῳ αὐτῶν καὶ ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ ἐπακουμβῶντα Κύριον, ὡς συμβαίνει εἰς ψηφοθέτημα τοῦ ἐκκλησιδίου τῆς Γάλλας Πλακιδίας. Ἐν δὲ τῇ Κυρηναϊκῇ τῆς Ἀφρικῆς, ὅπου ἀνευρέθησαν αἱ ἀρχαιότεραι εἰκόνες τῆς Ἀνατολῆς, ὁ Ποιμὴν ἔχει τὴν κεφαλὴν ἐστεφανωμένην διὰ φύλλων, προσδιδόντων εἰς αὐτὸν πολλὴν χάριν, ἐνῶ δὲ φέρει ἐν πρόβατον ἐπὶ τῶν ὤμων, ἕξ ἕτερα δεξιόθεν καὶ ἀριστερόθεν τὸν περικυκλοῦν καὶ προσβλέπουν πρὸς αὐτόν, ἐκτὸς ἐνός. Ἐκ τοῦ Εὐσεβίου μαθαίνομεν ὅτι ὁ Μ. Κωνσταντῖνος ἐπὶ τῶν ἐν τῷ φόρῳ κρηνῶν τῆς νέας του πρωτευούσης ἔστησε καὶ «τὰ τοῦ Καλοῦ Ποιμένος σύμβολα» (8). Ἄλλ' ἴσως τὸ παράδειγμα τοῦτο εἶνε τὸ τελευταῖον, διότι ἡ εὐαγγελικωτάτη καὶ μεστή σωτηρίων ἐννοιῶν εἰκὼν δὲν ἐπιζῇ δυστυχῶς πέραν τοῦ 4ου αἰῶνος.

Τὸ ἰσχυρότερον ἐπιχείρημα τῆς ἀρχαίας Ἀπολογητικῆς ἦτο νὰ δείξῃ πῶς ὅλη ἡ προχριστιανικὴ σκέψις ἦτο σκιώδης προπαιδεῖα καὶ προπαρασκευὴ τῆς ἐπιφανείας τοῦ Λόγου καὶ πῶς,

(8) Εὐσεβ. Βίος Κωνσταντίνου Γ', 49. Migne 20, 1109.

κατὰ τὴν τοῦ Αὐγουστίνου γνωστὴν ἔκφρασιν, συμπτύσσεται μὲν λεληθότως ἐν τῇ Παλ. Διαθήκῃ ἢ Καινῇ, ἐκδιπλοῦται δὲ ἀναπεπταμένως ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ ἢ Παλαιά (°). Τὸ δὲ ἐπιχείρημα τοῦτο ἄριστα ὑγκειοποιήθη ἡ Ζωγραφικὴ τέχνη, ὅτε πλέον ἢ ἅπαξ ἀνέγραφε τὰς προτυπωτικὰς εἰκόνας τῆς· οἷον ὅταν τὰς προρρηθείσας ἀνωθι προτυπώσεις ἐπὶ τῶν τοίχων τῶν κοιμητηρίων τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας ἔγραφεν· ἢ ὅταν Παυλῖνος ὁ Νώλης ἐκόσμει τὰς δύο βασιλικὰς τοῦ πατρωνός του ἀγίου Φιλίππος οὕτως, ὥστε αἱ τοιχογραφίαι τῆς μιᾶς βασιλικῆς, αἱ ληφθεῖσαι ἀπὸ τῆς Παλ. Διαθήκης, νὰ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰς τοιχογραφίας τῆς ἄλλης βασιλικῆς, τὰς ἀπὸ τῆς Καινῆς Διαθήκης ληφθείσας (1°). ἢ ὅταν ἐν ἄλλῃ βασιλικῇ ὁ πάπας Ἰωάννης ἐξεικόνιζεν ἀπὸ τοῦ ἐνὸς μὲν μέρους τὴν ἐκ τοῦ Παραδείσου ἔξωσιν τῶν πρωτοπλάστων, ἀπὸ δὲ τοῦ ἄλλου τὴν εἰς τὸν Παράδεισον εἰσοδὸν τοῦ μετανοήσαντος ληστοῦ, καθ' ὃ οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ Πάπα διεβεβαίουν τὴν Ζ' Οἰκουμεν. Σύνοδον· ἢ καὶ σήμερον ἔτι, ὁπότε ἐν διασήμεσι ξυλογλύπτοις εἰκονοστασίαις, ἡ θυσία τοῦ Ἀβραάμ φέρεται τορευτῇ ὑποκάτωθεν τῆς εἰκόνης τοῦ Σωτῆρος, ἢ καιομένη καὶ μὴ καταφλεγόμενη θάτος ὑποκάτωθεν τῆς εἰκόνης τῆς Θεοτόκου, ἢ ἕτεραι τορευταὶ παραστάσεις τεχνουργοῦνται κάτωθεν ἐτέρων μεγάλων ἀπεικονίσεων πρὸς ὧς σχετίζονται ὡς σκιαγραφία πρὸς ἔκτυπον. Ἀλλὰ διὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας, καθ' οὓς σοφοὶ καὶ μεγάλοι διδάσκαλοι τῆς Ἐκκλησίας, οἱ τῆς Ἀλεξανδρινῆς Σχολῆς ἰδίᾳ, ἀνεύρισκον τὸν Σπερματικὸν Λόγον εἰς ἀκτῖνα πολλῶ τῶν Γραφῶν μακροτέραν, ἐδίδασκον δὲ ὅτι καὶ οἱ παρ' Ἑλλήσι καὶ βαρβάροις μετὰ λόγου καὶ στέψεως φιλοσοφῆσαντες ὑπῆρξαν πρόδρομοι καὶ παιδαγωγοὶ εἰς Χριστόν, τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο τῆς ἀρχαίας Ἀπολογητικῆς ἐπλατύνετο ἔτι μᾶλλον, οἱ δὲ Χριστιανοὶ τεχνῖται ἠδύναντο καὶ ἔξω τῆς θεοπνεύστου Βίβλου νὰ ἀναζητοῦν τοὺς τύπους των. Δὲν λέγω βέβαια ὅτι τοῦτο ἔγεινεν ἐπὶ μακρὸν καὶ εἰς δόσιν πολλήν.

(°) «In Vetere Novum lateat, et in Novo Vetus pateat». *Augustin.*, Quæst. 73 in Exod. Migne P. L. 34, 623.

(1°) Παρὰ *Bingham*, *Origines Ecclesiasticae*, βιβλ. Viii, κεφ. Viii § 7,

Ἄλλ' ἔγεινεν. Ἡ παράστασις τοῦ Ὀρφέως ἦτο βεβαίως παράστασις εἰδωλολατρική. Ἄλλ' ὁ Ὀρφεύς, μὴ λησμονῶμεν, ἦτο ὁ κατὰ τοὺς ἐθνικοὺς ποιητὰς καταβάς εἰς τὰ βασίλεια τοῦ Ἄδου, ὅπως ἐκείθεν ἀπελευθερώσῃ τὴν Εὐρυδίκην, τὴν προσφιλῇ του σύζυγον. Καὶ τίς ἄλλη εἰκὼν θὰ ἤρμοζε καλλιτέρον νὰ στολίσῃ τὰς πρώτας Χριστιανικὰς νεκροπόλεις πρὸς παραμυθητικωτάτην ὁμολογίαν τῆς ὑπὸ τοῦ Λυτρωτοῦ ἀπολυτρώσεως τῶν ἐν τοῖς τάφοις πεπεδημένων; Ὁ Ὀρφεύς, περιπλέων, ἔκρουε τὴν λύραν καὶ λέοντες, ἵπποι, ὄφεις, ἀρνία, κύνες, χελῶναι, ταῦνες, δένδρα ἄψυχα, βράχοι ἀναίσθητοι ἐπιθασσεύοντο καὶ συνεκινουῖντο καταμαγευμένα, διὰ νὰ ἐκφράσσουν ζωηρῶς τὴν ἐξημερωτικὴν δύναμιν τοῦ Εὐαγγελίου ἐπὶ τῶν ἀγρίων ἡθῶν. Παρεκτὸς τῆς παραστάσεως τοῦ Ὀρφέως ἀνευρέθησαν καὶ ἕτεραι εἰδωλολατρικαὶ εἰκόνες ἐν τοῖς κοιμητηρίοις μὲ ἐννοίαν ὑψηλοτέραν· οἶον ὁ Ἡρακλῆς τρέφων τὸν δράκοντα μὲ μήκωνας, τύπος τοῦ Χριστοῦ τοῦ κατακοιμίζοντος τὰ μηχανήματα τοῦ διαβόλου· ὁ δελφίν, φέρων τὰς ψυχὰς εἰς τὴν νῆσον τῶν μακάρων, τύπος τοῦ φιλανθρώπου Κυρίου, τοῦ ὁδηγοῦντος τοὺς πιστοὺς εἰς τὰς λαμπρότητας τῆς ἄνω Ἱερουσαλήμ· καὶ ὁ Ὀδυσσεὺς διαπλέων τὸ ἕγριον πέλαγος ἐπὶ τοῦ Ἰστοῦ προσδεδεμένος ἐκ φόβου μὴ ἐλκυσθῇ καὶ ἀφανισθῇ ὑπὸ τῶν Σειρήνων, τύπος μυστικὸς τοῦ Χριστιανοῦ, τοῦ ἀναποσπάστως προσκεκολλημένου εἰς τὸν Σταυρόν, τοῦ εἰς οὐρανοὺς τὰ ὄμματα ὑψοῦντος, τοῦ πάσας τὰς ἐλπίδας του ἐξαρτῶντος ἐκ τῶν ἄνω, ἵνα μὴ γείνη τῶν μαγγανειῶν τοῦ κόσμου παρανάλωμα. Ἀνευρέθη δὲ ἐπὶ σαρκοφάγων γεγλυμμένος, ἀλλὰ καὶ ἐν ὕgroις γεγραμμένος καὶ ἐπὶ τῆς βάσεως Χριστιανικοῦ ἁγίου Ποτηρίου ἀνιστορημένος ὁ ὠραῖος μῦθος τοῦ Ἑρωτος καὶ τῆς Ψυχῆς, ὃν κυρίως ὁ Ρωμαῖος φιλόσοφος Ἀπούλειος περιέγραψε, δανεισθεὶς αὐτὸν ἐξ ἐμπολιτευομένων Ἑλληνικῶν παραδόσεων. Ἡ φιλοπεριέργεια, τὸ πάθος καὶ ἡ μετριοφροσύνη ἀπέσπασαν τὴν φιλοπαίγμονα καὶ χρυσαλιδοειδῆ Ψυχὴν ἀπὸ τοῦ θεοῦ Ἑρωτος· καὶ ἡ τὴν φιληδονίαν ἐκπροσωποῦσα Ἀφροδίτη ἀποστέλ-

λει αὐτὴν εἰς τὸν Ἄδην, ὅπου περιπίπτει εἰς βαθὺν ὕπνον. Ἄλλ' ὁ οὐράνιος Ἔρως, ὠπλισμένος μὲ τὸ τόξον καὶ τὴν φαρέτραν του, σύμβολα τῆς ὑπερτάτης τοῦ Χριστοῦ δυνάμεως, κατέρχεται μέχρι τῶν τοῦ Ἄδου βυθῶν, τὴν ἀφυπνίζει καὶ ἐνοῦται μετ' αὐτῆς εἰς συμβίωσιν αἰωνίαν ⁽¹¹⁾. Ἀς ἐπαναλάβωμεν ἐν τούτοις ὅτι ὁ τοιοῦτος τρόπος τοῦ βλέπειν δὲν πρέπει καθ' ὑπερβολὴν νὰ χρησιμοποιῇται καὶ νὰ ἀναζητῇ τις καὶ εἰς τὰς ἀπλουστεράς, φέρ' εἰπεῖν, τοῦ Καλοῦ Ποιμένου ἐξεικονίσεις Νομίους Ἀπόλλωνας καὶ Ἑρμᾶς Κριοφόρους, διότι τοῦτο ὑπερβαίνει τὴν πραγματικὴν ἀλήθειαν ⁽¹²⁾.

ΚΕΦ. ΛΣΤ'.

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑΙ ΕΙΚΟΝΕΣ

Ἡ ἀπὸ τῶν συμβόλων εἰς τὰς προτυπωτικὰς παραστάσεις μετάδοσις ἔσχεν ὡς φυσικὸν ἐπακολούθημα τὴν ἐπέκτασιν τῆς τέχνης ἐπὶ τὰς παραστάσεις τὰς προσωπογραφικὰς καὶ ἱστορικὰς. Διότι, ἀφοῦ ἀπαξ ἐθεωρήθη ἀσπαστὴ ἡ ἐν τοῖς ναοῖς ἀναγραφὴ ἐδῶ τοῦ Χριστοῦ ἀνεγείροντος τὸν Λάζαρον, ἐκεῖ τῆς ἀγκαλοφορούσης τὸν ἅγιον Παῖδα Θεοτόκου δεχομένης τῶν Μάγων τὰ δῶρα καὶ παρέκει τοῦ Μωϋσέως πητάσσοντος τὴν πέτραν ράβδῳ, εὐδὴλον ὅτι οὐδεμία δυσχέρεια θὰ ἡγείρετο καὶ εἰς τὴν ἰδιαιτέραν ἀναγραφὴν ἢ τοῦ Χριστοῦ ἢ τῆς Θεοτόκου ἢ τοῦ Μωϋσέως ἀπὸ προσωπικωτέρας, εὐδιακριτωτέρας καὶ μᾶλλον ἐξηρμένης ἀπόψεως. Οἱ διωγμοὶ ἄλλως τε εἶχον παρέλθει, τὰ κατὰστενα εὐκτήρια εἶχον ἀντικατασταθῇ διὰ βασιλικῶν εὐρυτάτων, ἀπαιτουσῶν ἄφθονον καὶ παντοδαπὸν τὸν μωσαϊκὸν καὶ γραφικὸν διάκοσμον, τὰ δὲ μυστήρια τῆς πίστεως εἶχον καταν-

⁽¹¹⁾ *Apuleius*, μετὰφρ. *Taylor*, London 1822, σ. 88—135. *Lundy*, *Monumental Christianity*, σ. 417—421. *Didron*, *Iconography*, τόμ Β', σ. 173.

⁽¹²⁾ *Ch. Bayet*, *Recherches* κλπ. σ. 36—37.

τήσῃ κτῆμα κοινὸν εἰς πλᾶτυτάτην ἀκτῖνα. Περιπλέον ἢ Ἐνσάρκωσις, ἢ ἀποτελοῦσα τὸ κέντρον καὶ τὴν ψυχὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἢ ὑπὸ τοῦ Δοκητισμοῦ ὑπονευομένη καὶ εἰς τὰ καιριώτατα πληττομένη, ὥφειλε διὰ παντὸς μέσου νὰ ἐπιβεβαιωθῇ ὡς τὸ ἱστορικώτερον καὶ πραγματικώτερον τῶν γεγονότων καὶ οὕτω φραγῇ πᾶν στόμα βλάσφημον. Ὁ ἀγὼν ὁ κατὰ τῆς εἰκονομαχίας, τῆς ἀπειλησάσης νὰ γυμνώσῃ τὴν Ἐκκλησίαν ἀπὸ τοῦ καλλίστου της κόσμου καὶ τῆς ψυχαραγωγικωτέρας διδασκικῆς της μεθόδου, εἶχε πολὺ βαθύτερα αἷτια παρ' ὅσον κοινῶς πιστεύεται. Δὲν ἐπρόκειτο ἐκεῖ ἀπλῶς καὶ μόνον περὶ τοῦ ἂν τὸ ὥραϊον ἔπρεπε καὶ αὐτὸ νὰ συμβάλῃ εἰς λατρείαν τῆς Ὑπερτάτης Πηγῆς τοῦ ὥραϊου ἢ νὰ προβάλῃ ὁ ναὸς τοῦ Θεοῦ μετέστροφας παγετώδεις τοίχους· ἀλλ' ἐπρόκειτο περὶ τοῦ ἂν ἡ πίστις μας ἔχει ἢ ὄχι ἱστορικὴν ὑπόστασιν. Ὁ Θεὸς τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Βασιλείδου, τοῦ Οὐαλεντίνου, τοῦ Μωάμεθ, ὁ εἰς μηδεμίαν ἐπαφὴν ἐλθὼν ποτε πρὸς τὰ πλάσματά του, εἶνε βέβαια Βυθὸς ἄγνωστος καὶ ἀκαταμέτρητος καὶ οὐδεὶς χρωστήρ δύναται νὰ τὸν διατυπώσῃ. Ἀλλ' ἂν αὐτὸς ὁ Θεὸς ἐσαρκώθῃ, κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Εὐαγγελίου, ἂν δούλου μορφήν προσέλαβεν, ἂν ὡς εἰς ἐξ ἡμῶν περιεπάτησεν ἐπὶ τῆς γῆς, ἐπόμενον ὅτι δύναται καὶ νὰ ζωγραφηθῇ, ἡ δὲ ὕλη, ἡ ἐξυπηρετοῦσα εἰς ἀπεικόνισίν Του, συνεχίζει τρόπον τινὰ τὸ ἔργον τῆς ἐν τῇ Σαρκὶ περιχωρήσεως τοῦ Ἀπεριχωρήτου καὶ ἐπιβεβαιοῖ τὴν Ἐνσάρκωσιν.

«Πῶς εἰκονισθήσεται τὸ ἀόρατον; (ἔγραφεν εἰς τοὺς περιφήμους πολεμικοὺς τοῦ λόγους ὁ Δαμασκηνός). Πῶς εἰκασθήσεται τὸ ἀνείκαστον; Πῶς γραφήσεται τὸ ἄποσον καὶ ἀμέγεθες καὶ ἄοριστον; Πῶς ποιωθήσεται τὸ ἀνείδεον; Πῶς χρωματισθήσεται τὸ ἀσώματον; Τί οὖν τὸ μυστικῶς μηνυόμενον; Δῆλον ὡς, ὅταν ἰδῇς διὰ σὲ γενόμενον ἄνθρωπον τὸν ἀσώματον, τότε δράσεις τῆς ἀνθρωπίνης μορφῆς τὸ ἐκτύπωμα· ὅταν ὁρατὸς σαρκὶ ὁ ἀόρατος γένηται, τότε εἰκονίσῃς τὸ τοῦ δραθέντος ὁμοίωμα· ὅτε ὁ ἀσώματος καὶ ἀσχημάτιστος, ἄποσός τε καὶ ἀπῆλικος καὶ

ἀμεγέλης τῇ ὑπεροχῇ τῆς ἑαυτοῦ φύσεως, ὃ ἐν μορφῇ Θεοῦ ὑπάρχων, μορφὴν δούλου λαβὼν, ταύτην συσταλῇ πρὸς ποσότητά τε καὶ πηλικότητα καὶ χαρακτῆρα περιθῆται σώματος, τότε ἐν πίναξί χάραττε καὶ ἀνατίθει πρὸς θεωρίαν τὸν δραθέντα καταδεξάμενον. Χάραττε τούτου τὴν ἄφατον συγκατάβασιν, τὴν ἐκ Παρθένου γέννησιν, τὴν ἐν Ἰορδάνῃ βάπτισιν, τὴν ἐν Θαβὼρ μεταμόρφωσιν, τὰ πάθη τὰ τῆς ἀπαθείας πρόξενα, τὸν θάνατον, τὰ θαύματα....τὸν σταυρὸν τὸν σωτήριον, τὴν ἀνάστασιν, τὴν εἰς οὐρανοὺς ἀνοδον» (1). Καὶ προσέθετέ τις ἄλλος: «Ὁ ἐωράκαμεν μαρτυροῦμεν καὶ ὃ ἐθεασάμεθα τοῖς ὀφθαλμοῖς ἡμῶν καὶ αἱ χεῖρες ἡμῶν ἐψηλάφησαν, τοῦτο καὶ ἐν εἰκόνι προσκυνοῦμεν καὶ ζωγραφοῦμεν τῆς ἀνθρωπότητος τὸ δρῶμενον, καὶ βλέπομεν τὸν χαρακτῆρα τῆς προσληφθείσης τῷ Θεῷ Δόγῳ σαρκός, καὶ προσκυνοῦμεν τῆς Θεανδρικῆς μερρῆς τὸ ἐκτύπωμα....Διὰ τῆς εἰκονικῆς ἀνατυπώσεως, τὸν Ἀπερίγραπτον φύσει τῇ θεϊκῇ, περιγραφόμενον δρῶμεν τῇ προσλήψει τοῦ ἡμετέρου φυράματος....Τί θύραν τοῖς Δοκισταῖς ὑπανοίγεις καὶ τὸ τῆς Οἰκονομίας ἀνατρέπεις μυστήριον;» (2) Ἐννοεῖται, ὅτι, ἂν τοῦτο ἰσχύει λεγόμενον περὶ τῆς εἰκόνος τοῦ ἄνθρωπου κατελθόντος Θεοῦ, πολλῶ μᾶλλον ἰσχύει περὶ τῶν εἰκόνων τῆς Θεοτόκου, τῶν Ἀποστόλων, τῶν προφητῶν, τῶν πατέρων, τῶν μαρτύρων καὶ πάντων ἀπαξιαπλῶς τῶν ἁγίων, οἵτινες ὑπὸ τὴν σημαίαν τοῦ Χριστοῦ ἔζησαν καὶ ἀπέθανον. «Καὶ διὰ τοῦτο ἡ Ἐκκλησία, συνδοξάζουσα τῷ Βασιλεῖ τοὺς στρατιώτας, αὐτοῦ τε τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Αὐτοῦ φίλων τὰς στηλογραφίας τιμᾷ καὶ καθορῶμεν αὐτὴν παγκόσμιον ὄντως καὶ ἀειθαλῇ Παράδεισον, καὶ τοῦ ἐν Ἑδῇ πολλῶ τιμιώτερον, ὥς φυτοῖς διαφόροις τοῖς σεπτοῖς τῶν ἁγίων μορφώμασι καλλωπιζομένην, καὶ μέσον

(1) Δαμασκηνοῦ, Πρὸς τοὺς διαβάλλοντας τὰς ἁγ. εἰκόνας λόγ. Α' § 8. Migne 94, 1328. Πρβλ. καὶ Π. Βραῦλα Ἀρμένη, Φιλοσοφ. Μελέται, Ἀθῆναι 1886, περὶ ζωγραφίας σ. 249 καὶ ἐξ.

(2) Μακαρίου Χρυσοκράτου ἀρχιεπ. Φιλαδελφείας, Ὁμιλ. εἰς τὴν ἑορτὴν τῆς Ὁρθοδοξίας, Migne 100, 232, 239, 246 ἐν ὑποσημ.

ἔχουσιν τὸ τῆς ζωῆς Εὐλογίον, τὴν ἀχραντὸν τοῦ Σωτῆρος εἰκόνα» (³).

Πότε ἤρχισαν αἱ ἱστορικαὶ καὶ προσωπογραφικαὶ εἰκόνες νὰ στολίζουν τοὺς ναοὺς δὲν γινώσκομεν κατ' ἀκρίβειαν. Αἱ προσωπογραφικαὶ βέβαια παραστάσεις τῶν κατακομβῶν (ὡς ἡ τοῦ Σωτῆρος, ἐν τῇ κατακόμβῃ τῶν ἀγ. Νηρέως καὶ Ἀχιλλέως· ἡ τοῦ αὐτοῦ Σωτῆρος, ἐν τῇ κατακόμβῃ τοῦ ἀγ. Καλλιξίου καὶ ἡ τῆς δεομένης Παναγίας, ἐν τῷ ἀρκοσολίῳ τῆς ἀγ. Ἀγνῆς) εἶνε αἱ πασῶν τῶν ἄλλων ἐν ταῖς κατακόμβαις παραστάσεων μεταγενέστεραι. Ἄλλ' ἡ ἔλλειψις φωτοστεφάνων περικυκλούντων τὴν κεφαλὴν των τὰς ἀνυψοῦν χρονολογικῶς μέχρι τοῦλάχιστον τῶν χρόνων τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, γνωστοῦ ὄντος ὅτι ὁ φωτοστέφανος ἤρχισε νὰ περιβάλλῃ κατ' ἀρχὰς μὲν μόνον τὸν Κύριον ἀπὸ τοῦ 340, μετὰ δὲ ταῦτα καὶ τὴν Παρθένον μετὰ τῶν λοιπῶν ἁγίων, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ 5ου αἰῶνος καὶ ἀκολουθῶς. Ἄλλ' ἐκτὸς τῶν ἀπὸ τῶν κατακομβῶν μαρτυριῶν, καὶ οἱ πατέρες τὸ ἀρχαιοπινὲς τῶν προσωπογραφιῶν ἐμαρτύρησαν. Κατὰ τὸν Δαμασκηνόν, ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου κέλευσμα ἐξεδόθη «ἐνιδρῦσθαι καὶ ἀναστηλοῦσθαι τὸν σεβάσμιον καὶ σεπτὸν χαρακτῆρα τῆς ἐνσάρκου πολιτείας τοῦ Χριστοῦ, τῆς τε ἀχράντου Μητρὸς Αὐτοῦ τὰ χαρακτηριστικὰ ἰδιώματα, καθ' ὃ ὥράθη ἐπὶ γῆς τέλειος ἄνθρωπος καὶ τοῖς ἀνθρώποις συνανεστράφη, ἐκ τῆς ἁγίας, ἀχράντου καὶ Θεοτόκου Μαρίας· ἐμφαίνοντος [τοῦ Κωνσταντίνου] τὰ γνωρίσματα, καθὼς παρέδωκαν τῇ καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ οἱ μακάριοι ἀπόστολοι· κατακοσμοῦντος αὐτὴν ζωγραφικαῖς ἱστορίαις καὶ μουσουργικαῖς ψηφίσμασιν, ἐκ τῆς τῶν Θεοπαραδότων Εὐαγγελίων συγγραφῆς τὸν θεανδρικὸν χαρακτῆρα τοῦ Ἰησοῦ ἐγκαθιδρύοντος». Κατὰ τὸν αὐτὸν Δαμασκηνόν, ὁ μακάριος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος τοσοῦτον ἡγάπα τὰς ἐπιστολάς τοῦ ἀπ. Παύλου, ὥστε «ἦν καὶ τὸ ἐκτύπωμα τοῦ αὐτοῦ ἀποστόλου ἔχων ἐν εἰκόνι, ἔνθα ἀνεπαύετο διὰ τὴν τοῦ σώματος ἀσθένειαν βραχὺ τι· καὶ ἡνίκα

(³) Αὐτ. Migne 100, 343—4 ἐν ὑποσημ.

διήρχετο τὰς ἐπιστολάς αὐτοῦ, ἐνητένιζεν αὐτὴν καί, ὡς ἐπιζῶν-
τος αὐτοῦ, οὕτω προσεῖχεν αὐτῷ» ⁽⁴⁾. Ὁ ἱστορικὸς Εὐσέβιος,
πολλῷ τοῦ Λαμασκηνοῦ προγενέστερος, ἀναφέρει «εἰκόνας Παύ-
λου καὶ Πέτρου καὶ αὐτοῦ δὴ τοῦ Χριστοῦ διὰ χρωμάτων ἐν
γραφαῖς σφζομένας» ⁽⁵⁾. Ἄλλ' ἡ ἰσχυροτέρα βεβαίως καὶ κατη-
γορηματικωτέρα μαρτυρία περὶ προσωπογραφικῶν εἰκόνων προ-
έρχεται ἀπὸ τὸν Μ. Βασίλειον, γράψαντα: «Κατὰ τὴν θεόθεν
ἐπικεκλημένην ἡμῖν ἀμώμητον πίστιν τῶν Χριστιανῶν, ὁμολογῶ
καὶ Θεοτόκον τὴν κατὰ σάρκα τεκοῦσαν Αὐτὸν ἅγ. Μητέρα,
δέχομαι δὲ καὶ τοὺς ἅγ. ἀποστόλους, προφῆτας καὶ μάρτυρας
καὶ ὁσίους... ὅθεν καὶ τοὺς χαρακτῆρας αὐτῶν τιμῶ καὶ
προσκυνῶ, κατ' ἐξαίρετον τούτων παραδεδομένων ἐκ τῶν ἅγ.
ἀποστόλων, καὶ οὐκ ἀπηγορευμένων, ἀλλ' ἐν πάσαις ταῖς ἐκκλη-
σίαις ἡμῶν τούτων ἀνιστορουμένων» ⁽⁶⁾. Ὁ φωστήρ τῆς Καισα-
ρείας δὲν θὰ ἀνῆγε τὴν ἀρχὴν τῶν ἀγιολογικῶν χαρακτῆρων
μέχρι τῆς ἀποστολ. παραδόσεως, οὐδὲ θὰ ἔγραφε περὶ αὐτῶν
ὡς συναντωμένων εἰς ὅλους τοὺς συγχρόνους τοῦ ναοῦς, ἐὰν δὲν
ἦτο τῷ ὄντι ἡ χρῆσις τῶν κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον εὐρύτατα δια-
δεδομένη καὶ ἐὰν δὲν κατήντων οἱ τότε Χριστιανοὶ μέχρι τοι-
ούτου σημείου, ὥστε καὶ ἐπ' αὐτῶν ἔτι τῶν ἐνδυμάτων τῶν νὰ
εἰκονίζωσι τὸν Χριστόν, νομίζοντες «εὐσεβεῖν καὶ ἱμάτια κεχα-
ρισμένα τῷ Θεῷ ἀμφιέννυσθαι»· πρᾶγμα, ὅπερ θ' ἀναγκάσῃ
τὸν ἄλλως ἐνθουσιώδη τῶν εἰκόνων θαυμαστὴν Ἀστέριον νὰ
εἴπῃ. «Μὴ γράφῃς τὸν Χριστόν... ἐπὶ δὲ τῆς ψυχῆς σου βαστά-
ζων νοητῶς τὸν ἄσώματον Λόγον περίφερε» ⁽⁷⁾, ὅχι διὰ νὰ ἀπα-
γορεύσῃ τὴν εἰκονικὴν ἀναπαράστασιν τοῦ Θεανθρώπου, ἀλλὰ
διὰ νὰ πατάξῃ ματαιόφρονας ἐπιδείξεις, ζητούσας ἐξαγνι-
σμοὺς ἀπὸ τῆς θρησκείας.

Ἡ προσωπογραφικὴ εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ ἠκολούθησε δρό-

⁽⁴⁾ Λαμασκηνοῦ, Πρὸς Θεόφιλον· Migne 95, 348—9. Τοῦ αὐτοῦ, Πρὸς τοὺς δια-
βάλλοντας τὰς ἅγ. εἰκόνας λόγ. Α', Migne 94, 1277.

⁽⁵⁾ Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἱστ. Ζ', 18. Migne 20, 680.

⁽⁶⁾ Μ. Βασίλ. ἐπιστ. 360, Πρὸς Ἰουλιανὸν τὸν παραβάτην, Migne 32, 1100.

⁽⁷⁾ Ἀστέριος Ἀμασειας, Ὁμιλ. εἰς πλούσιον καὶ Λάζαρρον, Migne 40, 168.

μον ἀρκετὰ ἐνδιαφέροντα. Ἰδεώδεις ὀλοτελῶς ὑπῆρξαν αἱ πρῶται δεσποτικαὶ εἰκόνες, οὐδὲν δὲ τὸ κοινὸν πρὸς τὸν αὐθεντικὸν χαρακτῆρα τοῦ Σωτῆρος ἔφερον, περὶ οὗ ἤδη ἐνωρίτατα ἀπεφαίνετο ὁ ἀποστ. Παῦλος τὸ «εἰ δὲ καὶ ἐγνώκαμεν κατὰ σάρκα Χριστόν, ἀλλὰ νῦν οὐκέτι γινώσκομεν» ⁽⁸⁾. Κατὰ φαντασίαν ἦτο ἡ μορφὴ τοῦ Χριστοῦ, ἡ ἐν τῷ εὐκτηρίῳ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξ. Σευήρου (235) μετὰ Ἀδραάμ, Ὀρφέως καὶ Ἀπολλωνίου τοῦ Τυανέως στηλωθεῖσα· φανταστὴ δὲ ἦτο καὶ ἡ εἰκὼν, ἡ φερομένη ἐπὶ τῶν ἐκτυπωμάτων τῶν Γνωστικῶν Καρποκρατιανῶν ⁽⁹⁾. Οἱ ἀρχαῖοι ἱστορικοὶ λαλοῦν περὶ θρυλλουμένου ἀνδριάντος τοῦ Κυρίου, ὑπὸ τῆς Συροφοινίσσης ἐν Πανεάδι εὐγνωμόνως στηθέντος ⁽¹⁰⁾. ἀλλ', ὡς φαίνεται, προῦκειται περὶ ἀνδριάντος τοῦ αὐτοκράτορος Ἀδριανοῦ, πρὸ τοῦ ὁποῦ παρίστατο γονυπετοῦσα ἡ πόλις τῶν Πανεῶν ἐν γυναικεῖα μορφῇ. Ἡ βασίλισσα Κωνσταντία ζητεῖ παρ' Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου εἰκόνα τοῦ Σωτῆρος, ἀλλ' αὐτὸς τῇ ἀπαντᾷ ὅτι ζητεῖ ἀδύνατα ⁽¹¹⁾. Τοσαύτη ἦτο ἡ τῶν πρώτων Χριστιανῶν ἄγνοια περὶ τοῦ πραγματικοῦ χαρακτῆρος τοῦ Σωτῆρος, ὥστε ἀκόμη καὶ ἂν ἦτο ὥραϊος καὶ ἄσχημος ἡμφισθητεῖτο, ἄλλων μὲν δικαιολογουμένων μὲ τὸ «ὥραϊος κάλλει παρὰ τοὺς υἱοὺς τῶν ἀνθρώπων», ἄλλων δὲ μὲ τὸ «οὐκ εἶχεν εἶδος, οὐδὲ κάλλος». Εἰς τὴν πρώτην κατηγορίαν ἀνακτέος ὁ Μ. Ἀθανάσιος γράψας «οὔτε κάλλος, οὐ δόξαν σώματος Χριστοῦ ἐφικτὸν διανοίᾳ ἀνθρώπου ἐξεῖπεῖν» ⁽¹²⁾, καθὼς καὶ ὁ Χρυσόστομος, καθ' ὃν ὁ Κύριος «καὶ φαινόμενος ἀπλῶς, πολλῆς ἔγεμε χάριτος», πολλῷ ἀνώτερος καὶ τοῦ δεδοξασμένου πρόσωπον ἔχοντος Μωϋσέως ⁽¹³⁾. Εἰς τὴν δευτέραν ὁ Ἰουστίνος

⁽⁸⁾ Β' Κορ. ε', 16.

⁽⁹⁾ *Εἰρηναῖος*, Αἰρέσ. Α', 25. Migne 7, 685. *Επιφάνιος*, Αἰρέσ. Α', 27. Migne 41, 373.

⁽¹⁰⁾ *Εὐσεβ.* Ἑκκλ. Ἱστ. Ζ', 18. Migne 20, 680. *Σωζόμεν.* Ε', 21. Migne 67, 1280. *Φιλοσιόγ.* Ζ', 3. Migne 65, 537.

⁽¹¹⁾ *Εὐσεβ.* Ἐπιστ. πρὸς Κωνσταντίαν τὴν Αἰγούσταν. Migne 20, 1515.

⁽¹²⁾ *Μ.* Ἀθανασ., Περὶ σαρκώσεως Χριστοῦ κατὰ Ἀπολλινάρτου § 22. Migne 26, 1132.

⁽¹³⁾ *Χρυσόστομ.* Εἰς Ματθ. ὁμιλ. κζ', 2. Migne 57, 346.

ἀποκαλέσας τὸν Χριστὸν «ἀειδῆ καὶ ἄτιμον τὸ εἶδος» ⁽¹⁴⁾, Κλή-
μης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ὀνομάσας Αὐτὸν «τὴν ὄψιν αἰσχροὺς» ⁽¹⁵⁾,
ὁ Ὠριγένης χαρακτηρίσας τὸ σῶμα τοῦ Ἰησοῦ «δυσειδές, οὐ
μὴν καὶ ἀγενές» ⁽¹⁶⁾ καὶ Κύριλλος ὁ Ἀλεξανδρείας εἰπὼν τὸν
Σωτῆρα «ἀσχήμονά τε καὶ ἀτερπῆ διὰ τὸ ἀνθρώπινον» ⁽¹⁷⁾. Πρὸς
τὴν διπλὴν ταύτην ἐκδοχὴν συνεμορφώθη καὶ ἡ Ἱερογραφία,
ἀναγράψασα κατ' ἀρχὰς μὲν ἀλληγορικὴν ἀγένειον, νεαράν,
γλυκείαν καὶ ἰδεαλιστικὴν τὴν Δεσποτικὴν μορφήν, οἷα ἀπαντᾷ
104 μὲν φορὰς εἰς τὰς κατακόμβας, 97 δὲ φορὰς ἐπὶ σαρκο-
φάγων, πωγωνοφόρον δ' ἀκολούθως πραγματιστικὴν ἀσκητικὴν,
καχεκτικὴν καὶ μέχρι τοῦ ἀποτόμου αὐστηράν, μέχρις ὅτου ἐπὶ
τέλους κατὰ τὸν ὅον αἰῶνα ὁ νῦν τρόπος ὑπερίσχυσεν, ὁ τὸν
ἰδεαλισμὸν εἰς τὸν πραγματισμὸν θυσιάσας, συνεπικουρησάων
εἰς τοῦτο καὶ τῆς γνωστῆς τοῦ Πουπλίου Λεντύλου ἐπιστολῆς ⁽¹⁸⁾
μετὰ καὶ τῆς ἀχειροποιήτου εἰκόνης τῆς Ἑδέσσης, ἣν, κατὰ
τὴν παράδοσιν, «ἀνθρώπων μὲν χεῖρες οὐκ εἰργάσαντο, Ἀβγάρῳ
δὲ Χριστὸς ὁ Θεός, ἐπεὶ Αὐτὸν ἰδεῖν ἐπόθει, πέπομφε» ⁽¹⁹⁾.
Τὸν δ' ἐπικρατήσαντα τῆς Δεσποτικῆς φυσιογνωμίας ρεαλιστι-
κὸν τύπον ὡς ἐξῆς Νικηφόρος ὁ Κάλλιστος ἐκθέτει:

Ὁραῖος μὲν ἦν τὴν ὄψιν σφόδρα τὴν γε μὴν ἡλικίαν, εἴτουν
ἀναδρομὴν τοῦ σώματος, ἐπτὰ σπιθαμῶν ἦν τελείων, ἐπίξανθον
ἔχων τὴν τρίχα καὶ οὐ πάνυ δασεῖαν, μᾶλλον μὲν οὖν καὶ πρὸς
τὸ οὐλον μετρίως πως ἀποκλίνουσας, Μελαίνας δέ γε τὰς ὀφρὺς
εἶχε καὶ οὐ πάνυ ἐπικαμπεῖς. Τοὺς δὲ ὀφθαλμοὺς χαροπούς τινας
καὶ ἡρέμα ἐπιξανθίζοντας. Εὐδόφθαλμος δ' ἦν καὶ ἐπίρριν. Τὴν
μέντοι τρίχα τοῦ πώγωνος ξανθὴν τινα εἶχε καὶ οὐκ εἰς πολὺ

⁽¹⁴⁾ Ἰουστίνος, Πρὸς Τρύφωνα § 36. Migne 6, 556.

⁽¹⁵⁾ Κλήμ. Ἀλεξ. Παιδαγ. Γ', 1. Migne 8, 557.

⁽¹⁶⁾ Ὠριγέν. Κατὰ Κέλσου 5', 75. Migne 11, 1409.

⁽¹⁷⁾ Κυριλ. Ἀλεξ. Γλαφυρῶν εἰς Γένεσιν 6', Migne 69, 76.

⁽¹⁸⁾ Ὅρα τὴν ἐπιστολὴν ταύτην παρὰ Κοιτογόνη Ἑκκλ. Ἱστορ. Ἀθῆναι 1866, Α', 34.

⁽¹⁹⁾ Εὐάγρ. Δ', 27. Migne 86, 2749. Πρ6λ. καὶ Εὐσεβ. Ἑκκλ. Ἱστ. Α', 13. Migne 20, 120 καὶ 45. Δαμασκην. Ὁρθοδ. πίστ. Δ', 16. Migne 94, 1173. Νικηφόρου ΚΠόλεως, Ἀντιρρητικὸς Γ', Migne 100, 46. Νικηφόρο. Καλλίστου, Ἑκκλ. Ἱστ. Β', 7, Migne 145, 773.

καθειμένην. Μακροτέραν δὲ τὴν τρίχα τῆς κεφαλῆς. Οὐδέποτε γὰρ ξυρὸς ἀνέβη ἐπὶ τὴν κεφαλὴν Αὐτοῦ, οὐδὲ χεὶρ ἀνθρώπου, πλὴν τῆς Μητρὸς Αὐτοῦ νηπιάζοντος. Ἡρέμα ἐπικλινῆς τὸν αὐχένα, ὡς μηδὲ πᾶν ὄρθιον καὶ ἐντεταμένην ἔχειν τὴν ἡλικίαν τοῦ σώματος. Σιτόχρους δὲ καὶ οὐ στρογγύλην ἔχων τὴν ὄψιν ἐτύγχανεν, ἀλλ' ὥσπερ τῆς Μητρὸς Αὐτοῦ μικρὸν ὑπεκαταβαίνουσιν, ὀλίγον δὲ ἐπιφοινισσομένην, ὅσῳ ὑποφαίν.ιν τὸ σεμνόν τε καὶ συνετὸν τοῦ ἡθους καὶ ἡρεμον καὶ τὸ καθάπαξ ἀόργητον. Κατὰ πάντα δὲ ἦν ἐμπερὴς τῇ θεΐᾳ καὶ πανασπίλῳ Ἐκείνου Μητρί (20).

Ὅποιος δὲ οὖν τῷ χρόνῳ διεμορφώθη καὶ ὁ πρὸς τὸ πραγματικὸν ἀποκλίνων χαρακτήρ τῆς Ἀειπαρθένου, ἥτις ὡς ὑπερτάτῃ προσωποποιήσας τῆς μητρότητος συναρμολογεῖ ἐν ἑαυτῇ πάσας τὰς μελωδίας τῆς ἀγάπης καὶ ἡ ὁποία ἀπὸ τῶν ἡμερῶν τῆς καταδίκης τοῦ Νεστοριανισμοῦ (431) ἀφθονώτερον καὶ μουσειώματα καὶ τοίχους καὶ σανίδας καὶ ὀθόνας κατεστόλιζεν ἵνα στεντορείως ἀνακηρυχθῇ ὅτι Θεοτόκος καὶ ὄχι ἀπλῶς Χριστοτόκος ἐγένετο ἡ Μήτηρ τοῦ Λόγου, τοῦτο ἴσως μικρὸν τι φανερόναι ὁ Φουρνιάς, ὅταν σημειοῖ ὅτι «ἡ Ὑπεραγία Θεοτόκος ἦν τῇ ἡλικίᾳ τρίπηχυς, μακρόφρυς, μεσόρριν, μακρόλαιμος, μακροδάκτυλος, εὐστοχος, ταπεινή, ἀσχημάτιστος, ἀβλάκευτος» (21). Πλειότερα ἐκφράζει ἡ ἐν προτομῇ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου, ἡ ὑπὸ Σάλτζεμπεργ ὑπὸ τὸ κονίαμα τῆς ἀγ. Σοφίας ἀνακαλυφθεῖσα. Ὁ ἀκτινοστέφανός της εἶνε ἐρυθρός. Ἡ μεγάλη αὐστηρότης καὶ ἀνθηρὰ νεανικότης τοῦ ἐκτάκτως κανονικοῦ τῆς κεφαλῆς σχήματός της εἶνε ὁ κυριαρχῶν ἐν τοῖς Βυζαντινοῖς ἐκτύποις τύπος. Αἱ χροαὶ τοῦ προσώπου της τυγχάνουν νεαραί. Αἱ παρειαὶ ἡρέμα ροδιζουσαι. Οἱ ὀφθαλμοὶ καστανοί. Ὁ πέπλος της ἀπεικονίζεται ζωηρῶς κυανοῦς μετὰ χρυσοῦ σταυροῦ καὶ χρυσοῦ γύρου, ὁμοίως δὲ ζωηρῶς κυανοῦν εἶνε καὶ τὸ χρῶμα τοῦ

(20) *Νικηφόρ. Καλλίστου*, Ἐκκλ. Ἰστ. Α', 40. Migne 145, 748—749. Ὅρα καὶ *Α. Σουολὼφ* περὶ τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς τοῦ ἱ. Χριστοῦ, κατὰ βιβλιοκρισίαν *Γρ. Παπαμιχαήλ* ἐν Ἐκκλ. Φάρῳ Ἀλεξανδρείας τόμ. Θ' σ. 500—502. Bayet, *Recherches* σ. 48—49. *Ch. Diehl*, *Manuel* σ. 304—305. *Thomas Hearphy*, *The Likeness of Christ*, London 1886.

(21) Ἑρμηνεία ζωγράφων § 542.

φορέματός της. Κάτωθεν τοῦ πέπλου ὑποφαίνεται κεκρύφαλος περικαλύπτων τὴν κεφαλὴν καὶ καθιστῶν τὴν κόμην ἀόρατον⁽²²⁾. Ἄλλ' αἱ Θεομητορικαὶ προσωπογραφίαι δὲν τηροῦν πάντοτε πανομοιότυπον τὴν στάσιν. Εἷς τινὰς περιστάσεις ἡ Θεοτόκος ἀπεικονίζεται ἐν προτομῇ μὲ τὸν Χριστὸν ἐπὶ τοῦ στήθους καὶ τὰς χεῖρας ὑψηλὰ τεταμένας· εἷς ἄλλας μὲ τὸν Χριστὸν εἰς τὴν δεξιάν ἢ τὴν ἀριστεράν. Κάποτε παρουσιάζεται ὁλοσώματος, ἐντεθρονισμένη καὶ ἀγκαλοφοροῦσα τὸν Κύριον· κάποτε πάλιν ὁλοσώματος, ἀλλ' ὀρθία καὶ κρατοῦσα τὸν Χριστὸν ἢ τῇ μιᾷ ἢ καὶ ἀμφοτέραις ταῖς χερσίν. Ἔστιν ὅτε ἡ Θεοτόκος φέρει τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ τοῦ στήθους· καὶ ἔστιν ὅτε γράφεται δεομένη μόνη. Ἡ δὲ Ἀθηναία Γοργοεπήκοος ἀποπνέει πολὺν τὸν κλασικισμόν. Ἐνταῦθα ἡ Παρθένος ἐμφανίζεται ἄνευ ἀκτινοστεφάνου, εὐθυτενῆς, ἄνευ τοῦ ἁγίου Βρέφους, φέρουσα χιτῶνα ποδῆρην καὶ καλύπτραν, τοὺς ἀττικοὺς πέπλους ὑπενθυμίζουσιν· συγκρατεῖ τὸ διπλοῦδιον ἐπὶ τοῦ στήθους διὰ τῆς ἀριστερᾶς καὶ προσβάλλει τὴν δεξιάν⁽²³⁾. Ἄλλ' ἡ ἐπισημοτέρα ἐν τῇ προγονικῇ ἱστορίᾳ Θεομητορικῇ εἰκὼν ὑπῆρξεν ἀναμφιβόλως ἡ τῆς Ὁδηγητρίας, τῆς παριστώσης τὴν Θεομήτορα ἐν προτομῇ μὲ τὸν ἅγιον Πιῖδα εἰς τὴν δεξιάν, ἣτις τυγχάνει καὶ ὁ γραφικὸς τρόπος ὁ ὑπὲρ πάντας τοὺς ἄλλους μέχρι σήμερον ἐπικρατέστερος.

Ἡ ἱστορία τῆς εἰκόνος τῆς Ὁδηγητρίας εἶνε ὅση καὶ ἡ τοῦ Βυζαντινοῦ μας κράτους. Ἱστορηθεῖσα, κατὰ τὴν παράδοσιν, ὑπὸ τοῦ εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ «κρηρῶ καὶ χρώμασι»⁽²⁴⁾ καὶ παριστῶσα τὴν Θεοτόκον «ἐν ταῖς ἱεραῖς ὠλέναις ἀγκαλιζομένην τὸν Κύριον», ἀπεστάλη ἐξ Ἀντιοχείας ὑπὸ τῆς Εὐδοκίας τῇ Πουλχερίᾳ, ἣτις καὶ ἐναπέθηκεν αὐτὴν ἐν τῇ παρ' αὐτῆς κτισθείσῃ ἐν ΚΠόλει τῷ 438 Μονῇ τῶν Ὁδηγῶν⁽²⁵⁾. Ἐνταῦθα

(22) Πρβλ. *Εὐγ. Ἀντωνιάδου*, Ἐκφ. ἁγ. Σοφίας τόμ. Γ', σ. 60—61.

(23) Πρβλ. αὐτ. τόμ. Γ', σ. 61—63. *Bayet*, *Recherches* σ. 49—50. *Ch. Diehl*, *Manuel* σ. 305—306.

(24) *Συν. Μεταφραστοῦ*, Ὑπόμν. εἰς Λουκᾶν, *Migne* 115, 1130.

(25) *Θεοδ' Ἀναγνώστης Α'*, 1. *Migne* 86, 165. *Νικηφ. Κάλλιστος*, Ἐκκλ. Ἱστ. **ΙΕ'**, 14. *Migne* 147, 44.

ἔμενε καθ' ὅλον τὸ ἔτος, πλὴν τοῦ ἀπὸ τῆς ἀγρυπνίας τοῦ Μεγ. Κανόνος μέχρι τῆς Κυριακῆς τοῦ Πάσχα χρονικοῦ διαστήματος, ὁπότε ἐπεδῆμει ἐν τῷ παλατίῳ, προὔπαντωμένη καὶ προπεμπομένη ὑπὸ τοῦ Βασιλέως ⁽²⁶⁾. Εἰς περιστάσεις θεομηνιῶν ἢ ἐπιδρομῶν ἀλλοφύλων ἐθνῶν, οἱ Βυζαντινοὶ μετ' αὐτῆς ἐλιτάνευον. Ἐν ἐκστρατείαις οἱ αὐτοκράτορες αὐτὴν ὡς «ὀδηγὸν» παρελάμβανον. Ἐν θριάμβων καταγωγαῖς σὺν αὐτῇ ἐπόμπευον ⁽²⁷⁾, ὡς ὁ Τσιμισκῆς μετὰ τὴν κατὰ τῶν Βουλγάρων νίκην, καὶ Ἰωάννης ὁ Παλαιολόγος μετὰ τὴν κατὰ τῶν Τούρκων, καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ Μανουὴλ Παλαιολόγος ἔταν τοὺς Παννονίους ἐνίκησεν. Ἡ εἰκὼν διατηρηθεῖσα πιθανώτατα μέχρις ἀλώσεως, κατεκερματίσθη ὑπὸ τῶν κατακτητῶν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ. Περὶ ἄλλων πεφημισμένων θεομητορικῶν εἰκόνων—τῆς Βλαχερνίτισσας, τῆς Θεοτόκου τῆς Πηγῆς, τῆς Μεγαλοσπηλαιότισσας, τῆς Γλυκοφιλούσας, τῆς Φοβεραῆς προστασίας κλπ. κλπ.—λυπούμεθα ὅτι δὲν ἔχομεν τὸν ἀπαιτούμενον χῶρον νὰ διατρίψωμεν.

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῶν δύο κυριωτέρων προσωπογραφικῶν εἰκόνων τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἵνα μὴ καὶ ἐπὶ τὰς τῶν ἄλλων ἁγίων εἰκόνας ἐπεκταθῶμεν. Ἄλλ' ἡ πραγματιστικὴ μέθοδος ἅπαξ τεθεῖσα εἰς κίνησιν ἐν τῇ Ἱερογραφίᾳ, δὲν περιωρίσθη εἰς ἀπεικονίσεις προσώπων μόνον, ἀλλ' ἐξηπλώθη ἀμέσως καὶ ἐπὶ τὰ πολυσυνθετώτερα. Ἡ Παλαιὰ καὶ Καινὴ διαθήκη ἤνοιξαν τῶρα πλατείας τὰς σελίδας τῶν πέραν καὶ πέραν, οἱ δὲ ἱερογράφοι ἠδύναντο πλεον ἅπ' εὐθείας καὶ ἄνευ τινὸς ἀναγωγῆς νὰ ἀνιστορῶσιν ἀπὸ τοῦ φυσικοῦ οἰανδήποτε σκηνῆν τοῦ νόμου, τῶν προφητῶν ἢ τῶν εὐαγγελιστῶν, «ὅπως ἂν οἱ μὴ εἰδότες γράμματα (καθὼς ἐπέστελλεν ὁ Νεῖλος τῷ Ὀλυμπεσιδῶρῳ) μὴδὲ δυνάμενοι τὰς θείας ἀναγινώσκειν Γραφάς, τῇ θεωρίᾳ τῆς ζωγραφίας μνήμην τε λαμβάνωσι τῆς τῶν γνησίως τῷ ἀληθινῷ Θεῷ δεδουλευκότων ἀνδραγαθίας, καὶ πρὸς ἁμιλλαν διε-

⁽²⁶⁾ Ψευδο—Κωδινός, Περὶ ὁφφικιαλίων § 12. Migne 157, 88.

⁽²⁷⁾ Κ. Παπαρηγοπούλου, Ἱστορ. Ἑλλην. Ἔθνους, Ἀθῆναι 1867, τόμ. Δ', σ. 267. Ὅρα καὶ ὅσα περὶ Θεομήτορος ὁ αὐτὸς εὐσεβὴς ἱστορικὸς γράφει αὐτ. τόμ. Γ', σ. 265.

γείρωνται τῶν εὐκλεῶν καὶ ἀοιδίμων ἀριστευμάτων, δι' ὧν τῆς γῆς τὸν οὐρανὸν ἀντηλλάξαντο» ⁽²⁸⁾. Γρηγόριος ὁ Νύσσης μᾶς διαβεβαιοῖ, ὅτι τοσαύτη ἦτο ἡ ἐνάργεια, μεθ' ἧς σύγχρονός του ζωγράφος διέγραψε τὴν θυσίαν τοῦ Ἀβραάμ, ὥστε δὲν ἠδύνατο ἀδακρυτὶ νὰ παρέλθῃ τὴν θέαν, ὅσakis ἐν αὐτῇ τόσον ζωηρῶς ἀποτετυπωμένον ἐνητένιζε τὸν Ἰσαὰκ· ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου μὲ τὰς χεῖρας ὀπίσω προσδεδεμένας καὶ ρίπτοντα ἐλεεινὸν βλέμμα πρὸς τὸν πατέρα, καὶ τὸν Ἀβραάμ ἐπιθέτοντα τὸν πόδα ἐπὶ τὸν υἱόν, δραττόμενον τῆς κόμης του καὶ ἔτοιμον νὰ καταφέρῃ κατὰ τοῦ παιδίου τὴν μάχαιραν ⁽²⁹⁾. Ἐπὶ τοῦ θόλου τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ ἀγ. Σοφίας (549-582) ἀνιστορήθη εἰς θαυμάσιον μουσεῖωμα ἡ Ἀνάληψις τοῦ Χριστοῦ, ὅπου ἡ ἐκπληξὶς τῶν ἀποστόλων φυσικώτατα διαζωγραφεῖται. Ἀρχαῖα μινυογραφημένα χειρόγραφα, ὧν αἱ μινυογραφίαι τυγχάνουσι πιστὰ ἀντίγραφα εἰκόνων καὶ τοιχογραφιῶν κοσμουσῶν τοὺς τότε ναοὺς, γέμουσι παντοίων ἀγιογραφικῶν ἀπεικασμάτων, ὡς τὸ χειρόγραφον τῆς Γενέσεως, τὸ ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς Βιέννης ἀποκείμενον καὶ εἰς τὸν βον αἰῶνα ἀναγόμενον, ἢ τὸ εἰλητάριον τοῦ Βατικανοῦ, τὸ ἐστολισμένον μὲ μινυογραφίας ἀρχαιοτέρας τοῦ 7ου αἰῶνος ⁽³⁰⁾. Μόνον ἡ Σταύρωσις ὑπάρχει εἰς τοὺς ἕξ πρώτους αἰῶνας ἄγνωστος. Ἡ Χριστιανικὴ τέχνη ἄπτεται ἀφόδως ὅλων τῶν ἀγιογραφικῶν θεμάτων· ἀλλ' ἐπὶ μακρὸν ἀσέβειαν θεωρεῖ νὰ παραστήσῃ νεκρὸν ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ τὸν πρὸ αἰώνων ὄντα καὶ εἰς αἰῶνας ζῶντα. Διὸ καὶ προτιμᾷ ἀντ' Αὐτοῦ νὰ εἰκονίζῃ ἕνα Ἀμνόν, εἴτε φέροντα ἐπὶ τῆς ράχεως θριαμβευτικῶς τὸν Σταυ-

⁽²⁸⁾ Ἀββᾶ Νεῖλου ἐπιστ. 61, βιβλίου Δ'. Migne 79, 577.

⁽²⁹⁾ Γρηγ. Νύσσης, Περὶ θεότητος Υἱοῦ καὶ Πνεύματος, Migne 46, 572.

⁽³⁰⁾ Bayet, Recherches σ. 69—70. Καλῶς περὶ τῶν εἰκονογραφημένων τοῦ τῶν χειρογράφων ἐσημείωσε Νικηφόρος ὁ ΚΠόλεως, τὴν στενὴν σχέσιν βιβλίου καὶ ζωγραφικῆς ὑποδείξας ἐν λόγ. κατὰ τῶν δοξαζόντων εἰδώλοις τοὺς Χριστιανοὺς προσκεκυνηκέναι § 61: ὅτι ταῦτα «ἐν μέρει μὲν διὰ τῆς καλλιγραφικῆς εὐφυΐας τὰ τῆς θείας ἱστορίας ἡμῖν ἐμφανίζει διδάγματα, ἐν μέρει δὲ διὰ τῆς ζωγραφικῆς εὐτεχνίας τὰ αὐτὰ ἡμῖν παραδείκνυσαι πράγματα· καὶ οὐδὲν τι μᾶλλον τότε ἢ τότε διασημῆναι εἰς γὰρ ἐπ' ἀμφοῖν ὁ λόγος, καὶ δι' ἀμφοτέρων τῆς σωτηρίου τοῦ Θεοῦ Λόγου οἰκονομίας ἡ διδασκαλία τε καὶ ἀνάμνησις γίνεται». Migne 100, 748.

ρόν, εἴτε ἐπιστηριζόμενον ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ, εἴτε καὶ κρεμάμενον ἐπ’ αὐτοῦ. Ἄλλ’ ὁ ὁσημέραι προαγόμενος πραγματισμὸς ἐπὶ τέλους ὑπερισχύει· καὶ ἀπὸ τοῦ θου αἰῶνος ἀναφαίνεται ἐν ὅλῃ τῇ ἐπωδύνῃ πραγματικότητί του ὁ Ἑσταυρωμένος μὲ τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας καρφωμένα, μὲ τὴν κεφαλὴν αἰμόφυρτον καὶ πρὸς τὰ κάτω κλίνουσας, μὲ τὸν λογχασμὸν εἰς τὴν πλευράν, μὲ τὸ περιζώνιον περὶ τὴν ὀσφὺν καὶ μὲ τοὺς πόδας αἰμοσταγεῖς εἰς τὸ ὑποπόδιον. Ἡ Δύσις, πρὶν ἢ ὑπερβῇ καὶ ἐνταῦθα τὰ ἐσκαμμένα, πτοεῖται καὶ ἀμφιρρέπει. Ἀντὶ τοῦ φυσικοῦ, προτιμᾷ ἰδεώδη Ἑσταυρωμένον, ζωντανὸν ἱστάμενον ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ, βασιλικὸν στέμμα ἐπὶ κεφαλῆς φέροντα, πολύτιμα ἡμφιεσμένον ἱμάτια καὶ τὰς χεῖρας ἀναιμάντους εἰς προσευχὴν ὑπὲρ τοῦ κόσμου ἐξαπλοῦντα. Ἄλλ’ ἡ Ἀνατολὴ ἀπεφάνθη ἤδη ἐν τῇ Πενθέκτῃ ὅτι ἡ χάρις καὶ ἡ ἀλήθεια προκριώτερα τυγχάνουσι τῶν παλαιῶν τύπων, σκιῶν, συμβόλων καὶ προχαράγματων καὶ ἀνάγκη ἄρα κατὰ τὸν ἀνθρώπινον χαρακτῆρα ν’ ἀναστηλοῦται ὁ Χριστὸς ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ. Τὴν μεταβολὴν ταύτην, ἣτις σπουδαιότατον σταθμὸν σημεῖοι ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ τέχνῃ, ἀνακαλύπτομεν τὸ πρῶτον εἰς τὸ ἐν Φλωρεντίᾳ ἀποκειμένον Συριακὸν χειρόγραφον τοῦ Rabula, τὸ ἀπὸ τοῦ 586 χρονολογούμενον. Ἐν αὐτῷ μετὰ πλείστων ἄλλων εἰκόνων ἀπὸ τῆς Καινῆς κυρίως εἰλημμένων—ἐμφανίσεως τοῦ ἀγγέλου εἰς τὸν Ζαχαρίαν, Εὐαγγελισμοῦ, Γεννήσεως Χριστοῦ, Νηπιοκτονίας, Βαπτίσματος, Γάμου τῆς Κανᾶ, Παραλυτικοῦ, Αἱμορροούσης, Σαμαρείτιδος, Νεανίου τῆς Ναῦν, Μεταμόρφώσεως, θυγατρὶ τοῦ Ἰακείρου, Ἰατρείας δαιμονιζομένων, θαυμασίας ἄγρας, Εὐαγγελιστῶν, Ἑκατοντάρχου, Πολλαπλασιασμοῦ ἰχθύων, θεραπείας τυφλῶν καὶ χωλῶν, Μυστικοῦ Δείπνου, Βαῖοφόρου, Συλλήψεως Χριστοῦ, Αὐτοχειρίας Ἰούδα, Συνεδρίου—παρουσιάζεται διὰ πρῶτην φοράν, πρὸ τῆς ἀναγραφῆς τῆς Ἀναστάσεως καὶ τῆς Ἀναλήψεως, καὶ ἡ Σταύρωσις μὲ τὸν Σωτῆρα ἐνδεδυμένον ἀχειρίδωτον χιτῶνα, μὲ τὸν στρατιώτην προσφέροντα ὄξος, μὲ τὸν Δογγῖνον διατρυπῶντα τὴν πλευράν, μὲ τὴν Παρθένον, τὸν

Ἰωάννην καὶ τὰ ἅγια γύναια, μὲ τὸν ἥλιον καὶ τὴν σελήνην ἐν τῷ οὐρανῷ, ἀκριβῶς ὅπως σήμερον τὴν ζωγραφοῦμεν ⁽³¹⁾.

Εἰς τὰς ἀγιογραφικὰς σκηνὰς προσθέτει ὁ πραγματισμὸς λίαν ἐνωρὶς καὶ τὰ ἀπὸ τῶν μαρτυρολογίων θέματα, ἔτι δὲ καὶ τὰ ἀπὸ προσφάτων ἀξιομνημονεύτων γεγονότων, οἷον ὑπῆρξεν ἡ θαυμαστὴ ἐν Ἀπαμείᾳ διάσωσις ἀπὸ πυρκαϊᾶς, ἐφ' ἣ εἰκὼν ἐπιμνημόσυτος ἐπὶ τοῦ ὁρόφου τοῦ ναοῦ ἀνετέθη ⁽³²⁾. Εἰς παλαιότερους χρόνους μόνον ἄνθη, ἐρωτιδεῖς, ταῶνες καὶ ποιμενίσκοι ἐστόλιζον τὰ κοιμητήρια τῶν μαρτύρων. Ἀλλ' ἤδη, κοπασάντων τῶν διωγμῶν καὶ σπανισάσης τῆς προτέρας καρτερίας καὶ ἡρωϊκότητος, καθίστανται καὶ τὰ μαρτύρια ἀντικείμενα τῇ τέχνῃ περιζήτητα. Καὶ ὁ ζωγράφος διαγράφει ἐν εἰκόνι τὰς ἀριστείας τοῦ μάρτυρος, τὰς ἐνστάσεις, τὰς ἀλγηδόνας, τὰς θηριώδεις τῶν τυράννων μορφάς, τὰς ἐπηρείας, τὴν φλογοτρόφον κάμινον, τὴν μακαριωτάτην τοῦ ἀθλητοῦ τελείωσιν, πάντα ὡς ἐν βιβλίῳ τινὶ γλωττοφόρῳ διὰ χρωμάτων τεχνουργησάμενος (ἀντιγράφῳ τὸν Νύσσης) καὶ ὡς λειμῶνα λαμπρὸν τὸν ναὸν διὰ τῶν ἀγώνων τοῦ μάρτυρος καταγλαῖσας. «Οἶδε γὰρ καὶ γραφὴ σιωπῶσα ἐν τοίχῳ λαλεῖν καὶ τὰ μέγιστα ὠφελεῖν» ⁽³³⁾. Ὁ φιλόσοφος πατὴρ οὕτω λαλῶν, ἔχει βεβαίως ὑπ' ὅψιν σύγχρονον εἰκόνα, ἣς τὰς λεπτομερείας ἀπὸ τοῦ ἁμδωνος ἐκθέτει. Τοιαύτην δὲ χρῆσιν μαρτυρολογικῶν εἰκόνων καὶ ὁ αὐτάδελφός του ὑπονοεῖ, ὅταν, τὸν μάρτυρα Βαρλαάμ ἐπαινῶν καὶ βλέπων ὅτι ἡ εὐγλωττία του, ὡς λέγει, εἶνε ἥττων τοῦ ἐπαινουμένου, ἀποτείνεται πρὸς τοὺς συγχρόνους του λαμπροὺς τῶν ἀθλητικῶν κατορθωμάτων ζωγράφους, ἵνα τὴν ὑπ' αὐτοῦ κολοβωθείσαν τοῦ στρατηγοῦ εἰκόνα ταῖς ἐαυτῶν τέχναις μεγαλύνωσι ⁽³⁴⁾. Ἀλλὰ περιγραφὴν μαρτυρικῆς εἰκόνης θαυμασιωτάτην, δεικνύουσιν ἡμῖν μέχρι ποίου σημείου ἐχώρησεν ἐν τῇ Ἱερογραφίᾳ ὁ πραγματισμὸς καὶ πῶς ἡ ἐκχριστιανισθεῖσα τέχνη ἠδύνατο

⁽³¹⁾ Bayet, Recherches σ. 71 καὶ ἐξ.

⁽³²⁾ Εὐαγγελίου, Ἑκκλ. Ἰστ. Δ', 26. Migne 86, 2745.

⁽³³⁾ Γρηγορ. Νύσσης, Εἰς μέγαν μάρτυρα Θεόδωρον. Migne 46, 737.

⁽³⁴⁾ Μ. Βασιλείου, Εἰς μάρτυρα Βαρλαάμ. Migne 31, 489.

νὰ καθιστᾷ ζωντανὰ εἰς τὰ ὄμματα τὰ μαρτυρικὰ παθήματα, μᾶς ἀφῆκε πρὸ πάντων ὁ μεμουςωμένος τῆς Ἀμασείας ἱεράρχης Ἀστέριος (378-431) ὅταν ἔγραφε τὴν ἀμίμητόν του ἐκείνην ἔκφρασιν τῆς ἀγ. Εὐφημίας, σπάνιον λογοτεχνικὸν καὶ τεχνοκριτικὸν κληρονόμημα:

“Ὁ ζωγράφος, εὐσεβῶν καὶ αὐτός, διὰ τῆς τέχνης κατὰ δύναμιν πᾶσαν τὴν ἱστορίαν ἐν σινδόνι χαράξας, αὐτοῦ που περὶ τὴν θήκην ἱερὸν ἀνέθηκε θέαμα. Ἐχει δὲ ὧδε τὸ φιλοτέχνημα. Ὑψηλὸς ἐπὶ θρόνου καθίδρυται δικαστής, πικρὸν καὶ δυσμενὲς βλέπων εἰς τὴν παρθένον· (ὀργίζεται γάρ, ὅταν ἐθέλῃ, καὶ ταῖς ἀψύχοις ὕλαις ἢ τέχνῃ). Δουρφόροι δὲ τῆς ἀρχῆς καὶ στρατιῶται πολλοί. Οἱ μὲν τῶν ὑπομνημάτων ὑπογραφεῖς, δέλτους φέροντες καὶ γραφίδας· ὧν θάτερος, ἀναρτήσας ἀπὸ τοῦ κηροῦ τὴν χεῖρα, βλέπει πρὸς τὴν κρινομένην, σφοδρῶς ὅλον ἐκκλίνας τὸ πρόσωπον, ὥσπερ παρακελευόμενος γεγωνότερον λαλεῖν, ἵνα μὴ, κάμνων περὶ τὴν ἀκοήν, ἐσφαλμένα γράφῃ καὶ ἐπιλήψιμα. Ἔστηκε δὲ ἡ παρθένος ἐν φαιῷ χιτῶνι καὶ φιλοσοφίαν σημαίνουσα· ὡς μὲν ἔδοξε τῷ γραφεῖ, καὶ τὴν ὄψιν ἀστεία· ὡς δὲ ἐμοὶ δοκεῖ, τὴν ψυχὴν κεκαλλωπισμένη ταῖς ἀρεταῖς. Ἀγρουσι δὲ αὐτὴν πρὸς τὸν ἄρχοντα δύο στρατιῶται, ὁ μὲν ἔλκων ἐπὶ πρόσω, ὁ δὲ κατόπιν ἐπείγων. Κεκραμένον τῆς παρθένου τὸ ἦθος αἰδοῖ καὶ στερρότητ· νεύει μὲν γὰρ εἰς γῆν, ὥσπερ ἐρυθριῶσα τὰς ὄψεις τῶν ἀρρένων· ἔστηκε δὲ ἀκατάπληκτος, οὐδὲν πάσχουσα πρὸς τὸν ἀγῶνα δεινόν.... Προδαινούσης δὲ εἰς τὰ πρόσω τῆς μιμήσεως, δῆμιό τινες ἐν χιτωνίσκοις γυμνοί, ἤδη ἤρχοντο τοῦ ἔργου. Καὶ ὁ μὲν δραξάμενος τῆς κεφαλῆς καὶ ἀνακλίνας εἰς τὸ κατόπιν, παρείχε τῷ ἐτέρῳ εὐτρεπὲς εἰς τιμωρίαν τῆς παρθένου τὸ πρόσωπον. Ὁ δέ, παραστάς, ἐξέκοπτε τῶν ὁδόντων. Σφύρα δὲ καὶ τέρετρον φαίνεται τιμωρίας τὰ ὄργανα. Δακρύω δὲ τὸ ἐντεῦθεν, καὶ μοι τὸ πάθος ἐπικόπτει τὸν λόγον. Τὰς γὰρ τοῦ αἵματος σταγόνας οὕτως ἐναργῶς ἐπέχρωσεν ὁ ζωγράφος, ὥστε εἰποῖς ἂν προχεῖσθαι τῶν χειλέων ἀληθῶς καὶ θρηγνήσας ἀπέλθοις. Δεσμωτήριον μετὰ ταῦτα, καὶ πάλιν ἡ παρθένος σεμνὴ ἐν τοῖς φαιοῖς ἱματίοις κάθηται, μόνη, ἐκτείνουσα τὰ χεῖρε πρὸς οὐρανὸν καὶ καλοῦσα Θεὸν ἐπίκουρον τῶν δεινῶν. Εὐχομένη δὲ ταύτῃ φαίνεται ὑπὲρ κεφαλῆς τὸ Σημεῖον, ὃ δὴ νόμος Χριστιανοῖς προσκυνεῖν τε καὶ ἐπιγράφεσθαι· σύμβολον, οἶμαι, τοῦ πάθους, ὅπερ αὐτὴν ἐξεδέχετο. Εὐθύς γοῦν καὶ μετ’

ὀλίγον πῦρ ἀλλαχοῦ σφοδρὸν ὁ ζωγράφος ἀνῆψεν, ἐρυθρῷ χρώ-
ματι ἔνθεν καὶ ἔνθεν ἐπιλαμφθέντι σωματοποιήσας τὴν φλόγα·
ἴστησι δὲ μέσσην αὐτὴν, τὰς μὲν χεῖρας πρὸς οὐρανὸν διαπλώ-
σασαν, ἄχθηδὸνα δὲ οὐδεμίαν ἐπιφέρουσιν τῷ προσώπῳ, ἀλλὰ
τοῦναντίον γεγηυῖαν, ὅτι πρὸς τὴν ἀσώματον καὶ μακαρίαν ἐξε-
δήμει ζώην. Μέχρι τούτου καὶ ὁ ζωγράφος ἔστησε τὴν χεῖρα,
κάγῳ τὸν λόγον ⁽³⁵⁾.

ΚΕΦ. ΛΖ'.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΓΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βυζαντινὴ Ἀγιογραφία λέγεται ἡ ἀπὸ τοῦ διακοσμητι-
κοῦ καὶ ἀναγωγικοῦ εἰς τὸ ἱστορικὸν καὶ πραγματικὸν ἔδα-
φος προαχθεῖσα Χριστιαν. τέχνη, ἡ καλλιεργηθεῖσα κυρίως
ἐν τοῖς Βυζαντινοῖς ναοῖς. Ἀλλὰς λέξεσιν ἡ Βυζαντινὴ Ἀγιο-
γραφία δὲν εἶνε τὸ διακοσμητικὸν τῆς Ζωγραφικῆς εἶδος, ὅπερ
ὡς πρῶτον σημεῖον καλλιτεχνικῆς Ζωῆς συννητήσαμεν εἰς τὰς
κατακόμβας, καίτοι καὶ τοῦτο ἀπ' αὐτῆς, ὅπου ἐγχωρεῖ, δὲν
ἀποκλείεται. Οὐδ' εἶνε οἱ συμβολισμοὶ καὶ τύποι, οὓς ὡς δεύ-
τερον γενναῖον βῆμα ἐχαιρετίσαμεν ἐν τῇ Χριστιαν. τέχνῃ,
μολονότι καὶ οὗτοι ἀπ' αὐτῆς δὲν ἐλλείπουν. Ἀλλ' εἶνε, αὐστη-
ρῶς εἰπεῖν, ἡ τρίτη καὶ μεμεστωμένη πλέον ἡλικία τῆς ἱερᾶς
Γραφικῆς, ἡ τὸ φυσικὸν καὶ πραγματικὸν εἰς ἐξυπηρέτησιν
τῶν θείων ἰδεωδῶν ἀντιγράφασα καὶ δοῦσα πλήρη ἔκφρασιν
καὶ φυσιογνωμίαν εἰς πᾶν ὅ,τι μέχρι τοῦδε ἐδονεῖτο ἀόριστον.
Ἡ αὐτὴ Βυζαντινὴ Ἀγιογραφία εὐθύνεται καὶ διὰ τὴν περαι-
τέρω ἐξέλιξιν τῆς ἱ. Γραφικῆς ἀπὸ τοῦ φυσικοῦ καὶ ἱστορικοῦ
εἰς τὸ δογματικοθεολογικὸν ἔδαφος, ὡς ἀμέσως θὰ ἴδωμεν· διότι
αὐτὴ πρῶτον μὲν συνεκέρασε τὸ πραγματικὸν μετὰ τοῦ συνθη-
ματικοῦ καὶ δὲν ἀφῆκε τὸν Φυσιοκρατισμὸν νὰ τὸν παρασύρῃ
μέχρις ἄκρων, εἴτα δὲ κατέστησε τὴν εἰκόνα κατηχητικὸν ὄργα-

⁽³⁵⁾ Ἀστέριος Ἀμασείας, Εὐφημίας ἔκφρασις Migne 40, 336-7.

νον τῆς Ἐκκλησίας, πρὸς εὐχερῇ ἐκλαΐκευσεν τῶν διδασκαλιῶν τῆς πίστεως, ὅσον οὐδέποτε ἄλλοτε ὑπῆρξε.

Ἡ Δυτικὴ Ἐκκλησία, ἅπαξ τὸν πραγματισμὸν ἐνστερνισθεῖσα μετὰ τοὺς πρώτους δισταγμοὺς της, δὲν ἤργησε νὰ προσδεθῇ εἰς αὐτὴν ἀκατάσχετος. Περίπυστος καλλιτέχνης της ὁ Μιχαήλ Ἀγγελος ἐζωγράφιζε τὴν «Τελευταίαν Κρίσιν», μεγαλειῶδες ἀληθῶς ἔργον ἐν τῇ Σιξτινείῳ καπέλλῳ, ἀλλ' ἐν τοιαύτῃ σκανδαλῶδει γυμνότητι, ὥστε ὁ πάπας Πῖος ὁ Γ' ἤναγκάσθη ν' ἀναθέσῃ εἰς τὸν Δανιήλ δὲ Βολτέρρε τὸ ἀποκλειστικὸν ἔργον τῆς διὰ βρακίων καλύψεως τῶν ἀνιστορηθέντων ἐν τῇ τοιχογραφίᾳ, ἐφ' ᾧ καὶ βρακωτῆς ὁ τελευταῖος ὠνομάσθη. Ἔτεροι θαυμάσιοι ζωγράφοι της ἔσχον πρότυπα τῆς Παναγίας οὐχὶ σπανίως ἐταίρας, ὡς τὴν διαβόητον καὶ ἐκδεδηγητημένην ἐκείνην Ἰουλίαν Φαρνέζε, πρὸ τῆς ὁποίας μάλιστα ἐξεικονίσθη γονυπετῆς καὶ ὁ αἰσχρᾶς μνήμης πάπας Ἀλέξανδρος ὁ Βοργίας, ἥ ὡς πλεῖστα ἄλλα τῆς ἀσελγείας ἐνδαιτυμῆματα, ὧν τὰς προσωπογραφίας διηώνισεν ὑπὸ τὸ σχῆμα τῆς ἀγιότητος ἡ Ἰταλικὴ πρὸ πάντων σχολὴ τοῦ 15ου αἰῶνος ἐν πολλοῖς δυτικοῖς ναοῖς. Ὁ Γέρσων αὐστηρῶς κατέκρινε Λατινικὰς εἰκόνας τῆς Θεοτόκου, παριστωμένης μὲ τὴν ἁγ. Τριάδα εἰς τὴν Νηδύν, μετ' Ἰσῆς δ' ἀποτροπιάσεως ἄλλοι θὰ ἐξέλεπον τὴν Παρθένον ζωγραφουμένην μὲ κοιλίαν προέχουσαν καὶ δεικνύουσαν τὸ ἅγιον Ἐμβρυον ἐν τῇ μήτρᾳ⁽¹⁾. Κατεκραύγαζε κατὰ τῆς Ὀρθοδοξίας ὁ καρδινάλιος Οὐμβερτος ὅτι ἐπιγράψασα ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ τὸν Ἐσταυρωμένον ἀντὶ τοῦ Ἀμνοῦ, Ἀντίχριστον καὶ ὄχι Χριστὸν ἐπέγραψε. Καὶ ὅμως μετὰ τινα καιρὸν οἱ Ἐσταυρωμένοι τοῦ Vandyke, τοῦ Velasquez καὶ τῶν ἄλλων, μὲ τὰ λιγυσμένα γόνατά των, μὲ τὰς συνεσπασμένας χεῖράς των, μὲ τὸ κυρτωμένον πρὸς τὰ κάτω σῶμά των καὶ μὲ ὅλην τὴν διαχουομένην τραγικὴν ἀγωνίαν των ὑπερεξηκόντιζον τὰ ὅρια τῆς εὐπρεπειᾶς καὶ προέδιδον ἀπόγνωσιν ἀναξίαν εἰς τὸν ἐκουσίως θέντα τὴν

(1) *Didron*, *Christian Iconography*, τόμ. Α', σ. 280—1. τόμ. Β' σ. 59—61 καὶ σημ.

φυγὴν Αὐτοῦ. Ἡ Δουτικὴ Ἑκκλησία ἐπροχώρησε βαθύτερον ἔτι. Ἦλθε καιρὸς, καθ' ὃν ἡ ἀπαμβλυνθεῖσα αἴσθησις δὲν συνεκινεῖτο πλέον μὲ τοὺς χρωματισμοὺς τοῦ χρωστῆρος. Προσέφυγε τότε εἰς τι ἁδρότερον. Κατεσκεύασε τὰ Ecce homo, ἀγάλματα ἐκ κηροῦ, γύφου ἢ ξύλου, ὧν οἱ ὀφθαλμοὶ ἀπὸ χάνδρα, τὰ δάκρυα ἀπὸ ἀδάμαντας, τὸ σῶμα χυδαίως αἰμοστάζον καὶ τὰ ὁστά ἀπὸ τῶν ἀγκώνων καὶ γονάτων ἐκχυνόμενα. Ἐμνηχανεῖσθαι τὸν Ἑσταυρωμένον τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς Ἰσπανικῆς Burgos, πεποιημένον ἐξ ἀληθινοῦ ἀνθρωπίνου δέρματος τεταριχευμένου, καὶ φέροντα περροῦκαν ἀντὶ κόμης. Ἀνεστήλωσεν ἐν τοῖς εὐκτηρίοις τῆς παράδοξα τῆς Ἀειπαρθένου ἀνδρείκελα, ὧν ἐψιμμουθίωσε τὸ πρόσωπον, ἐστόλισε μὲ λιθοκόλλητα ἐνώτια τὰ αὐτία, ἐτημέλησεν εἰς δακτυλοειδεῖς ἔλικας τὰς τρίχας καὶ περιέβαλε τὸ σύνολον μὲ τὰς φρενοτρόπους ἀμφιέσεις τοῦ συρμοῦ (2). Οὕτως ἡ ἄβυσσος ἐν τῇ Δύσει ἐπεκαλέσθη τὴν ἄβυσσον.

Ἡ Βυζαντινὴ Ἀγιογραφία καὶ ἐν τῇ ἀκμῇ τῆς, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ παρακμῇ τῆς δὲν ἐφιλοδόξησε νὰ ἀποσαρκωθῇ τόσον καὶ καταστῇ «ἐπιθυμία τῶν ὀφθαλμῶν» (3). Ἐγνώριζεν αὕτη, ὅτι ἡ Χριστιαν. τέχνη, καὶ τὴν φύσιν ἀκόμη ὅταν ἀπομιμηταί, ὀφείλει νὰ ἔχῃ χαρακτῆρα προφητικόν, ὅχι πρὸς ἑαυτὴν ἀνθρωποκεντρικῶς, ἀλλὰ πρὸς τὸ ἀπώτερον θεοκεντρικῶς τὸ βλέμμα ἔχουσα καὶ διὰ γενικοτήτων ὑψηλῶν, οὐχὶ ὕλικῶν λεπτομερειῶν ἐκφραζομένη. Ἐγνώριζεν, ὅτι ἡ Χριστιαν. τέχνη συνίσταται οὐ μόνον ἐν τῇ διὰ χρωμάτων ἀποδόσει τοῦ ωραίου, ἀλλ' ἐν τῇ διὰ χρωμάτων ἀποδόσει τοῦ ωραίου ὑπὸ τὸ φῶς τῆς θείας Ἐνσαρκώσεως (4). Καὶ δι' αὐτό, καὶ ἱστορικὰς ἀκόμη ἀναγράφουσα εἰκόνας, προσέδιδεν εἰς αὐτὰς ὕψος συνθηματικόν. Ἡ πυρόεσσα σὰρξ ἔχει παρ' αὐτῇ δευτερεύουσαν σημασίαν. Τὸ

(2) *Εὐγεν. Βουλγάρεως* Σπηλιτευτ. ἐπιστ. ἐν Παπιστικοῖς Ἐλέγχοις *Τανταλίδου* τόμ. Β', σ. 276.

(3) Ἀ' Ἰωάν. 6', 16.

(4) Πρὸς *B. F. Westcott*, *The Relation of Christianity to Art*, ἐν τέλει τοῦ ἔργου αὐτοῦ *The Epistles of St John*, Cambridge & London 1892 σ. 331—8 καὶ 362.

ἐρυθρὸν αἷμα ἐλλείπει. Τὸ γυμνὸν δὲν ἀπαντᾷ σχεδόν. Ἡ Ἀνατομία πολὺ πολὺ δὲν τὴν κουράζει. Δὲν τὴν μέλει αὐτὴν, εἰς ἀνιστοροῦσα προσωπικῶς τὸν Χριστόν, τὸν ἀνιστορῆ ὡς ἀρχιερέα διὰ τὰ ἐξάρη τὴν ὑπερτάτην Του θυσίαν, ἢ Τὸν περιβάλλῃ μετὰ τὰ βαρύτιμα αὐτοκρατορικὰ ἄμφια διὰ τὰ δηλώσει τὸ βασιλικόν Του ἀξίωμα, ἢ Τὸν παρουσιάξῃ γίγαντα ἐν μέσῳ νάνων διὰ τὰ φανερώσει τὸ ἀπροσπέλαστόν Του μεγαλεῖον, ἢ Τοῦ πλατύνει τὸ μέτωπον τριπλότερον παρ' ὅλον τὸ ἐπίλοιπον πρόσωπον. «Πολὺ μέτωπον εἰς ἓν πρόσωπον, ἔλεγεν ὁ Οὐγώ, εἶνε ὡς πολὺς οὐρανὸς εἰς τὸν ὀρίζοντα». Αἱ δὲ μορφαὶ τῶν ἁγίων τῆς παρελαύνουν ἄσαρκοι, κατεσκληκυῖαι, χλωμαί, ἀσκητικάί, πρὸς τὴν ὕλην ξέναι, γεννήματα ἄλλου κόσμου, οἰονεὶ μετὰ τοῦ Κυρίου των ἀναβοῶσαι τὸ «ἐγὼ νενίκηκα τὸν κόσμον»⁽⁵⁾. Ἔρχονται ἔπειτα αἱ στάσεις των, οἱ ἀκτινοστέφανοί των, τὸ χρυσοῦν ἐμβαδόν των, τὰ παρακολουθοῦντα αὐτοὺς ὄργανα καὶ ἐμβλήματα, οἱ σταυροί, οἱ τροχοί, αἱ σπάθαι, αἱ δάφναι, αἱ βίβλοι, αἱ νεφέλαι, ἢ ἐπευλογοῦσα χεῖρ, οἱ περιϋπτάμενοι ἄγγελοι, τὰ ἀπὸ τῶν χειρῶν των ἐξαρτῶμενα εἰλητάρια, αἱ ἰδιαίτεραι ἐπιγραφαὶ ἐκάστου καὶ ὅλα τὰ ἄλλα, δι' ὧν ὡς δι' ἀλφαριθμητικῶν στοιχείων ὑπεργειοτέρας γλώσσης προσπαθεῖ τὰ συνεννοηθῇ ὁ πιστὸς μετὰ τῶν οὐρανῶν. Καὶ βεβαίως. Διότι πῶς εἶνε δυνατόν γραμμαὶ καὶ χρώματα βέβηλα τὰ παραστήσουν τὴν θρησκευτικὴν ἀλήθειαν; Πῶς δι' αὐτῶν γυμνῶν καὶ μόνων θὰ ἐξεικονισθῇ ἡ θεοπνευστία τοῦ Εὐαγγελιστοῦ, ἢ ἔμπυρος πίστις τοῦ Ἀποστόλου, ἢ ἐγκαρτέρησις τοῦ ὁμολογητοῦ, ἢ τοῦ Ὁσίου ἀρρενωπὴ τῶν ἐγκοσμίων καταφρόνησις; Πῶς κατ' εὐθείαν θ' ἀποδοθῇ ἐπὶ τῆς θθόνης ἡ κρινόλευκος ἀγνότης τῆς Ἀειπαρθένου, πῶς ἡ θεϊκὴ μητρότης τῆς, πῶς ἡ μαρτυρικὴ ὑπομονὴ τῆς; Τὸν δὲ Θεάνθρωπον Λυτρωτὴν τίς φαντασίᾳ ἄνευ ἐσόπτρου θὰ ἀτενίσῃ; Θέτων ἐνώπιόν του ὁ ἱ. Φώτιος τὸ ἐρώτημα «ποία τῶν [προσωπογραφικῶν] εἰκόνων τοῦ Χριστοῦ εἶνε ἀληθής; ἢ παρὰ

(5) Stephen Graham, *The Way of Martha & the Way of Mary*, London 1916, σ. 203.

Ρωμαίοις ἢ ἥνπερ Ἰνδοὶ γράφουσιν ἢ ἡ παρ' Ἑλλησιν ἢ ἡ παρ' Αἰγυπτίοις; οὐχ ἔμοιραι γὰρ ἀλλήλαις αὐται», λύει ἐπιτυχῶς τὸ ζήτημα παραβάλλων τὰς θεανδρικὰς εἰκόνας πρὸς τὰς διαφόρους τοῦ Εὐαγγελίου μεταφράσεις. Καθὼς ἐκεῖ ὅ,τι ζητεῖται δὲν εἶνε ἡ ταυτότης τῶν γραμμάτων, ἀπηχήσεων καὶ λέξεων, ἀλλ' ἡ ἔννοια, ἐν ἣ καὶ μόνῃ ἀναζητητέα ἡ θεοπνευστία, οὕτω καὶ ἐνταῦθα τὸ ἐξωτερικὸν εἶνε δευτερεῦον, ὁ ἐσωτερικισμὸς εἶνε τὸ πᾶν. «Οὐ γὰρ μόνῃ σχήματι σώματος καὶ μορφῆς εἰκονίζεται χρώμασι τὸ εἰκονιζόμενον, ἀλλὰ καὶ ποιεῖ διαθέσει καὶ παρεπομένη πράξει καὶ παθῶν ἐμφάσει καὶ τόπων ἱερῶν ἀναθέσει καὶ ἐπιγραμμάτων ἐρμηνεία καὶ συμβόλοις ἐξαιρέτοις ἄλλοις....δι' ὧν....εἰς ἔννοιαν καὶ τιμὴν τοῦ εἰκονισθέντος (ὅπερ ἐστὶ τῆς εἰκονουργίας σκοπὸς) ἀναγόμεθα» (6).

Σὺν τῇ χρόνῃ ἡ Βυζαντινὴ Ἀγιογραφία ἀπὸ ἱστορικο-συνθηματικῆς ἀπέβη καθαρῶς θεολογική. Δογματικὴν, Λειτουργικὴν, Ὁμιλητικὴν, Ἠθικὴν, Ἀγιολογίαν, προφητικὰς ἀποκαλύψεις περὶ τῶν ἐσχάτων ὡς ἐν πίναξιν καὶ δράμασιν ὑπὸ τῶν βλεπόντων προεδηλώθησαν, ὅλα ταῦτα κατέστησαν ὑποκείμενα τοῦ εὐσεβοῦς τῆς χρωστῆρος κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδόν τῆς, ὅποτε ἡ ἔννοια τῆς εἰκόνης ὡς παιδαγωγικοῦ μέσου ὑπὲρ ποτε καὶ ἄλλοτε ἐπραγματοποιήθη, οὐδὲ σπιθαμὴ δὲ τοῦ ναοῦ ἔμεινεν ἄγραφος καὶ ἀδιακόσμητος, ἵνα ὁ χῶρος ἀπείρων διανοιχθῇ πρὸ τοῦ προσευχομένου ἄνευ ὁροθεσίων μεταξὺ πνευματικοῦ καὶ ὕλικου κόσμου. Εἶνε ἀληθὲς ὅτι ὁ μυστικισμὸς καὶ πάλιν ὑπείσέρχεται ὑπερβολικός, ὅτι αἱ λεπτομέρειαι ἀπεθαίνουν ἀντιφατικά. ὅτι ἡ σαφήνεια σκοτίζεται, ὅτι μία συγγνότης καὶ μελαγχολία, ἀπήχησις ἴσως τῶν ἐθνικῶν περιπετειῶν, ἄρχεται ἐπικαθημένη εἰς τὰς φυσιογνωμίας. Ἀλλ' ἡ τέχνη μετακινεῖται εἰς νέα ἐδάφη καὶ τοῦτο φθάνει.

Ἰδωμεν πῶς ἀπὸ τοῦ 9ου καὶ ἰδίᾳ τοῦ 12ου καὶ ἐντεῦθεν αἰῶνος ὁ Βυζαντινὸς ναὸς διακοσμεῖται ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ δογματικοθεολογικοῦ γραφικοῦ συστήματος κατὰ τὴν Ἑρμηνείαν

(6) Φωτίου Ἐπιστ. 43. ἐκδ. Βαλέττα σ. 338—341.

τῶν ζωγράφων πρὸ πάντων, ἣν ἀρχομένου μὲν τοῦ 18ου αἰῶνος ὁ μοναχὸς Διονύσιος ὁ Φουρνιάς συνέταξεν, ἀλλ' ἀπὸ αἰώνων ὑφισταμένου κατὰ παράδοσιν καὶ στερεότυπον ἀναπαραγωγὴν ὕλικοῦ (?).

Ἡ θρησκευτικὴ ἰδέα ὅτι ὁ Θεὸς ὡς τὸ Ὑψίστον ὄν τοῦ παντός, ἵσταται ἄνωθεν ἡμῶν, ἔχων θρόνον τὸν οὐρανόν, τὴν δὲ γῆν ὑποπόδιον τῶν ποδῶν Αὐτοῦ, ἄγει εἰς τὸ νὰ προσκληρωθῇ τὸ ἄνω μέρος τοῦ ναοῦ εἰς τὸν Θεὸν καὶ τὸν οὐρανόν. Μήπως ἄλλως τε ὁ θόλος τοῦ ναοῦ, πρὸς ὃν ἀνυψοῦσιν οἱ ἐκκλησιαζόμενοι τὸ ὄμμα, δὲν εἶνε αὐτὸς ὁ οὐρανὸς ἐν μικρογραφίᾳ; Γράφεται λοιπὸν ἐκεῖ ἐπάνω εἰς τὸν ὀμφαλὸν τοῦ κεντρικοῦ ΘΟΛΟΥ ἐντὸς κύκλου, τὰ ἐπτὰ χρώματα τῆς ἱριδος παριστῶντος, ὁ Χριστὸς, ὁ κοινὸς τῶν ὄλων Δεσπότης. «Εἵποις ἂν Αὐτὸν τὴν γῆν ἐφορᾶν καὶ τὴν περὶ ταύτης διανοεῖσθαι διακόσμησιν τε καὶ διακυβέρνησιν» παρατηρεῖ ὁ Φῶτιος περὶ τῆς εἰκόνης ταύτης ἐπὶ τῆς ὀροφῆς τῆς Νέας Ἐκκλησίας τοῦ Μακεδόνος ταῖς πολυανθέσι ψηφίσειν ἐγγεγραμμένης. «Οὕτως ἀκριβῶς ὁ γραφεὺς καὶ τοῖς σχήμασι τὴν τοῦ Δημιουργοῦ περὶ ἡμᾶς κηδεμονίαν ἐπίπνους γέγονεν ἐντυπώσασθαι» (8). Ὁ τοιοῦτος ὅμως Χριστὸς τοῦ θόλου δὲν εἶνε ὁ γλυκὺς καὶ ἡμερος τῶν Εὐαγγελίων Ἰησοῦς. Εἶνε ὁ Δημιουργός, ὁ Συνοχεύς, ὁ Νομοδότης· εἶνε, ὡς ἐπιγράφεται, ὁ Παντοκράτωρ, καίτοι καὶ μορφὴ καὶ φωτοστέφανος καὶ τὸ ἀνὰ χειρας Εὐαγγέλιον προδίδουν τὸν Χριστόν. Προφανῶς ἐνταῦθα ἡ τέχνη ἠθέλησε νὰ ἐξάρη τὸ δόγμα τῆς τοῦ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ ὁμοουσιότητος (9). Ἐπειδὴ δέ, κατὰ τὸ γνωστὸν ὄραμα τοῦ προφ. Ἡσαΐου, ὁ Παντοκράτωρ δὲν διαμένει μεμονωμένος εἰς τὰ οὐράνια, ἀλλ' ὑπὸ

(7) Πρβλ. καὶ Diehl, Manuel σ. 453—463. O. M. Dalton, Byzantine Art & Archeology σ. 648, G. Millet, Le Monastère de Daphni, Paris 1899 σ. 78—93. Γ Λαμπάκη, Ἡ Μονὴ τῆς Φανερωμένης ἐν Σαλαμῖνι, ἐν τῷ «Ἐσπέρῳ» Λειψίας ἐτ. Β' σ. 115. Δ. Κ. Ἑσσελιγκ, Βυζάντιον καὶ Βυζαντινὸς Πολιτισμὸς μετάφρ. Σακελλαροπούλου, Ἀθῆναι 1911. Μέρ. Α' σ. 133—137. κλπ.

(8) Φωτίου, Ἐκφρ. Νέας Ἐκκλησίας. Migne 102, 572.

(9) Didron, τόμ. Α' σ. 174—6.

τῶν ἀγγελικῶν στρατιῶν περιστοιχισμένος, διὰ τοῦτο καὶ ἡ Βυζαντινὴ Γραφικὴ παριστᾷ εἰς τὰ ὕψη περὶ τὸν Παντοκράτορα τοὺς ἀγγέλους «τῷ κοινῷ Δεσπότη δορυφοροῦντας». Τοὺς παριστάνει δέ, καθὼς ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ βου αἰῶνος ὁ ψευδαρεοπαγίτης ὑπεδείκνυε, ἡδῶντας καὶ νεάζοντας διὰ τὴν αἰεὶ ζωτικὴν αὐτῶν δύναμιν—ὑποπτέρους διὰ τὴν ἀναγωγικὴν αὐτῶν ὀξύτητα—φοροῦντας φαεινὴν καὶ πυρώδη ἐσθῆτα διὰ τὸ θεοειδὲς καὶ φωτιστικόν, κρατοῦντας ράβδους διὰ τὸ ἡγεμονικόν, δόρατα καὶ πελέκεις διὰ τὸ τῶν ἀνομοίων διαιρετικόν, γεωμετρικὰ δὲ καὶ τεκτονικὰ σχήματα διὰ τὸ οἰκοδομητικόν,—βαίνοντας ἐπὶ νεφελῶν ὡς τὴν πρωτοφανῆ πρωτοφάνειαν εἰς τὰ δεύτερα δευτεροφανῶς διαπορθμεύοντας—καὶ παρακολοθουμένους ὑπὸ πυρίνων ποταμῶν, ὅτι θεαρχικοὶ ὄχετοί οἱ ἀγγελοὶ εἰσίν, ἢ ὑπὸ ἀρμάτων ὅτι συζυγίας ὁμοταγεῖς ἀποτελοῦσιν, ἢ ὑπὸ τροχῶν πτερωτῶν ὅτι ἐπὶ τὰ πρόσθεν ἀνεπιστρόφως πορεύονται ⁽¹⁰⁾.

Τὸ ἐνιαῖον ἐν τούτοις καὶ τὸ ἀπροσπέλαστον τοῦ Θεοῦ ἀποτελοῦν μίαν καὶ μόνην ὄψιν τῆς Χριστιαν. πίστεως. Ὑπάρχει καὶ ἄλλη: ἡ τῆς εἰς τὸν κόσμον ἐπιφανείας τοῦ θείου, ἣν οἱ προφῆται μὲν ἀπ' αἰώνων προκατήγγειλαν, οἱ εὐαγγελισταὶ δὲ ἐξιστόρησαν κατὰ τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου. Καὶ εἶνε λοιπὸν φυσικὸν μετὰ τὸν Παντοκράτορα καὶ τοὺς περὶ Αὐτὸν ἀγγέλους νὰ ἀναγραφοῦν γύρωθεν καὶ κάτωθεν αὐτῶν, οἷονεὶ τῶν ἄνω καὶ τῶν κάτω συνεκτικὸς δεσμός, πρῶτον μὲν οἱ προφῆται ἐκτυλίσσοντες ἕκαστος ἐν ἰδίοις εἰληταρίοις τὰ οἰκεία περὶ θείας Ἐνανθρωπήσεως ρητά, μετὰ δὲ ταῦτα καὶ οἱ εὐαγγελισταὶ τὰς οἰκείας συγγραφὰς ἐν χερσὶ φέροντες. Ἀξιοσημείωτον ὅτι ἐν τισὶ ναοῖς μεταξὺ τῶν ἁγ. προφητῶν τῆς Παλαιᾶς ἀνεγράφουν ἐν τάξει βλέπόντων καὶ οἱ σοφοὶ τῶν ἐθνῶν, οἱ ἐν τῷ ἰδίῳ κύκλῳ προαίσθησιν τῆς θείας ἐπελεύσεως αἰσθανθέντες, οἷον ὁ Ἀπολλώνιος, ὁ Σόλων, ὁ Θουκυδίδης, ὁ Πλούταρχος, ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Φίλων, ὁ Σοφοκλῆς, ὁ Βαλαάμ, ὁ ἐξ Αἰγύπτου Θού-

(10) *Ψευδαρεοπαγίτης*, Οὐράνιος Ἰεραρχία κεφ. 5'. Migne 3, 332—7.

λης καὶ ἡ σοφὴ Σίβιλλα. Ἀντίληψις πλατύνους, καθ' ἣν ἡ γῆ ὅλη ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον ἀποκαταδοκεῖ τὸν Ἐλευθερωτὴν αὐτῆς καὶ κρᾶζει ἐκ τοῦ ἐνὸς ὁ Σόλων «ὀφέποτε ἐπὶ τὴν πολυσχιδὴ ταύτην ἐλάσειε γῆν» καὶ ἀπαντᾷ ὁ Πλάτων «ὁ παλαιὸς νέος καὶ ὁ νέος ἀρχαῖος» καὶ φωνεῖ ὁ Ἀριστοτέλης «ἀνάματος φύσει Θεοῦ γέννησις» καὶ ἀντιφωνεῖ ἡ Σίβιλλα «ἧξει οὐρανόθεν βασιλεὺς αἰώνων» ⁽¹¹⁾. Τοὺς δὲ τέσσαρας εὐαγγελιστὰς παρακολουθεῖ τὸ συμβολικὸν *Τετράμορφον*, ὁ ἄνθρωπος δηλ. ὁ λέων, ὁ βοῦς καὶ ὁ ἄετός ⁽¹²⁾, διὰ τὰ δείξῃ ὅτι ὁ μὲν Ματθαῖος ἄρχεται τοῦ εὐαγγελίου τοῦ ἀπὸ τῆς κατ' ἄνθρωπον γενεαλογίας τοῦ Κυρίου, ὁ δὲ Μᾶρκος τὰ τοῦ βασιλικοῦ ἀξιώματος τοῦ Σκύμνου Ἰουδα διαλαμβάνει, ὁ δὲ Λουκᾶς ἐξιστορεῖ τὸ ἀρχιερατικὸν τοῦ Κυρίου ὑποῦργημα καὶ τὴν θυσίαν, εἰς ἣν ὡς βοῦς ἐπὶ σφαγὴν ἤχθη, ὁ δὲ Ἰωάννης δίκην αἰετοῦ ὑψιπέτους πρὸς τὰ ὕψη τῆς θ. φύσεως αἰθεροδατεῖ, ἢ, ἄλλως εἰπεῖν, διὰ τὰ ἐξάρῃ τὰ τέσσαρα τοῦ Χριστιανισμοῦ μεγάλα μυστήρια: Σάρκωσιν, ἣν δηλοῖ ὁ ἄνθρωπος. Πάθος, ὃ δηλοῖ ὁ βοῦς. Ἀνάστασιν, ἣν δηλοῖ ὁ λέων καὶ Ἀνάληψιν, ἣν δηλοῖ ὁ ἄετός.

Καὶ τοιαύτη μὲν ἡ θεολογικὴ διακόσμησις τοῦ θόλου. Ἐν δὲ τῷ ΙΕΡΩ ΒΗΜΑΤΙ ἔχομεν μὲν καὶ ἐνταῦθα ὑποτυπούμενον ἐν τοῖς ἄνω τὸν οὐρανόν, διὸ καὶ εἰς τὴν καμάραν τῆς κόγχης τῆς μεγάλης ἀψίδος ἀνιστορεῖται ἡ Ἐτοιμασία τοῦ θρόνου, βαθυγνώμων βυζαντινὴ συμβολικὴ παράστασις τοῦ ἐπὶ τῶν νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ ἐρχομένου κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς, ἀλλ' ἰδίως ἔχομεν λεπτομερῆ εἰκονικὴν διερμηνεύσιν τοῦ λειτουργικοῦ δράματος, οὗτινος τὸ ἱερατεῖον τυγχάνει φρικτὸν θέατρον. Ἡ ἐτοιμασία τοῦ θρόνου δεικνύει χρυσῇν τράπεζαν μετὰ καλύμματος, ἐφ' ἧς ἀνεφγμένη ὑπάρχει βίβλος καὶ παρ' αὐτὴν χρυσοῦς Σταυρὸς περιβαλλόμενος ὑπὸ κύκλου ⁽¹³⁾. Καὶ ἡ μὲν ἡὔρεσις μὲν τράπεζα δηλοῖ τὸν θρόνον, πρὸ τοῦ ὁποίου

⁽¹¹⁾ Ἑρμην. Ζωγράφων § 138.

⁽¹²⁾ Πρβλ. Ἰεζεκιήλ α', 10. Ἀποκάλ. δ', 6.

⁽¹³⁾ Εὐγεν. Ἀντωνιάδου, Ἑκφρ. ἁγ. Σοφίας τόμ. Γ', σ. 68—69.

τὰ ἔθνη θὰ παραστοῦν· ἡ δὲ βίβλος, τὸν θ. νόμον τοῦ Εὐαγγελίου, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποίου θὰ κριθοῦν· ὁ δὲ κύκλος ὁ περὶ τὸν Σταυρόν, σύμβολον τυγχάνει τοῦ Αἰωνίου Θεοῦ, τοῦ ἐξαγοράσαντος ἡμᾶς διὰ τοῦ θανάτου τοῦ Υἱοῦ Αὐτοῦ ἐκ τῆς καταδυναστείας τοῦ διαδόλου. Κάτωθεν τῆς Ἑτοιμασίας τοῦ θρόνου ἐν τῇ αὐτῇ ἀψίδι ὡς εἰς τὸν τιμητικώτερον τόπον γράφεται ἡ *Πλατυτέρα τῶν οὐρανῶν* ⁽¹⁴⁾ με τοὺς δύο ἀρχαγγέλους Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ ἔνθεν καὶ ἔνθεν, κατ' ἀρχὰς μὲν ὀρθίους, ἀπὸ δὲ τοῦ 12ου αἰῶνος προσκλίνοντας. Ἡ Πλατυτέρα, γενομένη «δοχεῖον τοῦ Ἀστέκτου καὶ χωρίον τοῦ Ἀπειροῦ» κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν μας ὑμνωδίαν, δικαιούται νὰ κατέχῃ τὸν ὑψηλὸν ἐκεῖνον τόπον, ὅπου προηγουμένως ὁ Χριστὸς ἐπεγράφετο, πρὶν ἢ ὡς Παντοκράτωρ ἀνέλθῃ ἐπὶ τῆς ὀροφῆς τοῦ ναοῦ· καθὼ ἀγκαλοφοροῦσα τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ, τῇ εἰς τὴν πρώτην γραμμῇ, πρώτη τῶν ἐν οὐρανοῖς, καὶ διατελεῖ ἐνδοξοτέρα ἀσυγκρίτως τῶν Σεραφεῖμ. Ἀλλ' οὐχὶ σπανίως, ὡς ἐν τῇ ἀψίδι τῆς Νέας καὶ παλιν Ἑκκλησίας τοῦ Μακεδόνο, παρίσταται «τὰς ἀχράντους χεῖρας ὑπὲρ ἡμῶν ἐξαπλοῦσα»· καὶ εἶνε τότε μία προσωποποιήσις τῆς ἐπὶ γῆς δεομένης Ἑκκλησίας, ἣτις κατὰ τὴν θ. λειτουργίαν πρὸ πάντων ὑποῖ τὰς εὐώδεις ἰκεσίας τῆς πρὸς τὸν Οἰκτίρμονα. Ὑπὸ ἢ παρὰ τὴν Πλατυτέραν ἀνιστοροῦνται ἄλλαι προσωπογραφίαι ἢ καὶ πολυπλοκώτεραι συνθέσεις στενωῶς σχετιζόμεναι πρὸς τὸ μυστήριον· οἷον ἡ εἰκὼν τῆς Θείας *Λειτουργίας*· ἡ *Μετάδοσις* τοῦ Κυριακοῦ Σώματος καὶ Αἵματος, ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ ὡς ἄκρου ἀρχιερέως μεταδιδομένου εἰς τοὺς μεταλαμβάνοντας μαθητάς· οἱ *Ἱεράρχαι Βασιλεῖος* ὁ μέγας, Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης, Γρηγόριος ὁ Διάλογος, Γερμανὸς ὁ ΚΠόλεως καὶ εἴ τις ἄλλος πραγματικῶς ἢ κατὰ παράδοσιν ἐφιλολόγησε περὶ τὴν λειτουργίαν· ὁ *Μωϋσῆς* λύων τὰ σανδάλιά του πρὸ τῆς καιομένης βάτου· ὁ *Δανιὴλ* ἐν τῷ μέσῳ τῶν λεόντων· καὶ ἡ φιλοξενία τοῦ

(14) Αὐτόθι τόμ. Γ' σ. 34—37, ὅπου τὸ ζήτημα περὶ τῆς Πλατυτέρας, τῆς ἀπὸ τοῦ 5ου αἰ. ἐπιφανείσης καὶ ἀπὸ τοῦ 8ου γενικευθείσης, λεπτομερῶς ἐξονυχίζεται.

Ἀβραάμ. Αἱ τρεῖς τελευταῖαι ἀρχαϊκώταται συνθέσεις τίθενται διὰ νὰ δηλώσουν τὴν ἀπαιτουμένην εὐλάβειαν, τὴν παρεχομένην ἐνίσχυσιν καὶ τὸν οὐσιώδη σκοπὸν, ἅτινα ἐνέχει τὸ μυστήριον. Ἡ φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ ἰδίως, φανερόνουςα ὅτι τέλος τῆς Εὐχαριστίας εἶνε ἡ ἐν ταῖς ψυχαῖς ἡμῶν ὑπὸ μορφὴν ταπεινοῦ διαβάτου φιλοξενία αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ, εἶνε ὅ,τι ὑψηλόν. Εἰς τοὺς δεξιόθεν καὶ ἀριστερόθεν τῆς ἀνατολικῆς ἀψίδος μύακας τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ γράφονται ἄλλαι κατάλληλοι διακοσμήσεις: ἐκεῖ μὲν ὁ Ποιμὴν ὁ καλός, ἡ ἡ θυσία τοῦ Ἄβελ, ἡ ἡ θυσία τοῦ Μανωέ, ἡ ἄλλα παρόμοια· ἐδῶ δὲ οἱ διάκονοι, οἱ θεοπρεπῶς ποτε τῷ μυστηρίῳ ὑπηρετήσαντες, οἷον ὁ Στέφανος, ὁ Λαυρέντιος, ὁ Ρουφῖνος, καὶ ὁ Εὐπλοῦς. Ἐν γένει εἰπεῖν, τὸ θυσιαστήριον οὕτω διακοσμεῖται, ὥστε νὰ διαγράφη πρὸ τῆς φαντασίας τὸν νοητὸν κόσμον ἐν ἀντιπαραβολῇ πρὸς τὸν ἑναντι αὐτοῦ αἰσθητὸν κόσμον.

Ἐνῷ δὲ ὁ μὲν θόλος ἐξαγγέλλει τὴν ἰδέαν τοῦ Ὑπερτάτου Θεοῦ ἐπὶ τὴν γῆν προσκαταβαίνοντος, τὸ δὲ θυσιαστήριον σχολιάζει τὴν ἱερουργίαν, τὸ ΚΑΘΟΛΙΚΟΝ τοῦ ναοῦ ὑπογράφει πλουσίως τὸ δόγμα τῆς μετὰ τῶν ἁγίων κοινωνίας καὶ συναφείας. Οἱ τοῖχοι δὲν εἶνε βωβοί ⁽¹⁵⁾· ἀλλὰ διατόρως εἰς δύο, τρεῖς, τέσσαρας ἢ καὶ πέντε σειράς, ἀπὸ τῶν ἀριστερῶν τῆς Πλατυτέρας τοῦ θυσιαστηρίου ἀρχομένας καὶ τὸ τετράπλευρον ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ ὁλόκληρον περιθεούσας, ἀνακηρύττουσι τοῦ Χριστοῦ τὴν ἐπίγειον βιοτήν, τῆς Παρθένου τὴν πάντα γνον πολιτείαν καὶ τῶν ἐπὶ γῆς ἁγίων τὰ κλέη καὶ κατορθώματα. Καὶ μελετᾷ λοιπὸν ὁ πιστὸς ἐπὶ τῶν τριῶν τοῦ καθολικοῦ τοίχων καθὼς καὶ ἐπὶ τοῦ κατενώπιον αὐτοῦ εἰκονοστασίου ὡς ἐπὶ μακροτάτης κινηματογραφικῆς ταινίας καὶ παμμεγίστου καλλιτεχνικοῦ λευκώματος τὰς μεγάλας Δεσποτικὰς ἐορτὰς ἀπὸ τῆς Γεννήσεως μέχρι τῆς Ἀναλήψεως, τὰ θαύματα καὶ τὰς παραβολὰς τοῦ Σωτῆρος, τὴν σύλληψιν τῆς Θεότοκου, τὴν γέννησίν της, τὴν ὑπὸ τῶν ἱερέων εὐλόγιαν της,

(15) Πρὸλ. V. Rozanof περὶ τοιχογραφίας παρὰ Stephen Graham σ. 76—79.

τὰ εἰσόδιά της, τὸν εὐαγγελισμόν της, τὴν κοίμησίν της καὶ τὴν μετástασίν της, τοὺς μάρτυρας, τοὺς μεγαλομάρτυρας, τοὺς δσίους, πάντας τοὺς ἀγλαοὺς καρποὺς τοὺς θεοφανείας, ὅλον, συνελόντι εἰπεῖν, τὸν ἐορταστικὸν κύκλον, ὅστις κατὰ τὴν τελευταίαν χιλιετηρίδα ἀπετέλει τὰ ἐορτολογικὰ τῆς Ὁμιλητικῆς θέματα. Αἱ ἱστορικαὶ σελίδες τῶν Γραφῶν δὲν εἶνε τώρα ἀρκεταὶ ὥς προηγουμένως. Ὁ τεχνίτης χρησιμοποιεῖ καὶ τὰς προφητικάς, ὥς εἵπομεν, ὀπτασίας. Μεταφέρει εἰς ἐπιβλητικὴν σειρὰν μεγαλονόων παραστάσεων καὶ τὰς φρικτὰς ἀλληγορικὰς εἰκόνας τῆς ἀποκαλύψεως. Ἀντλεῖ καὶ ἀπὸ τὸν ψαλτῆρα. Δανεῖζεται καὶ ἀπὸ τὰ Ἀποκρυφα Εὐαγγέλια. Ἀναζητεῖ ἐμπνεύσεις καὶ ἀπὸ τῶν συναξαρίων. Καὶ αὐτὸ τὸ «Πιστεύω» τῷ παρέχει δώδεκα θεολογικωτάτους πίνακας πρὸς ἐξωράϊσιν τοῦ δεξιοῦ χοροῦ τοῦ καθολικοῦ, ἐνῷ δι' ἄλλων ἑννέα ἀπὸ τοῦ «Πάτερ ἡμῶν» ἐξηγμένων ἐξωραΐζει τὸν ἀριστερὸν χορόν.

Εἰς τὸν ΝΑΡΘΗΚΑ, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ ὑπηνίχθημεν, ἐμπνέει αὐστηρότερος ἄνεμος. Γράφονται λοιπὸν καὶ ἐνταῦθα συνθέσεις τινὲς δεσποτικο-θεομητορικαὶ ὡς τῶν ἐν τοῖς ἔνδον συνέχειαι, καθὼς καὶ τὸ *Πᾶσα πνοή*, καὶ τὸ *Ἄνωθεν οἱ Προφῆται*, καὶ οἱ *Εἰκοσιτέσσαρες οἴκοι* τῆς Θεοτόκου καὶ ἡ *Ρίζα* τοῦ Ἰεσοαί, καὶ αἱ *Ἐπὶ Οἰκουμενικαὶ Σύνοδοι*, ἀλλ' ἰδίᾳ γράφονται ἡ *Ἐξορία* τοῦ Ἀδάμ, ἡ *Οὐρανοδρόμος Κλίμαξ*, ὁ θάνατος τοῦ ἁμαρτωλοῦ, ὁ παμφάγος ἄδης καὶ πᾶν ὅ,τι σχετικὸν μὲ τὴν μέλλουσαν κρίσιν καὶ ἀνταπόδοσιν. Ἐπίσης ζωγραφίζεται ἄνωθεν τῆς πύλης, τῆς ἀπὸ τοῦ νάρθηκος εἰς τὸ καθολικὸν εἰσαγωγύσης, τὸ *Τρίμορφον* τὸ καλούμενον καὶ *Δέησις*. Ἔστι δὲ τοῦτο ὁ Χριστὸς ἐντεθρονισμένος καὶ ἔχων δεξιόθεν μὲν Αὐτοῦ τὴν Παναγίαν Αὐτοῦ Μητέρα, ἀριστερόθεν δὲ τὸν Πρόδρομον, ἀμφοτέρους ὑποκλινομένους «καὶ δέησιν ποιοῦντας» ὑπὲρ τῶν εἰσερχομένων εἰς τὸν ναόν. Ἐν τοῖς παλαιότεροις χρόνοις εἰς τὴν θέσιν τοῦ Τριμόρφου ἐζωγραφίζετο ἀπλῶς ἡ προτομή τοῦ Χριστοῦ. Ἄλλ' ἀφ' ἡμέρας αἱ τῶν τοῦ ναοῦ κητόρων εἰκόνες, αἵτινες ἐπὶ μακρὸν εἰς τὰ ἔνδον τοῦ ναοῦ μετὰ

τῶν λοιπῶν ἁγίων ἐν θέσει περιόπτῳ παρήλαυνον, ὡς ἡ εἰκὼν τοῦ Μ.Κωνσταντίνου ἐν ταῖς ὑπ' αὐτοῦ ἰδρυθείσαις ἐκκλησίαις ⁽¹⁶⁾, ὡς ἡ εἰκὼν τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τῆς Θεοδώρας ἐν ἁγ. Βιταλίῳ Ραβέννης, ὡς ἡ εἰκὼν Βασιλείου τοῦ Μακεδόνα ἐν τῇ Νέᾳ, πρὸ τῆς ὁποίας μάλιστα καὶ κηροῦς ἀνῆπτον οἱ κατὰ καιροὺς αὐτοκράτορες ⁽¹⁷⁾, ἀφ' ἧς ἡμέρας, λέγω, αἱ τῶν τοῦ ναοῦ κτητόρων εἰκόνες ἐθεωρήθη εὐλαδέστερον καὶ ταπεινοφρονέστερον νὰ μεταφερθοῦν ἀπὸ τοῦ ἐσωτερικοῦ εἰς τὸν νάρθηκα, ὁ Χριστὸς τότε τῶν βασιλικῶν τοῦ νάρθηκος πυλῶν παρεστάθη ἐντεθρονισμένος, ἔχων οὐχὶ σπανίως καὶ τὸν κτήτορα τοῦ ναοῦ πρὸ Αὐτοῦ προσπίπτοντα, ὡς δύναται τις νὰ ἴδῃ εἰς τε τὴν μεγάλην μωσαϊκὴν εἰκόνα τοῦ ἐσωνάρθηκος τῆς ἁγ. Σοφίας, ἣτις ἀπὸ τοῦ 9ου αἰῶνος ὑπερθεῖν τῆς μεσαίας πύλης ἐτεχνουργήθη, καὶ εἰς τὸν ἐσωνάρθηκα τῆς Μονῆς τῆς Χώρας, ὅπου καλυπτροφόρος Θεόδωρος ὁ Μετοχίτης γονυκλιτῆς προσφέρει τῷ Κυρίῳ τὸν ὑπ' αὐτοῦ ἰδρυθέντα ναόν.

---

(16) Σωκράτης Ἐκκλ. Ἱστ. Α', 18. Migne 67, 121.

(17) Κ. Πορφυρογέν. Ἐκθ. βασι. τάξ. Α', 20. Migne 112, 349.

21. 'Ο Χριστὸς ὡς 'Ορφεὺς καὶ περὶ αὐτὸν ὁ Δανιήλ, ἡ ἀνάστασις τοῦ Λαζάρου, ὁ Δαβὶδ καὶ ὁ Μωϋσῆς.

22. 'Ο Χριστὸς ἐνθεθρονισμένος· κτητορικὴ εἰκὼν ἐν ἁγ. Σοφίᾳ.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΤΑ ΤΕΛΟΥΜΕΝΑ
ΕΝ ΤΩ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩ ΝΑΩ

ΒΙΒΛΙΟΝ ΠΕΜΠΤΟΝ ΤΑ ΕΝ ΤΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΕΛΟΥΜΕΝΑ

ΚΕΦ. ΛΗ'.

Η ΘΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ

Μετὰ τὴν σωματολογίαν ἢ ψυχολογία. Καὶ μετὰ τὴν ἐξέτασιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς οἰκοδομῆς, ἡ μελέτη δέον νὰ ἀκολουθήσῃ τῶν τὴν οἰκοδομὴν ἐμψυχουσῶν τελετῶν, αἵτινες καὶ τὸ εἶναι τοῦ ναοῦ ἀποτελοῦν. Προέχει μεταξὺ αὐτῶν ἡ *Θεία Λειτουργία* ὡς κεντρικὸς ἥλιος, περὶ ὃν δίκην δορυφόρων περιστρέφονται καὶ ἐξ οὗ τὴν ἑλλαμψιν δέχονται πᾶσαι αἱ λοιπαὶ ἀκολουθίαι, ὧν «ἡ τελείωσις ἐκ τῶν ταύτης θεαρχικῶν καὶ τελειωτικῶν ἐστὶ δωρεῶν· οὐ γὰρ ἔνεστι σχεδὸν τινα τελεσθῆναι τελετὴν ἱεραρχικὴν, μὴ τῆς θειοτάτης Εὐχαριστίας ἐν κεφαλαίῳ τῶν καὶ καθ' ἕκαστα τελουμένων τὴν ἐπὶ τὸ ἐν τοῦ τελεσθέντος ἱεουργοῦσης συναγωγὴν, καὶ τῇ θεοπαραδότῳ δωρεᾷ τῶν τελειωτικῶν μυστηρίων τελεσιουργοῦσης αὐτοῦ τὴν πρὸς Θεὸν κοινωνίαν» (¹). Ζητήσωμεν ἐπὶ τὸ γενικώτερον καὶ εἰσαγωγικώτερον τὴν ἔννοιαν τῆς θ. λειτουργίας, πρὶν ἢ ἐπὶ τὴν ἐξέλιξιν καὶ ἐρμηνεῖαν αὐτῆς στραφῶμεν.

(¹) *Ψευδαρεοπαγίτης*, 'Εκκλ. Ἱεραρχία Γ', 1. Migne 3, 452.

Ἡ θ. λειτουργία ἀποτελεῖ ἐν πρώτῳ στήλην ἀναμνηστήριον, ἐστημένην ἐπὶ τῆς περιβλεπτοτέρας κορυφῆς τοῦ τελετουργικοῦ μας καὶ διαιωνίζουσιν τὴν μέχρι Σταυροῦ συγκαταβάσαν ἀγάπην τοῦ Σωτῆρος. Στενὴ καὶ ἐπιλήσμων εἶνε ἡ ἀνθρωπίνη καρδιά, εἰς δὲ τὰς πτυχάς της οὐχὶ σπανίως ἀποσβύνονται ἀπὸ τὸν παγκόσμιον νεκροθάπτην χρόνον καὶ τὰ ἰσχυρότερα τῆς εὐγνωμοσύνης αἰσθήματα. Διὸ καὶ ἀνέκαθεν ὁ ἄνθρωπος εἰς παντοῖα προσέτρεξε μέσα, ἵνα, τῶν πτερωτῶν ἀναμνήσεων περικόπτων τὰς πτέρυγας, δεσμεύσῃ αὐτὰς παρ' ἑαυτοῦ. Ἐζωγράφισεν εἰκόνας, ἔστησεν ἀνδριάντας, ἀνύψωσεν ὀβελίσκους, ἐχάραξεν ἐπιγραφάς, συνέθεσεν ἐποποιΐας, συνέταξε βιογραφίας, ἀντήλλαξε δακτυλίους, ἐτύπωσε μετάλλια, συνέστησεν ὀλοκλήρους ἑορτάς, δυνάμει τῶν ὁποίων χάριτάς ποτε ληφθείσας θὰ ἀνεπόλει ἐν τῇ ἀενάῳ ἀνακυκλήσει τοῦ χρόνου. Ὅταν οἱ Ἑβραῖοι ἐγκατελίμπανον τὴν χώραν τῶν Φαραῶ καὶ διὰ χειρὸς κραταιᾶς καθωδηγοῦντο εἰς τὴν ποθητὴν ἐλευθερίαν, εὐθὺς ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς τῆς ἐξόδου των καθώρισαν τὴν ἑορτὴν τοῦ Πάσχα, τὴν ἐπισημοτέραν πασῶν τῶν ἑορτῶν των, ἐκ φόβου μὴ αἱ ἐπερχόμεναι γενεαὶ λησμονήσουσιν ἐν τῇ τύρβῃ τῶν αἰώνων τὰ μεγάλα ἐκεῖνα καὶ τεράστια, δι' ὧν ἡ θ. Πρόνοια τὰς ἀρχὰς τῆς ἐθνικῆς αὐτοπαρξίας των κατεκόσμησε. «Καὶ ἦν λοιπὸν ἡ ἑορτὴ ἐκεῖνη ὑπόμνησις σωτηρίας διηγεκῆς», ἐν ᾗ «ἐγκατέδθησε τῶν δωρεῶν τὰ ὑπομνήματα ὁ Θεός» (?). Κατ' ἔτος ἐν ὀρισμένῃ νυκτὶ πᾶσα οἰκογένεια συνήρχετο, ἵνα ἐν εὐλαθείᾳ τελέσῃ ἐσμικρυσμένην ἀναπαράστασιν τῶν ἅπαξ λαβόντων χώραν. Παρετίθεντο τὰ ἄζυμα, αἱ πικρίδες, ὁ ζωμὸς («χαροσὲθ»), ὁ ἀμνὸς ὁ πασχάλιος. Οἱ συνδειπνοῦντες ἴσταντο ὄρθιοι, ὑποδεδεμένοι τὰ σανδάλιά των καὶ μὲ τὰς ὁδοπορικὰς ράβδους ἀνὰ χεῖρας, ὡς ὅτε ἐξεκίνουν ἐξ Αἰγύπτου. Ὁ οἰκογενειάρχης ὕψου τὸ ποτήριον τῆς εὐλογίας καί, μετὰ βραχεῖαν πρὸς τὸν Δεσπότην τῶν πάντων προσευχήν, ἔπινε μὲν αὐτός, ἔπινον δὲ οἱ ἄλλοι μετ' αὐτόν. Εἰς τῶν νεωτέρων ἀκολούθως

(?) Χρυσοστόμου ὁμιλ. α' εἰς προδοσίαν Ἰούδα § 4. Migne 49, 378.

ἡρώτα τῶν τελουμένων τὸ σημαινόμενον. Καὶ ὁ ἐπὶ τοῦ δείπνου προεδρεύων ἐξήγει πῶς ὁ μὲν ἄμνός ὑπεμίνησκε τὸν ἄμνον ἐκείνον, μὲ τὸ αἷμα τοῦ ὁποίου οἱ πατέρες των ἔβαψαν τὰ κατώφλιά των καὶ ὁ ἐξολοθρευτὴς ἄγγελος ἐφείσθη τῶν πρωτοτόκων των· αἱ δὲ πικρίδες ἐσυμβόλιζον τὴν πικρίαν τῆς παλαιᾶς δουλείας· ὁ δὲ ζωμός, ὁ ἐκ σύκων, ἀμυγδάλων, φοινίκων καὶ τῶν τοιούτων παρεσκευασμένος, ὑπεδήλου διὰ τοῦ χρώματός του τὴν πλινθείαν, εἰς ἣν τὴν ζωὴν των κατέφθειραν οἱ πρόγονοι· τὰ δὲ ἄζυμα ἐφανέρονον τὴν βίαν, μεθ' ἧς ἐξώρμησαν μακρὰν τῶν τυράννων των οἱ τέως δοῦλοι. Σειρὰ ψαλμῶν ⁽³⁾ διήνοιγε, διήνθιζε καὶ ἐπεράτου τὸ ἔλлон, ἢ δ' ἐξ αὐτῶν προσ-
 διδομένη ἱεροπρέπεια ἦτο μοναδική ⁽⁴⁾.

Δὲν θέλω βέβαια νὰ εἶπω ὅτι ὁ Χριστὸς, ἰδρύων ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τὴν θ. Λειτουργίαν, ἀντέγραψε τὸ Ἑβραϊκὸν Πάσχα, καίτοι παραδεχόμενος τοιαύτην τινὰ σχέσιν τοῦ δευτέρου πρὸς τὸ πρῶτον, οἶαν ἔχει ἡ σκιὰ πρὸς τὴν ὅλην εἰκόνα καὶ τὸ σπέρμα πρὸς τὴν πλήρη τοῦ καρποῦ αὔξησιν καὶ ὠρίμανσιν. «Καθάπερ γὰρ οἱ ζωγράφοι ἐν αὐτῷ τῷ πίνακι καὶ τὰς γραμμὰς περιάγουσι καὶ τὴν σκιὰν γράφουσι, καὶ τότε τὴν ἀλήθειαν τῶν χρωμάτων αὐτῷ ἐπιτιθέασιν, οὕτω καὶ ὁ Χριστὸς ἐποίησεν ἐπ' αὐτῆς τῆς τραπέζης καὶ τὸ τυπικὸν Πάσχα ὑπέγραψε καὶ τὸ ἀληθινὸν προσέθηκε» ⁽⁵⁾. Τοῦτο ὅμως διῴσχυρίζομαι, ὅτι, καθ' ἣν νύκτα ὁ Κύριος ἐτέλει ἐπὶ τοῦ ἀνωγαίου τῆς Σιών τὸ Μυστικὸν Του Δείπνον καὶ ἱερούργει τὴν πρώτην Μυσταγωγίαν ὡς ὑπατος Ἀρχιερεὺς, ἀληθῶς ἐθεμελίω ἀναμνηστηριον τελετήν, δι' ἧς τὰ ἀγαθὰ τοῦ κοσμοσωτηρίου Του ἔργου θὰ ἀναπαρίσταντο διαρκῶς πρὸ τοῦ μνημονικοῦ καὶ φανταστικοῦ τῶν πιστῶν, διὰ νὰ τοῖς ὑπενθυμίζουν πῶς ἡ ἀπὸ τοῦ Σατὰν ἀπολύτρωσις καὶ διὰ τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ διάσωσις των ὑπερηκόντισαν οὐράνιον ὅσον τὴν παλαιὰν ἐκείνην Ἑβραϊκὴν

⁽³⁾ Ψαλμ. ριθ'—ριζ', τὸ παρὰ ραβδίνους «Χ σ λ λ ε λ».

⁽⁴⁾ Δεπτομερεστέραν περιγραφὴν τοῦ παρ' Ἑβραίοις Πάσχα δρᾶ παρὰ *Light-foot*, *Temple Service*, ἔκδ. Pitman's, London 1823, τόμ. IX, σ. 128 καὶ ἐξ.

⁽⁵⁾ *Χρυσόστομ.* ἐνθ. ἀν.

ἀπολύτρωσιν. «Τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν» εἶπεν ὁ Χριστὸς προτείνων εἰς τοὺς μαθητὰς τὸν ἄρτον. «Τοῦτο ποιεῖτε, ὁσάκις ἂν πίνητε, εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν» προσέθηκε, προτείνων καὶ τὸ ποτήριον ⁽⁶⁾. Καὶ συμφώνως πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ τῆς πίστεως μας Θεμελιωτοῦ, ἀπαιτήσεις διδομένας κατ' αὐτὴν τὴν ἱεράν καὶ ἀλησμόνητον νύκτα τῆς μαρτυρικῆς Του προδοσίας, ἡ θ. λειτουργία ἰδρύθη ἵνα ὡς μνημεῖον αἰωνόβιον, ὑπὲρ πᾶσαν ἀγ. Τράπεζαν λάμπον καὶ μέχρι τῆς δευτέρας τοῦ Κυρίου παρουσίας ἀνορθούμενον, τὸν θάνατον Αὐτοῦ καταγγέλλῃ, ἄχρις οὗ ἂν ἔλθῃ ⁽⁷⁾.

Ἀλλὰ θὰ ἐσμίκρυνον βεβαίως τὴν σημασίαν τῆς θ. λειτουργίας, ἐὰν γυμνὴν ἀνάμνησιν ἐνέβλεπον ἐν αὐτῇ. Ἡ θ. λειτουργία ἐν τούτοις εἶνε μὲν ἐν πρώτοις ἀνάμνησις, ἀλλ' εἶνε δεύτερον καὶ κοινωνία. Κοινωνία δὲ τίνος; Κοινωνία τοῦ Σώματος καὶ Αἵματος τοῦ Κυρίου. Καὶ εἶνε τὸ στοιχεῖον τοῦτο, ὅπερ κυρίως προσδίδει εἰς τὴν τελετὴν τὸν μοναδικόν, ὅλως μοναδικὸν χαρακτήρα του. Ὁ Ἑβραῖος κατὰ τὴν ἐπιμνημόσυνον ἡμέραν τῆς ἀπελευθερώσεώς του ἤσθιεν ἄμνόν, ἄζυμα, πικρὰ χόρτα, αὐτὰ ταῦτα τὰ ἐνώπιόν του παρατεθειμένα, ἀλλ' οὐδὲν τούτου πλέον. Ἀλλ' ὅταν κατὰ τὴν ἐσπέραν τῆς Μεγ. Πέμπτης, 24 ὥρας ὥρας πρὸ τῆς ἐνάρξεως τοῦ νομικοῦ Πάσχα, ἐτέλει ὁ Χριστὸς τὸν Μυστικόν Του Δείπνον, ὅχι πλέον ὄρθιος, ἀλλὰ βασιλοπρεπῶς «ἀνακειμένος» μετὰ τῶν μαθητῶν Του, χωρὶς ἄμνόν διότι Αὐτὸς ἦτο ὁ τὰς ἁμαρτίας τοῦ κόσμου αἴρων Ἀμνός, χωρὶς πικρίδας διότι τὰ πικρὰ ὕδατα τῆς Μερρὰν μετ' ὀλίγας στιγμὰς θὰ ἐγλυκαίνοντο, χωρὶς βακτηρίαν διότι ὁ Σταυρὸς θὰ μετεποιεῖτο εἰς σκῆπτρον ἐν ταῖς χερσὶ τῶν πιστευόντων, ὅταν τὴν νύκτα ἐκείνην, καθ' ἣν ἔδωε μία ἐποχὴ διὰ τὴν ἀνατεῖλῃ νέα, τὸ Ἀρνίον τὸ ἀπὸ καταβολῆς τοῦ κόσμου ἐσφαγ-

(6) Λουκ. κβ', 19. Α' Κορ. ια', 24—25.

(7) Τὸν ἀναμνηστήριον χαρακτήρα τῆς θ. λειτουργίας θίγει ὁ Ἰουστίνος ἐν Διαλόγῳ πρὸς Τρύφωνα § 41. Migne 6, 564. Πλειότερα γράφει ὁ Ν. Καβάσιλας ἐν ἐρμην. θ. λειτουργίας § 9. Migne 150, 385. Ὅρα καὶ Ἱερεμίον ἀπόκρ. Α', παρὰ Μεσολωρᾷ Συμβολ. τόμ. Α', σ. 159.

μένον, ιερουργεῖ τὸ μυστήριον καὶ ἐμοίραζεν εἰς τοὺς φιλτά-
τους τὰ προκείμενα, τὰ προκείμενα μετεποιοῦντο ὑπερφυστά-
την μεταποίησιν εἰς τὰς χεῖρας τοῦ Διανέμοντος. Τί ἦσαν τὰ
δύο ταῦτα πρὸ τῆς καθιερώσεώς των; Ἄρτος καὶ οἶνος, τὰ
κοινότατα στοιχεῖα τῆς συντηρήσεώς μας· ἄρτος ὁ στηρίζων
τὴν καρδίαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ οἶνος ὁ ἱλαρύνων τὴν ψυχὴν
αὐτοῦ· ἄρτος ὁ ἐκ τοῦ ἀλεσθέντος σίτου παραχθεὶς καὶ οἶνος
ὁ ἐκ τῆς συνθλίψεως τῶν σταφυλῶν ἐξαχθεὶς. Ἄλλ' ἀφ' ἧς
στιγμῆς καθιερώθησαν, μετηλλάγησαν. Καὶ ὁ μὲν ἄρτος κατέστη
ὁ Ἄρτος ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβάς, ὁ Σίτος ὁ ἀλεσθεὶς εἰς
τὸν μύλον τοῦ Σταυροῦ, ὁ Κόκκος ὁ πεσὼν εἰς τὴν γῆν καὶ
ἀποθανών, ἵνα πολλὴν καρπὸν φέρῃ· ὁ δὲ οἶνος κατέστη αὐτὸς
ὁ ζώήρριτος χυμὸς τῆς ἀληθινῆς Ἀμπέλου, ἀποκεκομμένοι
ἀπὸ τῆς ὁποίας δὲν δυνάμεθα νὰ ζήσωμεν καὶ καρπογονήσωμεν.
Καὶ μεταλαμβάνουν λοιπὸν οἱ πρὸς τὴν θ. Εὐχαριστίαν προσ-
ερχόμενοι ὡς ἐν τῇ ὑπερώῳ μετελάμβανον οἱ μαθηταί, ὅχι μίαν
ξηρὰν ἀναπόλησιν τῶν ἡρωϊσμῶν καὶ ἄθλων τοῦ Ἀριστέως,
μεταλαμβάνουν ὅχι ἀπλῶς τὸ πνεῦμα τῆς ἐθελοθυσίας καὶ ἀγί-
οτης, ὅπερ διεῖπε τὸν μοναδικὸν βίον Του, μεταλαμβάνουν ὅχι
ἀπλῶς τὸν Λόγον τὸν ἄσαρκον τὸν ἐν ἀρχῇ ὄντα, ἀλλὰ μετα-
λαμβάνουν τὸν Λόγον τὸν γενόμενον σὰρκα καὶ ὑπὲρ ἡμῶν
παθόντα, ἀναστάντα καὶ εἰς οὐρανοὺς ἀναληφθέντα, μεταλαμβά-
νουν τὸν Ἀριστέα ὁλόκληρον κατὰ τε τὴν θεότητα Αὐτοῦ καὶ
ἀνθρωπότητα, ζῶντες αὐτοὶ ἐν Χριστῷ καὶ ὁ Χριστὸς ἐντὸς
αὐτῶν.

Ὁ Σωτὴρ ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὑπῆρξε σαφής. Ἦτο ἐν
ἔτος πρὸ τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου καὶ οἱ ἐν Καπερναοὺμ
Ἑβραῖοι ἐζήτησαν σημεῖον διαθεβαιωτικὸν τῆς ὑψηλῆς ἀποστο-
λῆς Του, ὅτε Ἐκεῖνος εἶπεν, δακτυλοδεικτῶν ἐπανειλημμένως
Ἐαυτόν:

Ἐγὼ εἰμι ὁ Ἄρτος τῆς ζωῆς. Οἱ πατέρες ὑμῶν ἔφαγον τὸ
μάννα ἐν τῇ ἐρήμῳ καὶ ἀπέθανον· οὗτος ἐστὶν ὁ Ἄρτος, ὁ ἐκ
τοῦ οὐρανοῦ καταβαίνων, ἵνα τις ἐξ αὐτοῦ φάγῃ καὶ μὴ ἀποθάνῃ.

Ἐγὼ εἰμι ὁ Ἄρτος ὁ ζῶν, ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβάς. Ἐάν τις φάγη ἐκ τούτου τοῦ Ἄρτου, ζήσεται εἰς τὸν αἰῶνα. Καὶ ὁ Ἄρτος δέ, ὃν ἐγὼ δώσω, ἡ Σάρξ μου ἐστίν, ἣν ἐγὼ δώσω ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς.... Ἀμήν, ἀμήν λέγω ὑμῖν, ἐάν μὴ φάγητε τὴν Σάρκα τοῦ Υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου καὶ πίνητε Αὐτοῦ τὸ Αἷμα, οὐκ ἔχετε ζωὴν ἐν ἑαυτοῖς. Ὁ τρώγων μου τὴν Σάρκα καὶ πίνων μου τὸ Αἷμα ἔχει ζωὴν αἰώνιον καὶ ἐγὼ ἀναστήσω αὐτὸν ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ. Ἡ γὰρ Σάρξ μου ἀληθῶς ἐστὶ βρώσις καὶ τὸ Αἷμά μου ἀληθῶς ἐστὶ πόσις. Ὁ τρώγων μου τὴν Σάρκα καὶ πίνων μου τὸ Αἷμα ἐν ἐμοὶ μένει, καὶ ἐγὼ ἐν αὐτῷ⁽⁸⁾.

Οὕτω κατηγορηματικῶς ὠμίλησεν ἐν Καπερναοὺμ ὁ Σωτήρ. Ἀλλ' οὕτω κατηγορηματικῶς καὶ ἐν τῷ Μυστικῷ Δείπνῳ ὠμίλησεν, ὅταν κρατῶν τὸν ἄρτον εἶπε ΤΟΥΤΟ ΕΣΤΙ ΤΟ ΣΩΜΑ ΜΟΥ καὶ προτείνων τὸ ποτήριον εἶπε ΤΟΥΤΟ ΕΣΤΙ ΤΟ ΑΙΜΑ ΜΟΥ. Ὁμολογουμένως τοιαύτη φρασσεολογία εἶνε διὰ τὸν πλανήτην μας ἐκπληκτικὴ. Ἡ στενὴ ἀνθρωπίνη σκέψις, ἡ τρεφομένη ἀπὸ τὴν ἰλὺν τοῦ φυσικοῦ κόσμου, ταράσσεται εἰς τὸ ἄκουσμά της. Μοχθεῖ νὰ ἐκλάβῃ τὰ γραφέντα ὡς εἰκονικά. Ἀγωνίζεται νὰ ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὸ ἐστὶ ἐκεῖνο, τὸ ὅποιον τὴν ἀπάγχει. Μηχανεύεται νὰ ἄρῃ πᾶσαν σχέσιν μεταξὺ τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου καὶ τῶν ἐν Καπερναοὺμ λόγων. Ἀλλ' εἰς μάτην. Διότι τὰ ρήματα τῆς Καπερναοὺμ εἶνε ἡ προειδοποίησις καὶ ὁ σχολιασμὸς τῆς Μεγ. Πέμπτης. Τὸ «τρώγειν τὴν σάρκα» ἔχει γραμματικὴν καὶ ὄχι εἰκονικὴν ἔννοιαν ἐν ταῖς Γραφαῖς⁽⁹⁾, ἐν δὲ τῷ ὡς ἄνωθι 5' κεφαλ. τοῦ Ἰωάννου ἐπαναλαμβάνεται τοσάκις, ὥστε θὰ ἦτο μοναδικὸν ἐν τῇ παγκοσμίῳ φιλολογίᾳ φαινόμενον ἡ ἐπίμονος χρῆσις τῆς αὐτῆς μεταφορᾶς καὶ ἡ δεκαπλῇ εἰς τὴν αὐτὴν εἰκόνα ἐπαναστροφῇ, ἐὰν ὄντως εἰκὼν καὶ μεταφορά, οὐχὶ δὲ γυμνὴ οὐσία τὰ λεγόμενα ἦσαν. Ἐπὶ πλέον τὸ «τρώγειν τὴν σάρκα τοῦ Χριστοῦ» δὲν ἡμπορεῖ νὰ εἶνε ταυτόσημον πρὸς τὸ «πιστεῦειν εἰς Χριστόν», διότι ἡ μὲν πίστις εἶναι τι ἐξωτερικόν, κροῦον τὴν θύραν τοῦ Χριστοῦ, ἐνῶ ἐνταῦθα

(8) Ἰω. 5', 48—56.

(9) Πρὸς φιλ. κστ', 2. Ἰακώβ. ε', 3.

πρόκειται περὶ ἐγκαταστάσεως ἐν ἡμῖν αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ ⁽¹⁰⁾. Τὸ ἐστὶ πάλιν τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου δὲν ἐξισοῦται μὲ τὸ «ὑποδηλοῖ», διότι ἔχομεν ἐνώπιόν μας ὅχι παραβολὴν (οἶον «ὁ σπόρος ἐστὶν ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ») ἀλλ' ἱστορίαν. Ὁ ἀπ. Παῦλος ἀναμνησκει τοὺς Κορινθίους ὅτι «ὁ ἐσθίων καὶ πίνων ἀναξίως, κρῖμα ἑαυτῷ ἐσθίει καὶ πίνει», μὴ διακρίνων ἐπὶ τῆς ἁγ. Τραπέζης ὅχι ἄρτον καὶ οἶνον ἀπλῶς, ἀλλὰ «μὴ διακρίνων τὸ σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Κυρίου» ⁽¹¹⁾. Καὶ ταῦτα μὲν τὰ ἐπιχειρήματα τὰ ἀπὸ τῶν εὐαγγελικῶν πηγῶν. Τί δὲ νὰ εἴπωμεν περὶ ἄλλων;

Δὲν ἐπικαλοῦμαι τὴν δισχιλιετῇ τῆς Ἐκκλησίας συνείδησιν. Δὲν ἀναδιφῶ ἀκόμη τὰς πολιωτάτας λειτουργικὰς δέλτους. Δὲν ἐπιμαρτύρομαι τοὺς μάρτυρας, οἵτινες, τῆς θ. κοινωνίας ὡς Σώματος καὶ Αἵματος Χριστοῦ μεταλαμβάνοντες, ὡς λέοντες πῦρ πνέοντες ἀντιμετώπιζον τοὺς σφαγεῖς των. Δὲν παραπέμπω οὔτε εἰς τὸν Ἰγνάτιον, καθ' ὃν οὐχὶ Χριστιανῶν, ἀλλ' αἵρετικῶν ἴδιον εἶνε «τὸ μὴ ὁμολογεῖν τὴν Εὐχαριστίαν Σῶμα εἶναι τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰ. Χριστοῦ, τὴν ὑπὲρ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν παθοῦσαν» ⁽¹²⁾,—οὔτε εἰς τὸν Ἰουστίνον, καθ' ὃν «οὐχ ὡς κοινὸν ἄρτον, οὐδ' ὡς κοινὸν πόμα....ἀλλ' ἐκείνου τοῦ σαρκοποιηθέντος Ἰησοῦ καὶ Σάρκα καὶ Αἷμα ἐδιδάχθημεν εἶναι» ⁽¹³⁾,—οὔτε εἰς τὸν Ἱεροσολύμων Κύριλλον, καθ' ὃν «ἐν τύπῳ ἄρτου διδοταί σοι τὸ Σῶμα καὶ ἐν τύπῳ οἴνου διδοταί σοι τὸ Αἷμα, ἵνα γένῃ, μεταλαβὼν Σώματος καὶ Αἵματος Χριστοῦ, σύσσωμος καὶ σύναιμος Αὐτοῦ» ⁽¹⁴⁾,—οὔτε εἰς τὸν Χρυσόστομον, καθ' ὃν ὁ Κύριος δὲν ὁμοιάζει μητέρας τινάς, «αἶ, μετὰ τὰς ὠδίνας, ἐτέραις ἐκδιδόασι τροφοῖς τὰ παιδιά....ἀλλ' αὐτὸς ἡμᾶς τρέφει οἰκείῳ αἵματι» ὡς ποιμὴν τοῖς οἰκείοις μέλεσι τρέφων τὰ πρό-

⁽¹⁰⁾ *Ch. Gore*, *The Body of Christ*, London 1901, σ. 21 καὶ ἔξ.

⁽¹¹⁾ Α' Κορ. ιε', 29.

⁽¹²⁾ Ἰγνατίου πρὸς Σμυρν. § 7.

⁽¹³⁾ Ἰουστίνου Α' Ἀπολογ. § 66. Migne 6, 428.

⁽¹⁴⁾ Κυρίλλ. Ἱεροσολ. Κατήχ. μυσταγ. 4', 3. Migne 33, 1100.

βατα (1^α), οὔτε παραπέμπω εἰς τὴν ἀδιάσπαστον ἄλυσιν τῶν λοιπῶν πατέρων καὶ διδασκάλων. Ἀρκοῦμαι εἰς τὰς φωνὰς τῶν κραζόντων λίθων καὶ ἀναφέρω τὰς παναρχαίους παραστάσεις τῆς ἀγίας Μεταλήψεως ἐν ταῖς κατακόμβαις, τὸ μὲν ὡς τῶν ἐξ πηλίνων ὑδριῶν τοῦ ἐν Κανᾶ γάμου, τὸ δὲ ὡς κοφίνου ἄρτου ἐπὶ τῆς ράχεως ἰχθύος. Τὶ ἄλλο θέλει νὰ δηλώσῃ τὸ πρῶτον, εἰμὴ τὴν πίστιν τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας εἰς τὴν πραγματικὴν μεταβολήν, καθ' οἷον τρόπον τὸ ὕδωρ οἶνος ἐν Κανᾶ ἐγένετο; Καὶ διατὶ ἰχθύς καὶ ἄρτοι συνεδυάσθησαν ἐν τῇ ἄλλῃ συμβολικῇ παραστάσει, παρὰ διὰ νὰ φανερώσουν οἱ δεῦτεροι τὸ εἶδος καὶ ὁ πρῶτος τὴν οὐσίαν τοῦ μυστηρίου, ἥτις τυγχάνει ἡ τῆς τοῦ οὐρανοῦ Ἰχθύος ζύμης ἐν ἡμῖν οἰκείωσις καὶ ἡ δι' αὐτῆς ἡ τοῦ ἡμετέρου θνητογενοῦς φυράματος πρὸς ζωὴν ἀνακαίνισις; «Καθάπερ γὰρ μικρὰ ζύμη, καθὼς φησιν ὁ ἀπόστολος, ὅλον τὸ φύραμα πρὸς ἑαυτὴν συνεξομοιοῖ, οὕτως τὸ θανατισθὲν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ Σῶμα ἐν τῇ ἡμετέρῃ γενόμενον, ὅλον πρὸς ἑαυτὸ μεταποιεῖ καὶ μετατίθῃσιν ὡς γάρ, τοῦ φθοροποιοῦ πρὸς τὸ ὑγιαῖνον ἀναμιχθέντος, ἅπαν τὸ ἀνακραθὲν συνηχρεῖται, οὕτως καὶ τὸ ἀθάνατον Σῶμα ἐν τῇ ἀναλαβόντι αὐτὸ γενόμενον, πρὸς τὴν ἑαυτοῦ φύσιν καὶ τὸ πᾶν μετεποίησεν» (1^α).

Εἶνε λοιπὸν ἀνάμνησις ἀφ' ἑνὸς καὶ κοινωνία ἀφ' ἑτέρου ἡ θ. λειτουργία. Ἀλλ' εἶνε συγχρόνως καὶ θυσία· ἡ αἰθεριωτέρα, εὐγενεστέρα, δραστικωτέρα καὶ θεοπρεπεστέρα πασῶν τῶν θυσιῶν. Συντετριμμένος ὁ ἄνθρωπος κάτω ἀπὸ τὸν διπλοῦν ὄγκον τῶν εὐεργεσιῶν τοῦ Δημιουργοῦ του καὶ τῶν ἑαυτοῦ παραπτωμάτων, ἐπέζητησεν ἀνέκαθεν τρόπους, δι' ὧν θὰ ἀπηρυχαρίσται ἀρμοζόντως τὸ θεῖον διὰ τὰ πρῶτα καὶ θὰ τὸ ἐξηυμένιζε διὰ τὰ δεύτερα· Ἐκαύσε λοιπὸν ἐπὶ τοῦ βωμοῦ τὰ ἀκροθίνια τῶν καρπῶν του. ἔθηκεν ἐπ' αὐτοῦ τὰ πλεόν ἄφογα ἐκ τῶν ποιμνίων του. Ἀνύψωσεν εἰς ὕψος ἐκατόμβας πολυτελεῖς. Ἐπορ-

(1^α) Χρυσοστόμ. ὁμιλ. πδ' εἰς Ματθ. § 5. Migne 58, 744. Πρὸς τοῦ αὐτοῦ ὁμιλ. μστ' εἰς Ἰωάν. § 3. Migne 59, 260.

(1^α) Γρηγορ. Νύσσης, λόγος κατηχητ. ὁ μέγας § 37. Migne 45, 93.

φύρωσε δι' αἱμάτων τοὺς τόπους τῆς λατρείας. Διαισθανόμενος ὅτι φέρει εἰς τὰς φλέβας αἷμα κληρονομικῶς μεμιασμένον, ἐξέλεξεν οὐχὶ σπανίως ὅ,τι εἶχεν ἐν τῇ φυλῇ του προσφιλέστατον, ἓνα υἱὸν πορφυρογέννητον, μίαν πάλλευκον κορασίδα καί, καταστήσας αὐτοὺς οἶονεὶ ἀντιπροσώπους τοῦ ὄλου, ὠλοκαύτωσεν αὐτοὺς ἰδίᾳ χειρί. Πλὴν φεῦ! τί νὰ κάμῃ ὅλας ταύτας τὰς βρεφοπρεπεῖς προσφοράς μας ὁ Θεὸς τῆς ἀγάπης, τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ ἐλέους; Ὅ,τι ἐν τούτοις δὲν κατώρθωσαν αἱ ἀνθρώπιναι θυσίαι, τοῦτο κατώρθωσεν ἡ μεστή οὐρανόυ οἴκτου θυσία τοῦ Πολγοθαῖ, ἥς ἀναίμακτος διάδοσις καὶ συνέχεια ἡ θ. λειτουργία τυγχάνει, ἡ ἐξ ἴσου τὰ θεῖα σπλάγγχνα ἐπικάμπτουςα. Διότι τοῦτο τὸ ἐπὶ τῆς ἁγ. Τραπέζης προκείμενον ὑπὸ τὰ ταπεινὰ συμβεθηκότα τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου εἶνε αὐτὸς ὁ ἀπὸ καταβολῆς τοῦ κόσμου ἐσφαγμένος Ἀμνός. Τοῦτο τὸ θυσιαστήριον εἶνε αὐτὸς τοῦ Κρανίου ὁ τόπος. Τοῦτο τὸ Αἷμα εἶνε αὐτὸ κατ' οὐσίαν τοῦ φιλοστόργου Πελεκαῖνός μας τὸ αἷμα· τὸ αἷμα ὅχι τῶν ἐν τῇ Παλ. Διαθήκῃ ὀλοκαυτωμάτων, δι' ὧν ἐρράντισε τὸν λαὸν ὁ Μωϋσῆς ⁽¹⁷⁾. τὸ αἷμα ὅχι τοῦ πασχαλίου ἀρνίου, δι' οὗ τὰς φλιάς ἐπέχρισεν ⁽¹⁸⁾. ἀλλὰ τὸ αἷμα τὸ τῆς Καινῆς Διαθήκης, περὶ οὗ τοσαῦτα ἐφιλοσόφησεν ἡ πρὸς Ἑβραίους ⁽¹⁹⁾. Αἷμα, δι' οὗ ἔχομεν παρρησίαν εἰς τὴν εἴσοδον τῶν ἁγίων· αἷμα, δυνάμει τοῦ ὁποίου ἀληθῶς καθαρίζεται πάντα· αἷμα, ὅπερ τὰ ἄδυτα καὶ τὰ ἅγια τῶν ἁγίων ἐκάθηρεν· αἷμα, τὸ ὁποῖον τὸ χρυσοῦν θυσιαστήριον ἡγάσεν· αἷμα, ὅτινι λύεται καὶ καλλωπίζεται ἡ ψυχὴ· αἷμα οὕτινος ἡ ἔκχυσις τὸν οὐρανὸν ἐποίησε βατόν· αἷμα, ὅπερ μεταβάλλει τὴν Ἑκκλησίαν εἰς ποταμὸν τετραμερῆ, παρὰ τὰς ὄχθας τοῦ ὁποίου φύονται ὅχι ἱτέαι ἀκαρποι, ἀλλὰ δένδρα οὐρανομήκη, καρπὸν ἔχοντα ὠριμον καὶ ἀμάραντον ἐσαεί· αἷμα, τὸ ἐν δικαίων σφαγαῖς προτυπωθέν· αἷμα, δι' οὗ ὁ Χριστὸς καὶ ἐξη-

⁽¹⁷⁾ Ἐξόδ. κδ', 8.

⁽¹⁸⁾ Ἐξόδ. ιε', 22.

⁽¹⁹⁾ Ἐβρ. θ', 11—ι', 19.

γόρασε καὶ ἐξακουλουθεῖ κοσμῶν τὴν Ἑκκλησίαν Του εἰς αἰῶνας αἰώνων⁽²⁰⁾.

«Μένει γὰρ τὰ ὑπὲρ ἡμῶν εἰς τὸ διηγενέες δῶρα προσφέρων (ἐσημείωσεν ὁ Ἐπιφάνιος) πρῶτον μὲν ἑαυτὸν διὰ τοῦ Σταυροῦ προσενέγκας ἵνα λύσῃ πᾶσαν θυσίαν Παλαιᾶς Διαθήκης, τὴν ἐντελεστέραν δὲ καὶ ζῶσαν ὑπὲρ παντὸς τοῦ κόσμου ἱερουργήσας, Αὐτὸς ἱερεῖον, Αὐτὸς θῦμα, Αὐτὸς ἱερεὺς, Αὐτὸς θυσιαστήριον, Αὐτὸς Θεός, Αὐτὸς ἄνθρωπος, Αὐτὸς βασιλεὺς, Αὐτὸς ἀρχιερεὺς, Αὐτὸς πρόβατον, Αὐτὸς ἀρνίον, τὰ πάντα ἐν πᾶσιν ὑπὲρ ἡμῶν γενόμενος, ἵνα ἡμῖν ζωὴ κατὰ πάντα τρόπον γένηται, καὶ τῆς ἱερωσύνης αὐτοῦ τὸ ἀμετάστατον ἐδραίωμα εἰς τοὺς αἰῶνας ἀπεργάσῃται»⁽²¹⁾. Ταύτης τῆς ἐντελοῦς καὶ ζώσης θυσίας παχυλὰ προμηνύματα ἐγένοντο τὸ ἐν τῇ Ἰνδικῇ Ριγβέδα «σῶμα», τὸ ἐν τῇ Περσικῇ Ζενδαβέστα «χῶμα», ἡ σφαγὴ τοῦ ἱεροῦ βουβάλου παρὰ τοῖς Τόδαις τοῦ Ἰνδοστάν, ἡ καταβρόχθις τῶν σαρκῶν τῆς καμήλου παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἰνδοῖς, τὸ «τεοκούαλο» τοῦ Χουίτζιλιπόχτη παρὰ τοῖς Μεξικανοῖς, ὁ σπαραγμὸς καὶ καταβρόχθισμός τῆς κόρης ὡς ἐνσαρκώσεως τῆς θεᾶς Ταρῆ παρὰ τοῖς Χίνδοις τῆς Ὁρίσσης, τὸ ἐν αἵματι λουτρὸν τοῦ Μιθραϊκοῦ ταυροβολίου, οἱ πλακοῦντες καὶ οἱ κυκεῶνες τῶν Ἐλευσινίων μυστηρίων, ὅλαι, γενικῶς εἰπεῖν, αἱ ζωοθυσίαι καὶ ἀνθρωποθυσίαι τοῦ ἔθνισμοῦ⁽²²⁾. Εἰς ταύτην σκιωδῶς παρέπεμπεν ὁ σταυροειδῶς πεπαρμένος πασχάλιος τῶν Ἰουδαίων ἄμνός, ὁ ἄρτος καὶ ὁ οἶνος τοῦ Μελχισεδὲκ καὶ οἱ δώδεκα ἄρτοι τῆς προθέσεως. Ταύτην ὁ προφ. Μαλαχίας⁽²³⁾ προκατήγγειλεν ὡς τὴν καθαρὰν ἐκείνην θυσίαν, ἥτις ἐν ὀνόματι Κυρίου τοῦ Παντοκράτορος θὰ προσάγῃται ἀπὸ ἀνατολῶν ἡλίου ἕως δυσμῶν εἰς τὸ διηγενέες. «Οὐ γὰρ ἅπαξ μεσιτεύσας καὶ παραδοὺς ἅπαντα ἡμῖν, ὑπὲρ ὧν ἐμεσίτευσεν, ἀπηλλάγῃ· ἀλλ' αἰ μεσι-

⁽²⁰⁾ Ἐβλ. Χρυσόστομ. ὁμιλ. μστ' εἰς Ἰωάν. § 3—8. Migne 59, 260—2.

⁽²¹⁾ Ἐπιφάνιος, Κατὰ αἱρέσεων vs', 4. Migne 41, 980.

⁽²²⁾ Ἐβλ. τοῦ γράφοντος «Αἱ ἱεροτελεστίαι τοῦ ἔθνισμοῦ καὶ αἱ τοῦ Χριστιανισμοῦ» ἐν Πανταίνφ Ἀλεξανδρείας τόμ. Η' σ. 209 καὶ ἐξ:

⁽²³⁾ Μαλαχ. α', 11.

τεύει, οὐ λόγοις τισὶ καὶ δεήσεσιν, ὥσπερ οἱ πρεσβευταὶ ποιοῦσιν, ἀλλὰ πράγματι. Τί δὲ τὸ πρᾶγμα; Τὸ συνάπτειν ἑαυτῷ, καὶ δι' ἑαυτοῦ τῶν οἰκείων μεταδιδόναι χαρίτων, κατὰ τὴν ἀξίαν ἐκάστου καὶ τὸ τῆς καθάρσεως μέτρον.... Οὕτε γάρ, χωρὶς φωτός, ὀφθαλμοῖς δύναται βλέπειν, οὔτε χωρὶς τοῦ Χριστοῦ, ζῶν ἀληθινὴν ταῖς ψυχαῖς καὶ εἰρήνην εἶναι δυνατόν· ὅτι Αὐτὸς ἐστὶ τῷ Θεῷ καταλλάττων μόνος» ⁽²⁴⁾.

ΚΕΦ. ΛΘ'.

ΑΙ ΠΡΩΤΑΙ ΣΥΝΑΞΕΙΣ

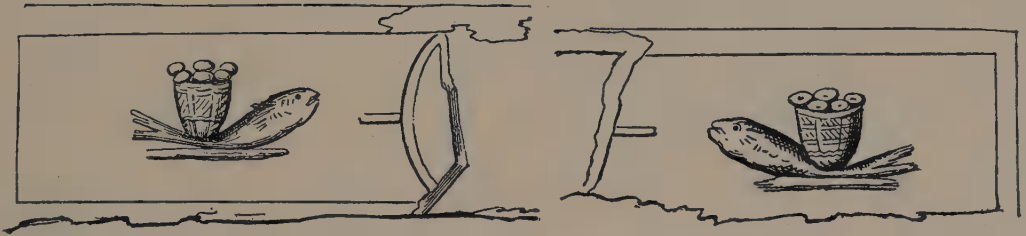
Συμμορφούμενοι πρὸς τὴν ἐντολὴν τοῦ Κυρίου οἱ μαθηταὶ καὶ οἱ δι' αὐτῶν εἰς Ἐκείνον πιστεύσαντες, συνήρχοντο μετὰ τὴν θεϊαν Ἀνάληψιν ἐπὶ τὸ αὐτὸ καὶ ἐχάλκευον διὰ τῆς θ. Μεταλήψεως ἰσχυροτέρους τοὺς μετὰ τῆς Κεφαλῆς των δεσμούς, «τὴν τοῦ δεσποτικοῦ Σώματος μυστικὴν ἱερουργίαν παραμύθιον εὐρηκότες». Ὡς δὲ ἡ πρώτη σύστασις τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ συστήματος δὲν διέφερεν οἰκογενειακοῦ κύκλου, ἐν ψυχῇ καὶ καρδίᾳ θερμαίνει μία, οὕτω καὶ αἱ πρῶται ἐκείναι ἱεραὶ συνάξεις εἶχον πολὺ τὸ οἰκογενειακὸν καὶ ἀπέριτον, τῆς λειτουργίας συνδεδεμένης μὲ τὰς ἀγάπας, τὰ Χριστιανικὰ δηλ. ἐκείνα σισσίτια καὶ φειδίτια ἢ φιλίτια, ὅπου πτωχοὶ μετὰ πλουσίων εἰς τὴν αὐτὴν παρεκάθηντο τράπεζαν ἐν μέσῳ ὕμνων καὶ ψαλμῶν καὶ ᾠδῶν πνευματικῶν, καὶ ἐκ τῶν περισσευμάτων τῶν μὲν τὰ ὑστερήματα τῶν δὲ ἀνεπληροῦντο. «Συνιόντες γὰρ οἱ πιστοὶ πάντες (ἐρμηνεύει ὁ Χρυσορρήμων) μετὰ τὴν τῆς διδασκαλίας ἀκρόασιν, μετὰ τὰς εὐχάς, μετὰ τὴν τῶν μυστηρίων Κοινωνίαν, τῆς συνάξεως λυθείσης, οὐκ ἀνεχώρουν εὐθέως οἴκαδε, ἀλλ' οἱ πλούσιοι καὶ εὐπορώτεροι, φέροντες οἶκον τροφὰς καὶ ἐδέσματα, τοὺς πένητας ἐκάλουν καὶ κοινὰς ἐποιοῦντο τραπέζας, κοινὰς

⁽²⁴⁾ Ν. Καβάσιλας, Ἑρμην. θ. λειτουργ. § 44. Migne 150, 464.

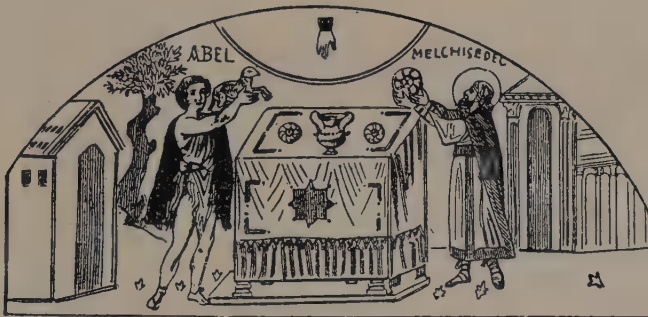

23. Χριστιανική ἀγάπη· εἰκὼν κατακομβῶν.

24. Συμβολισμὸς τῆς ἀγ. Μεταλήψεως.

25. Ὁ Ἀβελ καὶ ὁ Μελχισεδὲκ λειτουργοῦντες· μωσαϊκὸν τοῦ ἀγ. Βιταλίου Ραβέννης· ὄρα τὴν θεῖαν παρουσίαν ἐν σχήματι χειρός.

ἐστιάσεις, κοινὰ συμπόσια ἐν αὐτῇ τῇ ἐκκλησίᾳ· ὥστε καὶ ἀπὸ τῆς κοινωνίας τῆς κατὰ τὴν τράπεζαν, καὶ ἀπὸ τῆς εὐλαθείας τῆς ἀπὸ τοῦ τόπου καὶ πανταχόθεν τὴν ἀγάπην αὐτοῖς ἐπισφίγγεσθαι, καὶ πολλὴν μὲν τὴν ἡδονήν, πολλὴν δὲ αὐτοῖς γίνεσθαι τὴν ὠφέλειαν· οἳ τε γὰρ πένητες παραμυθίας ἀπέλαυνον οὐ τῆς τυχούσης, καὶ οἱ πλουτοῦντες πολλὴν εὖνοιαν καὶ παρὰ τῶν τρεφομένων καὶ παρὰ τοῦ Θεοῦ, δι' ὃν ταῦτα ἐποιοῦν, καρπώσαντες καὶ πολλὴν τὴν χάριν, οὕτως ἀπήεσαν οἰκαδε» (¹). Οἱ Ῥωμαῖοι εἶχον τὰ Σατουρνάλιά των, καθ' ἃ πρὸς ἀνάμνησιν τοῦ χρυσοῦ αἰῶνος καὶ τῆς κατ' αὐτὸν βασιλείας τοῦ Κρόνου δοῦλοι μετ' ἐλευθέρων συνευωχοῦντο ἐν ἰσότητι ἡμεροβίῳ. Ἄλλ' ὅ,τι παρὰ τοῖς εἰδωλολάτραις, ὡς σκιώδης ἀναπόλησις μακαριότητος ἀποικομένης ἐλάμβανε χώραν ἐφάπαξ τοῦ ἐνικυτοῦ, τοῦτο καθ' ἡμέραν ἐγίνετο ἐν ἀληθείᾳ παρὰ τοῖς ὁπαδοῖς τοῦ Χριστοῦ, οἵτινες «καθ' ἡμέραν κλῶντες κατ' οἶκον ἄρτον μετελάμβανον τροφῆς ἐν ἀγαλλιάσει καὶ ἀφελότητι καρδίας αἰνοῦντες τὸν Θεόν» (²). Ὅποσον ἡ νέα πίστις εἶχεν ἐξαγνίσει πᾶν ὅ,τι ἡ ἀνθρωπίνη ἀβελτηρία μεταποιεῖ συνήθως εἰς κέντρον γλωσσαλγίας, κοιλιοδουλείας καὶ ἀκρασίας, φανεροῦται ἀπὸ τὴν ἐξῆς χαρίεσαν εἰκόνα τοῦ Ἀφρικανοῦ ἀπολογητοῦ περὶ τῶν συγχρόνων αὐτῷ ἀγαπῶν, πολὺ ἔτι—καὶ μεθ' ὅλον τὸν παρέμπεσοντα χρόνον—διασφζουσῶν τὸ ἀποστολικόν.

Τὸ δεῖπνόν μας, τὸ ὅποιον σεῖς [οἱ εἰδωλολάτραι] κατακρίνετε ἐπὶ τρυφῇ, καὶ διὰ μόνου τοῦ ὀνόματός του χαρακτηρίζει τὸν σκοπὸν του· διότι καλεῖται ἀγάπη μὲ τὴν Ἑλληνικὴν ὀνομασίαν του. Ὅσον δὴποτε καὶ ἂν στοιχίζῃ, τὰ ἑξοδά του εἶνε κέρδος εἰς τὸ κατὰστιχον τῆς εὐσεθείας, καθόσον δι' αὐτοῦ ἀνακουφίζομεν ἡμεῖς τοὺς πτωχοὺς. Οὐδὲν τὸ χαμερπὲς λαμβάνει ἐν αὐτῷ χώραν, οὐδὲν τὸ ἄσημον. Δὲν ἀρχόμεθα τοῦ Δείπνου πρὶν ἢ πρὸς τὸν Θεὸν ἀναπέμψωμεν. Τρώγομεν δὲ τόσον μόνον, ὅσον

(¹) Χρυσόστομ. εἰς τὸ «δεῖ καὶ αἱρέσεις εἶναι ἐν ἡμῖν» § 3. Migne 51, 257. Πρὸλ. τοῦ αὐτοῦ εἰς Α' Κορινθ. ὁμιλ. κζ' § 1. Migne 61, 223. Ὅμοιος καὶ ὁ Θεοδώρητος, ὁ Οἰκουμένιος καὶ ὁ Θεοφύλακτος ὑπομνηματίζοντες τὸ Α' Κορ. ια', θέτουσι τὰς ἀγάπας μετὰ τὴν Θ. Εὐχαριστίαν. Ἄλλοι ὅμως τὸ ἐναντίον φρονοῦσι.

(²) 6', 46-47.

ἀρμόζει εἰς ἐγκρατεῖς ἀνθρώπους· καὶ ἐστιώμεθα κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε νὰ μὴ διαφεύγῃ ἀπὸ τὸν νόον μας, ὅτι πρόκειται ἐν τῇ νυκτὶ νὰ λατρεύσωμεν τὸν Θεόν. Καὶ συνδιαλεγόμενοι ὁμολογοῦμεν ὡς ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ παρόντος καὶ ἀκούοντος. Ἀφοῦ δ' ἀκολούθως ἀπονίψωμεν τὰς χεῖρας καὶ εἰσκομισθῶσι λαμπάδες, ἕκαστος ἡμῶν προθυμεῖται νὰ ψάλλῃ ὕμνον πρὸς τὸν Θεὸν εἴτε ἀπὸ τῶν Γραφῶν, εἴτε ὃν αὐτὸς συνέθεσεν ἂν τὴν πρὸς τοῦτο ἔχει ἱκανότητα. Οὕτω δὲ δηλοῦται, ἂν ἕκαστος τῶν ψαλλόντων ἐτήρησεν ἐν τῇ πίνεϊν τοὺς κανόνας τῆς ἐγκρατείας. Επισφραγίζει τὸ δεῖπνον νέα καὶ πάλιν προσευχή· μεθ' ἣν ἀποσυρόμεθα, ὅχι διὰ νὰ πολεμήσωμεν καὶ ἐρίσωμεν· ὅχι διὰ νὰ περιάγωμεν τὰς ἐδοὺς καὶ κακοποιῶμεν τοὺς διαβάτας· ὅχι διὰ νὰ φθειρώμεν τὸν χρόνον ἐν ἀκολασίαις· ἀλλὰ διὰ νὰ συνεχίσωμεν τὴν σεμνήν καὶ ἀγνήν διαγωγὴν μας ὡς ἄνθρωποι τραφέντες διὰ δεῖπνου φιλοσοφίας καὶ πειθαρχίας μᾶλλον ἢ διὰ δεῖπνου σαρκικοῦ ⁽³⁾.

Δυστυχῶς ὁ ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνδυασμὸς φύσεως καὶ χάριτος, εἰς ὃν διηκόνει ἡ ἀλληλεγγύη μετὰληψις τοῦ ὑπερουσίου καὶ ἐπιουσίου ἄρτου, ὑπῆρξε γινώρισμα μόνον τοῦ πρώτου αἰῶνος, λίαν ἐνωρὶς διασπασθείς. Ἦδη ἐπὶ τῶν ἀποστολικῶν χρόνων αἱ ἀγάπαι ἤρχισαν νὰ χάνουν οὐκ ὀλίγον ἐκ τῆς ἱεροπρεπειᾶς των. Οἱ γογγυσμοὶ τῶν ἐλληνιζόντων Ἰουδαίων, ὅτι παρεθεωροῦντο ἐν τῇ διακονίᾳ τῇ καθημερινῇ αἱ χῆραι αὐτῶν, δὲν εἶχον βεβαίως πολὺ τὸ οἰκοδομητικόν. Οἱ ζοφεροὶ λόγοι τοῦ ἀποστ. Ἰούδα περὶ τινων εἰς τὰς ἀγάπας ὑπείσερχομένων δίκην σπιλάδων καὶ συνευωχουμένων ἀφρόδως καὶ ἑαυτοὺς ποιμαίνοντων, εἶνε ὁμοίως μελάγχρολοι ⁽⁴⁾. Ἀλλ' ἰδίως ἐπίφοβα συμπτώματα ἐπέδειξεν ἡ νεοπαγῆς ἐκκλησία τῆς Κορίνθου, ἐν ᾗ, ὡς φαίνεται, ἡ παλαιὰ ζύμη δὲν εἶχεν ἐκκαθαρθῇ καὶ τὸ φύραμα ἐκινδύνευε. Τί δηλ. ἐκεῖ συνέβαινε; Προκειμένου νὰ τελεσθῇ ὑπὸ τῆς δλομελείας ἡ θ. λειτουργία καὶ τὸ μετ' αὐτῆς ἐπισυνημμένον κοινὸν τῆς ἀγάπης δεῖπνον, τὸ καὶ Κυριακὸν δεῖπνον ὀνομα-

⁽³⁾ *Tertullian. Apologet. XXXIX. Migne P. L. 1, 538—541.*

⁽⁴⁾ Ἰούδα 12. Πρβλ. καὶ τὰ ἐν Β' Πέτρ. 6', 13—14 «ἐντροφῶντες ἐν ταῖς ἀγά-
μαις (ἄλλη γραφὴ ἀ π ἄ τ α ι ς) αὐτῶν, συνευωχούμενοι ὑμῖν, ἀφθαλμοὺς ἔχοντες
μεστοὺς μοιχαλίδος» κλπ.

ζόμενον, ἅτε εἰς μίμησιν γινόμενον ἐκείνου τοῦ φρικτοῦ, ὃ ὁ Κύριος συνέφαγε τοῖς μαθηταῖς ⁽⁵⁾, ἄλλοι μὲν, ὡς μᾶς πληροφορεῖ ὁ Παῦλος, προσήρχοντο οἰκοθεν κεκορεσμένοι, καταφρονούντες τοὺς ἀπορωτέρους των, ἄλλοι δὲ παρέμενον πειναλέοι, ἅτε οὐδεμιᾶς τροφῆς προσενεχθείσης ὑπὸ τῶν πλουσιωτέρων ἐν τῇ κοινῇ τραπέζῃ. Οὕτω τὸ Κυριακὸν δεῖπνον μετεβάλλετο εἰς ἰδιωτικόν, αἱ ἀγάπαι μετετρέποντο εἰς ἐγωπάθειαν, ὅ,τι δὲ ὤφειλε νὰ καλλιεργῇ τὸ κοινὸν χριστιανικὸν πνεῦμα ἐγένετο ἀφορμὴ διαιρέσεων καὶ σχισμάτων. Ἐντεῦθεν καὶ λίαν συντόμως, πιθανώτατα ἀπ' αὐτῶν τῶν ἀποστολικῶν χρόνων, αἱ ἀγάπαι ἐχωρίσθησαν ἀπὸ τῆς θ. Μυσταγωγίας, εἰς ἣν καὶ προσεδόθη τώρα πλέον θέσις καὶ χρόνος, ἀποκλειστικῶς εἰς αὐτὴν προσιδιάζοντα, ἵνα μὴ τὰ ἄκρως πνευματικὰ ἐξευτελιζωνται ὡς κοινὰ διὰ τὸν συμπλησιασμόν των πρὸς τὰ σαρκικά. Ὁ 2ος αἰὼν, καθὼς καὶ τινες τῶν μετ' αὐτόν, γινώσκουσι βεβαίως τὰς ἀγάπας, ἀλλ' ἀσχέτους πλέον πρὸς τὴν θ. Μετάληψιν. Ὁ Ἰουστίνος περιγράφει, ὡς ἀμέσως ὀφόμεθα, τὸν τρόπον τῆς τελέσεως τῆς θ. Εὐχαριστίας, ἀλλ' οὐδὲν καὶ περὶ ἀγαπῶν μνημονεύει ὡς συνδεδεμένων μετ' αὐτῆς. Ὁ Τερτυλλιανὸς ἐξεικόνισεν, ὡς ἤδη εἶδομεν, τὰς ἐν Ἀφρικῇ ἀγάπας, μεστὰς ἐνταῦθα καὶ κατὰ τὸν 3ον αἰῶνα τῆς ἀρχικῆς σεμνότητός των, χωρὶς ὅμως καὶ περὶ τῆς θ. Λειτουργίας νὰ ποιῇται νύξιν τινά. Ὡσαύτως καὶ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς, ὁ τῷ Τερτυλλιανῷ σύγχρονος, ἔγραψε περὶ ἀγαπῶν ὡς μηδεμίαν σχέσιν τῇ ἁγ. Μεταλήψει ἔχουσῶν, ἐκφυλισθαισῶν δ' ἀτυχῶς ἐν τῇ πλούσίᾳ κοινότητι τῆς Ἀλεξανδρείας εἰς «δει-

(5) Οὕτως ὁ Θεοφύλακτος εἰς Α' Κορ. ια', (Migne 124, 704) ἀκολουθῶν τὸν Χρυσόστομον ὁμιλ. κς' εἰς Α' Κορ. § 2—3 (Migne 61, 227 καὶ ἐξ) τὸ παρὰ Παῦλον «Κυριακὸν δεῖπνον» θεωρεῖ ταυτόσημον τῶν Χριστιανικῶν συνεστιάσεων καὶ ἀγαπῶν καὶ διάφορον ἄρα πρὸς τὴν θ. Μετάληψιν· πολὺ ὀρθῶς Ἀλλ' ὁ Μ. Βασίλειος ἐν ὅρῳ κατ' ἐπιτομὴν 31ῳ, ὡς ἀμέσως θὰ ἴδωμεν, ὁ Θεοδώρητος ἐν τῷ σχολιασμῷ τοῦ ἄνωθι χωρίου καὶ ἐκ τῶν νεωτέρων ὁ Κοιτόπουλος ἐν θ' κεφ. τῆς Ὁμολογίας του «Κυριακὸν δεῖπνον» ἐκλαμβάνουν τὸ «Δεσποτικὸν μυστήριον», τὴν θ. Εὐχαριστίαν. Τῆς πλατυτέρας καὶ μετωνυμικωτέρας ταύτης ἐκδοχῆς, προτιμῶμεν ἡμεῖς τὴν παρὰ Χρυσοστόμου καὶ Θεοφυλάκτου στενωτέραν, ἅτε μᾶλλον σύμφωνον πρὸς τὰ συμφραζόμενα τοῦ ἀποστόλου.

ἀρμόζει εἰς ἐγκρατεῖς ἀνθρώπους· καὶ ἐστιώμεθα κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε νὰ μὴ διαφεύγῃ ἀπὸ τὸν νόον μας, ὅτι πρόκειται ἐν τῇ νυκτὶ νὰ λατρεύσωμεν τὸν Θεόν. Καὶ συνδιαλεγόμενοι ὁμολογοῦμεν ὡς ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ παρόντος καὶ ἀκούοντος. Ἀφοῦ δ' ἀκολούθως ἀπονείψωμεν τὰς χεῖρας καὶ εἰσκομισθῶσι λαμπάδες, ἕκαστος ἡμῶν προθυμεῖται νὰ ψάλλῃ ὕμνον πρὸς τὸν Θεὸν εἴτε ἀπὸ τῶν Γραφῶν, εἴτε ὃν αὐτὸς συνέθεσεν ἂν· τὴν πρὸς τοῦτο ἔχει ἱκανότητα. Οὕτω δὲ δηλοῦται, ἂν ἕκαστος τῶν ψαλλόντων ἐτήρησεν ἐν τῷ πίνειν τοὺς κανόνας τῆς ἐγκρατείας. Επισφραγίζει τὸ δεῖπνον νέα καὶ πάλιν προσευχή· μεθ' ἣν ἀποσυρόμεθα, ὅχι διὰ νὰ πολεμήσωμεν καὶ ἐρίσωμεν· ὅχι διὰ νὰ περιάγωμεν τὰς ἑδούς καὶ κακοποιῶμεν τοὺς διαβάτας· ὅχι διὰ νὰ φθειρώμεν τὸν χρόνον ἐν ἀκολασίαις· ἀλλὰ διὰ νὰ συνεχίσωμεν τὴν σεμνὴν καὶ ἀγνὴν διαγωγὴν μας ὡς ἄνθρωποι τραφέντες διὰ δεῖπνον φιλοσοφίας καὶ πειθαρχίας μᾶλλον ἢ διὰ δείπνου σαρκικοῦ ⁽³⁾.

Δυστυχῶς ὁ ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνδυασμὸς φύσεως καὶ χάριτος, εἰς ὃν διηκόνει ἡ ἀλληλεγγύη μετὰληψις τοῦ ὑπερουσίου καὶ ἐπιουσίου ἄρτου, ὑπῆρξε γινώρισμα μόνον τοῦ πρώτου αἰῶνος, λίαν ἐνωρὶς διασπασθεῖς. Ἦδη ἐπὶ τῶν ἀποστολικῶν χρόνων αἱ ἀγάπαι ἤρχισαν νὰ χάνουν οὐκ ὀλίγον ἐκ τῆς ἱεροπρεπειᾶς των. Οἱ γογγυσμοὶ τῶν ἐλληνιζόντων Ἰουδαίων, ὅτι παρεθεωροῦντο ἐν τῇ διακονίᾳ τῇ καθημερινῇ αἱ χῆραι αὐτῶν, δὲν εἶχον βεβαίως πολὺ τὸ οἰκοδομητικόν. Οἱ ζοφεροὶ λόγοι τοῦ ἀποστ. Ἰούδα περὶ τινων εἰς τὰς ἀγάπας ὑπεισερχομένων δίκην σπιλάδων καὶ συνευωχουμένων ἀφόδως καὶ ἑαυτοὺς ποιμαίνοντων, εἶνε ὁμοίως μελάγχολοι ⁽⁴⁾. Ἀλλ' ἰδίως ἐπίφοδα συμπτώματα ἐπέδειξεν ἡ νεοπαγῆς ἐκκλησία τῆς Κορίνθου, ἐν ᾗ, ὡς φαίνεται, ἡ παλαιὰ ζύμη δὲν εἶχεν ἐκκαθαρθῇ καὶ τὸ φύραμα ἐκινδύνευε. Τί δηλ. ἐκεῖ συνέβαινε; Προκειμένου νὰ τελεσθῇ ὑπὸ τῆς ὀλομελείας ἡ θ. λειτουργία καὶ τὸ μετ' αὐτῆς ἐπισυνημμένον κοινὸν τῆς ἀγάπης δεῖπνον, τὸ καὶ *Κυριακὸν δεῖπνον* ὀνομα-

⁽³⁾ *Tertullian*. Apologet. XXXIX. Migne P. L. 1, 538—541.

⁽⁴⁾ Ἰούδα 12. Πρὸς. καὶ τὰ ἐν Β' Πέτρ. 6', 13—14 «ἐντροφῶντες ἐν ταῖς ἀγά-
παις (ἄλλη γραφὴ ἀπ ἁ τ α ι ς) αὐτῶν, συνευωχούμενοι ὑμῖν, ὀφθαλμοὺς ἔχοντες
μεστοὺς μοιχαλίδος» κλπ.

ζόμενον, ἅτε εἰς μίμησιν γινόμενον ἐκείνου τοῦ φρικτοῦ, ὃ ὁ Κύριος συνέφαγε τοῖς μαθηταῖς ⁽⁶⁾, ἄλλοι μὲν, ὡς μᾶς πληροφορεῖ ὁ Παῦλος, προσήρχοντο οἴκοθεν κεκορεσμένοι, καταφρονούντες τοὺς ἀπορωτέρους των, ἄλλοι δὲ παρέμενον πειναλέοι, ἅτε οὐδεμιᾶς τροφῆς προσενεχθείσης ὑπὸ τῶν πλουσιωτέρων ἐν τῇ κοινῇ τραπέζῃ. Οὕτω τὸ Κυριακὸν δεῖπνον μετεβάλλετο εἰς ἰδιωτικόν, αἱ ἀγάπαι μετετρέποντο εἰς ἐγωπάθειαν, ὅ,τι δὲ ὤφειλε νὰ καλλιεργῇ τὸ κοινὸν χριστιανικὸν πνεῦμα ἐγένετο ἀφορμὴ διαίρεσεων καὶ σχισμάτων. Ἐντεῦθεν καὶ λίαν συντόμως, πιθανώτατα ἀπ' αὐτῶν τῶν ἀποστολικῶν χρόνων, αἱ ἀγάπαι ἐχωρίσθησαν ἀπὸ τῆς θ. Μυσταγωγίας, εἰς ἣν καὶ προσεδόθη τώρα πλέον θέσις καὶ χρόνος, ἀποκλειστικῶς εἰς αὐτὴν προσιδιάζοντα, ἵνα μὴ τὰ ἄκρως πνευματικὰ ἐξευτελίζωνται ὡς κοινὰ διὰ τὸν συμπλησιασμόν των πρὸς τὰ σαρκικά. Ὁ 2ος αἰὼν, καθὼς καὶ τινες τῶν μετ' αὐτόν, γινώσκουσι βεβαίως τὰς ἀγάπας, ἀλλ' ἀσχέτους πλέον πρὸς τὴν θ. Μετάληψιν. Ὁ Ἰουστίνος περιγράφει, ὡς ἀμέσως ὀψόμεθα, τὸν τρόπον τῆς τελέσεως τῆς θ. Εὐχαριστίας, ἀλλ' οὐδὲν καὶ περὶ ἀγαπῶν μνημονεύει ὡς συνδεδεμένων μετ' αὐτῆς. Ὁ Τερτυλλιανὸς ἐξεικόνισεν, ὡς ἤδη εἶδομεν, τὰς ἐν Ἀφρικῇ ἀγάπας, μεστὰς ἐνταῦθα καὶ κατὰ τὸν 3ον αἰῶνα τῆς ἀρχικῆς σεμνότητός των, χωρὶς ὅμως καὶ περὶ τῆς θ. Λειτουργίας νὰ ποιῇται νύξιν τινά. Ὡσαύτως καὶ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς, ὁ τῷ Τερτυλλιανῷ σύγχρονος, ἔγραψε περὶ ἀγαπῶν ὡς μηδεμίαν σχέσιν τῇ ἀγ. Μεταλήψει ἐχουσῶν, ἐκφυλισθεισῶν δ' ἀτυχῶς ἐν τῇ πλουσίᾳ κοινότητι τῆς Ἀλεξανδρείας εἰς «δει-

(6) Οὕτως ὁ Θεοφύλακτος εἰς Α' Κορ. ια', (Migne 124, 704) ἀκολουθῶν τὸν Χρυσόστομον διμλ' κζ' εἰς Α' Κορ. § 2—3 (Migne 61, 227 καὶ ἐξ)· τὸ παρὰ Παῦλφ «Κυριακὸν δεῖπνον» θεωρεῖ ταυτόσημον τῶν Χριστιανικῶν συνεστιάσεων καὶ ἀγαπῶν καὶ διάφορον ἄρα πρὸς τὴν θ. Μετάληψιν· πολὺ ὀρθῶς Ἀλλ' ὁ Μ. Βασίλειος ἐν ἔρῳ κατ' ἐπιτομὴν 31φ, ὡς ἀμέσως θὰ ἴδωμεν, ὁ Θεοδώρητος ἐν τῷ σχολιασμῷ τοῦ ἄνωθι χωρίου καὶ ἐκ τῶν νεωτέρων ὁ Κριτόπουλος ἐν θ' κεφ. τῆς Ὁμολογίας τοῦ «Κυριακὸν δεῖπνον» ἐκλαμβάνουν τὸ «Δεσποτικὸν μυστήριον», τὴν θ. Εὐχαριστίαν. Τῆς πλατυτέρας καὶ μετωνυμικωτέρας ταύτης ἐκδοχῆς, προτιμῶμεν ἡμεῖς τὴν παρὰ Χρυσόστομφ καὶ Θεοφυλάκτω στενωτέραν, ἅτε μᾶλλον σύμφωνον πρὸς τὰ συμφραζόμενα τοῦ ἀποστόλου.

πνάρια τινὰ κνίσσης καὶ ζωμῶν ἀποπνέοντα, τὸ καλὸν καὶ σωτήριον ἔργον τοῦ Λόγου, τὴν ἀγάπην, τὴν ἡγιασμένην, κυθριδίαις καὶ ζωμοῦ ρύσει» καθυβρίζοντα ⁽⁶⁾. Φαίνεται ἐν τοῦτοις ὅτι ἐπὶ τέλους καὶ ἀπὸ τῶν ἱερῶν ναῶν ὅλως διόλου ἀπηλάθησαν αἱ ἀγάπαι διὰ τὰς συμφύτους αὐταῖς ἀταξίας, ὡς δηλοῦται τὸ μὲν ἀπὸ τὴν ἀπαγόρευσιν τοῦ 28ου κανόνος τῆς ἐν Λαοδικείᾳ (364) τοῦ διαλαμβάνοντος ὅτι «οὐ δεῖ ἐν τοῖς κυριακοῖς ἢ ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τὰς λεγομένας ἀγάπας ποιεῖν», τὸ δὲ ἀπὸ τὸν 310ον ὅρον τοῦ Μ. Βασιλείου, τὸν διακελεύοντα «μήτε τὸ κοινὸν δεῖπνον [δηλ. τὴν ἀγάπην] ἐν ἐκκλησίᾳ ἐσθίειν καὶ πίνειν, μήτε τὸ Κυριακὸν δεῖπνον [δηλ. τὴν θ. Εὐχαριστίαν] ἐν οἰκίᾳ καθυβρίζειν». Τὸν προαναφερθέντα κανόνα τῆς ἐν Λαοδικείᾳ ἐπανέλαβεν αὐτολεξεῖ καὶ ὁ 74ος τῆς ἐν Τρούλλῳ (691) κανὼν· τόσον μακροχρόνιοι ἐστάθησαν αἱ ἐκκλησιαστικαὶ αὗται συνεστιάσεις, ὧν καὶ μέχρι σήμερον οὐκ ὀλίγα παρ' ἡμῖν ἐπιπλέουσι λείψανα!

Ἄλλ' ἄς ἐπανέλθωμεν εἰς τὴν θ. λειτουργίαν. Ἡ πολιωτέρα καὶ καθ' ὅσον ἐπιτρέπουν οἱ χρόνοι, πληρεστέρα περιγραφὴ τῆς θ. λειτουργίας εἶνε ἢ ἐν τῇ Α' Ἀπολογίᾳ τοῦ Ἰουστίνου ἀπαντῶσα καὶ ἀπὸ τοῦ ἔτους 138 ἢ 139 χρονολογούμενη. Ἐνταῦθα οὐ μόνον ἔχομεν τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ μυστηρίου ὡς μεταλήψεως οὐχὶ κοινοῦ ἄρτου καὶ πόματος, ἀλλὰ Σαρκοῦ καὶ Αἵματος τοῦ σαρκοποιηθέντος Ἰησοῦ, εἰς ὃ ἡ εὐχαριστηθεῖσα φυσικὴ τροφή μεταβάλλεται διὰ τῆς ἐπικλήσεως τοῦ ἁγ. Πνεύματος («δι' εὐχῆς λόγου») ὅπερ ὄργανον τελεσιουργικὸν τῆς ἁγ. Εὐχαριστίας ὑπάρχει, καθὼς καὶ τοῦ τῆς Ἐνσαρκώσεως μυστηρίου ἐγένετο· ἐνταῦθα οὐ μόνον τοὺς ὅρους τῆς ἁγ. Μεταλήψεως ἀπαντῶμεν, οὐδενὶ ἄλλῳ ἐπιτρεπομένης «ἢ τῷ πιστεύοντι....καὶ λουσαμένῳ....καὶ οὕτω βιοῦντι ὡς ὁ Χριστὸς παρέδωκεν»· ἀλλ' ἐνταῦθα καὶ διάγραμμα τῆς ὅλης ἱεροπραξίας ἀπαντῶμεν, οὐκ ὀλίγον τῶν ἐπὶ μέρους δηλωτικόν. Καίτοι δὲ διπλῇ τυγχάνει ἡ ὑπὸ τοῦ ἀπολογητοῦ περιγραφὴ, μία ἢ τῆς

(6) Κλήμ. Ἀλεξ., Παιδαγωγὸς Β', 1. Migne 8, 384.

ιερουργίας, τῆς μετὰ τὸ βάπτισμα τοῦ νεωστὶ προσελθόντος λαμβανούσης χώραν (κεφ. 65-66) καὶ ἄλλη ἢ τῆς κατὰ πάσαν Κυριακὴν τελουμένης συνάξεως (κεφ. 67), ἀμφοτέραι δὲ χρήζουσιν ἀλληλοσυμπληρώσεως, ἀλλ' ἡμεῖς μόνον τὴν δευτέραν ἐνταῦθα θὰ ἀναγράψωμεν, ὡς ἐξῆς ἔχουσιν:

Ἡμεῖς δὲ μετὰ ταῦτα λοιπὸν ἀεὶ τούτων ἀλλήλους ἀναμιννήσκομεν· καὶ οἱ ἔχοντες τοῖς λειπομένοις πᾶσιν ἐπικουροῦμεν, καὶ σύνεσμεν ἀλλήλοις ἀεὶ. Ἐπὶ πᾶσι τε οἷς προσφερόμεθα εὐλογοῦμεν τὸν Ποιητὴν τῶν πάντων διὰ τοῦ Υἱοῦ Αὐτοῦ Ἰ. Χριστοῦ καὶ διὰ Πνεύματος τοῦ ἁγίου. Καὶ τῇ τοῦ ἡλίου λεγομένη ἡμέρᾳ, πάντων κατὰ πόλεις ἢ ἀγροὺς μενόντων, ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνέλευσις γίνεται καὶ τὰ ἀπομνημονεύματα τὰν ἀποστόλων ἢ τὰ συγγράμματα τῶν προφητῶν ἀναγινώσκεται, μέχρις ἐγχωρεῖ. Ἐῖτα παυσάμενου τοῦ ἀναγινώσκοντος, ὁ προεστὼς διὰ λόγου τὴν νοθεσίαν καὶ πρόκλησιν τῆς τῶν καλῶν τούτων μιμήσεως ποιεῖται. Ἐπειτα ἀνιστάμεθα κοινῇ πάντες καὶ εὐχὰς πέμπομεν. Καὶ ὡς προέφημεν, παυσασμένων ἡμῶν τῆς εὐχῆς, ἄρτος προσφέρεται καὶ οἶνος καὶ ὕδωρ· καὶ ὁ προεστὼς εὐχὰς ὁμοίως καὶ εὐχαριστίας, ὅση δύναμις αὐτῷ, ἀναπέμπει· καὶ ὁ λαὸς ἐπευφημεῖ λέγων τὸ ἁμήν· καὶ ἡ διάδοσις καὶ ἡ μετάληψις ἀπὸ τῶν εὐχαριστηθέντων ἐκάστῳ γίνεται καὶ τοῖς οὐ παροῦσι διὰ τῶν διακόνων πέμπεται. Οἱ εὐποροῦντες δὲ καὶ βουλόμενοι κατὰ προαίρεσιν ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ ὃ βούλεται δίδωσι καὶ τὸ συλλεγόμενον παρὰ τῷ προεστῶτι ἀποτίθεται· καὶ αὐτὸς ἐπικουρεῖ ὀρφανοῖς τε καὶ χήραις καὶ τοῖς διὰ νόσον ἢ δι' ἄλλην αἰτίαν λειπομένοις καὶ τοῖς ἐν δεσμοῖς οὔσι καὶ τοῖς παρεπιδήμοις οὔσι ξένοις καὶ ἀπλῶς πᾶσι τοῖς ἐν χρεῖᾳ οὔσι κηδεμῶν γίνεται. Τὴν δὲ τοῦ ἡλίου ἡμέραν κοινῇ πάντες τὴν συνέλευσιν ποιούμεθα, ἐπειδὴ πρώτη ἐστὶν ἡμέρα, ἐν ᾗ ὁ Θεὸς τὸ σκότος καὶ τὴν ὕλην τρέψας κόσμον ἐποίησε, καὶ ὁ Ἰ. Χριστὸς ὁ ἡμέτερος Σωτὴρ τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ἐκ νεκρῶν ἀνέστη (').

Ὁ Ἰουστίνος ἐν τοῖς ἄνω μᾶς παρέχει πλήρεις τὸ τυπικὸν τῆς λειτουργίας τῶν ἡμερῶν του· ἥτοι α') ἀνάγνωσιν ἁγ. Γραφῶν· β') λόγον καὶ νοθεσίαν· γ') κοινὰς κλήρου καὶ λαοῦ εὐχὰς· δ') προσφορὰν τῶν ἁγ. Δώρων μετὰ τὸ φίλημα τῆς

(') Migne 6, 429—432.

εἰρήνης, περὶ οὗ ὠμίλησε προηγουμένως· ε') εὐχὴν μακρὰν τοῦ προεστῶτος, τὴν εὐχαριστήριον τε καὶ τέλεστικὴν· ζ') ἀμὴν, ἐπευφημούμενον ὑπὸ τοῦ λαοῦ· ζ') διάδοσιν καὶ μετάληψιν τῶν εὐχαριστηθέντων· καὶ η') λογίαν καὶ ὕλικὴν συνδρομὴν ὑπὲρ τῶν ἀπορούντων. Ἀλλὰ τὸ τυπικὸν τοῦτο εἶνε σκελετὸς ἄσαρκος, διότι αἱ εὐχαὶ ἐξ αὐτοῦ ἐλλείπουν. Διὰ τὰ περισαρνωθῆ ὁ σκελετός, ἀνάγκη νὰ προστρέξωμεν εἰς τὴν Διδαχὴν τῶν δώδεκα Ἀποστόλων, ἔργον σύγχρονον τῷ Ἰουστίνῳ, εἰ μὴ τι καὶ ἀρχαιότερον, περιέχον τρεῖς λειτουργικὰς εὐχὰς⁽⁸⁾. Αὗται διὰ τὴν βραχύτητά των ἐθεωρήθησαν μᾶλλον τὰς ἀγάπας συνοδεύουσαι παρὰ τὸ μυστήριον. Ἀλλ' ἡ ἐπικεφαλὴς των «περὶ δὲ τῆς Εὐχαριστίας οὕτως εὐχαριστήσατε» εἶνε τόσον σαφής, ὥστε πᾶσα συζήτησις περὶ τῆς λειτουργικῆς των χρήσεως νὰ παρέλκη. Μόνον τοῦτο καλῶς ἄς σημειωθῇ: ὅτι, τῶν λειτουργικῶν δέλτων ἐν ρευστῇ ἔτι καταστάσει τελουσῶν καὶ ἀδείας πλήρους παρεχομένης τῷ προεστῶτι τοῦ αὐτοσχεδίως μηκύνειν καὶ καλύνειν τὰ λειτουργικὰ διαγράμματα, αἱ εὐχαὶ τῆς Διδαχῆς μᾶλλον διαγράφουν κεφαλαιωδῶς τὴν σειρὰν τῶν ἐννοιῶν καὶ τὸ ὕφος τὸ δι' αὐτῶν διήκον, παρὰ τὸ ὅλον ἐπὶ λέξει κείμενον, ὅπερ ἴσως εἰς τὰ μυστηριωδέστερά του μέρη ὅλως ἄγραφον ἐτηρεῖτο⁽⁹⁾. Μὴ λησμονῶμεν ὅτι πρὸ ὀλίγου ὁ Ἰουστίνος ἔγραφεν ὅτι «ὁ προεστὼς εὐχὰς καὶ εὐλογίας ὅση δύναμις αὐτῷ ἀναπέμπει», ἀναφερόμενος ὅχι εἰς τὴν ἔντασιν τῆς φωνῆς, ὅχι ἄλλ' εἰς τὸ μῆκος καὶ τὸ θρησκευτικοφιλολογικὸν τῆς εὐχῆς περιεχόμενον, εἰς τὴν διάκρισιν τοῦ προεστῶτος ἐπαφιέμενον· πρᾶγμα ὅπερ καὶ ὁ Τερτυλιανὸς ἐπεμαρτύρησε γράψας, διὰ τοὺς προεστῶτας βεβαίως: «ἄνευ ὑποβολέως προσευχόμεθα, ἅτε ἀπὸ σιγῆτους προσευχόμενοι»⁽¹⁰⁾. Ἀλλ' ἐπὶ τὰς εὐχαριστηρίους

(8) Διδαχὴ κεφ. 9—10. Λειτουργικῆς χρήσεως ἐθεωρήθησαν καὶ τὰ παρὰ Κλήμεντι Ρώμης Α' Κορ. νθ'—ξα' γραφέντα *Duchesne, Origines du Culte Chrétien*, Paris 1898 σ. 49—51.

(9) *William Palmer, Origines Liturgicae*, Oxford 1839, τόμ. Α' σ. 9. Ἀποστόλου Χριστοδοῦλου, Πατρολογία, ΚΠολις 1894 τόμ. Α' σ. 76.

(10) *Tertullian. Apologet. c. XXX*, Migne P. L. 1, 504. «sine monitore, quia de pectore oramus».

εὐχὰς τῆς Διδαχῆς. Καὶ πρῶτον ἐπὶ τὴν ἀποβλέπουσαν τὸ Ποτήριον.

Εὐχαριστοῦμέν Σοι, Πάτερ ἡμῶν, ὑπὲρ τῆς ἀγίας ἀμπέλου Δαβὶδ τοῦ παιδός Σου, ἧς ἐγνώρισας ἡμῖν διὰ Ἰησοῦ τοῦ Παιδός Σου. Σοὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας.

Εἶτα ἡ εὐχαριστήριος περὶ τοῦ κλάσματος:

Εὐχαριστοῦμέν Σοι, Πάτερ ἡμῶν, ὑπὲρ τῆς ζωῆς καὶ γνώσεως, ἧς ἐγνώρισας ἡμῖν διὰ Ἰησοῦ τοῦ Παιδός Σου. Σοὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. Ὡςπερ ἦν τοῦτο τὸ κλάσμα διεσκορπισμένον ἐπάνω τῶν ὁρέων καὶ συναχθὲν ἐγένετο ἓν, οὕτω συναχθήτω Σου ἡ Ἐκκλησία ἀπὸ τῶν περάτων τῆς γῆς εἰς τὴν Σὴν βασιλείαν. Ὅτι Σοῦ ἐστὶν ἡ δόξα καὶ ἡ δύναμις διὰ Ἰ. Χριστοῦ εἰς τοὺς αἰῶνας.

Καὶ μετὰ τὴν ἁγ. Μετάληψιν ἔπεται ἡ ἐξῆς πολυσήμαντος εὐχῇ:

Εὐχαριστοῦμέν Σοι, Πάτερ ἅγιε, ὑπὲρ τοῦ ἁγ. ὀνόματός Σου, οὐ κατεσκήνωσας ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν καὶ ὑπὲρ τῆς γνώσεως καὶ πίστεως καὶ ἀθανασίας, ἧς ἐγνώρισας ἡμῖν διὰ Ἰησοῦ τοῦ παιδός Σου. Σοὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. Σὺ, Δέσποτα Παντοκράτωρ, ἔκτισας τὰ πάντα ἐνεκεν τοῦ ὀνόματός Σου, τροφήν τε καὶ ποτὸν ἔδωκας τοῖς ἀνθρώποις εἰς ἀπόλαυσιν, ἵνα Σοὶ εὐχαριστήσωσιν, ἡμῖν δὲ ἐχαρίσω πνευματικὴν τροφήν καὶ ποτὸν καὶ ζωὴν αἰώνιον διὰ τοῦ Παιδός Σου. Πρὸ πάντων εὐχαριστοῦμέν Σοι ὅτι δυνατὸς εἶ. Σοὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. Μνήσθητι, Κύριε, τῆς Ἐκκλησίας Σου τοῦ ρύσασθαι αὐτὴν ἀπὸ παντὸς πονηροῦ καὶ τελειῶσαι αὐτὴν ἐν τῇ ἀγάπῃ Σου· καὶ σύναξον αὐτὴν ἀπὸ τῶν τεσσάρων ἀνέμων, τὴν ἁγιασθεῖσαν εἰς τὴν Σὴν βασιλείαν, ἣν ἡτοίμασας αὐτῇ· ὅτι Σοῦ ἐστὶν ἡ δύναμις καὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἐλθέτω χάρις καὶ παρελθέτω ὁ κόσμος οὗτος. Ὡσαννά τῷ Υἱῷ Δαβὶδ! Εἴ τις ἄγιός ἐστιν ἐρχέσθω· εἴ τις οὐκ ἔστι, μετανοεῖτω. Μαράν ἀθά. Ἀμήν.

Βλέπε πῶς αἱ πολιώταται αὗται εὐχαὶ ὑπεμφαίνουσι τοὺς ἱεροὺς χρόνους των, ἀφοῦ καὶ αὗται ὡς ἡ Κυριακὴ προσευχὴ ἀρχίζουν μὲ τὸ «Πάτερ ἡμῶν». Βλέπε πῶς ὁ Ἰ. Χριστὸς καλεῖται «ἀγία ἀμπελος Δαβὶδ», καθὼς ἄμπελος ἀληθινὴ ἀπὸ τοῦ Δαβὶδ κατὰ τὸ ἀνθρώπινον βλαστήσασα καὶ διὰ τοῦ χυμοῦ

της τοὺς πιστοὺς ρωννύουσα. Βλέπε τὴν περὶ τοῦ κλάσματος βαθύνουσάτην εἰκόνα. Καθώς, λέγει, τοῦτο τὸ κλάσμα ἤτόποτε ὡς σῖτος ἐν τῷ στάχυϊ διεσκορπιζόμενον ἐπάνω εἰς τὰς κλιτῦς τῶν ὀρέων καὶ εἰς τοὺς ἀγρούς, συνήχθη δ' ἀκολούθως καί, ἀλεσθὲν καὶ ζυμωθὲν, συνηνώθη εἰς ἄρτον ἓνα, οὕτως εἴθε νὰ συναχθοῦν καὶ οἱ ἀνὰ μέσον τοῦ κόσμου διεσπαρμένοι πιστοὶ σου ὡς σῖτος ἐκλεκτὸς ἐν τῇ βασιλείᾳ σου. Βλέπε καὶ πῶς ἐν τῇ 3ῃ εὐχῇ αἱ ψυχαὶ παρίστανται τελοῦσαι ἐν ἐξάφει καὶ ἀποκαρδοκοῦσαι ἀπὸ στιγμῆς εἰς στιγμὴν τὴν ἔλευσιν τοῦ Κυρίου, ὅστις θὰ λυτρώσῃ τοὺς ἁγίους Του ἐκ τῶν καταδυναστευόντων αὐτοῦς. «*Ἐλθέτω χάρις καὶ παρελθέτω ὁ κόσμος οὗτος*», ὁ κόσμος τῶν θεοποιουμένων φαυλεπιφάυλων καισάρων καὶ τῶν ὀργίων τῆς ρωμαϊκῆς ἀποκτηνώσεως. «*Ὡσαννὰ τῷ Υἱῷ Δαβὶδ! Μαράν ἀθά*». Ὁ Κύριος ἐγγύς... Ἄλλ' ἰδίᾳ ἅς μὴ διαφύγῃ τὴν προσοχὴν μας ἢ τελευταία τῆς Διδαχῆς διάταξις: «*Τοῖς δὲ προφήταις ἐπιτρέπετε εὐχαριστεῖν ὅσα θέλουσιν*». Αἱ ἄνω ἄρα εὐχαὶ δὲν ἀπετέλουν εἰμὴ τὸν πυρῆνα, ὡς εἶπα, περὶ ὃν οἱ προφῆται εἶχον τὸ δικαίωμα νὰ προσθέσουν ὅ,τι ἢ ἄνωθεν ἔλλαμψις κατὰ τὴν ὥραν τῆς ἱερουργίας ἔθετεν εἰς τὰ πυρφόρα των χεῖλη. Ἀλλὰ τίνες οἱ προφῆται, περὶ ὧν λαλεῖ ἡ Διδαχή; Ὅχι βέβαια ὁ Ἡλιός, ἢ ὁ Ἐλισσαιὲ ἢ ἄλλος τις τῶν τῆς Παλαιᾶς, ἀλλ' οἱ προφῆται τῶν ἀποστολικῶν χρόνων, ὡς ὁ Ἀγαθος καὶ οἱ ὅμοιοί του, οἱ ἀμέσως μετὰ τοὺς ἀποστόλους βαθμολογούμενοι, ὧν ἡ ἐμφάνις ὑπῆρξε παροδικὴ καὶ ἀστραποειδὴς ἐν τῇ νεοσυστάτῃ Ἐκκλησίᾳ, τῇ δεομένῃ κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους πολλῆς τῆς ἄνωθεν ροπῆς ⁽¹¹⁾. Ἄνδρες ὄντως θεοφορούμενοι καὶ τὸ βλέμμα ἀέτειον ἔχοντες, ἀνεγίνωσκον τὰ κρυπτὰ τῆς καρδίας, διὰ δὲ τοῦ φλογεροῦ, κεκομμένου, ἀσυνδέτου καὶ κατανυκτικωτάτου ὕφους των συνέσπων τὰς ψυχάς, προκαλοῦντες τὴν ἐπιστροφὴν Ἰουδαίων καὶ ἐθνικῶν. Ἡ Πεν-

(11) «Καὶ οὗς μὲν ἔθετο ὁ Θεὸς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ πρῶτον ἀποστόλους, δευτέρων προφήτας». Α' Κορ. ιβ', 28. Πρβλ. καὶ Ἐφεσ. β', 20. δ', 11. Πράξ. ια', 27—30. κα', 11.

τηκοστή είχε μόλις ἐκχύσει τὰ χαρίσματα της, ἐν δὲ ἐξ αὐτῶν, οὐχὶ τὸ μικρότερον, ἦτο καὶ τὸ τῶν προφητῶν χάρισμα, ὧν τινων αἱ πνευματοκίνητοι ἐμπνεύσεις τίς οἶδεν ἂν δὲν συνεισέφερον καὶ αὐταὶ ἀδάμαντάς τινας εἰς τὰς ὀλίγον κατ' ὀλίγον μορφοποιούμενας λειτουργικὰς δέλτους.

ΚΕΦ. Μ'.

ΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑΙ ΔΕΛΤΟΙ

Ἡ ἐλευθερία περὶ τὴν φραστικὴν, θεολογικὴν καὶ τυπικὴν διακόσμησιν, ἡ κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τοῦ Χριστιανισμοῦ ὑπὸ τῶν προεστώτων καὶ μεγάλων ἀντιπροσώπων τῆς Ἐκκλησίας δικαιοματικῶς ἀσκηθεῖσα, καὶ ἡ ἄδεια, ἣν οὗτοι ἐπέτρεπον εἰς ἑαυτοὺς τοῦ προσθέτειν νέας εὐχὰς ἢ πλουτίζειν καὶ περικλύπειν τὰς παλαιάς, συνετέλεσαν εἰς τὴν βαθμιαίαν διαμόρφωσιν ποικίλων λειτουργικῶν **τύπων**, ἐξ ὧν ὡς ἀπὸ κοινῶν πρέμνων ἐξεφύησαν αἱ ἀπὸ τοῦ 4ου αἰῶνος εἰς τὴν ὁδὸν τῆς ἀποκρυσταλλώσεως εἰσελθοῦσαι συγγενεῖς **λειτουργικαὶ δέλτοι** ἢ (ὡς ἐπὶ τὸ συντομώτερον καὶ συνεκδοχικώτερον καλοῦνται) **λειτουργίαι**, ἐκάστη τῶν ὁποίων ἀναγράφεται εἰς τὸ ὄνομα ἀποστόλου ἢ μεγάλου τῆς Ἐκκλησίας πατρὸς καθὼς ὑπ' ἐκείνου μερικῶς ἢ ὀλικῶς εἴτε παραδοθεῖσα, εἴτε διαρρυθμισθεῖσα, καίτοι ἐν τῇ ὑστάτῃ ἀναλύσει εἶνε τόση ἢ μεταξὺ ὄλων κοινότης καὶ ὁμοιότης, ὥστε μία καὶ μόνη ἀρχικὴ βάσις ἀπασῶν νὰ προδίδῃται ⁽¹⁾. Διακρίνουσι δὲ οἱ λειτουργιολόγοι

(1) «Πᾶσαι αἱ λειτουργίαι τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως συμπίπτουν οὕτω πρὸς ἀλλήλας, ὥστε ἀσφαλῶς νὰ ἀναγνωρίζωνται ὡς διαδοθεῖσαι ἀνὰ πᾶσας τὰς Ἐκκλησίας ἀπὸ μιᾶς ἀρχικῆς πηγῆς, τοῦ τῶν Ἀποστόλων δηλ. παραδείγματος τε καὶ παραγγέλματος. Οὐδ' ἦτο δυνατόν ἀλλαχόθεν νὰ προέλθῃ ἡ τοσαύτη συμφωνία ἐν τῇ τελέσει τῶν ἱερωτάτων μυστηρίων, εἰ μὴ ἐκ τῆς πασιγνώστου καὶ παγκοίνου Παραδόσεως... Γνωστοῦ τοῖς πᾶσι τυγχάνοντος τοῦ ἀρχαίου καὶ ἀποστολικοῦ τύπου, τοῦ ἐκ βραχέων ρημάτων συνισταμένου, τούτῳ οἱ πάντες κατηκολοῦ-

τοὺς λειτουργικοὺς τύπους, ὀρθοδόξους τε καὶ μὴ, κατὰ γεωγραφικὰς περιφερείας ἢ λειτουργικὰς, οὕτως εἰπεῖν, διοικήσεις. Καὶ ὁμιλοῦν περὶ τύπου Συριακοῦ, Αἰγυπτιακοῦ, Περσικοῦ, Βυζαντινοῦ, Ἰσπανογαλλικανικοῦ καὶ Ρωμαϊκοῦ.

Καὶ εἰς μὲν τὸν Συριακὸν λειτουργικὸν τύπον κατατάσσουσι: τὴν ἐν ταῖς Ἀποστολικαῖς Διαταγαῖς ἑλλήν. λειτουργίαν τοῦ δῆθεν Κλήμεντος, τὴν ἑλλήν. λειτουργίαν τοῦ ἁγ. Ἰακώβου, τὴν συριακὴν λειτουργίαν τοῦ ἁγ. Ἰακώβου καὶ 80 ἑτέρας συριακὰς Ἀναφοράς, ὅλα γεννήματα τῆς προηγουμένης. Εἰς δὲ τὸν Αἰγυπτιακὸν λειτουργικὸν τύπον: τὴν ἑλλήν. λειτουργίαν τοῦ ἁγ. Μάρκου, τὴν Προηγιασμένην τοῦ ἁγ. Μάρκου, τὰς ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἁγ. Κυρίλλου, τοῦ ἁγ. Βασιλείου καὶ τοῦ ἁγ. Γρηγορίου τρεῖς Κοπτικὰς λειτουργίας καὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων Αἰθιοπικὴν ἢ Ἀβυσσινιακὴν. Εἰς δὲ τὸν Περσικὸν λειτουργικὸν τύπον: τὰς Νεστοριανικὰς λειτουργίας, ὧν τρεῖς μὲν ἀπωλέσθησαν, τρεῖς δ' ἔτι σφῆζονται ὑπὸ τὰ ὀνόματα Θαδδαίου-καὶ-Μάριος, Θεοδώρου τοῦ Μοφουεστίας καὶ Νεστορίου, λίαν τιμώμεναι παρὰ τοῖς νοσοῦσι τὸν Νεστοριανισμόν. Εἰς δὲ τὸν Βυζαντινὸν τύπον: τὰς μέχρι σήμερον παρ' ἡμῖν ἐν χρήσει γερασμίους λειτουργίας τοῦ Μ. Βασιλείου, τοῦ ἱ. Χρυσοστόμου καὶ τῶν Προηγιασμένων, ὧν ἐκάστη δυνατόν μὲν νὰ ἀνῆκῃ ὡς ἐκ τῆς καταγωγῆς τοῦ ρυθμιστοῦ τῆς εἰς ἰδιαίτεραν λειτουργικὴν περιφέρειαν, ἀλλ' ἐν τῷ Βυζαντίῳ διηγωνίσθη ἢ χρῆσίς των, ἐνταῦθα δὲ καὶ ἀνωδύνους τινὰς ἐδέχθησαν διακοσμητικὰς προσθήκας, βάσιν σχοῦσαι τὴν τοῦ ἁγ. Ἰακώβου ἀληθῶς πολιωτάτην λειτουργίαν, συγγενῇ δὲ στενωτάτην ἀποκτήσασαι καὶ τὴν Ἀρμενικὴν. Εἰς δὲ τὸν Ἰσπανογαλλικανικὸν τύπον: τὰς πάλαι ποτὲ κρατησάσας λειτουργίας Μοζαραβικὴν τῆς Ἰσπα-

θουν καὶ τούτου δὲν ἀφίσταντο. Τῶν εὐχῶν πλεοναζουσῶν, ἐγένετο κατ' ἐκλογὴν αὐτῶν χρήσις ἐν τῷ μυστηρίῳ. Νέαι εἰς τὰς ὑπαρχούσας προσετίθεντο. Καὶ τέλος, ἵνα μὴ ἐπέρχηται σύγχυσις μεταξὺ τῶν πιστῶν, καθωρίσθησαν τίνες αἱ ἐκ πασῶν ἀπαγγελτεῖται. Τοῦτο δ' ὑπῆρξεν ἡ ἀρχικὴ αἰτία τῆς ποικιλίας τῶν λειτουργιῶν». *Renaudot*, *Liturgiarum Orientalium Collectio*, Parisiis 1716, τόμ. Α' σ. XLii. Ὅρα καὶ *W. Palmer*, *Origines Liturgicae* τόμ. Α' σ. 10-12 καὶ 80-81.

νίας καὶ Γαλλικανικὴν τῶν Γαλλίων, ἀμφοτέρας ἀπὸ τῆς ἡμετέρας Ἀνατολῆς προσελθούσας καὶ πλουσιωτάτην ἐχούσας τὴν φρασεολογίαν. Τέλος τοῦ Ρωμαϊκοῦ λειτουργικοῦ τύπου μίαν καὶ μόνην οἱ λειτουργιολόγοι ἐμβλέπουν ἀπόφυσιν, τὴν σημερινὴν λειτουργίαν τῆς Ρώμης, διακρινομένην μὲν ὑπὸ τινων εἰς τὴν Ἀμβροσιανὴν καὶ τὸ *Sarum*, ἀλλ' ἄνευ λόγου, ἀφοῦ ὅλως ἀσήμενοι εἶνε αἱ μεταξὺ των διαφοραί. Ἐκ τῆς τοιαύτης ἐπιτροχάδην ἀναγραφῆς καταφαίνεται πῶς ἔδαφος πλουσιωτάτης βλαστήσεως καὶ ἐπιδόσεως ἔσχεν ἡ λειτουργικὴ ἔκφρασις, κυρίως εἰπεῖν, τὴν Ἑψάν, ἐξ ἧς καὶ αἱ ἄγ. Γραφαὶ προήλθον, ἐλαχίστη δ' ὑπῆρξε τῆς Δύσεως ἡ συμβολή.

Δὲν πρόκειται νὰ παρακολουθήσωμεν ἐνταῦθα τοὺς σοφοὺς λειτουργιολόγους εἰς τὴν ἔρευναν τῆς διαμορφώσεως τῶν ἄνω λειτουργικῶν δέλτων, οὐδὲ νὰ ἀναζητήσωμεν μετ' αὐτῶν ἢ τὰς παμπληθεῖς ὁμοιότητας ἢ τὰς ἄλλας διαφοράς, ἔστι δ' ὅτε καὶ διαφοράς, ἃς ὑπέστησαν αἱ πλείονες ἐξ αὐτῶν ὑπὸ χειρῶν αἰρετικῶν, ἵνα λαλῶσι συμφώνως πρὸς τὰς δοξασίας τῶν λυμεῶνων των ἐφ' ᾧ καὶ λίαν ἐνωρὶς ὑπὸ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐξευρέχθησαν. Ὀλίγαι ὅμως πρόχειροι σημειώσεις εἶνε ἀνάγκη νὰ ριφθῶσιν ἐπὶ τοῦ χάρτου ἐν σχέσει πρὸς τὴν λειτουργίαν τὴν εἰς τὸ ὄνομα τοῦ ἁγ. Κλήμεντος φερομένην, τὴν λειτουργίαν τὴν εἰς τὸ ὄνομα τοῦ ἁγ. Μάρκου φερομένην, τὴν γερασμίαν λειτουργίαν τοῦ Ἀποστόλου Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου, καὶ ἐξόχως τὰς λειτουργίας Βασιλείου τοῦ μεγάλου, Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τῶν Προηγιασμένων, αἵτινες ἐκπροσωποῦν δι' ἡμᾶς ὅ,τι τίμιον μετὰ τὰς ἱεράς Γραφάς.

Εἰς τὸ Η' βιβλίον (καφ. 5-15) τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν, αἵτινες περιέχουν μὲν πολῦτιμον καὶ παντοδαπὴν ὕλην, ἀλλὰ συμπληθεῖσαν ἐξ ὑπαρχουσῶν πηγῶν καὶ διασκευασθεῖσαν κατὰ τὸν 4ον αἰῶνα ὑπὸ ἀγνώστου ἐξ Ἀντιοχείας ἀνδρός, μὴ ἀπηλλαγμένου δυστυχῶς καὶ ἡμιαρειανικῆς τινος τάσεως, ἀπαντᾷ λειτουργία, ἧς ἡ θέσις εἶνε οὐκ ὀλίγον ἐνδιαφέρουσα. Τοῦ ἀγνώστου συμπλητοῦ δανειζομένου τὸ ὄνομα τοῦ ἀποστολ.

πατὴρ Κλήμεντος, διὰ τῆς γραφίδος δῆθεν τοῦ ὁποίου οἱ Ἀπόστολοι δημοσιεύουν τὰς Διαταγὰς των, καὶ ἡ ἐν ταῖς Διαταγαῖς ἐγκεκλεισμένη λειτουργία ἐπεκράτησε νὰ ὀνομάζεται λειτουργία τοῦ ἁγ. Κλήμεντος. Ἡ συμπερίληψις τῆς ἐν συγγράμματι ψευδωνύμῳ διεγείρει ἐκ πρώτης ὄψεως τὴν ὑποψίαν. Προσεκτικωτέρα γνωριμία τῆς μᾶς διαθέτει πρὸς αὐτὴν καὶ πῶς εὐνοϊκώτερον. Ὑψος, θέρμη, βαθύτης, μεγαλοπρέπεια εἶνε τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματά τῆς. Ὑψος παρατατικόν, διὰ γραφικῶν ρήσεων καὶ φιλοσοφικῶν ὅρων διηνητισμένον, οὐχὶ δὲ ἄμοιρον ρητορικῆς δεξιότητος, εἶνε τὸ ὕψος τῆς. Αἱ προσευχαὶ τῆς μακραί, ὑπομιμνήσκουν χρόνους μεγάλου ζήλου. Τὸ πειθαρχικόν τῆς σύστημα αὐστηρότατον, δὲν συμβιβάζεται μὲ τὴν μετὰ ταῦτα ἐπελθοῦσαν ποιὰν τινα χαλάρωσιν. Ὁ Θεὸς ἐν αὐτῇ ἀνακηρύσσεται οὐ μόνον Θεὸς τῆς χάριτος, ἀλλὰ καὶ τῆς ὕλικῆς φύσεως· οὐ μόνον Θεὸς τῆς Καινῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης· καὶ ταῦτα ὑπονοοῦν ἀγῶνας κατὰ τοῦ Γνωστικισμοῦ. Αἴτησις διακονικῇ διαλαμβάνει ἐπὶ λέξει: «ὕπερ τῶν διωκόντων ἡμᾶς διὰ τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν, ὅπως ὁ Κύριος, πρᾶξας τὸν θυμὸν αὐτῶν, διασκεδάσῃ τὴν καθ' ἡμῶν ὀργήν»· εἴμεθα ἄρα εἰς τοὺς καιροὺς τῶν διωγμῶν. Ἀνωθεν δύο εὐχῶν φέρεται ἡ διάταξις: «εὐλογεῖτω αὐτοὺς ὁ χειροτονηθεὶς ἐπίσκοπος εὐλογίαν τοιάνδε» καί: «ἐπευχέσθω ὁ ἐπίσκοπος τοιάδε», δεικνύουσα ὅτι τὸ λειτουργικὸν σύστημα διατελεῖ ἀκόμῃ ἐν ρευστῇ καταστάσει. Περὶ θυμιάματος, καταπετασμάτων κ.τ.τ. δὲν γίνεται λόγος. Διὰ πάντα ταῦτα δὲν σφάλλονται, νομίζω, οἱ διαβεβαιουῦντες ὅτι τὸ λειτουργικὸν τοῦτο μνημεῖον «παριστᾷ κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον τὴν προ-κωνσταντίνειον λειτουργίαν τῶν μέσων τῆς 3ης ἑκατονταετηρίδος» ⁽²⁾ διαφυλαχθεῖσαν μέχρις ἡμῶν κατὰ τὰ καιριώτατα· διότι, ἐνῷ αἱ λοιπαὶ λειτουργικαὶ δέλτοι ἐλευθέρως καὶ ἐπισήμως χρησιμοποιοῦνται ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ κατὰ τοὺς μετακων-

(2) C. E. Hammond, *Liturgies Eastern & Western*, Oxford 1878, σ. XXX Viii Πρὸς καὶ W. Palmer *Or. Lit.* τόμ. Α' σ. 39. Ἀνωτόμον, *The Ancient Liturgy of the Church of Jerusalem...with an English Translation & notes*, London 1744, σ. V—ix. F. Brightman, *Eastern Liturgies*, Oxford 1896, σ. XXIX—XLvii κλπ.

σταντινείους χρόνους δὲν κατώρθωσαν νὰ διαφύγουν μικρὰς παρενθήκας καὶ μεταβολάς, ἢ ἐν λόγῳ δέλτος, ἐμπεριειλημμένη ἐν ψευδωνύμῳ συγγραφῇ, ἔμεινε τὸν τεῦθεν ὅλως ἀχρησιμοποίητος καὶ οὕτως ἐφθασεν εἰς τὰς χεῖράς μας ἐν γενικαῖς μὲν γραμμαῖς οἷα ἀπηγγέλλετο κατὰ τὸν 3ον αἰῶνα ἐν δὲ ταῖς λεπτομερεῖαις ὡς φραστικῶς, ἀγιογραφικῶς, φιλοσοφικῶς καὶ ρητορικῶς διεκοσμήθη ὑπὸ τοῦ σοφοῦ ἐκδότης αὐτῆς οὕτως, ὥστε καὶ κατ' αὐτὸ ἀκόμη τὸ λεκτικὸν νὰ μὴ εἶνε μεταγενεστέρα τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰῶνος. Περὶ τῆς λειτουργίας ταύτης εὐνοϊκῶς καὶ ἐκ τῶν ἡμετέρων ἐξεφράσθησαν: πρῶτος Λεόντιος ὁ Βυζάντιος, ὅστις περὶ τὸ 590 τὴν ἐχαρακτήριζεν ὡς 'Αναφορὰν τῶν 'Αποστόλων καὶ ἀντιπροέβαλλεν αὐτὴν κατὰ τῆς καινοτομηθείσης λειτουργίας τοῦ αἰρετικοῦ Θεοδώρου τοῦ Μοφουεστίας⁽³⁾. δεῦτερος ὁ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Πρόκλου τὸν περὶ παραδόσεως τῆς λειτουργίας λόγον συντάξας, ὁ ὅστις ὠνόμαζεν αὐτὴν λειτουργίαν τοῦ μακαρίου Κλήμεντος, μαθητοῦ καὶ διαδόχου τοῦ κορυφαίου τῶν ἀποστόλων, γράψαντος καθ' ὑπαγόρευσιν τῶν ἀποστόλων⁽⁴⁾. καὶ τρίτος Μᾶρκος 'Εφέσου ὁ Εὐγενικός, κατὰ τὸν ὁποῖον ὁμοίως ἢ ἐν λόγῳ λειτουργία ὑπάρχει «ἢ διὰ Κλήμεντος συγγραφείσα λειτουργία τῶν ἁγ. ἀποστόλων» καὶ «ἢ συγγραφὴ τοῦ μακαρίου Κλήμεντος», ἣν δι' ἐκείνου «οἱ θεοὶ ἀπόστολοι τῇ 'Εκκλησίᾳ παραδεδώκασι»⁽⁵⁾.

Διάφορός πως εἶνε ἡ θέσις τῆς λειτουργίας τοῦ ἁγ. Μάρκου, τῆς τὸν λειτουργικὸν τύπον τῆς 'Αλεξανδρείας ἐν πράξει ἐκπροσωπούσης, καθὼς ἡ προηγουμένη τὸν τῆς 'Αντιοχείας φιλολογικῶς διατυποῖ. Ἡ λειτουργία τοῦ ἁγ. Μάρκου, ἥς ἐν καὶ μόνον ἀπόγραφον, καὶ αὐτὸ ἡκρωτηριασμένον, ἀπὸ τοῦ

(3) Λεοντίου λόγ. γ' κατὰ Νεστοριανῶν § 19. Migne 86, 1368.

(4) Migne 65, 849.

(5) Μάρκου 'Εφέσου, ὅτι οὐ μόνον ἀπὸ τῆς φωνῆς τῶν δεσποτικῶν ρημάτων ἀγιάζονται τὰ θ. δῶρα. Migne 160, 1080. Πρβλ. καὶ τὰ παρὰ Βησσαρίωνι τῷ Καρδινάλιῳ ἐν τῷ De Sacramento Eucharistiae γραφέντα: «Una est auctoritas sanctorum Ecclesiae doctorum, Clementis, Jacobi, Basilii et Chrysostomi, qui omnes in missis, quas ipsi composuere, post verba Dominica, sacerdotis precibus, hoc sacramentum conficere videntur». Migne P. Gr. 161, 514.

12ου αἰῶνος σφύζεται ⁽⁶⁾, δὲν δύναται ὡς νῦν παρουσιάζεται ν' ἀνέλθῃ ὑψηλότερα τοῦ 5ου αἰῶνος, καίτοι καὶ τοῦτό τινες τὸ ἀμφιβάλλουν. Ὅ,τι δὲ κυρίως τὴν χαρακτηρίζει εἶνε ἂν' ἐνὸς μὲν ἢ ἐν τῇ Ἀναφορᾷ θέσις τῶν διπτύχων, προηγούμενων τοῦ καθ' ἁγιασμόν τῶν Τιμίων Δώρων, ἐνῶ ἐν τε τῷ Συριακῷ καὶ τῷ Βυζαντινῷ τύπῳ ἔπονται, ἂν' ἐτέρου δὲ τὸ σπουδαῖον πρόσωπον, ἔπερ ἐν τῇ λειτουργίᾳ ταύτῃ ὑποδύεται ὁ διάκονος, αὐτὸς διευθύνων τὴν τελετὴν δι' ἐκφωνήσεων, πρὸς ἃς προσαρμόζονται καὶ αἱ εὐχαὶ τοῦ ἱεουργοῦντος καὶ ἡ στάσις τῶν ἱεουργουμένων. «Ὁρθοί! Ἐπὶ προσευχὴν στάθητε! Προσεύξασθε ὑπὲρ τῶν ζώντων, προσεύξασθε ὑπὲρ τῶν νοσοῦντων, προσεύξασθε ὑπὲρ τῶν ἀποδήμων. Προσεύξασθε ὑπὲρ τῶν ἀγαθῶν ἀέρων καὶ τῶν καρπῶν τῆς γῆς, ὑπὲρ τῆς συμμέτρου ἀναβάσεως τῶν ποταμίων ὑδάτων, ὑπὲρ τῶν ἀγαθῶν ὑετῶν καὶ σπορίμων τῆς γῆς. Προσεύξασθε ὑπὲρ τῆς σωτηρίας ἀνθρώπων καὶ κτηνῶν, προσεύξασθε ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τοῦ κόσμου καὶ τῆς πόλεως ταύτης, προσεύξασθε ὑπὲρ τῶν φιλοχρίστων ἡμῶν βασιλέων. Προσεύξασθε ὑπὲρ τῶν αἰχμαλώτων, ὑπὲρ τῶν κοιμηθέντων, ὑπὲρ τῶν θλιβομένων, ὑπὲρ τῶν κατηχουμένων. Προσεύξασθε ὑπὲρ τῆς εἰρήνης τῆς ἁγίας μόνης καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας. Προσεύξασθε ὑπὲρ τοῦ Πάπα καὶ Πατριάρχου τῆς μεγάλης πόλεως Ἀλεξανδρείας.....Βλέπετε μὴ τις τῶν κατηχουμένων! Ἀσπάσασθε ἀλλήλους! Προσφέρειν κατὰ τρόπους στάθητε! Οἱ καθήμενοι ἀνάστητε! Εἰς ἀνατολὰς βλέψατε! Ἐκτείνετε! Τὰς κεφαλὰς ὑμῶν τῷ Ἰησοῦ κλίνετε! Πορεύεσθε ἐν εἰρήνῃ!» ἰδοὺ πῶς συχνὰ πυκνὰ ἀκούεται τοῦ διακονοῦντος ἢ φωνή. Καὶ ταῦτα συμφωνοῦσι πληρέστατα πρὸς τὸ ὕφος τῶν Ἀλεξανδρινῶν συνάξεων, ὡς παρὰ Κυρίλλου τοῦ Ἀλεξανδρείας ἐμάθομεν, γράφαντος περὶ διακόνων: «Ἡ οὐκ αὐτοὶ [δηλ. οἱ διάκονοι] προσ-

(6) *Smith & Cheetham*, Dict. of Christian Antiquities ἀρθ. «Liturgy» § 20. ὑπὸ *Cheetham*. Ὁ *Duchesne* ἐν τούτοις ἐν *Origines du Culte Chrétien* σ. 75 σημειοὶ ὅτι τρία ἀπόγραφα τῆς λειτουργίας ἀγ. Μάρκου διεσώθησαν. Ὅρα καὶ *Brightman* σ. LXIII.

τάττουσι διακεκραγότες ἐν ἐκκλησίαις, ποτὲ μὲν ὕμνοлогεῖν ὅτι προσήκει τοῖς λαοῖς, καὶ ἐν κόσμῳ μὲν ἐστάναι, κατηγορεῖν δὲ πολλάκις, καὶ διανιστᾶσιν εἰς προσευχὰς καί, τῆς ἀναιμάκτου θυσίας ἐπιτελουμένης, αὐτοὶ προσκομίζουσι τὰ τῶν σκευῶν ἱερώτερα, καὶ λεπτήν ἐφ' ἅπασιν τοῖς ἀναγκαίοις ποιοῦνται τὴν ἐπιτήρησιν;» (').

Τὸ ἀξιοσημείωτον, ὅτι αἱ τοιαῦται διακονικαὶ ἐκφωνήσεις καὶ παρορμήσεις ἀπαντῶσι καὶ εἰς τὴν παρὰ Ἰακωβίταις Κοπτικήν λειτουργίαν, ἀπαγγελλόμεναι μάλιστα, ἀντιθέτως πρὸς τὰ ἐπίλοιπα, ἀμετάφραστοι καὶ εἰς φωνὴν ἐλληνικὴν· τόσον τὸ οὖς τῶν ἐκκλησιαζομένων εἶχε πρὸς αὐτὰς ἐξοικειωθῇ. Ἀκριβῶς ἐν τούτοις διὰ τὴν ὑπὸ τῶν αἵρετικῶν μεταγλώττισιν, χρησιμοποιοῦσιν καὶ διὰ μονοφυσιτικῶν κακοδοξιῶν κατασπίλωσιν, ἢ ἄλλως καλὴ λειτουργία τοῦ ἁγ. Μάρκου περιῆλθεν εἰς ἀπραξίαν καὶ ἐν αὐτῇ τέλος τῇ γενετείρᾳ, ἀντικατασταθεῖσα ὑπὸ τοῦ βαθμηδὸν ἐπὶ πασῶν τῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν ἐπεκταθέντος Βυζαντινοῦ τύπου. Ἀλλά, μέχρις οὗ ἡ τοιαύτη ἀντικατάστασις λάβῃ χώραν, παρῆλθον, ὡς φαίνεται, αἰῶνες πολλοί. Θεόδωρος ὁ Βαλσαμῶν, ὅστις καὶ πρὸς αὐτὴν ἔτι τοῦ ἁγ. Ἰακώβου ὄντως πολιὰν λειτουργίαν δυσχερῶς φέρεται, ὡς μὴ ἀναγεγραμμένην (καθὼς λέγει) ἐν τῷ ἱερῷ κανόνι τῶν ἁγ. Γραφῶν, ἀπαιτεῖ δέ, ἵνα διὰ τὴν ἐνότητα τῆς πίστεως πᾶσαι αἱ ἐκασταχοὺ Ὁρθόδοξοι Ἐκκλησίαι ἀκολουθῶσι τῇ Νέᾳ Ρώμῃ, ἀφοῦ κατὰ τὰ βασιλικά, «περὶ ὧν ἔγγραφος οὗ κεῖται νόμος, παραφυλάττειν δεῖ τὸ ἔθος ὃ ἡ Ρώμη κέχρηται» (²), Θεόδωρος, λέγω, ὁ Βαλσαμῶν σχολιάζων τὸν 32ον κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ, ἀφηγεῖται ὅτι ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του, κατὰ τὸν 12ον δηλ. ἀκόμῃ αἰῶνα «οἱ κατ' Ἀλεξάνδρειαν ἐπίσκοποι καὶ ἱερεῖς τὰς ἱεροτελεστίας ποιοῦσι μετ' εὐχῶν, ὡς φασιν, παραδοθειῶν ὑπὸ τοῦ ἁγ. Μάρκου καὶ οὐκ ἀκολουθοῦσι τοῖς πραττομένοις ὑπὸ τῶν κατὰ πᾶσαν τὴν

(¹) Κυρίλλ. Ἀλεξ., Περὶ τῆς ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ προσκυνήσεως § 13. Migne 68, 848.

(²) Θ. Βαλσαμῶν, Ἀποκρίσεις κανονικαί, Migne 138, 953.

οἰκουμένην ἱερουργούντων, ἤγουν οὐκ ἐπιστρέφονται τῶν παραδοθεισῶν μυσταγωγίων παρά τε τοῦ ἁγ. Βασιλείου καὶ τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου» ⁽⁹⁾. Καὶ προσθέτει μάλιστα αὐτόθι ὅτι ἔκαμεν ἐπὶ τε Συνόδου καὶ ἐνώπιον τοῦ βασιλέως τὰς προπύσας παρατηρήσεις, ὅτε ὁ Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας ἐνδημῶν εἰς τὴν τῶν πόλεων βασιλεύουσαν καὶ μέλλων νὰ συλλειτουργήσῃ ἐν τῇ Μεγ. Ἐκκλησίᾳ μετὰ τε τῶν ἄλλων ἱεραρχῶν καὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ, ὥρμησε κρατῶν ἀνὰ χεῖρας τὸ κοντάκιον ἤγουν εἰλητάριον ⁽¹⁰⁾, ἐν ᾧ ἀνεγράφετο ἡ τοῦ ἁγ. Μάρκου λειτουργία ἵνα λειτουργήσῃ σύμφωνα πρὸς αὐτήν, ὅτε καὶ ὑπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ ἡμποδίσθη.

Ἀλλ' ὅπως δῆποτε καὶ ἂν κρίνῃ τὴν τοῦ ἁγ. Μάρκου λειτουργίαν ὁ Βαλσαμών, ἀλλὰ πρὸς τὴν τοῦ ἁγ. Ἰακώβου ὠφείλε νὰ προσφέρῃ ἀπολυπραγμονεστέραν εὐλόγησιν· διότι τὴν λειτουργίαν ταύτην ὡς κατὰ τὸ πλεῖστον προῖδον τοῦ Ἀδελφοθέου, τοῦ πολλὰ ὑπὲρ τῆς Χριστιαν. λατρείας μοχθήσαντος, ἀπεδέχθη οὐ μόνον ἡ ὅλη Ἀνατολή, ἐν ᾗ μέχρι σήμερον, καίτοι σπανιάκις, ὡς τοιαύτη μυσταγωγεῖται καὶ εἰς τὰ ἀρχαῖα ἀπόγραφα τῆς ὁποίας ὡς τοῦ ἁγ. Ἰακώβου λειτουργία φέρεται, ἀλλὰ—ὅπερ καὶ σπουδαιότερον—ὡς τοιαύτην ἀνακηρύττει καὶ ὁ 32ος κανὼν τῆς ἐν Τρούλλῳ (692) Πενθέκτης καὶ Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ἥς βεβαίως αἱ ἀποφάνσεις εἶνε τῶν ἡμετέρων ἀτομικῶν ἀποφάν-

(9) Migne 137, 621.

(10) Ἀπὸ τοῦ 11ου μέχρι τοῦ 15ου αἰῶνος, ἔστιν ὅτε δὲ καὶ ὀλίγον πρὸ τοῦ 11ου καὶ μετὰ τὸν 15ον, αἱ λειτουργίαι ἀνεγράφοντο ἐπὶ κοντακίων ἢ εἰληταρίων, ἢτοι μεμβρανῶν ἀρκετοῦ μήκους, προσηρμοσμένων κατὰ τὴν μίαν ἄκρην ἐπὶ κοντοῦ καὶ περιειλιγμένων περὶ αὐτόν. Ὁ ἱεργὴν ἐχώρει πρὸς τὴν ἀνάγνωσιν ἐξελίσσων ὀλίγον κατ' ὀλίγον τὴν μεμβράνην. Ὅταν δ' ἔφθανεν εἰς τὸ τέλος τῆς μιᾶς ὀφθαλμοῦ, ἔστρεφεν ἀμέσως πρὸς τὴν ἄλλην καὶ συνεχίζων περιετύλιξε βαθμηδὸν τὸν κύλινδρον χωρῶν πρὸς τὸ τέλος τῆς ἀναγνώσεως κατὰ τὴν ἐναντίαν διεύθυνσιν. Διακρίνονται δὲ κατὰ τὸ περιεχόμενον τὰ εἰλητάρια εἰς τὰ πρὸς ἱερατικὴν χρῆσιν, τὰ καὶ πλείονα, καὶ τὰ πρὸς διακονικὴν, τὰ καὶ σπανιώτερα. Τὰ πρῶτα περιέχουν μόνον τὰ τὸν ἱερέα ἀφορῶντα μέρη, ἀμυδρῶς ὑποδεικνύοντα τὰ διακονικά. Τὰ δευτέρα περιέχουν τὰ διακονικά, ἄνευ τῶν εὐχῶν. Ἐντεῦθεν ἡ ἀνάγκη τῆς ἀλληλοσυμπληρώσεώς των. Ὡς τὰ πολλὰ, ἕκαστον ἱερατικὸν εἰλητάριον μίαν λειτουργίαν περιέχει. Ὑπάρχουν ὁμως τινὰ καὶ μὲ τὰς δύο Βυζαντινὰς λειτουργίας, ἅγαν δ' ἐλάχιστα καὶ μὲ τὰς τρεῖς. Ὅρα *Brightman*, *Eastern Liturgies* σ. XC.

σεων αὐθεντικώτεραι. «Καὶ γὰρ καὶ Ἰάκωβος (ἐκεῖ διαλαμ-
βάνεται) ὁ κατὰ σάρκα Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν ἀδελφός, ὃς τῆς
Ἱεροσολυμιτῶν Ἐκκλησίας πρῶτος τὸν θρόνον ἐπιστεύθη, καὶ
Βασίλειος ὁ τῆς Καισαρέων ἀρχιεπίσκοπος, οὗ τὸ κλῆρος κατὰ
πᾶσαν τὴν οἰκουμένην διέδρχμεν, ἐγγράφως τὴν μυστικὴν ἡμῖν
ἱερουργίαν παραδεδωκότες, οὕτως...ἐκδεδώκασιν». Ἀναμφιβόλως
ἡ παρουσία μεταξὺ ἄλλων προσθηκῶν τοῦ «Ὁ μονογενής», τοῦ
«Ἅγιος ὁ Θεός», τοῦ «Οἱ τὰ Χερουβεὶμ», τοῦ «Πιστεύω» καὶ
τοῦ «Ἄξιόν ἐστιν» προδίδουσι τὴν Βυζαντινὴν ἐπιρροὴν τῶν
μεταγενεστέρων χρόνων. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶνε λόγος ἀποχρῶν
νὰ διαμφισθητηθῇ ἡ γνησιότης της. Ἡ Πεντάτευχος δὲν παύει
οὕσα ἔργον τοῦ Μωϋσέως, ἐπειδὴ ἄλλη χεὶρ παρενέθηκεν ἐν τῷ
τέλει τὰ κατὰ τὸν θάνατον τοῦ θεόπτου. Ἡ ἁγ. Σοφία παρα-
μένει Ἰουστινιάνειον δημιούργημα, καίτοι οἱ διάδοχοι τοῦ Ἰου-
στινιανοῦ ἐπέφερον ἐλαφράς τινας κατ' ἀνάγκην ἐπισκευάς. Τὸ
οὐσιώδες διὰ τὴν λειτουργίαν ταύτην εἶνε ὅτι τὸ διάγραμμα της
καὶ αἱ ἔννοιαι συμπέπτουν μὲ τὴν Ε' Μυσταγωγικὴν Κατήχη-
σιν Κυρίλλου τοῦ Ἱεροσολύμων καὶ τὴν ἀποδεικνύουν ἰθαγενὲς
βλάστημα τῶν ἁγίων Τόπων, «οὓς ἐδόξασε τῇ θεοφανείᾳ Αὐτοῦ
ὁ Χριστός», βλάστημα ἐκφυὲν ἐκ «τῆς ἐνδόξου Σιών, τῆς
Μητρὸς πασῶν τῶν ἐκκλησιῶν», ἵνα τὰς λέξεις μεταχειρισθῶ
τῆς μεγάλης εὐκτηρίου της. Αἱ προσευχαί της εἶνε ἀρχαιοπρε-
πεῖς. Ἡ τυπικὴ διάταξις της «εἴτα ἀναγινώσκεται διεξοδικώτατα
τὰ ἱερὰ λόγια τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ τῶν προφητῶν καὶ
ἀποδείκνυται ἡ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ ἐνανθρώπησις...καὶ τοῦτο
γίνεται καθ' ἑκάστην ἐν τῇ ἱερᾷ καὶ θεῇ ἱερουργίᾳ», διάταξις
μοναδικὴ δι' ὅλας τὰς περισωθείσας ἐλληνικὰς μας λειτουργίας,
διότι οὐδεμίαν ποιεῖται τῆς Καινῆς μνεῖαν ⁽¹⁾, μᾶς παραπέμπει
ἀναντιρρήτως εἰς τὸν 1ον αἰῶνα, καὶ δὴ εἰς τὸ χρονικὸν ἐκείνο
σημεῖον, καθ' ὃ δὲν εἶχεν ἀκόμη ἀπαρτισθῇ ὁ τῆς Καινῆς Δια-
θήκης κανὼν.

(1) *W. Trollope*, *The Greek Liturgy of St. James with introduction & notes*, Edinburgh 1848- σ. 41.

Ἡ περὶ τῆς θ. λειτουργίας παράδοσις, ἡ ἐρμηνεύουσα πῶς ἀπὸ τῆς λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου προῆλθεν ἐπὶ τὸ συνοπτικώτερον ἢ τοῦ Μ. Βασιλείου, καὶ πῶς ἀπὸ ταύτης ἀπέρρευ-
σεν ἡ τοῦ Χρυσοστόμου, δὲν εἶνε βέβαια γνήσιον ἔργον τοῦ
Πατριάρχου Κηρύττου Πρόκλου (+ 446) διότι ἄλλως δὲν θὰ
ῆττον τὰ κυριώτερα τῆς σημεία ἐνταῦθα, διὰ τοὺς ἐνδιαφερομέ-
νους αὐτολεξεῖ νὰ τὴν ἀκούσωσι:

Πολλοὶ μὲν τινες καὶ ἄλλοι τῶν τοὺς ἱεροὺς ἀποστόλους διαδε-
ξαμένων θεοὶ ποιμένες καὶ διδάσκαλοι τῆς Ἐκκλησίας τὴν τῆς
μυστικῆς λειτουργίας ἐκθεσιν ἐγγράφως καταλιπόντες τῇ Ἐκκλη-
σίᾳ παραδεδώκασιν· ἐξ ὧν δὴ πρῶτοι οὗτοι καὶ διαπρύσιοι τυγ-
χάνουσιν· ὁ τε μακάριος Κλήμης, ὁ τοῦ κορυφαίου τῶν ἀποστό-
λων μαθητῆς καὶ διάδοχος, αὐτῷ τῶν ἱερῶν ἀποστόλων ὑπαγορευ-
σάντων, καὶ ὁ θεὸς Ἰάκωβος, ὁ τῆς Ἱεροσολυμιτῶν Ἐκκλησίας
τὸν κλῆρον λαχὼν καὶ ταύτης πρῶτος ἐπίσκοπος ὑπὸ τοῦ πρώτου
καὶ μεγάλου Ἀρχιερέως Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν κατασταθεὶς...
Μετὰ τὴν εἰς οὐρανοὺς [γάρ] ἀνάληψιν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν οἱ
Ἀπόστολοι, πρὸ τοῦ εἰς τὴν οἰκουμένην πᾶσαν διασπαρῆναι, ὁμο-
θυμαδὸν εὐρισκόμενοι, εἰς προσευχὰς πανημερίους ἐτρέποντο καὶ
τὴν τοῦ Δεσποτικοῦ Σώματος μυστικὴν λειτουργίαν περὶ μύθιον
εὐρηκότες, διεξοδικώτατα αὐτὴν ἤδον... Ἄλλ' οἱ μετέπειτα τὸ στερ-
ρὸν καὶ θερμὸν τῆς πίστεως ἀποβαλόντες, ἐν ταῖς τοῦ κόσμου
πράξεσι καὶ φροντίσι καταγινόμενοι, τὸ μῆκος, ὡς ἐφθην, τῆς λει-
τουργίας ὀκνοῦντες, μόλις ἐφοίτων εἰς τὴν θ. ἀκρόασιν τῶν Δεσπο-
τικῶν ρημάτων διὸ καὶ ὁ θ. Βασίλειος θεραπευτικῇ τινι μεθόδῳ
χρῶμενος, ἐπιτομώτερον ταύτην ἀπαγγέλλει. Μετ' οὐ πολὺ δὲ
πάλιν ὁ ἡμέτερος πατήρ, ὁ τὴν γλῶτταν χρυσοῦς Ἰωάννης, τῆς
τῶν προδότην σωτηρίας οἷα ποιμὴν προθύμως κηδόμενος, εἰς τε
τὴν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ραθυμίαν ἐφορῶν, πρόρριζον πᾶσαν
σατανικὴν πρόφασιν ἡδουλήθη ἀποσπᾶσθαι· διὸ καὶ τὰ πολλὰ
ἐπέτεμε καὶ συντομώτερον τελεῖσθαι διατάξατο (1²).

Τὴν γνησιότητα τῆς λειτουργίας τοῦ Μ. Βασιλείου παρ-
εκτὸς τῆς ἐν Τρούλλῳ Συνόδου ἐμαρτύρησεν ὁ τε σύγχρονος

(1²) Migne 65, 849—852.

καὶ φίλος αὐτοῦ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, κατὰ τὸ λέγειν τοῦ ὁποίου «τῆς περὶ τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ ἀνδρὸς κηδεμονίας καὶ προστασίας γνωρίσματα» ὑπῆρξαν «εὐχῶν διατάξεις, εὐκοσμίαι τοῦ βήματος» ⁽¹³⁾,—ὁ τε Λεόντιος ὁ Βυζάντιος, ὅστις παρέθετε τὴν τοῦ Μ. Βασιλείου μετὰ τῆς τῶν Ἀποστόλων Ἀναφορᾶς,— ἢ τε ἐπιστολὴ τῶν μοναχῶν τῆς Σκυθίας, ἡ πρὸς τοὺς Ἀφρικανοὺς ἐπισκόπους τῷ 520 ἐπισταλεῖσα καὶ διαδηλοῦσα ὅτι τὴν τοῦ Μ. Βασιλείου λειτουργίαν ἐπαναλαμβάνει πᾶσα σχεδὸν ἡ Ἀνατολή ⁽¹⁴⁾,—καθὼς καὶ ἄλλοι. Μόνον περὶ τῆς τῶν Προηγιασμένων ἀμφισθητήσεις ὑπάρχουν ἂν ἀνήκει εἰς τὸν πάπαν Γρηγόριον τὸν Μέγαν ἢ Διάλογον, διότι ἀληθῶς παράξενος εἶνε ἡ συσχέτισίς της μὲ τὸ ὄνομα λατίνου ἱεράρχου, ὅστις μάλιστα καὶ ἡγνόει, καθὼς αὐτὸς ὁμολογεῖ, τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν ⁽¹⁵⁾. Ὁ Ψευδοσωφρόνιος καὶ ὁ πρὸς αὐτὸν συμπίπτων Θεόδωρος ὁ Ἀνδίδων, εἰς τὸν Ἰάκωβον ἢ τὸν ἀπόστ. Πέτρον τὴν Προηγιασμένην ἀποδίδουν ⁽¹⁶⁾. Εἰς ἀπόγραφόν τι φέρεται ὡς συγγραφεὺς της ὁ ἅγ. Ἐπιφάνιος, ἐνῷ εἰς ἄλλο ὑπερθεν αὐτῆς ἀναγράφεται τὸ ὄνομα τοῦ Γερμανοῦ. Ὡς ποτ' ἂν ἦ, αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἡ Προηγιασμένη καὶ ἀνεξαρτήτως τοῦ οἰουδῆποτε ὁψιαιτέρου διασκευαστοῦ της «γηραιὰ καὶ ἀρχαιοπαράδοτος (ὡς ἔγραφε κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα ὁ Πατριάρχης Μιχαὴλ) καὶ ΠΡΟ αὐτῶν τῶν μυσταγωγῶν ἡμῶν, τοῦ τε ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Χρυσοστόμου καὶ τοῦ τῆς τῶν Καισαρέων ἀρχιερατικοῦ καὶ θεοῦ ἐγκαλλωπίσματος....τῇ ἁγίᾳ τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίᾳ ἐπεγνωσμένη [ἐστὶ]. Καὶ δῆλον ἐκ τοῦ μθ' κανόνος τῆς ἐν Λαοδικείᾳ, οὕτω διεξιόντος, ὅτι οὐ δεῖ τὴν Τεσσαρακοστὴν ἄρτον προσφέρειν, εἰμὴ ἐν Σαββάτῳ καὶ Κυριακῇ μόνον· ὃ συνωδᾷ φησι καὶ ὁ τῆς ἐν Τρούλλῳ Γ' Οἴκουμ. Συνόδου

⁽¹³⁾ Γρηγορ. Ναζιανζηνοῦ, Ἐπιτάφιος εἰς Βασίλειον § 34. Migne 36, 541.

⁽¹⁴⁾ Petrus Diaconus, De incarnat. et Gratia J. C §. 8. Migne P. L. 65, 449.

⁽¹⁵⁾ Περί τοῦ ὅτι ἡ τῶν Προηγιασμένων οὐκ ἐστὶ τοῦ Διαλόγου Γρηγορίου δρᾶ Κωνσταντῖνον τὸν ἐξ Οἰκονόμων περί τῶν Ο', τόμ. Δ', σ. 712 σημ.

⁽¹⁶⁾ Ψευδοσωφρον, Ἐκκλ. Ἰστ. τῶν τελομένων § 1. Migne 87, 3981.

κανὼν νβ', οὕτω λέγων: ἐν πάσαις ταῖς τῆς ἁγ. Τεσσαρακοστῆς τῶν νηστειῶν ἡμέραις, παρεκτὸς Σαββάτου καὶ Κυριακῆς καὶ τῆς ἁγ. τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἡμέρας, γενέσθω ἡ τῶν Προηγιασμένων ἱερὰ τελεσιουργία» (17). Σύντομον ἐρμηνείαν τῆς «συνεσκιασμένως καὶ πενθηρῶς», οὐχὶ δὲ «ἀνακεκαλυμμένως καὶ ἀνευδοιάστως» ἐπιτελουμένης ἱερουργίας τῶν Προηγιασμένων κατέλιπεν ἡμῖν ὁ ὁσιος πατὴρ ἡμῶν Θεόδωρος ὁ Στουδίτης (18).

ΚΕΦ. ΜΑ'.

ΠΡΟΣΚΟΜΙΔΗ ΚΑΙ ΠΡΟΣΚΟΜΙΖΟΜΕΝΑ

Καιρὸς ἤδη μετὰ τὰ γενικώτερον περὶ θ. λειτουργίας λεχθέντα νὰ κατέλθωμεν εἰς τὰς λεπτομερείας, ἀρχόμενοι ἀπὸ τῆς προσκομιδῆς, ἣτις σήμερον δίκην προνάου καὶ οἶονεὶ «λειτουργία ἐν ἐμβρύῳ» εἰς τὸ κύριον οἰκοδόμημα φέρει. Ἡ προσκομιδὴ ἢ προσφορά ἢ πρόθεσις τῶν τιμίων Δώρων ἀπετέλει κατ' ἀρχὰς μέρος τοῦ μυστηριώδους, κυρίως εἰπεῖν, τμήματος τῆς θ. λειτουργίας, συμπίπτουσα πρὸς τὸ σημεῖον ἐκεῖνο, καθ' ὃ ἐξεφωνεῖτο τὸ *Πρόσχωμεν τὴν ἀγίαν Ἀναφορὰν ἐν εἰρήνῃ προσφέρειν*, καίτοι ἀπὸ χαλαρωτέρας ἐννοίας ἡδύνατο νὰ γείνη λόγος καὶ περὶ προσκομιδῆς ἐνωρίτερον λαμβανούσης χώραν, ἐκείνης τ. ἔ. καθ' ἣν οἱ πιστοὶ προσεκόμιζον τὰ δῶρα των πρὸ τῆς ἐνάρξεως εἰς τὸν λειτουργόν. Ἀλλὰ τοῦτο, ὡς ἐδήλωσα, δὲν ἦτο ἡ κυρία προσκομιδὴ, δὲν ἀπετέλει τὴν διὰ τῆς ἱερατικῆς χειρὸς ἐπίσημον τῶν δώρων ἀνάθεσιν τῷ Θεῷ καὶ δωροφορίαν. Ἐν τῇ λειτουργίᾳ τοῦ ἁγ. Ἰακώβου ἡ εὐχὴ «Ὁ Θεὸς, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸν οὐράνιον Ἄρτον» φέρεται μέχρι σήμερον ὅχι ἐπὶ κεφαλῆς καὶ πρὸ τοῦ ὄλου, ἀλλ' ἐν τῷ μυστηριώδει

(17) Φιλαρέτου, Ἱστορικὴ Διδασκαλία, ἐξελληνισθεῖσα ὑπὸ Παγίδα, Ἱεροσόλυμα 1887, τόμ. Γ' σ. 274—6.

(18) Ὅρα αὐτὴν ἐν Migne 99, 1688 καὶ ἐξ.

μέρει ἀναγινωσκομένη ὑπὸ τοῦ ἱερέως, τοῦ τὰ θ. δῶρα εἰσάγον-
τος μετὰ τὴν τῶν κατηχομένων καὶ ἄλλων ἀτελέστων ἀποχώ-
ρησιν· ἐξ οὗ ἔπεται ὅτι ἐδῶ καὶ ὄχι ἀλλαχοῦ ἦτο ἀνέκαθεν ἡ
φυσικὴ θέσις τῆς προσκομιστηρίου ταύτης εὐχῆς. Ἐν τῇ λειτουρ-
γίᾳ τοῦ Κλήμεντος ἔτι σαφέστερον φανεροῦται πῶς ἡ προσκο-
μιδὴ λαμβάνει χώραν κατὰ τὴν ἑναρξιν τοῦ μυστηριώδους μέρους.
Κατηχούμενοι, ἐνεργούμενοι, φωτιζόμενοι, οἱ ἐν μετανοίᾳ ἔχουν
ἤδη ἀποσυρθῇ. Αἱ θύραι ἔχουν κλεισθῇ. Ὑποδιάκονος ἔδωκεν
«ἀπόνιψιν χειρῶν τοῖς ἱερεῦσι». Τὸ φίλημα τῆς εἰρήνης ἀντηλ-
λάγη. Καὶ οὕτως οἱ διάκονοι προσήγαγον πρὸς τὸ θυσιαστή-
ριον τὰ δῶρα τῷ ἐπισκόπῳ. Καὶ τοῦτο εἶνε τὸ τυπικὸν οὐ μόνον
ἐν τοῖς πρὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου χρόνοις. Διότι καὶ ὁ Ἀθανά-
σιος ἐθεώρει ἄκαιρον ἐν τῇ ἐποχῇ του τὴν πρὸ τῆς ἐξόδου τῶν
κατηχομένων εὐτρέπισιν τῆς προσκομιδῆς· διὸ καὶ ἔγραφε·
«πῶς οἷόν τε ἦν προσφορὰν προκείσθαι, ἔνδον ὄντων τῶν κατη-
χομένων; εἰ γὰρ ἔνδον ἦσαν οἱ κατηχούμενοι, οὐπῶ ἦν ὁ και-
ρὸς τῆς προσφορᾶς» (¹). Καὶ ὁ Χρυσόστομος τὴν προσφορὰν τοῦ
θ. δώρου ἔθετε μετὰ τοῦ φιλήματος τῆς εἰρήνης, ἐφήρμοζε δ'
ἐπ' αὐτῆς γραμματικῶς τὸ εὐαγγελικὸν «ἄφες ἐκεῖ τὸ δῶρόν
σου ἐπὶ τοῦ Θυσιαστηρίου καὶ ὑπάγε πρῶτον διαλλάγηθι τῷ
ἀδελφῷ σου» (²), ὅπερ οὐδὲν θὰ ἐσήμαινεν, ἐὰν ἡ πρόθεσις
ἐτελεῖτο πρὸ τῆς λειτουργίας καὶ εἰς τὸ ἀργότερα διαμορφωθὲν
παρατραπέζιον. Καὶ ὁ ψευδαρεοπαγίτης κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ βου
αἰῶνος ρητῶς ἐδήλου ὅτι, τῶν κατηχομένων, ἐνεργουμένων καὶ
ἐν μετανοίᾳ ἐξεληθόντων καὶ τῶν λειτουργῶν ἦτοι διακόνων παρὰ
τὰς συγκεκλεισμένας πύλας ἐστώτων, «οἱ τῆς λειτουργικῆς δια-
κοσμῆσεως ἔκκριτοι σὺν τοῖς ἱερεῦσιν ἐπὶ τοῦ θ. θυσιαστηρίου
προτιθέασι τὸν ἱερὸν ἄρτον καὶ τὸ τῆς εὐλογίας ποτήριον» (³).
Καὶ ὁ Ἰωάννης Μόσχος ἐν τινι διηγήσει τοῦ ἀφηγεῖται, ὅτι
τὰς εὐλογίας, ἅμα ἐλθούσας, οὐχὶ ἐπὶ παρατραπέζιου, ἀλλ' «ἐν

(¹) Ἀθανασίου, Ἀπολογητικὸς κατὰ Ἀρειανῶν § 28. Migne 25, 296.

(²) Χρυσόστομος, Πρὸς Δημήτριον μονάζοντα λόγ. α' § 3. Migne 47, 397.

(³) Ψευδαρεοπαγίτης, Ἑκκλ. Ἱεραρχ. κεφ. Γ', 2. Migne 3, 428.

τῇ ἁγίῳ θυσιαστηρίῳ ἐπὶ δίσκου προέθηκαν οἱ διάκονοι», ὅτε καὶ ὁ προσκομίζων πρεσβύτερος Ἰωάννης ὁ ἀββάς, ὁ τοῦπί- κλην Χοζεβίτης, περιέμενε τὴν τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐπιφοί- τησιν, ἅμα τῇ προσκομίσει καθαγιαζούσαν τὰς εὐλογίας ⁽¹⁾.

Ἄλλ' αἶφνης ἀπὸ τὸ 6' ἡμῖς τοῦ βου αἰῶνος τὰ πράγ- ματα ἀρχίζουν νὰ μεταβάλλωνται. Ἡ ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ἀνα- πτυχθεῖσα λαμπρότης τῆς ναοδομίας δὲν ἀφῆκεν ἀνεπηρέαστον καὶ τὸ λειτουργικὸν τυπικόν. Μία τάσις παρατηρεῖται νὰ ἀπαγ- γέλληται μυστικῶς ἡ τῆς προσκομιδῆς εὐχή, παρὰ τὰ τέως ἐθι- ζόμενα, παρὰ τὰς ρητὰς βασιλικὰς διατάξεις τὰς κελευούσας «πάντας ἐπισκόπους τε καὶ πρεσβυτέρους μὴ κατὰ τὸ σεσιωπη- μένον, ἀλλὰ μετὰ φωνῆς τῇ πιστοτάτῃ λαῷ ἐξακουσμένης τὴν θ. προσκομιδὴν...ποιεῖσθαι, πρὸς τὸ κἀντεῦθεν τὰς τῶν ἀκου- όντων ψυχὰς εἰς πλείονα κατάνυξιν...διανίστασθαι» ⁽²⁾ καὶ μολονότι ἡ μεγαλόφωνος τῆς προσκομιδῆς τέλεσις εἶχε τόσον ριζωθῇ, ὥστε «ἐπειδὴ ἔν τισι τόποις ἐκφωνεῖν μεγάλως εἰώθα- σιν οἱ πρεσβύτεροι, εὐρέθησαν τὰ παιδία τὴν εὐχὴν τῆς ἁγίας Ἀναφορᾶς ἐκμανθάνοντα ἐκ τοῦ συνεχῶς αὐτὴν ἐκφωνεῖσθαι» ⁽³⁾. Ἐπὶ Ἰουστίνου τοῦ Β' (565—578) τυποῦται νὰ φάλληται ὁ Χερουβικὸς ὕμνος ⁽⁴⁾ πρὸς τὴν τῆς ἀρτίως ἐμφανισθείσης μεγά- λης Εἰσόδου διακόσμησιν, καίτοι ὁ τότε Πατριάρχης ΚΠό- λεως ἅγιος Εὐτύχιος (+ 582) εὗρισκε τὸν ὕμνον πρόωρον καὶ παράκαιρον, ἅτε τὸν τίτλον τοῦ «βασιλέως» ἀποδίδοντα εἰς τὰ μήπω τελειωθέντα καὶ καθαγιασθέντα δῶρα ⁽⁵⁾. Τὸ νεώτερον

(1) Ἰω. Μόσχου, Λειμὼν § 25. Migne 87, 2869.

(2) Ἰουστινιανοῦ Νεαρά διὰτ. ρλζ'. ἐν 1mpp. Justiniani, Justini, Leonis Novellae Constitutiones, Paris 1558, σ. 365.

(3) Ἰω. Μόσχου, Λειμὼν § 196 Migne 87, 3081.

(4) Ὅρα ὅσα ἔγραψα ἐν ιθ' κεφ. περὶ παρατραπεζίου.

(5) «Ὅτε ματαιάζουσιν οἱ τὸν τῆς προθέσεως ἄρτον καὶ τὸ κερασθὲν ἀρτίως ποτήριον τῇ ἁγ. θυσιαστηρίῳ προσάγειν, μελλούσης τῆς λειτουργικῆς τάξεως, ὕμνον τινὰ ψαλμικὸν λέγειν παραδεδικότες τῇ λαῷ τῇ γινομένῳ πράγματι πρό- σφορον, ὡς νομίζουσι, βασιλέα δόξης προσφέρειν ἢ καὶ προσαγορεύειν τὰ εἰσφε- ρόμενα καὶ μηδέπω τελειωθέντα διὰ τῆς ἀρχιερατικῆς ἐπικλήσεως». Εὐτυχίου ἀπόστ. 7 περὶ Εὐχαριστίας, Migne 86, 2400. Ἐπὶ τοῦ ζητήματος θὰ ἐπανεέλθω- μεν εἰς τὰ περὶ Μεγ. Εἰσόδου.

παρατραπέζιον διαμορφοῦται κατὰ μέγεθος τῆς ἀγ. Τραπέζης, διαδεχόμενον ἕλκρον κατ' ἕλκρον τὸ ἀρχαιότερον παστοφόριον καὶ σκευοφυλάκιον. Ἡ προσκομιστήριος εὐχή ἔχει ἤδη ἀποσπαρῆ ἀπὸ τῆς λειτουργίας τῶν πιστῶν καὶ μετατεθῆ πρὸ τῆς ἐνάρξεώς της (1), κατ' ἀρχὰς μόνη, εἴτα καὶ ἐν συνδυασμῷ μετὰ τῆς ἱερατικῆς ἀπενόφσεως, λαμβανούσης χώραν ἐπὶ τινὰ μὲν χρόνον μετὰ τὴν προσκομιδὴν, ὡς ἀναγράφεται ἐν τῷ Βοδλήϊανῳ Εὐχολογίῳ, εἴτα δὲ πρὸ τῆς προσκομιδῆς, ὡς μέχρι σήμερον ἐπεκράτησεν (10). Ἡ ἀλληγορία παρεισθλήθεν, ὡς ἦτο ἐπόμενον, καὶ εἰς τὸ τμήμα τοῦτο τῆς θ. λατρείας, ἀναζητήσασα δὲ ἐν αὐτῷ νῦν μὲν τύπους τοῦ σπηλαίου καὶ τῆς Ἐνσαρκώσεως, νῦν δὲ τύπους τοῦ Σταυροῦ καὶ τοῦ Πάθους, διέσπασε τὴν ἐν αὐτῷ χρονικὴν τῶν ἄλλως βαθυρόνων ἐννοιῶν ἀλληλουχίαν.

Κατὰ τὸν 11ον καὶ 12ον αἰῶνα Θεόδωρος ὁ Ἀνθίδων καὶ ὁ ψευδοσωφρόνιος ὁμιλοῦν περὶ λόγχης («εἰ καὶ μήπω ταύτης ἐστὶν ὁ καιρὸς» σημαίνει ὀρθότατα ὁ πρῶτος· διότι πρὸς τί τότε ἢ τοῦ ἄρτου κλάσει κατὰ τὸ μυστηριώδες μέρος τῆς λειτουργίας;) καὶ λέγουσιν ὅτι διὰ τοῦ σιδήρου τούτου τὸ Κυριακὸν Σῶμα «ὡς ἐκ τινος κοιλίας καὶ αἱμάτων καὶ σαρκὸς τοῦ παρθενικοῦ σώματος», τοῦ ἔλου δηλ. ἄρτου διατέμνεται (11), χωρὶς νὰ λαμβάνουν ὅπ' ἑφ' ἑν ἢ προσκομιδῇ δὲν εἶνε λειτουργία καὶ κατὰ συνέπειαν ὁ λόγος περὶ Κυριακοῦ Σώματος πρὸ τοῦ καθαγιασμοῦ εἶνε πρόωρος ἀκόμη. Περὶ τὸ 1350 Νικέλαος ὁ Καβάσιλας δικαιολογεῖ ἐπιτυχῶς τὴν πρὸ τῆς θ. λειτουργίας μετάθεσιν τῆς προσκομιδῆς ὡς πράξεως ἀφιερωτηρίου τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου, ἅτινα, καθὼ ἀπαρχαὶ τῆς σωματικῆς ἡμῶν ζωῆς, ἀνάγκη πρῶτον ὡς δῶρα τῷ Θεῷ νὰ προσενεχθῶσιν, ἵνα ἀκολούθως ἐν τῷ μυστηρίῳ καὶ εἰς Σῶμα καὶ Αἷμα Χριστοῦ καθ-αγιασθῶσι, δι' ὧν ἡ πνευματικὴ ἡμῶν συντηρεῖται ζωή. Ἀλλ'

(2) «Ἡ τελευταία προσκομιδὴ ἐν τῇ ἀρχῇ γίνεται». Θεόδ. Στουδίτης, Ἐκρημ. λειτουργ. προηγουμένην, Migne 98, 1690.

(10) Brightman, Appendix Q σ. 539—551.

(11) Θ. Ἀνθίδων, Περὶ θεωρίας καυλικώδους καφ. 9—10 Migne 140, 429. καὶ Ψευδοσωφρόνιος Ἐκκλ. ιστορ. περὶ τῶν τελουμένων καφ. 10. Migne 87, 3989.

ἡ προσκομιδὴ τοῦ 14ου αἰῶνος ἔχει πλεόν προσλάβει τὰς διαστάσεις, τὰς ὁποίας σχεδὸν παρουσιάζει σήμερον. Καὶ ὁ μυστικιστὴς Καθάσιλας εἰς τὰς λεπτομερείας κατερχόμενος, μᾶς τὴν παρουσιάζει οἶονεὶ πρόγευσιν καὶ ἀρραβῶνα τῆς ἐν τῇ λειτουργίᾳ θυσίας, ἥ, ὡς ἀρχόμενος εἶπα, λειτουργίαν ἐν ἐμβρύῳ, μὲ τὸ «ὡς πρόβατον ἐπὶ σφαγὴν», μὲ τὸ «θύεται ὁ ἄμνός τοῦ Θεοῦ», μὲ τὸ «εἰς τῶν στρατιωτῶν τὴν πλευρὰν αὐτοῦ ἐνυξε», μὲ τὴν ἐν τῇ Ποτηρίῳ ἐγχυσιν τοῦ οἴνου καὶ ὕδατος, ἅτινα τὴν ἐκ τῆς πλευρᾶς ρεῦσιν τοῦ Αἵματος καὶ ὕδατος ἀλληγοροῦσι, μὲ τὰς μερίδας τῆς Θεοτόκου, τῶν ἁγίων, τῶν ζώντων καὶ τῶν τεθνεώτων, αἵτινες τὰ ἀπὸ τῆς λειτουργίας δίπτυχα ἀναπολοῦν, μὲ ὅλους τέλους ἐκείνους τοὺς ἄλλως ὑψηλοὺς συμβολισμοὺς, οἵτινες χαρακτηῖρα πρωθύστερον εἰς τὴν προσκομιδὴν ἐνεκόλαφον ⁽¹²⁾.

Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης, εἰς τῶν διαδόχων τοῦ Καθάσιλα κατὰ τὸν 15ον αἰῶνα, ἐρμηνεύων τὴν προσκομιδὴν μεταχειρίζεται, ὡς ἔθος αὐτῷ, φρασεολογίαν ἐτι ζωηροτέραν. «Ἴδωμεν, λέγει, πῶς καὶ διὰ τούτου τοῦ θείου τύπου καὶ τοῦ ἔργου τῆς ἱερᾶς προσκομιδῆς τὸν Ἰησοῦν αὐτὸν καὶ τὴν Ἐκκλησίαν Αὐτοῦ μίαν πᾶσαν ὁρῶμεν.... Αὐτὸς μὲν γὰρ διὰ τοῦ ἄρτου μέσον ἐστίν. Ἡ Μήτηρ δὲ διὰ τῆς μερίδος ἐκ δεξιῶν. Ἅγιοι δὲ καὶ ἄγγελοι ἐξ ἀριστερῶν. Ὑποκάτω δὲ ἅπαν τῶν Αὐτῷ πιστευσάντων τὸ εὐσεβὲς ἄθροισμα. Καὶ τοῦτό ἐστι τὸ μέγα μυστήριον: Θεὸς ἐν ἀνθρώποις καὶ Θεὸς ἐν μέσῳ Θεῶν, θεουμένων ἐκ τοῦ κατὰ φύσιν ὄντως Θεοῦ» ⁽¹³⁾. Θεὸς λοιπὸν ἐν μέσῳ θεῶν εἶνε, κατὰ τὸν Συμεὼν, ὁ οὕτω καθαγιασθεὶς ἐν τῷ δίσκῳ ἄρτος, δεξιόθεν τοῦ ὁποίου τίθεται ἡ μερίς τῆς Θεομήτορος κατὰ τὸ φαλμικὸν «παρέστη ἡ βασιλίσσα ἐκ δεξιῶν σου», ἐνῷ ἀριστερόθεν αἱ μερίδες παρατάσσονται τῶν ἁγίων, οὔτε πλείους (σημειοὶ τὸ Εὐχολόγιον) οὔτε ἐλάττους τῶν ἐννέα, κατὰ μίμησιν τῶν οὐρανίων ταγμάτων, ἅτινα εἰς ἐννέα ταξιαρχίας διακοσμεῖ ὁ πολὺς

⁽¹²⁾ Ν. Καθάσιλα, Ἑρμην. θ. λειτουργ. κεφ. 2, 3 καὶ 6. Migne 150, 276—380.

⁽¹³⁾ Συμ. Θεσσαλονίκης, Περὶ λειτουργίας κεφ. 94, Migne 155, 286.

ἐν θεολογίᾳ Διονύσιος ⁽¹⁴⁾. Ἀλλὰ τίνα τὰ δεξιὰ τοῦ ἄρτου; Εἶνε ἄρά γε τὰ πρὸς τὸ ἀριστερὸν μέρος τοῦ ἱερέως; Εἶνε τὰ πρὸς τὸ ἅγ. Ποτήριον; Ἴδοὺ τὸ ζήτημα, ὅπερ τὸν φιλήσυχον Ἀθωνα συνετάραξε καὶ προὐκάλεσε τῷ 1667 τὴν συνοδικὴν ἐπιστολὴν τοῦ Πατριάρχου ΚΠέλαως Παρθενίου τοῦ Μογιλάλου, ὅπου, ἀφοῦ πρῶτον ἐσημειοῦτο ὅτι «εἰς οὐδὲν παραλυμαίνονται αἱ τῆς μερίδος διηλλαγμέναι θέσεις τὴν οὐσίαν ἢ τὴν δύναμιν ἢ τὴν ἐνέργειαν τοῦ ζωοποιοῦ μυστηρίου, ἀλλ' ἄμφω δεξιαί τε καὶ φίλαι διαγιγνώσκεσθαι δύνανται κατὰ διάφορον θεωρίαν τε καὶ διδασκαλίαν», ἀκολούθως συνιστᾷτο τοῖς διαφερομένοις ὅπως ἔχωνται τῆς πρεσβυτέρας συνηθείας, τῆς μακρῷ χρόνῳ δοκιμασθείσης τε καὶ στερχθείσης, δεξιὰ τοῦ ἄρτου λογιζόμενοι τὰ πρὸς τὰ ἀριστερὰ τοῦ ἱερουργοῦντος ⁽¹⁵⁾.

Καὶ ταῦτα μὲν ἐπιτροχάδην περὶ τῆς ἱστορικῆς ἀναπτύξεως τῆς προσκομιδῆς. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὰ προσκομιζόμενα, παρατηροῦμεν ὅτι ταῦτα ἦτο συνήθεια ἀνέκαθεν νὰ προσφέρονται ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν, ἵνα μέρος μὲν αὐτῶν διατίθεται πρὸς τὴν Ἀναίμακτον θυσίαν, τὰ δὲ λοιπὰ διανέμονται μεταξύ των οἱ κληρικοί, εἰς οὓς καὶ ἐπαφίετο ἡ φροντίς ὅπως μόνον ἀπὸ τῶν ἐχόντων τὸ ἥθος ἀδιάβλητον τὰ τοιαῦτα δῶρα δέχωνται ⁽¹⁶⁾. Ἀκριβῶς δὲ ἐπειδὴ ἄρτος καὶ οἶνος ἐλαμβάνοντο ἀνέκαθεν ἀπὸ τῶν κανισκίων, τῶν πρὸς ζωάρκειαν τοῦ κλήρου (ἢ καὶ τῶν πενήτων) προσφερομένων, ἀκριβῶς διὰ τοῦτο καὶ ὁ πρὸς προσκομιδὴν ἅγιος ἄρτος, ὅστις καὶ εὐλογία καὶ προσφορὰ καὶ πρόσφορον καὶ ἀναφορὰ εἰς τινὰ εἰλητάρια ὀνομάζεται, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ διαφέρῃ ἀπὸ τοῦ κοινῇ βιβρωσκομένου. Τὰ σημερινὰ ἄρα ἄζυμα τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας ἦσαν ἄγνωστα κατὰ τὴν πρώτην τοῦ Χριστιανισμοῦ χιλιετηρίδα. Οὐδὲ δικαιολογοῦνται τὰ ἄζυμα εὐαγγελικῶς. Διότι ὁ Σωτὴρ, τελέσας τὸν Μυστικὸν Δείπνον κατὰ τὴν Μ. Πέμπτην, 24 ὥρας πρὸ

⁽¹⁴⁾ Εὐχολόγιον τὸ Μέγα, Βενετία 1851, σ. 45—46.

⁽¹⁵⁾ Μ. Γεδεών, Κανον. Διατάξεις, ΚΠολις 1888. τόμ. Α' σ. 56—58.

⁽¹⁶⁾ Πρὸς Ἀποστολ. Διαταγὰς βιβλ. Δ', 6. Migne 1, 812.

τῆς ἐνάρξεως τοῦ Ἑβραϊκοῦ Πάσχα, μετεχειρίσθη ὄχι ἄζυμα, ἀλλ' ἄρτον ἔνζυμον.

Ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου ὁ Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης, ὁ λεπτομερῶς καθορίζων τὰς χρονολογίας ἐν τῇ ἱ. συγγραφῇ του, δὲν ἀφῆνει καμμίαν ἀμφιβολίαν. «ΠΡΟ τῆς ἐορτῆς τοῦ Πάσχα» γράφει ὅτι ἔφαγεν ὁ Χριστὸς τὸ τελευταῖον Του Δεῖπνον. «Ἦν δὲ πρῶτ' καὶ οὐκ εἰσῆλθον εἰς τὸ πραιτώριον, ἵνα μὴ μιανθῶσιν, ἀλλ' ἵνα φαγῶσι τὸ ΠΑΣΧΑ» σημειοῖ περὶ τῶν Ἑβραίων, τῶν κατὰ τὴν Μ. Παρασκευὴν παραδόντων τὸν Ἰησοῦν εἰς τὸ σταυρωθῆναι καὶ οὕτω φαγόντων τὸ ἑαυτῶν Πάσχα, ἐνῷ ὁ Χριστὸς ἀπὸ τῆς προτεραίας τὸ ἑαυτοῦ ἔφαγεν. «Ἦν δὲ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΤΟΥ ΠΑΣΧΑ, ὥρα δὲ ὥσει ἕκτη» προσθέ-
ται καὶ πάλιν, διὰ νὰ δηλώσῃ ὅτι οἱ Ἑβραῖοι δὲν εἶχον ἀκόμῃ μεταβῆ εἰς τοὺς οἴκους των πρὸς βρῶσιν τοῦ ἁμνοῦ, καθ' ἣν ὥραν ὁ Πιλάτος συνήνει εἰς τὴν καταδικαστικὴν ἀπόφασιν. «Οἱ οὖν Ἰουδαῖοι, ἐπεὶ Παρασκευὴ ἦν, ἵνα μὴ μείνῃ ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ τὰ σώματα ἐν τῷ Σαββάτῳ, ἦν γὰρ ΜΕΓΑΛΗ ἡ ἡμέρα ἐκεῖνη τοῦ Σαββάτου» ἐπεξηγεῖ περαιτέρω, ἵνα μὴδὲ ἡ ἐλαχίστη καταλειφθῇ ἀμφιβολία ὅτι τὸ Σάββατον ἐκεῖνο δὲν ἦτο κοινὸν Σάββατον, ἀλλὰ Σάββατον, μεθ' οὗ ἡ μεγάλη ἐορτὴ τοῦ ἑβρ. Πάσχα συνέπιπτε, ἀπὸ τῆς νυκτερινῆς παραμονῆς τοῦ ὁποίου θὰ ἤρχιζεν ἡ βρῶσις τῶν ἁζύμων (1').

Καὶ ναὶ μὲν οἱ συνοπτικοὶ φαίνονται ὥς νὰ ἀντιφέρωνται κατὰ τοῦ δ' εὐαγγελιστοῦ, διότι παρουσιάζουν τὸν Χριστὸν καλοῦντα τὸ Δεῖπνόν του Πάσχα (1^a) καὶ ὁμιλοῦν περὶ τῆς Μ. Πέμπτης ὡς πρώτης τῶν ἁζύμων. Ἀλλ' ἡ μὲν λέξις «Πάσχα» εἰς τὸ στόμα τοῦ Χριστοῦ πρέπει νὰ νοηθῇ ὑπὸ ἔννοιαν Χριστιανικὴν, καινοπρεπεστέραν καὶ πληρεστέραν τῆς νομικῆς, ἥτις καὶ τρόπῳ καὶ χρόνῳ διαφέρει ἀπὸ τοῦ Ἑβρ. Πάσχα, ὃ δὲ χαρ-
κτηρισμὸς τῆς Πέμπτης ὡς «πρώτης τῶν ἁζύμων» νοητέος (καθὼς ἐξήγγισεν ὁ ἐξ Ἑβραίων Χριστιανὸς G. Wildon Peiritz,

(1⁷) Ἰωάν. ιγ', 1. ιη', 28. ιθ', 14. ιθ', 31.

(1⁸) Ματθ. κς', 18. Μάρκ. ιθ', 14—16, Λουκ. κδ', 8—15.

άνηρ περὶ τὰ τριαῦτα ἐντρίβεστατος) ἀπὸ πολὺ χαλαρᾶς ἀπό-
ψεως. Διότι, ἐπειδὴ ἀπὸ τῆς ἐσπέρας τῆς παραμονῆς τοῦ ἑβρ.
Πάσχα ἤρχιζον αἱ προετοιμασίαι πρὸς τὴν τῶν οἰκῶν ἀπὸ
παντὸς ἐνζύμου ἐκκαθάρισιν, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ τίθενται ἀκόμῃ
εἰς χρῆσιν τὰ ἄζυμα, διὰ τοῦτο ἡ ἡμέρα αὕτη,—ἡμέρα Πέμπτη
τῆς ἐβδομάδος κατ' ἐκεῖνο τοῦ χρόνου,—«πρώτη τῶν ἄζύμων»
ἐκαλεῖτο κοινῶς παρὰ τῷ λαῷ (¹⁹). Ἀλλως τε οἱ συνοπτικοὶ
αὐτοὶ ἑαυτοὺς διασαφηνίζουν. Κατὰ Λουκᾶν κβ', 52 οἱ ἄρχιερεῖς
καὶ στρατηγοὶ τοῦ ἱεροῦ καὶ πρεσβύτεροι συνέλαβον τὸν Ἰησοῦν
καθ' ἣν νύκτα ἐτέλεσε τὸ Δεῖπνον· ἀλλ' ἂν τοῦτο συνέπιπτεν
ἀληθῶς μὲ τὴν ἑναρξιν τοῦ ἑβρ. Πάσχα, πῶς οἱ ζηλωταὶ τοῦ
νόμου εἰς ὥραν οὕτω ἱερὰν ἦσαν μακρὰν τῶν οἰκιῶν των; Κατὰ
Μᾶρκον ιε', 21 Σίμων ὁ Κυρηναῖος τὴν Μ. Παρασκευὴν ἐπέ-
στρεφεν ἀπὸ τοῦ ἀγροῦ· ἀλλ' ἂν ἡ Παρασκευὴ ἐκείνη ἦτο παρ'
Ἑβραίοις πασχάλιος, πῶς ἦτο ἐργάσιμος; Κατὰ τὸν αὐτὸν Μᾶρ-
κον ιε', 45 ὁ εὐσχήμων Ἰωσήφ ἀγοράζει τὴν Παρασκευὴν
σινδόνα· ἀλλ' ἂν τὰ καταστήματα ἦσαν ἀνοικτά, τίνα πλείοτε-
ρον λόγον θέλομεν περὶ τοῦ ὅτι τὸ ἑβρ. Πάσχα δὲν συνέπιπτε
κατ' ἐκείνην τὴν Παρασκευήν; Αἱ ἀντιθέσεις ἄρα εἶνε φαινο-
μενικαί, ὁ δὲ Σωτὴρ φαγὼν τὸ Δεῖπνόν Του τὴν Πέμπτην,
μετ' ἐνζύμου ἄρτου τὸ ἔφαγε.

Ἐξ ἰσου κατηγορηματικὴ εἶνε καὶ ἡ ἱστορία. Ὁ Ἐπιφάνιος
κατέκρινε τοὺς αἵρετικοὺς Ἑβρωνίτας ὡς τελοῦντας τὰ μυστή-
ριά των δι' ἄζυμων καὶ δι' ὕδατος μόνου (²⁰), ὅπερ δὲν θὰ
ἔπραττεν ἐὰν ἡ Ἑβρωνιτικὴ πράξις δὲν ἀντεφέρετο κατὰ τῆς
καθόλου ἐκκλησιαστικῆς συνηθείας. Ὁ πάπας Γρηγόριος ὁ
Διάλογος, ὡς ἀναφέρεται ἐν τῷ βίῳ του, μετελάμβανέ ποτε
Ρωμαίαν ματρῶναν, συνοδεύων τὴν ἀγ. κοινωνίαν μὲ τὰς λέξεις.
«Τὸ Σῶμα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ι. Χριστοῦ τηρήσαι σου τὴν

(¹⁹) Παρὰ *Hastings*, Dict. of Gospels & Christ, ἀρθ. «Last Supper» ὑπὸ
G. H. Guiliam. Ὅρα καὶ *Plummer* S. John, appendix A, ἐν Cambridge
GreeK Testament.

(²⁰) Ἐπιφάνιος, Κατὰ αἵρέσεων XXX, 16. Migne 41, 432

ψυχὴν» καὶ ἡ γυνὴ ἐγέλασε. Ἐρωτηθεῖσα δὲ τὴν αἰτίαν παρὰ τοῦ ἱεράρχου, ἀπήντησεν ὅτι τῇ ἐφάνη παράξενον νὰ ἀκούσῃ ὀνομαζόμενον Σῶμα Χριστοῦ τὸ ψωμίον, τὸ ὁποῖον αὐτὴ μὲ τὰς ἰδίας τῆς χειρὸς ἐζύμωσε. Ἐντεῦθεν δὲ καταφαίνεται ὅτι κοινὸς ἄρτος ἐσυνήθιζετο ἐν τῇ λειτουργίᾳ καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Ρώμην. Καὶ ἐσυνήθιζετο μάλιστα μέχρι τοῦ 10ου αἰῶνος. Διότι περὶ ἁζύμων ἐν τῇ Δύσει μόνον κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα ἀπὸ τὸν Πατριάρχην ΚΠόλεως Μιχαὴλ τὸν Κυρουλάριον πρῶτην φορὰν ἀκούομεν, ἐνῷ προηγουμένως ὁ Ι. Φώτιος, ἀπαριθμῶν ἐν τῇ ἐγκυκλίῳ του τοὺς ἄλλους νεωτερισμοὺς τῆς Ρώμης, οὐδὲν περὶ ἁζύμων λέγει. Ἀλλ' ἀπὸ τοῦ 10ου αἰῶνος, καταψυγέντος ἐν τῇ Δύσει τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος καὶ τῶν πιστῶν μὴ προσφερόντων πλέον ἐξ ἑαυτῶν τὰς προσφοράς, ὁ Δυτικὸς κλήρος ἤρχισε νὰ καινοτομῇ καὶ ἐδῶ, μεταβάλλων ὅ,τι ποτὲ ἦτο πραγματικὸς ἄρτος εἰς ἀνεμώλιον ἀποσικίασμα ἄρτου, τὴν ὅστιαν, εἰς ἣν καὶ προσέδωκε τὸ σχῆμα νομίσματος πρὸς ἀνάμνησιν (ὡς ἐδικαιολόγει ὁ Δουράνδος) τῶν τριάκοντα ἀργυρίων, ἀνθ' ὧν ἐπροδόθη ὁ Χριστός⁽²¹⁾. Δικαιολογούμενος δέ, παρέμπεν εἰς τὸν Ἐπιφάνιον, γράψαντα περὶ προσφόρου: «Ὅρῶμεν δὲ ὅτι οὐκ ἴσον ἐστὶν οὐδὲ ὅμοιον, οὐ τῇ ἐνσάρκῳ εἰκόνι, οὐ τῇ ἀοράτῳ θεότητι, οὐ τοῖς χαρακτῆρσι τῶν μελῶν· τὸ μὲν γὰρ ἐστὶ στρογγυλοειδὲς καὶ ἀναίσθητον ὡς πρὸς τὴν δύναμιν... τὸν δὲ Κύριον ἡμῶν οἶδαμεν ὅλον αἰσθῆσιν, ὅλον αἰσθητικόν, ὅλον Θεόν, ὅλον κινεῦντα, ὅλον ἐνεργοῦντα, ὅλον φῶς, ὅλον ἀκατάληπτον»⁽²²⁾. ἐξ οὗ συνεπέρανε δῆθεν ὅτι καὶ ὁ ἐπὶ τοῦ Ἐπιφανίου ἱερὸς ἄρτος, στρογγυλοειδὴς ὢν καὶ σμικροτάτου πάχους καὶ διαστάσεων (οὕτως ἡρμήνευε τὸ «ἀναίσθητον») θὰ ὁμοιάζεν ἐντελῶς μὲ τὴν ὅστιαν του. Ἀλλ' ὅτι πᾶς σχεδὸν ἄρτος εἶνε στρογγυλοειδής, τοῦτο οὐδεὶς ἄγνοεῖ. Ὅτι δὲ τὸ «ἀναίσθητος» δὲν ἀποβλέπει τὰς μικρὰς διαστάσεις καὶ τὸ λεπτεπίλεπτον

(21) *Durandus*, De ritibus βελ. II, 38 Paris 1632 σ. 640. Ὅρα, καὶ *Bingham* *Origines Ecclesiasticae*, βελ. XV, κεφ. 2 § 6—7. τόμ. Ε' σ. 44 καὶ ἐξ.

(22) Ἐπιφάνιον, Ἀγκυρωτός § 57. *Migne* 43, 117.

τοῦ προσφόρου, ἀλλὰ τίθεται ὡς ἀντίθεσις μεταξὺ τοῦ ἄρτου ὡς ἄρτου λαμβανομένου καὶ τοῦ ζῶντος καὶ ὄντος Χριστοῦ, τοῦ καθημένου ἐκ δεξιῶν τοῦ Θεοῦ, περὶ τούτου ἀρκούντως πιστοποιοῦσι τὰ συμφραζόμενα. Πλὴν τούτου, τὰ ἄζυμα ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ. Ἱστορίᾳ συνέχονται καὶ μὲ τὴν αἵρεσιν τοῦ Ἀπολλιναρισμοῦ. Διότι ὁ Ἀπολλινάριος, δογματίζων ὅτι σὰρκα ἄνουν καὶ ἄψυχον προσέλαθεν ὁ Κύριος καὶ τὴν κακοδοξίαν αὐτοῦ ἐπιζητῶν καὶ λειτουργικῶς νὰ διαδώσῃ, δὲν προσέφερεν ἐν τῇ μυστηρίῳ ἄρτον, ἀλλ' ἄζυμα· ὅπερ ἡ Ὀρθοδοξία ἀναιροῦσα, τὸν δ' ἀρχαῖον τρόπον συνεχίζουσα, ἄρτον σῶον καὶ ἄρτιον καὶ τὴν ζύμην ἐν τῇ φυράματι ὥσπερ ψυχὴν ἔχοντα προσκομίζει, ἵνα καὶ οὕτω δηλώσῃ ὅτι «τέλειον ἦν τὸ πρόσλημμα ὃ ὑπὲρ ἡμῶν ὁ τοῦ Θεοῦ προσελάβετο Λόγος» (23).

Γράφων ἀνωτέρω ὅτι πᾶς ἄρτος εἶνε στρογγυλοειδὴς προσέθηκά καὶ τὸ «σχεδόν», διότι ἐνεθυμήθην—καὶ ἄς τὸ εἶπω καὶ τοῦτο πρὸς διασκέδασιν τοῦ ἀναγνώστου—ὅτι κατὰ τοὺς πρὸ τῆς ἀλώσεως χρόνους ὅχι στρογγύλα, ἀλλὰ τετράγωνα ἦσαν τὰ πρόσφορά μας, ἀπαξ ἔτι ἀποδεικνυομένου ὅτι δίκην Εὐρίπου ἄνω καὶ κάτω ἀενάως οἱ τύποι θὰ φέρωνται, σκιαμαχίαι δὲ οὐχὶ σπανίως θὰ εἶνε αἱ πρὸς ἐμπέδωσιν αὐτῶν ἡμέτεραι προσπάθειαι. Ἐδικαιολογεῖτο δὲ τὸ σχῆμα τοῦτο ὑπὸ τῶν ἀλληγοριστῶν μας διὰ τῆς ἐκ τεσσάρων στοιχείων συστάσεως τοῦ Κυριακοῦ σώματος. «Τετραμερὴς δὲ ὁ ἄρτος, ἀλλ' οὐ κυκλωτερὴς τε καὶ ἄζυμος ὡς ὁ παρὰ Λατίνων θυόμενος, ὅτι.... ἐκ τεσσάρων στοιχείων τὸ σῶμα, ὃ προσελάβετο ὁ Χριστός» (24). Οἱ Λατῖνοι ἐπικρίνοντες ἔλεγον ὅτι ὁ ἄρτος ὀφείλει νὰ εἶνε κυκλοειδής, ἵνα διὰ τοῦ κύκλου δηλοῦται τὸ ἀναρχον, αἰδίον καὶ ἄπειρον τῆς θεότητος· πρὸς ὃ καὶ οἱ ἡμέτεροι ἀνταπήντων, ὅτι καὶ τοῦτο τὸ σχῆμα αὐτοὶ δὲν εἶχον ἐγκαταλείψει, διότι κυκλοειδὴς ἐποιοῦν τὴν προσφορικὴν σφραγίδα καὶ οὕτως ἀμφό-

(23) Θεοδ. Ἀνδίδων, Προθεωρία κεφαλαιώδης § 2. Migne 140, 420. Κριτοπούλου Ὁμολογία κεφ. θ'. παρὰ Μεσολωρᾶ Συμβολ. τόμ. Α' σ. 325.

(24) Συμμεῶν Θεσσαλον. Migne 155, 264—8.

τερα ἐξεικονίζον· καὶ τὰ τῆς τελείας ἐνσαρκώσεως καὶ οἰκονομίας ἐν τῷ τετραγώνῳ σχήματι τοῦ ἄρτου καὶ τὰ τῆς τελείας θειότητος τοῦ Λόγου ἐν τῷ τοῦ τυπαρίου κυκλικῷ σχήματι ⁽²⁵⁾).

Καὶ τὰ μὲν περὶ τοῦ σχήματος εἰς ἄκρον ἐπουσιώδη· ἴσως δὲ μικράν τινα ἔννοιαν ἔχει ὁ ἀριθμός. «Εἰς ἄρτος παραλαμβάνεται ἐν τῇ Εὐχαριστίᾳ (ἔγραψεν ὁ Κριτόπουλος) καὶ οὐ πολλοί, ὅτι εἰς Χριστὸς καὶ οὐ πολλοί» ⁽²⁶⁾. Καὶ τοῦτο φαίνεται εἶναι τὸ ἀρχαιοπρεπέστερον καὶ χριστιανοπρεπέστερον. Διότι καὶ ὁ ἀπόστ. Παῦλος ἀπεφάνθη: «ὁ ἄρτος ὃν κλῶμεν, οὐχὶ κοινωνία τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ ἐστίν; ὅτι εἰς ἄρτος, ἐν σῶμα οἱ πολλοὶ ἐσμεν· οἱ γὰρ πάντες ἐκ τοῦ ἐνὸς ἄρτου μετέχομεν» ⁽²⁷⁾. Καὶ ὁ θεοφόρος Ἰγνάτιος προσεπεθεβαίωσε: «Ἐνα ἄρτον κλῶντες, ὅς ἐστι φάρμακον ἀθανασίας, ἀντίδοτος τοῦ μὴ ἀποθάνειν» ⁽²⁸⁾. Καὶ ὁ ὑπὸ τὸ ψευδώνυμον Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου γράψας εἶπεν: «ἡ θειοτάτη τοῦ ἐνὸς καὶ ταῦτοῦ καὶ ἄρτου καὶ ποτηρίου κοινὴ καὶ εἰρηναία μετάδοσις ὁμοτροπίαν αὐτοῖς ἐνθεον ὡς ὁμοτρόφοις νομοθετεῖ» ⁽²⁹⁾. Ὅλοι οἱ ἀρχαῖοι λειτουργικοὶ τύποι, ἐξαιρέσει τοῦ Αἰγυπτιακοῦ ⁽³⁰⁾, ὁμιλοῦν περὶ ἐνὸς προσκομιζομένου ἄρτου. Αὐτὴ ἡ ἔννοια τοῦ μυστηρίου ὡς πράξεως ἐνοποιου, ἀποκλείει τὴν τῶν ἄρτων πληθύν. Ἀλλὰ καὶ αἱ πρῶται ἀναφανεῖσαι ἀκολουθίαι τῶν προσκομιδῶν εἰς τὸ ἐπαυξηθὲν Βυζαντινὸν τυπικὸν περὶ ἐνὸς καὶ μόνου προσφόρου ἐποιοῦντο λόγον ⁽³¹⁾. Μόνον ἀργότερα, ὑπὸ τὴν ὥθησιν τοῦ διαρκῶς στολίζειν καὶ πολλαπλασιάζειν τὰ ὑφιστάμενα, ἐλησημονήθη ἡ ὥραία ἔννοια ἣν ὑπέθαλπεν ἡ παλαιὰ ἀπλότης καὶ

⁽²⁵⁾ Αὐτόθι. Κατὰ *ψευδοσωφρόνιον* «τὸ σφραγίζεσθαι τὴν προσφορὰν ὁ Μ. Βασίλειος παρέδωκε». Migne 87, 3989.

⁽²⁶⁾ Ἐνθ. ἀν.

⁽²⁷⁾ Α' Κορ. ι', 16.

⁽²⁸⁾ Ἰγνάτιος πρὸς Ἐφεσ. § 20.

⁽²⁹⁾ *Ψευδαρεοπαγίτ.* Ἑκκλ. Ἱεραρχ. Γ', 3. Migne 3, 428.

⁽³⁰⁾ Ὅρα λειτουργία Μάρκου παρὰ *Brightman* σ. 134. Πρβλ. καὶ Ὁριγένη κατὰ Κέλσου βιβλ. Η', 33 «τοὺς μετ' εὐχαριστίας καὶ εὐχῆς... ἄρτους ἐσθίοντες Σῶμα γενομένους διὰ τὴν εὐχὴν ἁγίον τε καὶ ἁγιάζον». Migne 11, 1565.

⁽³¹⁾ *Brightman*, Appendix Q. σ. 539—548.

κατήντησαν μέχρι τῶν πέντε οἱ προσκομιστέοι ἄρτοι, ἵνα ἐκ μὲν τοῦ α' ἐξαχθῇ ὁ ἀμνός, ἐκ τοῦ β' ἡ μερίς τῆς Θεοτόκου, ἐκ τοῦ γ' αἱ μερίδες τῶν ἁγίων καὶ ἐκ τοῦ δ' καὶ ε' αἱ μερίδες τεθνεώτων καὶ ζώντων ⁽³²⁾.

Ὅσον ἀναφορᾷ τὸ ἕτερον τῶν προσκομιζομένων δώρων, τοῦτο ὀφείλει νὰ εἶνε ὁ οἶνος, τὸ «γέννημα τῆς ἀμπέλου», ὡς εἶπεν ὁ Σωτήρ ⁽³³⁾, καὶ οὐχὶ τὸ ὕδωρ, ὥτινι οἱ αἱρετικοὶ Ἐβιωνίται καὶ οἱ ἀκόλουθοι τοῦ Τατιανοῦ ἐν τῇ ἱεουργίᾳ ἐχρῶντο, οἱ λόγῳ ὑπερβολικῆς ἐγκρατείας μήτε οἶνον πίνοντες μήτε τινὸς τῶν ἐμφύχων μεταλαμβάνοντες καὶ ἐντεῦθεν Ἐγκρατῖται καὶ Ὑδροπαραστάται ἀποκληθέντες ⁽³⁴⁾. Ἀνάγκη ὅμως ὁ ἐν τῷ Ποτηρίῳ ἐγχυνόμενος οἶνος νὰ συγκερνᾶται καὶ μετὰ ὀλίγου ὕδατος, ἵνα ἀκριβῶς διαφυλαχθῇ ἡ ἀρχαία τάξις. Διότι «οἱ καλούμενοι παρ' ἡμῖν διάκονοι διδόνασιν ἐκάστῳ τῶν παρόντων μεταλαβεῖν ἀπὸ τοῦ εὐχαριστηθέντος ἄρτου καὶ οἴνου καὶ ὕδατος» ἔγραψεν ὁ Ἰουστίνος ⁽³⁵⁾. «Τὸ κεκραμένον ποτήριον καὶ ὁ γεγωνὼς ἄρτος ἐπιδέχεται τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ» ἔγραψεν ὁ Εἰρηναῖος ⁽³⁶⁾. «Ἔστι δὲ ἐν τῇ θρώσει ἄρτος, ἐν δὲ τῇ πόσει τὸ ὕδωρ ἐφηδυσμένον τῷ οἶνῳ» ἔγραψεν ὁ Νύσσης ⁽³⁷⁾. «Ὁ τῆς προθέσεως ἄρτος, οἶνός τε καὶ ὕδωρ διὰ τῆς ἐπικλήσεως καὶ ἐπιφοιτήσεως τοῦ ἁγ. Πνεύματος ὑπερφυῶς μεταποιεῦνται» ἔγραψεν ὁ Δαμασκηνός ⁽³⁸⁾. «Τὸ ποτήριον κεράσας ἐξ οἴνου καὶ ὕδατος καὶ ἁγιάσας ἐπέδωκε» διαλαμβάνει ἡ λειτουργία τοῦ Κλήμεντος. «Λαβὼν τὸ ποτήριον καὶ κεράσας ἐξ οἴνου καὶ ὕδατος....ἔδωκεν ἡμῖν τοῖς αὐτοῦ μαθηταῖς» διαλαμβάνει καὶ ἡ λειτουργία τοῦ ἁγ. Ἰακώβου ⁽³⁹⁾. Διὰ τὴν ἐνωρίαν μάλιστα, ὅχι μυστικιστῆς τις τοῦ Μεσαίωνος, ἀλλ' αὐτὸς ὁ ἐν τοῖς μαρτυρι-

⁽³²⁾ Αὐτ. σ. 549.

⁽³³⁾ Ματθ. κς', 29.

⁽³⁴⁾ Θεοδορήτου Αἰρετ. Κακομυθ. βιβλ. Α', 20. Migne 83, 369.

⁽³⁵⁾ Ἰουστίνου, Ἀπολογ. Α' § 65. καὶ 67. Migne 6, 428—429.

⁽³⁶⁾ Εἰρηναίου, Κατὰ αἱρέσ. βιβλ. Ε', 2. Migne 7, 1125.

⁽³⁷⁾ Γρηγ. Νύσσης, Λόγ. Κατηχητ. § 37. Migne 45, 96.

⁽³⁸⁾ Δαμασκην. Ἐκδ. Ὁρθοδ. πίστ. βιβλ. Δ', 13. Migne 94, 1145.

⁽³⁹⁾ Ὅρα καὶ 32^{ον} κανόνα Πενθέκτης.

κοῖς χρόνοις ἀκμάσας Κυπριανὸς παρεῖχε καὶ τὸν λόγον τῆς τοιαύτης οἴνου καὶ ὕδατος ἀνακράσεως, ὃν δυνάμεθα νὰ προσθέσωμεν εἰς τὴν μετέπειτα ἀναπτυχθεῖσαν ἰδεολογίαν περὶ ἀλληγορίας τοῦ αἵματος καὶ ὕδατος, ὅπερ ἐξέρρευεν ἐκ τῆς λογχευθείσης πλευρᾶς. Τὸ ὕδωρ, ἔλεγεν ὁ ἱερομάρτυς τῆς Καρχηδόνης, παριστάνει τὸν λαόν. Ὁ οἶνος, τὸ Αἶμα τοῦ Χριστοῦ. Ὡς ἀμφοτέρων ἐν τῷ Ποτηρίῳ συγκινημένων, τελεῖται ἡ τοῦ Χριστοῦ μετὰ τοῦ λαοῦ Αὐτοῦ ἔνωσις. Ἐντεῦθεν-ἐξακολουθεῖ-καὶ κατὰ τὸν καθαγιασμὸν τοῦ Κυριακοῦ Ποτηρίου οὔτε ὕδωρ ἄνευ οἴνου προσενεκτέον, οὔτε πάλιν οἶνον ἄνευ ὕδατος· διότι, ἐὰν μὲν μόνος ὁ οἶνος προσφερθῇ, τὸ Αἶμα τοῦ Χριστοῦ μένει ἄνευ ἡμῶν· ἐὰν δὲ πάλιν μόνον ὕδωρ προσφερθῇ, ἡμεῖς τότε ἀπομένομεν ἄνευ τοῦ Χριστοῦ ⁽⁴⁰⁾.

ΚΕΦ. ΜΒ΄.

ΣΥΝΑΠΤΑΙ ΚΑΙ ΑΝΤΙΦΩΝΑ

Ὅτι ἐκ πρώτης ὄψεως κινεῖ τὴν προσοχὴν ἐν τῇ τελείᾳ τῶν Ὁρθοδόξων Ἀνατολικῶν λειτουργιῶν μας, εἶνε ὁ δραματικὸς, πανεκκλησιαστικὸς καὶ κλιμακωτὸς τρόπος, καθ' ὃν ἐξελίσσονται. Δὲν εἶνε ἡ λειτουργία μας μυστικὸς μονόλογος τοῦ ἱερέως, μόνου πρὸς μόνον τὸν Θεὸν ὑποτονθορίζοντος πρὸ τοῦ ἀλταρίου του, χωρὶς οὐδαμῶς νὰ συμμετέχῃ καὶ ὁ λαός, ὡς συμβαίνει παρὰ τῷ ρωμαϊκῷ ἱεροκρατισμῷ ⁽¹⁾. Ἀλλ' εἶνε πλήρες καὶ πολυπρόσωπον δράμα μὲ τοὺς πρωταγωνιστάς του, δευτεραγωνιστάς του καὶ τριταγωνιστάς του, ὅπου πάντες ἀναλόγως τῆς θέσεώς των ἱερατεύουσι τῷ Θεῷ καὶ συνεισφέρουσι τὰς ἐσωτερικὰς καὶ ἐξωτερικὰς των προσπαθείας πρὸς συνάντησιν τῶν ὑπερκοσμίων. Ἀρχεται ὁ διάκονος μὲ τὸ *Εὐλόγησον δέσποτα*. Ἀπαντᾷ ὁ τελεταρχὼν ἱερεὺς μὲ τὸ *Εὐλογημένη ἡ*

⁽⁴⁰⁾ *Cyprian. Epist. LXIII ad Caecilium*, Migne P. L. 4, 383. ὅρα καὶ ὅσα περὶ ποτηρίων ἔγραψα ἐν κς' κεφ.

⁽¹⁾ Πρὸς. *Νικηφόρου Καλογερά, Ποιμαντική*, Ἀθῆναι 1883 σ. 305.

βασιλεία. Συμπληροῖ ὁ λαὸς μὲ τὸ Ἀμήν. Συνεχίζει ὁ διάκονος μὲ τὰ εἰρηνικά του. Παραμινύει εἰς πᾶσαν αἵτησιν τῶν εἰρηνικῶν ὁ λαὸς τὸ *Κύριε ἐλέησον*, ὡς ἐμαρτύρει πρόπαλαι Γρηγόριος ὁ Διάλογος⁽²⁾. Διότι τοῦ λαοῦ μέρη καὶ ταῦτα, καὶ ἄλλα, ὡς παρακατιόντες θὰ ἴδωμεν, εἶνε ἀληθῶς· περὶ τοῦ λαοῦ δὲ ἔλεγεν ὁ Χρυσόστομος, ὅτι πολὺ συνεισφέρει ἐν ταῖς κοιναῖς προσευχαῖς, συνευχόμενος μὲν μετὰ τοῦ ἱερέως ὑπὲρ τῶν ἐνεργουμένων καὶ τῶν ἐν μετανοίᾳ τὴν εὐχὴν ἐκείνην τὴν ἐλέου γέμουσαν, συγκατακείμενος δὲ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους καὶ συνανιστάμενος μετ' αὐτοῦ ἐν τῇ ἐτέρᾳ εὐχῇ, τῇ προφερομένῃ μετὰ τὴν ἐκ τῶν ἱερῶν περιβόλων ἀποχώρησιν τῶν ἀμυήτων, ἀνταλλάσσωσιν δὲ καὶ αὐτὸς τὸν ἀσπασμὸν τῆς εἰρήνης, ἀντεπευχόμενος δὲ *Μετὰ τοῦ πνεύματός σου εὐχομένῳ τῷ ἱερεῖ, κοινῇ δὲ διὰ τοῦ Ἀξιον καὶ δίκαιον διεξάγων τὴν εὐχαριστίαν καί, τὸ θαυμασιώτερον, μετ' αὐτῶν τῶν Χερουβεὶμ καὶ τῶν ἄνω δυνάμεων συμφάλλων τὸν ἀγγελικὸν ὕμνον*⁽³⁾. Τοῦ τοιοῦτου πανεκκλησιαστικοῦ χαρακτηῖρος τῶν ἀνατολικῶν ἱεουργιῶν ἄμεσος λογικὴ συνέπεια τυγχάνει καὶ ἡ ἐν τῇ μητρικῇ γλώσσῃ ἐκάστου λαοῦ διεξαγωγὴ τῆς θ. λατρείας, ἡ μόνη πρὸς τὸ εὐαγγελικὸν πνεῦμα σύμφωνος, ἡ τοσαύτην ἀντίθεσιν ποιοῦσα πρὸς τὸν λατινικὸν ἱμπεριαλισμὸν, ἡ κεκτημένη ὑπὲρ ἑαυτῆς τὴν ἐτυμηγορίαν τοῦ πολιοῦ παρελθόντος. Καὶ μάρτυς ὁ Ὁριγένης γράφας: «Ἐν ταῖς εὐχαῖς οἱ μὲν Ἑλληνες ἐλληνικοῖς, οἱ δὲ Ῥωμαῖοι Ῥωμαϊκοῖς, καὶ οὕτως ἕκαστος κατὰ τὴν ἑαυτοῦ διάλεκτον εὔχεται τῷ Θεῷ καὶ ὕμνῃ Αὐτὸν ὡς δύναται· καὶ ὁ πάσης διαλέκτου Κύριος τῶν ἀπὸ πάσης διαλέκτου εὐχομένων ἀκούει, ὡς μιᾶς, ἔν' οὕτως ὀνομάσω φωνῆς τῆς κατὰ τὸ σημαινόμενον ἀκούων, δηλουμένης ἐκ τῶν ποικίλων διαλέκτων»⁽⁴⁾.

Ἐνθ' δὲ ἀφ' ἐνὸς τὸ δραματικὸν καὶ πολυπρόσωπον εἶνε

(2) «Kyrrie eleison....a Graecis dicitur; quia in Graecis simul omnes dicunt». *Gregor. Magn.* Lib IX, Epist XII. Migne P. L. 77, 957.

(3) *Χρυσόστομ.* Εἰς Β' Κορ. ὁμιλ. ιη' § 3. Migne 61, 527.

(4) Ὁριγένης, *Κατὰ Κέλσου*, βιβλ. Η', 37. Migne 11, 1573. Πρβλ. καὶ *Μ. Βασίλειον*, Ὅροι κατ' ἐπιτομήν, ἐρώτ. 278. Migne 31, 1277.

ὁ εἰς χαρακτηρισμὸς τῶν λειτουργιῶν μας, ἕτερος χαρακτηρισμὸς τῶν ὑπάρχει ἢ κλιμακωτῇ τῶν καὶ ὅλον ἐν ἀνιούσῃ ἐξελίξις. Ὑπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην αἱ λειτουργίαι μας ὁμοιάζουν πρὸς τὸν ἐν ᾧ ἱεουργοῦνται ναόν. Καθὼς δηλ. αὐτὸς δὲν παρουσιάζει ἀμέσως τὰ ἄδυτά του, ἀλλὰ βαθμηδὸν ἀπὸ τῆς αὐλῆς εἰσάγει εἰς τὸν νάρθηκα, ἀπὸ τοῦ νάρθηκος εἰς τὸ καθολικὸν καὶ ἀπὸ τοῦ καθολικοῦ εἰς τὸ ἱερόν, οὕτω καὶ αὐταὶ ἀπὸ τῶν ἡττον μυστηριωδῶν προβαίνουν ἐπὶ τὰ μυστηριωδέστερα, οὐδὲ συνάπτουν ἡμᾶς μετὰ τῆς Πηγῆς τῆς Ζωῆς, πρὶν δι' εἰσαγωγικῶν προσευχῶν καὶ πράξεων μᾶς παρασκευάσουν. Προηγεῖται τὸ ὕμνολογικὸν καὶ ὁμιλητικόν, καὶ ἔπεται τὸ τελεστικὸν μέρος. Προηγεῖται ἡ λειτουργία τῶν κατηχομένων, καὶ ἔπεται ἡ λειτουργία τῶν πιστῶν. Προηγοῦνται αἱ προσγεϊότεραι ἐκείσαι, καὶ ἔπονται οἱ μεταρσιώτεροι θριαμβευτικοὶ ὕμνοι. Προηγοῦνται αἱ ἀκροάσεις αἱ ἀπὸ τῆς Παλ. Διαθήκης, καὶ ἔπονται αἱ ἀπὸ τῆς Καινῆς. Προηγοῦνται, ὡς ἐσημειώθη, «αἱ ἱερώταται τῶν λογίων ψαλμοὶ καὶ ἀναγνώσεις», αἵτινες «διδασκαλίαν ἐναρέτου ζωῆς ὑφηγοῦνται καὶ πρό γε τούτου τὴν παντελεῖαν τῆς φθοροποιῦ κακίας ἀποκάθαρσιν» καὶ ἔπεται «ἡ θειοτάτη τοῦ ἐνὸς καὶ ταύτου Ἁρτου καὶ Ποτηρίου κοινὴ καὶ εἰρηναία μετὰδοσις», ἣτις εἰς μνήμην ἱερὰν ἄγει τοῦ τῶν τελουμένων Ἀρχισυμβόλου⁽⁵⁾.

Ἀρχεται δὲ ἡ λειτουργία μὲ τὸ *Εὐλόγημένη ἡ βασιλεία τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγ. Πνεύματος*, μὲ τὴν ἀνακλήρουν δηλ. τοῦ τριαδικοῦ τῆς θεότητος, ἕπερ τὸ ἄλφα ἀποτελεῖ καὶ τὴν βᾶσιν καὶ τὸ πρῶτον στοιχεῖον τῆς ἡμετέρας θρησκείας, χάρις εἰς τὸ ὅποιον ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην μονοθεϊστικὴν δοξασίαν ἐξαίρεται. Τὸ δόγμα τοῦτο, αἷμα καὶ μυελὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ, διακλαδίσκεται εἰς ὅλον τὸ σύστημα τῆς λατρείας, ἐμφανιζόμενον εἰς τὴν ἑναρξιν, ἐπαναφαινόμενον εἰς τὰς ἱερατικὰς ἐκφωνήσεις, ἐπαναλαμβανόμενον εἰς τὴν πρώτην τριπλῆν συναπτήν, εἰς τὸ περιεχόμενον τοῦ τρισαγίου, εἰς τὴν μικρὰν δοξο-

(5) *Ψευδαρεοπαγίτ.*, 'Εκκλ. Ἱεραρχ. Γ', 3. Migne 3, 428.

λογίαν, εἰς τὸ τριπλοῦν ἀλληλουῖα, εἰς τὸν σεραφικὸν ὕμνον, εἰς πλεῖστα ἄλλα σημεῖα τῆς μυσταγωγίας, παρομοίως πρὸς τὴν σπονδυλικὴν στήλην, τὴν ἀπ' ἐπάνω ἕως κάτω τὸν ὅλον σκελετὸν υποθασάζουσα. Εὐλογημένη ἔστω ἡ βασιλεία τοῦ Τρισυποστάτου Θεοῦ, ἥς ὑπήκοον αἱ ψυχαί, ὄργανον ἡ ἀλήθεια, στάδιον ἡ αἰωνιότης, ἔκφρασις ἐν χρόνῳ ἡ ὑπὸ Χριστοῦ θεμελιωθεῖσα Ἐκκλησία! Ἡ λειτουργικὴ δέλτος τοῦ ἁγ. Ἰακώβου, ὡς σήμερον ἐμφανίζεται, φέρει ἔναρξιν πλατυτέραν, προφανῶς ὑπὸ μεταγενεστέρως χειρὸς ἐπικολληθεῖσαν, ὡς δηλοῖ ἡ ὀφιαίτερα τῆς θεολογικῆς διαμόρφωσις. Αὕτη «εὐχὴ παραστάσεως» τιτλοφορουμένη, ἅτε συνοδεύουσα τὸν ἱερέα ὅτε πρῶτον τῷ θυσιαστηρίῳ παρίσταται, ἔχει ὡς ἀκολούθως:

Δόξα τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ ἁγ. Πνεύματι, τῷ τριαδικῷ καὶ ἐνιαίῳ φωτὶ τῆς θεότητος, τῆς ἐν Τριάδι μοναδικῶς ὑπαρχούσης καὶ διαιρουμένης ἀδιαίρετως. Τριάς γὰρ εἰς Θεὸς Παντοκράτωρ, οὗ τὴν δόξαν οἱ οὐρανοὶ διηγούνται, ἡ δὲ γῆ τὴν Αὐτοῦ δεσποτεῖαν, καὶ ἡ θάλασσα τὸ Αὐτοῦ κράτος, καὶ πᾶσα αἰσθητὴ καὶ νοητὴ κτίσις τὴν Αὐτοῦ μεγαλειότητα κηρύττει πάντοτε· ὅτι Αὐτῷ πρέπει πᾶσα δόξα, τιμὴ, κράτος, μεγαλωσύνη τε καὶ μεγαλοπρέπεια, νῦν καὶ αἰεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων^(*).

Ἀκολουθεῖ ἡ μεγάλη τοῦ διακόνου *Συναπτή*. Εἶνε δ' αὕτη σειρὰ βραχειῶν, ἀλλὰ περιεκτικωτάτων ἱκεσιῶν ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνημμένων καὶ τὴν ἄλυσον, οὕτως εἰπεῖν, τῶν συσφιγγουσῶν ἡμᾶς καὶ τοὺς ὁμοίους μας ποικιλαχῶν ἀναγκῶν ἀποτελουσῶν, ἐν τέλει ἐκάστης τῶν ὁποίων τὸ προτρεπτικὸν δεηθῶμεν ἐπαναλαμβάνεται. Δεηθῶμεν! Ἐννοεῖς τὴν σημασίαν τῆς λέξεως, ἀναγνώστα; Μόλις ἀνοίγεις τὸ στόμα ἐπὶ παρουσίᾳ τοῦ Θεοῦ, καὶ ἀντιλαμβάνεσαι ἀμέσως ὅτι εἶσαι ἔντομον ἐξαρτώμενον ὡς διὰ κλωστῆς ἀπὸ τὸ ὄντως, πλήρως καὶ αὐτάρκως Ὁν. Ἡ πρώτη σου προσευχὴ δὲν εἶνε τὸ «Ὡσαννὰ ἐν τοῖς ὑψίστοις!» ἢ καὶ τὸ «Εὐλόγει ἡ ψυχὴ μου τὸν Κύριον». Αὐτὰ θὰ ἀκολουθήσουν ἔπειτα, καθὼς ὕψηλότεροι τρόποι τῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ κοινωνίας. Ἄλλ' εἶνε τί; Ἡ ἱκεσία, ἡ ἐπαίτεία, ἡ παρά-

(*) *Brightman* σ. 31.

κλησις, αἱ χολαί, ρυσαὶ καὶ παραβλώπες (ὡς ἐξεφράζετο ὁ Ὅμηρος) Λιταί. Δεηθῶμεν! Καὶ πῶς νὰ δεηθῶμεν; Ἐν εἰρήνῃ. Καὶ ὑπὲρ τίνος νὰ δεηθῶμεν; Ὑπὲρ εἰρήνης. Ἡ εἰρήνη ἄρα εἶνε καὶ ὁ ὅρος καὶ τὸ πρῶτιστον ἀντικείμενον τῶν προσευχῶν μας· — ἡ εἰρήνη, ἣν ἠύχετο ὁ Κύριος πρὸς τοὺς μαθητάς! «εἰρήνην ἀφίημι ὑμῖν, εἰρήνην τὴν ἐμὴν δίδωμι ὑμῖν»· — ἡ εἰρήνη, ἣν οἱ μαθηταὶ ἐπηύχοντο πρὸς τοὺς μαθητάς των: «ἡ εἰρήνη τοῦ Θεοῦ, ἡ ὑπερέχουσα πάντα νοῦν φρουρήσει τὰς καρδίας ὑμῶν»· — ἡ εἰρήνη, ἥς τόσων ἔχει ἀνάγκην ἡ ἡφαιστειογενὴς γῆ· — ἡ εἰρήνη, ἣν ἐπωδύνως καὶ οἶονεὶ προφητικῶς ἀπεκαρὰ δόκει ὁ παλαιὸς Ἑλληνικὸς νοῦς, ἔταν ἀνεφώνει:

Εἰρήνα, θαθύπλουτε καὶ
καλλίστα μακάρων Θεῶν,
ζήλός μοι σέθεν, ὥς χρονίζεις!
Δέδοικα δέ, μὴ πρὶν πόνοις
ὑπερβάλῃ με γῆρας,
πρὶν σὴν χαρίεσσαν προσιδεῖν ὥραν....
Ἴθι μοι, πότνια, πόλιν·
τὰν δ' ἐχθρὰν στάσιν εἰργ' ἀπ' οἷ-
κων, τὰν μαινομέναν τ' ἔριν,
θηκτῷ τερπομέναν σιδάρψ (').

Ἐντεῦθεν καὶ ἡ προτροπὴ αὕτη συχνὰ ἐπαναλαμβάνεται ἐν τῇ ἱεουργίᾳ· καὶ «ἐν ταῖς ἀγίαις μάλιστα συνόδοις, ἥτοι ἐκκλησιαστικαῖς συνάξεσι, παρ' αὐτάς τοῦ μυστηρίου τὰς ἀρχάς, τοῦτο καὶ ἡμεῖς ἀλλήλοις φαμέν» [τὸ «εἰρήνη ὑμῖν» δηλ] δι' οὗ κατησπάσθη τοὺς μαθητάς ὁ νεκραναστάς Χριστός, «νόμον ὥσπερ τινὰ καὶ τὸν ἐπὶ τοῦτο τιθεὶς τοῖς τῆς Ἐκκλησίας τέκνοις» (8)· καὶ εἰσερχόμενος εἰς τὸν ναὸν ὁ ἀρχιερεὺς δὲν ἀναβαίνει ἐπὶ τὸν θρόνον, πρὶν εὐχηθῇ (λέγει ὁ Χρυσόστομος) εἰς ὅλους τὴν εἰρήνην· καὶ μέλλοντες νὰ εὐλογήσωσιν οἱ ἱερεῖς, τοῦτο πρότερον ἐπευχθέντες, εἰτα τῆς εὐλογίας ἄρχονται· καὶ ὁ διάκονος προτρέπων ἡμᾶς εἰς τὴν μετὰ τῶν ἄλλων

(') *Εὐριπίδου, Κρεσφόντης*· ἀπόσπασμα παρὰ Στοβαίῳ.

(8) *Κυρίλλ. Ἀλεξανδρ.*, Ὑπόμνημα εἰς Ἰωάν. βιβλ. XII. Migne 74, 708.

συμπροσευχήν, καὶ τοῦτο μᾶς ἐπιτάττει κατὰ τὴν προσευχήν, νὰ αἰτῶμεν τὸν ἄγγελον τῆς εἰρήνης καὶ τὰ προκείμενα πάντα εἰρηνικά· καὶ ὅταν δὲ καλῇ πρὸς ἀπόλουςιν τὸ ἐκκλησίασμα, πορεύεσθε ἐν εἰρήνῃ καὶ πάλιν ἐπεύχεται· «καὶ οὐδὲν ὄλως ἔνι οὔτε εἰπεῖν, οὔτε πράξαι, ταύτης χωρὶς· αὕτη γάρ ἐστιν ἡ τροφὸς ἡμῶν καὶ μήτηρ, θάλπουσα μετὰ πολλῆς τῆς ἀκριβείας ἡμᾶς» (⁹).

Ἄλλ' ἂν ὑπὲρ τῆς εἰρήνης, ὡς τοῦ πρωτίστου καὶ τιμαλφεστάτου ἀντικειμένου, ἐν τῇ μεγάλῃ συναπτῇ μετὰ τοῦ διακόνου δεόμεθα, δεόμεθα οὐχ ἥττον καὶ ὑπὲρ ἄλλων ἀντικειμένων ὅχι ὀλιγώτερον πολυτίμων· ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῶν ψυχῶν ἡμῶν, ὑπὲρ τῆς εὐσταθείας τῶν ἁγίων τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησιῶν, ὑπὲρ τῆς τῶν πάντων ἐνώσεως, ὑπὲρ τῶν μετὰ πίστεως καὶ εὐλαθείας εἰς τὸν οἶκον τοῦ Θεοῦ εἰσερχομένων, ὑπὲρ τοῦ ἀρχιεπισκόπου, ὑπὲρ τῶν πολιτικῶν ἐξουσιῶν, ὑπὲρ εὐκρασίας ἀέρων, εὐφορίας τῶν καρπῶν τῆς γῆς καὶ καιρῶν εἰρηνικῶν, ὑπὲρ πλεόντων, ὁδοιπορούντων, νοσοῦντων, καμνόντων καὶ αἰχμαλώτων, ὑπὲρ τῆς ἀπολυτρώσεως ἡμῶν ἀπὸ πάσης θλίψεως, ὀργῆς κινδύνου καὶ ἀνάγκης, συνενόνοντες τὰς ὑπὲρ ἡμῶν αὐτῶν ἰκεσίας μὲ τὰς ὑπὲρ τῶν ὁμοίων μας, καὶ μάλιστα ἐκείνων οἷτινες ὡς ἐκ τῆς ὑψηλοτέρας θέσεώς των φέρουν τὸ βαρὺ φορτίον τῆς ἐθνικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ποιμαντορίας, πολλῆς δεόμενοι τῆς ἐξ ὕψους ἀρωγῆς. Καὶ περατοῦται τέλος ἡ ὅλη Συναπτὴ διὰ τῆς εὐλαδοῦς μνείας τῆς Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας μετὰ πάντων τῶν ἁγίων, μεθ' ἣν μνείαν ἑαυτοὺς καὶ ἀλλήλους εἰς τὰς πατρικὰς χεῖρας τοῦ Θεοῦ παραθέτομεν. Διότι τὸ θυσιαστήριον, ὅπερ βασιτάζει ὁ ἄγγελος ἔμπροσθεν τοῦ χρυσοῦ θυσιαστηρίου, ἐκ τοῦ θυσιαστηρίου μὲν δανεῖζεται τοὺς ἀνημμένους ἀνθρακὰς του, ἐκ συμπροσευχῶν δὲ καὶ μετιτεῖων τῶν ἁγίων δέχεται τὰ θυμιάματα, ὧν ὁ καπνὸς ἀναβαίνει πρὸς τὸν Θεὸν εὐώδης καὶ εὐπρόσδεκτος. «Καὶ ἀνέβη ὁ καπνὸς τῶν

(⁹) Χρυσόστομ. Κατὰ Ἰουδαίων λόγ. Γ' § 6. Migne 48. 870.

θυμιαμάτων ταῖς προσευχαῖς τῶν ἁγίων ἐκ χειρὸς τοῦ ἀγγέλου ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ· καὶ εἴληφεν ὁ ἄγγελος τὸν λιθανωτὸν (τ. ἔ. τὸ θυμιατήριον) καὶ ἐγέμισε αὐτὸν ἐκ τοῦ πυρὸς τοῦ θυσιαστηρίου» (10). Τὸ μυστήριον τοῦ Γολγοθᾶ εἶνε τὸ ἐξ οὗ πᾶσα ἀγιότης ἀπορρέει, εἶνε ὁ ζῶν ἄνθρωπος, ἄνευ τοῦ ὁποίου νεκρὸν μένει πάσης γῆϊνης ἡθικῆς θυμιατήριον· ἀλλ' ἐξ ἄλλου, καὶ οἱ οὕτως ἐξ αὐτοῦ ἐνισχυόμενοι ἅγιοι ἀποτελοῦν τὴν χαριεστέραν διακόσμησίν του. Οὔτε οἱ ἅγιοι ἄνευ τῆς μεγάλης Ἱερουργίας, οὔτε ἡ μεγάλη Ἱερουργία ἄνευ τῆς μνείας καὶ τῶν συμπροσευχῶν τῶν ἁγίων.

Τὴν μεγάλην συναπτὴν διαδέχεται ἡ ἐκφώνησις τοῦ ἱερέως *Ὅτι πρέπει Σοι πᾶσα δόξα, τιμὴ καὶ προσκύνησις, ἀκροτελεύτιος αἰτιολογία τῆς 1ης μυστικῆς εὐχῆς*, ἣν πρὸ τοῦ βήματος καθ' ἑαυτὸν ἀπήγγειλεν ὁ ἐγγύτατα τῷ κεκαυμένῳ ὄρει ἱστάμενος μυσταγωγός, «οἱ δὲ πιστοὶ πάντες τὸ Ἀμήν ἐπιλέγουσι καί, τοῦτο τὸ ρῆμα βοήσαντες, οἰκειοῦνται πάσας τὰς ἐκεῖνου φωνάς» (11). Εἶνε δὲ τὸ Ἀμήν λέξις ἐβραϊκῇ, ὡς καὶ τινες ἄλλαι ἀπὸ τοῦ ἐβραϊκοῦ τελετουργικοῦ παραληφθεῖσαι, καὶ δηλοῖ οὐ μόνον τὴν τῶν εἰρημένων ἐπιβεβαίωσιν, ἀλλὰ καὶ τὸν διαπρύσιον πόθον τῶν λεγόντων πρὸς εἰσακοὴν καὶ πραγματοποίησιν τῶν δεήσεων των. Τὸ ἀμήν, ἄλλαις λέξεσιν, εἶνε ἐπιφώνημα ἐγκαρδίου πόθου· εἶνε ἡ σφραγίς, ἡ συγκατάθεσις καὶ τὸ χάραγμα τῶν ὑπογραφῶν ὁλοκλήρου τοῦ ἐκκλησιασματος εἰς τὰς διὰ τοῦ ἱεουργοῦντος ἐπιδιδόμενας τῷ Θεῷ αἰτήσεις· εἶνε τὸ προσκολλῶν πτερὰ εἰς τὰς ἱεσίας μας καὶ ἐξαποστέλλον αὐτὰς εἰς τὰ μετάρσια, καθ' ὃν τρόπον ἐκσφενδονίζει τὸ βέλος πρὸς τὰ ἄνω ἢ τανυσθεῖσα νευρὰ τοῦ τόξου. Διὰ τοῦτο ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν ἀκούεται εἰς τὰς συνάξεις μας ἡ δυσύλλατος αὕτη ἐβραϊκῇ ἐπιφώνησις, οὐ μόνον δ' ἐκάστην τρόπον τινὰ παράγρχος τῆς Ἱερουργίας μας περατοῦται μὲ τὸ ἀμήν, ἀναφωνούμενον ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ λαοῦ συνικετεύοντος καὶ συν-

(10) Ἀποκάλ. η', 4.

(11) Ν. Καβάσιλας, Ἑρμην. λειτουργ. § 15, Migne 150, 401.

ευδοκοῦντος, ἀλλὰ καὶ ἡ ὀλη ἱερὰ μυσταγωγία ἐπὶ ἐνὸς τελειω-
τικοῦ ἁμὴν σουστέλλει τὰ ἱστία καὶ εὐελπὶς ἐλλιμενίζεται. Ὡ
χριστεπώνυμον πλήρωμα! μὴ παρίστασαι ὡς ξένος ἐν τῇ μεγάλῃ
φρυκτωρίᾳ, τῇ ὑπὲρ σοῦ τελουμένη. Ἐξερεύγου εἰς τὸν πρέ-
ποντα χρόνον τὰ ἁμὴν σου καὶ ἐξερεύγου τα μὲ πίστιν ἀκρά-
δαντον πρὸς Ἐκεῖνον, ὃν αἱ Γραφαὶ ὠνόμασαν «Ὁ ἈΜΗΝ, ὁ
Μάρτυς ὁ Πιστὸς καὶ Ἀληθινός», ὅστις «οὐκ ἐγένετο ναὶ καὶ οὐ,
ἀλλὰ ΝΑΙ ἐν αὐτῷ γέγονεν» ὅσαι γὰρ ἐπαγγελίαι Θεοῦ ἐν
αὐτῷ τὸ ΝΑΙ καὶ ἐν Αὐτῷ τὸ ΑΜΗΝ, τῷ Θεῷ πρὸς δόξαν
δι' ἡμῶν» (12). Ὁ ἅγ. Ἱερώνυμος, περιγράφων τὰ ἁμὴν τῶν
ἐκκλησιαστικῶν συνάξεων τῆς ἐποχῆς του, λέγει ὅτι ἦσαν τόσον
δυνατὰ καὶ πολύστομα, ὥστε δίκην οὐρανίων βροντῶν καὶ
κεραυνῶν ἀντήχουν ὑπὸ τὰς ἐπηρμένας στέγας τῆς ἐκκλησίας:
ad similitudinem coelestis tonitrui (13).

Τὰ ἀντίφωνα, περὶ ὧν καὶ ἐν ἰδ' κεφαλαίῳ ὀλίγα τινα
εἴπομεν, μᾶς ὀδηγοῦν εἰς τοὺς ψαλμοὺς τοῦ Δαβὶδ, ἥτοι εἰς
τὸ ἀφρόγαλα τῆς Παλ. Διαθήκης, ἥτις θὰ γείνη γέφυρα, δι' ἣς
πρὸς τὴν Καινὴν μετ' ὀλίγον θὰ διαπεραιωθῶμεν. Λαμπρὸν καὶ
εὐγλωττον τὸ ὑπὲρ τοῦ βιβλίου τῶν ψαλμῶν ἐγκώμιον τοῦ οὐρα-
νοφάντορος:

Ἄλλα μὲν οὖν προφῆται παιδεύουσι, καὶ ἄλλα ἱστορικοί, καὶ ὁ
νόμος ἕτερα, καὶ ἄλλα τὸ εἶδος τῆς παροιμιακῆς παραινέσεως.
Ἡ δὲ τῶν ψαλμῶν βίβλος τὸ ἐκ πάντων ὠφέλιμον περιείληφε.
Προφητεύει τὰ μέλλοντα ἱστορίας ὑπομιμνήσκει· νομοθετεῖ τῷ
βίῳ· ὑποτίθεται τὰ πρακτέα· καὶ ἀπαξαπλῶς κοινὸν ταμιεῖόν ἐστιν
ἀγαθῶν διδαγμάτων, τὸ ἐκάστῳ πρόσφορον κατὰ τὴν ἐπιμέλειαν
ἐξευρίσκουσα. Τὰ τε γὰρ παλαιὰ τραύματα τῶν ψυχῶν ἐξιᾶτα,
καὶ τῷ νεοτρώτῳ ταχεῖαν ἐπάγει τὴν ἐπανόρθωσιν, καὶ τὸ νεο-
σηκὸς περιποιεῖται, καὶ τὸ ἀκέραιον διασφύζει.... Ψαλμὸς φιλίας
συναγωγός, ἔνσωσις διεστώτων, ἐχθραινόντων διαλλακτῆριον· τίς
γὰρ ἔτι ἐχθρὸν ἡγεῖσθαι δύναται μεθ' οὐ μίαν ἀφήκε πρὸς Θεὸν
τὴν φωνήν; ὥστε καὶ τὸ μέγιστον τῶν ἀγαθῶν, τὴν ἀγάπην, ἡ

(12) Ἀποκάλ. γ', 14. Β' Κορ. α', 20.

(13) Hieronym., Prooemium in Lib. ii Comment. ad Galat. Migne P. L.
26, 381.

ψαλμψδία παρέχεται, οἶονεἰ σύνδεσμόν τινα πρὸς τὴν ἔνωσιν τὴν συνψδίαν ἐπινοήσασα καὶ εἰς ἑνὸς χοροῦ συμφωνίαν τὸν λαὸν συναρμόζουσα. Ψαλμὸς δαιμόνων φυγαδεύ τήριον· τῆς τῶν ἀγγέλων βοήθειας ἐπαγωγῇ· ὅπλον ἐν φόβοις νυκτερινοῖς· ἀνάπαυσις κόπων ἡμερινῶν νηπίοις ἀσφάλεια· ἀκμάζουσιν ἐγκαλλώπισμα· πρεσβυτέροις παρηγορία· γυναίξιν κόσμος ἀρμοδιώτατος. Τὰς ἐρημίας οἰκίζει· τὰς ἀγορὰς σωφρονίζει. Εἰσαγομένοις στοιχείωσις· προκοπτόντων αὔξησης· τελουμένων στήριγμα· ἐκκλησίας φωνή... Τί γὰρ οὐκ ἂν μάθοις ἐντεῦθεν; Οὐ τῆς ἀνδρείας τὸ μεγαλοπρεπές; οὐ τῆς δικαιοσύνης τὸ ἀκριδές; οὐ σωφροσύνης τὸ σεμνόν; οὐ τὸ τῆς φρονήσεως τέλειον; οὐ μετανοίας τρόπον; οὐχ ὑπομονῆς μέτρα; οὐχ ὅ,τι ἂν εἴποις τῶν ἀγαθῶν; Ἐνταῦθα ἐνὶ θεολογίᾳ τελεία· πρόρρησις τῆς διὰ σαρκὸς ἐπιδημίας Χριστοῦ· ἀπειλὴ κρίσεως· ἀναστάσεως ἐλπίς· φόβος κολάσεως· ἐπαγγελίαι δόξης· μυστηρίων ἀποκαλύψεις. Πάντα, ὥσπερ ἐν μεγάλῳ τινὶ καὶ κοινῷ ταμείῳ, τῇ βίβλῳ τῶν ψαλμῶν τεθησαύριται (14).

Ἐφιστῶ τὴν προσοχὴν τοῦ ἀναγνώστου εἰς τὰς ἄνωθι λέξεις τοῦ πατρὸς: «εἰς ἑνὸς χοροῦ συμφωνίαν τὸν λαὸν συναρμόζουσα», διὰ τὴν ἐξάρω καὶ πάλιν τὴν λησμονηθεῖσαν ἀλήθειαν, ὅτι καὶ τοῦτο τὸ μέρος τῆς θ. λατρείας ἦτο προνόμιον τοῦ λαοῦ, τοῦ τὰ ἀντίφωνα ὑπηχοῦντος καὶ ὑποφάλλοντος ἀνέκαθεν μετὰ τῶν τελετουργούντων, ἀφοῦ, κατὰ τὸν Χρυσορρήμονα, «μεγάλῃ τῆς εὐχῆς ἢ δύναμις, τῆς ἐν ἐκκλησίᾳ ἀπὸ τοῦ δήμου συμφώνως ἀνσφερομένης» (15). Καὶ τὴν ἀλήθειαν ταύτην ἀρκοῦντως, νομίζω, ὑπεστήριξα ἐν ὅσοις περὶ ἀντιφωνίας προηγουμένως ἐν ιδ' κεφ. ἔγραψα, ὅτε τὰς Ἀποστολ. Διαταγὰς, τὸν ἁγ. Βαβύλαν, τὸν Μ. Ἀθανάσιον, τὸν ἱ. Χρυσόστομον καὶ τὸν ἁγ. Ἀμβρόσιον ἐπεκαλέσθην ὡς μάρτυρας εἰς τοὺς ὁποίους ἤδη προσθέτω καὶ τρεῖς ἄλλους, εἰδικώτερον θίγοντας τοῦτο τὸ σημεῖον: τὸν ὑπὸ τὸ ψευδώνυμον Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου κατὰ τὸν ἅγιον αἰῶνα γράψαντα: «ὁ μὲν ἱεράρχης... ἀπάρχεται τῆς ἱεραῆς τῶν ψαλμῶν μελωδίας, συναδούσης

(14) Μ. Βασιλείου Ὁμιλ. εἰς α' ψαλμ. προσίμιον, Migne 29, 212. Ἐγκώμιον εἰς τοὺς ψαλμοὺς πλέκει καὶ Γρηγ. ὁ Νύκσης, εἰς τὴν ἐπισφωμένην, Migne 46, 689.

(15) Χρυσοστόμου, Εἰς τὴν ἀσάφειαν τῆς Π. Διαθήκης Β' § 5. Migne 56, 182.

αὐτῇ τὴν φαλμικὴν ἱερολογίαν ἀπάσης τῆς φαλμικῆς διακοσμῆσεως» ⁽¹⁶⁾. τὸν ὑπὸ τὸ ψευδώνυμον Σωφρονίου τοῦ Ἱεροσολύμων κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα γράψαντα: «εἶτα οἱ φάλται ἀνέρχονται ἐν τῷ ἄμβωνι, φάλλουσι δὲ τὸ Δεῦτε ἀγαλλιασώμεθα τῷ Κυρίῳ· τούτῳ συμφωνοῦσι καὶ οἱ κάτω, δεικνύντες τὴν συμφωνίαν τῶν ἀγγέλων καὶ τῶν ἀνθρώπων» ⁽¹⁷⁾. καὶ τὸν Ν. Καθάσιλαν, ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης περὶ τὸ 1350 γράψαντα ὁμοίως: «εἶτα τῶν ἱερῶν φαλμυδιῶν ἀπάρχεται μὲν ὁ ἱερεὺς, πληροῦσι δὲ τὸ πᾶν οἱ περισσιῶτες, τὰ θεόπνευστα τῶν ἱερῶν προφητῶν ἄδοντες ρήματα, Ἀγαθὸν τὸ ἐξομολογεῖσθαι τῷ Κυρίῳ». Μετὰ δὲ τὴν ἐπακολουθοῦσαν μικρὰν συναπτὴν ὁ ἱερεὺς «καθάπερ καὶ πρότερον αὐθις τῶν φαλμυδιῶν ἄρχεται καὶ οἱ πιστοὶ συμπληροῦσιν», ὅπερ καὶ μετὰ τὴν τρίτην συναπτὴν συμβαίνει ⁽¹⁸⁾. Ἐκ τῶν ἄνω ἀσφαλὲς συμπέρασμα συνάγεται, ὅτι μέχρι τοῦλάχιστον τοῦ 14ου αἰῶνος, ἐὰν μὴ καὶ μέχρι τῶν τῆς ἀλώσεως χρόνων, τὰ ἀντίφωνα ἐφάλλοντο, κατὰ τὴν ἀπὸ τῶν ἀποστόλων παραδοθεῖσαν τάξιν, ὑπὸ συμπάσης τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὁλομελείας, προεξαρχόντων τῶν ἱερέων ἢ τῶν φαλτῶν. Ἀλλ' ἀκολούθως, ὡς φαίνεται, θεωρηθείσης τῆς τέχνης ὡς πολὺ ἀνωτέρας τοῦ ἡθους, καὶ τῶν κεκλασμένων νανατισμῶν καὶ βαττολογημάτων ὡς πολὺ σπουδαιότερων ἀπὸ τοὺς θεοπνεύστους φθόγγους τοῦ Δαβίδ, ἰδιοποιήθησαν οἱ μουσικοδιδασκαλοὶ μονομερῶς τὰ ἀντίφωνα, ἐπιτροχάδην ὑπ' αὐτῶν καὶ μόνων φαλλόμενα, διὰ τὰ οἰκονομηθῆναι χρόνος διὰ τοὺς ἀμανέδες τοῦ χερουβικοῦ καὶ κοινωνικοῦ των! ⁽¹⁹⁾

Ποῖον, λεπτομερέστερον εἰπεῖν, τὸ περιεχόμενον τῶν ἀντιφώνων; Περιεχόμενον τῶν ἀντιφώνων κατ' ἀρχὰς βεβαίως ἦτο εἰς οἰοσδήποτε ἀπὸ τοῦ ἱ. φαλτῆρος φαλμός, ὃν ὁ προεστὼς ἐξέλεγεν ὡς πρὸς τὰς ἀνάγκας τῆς ἡμέρας κατὰλληλον. Ἀλλ'

⁽¹⁶⁾ *Ψευδαρεοπαγίτ.* Ἐκκλ. Ἱεραρχ. Γ', 2. Migne 3, 425.

⁽¹⁷⁾ *Ψευδοσωφρόν.* Ἐκκλ. Ἱστ. τῶν τελουμένων § 14. Migne 87, 3993.

⁽¹⁸⁾ Ν. Καθάσιλα, Ἑρμ. λειτουργ. § 15. Migne 150, 401.

⁽¹⁹⁾ Ὅρα καὶ ὅσα οἱ σχολιασταὶ τοῦ Πηθαλίου ὑποσημειοῦσιν εἰς 85ον κανόνα

δλίγον κατ' δλίγον, ὥς πάντα τὰ τῆς λατρείας ἐμονιμοποιήθησαν, οὕτως ἐμονιμοποιήθησαν καὶ οἱ φαλμοὶ ἢ οἱ κατ' ἐκλογὴν στίχοι, οἱ εἰς ἐκάστην ἑορτὴν προσιδιάζοντες, καθὼς τὸ πνεῦμα αὐτῆς θεοσόφως ἐκφράζοντες ἢ τὰ ἐν αὐτῇ πανηγυριζόμενα θεοπνεύστως προφητεύσαντες. Οὕτως ὑπάρχουν μέχρι σήμερον καθωρισμένα ἰδιαίτερα ἀντίφωνα διὰ τὸ Γενέθλιον τῆς Θεοτόκου, ἰδιαίτερα διὰ τὴν Ὑψωσιν τοῦ Σταυροῦ, τὰ Εἰσόδια, τὰ Χριστοῦγεννα, τὴν Περιτομήν, τὰ Θεοφάνεια, τὴν Ὑπαπαντήν, τὴν Κυριακὴν τῆς Ὁρθοδοξίας, τὴν Κυριακὴν τῆς Σταυροπροσκυνήσεως, τὸν Εὐαγγελισμόν, τὰ Βαῖα, τὸ Πάσχα, τὴν Ἀνάληψιν, τὴν Πεντηκοστήν, τὴν Μεταμόρφωσιν τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου ⁽²⁰⁾. Ἄλλοι δὲ πάλιν φαλμικοὶ στίχοι εἶνε καθωρισμένοι διὰ τὰς καθημερινάς, ὧν τὰ ἀντίφωνα ἄρχονται μὲ τὸ Ἀγαθὸν τὸ ἐξομολογεῖσθαι τῷ Κυρίῳ, μὲ τὸ Ὁ Κύριος ἐβασίλευσε καὶ μὲ τὸ Δεῦτε ἀγαλλιασώμεθα τῷ Κυρίῳ, κατ' ἐκλογὴν λαμβανόμενα ἐκ τοῦ 91ου, 92ου καὶ 94ου φαλμοῦ. Καὶ ἕτερα εἶνε τὰ ἀντίφωνα—τὰ καὶ τυπικὰ ἐν τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς βιβλίοις καὶ προφητικὰ ὑπὸ ψευδοσωφρονίου καλούμενα—τὰ προωρισμένα διὰ τὰς Κυριακάς· εἰς τὰς ὁποίας ὡς α' μὲν ἀντίφωνον ἐπεκράτησε νὰ φάλληται ὁ 102ος φαλμός, ὁ ἀρχόμενος μὲ τὸ *Εὐλόγει ἡ ψυχὴ μου τὸν Κύριον*, ὡς β' δὲ ὁ 145ος φαλμός ὁ ἀρχόμενος μὲ τὸ *Αἶνει ἡ ψυχὴ μου τὸν Κύριον*, καὶ ὡς γ' ἀντίφωνον οἱ εὐαγγελικοὶ Μακαρισμοί, ὧν προηγεῖται τὸ *Ἐν τῇ βασιλείᾳ σου μνησθητι ἡμῶν Κύριε*, κραυγὴ τοῦ κατὰ τὴν ὑστάτην ὥραν μετανοήσαντος ληστοῦ ⁽²¹⁾.

Τὸ τελευταῖον φαίνεται πως ἰδιορρυθμότερον, διότι συμμειγνύει (τηρουμένης πάντοτε τῆς κλιμακωτῆς ἐξελίξεως) τοὺς μεσοτοὺς θείων οἰκτιρμῶν καὶ ἐλέους φθόγγους τοῦ ἐστεμμένου ποιητοῦ μὲ τὴν ὑψηλὴν ἠθικὴν τῶν Χριστιανικῶν μακαρισμῶν, ἐν οἷς ὡς εἰς φαινότατον κάτοπτρον προσκαλεῖται νὰ κατοπτρισθῇ ἢ πρὸς τὸν Νυμφῶνα παρασκευαζομένη ψυχὴ. Ἀλλ' ἐπὶ

⁽²⁰⁾ Ζήτει ταῦτα ἐν Μεγάλῳ Ὁρολογίῳ, Βενετία 1891 σ. 107—128.

⁽²¹⁾ Κατὰ τὴν τυπικὴν διάταξιν τοῦ αὐτοῦ Ὁρολογίου σ. 106.

τέλους μὴ λησμονῶμεν ὅτι ἡ τοιαύτη συνύφανσις νόμου καὶ χάρι-
τος χαρακτηρίζει τὴν ἀντιφωνικὴν ψαλμωδίαν μας, καὶ κατὰ τὰς
ἄλλας, γενικῶς εἰπεῖν, ἡμέρας, ὅπου καὶ ἐκεῖ ἕκαστον ἀντίφωνον
δὲν φάλλεται μεμονωμένον, ἀλλὰ συνοδεύεται τὸ μὲν α' μὲ τὸ
ἐφύμνιον *Ταῖς προσβείαις τῆς Θεοτόκου Σῶτερ σῶσον ἡμᾶς*,
ὥς μέ τινα ἐπωδόν, τὸ δὲ β' μὲ τὸ ἐφύμνιον *Σῶσον ἡμᾶς Υἱὲ*
Θεοῦ, εἰς τὸ τέλος τοῦ ὁποίου ἀπαντᾷ προσκεκολλημένος καὶ
ὁ ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ τῷ 528 μ. Χ. ποιηθεὶς
ὕμνος *Ὁ Μονογενὴς Υἱός*, ὁ τὸ μυστήριον τῆς Ἐνσαρκώσεως
διατόρως θεολογῶν ⁽²²⁾, σύντρια δὲ τὰ ἀντίφωνα α', β' καὶ γ',
περατοῦνται μὲ τὸ χριστιανικώτατον *Δόξα Πατρί*, δι' οὗ ὁ ἐν
Τριάδι Θεὸς ὑμνολογεῖται. Τῆς δὲ τοιαύτης συμμίξεως σπου-
δαῖον διδάγμα εἶνε τὸ ἐξῆς: ὅτι, ὅσάκις ἡμεῖς οἱ Χριστιανοὶ
διεξερχώμεθα εἴτε τοὺς ψαλμούς, εἴτε οἰονδήποτε ἄλλο βιβλίον
τῶν Παλαιῶν Γραφῶν, ὀφείλομεν «ἐν καινότητι πνεύματος καὶ
οὐ παλαιότητι γραμματος» νὰ τὸ διεξερχώμεθα, προσεξαρθάν-
τες εἰς τὸ ὕφασμα τῶν ἀρχαίων ἀποκαλύψεων τοὺς χρυσοὺς
κροσσοὺς τῆς Χριστιαν. θεωρίας καὶ συμπληροῦντες τοὺς τοπι-
κοὺς, χρονικοὺς ἢ καὶ ἠθικοὺς περιορισμοὺς τῶν πρώτων διὰ
τῶν αἰωνίων ἀληθειῶν τῆς δευτέρας. Οἱ ψαλμοὶ ὑπῆρξαν τὸ
δημιούργημα τῆς Συναγωγῆς, ἥς τοὺς πόνους, τὰς ἐλπίδας,
τοὺς πολέμους, τὰς νίκας, τὴν πάνδημον αἰχμαλωσίαν καὶ τὴν
ἐθνικὴν ἀποκατάστασιν τὸ Πνεῦμα «τὸ ἅγιον ἐδανείσθη ἵνα
ὑπ' αὐτὰ διαγράψῃ τὰς σχέσεις τῆς ψυχῆς πρὸς τὴν αἰωνίαν
τῆς Ἀρχῆς. Ὁ Χριστιανὸς ἄρα ἅς ἀναζητῇ παρηγορίαν εἰς
τὸ γράμμα καὶ τὸ κέλυφος αὐτῶν, ναί· ἀλλὰ πολλῶ μᾶλλον ἅς
ἀνερευνᾷ τὰ ἐν αὐτοῖς βάθη καὶ χριστιανοπρεπῶς ἅς ἐρμηνεύῃ
τὰ «ἄνθρωπος ὥσει χόρτος αἱ ἡμέραι αὐτοῦ», τὰ «Κύριος ἐν
τῷ οὐρανῷ ἡτοίμασε τὸν θρόνον αὐτοῦ» καὶ τὰ παραπλήσια.

(22) *Θεοφάνους Χρονογραφία*, Migne 103, 477 *Ψευδοσωφρόνιος* κεφ. ια', Migne 87, 3993. Τὴν ὁφειτέραν καταγωγὴν τοῦ ὕμνου μαρτυροῦν καὶ τὰ ἐν αὐτῷ «*θεο-τόκος*», «*ἀειπάρθενος*» καὶ «*ἄτρεπτος*». Ταῦτα ἀδύνατον νὰ ἀνήκουν εἰς τὴν γραφίδα τοῦ ἀποστ. Ἰακώβου, ὡς ὑποστηρίζει ὁ Φ. Παπαδόπουλος ἐν λειτουργικῇ του σ. 114. Ἀνήκουν εἰς τὸν Ἰουστινιανόν.

Καλῶς ὁ Βούλγαρις ἔγραψεν: «Ὅλα, τόσον ἀντίφωνα, ὅσον καὶ τυπικὰ ἐλήφθησαν ἀπὸ τὴν Παλαιὰν ἀγ. Γραφήν· ἀλλ' οἱ μεταγενέστεροι ἀνέμιξαν εἰς αὐτὰ τοὺς μακαρισμοὺς μὲ τινα τροπάρια, ψαλμικὰ μὲν προλέγοντες, συνάπτοντες δὲ καὶ ἐκ τῆς χάριτος τοὺς ὕμνους· καὶ διὰ μὲν τῶν ψαλμικῶν προκηρυχθεῖσαν τὴν τοῦ Θεοῦ σάρκωσιν, διὰ δὲ τῶν ἐφυμνίων αὐτὴν παριστῶσι τὴν χάριν τετελεσμένην» (23).

ΚΕΦ. ΜΓ'.

ΘΕΙΟΙ ΛΟΓΟΙ ΚΑΙ ΑΤΕΛΕΣΤΩΝ ΕΞΟΔΟΣ

Μετὰ τὰς ἱκετηρίους τῆς ἡμετέρας ἀθλιότητος συναπτάς, αἱ πρῶται ἀμυδραὶ ἐκλάμψεις τῶν παλαιῶν τοῦ νόμου ἀποκαλύψεων. Καὶ μετὰ τὰ ἀντιφωνα ἢ τυπικὰ ἢ προφητικὰ τοῦ νόμου, ἢ πλήρης τοῦ θεοῦ ἱστορικὴ ἐμφάνις ἐν ταῖς δέλτοις τῆς Καινῆς. Ἦδη τὰ συντετμημένα καὶ συνεσκιασμένα ἐν τῇ νοερᾷ τῶν ψαλμῶν ἱερολογίᾳ, (ἵνα κατὰ Διονύσιον εἴπωμεν) διὰ πλειόνων καὶ σαφεστέρων εἰκόνων καὶ ἀναρρήσεων εὐρύνονται ταῖς ἱερωτάταις τῶν ἀγιογράφων Βίβλων ἀναγνώσεσιν, ἐν αἷς ὁ βλέπων ἱερῶς βλέπει τὴν ἐνοειδῆ καὶ μίαν σύμπνοιαν νόμου καὶ χάριτος ὑπὸ ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ Πνεύματος κεκινημένην. Καὶ φυσικώτατα ἄρα προσμένεται μετὰ τὴν ἀρχαιοτέραν Ἰουδαϊκὴν παράδοσιν ἢ ἀκρόασιν τῆς Καινῆς, ἵνα διὰ τῆς τοιαύτης ἐνθέου καὶ ἱεραρχικῆς τάξεως ἐξαρθῇ ἐκείνη κυρίως ἡ θεολογικὴ ἰδέα: ὅτι ἡ μὲν πρώτη τὰς μελλούσας Ἰησοῦ θεουργίας προκατήγγειλεν, ἡ δὲ δευτέρα ἐξετέλεσε· καὶ ἐκείνη μὲν ἐν εἰκόσι τὴν ἀλήθειαν διέγραψεν, αὕτη δὲ παροῦσαν ὑπέδειξε· τῶν γὰρ ἐκείνης προαναρρήσεων ἡ κατὰ ταύτην τελεσιουργία τὴν ἀλήθειαν ἐπιστώσατο· καὶ ἔστι τῆς θεολογίας συγκεφαλαίωσις ἡ θεουργία (1).

(23) Ν. Βουλγάρεως, Κατήχησις, ΚΠολις 1861 σ. 105.

(1) Ψευδαρεοπαγίτ. Ἐκκλ. Ἱεραρχ. Γ', 3. Migne 3, 432.

Τὴν ἀκρόασιν τῶν τῆς Καινῆς παραγγελιῶν προευντρέπίζει ἡ μικρὰ εἴσοδος ⁽¹⁾. Ἐπισήμως τὸ ἱερὸν Βιβλίον ἐξάγεται ἀπὸ τοῦ ἱ. βήματος, προηγούμενων λαμπάδων καὶ ἐπομένου τοῦ ἱερουργοῦντος, μυστικῶς τῷ Θεῷ εὐχομένου, ὅπως μετὰ ἀγίων ἀγγέλων ἀξιωθῇ νὰ συνεισέλθῃ εἰς τὸ θυσιαστήριον Αὐτοῦ, ὑψηλὰ δὲ ὑπὸ τοῦ κρατοῦντος αὐτὸ διακόνου ἀνυψούμενον ἐπιδεικνύεται ἀπὸ τοῦ μέσου τοῦ ναοῦ εἰς τοὺς πιστοὺς ἐνῷ τὸ προτρεπτικὸν καὶ παραινετικὸν *Σοφία! Ὁρθοί! ἐπιβλητικῶς ἀντηχεῖ. Σοφία!* διότι τὴν ὑψίστην σοφίαν τὸ ἱερὸν τοῦτο τεῦχος περιέχει. *Σοφία!* διότι ἐν αὐτῷ οἱ θησαυροὶ τῆς θ. σοφίας καὶ γνώσεως οἱ ἀπόκρυφοι. *Σοφία!* διότι ὅχι ἀνθρώπου λόγια εἶνε τὰ περιεχόμενα, ἀλλὰ τῆς τῷ Πατρὶ συναϊδίου Σοφίας τοῦ Υἱοῦ καὶ Λόγου. Ἐπόμενον δὲ ὅτι πρὸς σοφίαν τοιαύτην μετὰ σοφίας καὶ συνέσεως καὶ ἡμεῖς ὀφείλομεν ν' ἀνταπαντήσωμεν, ὀρθὴν ἔχοντες τὴν φρένα, ὀρθὴν τὴν καρδίαν, τὰ ἄνω διώκοντες. Ἡ μικρὰ εἴσοδος χρονολογεῖται ἀπὸ πολιωτάτων χρόνων· διότι ἀνέκαθεν τὸ Εὐαγγέλιον ἐφυλάττετο ἐν τῷ παστοφορίῳ καὶ σκευοφυλακίῳ τοῦ ἀγ. βήματος, εἰς μυστικοὺς μάλιστα μυχοὺς κατὰ τοὺς δυσχειμέρους χρόνους, ἵνα διαλάβῃ τὰ βλέμματα τῶν διωκτῶν τοῦ πλησιαζούσης δὲ τῆς ὥρας πρὸς ἀνάγνωσίν του, ἐξεφέρετο ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ναοῦ μετ' εὐλαθείας καὶ πολλῶν ἐνδείξεων τιμῆς, ἵνα κατὰ τὴν πρέπουσαν στιγμὴν ἀναγνωσθῇ ⁽²⁾. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ μετ' ἀνακουφίσεως οἱ Χριστιανοὶ ἐκάστοτε τὸ ἐδεξιούντο, μέχρι σήμερον δὲ ἐκσιπῶσιν εἰς τὸ Δεῦτε προσκυνήσωμεν καὶ προσπέσωμεν Χριστῷ, χαιρετίζοντες τὴν ἐν μέσῳ αὐτῶν ἐμφάνισιν τοῦ Εὐαγγελίου ὡς ἐμφάνισιν αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ ἀποκαλυφθέντος εἰς τὸν κόσμον.

(2) Ἐν τῇ λειτουργικῇ γλώσσῃ ἀπαντᾷ α') εἴσοδος ἐνάρεως, ἡ τοῦ ἱερέως εἰς τὸ ἱερατεῖον διὰ τῶν πλαγίων θυρῶν πρὸ τῆς ἱερουργίας β') εἴσοδος συνάξεως, ἡ τοῦ λαοῦ μετὰ ἡ ἄνευ τοῦ ἀρχιερέως εἰς τὸν ναὸν ἀπὸ τῶν τοῦ νάρθηκος μεγάλων πυλῶν γ') εἴσοδος μικρά, ἡ ὡς ἄνω καὶ δ') εἴσοδος μεγάλη, ἡ μετὰ τῶν τιμίων δώρων, περὶ ἧς παρακατιόντες θὰ εἴπωμεν τὰ δέοντα

(3) Ἐπιστολαὶ περὶ τῶν ἱερῶν Ἀκολουθιῶν μεταφρ. ἐκ τοῦ ρωσικοῦ ὑπὸ Θ. Βαλιάνου, Ἀθῆναι 1851, σ. 5.—Π. Ρομπότου, Λειτουργικῇ, Ἀθῆναι 1869, σ. 232.—Φ. Παπαδοπούλου, Λειτουργικῇ, Ἀθῆναι 1894, σ. 116.

Τὰ μεταξὺ τῆς μικρᾶς εἰσόδου καὶ τῆς τῶν θεῶν Λογίων ἀναγνώσεως ἐμφιλοχωροῦντα τροπάρια σκοπὸν προτίθενται τὸν χρωματισμὸν τῆς ἡμέρας ἀναλόγως τῶν ἀναπολουμένων ἱστορικῶν γεγονότων καὶ τὴν ὑπόδειξιν τῶν ἐμπράκτων καρπῶν, δι' ὧν ἐστέφθη ἡ εὐαγγελικὴ σπορά. Ἐπέχουν ἄρα τοιαύτην σχέσιν πρὸς τὸ μέρος τοῦτο τῆς λειτουργίας, οἷαν πρὸς τὸ αἷτιον ἐπέχουν τὰ ἀποτελέσματα καὶ πρὸς τὸ κινεῖν τὰ κινούμενα. Καὶ τίς τῶν παρισταμένων δὲν θὰ δοξολογήσῃ ἐνδομύχως τὸν Θεόν, ἀναλογιζόμενος ὅτι ἡ μικρὰ αὕτη συγγραφή, ἣν μετ' ὀλίγον θὰ ἀναγνώσῃ εἰς ἐπήκοον ὄλων μας ἡ Ἐκκλησία, δὲν ὑπῆρξε στεῖρα καὶ ἄγονος ὡς τόσα καὶ τόσα πολύτομα συγγράμματα τῶν κατὰ κόσμον σοφῶν, ἀλλ' ἐπλήρωσε μὲν ποτε τὸν κόσμον διὰ τῶν ἁγίων τῆς, μέχρι δὲ σήμερον δὲν παύει γεννῶσα καὶ τιθνοκομοῦσα μεγαλοκάρδους υἱοὺς τοῦ καθήκοντος καὶ τῆς ἀρετῆς, εἰς οὓς ἐγκώμια καὶ τροπάρια ἀρμόζουσιν; Ἀλλά: *Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν ὅτι ἅγιος εἰ ὁ Θεὸς ἡμῶν καὶ Σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν.* Ἐγκωμιάζοντες διὰ τῶν τεταγμένων τροπαρίων καὶ ἀπολυτικίων τὰ γνήσια γεννήματα τοῦ Πνεύματος, ἅς μὴ λησμονήσωμεν ὅτι ἅγιος ἐν τῇ ἀπολύτῳ τῆς λέξεως σημασία εἰς ὑπάρχει καὶ μόνος, ὁ ἐν Τριάδι ὑμνολογούμενος Θεός· ὅσοι δὲ ἐπὶ ὑπερτέρα ἠθικῇ διεκρίθησαν ἐκ τῶν ἀνθρώπων, διὰ τῆς Ἐκείνου χάριτος τὴν σχετικὴν τῶν ἁγιότητα κατώρθωσαν. Ὁ λαὸς τὸ Ἀμὴν ἀναβοήσας (διότι τί ἀληθέστερον τῆς ἄνωθι ἀληθείας;) ἄρχεται ψάλλων τὸν Τρισάγιον ὕμνον. Ναί· ὁ λαός. Καὶ ἅς ἐπικυρώσῃ τὸν λόγον μου ὁ Καβάσιλας γράφας: «Καὶ τοῦτο [τὸ «ἅγιος εἰ ὁ Θεὸς ἡμῶν» ὁ ἱερεὺς] ἐκδοήσας καὶ δοξολογίαν προσθεῖς, τῆς ὑμνήσεως τοῦ τρισαγίου πρὸς τὸν ἱερὸν λαὸν σύνθημα τοῦτο ποιεῖται· καὶ αὐτοί, τῇ δοξολογίᾳ τὸ Ἀμὴν κατὰ τὸ εἰωθὸς ἐπειπόντες, τοῦ ὕμνου ἀπάρχονται» (4).

Ὁ τρισάγιος εἶνε ἡ μυκίλλη ἐκείνη τριμερὲς προσευχή,

(4) Ν. Καβάσιλας, Ἑρμην. λειτ. κερ. 21. Migne 150, 413.

ἦν πρώτην πασῶν ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων οἱ πάντες ἐδιδάχθημεν· εἶνε ὅ,τι μετὰ τὴν Κυριακὴν προσευχὴν ὑπάρχει κοινότερον καὶ προσφιλέστερον· εἶνε ἡ πρὸς τὸν ἰσχυρὸν καὶ ζῶντα Θεὸν ὀδυνωμένη κραυγὴ τῆς ἀσθενοῦς ψυχῆς, τῆς τὸν Θεὸν διψώσης· εἶνε ἡ ὑμνολογία, ἡ ἐκ τοῦ μα' φαλμοῦ καὶ τῆς τῶν Σεραφεὶμ φρικτῆς ὁμολογίας συγκειμένη, κατὰ τὸν μοναχὸν Ἰόβιον^(*). Ἅγιος ὁ Θεός, ἅγιος ἰσχυρός, ἅγιος ἀθάνατος, ἐλέησον ἡμᾶς. Τρία «ἅγιος» πρὸς τὸν ὄντως Ἅγιον, τὸν ἐν τρισὶ ταῖς ὑποστάσεσιν· ἐν «ἐλέησον ἡμᾶς» πρὸς τὴν μίαν ἀδιαίρετον οὐσίαν, ἐξ ἧς ἡ ἐλεεινὴ ἡμῶν ἡθικὴ πτωχεία ἐξαρτᾶται. Καθὼς καὶ ὁ Θεολόγος ἐδήλωσεν: «οὕτω μὲν οὖν τὰ ἅγια τῶν ἁγίων, ἀ καὶ τοῖς Σεραφεὶμ συγκαλύπτεται καὶ δοξάζεται τρισὶν ἁγιασμοῖς, εἰς μίαν συνιοῦσι κυριότητα καὶ Θεότητα» ('). Μετ' αὐτοῦ δὲ ἐπιλέγεται ἀχώριστος καὶ ἡ μικρὰ καλουμένη δοξολογία, περὶ ἧς ὁ Μ. Ἀθανάσιος καὶ ἰδίᾳ ὁ Μ. Βασίλειος ἔγραψαν καὶ ἦν, διαφοροτρόπως πρὶν ἀπαντῶσαν, οἷον «Δόξα Πατρὶ δι' Υἱοῦ ἐν ἁγ. Πνεύματι», ἢ «Δόξα Πατρὶ ἐν Υἱῷ καὶ ἁγ. Πνεύματι», πρῶτος ὁ Ἀντιοχείας Φλαβιανός, πλῆθος μοναχῶν συναγεύρας, Δόξα Πατρὶ καὶ Υἱῷ καὶ ἁγίῳ Πνεύματι καθώρισε νὰ ἀναμέλπηται, ὅπως πρόρριζον ἀποσπάσῃ πᾶσαν ἀφορμὴν κακοδοξίας ('). Ὁ Τρισάγιος ὕμνος ὑπῆρξε, λέγει ἡ παράδοσις, ἔμπνευσις ἐνὸς παιδίου τοῦ λαοῦ, ὅπερ, κατὰ τινὰ θεήλατον σειομοῦ ἀπειλὴν λιτανεύοντος τοῦ λαοῦ τῆς ΚΠόλεως, ὑπὸ οὐρανόθεν ἀγγέλου φωτισθέν, μετέδωκε τὸν ὕμνον εἰς τὸν ἁγ. Πρόκλον, τὸν τότε ἀρχιεπίσκοπον τῆς βασιλευούσης, ἐξ οὗ ἔκτοτε παρέλαβον αὐτὸν πᾶσαι αἱ κατὰ τόπους Ἐκκλησίαι. Ἡ βασι-

(*) Παρὰ Φωτίῳ Μυριόβιβλον ἢ Βιβλιοθήκῃ, Rothomagi 16b3, σ. 609. Σημειοῖ δὲ καὶ ὁ ψευδόσωφρόνιος ἐν κεφ. 14: «τοῦτου μέντοι τοῦ τρισαγίου ὕμνου διὰ βραχέων τὰς ρήσεις ὁ Δαβὶδ προανακέκραγεν· ἐδίψησε, λέγων, ἡ ψυχὴ μου πρὸς τὸν Θεὸν τὸν ἰσχυρὸν, τὸν ζῶντα». Migne 87, 3996.

(') Γρηγόρ. Ναζιανζην. Εἰς τὰ Θεοφάνεια, εἰτ' οὖν γενέθλια τοῦ Σωτῆρος, λόγ. 38ος § 8. Migne 36, 320.

(') Ἀθανάσιος, Περὶ παρθενίας (ἀμφ.) § 14. Migne 23, 268.—Μ. Βασίλειος περὶ ἁγ. Πνεύματος κεφ. 7, 25 καὶ 29. Migne 32, 96, 176 καὶ 201. Τὰ δὲ περὶ Φλαβιανοῦ διηγείται ὁ Φιλοστόργιος Γ', 13. Migne 65, 501.

λισσα Πουλχερία καὶ Θεοδόσιος ὁ ἀδελφὸς αὐτῆς, ἐθέσπισαν ἵνα ψάλληται ὁ τρισάγιος κατὰ πᾶσαν τὴν οἰκουμένην, ὡς ἀπὸ τοῦ ἀγγέλου εἰς τὸ παιδίον καὶ ἀπὸ τοῦ παιδίου εἰς τὸν ἄγ. Πρόκλον παρεδόθη. Οὕτω δὲ ἔψαλλον αὐτὸν καὶ οἱ πατέρες τῆς ἐν Χαλκηδόνι μεγάλης καὶ Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ὡς ἐν τοῖς πρακτικοῖς αὐτῆς φέρεται. Ὁ ματαιόφρων Πέτρος ὁ Κναφεὺς ἐπεζήτησε νὰ νοθεύσῃ τὸν τρισάγιον διὰ τῆς ἐν αὐτῷ μονοφυσιτικῆς παρεισαγωγῆς «ὁ σταυρωθεὶς δι' ἡμᾶς», ἀλλ' ἡ Ὁρθοδοξία, δόξα τῷ Θεῷ, δὲν ἔπαυσε μέχρι σήμερον νὰ τονίζῃ τὸν τρισάγιον τῆς ἀναλλοίωτον ⁽³⁾.

Ἄλλ' ἐνταῦθα τοῦ λόγου γενόμενοι, ἄς παραθέσωμεν ἀντὶ σχολίου «εὐχὴν τοῦ τρισαγίου» μυστικῶς ὑπὸ τοῦ ἱερέως ἐν τῷ ἱερατεῖῳ λεγομένην, ἐν ᾧ χρόνῳ ἔξωθεν τὸ Χριστεπώνυμον πλήρωμα αὐτὸν τὸν τρισάγιον ἀναβοᾷ. Τὸν μεταφέρομεν ἀπὸ τὸ χειρόγραφον Βαρβερινὸν Εὐχολόγιον τοῦ 8ου αἰῶνος, τὸ ἀρχαιότερον τῶν λειτουργικῶν ἀπογράφων, ὅπου φέρεται ὡς ἔργον τοῦ Χρυσοστόμου, ἐνῶ τοῦναντίον ἡ συνήθης τοῦ Τρισαγίου εὐχὴ «ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ ἐν ἁγίοις ἀναπαυόμενος» ἐμπεριέχεται αὐτόθι εἰς τὴν λειτουργίαν τοῦ Μ. Βασιλείου.

Ἄγιε ἁγίων, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ μόνος ἅγιος καὶ ἐν ἁγίοις ἀναπαυόμενος, ἅγιος ὑπάρχεις ὁ τὴν ἀνυπέρβλητον δόξαν ἐν αὐτῷ κεκτημένος· ἅγιος ὁ Θεός, ὁ λόγῳ τὰ πάντα συστησάμενος· ἅγιος ὁ Θεός, ὃν τὰ τετράμορφα ζῷα ἀκαταπαύστῳ φωνῇ δοξάζουσιν· ἅγιος ὁ Θεός, ὁ ὑπὸ πλήθους ἁγίων ἀγγέλων καὶ ἀρχαγγέλων, ἀορασίᾳ τρεμόντων, προσκυνούμενος καὶ δοξολογούμενος· ἅγιος ὁ Θεός, ὁ τοῖς πολυόμμασι Χερουδεῖμ τῇ ἀσιγήτῳ φωνῇ τῷ ἀκοιμήτῳ ὅμματι ἐπιβλέπων καὶ ἐπικλίνων τὸ οὖς Σου· ἅγιος ὁ Θεός, ὁ τοῖς ἑξαπτερύοις Σεραφεῖμ ἐποχούμενος, κροτούντων τὰς ἐαυτῶν πτέρυγας καὶ τὸν ἐπινίκιον ὕμνον ὑμνούντων τὸ Ἄγιος,

(3) Περὶ τοῦ τρισαγίου, παρκετὸς τοῦ παρὰ Φωτίῳ Ἰοβίου τοῦ μοναχοῦ, ἔγραψαν καὶ οἱ ἐξῆς: Δαμασκηνός, Ἐκδ. Ὁρθοδ. πίστ. Γ', 10. Migne 94, 1017. — Θεοφάνης, Χρονογραφία, Migne 108, 245—8 καὶ 361. — Εὐάγριος, Ἐκκλ. Ἱστορ. Γ', 44. Migne 86, 2697. — Θεόδωρος ὁ Ἀναγνώστης, Ἐκκλ. Ἱστορ. Β', 26. Migne 86, 197. — Θεόδ. ὁ Βαλσαμών εἰς καν 81ον Πενθέκτης, Migne 137, 785—8. — Ν. Καβάσιλας, ἔρμην. λειτουργ. κεφ. 20, Migne 150, 412. κλπ.

Ἁγιος, Ἁγιος Κύριος Σαβαώθ, ὁ προσδεχόμενος· ἅγιος γὰρ εἰ ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὃν ἄρχαι καὶ ἐξουσίαι καὶ κυριότητες ἐν οὐρανῷ προσκυνοῦσιν, καὶ ἐπὶ γῆς ἄνθρωποι ἀνυμνοῦσι καὶ σέβουσιν· αὐτὸς, φιλόανθρωπε, πρόσδεξαι καὶ ἐκ στόματος ἡμῶν τῶν ἁμαρτωλῶν τὸν τρισάγιον ὕμνον προσφερόμενον παρ' ἡμῶν καὶ παρὰ παντὸς τοῦ λαοῦ Σου καὶ κατὰπεμψον ἡμῖν πλοῦς· αὐτὰ ἐλέη καὶ τοὺς οἰκτιρμούς Σου, πρεσβεΐαις τῆς ἁγ. Θεοτόκου καὶ πάντων τῶν ἁγίων, τῶν ἀπ' αἰῶνός Σοι εὐαρεστησάντων ⁽⁹⁾.

Ἄλλ' ὁ καιρὸς ἐπέστη νὰ ἀκουσθοῦν τὰ θεῖα τῆς Καινῆς Δόγια. «Μέσος ὁ ἀναγνώστης ἐφ' ὑψηλοῦ τινος ἐστώς», ἀναγινώσκει εἰς ἐπήκοον πάντων τὸ Πραξαποστολικὸν ἀνάγνωσμα τῆς ἡμέρας. Μεθ' ὃ ἀκολουθεῖ ἡ ἀνάγνωσις αὐτοῦ τοῦ ἀχράντου Εὐαγγελίου. Καὶ ἀνέρχεται τότε (κατὰ τὸν ψευδωνυμούμενον Σωφρόνιον) ὁ ἱερεὺς ἢ ὁ διάκονος μετὰ τῆς θείας κελύσεως τὸν ἄμβωνα ὡς ἄγγελος οὐρανόθεν ἀποσταλεῖς, καὶ ἐκπληροῦται ἡ προφητεία Ἡσαΐου «ἐπ' ὄρους πεδινοῦ ἄρατε σημεῖον»· καὶ ἡ ἔκτασις τῶν χειρῶν τοῦ πλήθους, ὡς συνηθίζετο τότε, δεικνύει τὴν εὐχαριστίαν τοῦ πληρώματος ὡς ἀξιωθέντος τοιούτων θαυμάτων· καὶ ὁ ἱερεὺς ἀναπτύσσει τὴν κέλευσιν μετὰ φρίκης, ἐκδιπλῶν πρὸ τῶν Χριστιανῶν τὸν τόμον, ἐν ᾧ τὰ βασιλικὰ διατάγματα περιέχονται· καὶ ἀναγγέλλει τὴν κέλευσιν τῷ λαῷ μετὰ σιγῆς ἱσταμένῳ· καὶ μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν, πτύξας τὴν Βίβλον ὁ ἀναγνὼς κατέρχεται, διδούς πᾶσιν ὡς υἱοῖς ἀσπάζεσθαι αὐτήν ⁽¹⁰⁾. Ὡραία καὶ συγκινητικὴ συνήθεια ὁ ἀσπασμὸς τοῦ Εὐαγγελίου! περὶ ἧς καὶ ὁ Δαμασκηνὸς εἶπε: «Τὸ Εὐαγγέλιον....προσκυνούμεν καὶ περυπτυσσόμεθα καὶ καταφι-

⁽⁹⁾ Brightman σ. 313—14.

⁽¹⁰⁾ Ψευδοσωφρόν. κεφ. 18. Migne 87, 3997. Καὶ ἐν Ἀποστολ. Διαταγαῖς Β', 57 φέρεται: «καὶ μετὰ ταῦτα διάκονος ἢ πρεσβύτερος ἀναγινώσκτω τὸ Εὐαγγέλιον». Ὁ δὲ Σωζόμενος Ζ', 19 γράφει: «Ταύτην τὴν ἱερὰν Βίβλον ἀναγινώσκει ἐνθάδε [ἐν Ἀλεξανδρείᾳ δηλ.], μόνος ὁ ἀρχιδιάκονος· παρὰ δὲ ἄλλοις διάκονοι· ἐν πολλαῖς δὲ ἐκκλησίαις οἱ ἱερεῖς μόνοι· ἐν δὲ ἐπισήμοις ἡμέραις ἐπίσκοποι, ὡς ἐν ΚΠόλει κατὰ τὴν πρώτην ἡμέραν τῆς ἀναστασίμου ἑορτῆς». —Βλέπε δὲ ὅτι κατὰ τὸν ψευδοσωφρόνιον καὶ ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ ἄμβωνος ἀναγινώσκει τὸ Εὐαγγέλιον ὁ ἱερεὺς.

λοῦμεν καὶ ὀφθαλμοῖς καὶ χεῖλεσι καὶ καρδίᾳ ἀσπαζόμεθα» (11). Ὡραία καὶ συγκινητικὴ συνήθεια, ἣν μετεθέσαμεν οἱ νεώτεροι εἰς τὸ ἑωθινὸν Εὐαγγέλιον πρὸς οἰκονομίαν χρόνου. Καίτοι δὲ πᾶσα Γραφὴ θεόπνευστος καὶ ὠφέλιμος πρὸς διδασκαλίαν, ἐν δ' ὀργανικὸν σύνολον ἀποτελοῦν ὅλα τὰ βιβλία τῆς Καινῆς, ἐν τούτοις προηγεῖται τὸ ἀποστολικὸν καὶ ἔπεται τὸ εὐαγγελικὸν ἀνάγνωσμα διὰ τὴν κλιμακωτὴν, ὡς προεσημειώσαμεν, ἀνέλιξιν τῆς θ. ἱερουργίας. «Τί οὖν μὴ πρῶτον τὸ Εὐαγγέλιον»; ἐρωτᾷ ὁ Καβάσιλας. «Ὅτι τελειότερας ἐστὶ φανερώσεως σημαίνειν τὰ δι' αὐτοῦ τοῦ Κυρίου ἢ διὰ τῶν ἀποστόλων λεγόμενα» (12). Αἱ πραξαποστολικαὶ περικοπαὶ εἶνε αἱ περὶ τὸν Ἰησοῦν· τὸ Εὐαγγέλιον εἶνε ὁ Ἰησοῦς. Τὰ πρῶτα εἶνε τὰ ρήματα τῶν ὑπηρετῶν τοῦ Λόγου· τὰ δεύτερα εἶνε αὐτοῦ τοῦ Λόγου λόγοι καὶ πράξεις.

Ἐντεῦθεν καὶ αἱ τιμητικαὶ ἐνδείξεις, δι' ὧν τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Εὐαγγελίου περιβάλλομεν. Καίομεν πρὸ τῆς ἀκροάσεώς του θυμίαμα «τῷ πεπληρωμένῳ πάσης εὐωδίας καὶ εὐφροσύνης», ὡς ἀπὸ τῶν παλαιτάτων χρόνων τοῦ Χριστιανισμοῦ συνέβαινε· καὶ μάρτυς ἡ Σιλβία γράφασα ἐν τῷ Ὀδοιπορικῷ τῆς (385—8) ὅτι θυμιάματα φέρονται ἐντὸς τοῦ σπηλαίου τῆς Ἀναστάσεως, οὕτως ὥστε ἅπανα ἡ βασιλικὴ τῆς Ἀναστάσεως πληροῦται εὐωδίας, ὅταν ὁ ἐπίσκοπος ἐντὸς τῶν κιγκλίδων τοῦ ἱερατείου λαμβάνει τὸ Εὐαγγέλιον καὶ ἀναγινώσκει (13). Προεξαποστέλλομεν πρὸ αὐτοῦ λαμπάδας εἰς ἐνδείξιν χαρᾶς καὶ εὐφροσύνης, *ad signum laetitiae demonstrandum*, καθὼς ἀπὸ τοῦ 406 περὶ τῶν ἐν Βηθλεὲμ ἱερουργιῶν ἐσημείου ὁ Ἱερώνυμος (14). Ὑποδεχόμεθα τὴν ἐμφάνισίν του μὲ τὸ τριπλοῦν Ἀλληλοῦϊα, τὸ ἱερὸν τῆς τῶν θεολήπτων προφητῶν ἐπιπνοίας μελῶδημα, ὅπερ, ὡς φαοὶν οἱ τὰ Ἑβραίων εἰδόμε-

(11) Ἰω. Δαμασκηνοῦ Λόγ. Β', Περὶ εἰκόνων § 10. Migne 94, 1293.

(12) Ν. Καβάσιλα Ἐνθ' ἀν. κεφ. 22. Migne 150, 416.

(13) Ὀδοιπορικὸν Σιλβίας § 24. ἐν Ν. Σιών Ἱεροσολύμων τόμ. Ζ' σ 225.

(14) Hieronym., Contra Vigilant. c. 7. Migne P. L. 23, 361.

τες, τὸ αἶνος Θεοῦ, ἢ τὸ αἰνεῖτε τὸν Θεὸν δηλοῖ ⁽¹⁵⁾, καὶ τὸ ὅποιον ὁ συγγραφεὺς τῆς Ἀποκαλύψεως ὡς φωνὴν μεγάλην ὄχλου πολλοῦ ἤκουσεν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ τρεῖς ἐπαναλαμβανομένην ⁽¹⁶⁾. Ἰστάμεθα σιωπηλοὶ καὶ ὄρθιοι εἰς τὴν ἐμφάνισίν του, ὡς ἀρμόζει εἰς δούλους ὑποδεχομένους τὸν δεσπότην· γέγραπται γάρ· «σιῶπα καὶ ἤκουε Ἰσραὴλ» ⁽¹⁷⁾. Ἐντεῦθεν τὰ παρακελευσματικά τοῦ ἱερέως *Σοφία!* καὶ *Ὁρθοί!* καὶ *Πρόσχωμεν!* τὰ τὴν συγκέντρωσιν τοῦ νοῦ καὶ τὴν εὐλαβῆ ψυχικὴν στάσιν συνιστῶντα. Ἀρχόμεθα καὶ περατοῦμεν τὴν ἀκρόασιν τοῦ μὲ τοὺς ψυχικοὺς ὀφθαλμοὺς πρὸς τὸ Βιβλίον τῶν βιβλίων προσηλωμένους καὶ μὲ τὸ στόμα εὐγνωμόνως ψαλλίζον *Δόξα Σοι, Κύριε, δόξα Σοι!* Παλαιὸς τις συγγραφεὺς παρωμοίασε τὸν τὸ Εὐαγγέλιον διακονοῦντα πρὸς τὸν ἐν τῷ ἵπποδρόμῳ τοῦ καιροῦ ἐκείνου «μαμπάριον» ἥτοι σημαιοφόρον, πρὸς ὃν οἱ ὀφθαλμοὶ πάντων ἀμετακινήτως ἤτένιζον, πότε θὰ ἄρῃ τὴν ὑσπληγγα ἢ «μάππαν», διὰ νὰ ἐξορμήσουν οἱ ἀμιλλητήριοι ἵπποι καὶ ἐκχυθοῦν οἱ θεώμενοι εἰς ἐπευφημίας καὶ ἀλαλαγμούς. Οὕτω, λέγει, «καὶ οἱ ἐπὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν Θεωρίαν εἰς τὸ αὐτὸ ἀθροιζόμενοι, τοῦ διακόνου μέλλοντος ἀνοίγειν τὸ τοῦ Εὐαγγελίου τετραθύρον, πάντες αὐτῷ ἀτενίζομεν ἡσυχίαν παρέχοντες· καὶ ἡνίκα τοῦ δρόμου τῆς ἀναγνώσεως ἄρξηται, εὐθέως διανιστάμεθα ἡμεῖς ἐπιφωνοῦντες· *Δόξα Σοι, Κύριε, Δόξα Σοι!*» ⁽¹⁸⁾

Ἀναπόσπαστον ἀπὸ τὴν ἀκρόασιν τοῦ ἀποστολικοῦ καὶ

⁽¹⁵⁾ *Ψευδαποκαλ.* Ἐκκλ. Ἰσαρχ. Δ', 12. Καὶ ὁ *Ψευδοϊουστίνος*, Ἀποκρ. πρὸς Ὁρθόδοξους § 50: «Ἑρμηνεία ἐστὶ τοῦ ἀλληλοῦϊα τό, ὑμνήσατε μετὰ μέλους τὸ ὄν».

⁽¹⁶⁾ Ἀποκάλ. ιθ', 1—5.

⁽¹⁷⁾ Ἀποστολ. Διαταγ. Β', 27. Migne 1, 729. Ἀταξία ἐθεωρήθη πάντοτε τὸ καθῆσθαι, ἀναγιγνωσκομένου τοῦ Εὐαγγελίου. Κατὰ *Φιλοστόργιον Γ'*, 5 Θωμᾶς ὁ Ἰνδικοπλευστής, ἀφικόμενος εἰς τὴν Ἰνδικήν, «πολλὰ τῶν παρ' αὐτοῖς οὐκ εὐαγῶς δρωμένων ἐπανωρθώσατο· καὶ γάρ, καθεζόμενοι, τῶν εὐαγγελικῶν ἀναγνωσμάτων ἐποιοῦντο τὴν ἀκρόασιν». Migne 65, 485.

⁽¹⁸⁾ *Ψευδοχρυσοστόμου* λόγ. εἰς τὸ ἵπποδρόμιον, ἐκδ. Βενεδ. τόμ. 8, παράρτημα, σ. 89.

εὐαγγελικοῦ ἀναγνώσματος ἦτο, εἶνε καὶ ὀφείλει νὰ εἶνε τὸ θεῖον κήρυγμα, στηριζόμενον ἐπὶ τῆς ἁγ. Βίβλου, ἐρμηνεύον αὐτὴν καὶ ἐφαρμόζον εἰς τὰς τρεχοῦσας ἀνάγκας δι' ὄργανον συνειδητοῦ. Τὸ κήρυγμα δὲν εἶνε παραρτηματικόν τι καὶ δευτερεῖον ἐν τῇ θ. λατρείᾳ, οὐδὲ δι' ἐντύπου βιβλίου φωνογραφικῶς καὶ ἐγγαστρομυθικῶς ἀντικαθίσταται. Ἀλλ' εἶνε μέρος οὐσιῶδες, ἔχον τὴν ἰδιαιτέραν του καὶ αὐτὸ χρησιμότητα καὶ συντεῖνον δι' ὅλως ἐξειδικασμένου τρόπου πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ τῆς ὅλης λειτουργικῆς ὁρχήστρας. Ἐδῶ παρουσιάζεται ὁ ὑπὲρ τῆς Θεοῦ, πρόσωπον ζῶν, λαλοῦν, ἐψυχωμένον, περικείμενον μὲν οἷαν καὶ ἡμεῖς περικείμεθα ἀσθένειαν, ἀλλὰ δυνάμει τῆς κλήσεώς του ἀνωτέρω ἡμῶν ἰστάμενον κατ' ἐκείνην τὴν ὥραν, ὅστις, ἀφοῦ προηγουμένως διεπέρασε δι' ὅλων τῶν ψυχικῶν του δυνάμεων ἐν ὥρισμένον ἁγιογραφικὸν τεμάχιον καὶ τὸ ἐχώνευσε καὶ τὸ ἡσθάνθη καὶ ἔζησε σύμφωνα μὲ αὐτό, ἔρχεται εἰτα, ὅχι ἐν νυσταγμῷ κοιμωμένου, ἢ ἐν ὑποκρίσει θεατρίνου ἢ ἐν ξηρᾷ διλεκτικῇ συζητητοῦ, ἀλλὰ μὲ τὰς ἀστραπάς καὶ βροντὰς τοῦ πάθους του, μὲ τὴν κατάνυξιν τῆς συντετριμμένης του καρδίας, μὲ τὴν προφητικὴν του ἑξαρσιν, μὲ τὴν ἐπιβολὴν τοῦ ἡθους του, νὰ ἐφαρμόσῃ τὰ σωτήρια διδάγματα εἰς τὴν παροῦσαν κοινωνικὴν κατάστασιν μας καὶ προσφέρῃ εἰς αὐτὴν τὸν «λόγον τῆς παρακλήσεως» καὶ παραμυθίας, καθὼς τὸ θ. κήρυγμα ἀπεκάλεσαν αἱ Γραφαί⁽¹⁹⁾. "Ἀλλαις λέξεσι" τὸ θ. κήρυγμα δὲν εἶνε ἀπλῇ ἐπιστημονικῇ ἐξονύχισις καὶ κριτικῇ ἔρευνα τῆς Βίβλου. Δὲν εἶνε ἀρχαιολογική, ἢ ἱστορική, ἢ μετεωρολογικὴ τῶν πραγμάτων ἐξέτασις. Δὲν εἶνε θέμα, ὅπερ οἰαδήποτε θὰ ἀνέπτυσσε σχολειακὴ ἢ πανεπιστημιακὴ ἔδρα. Ἀλλ' εἶνε τὸ ὑποκειμενικὸν καὶ ἄμεσον καὶ αὐτοπειραματισθὲν παράδειγμα ψυχῆς ἐλλαμφθείσης καὶ ἀγωνιζομένης καὶ τὸ ἐκκλησιάζμα νὰ ἐλλάμψῃ. Ἰδοὺ διατὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης τὸ κήρυγμα θὰ μένῃ ἀναντικατάστατον, ὁ δὲ περικόπτων αὐτό, περικόπτει τὴν μίαν

(19) «Ἄνδρες ἀδελφοί, εἰ ἐστὶν ἐν ἡμῖν λόγος παρακλήσεως, λέγετε». Πράξ. ιγ', 15.

πτέρυγα τοῦ χρυσαετοῦ. Ἄλλ' ἰδοὺ καὶ διατὶ κηρύγματα στρουφνά, παγετώδη, ἄκαρδα, ξένα πρὸς τὸ ἠθικὸν ποιοὺν τοῦ λαλοῦντος καὶ ξένα πρὸς τὰς ἠθικὰς καὶ ἀπολογητικὰς ἀνάγκας τοῦ ἀκροατηρίου, δὲν ἔχουν ἐν τῷ ναῷ θέσιν. Καὶ ὁμως ἡ ὑποχρέωσις τοῦ ἐλλάμπεσθαι καὶ ἐλλάμπειν βαρύνει ἐπιτακτικωτάτη ἐπὶ τῶν ἡμετέρων κληρικῶν, ἀφοῦ ἐν τῷ ἁγρῷ τοῦ Κυρίου δέον πρῶτον νὰ διέλθῃ τὸ ἄροτρον τοῦ κηρύγματος, ἵνα εἴτα καὶ αἱ πεποιεῖσθαι χλοάσουν ὑπὸ τὴν οὐράνιον θαλπωρὴν καὶ δρόσον. Ὅλη ἡ ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας εἶνε μία ἀδιάλειπτος σειρὰ ψυχικῶν κατακτήσεων συντελεσθεισῶν διὰ τοῦ μετὰ τῆς θ. χάριτος συνηδελφωμένου λόγου. Οἱ πατέρες καὶ διδάσκαλοι εἶνε ὅ,τι τίμιον ἔχει νὰ δείξῃ ὁ Χριστιανισμὸς ἐν ἧθει καὶ λόγῳ. Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος καὶ διὰ τοῦ λόγου θὰ καταστή ὁ Λόγος τῶν πάντων ἀρχή. «Δεῖ τοὺς τῶν ἐκκλησιῶν προσεστῶτας ἐν πάσαις μὲν ἡμέραις, ἐξαιρέτως δὲ ταῖς Κυριακαῖς, πάντα τὸν κλῆρον καὶ τὸν λαὸν ἐκδιδάσκειν τοὺς τῆς εὐσεβείας λόγους» καὶ ἡ Πενθέκτη Οἰκουμένη. Σύντομος διὰ τοῦ 19ου κανόνος τῆς ἐκέλευσε.

Διὰ τῆς ἀναγνώσεως καὶ ἐρμηνείας τῶν θείων Λογίων τὸ προμυστηριακὸν μέρος τῆς λειτουργίας ἤγγισεν εἰς πέρας. Τὰ πρόστοα, οὕτως εἰπεῖν, καὶ ὁ νάρθηξ αὐτῆς διεσκελίσθησαν, τὰ δὲ ἄδυστα τοῦ μυστηρίου μετ' ὀλίγον θὰ ἀνοιχθοῦν. Διὰ τοῦτο ὁ διάκονος, στὰς ἐπὶ τοῦ πρὸ τῶν ἁγ. θυρῶν σωλέα ὡς ἀπὸ ὕφους καὶ ἐπὶ τὸ γενικώτερον κατ' ἀρχὰς τονίσας τὴν ἐκτενῆ ἐκείαν αὐτοῦ, προτρέπει εἴτα εἰδικώτερον τοὺς πιστοὺς, ὅπως ὑπὲρ τῶν κατηχουμένων καὶ μήπω περὶ τὴν πίστιν ὠρίμων δεηθῶσιν, ἵνα ὁ Κύριος αὐτοὺς ἐλεήσῃ, κατηχήσῃ αὐτοὺς τὸν λόγον τῆς ἀληθείας, ἀποκαλύψῃ αὐτοῖς τὸ Εὐαγγέλιον τῆς δικαιοσύνης, ἐνώσῃ αὐτοὺς τῇ ἀγίᾳ Αὐτοῦ καθολικῇ καὶ ἀποστολικῇ Ἐκκλησίᾳ, σώσῃ, ἐλεήσῃ καὶ διαφυλάξῃ αὐτούς. Μεθ' ὃ καὶ πρὸς τοὺς κατηχουμένους ὁ διάκονος ἀποτεινόμενος (ὑπὲρ ὧν ἐδεήθη ἤδη μυστικῶς ὁ ἱερεὺς, ἀφοῦ ἐξεδίπλωσε ταῦτο χρόνως καὶ τὸ εἰλητόν, σημεῖον τῆς προσεγγίσεως τοῦ μυστηριώ-

δους μέρους) διατάσσει αὐτοὺς ἐπανειλημμένως νὰ ἀποσυρθῶσιν ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ θεάτρου καὶ καταλίπωσι τὴν τῶν ἱερωτάτων θεωρίαν εἰς μόνους τοὺς εἰς μέτρον ἡλικίας τοῦ πληρώματος τοῦ Χριστοῦ ἀφικθέντας, τοὺς τὰ αἰσθητήρια γεγυμνασμένα ἔχοντας καὶ διὰ τοῦτο ἔχι γάλακτος δεομένους, ὡς αὐτοί, ἀλλὰ στερεᾶς τροφῆς ⁽²⁰⁾. «Τοὺς ἀμυήτους εἵργομεν, λέγει ὁ Χρυσόστομος, οὐκ ἐπειδὴ ἀσθένειαν κατέγνωμεν τῶν τελουμένων, ἀλλ' ἐπειδὴ ἀτελέστερον οἱ πολλοὶ πρὸς αὐτὰ ἔτι διάκεινται» ⁽²¹⁾.

Ἡ ἀπόλυσις τῶν κατηχουμένων καί, ἐν γένει εἰπεῖν, ἀτελέστων ἀπαντᾷ κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον παρὰ πάσαις ταῖς Ἑλληνικαῖς λειτουργικαῖς δέλτοις. Ἄλλ' οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ κατέχει τόσον πλατεῖαν καὶ περίοπτον θέσιν, οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ παρελαύνει πρὸ ἡμῶν μὲ ὄλας τὰς ἀποχρώσεις τῶν ἀπὸ τοῦ ἐπισήμου ἐκκλησιαστικοῦ σώματος ἀποκεκομμένων τάξεων ἀλληλοδιαδόχως ἀποσυρομένων μετὰ τὰς καταλλήλους ὑπὲρ αὐτῶν ἰκεσίας καὶ ἐπευλογίας, ὅσον ἐν τῇ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Κλήμεντος, τῇ ὁπωσδήποτε ἀντικατοπριζούσῃ τὸ πλήρες πειθαρχικὸν σύστημα τῆς ἐπὶ τῶν διωγμῶν ἐποχῆς. Ὁ ἐπίσκοπος μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ νόμου καὶ τῶν προφητῶν, τῶν τε ἐπιστολῶν καὶ τῶν πράξεων καὶ τοῦ Εὐαγγελίου, ἐχαιρέτισε τὴν Ἐκκλησίαν διὰ τοῦ ἐν Χριστῷ χαίρεισμοῦ καὶ προσελάλησε τῷ λαῷ τοὺς λόγους τῆς παρακλήσεως. Καὶ πληρώσαντος αὐτοῦ τὸν τῆς διδασκαλίας λόγον, ἀναστάντων ἀπάντων, ὁ διάκονος ἐφ' ὕψηλοῦ ἀνελθὼν, ἐκήρυξε:

Μή τις τῶν ἀκρωμένων! Μή τις τῶν ἀπίστων!

Καί, ἡσυχίας γενομένης, εἶπεν:

Εὐξασθε οἱ ΚΑΤΗΧΟΥΜΕΝΟΙ!

Στραφεῖς δὲ εἶτα πρὸς τοὺς πιστοὺς, συνέστησεν εἰς αὐτούς, ὅπως ὑπὲρ τῶν κατηχουμένων δεηθῶσιν, προσφωνῶν ὡς ἀκολούθως:

⁽²⁰⁾ Ἰω. ις', 12—13. Α' Κορ. γ', 1—2. Ἑβρ. ε', 13—14.

⁽²¹⁾ Χρυσόστομος, Εἰς Ματθ. ὁμιλ. κγ' § 3. Migne 57, 313. Ὅρα καὶ ὅσα περὶ κατηχουμένων ἐν ιθ' κεφ. ἔγραφα.

Ὑπὲρ τῶν κατηχομένων πάντες τὸν Θεὸν παρακαλέσωμεν, ἵνα ὁ ἀγαθὸς καὶ φιλόανθρωπος εὐμενῶς εἰσακούσῃ τῶν δεήσεων αὐτῶν καὶ τῶν παρακλήσεων καί, προσδεξάμενος αὐτῶν τὴν ἱκεσίαν, ἀντιλάβηται αὐτῶν· καὶ δῶ αὐτοῖς τὰ αἰτήματα τῶν καρδιῶν αὐτῶν πρὸς τὸ συμφέρον· ἀποκαλύψῃ αὐτοῖς τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ Αὐτοῦ· φωτίσῃ αὐτοὺς καὶ συνετίσῃ· παιδεύσῃ αὐτοὺς τὴν Θεογονσίαν· διδάξῃ αὐτοὺς τὰ προστάγματα Αὐτοῦ καὶ τὰ δικαιώματα· ἐγκαταφυτεύσῃ ἐν αὐτοῖς τὸν ἀγνὸν Αὐτοῦ καὶ σωτήριον φόβον· διανοίξῃ τὰ ὦτα τῶν καρδιῶν αὐτῶν πρὸς τὸ ἐν τῇ νόμῳ Αὐτοῦ καταγίνεσθαι ἡμέρας καὶ νυκτός· βεβαιώσῃ δὲ αὐτοὺς ἐν τῇ εὐσεβείᾳ, ἐνώσῃ καὶ ἐγκαταριθμήσῃ αὐτοὺς τῇ ἀγίῳ Αὐτοῦ ποιμνίῳ, καταξιώσας αὐτοὺς τοῦ λουτροῦ τῆς παλιγγενεσίας, τοῦ ἐνδύματος τῆς ἀφθαρσίας, τῆς ὄντως ζωῆς· ρύσῃται δὲ αὐτοὺς ἀπὸ πάσης ἀσεβείας, καὶ μὴ δῶ τόπον τῇ ἁλλοτρίῳ κατ' αὐτῶν, καθαρίσῃ δὲ αὐτοὺς ἀπὸ παντὸς μολυσμοῦ σαρκὸς καὶ πνεύματος ἐνοικήσῃ τε ἐν αὐτοῖς καὶ ἐμπεριπατήσῃ διὰ τοῦ Χριστοῦ Αὐτοῦ· εὐλογήσῃ τὰς εἰσόδους αὐτῶν καὶ τὰς ἐξόδους, καὶ κατευθύνῃ αὐτοῖς τὰ προκείμενα εἰς τὸ συμφέρον. Ὅτι ἐκτενῶς ὑπὲρ αὐτῶν ἱκετεύσωμεν, ἵνα, ἀφέσεως τυχόντες τῶν πλημμελημάτων διὰ τῆς μυστήσεως, ἀξιωθῶσι τῶν ἁγίων μυστηρίων καὶ τῆς μετὰ τῶν ἁγίων διαμονῆς.

Καὶ πρὸς τοὺς κατηχομένους, τέως διατελοῦντας γονυπετεῖς, εἶπεν·

Ἐγείρεσθε οἱ κατηχούμενοι! Τὴν εἰρήνην τοῦ Θεοῦ διὰ τοῦ Χριστοῦ Αὐτοῦ αἰτήσασθε, εἰρηνικὴν τὴν ἡμέραν καὶ ἀναμάρτητον καὶ πάντα τὸν χρόνον τῆς ζωῆς ἡμῶν, χριστιανὰ ὑμῶν τὰ τέλη, ὧρων καὶ εὐμενῇ τὸν Θεόν, ἄφεσιν πλημμελημάτων. Ἐαυτοὺς τῷ μόνῳ ἀγεννήτῳ Θεῷ διὰ τοῦ Χριστοῦ Αὐτοῦ παράθεσθε. Κλίνετε καὶ εὐλογεῖσθε!

Ὁ λαὸς καὶ πρὸ πάντων τὰ ἄθῳα καὶ ἄκακα παιδιά, ὡς ρητῶς γράφεται ἐν τῇ περὶ ἧς ὁ λόγος λειτουργίᾳ, δὲν ἔπαυσαν σύμφωνα τῇ δικλονικῇ προτροπῇ λέγοντα τὸ «Κύριε ἐλέησον» ὑπὲρ τῶν κατηχομένων, οἵτινες κλίναντες ἤδη τὰς κεφαλὰς, εὐλογοῦνται ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου εὐλογίαν τοιάνδε·

Ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ ἀγέννητος καὶ ἀπρόσιτος, ὁ μόνος ἀληθινὸς Θεός· ὁ Θεὸς καὶ πατήρ τοῦ Χριστοῦ Σου, τοῦ μονογε-

νοὺς Υἱοῦ Σου· ὁ Θεὸς τοῦ Παρακλήτου καὶ τῶν ὄλων Κύριος· ὁ διὰ Χριστοῦ διδασκάλους τοὺς μαθητάς ἐπιστήσας πρὸς μάθησιν τῆς εὐσεβείας· αὐτὰς καὶ νῦν ἐπιθεῖ ἐπὶ τοὺς δούλους Σου, τοὺς κατηχομένους τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ Σου· καὶ δὸς αὐτοῖς καρδίαν καινὴν, καὶ πνεῦμα εὐθὲς ἐγκαίνισον ἐν ταῖς ἐγκάτοις αὐτῶν, πρὸς τὸ εἰδέναι καὶ ποιεῖν τὸ θέλημά Σου ἐν καρδίᾳ πλήρει καὶ ψυχῇ θελοῦσῃ· καταξίωσον αὐτοὺς τῆς ἁγίας μυστήσεως, καὶ ἔνωσον αὐτοὺς τῇ ἁγίᾳ Σου Ἐκκλησίᾳ, καὶ μετόχους ποίησον τῶν θείων μυστηρίων διὰ Χριστοῦ, τῆς ἐλπίδος ἡμῶν, τοῦ ὑπὲρ ἡμῶν ἀποθανόντος· δι' οὗ Σοι δόξα καὶ σέβας ἐν ἁγ. Πνεύματι εἰς τοὺς αἰῶνας· ἀμήν.

Εἰπόντος δὲ τοῦ διακόνου.

Προέλθετε οἱ κατηχούμενοι ἐν εἰρήνῃ!

οἱ κατηχούμενοι ἀπεσύρθησαν, διὰ τὴν ἐπακολουθήσῃ μετὰ τὴν ἔξοδόν των ἡ ὁμοιότροπος ἀπόλυσις τῶν **ΕΝΕΡΓΟΥΜΕΝΩΝ**, μετ' αὐτοὺς δὲ τῶν **ΦΩΤΙΖΟΜΕΝΩΝ** καὶ ἀκολουθῶν τῶν **ΜΕΤΑΝΟΟΥΝΤΩΝ** μετὰ τὰς ἀναλόγους διακονικὰς προσφωνήσεις δι' ἐκάστην τάξιν καὶ τὰς ἀναλόγους ἐπισκοπικὰς «εὐλογίας» καθ' ὅμοιον μὲ τὸ τῶν κατηχομένων τυπικόν⁽²²⁾. Οἱ ἀμύητοι ἤδη πάντες ἀλληλοδιαδόχως ἀπῆλθον καὶ μόνοι οἱ τῆς τῶν θείων ἐποψίας ἡξιωμένοι ἔμειναν, ἐνῶ ἐκ τῶν «λειτουργῶν» ἦτοι διακόνων, ἄλλοι μὲν ἐστάσι παρὰ τὰς τοῦ ἱεροῦ πύλας συγκεκλεισμέναις, ἄλλοι δὲ ἄλλο τι τῶν τῆς οἰκείας τάξεως ἐνεργοῦσι⁽²³⁾. «Τὰ μυστήρια...τὰς θύρας κλείοντες ἐπιτελοῦμεν» εἶπε καὶ ὁ Χρυσόστομος⁽²⁴⁾.

ΚΕΦ. ΜΔ'.

ΜΕΓΑΛΗ ΕΙΣΟΔΟΣ ΚΑΙ ΠΙΣΤΕΩΣ ΟΜΟΛΟΓΙΑ

Ἡ εἰς τὸ μέγα μυστήριον εἴσοδος, μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τῶν ἀτελέστων καὶ τὴν κλείσιν τῶν τοῦ ναοῦ θυρῶν, ἐσημειοῦτο ἤδη ἀπὸ τοῦ βου αἰῶνος, ὡς ἤδη ὑπεδείξαμεν, διὰ τῆς

⁽²²⁾ Hammond, Liturgies σ. 3—8. Brightman σ. 3—9.

⁽²³⁾ Ψευδαρεοπαγίτ., Ἐκκλ. Ἱεραρχ. Γ', 2. Migne 3, 425.

⁽²⁴⁾ Ἐνθ, ἀν.

ἀπὸ τοῦ παρατραπεζίου θριαμβευτικῆς μεταφορᾶς τῶν τιμίων Δώρων πρὸς τὴν ἁγ. Τράπεζαν, τῆς τὴν *μεγάλην Εἴσοδον* συνιστώσης. Ψάλλται ὁμοῦ καὶ λαὸς ἀνέμελπον τὸν Χερουδικὸν ὕμνον ⁽¹⁾, δι' οὗ παρεκκελεύοντο ἀλλήλους ὅπως, καθὼς τὰ Χερουβεὶμ εἰκονίζοντες καὶ τῇ Ζωοποιῷ Τριάδι τὸν τρισάγιον ὕμνον προσάδοντες, πᾶσαν τὴν βιωτικὴν ἀποθέσωσι μέριμναν καὶ τὸν νοῦν τῶν ὅλων συγκεντρώσωσιν εἰς τὰ μέλλοντα τελεῖσθαι, διότι τὸν Βασιλέα τῶν ὅλων μέλλουσι μετὰ μικρὸν νὰ ὑποδεχθῶσιν, ἐπηρμένον ἐπὶ τῶν ἱερῶν σκευῶν ὡς ἐπὶ ἀσπίδος ὑπὲρ τὰ στρατιωτικὰ δόρατα ἀναδασταζομένης, καθ' ὃν τρόπον ἐπὶ τε Ρωμαίων καὶ Βυζαντινῶν οἱ αὐτοκράτορες ἐνθρονιζόμενοι εἰς ὕψος πρὸς κοινὴν θεὸν ὑπερήροντο ⁽²⁾. Ἐν τῷ μεταξύ ὁ μυσταγωγῶν ἱερεὺς ἢ ἀρχιερεὺς δὲν ἔμενε ἐν τῷ ἱερατεῖ ἄργός. Ἀλλὰ πρῶτον μὲν ἐξετέλει τὴν χερνιβίαν, (τὴν καὶ μετὰ τὴν δημιουργίαν τῆς προσκομιδῆς προσκεκολλημένην ἐπὶ αἰῶνας μετὰ τῆς μεγάλης εἰσόδου) ὑπαινισσομένην τὸν ἱερὸν τοῦ νόμου λουτήρα, κατὰ ψευδαρεοπαγίτην, καὶ διδάσκουσιν τοὺς ἐπὶ τὴν παναγεσάτην χωροῦντας ἱεουργίαν τὸ καὶ τὰς ἐσχάτας τῆς ψυχῆς φαντασίας ἀποκεκάρθαι, ἵνα φανερώσιν τὰς θεοφανείας τῶν ὑπερκοσμίων μαρμαρυγῶν περιουγασθῶσι, γινομένην δὲ ἐπὶ προσθεν τῶν ἀγιωτάτων συμβόλων ἡγουν Τιμίων Δώρων, ὡς ἐνώπιον αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ, τοῦ ἐφορῶντος τὰ κρύφια ἡμῶν ⁽³⁾. Εἶτα δ' ἡὔχετο πρὸς τοῦ ἱ. θυσιαστηρίου καὶ ἐξητεῖτο τὴν ἀπὸ τοῦ ἁγ. Πνεύματος κάθαρσιν πρὸς ἱερούργησιν τοῦ Προσφέροντος καὶ Προσφερομένου καὶ Προσδεχομένου καὶ Διαδιδομένου, διότι οὐδεὶς τῶν συνδεδεμένων ταῖς σαρκικαῖς ἐπιθυμίαις καὶ ἡδοναῖς ἅξιός ἐστι προσέρχεσθαι ἢ προσεγγίζειν ἢ λειτουργεῖν Αὐτῷ, ἐὰν μὴ ὑπὸ τοῦ Πνεύματος ἰκανωθῇ.

(1) «Εἶτα οἱ ψάλλται ὡς μνηταὶ ἀγγέλων προτρέπουσι τὸν λαὸν εἰς τὸν χερουδικὸν ὕμνον... Ἐν δὲ τῷ λέγειν τοὺς ψάλλτας τὸν αὐτὸν ὕμνον ἅμα τῷ λαῷ, σημαίνεται ὅτι καὶ οἱ ἄγγελοι συμπάλλουσι». *Ψευδοσωφρόνιος* κεφ. 20. Migne 87, 4000.

(2) «Μετὰ δὲ τοῦτο ὁ νέος βασιλεὺς ἐπὶ σκουταρίου καθεσθὲς ἐπαίρεται εἰς ὕψος καὶ φαίνεται πᾶσι τοῖς κάτωθεν ἵσταμένοις πλήθους». *Ψευδο-κωνδίνος περὶ στεφανορίας βασιλέως*. Migne 157, 104.

(3) *Ψευδαρεοπαγίτ.*, Ἑκκλ. Ἱεραρχ. Γ', 3. Migne 3, 440.

Εἰς τὰ μέσα τοῦ Χερουβικοῦ διεκόπτετο πρὸς ὀλίγον ὁ ὕμνος· καὶ ἐν τῇ βαθείᾳ καὶ ἐπιβλητικότητι ἐκείνῃ σιγῇ ὁ ἱερεὺς, τὸν Θεὸν δοξολογήσας ἤρχετο, κατὰ Καθάσιλαν, ἐπὶ τὰ Δῶρα καὶ ἀναλαβὼν ταῦτα κοσμίως ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, ἐξήρχετο ἀπὸ τοῦ ἱερατείου· καὶ οὕτως αὐτὰ κομίζων, περιῆγεν ἐν τῷ ναῷ σχολῇ καὶ βάδην ὑπὸ λαμπάσι καὶ θυμιάμασι προπεμπόμενος καὶ ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον εἰσῆγεν ⁽⁴⁾. Οὐ μόνον δέ, ἀλλὰ καὶ ριπίδια, (τὰ μεταγενέστερα ἐξαπτέρυγα) εἰς τύπον τῶν Χερουβεὶμ καὶ Σεραφεὶμ προηγούντο τότε, προσθέτει ἄλλος· καὶ τὰ σκῆπτρα καὶ αἱ ρομφαίαι ὡς σύμβολα βασιλέως· καὶ ἀρχιδιάκονος βαστάζων τὸ ἀρχιερατικὸν ὠμοφόριον διήρχετο, σύμβολον τῆς παλαιᾶς χάριτος ὁψικευούσης τὴν νέαν· καὶ διάκονοι προεπορεύοντο δίκην νεφελῶν ⁽⁵⁾. Καὶ οἱ δεσπότες δέ, τ. ἔ. οἱ Βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες ἐξήρχοντο ἐν ταῖς χλαμύσιν αὐτῶν ἀπροσκέπαστοι καὶ ἀκατακάλυπτοι καὶ διήρχοντο διὰ τοῦ δεξιοῦ μέρους τῆς ἐκκλησίας μετὰ τῆς συγκλήτου καὶ ὠψικεὺον μετὰ λαμπάδων τὰ Ἅγια, παρακολουθοῦντες ὅπισθεν τῆς ἱερᾶς ταύτης δορυφορίας μέχρι τῶν τοῦ θυσιαστηρίου διαστύλων, ὀπόθεν, τῶν ἁγ. Δώρων εἰς τὰ ἔνδον εἰσφερομένων, ἀπεσύροντο καὶ οὗτοι εὐλαδῶς εἰς τὸν οἰκεῖον τόπον ⁽⁶⁾. Καὶ οἱ πελεκυφόροι δὲ Βάραγγοι ἢ Φάραγγοι ἢ Φράγγοι, ἤγουν οἱ Ἅγγλοι ὠραῖοι νεανίαι, οἱ τὴν σωματοφυλακὴν τοῦ βασιλέως ἀποτελοῦντες λόγῳ ἀναστήματος, καλλονῆς καὶ εὐγενείας, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι ἔνοπλοι νέοι τῶν τὰ πρῶτα φερόντων ἐν Βυζαντίῳ περὶ τοὺς ἑκατόν, ἠκολούθουν, γράφει καὶ ὁ Κουροπαλάτης, ἐκ πλαγίων τὸν βασιλέα, Σταυρὸν τῇ δεξιᾷ καὶ νάρθηκα ἢ σκῆπτρον τῇ ἀριστερᾷ κατέχοντα· ὅν, μέχρι τοῦ σωλέα χωροῦντα, ὁ Πατριάρχης ἀπὸ τὰ ἅγια θυρίᾳ δι' ἐλαφρᾶς κλίσεως τῆς κεφαλῆς ἐχαιρέτιζεν, ὁ δὲ

(4) Ν. Καθάσιλας Κεφ. 24. Migne 150, 420.

(5) Ψευδοσωφρόν. Κεφ. 21. Migne 87, 4001. «Ὀψικεῦειν» (obsequiare) καὶ «ὀψίκιον» (obsequium) σημαίνει τὸ τιμητικῶς προπορεύεσθαι πρὸ τῶν ἁγ. Δώρων ὡς πρὸ τοῦ ὑπερτάτου Βασιλέως. Πρβλ. σχολιαστὴν Πορφυρογεννῆτ. Ἐκθ. βασ. τάξ. Migne 112, 256.

(6) Κ. Πορφυρογεννητος, Ἐκθ. βασ. τάξ. Α', 11. Migne 112, 168-9.

δευτερεύων καὶ οἱ λοιποὶ διάκονοι καὶ ἱερεῖς, οἱ τὰ ἱερὰ σκευὴ κρατοῦντες, ἀντιπαρερχόμενοι ἐμνημόνευον φωνῇ μεγάλῃ διὰ τοῦ «Μνησθεὶν Κύριος ὁ Θεὸς τοῦ κράτους τῆς βασιλείας σου», ἵνα εἴτα μνημονεύσωσι καὶ τὸν Πατριάρχην διὰ τοῦ «Μνησθεὶν Κύριος ὁ Θεὸς τῆς ἀρχιερωσύνης σου» (7). Δὲν ἂν ἔλειπον δὲ ἔστιν ὅτε — φαντάζομαι — καὶ οἱ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἐλεεινῶς κατεστρωμένοι ἀσθενεῖς, οἱ πολλαχοῦ μέχρι σήμερον καὶ τὴν εὐταξίαν τοῦ ναοῦ καὶ τὴν ἀσφάλειαν τῶν εἰσοδευόντων ἱερέων διακυβεύοντες (8).

Τεσσάρων χερουβικῶν ὕμνων ἀπαντῶντων: τοῦ συνήθους «Οἱ τὰ Χερουβεὶμ», τοῦ τῆς Μεγ. Πέμπτης «Τοῦ δείπνου σου τοῦ μυστικοῦ», τοῦ τοῦ Μεγ. Σαββάτου «Σιγησάτω πᾶσα σὰρξ βροτεία» καὶ τοῦ τῶν Προηγιασμένων «Νῦν αἱ δυνάμεις», συζητεῖται τίς τούτων ὑπῆρξεν ὁ ἀρχαιότερος. Ὁ Πατριάρχης ΚΠόλεως Εὐτύχιος, ὡς διελάβομεν ἐν τοῖς ἔμπροσθεν, ἐποιεῖτο μνεῖαν κατὰ τὸ δεύτερον ἤμυσι τοῦ βου αἰῶνος ὕμνου μόλις ἀναφανέντος, ἐν ᾧ ἡ ἄρτι προτεθεῖσα προσφορὰ καὶ τὸ ἄρτίως κερασθὲν ποτήριον ἐτιτοφοῦντο «Βασιλεὺς τῆς δόξης» παρακαίρως, ὡς δι᾽ ὀχυρίζετο ὁ Πατριάρχης, διότι τὰ τίμια δῶρα οὕτω ἐδέχθησαν τὴν ἐπιφοίτησιν τοῦ ἁγ. Πνεύματος. Ἐπειδὴ δὲ τίτλος τοιοῦτος ὑπάρχει εἰς τὸ «Νῦν αἱ δυνάμεις», πιθανώτατα τὸ Νῦν αἱ δυνάμεις ὑπῆρξε τὸ χερουβικὸν τὸ ἀρχαιότερον. Ἀλλ' ὡς φαίνεται ἡ παρατήρησις τοῦ Εὐτυχίου ἐλήφθη ὑπ' ὄψιν. Διὸ καὶ ὁ μὲν ὕμνος προσεκληρώθη ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν τῶν Προηγιασμένων λειτουργίαν, πρὸς ἣν τὸ ἰδοὺ γὰρ εἰσπορεύεται ὁ Βασιλεὺς τῆς δόξης συνάδει πληρέστατα, ἀφοῦ τὰ εἰσοδευόμενα εἶνε προηγιασμένα καὶ τετελειωμένα Ἁγία· νέοι δὲ ὕμνοι ἐποιήθησαν παρακάμπτοντές πως τὴν δυσκολίαν δι' ἥττον ζωηρᾶς φρασσεολογίας. Οὕτω, φερ' εἰπεῖν, ἐν τῷ κοινῷ Χερουβικῷ ὕμνῳ δὲν φέρεται «ὡς τὸν Βασιλέα τῶν ὄλων ὑποδεχόμενοι» ἢ «ὑποδεξάμενοι», ἀλλ' ὑποδεξόμενοι καὶ ὁ νοῦς

(7) Ψευδο-Κωδινός, Περὶ ὁφικιαλίων κεφ. 17. Migne 157, 108—9.

(8) Goar, Εὐχολόγιον, Parisiis 1647, σ. 92.

τῶν παρισταμένων παραπέμπεται ἀπὸ τῆς παρούσης τῶν Δώρων θεωρίας εἰς τὴν μετὰ τὴν ἐπίκλησιν, ὅποτε ἡ μεταβολὴ θὰ ἔχῃ λάθει χώραν, ὃ δὲ ἄρτος καὶ ὁ εἶνος θὰ εἶνε πλέον τὰ εἶδη μόνον, ὅφ' ἂ ἀληθῶς ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης θὰ προσφέρηται εἰς βρῶσιν τοῖς πιστοῖς. Εἰς τὴν διαφορὰν ἀκριβῶς ταύτην, τὴν μεταξὺ τῆς μεγ. εἰσόδου τῶν Προηγιασμένων καὶ τῆς τῶν ἄλλων ἡμερῶν ὑφισταμένην, ἐφείλκυσε τὴν προσοχὴν μας ὁ Καθάσι-
λας, συστήσας ἡμῖν ν' ἀποδίδωμεν ἑκατέρῃ τὸ πρέπον καὶ νὰ μὴ τηρῶμεν ἐν πάσῃ ἀνεξαιρέτως μεγ. εἰσόδῳ τὴν ὑπερευλαβὴ ἐκείνην στάσιν, ἣτις εἰς μόνον ἀρμόζει τὰ Προηγιασμένα ἅγια. «Εἰ δέ τινες τῶν προσπιπτόντων (ἔγραψε) εἰσιόντι μετὰ τῶν Δώρων τῷ ἱερεῖ ὡς Σῶμα Χριστοῦ καὶ Αἷμα τὰ κομιζόμενα Δῶρα προσκυνοῦσι καὶ διαλέγονται», ἥτοι ἐν τῷ διαλογισμῷ ἐκλαμ-
βάνουσιν, «ἀπὸ τῆς εἰσόδου τῶν Προηγιασμένων δώρων ἡπατή-
θησαν, ἀγνοήσαντες τὴν διαφορὰν τῆς λειτουργίας ταύτης καὶ κείνης»⁽⁹⁾. Τινὲς μάλιστα θεολόγοι καὶ ὡς «ἄρτολάτρας» καὶ «οἶνολάτρας» τοὺς ἄλλως ποιούντας ἐχαρκτηήρισαν. Ὁ Συμεὼν ἐν τούτοις κατὰ συνήθειάν του τοὺς ὑπερασπίζεται, γράφων ὅτι οἱ τοιοῦτοι δικαίως προσπίπτουσι καὶ προσκυνοῦσι τὰ παρερχόμενα θεία Δῶρα. Εἰ γὰρ μήπω ἱεουργήθησαν καὶ μήπω τετελεσμένα εἰσὶν, ἀλλ' ἀνετέθησαν τῷ Θεῷ καὶ ἀντί-
τυπα ἐγένοντο τοῦ Δεσποτικοῦ Σώματος καὶ Αἵματος. «Εἰ οὖν ταῖς ἱεραῖς εἰκόσι τιμὴν καὶ προσκύνησιν ἀπονέμεμεν, πολλῷ μᾶλλον αὐτοῖς τοῖς Δώροις ἀντιτύποις οὖσι»⁽¹⁰⁾. Τῆς αὐτῆς γνώμης ἔχεται καὶ Γαβριήλ Σεβήρος ὁ Φιλαδελφείας (+ 1616) ὅστις καὶ πραγματεῖαν δλόκληρον συνέταξε «Κατὰ τῶν λεγόν-
των τοὺς Ὁρθοδόξους τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας υἱοὺς κακῶς τε καὶ παρανόμως ποιεῖν, τῷ τιμᾶν καὶ προσκυνεῖν τὰ ἅγια Δῶρα, ἡνίκα ὁ Χερουβικὸς ᾄδεται ὕμνος, καὶ ὁ ἱερεὺς φέρων ταῦτα εἰσοδεύει εἰς τὸ ἅγ. βῆμα»⁽¹¹⁾.

⁽⁹⁾ Ν. Καβάσιλας Κεφ. 24. Migne 150, 420.

⁽¹⁰⁾ Συμ Θεσσαλον. Περὶ ναοῦ καὶ μυσταγωγίας κεφ. 78 Migne 155, 728—9.

⁽¹¹⁾ Ταύτην ἐκδοθεῖσαν τὸ πρῶτον ἐν Βενετίᾳ τῷ 1604 συμπεριέλαβεν ὁ Richard Simon ἐν Fides Ecclesiae Orientalis, Parisiis 1671. Πρὸλ. καὶ Goar σ. 131—133.

Ὅτι μετὰ τὴν εἰς τὸ θυσιαστήριον εἵσοδον τῶν τιμίων
 Δώρων εἰς τὴν τῶν διακονικῶν αἰτήσεων ἀπὸ τοῦ σωλέα ἐκφώ-
 νησιν—αἰτήσεων, αἰτουμένων τὸν ἄγγελον τῆς εἰρήνης, τὴν
 ἄφεςιν τῶν ἁμαρτιῶν, τὰ καλὰ καὶ συμφέροντα ταῖς ψυχαῖς
 ἡμῶν, τὴν εἰρήνην τοῦ κόσμου, τὴν ἐν μετανοίᾳ διαβίωσιν, τὰ
 ἀνεπαίσχυντα γηρατεῖα, τὴν πρὸ τοῦ φοβεροῦ βήματος καλὴν
 ἀπολογία—ἔ, τι λέγω, μετὰ τὰς βαρυσημάντους ταύτας αἰτή-
 σεις ἔλκει τὰς καρδίας μας σφοδρότερον εἶνε ἢ διακονικὴ προ-
 τροπὴ Ἀγαπήσωμεν ἀλλήλους, ἥτις ἐν μὲν τῇ λειτουργικῇ
 δέλτῳ τοῦ ἁγ. Ἰακώβου φέρεται ἀρχαιοπρεπεστέρα καὶ πληρε-
 στέρα «Ἀγαπήσωμεν ἀλλήλους ἐν φιλήματι ἁγίῳ», ἐν δὲ τῇ
 τοῦ Κλήμεντος «Ἀσπάσασθε ἀλλήλους ἐν φιλήματι ἁγίῳ»,
 παρὰ δὲ Κυρίλλῳ τῷ Ἱεροσολύμων «Ἀλλήλους ἀπολάβετε καὶ
 ἀλλήλους ἀσπάζόμεθα» (12). Τῆς τοιαύτης ἱεροπραξίας λείψα-
 νον μόνον παρέμεινε παρ' ἡμῖν ἢ ὑπὸ τῶν ἱερουργούντων ἀνταλ-
 λαγὴ τοῦ ἐν Χριστῷ ἀσπασμοῦ ἐνώπιον τοῦ θυσιαστηρίου. Τὸ
 πάλαι ὅμως, ὅτε ἡ ἀγάπη καὶ ἡ εἰρήνη δὲν ὑπετίθεντο ἀπο-
 κλειστικὰ τῶν κληρικῶν προνόμια, ὁλόκληρος ὁ ναὸς ἀπ' ἄκρου
 εἰς ἄκρον μετεβάλλετο εἰς θέατρον καθολικῆς ἀδελφοποιίας· καὶ
 οὐ μόνον οἱ κληρικοὶ ἡσπάζοντο τὸν ἐπίσκοπον, ἀλλὰ καὶ
 οἱ λαϊκοὶ ἄνδρες τοὺς ἄνδρας καὶ αἱ γυναῖκες τὰς γυναῖκας,
 κατὰ τὴν λειτουργικὴν δέλτον τοῦ Κλήμεντος καὶ πάλιν. Καὶ
 περιεπτύσσοντο τότε οἱ πάντες ἀλλήλους «ἐν φιλήματι ἁγίῳ»
 ὡς τὸ ὠνόμασεν ὁ Παῦλος, ἢ «ἐν φιλήματι ἀγάπης» ὡς τὸ
 ἐκάλεσεν ὁ Πέτρος (13). Καὶ ἐδίδουν οἱ πρεσβύτεροι τῷ ἐπι-
 σκόπῳ τὴν εἰρήνην, μεθ' ἧς καὶ οἱ λαϊκοὶ τὴν εἰρήνην ἐδίδουν
 καὶ οὕτω τὴν ἁγ. Προσφορὰν ἐπετέλουν, καθ' οἷαν καθώριζε
 τάξιν ἢ ἐν Λαοδικεῖᾳ σύνοδος εἰς τὸν 19ον κανόνα τῆς. Καὶ
 «ἱερουργεῖτο ὁ θεϊότατος ἀσπασμὸς» κατὰ τὸν συγγραφέα τῆς

(12) *Brightman* σ. 13 καὶ 44. *Κυρίλλ. Ἱεροσ. Κατήχ. μυσταγ. Ε'*, 3- *Migne* 33, 1112. Ἐν τῇ τοῦ Ἰακώβου ὁ ἀσπασμὸς τίθεται μετὰ τὸ σύμβολον.

(13) *Ρωμ. ις'*, 16. *Α' Κορ. ις'*, 20. *Β' Κορ. ιγ'*, 12. *Α' Θεσσαλ. ε'*, 26. *Α' Πέτρ. ε'*, 14.

Ἐκκλ. Ἱεραρχίας ⁽¹⁴⁾. τὸν ὁποῖον ἀσπασμὸν ὁ μὲν Κύριλλος ὁ Ἱεροσολύμων χαρακτηρίζει ὡς «σημεῖον τοῦ ἀνακραθῆναι τὰς ψυχὰς καὶ πᾶσαν ἐξορίζειν μνησικαλίαν», ὁ δὲ Τερτυλλιανὸς ὡς *signaculum orationis* ⁽¹⁵⁾ ἤτοι ὡς κατασφράγισμα τῆς προσευχῆς, ἧς σκοπὸς ἡ τῶν ἀτομικῶν θελήσεων ἐν Χριστῷ σύμπτυξις. Καὶ ἐλάμβανε χώραν «ὁ φρικωδέστατος ἀσπασμὸς» κατὰ Χρυσόστομον, ὁ συμπλέκων τὰς διανοίας ἡμῶν καὶ ποιῶν σῶμα γενέσθαι ἐν ἅπαντας, ἐπειδὴ καὶ ἐνὸς Σώματος μετέχομεν, οὐ τὰ σώματα ἀλλήλων ἀναφύρων, ἀλλὰ τὰς ψυχὰς ἀλλήλαις τῷ τῆς ἀγάπης συνδέσμῳ συνάπτων ⁽¹⁶⁾. «Οὐ γὰρ ἔνεστι, ἐρμηνεύει καὶ πάλιν ὁ τῆς Ἐκκλ. Ἱεραρχίας συγγραφεύς, πρὸς τὸ ἐν συνάγεσθαι καὶ τῆς τοῦ Ἐνὸς μετέχειν εἰρηναίας ἐνώσεως τοὺς πρὸς ἑαυτοὺς διηρημένους. Εἰ γὰρ ὑπὸ τῆς τοῦ Ἐνὸς θεωρίας καὶ γνώσεως ἐλλαμπόμενοι, πρὸς τὴν ἐνοσιδῆ καὶ θεῖαν συναγωγὴν ἐνοποιηθῶμεν, οὐκ ἂν ἐπὶ τὰς μεριστὰς ἀνασχοίμεθα καταπίπτειν ἐπιθυμίας, ἐξ ὧν αἱ πρόσυλοι δημιουργοῦνται καὶ ἐμπαθεῖς πρὸς τὸ κατὰ φύσιν ὁμοειδὲς ἀπέχθειαι. Ταύτην οὖν, ὡς οἶμαι, τὴν ἐνοσιδῆ καὶ ἀδιαίρετον ζωὴν ἡ τῆς εἰρήνης ἱεροουργία νομοθετεῖ, τῷ ὁμοίῳ τὸν ὁμοιον ἐνιδρύουσα».

Τί εἶνε λοιπὸν ὁ ἀσπασμὸς τῆς εἰρήνης; Εἶνε ἡ ἐν τῇ λειτουργίᾳ ἐφαρμογὴ τῆς ἐντολῆς τοῦ Κυρίου: «Ἐὰν οὖν προσφέρῃς τὸ δῶρόν σου ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον, κακεῖ μνησθῇς ὅτι ὁ ἀδελφός σου ἔχει τι κατὰ σοῦ. ἅψες ἐκεῖ τὸ δῶρόν σου ἔμπροσθεν τοῦ θυσιαστηρίου καὶ ὑπάγε πρῶτον διαλλάγηθι τῷ ἀδελφῷ σου, καὶ τότε ἐλθὼν πρόσφερε τὸ δῶρόν σου» ⁽¹⁷⁾. Κλείς τοῦ μυστηρίου εἶνε ἡ πίστις, διὰ τοῦτο καὶ θεαταί του οἱ πιστοὶ μόνοι παραμένουν. Ἀλλὰ τῆς πίστεως δέον νὰ προηγηθῇ ἡ ἀγάπη, τὲ γνώρισμα τῶν μαθητῶν τοῦ Χριστοῦ, ἧς ἄνευ δὲν δικαιού-

⁽¹⁴⁾ *Ψευδοπροπαγίτης*; Migne 3, 437.

⁽¹⁵⁾ *Tertullian*. De oratione c. XVIII. Migne P. L. 1, 1281.

⁽¹⁶⁾ *Χρυσόστομος*. Εἰς προδοσίαν Ἰούδα ὁμιλ. Α' § 6. Migne 49, 382.

⁽¹⁷⁾ Ματθ. 5, 23—24.

μεθα νὰ ὁμολογήσωμεν τὸν Τριαδικὸν Θεόν. Ἰδοὺ διατὶ ἀκούε-
ται ἐκάστοτε πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς ἀγ. Ἀναφορᾶς τὸ Ἀγα-
πήσωμεν ἀλλήλους, ἵνα ἐν ὁμονοίᾳ ὁμολογήσωμεν: Πατέρα,
Υἱὸν καὶ Ἅγιον Πνεῦμα, Τριάδα ὁμοούσιον καὶ ἀχώριστον.
Ἰδοὺ διατὶ ὁ πνευματικὸς μᾶς συνιστᾷ τὴν μετὰ τῶν ἐχθρῶν
μας συμφιλίωσιν πρὸ πάσης ἀγ. Κοινωνίας, μέχρι σήμερον δὲ οἱ
ἀπλοῖκοι Χριστιανοὶ τῶν χωρίων μας μεταλαμβάνοντες ζητοῦν
παρ' ἀλλήλων συγχώρησιν μὲ τὸ «Συγχωρᾷτέ με καὶ ὁ Θεὸς
νὰ σᾶς συγχωρέσῃ!» Εἶθε ἡ συνδιαλλαγή μας νὰ εἶνε μόνιμος
καὶ εἰλικρινής. Αἱ Ἀποστολ. Διαταγαὶ ἐφιστῶσι τὴν προσοχήν
τῶν μυσταγωγουμένων, ἵνα τὸ φιλῆμα αὐτῶν ὑπάρχῃ «τὸ ἐν
Κυρίῳ φιλῆμα», ὅχι τὸ δόλιον φιλῆμα τοῦ Ἰούδα, δι' οὗ παρέ-
δωκεν οὗτος τὸν Κύριον (¹⁰). Κλήμης δὲ ὁ Ἀλεξανδρεὺς παρα-
πονεῖται περὶ τῶν συγχρόνων του, ὅτι φιλήματι κατεψόφουν
τὰς ἐκκλησίας, τὸ φιλοῦν ἔνδον οὐκ ἔχοντες, καὶ ὅτι ἀναίδη-
ν ἐχρῶντο τῷ φιλήματι, ὅπερ ἐχρῆν εἶναι μυστικόν, ὃ ἐστὶν ἅγιον
καὶ ἱεροπρεπές (¹¹). Ἐν δὲ τῇ λειτουργίᾳ τῇ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ
ἀγ. Μάρκου ἀπαντᾷ «εὐχὴ τοῦ ἀσπασμοῦ», ἐξαιτουμένη τὴν ἐπὶ
τῷ ἀδόλῳ καὶ ἀνυποκρίτῳ φιλήματι θεῖαν χάριν, ἡ ἀκόλουθος:

Δέσποτα Κύριε Παντοκράτορ, οὐρανόθεν ἐπίβλεψον ἐπὶ τὴν
Ἐκκλησίαν Σου καὶ ἐπὶ πάντα τὸν λαόν Σου καὶ πᾶν τὸ ποί-
μνίόν Σου καὶ σῶσον πάντας ἡμᾶς τοὺς ἀναξίους δούλους Σου,
τὰ θρέμματα τῆς Σῆς ἀγέλης καὶ δώρησαι ἡμῖν τὴν Σὴν εἰρή-
νην καὶ τὴν Σὴν ἀγάπην καὶ τὴν Σὴν βοήθειαν καὶ κατὰπεμψον
ἡμῖν τὴν δωρεάν τοῦ Παναγίου Σου Πνεύματος, ὅπως ἐν καθαρᾷ
καρδίᾳ καὶ συνειδήσει ἀγαθῇ ἀσπασώμεθα ἀλλήλους ἐν
φιλήματι ἀγίῳ, μὴ ἐν δόλῳ, μὴ ἐν ὑποκρίσει, μὴ τὴν τοῦ ἄλλο-
τρίου κεκτημένοι προαίρεσιν, ἀλλὰ ἁμωμον καὶ ἄσπιλον, ἐν ἐνὶ
πνεύματι, ἐν τῷ συνδέσμῳ τῆς εἰρήνης καὶ τῆς ἀγάπης. ἐν σῶμα
καὶ ἐν πνεῦμα, ἐν μιᾷ πίστει, καθὼς καὶ ἐκλήθημεν ἐν μιᾷ ἐλπίδι
τῆς κλήσεως ἡμῶν ὅπως καταντήσωμεν οἱ πάντες εἰς τὴν θεῖαν
καὶ ἀπέραντον στοργήν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν, μεθ'
οὗ εὐλογητὸς εἷ, σὺν τῷ παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ καὶ ζωοποιῷ Σου

(¹⁰) Ἀποστολ. Διαταγ. Βιβλ. Β', 57. Migne 1, 737.

(¹¹) Κλήμ. Ἀλεξ. Παιδαγ. Γ', 11. Migne 8, 660.

Πνεύματι, νῦν καὶ αἰεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων (20).

Ἀγάπῃ καὶ πίστις ἀναπόσπαστα. Συνάπτει τὸ πρῶτον τὸν ἄνθρωπον μὲ τὸν ἄνθρωπον, συνάπτει τὸ δεύτερον τὸν ἄνθρωπον μὲ τὸν Θεόν. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ μετὰ τὸ φίλημα τῆς εἰρήνης ὁμολογία Πατέρα, Υἱὸν καὶ ἅγ. Πνεῦμα, Τριάδα ὁμοούσιον καὶ ἀχώριστον, ἥς φυσικωτάτῃ ἀνάπτυξις τὸ ἀμέσως ἐπακολουθοῦν Σύμβολον τῆς πίστεως, ἐκθέτον διὰ πολὺ πλειοτέρων ὅ,τι αὕτη ἐκφράζει εἰς τρεῖς καὶ μόνας λέξεις. Τὴν ἐν τῇ ἱερουργίᾳ εἰσαγωγὴν τοῦ Συμβόλου τῆς πίστεως τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ πατέρων εἴτε πρῶτος ὁ ἀρχιεπίσκοπος ΚΠόλεως Τιμόθεος περὶ τὸ 511 «καθ' ἐκάστην σύναξιν λέγεσθαι παρεσκεύασεν» ἐπὶ κατακρίσει τοῦ αἵρετικοῦ Μακεδονίου μὴ ἀποδεχομένου αὐτό, ἐνῶ πρὸ τοῦ εἰρημένου Τιμοθέου ἄπαξ καὶ μόνον τοῦ ἔτους ἐλέγετο κατὰ ἅγ. καὶ μεγ. Παρασκευὴν «τῷ καιρῷ τῶν γινομένων ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου κατηχήσεων», εἴτε πρῶτος ἐπενόησε περὶ τὸ 471 Πέτρος ὁ Κναφεὺς διὰ τὴν ἐκκλησίαν Ἀντιοχείας, ἐξ ἧς κατὰ μικρὸν καὶ μέχρι Βυζαντίου ἐπεξετάθη (21). Ἀλλ' εἴτε ὁ Τιμόθεος, εἴτε ὁ Κναφεὺς ἐγένετο ὁ εἰσηγητής, ἡ εἰσηγηθεῖσα πρᾶξις ὑπῆρξε προσφορωτάτῃ, διότι δι' αὐτῆς ἀνανεοῦμεν ἐκάστοτε ἐπὶ παρουσίᾳ τοῦ μέλλοντος νὰ σφαγιασθῇ Ἀμνοῦ τὴν πίστιν ἐκείνην, ἣν ἐνώπιον τῆς ἰ. κολυμβήθρας ὡμολογήσαμεν ἐν ἡ ἡμέρᾳ τὴν γέννησιν ἀπεικτῶμεν. «Μὴ δώτε τὰ ἅγια τοῖς κυσί, μηδὲ βάλῃτε τοὺς μαργαρίτας ὑμῶν ἔμπροσθεν τῶν χοίρων» εἶπεν ὁ Χριστός. Καὶ τίνα τὰ ἅγια καὶ οἱ μαργαρίται, εἰ μὴ τὸ πολύτιμον Σῶμα καὶ Αἷμα τοῦ Χριστοῦ; Τίνες δὲ οἱ κύνες καὶ οἱ χοῖροι, εἰ μὴ οἱ ἄπιστοι, οἱ μηδὲν κοινὸν πρὸς τὸ μυστήριον ἔχοντες; Ἀλλ' ὁ Χριστιανός, προκειμένου νὰ λάβῃ μέρος εἰς τὸ Δεῖπνον τοῦ Ἀρνίου, ἅς ἀπαγγεῖλῃ πρῶτον μεγαλοφώνως τὸ Πιστεύω καὶ ἅς δείξῃ ὅτι κατέχει τὸ εἰσιτήριο τῆς εἰσόδου εἰς τὰ ἅγια. Ἀς ἀπαγγεῖλῃ τὴν δωδεκαμερῇ σύνοφιν τῆς πίστεώς του, ἥς

(20) Brightman σ. 123.

(21) Θεόδ. Ἀναγνώστης Β', 32 καὶ 48. Migne 86, 201 καὶ 208.

ἡ μὲν τριαδικὴ διαίρεσις εἰς τὴν εἰς Πατέρα, εἰς Υἱὸν καὶ εἰς ἄγ. Πνεῦμα πίστιν παρουσιάζεται ὡς ποιά τις διαπλάτυνσις τῆς περὶ βαπτίσματος Κυριακῆς ἐντολῆς, ἡ δὲ ἀφιέρωσις ἐπὶ τὰ ἐκ τῶν δώδεκα ἄρθρων εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Λυτρωτοῦ ἡμῶν πρᾶσκειάζει τὰς ψυχὰς μας χριστοπρεπεστεράς πρὸς τὸ μυστήριον τῆς Μεταλήψεως, ὅπερ κυρίως καὶ ἐξόχως εἶνε μυστήριον Χριστοῦ.

Σύμβολα, ἥτοι βραχεῖαι καὶ εὐσύνοπτοι ἀνακεφαλαιώσεις τοῦ περιχομένου τῆς Χριστιαν. πίστεως, ὑπῆρξαν καὶ ἄλλα παρεκτὸς τοῦ τῆς Νικαίας καὶ μάλιστα ἀρχαιότερα. Τὰ παρὰ Γαύλφ, «τύπος διδαχῆς», «παρακαταθήκη» καὶ «ὑποτύπωσις ὑγιαίνοντων λόγων» ὑποδηλοῦν πιθανώτατα παραδεδομένον κανόνα πίστεως ⁽²²⁾. Τὰ ἐν Α' Τιμοθ. γ', 16 ἀπαντώντα «καὶ ἡμολογουμένως μέγα ἐστὶ τὸ τῆς εὐσεβείας μυστήριον, Θεὸς ἐφανερώθη ἐν σαρκί, ἐδικαιώθη ἐν πνεύματι, ὤφθη ἀγγέλοις, ἐκηρύχθη ἐν ἔθνεσιν, ἐπιστεύθη ἐν κόσμῳ, ἀνελήφθη ἐν δόξῃ», εἶνε, κατὰ τινας, σύμβολον τῶν ἀποστολικῶν χρόνων τὰ μάλιστα περιεκτικὸν καὶ εὐμνημόνευτον. Καὶ παρόμοιοι δὲ πίστεως ἐπιτομαὶ ὑπῆρξαν ἄλλαι. Οὐδὲν ὅμως ἄλλο σύμβολον εἶνε δι' ἡμᾶς τόσον τιμαλφές, οὐδὲν λαλεῖ μετὰ τόσης ἀκριβείας περὶ πάσης κεφαλαιώδους σωστικῆς ἀληθείας, οὐδὲν ἐκθέτει οὕτω πλουσίως τὰ κατὰ τὸ λατρευτὸν τοῦ Κυρίου ἡμῶν πρόσωπον, οὐδὲν οὔρει ὀπισθὲν τοῦ τόσον μεγαλεῖον τῆς ἀπὸ περάτων ἕως περάτων ἀδιαιρέτου ποτὲ Ἐκκλησίας, ὅσον τὸ ἱστορικώτατον σύμβολον τῆς Νικαίας, οἱ πατέρες τῆς ὁποίας ἐξ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως συνελθόντες, οὔτοι ἐπὶ σοφίᾳ κομῶντες, ἐκεῖνοι πὶ ἀγιότητι διαπρέποντες, οἱ ἄλλοι τὰ στίγματα τοῦ Κυρίου ἐν τῷ σώματι βασιτάζοντες διὰ τοὺς προσφάτους διωγμούς, σινεκρότουν κατὰ τὸ ἀλησμόνητον ἐκεῖνο ἔτος 325 μίαν νέαν Ἰενηκιστὴν, καθ' ἣν ἐκ τοῦ ἐν μέσῳ αὐτῶν προκειμένου ἱ. Ὑαγγελίου, ὡς ἀπὸ στόματος αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ, ἐκωδικοποιῶντο ἐν δωδεκαστίχῳ ἐγχειριδίῳ αἱ μεγάλαι ἀρχαὶ τῆς νέας

⁽²²⁾ Ρομ. 5', 17. Α' Τιμοθ. 5', 20. Β' Τιμοθ. α', 13.

θηρησκείας καὶ συνετάσσετο ὁ κεφαλαιώδης χάρτης τῆς θείας Ἀποκαλύψεως. Πιστεύω εἰς ἓνα Θεὸν Πατέρα. Πιστεύω μετὰ τῆς ὁλομελείας τῶν Χριστιανῶν τὴν καθολικὴν πίστιν. Πιστεύω αὐτὴν δι' αὐτενεργείας ἀτομικῆς.

Τὸ σύμβολον τῆς πίστεως ὁ μὲν Εὐάγριος «πρόγραμμα τῆς πίστεως» καὶ «μάθημα τῶν ἁγ. πατέρων» ἐκάλεσεν ⁽²³⁾, ὁ δὲ γνωστός μας Διονύσιος «καθολικὴν ὑμνολογίαν» καὶ «ιεραρχικὴν εὐχαριστίαν». Καὶ τὸ ἐκάλεσε μὲν ὁ Διονύσιος καθολικὴν ὑμνολογίαν, διότι ἐν τοῖς μακαριστοῖς ἐκείνοις χρόνοις τῶν ἀρχῶν τοῦ βου αἰῶνος, καθ' οὓς ἔγραφεν, ὅχι ὑπ' ἐνὸς ὡς σήμερον ἀπηγγέλλετο τὸ Πιστεύω, ἀλλ' ὑπὸ πάσης τῆς Ἐκκλησίας, τῆς τε ἱερουργούσης καὶ ἀπλῶς ἱεουργουμένης, ἐμμούσως καὶ ὁμοφώνως ἐφάλλετο. Τί λέγω; Αὐτὸς ὁ Καβάσιλας, μετὰ ὀκτὼ ὁλοκληήρους ἐκατονταετηρίδας, ἐρμηνεύων κατ' ἴδιον τρόπον τὸ προτρεπτικὸν τοῦ διακόνου ἐκφώνημα *Τὰς θύρας! Τὰς θύρας! Ἐν σοφίᾳ πρόσχωμεν!* (ὅπερ, προηγούμενον τοῦ συμβόλου, ἀποβλέπει βεβαίως τοὺς διακόνους, τοὺς τὰς συγκεκριμένους θύρας ἐπιτηροῦντας, ἵνα διπλασιάσωσι τὴν προσοχὴν καὶ μὴ ὑπαισέλθῃ λάθρα ξένος τις καὶ ἀμύητος) ἔγραφεν ὅτι ὑπὸ τὰς «θύρας» ἐννοητέον τὰ ὦτα ὁμοῦ, ἀλλὰ καὶ τὰ στόματα τοῦ λαοῦ, ἅτινα οἱ πάντες τῇ σοφίᾳ ἀναπετάσαντες, θὰ ἀκούσωσιν, ἀλλὰ καὶ θὰ ἀναβοήσωσι συγχρόνως τὴν τῆς πίστεως ὁμολογίαν ⁽²⁴⁾. ὅπερ μαρτυρεῖ καὶ ἀρχαῖον λειτουργικὸν ἀπόγραφον, τὸ τοῦ Πυρομάλλη, τὴν λειτουργίαν τοῦ Μ. Βασιλείου συντροφεῦον μὲ τὴν ἐξῆς τυπικὴν διάταξιν: «Ὁ διάκονος: Πρόσχωμεν καὶ τὸ Σύμβολον φάλωμεν! Κα τοῦ ἀρχidiaκόνου ἀρχομένου, πάντες τὸ Σύμβολον φάλλουσι» ⁽²⁵⁾. Ὡνόμασε δὲ ὁ Διονύσιος τὸ Πιστεύω καὶ *ιεραρχικὴν εὐχαριστίαν*, διότι δι' αὐτοῦ ὁ ἱεράρχης, ὁ τῆς ὑμνολογίας προεξάρχων, ἀνεμίμνησκε τοὺς παρόντας πάσας τὰς δωρεὰς τοῦ Θεοῦ, το

⁽²³⁾ Εὐάγριος Ἐκκλ. Ἰστ. Ε', 4. Migne 86, 2796.

⁽²⁴⁾ Ν. Καβάσιλας Κεφ. 26. Migne 150, 421.

⁽²⁵⁾ Παρά Ι. Goar, Εὐχολόγιον σ. 183.

καὶ πλάσαντος ἡμᾶς, καὶ διὰ τοῦ Μονογενοῦς Αὐτοῦ Υἱοῦ ἀναπλάσαντος, καὶ διὰ τοῦ Πνεύματος ἐπιστηρίζοντος, καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ διασφύζοντος καὶ πρὸς τὴν αἰωνιότητα καθοδηγούντος, ἐφ' ᾧ ἀενάων Τῷ εἴμεθα ὀφειλέται εὐχαριστιῶν ⁽²⁶⁾.

Ἄλλ' ἡ στιγμή ἐπέστη τῆς ἁγίας Ἀναφορᾶς.

ΚΕΦ. ΜΕ'.

Η ΑΓΙΑ ΑΝΑΦΟΡΑ

Ἡ ἁγία ἀναφορὰ εἶνε ἡ κατὰ τὴν κυρίαν τῆς λέξεως σημασίαν προσκομιδὴ καὶ προσφορὰ τῶν τιμίων Δώρων εἰς τὸ ἅγιον καὶ ὑπερουράνιον καὶ νοερὸν τοῦ Θεοῦ θυσιαστήριον, ὅπως δι' αὐτῶν, μεταποιουμένων εἰς Σῶμα καὶ Αἷμα Χριστοῦ, ἀντικαταπεμφθῇ ἡμῖν ἡ θεία χάρις καὶ ἡ ἐν Θεῷ ζωὴ. Πάντα τὰ προηγούμενα, μὴδ' αὐτῆς τῆς Μεγ. Εἰσόδου καὶ τοῦ «Πιστεύω» ἐξαιρουμένων, τυγχάνουσιν ἐπεκτάσεις καὶ ἐξαρτύματα τοῦ μέρους τούτου. Ἄλλ' αὐτὸ ἀποτελεῖ τοῦ λειτουργικοῦ πλοίου τὴν τρόπιδα, ἀρχομένην μὲν ἐντεῦθεν, καταλήγουσαν δὲ εἰς τὴν ἁγ. Κοινωνίαν καὶ τὴν ἀπόλυσιν. Ἰστάμενοι πρὸ τῆς ἁγ. Ἀναφορᾶς, ἱστάμεθα πρὸ τοῦ ἱλαστηρίου τῶν ἄνω. Ἀναγινώσκοντες δὲ τοὺς ὀκτὼ στίχους, τοὺς ἀναγεγραμμένους ἐπὶ κεφαλῇς αὐτῆς, τὰς ἀφελεῖς συστάσεις τοῦ διακονούντος ἢ ἱεουργούντος καὶ τὰς σεμνὰς ἀπαντήσεις τῶν ἱεουργουμένων καὶ μὲ τὸ διαλογικὸν καὶ οἶονεῖ οἰκιακὸν ὕψος των, ἀντιλαμβάνομεθα ὅτι βαίνομεν ἐπὶ ἐδάφους ἱεροῦ ὡς οἱ πεπυρακτωμένοι γρανῖται τοῦ θεοβαδίστου Σινᾶ, διότι τὸ ὀκτάστιχον αὐτὸ τεμάχιον ἀπαντᾷ σχεδὸν αὐτολεξεῖ εἰς πάσας ἀνεξαίρετως τὰς λειτουργίας. Ἀποτελεῖ ἄρα ἀναμφισβήτητον ἀποστολικὸν κληρυνόμημα, ἐφ' οὗ οὐδὲ τὸν δάκτυλον ἐτόλμησε νὰ ἐπιθέσῃ ὁ χρόνος.

(26) *Ψευδαρεοπαγί.* Ἐκκλ. Ἱεραρχ. Γ', 3 Migne 3, 436.

Στῶμεν καλῶς! Στῶμεν μετὰ φόβου! Πρόσχωμεν τὴν ἀγίαν Ἀναφορὰν ἐν εἰρήνῃ προσφέρειν! ὁ διάκονος πρῶτος βοᾷ. Τοὺς χαμαὶ συρομένους λογισμοὺς ἅς ἀνορθώσωμεν. Τὴν ἐκλυσιν τὴν ἐκ τῶν βιωτικῶν πραγμάτων ἅς ἐκβάλωμεν. Ὁρθὴν ἔμπροσθεν τοῦ Θεοῦ ἅς παραστήσωμεν τὴν ψυχὴν μας. «Τὸ γὰρ καλῶς ἐστάναι οὐδὲν ἕτερόν ἐστιν, ἀλλ' ἢ τὸ οὕτως ἐστάναι ὡς προσήκόν ἐστι ἄνθρωπον ὄντα ἔμπροσθεν ἐστάναι τοῦ Θεοῦ μετὰ φρίκης καὶ τρόμου, μετὰ ψυχῆς νηφούσης καὶ ἐγ-γεγερμένης». Τῆς στάσεως τῆς ἑαυτοῦ πρότερον ὁ τοξότης ἐπιμελεῖται, καταντικρὺ τοῦ σκοποῦ σταθεὶς καὶ ἀτενίζων προσεκτικῶς πρὸς αὐτὸν καὶ ἀκολούθως βάλλει τὰ βέλη του (¹). Οὕτω καὶ ἡμεῖς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο τῆς ἱερουργίας ἅς προσέξωμεν κυρίως, ἵνα τὴν Ἀναφορὰν προσφέρωμεν ἐν διανοίᾳ εἰρηνικῇ καὶ ἀδιατάρακτῃ.

Ἐλαιοι εἰρήνης, θυσίαν αἰνέσεως ἀπαντᾷ ὁ λαός. Ναί· θὰ σταθῶμεν καλῶς· θὰ σταθῶμεν μετὰ φόβου· θὰ προσέξωμεν ἵνα τὴν ἀγ. Ἀναφορὰν προσφέρωμεν ἐν εἰρήνῃ. Καὶ οὐ μόνον τὴν προσφορὰν μας θὰ προσφέρωμεν ἐν εἰρήνῃ, ἀλλὰ καί, ἀντὶ πάσης ἄλλης προσφορᾶς καὶ θυσίας ἐλαίου, ὀλοκαρπώσεως καὶ ὀλοκαυτώσεως, θὰ προσφέρωμεν αὐτὴν τὴν εἰρήνην, οὐ μόνον τρόπον, ἀλλὰ καὶ ἀντικείμενον θυσίας κάμνοντές την πρὸς Ἐκεῖνον, ὃν ἤνεσαν ἐν οὐρανοῖς οἱ ἄγγελοι ὅτε τὴν εἰρήνην ἐπὶ γῆς ἔφερε. Διότι τί θεοπρεπέστερον τῆς εἰρήνης; Ποία δὲ θυσία ἀνταξία τοῦ Χριστιανικοῦ ὀνόματος παρὰ ἢ «θυσία τῆς αἰνέσεως», τ. ἔ. ὁ καρπὸς τῶν λογικῶν χειλέων, τῶν χάριτας τῷ ὀνόματι τοῦ Χριστοῦ ὁμολογούντων; Πνευματικὴ εἶνε ἡ λατρεία μας καὶ πνευματικά, οὐχὶ ὑλώδη καὶ παχυλά, τὰ μέσα τῆς ἐκδηλώσεώς της.

Ὁ ἱερεὺς, «τὸ τρόπαιον τοῦ Σταυροῦ κατὰ τοῦ μετώπου τῇ χειρὶ ποιησάμενος» (ὡς σημειοὶ ἡ λειτουργία τοῦ Κλήμεντος) στρέφεται ἤδη ἀπὸ τοῦ ὕψους τοῦ θυσιαστηρίου, ἐξ οὗ αἱ ἐπουράνιαι εὐλογίαι ἀναβλύζουν καὶ εὐλογεῖ τὸν οὕτως ἐν αντιλαμβα-

(¹) Χρυσοστόμ. Περὶ ἀκαταλήπτου λόγ. δ' § 5. Migne 48, 734.

νόμενον τὸ ὕψος τοῦ μυστηρίου λαόν, ἐπαίρων τὴν δεξιάν, ὡς δ' Ἰησοῦς «ἐπάρας τὰς χεῖρας Αὐτοῦ, εὐλόγησε» τοὺς μαθητὰς Αὐτοῦ ⁽¹⁾, ἐνῷ ἐκφωνεῖ συγχρόνως: *Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰ. Χριστοῦ, καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς, καὶ ἡ κοινωνία τοῦ ἁγ. Πνεύματος εἴη μετὰ πάντων ὑμῶν*, μεταδίδων οὕτως τῷ ἐκκλησιαστικῷ εὐλογίαν τριμερῇ ἀποστολοπαράδοτον ⁽²⁾, ἀνὰ ἐν πνευματικὸν δῶρον παρ' ἐκάστου τῶν τριῶν προσώπων τῆς ὑπερυμνήτου Τριάδος παρεχομένην καὶ ἀναπολοῦσαν τὴν τριμερῇ ἐκείνην προτυπωτικὴν εὐλογίαν, δι' ἧς τὸν παλαιὸν Ἰσραὴλ ἠυλόγει ὁ Ἀαρὼν καὶ οἱ διάδοχοί του: «Εὐλογῆσαι σε Κύριος καὶ φυλάξαι σε· ἐπιφάναι Κύριος τὸ πρόσωπον Αὐτοῦ ἐπὶ σέ καὶ ἐλεῆσαι σε· ἐπάραι Κύριος τὸ πρόσωπον Αὐτοῦ ἐπὶ σέ καὶ δόξῃ σοι εἰρήνην!» ⁽³⁾

Ἄλλ' ὁ ἱερεὺς, καίτοι ὁ πρωταγωνιστὴν καὶ κυθερνῶν τὸ ὄλον, δὲν εἶνε ὁ μόνος ἐν τῷ ναῷ δρῶν. Μετ' αὐτοῦ καὶ ὑπ' αὐτὸν συνδρῶσι, καίτοι ἀπὸ ἐννοίας ὑπηρετικῆς καὶ συμπληρωματικῆς, καὶ οἱ κεκτημένοι τὴν σφραγίδα τοῦ Βαπτίσματος· οἵτινες, δυνάμει τοῦ τοιοῦτου τίτλου των, ἀντεπεύχονται εἰς τὸν αὐτοὺς εὐλογοῦντα τὸ *Καὶ μετὰ τοῦ πνεύματος σου*, ἐκπληροῦντες μὲν τὴν ἀποστολικὴν ἐντολὴν τὴν «εὐχεσθε ὑπὲρ ἀλλήλων» κελεύουσαν, ἀναμιμνήσκοντες δὲ διὰ τῆς ἀποκρίσεως ταύτης ἑαυτοὺς (ἐρμηνεύει ὁ Χρυσορρήμων) ὅτι οὐδὲν ὁ ἱεροουργῶν αὐτὸς ἐξ ἑαυτοῦ πράττει, οὐδὲ ἀνθρωπίνης ἐστὶ φύσεως τὰ προκείμενα, ἀλλ' ἡ τοῦ Πνεύματος χάρις, ἡ ἐν αὐτῷ παροῦσα καὶ τοῖς πᾶσιν ἐφιπταμένη, τὴν μυστικὴν ἐκείνην θυσίαν κατασκευάζει ⁽⁴⁾.

Ἄνω σχῶμεν τὰς καρδίας! προστάττει μετὰ δυνάμεως ὁ ἱερεὺς. Ἀφῶμεν φροντίδας βιωτικὰς καὶ μερίμνας τὰς κατ' οἶκον. Ἐν οὐρανῷ τὴν καρδίαν πρὸς τὸν φιλόανθρωπον Θεὸν ἔχωμεν ⁽⁵⁾.

⁽¹⁾ Λουκ. κδ', 50—51.

⁽²⁾ Β' Κορ. ιγ', 13.

⁽³⁾ Ἀριθμ. v', 23—27. Πρβλ. καὶ Ἀποστολ. Δατταγ. Β' 57. Migne 1, 737.

⁽⁴⁾ Χρυσοστόμ. Εἰς τὴν Πεντηκοστὴν ὁμιλ. Α' § 4. Migne 50, 460.

⁽⁵⁾ Κυρίλλ. Ἱεροσ. Κατήχ. μυσταγ. Ε' § 4. Migne 33, 1112.

Μετά θερμῆς ἅς πλησιάσωμεν πρὸς Αὐτὸν ἀγάπης. Ἄστοι ἅς γείνωμεν καὶ πρὸς αὐτὸν ἅς πετασθῶμεν τὸν οὐρανόν. Διότι, καθὼς ἀπεφάνθη καὶ τὸ Εὐαγγέλιον, ὅπου τὸ πτώμα, ἐκεῖ καὶ οἱ ἄστοι. Καὶ ποῖον εἶνε τὸ πτώμα παρὰ τὸ πανάγιον τοῦ Χριστοῦ Σῶμα, διὰ τῆς πτώσεως καὶ τοῦ θανάτου τοῦ ὁποῖου ἡμεῖς ἀνέστημεν; Τίνες δὲ οἱ ἄστοι, εἰμὶ οἱ εἰς τὸ μυστήριον τοῦ Σώματος ἐρχόμενοι, οἵτινες ὑψηλοὶ ὀφείλουν νὰ εἶνε, μὴδὲν κοινὸν πρὸς τὴν γῆν νὰ ἔχουν, μηδαμῶς κάτω νὰ σύρωνται καὶ νὰ ἔρπωσιν, ἀλλ' ἄνω διηνεκῶς νὰ πετοῦν καὶ πρὸς τὸν ἥλιον τῆς δικαιοσύνης νὰ ἀτενίζουσιν καὶ ὀξυδερκῆς τὸ ὄμμα τῆς διανοίας νὰ ἔχουν; «Ἄετῶν γάρ, οὐ κολοιῶν αὕτη ἡ Τράπεζα». Οὗτοι καὶ τότε θὰ σπεύσουν πρὸς ἀπάντησίν Του, ὅταν ἐξ οὐρανῶν ἐν τῇ δευτέρᾳ παρουσίᾳ θὰ καταβαίνει ('). Καὶ τί πρὸς ταῦτα ὁ λαός; Ἐχομεν πρὸς τὸν Κύριον, ἀπαντᾷ, ἀνυψώσαμεν ἤδη τὰς καρδίας μας πρὸς τὸν Κύριον. Εὐχαριστήσωμεν τῷ Κυρίῳ προτρέπει καὶ πάλιν τὸν λαὸν ὁ προεξάρχων τῆς τελετῆς. Καὶ τοῦ λαοῦ ἀνταπαντήσαντος ὅτι Ἄξιον καὶ δίκαιον τῷ ὄντι εἶνε τὸ νὰ προσφερθῶσιν εὐχαριστίαι τῷ Κυρίῳ (*), ὁ σεμνὸς διάλογος παύει καὶ μυστικαὶ παναγέσταται εὐχαὶ τὸν διαδέχονται, ἀπὸ τῶν χειλέων τοῦ ἱερουργοῦντος ὡς σταγόνες καταπίπτουσιν.

Τούτων τῶν εὐχῶν ἡ μὲν πρώτη, ἄμεσον ἐπακολούθημα τοῦ προεκφωνηθέντος παρακλευματικῶ «εὐχαριστήσωμεν τῷ

(') Χρυσόστομ. Εἰς Α' Κορινθ. ὁμιλ. κδ' § 3. Migne 61, 205.

(*) Εἰς πάσας ἀνεξαιρέτως τὰς λειτουργίας: Κλήμεντος, Ἰακώβου, Μάρκου, τὰς Βυζαντινὰς, ἀλλὰ καὶ ἐν τοῖς ἀρχαίοις ἀπογράφαις Ἄξιον καὶ δίκαιον φέρεται καὶ πλέον οὗ. Ἡ δὲ ἐπέκτασις τοῦ εἰς Ἄξιον καὶ δίκαιον ἐστὶ προσκυνεῖν Πατέρα, Υἱὸν καὶ ἅγ. Πνεῦμα, Τριάδα ὁμοούσιον καὶ ἀχώριστον, ἡ προδίδουσα εἰς τὴν ἀπάντησιν ὀπισθοβλεπτικὸν χαρακτῆρα καὶ συνενόουσα αὐτὴν παλινδρομικῶς μετὰ τοῦ προαπαγγελθέντος Σύμβολου, εἶνε νεωτερισμὸς παρατητήτος. Ἦδη ὁ Καθάσιλας (κεφ. 26) συνήνου τὸ Στῶμεν καλῶς μετὰ τοῦ Πιστεύω καὶ ἡρμήνευσεν «ἐπὶ τῆς ὁμολογίας ταύτης στῶμεν, μὴ διὰ πιθανολογίαν αἰρετικῶν σαλευόμενοι κλπ». Ἀλλὰ τοῦτο εἶνε μὲν εὐφυές, δὲν εἶνε ὁμῶς καὶ φυσικόν. Τὸ ὀκτάστιχον δλόκληρον εἶνε πολὺν εισάγων ἡμᾶς εἰς τὴν Ἀναφορὰν καὶ βλέπει λοιπὸν πρὸς τὰ ἐμπρός: οὐδ' ὑφίστατο ἐν τῇ λειτουργίᾳ ἀρχῆθεν τὸ Σύμβολον, διὰ νὰ λεχθῇ ὅτι ἐξ αὐτοῦ καὶ ὀκτάστιχος διάλογος ἀνέκαθεν ἐξηρτήθη. Ἐπειτα: τίνας εἰδους λογικὴ ἀπάντησις εἰς τὸ Εὐχαριστήσωμεν τῷ Κυρίῳ ἀποτελεῖ τὸ Ἄξιον καὶ δίκαιον ἐστὶ προσκυνεῖν; Περὶ εὐχαριστίας πρόκειται, ὅχι περὶ προσκυνήσεως.

Κυρίῳ», εὐχαριστεῖ τὸν Θεὸν ἐπὶ πᾶσι τοῖς παρ' αὐτοῦ δωρηθεῖσι καὶ δωρουμένοις ἀπὸ καταβολῆς κόσμου ἀγαθοῖς· ἡ δὲ δευτέρα ἀναμνησκείται ἐπὶ τὸ ἱστορικώτερον τῆς Κυριακῆς συστάσεως τῆς θ. Εὐχαριστίας, διηνεκοῦς ὑπομνήματος τοῦ θανάτου τοῦ Κυρίου· ἡ δὲ τρίτη ἐπικαλεῖται τὸ ἅγ. Πνεῦμα πρὸς μεταποίησιν τῶν προκειμένων εἰς Σῶμα καὶ Αἷμα Χριστοῦ. Αἱ εὐχαὶ ρέουν πρὸ τοῦ ἱ. θυσιαστηρίου σιγηλαὶ καὶ ἀθόρυβοι, ρύαξ ἤρεμος ἀσωμάτων παλμῶν καὶ ἐννοιῶν· τρεῖς δὲ μόνον ὁ μουσικὸς ρύαξ ὑπὲρ τὴν ἐπιφάνειαν εἰς ἡχηρὰν φωνὴν ἀναδύει· ἅπαξ κατὰ τὴν ἐν τῇ εὐχαριστηρίῳ εὐχῇ μνησθῆναι τῶν Χερουβείμ καὶ Σεραφεείμ, τῶν τὸν Δεσποτικὸν θρόνον κυκλούντων καὶ τὸ *Ἄγιος, ἅγιος, ἅγιος Κύριος Σαβαώθ, πλήρης ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ τῆς δόξης Σου* ψαλλόντων, ὅποτε ὁ λαὸς ἅπας τοῦτον τὸν ὕμνον, τὸν θριαμβευτικόν, ἢ ἐπινίκιον, ἢ «πανάγιον» ὑπὸ Χρυσοστόμου ⁽⁹⁾ καλούμενον ἀναμέλπει, συνενόντων αὐτὸν καὶ μὲ τὰ Ὡσαννά τῶν ἀκάνων παιδων, διὰ τὴν δειχθῆναι ὅτι ἡ ἀθρότης τῆς γῆς καὶ ἡ ἀγιότης τῶν οὐρανῶν μίσγουσι κατ' ἐκείνην τὴν στιγμὴν τὰ στόματα, ἐνῷ δὲ «ἄνω τὰ Σεραφεῖμ τὸν τρισάγιον ὕμνον ἀναβοᾷ, κάτω τὸν αὐτὸν ὕμνον ἢ τῶν ἀνθρώπων ἀναπέμπει πληθύς, κοινὴ τῶν ἐπουρανίων καὶ τῶν ἐπιγείων συκροτεῖται πανήγυρις, μία εὐχαριστία, ἐν ἀγαλλίαμα, μία εὐφρόσυνος χοροστασία ⁽¹⁰⁾. Δευτέραν φορὰν ἡ μουσικὴ προσευχὴ τοῦ ἱερουργοῦντος διακόπτεται διὰ τῆς ἐκφώνου ἀπαγγελίας τῶν τὴν μυστηριακὴν διάταξιν ἀφορώντων Κυριακῶν λόγων *Λάβετε, φάγετε καὶ Πίετε* ἐξ αὐτοῦ πάντες, ὅποτε ὁ λαὸς καὶ πάλιν ἐπισφραγίζει τὴν διπλὴν ἐκφώνησιν διὰ τοῦ ἐπιθεβαιωτικοῦ *Ἀμήν*. Καὶ τρίτην φορὰν διὰ τοῦ *Τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν Σοὶ προσφέρομεν κατὰ πάντα καὶ διὰ πάντα*, ὅποτε, τῆς ἱεροτελεστίας εἰς τὸ ζενιθ τοῦ ὕψους τῆς ἀφίχθείσης καὶ τοῦ ἁγ. Πνεύματος κατερχομένου ἐπὶ τὸ φρικτὸν θυσιαστήριον, οὐχὶ ἵνα καύσῃ τὸ θῦμα ὡς τὸ ἐπὶ τοῦ Ἡλιοῦ

⁽⁹⁾ Χρυσοστόμ. Περὶ ἀκαταλήπτου λόγ. Δ' § 5. Migne 48, 734

⁽¹⁰⁾ Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὸ «εἶδον τὸν Κύριον καθήμενον» ὁμιλ. α' § 1. Migne 56, 97.

τοῦ Θεοβίτου οὐρανόπεμπτον πῦρ, ἀλλ' ἵνα μεταποιήσῃ τὰ προ-
τεθειμένα εἰς Σῶμα καὶ Αἷμα Χριστοῦ, ὁ λαὸς ὅλος ἐν στά-
σει πανευλαβεστάτῃ καὶ φωνῇ ἐνθέῳ ἀναμέλπει τὸ Σὲ ὑμνοῦ-
μεν, Σὲ εὐλογοῦμεν, Σοὶ εὐχαριστοῦμεν Κύριε καὶ δεόμεθά σου
ὁ Θεὸς ἡμῶν, μελῶδημα ὀλιγόλογον, χωρὶς φιλολογικὰ στολίδια
καὶ πτωχὸν εἰς λέξεις μεγαλοπρεπεῖς, ἀλλ' ἐν τῇ ἀφελείᾳ του
ὡς ἄλλη ἐπτάχρους ἱρις ἅπαντα περιλαμβάνον τὰ εἶδη τῶν
προσευχῶν,—αἶνον, εὐλογίαν, εὐχαριστίαν, δέησιν—καὶ ἀπάσας
ἐξεικονίζον τὰς στάσεις τῆς ψυχῆς ἐνώπιον τοῦ Ποιητοῦ αὐτῆς.
Ἄς ἐπαναλάβω καὶ πάλιν ὅτι ὅλαι αἱ ἀνωτέρω φαλμψαδαὶ
ὕμνος θριαμβευτικός, Ἄμην καὶ Σὲ ὑμνοῦμεν, εἶνε κτήματα
ἀναπαλλοτριώτα τοῦ λαοῦ, ὡς δεικνύουν ἡλίου φαεινότερον ἢ
λειτουργία τοῦ Ἰανώβου, ἢ τοῦ Κλήμεντος, ἢ τοῦ Μάρκου, αἱ
ἐν τῷ Βαρθερινῷ Εὐχολογίῳ λειτουργίαι τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ
Χρυσοστόμου ⁽¹⁾, αἱ μόλις προσημειωθεῖσαι ἄνωθι μαρτυρίαι
τοῦ Χρυσοστόμου κλπ. κλπ. ὅπου πανταχοῦ φέρεται ὁ «λαὸς»,
«πᾶς ὁ λαὸς ἅμα εἰπάτω», «ἡ τῶν ἀνθρώπων ἀναπέμπει πλη-
θὺς». Πῶς κατωρθώθη καὶ ὁ μονοπρόσωπος χορὸς ἐξετόπισε
τὴν μυριοπρόσωπον Ἐκκλησίαν οὐ μόνον ἐν τῇ χωλαινούσῃ
πράξει, ἀλλὰ καὶ αὐτὰς τὰς λειτουργικὰς φυλλάδας μας, αἱ
ὁποῖαι ὥφειλον νὰ μένουν ἀνέπαφοι διὰ νὰ μᾶς ὑπενθυμίζουν
τὸ πρέπον, τοῦτο εἶνε ἀκατανόητον.

Ἄς μὴ προχωρήσωμεν περαιτέρω, πρὶν ἢ ὀλίγα σημειώ-
σωμεν περὶ τῆς πρώτης μυστικῆς εὐχῆς, ἐξ ἧς «εὐχαριστίας»
καλουμένης ὠνομάσθη *Εὐχαριστία* καὶ τὸ μυστήριον σύνολον,
σύμφωνα ἄλλως τε πρὸς τὸν εὐαγγελικὸν χαρακτηρισμὸν ὅτι ὁ
Κύριος «λαβὼν τὸν ἄρτον καὶ εὐχαριστήσας ἔκλασε καὶ ἐδί-
δου τοῖς μαθηταῖς». Ποῖον, λεπτομερέστερον εἰπεῖν, εἶνε τὸ
περιεχόμενόν της; Ἀρχεται ἀπὸ τῆς καθόλου δημιουργίας τοῦ
φυσικοῦ κόσμου, χωρεῖ ἐπὶ τὸν κόσμον τῶν ἀγγέλων, εἰδικεύει
εἰτα τὸν λόγον ἐπὶ τὸν δισύνθετον ἄνθρωπον. Παρακολουθεῖ

(1) *Brightman* σ. 18, 50, 132 καὶ 323.

πάσας τὰς ἐκδηλώσεις τῆς πρὸς αὐτὸν ἀεινάου προνοίας τοῦ Θεοῦ, τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ νόμου πρὸς τὸν ἐκπεσόντα, τὴν ἀποστολὴν τῶν προφητῶν, τὰς συνεχεῖς θαυματουργίας, τὰς διηνεκεῖς ἐνθαρρύνσεις καὶ ἐλπίδας. Ἀνιστορεῖ τέλος τὰ κατὰ τὴν οἰκονομίαν τῆς ἡμετέρας Σωτηρίας· ἥς ὁ Τελεστής ἐπὶ τῆς γῆς κατελθὼν, δὲν ἠρκέσθη μόνον νὰ θυσιασθῇ ὑπὲρ τῶν ἀνθρώπων ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ, ἀλλὰ καὶ ὑπομνήματα τοῦ σωτηρίου Αὐτοῦ Πάθους κατέλιπεν εἰς ἡμᾶς τὸ Σῶμα καὶ τὸ Αἶμά Του. «Μνημονεύομεν (ἔλεγεν ὁ Κατηχητής, προκειμένου περὶ τοῦ σημείου τούτου) οὐρανοῦ καὶ γῆς καὶ θαλάσσης· ἡλίου καὶ σελήνης· ἄστρον καὶ πάσης τῆς κτίσεως λογικῆς τε καὶ ἀλόγου, ὄρα-τῆς τε καὶ ἀοράτου· ἀγγέλων, ἀρχαγγέλων, δυνάμεων, κυριοτήτων, ἀρχῶν, ἐξουσιῶν, θρόνων, τῶν Χερουδείμ τῶν πολυπροσώπων....μνημονεύομεν καὶ τῶν Σεραφεείμ, ἃ ἐν Πνεύματι ἀγίῳ ἐθεάσατο Ἡσαΐας παρεστηκότα κύκλῳ τοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ, καὶ ταῖς μὲν δυοὶ πτέρυξι κατακαλύπτοντα τὸ πρόσωπον, ταῖς δὲ δυοὶ τοὺς πόδας, καὶ ταῖς δυοὶ πετόμενα καὶ λέγοντα: "Ἄγιος, ἅγιος, ἅγιος Κύριος Σαβαώθ" (12). Ἐντεῦθεν κατὰ Χρυσόστομον καὶ τὸ προσφερόμενον φοβερόν καὶ φρικωδέστατον Ποτήριον ὁ ἀπ. Παῦλος «ποτήριον εὐλογίας» ἀπεκάλεσε, «διότι ἐπιλέγοντες τῷ ποτηρίῳ τὰς ἀφάτους εὐεργεσίας τοῦ Θεοῦ καὶ ὅσων ἀπολελούκαμεν, οὕτως αὐτὸ προσάγομεν καὶ κοινωνοῦμεν, εὐχαριστοῦντες ὅτι τῆς πλάνης ἀπήλλαξε τὸ τῶν ἀνθρώπων γένος· ὅτι μακρὰν ὄντας, ἐγγὺς ἐποίησεν· ὅτι ἐλπίδα μὴ ἔχοντας καὶ ἀθέους ἐν τῷ κόσμῳ, ἀδελφοὺς Αὐτοῦ κατεσκεύασε καὶ συγκληρονόμους· ὅτι αὐτὸ οὐ μόνον ἐξέχεεν, ἀλλὰ καὶ πᾶσιν ἡμῖν αὐτοῦ μετέδωκε» (13). Βεβαίως πάντα τὰ ἄνωθι δὲν συναντῶνται λεπτομερῶς εἰς πάσας ἀνεξαίρετως τὰς λειτουργικὰς δέλτους, εἰς τινὰς τῶν ὁποίων, ὡς ἐν τῇ τοῦ Χρυσοστόμου, ἐβραχύνθησαν. Ἄλλ' ἢ τοῦ Μ. Βασιλεῖου Ἀναφορά, ἣν πολλοὶ ἱερεῖς δὲν δύνανται νὰ τελέ-

(12) Κυρίλλ. Ἱεροσολ. Κατήχ. μυσταγ. Ε' § 6. Migne 33, 3.

(13) Χρυσοστόμ. Ὁμιλ. κδ' εἰς Α' Κορ. § . Migne 61, 99.

σωσιν ἄνευ βαθυτάτης κατανύξεως, μέχρι δακρύων πολλάκις χωρούσης, μετ' οὐκ ὀλίγης ἀφθονίας καὶ ἐναργείας παρατάσει τὰς δωρεὰς τοῦ Θεοῦ. Μοναδικῶς δ' ἐκτεταμένη ἢ ἀπαρίθμησις τῶν θ. εὐεργεσιῶν ἀπαντᾷ παρὰ τῇ καλουμένῃ καὶ πάλιν Κλήμεντι, παρ' ᾧ εἰς πέντε καὶ πλεόν σελίδας διαπλατύνεται ⁽¹⁴⁾, προφανέστατα προσεπαυξηθεῖσα ἀπὸ τῶν πλουσιῶν καὶ εὐγλωττοτάτων αἰσθημάτων τοῦ ἀγνώστου διασκευαστοῦ της. Ὡς παρατεθῇ ἐνταῦθα τὸ πρῶτον μόνον μέρος της, ἂν μὴ ὡς ἀπόσπασμα αὐστηρῶς αὐθεντικοῦ κειμένου, τοῦλάχιστον ὡς ἀξιόλογον μνημεῖον θρησκευτοφιλολογικῆς δημιουργικότητος.

Ἄξιον ὡς ἀληθῶς καὶ δίκαιον, πρὸ πάντων ἀνυμνεῖν Σὲ τὸν ὄντως ὄντα Θεόν, τὸν πρὸ τῶν γεννητῶν ὄντα, ἐξ οὗ πᾶσα πατριὰ ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ γῆς ὀνομάζεται, τὸν μόνον ἀγέννητον καὶ ἀναρχον καὶ ἀδασίλευτον καὶ ἀδέσποτον, τὸν ἀνενδεή, τὸν παντὸς ἀγαθοῦ χορηγόν, τὸν πάσης αἰτίας καὶ γενέσεως κρείττονα, τὸν πάντοτε κατὰ ταῦτά καὶ ὡσαύτως ἔχοντα, ἐξ οὗ τὰ πάντα καθάπερ ἐκ τινος ἀφετηρίας εἰς τὸ εἶναι παρῆλθεν. Σὺ γὰρ εἰ ἢ ἄναρχος γινώσις, ἢ αἰτίας ὅρασις, ἢ ἀγέννητος ἀκοή, ἢ ἀδίδακτος σοφία, ὁ πρῶτος τῇ φύσει καὶ μόνος τῷ εἶναι καὶ κρείττων παντὸς ἀριθμοῦ, ὁ τὰ πάντα ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι παραγαγὼν διὰ τοῦ μονογενοῦς Σου Υἱοῦ. Αὐτὸν δὲ πρὸ πάντων αἰώνων γεννήσας βουλῇσει καὶ δυνάμει καὶ ἀγαθότητι ἀμεισιτέτως, Υἱὸν μονογενῆ, Λόγον Θεόν, σοφίαν ζῶσαν, πρωτότοκον πάσης κτίσεως, ἄγγελον τῆς μεγάλης βουλῆς Σου, ἀρχιερέα Σόν, βασιλέα δὲ καὶ κύριον πάσης νοητῆς καὶ αἰσθητῆς φύσεως, τὸν πρὸ πάντων, δι' οὗ τὰ πάντα. Σὺ γάρ, Θεὲ αἰώνιε, δι' Αὐτοῦ τὰ πάντα πεποίηκας καὶ δι' Αὐτοῦ τῆς προσηκούσης προνοίας τὰ ὅλα ἀξιοῖς δι' οὗ γὰρ τὸ εἶναι ἐχαρίσω, δι' Αὐτοῦ καὶ τὸ εἶναι ἐδωρήσω. Ὁ Θεὸς καὶ Πατὴρ τοῦ μονογενοῦς Υἱοῦ Σου, ὁ δι' Αὐτοῦ πρὸ πάντων ποιήσας τὰ Χερουδεῖμ καὶ τὰ Σεραφεῖμ, αἰῶνάς τε καὶ στρατιάς, δυνάμεις τε καὶ ἐξουσίας, ἀρχάς τε καὶ θρόνους, ἀρχαγγέλους τε καὶ ἀγγέλους, καὶ μετὰ ταῦτα πάντα ποιήσας δι' Αὐτοῦ τὸν φαινόμενον τοῦτον κόσμον καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτῷ. Σὺ γὰρ εἰ ὁ τὸν οὐρανὸν ὡς καμάραν στήσας καὶ ὡς δέρριν ἐκτείνας, καὶ τὴν γῆν ἐπ' οὐδενὸς ἰδρύσας, γνώμη μόνῃ ὁ πῆξας στερέωμα,

⁽¹⁴⁾ Hammond σ. 2—7, Brightman σ. 4—20.

καὶ νύκτα καὶ ἡμέραν κατασκευάσας· ὁ ἐξαγαγὼν φῶς ἐκ θησαυ-
ρῶν, καὶ τῇ τούτου συστολῇ ἐπαγαγὼν τὸ σκότος εἰς ἀνάπαυλαν
τῶν ἐν τῷ κόσμῳ κινουμένων ζώων· ὁ τὸν ἥλιον τάξας εἰς ἀρχὰς
τῆς ἡμέρας ἐν οὐρανῷ, καὶ τὴν σελήνην εἰς ἀρχὰς τῆς νυκτός·
καὶ τὸν χορὸν τῶν ἀστέρων ἐν οὐρανῷ καταγράψας εἰς αἶνον τῆς
Σῆς μεγαλοπρεπείας· ὁ ποιήσας ὕδωρ πρὸς πόσιν καὶ κάθαρσιν,
ἀέρα ζωτικὸν πρὸς εἰσπνοὴν καὶ φωνῆς ἀπόδοσιν διὰ γλώττης
πληττούσης τὸν ἕρα καὶ ἄκοήν συνεργουμένην ὑπ' αὐτοῦ ὡς ἐπα-
ΐειν εἰσδεχομένην τὴν προσπίπτουσαν αὐτῇ λαλίαν· ὁ ποιήσας πῦρ
πρὸς σκότους παραμυθίαν, πρὸς ἐνδείας ἀναπλήρῳσιν καὶ τὸ θερ-
μαίνεσθαι ἡμᾶς καὶ φωτίζεσθαι ὑπ' αὐτοῦ· ὁ τὴν μεγάλην θάλασ-
σαν χωρίσας τῆς γῆς, καὶ τὴν μὲν ἀναδείξας πλωτήν, τὴν δὲ
ποσὶ βάσιμον ποιήσας, καὶ τὴν μὲν ζώοις μικροῖς καὶ μεγάλοις
πληθύνας, τὴν δὲ ἡμέροις καὶ ἀτιθάσοις πληρώσας, φυτοῖς τε δια-
φόροις στέψας, καὶ βοτάναις στεφανώσας, καὶ ἄνθεσι καλλύνας,
καὶ σπέρμασι πλουτίσας· ὁ συστησάμενος ἄδυσσον, καὶ μέγα κύτος
αὐτῇ περιθεῖς, ἄλμυρῶν ὑδάτων σεσωρευμένα πελάγη, περιφράξας
δὲ αὐτὴν πύλαις ἄμμου λεπτοτάτης· ὁ πνεύμασι ποτὲ μὲν αὐτὴν
κορυφῶν εἰς ὀρέων μέγεθος, ποτὲ δὲ στρωννύων αὐτὴν ὡς πεδίον,
καὶ ποτὲ μὲν ἐκμαίνων χειμῶνι, ποτὲ δὲ πραῦνων γαλήνῃ ὡς ναυ-
σιπόροις πλωτῆρσιν εὐκόλον εἶναι πρὸς πορείαν· ὁ ποταμοῖς δια-
ζώσας τὸν ὑπὸ Σοῦ διὰ Χριστοῦ γενόμενον κόσμον, καὶ χειμάρ-
ροις ἐπικλύσας, καὶ πηγῆς ἀεναίοις μεθύσας, ὅρεσι δὲ περισφίγξας
εἰς ἔδραν ἀτρεμῇ γῆς ἀσφαλεστάτην. Ἐπλήρωσας γάρ Σου τὸν
κόσμον καὶ δεεκδόμησας αὐτὸν βοτάναις εὐόσμοις καὶ ἰασίμοις,
ζώοις πολλοῖς καὶ διαφόροις, ἀλκίμοις καὶ ἀσθενεστέροις, ἐδωδί-
μοις καὶ ἐνεργαῖς, ἡμέραις καὶ ἀτιθάσοις, ἐρπετῶν συριγμοῖς, πτη-
νῶν ποικίλων κλαγγαῖς, ἐνιαυτῶν κύκλοις, μηνῶν καὶ ἡμερῶν ἀριθ-
μοῖς, τροπῶν τάξεσι, νεφῶν ὀμβροτόκων διαδρομαῖς, εἰς καρπῶν
γονάς καὶ ζώων σύστασιν, σταθμὸν ἀνέμων διαπνεόντων, ὅτε
προσταχθῶσι παρὰ Σοῦ, τῶν φυτῶν καὶ τῶν βοτανῶν τὸ πλῆθος.
Καὶ οὐ μόνον τὸν κόσμον ἐδημιούργησας, ἀλλὰ καὶ τὸν κοσμοπο-
λίτην ἄνθρωπον ἐν αὐτῷ ἐποίησας, κόσμου κόσμον αὐτὸν ἀναδεί-
ξας. Εἶπας γὰρ τῇ σοφίᾳ· ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμε-
τέραν καὶ καθ' ὁμοίωσιν καὶ ἀρχέτωσαν τῶν ἰχθύων τῆς θαλάσ-
σης καὶ τῶν πετεινῶν τοῦ οὐρανοῦ. Διὸ καὶ πεποίηκας αὐτὸν ἐκ
ψυχῆς ἀθανάτου καὶ σώματος σκεδαστοῦ· τῆς μὲν ἐκ τοῦ μὴ
ὄντος, τοῦ δὲ ἐκ τῶν τεσσάρων στοιχείων καὶ δέδωκας αὐτῷ κατὰ

μὲν τὴν ψυχὴν τὴν λογικὴν διάγνωσιν, εὐσεβείας καὶ ἀσεβείας διάκρισιν, δικαίου καὶ ἀδίκου παρατήρησιν, κατὰ δὲ τὸ σῶμα τὴν πένταθλον ἐχαρίσω αἴσθησιν καὶ τὴν μεταβατικὴν κίνησιν..... Σὺ γὰρ εἶ ὁ δημιουργὸς τῶν ἀνθρώπων, καὶ τῆς ζωῆς χορηγός, καὶ τῆς ἐνδεείας πληρωτής, καὶ τῶν νόμων δοτὴρ, καὶ τῶν φυλαττόντων αὐτοὺς μισθοποδότης, καὶ τῶν παραδαινόντων αὐτοὺς ἐκδικος.... Ὑπὲρ πάντων Σοὶ ἡ δόξα, Δέσποτα Παντοκράτορ!

ΚΕΦ. ΜΓ'.

ΚΑΘΑΓΙΑΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΕΓΑΛΗ ΙΚΕΤΗΡΙΟΣ

Ἡ ἐπίσημος στιγμὴ τοῦ καθαγιασμοῦ ἢ τῆς ἀναδείξεως ἢ ἀποφάνσεως ἢ μεταβολῆς ἢ μεταποιήσεως ἢ μεταρρυνθίσεως ἢ μεταστοιχειώσεως ἢ τελειώσεως τῶν τιμίων Δώρων εἶνε, ὡς ἔφθημεν εἰπόντες, ἐκείνη, καθ' ἣν, τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πληρώματος ἔξωθεν φάλλοντος τὴν μικύλλην ἐκείνην καὶ ταπεινοφρόνως ἀστολίστον ἄλλ' ἐνταυτῷ καὶ πολυσύνθετον εὐχὴν «Σὲ ὑμνοῦμεν, Σὲ εὐλογοῦμεν, Σοὶ εὐχαριστοῦμεν Κύριε», ὁ ἱερεὺς ἐνδοθεν πρὸ τοῦ θυσιαστηρίου ἐπικαλεῖται μυστικῶς τὸ Πανάγιον Πνεῦμα, ἵνα, ἐπελθὼν ἐπὶ τὰ προκείμενα, μεταβάλλῃ αὐτὰ εἰς Σῶμα καὶ Αἷμα Χριστοῦ. Αὕτῃ ὑπῆρξεν ἡ ἀδιαφιλονείκητος ἀντίληψις τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας καὶ αὐτὴν μέχρι σήμερον φέρει ἡ Ὁρθοδοξία ἐγκομωμένην μεταξὺ τῶν πνευματικῶν ἀποσκευῶν της. «Τούτων δὲ [δηλ. τῶν ρημάτων τῆς ἐπικλήσεως] εἰρημένων, τὸ πᾶν τῆς ἱερουργίας ἡνυσται καὶ τετέλεσται—γράφει ὁ Καβάσιλας—καὶ τὰ Δῶρα ἡγιασθή καὶ ἡ θυσία ἀπηρτίσθη καὶ τὸ μέγα θῦμα καὶ ἱερεῖον τὸ ὑπὲρ τοῦ κόσμου σφαγὲν ἐπὶ τῆς ἱ. τραπέζης ὁράται κείμενον. Ὁ γὰρ ἄρτος τοῦ Κυριακοῦ Σώματος οὐκέτι τύπος, οὐδὲ δῶρον, εἰκόνα φέρων τοῦ ἀληθινοῦ Δώρου, οὐδὲ γραφὴν τινα κομίζων ἐν ἑαυτῷ τῶν σωτηρίων παθῶν ὥσπερ ἐν πίνακι, ἀλλ' αὐτὸ τὸ ἀληθινὸν Δῶρον αὐτὸ τοῦ Δεσπότου τὸ πανάγιον Σῶμα, τὸ πάντα

ἄληθως ἐκεῖνα δεξάμενον τὰ δειδῶτα, τὰς ὕβρεις, τοὺς μώλωπας· τὸ σταυρωθέν, τὸ σφαγέν, τὸ μαρτυρῆσαν ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου τὴν καλὴν ὁμολογίαν, τὸ ραπισθέν, τὸ αἰκισθέν, τὸ ἐμπτυσμάτων ἀνασχόμενον, τὸ χολῆς γευσάμενον. Ὅμοίως καὶ ὁ οἶνος, αὐτὸ τὸ Αἷμα τὸ ἐκπηδῆσαν σφαττομένου τοῦ σώματος. Τοῦτο τὸ Σῶμα, τοῦτο τὸ Αἷμα τὸ συστάν ἐκ Πνεύματος ἁγίου, τὸ γεννηθὲν ἀπὸ τῆς ἁγ. Παρθένου, τὸ ταφέν, τὸ ἀναστάν τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ, τὸ ἀνελθὼν εἰς τοὺς οὐρανοὺς καὶ καθεζόμενον ἐκ δεξιῶν τοῦ Πατρὸς» (¹). Καὶ αἰῶνας ὅλους πρὸ τοῦ Καβάσιλα ὁ ὅσιος Νεῖλος ἐσημεῖονεν: «Ἐκ παπύρου καὶ κόλλης χάρτης κατασκευασθεῖς, χάρτης φιλὸς καλεῖται· ἐπὶ δὲ ὑπογραφὴν δέξεται βασιλέως δῆλον ὡς σάκρα ὀνομάζεται. Οὕτω μοι νόει καὶ τὰ θεῖα μυστήρια· πρὸ μὲν τῆς ἐντεύξεως τοῦ ἱερέως καὶ τῆς καθόδου τοῦ ἁγ. Πνεύματος, φιλὸν ἄρτον ὑπάρχειν καὶ οἶνον κοινὸν τὰ προκειμένα· μετὰ δὲ τὰς φοβερὰς ἐκεῖνας ἐπικλήσεις καὶ τὴν ἐπιφοίτησιν τοῦ προσκυνητοῦ καὶ ζωοποιοῦ καὶ ἀγαθοῦ Πνεύματος, οὐκ ἔστι φιλὸς ἄρτος καὶ φιλὸς οἶνος τὰ ἐπιτεθειμένα τῇ ἁγ. Τραπέζῃ, ἀλλὰ Σῶμα καὶ Αἷμα τίμιον καὶ ἄχραντον Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ τῶν ἀπάντων» (²). Καὶ πρὸ τοῦ ὁσίου Νεῖλου Ὑρηγόριος ὁ Νύσσης: «Ὁ ἄρτος...ἀγιάζεται διὰ λόγου Θεοῦ καὶ ἐντεύξεως» (³). Καὶ παρεκτὸς Γρηγορίου τοῦ Νύσσης ὁ αὐτάδελφός του: «Τὰ τῆς ἐπικλήσεως ῥήματα ἐπὶ τῇ ἀναδείξει τοῦ ἄρτου τῆς Εὐχαριστίας καὶ τοῦ ποτηρίου τῆς εὐλογίας τίς τῶν ἁγίων ἐγγράφως ἡμῖν καταλέλοιπεν»; (⁴) Καὶ παρεκτὸς τοῦ Βασιλείου, ὁ σχεδὸν σύγχρονος αὐτῷ Κατηχητής: «Μετὰ τὴν ἐπικλήσιν τοῦ ἁγ. Πνεύματος, οὐκέτι ἄρτος λιτός, ἀλλὰ Σῶμα Χριστοῦ» (⁵). Καὶ πρὸ τοῦ Κυρίλλου ὁ Ὁριγένης: «Τὸ ἀγιάζόμενον βρῶμα διὰ λόγου Θεοῦ καὶ ἐντεύξεως» (⁶). Καὶ

(¹) Ν. Καβάσιλας, Κεφ. 27. Migne 150, 425.

(²) Νεῖλος, Πρὸς σχολαστικὸν Φίλιππον Βιβλ. Α' ἐπιστ. 44. Migne 79, 104.

(³) Γρηγόρ. Νύσσης, Κατήχ. κεφ. 37. Migne 45, 97.

(⁴) Μ. Βασίλ. Περὶ ἁγ. Πνεύματος κεφ. 27. Migne 32, 188.

(⁵) Κυρίλλ. Ἱεροσολ. Κατήχ. μυσταγ. Γ', 3. Migne 33, 1089—1092.

(⁶) Ὁριγέν. Εἰς Ματθ. ια' § 14. Migne 13, 949.

πρὸ τοῦ Ὁριγένους ὁ Εἰρηναῖος: «Ἐγκαλοῦμεν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ὅπως ἀποφήνη τὴν θυσίαν ταύτην, τὸν ἄρτον Σῶμα τοῦ Χριστοῦ καὶ τὸ ποτήριον Αἵμα τοῦ Χριστοῦ» (?). Οὐδ' εἶνε ἥττον φαεινὴ τῶν μαρτυριῶν τῶν πατέρων ἢ μαρτυρία ἢ προκύπτουσα ἀπὸ τῶν λειτουργικῶν δέλτων, αἵτινες ὅλαι τὴν τελείωσιν τοῦ μυστηρίου ἐν τῇ ἐπικλήσει ἢ ἐκκλήσει ἢ ἐντεύξει θέτουσιν. Ἴδού, φερ' εἰπεῖν, πῶς ἐκφράζεται ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἢ τοῦ Ἰακώβου λειτουργία:

Ἐλέησον ἡμᾶς ὁ Θεὸς ὁ Παντοκράτωρ, ἐλέησον ἡμᾶς ὁ Θεὸς ὁ Σωτὴρ ἡμῶν, ἐλέησον ἡμᾶς ὁ Θεὸς κατὰ τὸ μέγα ἔλεός Σου καὶ ἐξαπόστειλον ἐφ' ἡμᾶς καὶ ἐπὶ τὰ προκείμενα Δῶρα ταῦτα τὸ Πνεῦμά Σου τὸ πανάγιον, τὸ κύριον καὶ ζωοποιόν, τὸ σύνθρονόν Σοι τῷ Θεῷ καὶ Πατρὶ καὶ τῷ μονογενεῖ Σου Υἱῷ, τὸ συμβασιλεύον, τὸ ὁμοούσιόν τε καὶ συναῖδιον, τὸ λαλήσαν ἐν νόμῳ καὶ προφῆταις καὶ τῇ Καινῇ Σου Διαθήκῃ, τὸ καταβάν ἐν εἵδει περιστερᾶς ἐπὶ τὸν Κύριον ἡμῶν Ι. Χριστὸν ἐν τῷ Ἰορδάνῃ ποταμῷ καὶ μέιναν ἐπ' αὐτόν, τὸ καταβάν ἐπὶ τοὺς ἁγίους Σου ἀποστόλους ἐν εἵδει πυρίνων γλωσσῶν ἐν τῷ ὑπερφῶ τῆς ἁγίας καὶ ἐνδόξου Σιῶν ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς ἀγ. Πεντηκοστῆς· αὐτὸ τὸ Πνεῦμά Σου τὸ πανάγιον κατάπεμψον, Δέσποτα, ἐφ' ἡμᾶς καὶ ἐπὶ τὰ προκείμενα ἅγια Δῶρα ταῦτα, ἵνα, ἐπιφοιτήσαν τῇ ἀγίᾳ καὶ ἀγαθῇ καὶ ἐνδόξῳ αὐτοῦ παρουσίᾳ, ἁγιάσῃ καὶ ποιήσῃ τὸν μὲν ἄρτον τοῦτον Σῶμα ἅγιον Χριστοῦ, καὶ τὸ ποτήριον τοῦτο Αἷμα τίμιον Χριστοῦ (8).

Διάφορος ἐν τούτοις εἶνε ἡ ἀντίληψις τῆς Ρώμης, φρονούσης παρὰ τοὺς διατόρους σαλπισμοὺς τῆς Παραδόσεως ὅτι, ὅχι κατὰ τὴν ἐπικλήσιν τοῦ ἁγ. Πνεύματος, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἐκφώνησιν τοῦ «*Λάβετε, φάγετε*» καὶ «*Πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες*» (ὧν ἡ σημασία, καθ' ἡμᾶς, ἀπλῶς διηγηματικὴ) μεταστοιχείονται τὰ θ. Δῶρα. Ἐπειδὴ δὲ ἀνάγκη καὶ ποιοῦ τινος στηρίγματος πρὸς δικαιολογίαν τῆς ἀκροσφαλοῦς θέσεώς της, φέρει τοιοῦτον τὰ ἀκόλουθα Χρυσοστομικά: «Οὐδὲ γὰρ ἄνθρωπός ἐστιν ὁ ποιῶν τὰ προκείμενα γενέσθαι Σῶμα καὶ Αἷμα Χριστοῦ,

(7) *Εἰρηναῖος*, Ἀπόσπασμα ἀρ. 91. Migne 7, 1253.

(8) *Brightman* σ. 53—54.

ἀλλ' αὐτὸς ὁ σταυρωθεὶς ὑπὲρ ἡμῶν Χριστὸς. Σχῆμα πληρῶν ἔσθηκεν ὁ ἱερεὺς, τὰ ρήματα φθεγγόμενος ἐκεῖνα· ἡ δὲ δύναμις καὶ ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ ἐστίν. Τοῦτό μού ἐστι τὸ Σῶμα, φησί. Τοῦτο γὰρ τὸ ρῆμα μεταρρυθμίζει τὰ προκειμένα. Καὶ καθάπερ ἡ φωνὴ ἐκείνη, ἡ λέγουσα Αὐξάνεσθε καὶ πληθύνεσθε καὶ πληρώσατε τὴν γῆν, ἐρρέθη μὲν ἅπαξ, διὰ παντὸς δὲ τοῦ χρόνου γίνεται ἔργῳ ἐνδυναμοῦσα τὴν φύσιν τὴν ἡμετέραν πρὸς παιδοποιῶν, οὕτω καὶ ἡ φωνὴ αὕτη, ἅπαξ λεχθεῖσα, καθ' ἐκάστην Τράπεζαν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις, ἐξ ἐκείνου μέχρι σήμερον καὶ μέχρι τῆς Αὐτοῦ παρουσίας, τὴν θυσίαν ἀπηρτισμένην ἐργάζεται»⁽⁹⁾. Ἐκ τοῦ τεμαχίου τούτου ἔπεται, διῃσχυρίζονται οἱ Λατῖνοι, ὅτι καὶ ὁ Χρυσόστομος τὰ Κυριακὰ λόγια ἐξέλαθεν ὡς τὸ ὀργανικὸν τοῦ ἀπαρτισμοῦ αἷτιον. Τὸ ἀληθὲς ὅμως εἶνε, ὅτι οὗτοι παρενόησαν ἐνταῦθα τὸν οἰκουμενικὸν πατέρα, συγχύσαντες δύο πράγματα διάφορα, τὰ ὅποια αὐτὸς διέκρινεν. Ἔτερον ἡ πρωταρχικὴ δύναμις, δι' ἧς τὸ μυστήριον ὁ Κύριος κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἰδρύσεώς του περιέβαλεν ἐφάπαξ, καὶ ἕτερον τὸ ἐκάστοτε ὀργανικὸν αἷτιον τῆς τῶν προκειμένων μεταβολῆς, καθὼς ἕτερον ἡ γονιμοποιὸς δύναμις, δι' ἧς ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας τῆς πλάσεως ἐπροίκισεν ὁ Δημιουργὸς τὸν καθόλου ἄνθρωπον, καὶ ἕτερον ἡ γαμικὴ συνάφεια, ἡ ἐκάστοτε ἀπαιτουμένη πρὸς ἐφαρμογὴν τοῦ ἀρχῆθεν ἐκφρασθέντος θελήματος τοῦ Θεοῦ. Τὸ «αὐξάνεσθε καὶ πληθύνεσθε» τὸ εἶπεν ὁ Θεός, ναί· ἀλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι αὐτὸ καὶ μόνον ἀρκεῖ πρὸς τὴν τῶν τέκνων παραγωγὴν, χωρὶς οὐδαμῶς νὰ μεσολαβήσῃ ἡ τῶν φύλων ἔνωσις⁽¹⁰⁾. Οὕτω καὶ ἐνταῦθα· εἶπεν ὁ Χριστὸς «Τοῦτο ἐστὶ τὸ Σῶμά μου» καὶ «Τοῦτο ἐστὶ τὸ Αἷμά μου» καὶ οὕτως εἰς τὸ διηνεκὲς τὸ μυστήριον γόνιμον κατέστησεν. Ἄλλ' ἡ ἀπωτέρα αἰτία προσαπαιτεῖ καὶ ἐγγυτέραν αἰτίαν, τὴν κάθοδον τοῦ ἁγ. Πνεύματος, δι' ἧς θὰ ἀνοίγεται διὰ μέσου τῶν αἰώνων ὡς διὰ χρυσοῦ κλείθρου, τὸ πολύτιμον κιθώτιον τῶν θ. δωρεῶν.

(9) Χρυσόστομος, Εἰς προδοσίαν Ἰούδα ὁμιλ. Α' § 6. Migne 49, 380.

(10) Πρὸλ. καὶ Ν. Ναβάσιλαν κρηφ. 29. Migne 150, 429.

Ἄλλως τε πρὸς τί ἡμεῖς νὰ ὀμιλῶμεν, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ὁ Χρυσόστομος πλέον ἢ ἀπαξ ἡρμήνευσεν αὐτὸς ἑαυτόν; «Τί ποιεῖς, ἄνθρωπε; (λέγει πού). Ὅταν εἰστήκει πρὸ τῆς Τραπεζῆς ὁ ἱερεὺς, τὰς χεῖρας ἀνατείνων εἰς τὸν οὐρανόν, καλῶν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον τοῦ παραγενέσθαι καὶ ἄφασθαι τῶν προκειμένων, πολλὴ ἡσυχία, πολλὴ σιγὴ· ὅταν [δὲ] διδῷ τὴν χάριν τὸ Πνεῦμα, ὅταν κατέλθῃ, ὅταν ἄψῃται τῶν προκειμένων, ὅταν ἴδῃς τὸ πρόβατον ἐσφαγμένον καὶ ἀπηρτισμένον, τότε θόρυβον, τότε ταραχὴν, τότε φιλονεικίαν, τότε λοιδορίαν ἐπάγεις;»⁽¹¹⁾ Ὁ ἀπαρτισμὸς κατὰ ταῦτα καὶ ἡ τελείωσις τοῦ μυστηρίου καὶ ἡ τῶν προκειμένων μεταβολὴ εἰς ἀληθῶς ἐσφαγμένον Πρόβατον δὲν περαίνεται κατὰ Χρυσόστομον, εἰ μὴ διὰ τῆς ἐπικλήσεως καὶ μετὰ τὴν ἐπικλήσιν. Ἀλλαχοῦ ἐδήλωσεν ὁ αὐτός: «Οὐδὲ ἀνθρωπίνης φύσεώς ἐστι τὰ προκείμενα Δῶρα, ἀλλ' ἡ τοῦ Πνεύματος χάρις παροῦσα καὶ πᾶσιν ἐφιπταμένη τὴν μυστικὴν ἐκείνην κατασκευάζει θυσίαν»⁽¹²⁾. Καὶ πάλιν εἰς ἄλλο μέρος ὁ ἴδιος: «Ὑπόγραφόν μοι τὸν Ἥλιον τοῖς ὀφθαλμοῖς καὶ τὸν ἄπειρον ὄχλον παρεστῶτα καὶ τὴν θυσίαν ἐπὶ τῶν λίθων κειμένην· καὶ πάντας μὲν ἐν ἡσυχίᾳ τοὺς λοιποὺς καὶ πολλῇ τῇ σιγῇ, μόνον δὲ τὸν προφήτην εὐχόμενον· εἰτα ἐξαίφνης τὴν φλόγα ἐκ τῶν οὐρανῶν ἐπὶ τὸ ἱερεῖον ριπτομένην. Θαυμαστὰ ταῦτα καὶ πάσης ἐκπλήξεως γέμοντα. Μετάβηθι τοίνυν ἐκεῖθεν ἐπὶ τὰ νῦν τελούμενα καὶ οὐ θαυμαστὰ ὅφει μόνον, ἀλλὰ καὶ πᾶσαν ἐκπλήξιν ὑπερβαίνοντα. Ἔστηκε γὰρ ὁ ἱερεὺς οὐ πῦρ καταφέρων, ἀλλὰ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον· καὶ τὴν ἱκετηρίαν ἐπὶ πολὺ ποιεῖται, οὐχ ἵνα τις λαμπὰς ἄνωθεν ἀφεθείσα καταναλώσῃ τὰ προκείμενα, ἀλλ' ἵνα ἡ χάρις, ἐπιπεσοῦσα τῇ θυσίᾳ, δι' ἐκείνης τὰς ἀπάντων ἀνάφη ψυχάς»⁽¹³⁾. Συμφώνως πρὸς τὴν τοιαύτην ἐκδοχὴν εἶνε συντεταγμένη καὶ ἡ γνωστὴ τελεστικὴ εὐχή, ἡ ἐν τῇ Χρυσόστομικῇ

⁽¹¹⁾ Χρυσόστομου, Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ κοιμητηρίου καὶ τὸν Σταυρόν § 3. Migne 49, 398.

⁽¹²⁾ Τοῦ αὐτοῦ, Εἰς τὴν Πεντηκοστὴν ὀμιλ. Α' § 4. Migne 50, 459.

⁽¹³⁾ Τοῦ αὐτοῦ περὶ ἱερουσῆς λόγ. Γ', § 4. Migne 48, 642.

λειτουργίᾳ φερομένη: «Παρακαλοῦμεν καὶ δεόμεθα καὶ ἱκετεύομεν κατὰπεμψον τὸ Πνεῦμά Σου τὸ ἅγιον...καὶ ποιήσων τὸν μὲν ἄρτον τοῦτον τίμιον Σῶμα τοῦ Χριστοῦ Σου, τὸ δὲ ἐν τῷ ποτηρίῳ τούτῳ τίμιον Αἷμα τοῦ Χριστοῦ Σου, μεταβαλὼν τῷ Πνεύματι Σου τῷ ἁγίῳ».

Ἡ ὁδηγία παρρησιόχως καὶ μία λεπτομέρεια. Τὰ τέλεστικά ταῦτα λόγια ἐπεκράτησαν ἀπὸ ἀμνημονεύτων χρόνων νὰ προφέρωνται διὰ τῶν ἱερατικῶν χειλέων μυστικῶς ⁽¹⁴⁾, ἐνῷ τοῦναντίον οἱ λόγοι τῆς τοῦ μυστηρίου συστάσεως ἢ διατάξεως ἀπαγγέλλονται ὑψηλῇ τῇ φωνῇ καὶ οὕτως ἢ ἐπὶ τῶν δώρων κάθοδος περιτυλίσσεται μὲ ὕψος μυστηριωδέστερον. Τοιαύτη ἡ συνήθεια καὶ οὕτω μέχρι σήμερον πράττομεν. Μόνον κατὰ τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνος ὁ Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Γεράσιμος ὁ Παλλαδάς, ἵνα ζωηρότερον φανερῶσιν τὴν κατὰ τῆς Δυτικῆς καινοτομίας ἀντιλήψεως καταφορὰν του, ὥς, ὑποθέτω, τοὺς μὲν λόγους τῆς διατάξεως, ἦτοι τὸ «Λάβετε, φάγετε» κλπ. μυστικῶς καὶ ἀδιαπύστῃ φωνῇ ἔλεγέ τε αὐτὸς καὶ τοὺς ὑφ' ἑαυτὸν ἱερεῖς οὕτω πράτειν ἐδίδασκε· τὰ δὲ «Ποιήσων τὸν μὲν ἄρτον τοῦτον» κλπ. τῆς τελεστηρίου ἐξεφώνει μεγαλοφώνως, ἵνα εἰς τὴν ἐντευξίν καὶ τὴν μεταβολὴν ὥς εἰς τὸ ἐπισημότερον σημεῖον ἐλκύσῃ τὴν προσοχήν. Τοῦτο δὲν ἤρρεσεν εἰς τὸν Πατριάρχην Κηρύλλου Καλλίνικου τὸν Ἀκαρνᾶνα, ὅστις γράφων τῷ 1702 συνοδικῶς πρὸς τὸν Ἀλεξανδρείας, ἠλεγχεν αὐτὸν ἐπὶ ἀναποδισμού καὶ παρατυπίᾳ καὶ εἰς τὰ τεθεσπιμένα ἀνεκάλει ⁽¹⁵⁾.

Τῆς θυσίας τετελειωμένης, τοῦ κοινοῦ τῆς οἰκουμένης Καθαρσίου εἰς τὸ μέσον προκειμένου καὶ τοῦ Ἐνεχύρου τῆς ἄκρας Φιλανθρωπίας κρατουμένου, οὕτως εἶπεῖν, εἰς τὰς χεῖρας ἡμῶν, ὁ ἱερεὺς, συμπράττοντα μυστικῶς ἔχων καὶ τὸν λαόν, προβαίνει ἤδη μετὰ χρηστῆς καὶ βεβαιότητος ἐλπίδος πρὸς τὸν νοερὸν

(14) Ὅχι βεβαίως εἰς τοὺς πρώτους αἰῶνας Αἱ λειτουργίαι Ἰακώβου καὶ Μάρκου διορίζουσι νὰ ἀπαγγελοῦνται ἐκφώνως. (Brightman σ. 54 καὶ 134). Ἰννοσθέν δ' ὅτι ἐν τῇ τοῦ Κλήμεντος δὲν ὑπάρχουν οὐδαμῶς μυστικαὶ εἰδήσεις.

(15) Μ. Γεδεών, Κανονικαὶ Διατάξεις τόμ. Α' ■ 89—92. Πρὸς καὶ τόμ. Β' σ. 406.

θρόνον τοῦ θεοῦ ἐλέους, ἵνα μακροτάτην ἐκχύσῃ τὴν ὑπὲρ σύμπαντος τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἱεσίαν του. Ἀναμνησκαται ἐν πρώτοις τῶν προπατόρων, πατέρων, πατριαρχῶν, ἀποστόλων, κηρύκων, εὐαγγελιστῶν, μαρτύρων, ὁμολογητῶν, ἐγκρατευτῶν, παντὸς πνεύματος δικαίου ἐν πίστει τετελειωμένου, «πάσης τῆς τῶν ἁγίων ἀπογραφῆς, ἀδιαστάτως τῷ Χριστῷ παρεστῶσης καὶ τὸ συνεζευγμένον αὐτῶν ἀδιαίρετως ἐμφαίνουσας» ⁽¹⁶⁾. Ἀναφέρει ἐξαιρέτως καὶ ὑψηλῶς τὸ ὄνομα τῆς τῶν Χερουβείμ τιμιωτέρας καὶ τῶν Σεραφείμ ἐνδοξοτέρας Παναγίας, ἥτις τὸ λαμπρότερον ἀποτελεῖ ἄνθος τῆς ἀνθρωπίνης ἀγιότητος καί, καθὼς Μήτηρ τοῦ Ποιητοῦ, ἐπὶ κεφαλῇς ἵσταται τῆς περὶ τὸ Αἰώνιον Θῦμα περιϋπταμένης Ἐκκλησίας τῶν πρωτοτόκων. Μνημονεύει ἐνώπιον τοῦ ἱλαστηρίου τῶν ἀπ' αἰῶνος ἁγίων, «ἵνα καὶ αὐτοὶ (κατὰ τὴν λειτουργίαν τοῦ Ἰκνώδου) παρεστῶτες τῷ φοβερῷ καὶ φρικτῷ βήματι ἀντιμνημονεύσωσι τῆς ἡμῶν ἐλεεινότητος καὶ εὐρωμεν χάριν καὶ ἔλεος ἐνώπιόν Σου, Κύριε, εἰς εὐκαιρον βοήθειαν» ⁽¹⁷⁾. Διπλῆν δ' οὕτω παρρησίαν ὁ μυσταγωγὸς κεκτημένος, μίαν μὲν, τὴν καὶ ἰσχυροτάτην, τὴν ἀπὸ τοῦ προτεθυμένου Ἱερείου, δευτέραν δὲ τὴν ἀπὸ τῆς μνείας τῶν προσφιλῶν τῷ Θεῷ ἁγίων, οἵτινες τοῦ υπερτάτου ἐκείνου Ἱερείου ὑπάρχουν καλλιστεύματα, δράττεται εἰτα τῶν γονάτων τοῦ Πανοικτίρμονος καὶ δέεται Αὐτοῦ ἐκτενῶς ὑπὲρ νεκρῶν καὶ ζώντων.

Δέεται ὑπὲρ τῶν νεκρῶν, «ἵνα τις ἐντεῦθεν αὐτοῖς γένηται παραμυθία...καὶ γὰρ ἐν σῶμά ἐσμεν ἅπαντες, κἂν λαμπρότερα μέλη μελῶν· καὶ δυνατόν πάντοθεν συγγνώμην αὐτοῖς συναγαγεῖν, ἀπὸ τῶν εὐχῶν, ἀπὸ τῶν ὑπὲρ αὐτῶν δώρων» ⁽¹⁸⁾. Δέεται ὑπὲρ τῶν νεκρῶν, «μεγίστην ὄνησιν πιστεύων ἔσεσθαι ταῖς ψυχαῖς, ὑπὲρ ὧν ἡ δέησις ἀναφέρεται, τῆς ἀγίας καὶ φρι-

⁽¹⁶⁾ *Ψευδαρεοπαγίτης*, Ἐκκλ. Ἱεραρχ. Γ', 3. Migne 3, 437.

⁽¹⁷⁾ *Brightman* σ. 57.

⁽¹⁸⁾ *Χρυσόστομος*, Ὁμιλ. μα' εἰς Α' Κορ. § 4-5. Migne 61, 361. Πρὸς καὶ ὁμιλ. γ' εἰς Φίλιπ. § 4.

κωδεστάτης προκειμένης Αυσίας» (19). Δέεται ὑπὲρ τῶν νεκρῶν, εὐελπιστῶν ὅτι «οἱ ἀπελθόντες ζῶσι καὶ ἐν ἀνυπαρξίᾳ οὐκ εἰσιν, ἀλλὰ εἰσὶ καὶ ζῶσι παρὰ τῷ Δεσπότῃ καί... ἐλπὶς ἐστὶ τοῖς ὑπὲρ ἀδελφῶν εὐχομένοις, ὡς ἐν ἀποδημίᾳ τυγχανόντων» (20). Δέεται ὑπὲρ τῶν νεκρῶν, αἰτούμενος «τοῖς ἀπελθοῦσι ψυχῶν ἀνάπαυσιν καὶ βασιλείας κληρονομίαν μετὰ τῶν τετελειωμένων ἀγίων» (21). Δέεται καὶ ὑπὲρ τῶν ζώντων· ἦτοι «ὑπὲρ κοινῆς τῶν Ἐκκλησιῶν εἰρήνης· ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου εὐσταθείας· ὑπὲρ βασιλέων, ὑπὲρ στρατιωτῶν καὶ συμμάχων· ὑπὲρ τῶν ἐν ἀσθενείαις· ὑπὲρ τῶν καταπονουμένων· καὶ ἀπαξ ἀπλῶς ὑπὲρ πάντων [τῶν] βοηθείας δεομένων» (22), ὣν τὰς μυρίας ἀνάγκας διεκτραγωδεῖ καὶ μίαν πρὸς μίαν ὡς πενηθοροῦσαν λιτανεῖαν παρατάσσει. Ὅπόσον ζωηρῶς συγκινητικὴ, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐλβεινήν πραγματικότητα πιστῶς ἐξεικονίζουσα ἡ μεγάλη ἱκετήριος τῆς λειτουργίας τοῦ Μ. Βασιλείου, ἥς αἱ αἰτήσεις διαδέχονται σωρηδὸν ἀλλήλας, ὅχι ὡς ἀπέλπιδες στόνοι καὶ λυγμοί, ἀλλ' ὡς στερεοὶ βηματισμοὶ πεποιοῦτος τέκνου πρὸς πανίσχυρον πατέρα! Ἀλλ' ἀφοῦ ἐκ τῶν προτέρων ἀπεικλείσαμεν εἰς ἑαυτοὺς τὴν εἴσοδον εἰς γνωστά ἐδάφη, ἃς παραθέσωμεν ἐνταῦθα ἀποσπάσματα ἀπὸ τῆς ἡττον γνωστῆς καὶ ἴσως ἡττον αὐθεντικῆς, ἀλλ' ἐξ Ἰσου παραστατικῆς ἱκετηρίου, τῆς ἐν τῇ λειτουργίᾳ τοῦ καλουμένου Μάρκου ἀπαντώσης καὶ τὰς ὕλικας ἀνάγκας ζωηρῶς πκρατασούσης παρὰ τὰς πνευματικάς:

Δεόμεθα καὶ παρακαλούμέν Σε, φιλόνηρωπε ἀγαθέ, μνήσθητι, Κύριε, τῆς ἀγίας καὶ μόνης Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας, τῆς ἀπὸ γῆς περάτων μέχρι τῶν περάτων αὐτῆς, πάντων τῶν λαῶν καὶ πάντων τῶν ποιμνίων Σου. Τὴν ἐξ οὐρανοῦ εἰρήνην βράδευσον ταῖς ἀπάντων ἡμῶν καρδίαις, ἀλλὰ καὶ τοῦ βίου τούτου τὴν εἰρήνην ἡμῖν δώρησαι. Τὸν βασιλέα, τὰ στρατιωτικά, τοὺς ἄρχοντας, βουλὰς, δήμους, γειτονίας, εἰσόδους καὶ ἐξόδους

(19) Κυρίλλ. Ἱεροσ. Κατήχ. μυσταγ. Ε' § 8. Migne 33, 1116.

(20) Ἐπιφάνιος, Κατὰ αἵρεσ. ΘΕ' § 8. Migne 42, 513.

(21) Ν. Καβάσιλας, Κεφ. 33. Migne 150, 411.

(22) Κυρίλλ. Ἱεροσ. Ἐνθ' ἀν.

ἐν πάσῃ εἰρήνῃ κατακόσμησον. Βασιλεῦ τῆς εἰρήνης, τὴν Σὴν εἰρήνην δὸς ἡμῖν ἐν ὁμοσίᾳ καὶ ἀγάπῃ κτῆσαι ἡμᾶς ὁ Θεός· ἐκτὸς Σοῦ ἄλλον οὐκ οἶδαμεν, τὸ ὄνομά Σου ὀνομάζομεν· ζωοποιήσον τὰς ἀπάντων ἡμῶν ψυχὰς καὶ μὴ κατισχύσῃ θάνατος ἀμαρτίας καθ' ἡμῶν, μηδὲ κατὰ παντὸς τοῦ λαοῦ Σου.

Τοὺς νοσοῦντας, Κύριε, τοῦ λαοῦ Σου ἐπισκεψάμενος, ἐν ἐλέει καὶ οἰκτιρμοῖς ἴασαι. Ἀπόστησόν ἀπ' αὐτῶν καὶ ἀφ' ἡμῶν πᾶσαν νόσον καὶ μαλακίαν, τὸ πνεῦμα τῆς ἀσθενείας ἐξέλασον ἀπ' αὐτῶν· τοὺς ἐν μακροῖς ἄρρωσθήμασι προκατακειμένους ἐξανάστησον, τοὺς ὑπὸ πνευμάτων ἀκαθάρτων ἐνοχλούμενους ἴασαι, τοὺς ἐν φυλακαῖς ἢ ἐν μετάλλοις ἢ δίκαις ἢ καταδίκαις ἢ ἐν ἐξορίαις ἢ πικρᾷ δουλείᾳ ἢ φόροις κατεχομένους, πάντας ἐλέησον, πάντας ἐλευθέρωσον· ὅτι Σὺ εἶ ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ λύων τοὺς πεπεδημένους, ὁ ἀνορθῶν τοὺς κατερραγμένους, ἡ ἐλπίς τῶν ἀπηλπισμένων, ἡ βοήθεια τῶν ἀδογηθῆτων, ἡ ἀνάστασις τῶν πεπτωκότων, ὁ λιμὴν τῶν χειμαζομένων, ὁ ἐκδικὸς τῶν καταπονουμένων. Πάσῃ ψυχῇ χριστιανῇ θλιβομένῃ καὶ περιεχομένῃ δὸς ἔλεος, δὸς ἄνεσιν, δὸς ἀνάψυξιν· ἀλλὰ καὶ ἡμῶν, Κύριε, τὰς κατὰ ψυχὴν νόσους ἴασαι, τὰς σωματικὰς θεραπείας θεράπευσον, Ἰατρὲ ψυχῶν καὶ σωμάτων. Ἐπίσκοπε πάσης σαρκός, ἐπίσκεψαι καὶ ἴασαι ἡμᾶς διὰ τοῦ σωτηρίου Σου.

Τοὺς ἀποδημήσαντας ἡμῶν ἀδελφοὺς ἢ μέλλοντας ἀποδημεῖν ἐν παντὶ τόπῳ κατευόδωσον, εἴτε διὰ γῆς ἢ ποταμῶν ἢ λιμνῶν ἢ ὁδοποιῶν ἢ οἰουδήποτε τρόπου τὴν πορείαν ποιοῦντας, πάντας πανταχοῦ ἀποκατάστησον εἰς λιμένα εὐδίων, εἰς λιμένα σωτήριον, σύμπλους καὶ συνοδοιπόρος αὐτῶν γενέσθαι καταξιώσον, ἀπόδος τοῖς οἰκείοις αὐτῶν χαίροντας χαίρουσιν, ὑγιαίνοντας ὑγιαίνουσιν· ἀλλὰ καὶ ἡμῶν, Κύριε, τὴν παρεπιδημίαν τὴν ἐν τῷ βίῳ τούτῳ ἀβλαβῇ καὶ ἀχείμαστον μέχρι τέλους διαφύλαξον.

Τοὺς ὑετοὺς ἀγαθοὺς πλουσίως κατάπεμψον ἐπὶ τοὺς χρῆζοντας καὶ ἐπιδεομένους τόπους· εὐφρανον καὶ ἀνακαίνισον τῇ καταδάσει αὐτῶν τὸ πρόσωπον τῆς γῆς, ἵνα ἐν ταῖς σταγόσιν αὐτῶν εὐφρανθῇ[σεται] ἀνατέλλουσα. Τὰ ποτάμια ὕδατα ἀνάγαγε ἐπὶ τὸ ἴδιον μέτρον αὐτῶν· εὐφρανον καὶ ἀνακαίνισον τῇ ἀναβάσει αὐτῶν τὸ πρόσωπον τῆς γῆς, τοὺς αὐλακὰς αὐτῆς μέθυσον, πληθύνον τὰ γεννήματα αὐτῆς. Τοὺς καρποὺς τῆς γῆς, Κύριε, εὐλόγησον· σφους καὶ ἀκεραίους ἡμῖν διατήρησον· πλάστησον ἡμῖν αὐτοὺς εἰς σπέρμα καὶ εἰς θερισμόν, ἵνα ἐν ταῖς σταγόσιν αὐτῆς εὐφρανθῇ[σεται] ἀνατέλλουσα.

Εὐλόγησον καὶ νῦν, Κύριε, τὸν στέφανον τοῦ ἐνιαυτοῦ τῆς χρη-
στοτήτοός Σου διὰ τοὺς πτωχοὺς τοῦ λαοῦ Σου, διὰ τὴν χήραν καὶ
διὰ τὸν ὀρφανόν, διὰ τὸν ξένον καὶ διὰ τὸν προσήλυτον, δι' ἡμᾶς
πάντας τοὺς ἐλπίζοντας ἐπὶ Σὲ καὶ ἐπικακαλουμένους τὸ ὄνομά
Σου τὸ ἅγιον· οἱ γὰρ ὀφθαλμοὶ πάντων εἰς Σὲ ἐλπίζουσι καὶ Σὺ
δίδως τὴν τροφήν αὐτῶν ἐν εὐκαιρίᾳ. Ὁ διδούς τροφήν πάσῃ σαρκί,
πλήρωσον χαρᾶς καὶ εὐφροσύνης τὰς καρδίας ἡμῶν, ἵνα πάντοτε
πάσαν αὐτάρκειαν ἔχοντες, περισσεύωμεν εἰς πᾶν ἔργον ἀγαθὸν
ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν . . . , ...

Λύτρωσαι δεσμίους, ἐξελοῦ τοὺς ἐν ἀνάγκαις, πεινῶντας χόρτασον,
ὀλιγοψυχοῦντας παρακάλεσον, πεπλανημένους ἐπίστρεψον, ἐσκο-
τισμένους φωταγώγησον, πεπτωκότας ἔγειρον, σαλευομένους στή-
ριξον, νενοσηκότας ἱάσαι, πάντας ἄγαγε εἰς τὴν ἐδὸν τῆς σωτη-
ρίας, σύναψον καὶ αὐτοὺς τῇ ἀγίᾳ Σου ποίμνῃ· ἡμᾶς δὲ ρῦσαι ἀπὸ
τῶν ἀνομιῶν ἡμῶν, φρουρὸς ἡμῶν καὶ ἀντιλήπτωρ κατὰ πάντα
γενόμενος ⁽²³⁾.

Ἐκ τῆς συμπαθεστάτης συνηθείας τοῦ μνημονεύειν ζῶν-
τας καὶ νεκροὺς κατὰ τὴν ἀνάιμακτον ἱεουργίαν καὶ δεικνύειν
οὕτω τὴν ἀλληλεγγύην στρατευομένης καὶ θριαμβευούσης Ἐκκλη-
σίας περὶ τὴν Κεφαλὴν αὐτῆς, προῆλθον τὰ *δίπτυχα*. Εἶνε δὲ
τὰ δίπτυχα κητάλογος ὀνομάτων, ἀποτελούμενος ἐκ δύο πτυχῶν
ἢ φύλλων, ὅπου ἔνθεν μὲν ἀναγράφονται τὰ τῶν ζώντων, ἔνθεν
δὲ τὰ τῶν ἀποικομένων ὀνόματα, διὰ τὰ μνημονευθῶσι κατὰ
τὴν θ. μυσταγωγίαν. Αἱ Ἀποστολ. Διαταγαὶ συνίστων τοῖς
πένησι νὰ λέγωσι τοῖς ἐπισκόποις τίς ὁ δεδωκὼς αὐτοῖς ἐλεη-
μοσύνην, ἵνα ἐξ ὀνόματος αὐτοῦ προσεύχωνται ⁽²¹⁾. Ὁ Ἱερώνυ-
μος ἐσημεῖον ὅτι τὰ ὀνόματα τῶν προσφερόντων δημοσίᾳ ὁ διά-
κονος ἐξαγγέλλει ⁽²⁾. Ὁ Ἐπιφάνιος ἡρώτα· «Ἐπειτα δὲ περὶ
τοῦ ὀνόματα λέγειν τῶν τελευτησάντων, τί ἂν εἴῃ προϋργιαί-
τεπον; τί τούτου καιριώτερον καὶ θαυμασιώτερον;» ⁽²³⁾. Ἀρχαία
ἄρα εἶνε ἡ συνηθεῖα τοῦ γράφειν ἐπὶ πινακίδων ὀνόματα ζών-

⁽²⁰⁾ *Brightman* σ. 126—8 καὶ 131.

⁽²⁴⁾ Ἀποστολ. Διαταγ. Γ', 4 Migne 1, 76b.

⁽²⁵⁾ *Hieronym*, Commentar. in Ezech. Vi, 18 Migne P. L. 25, 175.

⁽²⁶⁾ Ἐπιφάνιος, Κατὰ αἰρέσεων ΟΕ' § 8 Migne 42, 513.

των ἢ τεθνεώτων καὶ ἀπαγγέλλειν αὐτὰ ἐν τῷ ναῷ. Ἀλλὰ μεταξὺ τῶν ἀπαγγελλομένων ὀνομάτων, ὑπάρχον καὶ μερικὰ ἐπίσημα ὀνόματα αὐτοκρατόρων, μεγιστάνων, πατριαρχῶν, ἐπισκόπων, συνόδων ὁλοκληρῶν, ἀληθινῶν ἐγκαλλωπισμάτων τῆς Ὁρθοδοξίας, οὐχὶ ἐφάπαξ, ὥς τὰ ἄλλα τὰ κοινά, ἀλλὰ τακτικῶς ἐπὶ ἐκκλησίας ἐξαγγελλόμενα διὰ τὴν ἣν ἐκέκτηντο ἐπὶ τοῦ βίου τῆς σπουδαιότητα καὶ ἐπιρροήν· ταῦτα δὲ κυρίως ἀπετέλουν καὶ τὸ ἐπίσημον περιεχόμενον τῶν καθ' αὐτὸ διπτύχων. Ἀπόπτωσις ἀπὸ τῆς ὁρθῆς πίστεως ἦτο λόγος ἀποχρῶν πρὸς ἀπόσβεσιν οἰουδῆποτε ὀνόματος, ὥς ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἀρείου διδασκόμεθα, ὃν τῶν ἱερατικῶν καταλόγων ἐξήλασεν ὁ συνήγορος τῶν ἀποστολικῶν δογμάτων Ἀλέξανδρος ὁ Ἀλεξανδρείας⁽²⁷⁾, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τοῦ μονοφυσίτου Πατριάρχου Μογγού, οὗτινος τὸ ὄνομα Εὐθύμιος ὁ ΚΠόλεως ἰδίαις χερσὶ πρῶτον ἀπήλειψεν ἀπὸ τῶν διπτύχων, καὶ εἶτα ἐκάθισεν ἐπὶ τὸν πάτριαρχικὸν θρόνον⁽²⁸⁾. Ἀπ' ἐναντίας οἱ τῆς Ἑσπερίας ἐπίσκοποι οὐ πρότερον ἡσπάσαντο τὴν κοινωνίαν τῶν ἐν Αἰγύπτῳ καὶ τῇ Ἰταλίᾳ καὶ τῷ Βοσπόρῳ καὶ τῇ Θράκῃ, ἕως οὗ οὗτοι τοῖς τεθνεώσιν ἐπισκόποις συγκατέταξαν τὸ ὄνομα τοῦ θεσπεσίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, ὅπερ ἀπὸ τῶν ἱερῶν πινάκων εἶχεν ἐξαλείψει ὁ φθόνος καὶ ἡ κακεντρέχεια⁽²⁹⁾. Ὅτι δὲ καὶ ὁλοκληρῶν συνόδων ὀνόματα τὰ δίπτυχα περιεῖχον, γίνεται δῆλον ἀπὸ τὰ πρακτικὰ τῆς ἐν ΚΠόλει συνόδου τοῦ 536, ὅπου ἀναγινώσκομεν: «Μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ ἁγ. Εὐαγγελίου, ἐξ ἑθρὺς τῆς θ. λειτουργίας ἐπιτελουμένης καὶ τῶν θυρῶν κλεισθεισῶν καὶ τοῦ ἁγ. μαθήματος (=συμβόλου) κατὰ τὸ σύνθηρος λεχθέντος, τῷ καιρῷ τῶν διπτύχων μετὰ πολλῆς ἡσυχίας συνέδραμον ἅπαν τὸ πληθὺς κύκλῳ τοῦ θυσιαστηρίου καὶ ἡκροῶντο· καὶ ὥς μόνον ἐλέχθησαν αἱ προσηγορίαι τῶν εἰρημένων ἁγ. τεσσάρων συνόδων παρὰ τοῦ διακόνου καὶ [αἱ προσηγορίαι] τῶν ἐν δοίᾳ τῇ μνήμῃ

(27) Θεοδώρητος, Ἑκκλ. Ἱστορ. Α', 1. Migne 82, 885.

(28) Θεοφάνης, Χρονογραφία, Migne 108, 325.

(29) Θεοδώρητος, Ἑκκλ. Ἱστ. Ε', 34. Migne 82, 1265. Σωκράτης, Ζ', 25. Migne 67, 795.

ἀρχιεπισκόπων Εὐφημίου καὶ Μακεδονίου καὶ Λέοντος, μεγάλη
φωνῇ ἔκραξαν ἅπαντες: Δόξα Σοι Κύριε!» ⁽³⁰⁾

ΚΕΦ. ΜΖ'.

ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΑΓΙΑΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑΝ

Περὶ τῆς σταυρικῆς κατασφραγίσεως ἢ εὐλογίας τοῦ χριστε-
πωνύμου πληρώματος ὑπὸ τοῦ ἱεουργοῦντος, τῆς ἀκολουθού-
σης τὰ δίπτυχα καὶ συνοδευούσης τὰς λέξεις «Καὶ ἔσται τὰ
ἐλέη τοῦ μεγάλου Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰ. Χριστοῦ μετὰ
πάντων ὑμῶν», δὲν θ' ἀλληγορήσω μετὰ τοῦ Γερμανοῦ ὅτι τὴν
μέλλουσαν παρουσίαν τοῦ Χριστοῦ ἐν τῷ ἐξακισχιλιοστῷ πεντα-
κοσιοστῷ ἔτει ἀπὸ κτίσεως κόσμου μέλλειν ἔσεσθαι διὰ τῆς ψήφου
τῶν δακτύλων ἐμφαίνει (1). Θὰ σημειώσω μόνον ὅτι ὁ ἀφελέ-
στερος καὶ ἀρχαιότερος τρόπος τῆς εὐλογίας ὑπῆρξεν, ὡς φαί-
νεται, ὁ διὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς ἀνυψουμένης ἀνεψυγμένης. Ἀλλ'
ὀλίγον κατ' ὀλίγον ὁ τρόπος οὗτος, ὁ χαριέντως εἰκονίζων τὴν
θ. σκέπην ἐφαπλουμένην ἐπὶ τοῦ εὐλογημένου ἐκκλησιασματος,
ἤρχισε νὰ μορφοποιῖται ἐπὶ τὸ εὐφύτερον πρὸς μυστικὴν
σημειογραφικὴν ἔκφρασιν ὠρισμένων κεφαλαιωδῶν ἀληθειῶν,
λίαν ἀρεστὴν εἰς τοὺς ἀλληγοροῦντας, μέχρις οὗ δύο τρόποι
εὐλογίας ἐν τῷ ὅλῳ Χριστιανικῷ σώματι ἐπεκράτησαν: ὁ Λατι-
νικὸς καὶ ὁ Βυζαντινός. Ἐν τῷ πρώτῳ ἀνυψοῦνται οἱ τρεῖς
δάκτυλοι, ἀντίχειρ, λιχανὸς καὶ μέσος πρὸς δῆλωσιν τοῦ τρια-
δικοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ καταβιβάζονται οἱ δύο, ὁ παράμεσος καὶ ὁ
μικρός, πρὸς δῆλωσιν τῶν δύο ἐν Χριστῷ φύσεων. Περὶ τοῦ
δευτέρου γράφει τὰ ἀκόλουθα ἡ Ἑρμηνεία τῶν Ζωγράφων· «Ὁ
μὲν ὀρθὸς δάκτυλος ὁ λεγόμενος λιχανὸς καὶ τὸ λύγισμα τοῦ

⁽³⁰⁾ *Labbei et Cossartii, Sacrosancta Concilia, Parisiis 1671, τόμ. 5, σ. 185.*

⁽¹⁾ *Γερμανός, Μυστ. Θεωρία § 33. Grottaferrata 1912 σ, 28. Πρβλ. καὶ Ψευ-
δοσωφρόνιον § 20, Migne 87, 4000.*

μέσου δακτύλου τὸ ΙΣ ὄνομα σημαίνουσιν· ἡγουν ὁ ὀρθὸς τὸ Ι καὶ ὁ καμπύλος τὸ Σ. Ὁ δὲ μέγας δάκτυλος καὶ παράμεσος ἐνούμενοι ἀλλήλοις χιαστῶ τῷ τρόπῳ τὸ Χ στοιχεῖον εἰκονίζουσι· τὸ δὲ καμπύλωμα τοῦ μικροῦ δακτύλου τὸ στοιχεῖον Σ, ἦτοι τὴν λέξιν ΧΡΙΣΤΟΣ. Ὅθεν κατὰ πρόνοιαν τοῦ Δημιουργοῦ οἱ δάκτυλοι τῆς ἀνθρωπίνης χειρὸς τοιουτοτρόπως φαίνεται ἐπλάσθησαν, ἵνα σχηματιζόμενοι ὡς προεφρέθη, τὸ ὄνομα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, αὐτοῦ τοῦ ἰδίου Δημιουργοῦ αὐτῶν, κηρύττωσι!»⁽¹⁾ Εἰς τὰ ὑπερἑξεζητημένα ταῦτα ἐπικολλῶ δύο ἀφελεστάτας καὶ ἀπερίττους πολιὰς εὐχὰς «χειροθεσίας λαϊκῶν», ἃς ἀποσπῶ ἀπὸ τοῦ πρότινος ἀνακαλυφθέντος ἐν τῇ Μεγίστῃ Δαύρᾳ Ἀθωνος Εὐχολογίου ἢ Προσευχηταρίου τοῦ Σεραπίωνος, φίλου τοῦ Μεγ. Ἀντωνίου καὶ ἐπισκόπου ποτὲ τῆς ἐπὶ τοῦ Δέλτα τοῦ Νεῖλου Θμούεως. Αἱ εὐχαὶ λαμβάνονται ἀπὸ τῆς ἐν τῷ Εὐχολογίῳ Ἀναφορᾶς, μόνη δ' ἡ σκέψις ὅτι τυγχάνουσι προγενέστεραι τοῦ 350 μ. Χ. τεχνουργηθεῖσαι ὑπ' ἄνδρὸς μὴ δεινοῦ μὲν περὶ τὸν Ἑλληνα λόγον, ἀλλὰ τὸν Χριστὸν ἐν τῇ ψυχῇ ἀληθῶς φέροντος, προσδίδει εἰς αὐτὰς οὐχὶ ἀσήμαντον ἱεροπρέπειαν.

Ἡ ζῶσα καὶ καθαρὰ χεὶρ, ἡ χεὶρ τοῦ Μονογενοῦς, ἡ πάντα τὰ πονηρὰ καθηγηκυῖα καὶ πάντα τὰ ἄγ.α βεβαιώσασα καὶ ἀσφαλίσασμένη, ἐκταθήτω ἐπὶ τὰς κεφαλὰς τοῦ λαοῦ τούτου· Εὐλογηθεῖη ὁ λαὸς οὗτος εὐλογίᾳ Πνεύματος, εὐλογίᾳ οὐρανοῦ, εὐλογίᾳ προφητῶν καὶ ἀποστόλων. Εὐλογηθεῖη τὰ σώματα τοῦ λαοῦ εἰς σωφροσύνην καὶ καθαρότητα. Εὐλογηθείησαν αἱ ψυχαὶ αὐτῶν εἰς μάθησιν καὶ γνῶσιν καὶ τὰ μυστήρια. Εὐλογηθείησαν κοινῇ πάντες διὰ τοῦ μονογενοῦς Σου Ἰ. Χριστοῦ, δι' οὗ Σοὶ ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος ἐν ἁγ. Πνεύματι καὶ νῦν καὶ εἰς τοὺς σύμπαντας αἰῶνας· ἀμήν.

Ἐκτείνω τὴν χεῖρα ἐπὶ τὸν λαὸν τοῦτον καὶ δέομαι ἐκταθῆναι τὴν τῆς Ἀληθείας χεῖρα καὶ δοθῆναι εὐλογίαν τῷ λαῷ τούτῳ διὰ τὴν Σὴν φιланθρωπίαν, Θεὲ τῶν οἰκτιρμῶν καὶ τὰ μυστήρια τὰ παρόντα. Χεὶρ εὐλαθείας καὶ δυνάμεως καὶ σωφρονισμοῦ καὶ

(2) Ἑρμηνεῖα Ζωγράφων σ. 258—9. Πρβλ. καὶ *Didron* Christian Iconography τόμ. Α', σ. 407 καὶ ἐξ.

καθαρότητος καὶ πάσης ὁσιότητος εὐλογησάτω τὸν λαὸν τοῦτον καὶ διατηρησάτω εἰς προκοπὴν καὶ βελτίωσιν διὰ τοῦ μονογενοῦς Σου Ἰ. Χριστοῦ ἐν ἁγ. Πνεύματι καὶ νῦν καὶ εἰς τοὺς σύμπαντας αἰῶνας τῶν αἰώνων ἁμήν ⁽³⁾.

Ἀντιπαρερχόμεθα ἤδη τὰς νέας ἀπὸ τοῦ σωλέα αἰτήσεις τοῦ διακόνου ἄριστα προσαρμοζόμενας πρὸς τε τὰ προσκομισθέντα καὶ ἁγιασθέντα, καὶ πρὸς τὴν μεγάλην ἱκετήριον τοῦ μυσταγωγῶ. Ἀντιπαρερχόμεθα τὴν ἀπὸ πάντοτε τοῦ λαοῦ, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ πάπα Γρηγορίου τοῦ Διαλόγου ⁽⁴⁾, ἀπαγγελίαν τῆς Κυριακῆς προσευχῆς, ἀνακεφαλαίωσιν θεόρητον τῆς μεγάλης εὐχαριστηρίου εὐχῆς, ἐξαγγελίαν τῶν ὑψηλῶν ἡμῶν τίτλων, ὑπόμνησιν τῆς πρὸς ἀλλήλους εἰρηνοποιήσεως, γέφυραν μετὰγουσαν ἱκετευτικῶς πρὸς τὸν ὑπερούσιον ἡμῶν Ἄρτον, ὃν ἀνέκαθεν ἡ Ἐκκλησία διέβλεπεν ὑπὸ τὸ 4ον αἶτημα, εἰς ὃ οὐ μόνον ὕλικήν, ἀλλὰ καὶ πνευματικὴν ἔννοιαν ἀπέδιδεν ⁽⁵⁾. Ἀντιπαρερχόμεθα καὶ τὰς μυστικὰς εὐχὰς τοῦ ἱερέως, ταπεινῶς ἐξαιτουμένου τὴν θεῖαν συγγνώμην πρὸς προσέλευσιν εἰς τὴν θ. Κοινωνίαν, ἧς αὐτὸς καθ' ἑαυτὸν τυγχάνει ἀνάξιος. Καὶ πλησιάζομεν ἐγγύτερον πρὸς τὸ μυστήριον.

Μία ὑψήγορος ἐκφώνησις καὶ τέσσαρες ὑψηλαὶ χειρονομίαι ἀποτελοῦν τὰ δηλωτικὰ σημεῖα τῆς προσεγγίσεως τῆς κρισίμου ὥρας. Τὰ ἅγια τοῖς ἁγίοις! ἰδοὺ ἡ ἐκφώνησις, ἡ δονοῦσα τὰς ἀπάντων ψυχὰς. Καὶ τίς ὁ ἐκφωνῶν; Ὁ ἱερεὺς (ἀπαντᾷ ὁ Χρυσορρήμων) ὅστις «ὑψηλὸς ἐστὼς, μεγάλην τῇ φωνῇ, φρι-

(3) Τὸ Εὐχολόγιον τοῦ Σαραπίνου πρῶτος ἐξέδωκεν ὁ G. Wobbermin ἐκ χειρογράφου κώδικος τοῦ 11ου αἰῶνος. Ὁ Brightman κατέταξε τὸ ὅλον ὕλικόν τῶν εὐχῶν εἰς εὐχὰς α') ἀναφορᾶς, β') βαπτίσματος καὶ χρίσματος, γ') χειροτονιῶν, δ') εὐχελαίου καὶ ε') κηδείας καὶ ἐξέδωκεν αὐτὸ ἐν The Journal of Theological Studies τόμ. Α', London 1900. Ζήτηι τὰς ἄνωθι εὐχὰς ἐν σ. 101—2 καὶ 107.

(4) «Dominica oratio apud Graecos ab omni populo dicitur». Gregor. Magnus Lib IX, epist. XII, Migne P. L. 77, 957.

(5) Ἡ ὑπαρξὶς τῆς Κυρ. προσευχῆς ἐν τῇ λειτουργίᾳ μαρτυρεῖται τόσον ὑπὸ ἀρχαίων συγγραφέων, ὅσον καὶ ἐκ τῶν ὑπαρχουσῶν λειτουργ. βέλτων. Μόνον ἐκ τῆς λειτουργίας τοῦ Κλήμεντος ἄλλοτε, ἐκπεσοῦσα ἕως—διότι πῶς ἄλλως νὰ ἐξηγηθῇ τὸ πρᾶγμα;—ἐκ μεταγενεστέρως ἀντιγραφικῆς ἀπροσεξίας. Πρβλ. W. Tro-lippe, The Greek Liturgy of St James, σ. 100—101.

κτῇ τῇ βοῇ, καθάπερ τις κῆρυξ, τὴν χεῖρα ἔχων εἰς ὕψος, πᾶσι κατὰ δηλὸς γεγονῶς καὶ μέγα ἐπ' ἐκείνῃ τῇ φρικτῇ ἡσυχίᾳ ἀνακράζων *Τὰ ἅγια τοῖς ἁγίοις*, τοὺς μὲν καλεῖ, τοὺς δὲ ἀπείργει, οὐ τῇ χειρὶ τοῦτο ποιῶν, ἀλλὰ τῇ γλώττῃ τῆς χειρὸς τρανώτερον· ἢ γὰρ φωνὴ ἐκείνῃ, τὴν ἀκοὴν ἐμπέπτουσα τὴν ἡμετέραν καθάπερ χεῖρ, τοὺς μὲν ὠθεῖ καὶ ἐκβάλλει, τοὺς δὲ εἰσάγει καὶ παρίστησιν». Ἰστατο ὁ κῆρυξ καὶ κατὰ τοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνας μεγαλοφώνως βοῶν καὶ διερωτῶν τοὺς παρισταμένους περὶ ἐνὸς ἐκάστου τῶν βουλομένων νὰ ἀγωνισθῶσι· μή τις τούτου κατηγορεῖ ὡς δούλου ἢ ὡς κλέπτου ἢ ὡς πονηροῦ κατὰ τοὺς τρόπους; Καὶ ἐπρόκειτο ἐκεῖ περὶ ἀγωνισμάτων σωματικῆς ρωμαλεότητος, οὐχὶ τρόπου καὶ διαγωγῆς ψυχικῆς! Πόσῃ μᾶλλον ἐνταῦθα διάκρισις πρέπει νὰ γείνη, ὅπου ψυχὴ εἶνε ἢ ἀθλοῦσα; Ἰσταται λοιπὸν (ἐξακολουθεῖ λέγων ὁ Χρυσόστομος) καὶ παρ' ἡμῖν κατὰ παρόμοιον τρόπον ὁ κῆρυξ, οὐχὶ τὴν χεῖρα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἐκάστου ἐπιθέτων καὶ οὕτως αὐτὸν παρουσιάζων εἰς τὸ μέσον, ἀλλὰ διὰ τοῦ πνεύματος τὸ πνεῦμα καὶ τὰ ἔνδον τῆς κεφαλῆς κατέχων. Οὐδὲ προσάγει ἄλλους κατηγοροὺς, ἀλλὰ τὸν καθένα ποιεῖ ἑαυτοῦ κατήγορον. Διότι δὲν λέγει: μή τις τούτου κατηγορεῖ; ἀλλὰ τί; μή τις ἑαυτοῦ κατηγορεῖ; Ἐπειδὴ μὲ τὸ νὰ λέγῃ *Τὰ ἅγια τοῖς ἁγίοις* εἶνε ὡσὰν νὰ ὑπονοῇ: ὅστις δὲν εἶνε ἅγιος, ἅς μὴ προσέλθῃ. Δὲν ἀρκεῖ ἄρα πρὸς προσέλευσιν ἢ ἀπὸ τῶν ἁμαρτιῶν ἀπαλλαγὴ, ἀλλὰ καὶ ἡ θετικὴ παρουσία τοῦ Πνεύματος, ὡς δὲν ἀρκεῖ νὰ εἶνε τις ἀπλῶς βορβόρου ἀπηλλαγμένος, ἀλλὰ καὶ λευκὸς καὶ ὡραῖος^(*)).

Τὰ ἅγια τοῖς ἁγίοις! Καὶ τί ἀποκρίνεται ὁ λαός; *Εἰς ἅγιος, εἰς Κύριος, Ἰησοῦς Χριστός, εἰς δόξαν Θεοῦ Πατρός, ἀμήν*. «Ἀληθῶς γὰρ εἰς ἅγιος φύσει ἅγιος· ἡμεῖς δὲ ἅγιοι, ἀλλ' οὐ φύσει, ἀλλὰ μετοχῇ καὶ ἀσκήσει καὶ εὐχῇ»^(†). Εἰς ἅγιος, εἰς Κύριος, «ὅτι οὐδεὶς οἴκωθεν ἔχει τὸν ἁγιασμόν, οὐδ' ἔργον ἀνθρωπίνης ἐστὶν ἀρετῆς, ἀλλ' ἐξ Ἐκείνου πάντες καὶ δι' Ἐκεῖ-

(*) Χρυσόστομ. Ὁμιλ. ιζ' εἰς Ἑβρ. § 5. Migne 63, 133.

(†) Κυρίλλ. Ἱεροσολ., Κατήχ. μυσταγ. Ε' § 19. Migne 33, 1124.

νον»· καὶ καθὼς, ἐὰν πολλὰ κάτοπτρα τεθῶσιν (ἐπάγεται ὁ Καβάσιλας) ὑπὸ τὸν ἥλιον, πάντα μὲν λάμπουν καὶ ἀκτινοβολοῦν καὶ θὰ τὰ ὑπελάμβανέ τις ὡς πολλοὺς ἡλίους, καίτοι ἐπ' ἀληθείας, εἰς εἶνε ὁ ἐπὶ πάντων καὶ διὰ πάντων ἀστράπτων ἥλιος, οὕτω καὶ ὁ μόνος ὑπάρχων Ἅγιος, ἐπὶ τῶν πιστῶν προ-
 χεόμενος, εἰς πολλὰς μὲν ψυχὰς φαίνεται καὶ πολλοὺς δεικνύει ἁγίους, εἰς δὲ καὶ μόνος κατὰ τὴν πραγματικότητα Ἅγιος ὑπάρχει εἰς δόξαν Θεοῦ Πατρός· διότι οὐδεὶς ἄλλος, πλὴν τοῦ Μονογενοῦς, τὸν Πατέρα ἐδόξασε· διὸ καὶ ἔλεγε πρὸς τὸ πάθος ἐπαιγόμενος «ἐγὼ Σε ἐδόξασα ἐπὶ τῆς γῆς» (°). Τί λοιπόν; Διὰ τοῦτο πρέπει νὰ ἀποσυρθῶμεν; Ὁχι. Ἄν ἡ πλήρης ἀγιότης δὲν στολίζει τὴν φύσιν μας καὶ ἂν μεμωλαπισμένη εἶνε ἡ ψυχὴ μας, ἔστω ἐν τούτοις ἀρκετὴ ἡ προσπάθειά μας ὅπως κατισχύσωμεν κατὰ τοῦ κακοῦ καὶ προσεγγίσωμεν πρὸς τὸν μόνον Ἅγιον, ἐξ οὗ νέας δυνάμεις θὰ ἀντλήσωμεν.

Μετὰ τὴν ἐκφώνησιν τοῦ *Εἰς ἅγιος* ἐπακολουθεῖ τὸ κοινω-
 νικόν, μελῶδημα ἢ μέλος θεῖον κατὰ τὸν Κατηχητήν, προτρέπον ἡμᾶς εἰς τὴν κοινωνίαν τῶν ἁγίων μυστηρίων διὰ τοῦ Γεύσασθε καὶ ἴδετε ὅτι χρηστὸς ὁ Κύριος» (°). Καθὼς ὁμοῦ φαίνεται ἀλλαχόθεν, τὸ περιεχόμενον τοῦ κοινωνικοῦ ἐποί-
 κιλλε καὶ ἐν τῇ ἀρχαιότητι ὡς ποικίλλει σήμερον. Κατὰ τὴν λειτουργίαν τοῦ Κλήμεντος ὡς κοινωνικὸν λεκτέος ὁλόκληρος ὁ 33ος ψαλμὸς (10) ἦτοι ὁ «εὐλογήσω τὸν Κύριον ἐν παντὶ καιρῷ, διὰ παντὸς ἡ αἰῶσις Αὐτοῦ ἐν τῷ στόματί μου», ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἀπαντᾷ καὶ τὸ προειρημένον «Γεύσασθε καὶ ἴδετε», τὸ μέχρι σήμερον φαλλόμενον κατὰ τὴν Προηγιασμένην. Κατὰ τὸν Ἱερώνυμον, τῷ καιρῷ τῆς ἁγ. Κοινωνίας, οὗτός τε ὁ ψαλμὸς ἐφάλλετο, καθὼς καὶ 44ος ἦτοι ὁ «ἐξηρεύξατο ἡ καρδιά μου λόγον ἀγαθόν», ἐν τῷ ὁποίῳ ἐμπεριλαμβάνονται καὶ τὰ θαυ-
 μάσια καὶ προφητικὰ ἐκεῖνα «ἤκουσον, θύγατερ, καὶ ἴδε καὶ κλι-

(°) Ν. Καβάσιλας, Κεφ. 36. Migne 150, 449.

(°) Κυρίλλ. Ἱεροσολ. Κατήχ. μυσταγ. Ε' § 20. Migne ἐνθ. ἀν.

(10) Brightman σ. 25.

νον τὸ οὖς σου καὶ ἐπιλάβου τοῦ λαοῦ σου καὶ τοῦ οἴκου τοῦ πατρός σου καὶ ἐπιθυμήσει ὁ Βασιλεὺς τοῦ κάλλους σου», δι' ὧν πνευματικῶς ἀλληγορεῖται ἡ πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν ἀγάπη τοῦ Χριστοῦ, ἥς καρπὸς αἰώνιος ἡ ὑπερφυῆς θυσία τοῦ Ἀρνίου⁽¹¹⁾. Ὁ δὲ Χρυσόστομος ἐρμηνεύων τὸν 144ον ψαλμόν, ἦτοι τὸν «ὕψωσω Σε ὁ Θεός μου, ὁ βασιλεύς μου», προτρέπει προοιμιακῶς τοὺς ἀκροατάς του, ἵνα μετὰ ἀκριβείας εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ ψαλμοῦ τούτου προσέξωσιν· «οὗτος γάρ ἐστιν ὁ τὰ ρήματα ἔχων ταῦτα, ἅπερ οἱ μεμνημένοι συνεχῶς ὑποφάλλουσι λέγοντες· οἱ ὀφθαλμοὶ πάντων εἰς Σε ἐλπίζουσι καὶ Σὺ δίδως τὴν τροφήν αὐτῶν ἐν εὐκαιρίᾳ. Ὁ γὰρ γενόμενος υἱὸς καὶ τραπέζης ἀπολαύων πνευματικῆς, δοξάζειν δίκαιος ἂν εἴη τὸν Πατέρα.... Γέγονας υἱὸς καὶ τραπέζης ἀπολαύεις πνευματικῆς, σιτούμενος τὰς Σάρκας καὶ τὸ Αἷμα τὸ ἀναγεννήσάν σε. Ἀποδίδου τοίνυν τῆς τοσαύτης εὐεργεσίας τὴν ἀμοιβὴν καὶ δοξάζε τὸν τοιαῦτα παρεσχηκότα»⁽¹²⁾. Ἀξιοσημεῖωτος καὶ πάλιν ἡ Χρυσοστομικὴ ἔκφρασις· «τὰ ρήματα, ἅπερ οἱ μεμνημένοι συνεχῶς ὑποφάλλουσι». Ἐὰν ἐκρέκειτο περὶ τῆς ἐν τῇ λειτουργίᾳ τῶν κατηχουμένων ὑποφαλλομένης ἀντιφωνίας, ὁ χρυσοῦς πατήρ δὲν θὰ μετεχειρίζετο τὸ «μεμνημένοι». Ἀλλὰ πρόκειται, ὡς τὰ συμφραζόμενα φανερόνουν, περὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ κοινωνικοῦ, τὸ ὅποιον οἱ μεμνημένοι ὑπέφαλλον, πρὸς τὴν θ. Κοινωνίαν προβαίνοντες. Πῶς δὲ τὸ ὑπέφαλλον; Συνεχῶς, λέγει ὁ πατήρ. Ὅχι ἰδρόνοντες νὰ μεταποιήσωσι διὰ προκρουστειῶν μουσικῶν μεθόδων τὰς ὀλίγας λέξεις εἰς ἑκατονταπηχυσίον ἀκατανόητον μουσοῦργημα, ἀλλ' ἐπαναλαμβάνοντες τὸν στίχον καὶ πάλιν ἐπαναλαμβάνοντες, μέχρις οὗ εἰς τὴν καρδίαν των καλῶς χαραχθῇ. Ὡραῖον καὶ κατανυκτικὸν θέαμα, τὸ θέαμα τῶν πιστῶν προσερχομένων πρὸς τὴν ἁγ. Κοινωνίαν μὲ τὸ ἱερὸν μελῶδημα εἰς τὸ στόμα!

Ἀλλ' ὀλίγον προετρέξαμεν. Καθ' ἣν στιγμήν ὁ ἱερεὺς ἀνεφώνησε τὸ «Τὰ ἅγια τοῖς ἁγίοις!» τέσσαρας ἱεράς χειρονομίας

(11) *Hieronymus* Epist. XXVIII ad Lucin. § 6. Migne P. L. 22, 672.

(12) *Χρυσόστομος*, Εἰς ῥμδ' ψαλμ. § 1. Migne 55, 464.

ἤρχισεν ἄλλεπαλλήλως νὰ ἐκτελῇ. Ἡ πρώτη καλεῖται ὕψωσις· ἡ δευτέρα μελισμὸς ἢ κλάσις· ἡ τρίτη πλήρωσις ἢ ἔνωσις· καὶ ἡ τετάρτη ἔγχυσις ἢ ζέσις. Ἐν τῇ πρώτῃ ὁ ἱερεὺς ὕψοι πρὸς τὰ ἄνω τὸν ἅγ. Ἄρτον, ἅμα τῇ ἐκφωνήσῃ τοῦ «τὰ ἅγια τοῖς ἁγίοις»· ἐν τῇ δευτέρᾳ κλᾶ καὶ μελίζει αὐτόν· ἐν τῇ τρίτῃ ἐμβάλλει ἢ ἐμβάπτει τὸν ἅγ. Ἄρτον εἰς τὸ Ποτήριον, συνενόντων οὕτω Σῶμα καὶ Αἷμα· καὶ ἐν τῇ τετάρτῃ ἐγγέει εἰς τὸ Ποτήριον ζέον ὕδωρ, κατὰ τὸ ἰδιαίτερον γινώρισμα τοῦ Βυζαντινοῦ τυπικοῦ. Ἡ ὕψωσις τοῦ ἁγ. Ἄρτου ὑπομιμνήσκει τὴν ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ ὕψωσιν τοῦ Κυρίου, ὡς ὁ Δαμασκηνὸς εἶπεν: «εἶτα ὕψοῦται ἐν ταῖς χερσὶ τοῦ ἱερέως ὡς ἐπὶ Σταυροῦ τὸ Σῶμα»⁽¹³⁾. Ἡ κλάσις τοῦ Ἄρτου, τοῦ Τιμίου τὴν σφαγὴν δηλοῖ, κατ' Εὐτύχιον⁽¹⁴⁾. Ἡ πλήρωσις ἢ ἔνωσις ἐν τῷ αὐτῷ ποτηρίῳ Σώματος καὶ Αἵματος ὑπαινίσσεται τὴν ἀναζωογόνησιν καὶ ἀνάστασιν τοῦ Σφαγέντος, διότι τὸ αἷμα λαμβάνεται εἰς τόπον ψυχῆς καὶ ζωῆς. «ἡ γὰρ ψυχὴ πάσης σαρκὸς αἷμα αὐτοῦ ἐστι»⁽¹⁵⁾. Τέλος ἡ ἔγχυσις τοῦ ζέοντος, περὶ οὗ ἐν 27ῳ κεφ. διελάβομεν, κατ' ἄλλους μὲν ἄλλα ἴσως ὑπεμφαίνει, κατὰ δὲ τὸν Καθάσιλαν «τὸ Πνεῦμα σημαίνει τὸ ἅγιον, ὃ καὶ ὕδωρ λέγεται καὶ ὡς πῦρ ἐφάνη τότε τοῖς τοῦ Χριστοῦ μαθηταῖς ἐμπεσόν»⁽¹⁶⁾.

Ἄς προστεθοῦν ἀκόμη καὶ μερικαὶ ἄλλαι λεπτομέρειαι. Πότε ἡ ὕψωσις τοῦ ἁγ. Σώματος ἐν τῷ λειτουργικῷ ἡμῶν συστήματι εἰσῆχθη, δὲν γνωρίζομεν. Ὁ Χρυσόστομος, ὡς πρὸ ὀλίγου εἶδομεν, κάμνει λόγον περὶ τοῦ ἱερέως, τὴν χεῖρα ἔχοντος εἰς ὕψος, καθ' ἣν ὥραν ἀνακράζει «τὰ ἅγια τοῖς ἁγίοις» καί, ὡς φαίνεται, ἡ ἀπλῇ τὸ κατ' ἀρχὰς ὕψωσις τῆς χειρὸς ἐξειλήχθη σὺν τῷ χρόνῳ ἐπὶ τὸ πανηγυρικώτερον καὶ φρικωδέστερον εἰς τὴν τοῦ ἁγ. Ἄρτου ὕψωσιν. Ἡ δὲ κλάσις εἶνε

⁽¹³⁾ Ἰω. Δαμασκ. Περὶ σώματος καὶ αἵματος Χριστοῦ § 5. Migne 95, 409. Πρὸς λ. Ἰω. ιδ', 32.

⁽¹⁴⁾ Εὐτύχιος, Περὶ πάσχα καὶ εὐχαριστίας, ἀπόσπ. 3. Migne 86, 2396.

⁽¹⁵⁾ Δευτ. ιζ', 11.

⁽¹⁶⁾ Ν. Καβάσιλας, Κεφ. 37. Migne 150, 432.

βέβαια ἡ χειρονομία ἡ πασῶν ἀρχαιοτάτη καὶ οὐσιωδεστάτη, ἣν τὸ παράδειγμα καὶ τοῦ ἡμετέρου Ἀρχιθύτου ἐν τῷ ὑπερώῳ καὶ τῶν ἀποστόλων ἐν ταῖς ἐπὶ μέρους ἐκκλησίαις καθηγίασε· περὶ ταύτης δ' ἀκούομεν μαρτυροῦντας τόσον τοὺς ἱεροὺς συγγραφεῖς τῆς Καινῆς ⁽¹⁷⁾, ὅσον καὶ τοὺς πατέρας· οἷον Γρηγόριον τὸν Ναζιανζηνὸν γράφοντα πρὸς Ἀμφιλόχιον περὶ τῆς ἀναιμάκτου τομῆς, δι' ἧς τὸ Σῶμα τέμνεται τὸ Δεσποτικόν ⁽¹⁸⁾· καὶ τὸν Χρυσόστομον κηρύσσοντα ὅτι ἐπὶ τῆς Εὐχαριστίας ὁ Χριστὸς ἀνέχεται χάριν ἡμῶν διακλῶμενος, πρᾶγμα ὅπερ δὲν ἔπαθεν ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ, ὅπου ὁστοῦν οὐ συνετρίβη Αὐτοῦ ⁽¹⁹⁾· καὶ τὸν ψευδαρεοπαγίτην, ὑποδεικνύοντα πῶς ὁ ἱεράρχης «τὸν ἐγκεκαλυμμένον καὶ ἀδιαίρετον Ἄρτον ἀποκαλύψας καὶ εἰς πολλὰ διελὼν....συμβολικῶς τὴν ἐνότητα πληθύνει καὶ διανέμει» ⁽²⁰⁾. Μόνον εἰς τὰ καθέκαστα παρουσιάζονται μελισμοῦ διαφοραί. Ἡ παρ' ἡμῖν λειτουργία Βασιλείου καὶ Χρυσοστόμου μερίζει, ὡς γνωστόν, τὸν ἄμυνον μετὰ προσοχῆς καὶ εὐλαθείας εἰς τέσσαρα καὶ ἐμβάλλει ἐν τῷ Ποτηρίῳ τὴν μερίδα, ἐφ' ἧς τὸ ΙΣ εἶνε τετυπωμένον. Κατὰ τὴν τοῦ Ἰακώβου δέλτον «κ λ ᾱ τὸν Ἄρτον ὁ ἱερεὺς, καὶ κρατεῖ τῇ δεξιᾷ τὸ ἥμισυ καὶ τῇ ἀριστερᾷ τὸ ἥμισυ· καὶ βάπτει τὸ τῆς δεξιᾶς ἐν τῷ κρατῆρι λέγων: Ἐνωσις τοῦ παναγίου Σώματος καὶ τοῦ τιμίου Αἵματος τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν *Ι. Χριστοῦ*· καὶ σφραγίζει τὸ τῆς ἀριστερᾶς· εἶτα τούτῳ τῷ ἐσφραγισμένῳ [βάπτει] τὸ ἄλλο ἥμισυ· καὶ εὐθέως ἄρχεται μελίζειν» ⁽²¹⁾. Ἐν τῇ Μοζαραβικῇ λειτουργίᾳ, ἧς ἡ γένεσις, ὡς διελάβομεν, Μικρασιατικὴ καὶ ἄρα Ἑλληνικὴ, ὁ Ἄρτος κλᾶται εἰς ἐννέα μερίδας, ὧν ἡ α' ὀνομάζεται Σάρκωσις, ἡ β' Γέννησις, ἡ γ' Περιτομή, ἡ δ' Ἐπιφάνεια, ἡ ε' Πάθος, ἡ ς' Θάνατος, ἡ ζ' Ἀνά-

⁽¹⁷⁾ Ματθ. κς', 26. Μάρκ. ιδ', 22. Λουκ. κθ', 19. Α' Κορ. ια', 24. Πράξ. β', 42—46. κ', 7.

⁽¹⁸⁾ Γρηγ. Ναζιανζ. Ἐπιστ. ροα'. Migne 37, 280.

⁽¹⁹⁾ Χρυσόστομος, Εἰς Α' Κορ. ὁμιλ. κδ', § 2. Migne 61, 200.

⁽²⁰⁾ Ψευδαρεοπαγίτ. Ἑκκλ. Ἱεραρχ. Γ', 3. Migne 3, 444.

⁽²¹⁾ Brightman σ. 62.

στασις, ἡ ἡ' Δόξα καὶ ἡ θ' Βασιλεία, τὰς ὁποίας παρατάσσει ἐπὶ τοῦ δίσκου ὁ ἱερεὺς ἐν σχήματι Σταυροῦ, διαζωγραφῶν οὕτως ὥς ἐν πίνακι ὁλόκληρον τὸ μυστήριον τῆς θ. Οἰκονομίας μετὰ τῶν ἀποτελεσμάτων του ⁽¹²⁾. Καὶ ἄλλαι δὲ λειτουργίαι ἄλλους τρόπους κλάσεως ὑποδεικνύουν. Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἄς μελετήσουν οἱ εἰδικοί. Ἡμεῖς μόνον ἄς παρατηρήσωμεν, ὅτι οἱ ὅροι «κλάσις» καὶ «μελισμὸς» συνήθως μὲν ἐναλλάσσονται, ἐὰν δέ που ὑπάρχῃ διαφορὰ μεταξύ των, εἶνε ὅτι ἡ μὲν κλάσις φανερόναι τὴν εἰς δύο ἢ τρία διάσπασιν τοῦ Ἄρτου, ὁ δὲ μελισμὸς τὴν εἰς λεπτότερα τμήματα διαίρεσιν τῶν διασπασθέντων, ὥς δῆλον γίνεται ἐκ τῶν μόλις ἀναγραφεισῶν γραμμῶν τῆς τοῦ Ἰακώβου δέλτου.

ΚΕΦ .ΜΗ'.

Η ΑΓΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Κατὰ τὴν κρατοῦσαν καὶ μόνην πρέπουσαν τάξιν, πρῶτος μετέχει τῶν θείων ὁ ἱεουργήσας καὶ οἱ ἀπὸ τοῦ βήματος. Προηγείται, κατὰ Διονύσιον, ἡ μετοχὴ τῆς μεταδόσεως καὶ ἡ μετάληψις τῆς διανεμήσεως. «Αὕτη γὰρ ἡ καθολικὴ τῶν θείων εὐκοσμία καὶ τάξις: πρῶτον ἐν μετουσίᾳ γενέσθαι καὶ ἀποπληρώσει τὸν ἱερὸν καθηγεμόνα τῶν δι' αὐτοῦ θεόθεν ἐτέροις δωρηθησομένων, εἶτα δὲ καὶ ἄλλοις μεταδοῦναι... Ὡς γὰρ ἐπὶ τῶν ἡλιακῶν μαρμαρυγῶν αἱ λεπτότεραι καὶ διειδέστεραι τῶν οὐσιῶν, πρῶται τῆς εἰσρεούσης αἵγλης ἀποπληροῦνται, τὸ κατὰ πᾶν ἑαυτῶν ὑπερχέμενον φῶς εἰς τὰ μετ' αὐτὰς ἡλιοειδῶς μεταχετεύουσιν, οὕτω καὶ θείου παντὸς οὐ τολμητέον ἐτέροις ἡγήσασθαι τὸν μὴ κατὰ πᾶσαν ἕξιν αὐτοῦ γεγονότα θεοειδέστατον» ⁽¹⁾. Λεπτομερέστερον διαγράφεται ἡ ἀρμόζουσα τάξις

⁽¹²⁾ «Corporatio, Nativitas, Circumcisio, Apparitio, Passio, Mors Resurrectio, Gloria, Regnum». *Mabillon de Liturgia Gallicana*, Paris 1685, σ. 12.

⁽¹⁾ *Ψευδαρεοπαγίε.*, "Ενθ' ἀν. Migne 3, 445.

ἐν τῇ λειτουργίᾳ Κλήμεντος, καθ' ἣν πρῶτος ὀφείλει νὰ μεταλάβῃ «ὁ ἐπίσκοπος· ἔπειτα οἱ πρεσβύτεροι καὶ οἱ διάκονοι καὶ οἱ ὑποδιάκονοι καὶ οἱ ἀναγνώσται καὶ οἱ ψάλται καὶ οἱ ἀσκηταί· καὶ ἐν ταῖς γυναῖξιν αἱ διακόνισσαι καὶ αἱ παρθένοι καὶ αἱ χῆραι· εἶτα τὰ παιδιά· καὶ τότε πᾶς ὁ λαὸς κατὰ τάξιν μετὰ αἰδοῦς καὶ εὐλαβείας» (¹). Οὕτω προσέρχονται μὲν πρῶτοι οἱ ἄνωτεροι κληρικοί· ἀκολουθοῦν δ' εἶτα οἱ κατώτεροι· μεθ' οὓς ἔπονται αἱ μοναχαὶ καὶ αἱ τῷ Θεῷ ἀφιερωμέναι γυναῖκες· εἶτα τὰ ἁθῶα καὶ ἄκακα παιδιά, περὶ ὧν ἀργότερα καὶ ὁ Μόσχος ἐσημείωνεν ὅτι «ἡ συνήθεια ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ παρέδραμεν, ὥστε τοὺς παῖδας ἔμπροσθεν τοῦ ἁγ. ἱερατείου ἵστασθαι ἐν ταῖς ἁγ. συνάξεσι καὶ πρῶτους μετὰ τοὺς κληρικούς μεταλαμβάνειν τῶν ἁγίων» (²)· καὶ τότε πᾶς ὁ λαός.

Τότε. Πότε τότε; Ὅχι μετὰ τὴν ὁλοσχερῇ τῆς λειτουργίας ἀπόλυσιν, οὐδὲ πρὸ τῆς εἰσόδου εἰς τὸ μυστήριον, οὐδὲ ἀπὸ βαθέος ὄρθρου, οὐδὲ εἰς οἰανδήποτε ὥραν καὶ στιγμὴν θελήσῃ ἡ ἀνευλάβεια καὶ ἰδιοτροπία ἐκάστου, κατὰ τὰ σήμερον παρ' ἡμῖν κρατοῦντα· ἀλλ' ὅταν τὰ ἀμφίθυρα ἀνελκυσθῶσιν, ἐκφερομένης τῆς θυσίας καὶ διαστελλομένου ἄνωθεν τοῦ οὐρανοῦ (³)· ὅταν ὁ λειτουργὸς κατέλθῃ ἀπὸ τοῦ πυριφλεγοῦς θυσιαστηρίου, τὸν Ἀνθρακὰ κατέχων ἐν χερσὶ καὶ ἐπιδεικνύει αὐτὸν πρὸς ἡμᾶς ἀπὸ τῶν ἀδύτων κράζων «Μετὰ φόβου Θεοῦ, πίστεως καὶ ἀγάπης προσέλθετε!» τότε καὶ μόνον τότε θὰ γείνη ἡ πρὸς τὸ θῦμα πρόσδοσι τῶν προσκαλουμένων. Εἶνε τὸ πρᾶγμα δύσκολον καὶ θὰ μηχανθῇ οὕτως ὁ χρόνος τῆς συνάξεως; Ἀλλ' εἶνε τὸ μόνον λογικόν, ἔξω τοῦ ὁποίου πᾶσα πκρέκβησις εἶνε λογικὴ ἀσυνέπεια. Εἶνε τὸ πρᾶγμα δύσκολον καὶ δὲν ἡμπορεῖ νὰ περιμένῃ τόσος λαός; Ἀλλ' ἡ δυσκολία θὰ ἡδύνατο νὰ θεραπευθῇ, ἐὰν οἱ μὲν λαϊκοὶ ἐδιδάσκοντο νὰ θεωρῶσι πᾶσαν λειτουργίαν κατάλληλον πρὸς Κοινωνίαν καὶ μὴ φρεναπατῶ-

(¹) *Brightman* σ. 25.

(²) Ἰω. Μόσχου, *Λειμῶν κεφ.* 196. *Migne* 87, 3081.

(³) *Χρυσόστομος*, Ὁμιλ. γ' εἰς Ἐφεσ. § 5. *Migne* 62. 29.

σιν ἑαυτοὺς νομίζοντες ὅτι ἡ Κοινωνία τοῦ Πάσχα, φερ' εἰπεῖν, εἶνε ἀνωτέρα πάσης ἄλλης ἐν κοινῇ Κυριακῇ τελουμένης, οἱ δὲ κληρικοὶ ἑάν, εἰς περιπτώσεις συσσωρεύσεως κοινωνούντων, κατενέμομεν αὐτοὺς φρονίμως καὶ τοὺς μετελαμβάνομεν συγχρόνως ἀπὸ τε τῶν βημοθύρων καὶ ἀπὸ τῶν παραπορτίων. Εἶνε τὸ πρᾶγμα δύσκολον καὶ θὰ μεταβῶμεν εἰς τὸ γραφεῖόν μας ἢ θὰ ἐτοιμάσωμεν τὸ φαγητὸν τῆς ἡμέρας; Ἄς ἀρχίσῃ λοιπὸν τότε ἡ λειτουργία ἐνωρίτερα καὶ ἄς ἐτοιμασθῇ τὸ φαγητὸν ἀπὸ τῆς προτεράιας, διὰ νὰ λείψῃ ἡ ἐν τῷ ναῷ ἀταξία. Φαντάσθητι οἰκογένειαν ὅπου, ἀντὶ ὅλοι μαζὶ νὰ καθήσουν εἰς τὴν τράπεζαν κατὰ τὴν ὠρισμένην ὥραν καὶ συμφάγουν, ὁμοῦ ἀρχίζοντες καὶ ὁμοῦ τελειόνοντες, πᾶν τοῦναντίον: πρὶν ἢ παρασκευασθῇ ἀκόμη τὸ δεῖπνον, ὃ εἰς ἔρχεται τώρα, ἀνοίγει τὸ ἐρμάριον, ἀρπάζει ὅ,τι εὖροι καὶ φεύγει, ὁ ἄλλος μετ' ὀλίγον οὕτω ποιεῖ, ὁ τρίτος μετὰ μίαν ὥραν, ὁ τέταρτος. Ἐὰν τὸ θέαμα τοῦτο δὲν εἶνε οἰκοδομητικόν, πολλῶ μᾶλλον οἰκοδομητικὴ δὲν εἶνε ἡ πρὸς τὴν ἁγ. Κοινωνίαν διαγωγὴ πολλῶν ἐξ ἡμῶν, δι' οὓς τὸ ὄνομα τῆς Ὁρθοδοξίας βλασφημεῖται.

Ἡ λειτουργία τοῦ Κλήμεντος, ὡς εἶδομεν, ἀναφέρει ὅτι ὀφείλει νὰ μεταλάβῃ «πᾶς ὁ λαός». Πᾶς λοιπὸν ὁ λαὸς ἐν πάσῃ λειτουργίᾳ, χρεωστεῖ ἐμπράκτως νὰ ἀνταπαντᾷ εἰς τὴν πρόσκλησιν Μετὰ φόβου Θεοῦ, πίστεως καὶ ἀγάπης προσέλθετε, ἥτις ἀκριβῶς διὰ τοῦτο βροντοφωνεῖται ἀνὰ πᾶσαν σύναξιν, ἵνα ἐν πάσῃ τελέσει τοῦ μυστηρίου προσέρχωνται καὶ οἱ κοινωνήσοντες, ἄλλως ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ θὰ ἔτυπτε τὸν ἀέρα. Ὅ,τι καὶ ἂν λεχθῇ, ἡ συνεχὴς Κοινωνία εἶνε τὸ ἰδεῶδες τῆς Ἐκκλησιαστικῆς εὐταξίας, ὡς Κοινωνία ἄνευ κοινωνούντων εἶνέ τι ἀπροσδιόνυσον. Ὁ Ἀπόστολος Μακράκης (οἷα δῆποτε καὶ ἂν ἦσαν τὰ λάθη του) ζητήσας νὰ ἀναζωπυρήσῃ τὸν παλαιὸν τοῦτον δεσμὸν ἐν ταῖς ἡμετέροις χρόνοις, ἐβάδιζεν ὁδὸν βασιλικωτάτην, καθὼς ὁμοίως βασιλικωτάτην ὁδὸν ἐβάδισε κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα καὶ ὁ ἐν ἁγίοις ἀρχιεπίσκοπος Κορίνθου Μακάριος ὁ Νοταρᾶς, ὁ ἀνωνύμως ἐκδώσας τὸ «περὶ τῆς συνεχοῦς

ἰ. Μεταλήψεως» βιβλίον, τὸ ἐπὶ βραχὺ μὲν κατακριθὲν ὑπὸ τῶν Πατριαρχῶν ΚΠόλεως Γαβριήλ καὶ Προκοπίου «ὡς παράνομον καὶ σκανδαλοποιόν», ἀθωωθὲν δ' εἶτα συνοδικῶς ἐπὶ Πατριάρχου Νεοφύτου ὡς «ψυχωφελὲς καὶ σωτήριον» ⁽¹⁾, παρασχὼν δ' ἀφορμὴν ἵνα καὶ ὁ ἐθνομάρτυς Πατριάρχης Γρηγόριος ὁ Ε' συντάξῃ τῷ 1819 τὸ πρὸς τοὺς μοναχοὺς τοῦ ἁγ. Ὁρους πατριαρχικὸν γράμμα του καὶ ἀποφανθῇ ὅτι «χρέος ἔχουσιν οἱ εὐσεβεῖς ἐν ἐκάστη μυσταγωγίᾳ νὰ προσέρχωνται καὶ νὰ μεταλαμβάνωσιν» ἀρκεῖ νὰ εἶνε ἀνέγκλητοι παρὰ τοῦ πνευματικοῦ των» ⁽²⁾.

Ταῦτα καὶ ὁ Νεόφυτος καὶ ὁ Γρηγόριος διατάσσοντες, ἐπανελάμβανον μόνον ὅτι ἀπ' ἀρχαιοτάτων χρόνων καὶ πατέρες καὶ σύνοδοι ὡς καλὸν καὶ θεάρεστον συνίστων. «Σπουδάζετε (συνεβούλευεν ὁ Ἰγνάτιος) πυκνότερον συνέρχεσθαι εἰς Εὐχαριστίαν Θεοῦ» ⁽³⁾. Ἡμεῖς (ἐπέστελλε καὶ ὁ Μ. Βασίλειος) «τέταρτον καθ' ἐκάστην ἐβδομάδα κοινωνοῦμεν: ἐν τῇ Κυριακῇ, ἐν τῇ Τετράδι καὶ ἐν τῇ Παρασκευῇ καὶ ἐν τῷ Σαββάτῳ». Καὶ προσέθετεν ὁ ἴδιος: «Τὸ κοινωνεῖν καθ' ἐκάστην ἡμέραν καὶ μεταλαμβάνειν τοῦ ἁγ. Σώματος καὶ Αἵματος τοῦ Χριστοῦ, καλὸν καὶ ἐπωφελές» ⁽⁴⁾. Πρὸς ταῦτα πρᾶβλητέος καὶ ὁ 9ος Ἀποστολικὸς κανὼν, ὅστις τόσον φυσικὸν θεωρεῖ τὸ τοιοῦτον, ὥστε ἀφορίζει τοὺς ἄλλους ποιοῦντας: «Πάντας τοὺς εἰσιόντας πιστοὺς εἰς τὴν ἀγίαν τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίαν καὶ τῶν Γραφῶν ἀκούοντας, μὴ παραμένοντας δὲ τῇ προσευχῇ καὶ τῇ ἁγ. Μεταλήψει, ὡς ἀταξίαν ἐμποιοῦντας τῇ ἐκκλησίᾳ ἀφορίζεσθαι χρή». Καὶ ὅτι τὸ «μὴ παραμένοντας τῇ ἁγ. Μεταλήψει»

⁽¹⁾ Ἰδε τὴν δλην συζήτησιν παρὰ Μ. Γεδεών, Κανον. Διατάξεις τόμ. Α' σ. 269—274.

⁽²⁾ Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Ἱεζεκιήλ Βελανιδιώτη ἐν Ἐκκλησιαστ. Φάρφ τόμ. Η', σ. 201—4. Ὁρα τοῦ αὐτοῦ Πατρ. Γρηγορίου γράμμα συνοδικὸν περὶ κολύδων καὶ Μεταλήψεως, ἀπολυθὲν τῷ 1807, ἐν Γεδεών, Καν. Διατάξ. τόμ. Β' σ. 122 5. Περὶ συνεχούς Κοινωνίας βιβλιάριον ἐξέδωκε καὶ ὁ Κ. Α. Διαλησμάς ἐν Ἀθῇ. ναις 1907.

⁽³⁾ Ἰγνάτιος, Εἰς Ἐφεσ. § 13.

⁽⁴⁾ Μ. Βασίλειος, Ἐπιστ. 93 πρὸς Καισαρίαν πατρικίαν. Migne 32, 484.

δῆλοι ἐν τῷ κανόνι τούτῳ οὐχὶ παθητικὴν ἀπλῶς μέχρι τέλους τῆς τέλους τῆς λειτουργίας παραμονήν, ἀλλὰ πλήρη συμμετοχὴν εἰς τὸ μυστήριον, ἡρμήνευσεν ἤδη σαφῶς ἄλλος κανὼν, ὁ 2ος τῆς Ἀντιοχείας, ἐπαναλαβὼν ἐπὶ τὸ σαφέστερον καὶ πλατύτερον οὕτως· «Πάντας τοὺς εἰσιόντας εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἱ. Γραφῶν ἀκούοντας, μὴ κοινωνοῦντας δὲ εὐχῆς ἅμα τῷ λαῷ ἢ ἀποστρεφομένους τὴν Μετάληψιν τῆς Εὐχαριστίας κατὰ τινὰ ἀταξίαν, τούτους ἀποβλήτους γίνεσθαι τῆς Ἐκκλησίας». Καὶ μάλα δικαίως. Διότι πρὸς τί μέχρι σήμερον ἐκφωνοῦνται τὰ κατηχούμενα καὶ παρακελεύονται οἱ ἀτέλεστοι νὰ ἀποσυρθῶσιν ἀπὸ τοῦ μυστηριώδους μέρους; Παραμένων τις ἐν τῇ ἱερουργίᾳ, μετέχων τῶν μυστηριακῶν ὕμνων καὶ εὐχῶν, λαμβάνων μέρος εἰς ὅλας τὰς ψυχικὰς ἀναβάσεις, ὧν κατάντημα τυγχάνει ἡ ἑνωσις μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ εἴτα μὴ μεταλαμβάνων, εἶνε ὥς νὰ ἀναστρέφῃ τὴν πρῶραν χωρὶς νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸν ἐνώπιόν του λιμένα πρὸς ὃν κατηυθύνετο, εἶνε ὥς νὰ φθάσῃ τὴν κορυφὴν τοῦ Θαδῶρ καὶ νὰ μὴ συλλαλήσῃ μετὸν Χριστόν· εἶνε τὸ αὐτό, ἔλεγεν ὁ Χρυσόστομος, ὥσάν νὰ προσκληθῇ τις εἰς ἐστίαν, νὰ νίψῃ τὰς χεῖρας, νὰ κατακλιθῇ, νὰ γείνῃ ἕτοιμος πρὸς τὴν τράπεζαν καὶ ὕστερον νὰ μὴ μετάσχη, ὑβρίζων τὸν καλέσαντα, ὅποτε καὶ θὰ ἦτο προτιμότερον ἐὰν καθόλου δὲν προσήρχετο ⁽⁹⁾.

Ἀναθεωροῦντες ἐν τούτοις τὰ ἀπώτατα ἡμῶν ἀνιπτάμενον ἰδεῶδες καὶ ποθοῦντες ὅλαις δυνάμεσι τὴν παλινόσθησιν τοῦ χρυσοῦ αἰῶνος, καθ' ὃν αἱ ψυχαὶ ἦσαν τόσον ἅγαι, ὥστε καθ' ἡμέραν μετελάμβανον, ἅς μὴ παραθεωρήσωμεν καὶ τὴν ἡμετέραν ρυπαρότητα, ἣτις ἐν τῇ δίνῃ τῶν βιωτικῶν σαλευομένη καὶ ἐν τῷ ψεύδει, τῇ ματαιότητι, τῇ ὑλοφροσύνῃ καὶ ταῖς σαρκικαῖς ἐπιθυμίαις καταποντιζομένη, πολλῆς ἐκάστοτε δεῖται τῆς ἐπιμελείας ἵνα ἀποσπογίσῃ τὸν βόρβορον καὶ ἐκ τῶν ἐλεεινῶν τῆς ρακίων συρράψῃ εὐτελῇ τινὰ περιβολὴν πρὸς

(9) Χρυσοστόμου, Εἰς Ἐφεσ. ὁμιλ. γ'. ἀνάγνωθι δὴν τὴν § 5. Migne 62, 29—30.

ἀπόλαυσιν τῆς Ὑπερφυοῦς Πανδαισίας. Τὸ ἄριστον εἶνε ἡ συνεχῆς Κοινωνία ἐν συνεχῶς ἐγρηγορότι βίῳ. Ἄλλ' ἀπέναντι αὐτοῦ ἴσταται καὶ τὸ κάκιστον· ἡ συνεχῆς, μηχανικὴ, ἀναίσθητος καὶ ἀπροπαράσκευος Κοινωνία· ἐν δὲ τῷ μέσῳ ταύτης καὶ ἐκείνης οὖρει τὸ βῆμα ἐπίμοχθον ἢ ἥττον μὲν συνεχῆς, ἐμπαράσκευος ὁμως Κοινωνία. Καὶ ἡμεῖς, προκειμένου νὰ ἐκλέξωμεν, ὑφ' ἧς περιστάσεις διατελοῦμεν, ἐκλέγομεν τὸ μέσον, ὅπως ἀποφύγωμεν τὸ κάκιστον, ἀδυνάτου ἡμῖν ὄντος τοῦ ἀρίστου. Μόνον τοῦτο καὶ πάλιν ἧς ἐπαναλάβωμεν· ὅτι δὲν πρέπει νὰ καθορίζωμεν τὴν στάσιν μας ἀπὸ τὰ σημεῖα τοῦ χρόνου, ἀλλὰ πᾶσαν λειτουργίαν οἷας δῆποτε ἡμέρας νὰ θεωρῶμεν εὐπρόσδεκτον, ἀρκεῖ ἡμεῖς ἠθικῶς καὶ σωματικῶς νὰ προητοιμάσθῃμεν. «Τοῦτο τὸ δεινὸν (κηρύττει καὶ πάλιν ὁ Χρυσορρήμων) ὅτι οὐ καθαρότητι διανοίας, ἀλλὰ διαστήματι χρόνου τὴν ἀξίαν διορίζεις τῆς προσόδου· καὶ τοῦτο εὐλάβειαν εἶναι νομίζεις, τὸ μὴ πολλάκις προσελθεῖν, οὐκ εἰδὼς ὅτι τὸ ἀναξίως προσελθεῖν, κἂν ἅπαξ γένηται ἐκηλίδωσε, τὸ δὲ ἀξίως, κἂν πολλάκις, ἔσωσεν.... Διὰ γὰρ χρόνῳ τὸ πρᾶγμα μετερχόμεθα; Χρόνος προσόδου ἔστω ἡμῖν τὸ καθαρὸν συνειδός. Οὐδὲν πλέον ἔχει τὸ ἐν τῷ Πάσχᾳ μυστήριον τοῦ νῦν τελουμένου. Ἐν ἐστὶ καὶ τὸ αὐτό. Ἡ αὐτὴ τοῦ Πνεύματος χάρις. Ἄει Πάσχα ἐστίν. Ἰστε οἱ μύσται τὸ εἰρημένον. Καὶ ἐν Παρασκευῇ καὶ ἐν Σαββάτῳ καὶ ἐν Κυριακῇ καὶ ἐν ἡμέρᾳ μαρτύρων ἡ αὐτὴ θυσία ἐπιτελεῖται. Μία δύναμις ἐστὶ, μία ἀξία, μία χάρις, ἐν Σῶμα καὶ τὸ αὐτό. Οὐκ ἐκείνο τούτου ἀγιώτερον»⁽¹⁰⁾.

Μετὰ φόβου Θεοῦ, πίστεως καὶ ἀγάπης προσέλθετε! βοᾷ ἀνὰ πᾶσαν λειτουργίαν ἢ φωνὴ τῆς τελεταρχούσης Ἐκκλησίας. Καὶ ὁ Χριστιανός, μήτε καταχρώμενος τῆς θ. ἀγαθότητος, τῆς πονηροῦς τε καὶ ἀγαθοῦς καλοῦσης εἰς τοὺς γάμους, μήτε καὶ πάλιν ὑπὸ τὸ πενιχρὸν ἔνδυμα τῆς ἠθικῆς του πτωχείας δικαιο-λογῶν τὴν θαησκευτικὴν του ἀμέλειαν, εὐτρεπίζει, ἑαυτὸν ὅσον ἐξ ἑαυτοῦ, τὰ λοιπὰ ἀφήνων εἰς τὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ καὶ προσέρ-

(10) Τοῦ αὐτοῦ, Ὁμιλ. ε' εἰς Α' Τιμοθ. § 3. Migne 62, 529.

χεται νὰ μεταλάβῃ. Προσέρχεται μετὰ προηγουμένην λογοδοσίαν καὶ αὐτεξέτασιν. Προσέρχεται μετὰ νηστείαν, δι' ἧς πάντες οἱ τῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ κοινωνίας ἀξιοθέντες προηυτρεπίσθησαν, ὡς ὁ Μωϋσῆς, ὁ Ἥλιος, ὁ Βαπτιστής. Προσέρχεται μὲ κενὸν τὸν στόμαχον, διότι οὕτω καὶ ὁ Σωτὴρ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα μετὰ τῶν μαθητῶν Του ἔφαγε τὸ κοινὸν Πάσχα, ἀφοῦ οὕτω νήστεις καὶ οἱ παλαιοὶ Ἑβραῖοι ἔτρωγον τὸν ἁμνὸν των⁽¹¹⁾, τοῦτο δέ, κατ' Αὐγουστίνον, «ἤρσεσε τῷ ἁγίῳ Πνεύματι, ἵνα πρὸς τιμὴν οὕτω μεγάλου μυστηρίου, τὸ Σῶμα τοῦ Χριστοῦ εἰσέρχεται ἐν τῷ στόματι τοῦ Χριστιανοῦ, πρὶν ἢ πᾶσα ἄλλη εἰσέλθῃ τροφή»⁽¹²⁾. Προσέρχεται ἐν περιβολῇ καθαρίῳ, ἵνα ἡ σωματικὴ λευκότης συνιστᾷ ἀναγωγικῶς καὶ τῇ ψυχῇ λευκότητα. Χωρὶς δὲ μήτε νὰ ὠθῇ μήτε νὰ περιβλέπῃ, μήτε λόγον μετὰ τινος ν' ἀνταλλάξῃ, μήτε νὰ δώσῃ τὰ νῶτα πρὸς τὸν Ἄμνόν τοῦ Θεοῦ, πλησιάζει «κύπτων ἐν τρόπῳ προσκυνήσεως καὶ σεβάσματος» μὲ τὸ στόμα ἀνοικτόν, μὲ τὰς χεῖρας πρὸς τὸ κάλυμμα ἀπλουμένας, μὲ τὰ χεῖλη μυστικῶς ἤδη ὑποφελλίσαντα ἢ τὸ «Εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι Κυρίου, Θεὸς καὶ Κύριος καὶ ἐπέφανεν ἡμῖν», ὡς ἀπὸ τῶν πρώτων Χριστιανικῶν χρόνων μέχρι Καθάρσιν εἰθίζετο»⁽¹³⁾, ἢ τὸ «Τοῦ Δείπνου Σου τοῦ μυστικοῦ σήμερον, Ὡς Θεέ, κοινωνόν με παράλαβε», ἢ τὸ «Πιστεύω Κύριε καὶ ὁμολογῶ ὅτι Σὺ εἶ ὁ Χριστός», ὧν ἀμφοτέρων τὸ περιεχόμενον ἄριστα προσαρμόζεται τῇ περιστάσει. Ἀκούσας δὲ παρὰ τοῦ μυσταγωγούντος τὸ «Μεταλαμβάνει ὁ Θεὸς τοῦ Θεοῦ τὸ τίμιον καὶ πανάγιον Σῶμα καὶ Αἷμα τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰ. Χριστοῦ εἰς ἄφεςιν ἁμαρτιῶν καὶ εἰς ζωὴν τὴν αἰώνιον» καὶ μεταλαβὼν μετὰ προσοχῆς καὶ κατανύξεως ἀμφοτέρων τῶν στοιχείων—διότι οὐ μόνον «Λάβετε, φάγετε» ἀλλὰ καὶ «Πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες, εἶπεν ὁ Σωτὴρ·

⁽¹¹⁾ *Edersheim*, Temple Service, παρὰ *Vernon Staley*, The Catholic Religion, London 1906 σ. 280.

⁽¹²⁾ *Augustinus*, Epist. LIV ad Ianuarium, § 8. Migne P. L., 33, 203.

⁽¹³⁾ Πρὸς λειτουργίαν Κλήμεντος παρὰ *Brightman* σ. 24. καὶ *N. Καθάρσιν* κεφ. 39. Migne 150, 453.

καὶ «ὁ τρώγων μου τὴν Σάρκα καὶ πίνων μου τὸ Αἷμα» προσέθηκε, Σάρκα καὶ Αἷμα ἀδιάσπαστα καὶ ἀδιαχώριστα καλέσας τετράκις ⁽¹⁴⁾. οὐδὲ συμβαίνει νῦν καθάπερ ἐπὶ τῆς Παλαιᾶς, ὁπότε τὰ μὲν ὁ ἱερεὺς ἤσθιε, τὰ δὲ ὁ ἀρχόμενος, καὶ θέμις οὐκ ἦν τῷ λαῷ μετέχειν ὧν μετεῖχεν ὁ ἱερεὺς, ἀλλὰ πᾶσιν ἐν Σῶμα νῦν πρόκειται καὶ Ποτήριον ἐν ⁽¹⁵⁾—ἐκφωνεῖ μετὰ ταῦτα ὁ μεταλαβὼν Ἀμὴν εἰς δῆλωσιν τῆς πίστεώς του ἐπὶ τὰ τελούμενα καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ ἱεουργοῦ λεγόμενα. Διότι οὕτω συνεβούλευσε καὶ ὁ Κατηχητὴς τὸν μυσταγωγούμενόν του: «δέχου τὸ Σῶμα τοῦ Χριστοῦ ἐπιλέγων τὸ Ἀμὴν» καὶ «ἀγιάζου ἐκ τοῦ Αἵματος λέγων τὸ Ἀμὴν» ⁽¹⁶⁾. Τοῦτο δὲ διατάσσεται καὶ ἐν τῇ τοῦ Κλήμεντος λειτουργικῇ δέλτῳ: «ὁ μὲν ἐπίσκοπος διδότην τὴν Προσφοράν, λέγων Σῶμα Χριστοῦ καὶ ὁ δεχόμενος λεγέτω ἀμὴν, ὁ δὲ διάκονος κατεχέτω τὸ Ποτήριον καὶ ἐπιδιδούς λεγέτω Αἷμα Χριστοῦ, ποτήριον ζωῆς καὶ ὁ πίνων λεγέτω ἀμὴν» ⁽¹⁷⁾. Οὐδὲ λησμονεῖ ὁ μεταλαβὼν ὅτι δὲν συνεπληρώθησαν ἀκόμη ὅλα του τὰ καθήκοντα, ὧν ἐν καὶ ἡ μετὰ τῆς αὐτῆς εὐλαθείας ὁπισθοχώρησις του, ἵνα μετ' αὐτὸν προσέλθωσι καὶ ἄλλοι.

⁽¹⁴⁾ Ἰω. 5', 53—56.

⁽¹⁵⁾ Χρυσόστομος. Εἰς Β' Κορινθ. ὁμιλ. ιη' § 3. Migne 61, 527. «Πᾶς Χριστιανὸς γινώσκει, γράφει ὁ κατόλικος θεολόγος *Eugène Vandeur*, ὅτι ἐπὶ πολλὰς ἑκατονταετηρίδας ἡ ὑπὸ τὰ δύο εἶδη κοινωνία, ἡ ἀποτελοῦσα νῦν προνόμιον τῶν ἱερέων, παρείχeto εἰς ὅλους τοὺς πιστοὺς. Ὁ τρόπος οὗτος τοῦ δέχεσθαι τὸ μυστήριον, καίτοι οὐδέποτε ὡς Κυριακὴ ἐντολὴ ἐπεβλήθη, συνίστα οὐχ ἤττον τὴν γενικὴν συνήθειαν μέχρι τοῦ 15^{ου} αἰῶνος. Ἀλλ' ἐκτοτε ἡ Ἐκκλησία, πολὺ φρονίμως ποιῶσα, κατήγγηρε τὸ ἔθος τοῦτο, τὸ μὲν ἐκ σεβασμοῦ πρὸς τὸ τίμιον Αἷμα, ὅπερ διέτρεχε τὸν κίνδυνον τοῦ νὰ χυθῇ, τὸ δὲ ἐξ ἐκτιμήσεως πρὸς τὰς σημερινὰς ἀδρότερας κοινωνικὰς συνηθείας μας». *The Holy Mass popularly explained*, ἐκ τοῦ γαλλικοῦ, London 1916 σ. 145. Τὸ παράδειγμα λοιπὸν τοῦ Κυρίου δὲν ἀποτελεῖ δι' ἡμᾶς ἐντολήν! Δέκα πέντε αἰῶνες δὲν εἶχον τὴν ἀδρότητα τῆς τελευταίας μας 500ετίας, ἀλλ' ἐσκόρπιζον τὸ τίμιον Αἷμα ἀνευλαδῶς! Καὶ ἡ Ἐκκλησία (δηλ. ἡ Δυτικὴ) φρονίμως ἐπραξεν ἐπαφήσασα τὸ πλήρες ὡς προνόμιον τοῖς ἱερεῦσιν! Συκόφυλλα μὴ καλύπτοντα τὴν παπιστικὴν γύμνωσιν.

⁽¹⁶⁾ Κυρίλλ., Ἱεροσολ. Κατήχ. μυσταγ. Ε', 21—22. Migne 33, 1125.

⁽¹⁷⁾ *Brightman* σ. 25. Περὶ τοῦ ἀρχαιοπρεπεστέρου τρόπου τῆς ἀγ. Κοινωνίας ἔγραφα ἐν κεφ. κζ' εἰς τὰ περὶ λαβίδος.

26—30. 'Αρχαῖα ποτήρια μετὰ δίσκου' πρβλ. σ. 219.

ΚΕΦ. ΜΘ'.

ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΓΙΑΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑΝ

Πρὸς εὐχὴν τελειωτικὴν εὐχαριστήριον ἐπὶ τῇ μεταλή-
φει τῶν θείων καὶ ζωοποιῶν τοῦ Χριστοῦ μυστηρίων καὶ πρὸς
εὐχὴν τελειωτικὴν ἱκετήριον εἰρήνης τῷ κόσμῳ, ταῖς ἐκκλησί-
αις, τοῖς βασιλεῦσι καὶ παντὶ τῷ λαῷ προτρέπονται οἱ μετα-
λαβόντες πρὶν ἢ ἐντελῶς πλέον τῆς συνάξεως ἀπολυθῶσι καὶ
τοῦ ναοῦ ἀπέλθωσι. Καὶ τῶν διφυῶν τούτων ἐπισφραγιστικῶν
εὐχῶν καλοῦνται νὰ μεθέξωσιν Ὁρθοί, ὅχι διότι μέχρι τοῦδε
ἐκάθηντο ἄπαγε! ἀλλὰ διότι γονυπετεῖς πρὸ τῆς ὄψεως τοῦ
Μελιζομένου καὶ μὴ Διαιρουμένου, καὶ Ἐσθιομένου καὶ μηδέ-
ποτε Δαπανωμένου ἐξεδέχοντο καὶ τὴν τῶν ἄλλων μετάληψιν,
μέχρις οὗ οἱ ἐπὶ τῶν ἱερῶν σκευῶν τεταγμένοι κληρικοὶ θὰ
ἀποκαθίστανον ἐπὶ τὸ σκευοφυλάκιον τὰ τίμια δισκάρια, ποτή-
ρια, ριπίδια καὶ ἄλλα σκεύη. Αὕτη ἡ ἔννοια τοῦ «Ὁρθοί!»
τῶν Βυζαντινῶν μας λειτουργιῶν καὶ αὕτη ἡ τοῦ «Ἐγειρώ-
μεθα!» τῆς τοῦ Κλήμεντος λειτουργίας.

Αἱ ἐπὶ τῇ μεταλήφει εὐχαρισταὶ εἶνε τῶν ὧν οὐκ ἄνευ,
ἀποτελοῦσαι σκηνὴν ἀπὸ τοῦ ὅλου δράματος ἀναπόσπαστον, ὡς
δηλοῦται ἀπὸ τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου, τοῦ ἀρχετύπου τούτου
τῆς λειτουργίας, καθ' ὃ τὸ ὅλον μυστήριον ὁ Ἰησοῦς καὶ οἱ
μαθηταὶ δι' εὐχαριστηρίων ὕμνων ἐπεράτωσαν, δὲν ἐξῆλθον δὲ
πρὸς τὴν Ἑσθημανῇ πρὶν ὕμνήσωσι τὸν Δοτῆρα τῶν ὧν (!).
Εἶχεν ἄρα δίκαιον ὁ χρυσοῦς πατήρ νὰ μαστιγόνῃ δι' ἀνηλεοῦς
γλώσσης τοὺς πρὸ τῆς ἐσχάτης εὐχαριστίας ἀποπηδῶντας καὶ
ἀναχωροῦντας οἰκαδε, ἐνῷ τὸ διακονικὸν «πορεύεσθε ἐν εἰρήνῃ»
ἢ «ἀπολύεσθε ἐν εἰρήνῃ» ἢ «ἐν εἰρήνῃ Χριστοῦ πορευθῶ-
μεν» ἢ «ἐν εἰρήνῃ προέλθετε» δὲν ἐλέχθη ἀκόμη πρὸς τὸ χρι-

(!) «Καὶ ὕμνήσαντες ἐξῆλθον». Μαρκ. ιδ', 26.

στεπώνυμον πλήρωμα. «Τί ποιεῖς, ἄνθρωπε; (ἔκραζεν ἀπὸ τοῦ ἁμβωνος). Τοῦ Χριστοῦ παρόντος, τῶν ἀγγέλων πάρεστώτων, τῆς φρικτῆς ταύτης Τραπέζης προκειμένης, τῶν ἀδελφῶν σου μυστικωγούμενων ἔτι, αὐτὸς καταλιπὼν ἀποπηδᾷ; Καὶ ἐπὶ δειπνον μὲν εἰ κληθῆς, καὶν πρότερον κορεσθῆς, οὐ τολμᾷς, τῶν ἄλλων ἀνακειμένων, ἀναχωρῆσαι πρὸ τῶν φίλων αὐτός. Ἐνταῦθα δέ, τῶν φρικτῶν τοῦ Χριστοῦ μυστηρίων ἐπιτελουμένων, τῆς ἱερᾶς τελετῆς συνεστώσης ἔτι, καταλιμπάνεις ἐν μέσῳ πάντα καὶ ἀναχωρεῖς; Καὶ ποῦ ταῦτα συγγνώμης ἄξια; ποίας δὲ ἀπολογίας; Βούλεσθε εἶπω τίνος ἔργον ποιοῦσιν καὶ οἱ πρὸ τῆς συμπληρώσεως ἀναχωροῦντες καὶ τὰς εὐχαριστηρίους ᾠδὰς οὐκ ἐπιφέροντες τῷ τέλει τῆς τραπέζης;.... Ὅτε ἐκοινωνήσε τὸ ἔσχατον Δείπνον ὁ Ἰούδας, τὸ κατὰ τὴν τελευταίαν νύκτα ἐκείνην, τῶν ἄλλων ἀπάντων ἀνακειμένων, αὐτὸς προπηδήσας ἐξέβη. Ἐκείνον τοίνυν μιμοῦνται καὶ οὗτοι, πρὸ τῆς ἐσχάτης ἀποπηδῶντες εὐχαριστίας. Ἐκεῖνος γάρ, εἰ μὴ ἐξῆλθεν, οὐκ ἂν ἐγένετο προδότης.... Διὰ τοῦτο ἐκεῖνος μετὰ Ἰουδαίων, οὗτοι δὲ μετὰ τοῦ Δεσπότη ὑμνήσαντες ἐξῆλθον. Ὅρᾳς ὅτι ἡ ἐσχάτη μετὰ τὴν θυσίαν εὐχὴ κατ' ἐκεῖνον γίνεται τὸν τύπον;»^(*)

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ ποῖον τῶν εὐχαριστιῶν, αὗται διαφέρουσι κατὰ τὰς διαφόρους λειτουργίας. Ἐν τῇ τοῦ Κλήμεντος, αἱ ἐπὶ τῇ μεταλήψει εὐχαριστίαι προσλαμβάνουν τὴν μορφήν εὐχῆς ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου ἐκφωνουμένης εἰς ἐπήκοον πάντων. Ἐν ταῖς ἄλλαις ἡ μὲν εὐχαριστήριος εὐχὴ λέγεται ὑπὸ τοῦ ἱεουργοῦ ἐν τῷ βήματι μυστικῶς, ψαλμῳδαί δὲ εὐχαριστηρίου χοροῖς ὑπὸ τοῦ ἐκκλησιασματος ἄλλαι ἀλλαχοῦ ψάλλονται. Κατὰ τὸ Πασχάλιον Χρονικόν, πρῶτος ὁ Πατριάρχης ΚΠόλεως Σέργιος ἐπενόησε τῷ 624, μετὰ τὸ μεταλαβεῖν πάντας τῶν ἁγ. μυστηρίων καὶ μετὰ τὸ ψαλθῆναι τὸν τελευταῖον στίχον τοῦ Κοινωνικοῦ, νὰ λέγεται καὶ τοῦτο τὸ τροπάριον: «Πληρωθήτω τὸ στόμα ἡμῶν αἰνέσεως, Κύριε, ὅπως ἀναμνήσωμεν τὴν δόξαν Σου, ὅτι ἡξίωσας ἡμᾶς τῶν ἁγίων Σου μετασχεῖν μυστηρίων

(*) Χρυσόστομ., Εἰς τὸ βάπτισμα τοῦ Χριστοῦ § 4. Migne 49, 370.

τήρησον ἡμᾶς ἐν τῷ Σῶ ἁγιασμῷ, ὅλην τὴν ἡμέραν μελε-
τῶντας τὴν δικαιοσύνην Σου· ἀλληλούϊα» ⁽³⁾. Τοῦτο τὸ εὐχα-
ριστήριον τροπάριον μικρόν τι μεταβεβλημένον, ἀπαντᾷ καὶ ἐν
τῇ τοῦ ἁγ. Ἰακώβου λειτουργίᾳ, ὅπου διορίζεται νὰ λεχθῇ ὑπὸ
τε τῶν διακόνων καὶ ὑπὸ τοῦ λαοῦ ἀπὸ κοινοῦ ⁽⁴⁾. Τὸ δ' αὐτὸ
τροπάριον ἀναφέρει καὶ ὁ Καθάσιλας ὡς ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ
ὑπὸ τοῦ πλήθους ἀδόμενον ⁽⁵⁾. Ὁ 33ος φαλμὸς ὑπῆρξεν
ὁμοίως εὐχαριστήριος ἀνέκαθεν ἔκφρασις ἐπὶ τῇ μεταλήψει,
τοῦτου δὲ τοῦ φαλμοῦ ἐπιτομὴ γλυκυτάτη μέχρι τῶν χρόνων
μας ἀκουομένη, εἶνε τὸ ἐν τῇ ἀρχαϊκωτάτῃ λειτουργίᾳ τῶν
Προηγιασμένων φαλλόμενον μετὰ τὴν μετάληψιν: «Εὐλογήσω
τὸν Κύριον ἐν παντὶ καιρῷ, διὰ παντὸς ἡ αἴνεσις Αὐτοῦ ἐν
τῷ στόματί μου· ἄρτον οὐράνιον καὶ ποτήριον ζωῆς γεύσασθε
καὶ ἴδετε ὅτι χρηστὸς ὁ Κύριος· ἀλληλούϊα, ἀλληλούϊα, ἀλλη-
λούϊα!» Ἀλλ' οἰαιδήποτε καὶ ἂν εἶνε ἐν τῇ λεκτικῇ ἔκφρασι
αἱ ἐπὶ τῇ μεταλήψει δοξολογίαι, τὸ μικύλλον ἐκείνο καὶ ἀκρο-
τελεύτιον ἄσμα «Εἴη τὸ ὄνομα Κυρίου εὐλογημένον ἀπὸ τοῦ
νῦν καὶ ἕως τοῦ αἰῶνος!», μεθ' ὅλην τὴν βραδυτέραν ἐμφάνισιν,
ἣν ποιεῖται ἐν ταῖς Βυζαντιναῖς ἡμῶν λειτουργίαις, (ἐν τῇ τοῦ
Ἰακώβου πορουσιάζεται ἐνωρίτερα καὶ ἀμέσως μετὰ τὴν μετά-
ληψιν) μοὶ φαίνεται ὅτι εἶνε οὐ μόνον ἡ εὐχαριστία ἡ πολιω-
τέρα, ἣν ἀπὸ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ τυπικοῦ ἀμέσως ἐκκληρονόμησεν ὁ
Χριστιανισμός, ἀλλὰ καὶ ἡ εὐχαριστία ἡ φέρουσα τὸ κῦρος
αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ. Διότι, ἐὰν κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον ὁ Χρι-
στὸς μετὰ ὕμνων καὶ φαλμῶν τὸν Μυστικόν Του Δεῖπνον ἐπε-
ράτωσε καὶ ἐὰν, κατὰ τὴν Ἑβραϊκὴν Ἀρχαιολογίαν, οἱ ὕμνοι
οἱ φαλλόμενοι κατὰ τὴν ἐσπέραν τοῦ Πάσχα ἦσαν οἱ φαλμοὶ
ριβ'—ριζ', οἱ ἀποτελοῦντες τὸ Χαλλέλ ὅπου ἀπαντᾷ καὶ τὸ
«εἴη τὸ ὄνομα Κυρίου εὐλογημένον», τότε δὲν εἶνε ἀπίθανον
ὅτι τὸ Εἴη τὸ ὄνομα Κυρίου εὐλογημένον ἀνέμελψαν αὐτὰ τοῦ

⁽³⁾ Πασχάλιον Χρονικόν. Migne 92, 1001.

⁽⁴⁾ Brightman σ. 64.

⁽⁵⁾ Ν. Καβάσιλας, Κεφ. 41. Migne 150, 457.

Θεανθρώπου τὰ χεῖλη, δοξολογοῦντος τὸν Πατέρα μετὰ τὴν ὑπερφυᾶ μυσταγωγίαν Του.

Καὶ τοσαῦτα μὲν περὶ τῶν τελευταίων εὐχαριστηρίων. Ἡ δ' ἐσχάτη ἱκετήριος ἐκφωναῖται, ἥ, ἀκριθέστερον εἰπεῖν, ἐξεφω-
νεῖτο ἐν τῇ μέσῃ τοῦ ναοῦ καὶ ὀπισθεν τοῦ ἀρχαίου ἁμβωνος,
ἐφ' ᾧ καὶ ὡς εὐχὴ ὀπισθάμβωνος μέχρι σήμερον παρ' ἡμῖν
γινώσκεται. Εἶχε δὲ καὶ ἔννοιάν τινα ἢ τοιαύτη διάμειψις τῶν
θέσεων τοῦ ἱερουργοῦ, πρότερον μὲν ἔνδον τοῦ θυσιαστηρίου καὶ
ἀφ' ἑαυτοῦ, μηδενὸς ἀκούοντος, πρὸς τὸν Θεὸν ἀποτεινομένου,
εἶτα δὲ πρὸ τῶν θυρίων ἢ βημοθύρων ἱσταμένου καὶ ἀκολού-
θως ἀπὸ τοῦ θυσιαστηρίου ὀλοτελῶς ἐξερχομένου καὶ ἐν τῇ
μέσῃ τοῦ πλήθους παρουσιαζομένου, ὅπου μετὰ τὴν ὀπισθάμ-
βωνον θὰ ἐποίει καὶ τὴν ἀπόλυσιν, δηλοῦσα, κατὰ τὸν Καβάσι-
λαν, τὴν βαθμιαίαν κατάβασιν αὐτοῦ ἀπὸ τῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ
ὑψηλῆς συναντήσεως εἰς τὴν τῶν ἀνθρώπων καὶ αὐθις ὁμιλίαν
καὶ κοινωνίαν ^(*). Ὅπισθάμβωνοι εὐχαὶ μᾶς εἶνε γνωσταὶ τρεῖς:
μία ἐκ τῆς λειτουργίας τοῦ Μ. Βασιλείου ἐκτάκτως λεγομένη·
ἐτέρα ἢ συνήθης ἐκ τῆς λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου· καὶ
τρίτη ἢ ἐν τῇ τῶν Προηγιασμένων. Ἄλλ' ἀντὶ τούτων ἄς παρα-
τεθῇ ἐνταῦθα ἡ φιλοσοφικωτάτη ἀπὸ τῆς τοῦ Κλήμεντος
«εὐχὴ τῆς εὐλογίας», δι' ἧς κατακλείει σύνολος ἡ ἐνδιαφέρουσα
αὕτη λειτουργικὴ δέλτος, παρέχουσα εἰς ἡμᾶς τοῦτο ἴσως τὸ
χαρακτηριστικὸν τῶν ἐλληνικῶν λειτουργιῶν: ὅτι, καθὼς ἐν τῇ
Ἑλληνο-Χριστιανικῇ ναοδομίᾳ, ὅσῃ πλέον ἀναθαίνομεν τοὺς
ἀρχαιότερους χρόνους, τόσοι πλέον συναντῶμεν μέγεθος διαστά-
σεων καὶ ἀπλότητα εἰς τὸ σχέδιον, ὅσῃ δὲ μᾶλλον κατερχό-
μεθα, τόσοι μᾶλλον οἱ ναοὶ σμικρύνονται ἀλλὰ καὶ πολλαπλα-
σιάζεται ἐν αὐτοῖς ἡ ποικιλία εἰκόνων καὶ ἐσωτερικοῦ δια-
κόσμου, οὕτω καὶ ἐν τῇ Ἑλληνο-Χριστιανικῇ Λειτουργικῇ μέγε-
θος μὲν εὐχῶν καὶ ἀπλότης διαγράμματος εἶνε ἡ τὰς ἀρχαιο-
τέρας λειτουργ. δέλτους χαρακτηρίζουσα, ἐπιβράχυνσις δὲ τοῦ
ἀρχαιότερου ὕλικου ἀλλὰ καὶ διάγραμμα πολυσυνθετώτερον εἰς

(*) Αὐτ. κεφ. 53, Migne 150, 489.

τὰ ἐπὶ μέρους εἶνε τὰ χρωματίζοντα τὰς μικρόν τι μεταγενεστέρας. Ἰδοὺ λοιπὸν ἡ κατακλείς τῆς λειτουργίας τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν. Τοῦ διακόνου τῷ λαῷ εἰπόντος·

Τῷ Θεῷ διὰ τοῦ Χριστοῦ Αὐτοῦ κλείνατε καὶ εὐλογεῖσθε!
ὁ ἐπίσκοπος ἐπεύχεται·

Ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ ἀληθινὸς καὶ ἀσύγκριτος, ὁ πανταχοῦ ὢν καὶ τοῖς πᾶσι παρὼν καὶ ἐν οὐδενὶ ὡς ἐνόν τι ὑπάρχων, ὁ τόποις μὴ περιγραφόμενος, ὁ χρόνοις μὴ παλαιούμενος, ὁ αἰῶσι μὴ περαιούμενος, ὁ λόγοις μὴ παραγόμενος, ὁ γενέσει μὴ ὑποκείμενος, ὁ φυλακῆς μὴ δεόμενος, ὁ φθορᾶς ἀνώτερος, ὁ τροπῆς ἀνεπίδεκτος, ὁ φύσει ἀναλλοίωτος, ὁ φῶς οἰκῶν ἀπρόσιτον, ὁ τῇ φύσει ἀόρατος, ὁ γνωστὸς πάσαις ταῖς μετ' εὐνοίας ἐκζητούσαις Σε λογικαῖς φύσεσιν, ὁ καταλαμβανόμενος ὑπὸ τῶν ἐν εὐνοίᾳ ἐπιζητούντων Σε, ὁ Θεὸς Ἰσραὴλ τοῦ ἀληθινῶς ὄρῶντος, τοῦ εἰς Χριστὸν πιστεύσαντος λαοῦ Σου· εὐμενῆς γενόμενος, ἐπακουσόν μου διὰ τὸ ὄνομά Σου καὶ εὐλόγησον τοὺς Σοὶ κεκληκότας τοὺς ἑαυτῶν αὐχένας· καὶ δὸς αὐτοῖς τὰ αἰτήματα τῶν καρδιῶν αὐτῶν τὰ ἐπὶ συμφέροντι· καὶ μηδὲνα αὐτῶν ἀπόβλητον ποιήσης ἐκ τῆς βασιλείας Σου, ἀλλὰ ἀγιάσον αὐτούς, φροῦρησον, σκέπασσον, ἀντιλαβοῦ, ρῦσαι τοῦ ἀλλοτρίου καὶ παντὸς ἐχθροῦ· τοὺς οἴκους αὐτῶν φύλαξον· τὰς εἰσόδους αὐτῶν καὶ τὰς ἐξόδους φροῦρησον· ὅτι Σοὶ δόξα, αἶνος, μεγαλοπρέπεια, σέβας, προσκύνησις καὶ τῷ Σῷ Παιδί Ἰησοῦ τῷ Χριστῷ Σου, τῷ Κυρίῳ ἡμῶν καὶ Θεῷ καὶ Βασιλεῖ, καὶ τῷ ἁγ. Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων· ἀμήν.

Ὁ διάκονος παρακελεύεται

— Ἀπολύεσθε ἐν εἰρήνῃ!

καὶ οἱ πιστοὶ πάντες ἀπέρχονται (7).

Τί ἀπεγίνοντο τὰ «περισσεύματα»; Ἡ ἐρώτησις ἐμπεριέχει

(7) *Brightman* σ. 26—27. Ἡ αὕτῃ ἀφέλεια χαρακτηρίζει καὶ τὰς ἄλλας λειτουργίας. Ἡ παράταξις παντοδαπῶν ἁγίων εἶνε ὀφιαίτερον γέννημα τῆς ἀτομικῆς τῶν λειτουργούντων αὐτοβουλίας. Ἐν τῇ λειτουργίᾳ τοῦ Χρυσοστόμου παρὰ *Goar* Εὐχολόγ. σ. 85 ἡ ἀπόλυσις παρέχεται ὡς ἐξῆς: «Χριστὸς ὁ ἀληθινὸς Θεὸς ἡμῶν, ταῖς πρεσβείαις τῆς παναχράντου Αὐτοῦ Μητρός, τῇ δυνάμει τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ Σταυροῦ, τῶν ἁγίων ἐνδόξων καὶ πανευφύμων Ἀποστόλων, τοῦ ἁγίου τῆς ἡμέρας, τῶν ἁγ. καὶ δικαίων Θεοπατόρων Ἰωακείμ καὶ Ἀννης καὶ πάντων τῶν ἁγίων, ἐλεῆσαι καὶ σῶσαι ἡμᾶς....» Οὐδὲν περισσώτερον.

τριπλὴν ἀπορίαν: α') τί ἀπεγίνοντο αἱ ἀπομείνασαι μερίδες ἀπὸ τῆς θ. Κοινωνίας; β') τί ἀπεγίνετο ἡ ἀπομείνασα προσφορά, ἐξ ἧς ἀφηρέθη ὁ διὰ τὴν μυσταγωγίαν Ἀμνὸς κατὰ τὸ Βυζαντινὸν τυπικόν; καὶ γ') τί ἀπεγίνοντο αἱ λοιπαὶ προσφοραί, ἐκ τῶν δοπίων ἢ πρὸς προσκομιδὴν ἐξελέγη, ἀλλ' αἵτινες ἔμειναν ἀχρησιμοποίητοι; Προσπαθήσωμεν νὰ ἀπαντήσωμεν.

Αἱ καθ'ἁγιασθεῖσαι καὶ εἰς Σῶμα καὶ Αἷμα Χριστοῦ μεταποιηθεῖσαι μερίδες, περισσεύουσαι, ἢ ἐνετίθεντο ἐν τῇ ἄρτοφορίῳ πρὸς φύλαξιν δι' ἐκτάκτους ἀνάγκας, ἢ ἐλαμβάνοντο ὑπὸ εὐσεβῶν Χριστιανῶν πρὸς κατ' ἰδίαν μετάλληψιν, ἢ καὶ κατελύοντο αὐθωρεὶ οὐ μόνον ὑπὸ τοῦ λειτουργοῦ, ὡς συνηθίζεται σήμερον, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ παιδῶν ἁγῶν καὶ ἀφθόρων. Καὶ ὅτι μὲν ἡ ἁγ. Μετάλληψις ἐτηρεῖτο ἐν τῇ ναῷ, διὰ τὰ εἶνε πρόχειρος εἰς ἄρρώστους, ἐπιθανατίους, ἐγκυαθεύκτους καὶ τοὺς τοιούτους, ἀρκούντως, νομίζω, ἀπεδείχθη ἐξ ὧν περὶ πυξίδος ἢ περιστεῶς ἢ ἄρτοφορίου ἐν ταῖς περὶ ἱερῶν σκευῶν ἔγραφα, εἰς ἅτινα προσθέτω καὶ παρὰ τοῦ Κριτοπούλου τάδε: «Ταμειεύομεν δὲ ἐκ τοῦ ἱεουργηθέντος μυστηρίου τοῖς νοσοῦσι καὶ αἰφνιδίως τὸν βίον ἐκλείπουσιν, ἵνα μηδεὶς αὐτῶν ἀπέλθῃ ἄνευ τοῦ ἐσχάτου καὶ ἀναγκαίου Ἐφοδίου, κατὰ τὸ δόγμα τῆς ἁγ. καὶ οἴκουμ. Α' Συνόδου· πιστευοντες, τὸ ταμειυόμενον μυστήριον καὶ πάντοτε μυστήριον εἶναι ἅγιον μηδέποτε ἀποβάλλειν τὸν ἁγιασμόν, ὃν ἅπαξ προσέλαβε. Καθάπερ γὰρ τὸ ἔριον, ἅπαξ χρωμάτισθὲν οἷῳ· δῆποτε χρώματι, μένει τοῦ λοιποῦ ἀναπόνηπτον, οὕτω καὶ ὁ ἁγιασμός ἐν τούτῳ τῷ μυστηρίῳ μένει διὰ παντὸς ἀνεξάλειπτος» (8).

Ὅτι δὲ καὶ κατ' οἶκον εὐσεβεῖς τινες παρελάμβανον μερίδας, ἵνα ἐξ αὐτῶν κοινωνῶσιν ἐν καιροῖς διωγμῶν ἢ εἰς ἐρημικοὺς τόπους, ἀδυνάτου ὄντος εἰς αὐτοὺς νὰ λειτουργηθῶσιν ἐν τῇ ναῷ κατ' εὐθείαν, τοῦτο ἄγνωσθαι μὲν ἂν ἐξάγεται ἐκ τῶν λόγων τοῦ Θεολόγου, εἰπόντος περὶ τῆς ἀσθενούσης ποτε καὶ τῇ θυσιαστηρίῳ προσελθούσης ἀδελφῆς του Γοργονίας «εἵπου τῶν ἀντιτύ-

(8) Κριτοπούλου, Ὁμολογία κεφ. θ', παρὰ Μεσολογῆ Συμβολ. τόμ. Α' σ. 329.

πων τοῦ τιμίου Σώματος ἢ τοῦ Αἵματος ἢ χεὶρ ἐθησαύρισεν» ⁽⁹⁾, βλέπω ὅμως σαφέστατα φανερούμενον ἐξ ὧων γράφει ὁ Μ. Βασιλείος: «Τὸ δὲ ἐν τοῖς τοῦ διωγμοῦ καιροῖς ἀναγκάζεσθαι τινα, μὴ παρόντος ἱερέως ἢ λειτουργοῦ, τὴν Κοινωνίαν λαμβάνειν τῇ ἰδίᾳ χειρί, μηδαμῶς εἶναι βαρὺ, περιττόν ἐστιν ἀποδεικνύναι διὰ τὸ καὶ τὴν μακρὰν συνήθειαν τοῦτο δι' αὐτῶν τῶν πραγμάτων πιστώσασθαι. Πάντες γὰρ οἱ κατὰ τὰς ἐρήμους μονάζοντες, ἔνθα μὴ ἐστὶν ἱερεὺς, Κοινωνίαν οἴκοι κατέχοντες, ἀφ' ἑαυτῶν μεταλαμβάνουσιν. Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ δὲ καὶ ἐν Αἰγύπτῳ ἕκαστος καὶ τῶν ἐν λαῷ τελούντων, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἔχει Κοινωνίαν ἐν τῷ οἴκῳ αὐτοῦ. Ἀπαξ γὰρ τὴν θυσίαν τοῦ ἱερέως τελειώσαντος καὶ δεδωκότος, ὁ λαβὼν αὐτὴν ὡς ὄλην ὁμοῦ, καθ' ἐκάστην μεταλαμβάνων, παρὰ τοῦ δεδωκότος εἰκότως μεταλαμβάνειν καὶ ὑποδέχεσθαι πιστεύειν ὀφείλει» ⁽¹⁰⁾. Κατὰ τὴν μαρτυρίαν ἄρα ταύτην, ἦτο δυνατόν ἐν τοῖς παλαιοῖς καιροῖς νὰ λαμβάνουν αὐτοὶ οἱ Χριστιανοὶ ἐκ τῆς χειρὸς τοῦ ἱερουργοῦ (μὴ λησμονῶμεν ὅτι τῇ χειρὶ τότε μετελάμβανον ἐκ τοῦ Σώματος, τῇ κύλικι δὲ ἐκ τοῦ Αἵματος) ἀντὶ μιᾶς, πλείονας μερίδας καὶ νὰ φυλάττωσιν αὐτὰς παρ' ἑαυτοῖς, ἀκριβῶς καθ' οἷον τρόπον τινὲς τῶν παρ' ἡμῖν εὐλαβεστέρων φυλάττουσιν εἰς τὸ εἰκονοστάσιον ἀντίδωρον καὶ τούτου νήσταις τὴν πρώτην μεταλαμβάνουσιν.

Ἐπειδὴ ὅμως καὶ οὕτως ὅλαι αἱ καθαγιασθεῖσαι μερίδες πιθανὸν νὰ μὴ ἐξηγνητοῦντο, ἀλλ' ἀπέμενον ἄρκεται καὶ πάλιν, παιδίᾳ ἦτο δυνατόν νὰ προσκαλῶνται εἰς τὸ ἅγ. βῆμα καὶ μετὰ τοῦ ἱερουργοῦ νὰ τὰς καταλύουν. Περὶ τούτου γράφει ὁ Εὐάγριος κατὰ τὸν βον αἰῶνα ὡς περὶ παλαιοῦ ἔθους ἐν τῇ τῶν πόλεων βασιλευούσῃ παρομοίαν δὲ μαρτυρίαν ἐπαναλαμβάνει καὶ κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα Νικηφόρος ὁ Κάλλιστος, προσθέτων μάλιστα ὅτι τὸ τοιοῦτον καὶ αὐτῷ «πολλάκις, νεωτέρῳ

⁽⁹⁾ Γρηγορ. Ναζιανζ. Ἐπιτάφιος εἰς Γοργόνιον § 18. Migne 35, 809.

⁽¹⁰⁾ Μ. Βασιλείου, Ἐπιστ. 93 πρὸς Καισαρίαν Migne 32, 485.

κομιδῇ γε ὄντι, ἐπισυνέβη γενέσθαι» (11). Τὰ λόγια τοῦ ιστορικοῦ Εὐαγγρίου ἔχουσιν ὡς ἀκολούθως: «Ἔθος παλαιὸν βούλεται ἀνὰ τὴν βασιλεύουσαν, ὅταν πολὺ τι χρῆμα τῶν ἁγ. μερίδων τοῦ ἀχράντου Σώματος Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν ἐναπομείνῃ, παῖδας ἀφθόρους μεταπέμπτους γίγνεσθαι παρὰ τῶν εἰς χαμαιδιδασκάλου φοιτῶντων καὶ ταῦτα κατεσθίειν». Καὶ προβαίνων ἀφηγεῖται θαυμαστὴν διήγησιν περὶ ἐδραιόπαιδος, υἱοῦ ὑαλουργοῦ, ὅστις μετὰ συντρέφων χριστιανοπαίδων ἔφαγε τὰ ἀπὸ τῆς ἁγ. Μεταλήψεως περισσεύσαντα, ἐφ' ᾧ καὶ ὑπὸ τοῦ φανατικοῦ του πατρὸς εἰς τὴν κάμινον τοῦ ὑαλουργεῖου ἐρρίφθη, χωρὶς νὰ πάθῃ ὅμως τίποτε (12).

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν διὰ τοῦ πυρὸς καταδαπάνησιν τῶν περισσευσασῶν μερίδων, περὶ ἧς, ὡς πρότερον συνετύχομεν, παράδοξον συμβὰν ἀφηγεῖται ὁ Παχυμέρης, αὕτη ἐλάβανε χώραν μόνον ἐν περιπτώσει ἀμελείας, καθ' ἣν οἱ προηγούμενοι τρόποι τῆς τῶν ἁγίων καταλύσεως παρωράθησαν. Ἡσύχιος ὁ πρεσβύτερος (+ περὶ τὸ 438) ἐρμηνεύων τὸ τοῦ Λευιτικοῦ ἡ', 32 «τὸ καταλειφθὲν τῶν κρεῶν καὶ τῶν ἄρτων ἐν πυρὶ κατακαύσατε», προσθέτει ὅτι τοῦτ' αὐτὸ ὀρώμεν νῦν καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ συμβαῖνον, ὅπου πυρὶ παραδίδεται πᾶν ὅπερ κατὰ περίστασιν θὰ ἔμενεν ἀδαπάνητον (13). Ἀλλὰ θὰ ἐσφαλλόμεθα, ἐὰν ἐντεῦθεν ἐσυμπεραίνωμεν ὅτι ἡ τοιοῦτότροπος τῶν Ἀγίων κατάλυσις ἀπετέλει ἀδιάβλητον κανόνα καὶ δὲν ἀφεώρα πολλῶ μᾶλλον ἐκτάκτους ἐξ ἀμελείας περιστάσεις. Ἴδου ἄλλως τε Θεόδωρος ὁ Ἀνδίδων, ὅστις διασαφηνίζει βραδύτερον καὶ τὸν Ἡσύχιον καὶ τὴν καθόλου πρᾶξιν τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐν οἷς γράφει: «Ἐπειδὴ τινες τῶν ἱερέων.....κατὰ περιπέτειαν βίου ἢ ραθυμίαν ἀφιάσι τὰ Δῶρα ἀτέλεστα καὶ συμβαίνει κατὰ παραδρομὴν ἡμερῶν τριῶν ἢ πλειόνων εὑρεθῆναι ταῦτα πεπληρωμένα νοτίδος καὶ λιγνύος καὶ διὰ τοῦτο ἀδύνατόν τινα προσέσθαι, δέον ἐστὶ

(11) Νικηφόρος Κάλлистος, Ἐκκλ. Ἱστ. β.ε.λ. ΙΖ', 25. Migne 147, 281.

(12) Εὐάγγελος Σχολαστικός, Ἐκκλ. Ἱστ. Δ'. 36. Migne 86, 2769.

(13) Ἡσύχιος πρεσβ. Migne 93, 886.

ταῦτα πυρὶ ἀναλωθῆναι καὶ τὴν ἐκ τούτων καταλειφθεῖσαν σποδὸν ἐν τόπῳ ἐπισήμῳ ἐγκαταθεῖναι· οὕτω γὰρ καὶ τὰ καταλειφθέντα ὁστᾶ τοῦ ἁμνοῦ ἐκείνου τοῦ παλαιοῦ πυρὶ κατεκαίοντο. Οὐ μὴν ὁ ταῦτα καταλιμπάνων ἱερεὺς, τῶν ἐκ τῶν κανόνων ὀρισθέντων ἐπιτιμίων ἐλεύθερος ἔσται» ⁽¹⁴⁾. Ἡ καὺσις λοιπὸν τῶν περισσευσασῶν μερίδων δὲν εἶνε τρόπος καταλύσεως πρὸς τοὺς ἄλλους ἰσόμοιρος. Γίνεται κατ' ἀνάγκην καὶ διὰ ραθυμίαν. Ὁ δὲ ραθυμήσας ἱερεὺς δὲν μένει ἀνεπιτίμητος.

Ἐπὶ τῶν δύο ἄλλων ὅψεων τῆς τριπλῆς ἐρωτήσεώς μας δὲν θὰ εἴπωμεν πολλά. Τὰ μὲν περισσεύσχυντα ἐκ τῆς προσκομισθείσης προσφορᾶς, ἐξ ἧς, καὶ ὁ Ἄμνός ἐλήφθη, τεμαχίζονται εἰς μικρὰ κλάσματα καὶ διαμοιράζονται κατὰ τὴν ἀπόλυσιν ὑπὸ τοῦ λειτουργοῦ εἰς τοὺς πιστοὺς «ἀντὶ τοῦ μεγάλου ἐκείνου δώρου τῆς φρικτῆς Κοινωνίας» ⁽¹⁵⁾, οὗτινος δι' ἀπροετοιμασίαν ἀπέσχον. Ἐντεῦθεν ἡ ὀνομασία των ἀντίδωρον, ὅπερ καὶ ἡγιασμένον κλάσμα παρὰ Βαλσαμῶνι, καὶ εὐλογία ἢ κατακλασιὸν ἐν 5ῳ κανόνι Νικηφόρου τοῦ Ὁμολογητοῦ ἅπαντᾷ, ἐπινοηθὲν (ἐξηγεῖ ὁ πρῶτος) διὰ τὴν ἀπειλήν, καθὼς φαίνεται τοῦ 8ου καὶ 9ου κανόνος τῶν ἁγ. Ἀποστόλων, ἔτι δὲ καὶ τοῦ 2ου τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ «ὥστε καρτερεῖν ἐξ ἀνάγκης καὶ αὐτοὺς τοὺς μὴ δυναμένους μεταλαβεῖν τῶν ἀχράντων μυστηρίων μέχρι τῆς εὐχῆς τῆς ἀπολύσεως, ἵνα λάβωσιν ἐκ τῶν χειρῶν τοῦ ἱερατεύσαντος τὴν εὐλογίαν τοῦ ἡγιασμένου κλάσματος» ⁽¹⁶⁾. Τὰς δὲ ἐναπολειφθείσας προσφορὰς ἢ εὐλογίας, αἵτινες προσεφέρθησαν μὲν ὑπὸ τῶν πιστῶν, δὲν ἱεουργήθησαν ὅμως, διανέμονται οἱ κληρικοὶ μεταξὺ των ἀναλόγως τῆς τάξεώς των, καθὼς καὶ αἱ Ἀποστ. Διαταγαὶ διορίζουσιν: «Τὰς περισσεουσῶν ἐν τοῖς μυστικοῖς (=μυστηρίοις) εὐλογίας, κατὰ γνώμην τοῦ ἐπισκόπου ἢ τῶν πρεσβυτέρων, οἱ διάκονοι διανεμέτωσαν τῷ κλήρῳ: τῷ ἐπισκόπῳ μέρη τέσσαρα, πρεσβυτέρῳ μέρη τρία, διακόνῳ μέρη δύο·

⁽¹⁴⁾ Θ. Ἀνδίδων, Προθεωρία κεφαλαιώδης § 39 Migne 140, 466—8.

⁽¹⁵⁾ Συμεὼν Θεσσαλ., Περὶ λειτουργ. κεφ. ρ'. Migne 155, 301—4.

⁽¹⁶⁾ Βαλσαμῶν, Εἰς 2ον καν. Ἀντιοχείας Migne 137, 1281.

τοῖς δὲ ἄλλοις, ὑποδιακόνοις ἢ ἀναγνώσταις ἢ ψάλταις ἢ διακονίσσαις, μέρος ἓν. Τοῦτο γὰρ καλὸν καὶ ἀπόδεκτον ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, ἕκαστον τιμᾶσθαι κατὰ τὴν αὐτοῦ ἀξίαν» ⁽¹⁷⁾. Ὁ 8ος κανὼν Θεοφίλου τοῦ κατὰ τὸ 389 Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας ἐφιστᾷ τὴν προσοχὴν, ἵνα μή τις κατηχούμενος, πολλῶ μᾶλλον ἀλλόθρησκος, φάγη ἢ πίνη ἐκ τῶν προσενεχθέντων, ἀλλὰ μόνον οἱ κληρικοὶ καὶ οἱ σὺν αὐτοῖς πιστοὶ ἀδελφοί.

---

(17) Ἀποστολ. Διαταγ. Η', 31. Migne 1, 1128.

BIBLION EKTON
TA EN TH XPHCTIANIKH MHTCEI
KAI
TH EEOMOLOGHTCEI TEOYMEHA

KEΦ N'.

TA TPOEICATΩΓIKA
THC XPHCTIANIKHC MHTCEOC

Tὰ κατὰ τὴν Χριςτ. μύησιν κέντρον καὶ ψυχὴν ἔχουν τὸ βάπτισμα, ὅπερ ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ θύρα τυγχάνει τῶν Χριστιαν. μυστηρίων ἀπὸ ἀπόψεως δογματικῆς. Τοῦτο ὁ μὲν Ἐπιφάνιος ὀνομάζει μείζονα περιτομήν· ὁ δὲ Εὐσέβιος ἀθανατοποιὸν σφραγίδα· ὁ δὲ ψευδαρεοπαγίτης θεογενεσίαν· ὁ δὲ Γρηγ. ὁ Θεολόγος δῶρον, χάρισμα, χρῶμα, φῶτισμα, ἀφθαρσίας ἔνδυμα, λουτρὸν παλιγγενεσίας, πᾶν ὅ,τι τίμιον· ὁ δὲ Βασίλειος αἰχμηλῶτοις λύτρον, ὀφλημάτων ἄφεσιν, θάνατον ἁμαρτίας, παλιγγενεσίαν ψυχῆς, ἔνδυμα φωτεινόν, σφραγίδα ἀνεπιχείρητον, ὄχημα πρὸς οὐρανόν, βασιλείας πρόξενον, νιοθεσίας χάρισμα (1). Καὶ

(1) Ἐπιφαν., Κατὰ αἵρεσ. Δ', 4. — Εὐσεβ. Βίος Κωνσταντίνου Δ', 62. — Ψευδαρεοπαγίτ. Ἐκκλ. Ἱεραρχ. Γ', 1. — Γρηγ. Ναζιανζ. Λόγ. μ' εἰς βάπτισμα § 4. — Μ. Βασίλ. ὁμιλ. γ' προτρεπτ. εἰς βάπτ. § 5.

ἀρκοῦσιν οἱ ποικίλοι οὗτοι τίτλοι, ἵνα ἡ μεγάλη σημασία δηλωθῇ ἣν κέκτηται τὸ τῆς ἡθικῆς ἀναχωνεύσεως λουτρόν.

Κατὰ τὰ ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ τεθεσπισμένα, ἡ τελετὴ τοῦ βαπτίσματος, μεθ' ἧς ἀρρήκτως τυγχάνει συνδεδεμένη καὶ ἡ τοῦ ἁγ. μύρου, προσδοποιεῖται διὰ προεισαγωγικῶν τινων ἱεροπραξιῶν, ἧτοι τῶν ἐπὶ τῇ γεννήσει μὲν εὐχῶν ἅμα τῷ τοκετῷ, τῆς ὀνοματοθεσίας δὲ τοῦ βρέφους μετὰ ὀκταήμερον, τῆς ἐπισήμου δὲ εἰσόδου τῆς μητρὸς εἰς τὸν ναὸν μετὰ 40 ἀπὸ τοῦ τοκετοῦ ἡμέρας. Τούτων τῶν ἱεροπραξιῶν μνεῖαν οὐδεμίαν ποιοῦνται οὔτε αἱ Ἀποστ. Διαταγαὶ αἱ ἀπὸ τοῦ 4ου αἰῶνος χρονολογούμεναι, οὔτε τὸ Εὐχολόγιον τοῦ Σεραπίωνος τὸ πρὸ τοῦ 350 συνταχθέν, οὔτε αἱ Κατηχήσεις Κυρίλλου τοῦ Ἱεροσολύμων, αἱ τῷ 347 ἀπαγγεληθεῖσαι, οὔτε ὁ ψευδαρεοπαγίτης ὁ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 6ου αἰῶνος ἀναγόμενος· καὶ κατὰ συνέπειαν δὲν δυνάμεθα νὰ τὰς στήσωμεν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἐπιπέδου μὲ τὴν μεγάλην τοῦ βαπτίσματος ἱεροτελεσίαν. Ὅτι ἐν τούτοις ὑφίστατο ἀρχικὸς τις πυρὴν, ἐξ οὗ αἱ προεισαγωγικαὶ αὗται ἱεροπραξίαι ἢ μία μετὰ τὴν ἄλλην ἐξεκολάφθησαν, στηριχθεῖσαι καὶ ἐπὶ εὐαγγελικῶν, ὡς θὰ ἴδωμεν, δεδομένων, φαίνεται πως μαρτυρούμενον ἀπὸ τὸν Χρυσόστομον, ὅστις πατάσσων δεισιδαιμονίας τινὰς τῆς ἐποχῆς τοῦ ἐπὶ τῶν βρεφῶν ἅμα τῇ γεννήσει των τελουμένας, οἷον τὰ περίαπτα, τοὺς κωδωνίσκους, τὸν κόκκινον στήμονα καὶ τὰ ἄλλα τὰ πολλῆς ἀνοίας γέμοντα, θεωρεῖ ἀρκετὴν «τὴν ἀπὸ τοῦ Σταυροῦ φυλακὴν», μνεῖαν δὲ ποιούμενος τῆς διὰ βορβόρου ἐλεεινῆς χρήσεως τοῦ παιδίου, ἐπιλέγει: «Πῶς γὰρ αὐτὸ προσάξει [ἢ ταῦτα ἐπὶ τοῦ παιδίου ποιοῦσα] ταῖς χερσὶ τοῦ ἱερέως, εἰπέ μοι; πῶς ἀξιόις ἐπὶ τοῦ μετώπου σφραγίδα ἐπιτεθῆναι παρὰ τῆς τοῦ πρεσβυτέρου χειρὸς, ἔνθα τὸν βόρβορον ἐπέχρισας;» ^(*) Σαφέστερα τούτων εἶνε ὅσα ἀναγινώσκομεν ἐν τῷ βίῳ τοῦ ἁγ. Πορφυρίου τῆς Γάζης ἐπὶ τῇ γεννήσει τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου τοῦ Β' (401), ὃν ἡ βασίλισσα Εὐδοξία ταῖς εὐχαῖς τοῦ ἁγίου ἀπέκτησεν:

(*) Χρυσόστομ., Ὁμιλ. ιδ' εἰς Α' Κορ. § 8. Migne 61, 106.

«Ὅτε δὲ ἑπτὰ ἡμέραι ἀπὸ τοῦ τοκετοῦ συνεπληρώθησαν (διηγείται ὁ βιογραφούμενος) ἡ αὐτοκράτειρα μετεπέμψατο ἡμᾶς καὶ ἐλθόντας προϋπὴντησεν εἰς τὴν θύραν τοῦ βασιλικοῦ κοι-
τῶνος, φέρουσα καὶ τὸ νεογέννητον ἐν πορφύραις. Ὑποκλίνασα δὲ τὴν κεφαλὴν εἶπε πρὸς ἡμᾶς: Εὐλογήσατε, πατέρες, ἐμέ τε καὶ τὸν υἱόν μου, ὃν ὁ Κύριος ἐδωρήσατό μοι διὰ τῶν ἁγίων ὑμῶν προσευχῶν. Καὶ ἐνεχείρισε τὸ βρέφος, ὅπως διὰ τοῦ σημείου τοῦ Σταυροῦ σημειωθῇ. Οἱ δὲ ἅγιοι ἐπίσκοποι καὶ αὐτὴν ἐσημείωσαν τῷ σημείῳ τοῦ Σταυροῦ καὶ τὸ βρέφος· καὶ προσευ-
χθέντες, ἐκαθέσθησαν» (³). Δὲν νομίζει τις ὅτι ἐμβλέπει ἐνταῦθα τὰ πρῶτα ἔχνη τῶν ἐπὶ τῇ γεννήσει εὐχῶν;

Εἰδικώτερον αἱ προεισαγωγικαὶ ἱεροπραξίαι ἔχουσι σήμε-
ρον ὡς ἀκολούθως. Τῇ πρώτῃ τῆς γεννήσεως ἡμέρᾳ ὁ ἱερεὺς προσκαλεῖται καὶ «σφραγίσας εὐλογεῖ τὸ τεχθέν» (⁴). Ἰκετεύει τὸν χορηγὸν τῆς ζωῆς, ἵνα ἀναστήσῃ τὴν λεχὼν ἀπὸ τῆς κλί-
νης, καθάρισή αὐτὴν ἀπὸ τοῦ σωματικοῦ ρύπου καὶ τῶν σπλαγ-
χνικῶν ἐνοχλήσεων, ἐπανορθώσῃ τὸ τεταπεινωμένον τῆς σῶμα καὶ παράσχῃ συγχώρησιν αὐτῇ καὶ τῷ οἴκῳ. Δέεται τοῦ ἐκ τῆς Ἀειπαρθένου γεννηθέντος ὅπως φυλάξῃ ὑπὸ τὴν σκέπην Του τὸ νήπιον, διατηρῶν αὐτὸ ἀβλαβὲς ἀπὸ τῶν ἐπηρειῶν τοῦ πονηροῦ. «Σφραγίσας δὲ ὕδωρ τῇ σημειώσει τοῦ Σταυροῦ εἰς π ρ ο ο ἰ μ ἰ ο ν τοῦ θ. βαπτίσματος καὶ καταρραντίσας τὸν οἶκον» (⁵), ἀποσύρεται ἡσύχως. Τὸ ὕφος τὸ χαρακτηρίζον τὴν πρώτην ταύτην ἱεροπραξίαν—ἔτι μεταγενεστέραν τῶν δύο ἄλλων εἰσαγωγικῶν, κατὰ Γκοάρν (⁶)—εἶνε σύνοφρυ καὶ σοδαρόν. Ἡ

(³) *Bollandus*, *Acta Sanctorum*, *Februarius*, tom. III, Antverpiae 1658 σ. 653. Τὸ παρ' ἡμῖν Μηναιὸν τῆς 26 Φεβρ. σημειοὶ συνοπτικῶς: «Εἰτα τίκτει ἡ βασίλισσα τὸν Νέον Θεοδόσιον· καὶ προσκαλεσαμένη τὸν δσιον, εὐ λ ο γ ε ἰ τ α ἰ παρ' αὐτοῦ».

(⁴) *Συμεὼν Θεσσαλ.* Περὶ ἰ. τελετῶν, *Migne* 155, 208.

(⁵) Αὐτ. *Migne* 155, 209.

(⁶) Οὗτος σημειοὶ ὅτι εἰς οὐδὲν ἄλλο ἀπόγραφον, πλὴν τοῦ Κορσεσιανοῦ, εὐρή-
κεν ἀναγεγραμμένην τὴν ἄνω τελετὴν, ἥτις ἐν τούτοις ἐπετελεῖτο εὐλαβῶς κατὰ
τὰς ἡμέρας τοῦ ἐν Ἀνατολῇ τόσον παρὰ τοῖς Ὁρθοδόξοις, ὅσον καὶ παρὰ τοῖς
Λατίνοις. *Goar* *Εὐχολόγιον* σ. 318.

ζωή πίπτουσα ἀπὸ τῆς νηδύος δὲν εἶνε ἀπηλλαγμένη ἡθικοῦ μώμου. Τὸ ρεῦμα τῆς πρωταρχικῆς ἁμαρτίας, τὸ ἀρδεῦον σύνδεδρον τὴν ἀνθρωπίνην γενεάν, ἔχει μολύνει καὶ τὸν τρυφερὸν τοῦτον καρπὸν, ὑπὲρ τῆς παραγωγῆς τοῦ ὁποίου σὰρξ καὶ αἷμα συνειργάσθησαν. Ἡ Ἐκκλησία τονίζει τὰς μεγάλας ταύτας ἀληθείας καὶ παραπέμπει εἰς τὴν ἐκ Πνεύματος ἀναγέννησιν. Σχολή τις διαρρηγνύει τὰ ἱμάτιά της. Πλὴν ἡ πίστις εἰς τὸν ἀπὸ τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τῆς ζωῆς μiasμόν εἶνε διεθνής, οὐδ' εἶνε μονομερῶς Χριστιανική ('). Ἄν τὸ νεογνὸν δὲν εἰσῆρχετο εἰς τὴν ζωὴν ἐσπιλωμένον, περιττὸν ἄρα θά ἦτο καὶ τὸ βάπτισμα.

Τῇ δὲ ὀγδόῃ ἡμέρᾳ ἀπὸ τῆς γεννήσεως τοῦ παιδίου, ἡ μαῖα, κατὰ τὰς ὑποδείξεις τοῦ Εὐχολογίου, προσάγει τὸ βρέφος πρὸ τῶν πυλῶν τοῦ ναοῦ—οὐχὶ ἐνδοτέρω—ἵνα κατασφραγισθῇ ὑπὸ τοῦ ἱερέως καὶ λάβῃ ὄνομα, ἑπερ ἡ ὁ ἀνάδοχος κατὰ τὰ παρ' ἡμῖν σήμερον ἐθιζόμενα, ἡ πολλῶ μᾶλλον οἱ γονεῖς καὶ οἱ συγγενεῖς αὐτοῦ ἐγκρίνωσι. Ἡ δευτέρα αὕτη προεισαγωγικὴ ἱεροπραξία στηρίζεται ἐπὶ εὐαγγελικῶν δεδομένων· διότι καὶ περὶ τοῦ Σωτῆρος ἐκ τοῦ Εὐαγγελίου πληροφορούμεθα ὅτι, ὅτε ἐπλήσθησαν ἡμέραι ὀκτώ, ἐκλήθη τὸ ὄνομα Αὐτοῦ Ἰησοῦς, τὸ κληθὲν ὑπὸ τοῦ ἀγγέλου· καὶ περὶ τοῦ Βαπτιστοῦ δὲ ἐμάθομεν ὅτι ἐν τῇ ὀγδόῃ ἡμέρᾳ ἀθροισθέντες οἱ συγγενεῖς Ἰωάννην τὸν ὠνόμασαν, καθὼς ὁ πατὴρ καὶ ἡ μήτηρ ἤθελον ('). Ἡ τοιαύτη ὀνοματοθεσία ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν παλαιὰν παρὰ κατηχουμένοις «ὀνοματογραφίαν», περὶ ἧς θὰ διαλάβωμεν μετ' ὀλίγον, δηλοῦσα τὴν πρὸς τὴν νέαν καὶ κατὰ Χριστὸν ζωὴν μετάστασιν, κατὰ ταύτην δέ, ὕλη γυμνή, οὕτως εἶπεῖν, καὶ διαρρέουσα ὄντες, ἀρχόμεθα νὰ πλαττώμεθα καὶ τυπονώμεθα καὶ εἶδος καὶ καθορισμὸν ἢ ἀνείδεος καὶ ἀόριστος ἡμῶν ζωὴ νὰ λαμβάνῃ καὶ τὸ μάρμαρον ἀνδριάς νὰ προσονομάζεται καὶ ὁ χρυσοὺς δακτύλιος νὰ καλῆται, καθὼς που ὁ

(') Ὅρα, φέρ' εἶπεῖν, Ἡροδότου Α, 198 καὶ Β, 64.

(²) Δουκ. α', 59. β', 21.

Καβάσιλας εἶπε⁽⁹⁾. Δὲν πρέπει ἄρα τὰ ὀνόματα ἀδιαφόρως καὶ ὁποθενδήποτε νὰ λαμβάνωνται, ἀλλ' ἐκ τοῦ ζηλευτοῦ κύκλου τῶν ἐπὶ ἀρετῇ διαπρεφάντων καὶ τῷ Θεῷ εὐαρεστη-
σάντων, ἵνα ὑπενθυμίζωσιν εἰς τὸν μυσούμενον τίνας δέον νὰ ἔχῃ πρότυπα διαγωγῆς. Ὀνόματα καὶ πράγματα πρέπει, ὅσον οἶόν τε, νὰ μὴ εὐρίσκωνται ἐν διαστάσει, ἀλλὰ τὸ ἐν νὰ ἐπεξηγῇ τὸ ἄλλο. Ὁ Κύριος ὠνομάσθη «Ἰησοῦς», διότι θὰ ἔσφζε τὸν λαὸν Αὐτοῦ. Ὁ υἱὸς τοῦ Ζαχαρίου ὠνομάσθη «Ἰωάννης», καθὼ καὶ εἰς τοὺς γονεῖς καὶ εἰς τὸ ἔθνος αὐτοῦ θεοδώρητος. Παρ-
ομοίως καὶ ἐν μὲν τῇ Παλ. Διαθήκῃ τὸν Ἄβραμ ὁ Θεὸς με-
τωνόμασεν «Ἀβραάμ» ὡς πατέρα πολλῶν ἐθνῶν, καὶ τὴν Σάραν «Σάρραν» ἡγουν περιγνήπισαν, καὶ τὸν Ἰακώβ «Ἰσραήλ» ἤτοι νοῦν ὀρώντα τὸν Θεόν, ἐν δὲ τῇ Καινῇ Διαθήκῃ ὁ Λουτροῦ, ἐκλέξας τοὺς μαθητάς Του, ἀπένειμεν εἰς τινὰς ἐξ αὐτῶν καὶ ὀνόματα νέα δηλωτικὰ τοῦ χαρακτῆρος των καὶ τῆς ἀποστολῆς των. Κατὰ παρόμοιον τρόπον καὶ οἱ Ἀντιοχεῖς, λέγει ὁ Χρυσό-
στομος, τοσοῦτον ἐτίμησαν τὴν μνήμην τοῦ σεβασμίου ἐπι-
σκοποῦ των Μελετίου (+ 381) ὥστε «τὸ παιδίον ἕκαστος τὸ ἑαυτοῦ ἀπὸ τῆς προσηγορίας ἐκάλει τῆς ἐκείνου, διὰ τῆς προση-
γορίας εἰς τὴν οἰκίαν ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ τὸν ἅγιον εἰσάγειν νομίζοντες· καὶ πατέρας καὶ πάππους καὶ προγόνους παρατρέχου-
σαι αἱ μητέρες, τὸ ὄνομα τοῦ μακαρίτου Μελετίου τοῖς τεχθεῖσι παιδίοις ἐπετίθεσαν. Καὶ ἦν εὐλαθείας διδασκαλία τὸ γιγνόμε-
νον.... Συνεχῶς γὰρ ἀναγκαζόμενοι τῆς προσηγορίας ἐκείνης μεμνήσθαι καὶ τὸν ἅγιον ἐκείνον ἔχειν ἐπὶ ψυχῆς, παντὸς ἀλό-
γου πάθους καὶ λογισμοῦ φυγαδευτήριον εἶχον τὸ ὄνομα»⁽¹⁰⁾. Ταῦτα γράφει ὁ χρυσοῦς πατήρ, ὁ καὶ ἀλλαχοῦ οὐστήσας εἰς τοὺς ἀκροατάς του νὰ ἀπονέμωσι τοῖς ἑαυτῶν παιδίοις «οὐ τὰς τυχοῦσας προσηγορίας, ἀλλὰ τῶν ἁγίων ἀνδρῶν, τῶν ἀρετῇ δια-
λαμφάντων, τῶν πολλὴν παρρησίαν πρὸς τὸν Θεὸν ἐσχη-
κότων»⁽¹¹⁾. Ἐκ δὲ Προκοπίου τοῦ Γαζαίου πληροφροούμεθα,

⁽⁹⁾ Ν. Καβάσιλα, Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς λόγ. Β'. Migne 150, 525.

⁽¹⁰⁾ Χρυσόστομ., Ὁμιλ. ἐγκωμιαστ. εἰς Μελέτιον Migne 50, 515.

⁽¹¹⁾ Τοῦ αὐτοῦ, Ὁμιλ. κα' εἰς Γένεσιν, Migne 53, 179.

ὅτι ἐν τοῖς τῶν διωγμῶν καιροῖς πολλοὶ τῶν ἐθνικῶν, ὑπὸ τοῦ εὐαγγελικοῦ κηρύγματος δελεαζόμενοι, τὰς τῶν ἁγίων ἀνδρῶν προσηγορίας ὑπὲρ ἑαυτῶν ὑψήρπαζον· καὶ καλοῦντες ἑαυτοὺς οὗτος μὲν Ἰακώβ, οὗτος δὲ Ἰσραὴλ ἢ Ἰερεμίαν ἢ Ἡσαΐαν ἢ Δανιήλ, μετὰ τῶν ὀνομάτων τούτων ἐπὶ τὰ μαρτύρια προθύμως ἑαυτοὺς ἐπεδίδωσαν ⁽¹²⁾.

Ἄλλ' ἐνῷ ἅφ' ἐνὸς ἀπαιτεῖται προσοχὴ περὶ τὴν ἐκλογὴν τῶν ὀνομάτων ὥς ἰσοβίων ἀναμνηστηρίων τῆς κλήσεως τῶν μυουμένων, ἀποκρουστέαι δὲ τυγχάνουσιν αἱ ξενομανεῖς ἐκκεντρικότητες αἱ οὐδὲν τὸ κοινὸν ἔχουσαι πρὸς τὸν ἐθνισμὸν καὶ τὴν πίστιν μας, ἅφ' ἐτέρου ὅμως καὶ δὲν πρέπει νὰ χωρῇ τις μέχρι τοῦ νὰ πιστεύῃ ὅτι ἕκαστον προσλαμβανόμενον ὄνομα ἀποτελεῖ καὶ ἐν μαγικὸν ἀλεξιτήριον ἐν τῷ σταδίῳ τοῦ βίου, ἔχον αὐτὸ ἐν ἑαυτῷ τὴν ἱκανότητα πρὸς ἡθικὴν καὶ σωματικὴν εὐημερίαν. Τὸ ὄνομα δὲν εἶναι τι ἄλλο παρὰ σημαία. Καὶ καθὼς ἡ σημαία δὲν εἶναι ἡ πλάττουσα ἐν τῇ μάχῃ τὸν στρατιώτην, ἀλλ' ὁ στρατιώτης εἶναι ὁ διὰ τῶν πράξεων τοῦ δοξάζων τὴν σημαίαν του, οὕτω καὶ ἀνίσχυρον ὑπάρχει τὸ ὄνομα νὰ ἐπηρεάσῃ τοὺς ἀνεπηρεάστους. Καὶ ὅμως ποσάκις ἐπιστεύθη τὸ ἐναντίον! Ὁ Χρυσόστομος ἐμάστιζε τὴν δεισιδαίμονα τῶν συγχρόνων του συνήθειαν, καθ' ἣν, προκειμένου περὶ τῆς ὀνοματοθεσίας τοῦ ἀρτιγεννήτου, «λύχνους ἄφαντες καὶ ὀνόματα αὐτοῖς ἐπιθέντες, τῷ διαρκέσαντι μέχρι πολλοῦ τὸ παιδίον ποιῶσιν ὁμῶνυμον, ἐντεῦθεν πολλὸν αὐτὸ στοχαζόμενοι βιώσεσθαι χρόνον!» ⁽¹³⁾ Ὁ δὲ Γ. Παχυμέρης ἀφιεροῖ ἰδιαίτερον εἰς τὴν ἱστορίαν του κεφάλαιον «περὶ τῆς ὀνομασίας τῆς δεσποσύνου (δηλ. πριγκηπίσσης) πῶς Σιμωνὶς ἐκλήθη». Ἐνταῦθα ἐκθέτει πῶς ὁ ὑπ' αὐτοῦ βιογραφούμενος βασιλεὺς Ἀνδρόνικος ὁ Παλαιολόγος ἐλυπεῖτο σφόδρα ἐπὶ τῇ στερήσει καὶ ἀπωλείᾳ θηλειῶν παιδῶν. Ἐπειδὴ δὲ καὶ τὸ νεογέννητον θηλυκὸν ὑπῆρχε φόβος μὴ καὶ αὐτὸ ὡς τὰ προηγούμενα ἀπολεσθῇ, ἰδοὺ εἰς ποῖαν

⁽¹²⁾ Προκόπιος Γαζαῖος, Εἰς μὲν κεφ. Ἡσαΐου, Migne 87, 2401.

⁽¹³⁾ Χρυσόστομος, Ὁμιλ. ιδ' εἰς Α' Κορ. § 8. Migne 61, 105.

καταφεύγει ὁ βασιλεὺς τέχνασμα, ὅπερ εἰσηγήθη εἰς αὐτὸν γυνή τις περὶ τὰ τοιαῦτα ἔμπειρος. Ἔστησαν κατὰ σειρὰν δώδεκα εἰκόνας, ὧν ἐκάστη παρίστα καὶ ἓνα τῶν δώδεκα ἀποστόλων. Ἦναψαν ἐνώπιον ἐκάστης ἐξ αὐτῶν ἀνὰ ἓνα ἰσομήκη καὶ ἰσοστάθμιον κηρόν. Περιέμειναν εὐχόμενοι, μέχρις οὗ οἱ κηροὶ κατακαῶσι. Καὶ ἐπειδὴ ὁ ἐνώπιον τοῦ ἀποστ. Σίμωνος κηρὸς ἠφανίσθη τελευταῖος, διὰ τοῦτο καὶ ἡ νεογέννητος πριγκήπισσα «Σιμωνίς» παρωνύμως ἐκλήθη, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι οὕτω θὰ ἐπιζήσῃ τῶν προαποθανουσῶν ἀδελφῶν αὐτῆς (14). Τὸ αὐτὸ δεισιδαῖμον ἔθος, ὅπερ ἄλλοτε ὁ Χρυσόστομος ἐπάτασεν, ἀναφαινόμενον μετὰ ἐννέα αἰῶνας εἰς ἔκδοσιν ἐπηυξημένην.

Ὁ δὲ ἐκκλησιασμός ἢ σαραντισμός ἢ ἐπὶ τὸ ἁγιογραφικώτερον καθαρισμός, ἡ βραχεῖα καὶ χαρίεσσα αὕτη ἀκολουθία, κατὰ τινα ξένον (15), λαμβάνει χώραν, ὡς καὶ ἡ λέξις δηλοῖ, κατὰ τὴν τεσσαρακοστὴν ἀπὸ τῆς γεννήσεως ἡμέραν, ὁπότε ἡ μήτηρ λελουμένη καὶ κεκαθαρμένη καὶ τὸ θρέφος ἡ ἰδία ἐν ἀγκάλας βαστάζουσα, προσέρχεται πρώτην ἤδη φορὰν μετὰ τὸν τοκετόν της εἰς τὴν ἐκκλησίαν (ὑπογραμμίζω τὴν λέξιν «ἐκκλησίαν», διότι ἐκκλησιασμός ἐν οἴκῳ εἶνε τὸ ὀξυμωρότερον τῶν σχημάτων, πποτιμώτερον δὲ νὰ ἀναβάλῃ τὸν ἐκκλησιασμόν της ἢ ἀρτίτοκος μετὰ τὰς 40 ἡμέρας ἐὰν δὲν ἀποκατεστάθῃ ἀκόμη ἡ υἷεα της, παρὰ νὰ διαστρέφῃ τὴν οὐσίαν τῆς τελετῆς ἐκκλησιαζομένη εἰς τὸν κοιτῶνα της) ἐπὶ σκοπῷ τοῦ νὰ ἐκφράσῃ τὰς εὐχαριστίας της εἰς τὸν Θεόν, εἰσέλθῃ εἰς τὴν κανονικὴν καὶ αὐθις ζωὴν της καὶ ἀξιωθῇ τῶν θ. μυστηρίων, ὧν ἀπείχε διὰ τοὺς φυσικοὺς καὶ τοὺς μετ' αὐτῶν συνημμένους ἠθικοὺς λόγους. Γνωστὴ ἡ κανονικὴ ἐπιστολὴ Διονυσίου τοῦ Ἀλεξανδρείας πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Βασιλεῖδην περὶ τῶν ἐν ἀφένδρῳ γυναικῶν, ἡ κωλύουσα αὐτάς, οὕτω διακειμένας, προσελθεῖν τῇ ἁγ. Τραπέζῃ (16). Τὸ πνεῦμα ταύτης χαρακτηρί-

(14) Γ. Παχυμέρη, Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος. Migne 144, 305—6.

(15) «Short and beautiful service». *Littledale*, offices of the Holy Eastern Church. London 1863, σ. 265.

(16) Βλέπε καὶ ἐρμηνείαν Βαλααμῶνος, Migne 138, 465—8.

ζει καὶ τὰ κατὰ τὴν λοχείαν. Πολὺ πρὸ τοῦ Διονυσίου ἄλλως τε ὁ νόμος τοῦ Θεοῦ ἐν ιβ' κεφ. Δευτέρικου ἐνετείλατο, ὅτι γυνή, ἥτις ἔτεκε «παντὸς ἁγίου οὐχ ἄφεται καὶ εἰς τὸ ἁγιαστήριον οὐκ εἰσελεύσεται, ἕως ἂν πληρωθῶσιν αἱ ἡμέραι καθάρσεως αὐτῆς», μετὰ τὰς ὁποίας θὰ προσήρχετο εἰς τὸν ναόν, ἵνα προσφέρῃ τὴν εὐχαριστήριον καὶ ἐξιλαστήριον θυσίαν τῆς ἀναλόγως τῆς ὕλικῆς καταστάσεώς της· καὶ πρὸς τὸν νόμον τοῦτον συνεμορφώθη καὶ αὐτὴ ἡ Ἀειπάρθενος, ἥτις, ὅτε ἐπλήσθησαν αἱ ἡμέραι τοῦ καθαρισμοῦ αὐτῆς—καθαρισμοῦ κατὰ τὴν κοινήν καὶ τοῖς πολλοῖς προσιδιάζουσαν ἔννοιαν—ἀνήγαγε, κατὰ Λουκᾶν, τὸ παιδίον Ἰησοῦν εἰς Ἱεροσόλυμα παραστῆσαι τῷ Κυρίῳ, καθὼς γέγραπται ἐν νόμῳ Κυρίου, καὶ τοῦ δοῦναι θυσίαν, κατὰ τὸ εἰρημένον ἐν νόμῳ Κυρίου, ζεῦγος τρυγόνων ἢ δύο νεοσσούς περιστερῶν.

Κατὰ ταῦτα τὸ αἶσθημα τὸ διῆκον διὰ τῆς τελετῆς ταύτης εἶνε ὄχι ἀπλοῦν, ἀλλὰ διπλοῦν, μᾶλλον δ' εἰπεῖν, τριπλοῦν καὶ τετραπλοῦν. Πρῶτον: αἶσθημα βαθυτάτης ἐπιγνώσεως ρύπου σωματικοῦ καὶ σπίλου ψυχικοῦ, δεομένου τῆς ἄνωθεν καθάρσεως, καθ' ἃ εἵπομεν. Δεύτερον: αἶσθημα δοξολογίας ἐπὶ τῇ πλάσει ἐνὸς ἀνθρώπου, ἧς πλάσεως δὲν ὑπάρχει ἀξιοθαυμαστότερον διὰ τοὺς σκεπτομένους ἐκ ποίας εὐτελεστάτης ἀφετηρίας τὸ ἔμβρυον ἐμορφοποιήθη, διὰ τίνος μυστηριώδους καὶ ἀκατανοήτου τρόπου ἡ ἀναίσθητος ὕλη συνεδέθη μὲ τὸν σπινθήρα τῆς ψυχῆς καὶ πῶς ἡ ζωὴ ἀπὸ τοῦ σκότους τοῦ δεσμωτηρίου τῆς προῆλθεν εἰς τὸ φῶς ὡς ἀπὸ μνήματος, ἵνα βαθμηδὸν ἐξελισσομένη τεθῇ ἐπὶ κορυφῆς τῆς δημιουργίας ὅλης. Τρίτον: αἶσθημα ἐγκαρδίου εὐγνωμοσύνης ἐπὶ διασώσει τῆς μητρὸς ἐκ προφανοῦς κινδύνου, γνωστοῦ ὄντος ὅτι ἡ νέα ὑπαρξίς δὲν ἐκβλαστάνει παρὰ διὰ τοῦ ἐκ βάθρων συγκλονισμοῦ, ἔστι δ' ὅτε καὶ τῆς θανατώσεως τῆς μητρικῆς τοιαύτης διδὼ καὶ τώρα πλέον διασωθεῖσα ἐκ τῆς μεγάλης ἐκείνης κρίσεως δύναται νὰ λέγῃ πρὸς τὸν Ἀρχιφυτουργὸν ἢ γενέτειρα: «Περίεσχον με ὠδίνες θανάτου, κίνδυνοι Ἀδου εὐροσάν με· θλίψιν καὶ ὀδύνην εὐρον....

ὁ φυλάσσων τὰ νήπια Κύριος ἐταπεινώθην καὶ ἔσωσέ με· ἐξεΐ-
λετο τὴν ψυχὴν μου ἐκ θανάτου» (17). Καὶ Τέταρτον· αἰσθημα
ἀδυναμίας, ἀναγνωρίζουσης τὸ δύσκολον τῆς διαπλάσεως μιᾶς
ψυχῆς καὶ ἐκλιπαρούσης τὴν θ. ἀντίληψιν, ἵνα τὸ τεχθὲν
παιδίον εὐλογήσῃ, αὐξήσῃ, ἀγιάσῃ, συνετίσῃ, σωφρονίσῃ, καλο-
φρονίσῃ· διότι ὁ οἰκοδομῶν τὸν οἶκον εἶνε ὁ Κύριος, αὐτὸς
οὗτος, ὅστις καὶ ἀναδεικνύει τοὺς καρποὺς τῆς γαστρὸς ὥσει
βέλη ἐν χειρὶ δυνατοῦ (18). Καὶ τῶν ἐννοιῶν τούτων εὐγλωττος
συμβολισμὸς εἶνε ἡ πρὸ τῶν πυλῶν τοῦ θυσιαστηρίου, ἅμα τῇ
εἰς τὸν ναὸν εἰσόδῳ, ἀπόθεσις τοῦ βρέφους παρὰ τοῦ ἀγκυλο-
φοροῦντος ἤδη αὐτὸ ἱερέως, καὶ ἡ ἐκεῖθεν ἀνάληψις αὐτοῦ ὑπὸ
τῆς μητρὸς ὥσει ἐκ τῶν χειρῶν τοῦ τὸ βρέφος παραγαγόντος
Θεοῦ.

Καὶ ταῦτα μὲν ὥς πρὸς τὰ προευνεπίζοντα τὸ βάπτισμα.
Ἄς ἔλθωμεν δὲ τώρα εἰς αὐτὸ τὸ βάπτισμα, οὔτινος χρόνος μὲν
«πᾶς εὐκαιρίαν ἔχει, καὶ νύκτα εἴπῃς, καὶ ἡμέραν, καὶ ὥραν,
καὶ στιγμὴν, καὶ τὸ βραχύτατον» (19), τόπος δὲ κατάλληλος
μόνος ἐνδείκνυται ὁ ναός.

ΚΕΦ. ΝΑ΄.

Η ΚΑΤΗΧΗΣΙΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΞΟΡΚΙΣΜΟΙ

«Οἱ μέλλοντες ἀξιουῖσθαι τοῦ ἀχράντου φωτισματος ταῖς
καθολικαῖς προσερχέσθωσαν ἐκκλησίαις, κακεῖσε τῆς δωρεᾶς
ταύτης ἀπολαυέτωσαν» διακελεύεται ὁ 59ος κανὼν τῆς Πεν-
θέκτης. Καὶ ἡμεῖς, πρὸς τὰς διατάξεις τῶν πατέρων πειθήνιοι,
οὐχὶ ἀλλαχοῦ, ἀλλὰ πρὸς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ κατευθύνο-
μεν τὸ βῆμα, διὰ νὰ τελέσωμεν τὸ βάπτισμα. Διότι ἐὰν τὸ

(17) Ψαλμ. ριδ.

(18) Ψαλμ. ρκς'.

(19) Μ. Βασίλειος, Ὁμιλ. ιγ', προτρεπτ. εἰς βάπτ. § 1. Migne 31, 424

μυστήριον τοῦτο ἀποτελεῖ τὴν ἐπίσημον τοῦ μουμένου εἰς τὴν Ἐκκλησίαν εἰσαγωγὴν καὶ τὸν ἐγκεντρισμὸν αὐτοῦ εἰς τὴν καλλίκαρπον ἐλαίαν τῆς Χριστιαν. βασιλείας, ποῦ ἄλλοῦ αὐτὸ πρέπει νὰ λάβῃ χώραν παρὰ ἐνώπιον τοῦ σώματος ἐκείνου ὅπερ χειραπτῶς ἐκπροσωπεῖ τὴν βασιλείαν ταύτην; Βαπτίσματα εἰς οἴκους, ὧν τὸ περιβάλλον φυσικὰ ὑστερεῖ πρὸς δημιουργίαν ἱεροπρεποῦς ἀτμοσφαίρας, δὲν εἶνε τὰ ἐξεγείροντα εἰς τὰς ψυχὰς μας τὰ βαθέα ἐκείνα αἰσθήματα, δι' ὧν καθαγιαίνεται ἡ εἰσόδος εἰς τὴν κατὰ Χριστὸν ζωὴν. Καὶ ναὶ μὲν «λάκκοι καὶ λίμναι καὶ πηγαὶ καὶ ποταμοί», ὡς ἔγραψεν ὁ Τερτυλλιανὸς ⁽¹⁾ ἐθεωρήθησαν ἐν τοῖς πρώτοις χρόνοις τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς τόποι κατάλληλοι πρὸς βάπτισμα. Ἄλλ' ἄς μὴ λησμονηθῇ πρῶτον μὲν, ὅτι τότε οὐδὲ ναοὶ εἶχον μορφωθῇ ἀκόμη καὶ οἱ ἅγιοι πᾶσαν κρύπτῃν μετέβαλλον εἰς εὐκτήριον, δεύτερον δὲ ὅτι καὶ οἱ οἰοιδήποτε οὗτοι βαπτιστήριοι τόποι, εἰς οὓς προσέτρεχον κατ' ἀνάγκην ⁽²⁾, ἐλαμβάνοντο πάντοτε ἐκ τῶν ὄσων οἶόν τε ἐγγύτατα πρὸς τὰς δημοσίους συνάξεις των, ἵνα καὶ ἡ μύησις τελεῖται ἐπὶ παρουσίᾳ τῆς Χριστιαν. ὁλομελείας, καὶ ὁ μυηθεὶς, εὐθὺς ἀμέσως μετὰ τὸ βάπτισμά του, προσέλθῃ εἰς τὴν λειτουργίαν, τὴν ἀρρήκτως μετὰ τοῦ βαπτίσματος συνδεδεμένην, ὡς δῆλον γίνεται ἀπὸ τοῦ Ἰουστίνου ⁽³⁾.

Εἰς τὸν ναὸν λοιπὸν δέον τὸ βάπτισμα νὰ τελεσθῇ καὶ πρὸς τὸν ναὸν καὶ ἡμεῖς κατευθύνομεν τὸ βῆμα. Πρὶν ἢ ὅμως εἰς τὰ ἔνδον τοῦ ἱ. τεμένους καὶ πρὸς τὴν κολυμβήθραν προδῶμεν, ἀνάγκη νὰ σταθῶμεν εἰς τὸν νάρθηκα ὅπου θὰ λάβωσι χώραν οἱ ἀπαραίτητοι ἐξορκισμοὶ ἢ ἐφορκισμοὶ ἢ ἐπορκισμοί. Διότι ὁ πρὸς τὸ βάπτισμα ἐπειγόμενος, ὃν συνοδεύομεν, δὲν χαίρει ἀκόμη τὸ δικαίωμα τῆς εἰς τὰ ἅγια εἰσόδου, ἐπὶ τῆς προσό-

(1) *Tertullian De Baptism.* c 4 Migne P. L. 1, 1311. «Ἄγονται ὑφ' ὧν ἐνθα ὕδωρ ἐστὶ» ἔγραψε καὶ ὁ Ἰουστίνος, Α' Ἀπολ. § 61. Migne 6, 420.

(2) Πρὸς τὸν Διδύμου: «Ὅθεν ἀδιακρίτως παντὶ ὕδατι, καὶ ἐν θαλάττῃ δέ, ἀνάγκης καταλαβούσης, βάπτισμα γίνεται, ὡς μιᾶς τε οὐσης φύσεως ὑδάτων καὶ πάσης ἁγιασθείσης». Περὶ Τριάδος βιβλ. Β', 14. Migne 39, 695.

(3) Α' Ἀπολογ. κεφ. 65.

ψεως τῶν ὁποίων, ὡς ἐπὶ τῆς προσόψεως τῆς ἄνω Ἱερουσαλήμ, ἀναγράφεται τὸ «οὐ μὴ εἰσέλθῃ εἰς αὐτὴν πᾶν κοινόν» (¹). Εἶνε ἔγκλονον τοῦ παλαιοῦ Ἀδὰμ καὶ διατελεῖ τοῦ Σατανᾶ ὑποχείριος. Καὶ εἶνε λοιπὸν ἀνάγκη νὰ σταθῇ πρῶτον εἰς τὸν πρόναον, ὡς οἱ παλαιοὶ κατηχούμενοι ἴσταντο «εἰς τὸν προαύλιον τοῦ βαπτιστηρίου οἶκον» τὴν χεῖρα ὡς πρὸς παρόντα τὸν Σατανᾶν ἐκτείνοντες καὶ τοῦτον ἀποταττόμενοι, ἵνα ἀκολούθως μετὰ τὴν ἀπόταξιν εἰσέλθῃ ἀπὸ τοῦ ἐξωτέρου καὶ «εἰς τὸν ἐσώτερον οἶκον», διὰ νὰ ἐνδυθῇ τὸν Χριστόν (²). Πῶς δὲ ἴσταται ἐν τῷ προνάῳ ὁ μέλλων βαπτισθῆναι; Μονοχίτων, ἀσκεπής, λυσιζῶνος καὶ ἀνυπόδητος, πρὸς ἀνατολάς, τέ γε νῦν, βλέπων καὶ τὸ Φῶς τὸ ἀληθινὸν ἐξ ἀνατολῶν ἐκζητῶν. Ὁ ἱερεὺς ἐπιθέτει ἀμέσως τὴν χεῖρα ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ, οἶονεὶ λαμβάνων κατοχὴν προσώπου, ὅπερ ὁ Ἀντικείμενος ἐσφετερίσθη καὶ ἐμφυσᾷ ἐπ' αὐτὸν τρεῖς σταυροειδῶς, ἵνα τὴν ἐν τῷ Ἀδὰμ ἀναζωπυρήσῃ πρῶτην ἐκείνην ἔμπνευσιν (³). Ἀπαγγέλλας δὲ ἐπ' αὐτὸν τὴν πρῶτην εὐχὴν, τὴν εἰς τὸν Τριαδικὸν Θεὸν ἀπευθυνομένην, ἀπαγγέλλει μετ' αὐτὴν ἀφορκισμὸν ἓνα, εἶτα δευτέρον, ἀκολούθως τρίτον καί, μετὰ τοὺς ἀφορκισμοὺς, ἄλλην εὐχὴν εἰς τὸ τέλος τῆς ὁποίας ὁ ἱερεὺς ὡς ἐν ἀνανεφαλαιώσει τῶν προειρημένων παρακαλεῖ ἐν ἰσχύϊ τὸν Θεόν, ἵνα ἐξελάσῃ μὲν καὶ ἀποδιώξῃ ἀπὸ τοῦ κατηχουμένου πᾶν πονηρὸν καὶ ἀκάθαρτον πνεῦμα κεκρυμμένον καὶ ἐμφωλεῦον ἐν τῇ καρδίᾳ του, ποιήσῃ δ' αὐτὸν πρόβατον λογικὸν τῆς ἁγ. ποιμένης τοῦ Χριστοῦ, μέλος τίμιον τῆς Ἐκκλησίας, υἱὸν καὶ κληρονόμον τῆς βασιλείας. Διότι, καθὼς καὶ ἀποστολικὸς τις πατὴρ ἀπεφάνθη, πρὸ τοῦ ἡμᾶς πιστεῦσαι τῷ Θεῷ, ἣν ἡμῶν τὸ κατοικητήριον τῆς καρδίας φθαρτὸν καὶ ἀσθενές, ἣν οἶκος δαιμονίων, ἐξ οὗ ἀκολούθως εἰς ναὸν Θεοῦ διὰ τῆς εἰς Χριστὸν ἐπιστροφῆς μετεποιήθησαν (⁴).

(¹) Ἀποκλ. κα', 27.

(²) Κυριλλ. Ἱεροσολ., Κατήχ. Μυσταγ. Α', 2 καὶ 11. Migne 33, 1068 καὶ 1076.

(³) Συμεὼν Θεσσαλον. Migne 155, 213.

(⁴) Βαρνάβας κεφ. ις'.

Ἡ ἀπόταξις τοῦ Σατανᾶ καὶ ἡ σύνταξις ἢ μετὰ τοῦ Χριστοῦ ὑπὸ μορφὴν ἐρωταποκρίσεως εἶνε τὰ μετὰ τοὺς ἀφορκισμοὺς ἀκολουθοῦντα, κατὰ πᾶσιν δὲ πιθανότητα ταῦτα ὑπαινίσσεται ἡ Α΄ Πέτρ. γ', 21, ὅταν τὸ βάπτισμα ὀνομάξῃ «συνειδήσεως ἀγαθῆς ἐπερώτημα εἰς Θεόν». Ὁ κατηχούμενος σιρέφεται πρὸς δυσμάς, ἐπειδὴ τοῦ φαινομένου σκότους τύπος εἰσὶν αἱ δυσμαί, ὁ δὲ διάβολος σκότος τυγχάνει καὶ ἐν σκότει ἔχει τὸ κράτος ^(*), καὶ εἰς τὴν ἐρώτησιν τοῦ μυσταγωγούντος ἱερέως «Ἀποτάσῃ τῷ Σατανᾷ καὶ πᾶσι τοῖς ἔργοις αὐτοῦ καὶ πᾶσι τοῖς ἀγγέλοις αὐτοῦ καὶ πάσῃ τῇ λατρείᾳ αὐτοῦ καὶ πάσῃ τῇ πομπῇ αὐτοῦ;» αὐτὸς ἀπαντᾷ «ἀποτάσσομαι». Καὶ δευτέραν δὲ φορὰν καὶ τρίτην τὴν αὐτὴν ἐρώτησιν ἐρωτῶμενος, τὴν αὐτὴν ἀπάντησιν δίδει, ἐπισήμως δηλῶν ὅτι τὸν τευθεν οὐ μόνον τὸν ἀρχιεργάτην τῆς ἁμαρτίας ἀρνεῖται, ἀλλὰ καὶ πάντα τὰ ἐκ τῶν εἰσηγήσεων αὐτοῦ ἀπορρέοντα, οἷον τὸ τιμᾶν τὰ ἄψυχα εἰδῶλα, θυμιᾶν παρὰ πηγὰς καὶ ποταμούς, πιστεύειν εἰς τὰ ὄνειρα, παραδίδοσθαι εἰς οἰωνοσκοπίας, μαντείας κληδονισμοὺς, περιάμματα, ἵπποδρομίας, θεατρομανίας, ἀσελγείας, ἀσχημοσύνας καί, ἐν γένει εἰπεῖν, ἀκολουθεῖν ὀπίσω πάσης δεισιδαιμονίας, ἁμαρτίας καὶ παραλυσίας· διότι ταῦτα ὀνομάζονται ἔργα, λατρεία καὶ πομπαὶ διαβολικαί, κατὰ τὸν Κατηχητήν, πρὸς τὰ ὅποια ὁ ἄπαξ τὴν χεῖρα ἐπὶ τὸ ἄροτρον ἐπιβαλὼν δὲν πρέπει πλέον νὰ στρέψῃ, ἀλλὰ πρὸς τὸ ἔρος, πρὸς τὸν Χριστόν, δέον νὰ κατευθύνῃ τὸ βῆμα ^(*) Ἐν τευθεν καὶ στρεφόμενος ἤδη ὁ κατηχούμενος πρὸς ἀνατολάς, ὅπου ὑπάρχει πεφυτευμένος ὁ Παράδεισος, ὃν ὁ Θεὸς ἀνοίγει τοῖς τὸν Σατανᾶν ἀποτασσομένοις καὶ ὀπίθεν ὁ τῆς δικαιοσύνης Ἥλιος ἐξέλαμψε, τρεῖς καὶ αὐθις ἐξαγγέλλει τὴν μετὰ τοῦ Χριστοῦ συνταγὴν του καὶ τὴν εἰς τὰς τάξεις τῶν μετ' Αὐτοῦ στρατευομένων ἐγγρα-

(*) Κυρίλλ. Ἱεροσολ. Κατήχ. Μυσταγ. Α', 4. Migne 33, 1069

(*) Αὐτ. κεφ. 5—8. Migne 33, 1072 καὶ ἐξ. ρδλ. καὶ Χρυσόστομ. Κατήχ. Β' πρὸς μέλλοντας φωτίζεσθαι § 5. Migne 49, 239. καὶ Ἐφραίμ Σύρου λόγ. εἰς δευτέραν παρουσίαν, Ὁξωνία 1709, σ. τν'.

φήν ὡς ἤδη ἀρχομένην («συντάσσομαι») καὶ τρίς ὡς συντελεσθεῖσαν («συνεταξάμην»).

Μεθ' ὃ εὐκρινῶς καὶ μεγαλοφώνως ἀπαγγέλλει τὸ Πιστεύω. Διότι «τοῦτο ἀρχὴ τῆς μακαρίας ζωῆς, ἡ ἀληθὴς περὶ Θεοῦ γνῶσις· τὸ γὰρ ἐπίστασθαί Σε, φησὶ Σολομών, ρίζα ἀθανασίας» (10). Τὸ Πιστεύω κοινῶς καλοῦμεν «Σύμβολον», ἡ καθὼ συμβολήν καὶ ἐπίτομον συναρμογὴν τῆς ὅλης Χριστιαν. διδασκαλίας, ἡ καθὼ συμβόλαιον καὶ πνευματικὴν συνθήκην μεταξὺ ἀνθρώπων καὶ Θεοῦ, ἡ καθὼ ὅρκον στρατιωτικῆς πίστεως διδόμενον πρὸς τὸν ἡμέτερον Ἀρχιστράτηγον καὶ Βασιλέα. Ἐἴνε δὲ τὸ Σύμβολον διὰ τὴν ἡμετέραν Ἐκκλησίαν ἐν καὶ μόνον, τὸ τῆς Νικαίας, διὰ τὴν δηλωθῆναι τὸ ἀδιάσπαστον καὶ ἐνιαῖον τῆς Ὁρθοδόξου πίστεως, οὐσης πανταχοῦ καὶ πάντοτε τῆς αὐτῆς καὶ μηδὲως εἰς ποικιλίαν μικροτέρων καὶ μεγαλειτέρων Συμβόλων προστρεχούσης κατὰ τὰς περιστάσεις ὡς παρὰ τοῖς Δυτικοῖς· οἵτινες μὴ ἄρκούμενοι μὲ τὸ ζῆναι, ποιοῦνται χρῆσιν καὶ δευτέρου, τοῦ ψευδαποστολικοῦ (λατινιστὶ ὑπὸ τοῦ Ρουφίνου μεταδοθέντος), ἔτι δὲ καὶ τρίτου, τοῦ ψευδαθανασιανοῦ· καὶ ταῦτα, παρὰ τὰς δηλώσεις τῶν παρ' αὐτοῖς ἐπαϊόντων, μαρτυρούντων ἔτι κατὰ τὰς πρὸ τοῦ σχίσματος ἐννέα ἑκατονταετηρίδας τὸ τῆς Νικαίας σύμβολον ἐν Ρώμῃ οὐ μόνον ἐμονοκράτει, ἀλλὰ καὶ μεγάλην προσοχὴν κατεβάλλετο, ἵνα οἱ πρὸς τὸ φῶτισμα εὐτρεπιζόμενοι ἀπαγγέλλωσιν αὐτὸ «πρῶτον ἐλληνιστὶ καὶ εἶτα λατινιστί» (11). Ὅταν ὁ στωμύλος καρδινάλιος Ἰουλιανὸς ἐποιεῖτο λόγον ἐν Φερράρᾳ περὶ ἀποστολικοῦ Συμβόλου πρὸς τοὺς ἡμετέρους, ὁ γενναῖος τῆς Ὁρθοδοξίας πρόμαχος Μάρκος ὁ Ἐφέσου «ἡμεῖς, ἀντέτεινεν, οὔτε ἔχομεν, οὔτε εἶδομεν Σύμβολον

(10) Ν. Καβάσιλας, Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς λόγ. Β'. Migne 150, 529. Σοφ. Σολομ. ιε', 3.

(11) «Aux temps byzantins, on se servait (ἐν Ρώμῃ) de la formule de Nicée—Constantinople et l'on avait même l'attention de la réciter d'abord en grec, puis en latin. La population de Rome était alors bilingue». Duchesne, Origines du Culte Chrétien. Paris 1898, σ. 290.

τῶν ἀποστόλων» (11) Καὶ καλῶς ἀντέτεινεν. Τὸ Σύμβολον τῆς Νικαίας εἶνε καὶ θὰ εἶνε διὰ τὴν Ἀνατολικὴν Ἑκκλησίαν ἡ μόνη ἐπαρκὴς καὶ αἰωνία παρακαταθήκη, ὁ μόνος ἀπαρασάλευτος ὑπός τῆς Χριστιαν. διδαχῆς, καθὼς οἱ ἅγιοι πατέρες τῆς Δ' Οἰκουμ. Συνόδου ἐν Χαλκηδόνι ὑφηγόρως ἀνέκραζον: «Αὕτη ἡ ἀληθινὴ πίστις! Αὕτη ἡ ἀγία πίστις! Αὕτη ἡ αἰωνία πίστις! Εἰς ταύτην ἐβαπτίσθημεν! Εἰς ταύτην βαπτίζομεν!» (12)

Ἄλλ' ἐδῶ πρέπει νὰ ἀνοιχθῇ μεγάλη παρένθεσις. Αἱ προρηθεῖσαι ἐρωταποκρίσεις περὶ ἀποτάξεως τοῦ Σατανᾶ καὶ συντάξεως μετὰ τοῦ Χριστοῦ καθὼς καὶ ἡ τοῦ Συμβόλου ἀπαγγελία παρὰ τοῦ πρὸς τὸ φῶτισμα ἐπειγομένου προϋποθέτουσιν ἡλικίαν ὥριμην, αὐτοβούλως καὶ ἐν συνειδήσει τὸ φῶς ἐνστερνιζομένην καὶ τὴν πλάνην ἀπορρίπτουσαν· καὶ μᾶς παραπέμπουν λοιπὸν εἰς τοὺς γερασμίους ἐκείνους τοῦ Χριστιανισμοῦ χρόνους, καθ' οὓς ἐνήλικες, γενικῶς εἰπεῖν, ἦσαν οἱ πρὸς τὸ βάπτισμα προσερχόμενοι, μακρὰ δὲ καὶ ἐπίπονος προαπητεῖτο παρ' αὐτῶν προπαιδεία ἐν θεωρίᾳ καὶ πράξει, ἥς μέρος μόνον ἐλάχιστον ἀποτελοῦν οἱ σημερινοὶ μας ἐξορκισμοί, οἱ, αὐστηρῶς καὶ κατὰ κυριολοξίαν εἰπεῖν, οὐδὲν κοινὸν ἔχοντες μὲ *Κατήχησιν*, ὡς σήμερον καταχρηστικῶς τιτλοφοροῦνται. Κατὰ τὸ Ὀδοιπορικὸν λ. χ. τῆς Σιλβίας (363—394) οἱ μέλλοντες κατὰ τὸ Πάσχα νὰ βαπτισθῶσι—διότι οὗτος ἦτο τότε ὁ κυρίως καιρὸς τοῦ βαπτισματος, εἰς ὃν προσετέθησαν καὶ τὰ Θεοφάνεια καὶ ἡ Πεντηκοστή—ὥφειλον νὰ δώσουν τὸ ὄνομά των πρὸς ἀναγραφὴν εἰς τὸν ἐπὶ τούτῳ πρεσβύτερον πρὸ ὀκτὼ ἐβδομάδων· εἴτα δὲ νὰ προσέλθουν πρὸς τὸν ἐπίσκοπον, τὸν ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ τῆς Ἀναστάσεως μετὰ τοῦ πρεσβυτερίου καθήμενον. Ὁ ἐπίσκοπος ἐζήτει τότε λεπτομερεῖς παρὰ τῶν παρόντων πληροφορίας περὶ τοῦ ἂν ὁ βουλούμενος ν' ἀσπασθῇ τὸν Χριστιανισμὸν εἶνε καλῆς διαγωγῆς, ἂν ὑπακούῃ εἰς τοὺς γονεῖς του, ἂν εἶνε μέθυσος, ψεύστης κλπ. Καὶ ἐὰν μὲν ἡ ἀπάντησις ἦτο εὐνοϊκή,

(12) Συροπούλου, Ἀληθὴς ἱστορία ψευδενώσεως. Hagae—Comitis 1660 σ. 250.

(13) Labbei et Cossartii, Sacrosancta Concilia, τόμ. IV, σ. 342.

ὁ ἐπίσκοπος ἰδιοχεύει πλεον ἐσημείωνε τὸ ὄνομα τοῦ αἰτούν-
τος μεταξὺ τῶν κατηχουμένων· ἐὰν δὲ ὄχι, ἔλεγεν· «ἄς ὑπάγη
πρῶτον νὰ διορθωθῇ, καὶ ἀκολούθως ἄς ἔλθῃ νὰ ζητήσῃ τὸ
βάπτισμα». Μετὰ δὲ τὴν ὀνοματογραφίαν ἠκολούθουν οἱ ἐξορ-
κισμοί, ἐπαναλαμβανόμενοι καθ' ἑκάστην (1), γινόμενοι [ὡς
συμπληροὶ ὁ Κύριλλος] μὲ ἐσκεπασμένον τὸ πρόσωπον «ἵνα μὴ
τὸ βλέμμα ρεμβόμενον ποιήσῃ ρέμβεσθαι καὶ τὴν καρδίαν»,
καὶ σκοποῦντες νὰ διακαθάρωσι τὴν ψυχὴν ἀπὸ τῶν ἐντετριμ-
μένων αὐτῇ παθῶν, καθὼς τὸ πῦρ διυλίζει τὸν δεζολωμένον
χρυσὸν ἢ ἄργυρον ἀπὸ τὰς συμμίκτους αὐτῷ ποικίλλας ὕλας (2).
Περιττὸν καὶ νὰ λεχθῇ ὅτι οἱ ἐξορκισμοὶ οὗτοι ἦσαν διαφοροὶ ἀπὸ
τοὺς ἐπὶ τῶν ἐνεργουμένων ἐξαγγελλομένους. Μετὰ τῶν προβα-
πτιστηρίων ἐξορκισμῶν συνεδέετο καὶ ἡ κατήχησις ἐν τῇ
πλήρει τῆς λέξεως ἐννοίᾳ, ἥτοι ἡ πρὸς τοὺς κατηχουμένους
θεωρητικὴ ἀνάπτυξις τῶν εὐαγγελικῶν ἀληθειῶν, συνεχιζομένη
καθ' ὅλας τὰς ἐπτὰ ἐβδομάδας τῆς Μεγ. Τεσσαρακοστῆς καὶ ἀπὸ
τῶν ἀπλουστείων ἐπὶ τὰ ὑψηλότερα δόγματα προδιβάλλουσα τοὺς
ἀκούοντας, οἵτινες τώρα πλεον, καθὼς ὑπὸ τῶν εὐαγγελικῶν
ἀκτίνων ἐλλαμπόμενοι, ἐκαλοῦντο οὐχὶ κατηχούμενοι, ἀλλὰ
«φωτιζόμενοι». Κατὰ δὲ τὴν Μεγ. ἐβδομάδα (συνεχίζει τὰς
πληροφορίας τῆς ἡ Σιλβία) ἡ ἐπισκοπικὴ ἔδρα ἐτίθετο ὅπισθεν
τοῦ θυσιαστηρίου καὶ ἐνταῦθα εἰς καθεὶς προσήρχοντο, οἱ νέοι

(14) Ἡ τοιαύτη ἐπανάληψις τῶν ἐξορκισμῶν ἐν τῇ ἀρχαιότητι ἐπὶ συνεχεῖς
ἡμέρας ἤγειρεν ἀργότερα τὸ τυπικὸν πλεον καὶ οὐδαμῶς οὐσιώδεις ζήτημα, ἐὰν
καὶ σήμερον ὁπότε «κατήχησις» καὶ βάπτισμα ταυτοχρόνως τελοῦνται, πρέπη ἀπαξ
ἢ πολλάκις νὰ ἀναγινώσκωνται αἱ ἐξορκιστικαὶ εὐχαί. Ο Ὑμεῶν, ἐνθουσιώδους
ὑποστηρικτῆς τῶν τύπων, καὶ νεκρῶν ἔτι, γνωμοδοτεῖ ὅτι «εἴπερ ἐστὶν ἄδεια (βηλ.
καιρός, οὐχ ἀπαξ μόνον χρὴ λέγειν τὰς εὐχάς, ἀλλὰ πολλάκις,» ἀναφέρων ὅτι
καὶ εἰς τὰ Εὐχολόγια τοῦ καιροῦ τοῦ 840 καὶ 1040 διατάσσεται νὰ λέγονται οἱ
ἐξορκισμοί. (Περὶ I. τελετῶν κεφ 61. Migne 155, 212). Συνοδικὴ ἐν τούτοις λύσις
τοῦ Πατρ. ΚΠόλεως Ἰωάννου ὑπὸ χρονολογίαν 1376, ἀπαντῶσα εἰς τὴν ἐρώτησιν
τοῦ ἐπισκόπου τοῦ Σαράη «ποσάκις δεῖ λέγειν τὰς εὐχάς», ἀποφάνεται «ὅτι χρὴ
ἀπὸ μιᾶς φ ο ρ ὶ τὰς εὐχάς λέγειν τὸν ἱερέα». "Ορα Μ. Γεδεών, Καν. Δια-
τάξει, τόμ. Α' σ. 16—17.

(15) Κυρίλλ. Ἱεροσολ. Προκατήχ. § 9. κατήχ. Α' § 5. Migne 33, 318—9 καὶ
376. Χρυσόστομ. Κατήχ. Α' εἰς φωτιζόμενους § 2. Migne 49, 226.

μετὰ τῶν πνευματικῶν πατέρων των καὶ αἱ νεάνιδες μετὰ τῶν πνευματικῶν μητέρων των καὶ ἀπήγγελλον τὸ Σύμβολον ἐνώπιον τοῦ ἐπισκόπου, ἑτοιμοὶ πλέον, μετὰ τὴν ἐπίσημον ἀπόταξιν τοῦ διαδόλου καὶ σύνταξιν τοῦ Χριστοῦ, νὰ δεχθῶσι τὸ βάπτισμα ἐκ τῶν χειρῶν του κατὰ τὴν ἡμεροφανῇ νύκτα τοῦ Μεγ. Σαββάτου καὶ λευχειμονοῦντες ἐνωτισθῶσιν «ὡς νεόφυτοι», κεκλεισμένων τῶν τοῦ ναοῦ θυρῶν, τὰ ἀποκρυφιώτερα μυστήρια τοῦ Χριστιανισμοῦ ⁽¹⁶⁾.

Καὶ ταῦτα μὲν, γενικῶς εἰπεῖν, συνέβαινον τότε, ὅτε ὁ Χριστιανισμὸς δὲν εἶχεν ἀκόμῃ ἐπεντείνει τὰς ρίζας, πᾶσα δ' ἔπρεπε νὰ καταβάλληται προσοχὴ διὰ τοὺς ἀπὸ τῆς περιστοιχιζούσης εἰδωλολατρείας κινδύνους καὶ τὰς ἀντιχριστιανικὰς ἐπιρροάς, εἰς ἃς οὐχὶ σπανίως ὑποῦργουν αὐτοὶ οἱ ἀλλόθρησκοι γονεῖς καὶ συγγενεῖς. Ἄλλ' ἅπαξ τοῦ περιβάλλοντος ἐκχριστιανισθέντος καὶ τῆς χριστιανικῆς ζωῆς ἀπὸ χριστιανῶν γονέων καὶ προγόνων ἀσφαλῶς μεταδιδομένης, δὲν ἦτο ἀφύσικον τὸ νὰ προσπελάσῃ χρονικῶς ἡ ἐξ ὕδατος καὶ Πνεύματος ἀναγέννησις πρὸς τὴν φυσικὴν γέννησιν καὶ δὴ ἐκ φόβου αἰφνιδίου θανάτου, ἀσφραγίστους τὰς ψυχὰς παραπέμποντος καὶ τὸ αἰώνιον των μέλλον διακυβεύοντος. Ὁ νηπιοβαπτισμὸς ἄλλως τε, καίτοι μὴ ἀποτελῶν τὸν κανόνα, πλὴν δὲν ἦτο καὶ ὅλως ἄγνωστος κατ' ἐκεῖνον τὸν καιρὸν. Ὁ φιλόσοφος λ.χ. Ἰουστίνος μᾶς γνωστοποιεῖ ὅτι ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του, ἦτοι περὶ τὸ 148 ὅτε τὴν Α' Ἀπολογίαν του ἔγραφεν, ὑπῆρχον «πολλοὶ τινες καὶ πολλαὶ ἐξηκοντοῦται καὶ ἐβδομηκοντοῦται, οἳ ἐκ παίδων ἐμαθητεύθησαν τῷ Χριστῷ» ⁽¹⁷⁾· καὶ ἡ τοιαύτη πληροφορία μᾶς φέρει εἰς τὴν καρδίαν τοῦ 1ου αἰῶνος. Ὁ Εἰρηναῖος τῷ

⁽¹⁶⁾ Ἐν Νέῃ Σιῶν Ἱεροσολύμων τόμ. Ζ' σ. 544—5. Πρὸς αὐτόν· τόμ. Α' σ. 31—32 Χρυσ. Παπαδοπούλου, Αἱ κατὰ τὸν 4ον αἰῶνα τελεταὶ Ἑκκλησίας Ἱεροσολύμων. — Ἐπὶ τῇ ἀπόταξιν καὶ σύνταξιν γινομένην τῇ ἁγ. Παρασκευῇ, λίαν ἐνδιαφέρουσαν ἀναγράφει ὁ Βαρβαρινὸς κώδιξ παρὰ Goar Εὐχολόγιον σ. 340—44. καὶ παρὰ F. C. Conybeare, *Rituale Armenorum, together with the Greek Rites of Baptism & Epiphany*, edited from the oldest Mss, Oxford 1905 σ. 438—442.

⁽¹⁷⁾ Ἰουστίνου, Α' Ἀπολογ. § 15. Migne 6, 349.

176 ἐσημείωνεν ὅτι «ὁ Χριστὸς ἦλθεν ἵνα πάντας σώσῃ, βρέφη καὶ νήπια καὶ παῖδια καὶ νεανίσκους καὶ πρεσβύτας, πάντας ἀληθῶς τοὺς δι' ἑαυτοῦ ἀναγεννηθέντας εἰς Θεόν⁽¹⁾». Ὁ Ὠριγένης ἐμαρτύρει ὅτι καὶ τὰ παῖδια βαπτίζονται εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, ἀφοῦ οὐδεὶς καθαρὸς ἀπὸ ρύπου καὶ ἂν μία ἢ ἡμέρα αὐτοῦ ἐπὶ τῆς γῆς· ὁ δ' αὐτὸς διεπίστου ὅτι ὁ νηπιοβαπτισμὸς τυγχάνει ἀποστολικῇ παράδοσις· «Ecclesia ab Apostolis traditionem suscepit etiam parvulis baptismum dare»⁽¹⁰⁾. Ὁ Θεολόγος ἀπεφαίνεται περὶ τῶν νηπίων ὅτι ὀφείλομεν νὰ τὰ βαπτίσωμεν, εἴπερ τις ἐπείγει κίνδυνος. «Κρεῖσσον γὰρ ἀναισθήτως ἁγιασθῆναι ἢ ἀπελθεῖν ἀσφράγιστα καὶ ἀτέλεστα». Καὶ προσῆγεν ὡς λόγον τὴν τυπικὴν ὀκταήμερον περιτομήν, ὡς καὶ τὴν τῶν φλιῶν χρίσιν, διὰ τῶν ἀναισθήτων φυλάττουσαν τὰ πρωτότοκα⁽²⁰⁾. Εἰς τὰ ἄνω θὰ ἡδυνάμεθα νὰ προσθέσωμεν καὶ τὰς ἀπὸ τῶν ἐπιγραφῶν μαρτυρίας, ὧν τινες εἰς «νεοφύτους» δηλ. νεωστὶ βαπτισθέντας ἀναφερόμεναι, τρυφερωτάτην ἀναγράφουσι τὴν ἡλικίαν. Οὕτω π. χ. κατὰ τινὰ μὲν ἐπιτάφιον ἐπιγραφὴν τῶν ἐν Ρώμῃ κατακομβῶν, ὁ νεόφυτος Κάνδιδος ἦτο 21 καὶ μόνων μηνῶν, ὅτε εἰς τοὺς κόλπους τῆς γῆς ἀπετέθη· κατὰ τινὰ δὲ ἄλλην ἐν ταῖς αὐταῖς κατακόμβαις, ὁ νεόφυτος Φλαβία Ἰοδίνη ἐξεμέτρησε τὸ ζῆν ἐν ἡλικίᾳ ἐτῶν τριῶν καὶ ἡμερῶν τριακοντα⁽²¹⁾.

Μη λησμονῶμεν ἐν τούτοις ὅτι ὁ ἡύριος παρέταξε παρὰ τὸ βάπτισμα ἀδιάσπαστον τὴν πίστιν, εἰπὼν «ὁ πιστεύσας καὶ βαπτισθεὶς σωθήσεται» καὶ ὅτι ἄρα αὕτη τυγχάνει ἀπαραίτητος πρὸς τὴν πνευματικὴν ἀναγέννησιν. «Πίστις καὶ βάπτισμα δύο τρόποι τῆς σωτηρίας συμφυεῖς ἀλλήλοις καὶ ἀδιαίρετοι» ἐσημείωσεν ἐμμελέστατα ὁ φωστήρ τῆς Καισαρείας· «πίστις μὲν γὰρ τελειοῦται διὰ βαπτίσματος, βάπτισμα δὲ θεμελιοῦται διὰ

⁽¹⁸⁾ *Εἰρηναίου*, κατὰ αἱρέσεων Β', 22 § 4. Migne 7, 784.

⁽¹⁹⁾ *Ὠριγένους*, Ὁμιλ. ιδ' εἰς Λουκᾶν, Migne 13, 185. Τοῦ αὐτοῦ ὑπόμνημα εἰς Ρωμ. βιβλ. Ε', 9. Migne 14, 1047.

⁽²⁰⁾ *Γρηγόρ. Ναζιανζ* Ὁμιλ. 40^η εἰς βάπτισμα § 28. Migne 36, 400.

⁽²¹⁾ *Withrow*, The Catacombs of Rome, London 1888, σ. 532.—*Martigny*, Dictionnaire des Antiquités Chrétiennes, Paris 1877. σ. 498, στήλη α'.

τῆς πίστεως...καὶ προάγει μὲν ἡ ὁμολογία πρὸς τὴν σωτηρίαν εἰσάγουσα, ἐπακολουθεῖ δὲ τὸ βάπτισμα ἐπισφραγίζον ἡμῶν τὴν συγκατάθεσιν» (21). Διὰ τοῦτο ἡ Ἐκκλησία θέτει παρὰ τὸ ἀνῆλικον παιδίον τὸν πνευματικὸν γονέα, οὔτινος ἡ πίστις, ἀντικαθιστῶσα προσκαίρως τὴν ἐλλείπουσαν ἔτι πίστιν τοῦ βαπτιζομένου βρέφους, θὰ χρησιμεύσῃ προύοντος τοῦ χρόνου, ὡς ἔναυσμα καὶ ζώπυρον τῆς συνειδητῆς καὶ προσωπικῆς ἐκείνου πίστεως, ὅταν μετὰ τοῦ σωματικοῦ θὰ συναυξάνηται καὶ τὸ ψυχικὸν ἀνάστημα τοῦ παιδός. Ὅλων τῶν ἐθνῶν αἱ νομοθεσίαι ἀποδέχονται τὰς ἐπ' ἄλλοις ἐγγυήσεις, ἡ δὲ κηδεμονία τῶν ἀνηλίκων, μὴδ' αὐτῶν ἔτι τῶν μελλοθασιλέων, θεωρεῖται πρᾶξις φυσικωτάτη καὶ καλῶς ἔχουσα. Καὶ ἡ Ἐκκλησία δὲν πράττει διαφορετικά. Τὰ βρέφη, εἰπέ τις, «ἀξιοῦνται τῶν διὰ τοῦ βαπτίσματος ἀγαθῶν τῇ πίστει τῶν προσφερόντων αὐτὰ τῷ βαπτίσματι» (22). Καὶ τίνες οἱ προσφέροντες; Οἱ ἀνάδοχοι, οἵτινες καὶ προσφέροντες τὸ πάλαι ἐκαλοῦντο, ἔτι δὲ καὶ προσάγοντες, καὶ παιδαγωγοὶ καὶ καθηγημόνες καὶ χειραγωγοὶ καὶ ἀποτατιζόμενοι καὶ συντατιζόμενοι καὶ πατέρες καὶ μητέρες· διότι ἀνάδοχοι ὑπῆρχον ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων, ὡς εἶδομεν παρὰ τῇ Σιλβία, διὰ τὰ ἀσφαλιζώσιν τὴν ἐν τῷ Χριστιανισμῷ στερέωσιν τῶν πνευματικῶν τῶν τέκνων, καὶ ἐνήλικα, καὶ ἀνήλικα ἦσαν. Ἀριστὰ Κύριλλος ὁ Ἀλεξανδρείας παρωμοίασε τὸν ἀνάδοχον πρὸς τὴν ἀδελφὴν τοῦ Λαζάρου, ἣς αἱ πρὸς Κύριον μεσιτεῖαι ἤγειραν τὸν Λάζαρον ἐκ τοῦ μνήματος· οὕτω καὶ τοῦ ἀναδόχου ἡ πρὸς Θεὸν προσαγωγή τοῦ ταῖς ἁμαρτίαις νεκροῦ προσαγομένου ἀφορμὴ γίνεται ἀναστάσεως καὶ ἀναβιώσεως: «Ὅτε γὰρ ἀρτιγενὲς προσάγεται βρέφος...ὁ προσάγων ὑπὲρ αὐτοῦ τὸ Ἀμὴν ἀναφωνεῖ· ὑπὲρ δὲ τῶν ἐσχάτῃ νόσῳ κατειλημμένων, μελλόντων τε διὰ τοῦτο βαπτίζεσθαι, καὶ ἀποτάττονται τινες καὶ συντάττονται, τὴν οἰκίαν ὥσπερ ἐξ ἀγάπης κιχρῶντες φωνὴν τοῖς νόσῳ

(21) *Μ. Βασιλ.*, Περὶ ἁγ. Πνεύματος § 12. *Migne* 32, 117.

(22) *Ψευδο—ιουστινός*, Ἀποκρίσεις πρὸς Ὁρθόδοξους § 56. ἐν Ἔργοις Ἰουστίνου, *Ienae* 1850, τόμ. Γ', μέρ. 6' σ. 76.

πεπεδημένοις· ὅπερ ἐστὶ κατιδεῖν γεγονὸς ἐπὶ τε Λαζάρου καὶ τῆς ἀδελφῆς αὐτοῦ» (21). Ὁ δὲ καλούμενος Ἀρεοπαγίτης περιέγραψε τὴν φρίκην, τὴν ἀμηχανίαν καὶ τὸ δέος τοῦ ἀναδόχου ἐπὶ ταῖς ἀναλαμβανομέναις εὐθύναις, ὅταν παρέστηκεν τὸν τὸ Εὐαγγέλιον ὀρεγόμενον προστρέχοντα πρὸς τινὰ ἐκ τῶν μεμνημένων καὶ παρακαλοῦντα αὐτὸν ἵνα τῷ γείνῃ ἐπὶ τὸν ἱεράρχην καθηγεμὼν καὶ χειραγωγός, αὐτὸς δ' ὀρρωδεῖ ἀναλογιζόμενος τοῦ ἱεροῦ ὑπουργήματος τὸ μέγεθος· καὶ μόνον ὁ πόθος τῆς διασώσεως μιᾶς ἀνθρωπίνης ψυχῆς τὸν ἀναγκάζει νὰ συναινέσῃ. Δηλοῖ δ' ὁ αὐτὸς τὴν σχέσιν ἀναδόχου καὶ ἀναδεχομένου ἐν τῇ ὑποδείξει ὅτι τὰ ὀνόματα ἀμφοτέρων ἐκ παραλλήλου, κατ' ἀπαίτησιν τοῦ ἱεράρχου, εἰς τὸ Χριστιανικὸν μητρῶον ἐγγράφονται, ἵνα, καθὼς ἐν τῇ φυσικῇ γεννήσει παράκειται τὸ ὄνομα τοῦ φυσικοῦ γονέως, οὕτω καὶ ἐν τῇ πνευματικῇ ἀναγεννήσει τὸ ὄνομα τοῦ «θεοῦ πατρός», τοῦ «σωτηρίας ἱεραῶ ἀναδόχου», τοῦ «ἱεροῦ καθηγεμόνος» παράκειται (22). Ὡς ἐκ περισσοῦ σημειωτέον ὅτι ἡ πληθὺς τῶν ἀναδόχων, εἰς οὓς ἀσμενίζονται αἱ Δυτικαὶ Ἐκκλησίαι, εἶνε παρ' ἡμῖν ἄγνωστος. «Χρῶμεθα δὲ ἐνὶ ἀναδόχῳ» ἀποφαίνεται ἡ Ὁμολογία Κριτοπούλου (23).

ΚΕΦ. NB'.

Η ΤΕΛΕΤΗ ΤΟΥ ΒΑΠΤΙΣΜΑΤΟΣ

«Μητέρα τῆς υἱοθεσίας» ὁ πατὴρ τῆς Μυστικῆς Θεολογίας ἀποκαλεῖ τὸ ἀρχαῖον βαπτιστήριον (1), οὗτινος διάδοχος ἡ σημερινὴ κολυμβήθρα τυγχάνει· διότι ἐξ αὐτοῦ, καθάπερ ἀπὸ μητρως

(21) Κυρίλλ. Ἀλεξανδρ. Εἰς Ἰωάννην βιβλ. Ζ'. Migne 74, 49.

(22) Ψευδαρεοπαγίτ. Ἐκκλ. Ἱεραρχ. κεφ. Β'. Migne 3, 393 καὶ 396. Ὅρα καὶ τὸν ἐπίλογον τῆς αὐτῆς Ἐκκλ. Ἱεραρχίας.

(23) Παρὰ Μεσολωρῇ Συμβολ. τόμ. Α' σ. 320.

(1) Ψευδαρεοπαγίτ. Ἐνθ' ἄν. κεφ. Β', Migne 3, 396.

πνευματικῆς ἀναγεννώμενος ὁ θνητός, υἱοθετεῖται ὑπὸ Θεοῦ καὶ διὰ γεννήσεως ἡμερινῆς, ἐλευθέρας καὶ παθῶν λυτικῆς ἀπολυ-
τροῦται μὲν τῆς πρώτης ἐκείνης γεννήσεως, τῆς νυκτερινῆς,
ἐμπαθοῦς καὶ δούλης, πρὸς τὴν τρίτην δὲ γέννησιν, τὴν τῆς
μελλούσης ἀναστάσεως, προπαρασκευάζεται⁽²⁾. Τοῦτου τοῦ
βαπτιστηρίου λουτήρος ὕλη καθάρσιος εἶνε οὐχὶ ἄλλο τι, παρὰ
τὸ ὕδωρ.—τὸ ὕδωρ, διότι ἐπὶ τοῦ ὕδατος, κατὰ τὸν Ἑρμᾶν,
ῥηκοδόμεται ὁ πύργος τῆς Ἐκκλησίας καὶ διὰ τοῦ ὕδατος ἡ ζωὴ
ἡμῶν σέσωσται⁽³⁾. τὸ ὕδωρ, διότι «ἰχθύδια ἡμεῖς, κατὰ τὸν
Τερτυλλιανόν, ὡς ὁ ἡμέτερος μυστικὸς ΙΧΘΥΣ Ἰησοῦς Χριστὸς
ἐν τῷ ὕδατι γεννώμεθα»⁽⁴⁾.—τὸ ὕδωρ, διότι κατὰ τὸν Δαμα-
σκηνόν, «ἀπ' ἀρχῆς Πνεῦμα Θεοῦ τοῖς ὕδασι ἐπεφέρετο, ἐπὶ
Νῶε δι' ὕδατος ὁ Θεὸς τὴν κοσμικὴν ἁμαρτίαν κατέκλυσε, δι'
ὕδατος πᾶς ἀνάθαρτος κατὰ τὸν νόμον καθαίρεται καὶ σχεδὸν
ἅπαντα ὕδατι καθαρίζεται»⁽⁵⁾.—τὸ ὕδωρ, ὅπερ ἀπ' ἀρχαιοτά-
των Θαλῆς ὁ Μιλήσιος ἀρχὴν τῶν ὄντων ἀπεφύηνατο⁽⁶⁾ καὶ διὰ
τοῦτο θεόπνευστος ὑπὸ τινων Χριστιανῶν διδασκάλων ἐθεω-
ρήθη.—τὸ ὕδωρ τέλος, ὅπερ εἶνε τὸ κοινότατον, προχειρότατον
καὶ τοῖς πᾶσι προσιτώτατον στοιχεῖον, ὥστε οὐδεὶς νὰ δυσκο-
λευῖται εἰς τὴν ἀναγέννησιν, ἀλλὰ νὰ δύναται νὰ εἴπῃ ὅτι πρὸς
τὸν Φίλιππον ὁ εὐνοῦχος: «ἰδοὺ ὕδωρ· τί κωλύει με βαπτί-
σθῆναι»⁽⁷⁾;

Ἀλλὰ τὸ ὕδωρ ἀπλοῦν θὰ ᾔτο ὕλη νεκρὰ καὶ θὰ ἀπέ-
λουε μόνον τὰ ἔξω τοῦ σώματος ἐὰν δὲν προσετίθεντο εἰς αὐτὸ
καὶ αἱ ἐπ' αὐτὸ ἐπικλήσεις, εἰς ἃς μᾶς προτρέπουν τὰ διακονικά,
τὰ ὑπὸ τοῦ Βαρθερινοῦ Εὐχολογίου⁽⁸⁾ ἀποδιδόμενα εἰς τὸν ἅγ.
Σάββαν (439—532)· αἵτινες ἐπικλήσεις τὴν χάθοδον τοῦ ἁγ.

(2) Γεηγορ. Ναζιαντ. Δογ. 40^{ος} εἰς βᾶπτ. § 2. Migne 36, 359.

(3) Ἑρμᾶ, Ποιμὴν κεφ. γ'.

(4) Tertullian. De baptismo § 1. Migne P. L. 1, 1306.

(5) Δαμασκηνός, Ὁρθόδ. πίστ. Δ', 9. Migne 94, 1121.

(6) Πλουτάρχου Ἡθικά· τὰ ἀρέσκοντα τοῖς φιλοσόφοις· βιβλ. Α', 3.

(7) Πράξ. η', 36.

(8) Conybeare, Rituale Armenorum σ. 397—8.

Πνεύματος καθικετεύουσιν, ἵνα ποιήσῃ αὐτὸ «ἀφθαρσίας πηγὴν, ἁγιασμοῦ δῶρον, ἁμαρτημάτων λυτήριον, νοσημάτων ἀλεξίτηριον, δαίμοσιν ὀλέθριον, ταῖς ἐναντίαις δυνάμεσιν ἀπρόσιτον, ἀγγελικῆς ἰσχύος πεπληρωμένον» καὶ ἵνα τὸ ἀναδείξῃ «ὕδωρ ἀπολυτρώσεως, ὕδωρ ἁγιασμοῦ, καθαρισμὸν σαρκὸς καὶ πνεύματος, ἄνεσιν δεσμῶν, ἄφεσιν παραπτωμάτων, φωτισμὸν ψυχῆς, λουτρὸν παλιγγενεσίας, ἀνακαινισμὸν πνεύματος, υἱοθεσίας χάρισμα, ἔνδυμα ἀφθαρσίας, πηγὴν ζωῆς». Διὰ τῆς τοῦ Πνεύματος ἄρα ἐνεργείας τὸ αἰσθητὸν ὕδωρ πρὸς θεῖαν τινα καὶ ἄρρητον ἀναστοιχειοῦται δύναμιν ⁽⁹⁾· καὶ τῇ ἐπικλήσει τῆς ἁγ. Τριάδος ἀγιάζεται τῶν ὑδάτων ἡ φύσις καὶ χρηγεῖται τῶν ἁμαρτημάτων ἡ ἄφεςις ⁽¹⁰⁾. «Ἐὰν γὰρ μὴ ἐπικλήσις γένηται παρὰ τοῦ εὐσεβοῦς ἱερέως τοιαύτη τις, εἰς ὕδωρ μόνον καταβαίνει ὁ βαπτιζόμενος, ὥς οἱ Ἰουδαῖοι, καὶ ἀποτίθεται μόνον τὸν ρύπον τοῦ σώματος, οὐ τὸν ρύπον τῆς ψυχῆς» ⁽¹¹⁾. Πλὴν ἡ ἐπικλήσις γίνεται, τὸ Πνεῦμα κατέρχεται καὶ ἰδοὺ τὸ τέως κοινὸν ὕδωρ ἐπενδύεται δύναμιν θαυμαστήν· τὴν δύναμιν ἐκείνην τὴν προτυπωθεῖσάν ποτε ἐν τοῖς ὕδασι τῆς ἐρήμου, κατὰ Δίδυμον, ὅπου ὁ μὲν Μωσῆς αὐτὸς «τύπον ἔφερε τοῦ Χριστοῦ, ἡ δὲ ράβδος τοῦ Σταυροῦ, τὸ δὲ πικρὸν ὕδωρ» τύπος ἦν «τοῦ εὐλογηθέντος ὕδατος τῆς κολυμβήθρας» ⁽¹²⁾. Καὶ καθὼς τὸ θυσιαστήριον τὸ ἅγιον λίθος ἦτο κατὰ τὴν φύσιν κοινός, οὐδόλως διαφέρων τῶν ἄλλων πλακῶν δι' ὧν οἱ τοῖχοι οἰκοδομοῦνται καὶ καλλωπίζονται τὰ ἐδάφη, ἀλλ' ἀφ' ἧς καθιερώθη εἰς τὴν τοῦ Θεοῦ λατρείαν καὶ ἐδέξατο τὴν εὐλογίαν, μετετράπη εἰς ἁγ. Τράπεζαν καὶ εἰς θυσιαστήριον ἄχραντον, οὐκέτι παρὰ πάντων ψηλαφώμενον· ἡ καθὼς πάλιν ὁ ἄρτος, ἄρτος ἦτο τέως κοινός, ἀλλ' ἔταν ἱερουργήθη, Σῶμα Χριστοῦ ἐγένετο· ἡ καθὼς πάλιν ὁ ἱερεὺς, χθὲς καὶ πρῶην εἰς ὑπάρχων τῶν πολλῶν, ἀνεδείχθη καθηγε-

⁽⁹⁾ Κύριλλ. Ἀλεξ. Εἰς Ἰωάννην βιβλ. Β', 1. Migne 73, 245.

⁽¹⁰⁾ Θεοδώρητος, Εἰς Α' Κορ. 5', 11. Migne 82, 268.

⁽¹¹⁾ Ἀποστολ. Διαταγ. βιβλ. Ζ', 44. Migne 1, 1045.

⁽¹²⁾ Δίδυμος, Περὶ Τριάδος, βιβλ. Β', 14. Migne 39, 697.

μών, πρόεδρός, διδάσκαλος εὐσεβείας, μυστηρίων λανθανόντων μυσταγωγός, καὶ τοῦτο μηδὲν τοῦ σώματος ἢ τῆς μορφῆς ἀμειφθεὶς, ἀλλὰ τῇ κινότητι τῆς πρὸς τοὺς πολλοὺς κοινότητος χωρισθεὶς· οὕτω καὶ τὸ διὰ τῆς χάριτος ἁγιασθὲν καὶ μεταποιηθὲν ὕδωρ οὐχὶ πλεόν ὥς σύνηθες ὕδωρ λογιστέον καὶ ἐξευτελιστέον ⁽¹³⁾. Ἀπὸ τοῦ Εὐχολογίου Σεραπίωνος τοῦ Θμου-εως μεταφέρομεν ἐνταῦθα τὴν πρὸς ἁγιασμὸν τοῦ βαπτιστηρίου ὕδατος εὐχὴν, «ἀγίασμα ὕδατων» ἐκεῖ τιτοφορουμένην:

Βασιλεῦ καὶ Κύριε τῶν ἀπάντων καὶ Δημιουργὲ τῶν ὅλων, ὁ πάσῃ τῇ γενιτῇ φύσει διὰ τῆς καταβάσεως τοῦ μονογενοῦς Σου Ἰ. Χριστοῦ χαρισάμενος τὴν σωτηρίαν, ὁ λυτρωσάμενος τὸ πλάσμα τὸ ὑπὸ Σοῦ δημιουργηθὲν διὰ τῆς ἐπιδημίας τοῦ ἄρρητου Σου Λόγου, ἐπιδε νῦν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καὶ ἐπίβλεψον ἐπὶ τὰ ὕδατα ταῦτα καὶ πλήρωσον αὐτὰ Πνεύματος ἁγίου. Ὁ ἄρρητός Σου Λόγος ἐν αὐτοῖς γενέσθω καὶ μεταποιησάτω αὐτῶν τὴν ἐνέργειαν, καὶ γεννητικὰ αὐτὰ κατασκευασάτω πληρούμενα τῆς Σῆς χάριτος, ὅπως τὸ μυστήριον τὸ νῦν ἐπιτελούμενον μὴ κενὸν εὐρεθῇ ἐν τοῖς ἀναγεννωμένοις, ἀλλὰ πληρώσῃ πάντας τοὺς κατιόντας καὶ βαπτιζομένους τῆς θείας χάριτος. Φιλάνθρωπε εὐεργέτα, φείσσαι τοῦ Σοῦ ποιήματος, σῶσον τὸ ὑπὸ τῆς δεξιᾶς Σου πεποιημένον κτίσμα, μόνωσον πάντας τοὺς ἀναγεννωμένους τὴν θείαν καὶ ἄρρητόν Σου μορφήν, ὅπως διὰ τοῦ μεμορφώσθαι καὶ ἀναγεγεννησθαι σωθῇναι δυνηθῶσι καὶ τῆς δουλείας Σου ἀξιωθῇναι. Καί, ὥς κατελθὼν ὁ μονογενὴς Σου Λόγος ἐπὶ τὰ ὕδατα τοῦ Ἰορδάνου, ἄγια ἀπέδειξεν, οὕτω καὶ νῦν ἐν τούτοις κατερχέσθω καὶ ἄγια καὶ πνευματικὰ ποιησάτω, πρὸς τὸ μηκέτι σάρκα καὶ αἷμα εἶναι τοὺς βαπτιζομένους, ἀλλὰ πνευματικοὺς καὶ δυναμένους προσκυνεῖν Σοὶ τῷ ἀγεννήτῳ Πατρὶ διὰ Ἰ. Χρ.στοῦ ἐν ἁγ. Πνεύματι· δι' οὗ Σοὶ ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος καὶ νῦν καὶ εἰς τοὺς σύμπαντας αἰῶνας τῶν αἰώνων· ἀμήν ⁽¹⁴⁾.

⁽¹³⁾ Γρηγόρ. Νύσσης, Ὁμιλ. εἰς τὴν ἡμέραν τῶν Φώτων, Migne 46, 581.

⁽¹⁴⁾ The Journal of Theological Studies, τόμ. Α' σ. 263. Πρὸς. καὶ τὴν ἐν Ἀποστολ. Διαταγαῖς Ζ', 43 «εὐχαριστίαν τοῦ μυστικοῦ ὕδατος» τὴν διαγράφουσαν τὴν σειράν τῶν ἐν ταῖς ἐπικλήσεσιν ἐννοιῶν καὶ καταλήγουσαν: «Κάτις ἐξ οὐρανοῦ καὶ ἁγίασον τὸ ὕδωρ τοῦτο· δὸς δὲ χάριν καὶ δύναμιν, ὥστε τὸν βαπτιζόμενον κατ' ἐντολὴν τοῦ Χριστοῦ Σου, Αὐτῷ συσταυρωθῇναι καὶ συναποθανεῖν καὶ συνταφῇναι καὶ συναναστῆναι εἰς υἱοθεσίαν τὴν ἐν Αὐτῷ, τῷ νεκρωθῆναι μὲν τῇ ἁμαρτίᾳ, ζῆσαι δὲ τῇ δικαιοσύνῃ». Migne 1, 1044.

Τῶν ἐπικλήσεων συντελεσθεισῶν καὶ τοῦ ὕδατος διὰ τοῦ ἁγ. Πνεύματος ἁγιασθέντος, ὁ βαπτισθησόμενος γυμνὸς παρίσταται πρὸς ἀποδοχὴν τοῦ μυστηρίου. Ἐξηγεῖται δὲ ἡ τοιαύτη γύμνωσις εἴτε ὡς ἀπομίμησις τοῦ ἐπὶ Σταυροῦ γεγυμνωμένου Χριστοῦ, εἴτε ὡς ὑπόμνησις τοῦ πρωτοπλάστου γυμνοῦ ἐν τῇ Παραδείσῳ καὶ μὴ αἰσχυνομένου ⁽¹⁵⁾, εἴτε καὶ ὡς «σημεῖον τοῦ νῦν καθαρῶς τῷ ἀληθινῷ φωτὶ προσιέναι μηδὲν ἐπιφερομένων», τῆς σκιᾶς τοῦ θανάτου καὶ τῶν ἄλλων κακῶν θεωρουμένων ὡς ἱματίων καὶ τειχίων ἀποτεριχιζόντων τὸ φῶς ἀπὸ τῆς ψυχῆς ⁽¹⁶⁾. Οὕτω δ' ἔχων ὁ βαπτισθησόμενος ἀλείφεται τὸ μέτωπον, τὸ στήθος, τὰ μετὰφρενα τὰς ἀκοάς, τοὺς πόδας, τὰς χεῖρας καί, συνελόντι εἰπεῖν, «ἀπ' ἄκρου τριχῶν κορυφῆς ἕως τῶν κάτω» διὰ τοῦ μυστικοῦ ἢ ἐπορκιστικοῦ ἐλαίου, τοῦ καὶ ἐλαίου ἀγαλλιάσεως καλουμένου, δι' ἧς πραξέως δηλοῦται ἅφ' ἑνὸς μὲν ὅτι ἐκκοπεῖς ἐκ τῆς ἀγριελαίου ἐγκεντρίζεται εἰς τὴν Καλλιέλαιον, κοινωνὸς γινόμενος τῆς ἀληθινῆς Ἑλαίας ⁽¹⁷⁾, ἅφ' ἑτέρου δὲ ὡς ἀθλητῆς καὶ σταδιοδρόμος εἰς τὸ στάδιον εἰσέρχεται ⁽¹⁸⁾ καὶ ἐξ ἄλλου ὅτι ἐφέλκεται ἅφ' ἑαυτὸν τὸν τοῦ Θεοῦ ἔλεον, «ἐπεὶ καὶ κάρφος ἐλαίας τοῖς ἐκ τοῦ κατακλυσμοῦ περισθεῖσιν ἢ περιστερὰ κεκόμικεν» ⁽¹⁹⁾. Ἡ τελευταία ἐξήγησις ὑποστηρίζεται καὶ ὑπὸ τοῦ περιεχομένου τῆς εὐχῆς, τῆς τὸ ἔλαιον εὐλογοῦσης. Κατὰ τὸ Βαρθερινὸν Εὐχολόγιον ⁽²⁰⁾ καὶ τὴν ἀρχαίαν ἐν γένει πρᾶξιν, μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ ἱερέως ἀλειψιν τῶν ὑποδειχθέντων μελῶν τοῦ βαπτιζομένου, ὁ διάκονος ἀλείφει τῷ αὐτῷ ἐπορκιστικῷ ἐλαίῳ τὸ σῶμα ὁλόκληρον. Σήμερον τοῦτο θεωρεῖται ὡς τοῦ ἀναδόχου προνόμιον.

Καὶ ἤδη ὁ βαπτισθησόμενος χειραγωγεῖται «ἐπὶ τὴν ἁγίαν τοῦ θ. βαπτίσματος κολυμβήθραν, ὡς ὁ Χριστὸς ἀπὸ τοῦ Σταυ-

⁽¹⁵⁾ Κυρίλλ. Ἱεροσολ. Κατήχ. Μυσταγ. Β' § 2. Migne 33, 1077—80.

⁽¹⁶⁾ Ν. Καβάσιλας, Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς λόγ. Β'. Migne 150, 529.

⁽¹⁷⁾ Κύριλλ. Ἱεροσολ. Ἐνθ' ἁν. Πρβλ. καὶ Ρωμ. ια', 17.

⁽¹⁸⁾ Χρυσοστόμ. Ὁμιλ. 5' εἰς Κολαττας § 4. Migne 62, 342.

⁽¹⁹⁾ Λαμασκήν. Ἐκθ. ἐρθ. πίτ. Δ', 9. Migne 94, 1125.

⁽²⁰⁾ Conybeare, Rituale Armenorum σ, 404.

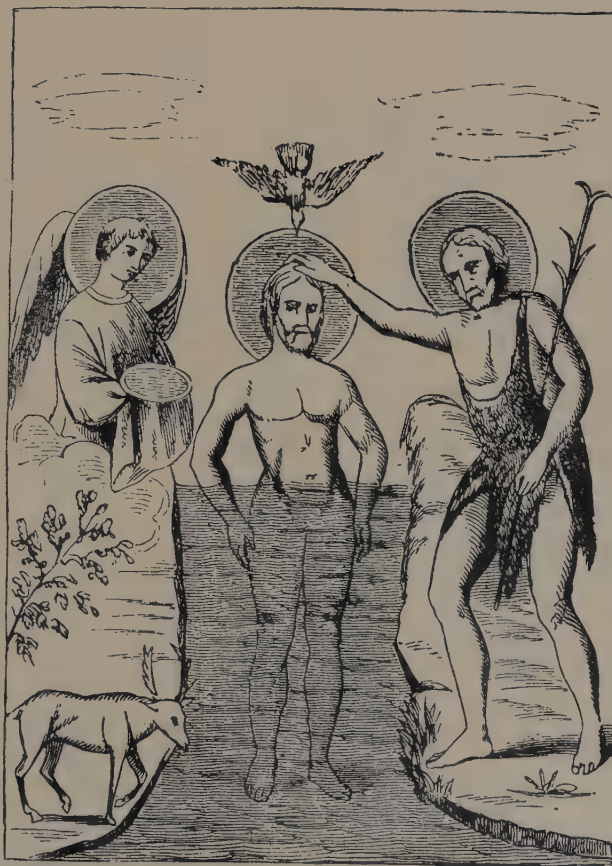
ροῦ ἐπὶ τὸ προκείμενον μνῆμα» ⁽²¹⁾. Καταβυθίζεται ἐν τῷ ὕδατι ἐλόκληρος. Τρεῖς ἐν αὐτῷ καταδύει καὶ τρεῖς ἀναδύει. Καὶ τριχῇ διηρημένον ἀκούει παρὰ τοῦ μυσταγωγούντος ἱερέως τὸ *Βαπτίζεται ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγ. Πνεύματος*. Ὁ καταβυθισμὸς εἶνε ὁ μόνος νόμιμος τύπος, ὁ καὶ ὑπὸ τοῦ παραδείγματος τοῦ Κυρίου καὶ ὑπὸ τῶν ἀποστόλων καὶ ὑπὸ τῆς ἱστορίας καὶ ὑπὸ τῆς τέχνης ὑποστηρίζομενος. Ὁ Σωτὴρ βαπτισθεὶς «ἀνέβη εὐθὺς ἀπὸ τοῦ ὕδατος», ὃ ἐστὶν ἀνέδω. Ὁ Παῦλος τὸ βάπτισμα παραβάλλει πρὸς τὴν ταφὴν καὶ τὴν ἀνάστασιν τοῦ Κυρίου, ἐξ οὗ δίδεται ἀφορμὴ εἰς τὸν Κατηχητὴν νὰ εἴπῃ πρὸς τοὺς νεοφωτίστους: ἐν τῷ αὐτῷ καὶ ἀπεθνήσκεσθε καὶ ἐγεννᾶσθε καὶ τὸ σωτήριον ἐκεῖνο ὕδωρ καὶ τὰ φος ἡμῖν ἐγίνετο καὶ μὴ τηρ». Πλὴν καὶ τοῦ Παύλου καὶ τοῦ Κατηχητοῦ οἱ λόγοι δὲν θὰ εὐωδούντο, ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ ραντίσματος ἢ ἐπιχύσεως. Ὁμοίως ὁ ἅπ. Πέτρος τὴν διὰ τοῦ κατακλυσμοῦ διάσωσιν τοῦ Νῶε καλεῖ ἀντίτυπον τοῦ βαπτίσματος καὶ ὑπονοεῖ ἄρα ὅτι τὸ σῶμα ἐν τῷ βαπτίσματι δέον ὑπὸ τοῦ ὕδατος νὰ κατακλυσθῇ ⁽²²⁾. Τὰ ἀρχαῖα βαπτιστήρια μὲ τὰς εὐρυτάτας δεξαμενάς των καὶ τὰς εἰς τὰ βάθη τοῦ ὕδατος φερούσας λιθίνας βαθμίδας των, εἶνε καὶ ταῦτα ἄλλαι τοῦ καταβυθισμοῦ μεγαλόφωνοι μαρτυρίαι. Οὐδ' ἦρτον εὐγλωττος τυγχάνει ἡ εἰκονογραφία. Ἐν τῇ ἐν Ρώμῃ κατακόμβῃ τοῦ ἁγ. Ποντιανοῦ ὑπάρχει τοιχογραφία τοῦ βαπτίσματος τοῦ Χριστοῦ, ἣν διὰ τὸν ἀκτινοστέφανον τὸν περὶ τὴν κεφαλὴν τοῦ Κυρίου, τοῦ Προδρόμου καὶ τοῦ ὑπουργούντος ἀγγέλου ὁ De Rossi θεωρεῖ οὐχὶ ἀρχαιότερον τοῦ 7ου αἰῶνος· ἐνταῦθα ὁ Χριστὸς εἶνε μέχρῃς ὁσφύος καταβεβυθισμένος εἰς τὸ ὕδωρ. Ἄλλη εἰκὼν ἢ, ἀκριδέστερον εἰπεῖν, σειρὰ ὁμοειδῶν εἰκόνων, πολλῶν ἀρχαιοτέρων καὶ περὶ τὸ μυστήριον τῆς ἀναγεννήσεως περιστρεφόμενων, ἀπαντᾷ ἐν τῷ κοιμητηρίῳ τοῦ ἁγ. Καλλίστου· ὁ βαπτιζόμενος καὶ ἐδῶ ἀνέρχεται ἐκ

⁽²¹⁾ Κύριλλ. Ἱεροσολ. "Ενθ' ἁν.

⁽²²⁾ Ματθ. γ', 16. Ρωμ. 5', 3, καὶ ἐξ. Α' Πέτρ. γ', 20—21.

31—32. Εἰκόνες Βαπτίσματος ἐν ταῖς κατακόμβαις.

33. Εἰκὼν ἐν τῷ βαπτιστηρίῳ τῆς ἐν Ρώμῃ κατακόμβης τοῦ ἁγ. Ποντιανοῦ.

ποταμοῦ, ἐνῷ τὰ νερά τὸν περιρραίνουσι (²³). Λαμπρῶς, καίτοι οὐχὶ ἀπὸ τηλικαύτης χρόνων ἀποστάσεως, τὴν ὀρθόδοξον πρᾶξιν τοῦ καταβυθισμοῦ ἀναβοᾷ καὶ εἰκὼν τις προγονικὴ ἐν τῷ ἐν Μιστρᾷ ναῷ τῆς Περιδλέπτου. Ἡ εἰκὼν εἰκονίζει τὴν βάπτισιν τοῦ Χριστοῦ ὡς παρὰ Βυζαντινοῖς συνήθως, μὲ ταύτην ὅμως τὴν διαφορὰν· ὅτι ὁ Ἰορδάνης εἶνε πλήρης ἀνθρωπίσκων, ὑπὸ τῶν ὑδάτων τοῦ κατακλυζομένων καὶ σύνολον ὑποτυπούντων τὴν ἀναγεννωμένην ἀνθρωπότητα, συμβαπτιζομένην ὁλοσώματον μετὰ τοῦ νέου τῆς Ἀδάμ (²⁴).

Ἐξαιρέσεις βεβαίως ἐν ἀνάγκῃ συνέβαινον. Τὸ βάπτισμα τῶν κλινικῶν εἶνε γνωστόν. Ὁ ἁγ. μάρτυς Λαυρέντιος ἐν τῇ εἰρκτῇ ἐβάπτισε τὸν στρατιώτην Ρωμανὸν δι' ὕδατος ὀλίγου, ὅπερ αὐτὸς ὁ στρατιώτης λάθρα εἰς τὴν φυλακὴν ἐκόμισεν ἐν ὑδρίᾳ μικρᾷ. Κἄτι πλέον· Ἰουδαῖος τις—μᾶς διηγεῖται ὁ Μόσχος—διεπορεύετο μετὰ δέκα Χριστιανῶν συνοδοιπόρων διὰ τῆς ἐρήμου. Παθὼν ὑπὸ τοῦ καύματος, ἀπέθνηκε· καὶ οἱ σύντροφοί του, ὑποφέροντες καὶ αὐτοὶ ἀφορήτως, ἦσαν ἔτοιμοι μετὰ λύπης νὰ τὸν ἐγκαταλίπουν, ὅτε ὁ Ἑβραῖος ἤρchiσε νὰ τοὺς ἐξορκίσῃ καὶ μεθ' αὐτῶν νὰ λέγῃ· «Πρὸς Θεοῦ! μὴ μ' ἀφήνετε ν' ἀποθάνω Ἰουδαῖος· ποιήσατε ἔλεος καὶ βαπτίσατέ με». Τί ἡδύναντο οἱ ἄλλοι νὰ κάμουν; Ἰερεὺς δὲν ὑπῆρχε· ρανὶς ὕδατος δὲν ἐφαίνετο. Μετὰ πολλοῦ κόπου στήγουν τὸν ἐτοιμοθάνατον ὄρθιον, τὸν ἐκδύουν, πληροῖ εἰς ἐξ αὐτῶν τὰς χεῖρας μὲ ἄμμον καὶ καταχέει τὴν ἄμμον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἰουδαίου ἐκφωνῶν· «Βαπτίζεται ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ Θεόδωρος εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγ. Πνεύματος». Ὁ ἀσθενὴς ἱάται παρὰ προσδοκίαν καὶ συνεχίζει τὸ ταξεῖδιόν του. Καὶ ὅταν ὁ ἁγ. Διονύσιος, ὁ ἐπίσκοπος Ἀσκαλῶνος ὅπου μετέβησαν, ἤκουσε τὸ συμβάν, παρ' ὀλίγον νὰ ἀναγνωρίσῃ ὡς ἔγκυρον τὸ διὰ τῆς ἐπιχύσεως τῆς ἄμμου βάπτισμα, καίτοι μετὰ δευτέρας σκέψεως

(²³) I P. Lundy, Monumental Christianity, New York 1876 σ. 383.

(²⁴) Millet, Monuments Byzantins de Mistra; matériaux, Paris 1910, Planche 118, 3.

προέτεινε νὰ σταλῇ ὁ ἀδελφὸς εἰς τὸν Ἰορδάνην ⁽²⁵⁾. Τὰς ἐξαιρέσεις λοιπὸν δὲν ἀγνοεῖ ἡ ἀρχαία Ἑκκλησία. Ἀλλ' ὅ,τι ἐν τῇ εἰρικτῇ ἢ εἰς τὴν ἔρημον ἢ ἐπὶ ἐπιθανατίου κλίνης ἢ εἰς ἄλλας παρομοίας περιστάσεις ἐπιτρέπει ἡ Ἑκκλησιαστικὴ οἰκονομία — καὶ τοῦτο οὐχὶ ἄνευ σπουδαίων περιορισμῶν, ὡς ὑπεμφαίνει ὁ 12 κανὼν τῆς Νεοκισσαρείας καὶ ἡ ἱστορία τοῦ περιχυθέντος Νοουάτου ⁽²⁶⁾ — τοῦτο τὸν γενικὸν κανόνα δὲν κατὰλύει.

Ἡ ἐκφώνησις, ἡ συνοδεύουσα τὴν ἐν τῷ ὕδατι τριπλῇ κατάδυσιν καὶ τὴν ψυχὴν τοῦ ὅλου μυστηρίου ἀποτελοῦσα, εἶνε ὅχι ἡ Λατινικὴ «Ἐγὼ σε βαπτίζω» (Ego baptizo te) ἢ ἱεροκρατικὸν τινα ἐγωῖσμον ἀποπνέουσα, ἀλλὰ ἡ *Βαπτίζεται* ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ, ἡ σημερινούσα καὶ τὸ ἐκούσιον τοῦ προσερχομένου καὶ τὴν εἰς τὸ ἔργον συμμέθεξιν τοῦ ἐν Τριάδι Θεοῦ ⁽²⁷⁾. Τὰ δὲ μετὰ τὸ «βαπτίζεται ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ» ἐπακολουθοῦντα εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγ. Πνεύματος ἀποτελοῦσι τὸ *sine qua non*, οὗτινος καὶ μία μόνη λέξις ἢ ἀφαιρουμένη ἢ διαστρεβλουμένη καθιστᾷ τὸ βάπτισμα ἄκυρον. «Ἐἴ τις ἐπίσκοπος ἢ πρεσβύτερος (διακελεύεται ὁ 49ος ἀποστολ. κανὼν) κατὰ τὴν τοῦ Κυρίου διάταξιν μὴ βαπτίσῃ εἰς Πατέρα καὶ Υἱὸν καὶ ἁγ. Πνεῦμα, ἀλλ' εἰς τρεῖς ἀνάρχους ἢ εἰς τρεῖς υἱοὺς ἢ καὶ εἰς τρεῖς παρακλήτους, καθαιρεῖσθαι». — «Ἐἴ τις ἐπίσκοπος ἢ πρεσβύτερος (προσθέτει ὁ 50ὸς ἀποστολικὸς) μὴ τρία βαπτίσματα ⁽²⁸⁾ μιᾶς μύσεως ἐπιτελέσῃ, ἀλλὰ ἐν

⁽²⁵⁾ Ἰω Μόσχου, Δειμὼν κεφ. 176. Migne 87, 3044 — 5.

⁽²⁶⁾ Τὴν ἐπὶ τούτῳ κατ' αὐτοῦ κατηγορίαν τοῦ Κορνηλίου ὄρα παρ' Εὐσεβίου Ἑκκλ. Ἰστ. 5', 43.

⁽²⁷⁾ Συμμεῶν Θεσσαλον. Migne 155, 229. Καλῶς καὶ Βαρτὰν ὁ Ἀρμένιος θεολόγος ἔγραψεν: «Δὲν πρέπει νὰ λέγωμεν εἰς τὸ βάπτισμα Ἐγὼ σε βαπτίζω ἀλλὰ, καθὼς ὁ ἁγ. Γρηγόριος, ὁ ἡμέτερος Φωτιστής, ἐδίδαξεν ἡμᾶς *Βαπτίζεται* ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ. Διότι οὕτω δεικνύομεν ὅτι ὁ πρὸς τὸ βάπτισμα προσερχόμενος προσέρχεται οἰκισθελῶς καὶ ὅχι ἀναγκαστῶς. Οἱ τὸν ἄλλον τύπον μετερχόμενοι δεικνύουσιν ὅτι οὐχὶ ὁ βαπτιζόμενος, ἀλλ' ὁ βαπτίζων εἶνε ὁ ἐξ οἰκίας βουλῆς ἐνεργῶν. Ὡσεὶ ἔλεγεν: Ἐγὼ σε βαπτίζω καὶ ἂν θέλῃς καὶ ἂν δὲν θέλῃς Ἐξ οὗ θὰ ἐξαχθῇ τὸ συμπέρασμα, ὅτι οἷος δήποτε, εἴτε πιστεύων, εἴτε μὴ πιστεύων, εἴτε θέλων, εἴτε μὴ θέλων, δύναται νὰ βαπτισθῇ. Συμπέρασμα ὅμως ἄτοπον». Παρὰ Neale, Holy Eastern Church, Introduction σ. 951.

⁽²⁸⁾ Βαπτίσματα = καταδύσεις, βουτήγματα. «Βάπτισμα» ἦτοι βούτηγμα ἐν ἐν τῷ μυστηρίῳ τῆς Χριστιαν. μύσεως μετεχειρίζετο κυρίως ὁ αἱρετικὸς Εὐνόμιος.

βάπτισμα, τὸ εἰς τὸν θάνατον τοῦ Κυρίου διδόμενον, καθαι-
ρεῖσθω». — «Ὁ ὑφαιρούμενός τι τῆς Τριάδος (διδάσκει καὶ ὁ Μ.
'Αθανάσιος) καὶ ἐν μόνῳ τῷ τοῦ Πατρὸς ὀνόματι βαπτιζόμενος
ἢ ἐν μόνῳ τῷ ὀνόματι τοῦ Υἱοῦ ἢ χωρὶς τοῦ Πνεύματος ἐν
Πατρὶ καὶ Υἱῷ, οὐδὲν λυμβάνει, ἀλλὰ κενὸς καὶ ἀτελής αὐτός
τε καὶ ὁ δοκῶν διδόναι διαμένει· ἐν τῇ Τριάδι γὰρ ἡ τελείω-
σις ἐστίν» ⁽²⁹⁾. — «Ἐν τρισὶν οὖν καταδύσεισι καὶ ἰσαριθμοῖς
ταῖς ἐπικλήσεσι (συμπεραίνει καὶ ὁ Μ. Βασίλειος) τὸ μυστήριον
τοῦ βαπτίσματος τελειοῦται» ⁽³⁰⁾. Ὑπάρχει ἀρχαία ἱστορία καθ'
ἣν ὅτε Δευτέρίος τις, ἀρειανὸς ἐπίσκοπος ἐν ΚΠόλει, βαπτίζων
τινὰ Βάρβαρον ἢ Βάρβαν τοῦνομα, ἐτόλμησε νὰ εἴπῃ «Βαπτί-
ζεται Βάρβας εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς Δι' Υἱοῦ, Ἐν ἁγίῳ
Πνεύματι», τὸ ὕδωρ τῆς κολυμβήθρας ἐξηφανίσθη παρα-
χρῆμα ⁽³¹⁾! Ἱστορεῖται δὲ καὶ περὶ τοῦ πάπα Ζαχαρίου, ὅτι
ὀλίγον ἔλειψε νὰ ἀκυρώσῃ βάπτισμα, ἐν ᾧ ὁ τελετουργῶν ἀμα-
θέστατος ἱερεὺς εἶχεν οὕτω διαστρέψῃ τὰς εὐαγγελικὰς λέξεις,
ὥστε νὰ σημαίνουν «εἰς τὸ ὄνομα τῆς Πατρὸς, τῆς Θυγατρὸς
καὶ τῆς ἁγίας Πνοῆς! In nomine Patria, Filia et Spiritua
Sanctua!» Ἀλλ' οὐδ' ἐπιτρέπεται νὰ ἐμφιλοχωρήσῃ ἐν τῷ
μέσῳ τῆς ἐκφωνήσεως ξένη τις πρὸς τοὺς Κυριακοὺς λόγους
λέξεις. «Ὅλη ἡ δύναμις τοῦ βαπτίσματος, ἐσημείωσεν ἐν τῇ
Συνόφει του Νεόφυτος ὁ Ροδινός, στέκει εἰς αὐτὰ τὰ λόγια τοῦ
Χριστοῦ, ἀνάμεικτα εἰς τὰ ὁποῖα δὲν πρέπει νὰ μεσιτεύῃ ἄλλος
λόγος ἢ λέξεις· μόνον κατὰ πῶς τὰ ἐξεφώνησεν ὁ Χριστὸς ἀτός
του, ἔτσι πρέπει νὰ τὰ λέγῃ ὁ ἱερεὺς. Τοῦτο λέγω, διότι τινὲς
συνηθίζουσι νὰ λέγωσιν, ὅταν βαπτίζωσιν: *Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ*
Πατρὸς ἀμήν, καὶ τοῦ Υἱοῦ ἀμήν, καὶ τοῦ ἁγ. Πνεύματος
ἀμήν, κατὰ πῶς φαίνεται εἰς ἁποια Εὐχολόγια φθαρμένα ἀπὸ
ἀμαθεῖς διορθοτάδες τοῦ τύπου. Ὁ Χριστὸς τὸ Ἀμήν δὲν εἶπε·
διὰ τοῦτο ὁ ἱερεὺς δὲν πρέπει νὰ τὸ λέγῃ. Τὸ ὑστερινὸν Ἀμήν

⁽²⁹⁾ Μ. Ἀθανάσιος. Ἐπιστ. Α' πρὸς Σεραπίωνα, Migne 26, 597.

⁽³⁰⁾ Μ. Βασίλειος. Περὶ ἁγ. Πνεύματος κεφ. 15. Migne 32, 132.

⁽³¹⁾ Παρὰ Θεοδώρου Ἀναγνώστη Ἐκκλ. Ἱστ. Β', 25. Migne 86, 196.

ἂν εἴπῃ, δὲν κωλύει τίποτες, διότι τὸ εἶδος ὅλον εἶνε 'πο-
 μένον» (²).

ΚΕΦ. ΝΓ'.

ΤΟ ΧΡΙΣΜΑ ΚΑΙ ΤΑ ΜΕΤΑ ΤΟ ΧΡΙΣΜΑ

Τὸ χρονικὸν διάστημα τῶν 10 καὶ 12 ἐτῶν, τὸ ὁποῖον σήμερον παρεμβάλλουσιν αἱ Δυτικαὶ Ἐκκλησίαι, Παπιστικὴ τε καὶ Προτεσταντικὴ, μεταξὺ βαπτίσματος καὶ χρίσματος, ἦτο εἰς τὴν ἀρχαιότητα ἄγνωστον, ὡς ἄγνωστον καὶ ξένον ὑπάρχει παρὰ τῇ ἡμετέρᾳ ἀρχαιοπρεπεστάτῃ Ἐκκλησίᾳ (¹). Ὅτι βάπτισμα καὶ χρίσμα ἦσαν ἀλληλένδετα καί, οὕτως εἰπεῖν, ἰσόχρονα, φανερόναι μὲν ἡ παλαιὰ Ἀγιογραφία ὅπου, ἐσάν τις περὶ βαπτίσματος πρόκειται, εἰκονίζει τὴν χεῖρα τοῦ βαπτίζοντος (δηλωτικὴν τῆς μεταδόσεως τῶν δωρεῶν τοῦ Πνεύματος) ἐπὶ τὴν κεφαλὴν τοῦ βαπτιζομένου, φανερόνουν δὲ αἱ Ἀποστολ. Διαταγαί, αἱ ἐντελλόμεναι τῷ λειτουργῷ «χρίσεις δὲ πρῶτον ἐλαίῳ ἁγίῳ, ἔπειτα βαπτίσεις ὕδατι καὶ τελευταῖον σφραγίσεις μύρῳ» (²), φανερόναι δὲ ἔτι σαφέστερον ὁ ἀρχαῖος Κατηχητής, διδάσκων ὅτι, καθὼς ἐπὶ τοῦ Ι. Χριστοῦ λουσαμένου ἐν τῷ Ἰορδάνῃ καὶ ἀπὸ τῶν ὑδάτων ἀναβάντος, ἡ τοῦ ἁγ. Πνεύματος ἐπιφοίτησις ἀμέσως ἐγένετο, οὕτω «καὶ ὑμῖν ὁμοίως ἀναβεδηκόσιν ἀπὸ τῆς κολυμβήθρας τῶν ἱερῶν ναμάτων, ἐδόθη χρίσμα, τὸ ἀντίτυπον οὗ ἐχρίσθη Χριστός». Καὶ ἵνα μὴ νομισθῇ ὅτι «ἀντίτυπον» εἰπὼν σμικρύνει τὴν ἀξίαν τοῦ δώρου,

(³²) Δεσπομερείας πλειοτέρας περὶ κανονικῆς τελέσεως τοῦ βαπτίσματος ζητεῖ παρὰ Μ. Γεδεών, Καν. Διατάξεις τόμ. Β' σ. 180—4 ὅπου ἡ Συνοδικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Πατρ. Ἀγαθαγγέλου, ἡ τῷ 1829 ἀπολυθεῖσα. Παράδοξον ὅτι ἐνταῦθα συνιστάται, ὅτι ἄνωθι ὁ Ροδιός, ὁρθότατα καθ' ἡμᾶς, κατεδίκασε.

(¹) Τοῦτο ὁμολογοῦσι καὶ αὐτοί. Duchesne, Origines du Culte Chrétien, σ. 231 καὶ ἐξ Littledale Offices of the Holy Eastern Church, σ. 263.

(²) Ἀποστ. Διαταγ. Ζ', 22. Migne 1, 1012. Ὅρα καὶ Ἰώβιον μοναχόν παρὰ Φωτίῳ Μυρισίβηλον ἢ Βιβλιοθήκη, Roigomagi 1653 σ. 596.

προσθέτει ἀμέσως: «'Αλλ' ὅρα μὴ ὑπονοήσης ἐκεῖνο τὸ μύρον φιλὸν εἶναι· ὥσπερ γὰρ ὁ ἄρτος τῆς Εὐχαριστίας μετὰ τὴν ἐπικλήσιν τοῦ ἁγ. Πνεύματος οὐκέτι ἄρτος λιτός, ἀλλὰ σῶμα Χριστοῦ, οὕτω καὶ τὸ ἅγιον τοῦτο μύρον οὐκέτι φιλόν...ἀλλὰ Χριστοῦ χάρισμα καὶ Πνεύματος ἁγίου παρουσία». Καὶ προῖων διαγράφει τὰ χριόμενα διὰ τῆς σφραγίδος τοῦ Πνεύματος μέλη, τέσσαρα μὲν τὸν ἀριθμὸν τότε, εἰς ὁκτώ δὲ ἀκολουθῶς ἐν τῇ σημει-
ρινῷ Εὐχολογίᾳ μας ἀνελθόντα διὰ τὴν τάσιν τοῦ προσθέτειν νέα εἰς τὰ παλαιά: «Καὶ πρῶτον (λέγει) ἐχρίεσθε ἐπὶ τὸ μέτωπον, ἵνα ἀπαλλαγῇτε τῆς αἰσχύνης, ἣν ὁ πρῶτος παρα-
βάτης ἄνθρωπος πανταχοῦ περιέφερε καὶ ἵνα ἀνακεκαλυμμένῳ προσώπῳ τὴν δόξαν Κυρίου κατοπτρίζησθε· εἶτα ἐπὶ τὰ ὦτα, ἵνα προσλάβητε τὰ ἀκουστικά τῶν θ. μυστηρίων ὦτα...εἶτα ἐπὶ τὴν ὀσφρησιν, ὅπως, τοῦ θείου ἀντιλαμβανόμενοι μύρου, λέγητε, Χριστοῦ εὐδία ἐσμέν τῷ Θεῷ ἐν τοῖς σφζομένοις· μετὰ ταῦτα ἐπὶ τὰ στήθη, ἵνα ἐνδυσάμενοι τὸν θώρακα τῆς δικαιοσύνης στήτε πρὸς τὰς μεθοδείας τοῦ διαβόλου. Ὡσπερ γὰρ ὁ Χριστὸς μετὰ τὸ βάπτισμα καὶ τὴν τοῦ ἁγ. Πνεύματος ἐπιφοίτησιν ἐξελθὼν κατηγωνίσαστο πὸν Ἀντικείμενον, οὕτω καὶ ὑμεῖς» (3).

Τί εἶνε λοιπὸν τὸ μύρον ἢ ἁγ. χρῖσμα; Τὸ μύρον εἶνε ἢ «βεβαίωσις τῆς ὁμολογίας», εἶνε ἢ «σφραγὶς τῶν συνθηκῶν» (4). Τὸ μύρον εἶνε τὸ «χάραγμα» τὸ ἐπὶ τοῦ μετώπου, ἐπὶ τῆς χειρὸς ἢ ἐπὶ οἵουδήποτε ἄλλου μέλους, δι' οὗ ὁ Ὑπέρτατος Κύριος κατασφραγίζει τοὺς ὄντας Ἐαυτοῦ (5), καθ' οἷον τρόπον οἱ παλαιοὶ κύριοι ἐχάραττον διὰ κεκαυτηριασμένου σιδήρου ἐπὶ τοῦ μετώπου ἢ τῶν χειρῶν τῶν δούλων τῶν τὸ ἑαυτῶν ὄνομα καὶ τοὺς καθίστων ἀναπαλοτρῶτά των κτήματα. Τοὺς βασιλι-
κοὺς θησαυροὺς, εἰσαχθέντας εἰς μαρσούπια, συνηθίζον ἀμέσως νὰ ἐπισφραγίζουν· οὕτω καὶ ἡ Ἐκκλησία—σημειοὶ ὁ Κριτόπου-

(3) Κυρίλλ. Ἱεροσολ. Κατήχ. μυσταγ. Γ', 3—4. Migne 33, 1089—92.

(4) Ἀποστολ. Διαταγ. Γ', 17 Ζ', 22 Migne 1, 800 καὶ 1012.

(5) Ἀποκάλ. ζ', 7. ιδ', 1, 9.

λος—«τὸ βάπτισμα, ὅπερ ἐστὶ μέγιστος καὶ βασιλικώτατος
θησαυρός, μετὰ τὸ ἐπενεχθῆναι τοῖς βαπτισθεῖσιν, ὥσπερ μαρ-
συπίοις εὐθὺς ἐπιτίθῃσι τὸ ἅγ. μύρον ὡς περ τινὰ βασιλικὴν
σφραγιδα, φόβον ἅμα καὶ ἀπειλὴν ἐπάγουσαν τοῖς κοινοῖς
ἐχθροῖς, τοῖς τὸν βασιλικὸν θησαυρὸν λυμάναι πειρωμένοις» ⁽⁶⁾.
Ἦν ἦτο τὸν παλαιὸν καιρὸν τὸ χρίσμα, τρία δὲ τὰ δῶρά του,
ἐν τὸ κέρας, τρία δὲ τὰ χαρίσματά του, διότι δι' αὐτοῦ ἀνεδει-
κνύοντο οἱ ἱερεῖς, οἱ προφῆται καὶ οἱ βασιλεῖς. Τοιοῦτον καὶ τὸ
χριστιανικὸν μύρον, διὰ τῆς χρίσεως τοῦ ὁποῦ οὗ Χριστιανός,
προφήτης, ἱερεὺς καὶ βασιλεὺς ἀποκαθίσταται. Καὶ ἀποκαθί-
σταται μὲν προφήτης, διότι βλέπει τὰ μυστήρια, ἃ ὀφθαλμοὶ οὐκ
οἶδε καὶ οὖς οὐκ ἤκουσεν· ἀποκαθίσταται δὲ ἱερεὺς, ὡς ὀφείλων
νὰ προσάγῃ ἐαυτὸν θυσίαν ζῶσαν, ἁγίαν, εὐάρεστον τῷ Θεῷ·
ἀποκαθίσταται δὲ βασιλεὺς, καθὼς ἐξουσιαστὴς τῶν παθῶν, υἱὸς τοῦ
Παμβασιλέως Θεοῦ καὶ κληρονόμος τῆς βασιλείας Αὐτοῦ ⁽⁷⁾.
Ἐντεῦθεν καὶ ὅταν κατὰ τὴν ἅγ. καὶ μεγ. Πέμπτην ὁ Πατριάρ-
χος εὐλογεῖ τὰς 40 που εὐδῶεις ἐκείνας οὐσίας, ἐξ ὧν τὸ ἅγ.
μύρον θὰ ἀπαρτισθῇ, δι' οὗ μετὰ ταῦτα συμπάσης τῆς Ὁρθοδο-
ξίας οἱ ἱερεῖς θὰ χρίουν τοὺς ὑπ' αὐτῶν βαπτιζομένους, ἐπικα-
λεῖται τὸν Πατέρα τῶν φώτων, παρ' οὗ πᾶσα δόσις ἀγαθὴ δίδεται,
νὰ καταπέμψῃ τὸ Πανάγιον Αὐτοῦ Πνεῦμα, ὅπως ποιήσῃ τὸ
μύρον τοῦτο «χρίσμα βασιλικόν, χρίσμα πνευματικόν, ζωῆς
φυλακτήριον, ἁγιαστικὸν ψυχῶν καὶ σωμάτων, ἔλαιον ἀγαλλιὰ-
σεως, τὸ προοδεῦσαν μὲν ἐν Νόμῳ, ἐκλάμψαν δὲ ἐν Καινῇ
Διαθήκῃ· ἐν ᾧ ἔχρισαν ἱερεῖς τε καὶ ἀρχιερεῖς καὶ προφῆτας
καὶ πάντας τοὺς διὰ λουτροῦ παλιγγενεσίας ὑπ' αὐτῶν καὶ τῶν
καθεξῆς ἐπισκόπων καὶ πρεσβυτέρων ἀναγεννηθέντας» ⁽⁸⁾.

⁽⁶⁾ Κριτοπούλου, Ὁμολογία κεφ. 8. παρὰ Μεσολωρᾷ Συμβολ. τόμ. Α' σ. 321.

⁽⁷⁾ «Τὸ χρίσθαι ἔλαιῳ τοὺς βαπτιζομένους ἐστὶ κατὰ τὸ ἔλαιον, ᾧ ἐχρίοντο οἱ βασιλεῖς καὶ οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ προφῆται, καθὼς καὶ ὁ Χριστὸς ἐχρίσθη» Γερμα-
νός, Μυστικὴ Θεωρία, Migne 98, 385.

⁽⁸⁾ Ὅρα Ἀκολουθίαν ἅγ. Μύρου ἐν Εὐχολογίῳ. «Γνώσεις χρησίμους τοῖς
πιστοῖς περὶ ἅγ. Μύρου· ἤθροισεν εἰς μικρὸν τεῦχος καὶ ἐξέδωκεν ἐν ΚΠόλει τῷ
1912 ὁ Μ. Γεδεών».

Κατεγέλα ὁ ἐθνικὸς Αὐτόλυκος τὸν ἐπίσκοπον Ἀντιοχείας Θεόφιλον ἐπὶ τῷ ὅτι ἐκάλει ἑαυτὸν Χριστιανόν. καὶ ἐκεῖνος τῷ ἀπήντα ὅτι δὲν γνωρίζει τί λέγει. Διότι τὸ Χριστιανόν τινα εἶναι σημαίνει τὸ εἶναι κεχρισμένον καὶ στιλβοντα καὶ λάμποντα, ὅπερ οὐ μόνον δὲν εἶνε ἀξιοκαταγέλαστον, ἀλλὰ καὶ ἡδὺ τυγχάνει καὶ τερπνόν. «Ποῖον γὰρ πλοῖον δύναται εὐχρηστον εἶναι καὶ σφῆζεσθαι, ἐὰν μὴ πρῶτον χρισθῇ; ἢ ποῖος πύργος ἢ οἰκία εὐμορφος καὶ εὐχρηστός ἐστιν, ἐπὰν οὐ κέχρισται; τίς δὲ ἄνθρωπος εἰσελθὼν εἰς τόνδε τὸν βίον ἢ ἀθλῶν οὐ χρίεται ἔλαιον; ποῖον δὲ ἔργον ἢ κόσμιον δύναται εὐμορφίαν ἔχειν, ἐὰν μὴ χρισθῇ καὶ στιλβωθῇ; εἴτα ἀλλή μὲν καὶ πᾶσα ἡ ὑπ' οὐρανὸν τρόπῳ τινὶ χρίεται φωτὶ καὶ πνεύματι· σὺ δὲ οὐ θούλει χρισθῆναι ἔλαιον Θεοῦ; Τοιγαροῦν ἡμεῖς τούτου ἕνεκα καλούμεθα Χριστιανοί, ὅτι χρίομεθα ἔλαιον Θεοῦ» ⁽⁹⁾.

Τὸν ἐπὶ παρουσίᾳ παντὸς τοῦ λαοῦ καθαγιασμὸν τοῦ ἀγ. μύρου πρῶτος ἐπενόησε Πέτρος ὁ Κναφεύς ⁽¹⁰⁾. Καὶ τὸν μὲν ἀρχαϊκώτερον τρόπον τοῦ τοιοῦτου καθαγιασμοῦ κατέλιπεν ἡμῖν ὁ ψευδαρεοπαγίτης, ὅστις πρῶτον μὲν ἐκθέτει πῶς, μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Ἑὐαγγελίου, τὸ μύρον ὁ ἱεράρχης λαβὼν ἐπιτίθῃσι τῷ θεῷ θυσιαστηρίῳ, περικεκαλυμμένον ὑπὸ δώδεκα πτέρυγας ἥτοι ἱεράς ριπίδας, ἐνῷ ἅπαντες ἀναβοῶσι τὸ Ἀλληλούϊα καὶ αὐτὸς τὴν ἐπ' αὐτῷ τελεστικὴν εὐχὴν ἀποπληροῖ· εἴτα δὲ καὶ φιλοσοφεῖ κατὰ τὸ εἰωθὸς αὐτῷ, ἐν μὲν τῇ τοῦ μύρου συμβολικῇ ἐκ παντοίων εὐπνόνων ὕλῶν συνθέσει ἐμβλέπων ὑπογραφόμενον αὐτὸν τὸν Ἰησοῦν, πηγαῖον ὄντα τῶν θείων εὐωδῶν ἀντιλήψεων ὄλβον, ἐν δὲ ταῖς δυοκαίδεκα πτέρυξι διακρίνων τὴν τῶν ὑπὲρ ἡμᾶς σεραφικῶν οὐσιῶν τάξιν περὶ τὸν Ἰησοῦν ἐστῶσαν καὶ ἐνιδρυμένην, ἐν δὲ τῇ διὰ τῶν πτερύγων

⁽⁹⁾ Θεόφιλος Ἀντιοχείας, πρὸς Αὐτόλυκον β.βλ. Α', 12 Migne 6, 1041. Πρβλ. καὶ τὰ τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολ. «Τούτου τοῦ χρίσματος καταξιωθέντες, καλεῖσθε Χριστιανοί, ἐπαληθεύοντες τῇ ἀναγενήσει καὶ τῷ ὀνόματι». Κατήχ. μυσταγ. Γ', 5. Migne 33, 1092.

⁽¹⁰⁾ Θεόδ. Ἀναγνώστης, Β', 48. Migne 86, 208. Νικηφόρος Κάλλιστος, Ἐκκλ. Ἱστορ. ΙΕ', 28. Migne 147, 84.

καλύψει τοῦ μύρου ἔννοων τὴν ὑπὸ τῶν θεουμένων μυστικὴν καὶ ἀδιατάρακτον τοῦ θεοῦ μίμησιν⁽¹¹⁾. Περὶ δὲ τῆς τοῦ οὕτω πως καθαγιαζομένου μύρου χρήσεως καὶ ἐφαρμογῆς μικρά τις ἡγέρθη μεταξὺ τῶν νεωτέρων συζήτησις. Διότι, δισσὼν σημείων ἀρχικῶς ὑπαρχόντων τῆς μεταδόσεως τῆς τοῦ Πνεύματος δωρεᾶς, τοῦ τῆς ἐπιθέσεως δηλαδὴ τῶν χειρῶν ἐπὶ τὴν κεφαλὴν τοῦ βαπτισθέντος (Πράξ. η', 17. ιθ', 6.) καὶ τοῦ τῆς σφραγίδος τοῦ χρίσματος (Α' Ἰω. 6', 27. Α' Κορ. α', 21) ἡρευνήθη μήτοι ὁ ἱερεὺς, χρίων διὰ τῆς μιᾶς χειρός, ἀνάγκη νὰ ἐπιθέτῃ καὶ τὴν ἄλλην ἐπὶ τὴν κεφαλὴν τοῦ νεοφωτίστου. Καί τινες μὲν, ἐπιμαρτυροῦμενοι τὸν Πατριάρχην Ἀλεξανδρείας Εὐλόγιον (+ 608) τὸν Συμεὼν Θεσσαλονίκης καὶ τὰ ἀρχαιότερα Ἑλληνικὰ Εὐχολόγια, ὑποστηρίζουν ὅτι τοῦτο εἶνε τὸ ὀρθὸν καὶ κανονικόν. Ἄλλοι ὅμως ἀντιπαρατηροῦν ὅτι, τῆς σφραγίδος τοῦ χρίσματος διαδεχθείσης τὴν ἐπίθεσιν, τὸ χρίσμα μόνον εἶνε ἀρκετόν, οὐδ' εἶνε ἀνάγκη διπλῆς ἐξωτερικῆς πράξεως διασπώσης τὴν ἐνότητα τοῦ ὅλου⁽¹²⁾. Καὶ ἐπειδὴ περὶ τοῦ τρόπου τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ ἁγ. μύρου πρόκειται, ἥς προστεθῇ καὶ τὸ ἐξῆς· ὅτι, ἐνῶν τὰ σημερινὰ μας Εὐχολόγια ὡς εἶδος τοῦ μυστηρίου παρουσιάζουν τὰς λέξεις *Σφραγὶς δῶρεᾶς Πνεύματος ἁγίου, ἀμὴν ἀμεταδλήτους διὰ πᾶν μέλος, τὸ Βοδληϊανὸν Εὐχολόγιον* (Bodley Auct. E. 5. 13) μᾶς προσφέρει εἶδος ποικίλλον κατὰ τὰ μέλη, ἐν οἷς σημειοῖ ἐπὶ λέξει: «*Χρίει ὁ ἱερεὺς τῷ ἁγ. μύρῳ τὸν βαπτισθέντα ποιωὶν τοῦ Σταυροῦ τὸν τύπον ἐπὶ τοῦ μετώπου καὶ λέγει Σφραγὶς δωρεᾶς Πνεύματος ἁγίου· Λαός· Ἀμήν. Ἐπὶ τὰς ὀσφρῆσεις· Χρίσμα ἁρραβῶνος βασιλείας οὐρανίου ἀμὴν. Ἐπὶ τὰς ἀκοάς· Χρίσμα μετοχῆς ζωῆς αἰωνίας· ἀμὴν. Ἐπὶ τὰς χεῖρας ἔσωθεν· Χρίσμα ἅγιον Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ σφραγὶς ἀνεπιβούλευτος· ἀμὴν. Ἐπὶ τὴν καρδίαν· Πλήρωμα δωρεᾶς Πνεύματος ἁγίου καὶ θώραξ πίστεως καὶ ἀληθείας· ἀμὴν*»⁽¹³⁾.

(11) *Ψευδαρεοπαγίτ.* Ἑκκλ. Ἰσαρχ. Δ', 2 καὶ ἐξ. Migne 3, 473.

(12) Κ. Ι. Δουβονιώτη, Τὰ μυστήρια τῆς Ἀνατολ. Ὁρθοῦ Ἐκκλησίας· ἐξ ἀπόψεως δογματικῆς, Ἀθήναι 1912 σ. 75.

(13) *Conybeare, Rituale Armenorum* σ. 405 σημ. α. *Goar Εὐχολόγιον* σ. 362.

Ὡς ἕτερα τῶν παρ' ἡμῖν μυστηρίων, οὕτω καὶ τὸ μυστήριον τοῦ χρίσματος πλέον ἢ ἅπαξ ἔσχε τοὺς κιβδηλευτὰς καὶ ἱεροκαπήλους του. Ζῆλος οὐ κατ' ἐπίγνωσιν κληρικῶν τινων ἐφεῦρε τὴν δι' ἁγ. μύρου ἄλειψιν τῶν νεκρῶν, περὶ ἧς θὰ ὁμιλήσωμεν εἰς τὰ περὶ τῆς φροντίδος τῶν νεκρῶν. Ἀμάθεια ἐδημιούργησε τὴν δι' ἁγίου μύρου χρίσιν τῶν ἁγ. εἰκόνων, αἵτινες οὐδεμίαν ἀνάγκην ἔχουσι χαρισμάτων πνευματικῶν, ὧν ἀντικείμενον εἰδικὸν ὑπάρχει ὁ βεβαπτισμένος ἄνθρωπος. Καλογερίκι δὲ κερδαλοφροσύνη ἔπλασε τὴν Μετάληψιν (!) τοῦ «κακομύρου», ὡς τὸ ὠνόμασε Θεόφιλος ὁ Καμπανίας, ὁ σφοδρότατα κατὰ τῶν ἐφευρετῶν τῆς καινοτομίας ταύτης ἐπιτεθεῖς. Ποταμὸς ἀστεῖρευτος εἶχε καταντήσει εἰς τὰς χεῖρας τῶν μοναχῶν τούτων τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος κακόμυρον, τὸ ὅποιον «ἀπὸ τὰ κιβώτια των ποτὲ δὲν ἐσώνετο, ἀλλ' ὁμοιάζε τὴν λάσπην τῶν ποταμῶν» καὶ ὑπὲρ τῆς μεταλήψεως τοῦ ὁποίου μολαταῦτα προαπητεῖτο νηστεία μακροτάτη, διὰ νὰ δειχθῇ ὅτι καὶ τῆς Κοινωνίας τοῦ ἁγ. Σώματος καὶ Αἵματος τοῦ Χριστοῦ ὑπέρκειται! Καὶ ὅταν μία γυνὴ ἠθέλησε νὰ τὸ μεταλάβῃ χωρὶς νὰ νηστεύσῃ, ὅλας τὰς 40 ἡμέρας, τὰς ὁποίας οἱ παράδοξοι αὐτοὶ κοινοτόμοι διώριζον καὶ χωρὶς νὰ πληρώσῃ πλήρως τὸ ζητούμενον ἀντίτιμον, «καὶ τί θαρρεῖς ἐσύ»; τῇ ἀντέτεινεν ἱταμῶς εἰς ἄθεος καλόγερος, ὡς τὸν τιτλοφορεῖ ὁ Καμπανίας· «μήπως νομίζεις ὅτι εἶνε συνήθης Κοινωνία αὐτὸ τὸ μύρον;...» Ταῦτα γράφει ὁ εἰρημένος ἱεράρχης καὶ προσθέτει τὴν ἐξῆς λεπτομέρειάν δηλωτικὴν τῆς καλογερίκις ἀπειθείας· «Ἰδίοις μου ὀφθελμοῖς εἶδον τοῦτο τὸ μύρον ἔν τινι μοναστηρίῳ καὶ πολλὰ ἐπετίμησα τοὺς ἐκεῖ μονάζοντας δύο καλογήρους νὰ παύσουν, διότι μεγάλως κολάζονται· παρεκίνησά καὶ τὸν ἀρχιερέα τῆς ἐπαρχίας ἐκείνης καὶ τοὺς τὸ ἐμπόδισεν· ἀλλ' ἐξωτερικῇ δυνάμει διὰ κέρδος πάλιν τὸ ἐμοίραζαν εἰς τοὺς τρέχοντας» (14). Ὁ Θεὸς νὰ φυλάττῃ τὴν Ἐκκλησίαν Του ἀπὸ τὰς τοιαύτας ἀγυρτείας τῆς ὑποκρινομένης εὐσεβείας! Ἀλλ' ἐπανέλθωμεν εἰς τὸ θέμα μας.

(14) Θεοφίλου Καμπανίας, Ταμείον Ὁρθοδοξίας, Ἀθῆναι 1908 σ. 27 καὶ 105—7.

Ἐν τῇ ἀρχαιότητι ὁ βαπτισθεὶς ὤφειλε μετὰ τὸ χρίσμα νὰ σταθῇ ὀρθίος «πρὸ τοῦ μεγάλου βήματος» ⁽¹⁾ καὶ ν' ἀναγγεῖλῃ μεγαλοφώνως τὴν Κυριακὴν Προσευχὴν, ὡς εἶχεν ἤδη ἀπαγγεῖλει τὸ Πιστεύω πρὸ τῆς βαπτίσεώς του. Διότι ὡς αἱ Ἀποστολ. Διαταγαὶ ἐρμηνεύουν, συναποθανὼν τῷ Χριστῷ συνηγέρθη καὶ συνανέστη μετ' Αὐτοῦ ἀναγκαίως δ' ὁ ἀναστὰς χρεωστεῖ νὰ ἰσταται καὶ ἰστάμενος νὰ προσεύχεται· πρέπει δὲ καὶ πρὸς ἀνατολὰς, πρὸς τὸ ἅγιον δηλ. βῆμα, νὰ βλέπῃ. «Καὶ γὰρ καὶ τοῦτο γέγραπται ἐν Β' Παραλειπομένων, ὅτι μετὰ τὸ συντελεσθῆναι τὸν ναὸν τοῦ Κυρίου ὑπὸ τοῦ βασιλέως Σολομῶντος, ἐν αὐτῷ τῷ ἐγκαινισμῷ, οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ Λευῖται καὶ οἱ φαλτῶδοι μετὰ κυμβάλων καὶ φαλτηρίων εἰστήκεισαν κατὰ ἀνατολὰς αἰνοῦντες καὶ ἐξομολογοῦμενοι» ⁽²⁾. Ἐγκαινισμὸν δὲ καὶ ἐπίσημον ἔναρξιν τῆς λειτουργίας τοῦ πνευματικοῦ ναοῦ τοῦ Θεοῦ ἀποτελεῖ καὶ τὸ σφράγισμα τῆς ἀναγεννηθείσης ψυχῆς. Τοῦτο βεβαίως σήμερον δὲν γίνεται. Κ ε ῖ ρ ε ι ὅμως ὁ ἱερεὺς σταυροειδῶς τὰς τρίχας τῆς κεφαλῆς τοῦ βαπτισθέντος, πρῶτον μὲν διότι τοῦντεῦθεν κεφαλὴν θὰ ἔχῃ τὸν Χριστόν, δεύτερον δὲ διότι πᾶσαν περιτεύουσαν ἔννοιαν ὀφείλει νὰ ἀπορρίπτῃ, τρίτον δὲ ἵνα θυσίαν καὶ ἀπαρχὴν τοῦ σώματός του προσφέρῃ εἰς τὸν Θεόν ⁽³⁾ καὶ τέταρτον διὰ νὰ δηλώσῃ τὴν ὑπὸ τὸν Θεὸν δουλείαν του· διότι καὶ τὸ πάλαι οἱ κύριοι ἀγοράζοντες δούλους ἔκειρον τὰς τρίχας τῆς κεφαλῆς των. Τὰς ἀποκοπείσας τρίχας ὁ ἱερεὺς δὲν ρίπτει εἰκῇ καὶ ὡς ἔτυχεν, ἀλλ' εἰς μέρος κατάλληλον. Εἰς τὴν Ῥωσίαν μάλιστα ὁ ἀνάδοχος τὰς κολλᾷ εἰς τεμάχιον κηροῦ διὰ νὰ μὴ σκορπισθοῦν καὶ εἶτα τὰς ρίπτει εἰς τὸ ὕδωρ, ὅπερ θὰ κενωθῇ ἐν τῷ χωνευτηρίῳ ⁽⁴⁾.

Μετὰ δὲ τὴν τριχοκουρίαν *κουκούλιον* ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ νεοφύτου ὁ ἱερεὺς ἐπιθέτει, ὅπερ καὶ *περικεφαλαία* καλεῖται,

⁽¹⁾ Γρηγορ. Ναζιανζ. Λόγ. 40^{ος} εἰς βᾶπτ. § 46. Migne 36, 425.

⁽²⁾ Ἀποστολ. Διαταγ. Ζ', 44. Migne 1, 1045—48.

⁽³⁾ Συμεὼν Θεσσαλ. Migne 155, 232.

⁽⁴⁾ Romanoff, Rites & Customs of the Greco-Russian Church, London 1869, σ. 76.

περιβάλλαι δὲ αὐτὸν καὶ μὲ χιτῶνα λευκόν, τὸν καὶ ἀναβόλιον καὶ ἐμφώτιον ὀνομαζόμενον, ἐκείνον ὃν οἱ παλαιοὶ νεοφώτιστοι ἔφερον καθ' ὅλην τὴν Διακαινήσιμον ἑβδομάδα λευχειμονοῦντες διὰ τὸν ἐνδόμυχον λευκασμόν (19). Ἐγχειρήσας δὲ εἰς τὴν μίαν αὐτοῦ χεῖρα (ἐὰν εἴνε ἐν ἡλικίᾳ) λαμπάδα (20) καὶ ἐκ τῆς ἄλλης χεῖρὸς λαβὼν αὐτὸν ὁ ἱερεὺς, κυκλοῖ τὴν κολυμδήθραν τρεῖς καὶ φάλλων μετὰ τῶν τῆς Ἐκκλησίας μελωδῶν τὸ «Ὅσοι εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθητε», χορὸν οὐράνιον ἰστά, συντερπόμενος μὲν μετὰ τῶν ἐν οὐρανοῖς ἀγγέλων, τῶν χαρᾷ χαιρόντων ἐπὶ τῇ ἐπιστροφῇ τοῦ ἀπολωλότος, συντερπόμενος δὲ καὶ μετὰ τῶν παρестώτων. Τοῦ δὲ ἀποστολικοῦ ἀναγνώσματος ἀναγνωσθέντος ἐκ τῆς πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολῆς τοῦ μακάριου Παύλου, τοῦ πραγματευομένου περὶ τῆς μετὰ τοῦ Χριστοῦ συνταφῆς ἡμῶν καὶ συναναστάσεως ἵνα ἐν καινότητι ζωῆς περιπατήσωμεν, καὶ μετ' αὐτὸ ἀπαγγελθείσης τῆς εὐαγγελικῆς κατὰ Ματθαῖον περικοπῆς, τῆς περιεχούσης τὴν περὶ βαπτίσματος Δεσποτικὴν ἐντολήν, ἡ ἀγία τέλος Μειάληψις κατὰ πρώτην φορὰν εἰς τὸν νεοφώτιστον προσφέρεται, ὡς συνέβαινε παλαιότερον ὅτε, κατὰ ψευδαρεπαγίτην, ὁ ἱεράρχης τῷ θεουργικωτάτῳ μύρῳ τὸν βαπτισθέντα σφραγισάμενος, μέτοχον ἀπέφαινε λοιπὸν τῆς ἱεροτελεστικωτάτης Εὐχαριστίας (21). Διότι «καθὼς ἡ φύσις, εὐθὺς ὅπου γεννηθῇ, το βρέφος σωματικῶς, ἐτοιμάζει τὸ γάλα διὰ τροφήν του σωματικὴν, οὕτω καὶ ἡ Χάρις, εὐθὺς ὅπου γεννηθῇ πνευματικῶς διὰ τοῦ βαπτίσματος, δίδει αὐτῷ τὴν θ.

(19) «Ἐξῆς δὲ φωτισθεὶς ἐβήτας ἐπιβάλλουσι τῷ τελουμένῳ». *Ψευδαρεπαγίτ. Ἐκκλ. Ἱεραρχ. Β' § 8. Migne 3, 401.* Ὁ μοναχὸς Ἰόβιος διδοι καὶ τὴν ἐρσηνείαν: «Τὸ μέντοι λαμπροφορεῖν τοὺς βαπτιζομένους, τῆς τῶν ἀγγέλων ἐστὶ σύμβολον λαμπρότητος, τὸ καθαρόν ἐκείνους τοῦ νοῦ καὶ ἀμύγες τῆς ὕλης καὶ τῶν παθῶν διατυπώσης». Παρὰ Φωτίῳ Μυσιβίβλον σ. 597.

(20) «Ἡ στάσις, ἣν αὐτίκα στήσῃ μετὰ τὸ βάπτισμα, πρὸ τοῦ μεγάλου δῆματος, τῆς ἐκείθεν δόξης ἐστὶ προχάραγμα ἢ φαλμψία, μεθ' ἧς δεχθήσῃ, τῆς ἐκείθεν θμυψίας προσίμιον αἱ λαμπάδες ἃς περ ἀνάψεις, τῆς ἐκείθεν φωταγωγίας μυστήριον». Γρηγ. Ναζιανζ. ἐνθ' ἂν.

(21) *Ψευδαρεπαγίτ. Ἐκκλ. Ἱεραρχ. Β' § 8. Migne 3, 396.* Πρὸλ. αὐτ. Ζ', § 11. καὶ Κριτοπούλου Ὁμολογ. κεφ. θ'.

Κοινωνίαν διὰ τροφήν πνευματικὴν» διελάμβανε Κανονικὴ διά-
ταξις τοῦ Πατριάρχου ΚΠόλεως Καλλινίκου τοῦ ἀπὸ Νικαίας,
τῷ 1803 ἀπολυθεῖσα ⁽²²⁾. Ἀνεφέραμεν ἤδη τὴν μαρτυρίαν
Ἰουστίνου, καθ' ἣν βάπτισμα καὶ λειτουργία ἦσαν ἀλληλέν-
δετα, ἵνα εὐθὺς μετὰ τὸ πρῶτον λειτουργηθῇ ὁ βαπτισθεὶς καὶ
μεταλάβῃ. Προσθέσωμεν ἤδη καὶ τὰ ἀκόλουθα ἀπὸ τοῦ Βοδ-
ληϊανοῦ χειρογράφου Εὐχολογίου, ἵνα δειχθῇ ὅτι ἡ τοιαύτη
τάξις συνεχίζεται καὶ ἐν τοῖς μετὰ τὸν Ἰουστίνον χρόνοις: «Καὶ
οὕτως [δηλ. χρίσας τὸν βαπτισθέντα] εἰσέρχεται ὁ ἱερεὺς μετὰ
τοῦ νεοφωτίστου εἰς τὴν εἴσοδον καὶ τελεῖται ἀκολουθῶς πᾶσα
ἡ θ. λειτουργία· καὶ εἰς τὰ Ἅγια εἰσπορευόμενος, τοῦ Χερου-
βικοῦ ψαλλομένου, ὁψικεύει καὶ αὐτὸς μετὰ λαμπάδων καὶ
κοινωνεῖ» ⁽²³⁾. Οὕτως ἡ Χριστιαν. μύησις λήγει διὰ τῆς ἀγ.
Κοινωνίας. Ἐρεῖς δὲ καὶ συγγενεῖς προπέμπουσιν ἐν χαρμονῇ
τὸ νέον τῆς Ἐκκλησίας μέλος ἀπὸ τοῦ ναοῦ εἰς τὸν οἶκον
του, ὅπου δεξιώσεις ἄλλαι τελοῦνται, ἀναμνησκουσαι τὸ μέλι
καὶ γάλα τῆς Ἀλεξανδρινῆς Ἐκκλησίας, τὸ εἰς τὸν νεοφώτι-
στον τὸ πάλαι προσφερόμενον ⁽²⁴⁾ καὶ τὸ φίλημα τῆς εἰρήνης,
τὸ μετ' αὐτοῦ σεμνῶς ἀνταλλασσόμενον ὑπὸ τῶν ἀδελφῶν, τῶν
«τὸ οἶκεῖον μέλος ἐπιγινωσκόντων καὶ ὥσπερ ἐκ μακρᾶς ἀπο-
δημίας ἀπολαθόντων» ⁽²⁵⁾.

Τοιαῦτα τὰ κατὰ τὴν Χριστιαν. μύησιν, τὴν περιεκτικωτά-
την πασῶν τῶν ἱεροπραξιῶν. Τρία μεγάλα μυστήρια, τὸ βάπτι-
σμα, τὸ χρίσμα καὶ ἡ Εὐχαριστία, συνάπτουν τὰς χεῖρας ἀλλή-
λων παρὰ τὴν μητέρα τῆς θεογενεσίας, ἧς τρισήλιον κέντρον
τυγχάνουσι. Τρεῖς δὲ τελεταὶ δίκην προλόγου προηγούμεναι,
ὁ ραντισμὸς τοῦ οἴκου, ἡ κατασφράγισις τοῦ νεογεννήτου καὶ
ὁ ἐκκλησιασμὸς τῆς μητρὸς, καὶ ἕτεραι δύο τελεταὶ, δίκην
ἐπιλόγου ἀκολουθοῦσαι, ἡ τῆς ἀπολούσεως καὶ ἡ τῆς τριχοκου-

⁽²²⁾ *Μ. Γεδεών*, Καν. Διάταξις τόμ. Β' σ. 90.

⁽²³⁾ *Conybeare*, *Rituale Armenorum* σ. 405 σημ. α'.

⁽²⁴⁾ *Κλήμης Ἀλεξανδρ.* Παιδαγωγός Α' 6, Migne 8, 304.

⁽²⁵⁾ *Χρυσόστομ.* Ὅμιλ. ὅτι χρήσιμος ἡ ἀνάγνωσις τῶν Γραφῶν § 6. Migne 51, 98.

ρίας, περικυκλοῦσιν ὡς κάτοπτρον τὸ κέντρον ἀντανκλῶντα τὴν κεντρικὴν ἔννοιαν. Ὁ ψυχρὸς καὶ ξένος πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς Ἀνατολ. Ἐκκλησίας κριτὴς θὰ εὔρη—καὶ ἴσως οὐχὶ ὅλως ἀδίκως—τὸ σύνολον πολὺπλοκον, τοὺς συμβολισμοὺς εἰς τὰ πλήθη ἀπροσίτους καὶ τὰς μεταξὺ ἐστίας καὶ δορυφόρων σχέσεις οὐχὶ πάντοτε ἀρμονικάς, θὰ κατακρίνῃ δὲ ἡμᾶς ὡς διὰ τῆς ἐπισωρεύσεως τύπων ἐπὶ τύπους τὴν οὐσίαν τῆς μυήσεως σκοτίζοντας⁽¹⁾. Γάληθες ὅμως εἶπεν, οὐδεμία ἄλλη Ἐκκλησία ἠδολαβήθη τὴν ἀρχαίαν τάξιν βαθύτερον, οὐδεμία κατωχύρωσε διὰ τῶν προσευχῶν τῆς τὴν τρυφερὰν ἡλικίαν φιλοστοργότερον καὶ περιπαθέστερον, ὅσον ἡ μήτηρ ἡμῶν Ἐκκλησία. Οὐδ' εἶνε αὕτη πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ παρόντος ἀδιάφορος. Συμφώνως πρὸς τὴν σημερινὴν τάσιν τοῦ ἀπλουστεύειν, ἐπέτρεψεν ὅπως τὸ πολυσύνθετον τοῦτο τῶν ἀκολουθιῶν ὑλικὸν ἀπλοποιηθῇ πως, ὡς δηλοῖ ἡ σημερινὴ πράξις τῆς τοῦ συμπύτυσαι μετὰ τῆς κυρίας τοῦ βαπτίσματος ἀκολουθίας καὶ τὴν προπορευομένην ὀνομαστοθεσίαν καὶ τὰς ἀκολουθοῦσας ἀπόλουσιν καὶ τριχοκουρίαν. Καὶ δὲν ἀμφιβάλλω ὅτι, καὶ ἐάν ποτε ἀποφασίσῃ νὰ ἀναθεωρήσῃ τὸ Εὐχολόγιόν τῆς, καὶ τὰς ἀντιφάσεις θὰ συν-αρμονίσῃ, εἴ που τοιαῦται.

Ὅσον δ' ἀναφορᾷ τὴν ἀναζωπύρῃσιν τῶν τύπων, περὶ τούτων ὀφείλει νὰ φροντίσῃ ἡ Χριστιαν. διδασκαλία, ἡ ἀπὸ τῆς κολουμδήθρας χειραγωγοῦσα τὸ βαπτιζόμενον ἐπὶ τὴν συνειδητὴν Χριστιανικὴν ζωὴν. Διότι εἶνε ἀπαίτησις τοῦ Θεμελιωτοῦ τῆς πίστεώς μας, ὅπως οἱ ἀντιπρόσωποί Του οὐ μόνον τὰ «πρόβατα» ποιμαίνωσιν, ἀλλὰ καὶ τὰ «ἀρνία» βόσκωσι, μαθητεύοντες μὲν πρὸ τοῦ βαπτίσματος τοὺς ἐνήλικας, διδάσκοντες δὲ μετὰ τὸ βάπτισμα τοὺς ἀνηλίκους, μέχρις οὗ εἰς μέτρον ἡλικίας καταντήσωσι καὶ ἀποδώσῃ τοὺς καρποὺς αὐτοῦ εὐχύμους ὁ τῆς θεογενεσίας σπέρρος. Καὶ τοῦτο ἀναγινωρίζεται ἴσως καὶ ὑπὸ τοῦ Εὐχολογίου, ὅπου μεταξὺ τῶν ἄλλων ἀναγινώσκεται ἀκολουθία εἰς παῖδας κακοσκόπους ἔτι δὲ καὶ εὐχὴ εἰς παιδίον, ὅταν ἀπέρ-

⁽¹⁸⁾ *Covel*, Account of the Greek Church. Cambridge 1722, σ. 182—8.

χρηται μανθάνειν τὰ ἱερὰ γράμματα ⁽²⁷⁾. Ἐνταῦθα παρακαλεῖται ὁ Ἰ. Χριστός, ὁ ἐνοικήσας εἰς τὰς καρδίας τῶν δώδεκα Ἀποστόλων, ὅπως ἐμφυτεύσῃ εἰς τὰ ὦτα τῆς καρδίας τοῦ παιδίου τὰ ἱερὰ γράμματα, ἃ ἡ χεὶρ Αὐτοῦ ἢ ἄχραντος ἐν πλαξὶ διεχάραξε τῷ νομοθέτῃ Μωσεῖ, ἀνοίξῃ δὲ τὴν διάνοιαν αὐτοῦ εἰς τὸ συνιέναι καὶ δέξασθαι καὶ ποιεῖν τὸ θ. θέλημα. Καὶ ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα, ὅτι τόσον αἱ ἄγ. Γράφαί ὅσον καὶ τὰ Λειτουργικά μας βιβλία τὴν κατήχησιν τῶν ἀρνίων θεωροῦσιν ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ. Ἔργον ἤδη τῆς ποιμαινούσης Ἐκκλησίας εἶναι τὸ νὰ καθορίσῃ τὴν τοιαύτην κατήχησιν τῶν νεαρῶν μελῶν της οὕτω πανορθόδοξον, ἐπίσημον, ἐπιδλητικὴν καὶ συστηματικὴν, ὥστε νὰ μὴ ὑστερῶσι ταῦτα ἀπέναντι τῶν παιδίων τοῦ Προτεσταντισμοῦ καὶ Λατινισμοῦ, ὧν ἡ ἐν τῇ οἰκείᾳ πίστει συγκρότησις τὰ μάλα ζηλευτὴ ὑπάρχει.

ΚΕΦ ΝΔ'.

Η ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΗΣ ΕΞΟΜΟΛΟΓΗΣΕΩΣ

Ἐὰν τὸ βάπτισμα εἶναι τὸ πλοῖον τῆς σωτηρίας, ὁ ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ἐπιβαίνων κατευθύνεται πρὸς τὸν οὐράνιον λιμένα, ἡ ἐξομολόγησις (ὑπὸ τὴν εὐρυτάτην σημασίαν τῆς λέξεως) εἶναι εἶναι ἡ σωστικὴ σανίς, ἐφ' ἧς κινδυνεύων διασώζεται ὁ τῆς παλιγγενεσίας ναυαγός. Διότι, καίτοι ἡ Χριστιαν. μύησις καὶ καθαίρει τὸν ἄνθρωπον ψυχικῶς διὰ τῆς κολυμβήθρας καὶ θωρακίζει αὐτὸν πνευματικῶς διὰ τοῦ χρίσματος, πλὴν καὶ δὲν ἄλλοι οἱ τὸ περιβάλλον, οὐδὲ μεταβάλλει τοὺς ὅρους τοῦ ταξιδίου· καὶ εἶναι ἄρα πιθανὸν νὰ πέσῃ ἐξ ἰδίου ὀλισθήματος εἰς τὸ πολυτάραχον πέλαγος τῆς ἁμαρτίας ὁ βεβαπτισμένος. Ἐν τοι-

(27) Αἱ ἀκολουθίαι οὗται δὲν ἀναγράφονται εἰς τοὺς ἀρχαιοτέρους κώδικας. *Goar* Εὐχολόγιον σ. 722—3.

αὕτη δὲ περιπτώσει τί ἄλλο πλέον τῷ μένει, ἀφοῦ δὲν ἡμπορεῖ νὰ ἐπαναλάβῃ τὸ βάπτισμα, παρὰ νὰ στραφῇ πρὸς τὸ μυστήριον τῆς ἐξομολογήσεως, διὰ τοῦ ὁποίου ὡς διὰ σωσιβίου θὰ ἐπανεύρῃ ἐν τῷ κλύδωνι τῆς ἀνομίας τὴν κιβωτὸν τοῦ Θεοῦ;

Ἰνα, ὅσον οἶόν τε, σαφεστέραν ἔννοιαν λάβωμεν καὶ τοῦ σπουδαιότητος τοῦτου μυστηρίου, ἀνατρέχουμεν εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν ἡμῶν Φιλολογίαν καί, ἀνευρίσκοντες ἐν αὐτῇ τὴν Ἀκολουθίαν καὶ τάξιν ἐπὶ ἐξομολογουμένων, τὴν συνταγεῖσαν ὑπὸ τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν καὶ οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Ἰωάννου τοῦ Νηστευτοῦ (582—595), καθιστώμεν αὐτὴν ἀντικείμενον τῆς ἡμετέρας μελέτης κατὰ τε τὴν βάσιν καὶ τὰ μέρη. Περὶ τοῦ ἀξιολόγου τοῦτου ἔργου, ὅπερ πρῶτος ὁ Ἰω. Μορίνος ἐξέδωκεν ἐκ παλαιῶν ἐλλήν. χειρογράφων ὡς παράρτημα, μετὰ καὶ ἄλλων σχετικῶν μνημείων, εἰς τὸ περὶ Μετανοίας μέγα ἔργον του (¹), ὑπάρχουν γινώμαι πλείοτεραι τῆς μιᾶς. Διότι ἄλλοι μὲν, ὡς ὁ συντηρητικώτατος Φιλάρετος (²), θεωροῦσι σύνολον τὴν ὕλην ὡς ἀπορρεύσασαν ἀπὸ τοῦ καλάμου τοῦ ἀσκητικοῦ Πατριάρχου· ἄλλοι δέ, ὡς ὁ Benterim, (³), τὴν ἐκλαμβάνουν προῖδον μεταγενεστέρων χρόνων· καὶ ἄλλοι, πολὺ ὀρθῶς, νομίζω, ἀποδέχονται προσαιξήσεις εἰς τὸ ἀρχικὸν κατασκευάσμα (⁴). Ὅπως ποτ' ἂν ᾔῃ, ἡ Ἀκολουθία δι' ἡμᾶς, καὶ μὲ τὰς μεταγενεστέρας τῆς προσθήκας, δὲν χάνει τὴν ἀρχαιολογικὴν σπουδαιότητά της. Τὸ χειρόγραφον, ἐξ οὗ ὑπὸ τοῦ Μορίνου ἀντεγράφη, ἀνῆκεν εἰς τὴν 13ην ἑκατονταετηρίδα ἀναντιρρήτως. Ὁ Ἀρμενόπουλος καὶ ὁ Ματθ. Βλάσταρις παρουσιάζουν σημεῖα κοινῆς ἐπαφῆς πρὸς αὐτήν. Ὁ Νηστευτῆς ἔγραψε κανόνας πασιγνώστου χρήσεως ἐν τῇ Ἀνατολ. Ἐκκλησίᾳ καὶ ἀπὸ τούτων

(¹) *Morinus*, De Disciplinâ in administratione Sacramenti Poenitentiae, Antverpiae 1682 σ. 77—117 Ὅρα καὶ Migne 88, 1889—1932.

(²) Φιλάρετον, Ἱστορικὴ Διδασκαλία, ἐξελληνισθεῖσα ὑπὸ Παγίδα, Ἱεροσόλυμα 1887, τόμ. Γ' σ. 233.

(³) Παρὰ Κρουμβάχερ Ἱστ. Βυζαντ. Λογοτεχνίας, μετάφρ. Γ. Σωαηριάδου, τόμ. Α' σ. 285.

(⁴) *Wasserschleben* Παρὰ Smith & Cheetham Dict. of Christian Antiquities London 1908 τόμ. Β' σ. 1596.

εἰς τὴν σύνταξιν Ἀκολουθίας ἐπὶ ἐξομολογουμένων δὲν παρενετίθετο παρὰ ἓν καὶ μόνον βῆμα. Καὶ τοῦ βου λοιπὸν αἰῶνος ἡ ὑπὸ ἀνάλυσιν Ἀκολουθία ἂν δέν εἶνε ὁλόκληρος, πάλιν ἡ ἀρχαιοπρέπειά της ἀπομένει ἀσάλευτος. Ἀλλ' ὥς θεωρήσωμέν αὐτὴν κατὰ τὰ κυριώτερα.

Λαμβάνει ὁ ἱερεὺς τὸν μέλλοντα νὰ ἐξομολογηθῇ καὶ ἱστᾷ αὐτὸν ἔμπροσθεν τοῦ θυσιαστηρίου. Ψάλλει μετ' αὐτοῦ τὸ τρισάχιον καὶ τοὺς ψαλμοὺς 6ον, 24ον, 50όν, 31ον καὶ 69ον κθῶς καὶ διάφορα ἄλλα κατανυκτικὰ τροπάρια. Μετὰ δὲ ταῦτα ἐπιλέγει τὴν εὐχὴν:

Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ πάντων πατὴρ καὶ δεσπότης, καὶ πάντα ἐπιβλέπων, καὶ τοῖς πρὸς Σὲ διὰ μετανόιας ἐκ τῶν ἰδίων ἁμαρ-ἐπιστρέφουσι τὴν ἄφεσιν φιланθρωπῶς δωρούμενος... ὁ πάντας θέλων σωθῆναι καὶ εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας ἔλθειν, καὶ χαίρων ἐπὶ ἁμαρτωλῷ μετανοοῦντι, καὶ μὴ βουλόμενος τὸν θάνατον τοῦ ἁμαρτωλοῦ ὡς τὸ ἐπιστρέψαι καὶ ζῆν αὐτόν· αὐτός, Ὑπεράγαθε Σῶτερ, καὶ τῆς ἐμῆς ἐπάκουσον δεήσεως τοῦ ἀναξίου καὶ ἀχρείου δούλου Σου, ὅς οὐκ εἰμι ἱκανὸς τὸ Σὸν ἐπικαλεῖσθαι πανάχιον ὄνομα διὰ τὸ πλῆθος τῶν ἐμῶν ἀνομιῶν· ἀλλὰ τὸ τῆς ἱερωσύνης περικείμενος ὀξίωμα καὶ κατὰ τὴν Σὴν φιάνθρωπον ἐντολὴν τοὺς ἐξομολογουμένους Σοὶ τὰ οἰκεία πλημμελήματα προσδεχόμενος, μετὰ φόβου καὶ τρόμου καθικετεύω Σε· Ἐπάκουσον οὖν ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ κατὰ τὸ πλῆθος τοῦ ἐλέους Σου καὶ πρόσδεξαι τὸν δοῦλον Σου τὸν δεῖνα ἐξομολογούμενον· καὶ εἴ τι πεπλημμέληται αὐτῷ ἐκούσιον ἢ ἀκούσιον ἁμάρτημα ἐν λόγῳ ἢ ἔργῳ ἢ κατὰ διάνοιαν, ὡς ἀγαθὸς πάριδε. Σὺ γὰρ μόνος ἔχεις ἐξουσίαν ἁμαρτίας ἀφιέναι καὶ Σοὶ προσπίπτομεν καὶ Σὲ παρακαλοῦμεν καὶ ἀνυμνοῦμεν, δοξάζοντες οὖν Πατρὶ καὶ ἁγ. Πνεύματι.

Μετὰ ταῦτα τὸν παρουσιάζει ἵνα ὁσπεπὴς τρεῖς γυνυκλισίας ποιήσῃ, ποιῶν καὶ αὐτὸς ὡσαύτως· εἶτα δὲ ἀναστάντα κατηχεῖ ὡς ἀκολούθως:

Οὐκ ἐγὼ σου, τέκνον πνευματικόν, τὴν ἐξομολόγησιν προηγούμενως δέχομαι καὶ τὴν συγχώρησίν σοι παρέχομαι, δι' ἐμοῦ δὲ ὁ Θεός· ἐκεῖνου γὰρ τὸ τοιοῦτον ἔργον, ὅς σου τῶν ἁμαρτημάτων ἐξομολόγησιν προσδεξάμενος, καὶ τὴν τούτων ἄφεσιν ἐπιδραβεύσει διὰ τῆς ἡμετέρας φωνῆς, ὡς δι' οἰκείας φωνῆς Αὐτοῦς ἀπε-

φήνατο, ὅσα ἂν δήσητε ἢ λύσητε ἐπὶ τῆς γῆς, ἔσται καὶ ἐν οὐρανοῖς τὰ μὲν δεδεμένα, τὰ δὲ λελυμένα. Ὡς οὖν Αὐτῷ τὰ κρυπτὰ τῶν καρδιῶν εἰδότε, τὰ κρυφῇ σοι πεπραγμένα διεξαγγέλλων ἐνώπιον τῶν ἁγίων ἀγγέλων μηδὲν ἀποκρύπτεις ἀπ' ἐμοῦ. Καὶ αὐτός, ὁ τῶν κρυπτῶν γνώστης ἀφανίσει πάντα τὰ ὑπὸ σοῦ φανερούμενα, οὐ μόνον τὰ προγεγενηκότα καὶ τὰ νῦν ἐνεργηθέντα, ἀλλὰ καὶ τὰ ἐπιγενησόμενα· καὶ φωτίσει τὴν διάνοιάν σου διὰ τοῦ παναγίου Πνεύματος καὶ διδάξει σε μεριμνᾶν πάντοτε καὶ λαλεῖν τὰ Αὐτῷ εὐάρεστα. Καὶ δόξη σοι ταπεινῶσιν ἁληθῇ, ἀγάπην ἀνυποκριτον, μακροθυμίαν ἀνεξίκακον, ὑπομονὴν καὶ πραότητα, φόβον ἀγνότατον ἐμβαλεῖ τῇ καρδίᾳ σου καί, ἀπαξαπλῶς εἰπεῖν, ἐν πάσαις ταῖς τῶν ἀγαθῶν ἐργασίαις ρυθμίσει σε. Κλῖνον, τοῖνον, ὦ τέκνον, τὸ οὖς σου καὶ ἡδέως ἀκουσον Θεοῦ παραγγελμάτων.... Πρόσχεες μήπως μετὰ τὴν ἀθέτησιν τῶν ἀθέσμων ἔργων εἰς τὰ αὐτὰ πάλιν ἐπιστρέψῃς καὶ ὁμοιωθήσῃ κυνὶ πρὸς τὸν ἴδιον ἔμετον στρεφόμενῳ καὶ ὅτ' λουομένη εἰς κύλισμα βορβόρου. Ἰδοὺ, τέκνον, χάριτι Χριστοῦ τὰ συμφέροντα ὑπεθέμην σοι καὶ οὐδὲν ἐνέλιπον τῶν εἰς ὠφέλειαν καὶ σωτηρίαν σου συντεινόντων. Λοιπὸν μὴ ἀναβαλλόμενος ἢ αἰσχυνόμενος, ἐνώπιον Θεοῦ καὶ τῶν ἁγίων ἀγγέλων ἐξαγγείλον. Εἰ γὰρ καὶ αἰσχύνῃ σοι δοκεῖ τὸ τὰ τῆς αἰσχύνῃς ἀνακαλύπτειν ἔργα πλὴν ἀκριβῶς πέπεισο ὥς διὰ τῆς παρούσης αἰσχύνῃς ἀπαλλάττῃ τῆς μελλούσης· καὶ διὰ τῆς τῶν ἐντολῶν ἐργασίας, οὐ συγχωρήσεως μόνον, ἀλλὰ καὶ στεφάνων καταξιστὴν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν».

Ὁ ἐξομολογούμενος ἤδη ἀποσκεπάζεται καὶ ἀπογυμνοῖ ταπεινοφρόνως τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ, ἀκόμη καὶ ἂν ἔτυχε νὰ εἶνε ὁ τὸ διάδημα φορῶν· (ἐκτὸς βέβαια ἂν εἶνε γυνή, ὅποτε ὀφείλει νὰ μένῃ κεκαλυμμένη). καὶ πεσὼν ἔμπροσθεν τοῦ θυσιαστηρίου λέγει:

«Ἐξομολογοῦμαι Σοι, Πάτερ. οὕτω, Κύριε ποιητὰ οὐρανοῦ καὶ γῆς, πάντα τὰ κρύφια τῆς καρδίας μου»

Καὶ ἀφ' οὗ εἴπη ὁ ἐξομολογούμενος τοῦτο, ὁ ἱερεὺς ἀνεγείρει αὐτὸν καὶ ἱστᾷ ἐν τῷ ἐνὶ μέρει τῆς εἰσόδου τοῦ θυσιαστηρίου, ἐνῶ ὁ ἴδιος ἵσταται εἰς τὸ ἕτερον. Καὶ ἐπερωτᾷ αὐτὸν περὶ μιᾶς ἐκάστης ἁμαρτίας κατὰ τὸν κατάλογον, ὃν περαιτέρω θὰ σημειώσωμεν. Τὸν ἐπερωτᾷ δὲ μετὰ πάσης προση-

νείας καὶ ἰλάρότητος. Εἰ δυνατόν μάλιστα, καὶ καταφιλεῖ αὐτόν καὶ τὰς χεῖρας τοῦ ἐξομολογούμενου ἐπάνω εἰς τὸν ἰδικόν του, αὐχένα ἐπιθέτει, καὶ πρὸ πάντων ἐὰν τὸν βλέπῃ καταπονούμενον καὶ κατακυριευόμενον ὑπὸ τῆς ἀφορήτου λύπης καὶ αἰσχύνης· καὶ προβάλλων πρὸ αὐτοῦ τὰ διάφορα εἶδη τῶν ἁμαρτημάτων, μεταχειρίζεται πράξιαν καὶ γαληνοτάτην φωνήν· καὶ ὀνομάζει τὸν ἐξομολογούμενον «κύριον ἀδελφόν» καὶ «ἀδελφήν».

Καὶ ἤδη ἡ ἐξαγόρευσις τῶν πεπλημμελημένων λεπτομερῶς συνετελέσθη. Ὁ πνευματικὸς ποιμὴν ἐδέχθη αὐτὴν καὶ ἐπήγαγεν ἐπὶ τὸν ἐξαγορευθέντα, κάτω κείμενον, τὴν ἐξῆς βραχεῖαν προεισαγωγικὴν λύσιν:

«Ὁ δεσπότης καὶ Κύριος ἡμῶν Ἰ. Χριστὸς ὁ Θεὸς συγχωρήσαι σοι πάντα ὅσα κατενώπιον Αὐτοῦ τῇ εὐθενότητί μου ἐξήγγειλας».

Μεθ' ἣν ἀκολουθοῦσιν ἕτεραι λυτήρια εὐχαὶ μακρότεραι καὶ ἐπὶ τὸν ἀριθμόν, πᾶσαι ἔχουσαι οὐχὶ προστακτικτικὴν καὶ αὐθεντικὴν, ἀλλ' ἰκετευτικὴν τὴν φράσιν καὶ ἀπευθυνόμεναι αἱ μὲν δύο πρῶται πρὸς τὸν ἁμαρτωλὸν αὐτόν, αἱ δ' ἕτεραι πέντε πρὸς τὸν Θεόν, οὗτινος ἐπιζητεῖται ἡ συγχώρησις.

«Ὁ Θεὸς (λέγεται ἐν τῇ πρώτῃ) ὁ συγχωρήσας διὰ Νάθαν τῷ Δαβὶδ τὰ ἴδια ὁμολογήσαντι κακά, καὶ Πέτρῳ...καὶ Πόρνῃ...καὶ τελώνῃ καὶ ἀσώτῳ· ὁ εἰπών, ἐξομολογεῖσθε ἀλλήλοις τὰ παραπτώματα· αὐτὸς συγχωρήσαι σοι πάντα, ὅσα ἐνώπιον Αὐτοῦ τῇ ἐμῇ ἐξήγγειλας ἐλαχιστότητι, ἐν τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι· καὶ ἀκατακρίτως σε ἔμπροσθεν τοῦ βήματος Αὐτοῦ παρασταθῆναι καταξιώσει, ὁ ὢν εὐλογητὸς εἰς τοὺς αἰῶνας».

«Ὁ Θεὸς (ἐπαναλαμβάνεται καὶ ἐν τῇ δευτέρᾳ) ὁ δι' ἡμᾶς ἐνανθρωπήσας καὶ πάσας τοῦ κόσμου τὰς ἁμαρτίας βαστάζων, Αὐτὸς τῇ Αὐτοῦ παναγάθῳ χρηστότητι καὶ ταῦτα πάντα, ἀδελφέ, ἀναδέχεται, ὅσα νῦν ἐνώπιον Αὐτοῦ τῇ ἐμῇ ἐξεῖπες ἀναξιότητι, συγχωρῶν σοι πάντα καὶ ἐν τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι, ὁ θέλων καὶ μένων καὶ νέμων ἀπάντων τὴν σωτηρίαν, ὁ ὢν εὐλογητὸς εἰς τοὺς αἰῶνας».

Διαναστῆσας δέ, μετὰ τὴν ἀπαγγελίαν τῶν ἐπὶ λυτη-

ρίων εὐχῶν, ἀπὸ τοῦ ἐδάφους τὸν ἐξομολογηθέντα, ἀσπάζεται αὐτὸν καὶ ἐνθαρρύνει καὶ προτρέπει νὰ εὐθυμῇ.

«Ἰδοὺ — τῷ λέγει — θελήματι τοῦ φιλανθρώπου Θεοῦ, τοῦ θέλοντος πάντων τὴν σωτηρίαν, προσδραμὼν τῇ μετανοίᾳ καὶ ἐξομολογησάμενος, πάντων σου προτέρων πονηρῶν ἔργων ἀπηλλάγης. Μὴ τοίνυν, δι' ἀμελείας τῶν θείων ἐντολῶν, δευτέροις κακοῖς σεαυτὸν ὑποβάλλης καὶ ἔσονται σοι κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον τὰ ἔσχατα χεῖρονα τῶν πρώτων, ὧν διὰ φιланθρωπίαν Θεοῦ λελύτρωσαι, ἀλλὰ σπουδάσον κατὰ δύναμιν τὰς δεσποτικὰς ἐντολὰς φυλάξαι καὶ ἀκολούθως τῆς σωτηρίας τυχεῖν».

Ἔπεται ἀνάγνωσις ἐκ τῶν προφητειῶν Ἰεζεκιήλ (ιη', 21—28) περὶ τοῦ ἀνόμου τοῦ ἐπιστρέφοντος ἐκ πασῶν τῶν ἀνομιῶν αὐτοῦ, καὶ Εὐαγγέλιον ἐκ τοῦ κατὰ Λουκᾶν (ιε', 1—10) περὶ τῆς χαρᾶς, ἣτις γίνεται ἐν οὐρανοῖς ἐπὶ ἐνὶ ἁμαρτωλῷ μετανοοῦντι· εἶτα δὲ τρισάγιον, κατανυκτικὰ καὶ πάλιν τ.ο.πάρια, τὸ «Κύριε ἰλάσθητι» τὸ «Κύριε συγχώρησον», τὸ «Κύριε συγχώρησον», τὸ «Κύριε ἐλέησον» καὶ 40 μετάνοιαι, τὰς ὁποίας συναμφοτέροι ποιοῦσιν. Οὕτως ἡ Ἀκολουθία, μακροτάτῃ αὐτῇ καθ' ἑαυτήν, λήγει, διὰ νὰ τὴν ἀκολουθήσῃ ἀμέσως ἡ περὶ τῶν ἁρμοζόντων ἐπιτιμιῶν σύσκεψις, ἣν τώρα πλέον πνευματικὸς πατήρ καὶ πνευματικὸν τέκνον θὰ κάμουν συγκαθήμενοι. Τὴν παθολογίαν, οὕτως εἰπεῖν, διαδέχεται ἡ φαρμακολογία καὶ διαιτητική.

— «Τί, τέκνον, ἰσχύεις φυλάξαι;» ἐρωτᾷ τὸν ἐξαγορευθέντα ὁ ἐξαγορεύσας, κἄντε ὀλίγα ἡμαρτε, κἄντε πολλά. Διότι κατὰ τὸν Νηστευτὴν, τοὺς πάντας ὠφελοῦσι τὰ ἐπιτίμια «παρεχόμενα κατ' ἰσχὺν καὶ προαίρεσιν τοῦ δεχομένου καὶ οὐ κατ' ἀναλογίαν τῶν ἡμαρτημένων αὐτῷ. Ἐνδέχεται γὰρ τὸν μὲν ὀλίγα ἁμαρτάνοντα, πρόθυμον ὄντα μέγα λαβεῖν ἐπιτίμιον, ἵνα μὴ μόνον ἄφεισιν ἁμαρτιῶν, ἀλλὰ καὶ στέφανον κομίσῃται· τὸν δὲ πολλὰ πταίσαντα, ράθυμον ὄντα, μικρὰν ἔχειν ἐπιτίμῃσιν, ὥς ἂν μὴ καταποθῇ τῷ βάρει καὶ ραθυμῆσας ἀφέσῃ πάντα». Ὅποθεν δεικνύεται ἡ ὅλως βοηθητικὴ καὶ θεραπευτικὴ ιδιότης τῶν ἐπιτιμιῶν, ἧτοι προσευχῶν, νηστειῶν καὶ λοιπῶν, ἀφοῦ ἡ χρεῖ-

νισμού, ὅπερ ἀτάσθαλος κληρικοκρατία, κατὰ τινας, ἐπέβαλεν ἐπὶ τῶν λαϊκῶν συνειδήσεων ⁽¹⁾, παραμορφώσασα τοὺς ἀρχαῖκωτέ-
ρους τρόπους τῆς Ἑκκλησιαστ. πειθαρχίας.

Ὁμολογουμένως ἡ λέξις ἐξομολόγησις ἔχει πλειοτέρα
τῆς μιᾶς ἐννοίας ἐν τῇ παλαιᾷ Ἑκκλησιαστ. Φιλολογίᾳ καὶ δὲν
περιορίζεται εἰς ἀποκλειστικὴν ἔκφρασιν τῆς κατ' ἰδίαν καὶ
παρὰ τῷ πνευματικῷ στοματικῇς ἐξαγορεύσεως ⁽²⁾. Ὅταν λ.χ.
Κλήμης ὁ Πρῶτος γράφῃ: «Καλὸν ἀνθρώπῳ ἐξομολογεῖσθαι
περὶ τῶν παραπτωμάτων... θυσία γὰρ τῷ Θεῷ πνεῦμα συν-
τετριμμένον» ⁽³⁾, ὅταν ὁ Μ. Βασίλειος σημειόνῃ: «Οὐ γάρ, ἵνα
τοῖς πολλοῖς φανερὸς γένωμαι, τοῖς χεῖλεσιν ἐξομολογοῦμαι,
ἐν δὲ ἐν αὐτῇ τῇ καρδίᾳ τὸ ὄμμα μύων, Σοὶ μόνῳ τῷ
βλέποντι τὰ ἐν κρυπτῷ τοὺς ἐν ἑμαυτῷ στεναγμοὺς ἐπιδεικνύω,
ἐν ἑμαυτῷ ὠρυόμενος» ⁽⁴⁾, ὅταν ὁ Χρυσόστομος πλέον ἢ ἅπαξ
συνιστᾷ: «Παρακαλῶ καὶ δέομαι καὶ ἀντιβῶ ἐξομολογεῖσθαι
τῷ Θεῷ συνεχῶς· οὐδὲ γὰρ εἰς θεάτρον σε ἄγω τῶν συνδούλων
τῶν σῶν, οὐδὲ ἐκκαλύψαι τοῖς ἀνθρώποις ἀναγκάζω τὰ ἁμαρ-
τήματα· τὸ συνειδὸς ἀνάπτυξον ἔμπροσθεν τοῦ Θεοῦ» ⁽⁵⁾.
ὅταν, λέγω, οἱ ἅγιοι οὗτοι πατέρες εἰς τὰ ἄνωθι ἢ εἰς ὅμοια
μὲ τὰ ἄνωθι χωρία λέγουσιν «ἐξομολόγησιν», ἐκλαμβάνουσιν τὴν
λέξιν ὡς ταυτόσημον πρὸς τὸν αὐτοκατοπτρισμόν, πρὸς τὴν
τῆς συνειδήσεως ἔρευναν, πρὸς τὴν ἐπὶ τοῖς πεπλημμελημένοις
ἐνδόμυχον συντριβὴν, πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν μετάνοιαν, ἀνευ τῆς

(1) *Lecky History of European Morals*, London 1913 τόμ. Β' σελ. 7—8.

(2) Ἡ λέξις «ἐξομολόγησις» καὶ τὸ ἐξ οὗ παράγεται ῥῆμα «ἐξομολογοῦμαι»
λαμβάνονται πολλάκις καὶ εἰς δήλωσιν τοῦ αἰνεῖν καὶ εὐχαριστεῖν, οἷον ὅταν ὁ
μὲν φαλμψδὸς λέγῃ «Ἐξομολογεῖσθε τῷ Κυρίῳ ὅτι ἀγαθός», ὁ δὲ Σωτήρ «Ἐξο-
μολογοῦμαί σοι, Πάτερ, Κύριε τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς». Περὶ τῆς ἐννοίας ταύ-
της δὲν πρόκειται εἰς τὸ παρὸν μελέτημα.

(3) *Κλήμ. Ρ. Α'* Κορινθ. νά—νδ' ἐκδ. Βρυεννίου σελ. 93—95.

(4) *Βασιλ. ἐρμην.* εἰς λζ' φαλμ. Migne 30, 96.

(5) *Χρυσόστομ.* ὁμιλ. ε' περὶ ἀκαταλήπτου § 7. Migne 48, 746. Ὅρα καὶ
ὁμιλ. λα' εἰς Ἑθρ.—ὁμιλ. ζ' περὶ μετανοίας.—ὁμιλ. θ' εἰς Λάζαρον κλπ. Κατὰ
τὸν Προτεστάντην *Daillé*, τὸν γράψαντα τὸ De Confessione Auricularia βέβλιν
ἐν ἔτει 1661, ὁ Χρυσόστομος ὑπὸ τὴν ἄνωθι ἐννοίαν μεταχειρίζεται τὴν λέξιν
20άκις.

προϋπάρξεως τῆς ὁποίας ἡ ἐξωτερικὴ ἀποβαίνει πρόσχημα καὶ τύπος.

Καὶ ὅταν πάλιν ὁ Τερτυλλιανὸς μᾶς παρέχῃ τὸν ἰδιόρρυθμον ἐκείνον ὀρισμὸν, καθ' ὃν ἐξομολόγησις (exomologesis, ὡς τὴν ὀνομάζει μὲ τὴν ἑλλην. ὀνομασίαν της) εἶνε ἡ πειθαρχικὴ ἐκείνη πράξις, ἣτις «μεταβάλλουσα τὰς προηγούμενας συνηθείας τοῦ βίου, περιβάλλει διὰ σάκκου τὸν ἄνθρωπον, ἐπιχύνει σποδὸν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ, ἀτιμάζει ἀκαλλώπιστον τὸ σῶμα, θλίβει δ' ὀδύνῃς τὴν ψυχὴν, μεταμορφοῖ ὁλόκληρον τὴν παρελθοῦσαν διαγωγὴν διὰ διαγωγῆς ἀντιθέτου, ποιεῖται χρῆσιν βρωμάτων καὶ πομάτων οὐχὶ ἐπὶ σκοπῷ σαρκικῆς εὐαρεστίσεως, ἀλλὰ πρὸς τὴν τῆς ζωῆς διατήρησιν, ζωογονεῖ διὰ πυκνῶν νηστειῶν τὴν προσευχὴν καὶ λατρείαν, οἰμώζει καὶ θρηνεῖ πρὸς Κύριον τὸν Θεὸν νυκτὸς καὶ ἡμέρας, ρίπτει πρηνῆ τὸν ἁμαρτωλὸν πρὸ τῶν πρεσβυτέρων τῆς Ἰκκλησίας καὶ τῶν φίλων τοῦ Θεοῦ, ἐξαιτεῖται τὰς παρὰ τῶν ἀδελφῶν μεσιτείας ὑπὲρ ἀφέσεως» ⁽⁶⁾, ἡ ἐξομολόγησις ἐνταῦθα προσλαμβάνει ὅψιν πρὸς τὴν προηγούμενην ἀντίθετον διότι δηλοῖ ὅχι τὴν ἐσωτερικὴν αὐτέρευναν καὶ τὰς παρομαρτούσας αὐτῇ μεταμελείας καὶ ὀδύνas, — καίτοι τὰς προϋποθέτει βεβαίως, — ἀλλὰ τὸ σύνολον τῶν πολλαπλῶν ἐκείνων ἐκδηλώσεων, κατηφείας, δακρύων, πένθους, διαίτης, προσευχῶν, ἱεσιῶν, βιωτικῆς ἀνακαινίσεως, τῶν συναπαρτιζουσῶν πλήρη τὴν ἐξωτερικὴν μετάνοιαν, ἥς μέρος μόνον τυγχάνει ἡ παρὰ τοῖς πρεσβυτέροις ἐξαγόρευσις τῶν διαπραχθεισῶν ἁμαρτιῶν.

Καὶ ὅταν πάλιν ἡ Διδαχὴ τῶν δώδεκα Ἀποστόλων, ἡ κατὰ τὸ ἡμῖς τοῦ β' αἰῶνος γραφεῖσα, συμβουλευῇ: «Ἐν ἐκκλησίᾳ ἐξομολογήσῃ τὰ παραπτώματά σου..... Κατὰ Κυριακὴν συναχθέντες κλάσατε ἄρτον καὶ εὐχαριστήσατε, προσεξομολογησάμενοι τὰ παραπτώματα ὑμῶν, ὅπως καθαρὰ ἡ θυσία ὑμῶν ᾗ» ⁽⁷⁾. ὅταν ὁ Εἰρηναῖος διηγῇται ὅτι γυναῖκες,

⁽⁶⁾ *Tertullian. De Poenitentia* κεφ. IX, Migne P. L. 1, 1354.

⁽⁷⁾ Διδαχὴ, ἐκδ. Βρυενίου, ΚΠολις 1883, σελ. 22—3 καὶ 48—50.

ἐνυθρισθεῖσαι ὑπὸ τοῦ αἵρετικοῦ Μάρκου τοῦ μάγου, «εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ ἐξωμολογήσαντο», ἄλλαι δέ τινες, ὑπὸ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ ἐξαπατηθεῖσαι, «εἰς τὸ φανερὸν ἐξωμολογοῦντο»⁽⁸⁾. ὅταν ὁ Εὐσέβιος ἱστορῇ ὅτι Μάξιμος ὁ πρεσβύτερος καὶ Οὐρβανὸς ὁ ὁμολογητὴς καὶ Σιδόνιος καὶ Κελερίνος, πρὸς καιρὸν ὑπὸ τοῦ αἵρετικοῦ Νοουάτου παρασυρθέντες, ἐπανήλθον εἰς τὴν ἀγ. Ἐκκλησίαν, εὐθὺς ὡς τὴν πανουργίαν, παλιμβολίαν, ψευδολογίαν καὶ λυκοφιλίαν αὐτοῦ κατενόησαν, «καὶ ἅπαντα αὐτοῦ τὰ τεχνάσματα καὶ πονηρεύματα ἃ ἐκ πολλοῦ ἔχων ἐν ἑαυτῷ ὑπεστέλλετο, παρόντων ἱκανῶν, τοῦτο μὲν ἐπισκόπων, τοῦτο δὲ πρεσβυτέρων καὶ λαϊκῶν ἀνδρῶν παμπόλλων, ἐξήγγειλαν ἀποδυρόμενοι καὶ μεταγινώσκοντες»⁽⁹⁾. ἐνταῦθα πάλιν οὔτε ἀπλῶς τὴν ἐσωτερικὴν ἔρευναν καὶ συντριβὴν ἔχομεν ὡς παρὰ Κλήμεντι, Βασιλείῳ καὶ Χρυσοστόμῳ, οὔτε ἀπλῶς τὸ σύνολον τῶν ἐξωτερικῶν τῆς μετανοίας ἐκδηλώσεων ὡς παρὰ Τερτυλλιανῷ, ἀλλὰ τὴν δημοσίαν ἐξομολόγησιν, ἣν πρὸ τῆς πληθοῦσης συνάξεως τῶν πιστῶν ἐποιοῦν οἱ τῆς νεοπαγοῦς Ἐκκλησίας ἁμαρτωλοί, καὶ δὴ οἱ βαθύτερον πεσόντες καὶ πλαιότερον σκανδαλίσαντες. Διότι, κατὰ τοὺς τρεῖς ἰδίως πρώτους αἰῶνας, κοχλάζων ἦτο ὁ ἕληλος· ἐξέχουσα ἡ ἀντίθεσις Ἐκκλησίας καὶ κόσμου· εἰς ἄκρον εὐαίσθητος ἡ ἠθικὴ. Καὶ δὲν ἦτο ἀσύνηθες μεγάλοι τῆς πίστεως καὶ τῶν θεσμῶν παραβάται νὰ ἐξαγγέλλουν ἐν μέσῃ λατρείᾳ τὸ τὴν ἐκκλησιαστ. συνείδησιν συνταράξαν παράπτωμα, ἵνα ἀφ' ἐνδὸς μὲν δημοσίᾳ ἀποκηρύξουν τὴν τὸ δημόσιον προσβαλοῦσαν πράξιν, ἀφ' ἐτέρου δὲ τὰς συμπροσευχὰς τῶν ἀδελφῶν ἐκλιπαρήσουν πρὸς παλινόρθωσιν καὶ ἐπιστροφὴν. Οἱ Προτεστάνται οὐδαμῶς ἀρνοῦνται τὴν ἀρχαϊκότητα τοῦ εἶδους τούτου τῆς ἐξομολογήσεως. Ἄλλ' ἔχουν τὴν δύναμιν καὶ νὰ τὸ ἐφαρμόσουν; Προφανῶς ὄχι. Διότι ἐὰν αἰσχύνονται νὰ ἐκμυστηρευθοῦν τὰ ἁμαρτήματά των μυστικῶς εἰς ἓνα καὶ μόνον ἄνθρωπον, πῶς θὰ τολμήσουν νὰ τ' ἀποκαλύψουν μεγαλοφώνως ἐν πληθοῦσι συνάξει;

(8) *Εἰρην.* Κατὰ αἱρέσεων βιβλ. Α' κεφ. X § 5—7. Migne 7, 588—592.

(9) *Εὐσεβ.* *Εκκλ.* Ἰστ. βιβλ. 5', μγ'.

Ἐν τῇ ἀρχαίᾳ λοιπὸν Χριστ. Φιλολογίᾳ ἡ ἐξομολόγησις εἶχε ποικίλας ἐννοίας καὶ μορφάς. Ἄλλ' ὅτι συγχρόνως καὶ παραλλήλως πρὸς ταύτας ὑφίστατο ἀνέκαθεν καὶ ἡ, ὑφ' ἣν ἐννοίαν ἡμεῖς σήμερον ἐννοοῦμεν, ἐξομολόγησις—ἡ κατ' ἰδίαν δηλ. ἐξαγόρευσις παρὰ τῷ πνευματικῷ—εἰς τὴν Π. Διαθήκην βυθίζουσα τὰς ἀρχικὰς ρίζας ⁽¹⁰⁾, ὑπὸ τοῦ Κυρίου εἰς ἐπίσημον μυστήριον ἀνυψωθείσα ⁽¹¹⁾ καὶ ἀπὸ τῶν χρόνων ἰδίᾳ τῶν ἐπὶ Δεκίου διωγμῶν ἐξόχως συστηματοποιηθεῖσα ⁽¹²⁾, ἵνα συμπληροῖ τε καὶ ρυθμίζῃ τὴν δημοσίαν ἐξομολόγησιν, πολλῆς προσοχῆς χρήζουσαν, περὶ τούτου ἅς μαρτυρήσουν αἱ ἀκόλουθοι πηγαί.

Ὁ Τερτυλλιανὸς ἐν οὐσιῶδες τῆς καθόλου ἐξωτερικῆς μετανόιας μέρος θεωρεῖ, ὡς προσημειώσαμεν, τὸ «νὰ πίπτῃ ὁ ἁμαρτωλὸς πρηνὴς ἐνώπιον τῶν πρεσβυτέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ γονυπετῇ πρὸ τῶν φίλων τοῦ Θεοῦ: *presbyteris advolvi et caris Dei adgeniculari*». Καὶ ὑποδηλοῖ προφανῶς τὴν παρὰ τοῖς πνευματικοῖς ἐξομολόγησιν καὶ αἵτησιν συγχωρήσεως.

Ὁ Ὠριγένης, παραβάλλων τὴν ἁμαρτίαν πρὸς φλέγματα καὶ ὑγρὰ βρωμερὰ, τὴν δ' ἐξομολόγησιν πρὸς ἐμετὸν ἀνακουφιστικόν, ὃν προκαλεῖ ἐπιστήμων ἱατρός, προσθέτει καὶ τὴν ἐξῆς σύστασιν, δι' ἣς ἀφ' ἑνὸς μὲν διαγράφει τὸ ποιδὼν τοῦ πνευματικοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ διακρίνει τὴν κατ' ἰδίαν ἀπὸ τὴν δημοσίαν ἐξομολόγησιν: «Ἔσο ὅμως προσεκτικὸς ἐν τῇ ἐκλογῇ ἐκεῖνου, εἰς ὃν πρεπόντως θὰ ἐξαγορευθῇς τὸ ἁμάρτημά σου. Δοκίμασον ἐν πρώτοις τὸν ἱατρὸν, εἰς τὸν ὁποῖον θ' ἀποκαλύψῃς τὴν αἰτίαν τῆς στενοχωρίας σου. Φρόντισον νὰ εἶνε τοιοῦτος, ὥστε νὰ γινώσκῃ πῶς ν' ἀσθενῇ μετὰ τῶν ἀσθενῶν, πῶς νὰ κλαίῃ μετὰ τῶν κλαιόντων, πῶς βαθεῖαν νὰ ἔχῃ πείραν εἰς τὸ συμπάσχειν καὶ συμπονεῖν· τοιοῦτος τέλος νὰ εἶνε, ὥστε, ἐάν σοι εἰπέ τι, δι' οὗ ἀπέδειξεν ἑαυτὸν ἱατρὸν ὄντως ἱκανὸν

⁽¹⁰⁾ Δευτ. ε', 5—6. Ἀριθ. ε', 5—7. Β' Βασιλ. ιδ', 13. πρβλ. καὶ Ματθ. γ', 5—6. Πράξ. ιθ', 18.

⁽¹¹⁾ Ἰω. κ', 22—23. πρβλ. καὶ Ματθ. ιη', 13.

⁽¹²⁾ Σωκράτ. Ἐκκλ. Ἰστ. βελ. Ε', ιθ'. Migne 67, 616.

καὶ φιλόανθρωπον, οὐ νὰ δύνασαι νὰ θέσῃς εἰς πρᾶξιν τὴν συμβουλὴν του. Ὁ τοιοῦτος ἐπίσης νουνεχῆς ἱατρὸς θὰ σε συμβουλεύσῃ, μετὰ προηγουμένην διάγνωσιν, εἰάν ἡ ψυχικὴ ἀδυναθεσία σου εἶνε ἀνάγκη νὰ ἐξαγγελθῇ ἐν πλήρει συναθροίσει τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως καὶ οὐ ἰαθῇς καὶ ἄλλοι οἰκοδομηθῶσι»⁽¹³⁾.

Ὁ Κυπριανός, ποιούμενος λόγον περὶ τινων μὴ θυσάντων μὲν ἐμπράκτως εἰς τὰ εἶδωλα ἢ λιθέλλους ἐπιδωσάντων, διανοηθέντων ὅμως τοιοῦτόν τι κατὰ νοῦν, προσθέτει καὶ τὸ σημαντικὸν τοῦτο: ὅτι τὴν τοιαύτην ἁμαρτωλὴν των σκέψιν «πρὸς τοὺς ἱερεῖς τοῦ Θεοῦ μεταβάντες ἐν θλίψει καὶ ἀπλότῃτι ὁμολόγησαν, ἐξομολόγησιν ποιησάμενοι τῶν ἐν τῇ συνειδήσει λαβόντων χώραν: apud sacerdotes Dei dolenter et simpliciter confitentes, exomologesim conscientiae faciunt»⁽¹⁴⁾.

Εἰς τὰς Ἀποστολικὰς Διαταγὰς ὑπάρχει εὐχὴ ἢ ἐπίκλησις ἐπὶ χειροτονίᾳ ἐπισκόπου, ὅπου ἀναγινώσκονται καὶ τάδε: «Δὸς αὐτῷ, Δέσποτα Παντοκράτορ, διὰ τοῦ Χριστοῦ Σου τὴν μετουσίαν τοῦ ἁγ. Πνεύματος, ὥστε, ἔχειν ἐξουσίαν ἀφιέναι ἁμαρτίας κατὰ τὴν ἐντολὴν Σου, διδόναι κλήρους κατὰ τὸ πρόσταγμά Σου, λύειν δὲ πάντα σύνδεσμον κατὰ τὴν ἐξουσίαν, ἣν ἔδωκας τοῖς ἀποστόλοις»⁽¹⁵⁾.

Ὁ Μ. Ἀθανάσιος ἐν ἀποσπάσματι κατὰ Νοβατιανῶν ἐξηγεῖ τὴν διὰ τοῦ ἱερέως ἐν τῷ μυστηρίῳ τῆς μετανοίας συγχώρησιν ὡς τὴν ἐπιτυχανομένην διὰ τοῦ αὐτοῦ ἱερέως ἐν τῷ μυστηρίῳ τῆς κολυμβήθρας. «Ὡς περ ἄνθρωπος ὑπὸ ἀνθρώπου ἱερέως βαπτιζόμενος φωτίζεται τῇ τοῦ Πνεύματος χάριτι, οὕτω καὶ ὁ ἐξομολογούμενος ἐν μετανοίᾳ διὰ τοῦ ἱερέως λαμβάνει τὴν ἄφεισιν χάριτι Χριστοῦ»⁽¹⁶⁾.

Ὁ Ἀμβρόσιος ἀκολουθεῖ τὴν αὐτὴν ὁδόν. Πῶς δύναται ἄνθρωπος περικείμενος ἀσθένειαν, οἷος ὁ ἱερεὺς, νὰ συγχωρῇ

⁽¹³⁾ Ὁριγένης. ὁμιλ. β' εἰς λζ' ψαλμ. (λατινιστ.). § 6 Migne 12, 1386.

⁽¹⁴⁾ Cyprian. De lapsis § 28. Migne P. L. 4, 503.

⁽¹⁵⁾ Ἀποστ. Διατ. βιβλ. Η', ε'. Migne 1, 1073.

⁽¹⁶⁾ Ἀθανάσιος. Migne 26, 1316.

ἁμαρτίας; εἶνε ἡ προβαλλομένη ἀντίρρησης. Καί ἡ ἀπάντησις ἀκολουθεῖ: «Καὶ διατὶ λοιπὸν βαπτίζεσθε, ἀφαῦ τὸ ἀφιέναι ἁμαρτίας δὲν εἶνε εἰς ἀνθρώπους ἐπιτετραμμένον; Διότι ἐν τῷ βαπτίσματι ἀναμφιλέκτως λαμβάνει χώραν ἄφεσις ἁμαρτιῶν. Ἀλλὰ ποία διαφορὰ ὑπάρχει μεταξὺ τοῦ ἐξασκεῖν τὸ δικαίωμα τοῦτο ἐν τῇ μετανοίᾳ καὶ τοῦ ἐξασκεῖν τὸ αὐτὸ δικαίωμα ἐν τῷ βαπτίσματι;» ⁽¹⁷⁾

Ὁ Μ. Βασίλειος ἀνακαλεῖ εἰς τὸν νοῦν μας τὸν Ὁριγένη. Θέτων πού τὴν ἐρώτησιν «εἰ χρὴ τὰς ἀπηγορευμένας πράξεις ἀνεπαισχυντότερον ἐξαγορεύειν πᾶσιν ἢ τισὶ καὶ ποίοις τούτοις», ἐπιφέρει ἀμέσως: «Ἡ ἐξαγόρευσις τῶν ἁμαρτημάτων τοῦτον ἔχει τὸν λόγον, ὃν ἔχει ἡ ἐπίδειξις τῶν σωματικῶν παθῶν. Ὡς οὖν τὰ πάθη τοῦ σώματος οὐ πᾶσιν ἀποκαλύπτουσιν οἱ ἄνθρωποι, ἀλλὰ τοῖς ἐμπείροις τῆς τούτων θεραπείας, οὕτω καὶ ἡ ἐξαγόρευσις τῶν ἁμαρτημάτων γίνεσθαι ὀφείλει ἐπὶ τῶν δυναμένων θεραπεύειν ⁽¹⁸⁾.

Τοῦ Χρυσοστόμου ἡ γνώμη εἶνε πασίγνωστος, ὑπερμαχοῦσα μετὰ τόσου σθένους τῆς τῶν ἱερῶν συγχωρητικῆς ἐξουσίας, μεθ' ὅσου ἀλλαχοῦ τὴν αὐτέρευναν ὑπερήσπισεν, ἥτις προεισαγωγῇ ὑπάρχει τῆς κατ' ἰδίαν ἐξομολογήσεως. «Οἱ τὴν γῆν (λέγει) οἰκοῦντες καὶ ἐν τοιαύτῃ ποιούμενοι τὴν διατριβήν, τὰ ἐν οὐρανοῖς διοικεῖν ἐπετράπησαν καὶ ἐξουσίαν ἔλαβον, ἣν οὔτε ἀγγέλοις οὔτε ἀρχαγγέλοις ἔδωκεν ὁ Θεός. Οὐ γὰρ πρὸς ἐκείνους εἴρηται: ὅσα ἂν δήσητε ἐπὶ τῆς γῆς, ἔσται δεδεμένα ἐν τῷ οὐρανῷ κλπ. Ἐχουσι μὲν γὰρ καὶ οἱ κρατοῦντες ἐπὶ τῆς γῆς τὴν τοῦ δεσμεῖν ἐξουσίαν, ἀλλὰ σωμάτων μόνον· οὗτος δὲ ὁ δεσμός αὐτῆς ἄπτεται τῆς ψυχῆς καὶ διαδίδει τοὺς οὐρανοὺς· καὶ ἅπερ ἂν ἐργάσωνται κάτω οἱ ἱερεῖς, ταῦτα ὁ Θεὸς ἄνω κυροῖ καὶ τὴν τῶν δούλων γνώμην ὁ Δεσπότης βεβαιοῖ.... Δέπραν σώματος ἀπαλάττειν, μᾶλλον δὲ ἀπαλλάττειν μὲν οὐδαμῶς, τοὺς δ' ἀπαλλαγέντας δοκιμάζειν μόνον, εἶχον ἐξουσίαν οἱ τῶν Ἰου-

⁽¹⁷⁾ Ambros. De Poenitentia 1, 8. Migne P. L. 16, 497.

⁽¹⁸⁾ Βασίλ. Ὅροι κατ' ἐπιτομήν, ἀπάντ. σκθ'. Migne 31, 1236.

δαίων ιερεῖς....Οὗτοι δὲ οὐ λέπραν σώματος, ἀλλ' ἀκαθαρσίαν ψυχῆς, οὐκ ἀπαλλαγεῖσαν δοκιμάζειν, ἀλλ' ἀπαλλάττειν παντελῶς ἔλαβον ἐξουσίαν....Καὶ οἱ μὲν [σωματικοὶ γονεῖς] οὐδὲ τὸν σωματικὸν [τοῖς ἑαυτῶν τέκνοις] δύναιнт' ἂν ἀμῦναι θάνατον, οὐ νόσον ἐπενεχθεῖσαν ἀποκρούσασθαι· οὗτοι δὲ [οἱ πνευματικοὶ δηλ. γονεῖς] καὶ κάμνουσαν καὶ ἀπόλλυσθαι μέλλουσαν τὴν ψυχὴν πολλάκις ἔσωσαν» (19). Σαφέστεροι τῶν λόγων τούτων δὲν ἠδύναντο νὰ λεχθῶσιν. Ἀλλαχοῦ ὁ αὐτὸς πατήρ, ἀνακόπτων τὰς τῶν ἐξαγορευομένων προφασεολογίας περὶ τῆς ἐν τῇ ἐξομολογήσει αἰσχύνης, κηρύττει ὅτι ἡ τοιαύτη αἰσχὺνὴ εἶνε ἄτοπος. «Οὐδεὶς γὰρ λέγει· ἐπειδὴ ἔλκος ἔχω, οὐκ ἐπιζητῶ τὸν ἱατρόν, ἀλλ' οὐδὲ καταδέχομαι φάρμακον. Ἀλλὰ δι' αὐτὸ μὲν οὖν τοῦτο μάλιστα, καὶ τοὺς ἱατρούοντας καὶ τῶν φαρμάκων τὴν δύναμιν ἐπιζητεῖν ἀναγκαῖον. Ἴσμεν γὰρ καὶ ἡμεῖς συγγινώσκειν, ἅτε καὶ αὐτοὶ ἐτέροις ἁμαρτήμασιν ὄντες ὑπεύθυνοι. Διὰ γὰρ τοῦτο καὶ ὁ Θεὸς οὐκ ἀγγέλους ἔδωκεν ἡμῖν διδασκάλους, οὐδὲ τὸν Γαβριὴλ ἄνωθεν κατενεγκὼν ἐπέστησεν Αὐτοῦ ταῖς ἀγέλαις, ἀλλ' ἀπ' αὐτοῦ τοῦ ποιμνίου ἀναλαμβάνων ποιεῖ ποιμένας, ἀπ' αὐτῶν τῶν προβάτων τὸν ἀγελάρχην, ἵνα συγγνωμονικὸς ᾗ τοῖς ἀρχομένοις» (20).

Ἀστέριος ὁ Ἀμασειᾶς ἐν λόγῳ προτρεπτικῷ εἰς μετάνοιαν κάμνει πρὸς τὸν ἁμαρτωλὸν τὴν ἐξῆς εὐγλωττον ἀποστροφὴν: «Εὐαίσθητος γενοῦ πρὸς τὴν περιέχουσάν σε νόσον. Σύντριψον σαυτὸν ὅσον δύνασαι. Ζήτησον καὶ ἀδελφῶν ὁμοφύχων πένθος βοηθοῦν σοι πρὸς τὴν ἐλευθερίαν. Δεῖξόν μοι πικρὸν σου καὶ δαφιλὲς τὸ δάκρυον, ἵνα μίξω καὶ τὸ ἐμόν. Λάβε καὶ τὸν ἱερέα κοινωνὸν τῆς θλίψεως ὡς πατέρα. Τίς γὰρ οὕτως πατήρ ψευδώνυμος ἢ τὴν ψυχὴν ἀδαμάντινος (=ἀναίσθητος) ὥς μὴ συνοδύρεσθαι τοῖς τέκνοις λυπουμενοῖς ἢ πάλιν συνευφραίνεσθαι χαίρουσιν; Ἰερεὺς υἱοῦ τοῦ κατὰ θρησκείαν οὕτως ὁδύρεται ἁμαρτίαν, ὡς Ἰακώβ τοῦ Ἰωσήφ τὸν ἡμαχμένον χιτῶνα· ὡς Δαβὶδ

(19) Χρυσόστ. Λογ. γ' περὶ ἱερωσύνης § 5 6 Migne 48, 645 - 6.

(20) Εἰς τὸ δεῖν συνεχῶς συνάγεσθαι κεφ. 6. Migne 63, 463.

τοῦ Ἀβεσσαλῶμ τὸν ὀλεθρον· ὡς Ἐλὴ τὸν Ὀφνὶ καὶ Φινεὲς πεσόντας ἐπὶ τῆς παρατάξεως· ὡς Μωϋσῆς τὸν λαὸν τὸν ἄθεον μοσχοποιῖαν καινοτομήσαντα. Πρὸ τῶν σωματικῶν πατέρων, θάρρησον τῷ κατὰ Θεόν σε γεννήσαντι. Δείξον αὐτῷ ἀνευθριάστως τὰ κεκρυμμένα. Γύμνωσον τὰ τῆς ψυχῆς ἀπόρρητα, ὡς ἱατρῷ πάθος δεικνύων κεκαλυμμένον. Αὐτὸς ἐπιμελήσεται καὶ τῆς εὐσχημοσύνης καὶ τῆς θεραπείας» (21).

Κύριλλος, τέλος, ὁ Ἀλεξανδρείας — διότι μετ' αὐτὸν πλέον οὐδεὶς τῶν Προτεσταντῶν τὴν χρῆσιν τῆς ἐξαγορεύσεως ἀμφισβητεῖ — μᾶς ὑπενθυμίζει τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Ἀθανασίου καὶ Ἀμβροσίου, ἀπὸ θετικῆς καὶ ἀρνητικῆς ὀψεως πεπλατυσμένον, ὅταν γράφῃ: «Ἀφιάσῃ γε μὲν ἁμαρτίας ἦτοι κατέχουσιν οἱ πνευματοφόροι κατὰ δύο τρόπους, κατὰ γε διάνοιαν ἐμήν. Ἡ γὰρ καλοῦσιν ἐπὶ τὸ βάπτισμα τοὺς οἷς ἂν ἤδη καὶ τούτου τυχεῖν ὠφείλετο διὰ τὴν τοῦ βίου σεμνότητα καὶ τὸ δεδοκιμασμένον εἰς πίστιν, ἢ διακωλύουσιν τινὰς καὶ τῆς θείας χάριτος ἐξείργουσιν, ἔτι οὐπω γεγονότας ἀξίους· ἢ καὶ καθ' ἕτερον τρόπον ἀφιάσῃ τε καὶ κρατοῦσιν ἁμαρτίας, ἐπιτιμῶντες μὲν ἁματάνουσι τοῖς τῆς Ἐκκλησίας τέκνοις, μετανοοῦσι δὲ συγγινώσκοντες» (22).

Ἡ ἄλυσος λοιπὸν χωρεῖ ἀδιάσπαστος καὶ συνεχῆς. Ἄν ὁ Χρυσόστομος καλεῖ ἐξομολόγησιν τὴν μυστικὴν ἐξέτασιν τοῦ συνειδότης, πλὴν καὶ δὲν ἀρνεῖται τὴν παρὰ τοῖς ἱερεῦσιν ἐξουσίαν τοῦ δεσμεῖν καὶ λύειν. Ἄν ὁ Τερτυλλιανὸς συνταυτίζει τὴν ἐξομολόγησιν πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν μετάνοιαν, ἀλλὰ καὶ μέρος αὐτῆς ἀποδέχεται τὴν γονυκλισίαν παρὰ τῷ πνευματικῷ. Ἄν διὰ τὸν ζῆλον τῶν μαρτυρικῶν ἐκείνων χρόνων ἡ δημοσία ἐξομολόγησις περίοπτον ὡς τὰ πολλὰ κατέχη θέσιν, ἀλλὰ ταύτης δέον, κατὰ τὸν Ὀριγένη, νὰ προηγηθῇ ἡ ἔγκρισις τοῦ πνευματικοῦ ἱατροῦ. Ὑπῆρχον ἄλλως τε ἁμαρτήματα, τὰ ὅποια αὐτὸ τὸ συμφέρον τῶν ἐξαγορευομένων δὲν ἐπέτρεπε κτήμα

(21) Ἀστερ. Ἀμασείας. Migne 40, 369. Ὁ λόγος παρὰ τισιν ἀπαθίζεται Γρηγορίῳ τῷ Νύσσης.

(22) Κυρῆλ. Ἀλεξ. εἰς Ἰωάννην κ', 22—23. Migne 74, 721.

κοινὸν νὰ καταστῶσι. Κατὰ τὸν Μ. Βασίλειον, φέρ' εἰπεῖν, τὰς εἰς τὴν συζυγικὴν πίστιν ἐξαμαρτησάσας γυναῖκας «δημοσιεύειν (ἤτοι δημοσίᾳ ἐξομολογεῖσθαι) ἐκώλυσαν οἱ πατέρες ἡμῶν, ἵνα μὴ θανάτου αἰτίαν παράσχωμεν ἐλεγχθείσας»⁽¹³⁾. Διότι ὁ πολιτικὸς νόμος ἐπέτρεπεν εἰς τὸν ἄνδρα νὰ φονεύσῃ μίαν τοιαύτην γυναῖκα, ἐὰν ἐπ' αὐτοφῶρᾳ τὴν συνελάβοι· καὶ ποίαν ἄλλην ἰσχυροτέραν αὐτὸς θὰ εὑρίσκει κατάρθεσιν ἀπὸ τὴν ἐπ' ἐκκλησίας ἐξομολόγησιν; Παρόμοιοι κίνδυνοι ὑφίσταντο δι' ἄλλα ἐγκλήματα, οἷον φόνους καὶ συνωμοσίας πολιτικάς· ἡ ἀναπεπταμένη ὁμολογία τῶν θὰ ἐξέθετε πιθανὸν τοὺς αὐτουργοὺς τῶν εἰς τὴν πολιτικὴν δικαιοσύνην. Ἡ δημοσία ἄρα ἐξομολόγησις καὶ κατὰ τὸ βραχὺ διάστημα καθ' ὃ ἐκυριάρχει, δὲν ἠδύνατο νὰ λειτουργῇ ἄνευ ρυθμιστοῦ, μέχρις οὗ ὁ ρυθμιστὴς—ἡ ἐπιεικιστέρα δηλ. καὶ κατ' ἰδίαν ἐξομολόγησις—ἐξετόπισεν ὁλοσχερῶς τὴν πρώτην, τοῦ «ἐπὶ τῆς μετανοίας πρεσβυτέρου» ἀναγνωρισθέντος ὡς οὐσιώδους ἀξιώματος ἐν τῷ ἐκκλησιαστικῷ κανόνι.

Μόνη ἡ διήγησις τῶν ἱστορικῶν Σωκράτους καὶ Σωζομένου⁽¹⁴⁾ περὶ τῆς καταλύσεως τοῦ ἀξιώματος τοῦτου ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Νεκταρίου (+ 397) ἀμέσου προκατόχου τοῦ Χρυσόστομου, διὰ τὴν δημοσίευσιν ἀμαρτίαις, ἣν γυνή τις τῶν εὐγενῶν ἐξωμολογήθη καὶ διὰ τὸ ἐντεῦθεν προκῦψαν σκάνδαλον, φαίνεται πῶς τὴν ἄνωγι ἀλληλουχίαν ταράττουσα. Πῶς ὅμως καὶ τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο ἀποβαίνει τεθλασμένος κάλαμος εἰς τὰς χεῖρας τῶν Προτεσταντῶν, θὰ φανῇ ἐκ τῶν ἐξῆς: Α'. Ἡ ἱστορία αὕτη παρίσταται ὡς μία τοῦ ἱστοροῦντος προσωπικὴ ἀντίληψις. «Τοῦτο δὲ τί ποτέ ἐστι, λέγει ὁ Σωζόμενος, ἄλλοι μὲν ἴσως ἄλλως λέγουσιν, ἐγὼ δὲ ὡς οἶμαι ἀφηγήσομαι». Β'. Ἡ κατάλυσις τοῦ ἀξιώματος κατὰ τοὺς ἱστοροῦντας ὑπῆρξε μονομερής, τῆς Ρώμης μὴ ἀποδεχθείσης. Γ'. Αὐτοὶ οἱ ἱστοροῦντες εὐρίσκουν τὴν τοῦ ἀξιώματος ἄρσιν ὡς ἀντιτιθεμένην οὐ

⁽¹³⁾ Μ. Βασίλ. κανὼν λδ'.

⁽¹⁴⁾ Σωκράτ. Ε', 19 Migne 67, 616. Σωζόμεν. Ζ', 16 Migne 67, 1457.

μόνον πρὸς τὸ ἀρχαῖον καθεστὼς (ἡ δὲ σαφεστάτη αὕτη μαρτυρία δὲν εὐοδοῖ βεβαίως τὰς προτεστατικὰς βλέψεις), ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν ἡθικὴν εὐρωστίαν τῶν Χριστιανῶν, ἀτονήσασαν αἰφνης διὰ τὴν τοῦ πνευματικοῦ ἔλλειψιν. Δ'. Τοῦ Σωζομένου ἀποδειχθέντος ὡς ἀντιγράφοντος καὶ λογοκλοποῦντος τὸν Σωκράτη ⁽⁴⁵⁾, ἡ φαινομενικῶς διπλῇ μαρτυρία καταντᾷ μοναδικῇ μαρτυρίᾳ καὶ *testis unus, testis nullus*. Ε'. Ὁ Σωκράτης ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ ὅτι γράφει ὅχι ὅ,τι μετὰ πολυμερῇ βάσανον τῆς ὑποθέσεως ἔμαθεν, ἀλλ' ὅ,τι ἀπὸ τὸ στόμα ἐνὸς καὶ μόνου προσώπου ἤκουσε: «Ταῦτα παρὰ τοῦ Εὐδαίμονος ἀκούσας ἐγώ, τῇ γραφῇ τῇδε παραδοῦναι ἐθάρρησα». Σ'. Χρυσόστομος, Ἀκτέριος, Κύριλλος καὶ οἱ μετ' αὐτοὺς ὁμοφώνως μᾶς πληροφοροῦν ὅτι τὸ ἀξίωμα τοῦ ἐπὶ τῆς μετανοίας οὐ μόνον δὲν κατελύθη, ἀλλὰ καὶ ἐν πλήρει διατελεῖ ἐνεργείᾳ. Ἡ ἐν πολλοῖς ἄρα σεσαθρωμένη αὕτη μαρτυρία ἡμπορεῖ νὰ ὑποστηρίξῃ τὸ πολὺ-πολὺ μίαν τοπικὴν καὶ πρόσκαιρον τοῦ ἀξιώματος ἀνγκοπήν· ἀλλ' οὐδὲν τοῦτο πλέον.

ΚΕΦ. ΝΣ'.

Η ΔΙΑΓΝΩΣΙΣ ΕΝ ΤΗ ΕΞΟΜΟΛΟΓΗΣΕΙ

Ἀποδειχθείσης ἱστορικῶς γρανιτώδους τῆς βάσεως, ἐφ' ἧς ἐπερείδεται τὸ κατὰ τὴν Ἀκολουθίαν τοῦ Νηστευτοῦ Ὁρθόδοξον περὶ προφορικῆς ἐξομολογήσεως οὐστήμα, ἡ ἔρευνα ἤδη ἐπιζητεῖται τῶν ἐπὶ μέρους τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος Ἀκολουθίας. Ὁ Νηστευτὴς οὐδὲν γινώσκει περὶ θαλαμίσκων καὶ ἀποκρυφῶν εἰς δύο κεχωρισμένων, ὅπου μόλις δι' ὁπῆς τινος συγκοινωνεῖ διὰ τῶν ὧτων, οὐχὶ δὲ καὶ διὰ τῆς φυσικῆς ὄψεως ὁ πνευματικὸς πρὸς τὸν ἐξομολογούμενον του, ὡς παρὰ τοῖς Δυτικοῖς.

(25) *P. Batiffol*, *Études d' Histoire et de Théologie Positive*, Paris 1902 σ. 151—2.

Ὁ Νηστευτής, τὴν τάξιν καὶ τὸ πνεῦμα διερμηνεύων τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, θέλει τὴν ἐξαγόρευσιν πρόσωπον πρὸς πρόσωπον, παρουσίᾳ αὐτοῦ τοῦ ἱεροῦ θυσιαστηρίου καὶ ὑπὸ τοὺς ἀναπειπταμένους θόλους τοῦ ναοῦ, ὅπου καὶ ἡ πανταχοῦ παρουσία τοῦ Παντεπόπτου διαγράφεται καὶ τὸ ἐκχυθὲν ὑπὲρ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν Αἷμα τοῦ Μονογενοῦς ζωηρῶς ἱστορεῖται. Καί-τοι τὴν τοῦ δεσμεῖν καὶ λύειν ἐξουσίαν περιβεβλημένος, ἐν τούτοις δὲν ὑπεραίρεται ὁ πνευματικὸς πρὸ τοῦ Χριστιανοῦ. Συμφάλλει μετ' αὐτοῦ τὸ τρισάγιον. Συναπαγγέλλει μετ' αὐτοῦ τοὺς ψαλμοὺς καὶ δὴ τὸν 50^{ον}, ὅστις ὡς «ψαλμὸς μετανοίας» πρὸ τῶν χρόνων τοῦ Μ. Βασιλείου ἐγνωρίζετο καὶ ὡς ἐξ ἐνὸς στόματος καὶ μιᾶς καρδίας ἀνεπέμπετο ὑπὸ τοῦ Ἐκκλησιάσματος τῷ Κυρίῳ κατὰ τὰ κεκρατηκότα ἔθνη πάσαις ταῖς τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίαις ⁽¹⁾. Γονυκλιτεῖ μαζί του, ποιῶν τόσας μετανοίας, ὅσας αὐτός. Ἐν εὐχῇ προεισαγωγικῇ μετὰ φόβου καὶ τρόμου καθικετεύει τὸν Ὑψιστον, οὐτινος, λέγει, οὐκ ἔστιν ἱκανὸς τὸ Πανάγιον Ὄνομα ἐπικαλεῖσθαι διὰ τὸ πλῆθος τῶν ἀνομιῶν αὐτοῦ. Καὶ ἀφοῦ κατηχήσῃ τὸν ἁμαρτωλὸν καταλλήλως καὶ τὸν προτρέψῃ πατρικῶς πρὸς ἀνεπαίσχυντον μεταμέλειαν, προσκαλεῖ εἰτα αὐτὸν ἵνα κατοπτίσῃ τὴν ψυχὴν του εἰς πίνακα ἁμαρτημάτων, ὅλην τὴν εἰδέχθειαν τῆς κακίας παριστανόντων.

Καὶ τὸν ἐρωτᾷ λοιπόν, κατὰ τὸν Νηστευτὴν: ⁽²⁾

«Περὶ πίστεως, περὶ ἱεροσυλίας, περὶ αἱρέσεως, περὶ βλασφημίας, περὶ φθορᾶς παρθένου, περὶ μεταλήψεως, περὶ ποσότητος γυναικῶν, περὶ πορνείας, περὶ μοιχείας, περὶ...⁽³⁾, περὶ πόθου ἀτεκνίας, περὶ ἐκτρώματος, περὶ τοῦ...ποιῆσαι βοτάνην, περὶ μαυλῆσας, περὶ μαγείας, περὶ ὀρνεοσκόπων, περὶ μαντείας, περὶ...,

⁽¹⁾ Μ. Βασίλ. Ἐπιστ. 207 τοῖς κατὰ Νεοκαισάρειαν κληρικοῖς § 3. Migne 32, 764.

⁽²⁾ Διὰ λόγους γλωσσικῆς εὐκοσμίας παραθέτομεν τὸν πίνακα τῆς κατὰ Migne β' παραλλαγῆς τῆς Ἀκαλουθίας, ἣτις παρὰ Μορίνφ ἀποδίδεται εἰς τὸν μοναχὸν Ἰωάννην, ἀποσιωπῶντες καὶ τὰ χρήζοντα ἀποσιωπήσεως. Αἱ ἐρωτήσεις τῆς α' παραλλαγῆς παρέχονται ὑπὸ τοῦ Νηστευτοῦ ἄγαν ἀναλυτικῶς, ἐντεῦθεν δ' ἡ δυσχέρεια ἡμῶν εἰς ἀναγραφὴν τῶν ἐνταῦθα.

⁽³⁾ Παραλείπονται 18 εἰδὴ ἐκ τῶν τερατωδεστάτων.

περὶ φαρμακείας θανασίμου, περὶ καλλωπισμοῦ ὄψεως γυναικός, περὶ τιλλόντων τὰς ἑαυτῶν τρίχας, περὶ ἀποστρεφικῶν τοῦ μὴ βυζάνειν τὰ ἑαυτῶν παιδιὰ, περὶ δέματος ἢ λύματος, περὶ φθόνου, περὶ καταλαλιᾶς, περὶ κατηγορίας, περὶ ψεύδους, περὶ κλεψιάς, περὶ τυμωρύχων, περὶ λωποδυσίας, περὶ δόλου, περὶ ὕδρεως, περὶ πνευματικοῦ πατρός, περὶ πατραλοίας, περὶ...., περὶ μιαιοφαγίας, περὶ κλοπῆς ζώων, περὶ μέθης, περὶ αἵματος πνικτοῦ καὶ οἴου—δήποτε, περὶ παραβλέψεως ἐνδεοῦς, περὶ βρώσεως θνησιμαίου, περὶ πνικτῶν, περὶ ἀρπαγῆς οἴου—δήποτε πράγματος, περὶ μνησι—κακίας, περὶ ὑπερηφανείας, περὶ κενοδοξίας, περὶ πτώσεως ἐχθρῶν, περὶ κατακρίσεως, περὶ φυσιώσεως, περὶ μισανθρωπίας, περὶ ἀκολασίας, περὶ φυλαργυρίας, περὶ γαστριμαργίας, περὶ ἀσπλαγχνίας, περὶ νηστευόντων Σάββατα καὶ Κυριακάς, περὶ χορευόντων καὶ τραγωδούντων, περὶ ποιούντων παίγνια σατανικά, περὶ αὐλῶν καὶ παντὸς εἵδους μουσικοῦ, περὶ πορνοβοσκῶν, περὶ τόκων δανείζοντος, περὶ μισθῶν μισθωτοῦ, περὶ καμπανιστοῦ, περὶ τῶν λεγόντων βιοθανῶν, περὶ μνησικακούντων καὶ αἰφνιδίως ἀπο—θνησκόντων, περὶ φορούντων φυλακτήρια, περὶ ἐμπυριστοῦ, περὶ παραυλακιστοῦ, περὶ παρακροατοῦ, περὶ...., περὶ ἀπερχομένων εἰς γάμους, περὶ ἀπερχομένων εἰς μάντεις, περὶ κακοποιούντων τοὺς ἑαυτῶν δούλους, περὶ μανθανόντων ἐτέρους κακίας, περὶ ψευδοῦ—πογραψάντων» (*)

Εἶνε ὁ ἀνωτέρω πίναξ διὰ πᾶσαν ἐξαγόρευσιν ὑποχρεωτι—κός καὶ στερεώτυπος; Εἶνε ὑποχρεωμένος ὁ πνευματικός, ὡς τὰς αὐτὰς τῆς Ἀκολουθίας εὐχὰς ἐπαναλαμβάνει, οὕτω καὶ τὰ προμνημονευθέντα 95 ἁμαρτήματα πρὸ παντὸς ἐξομολογουμένου ν' ἀπαριθμῇ, ἀδιάφορον ἂν ἡλικία, φύλον, κατάστασις, ἀντι—στρατεύονται, ἀδιάφορον ἂν τινα τῶν ἀπαριθμουμένων εἰδῶν τυγχάνουν ἀφάνταστα καὶ γενοῦν ἀνατριχιάσεις; Καὶ εἶνε ἀνάγκη ἐπείγουσα νὰ ἐρωτᾷ πρῶτος ὁ ἱερεὺς, χωρὶς νὰ ἐπι—τρέπη τὴν παραμικρὰν πρωτοβουλίαν εἰς τὸν Χριστιανόν; ἝΑλ—λαιοι λέξεις: μᾶς παρουσιάζει ἐνταῦθα ὁ Νηστευτῆς μέθοδον ἡθι—κῆς διαγνώσεως τὴν αὐτὴν πανταχοῦ ἐφαρμοζομένην καὶ ἀπο—κλείουσιν πᾶσαν ἄλλην;

(*) Migne 88, 1921—24.

Προφανῶς ὅχι. Μᾶς δίδει μόνον ἐν παράδειγμα ἐκ τῶν δυσχερεστάτων καὶ τίποτε ἄλλο. Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης τὸν τρόπον διαγράφων τῆς ἐξομολογήσεως εἰς τὰς ἡμέρας του, σημειοῖ ὅτι δεῖ τὸν ἐξομολογούμενον «προτραπέντα, πάντα λέγειν ἀνενδοιάστως ἐν ταπεινώσει καὶ ἀληθείᾳ, καὶ μηδὲν υποκρύπτειν.... Εἰ δ' ἄγνοεῖ ποῖα ταῦτα ὁ ἐξομολογούμενος, ὑπομνήσασθαι τε καὶ ἐρωτᾶσθαι παρὰ τοῦ [τὴν ἐξομολόγησιν] ἀναδεχομένου» ⁽⁵⁾, ἐξ οὗ ἐπεται ὅτι κατὰ τὴν γνώμην του τὴν πρωτοβουλίαν ἔχει ὁ νοσῶν. Ὁ Πατριάρχης Ἱερεμίας ὁ Β' πρὸς τοὺς θεολόγους τῆς Τυβίγγης ἀπέστειλεν ὅτι ἐν τῇ ἐξομολογήσει ὀφείλει «ὁ ἐξομολογούμενος εἰς ὅσα θυνηθῇ καὶ ἐνθυμηθῇ κατ' εἶδος εἰπεῖν καὶ ἐξομολογήσασθαι μετὰ συντετριμμένης καρδίας... Ὅσα δὲ διὰ λήθην ἢ αἰδῶ ἀνεξομολόγητα ἐάσειεν, εὐχόμεθα τῷ ἐλεήμονι καὶ πανοικτίρμονι Θεῷ, καὶ ταῦτα συγχωρηθῆναι αὐτῷ, καὶ πεπεισμέθα τὴν συγχώρησιν τούτων ἐκ Θεοῦ λήψεσθαι» ⁽⁶⁾. Γαβριήλ ὁ Φιλαδελφείας ἐν τῷ περὶ μετανοίας Συνταγματίῳ του ἄλλην ὁδὸν ὑποδεικνύει παρὰ τὴν τοῦ Νηστευτοῦ. Καὶ πρῶτον μὲν, λέγει, ὀφείλει ὁ πνευματικὸς νὰ ἐπερωτᾷ ἂν ἡμαρτεν ὁ ἐξομολογούμενος περὶ τὰς δέκα ἐντολάς· εἰτα νὰ ἐπερωτᾷ αὐτόν, ἂν ἀμφιβάλλῃ περὶ τὰ 12 ἄρθρα τῆς πίστεως· καὶ εἰτα, ἂν ἀμφιβάλλῃ περὶ τὰ ἐπτὰ Μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας» ⁽⁷⁾. Εἰς ἀρχαιοτέρους μάλιστα τοῦ Νηστευτοῦ χρόνους οὐδὲν ἀναγινώσκομεν περὶ ἀποκεκρυσταλλωμένου τρόπου ἐρεύνης τῶν πεπλημμελημένων, ἀλλὰ πολλῶ μᾶλλον βλέπομεν αὐτὸν τὸν ἁμαρτωλὸν ὁρμεμφύτως ἐξεμοῦντα τὴν ἰδιαιτέραν του ἁμαρτίαν, χωρὶς νὰ πιέζηται δι' ἐξωτερικῶν μέσων. «Γυμνῶν γύμνωσιν μώλωπας τῷ ἱατρῷ· εἰπὲ καὶ μὴ αἰσχυνηθῆς· ἐμὸν τὸ τραῦμα, πάτερ, ἐμὴ καὶ ἡ πληγὴ» συνεδούλευε καὶ ὁ σχεδὸν σύγχρονος τῷ Νηστευτῇ Ἰωάννης ὁ τῆς Κλίμακος, ὑποδηλῶν ὅτι ὁ ἀσθενὴς εἶνε ὁ τὸ πάθημά του ἀπ' εὐθείας γυμνόνων ⁽⁸⁾.

⁽⁵⁾ *Morinus*, de *Disciplina Poenitentiae*, παράρτημα σ. 131.

⁽⁶⁾ Παρὰ *Μεσολωρᾶ*, Συμβολ. τόμ. Α' σ. 148.

⁽⁷⁾ *Morinus* ἐνθ' ἀν. παράρτημα σελ. 148—9.

⁽⁸⁾ Παρ' Ἀναστασίῳ *Σιναΐτη* ἐρώτ. ε', *Migne* 89, 385.

Αὐτὸς οὗτος ὁ πίναξ τοῦ Νηστευτοῦ κατὰ τὴν μίαν παραλλαγήν διαφέρει ἀπὸ τὸν πίνακα τῆς ἄλλης, δεδομένου ὅτι ἀμφότεραι παρὰ τῆς αὐτῆς προήλθον γραφίδος. Εἶνε ἄλλως ἢ ἁμαρτία τόσον ποικίλη καὶ εἰς τοσούτους μετατρέπεται μετασχηματισμούς, ὥστε θὰ ἦτο λίαν ἐπισηφάλες τὸ ἐκλαμβάνειν ὅτι ὁ παρὰ τῇ Νηστευτῇ πίναξ ἐξαντλεῖ ὅλας τῆς τὰς μορφὰς καὶ διαγράφει ὅλας τῆς τὰς σχέσεις. Ὁ πίναξ ἁλαλεῖ περὶ 95 τῆς ἁμαρτίας εἰδῶν, ἐπιμένων ἰδίως, ὡς ὅλα τὰ Κανονάρια τῶν χρόνων ἐκείνων, περὶ τὰς σαρκικὰς καὶ κτηνώδεις ἀθεμιτουργίας, ὧν τὸ κράτος φεῦ! εἶνε πολὺ ἐκτενέστερον παρ' ὅσον ὑποτίθεται. Πλὴν πόσα ἄρά γε ἄλλα παραλείπονται εἶδη, ὡς γινώσκει ὁ σημερινὸς ἔμπειρος πνευματικός; Πλεῖστα ὅσα ἐκ τῶν σημειουμένων ἐν τῇ πίνανι, οἷον ἡ βλασφημία, ἡ ἀπιστία, ἡ ἀπροπαράσκευος μετάληψις, ἡ ἀποστροφὴ πρὸς τὸ τῆς μητρότητος ἀξίωμα, ἡ μέχρις ἀστοργίας φιλαρέσκεια, ἡ ἀνειλικρίνεια, ἡ ἱεροκατηγορία, ἡ φυσίωσις, ἡ φιλαργυρία, ἡ γαστριμαργία, ἡ μέχρις ἀποπείρας βιοθανασίας ἀπελπισία, ὁ ὑποβολιμαῖος ἐμπουρισμός, ὁ περὶ τὰ σταθμὰ καμπανισμός, ὁ διὰ τῆς μεταθέσεως τῶν τοῦ γείτονος ὀρίων παραυλακισμός, ἡ δι' ὑδρομιξίας νόθευσις καὶ δολίευσις κλπ. κλπ. προκαλοῦν καὶ σήμερον τὸ σοβαρὸν τῆς Χριστιαν. Θεραπευτικῆς ἐνδιαφέρον, ἀφοῦ ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ θὰ εἶνε πάντοτε ἡ αὐτή. Ἀλλὰ πάλιν, τίς, πρὸς Θεοῦ, ἐκ τῶν σημερινῶν ἐξομολόγων θὰ εἶχε τὸ θάρρος νὰ καταλέξῃ ὡς ἁμάρτημα ἰσόμοιρον πρὸς τὰ παρατεθέντα ἄνωθι ἁμαρτήματα εἴτε τὸν μέτριον τοῦ γυναικείου σκεύους καλλωπισμόν, εἴτε τὴν ἀπόσπασιν τῶν (λευκῶν, ὡς ὑποθέτομεν) τριχῶν, εἴτε τὸν χορὸν καὶ τὸ τραγῳδῖον, εἴτε τὸ αὐλίζειν, καθαρίζειν, κλειδοκυμβαλίζειν καὶ οἷονδῆποτε μουσικὸν ὄργανον παίζειν, εἴτε τὸ ἐπὶ νομίμῳ τόκῳ δανεῖζειν, εἴτε τὸ εἰς γάμους ἀπέρχεσθαι, ὡς ποιεῖ ὁ ἀσκητικώτατος Πατριάρχης;

Ἡ ἐπιστήμη τῆς ἐξομολογήσεως εἶνε Ἱατρικὴ ἐπιστήμη ἐκ τῶν δυσχερεστάτων. «Ὡς περ οὖν ἐπὶ τῆς σωματικῆς θεραπείας (παρετῆρει ἄριστα Γρηγόριος ὁ Νύσσης, τὴν Κανονικὴν

ἐπιστολήν τοῦ ὁποίου πρέπει νὰ μελετήσῃ κατὰ βάθος ὁ πνευματικὸς) ὁ μὲν σκοπὸς τῆς ἱατρικῆς εἰς ἑστὶ, τὸ ὑγιᾶναι τὸν κάμνοντά, τὸ δὲ εἶδος τῆς ἐπιμελείας διάφορον—κατὰ γὰρ τὴν ποικιλίαν τῶν ἄρρωστημάτων καταλλήλως καὶ ἡ θεραπευτικὴ μέθοδος ἐκάστω τῶν νοσημάτων προσάγεται—οὕτω, πολλῆς οὔσης καὶ ἐν τῇ ψυχικῇ νόσῳ τῆς τῶν παθῶν ποικιλίας, ἀναγκαίως πολυειδῆς γενήσεται ἡ θεραπευτικὴ ἐπιμέλεια, πρὸς λόγον τοῦ πάθους ἐνεργοῦσα τὴν ἴασιν.....Διὸ προσήκει τὸν μέλλοντα τὴν κατάλληλον θεραπείαν προσάγειν, τῷ νενοσηκότι τῆς ψυχῆς μέρει [προσάγειν]. Πρῶτον μὲν ἐπισκέπτεσθαι ἐν τίνι συνέστη τὸ πάθος, εἴθ' οὕτω τῷ πεπονθόντι προσάγειν ἄρμοδίως τὴν θεραπείαν, ὥς ἂν μὴ δι' ἀπορίαν ἡς θεραπευτικῆς μεθόδου, ἄλλο μὲν ἢ τὸ νοσῆσαν μέρος, ἕτερον δὲ τὸ τὴν θεραπείαν δεχόμενον, ὥσπερ ἀμέλει βλέπομεν πολλοὺς τῶν ἱατρῶν, ἐν ἀπορίᾳ τοῦ πρωτοπαθόντος μέρους, προσεπιτρέβοντας τὴν νόσον δι' ὧν θεραπεύουσι» (°). Δὲν εἶνε ἱατρὸς ἄξιος τοῦ ὀνόματός του ἐκεῖνος ὅστις, ἁδαῆς τῶν στοιχείων τῆς Παθολογίας καὶ ἀδαέστερος τοῦ πολυπλόκου σωματικοῦ ὀργανισμοῦ, διὰ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς συνταγῆς προσπαθεῖ νὰ ἱατρῶσῃ πᾶν νόσημα, ἀδιαφορῶν ἂν οὕτω δὲν ὠφελῇ, ἀλλὰ βλάπτει. Καὶ δὲν εἶνε ἀληθὴς τῶν ψυχῶν ἀσκληπιᾶδης ἐκεῖνος, ὅστις ἄπειρος τοῦ πνεύματος τῶν ἱερῶν κανόνων καὶ ἔτι πλέον ἄπειρος τοῦ κόσμου, ἐν ᾧ ἡ ψυχὴ διαβιοῖ, διὰ τῶν αὐτῶν στερεοτύπων ἐρωτήσεων, καθάπερ διὰ μαγικῶν ἐπωδῶν, τὴν κατάστασιν τοῦ ἀμαρτωλοῦ νὰ διαγνώσῃ ἐπιζητεῖ. Ἄλλ' οὔτε οἱ ξηροὶ τύποι τῆς Γραμματικῆς κάμνουν τὸν φιλόλογον, ὅσον καὶ ἂν εἶνε ἀναγκαῖοι, οὔτε τὸ γράμμα τῶν Πηδαλίων, Ἐξομολογητῶν καὶ Κανοναρίων τὸν πνευματικόν.

Τὸ ἂν θὰ ὑποβάλλῃ τὸν ἐξομολογούμενον ὁ ἱερεὺς εἰς ἐρωτήσεις, ἢ πολλῶ μᾶλλον (ὅπερ, καθ' ἡμᾶς, προτιμότερον) θὰ τὸν ἀφήσῃ ν' ἀνοίξῃ μόνος τὴν καρδίαν του καὶ ἀποκαλύψῃ ἐν ἀκαταναγκάστῳ ὁδύνῃ τὸ ἔλκος—τὸ ἂν, ἐν περιπτώσει σιγῆς,

(°) Γρηγ. Νύσσης Καν. ἐπιστ. Migne 45, 224.

θὰ ὑποβοηθήσῃ τὴν ἐξαγέρουσιν προβάλλων πρὸ τοῦ ἁμαρτωλοῦ πίνακα ἁμαρτιῶν ὅμοιον πρὸς τὸν τοῦ Νηστευτοῦ, ἢ πολλῶ μᾶλλον θὰ ὑποβοηθήσῃ αὐτὴν ὡς κάτοπτρον μεταχειριζόμενος τὸ Σύμβολον καὶ τὸν Δεκάλογον καὶ τὰ Μυστήρια κατὰ Γαβριὴλ τὸν Φιλαδελφείας, ἢ τὴν εἰς τρία θεωρίαν τῆς ψυχῆς κατὰ τὴν ἀμίμητον διαίρεσιν τοῦ Νυσοαέως φωστῆρος.—τὸ ἂν εἰς προφορικὴν ἀπλῶς θὰ προτρέψῃ τὸν ἐξομολογούμενον ἀνακοίνωσιν, ἢ θὰ τῷ συστήσῃ καὶ νὰ καταγράψῃ ἐν προηγουμένῃ αὐστηρᾷ αὐτερεύνῃ τὰ ἁμαρτήματά του, ὡς ὁ ἅγιος Ἀντώνιος τοὺς μοναχοὺς συνεβούλευε⁽¹⁰⁾ καὶ εἶτα μὲ τὰς σημειώσεις του ἐφωδιασμένος παρουσιασθῇ ἔμπροσθεν αὐτοῦ, προσέχων ὅμως πάντοτε, ἵνα μὴ πρόσωπα ἄλλα, μεθ' ὧν συνέπραξε τὸ κακόν, ὀνομάζῃ⁽¹¹⁾—τὸ ἂν εἰς τὴν ἔκθεσιν μόνον τῶν ἐν ἔργῳ καὶ λόγῳ ἁμαρτιῶν του θὰ περιορισθῇ, ἢ πολλῶ μᾶλλον, πρὸς τούτοις, θὰ κάμῃ ἐξαγέρουσιν καὶ «τῶν κρυφίων τοῦ νοῦ κινήματων τε καὶ δραμάτων» ὡς ὁ δοῖος Πλάτων⁽¹²⁾,—πάντα ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα εἶνε ζητήματα ἐλευθέρας ἐκλογῆς καὶ συνετῆς κατὰ τὰς περιστάσεις καὶ τὰ πρόσωπα προαιρέσεως. Ἀλλ' ὅ,τι ὑπὲρ πᾶν ἄλλο ἐξέχει καὶ ἐπείγει ἐν τῇ διαγνώσει τῶν ἠθικῶν παθῶν εἶνε ὁ ἐφωδιασμὸς τοῦ πνευματικοῦ δι' ἠθικῶν προσόντων σοβαρωτάτων, οἷα ἡ πλήρης καὶ ἀπηρτισμένη καὶ ἔμπρακτος γνῶσις τῶν εὐαγγελικῶν ἀρχῶν, ἢ πατρικὴ καὶ χριστομίμητος ἀγάπη πρὸς τὰς πεπλανημένας ψυχάς, ἢ ὑπομονὴ ἐν τῇ ἐξασκήσει τοῦ ἱεροῦ ὑπουργήματος, ἢ παντὸς γογγυσμοῦ καὶ συμφεροντολογίας ἀνωτέρα, ὁ φόβος μήπως ἐκτυλίσσων τὴν ἁμαρτίαν πρὸ τοῦ ἐξομολογουμένου μεταδῶσῃ μᾶλλον ἢ ἀφαιρέσῃ νοσήματα, ἢ διηνεκῆς ἀνάτα-

⁽¹⁰⁾ «Ἐκαστος τὰς πράξεις καὶ τὰ κινήματα τῆς ψυχῆς ὡς μέλλοντες ἀλλήλοις ἀπαγγέλλειν, σημειώμεθα καὶ γράφωμεν» καὶ θαρρεῖτε ὅτι, πάντως αἰσχυρόμενοι γνωσθῆναι, παυσόμεθα τοῦ ἁμαρτάνειν». *Μ. Ἀθανασίου, Βίος ἁγ. Ἀντωνίου* § 55. *Migne* 26, 924. Κυρίως εἰπεῖν, ἐνταῦθα δὲν πρόκειται περὶ προφορικῆς πρὸ τοῦ πνευματικοῦ ἐξαγορεύσεως, ἀλλὰ περὶ γραπτῆς ἐρεῦνης τοῦ συνειδότος πρὸς ἀποτροπιασμὸν τῆς ἁμαρτίας.

⁽¹¹⁾ Κριτοπούλου Ὁμολογία κεφ. 10. παρὰ Μεσολωρᾶ τόμ. Α' σ. 331.

⁽¹²⁾ Θεοδώρου Στουδίτου, ἐπιτάφιος εἰς Πλάτωνα, *Migne* 99, 809.

σις πρὸς τὸν Θεὸν διὰ προσευχῶν ἐνδελεχῶν καὶ ἀκοιμήτων, ὥς ἀναφέρει ἐν ταπεινώσει «ἐκτενῶς τοῦ Κυρίου δεόμενος δοθῆναι [αὐτῷ] παρ' Αὐτοῦ γνώσεως καὶ διακρίσεως χάρισμα· τῷ ὄντι γὰρ λίαν ἐστὶ κινδυνῶδες τὸ πεπαρρησιασμένως δεσμεῖν καὶ λύειν τοὺς ἐν πταίσμασιν ἄλόντας καὶ μὴ κατάλληλα τοῖς παθήμασι κατασκευάζειν τὰ φάρμακα» ⁽¹⁵⁾. Καὶ ἐνταῦθα τοῦ λόγου γενόμενοι, δὲν δυνάμεθα νὰ μὴ παραθέσωμεν ὅσα ἔξοχος τις Θεολόγος ἐκ τῶν νεωτέρων ἐρρητόρευε ποτε περὶ τῶν δυσχερειῶν τῆς ἱερᾶς Θεραπευτικῆς. «Εἰνέ τι τρομερὸν (ἔλεγε), εἰνέ τι τρομερὸν ὁ χειρισμὸς τῆς ἁμαρτίας. Ν' ἀκούης συνεχῶς περὶ αὐτῆς καὶ μήτε νὰ μολύνῃσαι, μήτε νὰ χάνῃς τὴν ἡθικὴν σου εὐαισθησίαν· νὰ συμπαθῇς τοὺς συναμαρτωλοὺς σου καὶ ὅμως νὰ εἶσαι αὐστηρὸς πρὸς σεαυτόν· νὰ ἐνωτίζῃσαι τοὺς μiasμοὺς παντὸς αἰσθητηρίου καὶ μολαταῦτα νὰ ἐπιτηρῇς προσεκτικῶς τὰς ἰδικὰς σου αἰσθήσεις· αὐτὸ δὲν εἶνε κατόρθωμα ὀνόματι, ἀλλὰ προῖδον τῆς ἀκαταπαύστως περιφρουρήσεως καὶ ἀενάως ἀναψυχούσης θείας χάριτος, τῆς ὁλόκληρον τὸν ἄνθρωπον διατηρούσης ἐπὶ τὸν Θεὸν ἐπεστηριγμένον, πρὸς τὸν Θεὸν προσατενίζοντα, παρὰ τοῦ Θεοῦ ἐσφραγισμένον. Κλησὶς ἄρα σοβαρὰ ἡμῶν (τῶν πνευματικῶν) εἶνε τὸ νὰ προσκολλώμεθα ἀδιασπᾶστος πρὸς τὸν Θεόν, ἐὰν πρόκειται ἀληθῶς νὰ ἐλκύσωμεν τὴν ἐμπιστοσύνην τῶν ἑαυτοὺς εἰς ἡμᾶς ἀναθετόντων· τὸ νὰ ἀσκῶμεν ἐν τῇ ἀγίᾳ πειθαρχίᾳ ἑαυτοὺς πρῶτον, ἐὰν θέλωμεν νὰ καταστῶμεν ἱκανοὶ περὶ τὸ τοὺς ἄλλους ἀσκεῖν· τὸ νὰ μὴ εἴμεθα τυφλῶν τυφλοὶ ὁδηγοί· τὸ νὰ συμπεριφερώμεθα αὐστηρῶς πρὸς ἡμᾶς, ἵνα οὕτω μάθωμεν πῶς θὰ καταστῶμεν φιλόστοργοι τῶν ἄλλων φροντισταί· τὸ νὰ ἀπεχθανώμεθα πᾶσαν ἁμαρτωλὸν ἐν ἡμῖν κίνησιν, πρὶν ἢ τοὺς ἄλλους συμβουλευσώμεν νὰ τὴν μισοῦν καὶ βδελύσσωνται· τὸ νὰ ταπεινοφρονῶμεν καὶ ἐνζήλως προσευχώμεθα, μήτοι εἰς παγίδα ἐμπέ-

⁽¹⁵⁾ Νικηφόρου ΚΠόλεως ἐπιστ. πρὸς Θεοδοσίον μοναχὸν καὶ ἐγκλειστον Κορίνθου, Migne 100, 1064.

σωμεν τοῦ διαβόλου. Διότι ἂν μεγάλη εἶνε ἡ μισθοποδοσία τοῦ ἀξιώματος τούτου, πλὴν μέγιστος εἶνε καὶ ὁ ἐξ αὐτοῦ κίνδυνος⁽¹⁾.

ΚΕΦ. ΝΖ'.

Η ΛΥΣΙΣ ΤΩΝ ΠΕΠΛΗΜΜΕΛΗΜΕΝΩΝ

Μετὰ τὰς προεισαγωγικὰς πρὸς τὸν Θεὸν προσευχὰς ὑπέρ τε τοῦ ἐξομολογοῦντος καὶ τοῦ ἐξομολογουμένου, ἔπεται κατὰ τὸν Νηστευτὴν, ἡ πρὸς ἐξομολόγησιν προτροπὴ καὶ κατήχησις. Μετὰ τὴν κατήχησιν ἡ τῶν ἁμαρτημάτων λεπτομερὴς ἐξαγόρευσις. Καὶ μετὰ τὴν ἐξαγόρευσιν ἀκολουθεῖ ἡ ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας λύσις. Διότι, κατὰ τὴν διαβεβαίωσιν πολιᾶς συγγραφῆς, «ἅμα τῷ εἰπεῖν τινα τῶν πλημμελησάντων: *ἡμάρτηκα τῷ Κυρίῳ*, ἀποκρίνεται τὸ ἅγ. Πνεῦμα: καὶ *Κύριος ἀφῆκέ σοι τὴν ἁμαρτίαν, θάρρει, οὐ μὴ ἀποθάνης*»⁽¹⁾. Παρέχεται δὲ ἡ τοιαύτη λύσις ἐν ἑπτὰ λυτηρίοις εὐχαῖς, ὧν τὰς δύο πρώτας, τὰς εἰς τὸν ἐξομολογηθέντα ἀπευθυνομένας, εἶδομεν ἤδη εἰς τὸ α' κεφάλαιον. Τῶν δ' ὑπολειπομένων πέντε εὐχῶν, τῶν ἐκλιπαρουσῶν τὰ ἐλέη τοῦ Θεοῦ, γνωστοτάτῃ ἰδίῳς τυγχάνει ἡ προτελευταία: «Κύριε, Ἰ. Χριστέ, υἱὲ τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος», ἡ ἐν τῇ λειτουργίᾳ μὲν τοῦ Ἰακώβου ὡς εὐχὴ ἱλασμοῦ ἀπαντῶσα ἐν τῷ τέλει⁽²⁾, μέχρι δὲ σήμερον χρησιμοποιουμένη ὑπὸ τῶν πνευματικῶν μας ὡς κατ' ἐξοχὴν συγχωρητικὴ εὐχή. Ἰν' ἀντιληφθῇ ὁ ἀναγνώστης τὸ καθόλου αὐτῶν πνεῦμα, μεταφέρομεν τρεῖς ἐνταῦθα ἐκ τῶν πέντε.

«Δέσποτα Κύριε ὁ Θεός, ὁ καλῶν δικαίους εἰς ἁγιασμόν καὶ ἁμαρτωλοὺς εἰς τὸ δικαιῶσαι αὐτούς· πρόσδεξαι τὴν μετάνοιαν

⁽¹⁴⁾ E. Pusey, The Entire Absolution of the Penitent, ἐν Famous Sermons ed. by D. Maclean, London 1911. σελ. 274.

⁽¹⁾ Ἀποστολ. Διαταγ. βιβλ. Β', ἐγ'. Migne 1, 629.

⁽²⁾ Hammond, Liturgies Eastern and Western, Ὁξφόρδη, 1878. σ. 54—55.

τοῦ δούλου σου δεινός καί, προσπίπτοντα τῇ μεγαλυσύνῃ Σου ἐν ἑξομολογήσει τῶν ἡμαρτημένων αὐτῷ, ἐλευθέρωσον ὡς ἀγαθός καὶ λύτρωσον αὐτὸν ἐκ πάσης σαρκικῆς ἁμαρτίας· λάμπρυνον ἐκ πάσης ἐρρυπωμένης συνειδήσεως· καθάρισον καὶ ἐνδυνάμωσον ἐν τῇ ἐργασίᾳ τῶν σῶν ἐντολῶν· καταξίωσον τῆς ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν αὐτοῦ· ἵνα διὰ καθαρότητος ψυχῆς καὶ σώματος κατασκηνώσῃ ἐπ' αὐτὸν τὸ ἅγ. Πνεῦμα κληρονόμον ἀποδείξῃ τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν· χάριτι καὶ οἰκτιρμοῖς καὶ φιλανθρωπίᾳ.....»

«Κύριε ὁ Θεὸς τῆς σωτηρίας τῶν δούλων Σου, ὁ ἐλεήμων καὶ οἰκτίρμων, ὁ μακρόθυμος καὶ πολυέλεος, ὁ μετανῶν ἐπὶ ταῖς ἡμετέραις κακίαις, ὁ μὴ βουλόμενος τὸν θάνατον τοῦ ἁμαρτωλοῦ ὡς τὸ ἐπιστρέψαι καὶ ζῆν αὐτόν· αὐτὸς καὶ νῦν παρακληθήτι ἐπὶ τὸν δούλον Σου τὸν δεινὰ καὶ παράσχου αὐτῷ συγγνώμην ἁμαρτιῶν, ἱλασμὸν ἁνομιῶν, συγχωρῶν αὐτῷ πᾶν πλημέλημα ἑκούσιόν τε καὶ ἀκούσιον. Διαλλάγηθι καὶ ἑνωσον αὐτὸν τῇ ἀγίᾳ Σου Ἐκκλησίᾳ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν, μεθ' οὗ Σοι κράτος, μεγαλυσύνῃ καὶ μεγαλοπρέπειᾳ.....»

«Πάτερ Κύριε, μὴ παραδῶῃς τὸν δούλον Σου δεινὰ ὑπὸ χεῖρας τοῦ διαδόλου, ἵνα μὴ οἱ ἐχθροὶ ἡμῶν ἐπιχαρῶσιν ἐφ' ἡμᾶς. Δὸς ἐπὶ τῷ στόματι αὐτοῦ τήρησιν ἐντολῶν, καὶ ἐπὶ τοῖς χεῖλεσιν αὐτοῦ σφραγίδα κρυφίαν, ἵνα μὴ λαλῇ δόλον· καί, ὀφθαλμὸν ὑπερήφανον ἀπώσας ἀπ' αὐτοῦ καὶ στρήνος καὶ κακίαν, καθάρισον ἐκ τῆς ψυχῆς αὐτοῦ πνεῦμα σκληρὸν καὶ ὑπερήφανον· καὶ γλώσσα δολία μὴ ᾗτω ἐν αὐτῷ. Ἐπίστησον, Κύριε, ἐπὶ τὴν διάνοιαν αὐτοῦ πνεῦμα ἀγαθόν, καὶ καθάρισον αὐτὸν ἀπὸ παντὸς ἀκαθάρτου πνεύματος· ἀποτίναξον ἀπ' αὐτοῦ πᾶσαν ταλαιπωρίαν· συγχώρησον αὐτῷ πᾶν ἁμαρτημάτων ὀφείλημα· ἐπίβλεψον ἐξ οὐρανοῦ καὶ εὐφρανον αὐτόν, ὅτι ἐπὶ Σοὶ ἠλπισε. Καὶ ἐνδυνάμωσον αὐτόν τῇ δυνάμει τοῦ Πνεύματός Σου τοῦ ἁγίου· καὶ μὴ ἐάσῃς αὐτὸν καταποθῆναι ὑπὸ τοῦ διαδόλου, ὅτι Σὺ ἐρρύσω ἡμᾶς ἐκ θανάτου αἰωνίου διὰ τῆς χάριτος τοῦ Χριστοῦ Σου, μεθ' οὗ εὐλογητὸς εἶ.....»

«Ὅ,τι κινεῖ ἐν πρώτοις τὴν προσοχὴν μας εἰς τὰς ἄνωθι λυτηρίους εὐχὰς, εἶνε ἢ ἄκρα τοῦ λεκτικοῦ των ταπεινώσεις, ἢ παραπομπὴ τοῦ τὴν ἐξαγόρευσιν δεχομένου εἰς τὸν μόνον ἀναμάρτητον Θεόν, ἢ ἀπόσβεσις, οὕτως εἰπεῖν, τοῦ ὀργανικοῦ ἐνώπιον τοῦ Ποιητικοῦ Αἰτίου. Οἶον χάσμα μεταξύ τῆς παπι-

στικῆς καινοτομίας τοῦ 13ου αἰῶνος Ego te absolvo (ἐγὼ σε ἀπολύω τῆς ἁμαρτίας) ⁽³⁾ ὅπου ὁ ἱερατικὸς ἐγωϊσμὸς συμπνίγει τὸν μέγαν Ἐλεήμονα, καὶ τῶν ὀρθοδόξων συγχωρητικῶν δέήσειων, ἐν αἷς ὁ Θεὸς ἐξαίρεται ὡς ὁ ἐν τῷ μυστηρίῳ τῆς μετανοίας τελεταρχῶν καὶ καθαίρων καὶ συγχωρῶν καὶ συνδιαλλάσσων καὶ τὰς ἁμαρτίας τοῦ κόσμου οἰκτιρμόνως βαστάζων! Πλὴν ἂν τοῦτο εἶνε ἀληθές, δὲν εἶνε ὁμῶς ἥττον ἀληθές καὶ τὸ ὅτι ἐν τῇ τοιαύτῃ συγχωρήσει καὶ συνδιαλλαγῇ ὁ ἱερεὺς τυγχάνει παράγων σημαντικώτατος καὶ ἀπαραίτητος· τόσον ἀπαραίτητος, ὥστε ἄνευ αὐτοῦ ἡ τρέμουσα δεξιὰ τοῦ ἁμαρτωλοῦ νὰ μὴ ἐφάπτεται τῆς εὐλογητῆς δεξιᾶς τοῦ Ὑψίστου. Ὁ ἄσωτος υἱὸς βέβαια ἀπῆλθε κατ' εὐθείαν πρὸς τὸν πατέρα του, πρὸ αὐτοῦ γονυπετῶν καὶ τὸν αὐτοῦ δεόμενος ἐξιλασμόν. Ἀλλὰ τὴν «στολὴν τὴν πρώτην», τὴν στολὴν τῆς ἀσπίλου ἀγνείας ἣν ἔφερε πρὸ τῆς ἀπομακρύνσεώς του ἀπὸ τοῦ πατρικοῦ οἴκου, τὴν στολὴν τῆς παλαιᾶς υἰοθεσίας του οἱ δοῦλοι ἔφερον κατὰ διαταγὴν αὐτοῦ τοῦ Πατρός του. Τίνες δὲ οἱ δοῦλοι οὗτοι, εἰμὴ οἱ ἀπόστολοι καὶ οἱ τῶν ἀποστόλων διάδοχοι, πρὸς οὓς ὡς μεμβράνην ἀδαπάνητον καὶ ἐνταλτήριον αἰώνιον τοὺς μεγάλους ἐκείνους λόγους κατὰ τὴν μεγάλην καὶ μοναδικὴν ἡμέραν τῆς Ἀναστάσεως ἐπισήμως ἐβόησε ὁ τοῦ κόσμου Σωτὴρ «ἂν τινων ἀφῆτε τὰς ἁμαρτίας, ἀφίενται αὐτοῖς, ἂν τινων κρατῆτε, κεκράτηνται»; Τὸ λέγειν ἄρα: «δὲν ἔχω ἀνάγκην τοῦ ἱερέως· ἀποτείνομαι πρὸς τὸν Θεὸν κατ' εὐθείαν» ἀντίκειται πρὸς αὐτὸ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, ὅστις τοὺς ρακῶδεις καὶ ἀσώτους υἱούς Του ἀμφιάζει διὰ τῶν τῆς χάριτος καινουργῶν στολῶν ἐν τε τῇ μετανοίᾳ καὶ τῷ βαπτίσματι, ναί, ἀλλὰ τῇ ὁρατῇ συνεργείᾳ τῶν ἱερέων Αὐτοῦ, καθ' ὃν τρόπον καὶ τοὺς σωματικῶς ἀσθενεῖς Αὐτὸς ἱατρεῖει, ἀναμφιβόλως, ἀλλὰ τῇ ὀργανικῇ συμπράξει τῶν ἀσκληπιαδῶν Του. Καὶ τὸ λέγειν: «ἡ μετὰ τοῦ Θεοῦ συνδιαλλάσσουσα εἶνε ἡ ἐν ὁλομελείᾳ Ἐκκλησία καὶ ὅχι ἁπλῶς οἱ τῆς

(3) Κατὰ τὴν μαρτυρίαν αὐτοῦ τοῦ Μορίνου. *Ora Morinus, De Disciplina Poenitentiae Lib. viii c. 8—13.

Ἐκκλησίας ποιμένες» δὲν ἔχει ἱστορικὴν τὴν βάσιν. Διότι καὶ ἐπὶ Χριστοῦ ἡ Ἐκκλησία ἀπηρτίζετο ἀπὸ πλείονας τῶν δώδεκα· καὶ ὅμως τὴν ἐξουσίαν τοῦ δεσμεῖν καὶ λύειν δὲν ἐνεχείρισεν ὁ Κύριος καὶ εἰς τοὺς Ἑβδόμηκοντα, περὶ ὧν λαλοῦν τὰ Εὐαγγέλια, ἢ τοὺς Πεντακκοσίους ἀδελφούς, περὶ ὧν γράφει ὁ Παῦλος, ἀλλὰ μόνον εἰς τοὺς Μαθητάς Του.

Βλέπε δὲ εἶτα καὶ τὸ μέγεθος τῆς ἐν τῇ ἐξομολογήσει παρεχομένης δωρεᾶς. Ὁ φιλόσοφος Λεϊβνήτιος δι' ὠραίων γραμμῶν ἐξέφρασε τὰ ἀγαθὰ, τὰ ἀπὸ τοῦ μυστηρίου τούτου προρρέοντα. «Ὁλόκληρον τὸ ἔργον τῆς μυστηριακῆς Μετανοίας—ἔγραφε—τυγχάνει ὄντως ἀντάξιον τῆς Πανσοφίας τοῦ Θεοῦ· καὶ ἂν πάντα τὰ ἐν τῇ Χριστιανικῇ Οἰκονομίᾳ ἀξίζουσιν τοὺς ἐπαίνους μας, πολλῶ μᾶλλον τοὺς ἐπαίνους μας ἀξίζει τὸ ἱδρυμα τοῦτο. Διότι ἡ ὑποχρέωσις τοῦ ἐξομολογεῖσθαι τὰ ἡμαρτημένα προλαμβάνει τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τοῦ νὰ τὰ διαπράττῃ, ἐλπίς δὲ τῷ παρέχεται ἐν περιπτώσει πτώσεως μετὰ τὸν ἐξαγνισμόν. Ὁ εὐλαβὴς καὶ συνετὸς ἐξομολόγος εἶνε ἀναντιρρήτως ἰσχυρὸν εἰς τὰς χεῖρας τοῦ Θεοῦ ὄργανον πρὸς ἡθικὴν ἀναγέννησιν. Αἱ συμπαθητικαὶ συμβουλαὶ ἐνὸς ἱερέως τοῦ Ὑψίστου βοηθοῦν τὸν ἄνθρωπον εἰς χαλιναγώγησιν τῶν παθῶν τοῦ, τὸν καθιστοῦν προσεκτικὸν εἰς τὰς ἐνέδρας τοῦ κακοῦ, τὸν ἐνισχύουν εἰς τὸ ν' ἀποφεύγῃ τὰς περιστάσεις τῆς ἁμαρτίας, τὸν ὑποχρεώνουν νὰ ἐπιστρέφῃ τὰ κακῶς ἀποκτηθέντα, τῷ παρέχουν ἐλπίδας ὅταν daίρηται ὑπὸ ἄθυμιων καὶ ἀμφιβολιῶν, τῷ φέρουν τὴν εἰρήνην ὅταν καταπίπτῃ ὑπὸ τὴν θλιψιν καί, ἐν γένει εἰπεῖν, τὸν ἀπαλλάσσουν ἢ τὸν ἐλαφρύνουν ἀπὸ παντὸς κακοῦ. Καὶ ἂν δὲν ὑπάρχει ἐπὶ τῆς γῆς εὐτυχία ἰσόμοιρος πρὸς τὴν ἀπόκτησιν φίλου πιστοῦ, πόσῃν ἄρά γε ἐκτίμησιν δὲν πρέπει νὰ αἰσθάνηται τις πρὸς ἐκεῖνον, ὅστις κατὰ τὰς στιγμὰς τῶν ἐλεεινοτέρων του ἀναγκῶν τῷ εἶνε ὁ κατ' ἀλήθειαν καὶ πραγματικῶς φίλος»; (3)

Οὕτως ὁ φιλόσοφος τῆς Δειψίας ἀπηρτίθμει τὰς ἀπὸ τῆς ἐξομολογήσεως ὠφελείας. Δὲν ἐξῆρεν ἐν τούτοις ὅσον ἔπρεπε

(3) *Leibnitz*, *Systema Theologicum*, Paris 1819, σελ. 270.

τὴν ὑπὲρ πάσας τὰς ἄλλας προέχουσαν ὠφέλειαν, τὸν σκοπὸν καὶ τὸ τέλος τῆς ἐξομολογήσεως, τὴν ψυχὴν καὶ τὸν μυελὸν τοῦ μυστηρίου, τὴν μετὰ τοῦ Θεοῦ δηλ. συμφιλίωσιν, τὴν πρὸς τὸ Ζῶν Κέντρον ἐπαναστροφὴν, τὴν παλινόρθωσιν τοῦ βεβηλωθέντος ναοῦ, τὴν συνδιαλλαγὴν τέλος τῶν διεστώτων, δι' ἣν ἡ ἐξομολόγησις εἰς σύνοφιν καὶ περιλήψιν μεταποιεῖται τῆς ὅλης Χριστιανικῆς θρησκείας, ἀφοῦ αὕτη ἀπὸ τῆς συστάσεώς της μέχρι συντελείας τῶν αἰώνων οὐδὲν ἄλλο θὰ προτίθεται εἰμὴ τὴν συμφιλίωσιν τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τοῦ Θεοῦ. Διότι ἂν ἡ ἁμαρτία εἶνε ἡ ἀποσυνθετικὴ ἐκείνη δύναμις ἡ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ ἀπάγουσα, ἡ ἐξομολόγησις εἶνε ἡ πρὸς Θεὸν ἐπανάγουσα· ἂν ἡ ἁμαρτία εἶνε ἡ ἀπὸ τοῦ θεοῦ ἐδάφους τὴν ψυχὴν ἐκριζύουσα, ἄλλ' ἡ ἐξομολόγησις εἶνε ἡ εἰς τὸ θεῖον ἔδαφος τὸ οὐράνιον φυτὸν μεταφυτεύουσα· ἂν ἡ ἁμαρτία τραυμάτων καὶ ὤτειλῶν τὸν ἄνθρωπον πληροῖ, ἄλλ' ἡ ἐξομολόγησις τὴν ὑγείαν εἰς αὐτὸν δωροφορεῖ. Διὰ τοῦτο καὶ ταύτην βάπτισμά τινες ὠνόμασαν καὶ παρὰ τὸ λουτρὸν τῆς λευκῆς παλλιγενεσίας καὶ τοῦ πορφυροῦ μαρτυρίου παρέταξαν, εἰπόντες: «Τρία βαπτίσματα καθαρτικὰ πάσης οἰασοδήποτε ἁμαρτίας ὁ Θεὸς τῇ φύσει τῶν ἀνθρώπων ἐδωρήσατο: λέγω δὲ τὸ τοῦ ὕδατος, καὶ πάλιν τὸ διὰ μαρτυρίου τοῦ ἰδίου αἵματος, καὶ τρίτον τὸ διὰ δακρύων» (4). Καίτοι, τὰληθὲς εἰπεῖν, ὕφίσταται μετὰ τῶν δύο μυστηρίων οὐ μικρὰ διαφορά. Διότι, κατὰ τὸν τῆς Ἀλεξανδρείας φωστῆρα, «ὁ μὲν μετανῶν παύεται μὲν τοῦ ἁμαρτάνειν, ἔχει δὲ τῶν τραυμάτων τὰς οὐλὰς· ὁ δὲ βαπτιζόμενος τὸν μὲν παλαιὸν ἀπεκδιδύσκειται, ἀνακαινίζεται δὲ ἄνωθεν, γεννηθεὶς τῇ τοῦ Πνεύματος χάριτι» (5). Ἐπούλωσις καὶ ἐμβάλλωμα εἶνε τὸ πρῶτον· ἀναχώνευσις καὶ ἀναδημιουργία εἶνε τὸ δεύτερον. Ἐπουλόνει ἐν τούτοις ἡ μετάνοια ἀσφαλῶς καὶ ἐπουλόνει πᾶσαν οἰανδήποτε ἁμαρτίαν, καὶ μικρὰ εἶνε, καὶ μεγάλη. Τοῦτο ζωηρῶς φανερόνουν αἱ ἐξῆς εἰκονικαὶ ἐκφράσεις ἀοιδίμου διδασκάλου, εἰπόντος

(4) *Ψευδαθανασίου, Διδασκαλία πρὸς Ἀντίοχον Δούκαν*, ἐρωτ. ογ'. Migne 28, 614, *Ὅρα καὶ Λαμασκηνοῦ*, *Ἐκθ. Ὁρθοδ. Πίστεως* B: βλ. Δ', θ', Migne 94, 1124.
(5) *Ἀθανασίου εἰς Σαραπίωνα ἐπιστ.* Δ'. § 13. Migne 26, 656.

ὅτι «οὐ μόνον ἀρρώστους ἰᾶται ὁ Σωτήρ, ἀλλὰ καὶ δυσίατους, καὶ χρονίους παραλύσεις, πρὸς δὲ καὶ νεκροὺς ἐγείρει. Καὶ τοῦτο δὲ τρισῶς: τὴν τελευτήσασαν· τὸν τελευτήσαντα καὶ ἐκφερόμενον· τρίτον δὲ τὸν τριημερεύσαντα ἐν τάφῳ. Καὶ τὴν μὲν, κρᾶτήσας τῆς χειρός· τὸν δὲ τῆς χήρας ἐν Ναῖν, σπλαγχνισθεὶς προσελθὼν, τῆς σοροῦ ἀψάμενος καὶ κελεύσας. Λάζαρον δὲ τὸν τεταρταῖον, μακρὰν στειλάμενος πορείαν, προσεγγίσας τῷ μνημείῳ, κλαύσας, προσευξάμενος καὶ κράξας φωνῇ μεγάλῃ. Ὡς ἐστὶ δυσίατος πολυχρόνιος ἁμαρτία!!» (6) Ναί, δυσίατος, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ἀνίατος.

Ἡ τοιαύτη ἐν τούτοις λύσις δὲν παρέχεται ἄνευ ὄρων. Χρεῖα νὰ προηγηθῇ πρὸ τῆς ἐξαγορεύσεως ἡ συντριβή, καὶ ν' ἀκολουθήσῃ μετὰ τὴν ἐξαγόρευσιν ἡ τοῦ βίου ἀνακαίνισις, ἵνα ἡ τῆς Μετανοίας οἰκοδομὴ πλήρης συντελεσιουργηθῇ. Ἐκεῖνη ἡ ἔρευνα τῆς συνειδήσεως καὶ ἡ ἀνακάλυψις τῶν ψυχικῶν μας σπιλάδων δὲν θὰ μᾶς ἀφήσουν βεβαίως ἀδιαφόρους, ἀλλὰ θὰ γεννήσουν εἰς τὰ στήθη μας ὀδύνης νυγμούς. Ἡ θάλασσα θὰ θολωθῇ, θὰ ταραχθῇ καὶ θὰ ἀγριωθῇ, ἵνα τὴν ὕλην καὶ πᾶσαν σαπρίαν, ἣν περ κατήγαγον οἱ ποταμοὶ τῶν παθῶν, ἀπορρίψῃ καὶ πάλιν εἰς τὴν γῆν (7). Ὁ κατοπτρισμὸς τῆς ψυχῆς μας ἐν τῷ κατόπτρῳ τοῦ ἡθικοῦ νόμου θὰ προκαλέσῃ βδελυγμίαν πρὸς τὰς πονηρίας μας. Ἡ λύπη μας μετάνοιαν εἰς σωτηρίαν ἀμεταμέλητον θὰ κατεργασθῇ. Ἡ δὲ τοιαύτη λύπη δὲν θὰ εἶνε λύπη κατὰ κόσμον, λύπη προερχομένη ἐκ στερήσεως τῆς ὑγείας μας, τῆς περιουσίας μας, τῶν κοσμικῶν ἀγαθῶν μας, τῶν ὡς ἐκ τῶν ἀταξιῶν μας διακυβευθέντων, ἀλλὰ λύπη «κατὰ Θεόν», διότι τὸν φιλοστοργότερον τῶν πατέρων παρεπικράναμεν. Μετὰ δὲ τὴν τοιαύτην λύπην θ' ἀκολουθήσῃ ὁ νέος βίος. Αἱ πρῶται πονηραὶ συνήθειαι θ' ἀποκτανθῶσιν ἐν στόματι μαχαίρας, χωρὶς Ἀγάγεις ἐξ αὐτῶν νὰ διασωθῇ· συνήθειαι δὲ ὅλως ἀνίθεται θὰ καταλάβουν ἐν ἀνακεκαινισμένῃ πολιτείᾳ τὴν θέσιν ἐκεῖνων.

(6) Μελέτιος Πηγᾶς, Ὁρθόδ. Διδασκαλία, μέρ. Δ' σελ. σνῆ—σνθ'.

(7) Ἰωάννης Κλίμακος Δογ. Δ', Μίσση 88, 708.

«Οὐκ ἔστι γὰρ δι' ἐτέρας πύλης τὴν ψυχὴν ἐπαναστρέφαι, εἰμὴ δι' ἧς ἐξελήλυθεν» ⁽⁸⁾.

Ἐκ τῶν ἀνωθι λεχθέντων καταφαίνεται οἷα προσοχὴ χρειάζεται, ἵνα μὴ ὁ ἅπαξ λαθεὶς ἐπιστρέφῃ καὶ πάλιν ἐπὶ τὸν ἴδιον ἔμετον καὶ ἐπανακυλίσῃ ποιῶν τὴν κατάστασίν του προβληματωδεστέραν. «Ἐκουσίως γὰρ ἁμαρτανόντων ἡμῶν μετὰ τὸ λαθεῖν τὴν ἐπίγνωσιν τῆς ἀληθείας, οὐκέτι περὶ ἁμαρτιῶν ἀπολείπεται θυσία, φοβερὰ δέ τις ἐκδοχὴ κρίσεως καὶ πυρὸς ζήλος, ἐσθίειν μέλλοντος τοὺς ὑπεναντίους» ⁽⁹⁾. Ὁ ἀποστολικὸς πατὴρ Ἑρμᾶς ἐν τῇ Ποιμένι εἶπε: «Τὸν εἰληφότα τὴν ἄφεσιν τῶν ἁμαρτιῶν οὐκέτι ἁμαρτάνειν χρή» ⁽¹⁰⁾. Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς προσέθηκεν: «Αἱ συνεχεῖς καὶ ἐπάλληλοι ἐπὶ ταῖς ἁμαρτίαις μετάνοιαι, οὐδὲν τῶν καθάπαξ μὴ πεπιστευκότων διαφέρουσιν, ἢ μόνῳ τῷ συναισθῆσθαι ὅτι ἁμαρτάνουσι· καὶ οὐκ οἶδ' ὁπότερον αὐτῶν χεῖρον, ἢ τὸ εἰδότα ἁμαρτάνειν, ἢ, μετανοήσαντα ἐφ' οἷς ἤμαρτε, πλημελεῖν παλιν» ⁽¹¹⁾. Καὶ οἱ ὑπεραυστηροὶ οὗτοι λόγοι, ἀντιπροσωπεύοντες μίαν σχολὴν τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, δὲν πρέπει ἀμελέηται νὰ παραβλεφθοῦν. Διὰ νὰ ἐξευρεθῇ βεβαίως ἡ πλήρης ἀλήθεια, ἀνάγκη τὸ ζήτημα νὰ ἐξετασθῇ οὐ μόνον ἐν σχέσει πρὸς τὸν πίπτοντα ἄνθρωπον, ἀλλὰ ἐν σχέσει καὶ πρὸς τὸν ἀνεγείροντα Θεόν, εἰς τοῦ ὁποίου τὰ ἀνεξάντλητα τῶν οἰκτιρμῶν πελάγη ἀπιδῶν ὁ Χρυσόστομος εἶπε τὸ περιβόητον ἐκεῖνο «χιλιάκις μετανοήσας εἴσελθε» ⁽¹²⁾. Ἄλλ' ὅπως δῆποτε, καλὸν εἶνε νὰ προσηλόνωμεν τὸν νοῦν καὶ πρὸς τὰ δύο σημεῖα. Διότι, ἂν ὁ πολυεὺσπλαγχνος Θεὸς ἐπ' ἄπειρον συγχωρῇ, ἢ ἀνθρωπίνῃ ὅμως ἀντοχῇ εἰς τὴν κατὰ τῆς ἁμαρτίας πάλην δὲν εἶνε ἐπίσης ἄπειρος, οὐδ' ὁ βίος του οὕτω μακράων, ὥστε νὰ ἐπιδέχῃται νέους κλονισμοὺς καὶ νέας παλιμπτώσεις. Καὶ οὕτω συνεκλείσθημεν μετὰξὺ δύο ἀντιθέσεων. Ἄν

⁽⁸⁾ Αὐτ. λόγ. Α'. Migne 88, 637.

⁽⁹⁾ Ἑρ. ι', 26—27.

⁽¹⁰⁾ Παρὰ Κλήμ. Ἀλεξ. Στρωματ. βιβλ. Β', ιγ'. Migne 8, 926.

⁽¹¹⁾ Αὐτόθι.

⁽¹²⁾ Σωκράτους, Ἑκκλ. Ἱστορ. βιβλ. ε', κα'. Migne 67, 725.

ἀποβλέψωμεν πρὸς τὸν συγχωροῦντα, πληροῦται ἡ ψυχὴ μας μὲ θάρρος, ὅφ' οἷονδῆποτε ὄγκον ἐπανειλημμένων ἁμαρτιῶν καὶ ἂν ἐν τῷ παρόντι πιεζώμεθα. Ἐν ἀποβλέψωμεν πρὸς ἡμᾶς αὐτούς, συνεχόμεθα ὑπὸ φόβου, μὴ καὶ αὐθις ἐν τῷ μέλλοντι ἁμαρτόντες, ἐν ταῖς ἁμαρτίαις ἡμῶν αἰφνιδίως ἀποθάνωμεν.

ΚΕΦ. ΝΗ'.

Ἡ ΟΔΟΣ ΠΡΟΣ ΕΠΙΣΤΡΟΦΗΝ

Καθὼς μεταξὺ τῶν ἀσθενειῶν ὑπάρχουν ἀσθένειαι ἐλαφραί, αἵτινες διὰ μιᾶς ἀλοιφῆς ἢ ἐνδὸς καταπλάσματος ἐν βραχεῖ χρόνῳ θεραπεύονται, καὶ ἀσθένειαι βαρεῖαι, αἵτινες ὠθοῦν τὸν ἄρρωστον εἰς τὰ χεῖλη τοῦ τάφου καὶ ἀπαιτοῦν φάρμακα πικρότατα καὶ διαίταν αὐστηροτάτην, οὕτω καὶ μεταξὺ τῶν ἁμαρτιῶν ἄλλαι μὲν, ἐλαφρῶς καὶ ἐξ ἐπιπολῆς τὴν ψυχὴν πληγώσασαι, εὐκόλως ἐν τῇ ἐξομολογήσει καὶ ἐπουλόγονται, ἄλλαι δέ, ἡμιθανῆ αὐτὴν μεταξὺ Ἰεριχὼ καὶ Ἱερουσαλὴμ ἐγκαταλιποῦσαι, πολλὴν ἀπαιτοῦν τὴν ἐπιμέλειαν, ἐπώδυνον τὴν ἀπόσπασιν ὑπὸ τοῦ κακοῦ, ἐνδελεχῇ δὲ καὶ μακρὰν καὶ σύντονον τὴν ἄσκησιν, δι' ἧς τὸ ἀποσπασθὲν δένδρον ἐν τῷ ἀγαθῷ καὶ αὐθις θὰ ριζωθῇ. Εἰς τὰς ἁμαρτίας τοῦ δευτέρου εἶδους κυρίως ἀποβλέπουν τὰ ἐπιτίμια, περὶ ὧν εἰς τὸ τελευταῖον μέρος τῆς Ἀκολουθίας τοῦ πραγματεύεται ἐν ἐκτάσει ὁ Νηστευτής, ὑποδεικνύων καὶ τὸ εἶδος καὶ τὸν τρόπον τῆς ἐφαρμογῆς των. Τὰ ἐπιτίμια ἐν τούτοις τοῦ Νηστευτοῦ ἀντιπροσωπεύουν τὴν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Γ' αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν μέχρι τῶν ἡμερῶν μας ἐπικρατήσασαν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ πειθαρχίαν ἐπὶ τῶν μετανοούντων. Ἡ Ἠθικὴ Θεραπευτικὴ τῶν πρὸ τοῦ Νηστευτοῦ χρόνων, ἡ Ὑγιεινὴ τῶν ψυχῶν ἐν τῇ νεοδμητῇ ποίμνῃ τοῦ Χριστοῦ, ἡ πρὸς ἐπιστροφὴν ὁδὸς τῶν ἁμαρτωλῶν, ὡς ἀπεικονίζεται εἰς τοὺς κανό-

νας Γρηγορίου τοῦ Νεοκαισαρείας, Βασιλείου τοῦ μεγάλου, Γρηγορίου τοῦ Νύσσης καὶ τῶν ἀρχαιοτέρων Συνόδων, παρουσιάζει ὅψιν οὐκ ὀλίγον διάφορον. Ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει καλλίτερος τρόπος διαφωτισμοῦ τῶν νεωτέρων ἐκκλησιαστ. συνηθειῶν ἀπὸ τὴν ἀντιπαράβολήν των πρὸς τὰς ἐξ ὧν ἐξεκολάφθησαν προγενεστέρας, ἃς ἀναβιδάσωμεν ἐν πρώτοις τὸν νοῦν εἰς τὴν ἀρχαιοτέραν Χριστιαν. πειθαρχίαν, ἵνα ἐν τῷ ἐπομένῳ κεφαλαίῳ ἐκτιμήσωμεν τὰ περὶ ἐπιτιμίων ὑπὸ τοῦ Νηστευτοῦ γραφέντα καλλίτερον.

Ἐπὶ πληθούσης Ἐκκλησίας καὶ ἐν τῷ μέσῳ τῆς δημοσίας λατρείας ἐξωμολογήθη εἰς ἐπήκοον πάντων τὸ «*πούβλικον* καὶ τεθυρῶν ἐγγίλημα, τὸ σύμπασαν τὴν Ἐκκλησίαν κινεῶν» ⁽¹⁾ εἰς λ. χ. φρονέας, εἰς αἱμομίκτης, εἰς γνωστὸς ἀποστάτης τῆς πίστεως. Πῶς ἤχθη πρὸς τοῦτο; Οἰκεία ὁρμῇ καὶ θελήσει βεβαίως καὶ μετὰ προτροπὴν τοῦ ἐπὶ τῆς μετανοίας πρεσβυτέρου, εἰς ὃν ἐξεμυστηρέυθη προηγουμένως τὴν πτώσιν του. Εἰ δ' ὅχι, ἀλλ' ὑπεισηλθεν ὡς σπιλὰς καὶ ὡς νεφέλη ἀνδρὸς εἰς τὸ μυστήριον τῆς θείας ἀγάπης, ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὁ ἐπίσκοπος «*ἰδὼν τὸν ἡμαρτηρότα καὶ πικρανθεὶς ἐκέλευσεν αὐτὸν ἔξω βληθῆναι*» τοῦ ναοῦ ⁽²⁾. Οἱ διάκονοι τότε, οἵτινες «*ἐπισκόπου ἀκοὴ καὶ ὀφθαλμοὺς καὶ στόμα, καρδίαν τε καὶ ψυχὴν*» ⁽³⁾ προσονομάζονται, ἐξαγαγόντες τὸν ἀνθρωπον ἐπέστρεψαν καὶ ὑπὲρ αὐτοῦ τὸν ἐπίσκοπον καθικέτευσαν. Ὁ δ' ἐπίσκοπος ἀνέκρινε παρρησίᾳ τὸν ἁμαρτωλὸν—ἐπεικέστερον μὲν, ἂν ἀφ' ἑαυτοῦ ἤδη ἐξωμολογήθη, αὐστηρότερον δέ, ἂν πρὸς τοῦτο νῦν ἀναγκάζεται—καί, εἰπὼν αὐτῷ ὅσα ἀρμόζει εἰς νουθεσίαν, παρήνευσεν ὅπως, μακρὰν τῶν ἀδελφῶν, μένη παρ' ἑαυτῷ ταπεινοφρονῶν, νηστεύων καὶ δεόμενος τοῦ Ὑψίστου ⁽⁴⁾ Τοῦντεῦθεν ὁ ἁμαρτωλὸς δὲν ἔχει οὐδεμίαν σχέσιν πρὸς τὸ σῶμα τοῦ Χρι-

(1) Κανὼν 50ος Κερθαγένης. «Πούβλικον»=publicum, ταραξάν τὰς συνειδήσεις τοῦ δημοσίου.

(2) Ἀποστολ. Διαταγ. βιβλ. Β', ιστ'. Migne 1, 625.

(3) Αὐτ. βιβλ. Β', μδ'. Migne 1, 704.

(4) Αὐτ. βιβλ. Β', ιστ'. Migne 1, 625.

στοῦ, ἐξ οὗ, αὐτοπραϊρέτως ἁμαρτῶν, ἀπεκόπη. Διατελεῖ ἀφωρισμένος, ὃ ἐστὶ μακρὰν τῶν ὀρίων τῆς σφίζουσης χάριτος ἀπεωσμένος. Θεωρεῖται καὶ πενθεῖται ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ὡς νεκρός (*). Καὶ ἐάν ποτε μετὰ χρόνον μακρὸν δυνηθῇ νὰ ἀνορθωθῇ, ἢ μεταβολή του θὰ χαιρετισθῇ, γράφει ὁ Ὠριγένης, ὡς ἐκ νεκρῶν ἀνάστασις· οὐδὲ θὰ ἐπιτραπῇ αὐτῷ ποτε, ὡς ἀπαξ κατεαγότι, ἢ ἄνοδος εἰς τὸ ἀξίωμα τῆς ἱερωσύνης, ἔστω καὶ ἂν ὀλοτελῶς μετανόησῃ (*). Διὰ χειροθεσίας τοῦ ἐπισκόπου, λαμβανούσης χώραν «πρὸ τῆς ἀψίδος» (†), ὃ ἐστὶ πρὸ τοῦ προπυλαίου τοῦ ναοῦ, κατὰ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ Ζωναρά, συγκαταριθμεῖται ὁ ἁμαρτωλὸς εἰς τὰς τάξεις τῶν μετανοούντων καὶ ἄρχεται τοῦ ἐπιπονωτάτου σταδίου τῆς εἰς τὰ κρεῖττω παλινδρομήσεως, «ἐκοντὶ ταλαιπωρούμενος ἢ νηστεύων καὶ ἀλουσίαις ἢ ἐδεσμάτων ἀποχῇ, ἢ ἐτέροις οἷς προστέτανται» (‡) φέρων σάκκον τρίχινον καὶ σποδόν, ὡς ἢ περίφημος Φαβιόλα τοῦ Ἱερωνύμου (⁹), ἔχων τὴν κόμην αὐχμηρὰν καὶ ἀποκεκαρμένους τοὺς βοστρύχους, δι' ὧν εἰς πειρασμὸν τοὺς πολλοὺς ποτε εἴλκυσεν, ὡς ἢ ἄλλη ἐκείνη τοῦ Ἀμβροσίου ἁμαρτωλή (¹⁰), κυλιόμενος εἰς τοὺς πόδας οὐ μόνον τῶν ἐν κλήρῳ, ἀλλὰ καὶ τῶν λαϊκῶν, καὶ διὰ ροῆς δακρύων συγκινῶν τὴν Ἐκκλησίαν ὡς ὁ Νατάλιος, ὁ ὁμολογητὴς μὲν ποτε τῆς τοῦ Χριστοῦ πίστεως ἀνα-

(*) Καὶ οἱ Πυθαγόρειοι «εἴ τις ἀνεπιτήδειος εὐρέθη πρὸς φιλοσοφίαν, ἐξῆγον αὐτὸν μετὰ τῆς οὐσίας ἀπὸ τοῦ δμακτοῦ, ἥτοι διδασκαλείου καὶ κενotáφιον ἐποι-
ουν καὶ ὡς περὶ ἀποιχομένου [δηλ. νεκροῦ] ἀπωδύροντο» γράφει ὁ Ἀπολλόδωρος.
*Οὐα Γ. Μιστριώτου σημ. εἰς VI κεφ. Πλατωνικοῦ Φαίδωνος. Πρβλ. καὶ τὰ περὶ Ἀριστίνου καὶ ὑστεροπότμων γραφέντα ὑπὸ Πλουτάρχου ἐν Ρωμαϊκοῖς κεφ. Ε'.

(⁹) «Οὗτοι δὲ ὡς ἀπολωλότας καὶ τεθνηκότας τῷ Θεῷ τοὺς ὑπ' ἀσελείας ἢ τινος ἀτόπου νενικημένους, ὡς νεκροὺς πενθοῦσι, καὶ ὡς ἐκ νεκρῶν ἀναστάντας ἐάν ἀξιόλογον ἐνδείξωνται μεταβολήν, χρόνῳ πλείονι τῶν κατ' ἀρχὰς εἰσαγομένων ὑστερόν ποτε προσιενται· εἰς οὐδεμίαν ἀρχὴν καὶ προστασίαν τῆς λεγομένης Ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ καταλέγοντες τοὺς φθάσαντας, μετὰ τὸ προσεληλυθέναι τῷ Λόγῳ, ἐπταικέναι». Ὠριγένης κατὰ Κέλσου, βιβλ. Γ', 51. Migne 11, 987.

(†) Κανὼν ὁ Καρθαγένης.

(‡) Σωζομέν. Ἐκκλ. Ἰστ. Ζ', ις'. Migne 67, 1457 πρβλ. καὶ Ἀποστολ. Διαταγ. βιβλ. Β', ιστ' καὶ ιη'. Migne 1, 625 καὶ 632.

(⁹) Hieronym. Epist. LXXVII, de morte Fabiolae § 4. Migne P. L. 22, 692.

(¹⁰) Ambrosius, de lapsu virginis consecratae § 8. Migne P. L. 16, 394.

δειχθείς, εἶτα δὲ διὰ τὸ χρυσίον προδῶσας εἰς τοὺς αἵρετικούς τὴν Ὁρθοδοξίαν καὶ διὰ τοῦτο ὑπ' ἀγγέλων μαστιγωθείς καὶ ὑπὸ τῶν τῆς συνειδήσεως νυγμῶν πολυειδῶς αἰκισθείς⁽¹¹⁾. Οἶαί μακρὰ καὶ ἀνάντης ὁδὸς ἢ εἰς Χριστὸν ἐπανάγουςα καὶ αὐθις!

Ἡ ὁδὸς ὅμως αὕτη ἔχει τοὺς σταθμοὺς καὶ τὰ διάφορά τῆς στάδια, ἄλλα ἀπώτερα καὶ ἄλλα ἐγγύτερα τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ, ἀναλόγως τοῦ διαπραχθέντος ἐγκλήματος καὶ τῆς ἐν ἔργοις ἐπιδεικνυομένης μετανοίας. Καὶ ὁ ἁμαρτωλὸς ἀνέρχεται τοὺς σταθμοὺς τούτους ἕνα πρὸς ἕνα. Καὶ πρῶτον μὲν κατατάσσεται εἰς τὴν τάξιν τῶν προσκλαιόντων⁽¹²⁾. Θέσις του δὲν εἶνε οὔτε ὁ ναός, οὔτε ὁ πρόναος, ἀλλ' ἡ αὐλὴ καὶ τὰ «ἔξω τῆς πύλης τοῦ εὐκτηρίου», ὅπου ὑπὸ τὴν ὀργὴν τῶν στοιχείων ὁ ἁμαρτωλὸς ἱστάμενος καὶ χειμαζόμενός φυσικῶς ὁ μάρτην τὸν λιμένα τῶν ἐκκλησιαστ. κόλπων ἀναζητῶν ἐν τῇ πελάγει τῶν ἑαυτοῦ ἁμαρτιῶν, ἐξαίτεται προσκλαίων τὰς προσευχὰς καὶ μεσιτείας τῶν εἰς τὸν ναὸν εἰσερχομένων, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ἀπέκοψε τὸ νῆμα τὸ συνδέον ἑαυτὸν μετὰ τοῦ οὐρανοῦ. Οὕτως ὁ σοφιστὴς Ἐκηβόλιος, ὁ τὴν πίστιν πλέον ἢ ἅπαξ ἀλλάξας καὶ ἐπὶ μὲν Κωνσταντίου τὸν Χριστιανὸν ὑποκριθείς, ἐπὶ δὲ Ἰουλιανοῦ γοργὸς εἰδωλολάτρης ἐμφανισθείς, μετὰ δὲ τὸν θάνατον τοῦ Ἀποστάτου καὶ αὐθις χριστιανίζων, προσῆλθεν ἤδη εἰς τὰς τάξεις τῶν προσκλαιόντων καὶ ρίψας ἑαυτὸν πρηνῇ πρὸς τῆς πύλης τοῦ εὐκτηρίου οἴκου, «πατήσατέ με», ἐβόα, «τὸ ἄλλας τὸ ἀναίσθητον»⁽¹³⁾. Ἀλλὰ μεταξὺ τῶν προσκλαιόντων ἐπίσης ἦλθε καὶ συνηριθμήθη καὶ Μαρία ἡ Αἰγυπτία, ἥτις, τὴν ἐξωτέραν φλὶάν τῶν τοῦ ναοῦ προαυλίων πατήσασα, τοὺς μὲν ἄλλους ἐβλεπεν ἀκωλύτως εἰσερχομένους, ἑαυτὴν δὲ ὥς ὑπὸ θείας τινὸς δυνάμεως ἀπειργομένην· τοῦτο δὲ τρίς καὶ τετράκις παθοῦσα καὶ ἀποκαμοῦσα τὸ λοιπὸν καὶ μηκέτι ὤθειν καὶ ἀντρωθεῖσθαι ἰσχύ-

(11) *Εὐσεβ.* Ἐκκλ. Ἰστ. βιβλ. Ε', κη'.

(12) *Γρηγορ. Νεοκαισαρείας* Ἐπιστ. Κανονική, τέλος. Migne 10, 1048. Ὁρα καὶ *Μ Βασιλ. κανόνας* κθ' καὶ οε'.

(13) *Σωκράτ.* Ἐκκλ. Ἰστ. βιβλ. Γ', ιγ'. Migne 67, 413.

ουσα ἀνεχώρησε καὶ ἔστη ἐν τῇ γωνίᾳ τῆς αὐλῆς τοῦ ναοῦ ⁽¹⁴⁾.

Μεθ' ὑπομονῆς τὸ πρῶτον στάδιον διατρέξας, κατατάσσεται εἴτα ὁ ἁμαρτωλὸς εἰς τὴν τάξιν τῶν ἀκροωμένων. Ἀφίκει τώρα τὴν αὐλὴν καὶ τὸ ὑπαιθρον καὶ εἰσέρχεται εἰς τὸν νάρθηκα, ὅπου καὶ ὄφει καὶ ἀκοῇ δύναται τοῦλάχιστον μακρόθεν νὰ παρακολουθῇ τὰς ἐν τῷ εὐκτηρίῳ ἱερὰς διδασκαλίας. Γλυκὺ καὶ παρήγορον θέαμα, ἐπαναφέρον εἰς τὴν μνήμην του συγκινήσεις ἀθῶων ἡμερῶν! Ἄγια ἀκούσματα, ὧν τὴν φυλακὴν εἰς στιγμὰς διψύχους ἀπέπτυσεν! ὦ, καὶ ἂν ἠνοίγοντο καὶ αὐθις αἱ κιγκλίδες, ἵνα προσπελάσῃ πλησιέστερον ὁ ἐξέριστος τῆς νοητῆς Ἑδῆμ καὶ συνενώσῃ καὶ αὐτὸς τὰς φλογώδεις προσευχὰς του! Δὲν τῷ ἐπιτρέπεται ἐν τούτοις ἡ συμπροσευχή. «Ἀκούων γάρ, φησί, τῶν Γραφῶν καὶ τῆς διδασκαλίας, ἐκβαλλέσθω καὶ μὴ ἀξιούσθω προσευχῆς» ⁽¹⁵⁾. Παραμένει μέχρι τῶν κατηχομένων· καὶ πρὶν ἢ αἱ μυστηριωδέστεραι ἱερουργίαι καὶ θεωρίαι ἐκδιπλωθῶσι πρὸ τῶν τελείων ὀφθαλμῶν τῶν τελειουργῶν, αὐτὸς μετὰ καὶ τῶν ἄλλων ἀτελέστων, ἀμορφῶτων καὶ ἀπερισαλπίγκτων ⁽¹⁶⁾ ἀπωθεῖται πέραν τοῦ προνάου.

Ἀπωθεῖται, ἀλλὰ μίαν ἐλπίδα ἔχει, ὅτι καὶ μετὰ τὸ στάδιον τοῦτο, ἄλλο στάδιον μετανοίας τῷ ἐπιφυλάσσεται, ἔτι πλησιέστερον πρὸς τὸν ἐπιζητούμενον λιμένα. Εἶνε τὸ στάδιον τῶν ὑποπιπιόντων, τὸ διανυόμενον «ἔσωθεν τῆς πύλης τοῦ ναοῦ», ἐν αὐτῷ τῷ εὐκτηρίῳ οἴκῳ καὶ μετὰ τοῦ ἐπιλοίπου σώματος τῆς Ἑκκλησίας, οὗτινος τὰς ἐσχάτας καταλαμβάνει ὁ ἀναρρωνύων τάξεις. Ἐνταῦθα αἰδημόνως προσερχόμενος, ὑποπίπτει ὁ μετανῶν, ὃ ἐστὶ κλίνει μετὰ τῶν πιστῶν πρὸς συμπροσευχὴν τὸ γόνυ, δέχεται τὴν εὐλογίαν καὶ χειροθεσίαν τοῦ ἐπισκόπου, ἀκούει εὐχὰς εἰδικῶς ἀναφερομένας ὑπὲρ αὐτοῦ καί, ὅταν ἀπο-

⁽¹⁴⁾ Σωφρονίου Ἱεροσολύμων, Βίος Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας. Γ', κγ'. Migne 87, 3713.

⁽¹⁵⁾ Γρηγορ. Νεοκαισσερείας, Ἐπιστολὴ Κανονικὴ τέλος. Migne 10, 1048.

⁽¹⁶⁾ Ψευδαρεοπαγίτης, Ἐκκλ. Ἱεραρχ. βιβλ. Γ', 5. Migne 3, 432.

συρβοῦν οἱ κατηχούμενοι, καὶ μετὰ τοὺς κατηχουμένους οἱ ἐνεργούμενοι, καὶ μετὰ τοὺς ἐνεργουμένους οἱ φωτιζόμενοι, ἀποσύρεται καὶ αὐτὸς μετ' αὐτούς. Ὡς ἀκούσωμεν τί, πρὶν ἢ ἀπολυθοῦν οἱ ἐν μετανοίᾳ, βοᾷ ἐκτενωῶς ὑπὲρ αὐτῶν ὁ διάκονος, κατὰ τὴν Λειτουργίαν τὴν φερομένην ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἁγίου Κλήμεντος τοῦ Ρώμης:

«Εὐξασθε οἱ ἐν τῇ μετανοίᾳ! Ἐκτενωῶς πάντες ὑπὲρ τῶν ἐν μετανοίᾳ ἀδελφῶν παρακαλέσωμεν, ὅπως ὁ φιλοκτιρμῶν Θεὸς ὑποδείξῃ αὐτοῖς ὁδὸν μετανοίας, προσδέξῃται αὐτῶν τὴν παλινφθίαν καὶ τὴν ἔξομολόγησιν, καὶ συντρίψῃ τὸν Σατανᾶν ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτῶν ἐν τάχει, καὶ λυτρώσῃται αὐτοὺς ἀπὸ τῆς παγίδος τοῦ διαβόλου καὶ τῆς ἐπηρείας τῶν δαιμόνων, καὶ ἐξέλῃται αὐτοὺς ἀπὸ παντὸς ἀθεμίτου λόγου καὶ πάσης ἀτόπου πράξεως καὶ πονηρᾶς ἐννοίας· συγχωρήσῃ δὲ αὐτοῖς πάντα τὰ παραπτώματα αὐτῶν, τὰ τε ἐκούσια καὶ τὰ ἀκούσια, καὶ ἐξαλείψῃ τὸ κατ' αὐτῶν χειρόγραφον, καὶ ἐγγράψῃται αὐτοὺς ἐν βίβλῳ ζωῆς· καθάρῃ δὲ αὐτοὺς ἀπὸ παντὸς μολυσμοῦ σαρκὸς καὶ πνεύματος καὶ ἐνώσῃ αὐτοὺς ἀποκαταστήσας εἰς τὴν ἁγίαν αὐτοῦ ποίμνην· ὅτι Αὐτὸς γινώσκει τὸ πλάσμα ἡμῶν· ὅτι τίς καυχῆσεται ἄγνην ἔχειν καρδίαν; ἢ τίς παρρησιάζεται καθαρὸς εἶναι ἀπὸ ἁμαρτίας; πάντες γὰρ ἔσμεν ἐν ἐπιτιμίῳ. Ἐτι ὑπὲρ αὐτῶν ἐκτενέστερον δεηθῶμεν, ὅτι χαρὰ γίνε-ται ἐν οὐρανῷ ἐπὶ ἐνὶ ἁμαρτωλῷ μετανοοῦντι, ὅπως ἀποστραφέν-τες πᾶν ἔργον ἀθέμιτον, προσοικειωθῶσι πάσῃ πράξει ἀγαθῇ, ἵνα ὁ φιλόανθρωπος Θεὸς ἡ χάρις, εὐμενῶς προσδεξάμενος αὐτῶν τὰς λιτάς, ἀποκαταστήσῃ αὐτοὺς εἰς τὴν προτέραν ἀξίαν καὶ ἀποδώσῃ αὐτοῖς τὴν ἀγαλλίασιν τοῦ σωτηρίου, καὶ πνεύματι ἡγεμονικῇ στηρίξῃ αὐτοὺς, ἵνα μηκέτι σαλευθῶσι τὰ διαβήματα αὐτῶν, ἀλλὰ καταξιωθῶσι κοινωνοὶ γενέσθαι τῶν ἁγίων Αὐτοῦ ἱερῶν καὶ μέτοχοι τῶν θείων Μυστηρίων· ἵνα, ἅξιοι ἀποφανθέντες τῆς υἱοθεσίας, τύχωσι τῆς αἰωνίου ζωῆς. Ἐτι ἐκτενωῶς πάντες ὑπὲρ αὐτῶν εἴπωμεν, Κύριε ἐλέησον. Σῶσον αὐτοὺς ὁ Θεὸς καὶ ἀνάστησον τῷ ἐλέει Σου. Ἀναστάντες τῷ Θεῷ διὰ τοῦ Χριστοῦ Αὐτοῦ κλίνετε καὶ εὐλογεῖσθε».

Καὶ ὁ ἐπίσκοπος ἐπεύχεται ὑπὲρ τῶν ἐν μετανοίᾳ τὴν εὐχὴν τῆς χειροθεσίας:

«Παντοκράτωρ Θεὲ αἰώνιε, Δέσποτα τῶν ὄλων, Κτίστα καὶ Πρύτανι τῶν πάντων, ὁ τὸν ἄνθρωπον κόσμου κόσμον ἀναδείξας

διὰ Χριστοῦ, καὶ νόμον δοὺς αὐτῷ ἔμφυτον καὶ γραπτὸν πρὸς τὸ ζῆν αὐτὸν ἐνθέσμως ὡς λογικόν· καὶ ἁμαρτάντι ὑποθήκην δοὺς πρὸς μετάνοιαν τὴν Σαυτοῦ ἀγαθότητα· ἐπιδε ἐπὶ τοὺς κεκλικότας Σοὶ αὐχένα ψυχῆς καὶ σώματος.....καὶ ἀποκατάστησον αὐτοὺς τῇ ἀγίᾳ Σοι Ἐκκλησίᾳ ἐν τῇ προτέρᾳ δέξῃ καὶ τιμῇ διὰ τοῦ Χριστοῦ, τοῦ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν· δι' οὗ Σοὶ δόξα καὶ προσκύνησις ἐν τῷ ἁγίῳ Πνεύματι εἰς τοὺς αἰῶνας· ἀμήν».

Καὶ ὁ διάκονος κρᾶζει:

—«Ἀπολύεσθε οἱ ἐν μετανοίᾳ!»

Καὶ οἱ ἐν μετανοίᾳ ἀπέρχονται ⁽¹⁷⁾

Ἄλλὰ τίνι τρόπῳ ἀπέρχονται καὶ ποία δραματικώτατη σκηνὴ αἴφνης ἐν τῷ ναῷ δραματουρεῖται, ἃς διδάξῃ παλαιὸς ἱστορικός, οὗτινος ἢ εἰκὼν τὰ μάλιστα ἐφαρμόζεται εἰς τὸ παρὸν πλαίσιον. Οὗτος τὰ κατὰ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς ἀρχαίας Ρώμης διαγράφων, παριστᾷ πῶς καιηφεῖς καὶ πενθοῦντες εἰς τόπον ἰδιαίτερον ἴστανται ἐν τῷ ναῷ οἱ τὴν ἰδιαιτέραν ταύτην τάξιν ἀποτελοῦντες ἁμαρτωλοί. Ἄλλ' ἡ θεία λειτουργία ἐγγίζει πρὸς τὸ μυστηριώδες αὐτῆς μέρος, καὶ οὗτοι ἀνάγκη ν' ἀποσυρθῶσι «μὴ μετασχόντες ὧν μύσταις θέμις». Πίπτουν λοιπὸν πρηνεῖς ἐπὶ γῆς σὺν οἰμωγῇ καὶ ὀδυρμῷ αὐτοί. Δεδακρυμένος δὲ καὶ ὁ ἐπίσκοπος προσδραμὼν ὁμοίως πίπτει καὶ αὐτὸς ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἀπέναντί των. Σὺν ὁλολυγῇ καὶ τὸ πᾶν τῆς Ἐκκλησίας πλῆθος δακρύων ἐμπίμπλαται. Ἀναστὰς δ' εἶτα ὁ ἐπίσκοπος καὶ τοὺς κάτω κειμένους ἀνεγείρας καὶ τὰς ὑπὲρ τῶν ἁμαρτιῶν αὐτῶν εὐχὰς εὐχηθεὶς ἀποπέμπει ἔξω τοῦ ναοῦ, ὅπως ἐν νηστεαῖς καὶ κατ' ἰδίαν προσευχαῖς ἐπιζητήσωσι τὸ θεῖον ἔλεος. ⁽¹⁸⁾

Τὸ τέταρτον τέλος, καὶ τελευταῖον στάδιον τῆς μετανοίας, εἶνε τὸ τῆς συστάσεως, οὕτω καλουμένης διότι τώρα πλέον θὰ ἐπιτραπῇ εἰς τὸν μετανοοῦντα νὰ συνίσταται μετὰ τῶν πιστῶν ἐν τῇ αὐτῇ μετ' αὐτῶν θέσει καὶ ὅχι εἰς τὴν ἄκραν τοῦ εὐκτηρίου παρερριμμένος καὶ δὴ μέχρι τέλους τῆς

⁽¹⁷⁾ *Brightman*, *Eastern Liturgies* σ. 7—9.

⁽¹⁸⁾ *Σωζόμεν*. Ζ', 16. *Migne* 67, 1457.

ἱερᾶς ἀκολουθίας, μολονότι δὲν χαίρει ἀκόμη τὸ δικαίωμα τῆς τῶν Ἀγιασμάτων μεθέξεως. «Συνιστάμενοι δὲ [καλοῦνται] λέγει ὁ Βλάσταρις, οἱ τοῖς πιστοῖς μὲν συνευχόμενοι καὶ συμφάλλοντες, τῆς δὲ τῶν Ἀγιασμάτων ἀπεχόμενοι Μεταλήψεως, μέχρις ἂν, ἐξίκοντος τοῦ νενομισμένου χρόνου, τὸ τέλειον αὐτοὺς τῆς θείας ἐκδέξηται κοινωνίας» (19). Μετὰ τὴν πλήρωσιν καὶ τῆς τετάρτης ταύτης στάσεως, ὁ μετανοῶν γίνεται ὁλοτελῶς δεκτός. Ὁ ἐπίσκοπος ἀπαγγέλλει ἐπ' αὐτὸν τὴν εὐχὴν τοῦ ἱλασμοῦ, ἣν μέχρι σήμερον ὡς συγχωρητικὴν εὐχὴν ἐν τῇ ἐξομολογήσει μεταχειριζόμεθα, καθ' ἃ ἤδη προαναφέραμεν, καὶ διὰ χειροθεσίας (πρὸς ἣν σήμερον ἀναλογεῖ ἡ ἐπίθεσις τοῦ ἐπιτραχηλίου ἐπὶ τὴν κεφαλὴν τοῦ συγχωρουμένου) δέχεται αὐτὸν εἰς τὴν ἀγ. Μετάληψιν καὶ εἰς τὴν πλήρη μετοχὴν τῶν ἀπὸ τῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ ἐνώσεως ἀγαθῶν. Καὶ καθὼς τὸν ἐθνικὸν λούσας καὶ βαπτίσας εἰσεδέξατο μετὰ τὴν κατήχησιν καὶ διδασκαλίαν, οὕτω καὶ τὸν μετανοοῦντα ὁ ἐπίσκοπος χειροθετήσας, ὡς ἐν μετανόια κεκαθαρισμένον, ἀποκαθίστησιν εἰς τὴν ἀρχαίαν νομὴν, πάντων προσευχομένων ὑπὲρ αὐτοῦ. Καὶ ἔστιν αὐτῷ ἀντὶ τοῦ λούματος ἡ χειροθεσία (20).

Τοιαύτη ἐν ὀλίγοις ἡ κατὰ τοὺς χρυσοὺς τῆς Ἐκκλησίας χρόνους ἀνάντης καὶ ἐπίπυος πρὸς ἐπιστροφὴν ὁδός, ἣν ὁ ἁμαρτωλὸς αὐστηρότατα ὑπεχρεοῦτο νὰ ἀκολουθήσῃ μέχρι τέλους, ἐκτὸς εἰμὴ ἐν τῷ μέσῳ ἢ περὶ τὸ τέλος τῆς ὁδοῦ τὸν ἐπεσκέπτετο αἶφνης ὁ θάνατος. Ἐν τοιαύτῃ καὶ μόνῃ περιπτώσει τῷ ἐγίνετο συγκατάβασίς τις καὶ ἡξιούτο τῆς ἀγ. Κοινωνίας, ἵνα μὴ ἄνευ τοῦ Ἐφοδίου ἀπέλθῃ εἰς τὴν αἰωνιότητα. Ἐὰν δὲ παρ' ἐλπίδα τῷ συνέβαινε νὰ ἐπιζήσῃ, καὶ πάλιν ἀνελάμβανε τὴν μετάνοιάν του ἀπὸ τοῦ σημείου ὅπου τὴν ἀφῆκε, διὰ νὰ φέρῃ εἰς πέρας μέχρι τέλους τὴν ποινὴν. «Ποινὴν» εἶπα; Ἐλανάσθη. Ἡ εἰς τοὺς μετανοοῦντας συναριθμήσις ἐθεωρεῖτο προνόμιον μᾶλλον καὶ δῶρον κατ' ἐκείνους τοὺς καιροὺς. Καὶ

(19) Βλάσταρις Σύνταγμα κανόνων, Migne 145, 17.

(20) Ἀποστολ. Διαταγ. Β', 41. Migne 1, 696.

βασιλεῖς καὶ ἀξιωματοῦχοι καὶ αὐτοκράτορες ἐδέχοντο ἀγογγύσ-
τως, ἀλλὰ καὶ εὐγνωμόνως νὰ κλαύσουν τὰς ἁμαρτίας των εἰς
τὰ πρόθυρα τοῦ ναοῦ, μὲ σποδὸν ἐπὶ κεφαλῆς καὶ μὲ τὸ τρίχινον
χιτῶνιον τοῦ μετανοοῦντος.

ΚΕΦ. ΝΘ΄.

Η ΤΩΝ ΕΠΙΤΙΜΙΩΝ ΔΙΑΙΤΗΤΙΚΗ

Τὸ προαναγραφὲν σεβάσμιον τῆς Ἐκκλησιαστ. πειθαρχίας
σύστημα, τὸ ἰδίως κατὰ τὸν γ' καὶ δ' αἰῶνα κρατήσαν, οὐκ ὀλί-
γον οὐσιώδεις ἀλλοιώσεις ἐπέπρωτο νὰ ὑποστῇ ἀπὸ τοῦ Γ' αἰῶ-
νος, ὡς ἀπὸ τὸ διάγραμμα τοῦ Νηστευτοῦ εὐχερῶς ἀντιλαμβα-
νόμεθα. Ἐκεῖνη ἡ δημοσία καὶ πρὸς οἰκοδομὴν τῶν πολλῶν
γινομένη ἐξομολόγησις ἂν ὅχι ὑφ' ὅλων βεβαίως, ὑπὸ τῶν δια-
βογήτων ἁμαρτωλῶν ὅμως· ἐκεῖνος ὁ ἀρίδης καὶ ἔμπρακτος
ἄφορισμός των, ὁ τὴν ἀπὸ τοῦ Παραδείσου ἐξορίαν των ὡς ἐν
ζώσῃ εἰκόνι ἀνατυπῶν· ἐκεῖνη ἡ εἰς τέσσαρα στάδια κατὰ τα-
ξίς των ἀναλόγως τοῦ βάθους τῆς πτώσεως καὶ τῆς προϊού-
σης ἀναρρώσεώς των· αἱ ἰδιαίτεροι ἐπὶ τῶν μετανοοῦντων πρὸ
τῆς λειτουργίας εὐχαί· ἡ χειροθεσία τοῦ ἁμαρτωλοῦ ὑπὸ τοῦ
ἐπισκόπου κατὰ τὴν εἰς τοὺς μετανοοῦντας συγκαταριθμυσίν
του· ἡ χειροθεσία τοῦ αὐτοῦ κατὰ τὴν ἀπόλυσίν του ὡς «ὑπο-
πίπτοντος»· ἡ διὰ χειροθεσίας καὶ αὐθις πλήρης ἐπαναγωγὴ
του ἐπὶ τὸ «τέλειον»· πάντα ταῦτα ὀλίγον καὶ ὀλίγον ἀρχίζουν
νὰ τίθενται ἐν ἀφανείᾳ, ἡ δ' ἄλλοτε δημοσία καὶ ἀναπεπτα-
μένη καταθριάμβευσις τῆς ἁμαρτίας προσλαμβάνει ὅλον ἐν χα-
ρῇ αὐτομικώτερον καὶ μυστικώτερον. Γίνεται βεβαίως ἀκόμη
λόγος περὶ δημοσίου ἄφορισμοῦ, οἷον ὅταν Νικόλαος ὁ Μυστι-
κὸς διακωλύῃ τὸν βασιλέα Λέοντα τὸν Σοφὸν (886—912) ἀπὸ
τοῦ νὰ εἰσέρχεται εἰς τὴν Μεγ. Ἐκκλησίαν, ὅθεν διὰ τοῦ δεξιοῦ

μέρους ὁ βασιλεὺς εἰς τὸ μητατώριον διήρχετο ⁽¹⁾· καὶ ὁμιλεῖ ὁ Βαλσαμὼν περὶ «ἀκαθάρτων γυναικῶν», ἱσταμένων εἰς τὸν πρό-
 νασον καὶ ὑπενθυμιζουσῶν τὸν τόπον τῆς δευτέρας μετανοίας,
 ὅστις ἀνῆκε ποτε εἰς τοὺς ἀκρωμένους ⁽²⁾· καὶ ποιεῖται μνεῖαν
 Συμεῶν ὁ Θεσσαλονίκης ἀρνησιθρήσκων καὶ φονέων, πρὸς τοὺς
 νάρθηκας καὶ τὰ κατηχουμενεῖα ἐξωθουμένων κατὰ τὴν τῶν
 φρικτῶν μυστηρίων τέλει, μολονότι, ὡς προσθέτει, ἡ παλαιὰ
 τάξις πολλαχῶς μετεβλήθη διὰ τοὺς συνεχεῖς διωγμοὺς καὶ
 τὰς περιστάσεις ⁽³⁾· ἀλλὰ ματαίως θ' ἀνεζήτει τις εἰς πάντα
 ταῦτα τὴν ἀρχαίαν τάξιν καὶ αὐστηρότητα, τὴν ὡς ἐν δράματι
 ἐπιβλητικωτάτῃ βοῶσαν ὅτι ἡ ἁμαρτία κατ' οὐσίαν εἶνε ὁ χωρι-
 σμὸς τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τοῦ Θεοῦ. Ὅχι πλέον ὁ Βαλσαμὼν καὶ
 Συμεῶν ὁ Θεσσαλονίκης, ἀλλ' αὐτὸς ὁ Νηστευτής, τοῦ ὁποῖου
 ἡ ἐποχὴ ἐλάχιστα ἀπὸ τοὺς χρυσοῦς αἰῶνας τῆς ἐκκλησίας ἀπέ-
 χει, ἀγνοεῖ τὰ τέσσαρα στάδια τῆς μετανοίας καὶ ὡς ἐπιτίμησιν
 εἰς τοὺς μεγάλα ἁμαρτήσαντας ἐπιβάλλει, παρεκτὸς τῆς ἀπὸ
 τῆς θείας Κοινωνίας ἀποχῆς τὸ κατὰ μὲν τὴν θείαν λειτουρ-
 γίαν «ἐξέρχεσθαι τοῦ ναοῦ καὶ στήκειν εἰς τὸν νάρθηκα»,
 κατὰ δὲ τὰς ἄλλας ἀκολουθίας, οἷον ὄρθρον, ἑσπερινὸν κλπ.
 ἀκωλύτως ἵστασθαι ἐν τῷ ναῷ ὅπου θέλει καὶ ὁπόταν θέλῃ ⁽⁴⁾,
 χωρὶς νὰ κάμνῃ τὰς παλαιότερας διακρίσεις. Ἡ κατ' ἰδίαν ἐξα-
 γόρευσις ἐκτοπίζει ὁλόκληρον τὴν παλαιὰν πρᾶξιν καὶ προσπά-
 θεια καταβάλλεται ὅπως μὴ πληγωθῇ ἡ αἰδημοσύνη τῶν πολ-
 λῶν. Νικηφόρος ὁ Πατριάρχης ΚΠόλεως καὶ ὁμολογητῆς
 († 829) δι' ἰδιαίτερου κανόνος ὀρίζει ὅπως οἱ τὰ ἄδηλα πται-
 σματα ἐξομολογούμενοι ἀπείργωνται μὲν τῆς Κοινωνίας ἀπὸ τοῦ
 τὴν ἐξομολόγησιν αὐτῶν δεχομένου ἱερέως, μὴ κωλύονται ὁμως
 τῆς εἰς τὴν Ἐκκλησίαν εἰσόδου, ἵνα μὴ τὰ κατ' αὐτοὺς θριαμ-
 βεύωνται ⁽⁵⁾· Καὶ αὐτὴ ἡ ἀγ. Μετάληψις, διὰ τοῦ ἀπὸ τῆς

⁽¹⁾ Συνέχεια Θεοφάνους Migne 109, 389.

⁽²⁾ Βαλσαμ. σχολ. εἰς β' κανόνα Διονυσίου Ἀλεξανδρ. Migne 138, 465.

⁽³⁾ Συμεῶν Θεσσ. Περὶ ἀγ. ναοῦ ρμ' καὶ ρνγ'. Migne 155, 352 καὶ 357.

⁽⁴⁾ Morinus, De disciplina Poenitentiae, παράρτ. σελ. 88.

⁽⁵⁾ Νικηφόρον ΚΠόλεως κανὼν 28ος Migne 100, 857.

ὅποιας ἀποκλεισμοῦ ἐπιτιμῶνται οἱ μεγάλοι ἁμαρτωλοί, ἀντικαθίσταται διὰ τοῦ Ἀγιασμοῦ τῶν Φώτων, ὅπως μὴ ὑπονοήσουν τι οἱ ἄλλοι.

Ἀλλὰ δῖμεν δόξαν τῷ Θεῷ. Καίτοι ἡ ἀπροκάλυπτος παλαιὰ πειθαρχία, ἡ τὸν ἀνθρώπινον ἐγωϊσμόν ἐκταπεινοῦσα καὶ τὸ κέντρον τῆς ἀντάρτιδος ἁμαρτίας εἰς σποδὸν πρὸ τῆς θείας Μεγαλωσύνης ἐκτρέφουσα, ἄρχεται ἀπὸ τοῦ στ' ἰδία αἰῶνος βαθμυγδὸν ὑποχωροῦσα ἐν ταῖς ἀδροτέrais καὶ δυσκολωτέrais αὐτῆς γραμμαῖς, πλὴν καὶ οὐκ ὀλίγον ὕλικὸν ὀπισθὲν τῆς ἀφίνει, ὅπερ συναρμοσθὲν εἰς σύστημα ἐπιεικεστέρως Θεραπευτικῆς καὶ Διαιτολογίας, δὲν παύει διευκολύνον μέχρι σήμερον τὴν παλινῳρθωσιν τῶν πεπτωκότων. Τῆς δὲ Θεραπευτικῆς καὶ Διαιτολογίας ταύτης σπουδαῖον μέρος τυγχάνουσι τὰ ἐπιτίμια, αἱ poenae medicinales, ὡς ὠνομάζοντο ἤδη ἀπὸ τοῦ Αὐγουστίνου τὰ μέσα τῆς ἐπιστροφῆς ^(*), αἱ ἱαματικαὶ τ.ἔ. τῶν βαρέως πλημμελησάντων τιμωρίαι καὶ διορθώσεις, δι' ὧν, ὡς διὰ στερήσεων θλιβερῶν μὲν, ἀλλ' ἀναποδράστων, καὶ ὡς διὰ πνευματικῶν ἀσκήσεων ἐπιπόνων μὲν, ἀλλ' ἐνισχυτικῶν, καὶ ὡς διὰ φαρμάκων πικρῶν μὲν, ἀλλὰ δραστικῶν, ἡ πλήρης ἐπιζητεῖται τῆς κινδυνευσάσης ψυχικῆς ὑγείας ἀποκατάστασις καὶ σήμερον, ὡς ἐπεζητεῖτο ἐν τῷ παλαιῷ καιρῷ. Ὑπὸ τὰ τοιαῦτα ἐπιτίμια ἐννοοῦμεν ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸν ἐπὶ ὠρισμένον χρόνον ἀποκλεισμόν τοῦ ἁμαρτωλοῦ εἴτε καθόλου ἀπὸ τῆς δημοσίας προσευχῆς, εἴτε ἐν μέρει ἀπὸ τῆς θείας Κοινωνίας, τῆς τὸ κέντρον τῆς δημοσίας προσευχῆς ἀποτελούσης, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὰς κατ' ἰδίαν δεήσεις, νηστείας καὶ λοιπὰς ψυχωφελεῖς πράξεις, δι' ὧν ἐνισχύονται, οὕτως εἰπεῖν, τὰ παρὰλύσαντα νεῦρα τῆς ψυχῆς. Καίτοι δὲ ἀμφότεροι οἱ τρόποι φαίνονται τὴν ὄψιν διάφοροι, πλὴν κατὰ βάθος τὸν αὐτὸν σκοπὸν προτίθενται, οὗτος ἐπὶ τὸ θετικώτερον, ἐκεῖνος ἐπὶ τὸ ἀρνητικώτερον. Ἡ στέρησις τῶν πατρικῶν κόλπων ὑπῆρξε διὰ τὸν ἄσωτον οὐ μικρὸν κίνη-

(*) *E. Friedberg* ἐν *New Schaff-Herzog Religious Encyclopedia*, τόμ. IV σ. 236.

τρον πρὸς τὴν εἰλικρινῇ αὐτοῦ ἐπιστροφὴν καὶ ἀναγέννησιν. Οὕτω καὶ ἡ ἀπώθησις ἀμικτωλῶν τινῶν ἀπὸ τῶν χαριτοβρύτων μυστηρίων καὶ ἀπὸ τῆς ἁγιαζούσης Ἐκκλησίας γεννᾷ ἰσχυροὺς νυγμοὺς εἰς τὴν συνείδησίν των καὶ ἐπιδραῖ ἐπὶ τῆς θελήσεώς των σωτικῶς Μόνον ἅς προσέχωμεν, ἵνα μῆτε διὰ παρακαίρων «εὐλαβῶν καὶ ἁγίων ἀβροτήτων καὶ οἰκονομιῶν καὶ εὐκολιῶν» (') καταρρίπτωμεν τὸ γόητρον τοῦ μυστηρίου, μῆτε πάλιν δι' ὑπερβολικῆς αὐστηρότητος καὶ διὰ δόσεως ἰσχυροτέρας τῆς πρεπούσης καταστήσωμεν τὸ φάρμακον θανατηφόρον καὶ ἀπολέσωμεν διὰ παντὸς ἐκεῖνον, οὗτινος τὴν σωτηρίαν διὰ τῶν πικρῶν τούτων μέσων ἐπεζήτησαμεν. Τὴν ἐν τοῖς ἐπιτιμίοις νουνεχῇ συγκατάβασιν, τὸ φιλανθρωπεύεσθαι πρὸς τοὺς ἀκαταναγκάστως καὶ ἐν συντριβῇ ἐξομολογουμένους, τὸν μετριασμὸν τέλος τῆς αὐστηρᾶς διαίτης ἀναλόγως πάντοτε πρὸς τοὺς προϊόντας τῆς μετανοίας καρπούς, δὲν εἶνε μόνον ὁ Νηστευτής, καθ' ὃ εἶδομεν, ὅστις συνιστᾷ. Σινιστῶσι καὶ κανόνες ἀρχαιότεροι, οἷον ὁ ιβ' τῆς Α' ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικῆς καὶ ὁ ε' τῆς ἐν Ἀγκύρᾳ τοπικῆς καὶ ἄλλοι ἄλλων Συνόδων. «Ὁ πιστευθεὶς παρὰ τῆς τοῦ Θεοῦ φιλανθρωπίας λύειν καὶ δεσμεῖν (ὀρίζει ἐν καν. οδ' καὶ ὁ Μ. Βασίλειος) εἰ φιλανθρωπότερος γένοιτο, τὸ υπερβάλλον τῆς ἐξομολογήσεως ὄρων τοῦ ἡμαρτηκότος εἰς τὸ ἐλαττώσαι τὸν χρόνον τῶν ἐπιτιμιῶν, οὐκ ἔστι καταγνώσεως ἄξιος, τῆς ἐν ταῖς Γραφαῖς ἱστορίας γνωριζούσης ἡμῖν, τοὺς μετὰ μείζονος πόνου ἐξομολογουμένους ταχέως τὴν τοῦ Θεοῦ φιλανθρωπίαν καταλαμβάνειν».

Περὶ τῶν θετικωτέρων ἐπιτιμιῶν, τῶν καὶ κυρίως ἱαματικῶν βοτανῶν τῆς ἀναρρωννυσούσης ψυχῆς, ἀνάγκη ὀλίγα τινα νὰ σημειωθοῦν ἐνταῦθα. Νηστεία, προσευχὴ καὶ ἐλεημοσύνη ὑπῆρξαν ἀνέκαθεν τὰ τρία τῆς ἀληθοῦς μετανοίας ἀλάνθαστα βοηθήματα. Τὴν νηστείαν ὡς μέρος ἀπαραίτητον τῆς ἐξομολογῆ-

(') «Pieuses et saintes finesses» ἀπεκάλεσεν ὁ Παπὰς τὰς πολλὰς συγκατάβασεις, ἅς οἱ Ἱεροῦται εἰσήγαγον εἰς τὴν ἐξομολογήσιν. Les Provinciales, Paris, 1903. σελ 181. Ἀνάγνωθι: ὁλόκληρον τὴν 10ην Ἐπιστολήν.

σεως — τῆς ἐξομολογήσεως ὑπὸ τὴν πλατυτάτην ἔννοιάν της — εἶδομεν ἤδη ἐν τῇ μαρτυρίᾳ τοῦ Τερτυλλιανοῦ. Αἱ Ἀποστολ. Διαταγαί, τὸν τρόπον διαγράφουσαι, καθ' ὃν ὁ ἐπίσκοπος θὰ ἐπιζητήσῃ τὴν ἴασιν τοῦ ἁμαρτωλοῦ, συνιστῶσιν εἰς τὸν πρῶτον νὰ ἐπιβάλῃ τῷ δευτέρῳ νηστείαν ἐβδομάδων ἢ δύο ἢ τριῶν ἢ πέντε ἢ ἐπτά, κατὰ τὸ ἁμάρτημα (*). Ὁ Σωζόμενος, περὶ τῶν ἐν Ρώμῃ μετανοούντων γράφας, προσεπιλέγει ὅτι τὴν ἰατρειάν του ἕκαστος ἐξ αὐτῶν ἀναζητεῖ ταλαιπωρούμενος νηστείαις καὶ ἐδεσμάτων ἀποχῇ (**). Ὁ δ' ἡμέτερος Νηστευτής, οὕτως τὴν Ἀκολουθίαν ἔχομεν ἐνώπιόν μας, πολλὰ διατυποῖ περὶ βρώσεως καὶ πόσεως τῶν ἐπιτιμωμένων, προσθέτων καὶ τοῦτο τὸ οὐσιῶδες: ὅτι, ὥς τὰ ἄλλα, οὕτω καὶ τὸ παρὸν ἐπιτίμιον δὲν πρέπει ἀδιαφόρως τοῦ ἀναδεχομένου προσώπου νὰ παρέχεται, ἀλλ' «ὥς ἡ ἐκάστου δύναται φύσις καὶ γνώμη καὶ προαίρεσις καὶ ἰσχύς καὶ διαθέσις» (10). Οὐδ' εἶνε ὀλίγον σημαντικὴ ἡ ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων συνάντησις τῆς ἐξομολογήσεως καὶ τῆς Τεσσαρακονθήμερου νηστείας ὡς τοῦ κατ' ἐξοχὴν καιροῦ τῆς μετανοίας, καθ' ἃ πληροφοροῦμεθα καὶ ἐκ τοῦ προοιμίου τῆς Κανονικῆς Ἐπιστολῆς ἡ Γρηγορίου τοῦ Νύσσης καὶ ἐκ τοῦ Χρυσοστόμου (11).

Τὸ δ' ἐπιτίμιον τῆς προσευχῆς πῶς εἰς ὑγείαν συμβάλλεται τῆς ψυχῆς, τοῖς πᾶσι τυγχάνει γνωστόν. Εἰς εὐάερα κλίματα μεταφέρομεν τοὺς ὑπ' ἀνάρρωσιν ἀσθενεῖς μας, ἵνα ὑπὸ ἀτμόσφαιραν διαυγεστέραν ἀνανεώσουν τοὺς ἐξηντλημένους πνεύμονας. Πλὴν τίς ἄλλος ἀὴρ καθαρώτερος καὶ ποῖα ἄλλη εἰσπνοὴ ὀξυγόνου ζωτικωτέρα ὑπάρχει ἀπὸ τὰς μετὰ τοῦ Θεοῦ ἐντεύξεις, τὰς διαπλατυνούσας τὰ στήθη, ὀξυνούσας τὸ βλέμμα καὶ ἀνανεούσας τὸν ὅλον φθισιῶντα ὀργανισμόν; Ὁ τελώνης, ὁ ληστής, ἡ πόρνη, ἡ Χαναναία, ὁ Δαβίδ, ὁ Ἐζεκίας, ὅλοι οἱ

(*) Ἀποστ. Διαταγ. β.βλ. Β'. ιστ'. Migne 1, 625.

(**) Σωζομεν. Ἐκκλ. Ἰστ. β.βλ. Ζ', ιστ' Migne 67, 1457.

(10) Morinus κλπ. παράρτ. σελ 84.

(11) Χρυσοστόμ. ὁμιλ. Ν' εἰς Γένεσιν § 1. Migne 53, 273.

μεγάλοι ἁμαρτωλοὶ τοῦ κόσμου τὴν προσευχὴν ὡς κλεῖδα μετεχειρίσθησαν καὶ εἰσῆλθον εἰς τὸ ἱλαστήριον. Οὐδ' ὑπάρχει τέλειον σύστημα Ψυχοθεραπευτικῆς, ὁποῦν ἡ προσευχὴ λείπει. Πλὴν καὶ ἐνταῦθα οἱ πνευματικοὶ ἄς φροντίζωμεν, ἵνα τὰ συνιστώμενα ἐπιτίμια περιέχουν προσευχὰς τοιαύτας, αἵτινες οὐ μόνον γενικῶς ὑγιεινέραν περὶ τὸν ἐπιτιμώμενον ἀτμόσφαιραν θὰ σχηματίσουν, ἀλλὰ καὶ εἰδικῶς ἄμεσα ἀντιφάρμακα τῆς ἰδιαίτερας του πληγῆς θὰ ἀποδοῦν. Καλὰ βεβαίως καὶ τὰ τρεῖς ἐκαστὸν «Κύριε ἐλέησον» καθ' ἡμέραν ἐπαναλαμβάνόμενα καὶ τὰ τρεῖς ὁκτῶ. «Ὁ Θεὸς ἱλάσθητί μοι τῷ ἁμαρτωλῷ» καὶ τὰ ἄλλα τὰ ὑποδεικνυόμενα ὑπὸ τῆς ὑπ' ὄψιν Ἀκολουθίας. Πλὴν, ἂν δὲν παράσχωμεν εἰς τὸν νοσοῦντα καὶ εὐχὰς ἀμεσώτερον ἀποδλεπούσας τὴν νόσον του, ἂν δὲν τὸν διδάξωμεν νὰ θέτῃ ὁ ἴδιος εἰς κίνησιν τὸ παραλύσαν κυρίως νεῦρον, ὑπάρχει φόβος μὴ ὅλα τὰ κομβολόγια τῶν «Κύριε ἐλέησον» δὲν ἰσχύσουν νὰ φραγελώσουν τὸν πονηρὸν ἀποτελεσματικῶς.

Σπουδαιότατον ἐπίσης ἐλιξίριον τυγχάνει καὶ ἡ ἐλεημοσύνη, ἡ εἰς μνημόσυνον ἀναβαίνουσα ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καὶ πλήθος καλύπτουσα ἁμαρτιῶν. Ταύτην ὁ Χρυσορρήμων «φάρμακον ἁμαρτημάτων» καὶ «κλίμακα εἰς τὴν οὐρανὸν ἐστηριγμένην» ὀνομάζει. Τὴν δὲ στενὴν αὐτῆς σχέσιν πρὸς τὴν μετάνοιαν δεικνύων, «μετάνοια, λέγει, ἐκτὸς ἐλεημοσύνης, νεκρά ἐστὶ καὶ ἄπτερος» ⁽¹²⁾. Ἀλλαχοῦ ὁ αὐτὸς πατὴρ παρέβαλλε λίαν ἐπιχαρίτως τοὺς πένητας πρὸς τὰς κρήνας ἢ κολυμβεῖα τῶν ἐκκλησιαστικῶν αὐλῶν, ὅπου ἔπρεπε τις πρῶτον νὰ νίψῃ τὰς χεῖρας καὶ εἶτα εἰς τὸν ναὸν τοῦ Θεοῦ εἰσέλθῃ. Καὶ συνεχίζων τὴν ὥραίαν παρομοίωσίν του, προσέθετεν: «Ὡσπερ οὖν ὕδατι τὰς χεῖρας ἀπονέπτομεν, οὕτω, φιλανθρωπία τὴν ψυχὴν ἀποσμήχοντες πρότερον, οὕτως εὐχόμεθα· οὐδὲ γὰρ οὕτως ὕδατος φύσις ἀπονέπτει κηλίδας σώματος, ὥς ἐλεημοσύνης δύναμις ἀποσμήχει ρύπον

(12) Τοῦ αὐτοῦ· ὁμιλ. ε' περὶ μετανόας § 6. Migne 49, 332. Πρὸς, τοῦ αὐτοῦ ὁμιλ. ε' εἰς Τίτον § 2. Migne 62, 698.

ψυχῆς (13). Τὴν ἄσκησιν ταύτην θὰ ἐπέβαλλέ τις καὶ εἰς πάν-
τας μὲν τοὺς ἐν μετανοίᾳ ἀνεξαίρετως, ἀφοῦ ἐγώ τιμῃς μὲν εἶναι
κατ' οὐσίαν ἢ ἁμαρτίᾳ, ἀγάπη δὲ κατ' οὐσίαν ὁ Χριστιανισμός,
ἰδίᾳ δὲ εἰς τοὺς φιλαργύρους καὶ πλεονέκτας, τοὺς τὸ ἀργύριον
μοσχοποιήσαντας. Ἀναγραφῆς ἄξιον εἶναι παρομοίας φύσεως ἐπι-
τίμιον, ὅπερ, κατὰ Κριτόπουλον, οἱ ἐξομολόγοι τῶν ἡμερῶν του
ἐπέβαλλον εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἁμαρτωλῶν τούτων. Τῶν
Ἀγαρηνῶν δηλ. αἰχμαλώτους ἀπὸ τῆς Ρωσίας, Πολωνίας,
Μολδοβλαχίας, Οὐγγαρίας καὶ Τρανσυλθανίας εἰς τὸ κράτος
τῶν μετανομιζόντων, οἱ Ὁρθόδοξοι τοῦ δούλου ἔθνους πνευμα-
τικοὶ ὑπεχρέουν τοὺς τὴν μετάνοιαν ἀσκοῦντας νὰ ἐξαγορά-
ζουναὐτοὺς καὶ ν' ἀποστέλλουν εἰς τὰ ἰδία, ἐκτὸς εἰμὴ προε-
τίμων οἱ αἰχμάλωτοι νὰ μένουν παρ' αὐτοῖς, ὁπότε καὶ περὶ
γάμου καὶ προικὸς αὐτῶν ἐπρονοοῦντο οἱ τελευταῖοι (14). Στυ-
γνοτέραν ὄψιν τὸ ἐπιτίμιον τοῦτο ἀποκτᾷ παρὰ τοῖς κλέπταις
καὶ νοσφισταῖς, τοῖς ὑποχρεουμένοις ὑπὸ τῶν πνευματικῶν τῶν
νὰ ἀποδώσουν τὰ κλοπιμαῖα εἰς τοὺς νομίμους κατόχους τῶν,
ὅχι πλέον θετικῶς εὐεργετοῦντες, ἀλλ' ἀναγκαστικῶς τῇ δικαιο-
σύνῃ ὑπηρετοῦντες. Ἐνταλτήριον πνευματικοῦ προγενέστερον,
ἀλλ' οὐχὶ μεταγενέστερον τοῦ ἰστ' αἰῶνος, διακελεύεται, ὅτι ὁ
τὸ ἐνταλτήριο τοῦτο λαβὼν ἱερεὺς «τοὺς πλεονεξίαν ἢ κλε-
ψίαν ἐξαγορεύοντας ὀφείλει μηδὲ ὅλως αὐτοὺς εἰς Κοινωνίαν
παραδέχεσθαι, ἕως οὗ τὰ πλεονεκτηθέντα ἐπιστρέψωσιν· ἢ, ἐὰν
ἐκεῖνοι [δηλ. οἱ νόμιμοι κύριοί των] ἀπέθανον, εἰς τοὺς αὐτῶν
κληρονόμους ἀποδιδόναι· εἰ δὲ καὶ ἔνιοι [τῶν κληρονόμων] ἐτε-
λεύτησαν, διδόναι ὑπὲρ τῆς αὐτῶν σωτηρίας· καὶ τότε δίδοσθαι
τὸν πρέποντα αὐτοῖς κανόνα καὶ δέχεσθαι αὐτοὺς εἰς μετάνοιαν» (15).

Παραεκτὸς τῶν ἄνωθι γενικῶν ἐπιτιμιῶν ὑπάρχουν βεβαίως

(13) Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὴν ρῆσιν «ἔχοντες τὸ αὐτὸ πνεῦμα τῆς πίστεως» ὁμιλ. Γ § 11. Migne 51, 300. Ὁρα τοῦ αὐτοῦ ὁμιλ. λβ' εἰς Ἑβρ. § 4. Migne 63, 223.

(14) Κριτοπούλου Ὁμολογία κεφ ι', παρὰ Μεσολωρᾶ Συμβολ. τόμ. Α' σ. 331.

(15) Morinus, De Discipl. poen. παράρτ. σ. 137.

καὶ ἐπιτίμια εἰδικώτερα, «τῇ θεραπευομένῃ νόσῳ μαχόμενα καὶ ἀπεναντίας ἰστάμενα πρὸς τὰ καταπολεμούμενα πάθη», ὡς θὰ ἔλεγεν ὁ Πατριάρχης Ἱερουσάλης⁽¹⁾, ἅτινα ἐπαφίενται εἰς τὴν φιλάνθρωπον σύνεσιν καὶ εὐρετικότητα τοῦ τοῖς πᾶσι τὰ πάντα γινομένου καλοῦ πνευματικοῦ. Ἄς μᾶς ἐπιτραπῇ ἐν τούτοις νὰ εἴπωμεν ταπεινῶς, ὅτι μεταξὺ τῶν εἰδικωτέρων τούτων ἐπιτιμιῶν θέσιν ἀληθῶς σπουδαίαν ὀφείλει ἐν τοῖς παροῦσι καιροῖς νὰ κατέχῃ ἡ ὑπόδειξις ὠρισμένων ἀπολογητικῶν καὶ ψυχωφελῶν βιβλίων εἰς τὰς ὑπὸ ἀθεϊστικῶν, ἀγνωστικιστικῶν, σκεπτικιστικῶν, ὀρθολογιστικῶν καὶ νεωτεριστικῶν ἰδεῶν κλυδωνιζομένης διανοίας. Ἄν, ὡς εἶπεν ὁ φιλόσοφος πατήρ, τὰ ἁμαρτήματα, «τὰ ἀπτόμενα τοῦ λογιστικοῦ τῆς ψυχῆς μέρους, χαλεπώτερα παρὰ τῶν πατέρων ἐκρίθη, καὶ μείζονος καὶ διαρκεστέρας καὶ ἐπιπονωτέρας τῆς ἐπιστροφῆς ἄξια, οἷον εἴ τις ἡρνήσαστο τὴν εἰς Χριστὸν πίστιν, ἢ πρὸς Ἰουδαϊσμόν, ἢ πρὸς εἰδωλολατρείαν, ἢ πρὸς Μανιχαϊσμόν ἢ πρὸς ἄλλο τι τοιοῦτον ἀθεῖας εἶδος αὐτομολήσας ἐφάνη», ὁπότε καὶ ἀφορίζεται καθ' ὅλην τὴν ζωὴν αὐτοῦ^(1'), πῶς ἡμεῖς θὰ παραβλέψωμεν ἄνευ τοῦ πρέποντος φαρμάκου τόσας νεαρὰς ψυχὰς—διότι νέοι πρὸ πάντων εἶνε οἱ τὴν φθίσιν ταύτην πάσχοντες—αἵτινες ἐβαπτίσθησαν μὲν ποτε εἰς τὴν Χριστιανικὴν κολυμβήθραν καὶ θέλουν ἐξωτερικῶς νὰ συνεχίσουν τὰς μετὰ τοῦ Χριστοῦ σχέσεις των, ἢ γάγγραινα ὅμως τῶν σημερινῶν ἀντιρρήσεων ἔχει πρὸ πολλοῦ ὑποσκάψει τὴν ἐνδόμυχόν των πίστιν; Ν' ἀφορίσωμεν διὰ βίου τοὺς τοιούτους ἡμεῖς, ὡς θὰ ἔπραττεν ὁ τῶν Νυσσαίων φωστήρ; Ἀλλὰ πῶς, ἀφοῦ ὑπὲρ τῆς κατηχήσεώς των οὐδὲν ἐν τῷ δέοντι καιρῷ ἐπράξαμεν, τὸ δὲ «Εἰς πᾶσαν τὴν γῆν ἐξῆλθεν ὁ φθόγγος αὐτῶν» παρ' ἡμῖν ἀντιθέτως ἢ ἐν τοῖς τοῦ Νυσσαέως καιροῖς ἐξεπληρώθη; Ἄς καταστῶμεν πολλῶ μᾶλλον οἱ φίλοι, οἱ πατέρες, οἱ μυστικοὶ των σύμβουλοι· ἅς ἀκούσωμεν τὰς ἀντιρρήσεις των μετὰ συμπαθείας· ἅς δώσωμεν εἰς αὐτοὺς λόγον περὶ τῆς

(1^ο) Ἱερουσίου Πατρ. Ἀπόκρ. Α', παρὰ Μεσολωρῆ Συμβολ. τόμ. Α' σ. 149.

(1') Γρηγ. Νύσσης, Ἐπιστ. Κανον. Migne 45, 225.

ἐν ἡμῖν ἐλπίδος· ἃς ὁδηγήσωμεν τὸ πλανώμενον δι' ὁδῶν ἀνθοσπάρτων καὶ ἤττον τραχειῶν πρὸς τὴν μάνδρην τοῦ καλοῦ Ποιμένου· ἃς ἐγχειρίσωμεν εἰς αὐτοὺς βιβλία ἐλκυστικά, ὅπου αἱ αἰώνιοι εὐαγγελικά· ἀρχαὶ παρίστανται κάλλιστα πρὸς τὰς προόδους συμβιβαζόμεναι τῆς ἐπιστήμης. Ἔστω καὶ τοῦτο μία ἐπὶ πλέον ἀπόδειξις τῆς δυσχερείας τοῦ ἀξιώματος τοῦ πνευματικοῦ, ὅστις οὐ μόνον καρδίαν δέον νὰ ἔχῃ πλατεῖαν, ὑπὲρ πάσης ψυχῆς πεπτωκυίας παθαινόμενην καὶ ὡς ἄλλος μαθητῆς τῆς ἀγάπης ἐπὶ τὰ ὅρη καὶ τὰ κρησφύγετα τῶν ληστῶν ἀναρριχωμένην, ἀλλὰ καὶ μέρφωσιν ἐπιστημονικὴν εὐρείαν καὶ συγχρονίζουσαν, ἵνα ἐπιδεξιῶς ἱατρεύῃ τὰ μεγάλα τραύματα τοῦ νοῦ. Πλὴν οὐαὶ εἰς πολλοὺς ἐξ ἡμῶν τῶν σημερινῶν Ὅρθοδόξων ἐξομολόγων, ὧν τὰ φαρμακεία κατήντησαν μεστά... κενῶν φιαλῶν!

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν χαρακτῆρα τῶν Χριστιανικῶν ἐπιτιμίων, περιττὸν νὰ εἴπω ὅτι εἶνε αὐστηρῶς πνευματικὸς καὶ ψυχικός. Ὡς μέσον σωφρονισμοῦ τῶν ἁμαρτωλῶν μετεχειρίσθη εἰς παλαίотέρους χρόνους ἡ Δυτικὴ Ἐκκλησία οὐχὶ σπανίως καὶ τὴν μαστίγωσιν. Μὲ ραβδισμοὺς ὁ πάπας Γρηγόριος ὁ Γ' ἐκανόνιζε τοὺς ἱεροσούλους. Εἰς ἑκατὸν μαστιγώσεις καὶ ἀτιμωτικὴν ἀποφίλωσιν ὑπέβαλλε τοὺς τὰ παρὰ φύσιν ἁμαρτήματα ἁμαρτάνοντας ἢ ἐν Τολέδῳ Σύνοδος. Διὰ μαστιγώσεως ἐτιμῶρει ὁ Κασσιανὸς τὴν ἐπίκρισιν, τὴν περιφρόνησιν, τὸ ἀπρεπὲς βάδισμα, τὴν ὀργήν, τὴν ἔριν, τὴν μετὰ γυναικῶν συνδιάλεξιν καὶ τὰ παρόμοια. Τὴν μαστίγωσιν ὡς ἐπιτίμιον εἰς τὸ κανονικὸν σύστημα τῶν ἀπεδέχθησαν ὁμοίως ὁ πάπας Γρηγόριος ὁ Μέγας, ὁ ἅγ. Βενέδικτος, Ἰσίδωρος ὁ Σεβίλλης καὶ ὁ Αὐρηλιανός. Κατὰ τὸν ἅγ. Κυπριανόν, Καיסάριος ὁ Ἀρελάτης δούλους τε καὶ ἐλευθέρους ἁμαρτάνοντας ἐτιμῶρει μὲ μαστιγώσεις παρὰ μίαν τεσσαράκοντα. Κατὰ δὲ τὸν Αὐγουστίνον, κοινοτάτῃ ἦτο εἰς τὰς ἡμέρας τοῦ ἡ πειθαρχικῆ αὐτῇ μέθοδος τόσον παρὰ τοῖς γονεῦσι καὶ διδασκάλοις, ὅσον καὶ παρὰ τοῖς ἐπισκόποις. Οὐδ' ἔμεινε καὶ ἡ Ἀνατολὴ παντελῶς ἄγευστος τῆς παραδόξου ταύτης ἱαμα-

τικῆς μεθόδου, ἀφοῦ κατὰ Παλλάδιον (+ 431) ὑπῆρχεν ἐν ταῖς ἡμέραις του ἐν Νιτρία τῆς Αἰγύπτου ἐκκλησία, ἔξω τῆς ὁποίας ὑπῆρχον τρεῖς φοίνικες, ἐφ' ἐκάστου τῶν ὁποίων ἦτο καὶ μία μάστιξ κρεμαμένη, ἡ πρώτη εἰς ἐπιστροφὴν τῶν πταιόντων μοναχῶν, ἡ δευτέρα εἰς τιμωρίαν τῶν ληστῶν καὶ ἡ τρίτη εἰς διόρθωσιν τῶν περιτυγχανόντων καὶ οἰοισδήποτε σφάλμασιν ἐμπεπτωκότων⁽¹⁸⁾. Βραδύτερον ἀναφαίνονται ἐν τῇ Δύσει κατὰ τοὺς μέσους χρόνους οἱ flagellantes ἢ αὐτομαστιγούμενοι, οἱ παράδοξοι τ. ἔ. ἐκεῖνοι ἄνθρωποι, οἵτινες ὅχι πλέον ὑπὸ ξένης χειρός, ἀλλ' αὐτοὶ διὰ τῆς ἰδίας χειρός των ἐμαστιγούν ἐαυτοὺς ἐθελουσίως, ἵνα καταστήσουν ἴλεων τὸν Θεόν. Περιττὸν καὶ νὰ λεχθῇ κἂν πόσον ξέναι πρὸς τὸ Εὐαγγέλιον τυγχάνουν τοιαῦται χονδροειδεῖαι. Τὰ ὅπλα ἡμῶν εἶνε οὐχὶ σαρκικά, ἀλλὰ πνευματικά. Τὸ σαρκίον δὲν εἶνε ἡ πηγὴ τοῦ κακοῦ, ἀλλ' ἡ ἐξεστραμμένη θέλησις. Εἶνε ἀληθὲς ὅτι ὁ ἀπ. Παῦλος, προκειμένου περὶ τοῦ αἰμομίκτου τῆς Κορίνθου, ἔγραψε «παραδοῦναι τὸν τοιοῦτον τῷ Σατανᾶ εἰς ὄλεθρον τῆς σαρκός»⁽¹⁹⁾. Ἀλλ' εἶνε ἐπίσης ἀληθὲς ὅτι ἡ «σὰρξ» παρὰ τῷ ἀποστόλῳ δὲν εἶνε συνώνυμος μὲ τὸ «σῶμα», ἀλλὰ δηλοῖ τι τὸ θεωρητικώτερον καὶ θεολογικώτερον: τὸν παλαιὸν δηλ. ἐν ἡμῖν ἄνθρωπον, καὶ τὸ ἁμαρτωλὸν ἐν ἡμῖν στοιχεῖον, τὸ ἀεὶ ἀντιπίπτειν κατὰ τοῦ Θεοῦ. Τοῦτο πρέπει νὰ ὑποστῇ ὄλεθρον, τοῦτο νὰ μαστιγωθῇ, νὰ ραπισθῇ, νὰ ἐμπτυσθῇ καὶ νὰ σταυρωθῇ, ἵνα τὸ πνεῦμα ἐν τῇ ἡμέρᾳ τοῦ Κυρίου σωθῇ. Εὐτυχῶς ἡ Ὁρθοδοξία, γενικῶς εἰπεῖν, ὑπῆρξε πάντοτε ξένη πρὸς τοιαύτας βαρβαρότητας, αἵτινες ἐπήγασαν μᾶλλον ἐκ τοῦ ὑποβιβασμοῦ τῶν Χριστιαν. ἀρχῶν πρὸς σύγχρονα πολιτικά ἦθη, παρὰ ἐκ τῆς ἐξυψώσεως τῶν πολιτικῶν ἠθῶν πρὸς τὰς Χριστιαν. ἀρχάς.

⁽¹⁸⁾ Παλλάδιος, Λαυσιακὴ Ἱστορ. κεφ. 7. Migne 34, 1020.

⁽¹⁹⁾ Α' Κορ. Ε', 5.

ΒΙΒΛΙΟΝ ΕΒΔΟΜΟΝ

ΤΑ ΕΝ ΤΗ ΙΕΡΩΣΥΝΗ ΚΑΙ ΤΩ ΓΑΜΩ ΤΕΛΟΥΜΕΝΑ

ΚΕΦ. Ξ'.

Η ΙΕΡΩΣΥΝΗ

Ἱερωσύνη εἶνε ἡ τάξις καὶ κατάστασις, ἡ τὰ θεῖα ἐπὶ γῆς διακονοῦσα καὶ τῷ Θεῷ τὰ τῶν ἀνθρώπων ἀναφέρουσα. Μέσος μεταξὺ οὐρανοῦ καὶ γῆς ἵσταται ὁ ἱερεὺς. Καὶ ἔνθεν μὲν ἀντιπροσωπεύει πρὸ τῶν ὁμοίων του τὸν Θεόν, ἐτέρωθεν δὲ ἐκπροσωπεῖ πρὸ τοῦ Θεοῦ τοὺς ἀνθρώπους. Καὶ καθὼ μὲν ἀντιπρόσωπος τοῦ Θεοῦ, ἐξαγγέλλει καὶ ἀναπτύσσει τὸ ἐν ταῖς Γραφαῖς θεῖον θέλημα, ἀνακαινίζει τὴν πάλαιαν φύσιν διὰ τοῦ λουτροῦ τῆς παλιγγενεσίας, παρέχει εἰς τοὺς πεπτωκότας τὴν ἄφεσιν, μετοχετεύει ἐν τοῖς πιστοῖς τὴν διὰ τῆς Μεταλήψεως θεῖαν ζωὴν, πρεσβεύει ὑπὲρ Χριστοῦ ὡς τοῦ Θεοῦ παρακαλοῦντος δι' αὐτοῦ. Καθὼ δὲ ἀντιπρόσωπος τῶν ἀνθρώπων, ἀνακεφαλαιοῖ, εὖτως εἰπεῖν, ἐν ἑαυτῷ τὴν ἥς προΐσταται ποίμνην—χωρὶς ὅμως καὶ νὰ τὴν ἐξαφανίσῃ—ὑπὲρ ἥς καὶ ἐπικαλεῖται τὰς οὐρανίους εὐλογίας. Τὴν τελευταίαν ἄποψιν εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν, ὡς φαίνεται, Γαβριὴλ ὁ Φιλαδελφείας, ὅτε ἠτυμολόγει

τὴν λέξιν «παρὰ τὸ ἴημι, τὸ πέμπω· οἱ γὰρ ἱερεῖς τὰς θυσίας ἀναπέμπουσι τῷ Θεῷ» (1).

Ὁ Ἰ. Χριστὸς ὑπῆρξεν ὁ Ὑπατος Ἀρχιερεὺς καὶ ὡς τοιοῦτος οὐ μόνον ἐφάπαξ τὴν ἐπὶ τοῦ Γολγοθᾶ θυσίαν προσέφερεν, ἀλλὰ καί, καθὼς ἱερεὺς εἰς τὸν αἰῶνα, ζῇ εἰς τὸ ἐντυγχάνειν ὑπὲρ ἡμῶν εἰς αἰῶνας. Αὐτὸς καταργήσας τὴν σκιώδη καὶ προτυπωτικὴν κατὰ τὴν τάξιν Ἀαρὼν ἱερωσύνην, τὴν κληρονομικῶς δικαίῳ ἀπὸ πατρὸς εἰς υἱὸν σαρκικῶς μεταδιδόμενην καὶ περὶ προσφοράς ὑλικᾶς ἀσχολουμένην, εἰσήγαγε τὴν κατὰ τὴν τάξιν Μελχισεδέκ, ἧς ἐνδόμυχος ἡ ἀξία, πνευματικὸς ὁ σκοπός, θεία χάρις ἡ γενέτειρα. Πλήρωμα καὶ Πηγὴ ἀπόλυτος τοιαύτης ἱερωσύνης ὢν ὁ Ἰησοῦς, ἐξέλεξε μὲν ἀπὸ τοῦ πρώτου δημοσίου Του ἔτους τοὺς δώδεκα, δι' ὧν τὸ ἐξαγιαστικόν Του ἔργον θὰ διηκόνει, ἐχειροτόνησε δ' αὐτοὺς ἅμα τῇ Ἀναστάσει Του εἰς ὁρατοὺς κυβερνήτας τῶν δι' Αὐτοῦ λελυτρωμένων, ὅτε καὶ ἐνεφύσησεν αὐτοῖς Πνεῦμα ἅγιον, παρέσχεν τὸ δικαίωμα τοῦ καταλλάσσειν τοὺς ἀνθρώπους μὲ τὸν Θεόν, ἐξουσιοδότησε μαθητεῦειν καὶ βαπτίζειν πάντα τὰ ἔθνη καὶ διεβεβαίωσεν ὅτι ἔσται μεθ' ἡμῶν πάσας τῆς ἡμέρας ἕως τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος.

Ἔσται δὲ μεθ' ἡμῶν δι' αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν, εἰς αἰῶνας αἰῶνων, διαδόχων αὐτῶν. Διὰ τοῦτο καὶ οἱ πρῶτοι ἐκείνοι κήρυκες τοῦ Λόγου, οἱ ἀπὸ Χριστοῦ ἀμέσως χειροτονηθέντες, δὲν συναπεκρίναντο μεθ' ἑαυτῶν κατὰ τὴν ἀπὸ τοῦ παρόντος βίου ἔξοδον τὸ παρασχεθὲν χάρισμα, ἀλλὰ, καθὼς μαρτυρεῖ ἀποστολικὸς πατήρ, «κατὰ χώρας καὶ πόλεις κηρύσσοντες, καθίστανον τὰς ἀπαρχὰς αὐτῶν δοκιμάσαντες τῷ Πνεύματι εἰς ἐπισκόπους καὶ διακόνους τῶν μελλόντων πιστεύειν» (2), ὃ ἔστιν, ἐκ τῶν πρώτων τοῦ κηρύγματος τῶν συγκομιδῶν τοὺς ἀρίστους ἐκλέγοντες, ὠρίζον κυβερνήτας ἐν τῇ ἀρτιόκῃ Ἐκκλησίᾳ,

(1) Συνταγματικὸν περὶ ἱερωσύνης κεφ. 6'. Παρὰ *Morinus*, *Commentarius de sacris Ecclesiae Ordinationibus*, Παρίσιαι 1655. τόμ. Α' σ. 201.

(2) *Κλήμης Πρώτης Α' Κορ.* κεφ. μ6'. ἔκδ. Βρυενίου, Κπολις 1875.

πρωτόλεια οίονει αὐτοὺς τῷ Θεῷ ἀναθέτοντες. Καὶ οὐ μόνον τοῦτο, ἀλλὰ «καὶ μεταξὺ ἐπιδοχὴν ἔδωκαν», ἤγουν, ὡς ἐξηγεῖ ὁ ἡμέτερος Βρυέννιος, τὰ τῆς διαδοχῆς καθώρισαν, «ὅπως, ἐάν τινες κοιμηθῶσι, διαδέξωνται ἕτεροι δεδοκιμασμένοι ἄνδρες τὴν λειτουργίαν αὐτῶν» ⁽³⁾. Καὶ οὕτω—διὰ νὰ ἀναφέρωμεν γνωστά παραδείγματα—οἱ μὲν ἀπόστολοι Παῦλος καὶ Βαρνάβας, ἐπανακάμπτοντες ἐκ τῆς ἀποστολικῆς των περιοδείας καὶ ἐπιστηρίζοντες τὰς ψυχὰς τῶν ἐν Λύστρα, Ἰκονίῃ καὶ Ἀντιοχείᾳ μαθητῶν ἐχειροτόνησαν αὐτοῖς πρεσβυτέρους κατ' ἐκκλησίαν καὶ προσευξάμενοι μετὰ νηστειῶν, παρέθεντο αὐτοὺς τῷ Κυρίῳ ⁽⁴⁾. Ὁ δὲ πεφιλημένος μαθητῆς, ἐπιστρέψας ἐκ Πάτμου εἰς Ἑφεσον μετὰ τὴν τελευτὴν τοῦ Δομιτιανοῦ, περιήρχετο τὰ πλησιόχωρα μέρη, ποὺ μὲν ἐπισκόπους καταστήσων, ποὺ δὲ ὅλας ἐκκλησίας ἀρμόσων, ποὺ δὲ κλήρω ἓνα γέ τινα κληρώσων τῶν ὑπὸ τοῦ Πνεύματος σημαινομένων ⁽⁵⁾. Ὁ δὲ Τιμόθεος τῆς ἐν Ἑφέσῳ παροικίας τὴν ἐπισκοπὴν ἔλαχεν, ὡς καὶ ὁ Τίτος τῆς ἐν Κρήτῃ. Ὁ δὲ Αἰνός πρῶτος μετὰ τὸν Πέτρον τῆς ἐν Ρώμῃ Ἐκκλησίας τὴν ἐπισκοπὴν ἐκληρώθη. Ὁ δὲ Κλήμης, ὁ Παύλου συνεργὸς καὶ συναθλητῆς, τρίτος κατέστη τῆς αὐτῆς ἐκκλησίας ἐπίσκοπος. Ὁ δὲ Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης, ὁ εἰς ἄκρον τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας ἐλληλακῶς καὶ τοῦ Παύλου γενόμενος ἀκουστής, πρῶτος καὶ οὗτος τῶν Ἀθηναίων ἐπίσκοπος ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Παύλου λέγεται ὅτι ἀνηγορεύθη. Ὁ δὲ Πολύκαρπος, ὁ τῶν ἀποστόλων ὁμιλητής, τῆς κατὰ Σμύρναν ἐκκλησίας παρ' αὐτῶν τῶν αὐτοπτῶν καὶ ὑπηρετῶν τοῦ Κυρίου τὴν ἐπισκοπὴν ἐνεχειρίσθη. Ὁ δὲ ἐπὶ πίστει καὶ εὐτολμίᾳ περιβόητος Ἰγνάτιος τῆς κατ' Ἀντιόχειαν Πέτρου διαδοχῆς τὴν ἐπισκοπὴν δεύτερος ἐκληρώθη ⁽⁶⁾. Ἄλλοι δὲ πλεῖστοι ὅσοι τὴν ποιμαντορίαν ἐκείνων ἐν εὐρυτέρῳ ἢ στενωτέρῳ κύκλῳ, ὁ εἰς μετὰ τὸν δέ, ἐπα-

⁽³⁾ Αὐτ. κεφ. μδ'.

⁽⁴⁾ Πράξ. ιδ', 23.

⁽⁵⁾ Κλήμ. Ἀλεξ. τίς ὁ σωζόμενος πλούσιος § 42. Migne 9, 648.

⁽⁶⁾ Εὐσεβίου, Ἑκκλ. Ἱστ. Γ', 4 καὶ 36. Migne 20, 220 καὶ 288.

νέλαβον, τινὲς μὲν ἐξ αὐτῶν καὶ πεσόντες ἴσως δι' ἀνθρωπίνην ἀδυναμίαν (καὶ μήπως καὶ ἡ χορεία τῶν δώδεκα δὲν ἔσχε τὸν Ἰούδαν τῆς ἡ τῶν ἐπτὰ διακόνων δὲν ἔσχε τὸν Νικόλαόν τῆς;) οὐκ ὀλίγοι δὲ τιμήσαντες τὴν θέσιν των καὶ σκοποὶ ἐπὶ τῶν ἐπάλξεων ὀρθωθέντες ἀκλινεῖς. Τοιοῦτω τρόπῳ τὸ ἱερατικὸν δίκτυον συγκλῶθεται διὰ τῶν αἰώνων. Κόμβοι τινὲς πιθανῶς ρήγνυνται, ἀλλὰ τὸ σύνολον συνέχει τοὺς ἰχθυὺς στερεῶς.

Ἀφηγούμενον τὸ βιβλίον τῶν Πράξεων τὰ κατὰ τοὺς ἐπτὰ διακόνους, παριστάνει τοὺς ἑνδεκα ἀποτεينوμένους πρὸς τὰ πλήθη οὕτως: «Ἐπισκέψασθε οὖν, ἀδελφοί, ἄνδρας ἐξ ὑμῶν μαρτυρουμένους ἐπτὰ, πλήρεις Πνεύματος ἁγίου καὶ σοφίας, οὓς καταστήσομεν ἐπὶ τῆς χρείας ταύτης». Καὶ προσθέτει ὅτι «ἤρρεσαν ὁ λόγος ἐνώπιον παντὸς τοῦ πλήθους· καὶ ἐξελέξαντο Στέφανον....καὶ Φίλιππον καὶ Πρόχορον καὶ Νικάνορα καὶ Τίμωνα καὶ Παρμενᾶν καὶ Νικόλαον προσήλυτον Ἀντιοχέα, οὓς ἔστησαν ἐνώπιον τῶν ἀποστόλων· καὶ προσευξάμενοι ἐπέθηκεν αὐτοῖς τὰς χεῖρας» οἱ ἀπόστολοι ('). Ἐνταῦθα ἔχομεν τὸ πρῶτον παράδειγμα κανονικῆς μεταδόσεως τῆς ἱερωσύνης. Λέγω τὸ «πρῶτον», διότι ἡ διὰ λαχνοῦ ἐκλογή τοῦ Ματθίου εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ ἐκπεσόντος Ἰούδα ὑπῆρξεν ὅλως ἐξαιρετική, τοῦ πράγματος ἐπαφεθέντος ἀπ' εὐθείας εἰς τὸν Θεόν, καθόσον οἱ Ἀπόστολοι δὲν ἦσαν ἀκόμη μέτοχοι Πνεύματος ἁγίου ἐν ὅλῃ αὐτοῦ τῇ πληρότητι, ἅτε μήπω τῆς Πεντηκοστῆς ἐλθούσης· διὸ μόνῃ εὐχῇ τὸ πρᾶγμα ἐπιτρέψαντες, τὸν Μαθίαν τῷ τῶν ἀποστόλων ἀριθμῷ ἐγκατέλεξαν (ῃ). Ἀλλ' ἡ ἀνάδειξις τῶν ἐπτὰ διακόνων ἐγένετο μετὰ προηγουμένην βάσανον καὶ

(') Πράξ. 5', 3 - 5.

(ῃ) Πράξ. α', 26. Χρυσόστομος ὁμιλ. ε' εἰς Α' Τιμόθ. § 1 Migne 62, 526. Παράδειγμα κληρώσεως κατὰ τὴν γραμματικὴν τῆς λέξεως ἐκδοχὴν καὶ οὐχὶ τὴν μεταφορικὴν, ὑφ' ἣν συνήθως λαμβάνονται αἱ λέξεις «κληρὸς» καὶ «κληροῦν», εὕρισκει ὁ ἀναγνώστης ἐν τῇ μεταγενεστέρᾳ ἡμῶν ἱστορίᾳ κατὰ τὴν ἐκλογὴν τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Σωφρονίου (1579—1608). Ὁρα Χρυσόστομος Παπαδοπούλου, Ἱστορία Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων, Ἱεροσόλυμα καὶ Ἀλεξάνδρεια 1910, σ. 479.

προσεκτικὴν τῶν πρὸς τούτῳ ἱκανοτάτων ἐπιλογὴν, ὑπὲρ ὧν καὶ μαρτυρίαν ἔδωκαν οἱ παριστάμενοι. Οἱ μὲν ἀδελφοὶ καὶ τὸ πλήθος ἐπεσκέψαντο καὶ ἐξελέξαντο· οἱ δὲ ἑνδεκα κατέστησαν καὶ ἐπ' αὐτῶν τὰς χεῖρας μετὰ προσευχῆς ἐπέθηκαν. Ἐντεῦθεν γίνονται κατὰδὴλα τὰ δύο στοίχεια, τὰ ἐξ ἰσοῦ ἐν τῇ ἱερατικῇ ἀναδείξει ἀναγκαῖα. Ἀβασάνιστοι χειροτονίαι εἶνε τυφλὴ ἀποδοχὴ τοῦ τυχόντος ἐν τῇ ἀντιπροσωπεῖα τῶν θείων καὶ ἐμπαιγμὸς τῆς θρησκείας. Καὶ πάλιν: ξηρὰ ἐκλογὴ προτεσταντικῷ τῷ τρόπῳ, ἄνευ μεταδόσεως μυστηριακῆς χάριτος καὶ ἄνευ συμμετοχῆς καὶ τοῦ Θεοῦ ἀπογυμνώνει τὴν ἱερωσύνην ἀπὸ τοῦ οὐσιωδεστέρου τῆς χαρακτῆρος καὶ τὴν μεταποιεῖ εἰς τὸ χαμηλότερον ἐπαγγελματικὸν ἔργον. «Οὐδεὶς ἄλλος, ἀπεφάνθη ὁ Νεύτων, εἶνε ἱκανὸς νὰ πλάσῃ τὸν ὑπηρέτην τοῦ Εὐαγγελίου, παρὰ Ἐκεῖνος μόνος ὅστις τὸν κόσμον ἔπλασε».

Καὶ ἡ μὲν διὰ τῆς χειροτονίας μετάδοσις τῆς ἱερωσύνης εἶνε ἀποκλειστικὸν δικαίωμα τοῦ ἀνωτάτου κλήρου, ἥτοι τῶν ἐπισκόπων, ὑφ' ὧν ὡς ἀπὸ κρείττονων εὐλογεῖται τὸ ἔλαττον. Ἡ δὲ πρὸς χειροτονίαν ὑπόδειξις καὶ προσαγωγὴ προσαπαιτεῖ πρὸς τῇ ψήφῳ τοῦ κλήρου καὶ τὴν ψῆφον τοῦ λαοῦ, ἐφ' ὃν ὁ χειροτονηθησόμενος μέλλει νὰ ἀσκήσῃ τὸ ἑαυτοῦ ἀξίωμα. Καὶ τοῦτο ἐπιβεβαιοῦσιν οὐ μόνον αἱ Πράξεις ὡς ἄνω. Ἐπιβεβαιοῦσι καὶ ἄλλοι. Διότι καὶ Κλήμης ὁ Ρώμης μαρτυρεῖ ὅτι οἱ τὴν τῶν ἀποστόλων λειτουργίαν διαδεχθέντες κατεστάθησαν ὑπ' ἐκείνων ἢ ἐτέρων ἐλλογίμων ἀνδρῶν «συνευδοκησάσης τῆς Ἐκκλησίας πάσης» ⁽⁹⁾. Καὶ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος περὶ τοῦ Μ. Ἀθανασίου ἔγραψεν ὅτι «ψήφῳ τοῦ λαοῦ παντός, οὐ κατὰ τὸν ὕστερον νικήσαντα ποιηρὸν τύπον, οὐδὲ φονικῶς τε καὶ τυραννικῶς, ἀλλ' ἀποστολικῶς τε καὶ πνευματικῶς ἐπὶ τὸν Μάρκου θρόνον ἀνάγεται» ⁽¹⁰⁾. Καὶ περὶ τοῦ Χρυσοστόμου ὁ Σωκράτης ἱστορεῖ ὅτι «ψηφίσματι κοινῷ ὁμοῦ πάντων, κλήρου τέ φημι

⁽⁹⁾ Κλήμ. Ρώμης Α' Κορ. μδ'.

⁽¹⁰⁾ Γρηγ. Ναζιανζ., Λόγ. 21ος εἰς Ἀθανασ. § 8, Migne 35, 1089.

καὶ λαοῦ, ὁ βασιλεὺς Ἀρναύδιος αὐτὸν μεταπέμπεται» (11). Καὶ περὶ τοῦ ἁγ. Εὐσταθίου τοῦ Ἀντιοχείας ὁ Θεοδώρητος μᾶς γνωστοποιεῖ, ὅτι «πομαίνειν τὴν ἐκκλησίαν ἐκείνην ψήφῳ κοινῇ κατηνάγκασαν ἄρχιερεῖς τε καὶ ἱερεῖς καὶ ἅπας ὁ λαὸς ὁ φιλόχριστος» (12). Καὶ ὁ 7ος κανὼν Θεοφίλου, τοῦ τῷ 389 ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας, διαλαμβάνει ὧδε: «Περὶ τῶν μελόντων χειροτονηθῆναι οὗτος ἔστω τύπος, ὥστε πᾶν τὸ ἱερατεῖον συμφωνεῖν καὶ ἀφαιρεῖσθαι, καὶ τότε τὸν ἐπίσκοπον δοκιμάζειν· καί, συναινοῦντος αὐτῷ τοῦ ἱερατείου, χειροτονεῖν ἐν μέσῃ τῇ Ἐκκλησίᾳ, παρόντος τοῦ λαοῦ καὶ προσφωνοῦντος τοῦ ἐπισκόπου εἰ καὶ ὁ λαὸς δύναται αὐτῷ μχρτυρεῖν». Καὶ ἡ 123η Νεαρά τοῦ Ἰουστινιανοῦ θεσπίζει, ὅπως, «ὁσάκις ἂν χρεία γένηται ἐπίσκοπον χειροτονηθῆναι, τοὺς κληρικοὺς καὶ τοὺς πρώτους τῆς πόλεως, ἧς μέλλει ἐπίσκοπος χειροτονεῖσθαι, ἐπὶ τρισὶ προσώποις ψηφίσματα ποιεῖν... ἵνα... ὁ βελτίων χειροτονηθῇ τῇ ἐπιλογῇ καὶ τῷ κρίματι τοῦ χειροτονοῦντος». Ἰδοὺ δὲ πῶς καὶ αἱ Ἀποστολ. Διαταγαὶ τὴν ἐκλογὴν τοῦ ἐπισκόπου ὁρίζουσιν: «Ἐπίσκοπον χειροτονεῖσθαι... ἐν πᾶσιν ἄμεμπτον, ἀριστίνδην, ὑπὸ παντὸς τοῦ λαοῦ ἐκλελεγμένον· οὐ ὀνομασθέντος καὶ ἀρέσαντος, συνελθὼν ὁ λαὸς ἅμα τῷ πρεσβυτερίῳ καὶ τοῖς παροῦσιν ἐπισκόποις ἐν ἡμέρᾳ Κυριακῇ, συνευδοκεῖτω. Ὁ δὲ πρόκριτος τῶν λοιπῶν ἐρωτάτω πρεσβυτέριον καὶ τὸν λαόν, εἰ αὐτὸς ἐστὶν ὃν αἰτοῦνται εἰς ἄρχοντα. Καὶ ἐπινευσάντων, προσεπερωτάτω, εἴ μαρτυρεῖται ὑπὸ πάντων ἄξιος εἶναι τῆς μεγάλης ταύτης καὶ λαμπρᾶς ἡγεμονίας, εἰ τὰ κατὰ τὴν εἰς Θεὸν αὐτῷ εὐσέβειαν κατῴρθωται, εἰ τὰ πρὸς ἀνθρώπους δίκαια πεφύλακται, εἰ τὰ κατὰ τὸν οἶκον αὐτοῦ καλῶς ᾤκονόμηται, εἰ τὰ κατὰ τὸν βίον ἀνεπιλήπτως» (13).

Τοιοῦτος ὁ τρόπος τῶν Χριστιανικῶν ἀρχαιρεσιῶν, τρόπος ὁμολογουμένως ποικίλλων ἐν τοῖς καθέκαστα καὶ νῦν μὲν ἅπαντα

(11) Σωκράτ. 5', 2. Migne 67, 661.

(12) Θεοδώρητ. Ἐκκλ. Ἰστ. Α', 6. Migne 82, 917.

(13) Ἀποστολ. Διαταγ. Η', 4. Migne 1, 1069—72.

τὸν λαὸν εἰς ἐκλογὴν καλῶν, νῦν δὲ μόνους τοὺς πρώτους καὶ ἀριστεῖς τῶν πολιτῶν, ἢ νῦν μὲν συμφηφίζοντα τὸν λαὸν μετὰ τοῦ ἱερατείου θέλων, νῦν δὲ τὸν λαὸν μετὰ τὸ ἱερατεῖον συνευδοκοῦντα, συναινεῶντα καὶ ἐπιφηφίζοντα, πλὴν ὅπως δῆποτε τρόπος βασιζόμενος αἰείποτε ἐπὶ τῆς συνεργασίας κλήρου καὶ λαοῦ καὶ ὡς τοιοῦτος καὶ αὐτὴν τὸν ἐθνικὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξανδρον τὸν Σευῆρον καταθέλξας· διότι, καθ' ἃ παραδίδει ὁ βιογράφος αὐτοῦ Λαμπρίδιος, ἀκούσας ὁ βασιλεὺς οὗτος πῶς ᾤκονόμουν οἱ Χριστιανοὶ τὰ καθ' ἑαυτοῦς, τοσοῦτον ἠγάσθη τοῦ πράγματος, ὥστε παρητήθη ἔκτοτε τοῦ νὰ διορίζῃ ἀφ' ἑαυτοῦ τοὺς ἐκασταχοῦ διοικητάς του, πρὶν ἢ καὶ οἱ διοικηθσόμενοι ἐκφέρωσι τὴν ἑαυτῶν γνώμην καὶ προτίμησιν. Καὶ ναὶ μὲν, κελεύει ὁ 13ος κανὼν τῆς Λαοδικείας «μὴ τοῖς ὄχλοις ἐπιτρέπειν τὰς ἐκλογὰς ποιεῖσθαι τῶν μελλόντων καθίστασθαι εἰς ἱερατεῖον», ἀλλὰ τοῦτο διὰ νὰ ἀποκόψῃ τὰς καταχρήσεις τῶν χυδαίων καὶ παραξιῶν, οὐχὶ ὅμως καὶ διὰ νὰ παρακωλύσῃ τὸν σῶφρονα καὶ εὐλαβῆ λαὸν ἀπὸ τοῦ νὰ ἀσκήσῃ εὐσχημόνως τὸ ἱερόν του δικαίωμα. Καὶ αὐτὸς ὁ ἱεροκρατικώτατος Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης, ὁ ἀντιπροσωπεύων τοὺς κάτω χρόνους τῆς ἐκκλησιαστικῆς μας ζωῆς καὶ παντάπασιν ἐξαφανίζων τὸ λαϊκὸν στοιχεῖον ἀπὸ τὸ περὶ χειροτονιῶν βιβλίον του, ποιεῖται οὐχ ἥττον λόγον περὶ τῆς ἐπιτοκοπῆς καὶ τοῦ ἐπ' αὐτὴν ἐκλεγομένου ἐπισκόπου ὡς περὶ μνηστήρων, μελλόντων νὰ συναφθῶσιν εἰς ἱερωτάτου γάμου κοινωνίαν διὰ τῆς χειροτονίας⁽¹⁴⁾. Καὶ μᾶς ἐπιτρέπει λοιπόν, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, νὰ ἐξαγάγωμεν τὸ συμπέρασμα ὅτι, καθὼς ἐν τῇ συνήθει μνηστεία ἐρωτᾶται καὶ ἡ νύμφη ἐκ τῶν προσφερόμενων νυμφίων στέργῃ, οὕτω καὶ ἐν τῇ ἱερωσύνῃ ὀφείλει νὰ ἐρωτᾶται καὶ ἡ ἐπαρχία περὶ τοῦ τίς ἐπίσκοπος θὰ τῇ δοθῇ. Τὸ δὲ περὶ ἐπισκόπου ἰσχύον ἰσχύει ἐν στενωτέρῳ χώρῳ καὶ διὰ τοὺς μετὰ τὸν ἐπίσκοπον βαθμούς.

Τὸ ζήτημα τῆς ἐκλογῆς συνεπάγεται κατὰ φυσικὸν λόγον

⁽¹⁴⁾ Συμεὼν Θεσσαλον. Περὶ χειροτονιῶν κεφ. 195 καὶ 204. Migne 155, 405 καὶ 412.

καὶ τὸ ζήτημα τῶν προσόντων, ὁ ἄμοιρος τῶν ὁποίων δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ἐκλέξιμος. Εἰς ἱερωσύνην δὲν γίνεται δεκτὸς ὁ ἀσεβής, ὁ αἰρετικός, ὁ ἀποστάτης. Οὐδὲ ὁ γόης καὶ ὁ περὶ τὰ σκότια καταγινόμενος. Οὐδὲ ὁ κλέπτης, ὁ τυμβωρύχος καὶ ὁ ἱερόσυλος. Οὐδὲ ὁ μοιχὸς καὶ ὁ πόρνος. Οὐδὲ ὁ μετὰ χήρας ἢ διεζευγμένης ἢ ἐλαφρῶν ἡθῶν συνεζευγμένος. Οὐδὲ ὁ δίσταμος. Οὐδὲ ὁ ἀνθρωποκτονήσας ἢ ἑαυτὸν ἀκρωτηριάσας. Οὐδὲ ὁ τυφλὸς ἢ κωφός. Οὐδὲ ὁ μήπω τὴν κανονικὴν ἡλικίαν κεκτημένος. Οὐδὲ ὁ νεοφώτιστος ἢ ὁ τὸ τῶν κλινικῶν δεχθεὶς βάπτισμα. Οὐδὲ ὁ ψευδορκήσας καὶ μάλιστα ἐπὶ δημοσίου δικαστηρίου. Οὐδὲ ὁ ὀπωσδήποτε τὴν ὑπόληψιν αὐτοῦ χράνας καὶ τὰς συνειδήσεις τῶν Χριστιανῶν σκανδαλίσας. Οὐδὲ ὁ ἀναλφάβητος καὶ ἀθεολόγητος, ἵνα μὴ ὁ τυφλὸς γείνη τῶν τυφλῶν ὁδηγός. Οὐδὲ τέλος ὁ κατὰ τὸ σῶμα ἢ τὸ ἦθος ἢ τὴν ὑπόληψιν ἢ τὴν διάνοιαν μὴ τετράγωνος καὶ ὁλόκληρος. Ἀλλὰ τίς λοιπὸν δικαιούται εἰς τὰς ἱερατικὰς νὰ συγκαταριθμηθῇ τάξεις; Ὁ ἀρτιμελής. Ὁ τὰς φρένας καὶ τὸ ἦθος πλήρης. Ὁ τοῦλάχιστον κατὰ τὴν φρόνησιν, ἐὰν μὴ τὴν τρίχα, πολίτης. Ὁ παρὰ τῶν ἔξωθεν ἔχων μαρτυρίαν ἀγαθὴν. Ὁ μονόγαμος, καὶ τοῦτο μόνον ἐπὶ πρεσβυτέρου, διακόνου καὶ τῶν ἐπιλοίπων, διότι ὁ ἐπισκοπῆς ὀρεγόμενος ἀνάγκη, κατὰ τὴν κρατήσασαν τάξιν, νὰ λαμβάνηται ἢ ἐκ τῶν παρθένων ἢ ἐκ τῶν σωφρόνων ⁽¹⁵⁾. Ὁ κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν μαθητῶν τοῦ Χριστοῦ καταλλήλως ἐπὶ χρόνον προπαιδευθεὶς, διὰ νὰ εἶνε ἱκανὸς καὶ τὸ ποίμνιον νὰ φωτίζῃ καὶ τοὺς ἀντιλέγοντας νὰ ἀποστομόνη. Ὁ ὑψηλότερα τῶν ἄλλων κατὰ τὴν ἡθικὴν ἰστάμενος καὶ ἀγνότητα βίου ἐγκεκομδωμένος καὶ θείου ζήλου ἐμπεφορημένος καὶ χρημάτων κρείττων καὶ κοινωνικῶν ψευδῶν ὑπέρτερος. Ὁ τὰς Γραφὰς καὶ τοὺς Πατέρας μελετῶν καὶ δι' ἐνδελεχοῦς προσευχῆς μετὰ

(15) «Παρθένους μὲν καλοῦμεν τοὺς μηδέποτε γυναῖκα ὁπωσοῦν ἐγνωκότας» σὺ φρονεῖς δὲ κατὰ τὸ νῦν ἔθος τῆς Ἐκκλησίας λέγονται. οἱ μὲν καὶ μόνη νομίμῃ γυναικὶ συναφθέντες, οἱ μετὰ τὸ θάνατον τῆς σφῶν συζύγου ἢ τὴν ἐκούσιον διέζευξιν.... αὐτομολήσαντες τῷ μοναχικῷ βίῳ». Κριτοπούλου, Ὁμολογία κερ. ια'.

τοῦ θεοῦ ἐπικοινωνῶν. Ὁ ὄχι σιμωνιακῶς ἢ τῇ εὐνοίᾳ κοσμι-
κῶν ἀρχόντων συλήσας τὴν χάριν καὶ εἰσπηδήσας ἀπὸ τοῦ παρά-
θυρον, ἀλλ' ὁ δυνάμει τῶν οἰκείων προσόντων εἰσελθὼν διὰ
τῆς Θύρας.

ΚΕΦ. ΞΑ'.

ΠΡΟΧΕΙΡΙΣΙΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ ΚΑΙ ΥΠΟΔΙΑΚΟΝΟΥ

Οἱ βαθμοὶ τοῦ ἀνωτέρου κλήρου, τοῦ τὴν χειροτονίαν ἐν
τῷ βήματι λαμβάνοντος καὶ ἐντεῦθεν ἀπὸ τοῦ βήματος καλου-
μένου, εἶνε, ὡς γνωστόν, ὁ τοῦ διακόνου, ὁ τοῦ πρεσβυτέρου
καὶ ὁ τοῦ ἐπισκόπου· καὶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο οὐδεμία ἐπὶ ἡλ-
θεν ἀπὸ τῶν ἀποστολ. χρόνων μέχρι σήμερον προσθήκη ἢ ἐλάτ-
τωσις. Παραλλαγὴν ὅμως ὑπέστησαν διὰ τῶν αἰώνων, ἀναλό-
γως κειρικῶν λειτουργικῶν ἀναγκῶν, αἱ διαβαθμίσεις τοῦ ὑπε-
ρεστέρου κλήρου, τοῦ γνωριζομένου ὡς ἔξω τοῦ βήματος, ἅτε
οὐχὶ τὰ τοῦ μυστηρίου τῆς ἀγ. Τραπέζης ἀπ' εὐθείας, ἀλλὰ τὰ
τῶν ταπεινότερων τοῦ ναοῦ ὑπηρεσιῶν μεριμνῶντος καὶ τὴν
χειροθεσίαν διὰ τοῦτο λαμβάνοντος ἔξω τῶν ἀδύτων. Ὁ μὲν
Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης, πρὸς ὃν καὶ τὰ σημερινὰ Εὐχολόγια
μας συμφωνοῦσι, χειροθεσίας ἔξω τοῦ βήματος ἀναφέρει δύο
μόνας: τὴν τοῦ ἀναγνώστου καὶ τὴν τοῦ υποδιακόνου, πρὸς
ταῖς ὁποῖαις μνημονεύει καὶ τὴν κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ ἐκλι-
ποῦσαν πλέον χειροθεσίαν τοῦ «δεποτάτου» ἢ «κηροφόρου»
(ἤτοι λαμπαδηφόρου, ὡς ἡμεῖς σήμερον λέγομεν) ἔτι χαμηλο-
τέραν τῆς τοῦ ἀναγνώστου καὶ τὸ ἄλφα, τρόπον τινα, συνιστώ-
σαν τῆς ἱερατικῆς κλίμακος ('). Γαβριὴλ δὲ ὁ Φιλαδελφείας,

(') Συμεὼν Θεοο. Περὶ χειροτονιῶν κεφ. 156. Migne 155, 361. Τὴν τάξιν ἐπὶ
προχειρίσει κηροφόρου καὶ δεποτάτου ἀναγράφει ὁ κώδικς τοῦ Βησσαριῶνος, ὅπου
καὶ ἡ σχετικὴ εὐχή: «Ὁ πάσας κτίσιν τῇ αἴγλῃ λαμπρύνας τῶν θαυμασίων σου,

πρὸς ταῖς ἄνω ὑποδεεστέραις τάξεσι τοῦ ἀναγνώστου καὶ ὑποδιακόνου, προσθέτει ὡς ἔτι χαμηλοτέρας τούτων, πρώτην μὲν τὴν τῶν «ἀκολούθων» ἢ «πυλωρῶν», δευτέραν δὲ τὴν τῶν «ἐξορκιστῶν» καὶ οὕτως ἀναβιβάζει κατωτέρους καὶ ἀνωτέρους βαθμοὺς εἰς ἑπτὰ ⁽²⁾, ἂν καὶ τὸ μὲν ἀξίωμα τῶν ἐξορκιστῶν εἶνε τόσῳ ἰδιόρρυθμον, ὥς ἀλλάχου θὰ ἔδωμεν, ὥστε νὰ μὴ δύναται νὰ φέρῃ τὰ γνωρίσματα τῆς χειροθεσίας, τὸ δὲ τῶν πυλωρῶν ἢ δοταρίων, περὶ ὧν καὶ ὁ 24ος κανὼν τῆς ἐν Λαοδικείᾳ καὶ ὁ ψευδοῦργνάτιος καὶ ἄλλοι ποιοῦνται λόγον, εἶχεν ἤδη ἐκλείψει ἀπὸ τῆς Πενθέκτης Συνόδου (692) διὰ τὴν ἡμετέραν Ἀνατολὴν καὶ οὐδὲ λόγος εἰς τὰ Ἑλληνικά μας τυπικὰ περὶ χειροθεσίας πυλωροῦ γίνεται· ἥτις ὅμως ἐξηκολούθει ἐν τῇ Δύσει νὰ λαμβάνῃ χώραν, ἐπισήμως ἐγχειρίζοντος τοῦ ἐπισκόπου τῇ τελουμένῃ τὰς τοῦ ναοῦ κλείδας κατὰ τὴν διατάξιν τὴν ἐν τῷ 9ῳ κανόνι τῆς Δ' ἐν Καρχηδόνι περιεχομένην. Εἰς δὲ τὸ Η' βιβλίον τῶν Ἀποστολ. Διαταγῶν ἐν τοῖς κληρικοῖς συναριθμοῦνται, πρὸς τοῖς ἀναγνώσταις, ὑποδιακόνοις, διακόνοις, πρεσβυτέροις καὶ ἐπισκόποις, καὶ αἱ διακόνισσαι, αἱ μέσαι μεταξὺ ὑποδιακόνων καὶ διακόνων σταθεῖσαι καὶ τὸ ἀκρότατόν ποτε ἀποτελέσασαι ὄριον τῆς ἱερατικῆς προσαναβάσεως τῶν θηλειῶν. Ἰσως δέ, παρὰ τοῖς προμνημονευθεῖσι, καὶ ἄλλοι νὰ ἀνευρίσκωνται βαθμοὶ χρήσεως παροδικῆς. Ἀλλὰ τὰς μὲν ποικιλίας ταύτας ὡς ἥττονος σημασίας ἐγκαταλείπομεν. Προτιμῶμεν δὲ νὰ ἐνδιατρίψωμεν περὶ τὰ κεφάλαια ἐκεῖνα, περὶ τὰ

Κύριε, ὃ καὶ πρὶν γενέσθαι τὰς τῶν ἀνθρώπων γνώμας εἰδὼς καὶ μετὰ τὸ γενέσθαι τὰς προθέσεις ἐκάστοι παραμετρῶν καὶ τοὺς ἐξηγηρεῖσθαι Σοι βουλομένους ἐνισχύων, αὐτός καὶ τὸν δοῦλόν Σου τόνδε· προτρέχειν λαμπαδηφόρον τῶν ἁγ. Σου μυστηρίων αἰρετισάμενον, κατακόσμησον ταῖς ἀμολύντοις Σου καὶ ἀχράντοις στολαῖς, ἵνα λελαμπρυσμένος καὶ ἐν τῷ μέλλοντι ἀπαντήσας Σοι αἰῶνι, δέξῃται τὸν τῆς ζωῆς ἀκήρατον στέφανον.... Παρὰ *Morinus* de ordinationibus τόμ. Α' σ. 82. καὶ *Goar* Εὐχολόγ. σ. 237. Παρεκτός τῷ, δεσποτάτων, προπορευομένων μετὰ λαμπάδων τοῦ τε ἁγ. Εὐαγγελίου καὶ τῶν ἁγ. Δώρων ἐν μανθύαις, ὑπὴρχόν ποτε καὶ οἱ καμιάτοι εἰδικῶς διὰ τὸ ζέον καὶ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ ἱεροῦ! *Goar* Εὐχολ. σ. 273

(2) *Morinus* ἐνθ. ἀν. τόμ. Α' σ. 202.

ὅποια ἐνδιατρίβει τὸ πάντων ἀρχαιότατον χειροτονικὸν τῶν Ἀποστολ. Διαταγῶν, μὲ δύο ὅμως ἐν τῇ διαπραγματεύσει διαφορὰς. Ν' ἀνέλθωμεν ἐκ τῶν κατωτέρων ἐπὶ τοῦ ἀνωτέρου βαθμοῦ, ἀντὶ νὰ κατέλθωμεν ἐκ τῶν ἀνωτέρων εἰς τοὺς κατωτέρους, ὡς πράττει τοῦτο. Καὶ νὰ ἐπεκτείνωμεν τὰς ἐπὶ μέρους ἐρεῦνας μας ἐφ' ὅσον οἶόν τε πλατυτέρου ἐδάφους, ἀντὶ νὰ περιορισθῶμεν ἀποκλειστικῶς εἰς μόνον τὸ ἐξ αὐτῶν πενιχρὸν ὕλικόν ἐν τῷ ὅποιῳ μόνον εὐχαὶ ἀπαντοῦν, ἐξαίρῃσι τῆς τοῦ ἐπισκόπου χειροτονίας.

Ἡ πασῶν χαμηλοτέρα χειροθεσία εἶνε ἡ τοῦ ἀναγνώστου, ὑπὲρ ἧς τὸ χειροτονικὸν τῶν Διαταγῶν περιέχει τὴν ἀκόλουθον εὐχὴν.

Ὁ Θεὸς ὁ αἰώνιος, ὁ πολὺς ἐν ἑλέει καὶ οἰκτιρμῇ, ὁ τὴν τοῦ κόσμου σύστασιν διὰ τῶν ἐνεργουμένων φανεροποιήσας καὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐκλεκτῶν Σου διαφυλάττων· αὐτὸς καὶ νῦν ἔπιδε ἐπὶ τὸν δοῦλόν Σου, τὸν ἐγχειριζόμενον τὰς ἀγίας Σου Γραφὰς ἀναγινώσκειν τῷ λαῷ Σου· καὶ δὸς αὐτῷ Πνεῦμα ἅγιον, Πνεῦμα προφητικόν· ὁ σοφίσας Ἑσδραν τὸν θεράποντά Σου ἐπὶ τὸ ἀναγινώσκειν τοὺς νόμους Σου τῷ λαῷ Σου καὶ νῦν, παρκαλούμενος ὑφ' ἡμῶν, σόφισον τὸν δοῦλόν Σου· καὶ δὸς αὐτῷ, ἀκατάγνωστον διανύσαντα τὸ ἐγχειρισθὲν αὐτῷ ἔργον, ἄξιον ἀναδειχθῆναι μερίζονος βαθμοῦ· διὰ Χριστοῦ, μεθ' οὗ Σοὶ ἡ δόξα καὶ τὸ σέβας...⁽³⁾

Πῶς τελεῖται αὕτη σήμερον; Προσάγεται ὁ τελούμενος τῷ ἀρχιερεῖ, κατὰ μὲν τὴν 123ην Νεαράν τοῦ Ἰουστινιανοῦ οὐκ ἐλάττων τῶν ὀκτὼ καὶ δέκα ἐνιαυτῶν, κατὰ δὲ τὴν καὶ παλαιότεραν καὶ νεωτέραν συνήθειαν καὶ νεώτερος ἀκρόμη. Τρισαγίου δὲ γενομένου, ὁ ἱεράρχης τὸ ἀπαραίτητον ἀπὸ πάσης ἱεροτελεστίας περιβεβλημένος ὡμοφώριον, εὐλογεῖ μελανὸν ἱμάτιον, τὸ κοινῶς καλούμενον ράσον καὶ ἐνδύεται τοῦτο ὁ προσαχθεὶς, πρὸς δὴλῳσιν σοβαρότητος, περισυλλογῆς καὶ ταπεινοφροσύνης. Σφραγίζων δ' αὐτὸν τῇ χειρὶ, κείρει τὰς τρίχας τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ σταυροειδῶς εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ

(3) Ἀποστολ. Διαταγ. Η', 29. Migne 1120.

τοῦ ἁγ. Πνεύματος καὶ ἀναθέτει συμβολικῶς τὸ ὅλον αὐτοῦ σῶμα τῷ Θεῷ τῆς ἀγνείας, ὥστιν τὰς τρίχας ὡς ἀπαρχὴν προσφέρει· μεθ' ὃ ἄλλος τις τῶν κληρικῶν κουρεύει τὴν κόμην ὁλοσχερῶς εἰς σχῆμα κληρικοῦ τέλεον· διότι τοῦτο εἶνε τὸ ἀληθὲς καὶ τέλειον τοῦ κληρικοῦ σχῆμα, εἰς ὃ ὡς διὰ προκαταρκτικῆς πύλης εἰσάγει τὸ τοῦ ἀναγνώστου ἀξίωμα· τὸ νὰ εἶνε ἀπηλλαγμένος ἀπὸ παντὸς περιττοῦ καὶ μὴ ὑπερκομᾶ εἴτε ἐν φρεσὶν εἴτε ἐν θριξί. Φελωνίου δὲ ἀναγνωστικοῦ ἦτοι πορφυροῦ καμισίου ἢ μανδύου ἤδη προσενεχθέντος, ὅπερ τῶν ἱ. ἀμφίων τυγχάνει τὸ στοιχειωδέστατον καὶ τοῦ σφραγιζομένου ἀμφιεννυμένου αὐτὸ ὑπεράνω τοῦ ράσου, ὁ ἀρχιερεὺς ἐπιθέτει ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ τὴν δεξιάν—ὅτι δεξιὰ Κυρίου δεδόξασται ἐν ἰσχύϊ, δεξιὰ Κυρίου ἐποίησε δύναμιν, δεξιὰ Κυρίου ἔθραυσεν ἐχθρούς, αὕτη εἶνε ἡ τὰ θαυμάσια τερατουργοῦσα, αὕτη ἡ πλάττουσα, αὕτη ἡ ἀναπλάττουσα, αὕτη ἡ ἐπευλογοῦσα καὶ μεταδίδουσα τὴν χάριν—καὶ εὐχεται Κυρίῳ τῷ Θεῷ τῷ Παντοκράτορι, ἵνα ἀγιάσῃ τὸν δοῦλον Αὐτοῦ καὶ καταξιώσῃ ὅπως μετὰ πάσης σοφίας καὶ συνέσεως ποιῇται τὴν μελέτην καὶ ἀνάγνωσιν τῶν θείων Αὐτοῦ λογίων. Ἐν τέλει ἐγχειρίζει εἰς τὸν σφραγισθέντα ἱερὸν βιβλίον καὶ τὸν προτρέπει νὰ ἀναγνώσῃ ἐξ αὐτοῦ· ἀποστολικὴν μὲν περικοπὴν ἐὰν ἀπλῶς ἀναγνώστης καθίσταται, ψαλμὸν δὲ ἐκ τοῦ ψαλτῆρος ἐὰν θὰ ἀνυψῇ τὸ ἔργον τοῦ ψάλλου. Καὶ τοῦντεῦθεν ὁ σφραγισθεὶς ἐπιλαμβάνεται τοῦ οἰκείου ἔργου, ἀνερχόμενος μὲν ἐπὶ τὸ ἀναλογεῖον καὶ ἀπαγγέλλων εἰς ἐπήκοον πάσης τῆς Ἐκκλησίας, καθὼς κεκρμένος, τὰς πραξαποστολικὰς περικοπὰς, τοὺς τεταγμένους ψαλμοὺς καὶ τὰ προφητικὰ ἀναγνώσματα, δικαιούμενος δὲ νὰ εἰσέρχεται καὶ εἰς τὰ περὶ τὴν πρόθεσιν τοῦ βήματος μέρη χάριν φώτων, θυμιατοῦ καὶ λοιπῆς ἱερᾶς ὑπηρεσίας, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἔχῃ τὴν στάσιν ἐν τῷ κυρίως βήματι (¹).

Πασίγνωστον παράδειγμα ἀναγνωστῶν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκ-

(¹) Πρβλ. Εὐχολόγιον καὶ Συμ. Θεσσαλ. ἐνθ. ἀν. 158—160. Migne 155, 364—8.

κλησίᾳ ὑπῆρξε τὸ τῶν αὐταδέλφων Γάλλου καὶ Ἰουλιανοῦ τοῦ μετέπειτα Ἀποστάτου, οἵτινες ἐν νεαρωτάτῃ ἡλικίᾳ τὰς ἐκκλησιαστικὰς θίβλους ἐν Νικομηδείᾳ ὑπανεγίνωσκον τῇ λαῷ⁽⁵⁾. Οὐκ ὀλίγοι δὲ καὶ μέχρι χθὲς τῶν ἡμετέρων ἐσεμνύνοντο προχειριζόμενοι εἰς ἀναγνώστας ὡς ἄλλοι Σαμουὴλ καὶ τὸν τίτλον τοῦ ἀναγνώστου καθ' ὅλον τὸν βίον ἀντὶ ἐπωνύμου φέροντες. Εἰς τὴν ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἁγ. Μάρκου φερομένην Λειτουργίαν ἐν τοῖς διπτύχοις, ὅπου ἐν κατιούσῃ κλίμακι μνημονεύονται ὅλοι οἱ βαθμοί, ἀντιδιαστέλλονται ἀπὸ τῶν φαλτῶν οἱ ἀναγνώσται οὕτω: «Μνήσθητι δὲ καὶ τῶν ἀπανταχοῦ ὀρθοδόξων ἐπισκόπων, πρεσβυτέρων, διακόνων, ὑποδιακόνων, ἀναγνωστῶν, φαλτῶν, μοναζόντων, ἀειπαρθένων, χηρῶν, λαϊκῶν»⁽⁶⁾. Ἐξαίρσει ἐν τούτοις τοῦ Ἀλλατιανοῦ χειρογράφου Εὐχολογίου, τοῦ ἐκπροσωποῦντος τὸ τυπικὸν τῆς Συριακῆς πιθανώτατα Ἰεκκλησίας, περιέχοντος πλατυασμοὺς εἰς τὰ ἄλλα χειροτονικὰ ἀγνώστους καὶ διαθέτοντος ἰδιαιτέραν ἀκολουθίαν ἐπὶ χειροθεσίᾳ φάλτου, ἵνα ὁ Θεὸς φωτίσῃ τὸν τελούμενον «φάλλειν Αὐτῷ ἐν γλυκύτητι τὰ ἄσματα τὰ πνευματικὰ»⁽⁷⁾, ἐν ὅλοις σχεδὸν τοῖς ἄλλοις ἀπογράφοις μία καὶ ἡ αὐτὴ ἀναφέρεται ἀναγνώστου καὶ φάλτου χειροθεσία.

Ἰψηλοτέρᾳ πως τῆς τοῦ ἀναγνώστου βαθμίδος ἔρχεται ἡ τοῦ ὑποδιακόνου, ὑπὲρ οὗ τὸ Χειροτονικὸν τῶν Διαταγῶν εὐχεται:

Δέσποτα Θεέ, οὐρανοῦ καὶ γῆς Δημιουργέ καὶ πάντων τῶν ἐν αὐτοῖς, ὁ καὶ ἐν τῇ σκηνῇ τοῦ μαρτυρίου τοῦ νεοκέρους ἀναδείξας τῶν ἁγίων Σου σκευῶν φύλακας· αὐτὸς καὶ νῦν ἐπίβλεψον ἐπὶ τὸν δοῦλόν Σου τόνδε, τὸν προχειρισθέντα ὑποδιάκονον·

⁽⁵⁾ Σωκράτ. Γ'; 1. Migne 67, 372. Σωζόμεν. Ε', 2. Migne 67, 1216. Γρηγ. Ναζ. Στηλιτευτ. Α', 23. Migne 35, 552.

⁽⁶⁾ Brightman, East. Liturgies σ. 130

⁽⁷⁾ Morinus ἐνθ. ἀν. τέμ. Α' σ. 104 Goar Εὐχολ. σ. 235. Smith & Cheetham, Dict. of Chr. Antiquities ordinal" σ. 1500, στήλ. α'. Πρὸς τὸν Ἀλλατιανὸν κώδικα συμπίπτει καὶ τὸ «Τακτικὸν Ἐπισκοπῆς» Καρποσίων καὶ Ἀμμοχῶστου τὸ ὑπὸ Χ. Ι Παπαϊωάννου δημοσιευθὲν ἐν τῇ Κυπριακῇ Ἐκκλ. Κήρυκι, οὗτινος ἔρα ἐτος Β' σ. 571—3.

καὶ δὸς αὐτῷ Πνεῦμα ἅγιον πρὸς τὸ ἐπαξίως ἐφάπτεσθαι τῶν λειτουργικῶν Σου σκευῶν καὶ ποιεῖν τὸ θέλημά Σου διὰ παντός· διὰ τοῦ Χριστοῦ Σου, μεθ' οὗ Σοι δόξα....⁽⁸⁾

Ἴδου δὲ πῶς καὶ αὕτη τελεῖται σήμερον. Τοῦ ἀρχιερέως ἵσταμένου ἐν στολῇ πρὸ τῶν βασιλικῶν πυλῶν πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς θ. λειτουργίας, προσάγεται πρὸς αὐτὸν ὁ πρὸς τὸ τοῦ ὑποδιακόνου ὑπούργημα ἐπειγόμενος, περιβεβλημένος τὸ τῷ ἀναγνώστῃ προσιδιάζον φελώνιον ἢ καμίσιον. Ὁ ἀρχιερεὺς ἀμέσως διατάσσει νὰ τοῦ τὸ ἀφαιρέσουν καὶ ἄντ' αὐτοῦ νὰ τὸν ἐνδύσουν μὲ λευκὸν στιχάριον, ὅπερ καὶ νὰ περισφίγῃσι περὶ τὴν ὀσφύν του. Εἶτα τρεῖς τὸν προσαχθέντα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς σφραγίζει· καί, τὴν χαρισματοδότιδα ἐπιθέτων ἐπ' αὐτοῦ δεξιάν, εὐχεται Κυρίῳ τῷ Θεῷ τῷ διὰ τοῦ ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ἁγ. Πνεύματος διαιροῦντι ἐκάστῳ τὰ χαρίσματα, ὅπως ἄξιον καὶ τὸν δοῦλον Αὐτοῦ τοῦτον ποιήσῃ τοῦ ὑπηρετεῖν τῇ ἀγίᾳ Αὐτοῦ Ἐκκλησίᾳ, ἀγαπᾶν τὴν εὐπρέπειαν τοῦ θ. οἴκου, παρεστάναι ταῖς θύραις τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου, ἀνάπτειν λύχνον σκηνώματος δόξης, ὡς ἐλαίαν κατὰκαρπον καρποφορεῖν καρπὸν δικαιοσύνης. Χερνιβοξέστου δὲ μετὰ προσοφίου προσενεχθέντος, ὁ ἀρχιερεὺς ἐγχειρίζει ἐν ταῖς χερσὶ τοῦ τελουμένου τὸ πρῶτον καὶ ἐπιθέτει ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ αὐτοῦ ὤμου τὸ δεύτερον. Καὶ ὑφαπλῶν τὰς χεῖρας δέχεται τὸ νίμμη παρὰ τοῦ τελουμένου ἐπιχεόμενον καὶ ἀπομάσσεται εἰς τὸ προσόψιον, ἢ μάκτρον, ἢ μανδήλιον, ἐνῷ ὁ χειροτονούμενος ἐπαναλαμβάνει ἐπανειλημμένως τὴν ἐκφώνησιν "Ὅσοι πιστοί! Τὴν τελικὴν δὲ εὐλογίαν δεχθεῖς ὁ τελεσθεὶς, ἀποσύρεται ὀλίγον περαιτέρω τῶν ἱ. πυλῶν ἐπὶ τοῦ σωλέα, ὅπου ἡ καθωρισμένη τοῖς ὑποδιακόνοις στάσις καὶ τοὺς ὁμοταγεῖς αὐτῷ συνυποδιακόνους ἀσπάζεται. Καὶ ἀπὸ τῆς ἡμέρας ταύτης τὰ οἰκεία χρῆμα ἐκπληροῖ. Φυλάττει τὰς τοῦ ἁγ. βήματος πύλας, ἵνα μηδεὶς τῶν ἀναξίων εἰσέλθῃ ἐν τοῖς ἁδύτοις. Φροντίζει περὶ τῶν ἱ. σκευῶν, ἀλλὰ κενῶν. Ἐξωθεῖ τοὺς κατήχουμένους, ὅταν

(8) Ἀποστολ. Διαταγ. Η', 21. Migne 1, 1117.

ὁ διάκονος ἐκβοᾷ τὸ «Οἱ κατηχούμενοι προέλθετε!» Προπορεύεται ἐν ταῖς λιτανείαις βασιτάζων τὸν Σταυρόν. Εὐτρεπίζει τὸ τρικῆριον τοῦ βήματος καὶ τὴν λυχνίαν τῆς ἁγ. Τραπεζῆς. Καὶ εἴ τι ἄλλο εἰς τὸν κύκλον τοῦ ἀνήκει (¹).

Ἄλλ' ἐδῶ χρειάζονται μερικαὶ σημειώσεις.

Ἡ τάξις βέβαια τῶν ὑποδιακόνων, τῶν καὶ ὑπηρετιῶν ἐπὶ τὸ ἀφελέστερον καλουμένων, ὡς τάξις αὐτούσιος καὶ ἐν τῇ πράξει, εἶνε σήμερον ἀφανής· καὶ μόνον ἐν τῇ χειροτονίᾳ διακόνου, μεθ' ἧς ὡς προπαρασκευαστικὴ τελετὴ συνεπτύχθη, πρὸς στιγμὴν παρούσῃάζεται. Ἀλλὰ καὶ οὕτω, δὲν εἶνε ὀλίγον διαφωτιστικὴ, δεικνύουσα πῶς εἰς ἕκαστον βῆμά μας ὁ ὁρίζων εὐρύνεται ἐν τῇ πρὸς τὰ ἄνω κλίμακι. Ὁ ὑποδιάκονος δὲν ὑπουργεῖ ἀπ' εὐθείας ἐν τῇ Ἀρχισυνδόλῳ τῆς ἀναιμάκτου Θυσίας· ἐντεῦθεν καὶ ἡ προχείρισίς του δὲν τελεῖται κατὰ τὴν λειτουργίαν. Κέκτηται ὅμως ἀπωτέραν τινὰ ὑπηρετικὴν πρὸς τὸ μυστήριον συνάφειαν καὶ διὰ τοῦτο, προσεγγιζούσης τῆς θ. ἱερουργίας, δέχεται τὴν χάριν. Εἶνε δ' ἡ τοιαύτη χάρις ἀνωτέρα τῆς τοῦ ἀναγνώστου· καὶ πρὸς δῆλωσιν ἀνταλλάσσεται τὸ σκοτεινότερον καὶ χρωματοειδέστερον πορφυροῦν καμίσιον διὰ τοῦ ὄλως λευκοῦ καὶ αἰγλήεντος στιχαρίου. Τὰ δὲ ἐγχειριζόμενα εἰς αὐτὸν ὄργανα δὲν εἶνε πλέον βιβλία, ψαλτήριον ἢ ἀπόστολος, ἀλλὰ λεκάνη καὶ ὕδροχόη μετα μάνικρου, σκεύη ὑπηρετικὰ εἰς τὴν προετρέπισιν τῆς μεγάλης θυσίας. Κατὰ τὸν ὅον μάλιστα κανόνα τῆς Δ' ἐν Καρχηδόνι, οὐ μόνον ταῦτα, ἀλλὰ καὶ κενὰ δισκοπότηρα ἐκ τῶν χειρῶν τοῦ ἐπισκόπου ἐλάβανέ ποτε ὁ ὑποδιάκονος, ἵνα ἔτι ἐπιδεικτικώτερον δηλωθῇ ἡ μεμακρυσμένη του σχέσις πρὸς τὸ μυστήριον. Ἀνάγκη ὅμως νὰ ὑπογραμμισθῇ ἡ λέξις «κενά». Διότι ἄλλως τοῖς ὑποδιακόνοις ἀπαγορεύεται τὸ

(¹) Πρβλ. Εὐχολόγιον καὶ Συμ Θεσσαλον. ἐνθ. ἀν. 161 καὶ ἐξ. Migne 155, 368—369. Κατὰ Νεόφυτον τὸν Ροδινόν «τοῦ ὑποδιακόνου ὑπηρεσία εἶνε νὰ ἐνθύνῃ τὸν ἐπίσκοπον καὶ τὸν ἱερέα νὰ ἐτοιμάζῃ τὴν πρόθεσιν, τὸ ποτήριον, τὸν δίσκον καὶ τὰ ἐπίλοιπα διὰ τὴν πρόθεσιν νὰ πλύνῃ τὰ καλύμματα καὶ νὰ λέγῃ τὸν ἀπόστολον». Παρὰ *Goar*, Εὐχολ. σ. 248.

ἄπτεσθαι τῶν δεσποτικῶν σκευῶν ἐμπεριεχόντων τὸ τίμιον Σῶμα καὶ Αἷμα, ἢ Ποτήριον εὐλογεῖν, ἢ ὠράριον φορεῖν, ἢ τὰς θύρας ἐγκατχλιμπάνειν, ἢ τέλος τὰ ἑαυτῶν ἀμελεῖν καὶ εἰς ἀνώτερα τοῦ κύκλου των ἔργα ἀναμιγνύεσθαι ⁽¹⁾). Ἔργον των κυρίως καὶ ἐξόχως εἶνε ἡ φυλακὴ τῶν θυρῶν ⁽¹¹⁾). Ἐντεῦθεν καὶ ὁ κατὰ τὴν ἀπόνιψιν τοῦ ἱεράρχου ψιθυρισμός των «Ὁ σοι πιστοί!» κατὰ τὴν χειροθεσίαν των, ὁ ὑπενθυμίζων εἰς αὐτοὺς τὸ ἀρχικόν των ἔργον. Τὸ ἀξίωμα τῶν ὑποδιακόνων εἶνε τὰ μάλα ἀρχαῖον. Παρεκτὸς τῶν Ἀποστολ. Διαταγῶν μνημονεύει αὐτοῦ καὶ ὁ Μ. Ἀθανάσιος ἐν τῇ πρὸς τοὺς μοναχοὺς ἐπιστολῇ του, ὅπου ὁμιλεῖ περὶ ὑποδιακόνου τινὸς Εὐτυχίου τοῦνομα, ὑπὸ τῶν Ἀρειανῶν κατατραυματισθέντος καὶ εἰς μέταλλον ὡς κακούργου ἀποσταλέντος ⁽¹²⁾). Ἡ δὲ 3ῃ Νεαρὰ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐρίζει, ἵνα κατὰ τὴν ἀγιωτάτην Μεγ. Ἐκκλησίαν ὑπηρετῶσιν ἐνενήκοντα ὑποδιάκονοι. Ἀργότερα ἐν τούτοις καὶ ὁ βαθμὸς αὗτος ἤρχισε νὰ ὑφίσταται τὰς ἐπιρροὰς τῶν καιρῶν. Καὶ ὁ Ζωναρᾶς κατὰ τὴν 12ῃν ἑκατονταετηρίδα μᾶς πληροφορεῖ ὅτι, καίτοι οἱ ὑποδιάκονοι ἐξηκολούθουν ἀκόμη νὰ ἐκφωνοῦν οἰονεὶ ἀναμνηστικῶς τὸ «Οἱ κατηχούμενοι προσέλθετε!» ἀλλὰ περὶ τὰς θύρας πλέον οὐκ ἤσυχολοῦντο· «πολλὰ γὰρ τῶν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις πάλοι γιγνομένων, νῦν ἄλλως ἐκράτησε γίγνεσθαι».

ΚΕΦ. ΕΒ΄.

ΧΕΙΡΟΘΕΣΙΑ ΔΙΑΚΟΝΙΣΣΗΣ

Εἰς πολὺ ἀπώτερον παρελθὼν εἶνε βεβυθισμένος καὶ πολὺ πλέον τοῦ ὑποδιακονικοῦ βαθμοῦ ἀπηρχαιωμένος ὁ κατὰ τὰς

⁽¹⁰⁾ Πρὸς κανόνας 21ον καὶ 25ον τῆς ἐν Λαοδικείᾳ μετὰ τῶν ἐρμηνειῶν *Ματθ. Βλαστάρεως* (Migne 145, 173) *Βαλσ. μῶνος* (Migne 137, 1369) καὶ *Ζωναρᾶ* (Migne 137, 1372).

⁽¹¹⁾ Ἀποστολ. Διαταγ. Η΄, 11, Migne 1, 1089.

⁽¹²⁾ Μ. Ἀθανασ. πρὸς μοναχοὺς § 60, Migne 25, 765.

δέκα πρώτας ἑκατονταετηρίδας ἐν χρήσει βαθμὸς τῆς διακονίσσης, ὃ τὸ ἀκρότατον τῆς ἐκκλησιαστικῆς γυναικειᾶς δράσεως σημειώσας ὄριον. Τὸ χειροτονικὸν τῶν Ἀποστ. Διαταγῶν θέτει αὐτὸν ὑπεράνω μὲν τοῦ ἀξιώματος τοῦ ὑποδιακόνου, ὑποκάτω ὅμως τοῦ ἀξιώματος τοῦ καθ' αὐτὸ διακονικοῦ βαθμοῦ τῶν ἀνδρῶν, μεθ' οὗ δὲν πρέπει οὐδὰ πόρρωθεν νὰ συνταυτισθῇ, ὅτε καὶ τὴν ἀκόλουθον βραχεῖαν καὶ ἐνιαίαν εὐχὴν ἐπὶ χειροθεσίᾳ διακονίσσης παραθέτει:

Ὁ Θεὸς ὁ αἰώνιος, ὁ Πατὴρ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰ. Χριστοῦ, ὁ ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς Δημιουργός, ὁ πληρώσας Πνεύματος Μαριὰμ καὶ Δεδωῶραν καὶ Ἄνναν καὶ Ὀλδάν, ὁ μὴ ἀπαξιώσας τὸν Μονογενῆ Σου Υἱὸν γεννηθῆναι ἐκ γυναικός, ὁ καὶ ἐν τῇ Σκηνῇ τοῦ μαρτυρίου καὶ ἐν τῷ ναῷ προχειρισάμενος τὰς φρουροὺς τῶν ἁγίων Σοοπυλῶν· αὐτὸς καὶ νῦν ἑπιδε ἐπὶ τὴν δούλην Σου τήνδε, τὴν προχειριζομένην εἰς διακονίαν καὶ δὸς αὐτῇ Πνεῦμα ἅγιον· καὶ καθάρισον αὐτὴν ἀπὸ παντὸς μολυσμοῦ σαρκὸς καὶ πνεύματος πρὸς τὸ ἐπαξίως ἐπιτελεῖν αὐτὴν τὸ ἐγγχειρισθὲν αὐτῇ ἔργον· εἰς δόξαν Σὴν καὶ ἔπαινον τοῦ Χριστοῦ Σου· μεθ' οὗ Σοι δόξα καὶ προσκύνησις καὶ τῷ ἁγ. Πνεύματι ....(¹)

Πολὺ ἐν τούτοις πλεονέκτα ἀναγράφουσι τὰ ἀρχαῖα χειρὸγραφα Εὐχολόγια, ἥτοι τὸ τοῦ Βαρβερινοῦ κώδικος, τὸ τοῦ Βησσαρίωνος καὶ τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 1872 τοῦ Βατικανοῦ, ἅτινα σύντρια μᾶς παρέχουν τὴν ἐξῆς ὁμοιόμορφον «εὐχὴν» ἥ, ἀκριβέστερον εἰπεῖν, ἀπολυθίαν «ἐπὶ χειροτονίᾳ διακονίσσης», συμπληρουμένην καὶ ἐξ ὧων περὶ αὐτῆς Ματθαῖος ὁ Βλάσταρις ἐσημείωσε.

Μετὰ τὸ γενέσθαι τὴν ἁγ. Ἀναφορὰν καὶ ἀνοιγῆναι τὰς θύρας καὶ πρὶν ἢ εἶπῃ ὁ διάκονος «Πάντων τῶν ἁγίων» προσφέρεται ἡ μέλλουσα χειροτονεῖσθαι τῷ ἀρχιερεῖ· ὅστις, ἐκφωνήσας τὸ «Ἥ θεία χάρις» ἐπιθέτει τὴν χεῖρα ἐπ' αὐτῆς κλινούσης τὴν κεφαλὴν, ποιεῖ τρεῖς σταυροὺς καὶ ἐπεύχεται πρῶτην εὐχὴν:

Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος καὶ παντοδύναμος, ὁ διὰ τῆς ἐκ Παρθένου κατὰ σάρκα γεννήσεως τοῦ μονογενοῦς Σου Υἱοῦ καὶ Θεοῦ ἡμῶν

(¹) Ἀποστολ. Διαταγ. Η', 19—20. Migne 1, 1116—7.

ἀγιάσας τὸ θῆλυ, καὶ οὐκ ἀνδράσι μόνον, ἀλλὰ καὶ γυναῖξί· δωρησάμενος τὴν χάριν καὶ τὴν ἐπιφοίτησιν τοῦ ἁγ. Σου Πνεύματος· αὐτὸς καὶ νῦν, Λέσποτα, ἐπιδε ἐπὶ τὴν δούλην Σου ταύτην καὶ προσκάλεσαι αὐτὴν εἰς τὸ ἔργον τῆς διακονίας Σου· καὶ κατὰ-πεμψον αὐτῇ τὴν πλουσίαν δωρεάν τοῦ ἁγ. Σου Πνεύματος, διαφυλάττων αὐτὴν ἐν ὀρθοδόξῳ πίστει, ἐν ἀμέμπτῳ πολιτείᾳ, κατὰ τὸ Σοὶ εὐάρεστον τὴν ἑαυτῆς λείτουργίαν διὰ παντὸς ἐκπληροῦσαν· ὅτι πρέπει Σοι πᾶσα δόξα, τιμὴ καὶ προσκύνησις....

Τοῦ Ἀμὴν λεχθέντος καὶ διακόνου τινὸς τὰ εἰρηνικὰ ἢ διακονικὰ χαμηλῇ τῇ φωνῇ ἀπαγγεῖλαντος, ἐν οἷς εἰς δέησιν προτρέπει καὶ «ὕπὲρ τῆςδε, τῆς νῦν προχειριζομένης διακονίσης καὶ τῆς σωτηρίας αὐτῆς, ὅπως ὁ φιλόανθρωπος Θεὸς ἡμῶν ἄσπιλον καὶ ἀμώμητον αὐτῇ τὴν διακονίαν χαρίσῃται», ὁ ἀρχιεπίσκοπος, τὴν χεῖρα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τῆς χειροτονουμένης ἔχων, ἐπεύχεται εὐχὴν δευτέραν.

Δέσποτα Κύριε, ὁ μὴδὲ γυναῖκας ἀναθεμένους ἑαυτὰς καὶ βουληθείσας καθ' ὃ προσήκει λειτουργεῖν τοῖς ἁγίοις οἴκοις Σου ἀποβαλλόμενος, ἀλλὰ ταύτας ἐν τάξει λειτουργῶν προσδεξάμενος, δώρησαι τὴν χάριν τοῦ ἁγ. Σου Πνεύματος καὶ τῇ δούλῃ Σου ταύτῃ, τῇ βουληθείσῃ ἀναθεῖναί Σοι ἑαυτὴν καὶ τὴν τῆς διακονίας ἀποπληρῶσαι χάριν, ὡς ἔδωκας τὴν χάριν τῆς διακονίας Σου Φοίβῃ, ἣν ἐκάλεσας εἰς τὸ ἔργον τῆς λειτουργίας. Παράσχου δὲ αὐτῇ ὁ Θεὸς ἀκατακρίτως προσκαρτερεῖν τοῖς ἁγίοις νααῖς Σου, ἐπιμελεῖσθαι τῆς οἰκείας πολιτείας, σωφροσύνης δὲ μάλιστα, καὶ τελείαν ἀνάδειξον δούλην Σου· ἵνα καὶ αὕτη παρεστῶσα τῷ βήματι τοῦ Χριστοῦ Σου, ἄξιον τῆς ἀγαθῆς πολιτείας ἀπολήψῃται τὸν μισθόν· Ἐλέει καὶ φιλανθρωπία τοῦ μονογενοῦς Σου Υἱοῦ....

Καὶ μετὰ τὸ Ἀμὴν περιτίθῃσιν ἤγγουν ἐξαρτᾶ τῷ τραχήλῳ αὐτῆς, ὑποκάτωθεν τοῦ μαφορίου, δηλ. τῆς καλύπτρας δι' ἣς τὴν κόμην ἔχει κεκαλυμμένην, τὸ διακονικὸν ὠράριον, φέρων πρὸς τὰ ἔμπροσθεν καὶ τὰς δύο αὐτοῦ ἄκρας. Καὶ μετὰ τὸ μεταλαβεῖν αὐτὴν τοῦ ἁγ. Σώματος καὶ τοῦ τιμίου Αἵματος, ἐπιδίδωσιν αὐτῇ ὁ ἀρχιεπίσκοπος τὸ ἅγ. Ποτήριον, ὅπερ δεχομένη ἀποτίθεται ἐν τῇ ἁγ. Τραπέζῃ ⁽¹⁾.

(²) *Morinus*, De Ordinationibus τόμ. Α σ. 69—70. 80. καὶ 99—100. *Μ. Βλάσταρις*, Σύνταγμα ἀλφασητικόν, Γ', 11. *Migne* 144, 1173—76.

Ὁ ἡμέτερος ἀναγνώστῃς παρατήρησεν ἤδη ὅποσα νέα στοιχεῖα ποιοῦνται ἐν τῷ βαθμῷ τούτῳ τὴν ἐμφάνισίν των. Ἡ ἀνάδειξις τῆς διακονίσης ἦτο ἀληθὴς χειροτονία. «Ὡ ἐπίσκοπε (ἐντέλλονται αἱ Διαταγαὶ) ἐπιθήσεις αὐτῇ τὰς χεῖρας». Ἐλάμβανε χώραν ὅχι ἔξω τῆς λειτουργίας καὶ ἀσχέτως αὐτῆς, ἀλλ' ἐν αὐτῇ τῇ ψυχῇ της, μετὰ τὸ γενέσθαι τὴν ἀγ. Ἀναφοράν. Θέσις τῆς χειροτονίας δὲν ἦτο ὁ σωλῆας, ἀλλ' αὐτὴ ἡ ἀγ. Τράπεζα, κατὰ Βλάσταριν, εἰς ἣν προσήγετο ἡ μελλοδιάκονος μαφορίῳ κεκαλυμμένη. Ἀπηγγέλλοντο δὲ ἐπ' αὐτῇ οὐχὶ μία, ὡς ἐν ταῖς προλαβούσαις κατωτέραις χειροθεσίαις, ἀλλὰ δύο εὐχαί, προεξαγγελλομένου τοῦ ἡ «Ἡ θεία χάρις, ἡ τὰ ἀσθενῇ θεραπεύουσα», ἅτινα ἀμρότερα τυγχάνουσι χαρακτηριστικὰ τῶν ὑψηλοτέρων καὶ ἀπὸ τοῦ βήματος, χειροτονιῶν. Περιεβάλλετο δὲ καὶ τὸ διακονικὸν ὥραριον, οὐ μικρᾶς σπουδαιότητος σῆμα. Μεθ' ὅλα ταῦτα (καὶ ἐδῶ ἄς προσέξωμεν περισσότερον) ἡ τελουμένη, δεχομένη τὴν ἐπισκοπικὴν χειροθεσίαν, οὐδέτερον τῶν ποδῶν ἐκλινε καὶ κατὰ τοῦτο ἡ ἀνάδειξις τῆς οὐσιωδῶς διέφερεν ἀπὸ τῆς τοῦ καθ' αὐτὸ διακόνου, ὅστις χειροτονούμενος κλίνει τὸν ἑνα πόδα πρὸ τοῦ θυσιαστηρίου, δηλωτικὸν τοῦ λαμβανομένου λειτουργικοῦ καὶ μυστηριακοῦ χαρίσματος. Εὐχὰς δὲ κατὰ τὴν χειροθεσίαν ἤκουεν ἡ τελουμένη, ὅπως ὁ Θεὸς παράσχη αὐτῇ «ἀκατακρίτως προσκαρτερεῖν τοῖς ἀγίοις ναοῖς καὶ ἐπιμελεῖσθαι τῆς οἰκείας πολιτείας», οὐδαμῶς ἕμως καὶ ὅπως διακονῇ τῇ ἀναιμάκτῳ ἱερουργίᾳ. Περιεβάλλετο δὲ καὶ δι' ὥραριον, πλὴν μετὰ τοὺς διακόνους ἐκοινωνεῖ τῶν θείων. καὶ ἐλάμβανε μὲν ἐκ τῶν χειρῶν τοῦ ἀρχιερέως τὸ Ποτήριον, εἰς οὐδὲνα ὅμως αὐτὴ μετέδιδε, καίτοι τὸ ἀπὸ τοῦ Ποτηρίου μεταδίδειν ἦτο κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους δικαίωμα τοῦ καθ' αὐτὸ διακονικοῦ βαθμοῦ⁽³⁾.

(3) Ὁ 19ος κανὼν τῆς Α' ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικῆς ὁμιλεῖ περὶ τῶν διακονιστῶν ὡς μηδεμίαν χειροθεσίαν ἔχουσιν καὶ διὰ τοῦτο μετὰ τῶν λαϊκῶν συναριθμητέων· ἀλλὰ περὶ τῶν διακονιστῶν, τῶν ὑπὸ τῶν αἱρετικῶν Παυλικιανῶν κατασθετιστῶν· οὐδ' ὅλως ἄρα ἀναιρεῖ τὴν μακραιῶνα χρῆσιν κανονικῶς ὀφισταμένου τάγματος διακονιστῶν ἐν τῇ ἀγίᾳ καὶ καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ, ποικιλαχῶς μαρτυρομένην.

Τὰς διακονίσσας συνέχεάν τινες μὲ τὰς ἀρχαίας χήρας. Ἄλλ' ὅτι ἕτερον τὸ ἐν καὶ ἕτερον τὸ ἄλλο, καταφαίνεται πρῶτον μὲν ἀπὸ τῆς ρητῆς τῶν Ἀποστ. Διαταγῶν ἐντολῆς ὅπως αἱ χήραι οὖσαι σεμναί, πείθωνται οὐ μόνον τοῖς ἐπισκόποις, πρεσβυτέροις καὶ διακόνους, ἀλλὰ «ἔτι μὴν καὶ ΤΑΙΣ διακόνουσι»⁽¹⁾. δεύτερον δὲ ἐκ τοῦ αὐτόθι πολὺ σκοτεινοῦ χαρακτηρισμοῦ τῶν χηρῶν, αἵτινες ἀντὶ ὡς θυσιαστήριον Θεοῦ νὰ ἐμμένουν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἀμετακίνητοι, αὐταὶ περιέτρεχον τὰς οἰκίας, δὲν ἡσύχαζον ἐν ἐνὶ τόπῳ, ἦσαν ρεμβαί, ἀναιδεῖς, φλύαροι, κατάλαλοι, μαχρσύμβουλοι, εὐπορίαν χρημάτων ἑαυταῖς ἐπισωρεύουσαι, ὅχι χήραι, ἀλλὰ πῆραι· πάντα δὲ ταῦτα δὲν ἀρμόζουσιν εἰς τὴν ὑψηλοτέραν ἠθικὴν, ἣτις ὤφειλε νὰ περισκοσμή τὰς διακονίσσας. Τοῦτο ἐν τούτοις δὲν ἐκώλυε τὰς δευτέρας νὰ στρατολογῶνται κατ' αὐστηρὰν διαλογὴν ἐκ τῶν ἐκλεκτοτέρων ἀπὸ μονογαμίας χηρῶν ἢ καὶ ἀπὸ τῶν εἰς ἐγκράτειαν αὐτομολησασῶν μονογάμων ἢ καὶ ἀπὸ τῶν ἀειπαρθένων, κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Ἐπιφανίου⁽²⁾. Τὴν ἡλικίαν ἔπρεπε νὰ εἶνε καθεστηκυῖαι· κατὰ μὲν τὸν 15ον κανόνα τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς, τὸν 14ον τῆς Πενθέκτης καὶ τὴν 123ην Νεαράν τοῦ Ἰουστινιανοῦ οὐχὶ νεώτεραι τῶν 40 ἐτῶν, κατὰ δὲ τι διάταγμα τοῦ Θεοδοσίου ὑπερβᾶσαι καὶ τὰ ἐξήκοντα⁽³⁾. Ἀπαξ δὲ τὴν χάριν δεχθεῖσαι καὶ ἐν τῇ ἑαυτῶν ὑπηρεσίᾳ εἰσελθοῦσαι, δὲν ἐδικαιοῦντο πλέον νὰ ἐπιδώσωσιν ἑαυτὰς εἰς γάμον, ἄλλως ἀνεθεματίζοντο ὡς τὴν χάριν ἐνουδρίσασαι⁽⁴⁾.

Τὸ ὄνομα τῆς διακονίσσης ἀπαντᾷ πλέον ἢ ἅπαξ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἐκκλησ. Φιλολογίᾳ. Ὁ ἀπόστολος τῶν ἐθνῶν ποιεῖται

(1) Ἀποστ. Διαταγ. Γ', 7. Migne I, 780.

(2) «Διακονίσσαι καθίστανται εἰς ὑπηρεσίαν γυναικῶν μόνον. καὶ αὗται δὲ μονόγαμοι ἐγκρατευσάμεναι, ἢ χηρεύουσαι ἀπὸ μονογαμίας ἢ ἀειπαρθένου οὖσαι». Ἐπιφάν. Ἐκθεοῖς πίστεως § 21. Migne 42, 824—5.

(3) Θεοφάνους Χρονογραφία Migne 108, 205.

(4) Κανὼν 15ος Δ' Οἰκουμενικῆς. «Ἡμεῖς οὖν—γράφει καὶ ὁ Μ. Βασίλειος ἐν Β κανονικῇ ἐπιστ. πρὸς Ἀμφιλόχιον—τῆς διακόνου τὰ σῶμα ὡς καθιερωμένον οὐκ ἐπιτρέπομεν ἐν χρήσει εἶναι σαρκικῇ».

λόγον ἐν τῇ πρὸς Ρωμαίους περὶ τῆς Φοίβης, διακόνου τῆς ἐν Κεγχρεαῖς ἐκκλησίας, γενομένης προστάτιδος πολλῶν, καὶ τοῦ Παύλου αὐτοῦ. Γυναῖκες *ministrae*, ἤτοι διάκονοι, ἀναφέρονται ὁμοίως καὶ ἐν τῇ πρὸς Τραϊανὸν ἐπιστολῇ Πλινίου τοῦ νεωτέρου, τῇ τῷ 110 μ. Χ. γραφείσῃ. Περὶ τῆς διακόνου Λαμπιδίας, τῆς παρασταθείσης εἰς τὴν διακόσμησιν τῆς νεκρᾶς ἁγ. Μακρίνης, ὁμιλεῖ ὁ ἀδελφὸς τῆς τελευταίας (8). Τὴν Νικαρέτην ἀναφέρει ὁ Σωζόμενος, ἥτις, ὑπὸ μετριότητος τρόπων καὶ φιλοσοφίας ἀεὶ λανθάνειν ἐπιτηδεύουσα, πολλάκις προὔτραπευε ὑπὸ τοῦ Χρυσοστόμου ἵνα προέλθῃ εἰς τὸ ἀξίωμα τῆς διακόνου καὶ προηγῇται τῶν ἐκκλησιαστικῶν παρθένων· ὁ δ' αὐτὸς ἱστορικὸς μνημονεύει καὶ τῆς Ὀλυμπιάδος ἐκείνης, πρὸς ἣν ὁ αὐτὸς Χρυσόστομος ἐπέστειλε δέκα ἐπτὰ ἐπιστολάς, καὶ τὴν ὁποῖαν ὁ προκατόχος του Νεκτάριος «καίπερ νέαν χήραν γενομένην, εἰς ἅγαν δὲ φιλοσοφοῦσαν κατὰ τὸν τῆς Ἐκκλησίας θεσμὸν διακονον ἐχειροτόνησε» (9). Τεσσαράκοντα διάκονοι θήλειαι ὤφειλον νὰ διακονοῦν ἐν τῇ Μεγ. Ἐκκλησίᾳ τῆς ἁγ. Σοφίας, κατὰ τὴν 3ην Νεαρὰν τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος τέλος μνεῖαν ποιεῖται τοῦ ἐν τῇ αὐτῇ ἁγ. Σοφίᾳ «γυναικίτου νάρθηκος, ἐν ᾧ καὶ τὴν συνήθη στάσιν κέκτηνται αἱ τῆς αὐτῆς Μεγ. Ἐκκλησίας διακόνισσαι» (10).

Τίς ὁ σκοπὸς τῶν ἀρχαίων διακονισσῶν; Νὰ ἱεουργῶσιν ὡς θήλειαι ἱέρειαι; Ἄπαγε! Τοιοῦτόν τι δὲν ἐξάγεται ἐκ τῆς παρατεθείσης χειροθεσίας των. «Εἰ ἱερατεῦειν γυναῖκες Θεῷ προσετάσσοντο ἢ κανονικόν τι [δηλ. ἱερατικὸν] ἐργάζεσθαι ἐν Ἐκκλησίᾳ, ἔδει μᾶλλον—ἀντιτείνει ὁ Ἐπιφάνιος—αὐτὴν τὴν Μαρίαν ἱερατεῖαν ἐπιτελέσαι ἐν Καινῇ Διαθήκῃ, τὴν καταξιωθεῖσαν ἐν κόλποις ἰδίοις ὑποδέξασθαι τὸν Παμβασιλέα Θεόν» (11). Αἱ θήλειαι ἱέρειαι ἦσαν γνῶρισμα τῆς εἰδωλολατρείας. Αὐτῇ,

(8) Γρηγ. Νύσσης, Βίος ὁσίας Μακρίνης. Migne 46, 989 καὶ ἐξ.

(9) Σωζόμεν. Η', 9 καὶ 23 Migne 67, 1537 καὶ 1576.

(10) Κωνστ. Πορφυρογ. Ἐκθ. βασ. τάξ. Δ', 35, Migne 112, 425.

(11) Ἐπιφάνιος αἰρέσ. LXXIX κατὰ Κολλυριδιανῶν § 3. Migne 42. 744.

ἔχουσα ἀρσενικοὺς καὶ θηλυκοὺς θεοὺς, ὥριζεν ἀναλόγως καὶ τὰ τοῦ γένους τῶν φροντιστῶν των. Ἀλλ' ἐν τῇ Χριστιανισμῷ, ὅπου οὐδὲ διδάσκειν ἐπ' ἐκκλησίας εἰς γυναῖκας συνεχωρήθη, πῶς θὰ συνεχωρεῖτο νὰ ἱερατεύουν; «Οὐκ ἐπιτρέπομεν οὖν γυναῖκας διδάσκειν ἐπ' ἐκκλησίᾳ (ἐντέλλονται τρόπον τινὰ οἱ ἀποστολοὶ διὰ τῶν Διαταγῶν) ἀλλὰ μόνον προσεύχεσθαι καὶ τῶν διδασκάλων ἐπακούειν καὶ γὰρ αὐτὸς ὁ Διδάσκαλος ἡμῶν καὶ Κύριος Ἰησοῦς, ἡμᾶς τοὺς δώδεκα πέμψας μαθητεῦσαι τὸν λαὸν καὶ τὰ ἔθνη, γυναῖκας οὐδαμῶς ἐξαπέστειλεν εἰς τὸ κήρυγμα, καίτοι οὐκ ἀπορῶν» (12). Εἰ δὲ διδάσκειν αὐταῖς οὐκ ἐπετρέψαμεν, πῶς ἱερατεῦσαι ταύταις παρὰ φύσιν τις συγχωρήσει; τοῦτο γάρ τῆς τῶν Ἑλλήνων ἀθεότητος τὸ ἀγνόημα, θηλείαις θεαῖς ἱερείας χειροτονεῖν» (13). Τὸ κατ' ἐξοχὴν ἔργον τῆς γυναικὸς εἶνε ἡ μητρότης, εἰς ὃ ἐκδραπανάται ὅλη της ἡ ὑπαρξίς, πρὸς ὃ ὁδηγεῖ ὅλη της ἡ ἀνατομία καὶ φυσιολογία καὶ ὅπερ, καὶ ἐλάχιστα παραμελούμενον, θὰ ἀνέτρεπεν αὐτὰς τὰς βάσεις της ζωῆς. Ἀρκεῖ τοῦτο καὶ μόνον νὰ δικαιολογήσῃ τὸν περὶ ἱερωσύνης ὅρισμὸν Γαβριὴλ τοῦ Φιλαδελφείας γράψαντος: «Ἱερωσύνη ἐστὶ τάξις θεία μυστηρίου αἰσθητοῦ, δύναμιν ἔχουσα πνευματικὴν, ὑπ' ἄρρεάνων ἀνθρώπων ἐνεργουμένη, ὑπὲρ τῆς τῶν ἀνθρώπων σωτηρίας καὶ βοηθείας» (14).

Ὅχι λοιπὸν ἡ ἀπ' εὐθείας γυναικεῖα συνεργασία εἰς τὰ μυστήρια, ἀλλ' ἡ χάριν κοσμιότητος καὶ εὐσχημοσύνης παράστασις εἰς τὰ τοῦ γυναικείου φύλου ἔν τε τῇ ναῷ καὶ ἀλλαχοῦ· τοῦτο ὑπῆρξεν ἡ αἰτία τῆς δημιουργίας τοῦ τάγματος τῶν διακονισσῶν. «Διακόνισσα, θεσπίζουσιν καὶ πάλιν αἱ Διαταγαί, οὐκ εὐλογεῖ, ἀλλ' οὐδέ τι ὧν ποιοῦσιν οἱ πρεσβύτεροι ἢ οἱ διάκονοι ἐπιτελεῖ, ἀλλ' ἡ τοῦ φυλάττειν τὰς θύρας [ἐννοεῖται τοῦ γυναικωνίτου] καὶ ἐξυπηρετεῖσθαι τοῖς πρεσβυτέροις ἐν τῇ βαπτίζεσθαι τὰς γυναῖκας διὰ τὸ εὐπρεπές» (15). Καὶ ἀλλαχοῦ

(12) Ἀποστ. Διαταγ. Γ', 6. Migne 1, 769.

(13) Αὐτ. Γ', 9. Migne 1, 781—784.

(14) Συνταγματικὸν περὶ ἱερωσύνης· παρὰ *Morinus* de ordinat. τόμ. Α' σ. 201.

(15) Ἀποστ. Διαταγ. Η', 28. Migne 1, 1125.

αἱ αὐταὶ Διαταγαὶ λεπτομερέστερον: «Προχείρισαι δέ, [ὧ ἐπίσκοπε], καὶ διάκονον πιστὴν καὶ ἁγίαν εἰς τὰς τῶν γυναικῶν ὑπηρεσίας. Ἔστι γὰρ ὁπότεν ἐν τισιν οἰκίαις ἄνδρα διάκονον γυναιξὶν οὐ δύνασαι πέμπειν διὰ τοὺς ἀπίστους, ἀποστελεῖς γυναῖκα διάκονον, διὰ τὰς τῶν φαύλων διανοίας» δηλ. καχυποψίας. «Καὶ γὰρ εἰς πολλὰς χρείας γυναικὸς χρήζομεν διακόνου. Καὶ πρῶτον μὲν ἐν τῇ φωτίζεσθαι γυναῖκας, ὁ διάκονος χρίσει μὲν μόνον τὸ μέτωπον αὐτῶν τῇ ἁγίῳ ἐλαίῳ, καὶ μετ' αὐτὸν ἡ διάκονος ἀλείφει αὐτάς· οὐ γὰρ ἀνάγκη τὰς γυναῖκας ὑπ' ἀνδρῶν κατοπτεύεσθαι». Εἶτα δὲ καὶ μετὰ τὴν διὰ τοῦ ἐξορκιστικοῦ ἐλαίου περιάλειψιν καὶ τὴν τέλεσιν τοῦ βαπτίσματος «τὸν μὲν ἄνδρα [ἐξερχόμενον ἀπὸ τῶν ὑδάτων τοῦ βαπτιστηρίου] ἀποδεχέσθω ὁ διάκονος, τὴν δὲ γυναῖκα ἡ διάκονος, ὅπως σεμνοπρεπῶς ἢ μετὰδοσις τῆς ἀθραύστου σφραγίδος γένηται» (16).

Πόσον δυσχερὲς ὑπῆρχε κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους τὸ βάπτισμα τῶν ἐνγλήκων γυναικῶν, γυμνουμένων εἰς τὰ ὅμματα τῶν μυσταγωγούντων, καταφαίνεται ἐξ ἱστορίας διασωθείσης παρὰ Μόσχῳ, καθ' ἣν κόρη τις Περσίς πάνυ εὐειδὴς προσῆλθέ ποτε διὰ νὰ βαπτισθῇ πρὸς τὸν πρεσβύτερον Κόνωνα, διαμένοντα εἰς τὸ κοινόνειον τοῦ Πενθκυκλᾶ καὶ ὁ ἄνθρωπος τοῦ Θεοῦ ἐπὶ διήμερον ἡδυνάτει νὰ προβῇ εἰς τὴν δι' ἐλαίου χρίσιν, ἔως οὗ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Πέτρος, μαθὼν τὸ πρᾶγμα, ἤρχισε νὰ σκέπτηται ἂν δὲν εἶνε ἀνάγκη νὰ χειροτονήσῃ γυναῖκα διάκονον ἐπίτηδες διὰ τὴν περίστασιν. Πλὴν, ἐπιλέγει ὁ διηγηματογράφος, «τοῦτο οὐκ ἐποίησε, διὰ τὸ μὴ ἐπιδέχεσθαι τὸν τόπον» (17). Ἡ τελευταία πρκατήρησις εἶνε ἀξιοσημείωτος. Τὸ ὑποῦργημα θηλειῶν διακόνων, ἔστω καὶ οὕτως ἀπαραιτήτων, δὲν ἐβλέπετο ὑπὸ τῶν πολλῶν μὲ καλὸν ὄμμα. Ἀνεκάλει εἰς τὸν νοῦν τὰς ψευδοπροφήτιδας Μᾶξιμίλλαν καὶ Πρίσκιλλαν τῶν Μοντανιστῶν, ἣ τὰς ἱερείας τῶν εἰς ὑπέρμετρον λατρείαν τῆς Παρθένου ἐκπεσουσῶν Κολλυριδιανῶν, ἣ ἄλλας παρομοίας αἰρε-

(16) Αὐτ. Γ', 15—16. Migne 1, 796—7.

(17) Ἱω. Μόσχου, Λειμῶν κρηφ. 3. Migne 87, 2853.

τικῶν καταχρήσεις. Ὁ νηπιοθραπισμὸς ἄλλως τε ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἤρχισε νὰ γενικεύηται, κατὰ τὰς ἀπὸ ἐξαιρέσεως κανὼν καὶ ἡ ἀνάγκη διακονισῶν ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου ἤρθη, ἐνῶ ἐτέρωθεν τὰ ὅλον ἐν πολλαπλασιαζόμενα σεμνεία διήνοιγον προσφύεστερα κέντρα εἰς τὴν πανθομολογουμένην γυναικειάν ἐυλάβειάν. Ἐντεῦθεν καὶ λίαν ἐνωρίς τὸ τάγμα τοῦτο περιπίπτει εἰς τοσαύτην ἀχρησίαν, ὥστε Ματθ. ὁ Βλάσταρις νὰ γράφῃ ὅτι εἰς τὸν καιρὸν τοῦ εἶχε σχεδὸν λησμονηθῇ καὶ αὐτὸ τὸ εὖ ἕνεκα τῶν διακονισῶν: «αἱ μέντοι διάκονοι γυναῖκες τίνα τὴν ὑπηρεσίαν ἐν τῇ κλήρῳ τῇ τότε ἐξεπλήρουν, τοῖς πᾶσι σχεδὸν ἡγνότητι νῦν». Ἐγὼ μάλιστα ἀμφιβάλλω ἂν καὶ αὐταὶ αἱ διακόνισσαι τοῦ Παρφυρογεννήτου δὲν ἦσαν ἀπλῇ συνέχειᾳ ὀνόματος πλέον καὶ οὐχὶ πράγματος. Ἀπὸ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος τὸ τάγμα τῶν διακονισῶν ἀνασυνέστη παρ' ἀπάσαις σχεδὸν ταῖς Προτεσταντικαῖς ἐκκλησίαις, ἀποζημιουμέναις κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον διὰ τὴν παρ' αὐταῖς ἔλλειψιν τῶν μοναζουσῶν ἐπὶ τῇ κοινωφελεστάτῃ δράσει τῶν ὁποίων δικαίως σεμνύνεται ἡ Λατινικὴ ἐξόχως Ἑκκλησία· καὶ διακόνισσαι σήμερον χρησιμοποιοῦνται παρὰ Λουθηρανοῖς, Μεθοδισταῖς, Ἀγγλικανοῖς καὶ λοιποῖς πρὸς περίθαλψιν τῶν ἐν τοῖς νοσοκομείοις, πρὸς ἐπίσκεψιν τῶν ἐν φυλακαῖς ἢ σωφρονιστηρίοις γυναικῶν πρὸς ἀνδρόθωσιν τῶν ἀποπλανηθεισῶν καὶ πεπτωκυῶν, πρὸς διδασκαλίαν τῶν ὀρφανῶν καὶ νηπίων ἐν τοῖς παιδικοῖς κήποις, καὶ πρὸς τὸν εἰς τὰς ζενάνας καὶ γυναικωνίτιδας εὐαγγελισμόν τῶν μήπω χριστιανισθέντων μελῶν τοῦ θύλεος φύλου, ἢ πρὸς τὰ ὁποῖα εἰσόδος τῶν ἀρρένων ἱεραπόστολῶν αὐστηρῶς ἀποκλείεται.

ΚΕΦ. ΕΓ'.

ΧΕΙΡΟΤΟΝΙΑ ΔΙΑΚΟΝΟΥ

Οἱ ὅροι «χειροθεσία» καὶ «χειροτονία» ὡς τὰ πολλὰ ἐναλλάσσονται, τῆς προτιμήσεως παρεχομένης εἰς τὸν δεῦτερον, ὅφ' ὃν καὶ τοῦ ἀναγνώστου καὶ τοῦ ὑποδιακόνου καὶ τῆς διακονί-

σης καὶ τοῦ διακόνου καὶ τοῦ πρεσβυτέρου καὶ τοῦ ἐπισκόπου γνωρίζονται αἱ ἀναδείξεις· ἐντεῦθεν καὶ ἀπαιτεῖται πάντοτε προσοχὴ πρὸς διάκρισιν τῆς ὑψηλοτέρας, ταπεινοτέρας ἢ ἔτι ταπεινοτέρας ἐννοίας, ἣν ἡ λέξις «χειροτονία» ἐνέχει ἐκάστοτε. Αὐστηρότερον ὅμως εἰπεῖν, ἕτερον χειροτονία καὶ ἕτερον χειροθεσία καὶ ἕτερον μάλιστα ἀπλῇ σφραγίς. Ἡ πρώτη ἀφορᾷ τὴν δημιουργίαν τῶν ἐπισκόπων, πρεσβυτέρων καὶ διακόνων· ἡ δευτέρα τὴν τῶν ὑποδιακόνων· καὶ ἡ τρίτη τὴν τῶν ἀναγνωστῶν (1). Παρεκτός τῶν ὄρων «χειροτονεῖν», «χειροθετεῖν» καὶ «προχειρίζεσθαι», εἰς οὓς σύντρεις ἐνυπάρχει ἡ ἐννοια τῆς ἐπεκτεινομένης χειρός, γίνεται χρήσις καὶ τῶν ὄρων καθιστάναι, προβάλλεσθαι, ὀρίζεσθαι, κληροῦν, ἐν κλήρῳ τάττειν, ἐν κλήρῳ κατατάττειν, τῷ ἱερατικῷ τάγματι ἐναρτυρεῖν καὶ τῷ ἱερατικῷ τάγματι καταλέγειν.

Διεξήλθομεν τὰ τῶν χειροθεσιῶν καὶ ἤδη συνεχίζοντας ἀνερχόμεθα ὑψηλότερα, εἰς τὰς καθ' αὐτὸ χειροτονίας· εἰς τὴν χειροτονίαν τοῦ διακόνου, εἰς τὴν τοῦ πρεσβυτέρου καὶ εἰς τὴν τοῦ ἐπισκόπου. Τώρα πλέον εὐρισκόμεθα ἐνώπιον αὐτοῦ τοῦ στρατηγείου καὶ παρ' αὐτὸ τὸ πηδάλιον τῆς Ἐκκλησίας, ὅπου ἡ ἱερωσύνη ὑπὸ τὴν κυριωτέραν τῆς ἐννοίαν. Καὶ ἀτενίζομεν λοιπὸν ἐπὶ τὸν ἀνώτερον κληρὸν ἀνεδάξαντες, ὅχι ἀπλοῦς ναύτας καὶ δεκανεῖς, ἀλλὰ, κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Θεοφύρου τὸν ἐπίσκοπον προκαθήμενον εἰς τόπον Θεοῦ, καὶ τοὺς πρεσβυτέρους εἰς τόπον συνεδρίου τῶν ἀποστόλων, καὶ τῶν διακόνων, τῶν ἐμοὶ γλυκυτάτων, πεπιστευμένων διακονίαν Ἰ. Χριστοῦ (2). Διάκονος, πρεσβύτερος καὶ ἐπίσκοπος εἶνε ἡ ὑπερτέρα ἱερωσύνη, ἡ τριχῇ μὲν βαθμολογουμένη, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ὑπὸ χασμάτων ἀγεφυρώτων

(1) «Ἀναγνώστου σφραγίδα, υποδιακόνου χειροθεσία, διακόνου χειροτονία καὶ πρεσβυτέρου». Συμεὼν Θεοσ. περὶ χειροτον. 187. Migne 155. 399. Τὰ παρ' ἡμῖν Εὐχολόγια δὲν κάμνουν οὐδεμίαν διάκρισιν, χρώμενα τῷ γενικῷ ὄρῳ «χειροτονία» ἀνεξαίρετως. Ἀπ' ἐναντίας τὸ Προσευχητῆριον Σεραιπίωνος τοῦ Θμύσεως ὁμιλεῖ περὶ χειροθεσίας καταστάσεως διακόνων, χειροθεσίας καταστάσεως πρεσβυτέρων, χειροθεσίας καταστάσεως ἐπισκόπων The Journal of Theological Studies τόμ. Α', σ. 266—7.

(2) Ἰγνάτιος πρὸς Μαγν κεφ 5'.

οὕτω διασπωμένη, ὥστε οἱ δύο ἄλλοι βαθμοὶ νὰ καθίστανται τὰ ὑποπόδια τῶν ποδῶν τοῦ ἐπισκόπου λόγῳ διανοητικῆς, ὕλικῆς καὶ κοινωνικῆς διαφορᾶς. Ὁ πρεσβύτερος ὁμολογουμένως οὐδὲν πράττει πρὸς γνώμην τοῦ ἐπισκόπου, τῷ δὲ διακόνῳ μὴδὲ καθῆσθαι ἐν μέσῳ τῶν πρεσβυτέρων ἔξεστι (3), εἰ μὴ μετὰ κελεύσεως τοῦ πρεσβυτέρου (4). Ἐκαστος ὑποχρεοῦται νὰ ἐμμένῃ τοῖς ἰδί-οις μέτροις (5). «Τῷ ἀρχιερεῖ ἴδιαι λειτουργίαι δεδομέναι εἰσί, καὶ τοῖς ἱερεῦσιν ἴδιος ὁ τόπος προστέτακται, καὶ λεύταις [= διακόνοις] ἴδιαι διακονίαι ἐπίκεινται» (6). «Ὡς ὁ Χριστὸς ἄνευ τοῦ Πατρὸς οὐδὲν ποιεῖ, οὕτως οὐδὲ ὁ διάκονος ἄνευ τοῦ ἐπισκόπου· καὶ ὡς περ Υἱὸς ἄνευ τοῦ Πατρὸς οὐκ ἔστιν, οὕτως οὐδὲ διάκονος ἄνευ τοῦ ἐπισκόπου· καὶ ὡς περ ὑπόχρεως Υἱὸς Πατρί, οὕτω καὶ πᾶς διάκονος ἐπισκόπῳ» (7). Ναί, ταῦτα πάντα κατ' αἶσαν καὶ οὐχὶ ὑπὲρ αἶσαν ἐγράφησαν. Ἀλλὰ καὶ πάλιν τὰ τρία αὐτὰ πράγματα, ἐπίσκοπος, πρεσβύτερος καὶ διάκονος, εἶνε ἀδιάσπαστα· σύντρια περὶ τὴν αὐτὴν κινοῦνται ἀγ. Τράπεζαν· σύντρια ἀπὸ τῆς αὐτῆς πηγῆς λαμβάνουν τὸ χρεῖσμα· σύντρια εἶνε οὕτω συνηρμοσμένα «ὡς χορδαὶ κιθάρα» (8). Οἰαδῆποτε καὶ ἂν ὑπάρχῃ ἡ μεταξὺ τῶν ταξιαρχία (καὶ πρέπει βεβαίως νὰ ὑπάρχῃ ταξιαρχία, διὰ νὰ ἀποτελεῖται σύστημα σκοπίμων) ἀλλὰ καὶ οἱ τρεῖς βαθμοὶ ἀπὸ τῆς αὐτῆς κροτοῦσιν ὀρχήστρας τῆς ἐκκλησιαστ. εὐταξίας: ὡς ὄργανον «λειτουργικὸν» ὁ τοῦ διακόνου, ὡς ὄργανον «φωταγωγικὸν» ὁ τοῦ πρεσβυτέρου καὶ ὡς ὄργανον «τελειωτικὸν» ὁ τοῦ ἐπισκόπου, ἵνα τὴν γονιμωτάτην δανεισθῶμεν τοῦ Διονυσίου ἔκφρασιν (9).

Τὸ χειροτονικὸν τῶν Διαταγῶν, προκειμένου περὶ τῆς τοῦ διακόνου χειροτονίας, μᾶς παρέχει τὴν ἐξῆς εὐχὴν μετὰ τὴν

(3) Κανὼν 18ος Α' Οἰκουμενικῆς.

(4) Κανὼν 20ὸς τῆς ἐν Λαοδικαίᾳ.

(5) Κανὼν 18ος Α' Οἰκουμ.

(6) Κλήμ. Ρώμης Α' Κορ. § 40.

(7) Ἀποστ. Διαταγ. Β', 30. Migne 1, 677.

(8) Ἰγνάτιος Πρὸς Ἐφεσ. κεφ. 8'.

(9) Ψευδαρεοπαγίτ. Ἐκκλ. Ἰστ. Ε', 5 καὶ ἐξ. Migne 3, 508.

λιτοτάτην προσημεΐωσιν, ὅπως ὁ ἐπίσκοπος ἐπιθῇ αὐτῷ τὰς χεῖρας, παρόντων τῶν πρεσβυτέρων καὶ διακόνων.

Ὁ Θεὸς ὁ Παντοκράτωρ, ὁ ἀληθινὸς καὶ ἀψευδής, ὁ πλουτῶν εἰς πῖντας τοὺς ἐπικαλούμενους Σε ἐν ἀληθείᾳ, ὁ φοβερός ἐν βουλαῖς, ὁ σοφὸς διανοίᾳ ὁ κραταιὸς καὶ μέγας· εἰσάκουσον προσευχῆς ἡμῶν, Κύριε, καὶ ἐνώτισαι τὴν δέησιν ἡμῶν, καὶ ἐπίφρονον τὸ πρόσωπόν Σου ἐπὶ τὸν δοῦλόν Σου τόνδε, τὸν προχειρίζομενόν Σοι εἰς διακονίαν· καὶ πληρὸν αὐτὸν Πνεύματος ἁγίου καὶ δυνάμεως, ὡς ἐπλησας Στέφανον τὸν μάρτυρα καὶ μιμητὴν τῶν παθημάτων τοῦ Χριστοῦ Σου· καὶ καταξίωσον αὐτόν, εὐχρέστως λειτουργήσαντα τὴν ἐγχειρισθεῖσαν αὐτῷ διακονίαν, ἀτρέπτως, ἀμέμπτως, ἀνεγκλήτως, μεΐζονος ἀξιοθῆναι βαθμοῦ· διὰ τῆς μεσιτείας τοῦ μονογενοῦς Σου Υἱοῦ· μεθ' οὗ Σοι δόξα, τιμὴ καὶ σέβας καὶ τῷ ἁγ. Πνεύματι εἰς τοὺς αἰῶνας⁽¹⁰⁾.

Ἄλλ' ἐπὶ τὸ πλατύτερον καὶ λεπτομερέστερον ἰδοὺ ὁποῖα τις εἶνε ἡ τοῦ διακόνου χειροτονία κατὰ τὰ ἐν χρήσει σημερινὰ τυπικά μας.

Ἐκλέγεται ὁ μέλλων νὰ προσέλθῃ εἰς τὸ τῆς διακονίας ἀξίωμα μετὰ πολλῆς τῆς προσοχῆς ἐκ τῶν περὶ τὴν ἡλικίαν, τὰς φρένας καὶ τὴν ἠθικὴν ὥρίμων, ἵνα μὴ διὰ τῆς πολιτείας ὑδαρῶν καὶ ἀμεστώτων παιδαρίων κατεξευτελίζωνται τὰ ἱερά. Τάσσουσι δ' οἱ κανόνες ἡλικίαν διὰ τὸν διάκονον οὐχὶ ἥττονα τῶν εἴκοσι καὶ πέντε ἐτῶν⁽¹¹⁾, ὅτε πλέον καὶ αἱ πεποιθήσεις ἔχουν λάβει ποῖάν τινα ὀριστικὴν μορφήν καὶ αἱ αποφάσεις προέρχονται αὐτόβουλοι καὶ ἀβίαστοι. Καὶ ἐὰν μὲν οὖπω εἰς ὑποδιάκονον προεχειρίσθῃ, προχειρίζεται τοιοῦτος πρὸ τῆς λειτουργίας, καθ' ἣν διάταξιν προεδηλώσαμεν, ἵνα αὐθυμερὸν ἀπὸ τοῦ μικροτέρου βαθμοῦ ἐπὶ τὸν ἀμέσως μεγαλείτερον προσαναβῇ. Ἐὰν δὲ ἤδη ἔχει ἀναλάβει τὸ ὑποδιακονικὸν ἔργον, ὡς συνέβαινε εἰς οὐ πολὺ ἀφελτῶτα χρόνους, ἵσταται ἑτοιμος ἐν τῷ

⁽¹⁰⁾ Ἀποστ. Διαταγ. Η', 17. Migne 1, 1116 Καὶ τὸ Εὐχολόγιον Σεραπίωνος ἀνὰ μίαν καὶ μόνην εὐχὴν ὀρίζει ἐπὶ χειροθεσίᾳ διακόνου, πρεσβυτέρου καὶ ἐπισκόπου· οὐδὲν δὲ παραθέτει περὶ ἄλλων βαθμῶν.

⁽¹¹⁾ Κανὼν 24ος Πενθέκτης. Ἡ 137ῃ Νεαρὰ Ἰουστινιανοῦ ἀπαιτεῖ τὸν διάκονον ὑπὲρ τὸ τριακοστὸν ἔτος.

μέσῳ τοῦ ναοῦ μετὰ τὸν καθαγιασμὸν τῶν τιμίων Δώρων, καθ' ἣν στιγμήν ὁ ἀρχιερεὺς ἀπαγγέλλει τὸ «Καὶ ἔσται τὰ ἐλέη τοῦ μεγάλου Θεοῦ». Καὶ σιγῆς ἄφνω γενομένης, ἐκφωνεῖ ἀπὸ τῆς θέσεώς του ἱστάμενος τὸ «Ὅσοι πιστοί!» οἰονεὶ ἀποδιδούς τὸ τοῦ ὑποδιακόνου ἔργον καὶ διὰ τελευταίαν φορὰν ἀποχαιρετῶν αὐτό (12). Τότε δὲ καὶ τὸ χερνιβόξεστον ἀποθέτει καὶ τὴν τοῦ ὑποδιακόνου στιχαρίου ζώνην λύει, δηλῶν συμβολικῶς καὶ διὰ τῆς πράξεως ταύτης, ὅτι παύει πλέον ὢν ὑπηρέτης προσοφίων καὶ λεκανῶν καὶ σπεύδει ἐπὶ ἔτι εὐγενέστερα λειτουργήματα. Καὶ βασταζόμενος ὑπὸ δύο διακόνων ἔνθεν καὶ ἔνθεν, εἰσάγεται, κελεύσει τοῦ ἱεράρχου, εἰς τὰ ἄδυτα καὶ ὑπὸ τὴν ἄπλετον φωταγωγίαν τοῦ ναοῦ κυκλοῖ τὸ θυσιαστήριον τρίς, περιχορευόντων μετ' αὐτοῦ καὶ τῶν παρακρατούντων αὐτὸν διακόνων. Εἶνε δὲ ὁ τοιοῦτος χορὸς ἔνδειξις πνευματικῆς χαρᾶς ἐπὶ τῷ προβιδιασμῷ εἰς τὰς ἱερὰς τάξεις μέλους ἐκλεκτοῦ τῆς Ἐκκλησίας. Καὶ διὰ-κονοὶ εἶνε οἱ συγχόρευοντες, διότι εἰς τὸν διακονικὸν βαθμὸν παραλαμβάνεται ὁ χειροτονούμενος. Καὶ περὶ τὴν ἀγίαν Τράπεζαν ὁ χορὸς τελεῖται, ἐπειδὴ αὕτῃ ἀποτελεῖ τὸν θ. θρόνον, αὕτῃ εἶνε ἡ πηγὴ τῶν χαρίτων, ἐπ' αὐτῆς εἶνε ἐσφαγμένος ὁ Ἄμνος τῆς σωτηρίας, ὑπ' αὐτὴν κεῖνται τὰ τῶν ἀγίων μαρτύρων λείψανα. Διὰ τοῦτο καὶ ἄσμα κατὰλληλον κατὰ τὴν στιγμήν ἐκείνην τὸν χορὸν συνοδεύει, τὸ ἄσμα τὸ ἐπικαλούμενον τοὺς καλῶς ἀθλήσαντας καὶ στεφανωθέντας μάρτυρας ἵνα πρεσβεύωσι πρὸς Κύριον καὶ ἱκανωθῇ ὁ τελούμενος πρὸς τὴν καλὴν ἀθλήσιν καὶ στρατείαν. Μετὰ δὲ τῶν μαρτύρων ἐν τῷ ἄσματι συγχορευτῆς προσκαλεῖται καὶ ὁ ἀόρατος τελεταρχῶν Ἰ. Χριστός, ὁ Στεφανοθέτης, τὸ Καύχημα τῶν ἀποστόλων, τὸ Ἀγαλλίαμα τῶν μαρτύρων, ᾧ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας, ὅτι Αὐτὸς ἐστὶν ὁ Ζῶν Θεμέλιος, ἐφ' ὃν ὡς λίθοι ἐκλεκτοὶ οἱ χειροτονούμενοι ἐποικοδομοῦνται.

Μετὰ τὴν τριττὴν χορείαν προσέρχεται ὁ μελλοδιάκονος ἐγγύτερον πρὸς τὸν παρὰ τῇ ἁγ. Τραπέζῃ ἀρχιερέα, τὴν κεφα-

(12) Συμεὼν Θεοσ. Παρὶ χειροτον. 169. Migne 155, 373.

λὴν ἐν ταπεινώσει ὑποκλίνων καὶ διὰ τοῦ σχήματος οἶονεῖ προσλιπαρῶν τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ εὐσεβοῦς πόθου του, ὥπως ἐν εὐπειθείᾳ καὶ ὑποταγῇ ὑποβάλλῃ τὸν αὐχένα ὑπὸ τὸν χρηστὸν τοῦ Κυρίου ζυγόν. Ὁ ἱεράρχης σφραγίζει αὐτὸν τρις εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγ. Πνεύματος καὶ ὁ τελοῦμενος κλίνει αὐθωρεῖ τὸ ἐν καὶ μόνον γόνυ ἔμπροσθεν τοῦ θυσιαστηρίου. Δηλωτικῇ δὲ εἰς ἄκρον καὶ ἡ τοιαύτη κλίσις τοῦ ἐνὸς καὶ μόνου γόνυτος τὸ στενὸν τῆς διακονικῆς δράσεως σημαίνουσα. Εἰς τοὺς ὑψηλοτέρους βαθμοὺς τῶν ἀνωτέρων κληρικῶν συμβαίνει ἄλλως, ὡς ὁφόμεθα ἀμέσως. Ἀλλ' ὁ εἰς διακονίαν προσαγόμενος «ἐνα τοῖν ποδοῖν κλίνας» ἐπίπροσθεν τοῦ θ. θυσιαστηρίου, ἐπὶ κεφαλῆς ἔχει τὴν τοῦ τελοῦντος αὐτὸν ἱεράρχου δεξιάν, τελοῦμενος ὑπ' αὐτοῦ ταῖς τῶν λειτουργῶν τελεστικαῖς ἐπικλήσεσι», διότι, καθὼς ἐρμηνεύει ὁ καλούμενος Ἀρεοπαγίτης, «ἡ λειτουργικὴ τάξις, ὡς μόνον καθαρτικῇ, τὴν μίαν ἱεουργεῖ τῶν καθαιρομένων προσαγωγὴν ὑπὸ τὸ θεῖον αὐτὴν ὑποτιθεῖσα θυσιαστήριον, ὡς ἐν αὐτῇ τῶν καθαιρομένων νοῶν ὑπερκοσμίως ἱεουργουμένων» (13). Ἀλλὰ εἰς τὰς λέξεις τοῦ βαθμοῦ τοῦ διακόνου δὲν ἀντιπροσωπεύει πλήρη ἱερωσύνην. Εἶνε μονόπους, εἶνε κεκολωμένος, εἶνε τμήμα καὶ ὄχι σύνολον. Παρουσιάζει ἐν χάρισμα, ἀλλὰ χάρισμα λειτουργικόν, τοῦτ' ἔστιν ὑπηρετικὸν ἄλλων ἀνωτέρων βαθμῶν. Ὡς ὁ ἐπίσκοπος ἀντιστοιχεῖ ἐν τῇ κυβερνώσῃ Ἐκκλησίᾳ πρὸς τοὺς μοναχοὺς, τοὺς τετελειωμένους τῆς κυβερνωμένης, κατὰ τὸν αὐτὸν συγγραφέα, ὡς ὁ πρεσβύτερος ἀντιστοιχεῖ πρὸς τοὺς φωτισθέντας καὶ βεβαπτισμένους, οὕτω καὶ ὁ διάκονος ἔχει θέσιν ἐν τῇ ἱερατικῇ κύκλῳ, ἀντίστοιχον πρὸς τὴν τῶν ἐν τῇ προνάῃ κατηχουμένων, ὧν τὴν πρὸς τὸ θυσιαστήριον προσαγωγὴν προηγουμένως ἐτρέφε, πλὴν καὶ δὲν ἐξετέλει, ἀλλ' ἐνεχειρίζεν αὐτὴν εἰς ἄλλον ἀνώτερόν του, ἵνα εἰς πέρας ἀγάγῃ. Ὁ διάκονος καὶ σήμερον ἀκόμη δεικνύει τοὺς ὅς οὗς τελεῖ περιορισμούς. Λέγει «εὐλόγησον δεσποτα», ἀλλ' αὐτὸς ὁ ἴδιος δὲν εὐλογεῖ. Ἐκφω-

(13) *Ψευδαρεοπαγ.* Ἐκκλ. Ἱεραρχ. Ε', 6', 8. Migne 3, 509 καὶ 516.

νεῖ «τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν», ἀλλ' αἱ εὐχαὶ καὶ δεήσεις ὑπὸ τοῦ ἱερέως ἢ ἀρχιερέως ἀναπέμπονται. Παραστέκεται εἰς τὸ βάπτισμα, ἀλλὰ δὲν βηπτίζει· εἰς τὴν θ. Εὐχαριστίαν, ἀλλὰ δὲν καθαγιάζει τὰ προσφερόμενα· εἰς τὸν γάμον, εἰς τὸ ἑὺχέλαιον, εἰς οἶανδήποτε ἄλλην μυστηριακὴν ἢ μὴ μυστηριακὴν τελεστὴν, ἀλλ' αὐτὸς δὲν εἶνε ὁ τελεστής. Αὐτὸς εἶνε ὁ ὑπηρέτης, ὁ λειτουργός, ὁ διακονῶν. Ἔργον τοῦ εἶνε τὸ «διακονεῖν τραπέζαις». Τραπεζαίς ὑπὸ τὴν σαρκικωτέραν ἔννοιαν, τραπέζαις ὑπὸ τὴν μυστηριακωτέραν. Τραπεζαίς ὑπὸ τὴν σαρκικωτέραν ἔννοιαν οἷον ὅταν ἐπισκοπέηται πάντας τοὺς δεομένους ἐπισκοπέως καὶ περὶ τῶν θλιβομένων ἀπαγγέλλῃ τῷ ἐπισκόπῳ, — καὶ ὑπάρχῃ «τοῦ ἐπισκόπου ἀκοή καὶ ὀφθαλμοὺς καὶ στόμα, καρδία τε καὶ ψυχὴ» (14) — καὶ ἀποπληρεῖ τὰς ὑπηρεσίας τῶν ἐν ταῖς φυλακαῖς, ὡς οἱ Διονυσίου τοῦ Ἀλεξανδρείας διάκονοι Φαῦστος, Εὐσέβιος καὶ Χαιρήμων (15) — καὶ τυγχάνῃ mensarum et viduarum minister, τραπεζῶν καὶ χηρῶν λειτουργός (16) — καὶ δι' ὑψηλῶν ὀφφικίων περιβαλλόμενος, τὰ τῆς Μεγ. Ἐκκλησίας οἰκονομῇ ἢ τὰ τῶν ἱερῶν μονῶν καὶ τῆς ἐκκλ. εὐταξίας ἐπιβλέπῃ ἢ τὰ τῶν ἱερῶν οἰκῶν φροντίζῃ (17). Ἀλλὰ καὶ τραπέζαις ὑπὸ τὴν μυστηριακωτέραν ἔννοιαν διακονεῖ ὁ διάκονος, ὅτε δρᾷ ὡς ὑπηρέτης «μυστηρίων Χριστοῦ Ἰησοῦ καὶ οὐχὶ βρωμάτων καὶ ποτῶν» (18), ὅτε τηρεῖ τὴν τάξιν ἐν τῇ θ. ἱερουργίᾳ (19), ὅτε ἀνακράζει τὸ «Μή τις κατὰ τινος, μή τις ἐν ὑποκρίσει!» προσεγγιζούσης τῆς ἀναιμάκτου θυσίας (20), ὅτε προσάγει τὰ Δῶρα τῷ ἐπισκόπῳ πρὸς τὸ θυσιαστήριον (21), ὅτε κατέχει τὸ Ποτήριον προσφέρων αὐτὸ ταῖς λαϊκοῖς κατὰ τὴν

(14) Ἀπόστ. Διαταγ. Γ', 19 Β', 44. Migne I, 804 καὶ 704.

(15) Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἱστ. Ζ', 11. Migne 20, 664.

(16) Hieronym. Epist. 146 ad Evangelum § 1. Migne P. L. 22, 1193.

(17) Συμεὼν Θεοσ. Περὶ χειροτον. 166. Migne 155, 369.

(18) Ἰγνάτιος Πρὸς Τραλλ. κεφ. 6'.

(19) Ἀποστ. Διαταγ. Β'. 57. Η', 11. Migne 1, 736 καὶ 1089 Χρυσόστομ. δμλ. κδ' εἰς Πράξ § 4. Migne 60, 190.

(20) Ἀποστ. Διαταγ. Β', 54. Migne 1, 717.

(21) Αὐτ. Η', 12. Migne 1, 1092.

ἀρχαίαν τάξιν⁽²²⁾, ὅτε ἀπολύει ἐκ τοῦ ναοῦ ἢ τοὺς ἀπίστους ἢ τοὺς πιστοὺς⁽²³⁾. ὅτε τοῖς οὐ παροῦσιν ἐγκληθίρκοις καὶ ἀρρώστοις τὴν θ. Κοινωνίαν ἀποφέρει⁽²⁴⁾. Τοιοῦτος ὁ κύκλος τῶν ἐνεργειῶν τοῦ διακόνου, κύκλος ἀπλῶς ὑπηρετικός, ὃν ὑπεμφαίνει ἡ κατὰ τὴν χειροτονίαν ὑπόκλισις τοῦ ἐνὸς καὶ μόνου ποδός.

Καὶ τώρα ὁ ἀρχιερεὺς τὸν οὕτω πρὸ αὐτοῦ κεκλιμένον καὶ ἐπὶ τῆς ἀγ. Τραπεζῆς τῇ κεφαλῇ ἐπεστηριγμένον σπεπάζει διὰ τῆς χαριτοδοτίδος δεξιᾶς, δι' ἧς ὡς διὰ ὄρατοῦ κρουνοῦ ἡ θ. δύναμις ἀοράτως καταπέμπεται ἐπὶ τοὺς ἀξίους ἀπὸ τοῦ ἐπισκοπικοῦ βαθμοῦ τῆς ἱερωσύνης, ἐν τῷ ὁποίῳ αὕτη ἀποτεθησαυρισμένη ὑπάρχει οὐχὶ τμηματικῶς, ἀλλὰ συνολικῶς. Εὐλογῶν ὁ Κύριος τὰ παιδία ἐπέθετεν ἐπὶ τῶν κεφαλῶν αὐτῶν τὴν χεῖρα. Τὸ ἅγ. Πνεῦμα κατελθὼν κατὰ τὴν Πεντηκοστήν, ἐπὶ τὰς κεφαλὰς τῶν μαθητῶν ἐπεκάθησεν. Οἱ Πατριάρχαι τῆς Πχλαιᾶς μεταδίδοντες τὰς εὐλογίας τῶν ἐξέτεινον τὰς χεῖρας ἐπὶ τῶν κεφαλῶν τῶν εὐλογουμένων τῶν τέκνων. Αὕτη ἡ θ. Πχντοδυναμία ἐξεικονίζετο ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἀγιογραφίᾳ, ὡς εἶδομεν, ἐν σχήματι ἐπευλογούσης χειρός. Ἀλλὰ καὶ οἱ παρὰ τῶν πατέρων τὰς χειροτονίας σχόντες, μᾶς πληροφορεῖ ὁ οὐρανοφάντωρ, «διὰ τῆς ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν αὐτῶν εἶχον τὸ χάρισμα τὸ πνευματικόν»⁽²⁵⁾. Οὕτω δὲ καὶ νῦν ὁ ἱεράρχης πράττει. Καὶ τοῦ παρισταμένου διακόνου εἰς προσοχὴν τὸ ἐκκλησίασμα προτρέψαντος διὰ τοῦ παρακλευσματικοῦ *Πρόσχωμεν!* ἅτε τῆς κρισίμου στιγμῆς ἐπιστάσης, ὁ ἀρχιερεὺς ἀναδοᾷ.

Ἡ θεία χάρις, ἡ πάντοτε τὰ ἀσθενῆ θεραπεύουσα καὶ τὰ ἐλλείποντα ἀναπληροῦσα, προχειρίζεται τὸν (δεῖνα) τὸν εὐλαβέστατον ὑποδίακονον εἰς διάκονον. Εὐξόμεθα οὖν ὑπὲρ αὐτοῦ ἵνα ἔλθῃ ἐπ' αὐτὸν ἡ χάρις τοῦ παναγίου Πνεύματος.

⁽²²⁾ Αὐτ. Η', 13. Migne 1, 1109. Ἠρβλ. καὶ Cyprianus de lapsis κεφ. XXV Migne P. L. 4, 500.

⁽²³⁾ Ἀποστ. Διαταγ. Η, 5. καὶ 15. Migne 1, 1076 καὶ 1113.

⁽²⁴⁾ Ἰουστίνος Α' Ἀπολογ. κεφ. 67, Migne 6, 429.

⁽²⁵⁾ Μ. Βασιλείου Ἐπιστ. κανον. πρὸς Ἀμφιλόχιον κεφ. α'. Migne 32, 669.

Οἱ λόγοι οὗτοι εἶνε οἱ συγιστῶντες τὴν ἐπίσημον ἀνάσσει-
σιν καὶ ἀνακήρυξιν καὶ οἱ φανερόντες ὅτι ἡ ἀκροτάτη καὶ
ἀρχικωτάτη πηγὴ τῆς χειροτονίας ὑπάρχει ἡ ἀπὸ τῆς θείας
Ἀγάπης προχομένη θ. χάρις, ἥς ὄργανον μεταδοτικὸν τυγχά-
νει ἡ ἱεραρχικὴ χεὶρ. Αὕτῃ εἶνε ἡ προσκαλοῦσα, αὕτῃ ἡ κυρίως
προχειριζομένη τὸν κεκλημένον, ἀλλ' αὕτῃ καὶ ἡ συμπληροῦσα
τὰς ἀνθρωπίνας ἀνεπαρκείας καὶ ἐνισχύουσα τὴν ἀείποτε εὐθρα-
στον φύσιν μας. Ἐὰν μὴ Κύριος οἰκοδομήσῃ οἶκον, εἰς μάτην
ἐκοπίασαν οἱ οἰκοδομοῦντες. Καλέσωμεν λοιπὸν τὸν Ἀρχιτέ-
κτονα, οὗτινος ἡ πνοὴ καὶ τὴν ἄμορφον ὕλην ἐξωογήσῃ καὶ
τὰς τάξεις τῶν ἱερουργῶν μορφοποιεῖ. Καὶ συμφώνως πρὸς τὴν
παρότρυνσίν του, διεξέρχεται μυστικῶς καὶ ἐν κατανύξει ὁ τελε-
τάρχης τὴν 1ην τῆς χειροτονίας εὐχὴν πρὸς Κύριον τὸν Θεόν,
τὸν καταπέμποντα τὴν χερυγίαν τοῦ Πνεύματος ἐπὶ τοὺς ὑπὸ
τῆς ἀνεξιχνιάστου δυνάμεως Αὐτοῦ ὥρισμένους. Καὶ αὐτὸς μὲν
ἡσυχῶς συνεχίζει τὰς ἱκεσίας του, δεόμενος ἵνα ὁ Ὑψιστος
δωρήσῃ τῷ χειροτονουμένῳ τὴν χάριν, ἣν Στεφάνῳ τῷ πρω-
τομάρτυρι ἐδωρήσατο. Τὸ δὲ παρεστῶς χριστεπώνυμον πλήρωμα
ψάλλει μετὰ τῶν ἐντὸς τοῦ βήματος ἐναλλάξ τὸ Κύριε ἐλέησον,
συμπροσευχόμενον καὶ αὐτὸ μετὰ τοῦ χειροτονούντος καὶ συνα-
γωνιζόμενον συμπαθῶς. Εἰπόντος δὲ τοῦ ἀρχidiaκόνου (τ. ἔ. τοῦ
ἐπὶ κεφαλῇς ἱσταμένου τῶν διακόνων καὶ προσεξάρχοντος, καθά-
περ τὸ πάλαι ὁ Λαυρέντιος, ὅστις ἐπρώτευεν ἐν τοῖς ἐπτά δια-
κόνοις τῆς Ρώμης καὶ ὁ παρὰ τῷ Ἀλεξανδρείας Ἀλεξάνδρῳ
Ἀθανάσιος ὁ μέγας) εἰπόντος, λέγω, τοῦ ἀρχidiaκόνου λεπτῇ
τῇ φωνῇ, ὅσον μόνον ἀκούειν τοὺς συμπαρόντας κληρικούς, τὰ
εἰρηνικά, ἐν οἷς καὶ ὑπὲρ τοῦ νυνὶ προχειριζομένου προτρέπε-
ται εἰς δέησιν, ὅπως ἄσπιλον καὶ ἀμώμητον τὴν διακονίαν χαρί-
σῃται αὐτῷ ὁ Θεός, δευτέραν ἤδη εὐχὴν ἐπεύχεται ὁ ἱεράρ-
χης, μετὰ τὴν χεῖρα ἐπὶ τοῦ τελουμένου ἐπιχειμένην· διότι καὶ
κατὰ τοῦτο διακρίνονται αἱ ὑψηλότεραι χειροτονίαι, ὅτι διπλᾶς
περιέχουσιν εὐχάς. Καὶ προσλιπαρεῖ λοιπὸν τὸν Θεὸν ὁ ἱεράρ-
χης, ἵνα πληρώσῃ τὸν δοῦλόν Του πάσης πίστεως καὶ ἀγάπης

καὶ δυνάμειος καὶ ἁγιασμοῦ τῇ ἐπιφοιτήσει τοῦ ἁγ. καὶ ζωοποιοῦ Πνεύματος· «οὐ γὰρ ἐν τῇ ἐπιθέσει τῶν ἐμῶν χειρῶν, λέγει, ἀλλ' ἐν τῇ ἐπισκοπῇ τῶν πλουσίων Σου οἰκτιρμῶν δίδεται χάρις τοῖς ἀξίοις Σου». Εἰς πέρας δὲ ἀγαγὼν καὶ τὴν δευτέραν εὐχὴν καὶ ἀναστήσας ἀπὸ τῆς γονυκλισίας τὸν κεχειροτονημένον, "Αξιός! βροντερᾷ τῇ φωνῇ ἀναβοᾷ καὶ τὸν περιβάλλει μὲ τὸ ὠράριον οὕτως, ὥστε καὶ πάλιν νὰ δηλοῦται τὸ ἐνιαιὸν τῆς ἐγχειρισθείσης διακονίας, διότι τὸ ἄμφιον τοῦτο ἐπιτίθεται ἐπὶ μόνου τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου, ἀφίνεται δὲ ἐλευθέρα ἡ δεξιὰ ἵνα τὰ θεῖα ἐξυπηρετεῖ. "Αξιός! καὶ πάλιν ἀνοβοᾷ καὶ προσφέρει εἰς αὐτὸν τὸ ἁγ. ριπίδιον, ἐφ' οὗ τὰ πολυόμματα Σεραφεῖμ ζωγραφοῦνται, τὰ ἀλαλάζοντα περὶ τὸ ἐσφαγμένον Ἀρνίον. "Αξιός! ὁ πρωθιεράρχης ἀνακράζει, τὸ δ' αὐτὸ ψάλλουσι μὲν γοργῶς καὶ χαρμολύνως οἱ ψάλται, ἀντιβοῶσι δὲ καὶ ὅλῃς τῆς Ἐκκλησίας τὰ στόματα, συμφηφιζούσης καὶ συνευδοκούςσης. Τὸ σύνολον ἐπισφραγίζει ὁ ἐν Κυρίῳ ἀσπασμὸς τοῦ νεοχειροτονήτου πρὸς τοὺς ὁμοταγεῖς του, μεθ' ὧν καὶ καταλαμβάνει τὴν οἰκείαν θέσιν παρὰ τὸ θυσιαστήριον. Καὶ κοινωνεῖ μὲν πρῶτος πρὸ τῶν ἄλλων ὁμοτίμων ἀπὸ τοῦ Δισκαρίου καὶ Ποτηρίου τῇ ἀρχιερατικῇ χειρὶ ὡς ἀρτίως καθιερωθεῖς, ἀπαγγέλλει δὲ αὐτὸς τὸ «Ὅρθοι μεταλαβόντες» μετὰ τὴν θ. Κοινωνίαν, ἐπισήμως ἐναρχόμενος τοῦ ἔργου.

ΚΕΦ. ΞΔ'.

ΧΕΙΡΟΤΟΝΙΑ ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΥ

Ἡ λέξις «πρεσβύτερος» δηλοῖ τὸν τὴν ἡλικίαν καθεστηκότα. Ὑπεμφαίνει ἄρα ἄνδρα σεβάσμιον καὶ αἰδέσιμον, δυνάμενον πρὸς τοῖς ἄλλοις αὐτοῦ χάρισμασι νὰ ἐπιβάλληται ἐπὶ τῶν ἐνοριτῶν του καὶ ὡς ἐκ τῆς πείρας καὶ τῶν πρεσβείων. Ὁ 11ος

κανὼν τῆς ἐν Νεοκισταρεία διατάσσει, ἵνα μηδεὶς χειροτονῇται πρεσβύτερος «πρὸ τῶν τριάκοντα ἐτῶν, καὶ ἐὰν πάνυ ἡ ὁ ἄνθρωπος ἄξιος...ὁ γὰρ Κύριος Ἰ. Χριστὸς ἐν τῷ τριακοστῷ ἔτει ἐβαπτίσθη καὶ ἤρξατο διδάσκειν». Ἐὰν δὲ Ἐκεῖνος, Θεὸς ὢν, δὲν ἔκρινε καλὸν νὰ ἀναλάβῃ τὸ δημόσιόν Του ἔργον πρὸ τοῦ καθωρισμένου τοῖς Ἰουδαίοις διδασκάλοις χρόνου, πόσῳ μᾶλλον ἡμεῖς δὲν πρέπει νὰ ἀναλαμβάνωμεν πρεσβυτέρου καθήκοντα ἐν νεότητι; «Ἰησοῦς καθαίρεται τριακονταέτης ὢν, λέγει ὁ Θεολόγος, καὶ οὐ πρὸ τῆς γενειάδος διδάσκεις τοὺς γέροντας;» (1)

Διότι ὁ βαθμὸς τοῦ πρεσβυτέρου εἶνε τοῦ διακονικοῦ ἀνώτερος καὶ τελειότερος. Ἄν ἐκεῖνος, κατὰ τὸν ψευδαρεοπαγίτην, στάδιον ἔχει ἀπλῶς τοὺς καθαιρομένους καὶ εὖπω τὴν παλιγγενεσίαν δεχθέντας, εἰς δὲ τὰ ὑψηλότερα μυστήρια χειραγωγεῖ μόνον αὐτοὺς πρὸς τοὺς μυσταγωγούς, ἀλλ' ἡ τῶν ἱερέων τάξις εἶνε ἐπ' ἄληθείας φωτιστικὴ τε καὶ μυσταγωγικὴ καὶ ὡς τοιαύτη «ἐπὶ τὰς θείας τῶν τελετῶν ἐποψίας χειραγωγεῖ τοὺς τελουμένους ὑπὸ τῇ τῶν ἐνθέων ἱεραρχῶν τάξει καὶ μετ' αὐτῆς ἱεουργοῦσα τὰς οἰκείας ἱεουργίας· ἐν οἷς μὲν αὐτὴ δρᾷ τὰς θεωργίας ὑποδεικνύουσα διὰ τῶν ἱερωτάτων συμβόλων καὶ θεωρητικούς τοὺς προσιόντας ἀποτελοῦσα καὶ τῶν δόσιων τελετῶν κοινωνούς, εἰς τὸν ἱεράρχην δὲ ἀναπέμπουσα τοὺς τῆς ἐπιστήμης τῶν θεωρηθεισῶν ἱεουργιῶν ἐφιμένους» (2). Εἶνε λοιπὸν οἱ πρεσβύτεροι ἰσοβάθμιοι πρὸς τὸν ἀρχιεπιστήμονα καὶ πρύτανιν ἱεράρχην; Ὁχι· ἐν σχέσει πρὸς αὐτὸν εἶνε κατώτεροί του. ἀλλ' ἐν σχέσει πρὸς τὸν διάκονον τυγχάνουν ἀνώτεροι καὶ διὰ τοῦτο τελοῦσι τὰ πλεῖστα τῶν μυστηρίων, καὶ τροφοδοτοῦσι τὰς ψυχὰς διὰ τοῦ κηρύγματος, καὶ τοῖς λαϊκοῖς εἰσι προφῆται καὶ ἄρχοντες καὶ ἡγούμενοι καὶ βασιλεῖς καὶ μεσίται μεταξὺ Θεοῦ καὶ τῶν πιστῶν Αὐτοῦ (3), καὶ φυλάσσουν, ἡ

(1) Γρηγ. Ναζιανζ. Δόγ. εἰς τὰ Φῶτα § 14. Migne 36, 352. Ὅρα καὶ 14ον καν. Πενθέκτης.

(2) Ψευδαρεοπαγ. Ἐκκλ. Ἱεραρχ. Ε', 6. Migne 3, 505.

(3) Ἀποστ. Διαταγ. Β', 25. Migne 1, 661.

ἀναπληροῦσι τὸν τόπον τῶν τοῦ Κυρίου ἀποστόλων, καθὼς σύμβουλοι τοῦ ἐπισκόπου καὶ τῆς Ἐκκλησίας στέφανος ⁽⁴⁾, καὶ συμπαρακάθηνται μάλιστα μετὰ τοῦ ἐπισκόπου, καθὼς τοιοῦτοι, καὶ ἐν συνόδοις ἔστιν ὅτε, καθὼς πληροφορεῖ ἡ ἱστορία ⁽⁵⁾. Ἐντεῦθεν καὶ κατὰ τὸν πρῶτον αἰῶνα αὐτοὶ οἱ ἀπόστολοι, καίτοι τοῦ κόσμου ὅλου καθολικῶς ἐπίσκοποι καὶ ἀρχιεπίσκοποι, δὲν ἐθεώρουν ταπεινωτικὸν νὰ ἐπιγράφουν εἰς ἐαυτοὺς τὸ ὄνομα τοῦ πρεσβυτέρου, οἷον ὅταν ὁ ἀπ. Πέτρος γράφῃ «πρεσβυτέρους τοὺς ἐν ὑμῖν πρκακλῶ ὁ συμπρεσβύτερος καὶ μάρτυς τῷ τοῦ Χριστοῦ παθημάτων» ⁽⁶⁾.

Ἡ ἀνταλλαγὴ ἐν τούτοις τῶν ὀνομάτων κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον δὲν ἦρε καὶ τὴν διαφορὰν τῶν τάξεων, δι' ἣν οὗτοι μὲν καθίστανον, ἡλεγχον, ἐπέκρινον ἐβράβευον, ἐκεῖνοι δὲ καθιστάνοντο, ἡλέγχοντο, ἐπεκρίνοντο, ἐβραβεύοντο ⁽⁷⁾. Ἡ διάκρισις ὑφίστατο ἀπὸ τῶν θεμελιῶν τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὑφίστατο κατ' οὐσίαν καὶ ἐμπράκτως. Αὐτὸς ὁ κύκλος τῶν ἱερατικῶν ἐνεργειῶν παραπέμπει εἰς τὴν ἐξάρτησιν τοῦ ἱερέως ἀπὸ τοῦ ἱεράρχου. «Εἰ γὰρ καὶ πρὸς τῶν ἱερέων τελοῦνται τινὰ τῶν σεβασμίων συμβόλων [δηλ. μυστηρίων], ἀλλ' οὐ ποτε τὴν ἱεράν θεογενεσίαν ὁ ἱερεὺς ἐνεργήσῃ τοῦ θειοτάτου μύρου χωρὶς οὐδὲ τὰ τῆς θ. Κοινωνίας τελέσαι μυστήρια, μὴ τῷ θειοτάτῳ θυσιαστηρίῳ τῶν κοινωνικῶν ἐπιτεθέντων συμβόλων· ἀλλ' οὐδὲ αὐτὸς ἱερεὺς ἔσται, μὴ πρὸς τῶν ἱεραρχικῶν τελειώσεων εἰς τοῦτο κεκληρωμένος» ⁽⁸⁾. Καθαγιασμὸς μύρου, ἐγκαινισμὸς ἁγ. Τραπέζης, ἱερωσύνης μετὰδοσις προϋποθέτουν τὸν ἱεράρχην. Τούτου ἡ τάξις εἶνε ἡ συνεχίζουσα τὸν θεόδοτον τῶν ἐκκλησιαστικῶν ποιμένων θεσμόν, τούτου ἡ τάξις τυγχάνει ἡ «πατέρων γεννητικὴ τάξις· πατέρας γὰρ γεννᾷ τῇ Ἐκκλησίᾳ» χειροτονοῦσα

⁽⁴⁾ Αὐτ. Β'. 28. Migne 1, 673.

⁽⁵⁾ Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἰστ. 4', 43. Ζ', 28. Migne 20, 616 καὶ 708. Ἐπιφάν. Αἵρεσ. LXIX § 3. Migne 42, 208.

⁽⁶⁾ Α' Πέτρ. 5', 1.

⁽⁷⁾ Α' Τιμοθ. 2, 1. 17—19. Τίτ. 2', 5.

⁽⁸⁾ Ψευδαρεοπαγ. Ἐκκλ. Ἱεραρχ. Ε', 5. Migne 3, 505.

τοὺς κληρικούς· ἡ δὲ τάξις τῶν πρεσβυτέρων, «πατέρας μὴ δυναμένη γεννᾶν, διὰ τοῦ λουτροῦ τῆς πάλιγγενεσίας τέκνα γεννᾷ» (9). Τοιαῦτα περίπτου τὰ ὅρια τῆς δικαιοδοσίας τοῦ βαθμοῦ τοῦ πρεσβυτέρου, μέσου μεταξὺ ἐπισκόπου καὶ διακόνου ἱσταμένου, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ εἶνε οὔτε τοῦ πρώτου δοῦλος, οὔτε τοῦ δευτέρου τύραννος.

Παραθέτομεν ἤδη, ἐπὶ τὰ τῆς χειροτονίας χωροῦντες, τὴν ἐν τῷ Χειροτονικῷ τῶν Διαταγῶν εὐχὴν, μεθ' ἣν ἐπὶ τὰ σήμερον τελούμενα θὰ κατέλθωμεν.

Κύριε Παντοκράτωρ ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ διὰ Χριστοῦ τὰ πάθη δημιουργήσας καὶ δι' Αὐτοῦ τῶν ὄλων προνοῶν καταλλήλως· ὃ γὰρ δύναμις διάφορα ποιῆται, τούτῳ δύναμις καὶ διαφόρως προνοῆται· διὰ γὰρ τοῦτο ὁ Θεὸς προνοεῖς, τῶν μὲν ἀθανάτων φυλακῇ μόνῃ, τῶν δὲ θνητῶν διδαχῇ. τῆς ψυχῆς φροντίδι νόμων, τοῦ σώματος ἀναπληρώσει τῆς ἐγδεΐας. Αὐτὸς σὺν καὶ νῦν ἐπίβλεπον ἐπὶ τὴν ἀγίαν Σου Ἐκκλησίαν, καὶ αὕξησον αὐτήν, καὶ πλήθυνον τοὺς ἐν αὐτῇ προσεστώτας, καὶ δὸς δύνάμιν πρὸς τὸ κοπιᾶν αὐτοὺς λόγῳ καὶ ἔργῳ εἰς οἰκοδομὴν τοῦ λαοῦ Σου. Αὐτὸς δὲ καὶ νῦν ἐπίδε ἐπὶ τὸν δοῦλόν Σου τοῦτον, τὸν φήψω καὶ κρίσει τοῦ κλήρου παντὸς εἰς πρεσβυτέριον ἐπιδοθέντα· καὶ ἐμπλήσον αὐτὸν Πνεύματος χάριτος καὶ συμβουλίας, τοῦ ἀντιλαμβάνεσθαι καὶ κυβερνᾶν τὸν λαόν Σου ἐν καθαρᾷ καρδίᾳ, ὃν τρόπον ἐπέιδες ἐπὶ λαόν ἐκλογῆς Σου καὶ προσέταξας Μωϋσεὶ αἰρεῖσθαι πρεσβυτέρους, οὓς ἐπλήσας Πνεύματος. Καὶ νῦν, Κύριε, παράσχου, ἀνελιπὲς τηρῶν ἐν ἡμῖν τὸ Πνεῦμα τῆς χάριτός Σου· ὥπως πλησθεῖς ἐνεργημάτων ἱατικῶν καὶ λόγου διδακτικοῦ, ἐν πραότητι παιδεύῃ Σου τὸν λαόν, καὶ δουλεύῃ Σοι εἰλικρινῶς ἐν καθαρᾷ διανοίᾳ καὶ ψυχῇ θελούσῃ, καὶ τὰς ὑπὲρ τοῦ λαοῦ ἱερουργίας ἀμώμους ἐκτελῇ διὰ τοῦ Χριστοῦ Σου· μεθ' οὗ Σοι δόξα, τιμὴ καὶ σέβας καὶ τῷ ἁγ. Πνεύματι εἰς τοὺς αἰῶνας (10).

Ἡ βιβλικὴ καὶ ἄνευ πηδημάτων προαγωγὴ εἰς οἰονδήποτε κλάδον—κοινωνικόν, στρατιωτικόν, ἐμπορικόν, ναυτικόν, διδακτικόν, ἐπιστημονικὸν κλπ.—ἄριστη καὶ λυσιτελεστάτη τυγ-

(9) Ἐπιφάν. Αἰρέσ. LXXV § 4. Migne 42, 508.

(10) Ἀποστ. Διαταγ. Η', 16. Migne 1, 1113—6.

χάνουσα, οὐχ ἦττον ἀρίστη καὶ λυσιτελεστάτη καὶ διὰ τὸ κληρικὸν στάδιον ὑπάρχει, εἰς ὃ ὀφείλουν οἱ ἄξιοι νὰ ἀνέρχωνται «τάξει καὶ νόμῳ πνευματικῆς ἀναβάσεως» κατὰ τὸν Θεολόγον (11). Τούτου οὕτω συμβαίνοντος κατὰ τὰς γερασμίας διατάξεις τῆς Ἐκκλησίας, ὑποθέτομεν ὅτι ὁ εἰς χειροτονίαν πρεσβυτέρου ὀργῶν δὲν «ἐσχεδίασε τὸν βαθμόν», ἵνα καὶ πάλιν τὴν φρασεολογίαν τοῦ αὐτοῦ πατρὸς δανεισθῶμεν, ἀλλ' ἔλαβε μὲν ἐν καιρῷ τῷ δέοντι τὴν τοῦ ἀναγνώστου σφραγίδα, ἐχειροθετήθη δ' εἴτα ὑποδιάκονος, ἐχειροτονήθη δ' ἀκολούθως διάκονος· καὶ οὐ μόνον τοῦτο, ἀλλὰ, καθ' ἃ θεσπίζει ὁ 10ος κανὼν τῆς ἐν Σαρδικῇ, καὶ παρέμεινεν ἐν ἐκάστῳ βαθμῷ οὐκ ἐλάχιστον διάστημα χρόνου, δι' οὗ ἡ πίστις αὐτοῦ καὶ ἡ τῶν τρόπων καλοκαγαθία καὶ ἡ στερρότης καὶ ἡ ἐπιείκεια γινώριμα ἐγένοντο καὶ αὐτὸς ἐκρίθη προαγωγῆς ἄξιος. Ὑποθέτομεν ἐπίσης ὅτι, τῆς καταλλήλου ἡμέρας ἐπιστάσης καὶ τοῦ ἱεράρχου τελεταρχοῦντος καὶ πάσης τῆς Ἐκκλησίας ἐν φαιδρότητι παρισταμένης, αὐτὸς ἀνέγνωσεν ἀπὸ τοῦ ἁμβωνος τὸ Εὐαγγέλιον, ἔφερε τὸν θ. Ἄρτον κατὰ τὴν Μεγ. Εἵσοδον ἐπὶ κεφαλῆς καὶ πάντα, συνελόντι εἰπεῖν, ἐξετέλεσε τὰ διακονικὰ καθήκοντά του, ἀποχαιρετῶν διὰ τελευταίαν φορὰν καὶ αὐτὸς τὸ τοῦ διακόνου ἔργον. Καὶ τώρα, τῆς Μεγ. Εἰσόδου συντελεσθείσης καὶ τοῦ Χερουδικοῦ ὕμνου εἰς πέρας ἀχθέντος, ὁ μελλοπρεσβύτερος παρέστη ἐν τῷ σολέα ἔτοιμος, διότι ἐπέστη ἡ ὥρα τῆς χειροτονίας του· ἥτις εἶνε ὅχι ἡ μετὰ τὸν καθαγιασμὸν τῶν τιμίων Δώρων, ὡς συμβαίνει ἐν τῇ τοῦ διακόνου χειροτονίᾳ, τῇ στενώτερον τὸν κύκλον ἐχούσῃ, ἀλλ' ἡ πρὸ τοῦ καθαγιασμοῦ καὶ ἡ πρὸ τῆς θ. Ἀναφορᾶς· διότι ὁ προκείμενος βαθμὸς εἶνε κατ' ἐξοχὴν μυσταγωγικὸς καὶ ὁ δεχθησόμενος αὐτὸν χρεῖα νὰ παραστῇ εἰς τὸ ὅλον μυστήριον.

Δύο διάκονοι ἐξεληθόντες ἀπὸ τοῦ ἱ. βήματος τὸν παραλαμβάνουν ἐν τῷ βήματι. Ἄλλ' ἵνα δειχθῇ ἀπὸ ποίας βαθμίδος εἰς ποίαν προδιβάξεται, δεξιοῦνται αὐτὸν ἀμέσως ἔνθεν καὶ ἔνθεν

(11) Γρηγ. Ναζιανζ. Δόγ. εἰς Μ. Βασίλ. § 26. Migne 36, 532.

δύο πρεσβύτεροι ἐκ τῶν διαπρεπεστέρων. Χειραγωγούμενος δὲ ὑπ' αὐτῶν, κυκλοῖ καὶ αὐτὸς τὴν ἁγ. Τράπεζαν τρεῖς καὶ χορεῖαν ἁγγέλων ἱστᾶ. Καὶ δοξολογεῖ τὴν ἁγ. Τριάδα. Καὶ ἐπικαλεῖται εἰς πρεσβείαν τοὺς ἁγ. μάρτυρας, ὧν ἡ καλὴ στρατεία τῷ προβάλλεται εἰς μίμησιν. Καὶ ἀκούει καὶ αὐτὸς μελωδούμενον τὸ «οἱ καλῶς ἀθλήσαντες καὶ στεφανωθέντες», παράφρασιν τοῦ ἀποστολικοῦ λογίου πρὸς Τιμόθεον «οὐδεὶς στεφανοῦται, ἐὰν μὴ νομίμως ἀθλήσῃ». Εἶτα εἰς τὸν παρὰ τὸ θυσιαστήριον ἐντεθρονισμένον ἱεράρχην προσερχόμενος, ἀσπάζεται αὐτοῦ ἀνεγειρομένου τὸ γόνυ, μᾶλλον δ' εἰπεῖν, τὸ ὠμοφόριον τὸ ἐπὶ τοῦ γόνατος ἐπικραμάμενον καὶ δέχεται τὴν πρώτην σταυροειδῆ σφραγίδα, πρωτόλειον τῆς μεγάλης δωρεᾶς. Σημαίνει δέ, κατὰ Διονύσιον, ἡ σταυρικὴ σφραγὶς «τὴν ἀπασῶν ἑμοῦ τῶν σαρκικῶν ὀρέξεων ἀνεργησίαν καὶ τὴν θεομίμητον ζωὴν, τὴν ἀκλινῶς ἀφορῶσαν εἰς τὴν ἀνδρικήν καὶ θειοτάτην ζωὴν τοῦ Σωτῆρος, τοῦ ἄχρι Σταυροῦ καὶ θανάτου μετὰ θεαρχικῆς ἀναμαρτησίας ἐληλυθότος καὶ τοὺς οὕτω ζῶντας ὡς ὁμοειδεῖς ἐνσημάναντος» (12). Μεθ' ὃ ἐρείσας τὸ μέτωπον τῇ ἁγ. Τραπέζῃ, τῷ αἰωνίῳ τούτῳ συμβόλῳ τῆς θείας Εὐσπλαγχνίας καὶ Αὐτοκενώσεως, κλίνει πρὸ τοῦ ἱεράρχου, μᾶλλον δὲ τοῦ Τελετάρχου Χριστοῦ, ἀμφότερα τὰ γόνατα διὰ τὸ προσλαμβανόμενον διπλοῦν χάρισμα, ὅπερ, μυσταγωγικὸν τε καὶ φωταγωγικὸν ὑπάρχον, οὐ μικρὰν ἀπαιτεῖ τὴν ἀμφιδέξιον ἀκραιότητα. Τὴν στιγμὴν δ' ἀκριβῶς ταύτην ἀκούεται μεγαλόφωνος ἀπὸ τῶν ἀρχιερατικῶν χειλέων ἡ ἐπίσημος διακήρυξις:

Ἡ θεία χάρις, ἡ πάντοτε τὰ ἀσθενῆ θεραπεύουσα καὶ τὰ ἐλλείποντα ἀναπληροῦσα, προχειρίζεται (τὸν δεῖνα) τὸν εὐλαβέστατον *διακονον* εἰς *πρεσβύτερον*. Εὐξώμεθα οὖν ὑπὲρ αὐτοῦ, ἵνα ἔλθῃ ἐπ' αὐτὸν ἡ χάρις τοῦ Παναγίου Πνεύματος.

Τὸ τεμάχιον τοῦτο ἀπαντᾷ ἐν ὅλαις ταῖς χειροτονίαις. Τὸ συνηντήσαμεν ἐν τῇ χειροτονίᾳ τῆς διακονίσσης καὶ τῇ τοῦ διακόνου. Τὸ συναντῶμεν τώρα ἐν τῇ τοῦ πρεσβυτέρου. Θὰ τὸ

(12) *Ψευδ. ρεσπαγ*. Ἑκκλ. Ἱεραρχ. Ε', γ', 4. Migne 3, 512.

συναντήσωμεν μετ' ὀλίγον καὶ ἐν τῇ τοῦ ἐπισκόπου. Ἀπλῇ συμ-
 παραβολῇ τῶν διαφόρων χειροτονικῶν κωδίκων—τοῦ ἀπὸ τοῦ
 9ου αἰ. χρονολογουμένου Βαρθερινοῦ· τοῦ ἀπὸ τοῦ 10ου αἰ.
 χρονολογουμένου Πατριαρχικοῦ Εὐχολογίου, ὅπερ πρεσβύτερός
 τις Κρής παραλαβὼν μεθ' ἑαυτοῦ εἰς Φλωρεντίαν ἐδωρήσατο
 Ἰουλιανῷ τῷ καρδιναλίῳ, ἐξ οὗ περιῆλθεν εἰς τὸν Βησσαρίωνα·
 τοῦ ἀπὸ τοῦ 14ου αἰ. χρονολογουμένου κώδικος τῆς Ἐθνικῆς
 βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων· τοῦ ἀβεβαίου χρονολογίας κώδικος
 τοῦ ἐν Ρώμῃ ἁγ. Ἀνδρέου τοῦ Βαλλένση· τοῦ ἀπὸ τοῦ 12ου αἰ.
 χρονολογουμένου κώδικος τοῦ Βατικανοῦ· τοῦ χειρογράφου
 Ἀλλατιανοῦ Εὐχολογίου κλπ. κλπ.—θὰ ἐπειθέ τινα, ὅτι το-
 σαύτη τυγχάνει καὶ εἰς τὴν καθόλου διάταξιν τῆς ὕλης καὶ εἰς
 τὸ λεκτικὸν τῶν εὐχῶν ὁμοιότης, ὥστε δὲν θὰ ἐσφαλλόμεθα,
 ἐὰν τὰς σήμερον ἐν χρήσει χειροτονικὰς ἀκολουθίας μας ἐθεω-
 ροῦμεν, παρεκτὸς ἴσως μερῶν τινων τῆς τοῦ ἐπισκόπου, ὡς
 συνηλίκους τῶν Βυζαντινῶν Λειτουργιῶν μας. Ἀλλὰ τὸ ἄνω
 τεμάχιον τῆς ἀναρρήσεως εἶνε τόσον κοινόν, ὅχι πλέον εἰς μίαν
 καὶ τῆς αὐτῆς χειροτονίας τὰ ἀπόγραφα, ἀλλ' εἰς πάσας συγ-
 χρόνως τὰς χειροτονίας, καὶ ὅχι μόνον εἰς τὰ Ἑλληνικὰ χειρο-
 τονικά, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ Κοπτικά, Ἰακωβιτικά, Μαρωνιτικά,
 Νεστοριανιά, κλπ., ὥστε νὰ παρουσιάζηται ὡς συνόλου τῆς
 ἀρχαῖκωτάτης ταύτης ὕλης ὁ θεμέλιος. Περὶ τῆς ἐν λόγῳ ἀναρ-
 ρήσεως ἔκαμε λόγον μακρὸν καὶ ὁ συγγραφεὺς τῆς Ἐκκλ. Ἱεραρ-
 χίας, χωρὶς ὅμως καὶ ἐπὶ λέξει νὰ τὸν ἀναγράφη· διότι αὐτὴ
 εἶνε ἡ συνήθειά του, νὰ μὴ κοινοποιῇ τὰ καθ' αὐτὸ λόγια τῶν
 εὐχῶν· καὶ εἰς τοῦτο ἴσως ἀκολουθεῖ τὸ παράδειγμα ἄλλων τε,
 καθὼς καὶ τῶν ἐγκρίτων Ἑβραίων Ἰωσήπου καὶ Φίλωνος, οἵτι-
 νες καὶ αὐτοὶ πλαγίως μὲν καὶ διὰ ξένης φρασεολογίας ὑποδη-
 λοῦσι ρήτρας ἀπὸ τῶν ἱερῶν των Βιβλίων, ὅχι ὅμως καὶ αὐτολε-
 ξεί. καὶ γράφει λοιπὸν ὁ ψευδοδιονύσιος, ὅτι τὴν ἱερὰν ἀνάρρη-
 σιν ὁ ἱεράρχης ἀναβοᾷ, τοῦ μυστηρίου δηλοῦντος ὡς ὁ Φιλό-
 θεος ἱεροτελεστῆς ἐκφαντορικὸς ἐστὶ τῆς θεαρχικῆς ἐκλογῆς,
 οὐκ αὐτὸς ἰδίᾳ χειρὶ καὶ αὐτοκινήτως τοὺς τελουμένους ἐπὶ τὴν

ιερατικὴν ἄγων τελείωσιν, ἀλλά, ὑπὸ Θεοῦ κινούμενος καὶ ὑπὸ Θεῷ τῷ κινούντι, ταύτας ἱεραρχικῶς καὶ οὐρανίως τελεσιουργῶν (13). Πρᾶγμα, ὅπερ ἡμεῖς διὰ ταπεινοτέρας φράσεως ἀλλαχοῦ ἐξηγήσαμεν.

Καὶ τώρα τοῦ Κύριε ἐλέησον τονιζομένου ὑπὸ τε τῶν ἔσω τοῦ βήματος καὶ τῶν ἔξω, ὁ ἱεράρχης διὰ δευτέρας σταυροειδοῦς σφραγίδος σφραγίζει τὸν τελούμενον. Καὶ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ ἔχων ἐπιτεθειμένην τὴν χεῖρα, ἣτις «ἐμφαίνει τὴν τελεταρχικὴν σκέπην, ὑφ' ἧς ὡς παῖδες ἱεροὶ [οἱ χειροτονούμενοι] περιέπονται πατρικῶς», διεξέρχεται τὴν πρώτην μυστικὴν εὐχὴν πρὸς τὸν Θεὸν τὸν ἀναρχον, ἀτελεύτητον καὶ πάσης κτίσεως πρεσβύτατον, ὅπως εὐδοκήσῃ, ἵνα καὶ ὁ παρὼν δοῦλος Αὐτοῦ ἐν ἀμέμπτῳ πολιτείᾳ καὶ ἀκλινεῖ τῇ πίστει υποδεχθῇ τὴν μεγάλην ταύτην χάριν τοῦ ἁγ. Πνεύματος καὶ ἀξιωθῇ τῆς ἱερατικῆς τιμῆς. Ἡ μυστικὴ εὐχὴ εἰς πέρας ἄγεται· καὶ ὁ πρωτοπρεσβύτερος ἢ ἀρχιπρεσβύτερος ἢ πρωθιερεὺς ἢ πρωτοπαπᾶς, ἡγουν ὁ ἐπὶ τῶν πρεσβυτέρων προεξάρχων, καθ' οἷον τρόπον ὁ ἀρχιδιάκονος προεξάρχει τῶν διακόνων (14), ἀπαγγέλλει σιγηλῇ τῇ φωνῇ τὰ διακονικά, τὸ μὲν προσκαλῶν εἰς λιπαρωτέρας δεήσεις, τὸ δὲ καὶ ἀνακουφίζων πρὸς στιγμὴν τὸν ἱεράρχην· ὅστις περᾶναντος τοῦ πρωθιερέως τὰς πρὸς δεήσιν παροτρύνσεις του, δευτέραν εὐχὴν ἐπισυνάπτει τῇ πρώτῃ, ἀκριβέστερον τὰ ζητούμενα χαρίσματα καθορίζουσιν. Διότι, ἐνῷ ἐκεῖ ἐκέτευσεν γενικῶς ὅπως ἡ ἱερατικὴ τιμὴ τῷ τελουμένῳ δωρηθῇ, ἐνταῦθα παρακαλεῖ τὸν Θεόν, τὸν μέγαν ἐν δυνάμει καὶ ἀνεξιχνίαστον ἐν συνέσει, ὅπως γένηται ὁ δοῦλος Αὐτοῦ ἄξιος παρεστάναι ἀμέμπτως τῷ θυσιαστηρίῳ, κυρύσσειν τὸ Εὐαγγέλιον τῆς βασιλείας, ἱεουργεῖν τὸν λόγον τῆς ἀληθείας, προσφέρειν δῶρα καὶ

(13) Αὐτ. Ε', γ', 5. Migne 3, 512. Πρὸς καὶ τὴν σημείωσιν τοῦ Μαξίμου εἰς τὰ ἄνω ἐν Migne 4, 165.

(14) Ἀρχιπρεσβυτέρου καὶ ἀρχιδιακόνου ἀξιώματα ἀπαντῶσιν ἀπ' ἀρχαιοτάτων χρόνων. Ὅρα Σωκράτ. 5^α, 9, Migne 67, 692. Σωζόμεν. Η', 15, Migne 67, 1545. Θεοδώρη. Ἐκκλ. Ἰστ. Α', 25, Migne 82, 980.

θυσίας πνευματικᾶς, ἀνακαινίζει τὸν λαὸν διὰ τοῦ τῆς παλιγγενεσίας λουτροῦ.

Τὸ ἄξιος! ἐκ τῶν ἀρχιερατικῶν χειλέων ἀκούεται, χαρμῶ-
συνον ἄγγελμα τῆς ἐπικαταβάσης θ. χάριτος, ἣτις δόκιμον
ἐργάτην τοῦ ἀμπελῶνος ἔκρινε τὸν χειροτονηθέντα. Τὸ ἄξιος!
τὰ στόματα ὄλων ἀντιβοοῦν. Τὸ ἄξιος! βροντοφωνεῖ ὁ ἱεράρχης
καὶ φέρων τὸ ὅπισθεν τοῦ διακονικοῦ ὠραρίου εἰς τὰ ἔμπρο-
σθεν, προσπελάζει συναμφότερα τὰ ἐπιμήκη τμήματα ἀπὸ τοῦ
τραχήλου καὶ μεταποιεῖ εἰς ἐπιτραχήλιον τὸ τέως διακονικὸν
σῆμα. Πάλιν τὸ ἄξιος! ἐκφωνεῖ καὶ ὑπεράνω τοῦ σιχαρίου καὶ
ἐπιτραχηλίου ἐπιθέτει τὸν φελόνην. Οὕτω τὴν ἀνάρρησιν ἐπακο-
λουθεῖ ἢ ἀνάδειξις καὶ τὴν ἀνάδειξιν ἢ προσήκουσα περιβολή,
ἣτις εἶνε πως πολυμελεστέρα τῆς τοῦ διακόνου. ἵνα καὶ οὕτω
δηλωθῇ ἡ διαφορὰ τῶν ὑπουργημάτων. Δόντος δὲ τοῦ ἀρχιε-
ρέως τῇ τελεσθέντι «ἀγάπην» ⁽¹⁵⁾ καὶ τῶν λοιπῶν πρεσβυτέ-
ρων ἀνταλλαζάντων μετὰ τοῦ νέου συμπρεσβυτέρου των τὸν ἐν
Χριστῷ ἀσπασμὸν καὶ δεξιωθέντων ἐν πνεύματι ἀνεπιφθόνῳ τὸν
νεοχειροτόνητον, λαμβάνει οὗτος τὴν ἀρμόζουσαν θέσιν μεταξὺ
αὐτῶν καὶ εἰς τὰ τοῦ βαθμοῦ του ἔργα ἐπιδίδεται εὐλαβῶς.
Καθὼς δὲ ὁ αἵρεθεις καὶ ἀναρρηθεὶς ἐν Ρώμῃ ὕπατος (con-
sul designatus) περιεβάλλετο τὴν ἐπίσημον στολὴν τοῦ ἀξιώμα-
τός του, ἀνῆρχετο εἰς τὸ Καπιτώλιον, ἐκαθέζετο ἐπὶ τοῦ ἐλε-
φαντίνου δίφρου καὶ συγκαλὼν τὴν γερουσίαν ἐπελαμβάνετο
αὐθημερὸν τῶν ὑψηλῶν του καθηκόντων καὶ καθίστατο ὕπατος
ἐν πράξει (consul de facto) κατὰ παρόμοιον τρόπον, ἂν ἐπιτρέ-
πεται ἡ σύγκρισις, καὶ ὁ εἰς πρεσβύτερον χειροτονηθεὶς πρὸς
τῇ ἀναλήψει τοῦ ἀξιώματός του δυνάμει, ἀποβαίνει αὐθωρεὶ
καὶ πρεσβύτερος ἐν ἐνεργείᾳ, ἐμπράκτως ἐπὶ τὸ ἔργον χωρῶν
ὅπερ ἔργον εἶνε μὲν διδασκτικὸν ἀπὸ τε ἁμῶνος καὶ οἰκιακῶν
ἐπισκέψεων καὶ σχολειακῶν παραδόσεων, εἶνε δὲ καὶ μυσταγω-
γικὸν ἐξόχως. Καὶ τὴν τελευταίαν ἄποψιν χαρακτηρίζει ὁ,τι

(15) Πρὸς Morinus, De ordinat. τόμ. Α' σ. 67.

ἐξόχως καὶ ὑπερφυῶς ἢ, κατὰ τὸν καθαγιασμὸν τῶν τιμίων Δώρων, ἐγχείρισις εἰς τὰς σταυροειδῶς ἀπλουμένας παλάμας τοῦ νεοχειροτονήτου ὑπὸ τοῦ ἀρχιερέως, ὅχι πλέον φαλτῆρος, ἢ χερνιβοξέστου ἢ ριπιδίου, ἀλλ' αὐτοῦ τοῦ καθαγιασθέντος ἀγίου Ἄρτου, αὐτοῦ τοῦ ὑπὲρ ἡμῶν τυθέντος Λυτρωτοῦ, μὲ τὴν ἀλησμόνητον ἀποστροφὴν, τὴν μέχρι τῶν τελευταίων στιγμῶν τῆς ἱερατικῆς ζωῆς ἀπηχοῦσαν τὰς ἱερὰς φρικιάσεις τῆς:

Λάβε τὴν παρακαταθήκην ταύτην καὶ φύλαξον αὐτὴν ἕως τῆς παρουσίας τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰ. Χριστοῦ, ὅτε παρ' Αὐτοῦ μέλλεις ἀπαιτεῖσθαι αὐτήν (16).

ΚΕΦ. ΞΕ'.

ΧΕΙΡΟΤΟΝΙΑ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ

Ἐφθάσαμεν εἰς τὸν βαθμὸν τοῦ ἐπισκόπου, εἰς τὸ ζενιθ τῆς ἱερατικῆς ἀναβάσεως. Ὁ ἐπίσκοπος εἶνε ὁ ἐπὶ τοῦ ὕψους τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πύργου ἱστάμενος καὶ ἐκείθεν σκοπῶν καὶ κατοπτεῦων τὰς ψυχάς. Εἶνε ὁ τὸ πλήρωμα ὅλης τῆς ἱερωσύνης κατέχων καὶ πάντας αὐτῆς τοὺς βαθμοὺς ἐν ἑαυτῷ συγχωνεύων καὶ δι' ἑαυτοῦ μεταδίδων. Ἦναι ὁ «ἐπιτηρητῆς καὶ ἐπιμελητῆς πασῶν τῶν ἐκκλησιαζομένων ψυχῶν, ὁ δύνάμιν ἔχων τελεστικὴν πρεσβυτέρου, διακόνου, ὑποδιακόνου, ἀναγνώστου, ψάλτου καὶ μοναχοῦ» (1). Εἶνε ὁ ἄρχων καὶ ἡγούμενος ἡμῶν, ὁ βασιλεὺς ἡμῶν καὶ δυνάστης, ὁ ἐπίγειος ἡμῶν θεὸς μετὰ Θεόν, κατὰ τὰς ὑπερβολικὰς τῶν Διαταγῶν ἐκφράσεις (2). Εἶνε ἡ

(16) Ἐν τῇ χειροτονίᾳ ἐπισκόπου ἐν Ἀποστ. Διαταγ. Η', 5 ἀναγινώσκουμεν: «Καὶ μετὰ τὴν προσευχὴν εἰς τῶν ἐπισκόπων ἀναφερότω τὴν θυσίαν ἐπὶ τῶν χειρῶν τοῦ χειροτονηθέντος». Μήτοι ἐντεῦθεν μετετέθη ἐπὶ τὴν τοῦ πρεσβυτέρου ἡ συγκινητικὴ αὕτη πράξις;

(1) Καθῆκον καὶ ὁρος τοῦ ἐπισκόπου ἀπὸ νομίμου βιβλίου Βασιλείου καὶ Δέοντος, τίτλ. Ε', α'. Migne 119, 1092.

(2) Ἀποστ. Διαταγ. Β', 26. Migne 1, 668.

34—35. Κληρική ἀμφίεσις τοῦ γ' αἰῶνος. Χειροτονία κατὰ
Bosio καὶ Garrucci.

«εἰκὼν Χριστοῦ ἡ ἔμφυχος, ἡ δι' ἔργων καὶ λόγων ἐν ἑαυτῇ χαρακτηρίζουσα τὴν ἀλήθειαν», ἡ εἰκὼν ἐκείνη, ἣτις «ζῇ μὲν Χριστῷ, ἐσταύρωται δὲ τῷ κόσμῳ, ἀστενοχωρήτως δὲ πρὸς πάντας ὑψηλοὺς τε καὶ χαμηλοὺς ἐξισοῦται, ὑπὲρ δὲ τῆς ἀληθείας καὶ τῆς συντηρήσεως τοῦ δικαίου καὶ τῆς εὐσεβείας λαλεῖ ἐνώπιον βασιλέων καὶ οὐκ αἰσχύνεται» (3). Εἶνε τέλος ὁ ἐπίσκοπος ἐκεῖνος, ὃν ἀπ' ἀρχαιοτάτων χρόνων ἡ ἐκκλησιαστ. γλῶσσα συνήθισε νὰ τιτλοφορῇ ὀσιώτατον, αἰδεσιμώτατον, θεοφιλέστατον, μακαριώτατον, ἀγιώτατον καὶ θειότατον (4) διὰ νὰ ὑπενθυμίῃ ἴσως εἰς αὐτὸν ὁποῖόν τινα τὸν ἀπαιτεῖ ἡ ἐπηρμένη του θέσις, οἱ δὲ ὑποδεέστεροι προσπίπτοντες πρὸ αὐτοῦ μέχρι χθὲς ἔβαλλον μετάνοιαν, καίτοι τὸ τελευταῖον τοῦτο ὡς ὑπεράγαν ταπεινωτικόν, ἀπὸ τῶν κοσμικῶν δυναστειῶν τῆς Ἀνατολῆς ἔχον τὴν προέλευσιν καὶ τὸν δουλοπρεπέστατον Κὸ Τοῦ τῶν Σινῶν ὑπενθυμίζον, καλῶς ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν περιπίπτει εἰς ἀχρησίαν, ἵνα διὰ πνευματικωτέρου καὶ ἐνδομυχωτέρου σεβασμοῦ πρὸς τοὺς ἀξιόους ἱεράρχας ἀντικατασταθῇ (5).

Καθὼς δικηκεριμένος εἶνε ὁ τοῦ ἐπισκόπου βαθμός, οὕτω

(3) Καθῆκον καὶ ὁρος τοῦ Πατριάρχου, ἐνθ. ἀν. τίτλ. Β, α'. Migne 119, 909.

(4) Πρβλ. Σωκράτ. Ἐκκλ. Ἰστ. 5', πρῶτον, Migne 367, 660. Θεοδώρ. Ἐκκλ. Ἰστ. Γ', 9, Migne 82, 1217. Ἰουστινιανοῦ Νεαρά 7, 40, 42, 86, 123 κλπ. κλπ.

(5) Περὶ τῶν ἀρχαίων Περωῶν ἔγραψεν ὁ Ἡρόδοτος Α, 134: «Οἱ συντυχάνοντες ἀλλήλοισι ἐν τῇσι ὁδοῖσι...εἰ ὅμοιοί εἰσι ...φιλέουσι τοῖσι στόμασι» ἦν δὲ ἡ οὐτερος ὑποδεέστερος ὀλίγη, τὰς παρειὰς φιλέονται· ἦν δὲ πολλῶ ἢ ὁ ἕτερος ἀγενέστερος, προσπίπτων προσκυνεῖ τὸν ἕτερον.—Περὶ Ἰουστινιανοῦ καὶ Θεοδώρας ἐσημείωσε καὶ ὁ Προκόπιος ἐν τῇ Μυστικῇ του Ἱστορίᾳ (Lipsiae 1828, σ. 222) ὅτι οἱ πρὸς αὐτοὺς «τὰς εἰσόδους ποιοῦμενοι, οἱ τε ἄλλοι ἅπαντες καὶ ὅσοι τὸ πατρίκιον ἀξίωμα εἶχον, ἐπιπτον μὲν εἰς τὸ ἔδαφος, εὐθὺς ἐπὶ στόμα χειρῶν καὶ ποδῶν εἰς ἄγαν τετανωμένων, καὶ χεῖλε ποδὸς ἑκατέρου ἀψάμενοι ἐξανίσταντο».—Ἀλλῶς διαγράφει τὴν βασιλικὴν προσκύνησιν ὁ ψευδοκωδινός, (Migne 157, 89) κατὰ τὴν Κυριακὴν τοῦ Πάσχα, ὅτε «οἱ ἄρχοντες πάντες εἰσερχόμενοι, ἕκαστος μέχρι καὶ τοῦ ἐσχάτου, ἀπαύονται πρῶτον μὲν τὸν δεξιὸν πόδα τοῦ βασιλέως, εἶτα τὴν δεξιὰν χεῖρα καὶ μετ' αὐτὴν τὴν δεξιὰν αὐτοῦ παρειάν». Μαζὶ μὲ τὰς ἄλλας βυζαντινὰς κληρονομίαις συνεκληρονόμησαν καὶ ταύτην οἱ ἀρχιερεῖς μας παρὰ τῆς ἀποικομένης Αὐτοκρατορίας. Ὁ Edward Dodwell περιγράφει τὴν ἐξ αὐτῆς ἐντύπωσιν ἐν Tour through Greece during the years 1801, 1805 & 1806. τόμ. Α' σ. 157—8.

διακεκριμένη εἶνε καὶ ἡ χειροτονία του, πλατυτέρα, πολυμελεστέρα καὶ μεγαλοπρεπεστέρα τυγχάνουσα ἀπὸ τὰς ἄλλας, ἵνα καὶ οὕτω δειχθῇ τὸ μέγεθος τῶν λαμβανομένων χαρίτων. Μαρτυρεῖ τοῦτο καὶ τὸ τῶν Διαταγῶν Χειροτονικόν, ὅπου, ἀντιθέτως πρὸς τὰς ἐπιλοίπους ἀναδείξεις, ἡ τοῦ ἐπισκόπου συνοδεύεται δι' ἀφθόνων ὁδηγιῶν ἐπιβλητικωτάτου τυπικοῦ, περισάρκουντος τὴν ἐξῆς ἐπίκλησιν:

‘Ο ὢν, Δέσποτα Κύριε, ὁ Θεὸς ὁ Παντοκράτωρ, ὁ μόνος ἀγέννητος καὶ ἀδασίλευτος· ὁ αἰὶ ὢν καὶ πρὸ τῶν αἰώνων ὑπάρχων· ὁ παντὶ ἀνενδεὴς καὶ πάσης αἰτίας καὶ γενέσεως κρείττων.... Σὺ ὁ δοὺς ὅρους Ἐκκλησίας διὰ τῆς ἐνσάρχου παρουσίας τοῦ Χριστοῦ Σου, ὑπὸ μάρτυρι τῷ Παρακλήτῳ διὰ τῶν Σῶν Ἀποστόλων καὶ ἡμῶν, τῶν χάριτι Σῇ παρεστώτων ἐπισκόπων· ὁ προορίσας ἐξ ἀρχῆς ἱερεῖς εἰς ἐπιστάσιαν λαοῦ Σου, Ἄθελ ἐν πρώτοις, Σὴθ καὶ Ἐνὼς καὶ Ἐνὼχ καὶ Νῶε καὶ Μελχισεδεκ καὶ Ἰώβ· ὁ ἀναδείξας Ἀβραὰμ καὶ τοὺς λοιποὺς Πατριάρχας σὺν τοῖς πιστοῖς Σου θεράπουσιν Μωϋσεῖ καὶ Ἀαρὼν καὶ Ἐλεαζάρῳ καὶ Φινεές· ὁ ἐξ αὐτῶν προχειρισάμενος ἄρχοντας καὶ ἱερεῖς ἐν τῇ σκηνῇ τοῦ μαρτυρίου· ὁ τὸν Σαμουὴλ ἐκλεξάμενος εἰς ἱερέα καὶ προφήτην.... Αὐτὸς καὶ νῦν, μεσιτεῖα τοῦ Χριστοῦ Σου, δι' ἡμῶν ἐπίχει τὴν δύναμιν τοῦ ἡγεμονικοῦ Σου Πνεύματος, ὅπερ διακονεῖται τῷ ἡγαπημένῳ Σου Παιδί Ἰ. Χριστῷ, ὅπερ ἐδωρήσατο γνώμῃ Σου τοῖς ἁγ. Ἀποστόλοις.... Δὸς ἐν τῷ ὀνόματί Σου, Καρδιογνώστα Θεέ, ἐπὶ τὸν δοῦλόν Σου τόνδε ὃν ἐξελέξω εἰς ἐπίσκοπον, ποιμαίνειν τὴν ἁγίαν Σου ποίμνην καὶ ἀρχιερατεῦειν Σοι, ἀμέμπτως λειτουργοῦντα νυκτὸς καὶ ἡμέρας καί, ἐξιλασκόμενόν Σου τὸ πρόσωπον ἐπισυναγαγεῖν τὸν ἀριθμὸν τῶν σφωζομένων, καὶ προσφέρειν Σοι τὰ Δῶρα τῆς ἁγίας Σου Ἐκκλησίας. Δὸς αὐτῷ, Δέσποτα Παντοκράτωρ, διὰ τοῦ Χριστοῦ Σου τὴν μετουσίαν τοῦ ἁγ. Πνεύματος, ὥστε ἔχειν ἐξουσίαν ἀφιέναι ἁμαρτίας κατὰ τὴν ἐντολήν Σου, διδόναι κλήρους κατὰ τὸ πρόσταγμά Σου, λύειν δὲ πάντα σύνδεσμον κατὰ τὴν ἐξουσίαν, ἣν ἔδωκας τοῖς Ἀποστόλοις· εὐαρεστεῖν δέ Σοι ἐν πραότητι καὶ καθαρᾷ καρδίᾳ, ἀτρέπτως, ἀμέμπτως, ἀνεγκλήτως προσφέροντά Σοι καθαρὰν καὶ ἀναίμακτον θυσίαν, ἣν διὰ Χριστοῦ διατάξω.... Δι' οὗ Σοι δόξα, τιμὴ καὶ σέβας ἐν ἁγ. Πνεύματι....(6)

(6) Ἀποστ. Διαταγ. Η', 5. Migne 1, 1073.

Ἄλλ' ἔτι πλουσιωτέρα, ὥς εἰκός, εἶνε τὰ ἐν τοῖς ἡμετέροισι Εὐχολογίοις σήμερον περιεχόμενα, ἅτινα—ἀφηνομένων κατὰ μέρος τοῦ τῇ τελετῇ προπορευομένου ψηφίσματος καὶ ἐπομένου ἐν θρονισμοῦ—δύνανται νὰ διχασθῶσιν εἰς δύο: εἰς τὴν ὁμολογίαν τῆς πίστεως τοῦ ὑποψηφίου καὶ εἰς τὴν καθ' αὐτὸ χειροτονίαν· ὧν τὸ μὲν πρῶτον λαμβάνει χώραν πρὸ τῆς εἰσόδου εἰς τὴν θ. λειτουργίαν, τὸ δὲ δεύτερον κατὰ τὴν θ. λειτουργίαν· καὶ δὴ ὅχι μετὰ τὸν καθαγιασμὸν τῶν τιμίων Δώρων ὥς ἐν τῇ προχειρίσει τοῦ 3ου βαθμοῦ, οὐδὲ μετὰ τὸν χερουβικὸν ὕμνον ὥς ἐν τῇ προχειρίσει τοῦ 2ου, ἀλλὰ μετὰ τὸ τρισάγιον καὶ πρὶν ἀκουσθῶσι τὰ τῆς Καινῆς Διαθήκης ρήματα, διὰ νὰ δοθῇ εὐκαιρία εἰς τὸν νεοχειροτόνητον νὰ κηρύξῃ τὸν θ. λόγον. Προσβλέψωμεν ἐν πρώτοις εἰς τὸ δίκην προεισαγωγῆς εἰς τὴν τελετὴν πρῶτον μέρος, ὅπερ, καίτοι ἄλλως ἐπιμαρτυρούμενον, ἀλλ' ἐν τῇ ἡν ἔχομεν ὑπ' ὄψει Συλλογῇ τοῦ Μορίνου εἰς οὐδὲν τῶν ἀρχαίων ἀπογράφων ἀπαντᾷ, ἐξαιρέσει τοῦ Ἀλλατιανοῦ Εὐχολογίου.

Ὁ μέγας ἀρχιερεὺς κάθεται ἐν θρόνῳ πρὸ τῶν ἁγ. θυρῶν τοῦ θυσιαστηρίου, ὑπὸ τοῦλάχιστον δύο ἄλλων συνεπισκόπων συμπαραδρευόμενος· καὶ τοῦ ὑποψηφίου προσαγομένου πρὸ αὐτοῦ ὑπὸ τινος τῶν λογιωτέρων ἐκ τοῦ κλήρου, ἀποτείνει αὐτῷ τὴν ἐρώτησιν:

— Τί προσῆλθες ἐνθάδε παρ' ἡμῶν αἰτῶν;

— Τὴν χειροτονίαν τῆς ἀρχιερατικῆς χάριτος· ὁ ὑποψήφιος ἀπαντᾷ.

— Καὶ τί πιστεύεις; λέγει ὁ πρῶτος ἀρχιερεὺς καὶ πάλιν.

Καὶ ὁ ὑποψήφιος ἀποκρίνεται ἀπαγγέλλων βραδέως καὶ μεγαλοφώνως τὸν πρῶτον τῆς πίστεως λίβελλον, ὃν καὶ γραπτὸν κρατεῖ ἀνὰ χεῖρας, ἐνῷ οἱ πόδες του πατοῦν τὴν οὐρὰν ἐξωγραφημένου ἐπὶ τοῦ ἐδάφους αἰτοῦ, ὑπεμφαίνοντος τὴν ὑψιπέτιδα καὶ οὐρανοδρόμον ἐπιστήμην τῆς Θεολογίας, ἧς κάτοχος ὀφείλει ὁ τελούμενος νὰ ὑπάρχῃ.

— Ἡ χάρις τοῦ ἁγ. Πνεύματος εἴη μετὰ σοῦ· λέγει,

εὐλογῶν αὐτὸν ὁ πρωθιεράρχης μετὰ τὸ πέρας τῆς α' ὁμολογίας του.

Ὁ ἐντιμώτατος τῶν κληρικῶν προσφέρει ἤδη τὸν ὑποψήφιον ἄχρι μέσου τοῦ αἵτου· καὶ ὁ δεῦτερος ἱεράρχης τὸν ἐρωτᾷ:

— Δήλωσον ἡμῖν πλατύτερον πῶς ὁμολογεῖς καὶ περὶ τῶν ἰδιοτήτων τῶν τριῶν ὑποστάσεων τῆς ἀκαταλήπτου θεότητος;

Καὶ ὁ ὑποψήφιος διαπρυσία τῇ φωνῇ εἰς ἐπήκοον πάντων ἀναγινώσκει καὶ τὸν β' λίβελλον, ὃν ἐν χερσὶ γραπτὸν κατέχει.

Ἡ χάρις τοῦ ἁγ. Πνεύματος εἴη μετὰ σοῦ, φωτίζουσα, στηρίζουσα, συνετιζουσά σε πάσας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς σου· τῷ λέγει καὶ ὁ δεῦτερος ἀρχιερεὺς.

Καὶ ἤδη ὁ ὑποψήφιος προσάγεται ἄχρι τῆς κεφαλῆς τοῦ αἵτου, διότι τὰ περὶ τῆς Κεφαλῆς τῆς Χριστιαν. πίστεως θὰ τῷ ἀπαιτηθῶσι. Καὶ τῷ λέγει λοιπὸν καὶ ὁ ἀρχιερεὺς ὁ τρίτος.

— Δήλωσον ἡμῖν ἔτι πλατύτερον πῶς ὁμολογεῖς καὶ τὰ περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ ἐνυποστάτου Υἱοῦ καὶ Λόγου τοῦ Θεοῦ;

Καὶ ὁ ὑποψήφιος ζώσῃ τῇ φωνῇ ἀναγινώσκει καὶ τὴν γ' τῆς πίστεως ὁμολογίαν, ἣν ἀνάγραπτον ἐν ταῖς χερσὶ κατέχει, δεχόμενος τὴν εὐλογίαν καὶ τοῦ τρίτου ἱεράρχου καὶ λαμβάνων τὸ ἐπιγονάτιον, ὅπερ ὡς ρομφαίαν τοῦ Πνεύματος ἐκκρεμᾷ τις τῶν παρισταμένων κληρικῶν ἐπὶ τοῦ γόνατός του.

Κατὰ πόσον ἡ ἄνω προσαγωγὴ δεδηλωμένως καὶ δημοσίᾳ λαμβάνει σήμερον χώραν δὲν θὰ ἐρευνήσω. Ἀλλ' ὅτι ἀνέκαθεν αὐστηρὰ ἐγένετο ἐξέτασις τῶν ἐκλεγομένων εἰς ἱερατεῖαν περὶ τὰ τῆς ὀρθῆς πίστεως, ὑπονοεῖ μὲν ἴσως ὁ 18ος κανὼν τῆς Γ' ἐν Καρθαγένῃ, ὁ διαλαμβάνων «ἤρρεσεν, ὥστε, χειροτονούμενου ἐπισκόπου ἢ κληρικοῦ, πρότερον ἀπὸ τῶν χειροτονούντων αὐτοὺς τὰ δεδογμένα ταῖς συνόδοις εἰς τὰς ἀκοὰς αὐτῶν ἐντίθεσθαι», διαβεβαίσι δὲ πολλῶ σαφέστερον ἡ 137ῃ Νεαρὰ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἡ κελεύουσα «ἀπικτεῖσθαι πρότερον τὸν μέλλοντα χειροτονεῖσθαι παρὰ τοῦ χειροτονούντος λίβελλον

μεθ' υπογραφῆς ἰδίας, περιέχοντα τὰ περὶ τῆς ὀρθῆς αὐτοῦ πίστεως· ἀπαγγέλλειν δὲ τοῦτον καὶ τὴν θ. προσκομιδὴν, τὴν ἐπὶ τῇ ἁγ. Κοινωνίᾳ γινομένην, καὶ τὴν ἐπὶ τῷ ἁγ. βαπτίσματι εὐχὴν καὶ τὰς λοιπὰς προσευχάς» (7). "Ορα ὅτι, πρὸς τῇ Δογματικῇ ἔδιδον ἐξετάσεις οἱ προχειριζόμενοι καὶ εἰς τὴν ἐφηρμοσμένην Λειτουργικὴν.

Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ ὁ χειροτονοῦμενος ἐπίσκοπος, οὐ μόνον τὸ τῆς πίστεως σύμβολον ὀρθῶς καὶ ὡς παρὰ τῶν πατέρων ἐτέθη ἐπέλεγε καθὼς καὶ τὰς λοιπὰς τῶν ὀρθοδόξων πατέρων ὁμολογίας, ἀλλὰ καὶ ἐπισήμως διεκήρυττε κατ' ἐκείνην τὴν στιγμήν ἐν τῷ ναῷ καὶ ἐνώπιον τῆς παμπληθοῦς ὁμηγύρεως «ὅτι οὐ δέδωκέ τι πρὸς τὸ ἔλθειν εἰς τὴν ἐπίσκοπὴν» (8). Δυστυχῶς τὴν μαῦρην καὶ ἀπεχθὴ σιμωνίαν, τὴν ἀσχημίζουσαν τὸ ὠραιότερον τῶν τοῦ Θεοῦ ἰδρυμάτων, συναντᾷ τις πατασσομένην καὶ πάλιν ὡς Ὑδραν ἀναζωογονουμένην καθ' ὅλας τὰς ἐποχάς. Τὴν συναντᾷ, φέρ' εἰπεῖν, εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Βλαστάρεως, ὅστις ἐπὶ τῆς πληγῆς ταύτης φιλοσοφῶν καὶ κανονολογῶν, ἔπληγτε τὸ στῆθος πεπονθότως καὶ ἀνεβόα: «Ἐὰν ἀνομίας παρατηρήσης, Κύριε, Κύριε, τίς ὑποστήσεται; τίς γάρ ἐστιν ὁ διοίκησιν εὐαγοῦς οἴκου ἢ διακονίαν οἰανδήποτε τῆς Ἐκκλησίας ἀναδεχόμενος ἢ κληρικὸς γενόμενος ἢ μονῳδριον λαμβάνων ἄνευ τῆς δόσεως;» (9). Τὴν συναντᾷ εἰς τὸν 2ον κανόνα τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς, ὅστις ἀπειλεῖ τοὺς ἐπὶ ἀθεμίτοις λήμμασι χειροτονοῦντας δι' ἐκπτώσεως ἀπὸ τοῦ βαθμοῦ των (10). Τὴν συναντᾷ ἐπὶ τῆς βασιλείας Θεοδοσίου τοῦ μικροῦ, ὅτε ὁ εὐνοῦχος Χρυσάφιος ἀπῆλθε ἀπὸ τὸν

(7) *Impp. Justiniani, Justinii, Leonis Novellae Constitutiones*; Paris 1558 σ. 634. Πρὸς καὶ 6ην Νεαράν τοῦ αὐτοῦ Ἰουστινιανοῦ.

(8) *Συμεὼν Θεσσαλ. περὶ χειροτον.* 200. Migne 155, 409. Ἀπαιτεῖ δὲ καὶ ἡ ἀνωτέρω 127η Νεαρά τοῦ Ἰουστινιανοῦ «ὅρκον ὑπέχειν καὶ αὐτὸν τὸν χειροτονοῦμενον κατὰ τῶν θ. Γραφῶν, ὡς οὔτε δι' ἑαυτοῦ, οὔτε δι' ἐτέρου προσώπου δέδωκέ τι ἢ ὑπέσχετο, οὔτε μετὰ ταῦτα δώσει» κλπ.

(9) *Ματθ. Βλάσταρις Σύνταγμα ἀλφειν.* στοιχ. X. Migne 144, 204.

(10) "Ορα καὶ 29ον ἀποστολικόν καὶ 22ον τῆς 5'. καὶ 5ον τῆς Ζ'.

Πατριάρχην Φλαβιανὸν ὅχι ἀπλᾶς εὐλογίᾳς (δηλ. ἄρτους, πρό-σφορα) τὰς ὁποίας ἐκείνος ἐπὶ τῇ χειροτονίᾳ του κατὰ τὸ εἰωθὸς τῷ ἔπεμψεν, ἀλλὰ «χρυσᾶς εὐλογίας!» ⁽¹¹⁾. Τὴν συναντᾷ ἐπὶ τοῦ Μ. Βασιλείου, ὅστις περιήρχετο εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ καυτηριάζῃ τοὺς σιμωνιακοὺς ἐπισκόπους τῶν ἡμερῶν του, οἱ ὁποῖοι ἐζήτουν νὰ καθησυχάσουν τὴν συνειδησίν των μὲ τὴν ἰησοῦ-τικὴν δικαιολογίαν, ὅτι ἐλάβανον τὰ ἐπὶ τῇ χειροτονίᾳ ἀργύρια, ὅχι ἅμα τῇ χειροτονίᾳ, ἀλλὰ μετὰ τὴν χειροτονίαν· πρὸς οὗς ὁ ἀδαμάντινος ἐκείνος ἀνὴρ ἔγραψεν, ὅτι «λαβεῖν ἐστὶ τὸ ὀτεδή-ποτε λαβεῖν» ⁽¹²⁾. Τὴν συναντᾷ τέλος μέχρι τῶν ἀποστολικῶν χρόνων ἐν τῷ προσώπῳ Σίμωνος Μάγου, τοῦ πρώτου ἐφευρέτου της. Ἄλλ' ἄς ἔλθωμεν εἰς τὸ 6' μέρος, εἰς τὴν καθ' αὐτὸ δηλ. τῆς χειροτονίας τελετήν.

Ἡ θ. λειτουργία ἤρχισε. Τὰ ἀντίφωνα ἐφάλησαν. Ἡ μικρὰ εἴσοδος ἔλαβε χώραν. Τὸ τρισάγιον ἐτονίσθη, μετ' αὐτοῦ δὲ καὶ ἡ ἀρχιερατικὴ φήμη. Ἐπέστη ἡ στιγμή ἡ κρίσιμος. Δύο τῶν πρεσβυτέρων λαμβάνουσιν ἐκατέρωθεν τὸν ὑποψήφιον καὶ φωνοῦντες ἐκ τοῦ μέσου τοῦ ναοῦ πρὸς τὸν πρωθιεράρχην καὶ τοὺς μετ' αὐτοῦ ἐν τῷ βήματι ἱσταμένους ἐπισκόπους τὸ *Κέλευσον, κελεύσατε!* προσάγουσιν αὐτὸν πρὸς τὰ ἔνδον. Ἄλλ' ἐπειδὴ ἀπὸ τῆς ἱερατικῆς εἰς τὴν ἐπισκοπικὴν κατάστασιν προ-βιβάζεται, οἱ δύο ἐπίσκοποι παραλαμβάνουσιν αὐτὸν ἐκ τῶν χειρῶν τῶν πρεσβυτέρων καὶ τὸν ὀδηγοῦσι «πλησίον τοῦ θυσια-στηρίου» ⁽¹³⁾ ὅπου καὶ ὁ «εἰς τῶν πρώτων ἐπισκόπων» καὶ περίξ τοῦ ὁποίου περιχορεύει καὶ ὁ νῦν τελούμενος ὑπὸ τῶν ἱεραρχῶν τιμητικῶς παρακρατούμενος. Μετὰ δὲ ταῦτα, τοῦ πνευματικοῦ χοροῦ εἰς πέρας ἀχθέντος, ὁ μὲν ὑποψήφιος κάμ-πτει πρὸ τῆς ἁγ. Τραπέζης ἀμφότερα τὰ γόνατα, ὁ δὲ πρωθιε-ράρχης, τὴν χεῖρα ἔχων ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ, ἀναγινώσκει τὴν σχετικὴν ἀνάρρησιν γεγωνυῖα τῇ φωνῇ.

⁽¹¹⁾ Θεοφάνους Χρονογραφία, Migne 108, 256—7.

⁽¹²⁾ Migne 144, 204.

⁽¹³⁾ Ἀποστ. Διαταγ. Η', 4. Migne 1, 1072. Πρὸς καὶ τὰ κατὰ τὴν χειροτο-νίαν Ἀντιόχου τοῦ Σαμοσατίων παρὰ Θεοδορείῳ Ἐκκλ. Ἰστ. Δ', 13. Migne 82, 1153.

Ἡ θεία χάρις, ἥ πάντοτε τὰ ἀσθενῆ θεραπεύουσα καὶ τὰ ἐλλείποντα ἀναπληροῦσα, προχειρίζεται τὸν (δεῖνα) τὸν θεοφιλέστατον π ρ ε σ β ὕ τ ε ρ ο ν εἰς ἐπίσκοπον τῆς θεοσώστου πόλεως (τῆςδε). Εὐξώμεθα οὖν ὑπὲρ αὐτοῦ, ἵνα ἔλθῃ ἐπ' αὐτὸν ἡ χάρις τοῦ παναγίου Πνεύματος....

Καὶ ἀμέσως τὸ ι. Εὐαγγέλιον ἀνοίγεται ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ τραχήλου τοῦ χειροτονουμένου, χαρακτηριστικὸν τοῦτο τῆς ἐπισκοπικῆς χειροτονίας ἔκκριτον, περὶ οὗ καὶ τὸ τῶν Διαταγῶν χειροτονικὸν ποιεῖται λόγον. «Ἐπειδὴ γὰρ (ἐρμηνεύει ὁ καλούμενος Ἀρεοπαγίτης) ἡ τελειωτικὴ τῆς πάσης ἱερατείας δύναμις καὶ ἐπιστήμη τοῖς ἐνθέοις ἱεράρχαις ὑπὸ τῆς θεαρχικῆς δωρεῖται καὶ τελεταρχικῆς ἀγαθότητος, εἰκότως ἐπὶ τῶν ἱεραρχικῶν κεφαλῶν ἐπιτίθεται τὰ θεοπαράδοτα Λόγια, τὰ περιεκτικῶς καὶ ἐπιστημονικῶς ἐκφαντορικᾶ πάσης θεολογίας, θεουργίας, θεοφανείας, ἱερολογίας, ἱερουργίας, ἐνὶ λόγῳ, πάντων τῶν θείων καὶ ἱερῶν ἔργων τε καὶ λόγων, τῶν ὑπὸ τῆς ἀγαθουργοῦ θεαρχίας τῇ καθ' ἡμᾶς ἱεραρχίᾳ δεδωρημένων, ὡς τοῦ θεοειδοῦς ἱεράρχου πάσης μὲν ἱεραρχικῆς δυνάμεως ὁλοκληρῶς μεθέξοντος, πασῶν δὲ τῶν ἱεραρχικῶν ἱερολογιῶν τε καὶ ἱερουργιῶν τὴν ἀληθῆ καὶ θεοπαράδοτον ἐπιστήμην οὐκ ἐλλαμφθησομένου μόνον, ἀλλὰ καὶ ἑτέροις, ἀναλογίαις ἱεραρχικαῖς, μεταδώσοντος καὶ τελεσιουργήσοντος» (14). Καὶ οὕτω μὲν ἐρμηνεύει τὴν τῶν Εὐαγγελίων ἐπὶ κεφαλῆς ἐπίθεσιν οὗτος, συνάπτων τὸ πλήρωμα τοῦ Εὐαγγελικοῦ περιεχομένου πρὸς τὸ τῆς ἱερωσύνης τοῦ ἐπισκοπικοῦ βαθμοῦ πλήρωμα. Ἀπλούστερον καὶ πειστικώτερον ἄλλος ἐξηγεῖ ὅτι «τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ κεφαλῆς τίθεται, ἵνα μάθῃ ὁ χειροτονούμενος ὅτι τὴν ἀληθινὴν τοῦ Εὐαγγελίου τιάραν λαμβάνει καὶ ἵνα μάθῃ ὅτι, εἰ καὶ πάντων ἐστὶ κεφαλὴ, ἀλλ' ὑπὸ τούτους πράττει τοὺς νόμους, πάντων κρατῶν καὶ τῷ νόμῳ κρατούμενος, πάντων νομοθετῶν καὶ ὑπὸ νόμῳ νομοθετούμενος....Τὸ τοίνυν ἔχειν τὸν ἀρχιερεᾶ τὸ Εὐαγγέλιον, σημεῖόν ἐστι τοῦ ὑπ' ἐξουσίαν εἶναι» (15).

(14) *Ψευδαρεοπαγίτ.* Ἐκκλ. Ἱεραρχ. Ε', γ', 7. Migne 3, 516.

(15) *Χρυσόστομος(?)* Ὁμιλ. ὅτι τῆς Π. καὶ Κ. Διαθήκης εἰς νομοθέτης, Migne 56, 404. Πρβλ. καὶ Migne 3, 513.

Ἄς μᾶς συγχωρηθῇ ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι τινὲς τῶν δεισιδαίμονεστέρων κατὰ τοὺς μέσους ἡμῶν χρόνους ἐθεώρουν τὸ τυχαῖον ἄνοιγμα τοῦ οὕτω πως ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ χειροτονουμένου ἀνοιγομένου Εὐαγγελίου ὡς προφητικὸν καὶ προδηλωτικὸν δῆθεν τῆς μελλούσης ποιμαντορίας του καὶ «χρησμὸν» ἀπεκάλουν τὰ ὑπὸ τοὺς ἀνοίξαντας δακτύλους συγκλειόμενα εὐαγγελικὰ ρητά. Καὶ φέρεται ἱστορία παρὰ Παχυμέρη, ὅτι, ὅτε ὁ Νικομηδείας Καράκαλος τὸν ζυγὸν τοῦ ἁγ. Εὐαγγελίου ἐτίθει ἐπὶ τὸν προβληθέντα Πατριάρχην ΚΠόλεως Ἀθανάσιον καὶ ἤδη τὸν θεῖον θεᾶσθαι *χρησμὸν* ἔμελλε, «τῷ διαβόλῳ καὶ τοῖς ἀγγέλοις αὐτοῦ» ἦτο ἡ παρουσιασθεῖσα δυσοίωνος ρήτρα! Ματαίως οἱ ἐνδιαφερόμενοι προσεπάθουν, μεταλλάσσοντες τὰ φύλλα, νὰ παρουσιάσουν τάχα ὡς ἐμφανισθὲν τὸ «τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ κατασκηνώσει ἐπ' αὐτῷ». Οὐκ εὐώδουν συγκαλύπτειν, ἀλλὰ τὸ ἀληθὲς ἐφημίζετο! (16). Ἀπὸ τῶν Ἀρχιερατικῶν χειροτον.ῶν ἡ τοιαύτη δεισιδαίμονία ἐπεξετάθη μέχρι καὶ τῆς τοῦ ἀναγνώστου σφραγίδος, ὅπου «τινὲς καὶ ταῖς ῥήσεσι τῶν ἀναγνωσθέντων» κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἑαυτῶν χειροθεσίας «προσέχουσι, καὶ ὡς προοίμια καὶ δείγματα ἔχουσι ταύτας τῆς τῶν τελουμένων ζωῆς!» (17). Οὕτως ὁ ἄνθρωπος θὰ συμφύρῃ διηνεκῶς τὰ ταπεινὰ μετὰ τῶν ὑψηλῶν.

Ἐν τῇ προδιαγραφείσῃ στάσει διατελοῦντος τοῦ χειροτονουμένου καὶ τῶν παρεστώτων πάντων φωνούντων τὸ *Κύριε* ἐλέησον καὶ τῶν δύο ἄλλων ἐπισκόπων συνεφαπτομένων μετὰ τοῦ πρώτου ἱεράρχου τῆς κεφαλῆς τοῦ χειροτονουμένου, ὁ πρωθιεράρχης, τρεῖς σφραγίσας τὸν τελούμενον, ἐπεύχεται μυστικῶς τὴν πρώτην εὐχὴν, ἐν ᾗ δέεται Κυρίου τοῦ Θεοῦ, τοῦ νομοθετήσхντος βαθμῶν καὶ ταγμάτων τάξιν, ὅπως καταπέμψῃ καὶ ἐπὶ τοῦτον, τὸν ψηφισθέντα καὶ ἀξιωθέντα ὑπείσελθεῖν ὑπὸ τὸν Εὐαγγελικὸν ζυγόν, τὸ ἁγ. Πνεῦμα, δι' οὗτινος ἐνίσχυσε μὲν

(16) Γ. Παχυμέρη Ἀνθρόνικος Παλαιολόγος, Migne 144, 163. Τὸν διὰ τοῦ Εὐαγγελίου οἰωνισμὸν ἀναφέρει καὶ ὁ Κεδρηνὸς ἐν τοῖς περὶ τοῦ αὐτοκράτ. Ἡρακλείου. Migne 122, 789.

(17) *Συμεὼν Θεσσαλ.* Περὶ χειροτον. 159. Migne 155, 365.

τοὺς ἀποστόλους καὶ προφήτας, ἔχρισε δὲ τοὺς βασιλεῖς, ἡγίασε δὲ τοὺς ἀρχιερεῖς καὶ ἀναδείξῃ αὐτῷ τὴν ἀρχιερωσύνην ἀνεπίληπτον. Καὶ αὕτη μὲν ἡ πρώτη ἐπίκλησις, ἡ συνφδὰ τῇ χειροτονικῇ τάξει τὰ γενικώτερα ἐξαιτουμένη. Ἡ δὲ δευτέρα, ἡ μετὰ τὰ παρεμπίπτοντα ἀκολουθοῦσα διακονικὰ (τὰ οὐχὶ ὑπὸ διακόνου ἢ πρεσβυτέρου, ἀλλ' ὑπ' ἀρχιερέως χαμηλῇ τῇ φωνῇ ἐξαγγελλόμενα, διότι καὶ ἀρχιερέως εἶνε ἡ χειροτονία) ἐφαπλοῦται ἐπὶ λεπτομερεστέρας καὶ εἰδικωτέρας αἰτήσεις, συνδέουσα ἐπὶ τὸ αὐτὸ βραχυλογίαν μετὰ μοναδικῆς βαθυνοίας καὶ περιεκτικότητος. «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν—ἀρχεται ὑψηγόρως—ὁ, διὰ τὸ μὴ δύνασθαι τὴν τῶν ἀνθρώπων φύσιν τὴν τῆς Θεότητος ὑπενεγκεῖν οὐσίαν, τῇ Σῇ οἰκονομίᾳ ὁμοιοπαθεῖς ἡμῖν διδασκάλους καταστήσας, τὸν Σὸν ἐπέχοντα θρόνον!» Καὶ μετὰ τὴν θαυμασίαν προσφώνησιν ἢ ἐκφώνησιν ὑποδεικνύονται καὶ τὰ αἰτούμενα χαρίσματα: «Σύ, Χριστέ, καὶ τοῦτον...ποίησον γενέσθαι μιμητὴν Σοῦ τοῦ ἀληθινοῦ Ποιμένος, τιθέντα τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ὑπὲρ τῶν προβάτων Σου· ὁδηγὸν εἶναι τυφλῶν· φῶς τῶν ἐν σκότει· παιδευτὴν ἀφρόνων· διδάσκαλον νηπιῶν· φωστῆρα ἐν κόσμῳ· ἵνα καταρτίσας τὰς ψυχὰς τὰς ἐμπιστευθείσας αὐτῷ ἐπὶ τῆς παρουσίας ζωῆς, παραστῇ τῷ βήματί Σου ἀκατασχύντως καὶ τὸν μέγαν μισθὸν λάβῃ, ὃν ἡτοίμασας τοῖς ἀθλήσασιν ὑπὲρ τοῦ κηρύγματος τοῦ Εὐαγγελίου Σου.

Τὸ ΑἘΙΟΣ! ὅπερ αἴφνης διαδέχεται βροντοφώνως τὴν ἀποπερατωθεῖσαν εὐχὴν καὶ συνοδεύει τὴν διὰ τοῦ ὠμοφορίου περιβολὴν τοῦ χειροτονηθέντος καὶ ἀναδίδεται ἀπὸ τῶν στομάτων τῶν παρεστώτων πάντων, ἀνακαλεῖ εἰς τὸν νοῦν μας τὸ τῶν Διαταγῶν «σύνθημα», ὅπερ ὁμῶς αὐταὶ θέτουσι κατὰ τὴν ὑπὸ κλήρου τε καὶ λαοῦ ταυτόχρονον ἐκλογὴν, πρὸ τῆς χειροτονίας⁽¹⁸⁾· ἀνακαλεῖ εἰς τὸν νοῦν μας τὴν ἀνάδειξιν τοῦ ἱ. Ἀμβροσίου, ὅτε, καὶ πάλιν πρὸ τῆς χειροτονίας, «αἰφνίδιος μία συμφωνία τῶν πάντων ἐγένετο: Ἀμβρόσιον ΑἘΙΟΝ εἶναι τῆς

(18) Ἀποστ. Διαταγ. Η', 4. Migne 1, 1072.

ἐπισκοπῆς» (19). ἀνακαλεῖ εἰς τὸν νοῦν μας τὴν ἀνάρρησιν τοῦ ἐν Ρώμῃ Φαβιανοῦ, διαδόχου τοῦ Ἀντέρωτος, ἐφ' οὗ μάλιστα καὶ περιστερὰν καταπτᾶσαν ἐνόμισεν ὁ λαὸς ὅτι εἶδε, δηλωτικὴν τῆς ἐπικαταβάσεως τοῦ Πνεύματος χάριτος· «ἐφ' ᾧ τὸν πάντα λαόν, ὥσπερ ὑφ' ἐνὸς Πνεύματος θεοῦ κινήθοντα, προθυμίᾳ πάσῃ καὶ μιᾷ ψυχῇ Αἰῶν ἐπιβοῇσαι καὶ ἀμελλήτως ἐπὶ τὸν θρόνον τῆς ἐπισκοπῆς λαβόντας αὐτὸν ἐπιθεῖναι» (20). ἀνακαλεῖ εἰς τὸν νοῦν μας ὁμοίως τὴν τοῦ Δημοφίλου ἐν ΚΠόλει καθίδρυσιν, ὅπου ὅμως πολλοὶ τῶν παρόντων ἀντὶ τοῦ Αἰῶς ἀνεβόων τὸ ΑΝΑΙΩΣ! (21)

Ἄλλὰ μὲ τὸ ψήφισμα, μὲ τὸ μῆνυμα, μὲ τὴν προσαγωγὴν, μὲ τὴν μεγαλόφωνον τῆς πίστεως ὁμολογίαν, μὲ τὴν χειροτονίαν καὶ μὲ τὴν διὰ τοῦ ὁμοφορίου, τοῦ κατ' ἐξοχὴν ἀρχιερατικοῦ ἀμφοῦ, περιβολήν, δὲν συνεπληρώθη τὸ σύνολον. Ὑπολείπεται καὶ ἡ ἔμπρακτος ἐνάσκησις τῶν ἀρχιερατικῶν καθηκόντων ὑπὸ Θεῷ τῷ ποδηγετοῦντι. Διὰ τοῦτο καὶ οὐ μόνον εἰς τὰ τῆς θ. Εὐχαριστίας αὐθωρεὶ πρωτοστατεῖ, καὶ τὸ ἀντίδωρον τῷ λαῷ μετὰ τὴν ἀπόλυσιν ἀπὸ τοῦ θρόνου θὰ διανείμῃ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῆς πρώτης ἤδη στιγμῆς τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἐπιλαμβάνεται, δαψιλεύων μὲν τὴν εἰρήνην εἰς τὸ χριστεπώνυμον πλήρωμα πρὸ τῆς ἀναγνώσεως τοῦ ἱ. Εὐαγγελίου, προσλαλῶν δέ, μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Εὐαγγελίου, λόγους παρακλήσεως τῷ λαῷ. Καὶ τοῦτο δὲν ἐξάγεται μόνον ἀπὸ τὸ χειροτονικὸν τῶν Διαταγῶν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ διαφόρων ἐνθρονιστηρίων λόγων, οὓς ἡ ἀρχαιότης μᾶς μετέδωκεν. "Οτε ὁ Μελέτιος ἀνέλαβε τὰς ἡνίας τῆς τῶν Ἀντιοχείων Ἐκκλησίας, ἀνέπτυξε κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς χειροτονίας του τὸ «Κύριος ἔκτισέ με ἀρχὴν ὁδὸν αὐτοῦ», θέμα φλέγον τῆς ἡμέρας, ἐπιβληθὲν μάλιστα εἰς αὐτὸν ὑπ' αὐτοῦ τοῦ βασιλέως Κωνσταντίου. Ἄλλ' ὁ ἅγιος ἀνὴρ οὐδαμῶς ἐδίστασε νὰ διακηρύξῃ τὴν Ὁρθοδοξίαν

(19) Σωκράτ. Δ', 30. Migne 67, 544.

(20) Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἱστ. 5', 29. Migne 20, 588.

(21) Φιλοσόφ. Θ', 10. Migne 65, 576.

του· ἀλλὰ τρεῖς ὑποδείξας δακτύλους, εἶτα τοὺς δύο συναγαγὼν καὶ τὸν ἕνα καταλιπὼν, τὴν ἀξιέπαινον ἐκείνην ἀφῆκε φωνήν: «τρία τὰ νοούμενα, ὡς ἐνὶ δὲ διαλεγόμεθα» (22). Καὶ εἰς τὴν διδακτικωτάτην δὲ ἐκείνην ἱστορίαν, ἣν Γρηγόριος ὁ Νύσσης ἐκδιηγεῖται, ἐν τῷ βίῳ Γρηγορίου τοῦ Νεοκαισαρείας, περὶ ἐνὸς ἀνθρακίως, ὅν, μεταξὺ πλείστων ἄλλων κοινωνικῶς στιλπνότερων, ὑπέδειξεν ἐκκλησιαστικὸν προϋστάμενον Κομάνων ὁ ὑπ' αὐτοῦ βιογραφούμενος, διότι ὑπὸ τὴν ἀσβόλην ἐκείνην ἐκρύπτετο ταπεινοφρόνως ψυχὴ ἀληθῶς μαρτυρικὴ καὶ φιλόσοφος, βλέπομεν ὅτι ὁ νεοχειροτόνητος ὠμίλησε κατὰ τὴν χειροτονίαν του λόγον, ἥττον μὲν τῷ ἄνθει τῆς λέξεως κεκαλλωπισμένον, πλήρη ὅμως ἐμβριθείας καὶ ὑψηλῶν διανοημάτων (23). Καὶ αὐτοῦ δὲ τούτου τοῦ Γρηγ. Νύσσης σφίζεται ὁ «λόγος ὁ εἰς τὴν ἑαυτοῦ χειροτονίαν», καθὼς καὶ ἐν τοῖς τοῦ Χρυσοστόμου ἔργοις «ὁμιλία πρώτη, ὅτε πρεσβύτερος προεχειρίσθη». Ὅποθεν ἐξάγεται, ὅτι οὐ μόνον οἱ ἐπίσκοποι ἐπροθυμοποιοῦντο νὰ κηρύξουν κατὰ τὴν χειροτονίαν των, ἀλλὰ καὶ οἱ πρεσβύτεροι κατὰ τὴν ἰδικήν των, ἅτε καὶ οὗτοι φωτιστικοί.

ΚΕΦ. Ξ΄.

ΙΕΡΑΤΙΚΗ ΑΜΦΙΕΣΙΣ

Μετὰ τοῦ ἱερατικοῦ ὑπουργήματος ἀναπόσπαστος τυγχάνει καὶ ἡ ἱερατικὴ ἀμφίεσις, τὰ ἱερὰ ἄμφια, ὡς κοινῶς λέγομεν, δι' ὧν ὡς δι' ἰδιαιτέρων στρατιωτικῶν τρόπον τινὰ στολῶν, ὁ εἰς βαθμὸς διακρίνεται ἀπὸ τοῦ ἄλλου καὶ καθορίζονται τὰ καθήκοντα ἐκάστου ἐν ταῖς ἱεουργίαις. Ἡ ἱερατικὴ λοιπὸν ἀμφίεσις δὲν εἶνε δι' ὅλους τοὺς βαθμοὺς ἡ αὐτὴ· ἀλλ' ἄλλη μὲν ἐν τῷ ἐνί, ἄλλη δὲ ἐν τῷ ἄλλῳ, ἀπλουστέρα ἐν τοῖς κατωτέ-

(22) Θεοδώρητ. Ἑκκλ. Ἰστ. Β', 27. Migne 82, 1081.

(23) Γρηγ. Νύσσης. Migne 46, 543 καὶ ἐξ.

ροισ καὶ πολυμερεστέρα ἐν τοῖς ὁλονὲν ἀνιοῦσιν ἀξιώμασιν, ἵνα καὶ οὕτω δειχθῇ ἡ ὑπεροχὴ τῶν μὲν ὑπὲρ τοὺς δέ. Οὕτω (ἀφήνοντες κατὰ μέρος τὸ ἀναγνωστικὸν φελώνιον ἢ καμίσιον καὶ ἐρχόμενοι ἀπ' εὐθείας εἰς τὸν ἀνώτερον κλῆρον) λειτουργικὰ ἐνδύματα ἢ ἄμφια τοῦ μὲν διακόνου εἶνε, αὐστηρῶς εἰπεῖν, δύο καὶ μόνα: τὸ στιχάριον καὶ τὸ ὠράριον. Τοῦ δὲ πρεσβυτέρου εἶνε πέντε: τὸ στιχάριον, τὸ ἐπιτραχήλιον, ἡ ζώνη, τὰ ἐπιμάνικα καὶ τὸ ἱερατικὸν φελώνιον. Τοῦ δὲ ἐπισκόπου, τοῦ τελείαν τὴν ἱερωσύνην κεκτημένου, εἶνε ἑπτὰ: τὸ στιχάριον, τὸ ἐπιτραχήλιον, ἡ ζώνη, τὰ ἐπιμάνικα, τὸ ἐπιγονάτιον, τὸ πολυσταύριον φελώνιον (ἀντικατασταθὲν ἐπ' ἐσχάτων διὰ τοῦ βασιλικοῦ σάκκου) καὶ τὸ ὠμοφόριον, χωρὶς εἰς ταῦτα νὰ συγκαταριθμηθοῦν καὶ τὰ παραρτηματικὰ ἐγκόλπιον καὶ ράβδος, καθὼς καὶ ὁ μανδύας, ὃν εἰς ἥττον ἐπισήμους περιστάσεις φορεῖ. Περὶ ἐνὸς ἐκάστου τούτων μικρὰ τινα δέον ἐνταῦθα νὰ σημειωθῶσι.

Τὸ στιχάριον, ὅπερ γράφουσὶ τινες καὶ στοιχάριον, ὁ μὲν Γκοάρς συνδέει πρὸς τὸ «στῖχος», διότι ἀποτελεῖ ἐκχυνόμενον ἐπὶ τοῦ σώματος, μίαν συνεχῇ ἀπὸ ἄνω ἕως κάτω γραμμὴν (1). ὁ δὲ Δουκάγγιος ἀπὸ τῆς λέξεως «στιχίον», δηλούσης κατ' αὐτὸν χιτῶνα (2). ὅλως δ' ἀπιθάνως ὁ ψευδοσωφρόνιος τὸ παράγει ἐκ τοῦ ἔστηκε, «διότι ἔστηκεν ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ ἐν αὐτῷ»! (3). Ἄλλ' ὅπως δῆποτε καὶ ἂν ἐτυμολογῇται, δηλοῖ τὸ ἐσώτατον τῶν ἱερατικῶν ἀμφίων, ὅπερ κοινὸν ὑπάρχει τῷ τε διακόνῳ, πρεσβυτέρῳ καὶ ἐπισκόπῳ, καθὼς καὶ τῷ ὑποδιακόνῳ. Ἡ Συριακὴ Ἑκκλησία τὸ ὀνομάζει μέχρι σήμερον «κουτῖνο» κατὰ παραφθορὰν ἀπὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ «χιτώνιον». Τὸ χρώμα του ἦτο ἀνέκαθεν λευκόν, καίτοι τινὲς ἐν τῇ ὀνομασίᾳ του ἐνεῖδον στίχους ἥτοι γραμμὰς ἐρυθράς, διηκούσας κατὰ μῆκος τοῦ λευκοῦ καὶ ἀλληγορούσας ὅτι τῷ αἵματι τοῦ Χριστοῦ ἀπελούσθημεν καὶ ἐλευκάνθημεν. Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς ἐν τῷ περὶ

(1) Περὶ ἀμφίων γράφει ὁ Goar ἐν σ. 110—113.

(2) Παρὰ Smith & Cheetham Dict. of Ghrist Antiquities, σ, 1933, στήλ. 6'.

(3) Ψευδοσωφρόν. Περὶ τῶν ἐν τῇ ἱερωσίᾳ τελουμένων § 7. Migne 87, 3988.

36—38. Κληρικὴ ἀμφίεσις τοῦ στ' αἰῶνος καὶ ἐξῆς. Εἰκόνες ἱεραρχῶν
ἐξ ἀρχαίων Βυζαντ. χειρογράφων καὶ ἐκ τῆς ἀγ. Σοφίας,
κατὰ Σπ. Λάμπρον.

Ἀναστασίας ἐκκλησίας ἐνυπνίῳ του, ὥτινι ἀλλαχοῦ συνετύχομεν, παριστᾷ τοὺς ὑποδρηστήρας δηλ. διακόνους ἐστῶτας «ἐν εἵμασιν παμφανόωσιν». Ὁ Χρυσόστομος, ἀπευθύνων συμβουλὰς τινὰς πρὸς τοὺς διακονοῦντας, λέγει ὅτι περιήρχοντο οὗτοι πρὸς εὐταξίαν τὸν ναὸν «λευκὸν χιτωνίσκον καὶ ἀποστιλβοντα περιβαλλόμενοι» (4). Ὁ Γερμανὸς γράφει, ὅτι «τὸ στιχάριον λευκὸν ὄν, τῆς θεότητος τὴν αἴγλην ἐμφαίνει καὶ τοῦ ἱερέως τὴν λαμπρὰν πολιτείαν» (5). Ὁ ψευδοσωφρόνιος προσθέτει: «τύπος δὲ ἐστὶ τῆς σαρκὸς τοῦ Χριστοῦ ὡς λευκόν, καθὼς καὶ ἡ ἀνθρωπίνη σάρξ». Ἐν τῷ στιχαρίῳ διακριτέον καὶ «τὰ εἰς τὰ μανίκια λωρία» ἥτοι τὰς ἀπὸ τοῦ κάτω μέρους τῶν μανικίων ἢ χειρίδων ἀπαιρουμένας ταινίας, τὰς συμβολιζούσας κατὰ Γερμανὸν καὶ ψευδοσωφρόνιον «τὰ δεσμὰ τῶν χειρῶν τοῦ Χριστοῦ, δι' ὧν δῆσαντες αὐτὸν ἀπήγαγον πρὸς Ἀνναν καὶ Καϊάφαν»· ἔτι δὲ διακριτέον καὶ «τὰ λωρία τὰ εἰς τὰ πλάγια» τυποῦντα κατὰ τὸν τελευταῖον «τὸ αἶμα τὸ ρεῦσαν ἐκ τῆς πλευρᾶς τοῦ Χριστοῦ».

Συζήτησιν πολλὴν προῦκάλεσεν ἡ ἐτυμολογία τοῦ ὄραριου ἢ ὠραρίου ἢ ὥραριου, ἄλλου καὶ τούτου διακονικοῦ ἀμφίου, καὶ δὴ τοῦ κατ' ἐσχῆν. Οἱ μὲν τὸ παρήγαγον ἐκ τοῦ λατιν. OS, oris (=στόμα) διότι, λέγουν, δὲν ἦτο κατ' ἀρχὰς παρὰ λευκὴ ὀθόνη κρεμαμένη ἀπὸ τῶν ὤμων τοῦ διακόνου, ἣν ὑπὸ τὸ στόμα τῶν μεταλαμβανόντων ἔθετεν, ὅτε μετέδιδεν αὐτοῖς ἀπὸ τοῦ Ποτηρίου. Οἱ δὲ τὸ παρήγαγον ἐκ τοῦ λατιν. ora (=κράσπεδον), διότι, ἐπίμηκες ὄν, φθάνει μέχρι τοῦ κράσπεδου τοῦ στιχαρίου. Ἄλλοι ἀπὸ τοῦ καὶ πάλιν λατιν. orare (=προσεύχεσθαι) διότι τὴν ἄκραν αὐτοῦ κρατῶν ὁ διάκονος καλεῖ πρὸς δέησιν καὶ προσευχήν. Ὁ Συμεὼν τὸ ἐτυμολογεῖ παραδοξολογῶν ἀπὸ τοῦ ὠραῖζειν, «διὰ τὸ ὠραῖζειν αὐτὸν τῇ χάριτι, καὶ τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ τῷ κάλλει περικοσμεῖν» (6), λησμονῶν ὅτι ἐν τοιαύτῃ

(4) Χρυσόστομ. Ὁμιλ. 82α εἰς Ματθ. § 6. Migne 58, 745.

(5) Γερμανοῦ, Μυστ. Θεωρία, Migne 98, 394.

(6) Συμεὼν Θεσσαλ. Περὶ χειροτον. 174. Migne 155, 381.

περιπτώσει ἔπρεπε νὰ καλῇται ὠραϊστήριον. Ὁ Ματθ. Βλάστα-
ρις καὶ ὁ Βαλαμών τὸ θεωροῦσι συγγενεῖον πρὸς τὸ ὠρῶ ἦτοι
φυλάσσω καὶ ἐπιτηρῶ. «Οἱ γὰρ ἐξαρτῶντες τοῦτο διάκονοι, τοῖς
ἱερουργοῦσι παρίστανται καὶ τὰς τῆς ἑ. τελετῆς ἐπιτελοῦντες
εὐχάς, τῷ ὠραρίῳ τοῖς ἐν τῷ ἄμβωνι σημαίνουσι διακόνους τὸν
καιρὸν τῆς ὀφειλούσης γίνεσθαι ἐκφωνήσεως, ἐν τῇ ἐκτενεῖ τῶν
αἰτήσεων τῶν τε κατηχουμένων καὶ τῶν πιστῶν» (7). Ἄλλαις
λέξεσι, το ὠράριον, κατὰ τοὺς δύο τούτους κανονολόγους, ἦτο
εἶδος σημοφόρου, δι' οὗ ἀνυψουμένου τῇ δεξιᾷ χειρὶ ὑπὸ τοῦ
φοροῦντος αὐτὸ διακόνου, τοῦ ἐπὶ τοῦ σωλέα ἱσταμένου, ὁ
ἀπὸ τοῦ ἀρχαῖκου ἄμβωνος [ὄρα λέξιν] ἱστάμενος ἄλλος διά-
κονος ἀντελαμβάνετο ἂν ἔπρεπε ν' ἀρχίσῃ τὰς ἐκτενεῖς του.
'Ἄλλ' εἴτε οὕτως, εἴτε ἄλλως, ἐν εἶνε τὸ ἀναμφισβήτητον: ὅτι
τὸ ὠράριον ἀνῆκεν ἀποκλειστικῶς εἰς τοὺς διακόνους, καθὼς
τὸ ἐπιτραχήλιον εἰς τοὺς ἱερεῖς καὶ τὸ ὠμοφόριον εἰς τοὺς
ἐπισκόπους. Διὰ τοῦτο ὁ 22ος τῆς ἐν Λαοδικείᾳ κανὼν ἀπαγο-
ρεύει τοῖς ὑπηρέταις ἡγουν ὑποδιακόνους τὸ φορεῖν ὠράριον.
Κατεσκευάζετο δέ, κατὰ τὸν ψευδοσωφρόνιον ἐκ λινοῦ καί,
αἰωρούμενον ἐνθεν καὶ ἐνθεν τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου τοῦ φέροντος,
προσομοιάζε πρὸς πτέρυγας ἀγγελικάς: «οἱ διάκονοι.....ταῖς
λεπταῖς τῶν λινῶν ὠραρίων πτέρυξιν ὡς λειτουργικὰ πνεύματα
περιτρέχουσιν». Ἐντεῦθεν καὶ μέχρι προσφάτως τὰ ὠράρια ἔφε-
ρον ἀνάγραπτον τὸ ΑΓΙΟΣ, ΑΓΙΟΣ, ΑΓΙΟΣ, ἀπαρχὴν τοῦ
τρισαγίου ὕμνου τῶν ἀγγέλων πρᾶγμα, ὅπερ καὶ τὰ ἐξῆς τοῦ
Συμεὼν λόγια μαρτυροῦσιν: «ὠράριον προβάλλεται, ὁ.....καὶ τὸ
τρισάγιον ἄσμα τῶν ἀγγέλων ἐγγεγραμμένον ἔχει».

Καὶ ταῦτα μὲν τὰ τοῦ διακόνου. Ὁ δὲ πρεσβύτερος, πρὸς
τῷ στιχαρίῳ καὶ τῷ ὠραρίῳ (ὅπερ παρ' αὐτῷ, ὡς εἶδομεν,
κρέματα ὄχι πλέον ἀπὸ τοῦ ἐνὸς καὶ μόνου ὤμου, ἀλλ' ἀπ'
ἀμφοτέρων καὶ περὶ τὸν τράχηλον, μὲ συνημμένα εἰς τὰ ἔμπρο-
σθεν ἀμφοτέρα τὰ τμήματα καὶ οὕτω μετασχηματίζεται εἰς ἐπι-

(7) Ματθ. Βλάσταρις Σύνταγμα, στοιχ. Ε. 9. Migne 144, 1276. Βαλαμών
σχόλ. εἰς 22ον καν. Λαοδικείας. Migne 137, 1369.

τραχήλιον ἢ περιτραχήλιον) κέκτῃται καὶ ἕτερα ἄμφια διακρι-
τικά τοῦ βραχμοῦ του: τὴν ζώνην, τὸ φελώνιον καὶ τὰ ἐπιμάνικα.
Καὶ ἡ μὲν ζώνη, ἣτις ἀνακαλεῖ εἰς τὴν μνήμην μας τοὺς παλαι-
οὺς τοῦ Ἰσραὴλ προφήτας, τοὺς τὴν ὁσφὺν περιεζωσμένους,
ἀναπόσπαστον δ' ἀπετέλεσε τμήμα τῆς τῶν μοναχῶν περιβολῆς,
ὧν ἰδεολογεῖ τὴν ἐγκράτειαν, πρακτικὸν μὲν σκοπεῖν ἔχει τὸ
νὰ συγκρατῇ τὸ ὑπερεκχειλίζον τοῦ στιχαρίου καί, «τὴν ὁσφὺν
περισφίγγουσα, ἐτοίμους εἶναι ποιῇ εἰς διακονίαν Θεοῦ καὶ
ἐργασίαν» τοὺς ἀναζωνυμένους (8), ἡθικὴν δὲ ὑπόμνησιν παρέ-
χει «τὸ εἶναι [τὸν ἱερέα] ἐν πνευματικῇ διαγωγῇ διεζωσμένον
καὶ τὸ λογικὸν αὐτοῦ περισφίγγεσθαι», καθὼς καὶ ὁ Κύριος
εἶπεν «ἔστωσαν ἡμῶν αἱ ὁσφύες περιεζωσμέναι καὶ οἱ λύχνοι
καιόμενοι, καὶ ὑμεῖς ὅμοιοι ἀνθρώποις προσδεχομένοις τὸν κύριον
ἐαυτῶν» (9).

Τὸ δὲ φαινόλιον, τὸ καὶ φενόλιον, φενώλιον, φελόνιον,
φελώνιον, φαιλώνιον, καὶ ὑφελώνιον, ἢ ὁ φελόνης, φελώνης,
φαιλόνης καὶ φαιλώνης ἔχει τὴν λειτουργικὴν χρῆσιν ἀναντιρ-
ρήτως ἀρχαιοτάτην. Δὲν λέγω βέβαια ὅτι ὁ παρὰ Β' Τιμίθ.
δ', 13 φελώνης, ὃν κατέλιπεν ἐν Τρωάδι ὁ Παῦλος ἦτο χρή-
σεως λειτουργικῆς οὐδαμῶς! Ἡ λέξις ἦτο ἐν χρήσει πρὸ τοῦ
Παύλου, παρ' ᾧτινι ἀκόμη δὲν εἶχον διαμορφωτῇ ἱερατικὰ ἄμφια.
Καθὼς δὲ ἐν τοῖς πρὸ αὐτοῦ δηλοῖ μανδύαν ταξειδιωτικὸν ἢ χλα-
μύδα, οὕτω καὶ ἐν τῷ ἄνωθι χωρίῳ τοῦ Παύλου. Πλὴν περὶ
φελωνίου ὡς καθ' ἑκάστην ἱερατικοῦ ἀμφοῦ ἐγράφη μὲν Νικηφόρος
ὁ Κόλλεως (806—815) ὅτι ἔπεμπε τῷ πάπα Λέοντι τῷ Γ'
σταυρὸν ἐπιστήθιον, στιχάριον λευκὸν καὶ φαινόλιον κάστα-
νον (ἦτοι καστανοῦ χρώματος) ἔτι δὲ ἐπιτραχήλιον καὶ ἐγχεί-
ριον (10), ἐμνημόνευε δέ, ἕνα αἰῶνα πρὸ τοῦ Νικηφόρου, καὶ
ὁ Γερμανὸς ἐν τῇ Μυστικῇ του Θεωρίᾳ, ἀνευρίσκων ἐν τῷ
«ἀπεζωσμένους τοὺς ἱερεῖς περιπατεῖν ἐν φελωνίοις» εἰκόνα τοῦ

(8) Σωζόμεν. Γ', 14. Migne 67, 1072.

(9) Δουκ. ιδ', 35—36. καὶ ψευδοσωφρόν. Migne 87, 3988.

(10) Migne 100, 200.

Χριστοῦ πρὸς τὸν Σταυρὸν οὕτω βαδίσαντος· πολλῶ δὲ μάλλον περὶ φελωνίου μαρτυρίας περιπύστους καὶ ἔτι ἀρχαιοτέρας ἔχομεν εἰς τὰ πρῶτα μουσιογραφήματα τῆς ἀγ. Σοφίας, τὰ ἀπὸ τῶν Ἰουστινιανείων χρόνων χρονολογούμενα, καθὼς καὶ εἰς τὰ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκη νανοῦ τοῦ ἀγ. Γεωργίου, τὰ σύγχρονα τῷ Μεγ. Κωνσταντίνῳ, κατὰ τοὺς εἰδήμονας. Εἰς τὰ τελευταῖα ταῦτα ἄλλοι τε, καὶ Ρωμανὸς ὁ Πρεσβύτερος μετὰ Φιλίππου τοῦ ἐπισκόπου παρουσιάζονται ἡμφιεσμένοι φελώνην. Κατὰ τὸ χρῶμα ὁ φελώνης ἦτο ἄλλοτε μὲν λευκός, ἄλλοτε δὲ κεχρωματισμένος καὶ δὴ πορφυροῦς. «Τὸ φελώνιον, σημειοῖ ὁ ψευδοσωφρόνιος, ἐστὶν ὁ χιτῶν ὁ ἄρραφος, ὁ ἐκ τοῦ ἀγ. Πνεύματος ἐκφανθεὶς, ἐστὶ δὲ [καὶ] ἡ κοκκίνη χλαμύς». Καὶ λευκὸς μὲν ὢν, ἐσυμβόλιζε «τὸ καθαρὸν καὶ φωτεινὸν τε τῆς χάριτος», ἐρμηνεύει ὁ Συμεὼν πορφυροῦς δὲ ἐφέρετο «κατὰ τὸν καιρὸν τῶν νηστειῶν, διὰ γε τὸ πενθεῖν ἡμᾶς ἁμαρτήσαντας καὶ διὰ τὸν σφαγέντα ὑπὲρ ἡμῶν» (11). Κατὰ τὸν ψευδοκωδινόν, ἅπαξ τοῦ ἐνιαυτοῦ, ἦτοι κατὰ μόνην τὴν τῆς Σταυροπροσκυνήσεως ἐορτήν, ἐφόρει φελώνην καὶ ὁ ἀρχιδιάκονος τοῦ παλατίου (12).

Τὰ δὲ ἐπιμάνικα ἢ ἐπιμανίκια ἢ ὑπομάνικα, ἅτινα σήμερον ἀπαρτηρήτως φέρουσιν οὐ μόνον οἱ πρεσβύτεροι ὡς μέρος τῆς ἱερατικῆς ἀποσκευῆς των, ἀλλὰ καὶ οἱ διάκονοι ἀκόμη, ἐθεωροῦντο μέχρι τοῦ 13ου αἰῶνος ὡς ἀποκλειστικὸν τῶν ἀρχιερέων προνόμιον, ποιουμένων τούτων χρῆσιν κατὰ τὸ βάπτισμα ἰδίως, ὡς γίνεται δῆλον ἐκ τοῦ ἀπογράφου τοῦ Βησσαρίωνος, ὅπου, περιγραφομένης τῆς τελετῆς τοῦ βαπτίσματος ἐν τῷ Μεγάλῳ Βαπτιστηρίῳ τῆς ἀγ. Σοφίας, λέγεται ὅτι ὁ Πατριάρχης ἐν τῷ ἀποδυτῷ εἰσερχόμενος, βάλλει πρῶτον λευκὴν στολὴν καὶ ὑποδήματα λευκὰ καὶ τὸ λεντίον καὶ τὰ μανίκια καὶ μετὰ τοῦτο βαπτίζει (13). Μᾶρκος ὁ Ἀλεξανδρείας ὑποβάλλει εἰς τὸν Βαλσαμῶνα τὴν ἐρώτησιν «ἐκχωρητόν ἐστι τοὺς ἱερεῖς,

(11) Συμεὼν Θεσ. Περὶ λειτουργ. 83. Migne 155, 261.

(12) Ψευδο—Κωδινός, Περὶ ὁφικιαλίων, Migne 157. 84.

(13) Goar, Eὐχολόγ. σ. 357—8.

ἡγουμένους ὄντας ἢ πρωτοπαπάδες....δι' ἐπιμανικίων καὶ ἐπιγονατίων ἀποσεμνύνεσθαι»; καὶ ὁ Βαλοαμὼν τῷ ἀπαντᾷ: «Ἡ τῶν ἐπιμανικίων καὶ ἐπιγονατίων ἱερωτάτη ἐνδυμενία μόνοις τοῖς ἀρχιερεῦσι πεφιλοτίμηται, ὡς τὸν τύπον ἐπέχουσι τοῦ Κυρίου....Κάντεῦθεν καὶ ἁμαρτίας ἀφιάσιν ἀνθρώπων καὶ ἄλλα ποιοῦσιν χριστομιμήτως μείζονα, ὅσα τοῖς ἱερεῦσιν οὐκ ἐνεδόθησαν. Διὸ οὐδὲ τῆς τῶν ἐπιμανικίων οὐδὲ τῶν ἐπιγονατίων ἐνδυμενίας [οἱ ἱερεῖς] ἀξιοθήσονται. Τὰ γὰρ ἐπιμάνικα τύπος εἰσὶ τῶν χειροπεδῶν τῶν ἐλιχθισῶν εἰς τὰς χεῖρας τοῦ Κυρίου.....Τὸ δὲ ἐπιγονάτιον εἰς τύπον τοῦ λεντίου ἐστίν, ὃ ὁ Κύριος ἐνεδύσατο καὶ τοὺς πόδας τῶν μαθητῶν ἐνίφεν. Ὡς περ οὖν οὐ δοθείη ἐπισκόπῳ τινὶ τὰ τοῖς Πατριάρχεις φιλοτιμηθέντα δι' ἐνδυμενίας χαρίσματα, σάκκος δηλονότι καὶ πολυσταύριον ⁽¹⁴⁾—τούτους γὰρ ὑπὸ τούτων κυδαίνεσθαι δέδοικται, ὡς καὶ ἀναφερομένους εἰς τῆς οἰκουμένης τὰ πέρατα—οὕτως οὐδὲ τὰ τοῖς ἐπισκόποις ἀπονεμηθέντα προνόμια τοῖς ἱερεῦσι δοθήσεται· ἵνα μὴ τῶν ἐκκλησιαστικῶν προνομίων σύγχυσις γένηται καὶ τῷ πλάσαντι εἴπη τὸ πλάσμα: ἐξισοῦμαί σοι ⁽¹⁵⁾. Κατὰ ταῦτα ὁ 12ος αἰὼν δὲν ἐπιτρέπει ἀκρόμη, οὐ μόνον τὸ ἐπιγονάτιον, ἀλλ' οὐδ' αὐτὰ τὰ ἐπιμάνικα εἰς τοὺς τοῦ 6' βαθμοῦ, ἔστω καὶ ἂν ἡγούμενοι μονῶν ἢ πρωθιερεῖς εἴνε. Τὰ πράγματα ἐν τούτοις βαθμηδὸν μεταβάλλονται, τῆς ἐνθαρρύνσεως ἄλλως τε διδομένης παρ' αὐτῶν τῶν ἐπισκόπων, οἵτινες βασιλικωτέραν ἀποκαθιστῶντες ὁσημέραι τὴν ἑαυτῶν περιβολὴν καὶ ἄμφια οἰκαιοποιούμενοι ἄγνωστα εἰς τοὺς προκατόχους των, διανοίγουν ὁδὸν καὶ εἰς τοὺς κατωτέρους βαθμοὺς νὰ οἰκαιοποιηθῶσι τὰ ἑαυτῶν, παρ' ὅλην τὴν ὑψηλὴν ἀλληγορίαν, μεθ' ἧς μοχθοῦν εἰς ἑαυτοὺς νὰ τὰ ἀποκρυσταλλώσουν. Ὁ Συμεὼν, καίτοι μηδένα λόγον ποιοῦμενος περὶ τῆς τῶν ἐπιμανικίων διακονικῆς χρήσεως, ὁμιλεῖ ὁμως περὶ ἱερατικῆς τοιαύτης ὡς περὶ δικαιοῦματος ἀνεπιδέκτου πλέον συζητήσεως. Περὶ δὲ τοῦ ἐπιγο-

⁽¹⁴⁾ Δὲν εἶχον ἀκρόμη ταῦτα καταστῆ κοινὰ τοῖς ἐπισκόποις πᾶσι.

⁽¹⁵⁾ Β.λοαμῶνος, Ἀποκρ. καν. λζ'. Migne 138, 938—9.

νατίου, καθὼς καὶ περὶ Σταυροῦ ἐπὶ κεφαλῆς λέγει ὅτι ταῦτα, ναι μὲν ἀνήκουσι κυρίως τοῖς ἀρχιερεῦσιν, ἀλλὰ καὶ τινες ἐκ τῶν πρωτοπρεσβυτέρων, δηλ. οἱ «σταυροφόροι» ὡς καὶ τινες ἐκ τῶν ἀρχιμανδριτῶν ἐπιγονάτιόν τε ἔχουσι καὶ σταυρόν· καὶ τοῦτο κατὰ δωρεὰν ἀρχιερατικὴν διὰ τὸ εἶναι αὐτοὺς κριτὰς καὶ ὑπουργεῖν περὶ μεγάλας ἐκκλησιαστικὰς διακονίας (16). Καὶ τὰ οὕτως ἐν τούτοις κτηθέντα οὐ πρὸ πολλοῦ ἐπιμάνικα καὶ ἐπιγονάτια, ὧν τὰ δεύτερα, τό γε νῦν, μόνοις τοῖς βαθμοῦχοις καὶ ὀφφικιάλοις ἐπιτρέπονται, δὲν εἶνε ἄνευ τινὸς διαφορᾶς ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ ἀρχιερατικά· διότι ταῦτα μὲν τυγχάνουσι λιτότερα, ἐνῷ ἐκεῖνα εἶνε πολυτελέστερα καὶ δι' εἰκόνων χρυσοκεντήτων ἐστολισμένα· ἐξαιρέτως δὲ τὸ ἀρχιερατικὸν ἐπιγονάτιον, ὅπερ, καθὸ τὴν κατὰ τοῦ θανάτου νίκην καὶ τὴν τοῦ Σωτῆρος ἀνάστασιν δηλοῦν, κοσμεῖται διὰ τῆς παραστάσεως τοῦ νεκρανισταμένου Χριστοῦ καὶ τὸ σχῆμα ρομφαίας φέρει (17). Τὰ δὲ ὑπομάνικα ἀπὸ τῶν πρεσβυτέρων παρέλαβον ἐν τοῖς μετὰ τὴν ἁλώσιν χρόνοις πρῶτον μὲν μόνοι οἱ ἀρχιδιάκονοι (18), εἶτα δὲ καὶ γενικῶς πάντες οἱ διάκονοι, ἀποζημιωθέντες οὕτω διὰ τὴν ἀπώλειαν τοῦ παλαιοτάτου ἐγχειρίου ἢ μάκτρου, ὅπερ ποτε ἔφερον ἐν χερσὶ πρὸς ἀπόμαξιν τῶν Ἰουληρίων καὶ κατὰ τὴν τῶν πιστῶν Κοινωνίαν.

ΚΕΦ. ΕΞ'.

ΑΡΧΙΕΡΑΤΙΚΗ ΛΜΦΙΕΣΙΣ

Ἡ δὲ τοῦ ἀρχιερέως στολὴ συμπεριλαμβάνει μὲν ὅλα τὰ προαναφερθέντα: στιχάριον, ἐπιτραχήλιον, ζώνην, ὑπομάνικα, ἐπιγονάτιον καὶ φελώνιον, προσθέτει δὲ καὶ ἕτερα διὰ τὸ πληρέ-

(16) Συμεὼν Θεσσ. *Ενθ' ἀν. 83. Migne 155, 264.

(17) Αὐτ. 81. Migne 155, 260.

(18) Διὰ τοῦτο εἰς χειροτονικά τινα ἢ ἀπονομή τῶν ἐπιμάνικων συνοδεύει τὴν ἀνάδειξιν τοῦ ἀρχιδιάκονου.

στερον τοῦ χαρίσματος. Εἶπα ὅτι ἡ ἀρχιερατικὴ στολὴ περιλαμβάνει καὶ τὸ φελώνιον· καὶ τοῦτο ἦτο μέχρι πρό τιнос ἀληθές, καθὼς ἀποδεικνύουν διαπρυσιώτερον πάσης ἄλλης μαρτυρίας αἱ τῆς εἰκαστικῆς τέχνης παραστάσεις ἐν τε τοιχογραφίαις ἀρχαίων ναῶν καὶ μουσειώμασι, καθὼς καὶ ἐν μινυογραφίαις ἀρχαίων ἀπογράφων, ὅπου οἱ ἱεράρχαι πάντοτε ἐξεικονίζονται περιβεβλημένοι ὄχι τὸν ὀφιγενῆ σάκκον, ἀλλὰ τὸ φελώνιον. Πολὺ ἀργότερα ὁμως ἀκούομεν τὸν Θεόδ. Βαλσαμῶνα, περὶ τοῦ Πατριάρχου ἰδιαιτέρως γράφοντα, νὰ ἀπαριθμῇ μεταξὺ τῶν ὅλως ἐξειδικασμένων αὐτοῦ ἁμφίων, εὐμόνον στιχάριον μετὰ ποταμίῳν, δηλοῦν τοὺς κρουνοὺς τοῦ αἵματος καὶ τοῦ ὕδατος τοὺς ἐκ τῆς θ. πλευρᾶς ἀποστάξαντας καὶ κεκοσμημένον διὰ γραμμάτων (I. H.

X. NI. KA κλπ.) ἡ γαμμυδίων (𐀓 ἢ 𐀓𐀓) καὶ «μόνην

τὴν πατριαρχικὴν ἀγιότητα δοξάζον», ἀλλὰ καὶ περὶ πολυσταυρίου φαινολίου, ὅπου, πρὸς τοῖς διεσπαρμένοις ἐν αὐτῷ σταυροῖς, τοῖς διαλαλοῦσι τὴν παγκόσμιον τοῦ Σταυροῦ δόξαν καὶ δύναμιν, ἐνυφαίνοντο καὶ τριγῶνια, ὑπεμφαίνοντα τὸν ἀκρογωνιαίον λίθον Χριστὸν τὸν Θεὸν ἡμῶν τὸν συνάψαντα τὰ διεστῶτα, ἔτι δὲ καὶ περὶ σάκκου, τὴν χλαῖναν τῆς ὕβρεως(!) μυστικῶς ἀλληγοροῦντος καὶ προνομιακῶς ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου φερομένου (1). Ἀλλ' ὀλίγον κατ' ὀλίγον ὁ σάκκος οὐ μόνον παντελῶς ὑπεγκέλισε τὸ πατριαρχικὸν πολυσταύριον καί, ἐν χρήσει ὢν κατ' ἀρχὰς «ἐν τρισὶ μόναις τοῦ ἔτους λαμπραῖς Δεσποτικαῖς ἑορταῖς, ἡγουν ἐν τῇ μεγάλῃ τοῦ Πάσχα Κυριακῇ, ἐν τῇ Πεντηκοστῇ καὶ ἐν τῇ Γενέσει τοῦ Χριστοῦ» κατὰ Δημήτριον Χωματειανὸν τὸν Βουλγαρίας (2), ἀκολούθως κατέστη καθημερινὸν ἁμφιον, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ Πατριάρχου καὶ ἐπὶ τοὺς ἄλλους ἐξηπλώθη, πρῶτον μὲν ἐκκρίτους τῶν ἀρχιερέων (3),

(1) Βαλσαμῶν Ἀποκρ. χάριν τῶν πατριαρχ. προνομίων, Migne 138, 1020—28. Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ ἀποκρ. κανον. λζ', Migne 138, 989.

(2) Migne 119, 942—52.

(3) Συμεὼν Θεοσ. Περὶ ναοῦ, Migne 155, 716.

εἶτα δὲ καὶ λοιπούς· καὶ ματαίως τις πλέον σήμερον ἀναζη-
τεῖ ἐπίσκοπον ἡμψιεσμένον ἐν τῇ θ. λειτουργίᾳ το πολυσταύ-
ριον φαινόλιον. Ὡς ἐξάγεται ἐν τούτοις ἀπὸ κανονικῆς διατά-
ξεως τοῦ Πατριάρχου ΚΠόλεως Ἀθνααίου, ἐκδοθείσης τῷ 1711
ἢ καινοτομία δὲν ἐγένετο ἄνευ ἐπικρίσεων καὶ μορφῶν. Διότι, καὶ
ὅτε ἀκόμη ὁ Πατριάρχης οὗτος, προτροπῇ τοῦ γέροντος μητρο-
πολίτου Ἡρακλείας, ἐπέτρεπε τῷ ἐπισκόπῳ Καλλιουπόλεως
καὶ Μαδύτων, τῷ ὑπὸ τὸν Ἡρακλείας ὑπαγομένῳ, «ἀμφιέννυ-
σθαι σάκκον», δὲν ἔλειψαν οἱ ἐπικριταί, οἱ «ἀκαιρολογοῦντες»,
ὥς τοὺς ἀποκαλεῖ ἡ διάταξις, ἀντιτάσσουσα κατ' αὐτῶν τὸ
δικαίωμα τῆς Ἐκκλησιαστικῆς προνοίας τοῦ διὰ τῆς Πατριαρ-
χικῆς ἀξίας καὶ μεγαλειότητος ἐπιβραβεύειν οἰκονομικῶς κατὰ
καιροὺς τοῖς ἀξίοις τὰς φιλοτιμίας ⁽⁴⁾. Παρ' ὅλας ἐν τούτοις
τὰς ἐπικρίσεις καὶ διαμαρτυρίας τῶν συντηρητικωτέρων, ἡ
Μεγάλη Ἐκκλησία παρέσχε τὸ προνόμιον τοῦ σάκκου τῷ εἰρη-
μένῳ ἐπισκόπῳ· «εἰ γὰρ καὶ πατριαρχικὸν ἄμφιον (ἐπιφέρει) ὁ
σάκκος ὑπάρχει, ἀλλὰ διὰ τὴν τιμὴν τῆς ἀρχιερωσύνης, κατ'
οὐσίαν μὴ διαφερούσης, καὶ μητροπολίται τοῦτον ἐνδιδύσκεσθαι
συνεχωρήθησαν· ἐπίσκοπος καὶ μητροπολίτης τῆς ἀξίας τῆς
ἀρχιερωσύνης οὐκ ἐλαττοῦνται ἀλλήλων». Ὁ προμνησθεὶς
Χωματαϊανὸς παρατηρεῖ ὅτι «οὐ χρεὼν εἶναι σάκκον πορφύ-
ρεον», ἐπειδὴ τὰ πορφυρᾶ ἐσθήματα πένθους εἰσὶ σήμαντρον
καὶ ἐν μόναϊς νησιτίμοις ἡμέραις ἢ μνημοσύνοις φέρονται.

Πανθομολογουμένης ἀρχαιότητος ἐπισκοπικὸν ἄμφιον τυγ-
χάνει τὸ ὠμοφόριον, ὅπερ ὑπεράνω τοῦ φελωνίου ἢ τοῦ ὀφι-
γενοῦς σάκκου οἱ ἀρχιερεῖς φέρουν. Περί τῆς χρήσεως αὐτοῦ
εὐγλωττότατα καὶ πάλιν μαρτυρεῖ ἡ πανάρχαιος Χριστιαν. Εἰκο-
νογραφία, ὅπου οἱ ἱεράρχαι κατὰ κανόνα ὠμοφοροῦσιν. Ἀλλὰ
καὶ εἰς τὰ πρακτικὰ τῆς Γ' Οἰκουμένης. Συνόδου ἀναγινώσκομεν,
ὅτι οἱ πατέρες, εἰς ἀνάθεμα καθυποβαλόντες τὸν Ἀντιοχείας
Μακάριον, διέταξαν ὅπως τοῦ ἀφαιρεθῇ τὸ ὠμοφόριον, ἐκβοή-
σαντες: «Δικαίως τῆς ἐπισκοπῆς ἀλλοτριούσθω! γυμνούσθω τοῦ

(4) Μ. Γεδεὼν Κανον. Διατάξεις τόμ. Α', σ. 145.

περικειμένου αὐτῷ ὡμοφορίου» (5). Καὶ ὁ γενναῖος δὲ τῆς ἀληθείας πρόμαχος Γερμανὸς ὁ ΚΠόλεως, διαμαρτυρόμενος κατὰ τῆς ἀντορθοδόξου διαγωγῆς τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου τοῦ Κοπρωνύμου, «ἀπετάξατο τὴν ἀρχιερωσύνην ἐπιδούς τὸ ὡμοφόριον» (6). Καὶ ἐν τῇ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ τυράννου καθαιρέσει τοῦ ψευδωνύμου πατριάρχου Κωνσταντίνου τοῦ ἀπὸ Συλαίου οἱ ἐπίσκοποι πρῶτον ἔλαβον τὸ ὡμοφόριον του καὶ εἶτα ἐξέωσαν αὐτὸν ὀπισθοφανῶς τῆς ἐκκλησίας (7). Ἀλλὰ περὶ ὡμοφορίου ποιεῖται λόγον πολὺ ἐνωρίτερα Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης, ὅστις παρέχει καὶ τὴν ἰδεολογίαν αὐτοῦ, ἐξηγῶν μὲν διατὶ κατασκευάζεται ἐκ μαλλίου καὶ οὐχὶ λίνου, αἰτιολογῶν δὲ διατὶ ὁ ἀρχιερεὺς ἐν τῇ ἀναγνώσει τοῦ Εὐαγγελίου τὸ ἀποθέτει. «Τὸ τοῦ ἐπισκόπου ὡμοφόριον (γράφει ἐπὶ λέξει) ἐξ ἐρέας ὄν, ἀλλ' οὐ λίνου, τὴν τοῦ προβάτου δορὰν σημαίνει, ὅπερ πλανηθὲν ζητήσας ὁ Κύριος ἐπὶ τῶν οἰκείων ὤμων ἀνέλαθεν. Ὁ γὰρ ἐπίσκοπος, εἰς τύπον ὦν τοῦ Χριστοῦ, τὸ ἔργον Ἐκείνου πληροῖ καὶ δείκνυσι διὰ τοῦ σχήματος, ὅτι μιμητὴς ἐστὶ τοῦ Ἀγαθοῦ καὶ Μεγάλου Ποιμένος. Καὶ πρόσχευς ἀκριβῶς. Ἡνίκα γὰρ αὐτὸς ὁ Ἀληθινὸς Ποιμὴν παραγίνεται διὰ τῆς τῶν Εὐαγγελίων τῶν προσκυνητῶν ἀναπτύξεως, ὑπανίσταται καὶ ἀποτίθεται τὸ σχῆμα τῆς μιμήσεως ὁ ἐπίσκοπος, αὐτὸν παρῆναι δηλῶν τὸν Κύριον, τὸν τῆς ποιμαντικῆς Ἠγεμόνα καὶ Θεόν» (8). Κατὰ ταῦτα εἶνε ἀνάξιοι πάσης προσοχῆς οἱ λόγοι τοῦ καὶ ἄλλως γνωστοῦ καὶ πεφυσιωμένου Λατίνου ἐπισκόπου Λουϊτπράνδου, τοῦ κατὰ τὰ μέσα τοῦ 10ου αἰῶνος ἐπισκεφθέντος ἐπὶ πρεσβείᾳ τὴν ΚΠολιν καὶ γράψαντος ὅτι τὸ ὡμοφόριον (ἢ πάλλιον, ὡς αὐτὸς τὸ ὀνομάζει) ἐλάβανον οἱ πατριάρχαι τῆς ΚΠόλεως μέχρι τοῦ 936 παρὰ τοῦ ρωμαιοποντίφηκος ὡς σημεῖον ὑποταγῆς, μέχρις οὗ δωροδοκήσαντες

(5) *Labbei et Cossartii, Sacrosancta Concilia*, τόμ. VI σ. 759.

(6) *Θεοφάνους Χρονογραφία*, Migne 108, 825.

(7) Αὐτ. Migne 108, 889.

(8) *Ἰσιδώρου Πηλουσιώτ. Βιβλ. Α'*, ἐπιστ. 136. Migne 78, 272.

τὸν Ἀλμπέρικον, κατώρθωσαν νὰ τὸ περιβάλλωνται αὐτοβού-
λως καὶ ἄνευ πλέον τῆς ἀδείας τοῦ πάπα. Ὑθλοὶ ἀλαζόνος
μυθοπλάστου, διὰ τοὺς ἐποίους γελοῦν καὶ αὐτοὶ οἱ μουσειοστό-
λιστοὶ τῶν Βυζαντινῶν ναῶν μας τοῖχοι!

Δὲν συμβαίνει ὅμως δυστυχῶς τὸ αὐτὸ καὶ διὰ τὴν καινο-
τομηθεῖσαν *μίτραν*, ἣς ἡ ἱστορία εἶνε παρεμφερῆς πρὸς τὴν τοῦ
σάκκου καὶ τῆς ὁποίας οὐδὲν στήριγμα ἐν τῇ ἀρχαίᾳ τέχνῃ ἢ
φιλολογίᾳ ἀνευρίσκομεν, ἐξαιρέσει τῶν περὶ «χρίσματος καὶ
ποδήρους καὶ κιθάρας» ὑπὸ τοῦ Θεολόγου λεχθέντων πρὸς τὸν
χειροτονήσαντα αὐτὸν Βασίλειον κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἑαυτοῦ
χειροτονίας ⁽⁹⁾. ἅτινα ὅμως τυγχάνουσι σημαντικὰ τῆς ἀρχιερω-
σύνης ἐπὶ τὸ μεταφορικώτερον, εἰκονικώτερον καὶ παλαιογραφι-
κώτερον καὶ δὲν δύνανται νὰ ἐκληφθῶσι κατὰ γράμμα, ὥς ἐκ
τῶν συμπραζομένων των γίνεται δῆλον. Ἀλλ' ὅτι ἡ Ἀνατολικὴ
Ἐκκλησία, ἐξαιρέσει τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ θρόνου, ἐπὶ δέκα καὶ
ἑπτὰ αἰῶνας ὑπῆρξε ξένη πρὸς τὸ μιτροφορεῖν, μαρτυρεῖ μὲν
μυριοστόμως καὶ πάλιν ἡ τέχνη, μαρτυρεῖ δὲ κατηγορηματικῶς
ἡ θρησκευτικὴ φιλολογία. Ὁ Βαλσχωμὼν, ἀντιπροβάλλων τὸν
Πατριάρχην ΚΠόλεως πρὸς τὸν πάπαν τῆς Ρώμης, ἀποφαίνεται
ὅτι ὁρᾷ τὸν πρῶτον «μηδενὶ τῶν προνομίων τοῦ Πάπα κατακο-
σμούμενον· οὔτε γὰρ τῷ τῆς βασιλείας λώρῳ (= βασιλικῷ
διαδήματι) κατὰ τὸ τοῦ ἁγ. Κωνσταντίνου νομιζόμενον θέσπι-
σμα καταστέφεται, οὔτε κοκκοβαφέσι πεδίλοις κατὰ τὸ τυπωθὲν
θεατρίζεται» ⁽¹⁰⁾. Ἐγραψε δὲ καὶ Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης:
«Ἀπερικαλύπτῃ κεφαλῇ οἱ τῆς Ἀνατολῆς ἱεράρχαι,
πλήν τοῦ τῆς Ἀλεξανδρείας, τὴν ἱερουργίαν τελοῦσι». Καὶ ὁ

(9) Γρηγ. Ναζιανζ. Λόγ. εἰς ἑαυτὸν καὶ τὸν πατέρα § 4. Migne 36, 829.
Καὶ ὁ Ἐπιφάνιος, αἰρέσ. XXIX, 4. ὁμιλεῖ περὶ Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου ὡς τὸ
πέταλον φορέσαντος, καθὼς καὶ ὁ Εὐσέβιος, Ἐκκλ. Ἱστ. E, 24 περὶ τοῦ ἀπο-
στόλου Ἰωάννου ὡς τὸ αὐτὸ πέταλον πεφορεκότου. Καὶ γραμματικῶς ἐν τούτοις
ἂν ληφθῇ ἡ λέξις, ἢ χρῆσις τοῦ παρ' Ἑβραίοις ἀρχιερεῦσι πετάλου οὐδαμῶς φαί-
νεται συνεχισθεῖσα ἐν τοῖς μετὰ τὸν Ἰακώβον καὶ Ἰωάννην χρόνοις, παροδικῶς
μόνον καὶ προνομιακῶς τοὺς δύο τούτους ἀποστόλους στολίζασα.

(10) Βαλσαμῶν Περὶ πατριαρχ. προνομίων. Migne 138, 1029.

λόγος, ἐπιφέρει, εἶνε διπλοῦς. Ἄφ' ἐνὸς ἡ διαταγὴ τοῦ Παύλου περὶ τοῦ ἀκατακαλύπτως προσεύχεσθαι, ἵνα μὴ καταισχύνωμεν τὴν Κεφαλὴν ἡμῶν, ἣτις εἶνε ὁ Χριστός· ἀφ' ἑτέρου ἡ χειροτονία, ἣν γυμνὸς τὴν κεφαλὴν ὁ ἀρχιερεὺς ἐδέχθη καὶ διὰ τοῦτο γυμνὸς τὴν κεφαλὴν ὀφείλει τὰς ἐξ αὐτῆς ληφθείσας χάριτας νὰ ἱεουργῇ. Ἐὰν δὲ ὁ Ἀλεξανδρείας «ἡ καὶ ἄλλοι» φέρουσι λειτουργοῦντες ἐπικάλυμμα, τοῦτο θεωρητέον ὡς νομικωτέρα καὶ ἰουδαϊκωτέρα συνήθεια, ἣν, ναὶ μὲν ζητοῦσιν οἱ ἐνδιαφερόμενοι νὰ ἐκχριστιανίσουν, παραβάλλοντες τὴν μίτραν πρὸς τὸν ἀκάνθινον στέφανον τοῦ Χριστοῦ, ἀλλ' αὐτοὶ καὶ πάλιν κατωτέραν τοῦ ὑπὸ τοῦ Παύλου συνιστωμένου τρόπου ὁμιλοῦσι μὲ τὸ νὰ ἀποθέτωσι τὴν μίτραν κατὰ τὰς ἱερωτέρας τῆς ἱεουργίας στιγμὰς (11).

Ἀξιοσημεῖωτον τὸ τοῦ Συμεῶν «καὶ ἄλλοι», δηλοῦν ὅτι ἤρχισε νὰ γίνηται ρῆγμα. Δὲν χαίνει ὅμως ἀκόμη. Τῷ 1557 ὁ Πατριάρχης ΚΠόλεως Ἰωάσαφ ὁ Β' γράφει παρακαλῶν τὸν Τσάρον τῆς Ρωσσίας νὰ τῷ κατασκευάσῃ μίτραν. Τῷ 1559 ὁ Πατριάρχης Ἱεροσολύμων Γερμανὸς γράφει καὶ αὐτὸς πρὸς τὸν Τσάρον, προσκλαιόμενος ὅτι ἐν τοιαύτῃ διατελεῖ πενία, ὥστε, ἐνῷ οἱ Ἀρμένιοι καὶ οἱ Κόπται λειτουργοῦντες ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἀναστάσεως μιτροφοροῦν, αὐτός, ὁ Ὁρθόδοξος Πατριάρχης, στερεῖται μίτρας. Τῷ 1585 ρῶσος ἀπεσταλμένος παρευρίσκεται ἐν ΚΠόλει εἰς λειτουργίαν τῶν Πατριαρχῶν ΚΠόλεως, Ἀλεξανδρείας καὶ Ἀντιοχείας, πλὴν, παρεκτὸς τοῦ Ἀλεξανδρείας μιτροφοροῦντος μόνου, τοὺς δύο ἄλλους Πατριάρχας βλέπει νὰ λειτουργῶσιν ὅλως ἀκατακάλυπτοι (12). Τέλος τῷ 1621 μετατίθεται ἀπὸ τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ θρόνου εἰς τὸν τῆς ΚΠόλεως Κύριλλος ὁ Δούκαρις, ὅστις ἐξακολουθῶν νὰ μιτροφορῇ καὶ ὡς Πατριάρχης τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου, ἐνισχύει καὶ ἀποκρυσταλλώνει πλέον τὰς περὶ τὸ μιτροφορεῖν διαθέσεις τῶν προκατόχων.

(11) Συμεῶν Θεσσ. Περὶ ναοῦ, Migne 155, 716—7.

(12) Ὅρα Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Περὶ μιτροφορίας τῶν ἐπισκόπων, ἐν Πανταίνφ Ἀλεξανδρείας τόμ. Δ' σ. 295—6.

Καὶ δὲν αἰσθάνονται πλέον οἱ ἡμέτεροι τὰς φρικιάσεις ἐκεῖνας, τὰς ὁποίας ἄλλοτε ἡσθάνοντο, ὅτε αὐστηρότατα τοὺς «κακίστους» Ἀρμενίους ἔφεγον, ὅτι «λειτουργοῦντες οὐ μόνον τὸ κάλυμμα τῆς κεφαλῆς οὐ καθαιροῦσιν, ἀλλὰ καὶ τὸ κουκούλιον τῷ καλύμματι ἐπιτιθέασι, καίτοι τοῦ μεγάλου ἀποστ. Παύλου διαρρήδην βοῶντος ἀνακεκαλύφθαι ἡμᾶς ἐν τῷ τῆς προσευχῆς καιρῷ» (13).

Πλὴν ὁ νεωτερισμὸς ἐθεωρήθη κατ' ἀρχὰς ὡς ἀποκλειστικὸν προνόμιον τῶν Πατριαρχῶν. Καὶ διὰ τοῦτο τῷ 1620, ἐν δηλ. ἔτος πρὸ τῆς ὀριστικῆς κατισχύσεως τῆς καινοτομίας, ὁ Πατριάρχης Τιμόθεος καθαιρέσει ὑπέβηκεν ἐν συνόδῳ, ἐν ἣ καὶ οἱ τρεῖς ἄλλοι Πατριάρχαι παρεκάθησαν, τὸν ἀρχιεπίσκοπον τοῦ Σινᾶ Δαυρέντιον «ὡς περὶ τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν πρῶτον πάντων μίτραν ἐπὶ κεφαλῆς ἐν ταῖς ἑ. τελεταῖς τεθεικότα» (14). Ἄλλ' *omnia mutantur et nos mutamus in illis!* Καὶ ἰδοὺ ὅχι μετὰ αἰῶνας ἢ ἡμῖς αἰῶνος, ἀλλὰ τῷ 1644, ἦτοι μετὰ μείον τοῦ τετάρτου τοῦ αἰῶνος, ὁ Πατριάρχης ΚΠόλεως, Παρθένιος γράφει καὶ «ἐν ἁγίῳ ἀποφαίνεται Πνεύματι» (ὥσει ἐσαλεύετο ἀκρογωνιαίος τις τοῦ δογματικοῦ οἰκοδομήματος τῆς πίστεως, καὶ ὥσει οἱ τάναντία ἀπὸ αἰώνων ἀκολουθοῦντες ἐβλάσφημον κατὰ τοῦ ἁγ. Πνεύματος!) ἵνα τὸ ἀπὸ τοῦδε ὁ ἐν Βενετίᾳ μητροπολίτης Φιλαδελφείας ἔχη ἄδειαν, πρὸς τοῖς ἄλλοις ἱεροῖς ἀμφίοις, ἐν τῷ ἐπιτελεῖν τὴν ἀναίμακτον θυσίαν, μίτραν ἐπὶ κεφαλῆς φέρειν καὶ προσεπικοσμεῖσθαι σάνκηφ (15). ὀλίγον δ' ἀργότερα, ἦτοι τῷ 1679, ὁ Πατριάρχης ΚΠόλεως Διονύσιος ὁ Μουσελίμης ἐν συνοδικῷ γράμματι, ἐν τῷ ὁποίῳ ὅλη ἡ διὰ τῶν αἰώνων ἐπισωρευθεῖσα μυστικολογία τῶν ἀρχιερατικῶν ἀμφίων ἀπὸ ρυτῆρος παρελαύνει, κρίνει ὀρθὸν τὸ καὶ μίτρα κοσμηῆσαι τὸν θεοφιλέστατον Κεφαλληνίας καὶ Ζακύν-

(13) Migne 1, 657—8 ὑπόσημ.

(14) Ἀθαν. Ὑψηλάντου, Τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν, ΚΠολις 1870 σ. 129. καὶ Χρυσ. Παπαδοπούλου, Ἱστορ. Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων σ. 484.

(15) Μ. Γεδεών, Καν. Διατάξεις τόμ. Α' σ. 46.

θου Παῖσιον· διότι «τὸ φέρειν μίτραν τοὺς ἀρχιερεῖς πάντας καὶ μάλιστα τυγχάνει τεκμήριον τοῦ ἀκανθίνου στεφάνου σημαντικώτατον· κεφαλῇ γὰρ τοῦ σώματος ἀπάσης τῆς Ἐκκλησίας ὁ Χριστός, ὡς καὶ ἐν ἐκάστη παροικίᾳ καταχρηστικῶς ἕκαστος ἀρχιερεὺς· καὶ ὥσπερ ὁ Σωτὴρ τὸν ἀκάνθινον στέφανον φέρων ὑπὸ τῶν μανιωδῶν Ἰουδαίων ἐνεπαίζετο ὡς δῆθεν βασιλέα ἑαυτὸν ὀνομάσας, οἱ φέροντες ταύτην ἀρχιερεῖς, μετατιθέμενοι τὸν ἐμπαιγμὸν εἰς τιμὴν, δι' αὐτῆς ὡς ἀληθῶς βασιλέα καὶ κύριον πάντων τὸν Σωτῆρα δεικνύουσιν· ὅθεν καὶ λείθοις κοσμεῖται ποικίλοις, τὴν ποικιλότητα τῶν ἐν τῇ ἀγίᾳ τοῦ Χριστοῦ κεφαλῇ ἀρετῶν ὑποσημαίνουσα» (16). Δυστυχῆς ἀλληγορία! Πόσαι ἀνθρώπιναι ἀδυναμίαι ἔχουν εὖρει καταφύγιον ἕως τώρα ὑπὸ τὸ πενιχρὸν σου ἱμάτιον!

Τὸ ἀρχιερατικὸν ἐγκόλπιον ἔχει τὴν προέλευσιν πολιάν. Ὁ μὲν Χρυσόστομος, ὁμιλῶν περὶ τοῦ Σταυρικοῦ ξύλου ἔινθα τὸ ἅγιον ἐτάθη Σῶμα καὶ ἀνεσκολοπίσθη καὶ ἐκδιηγούμενος πῶς ἐστὶ νῦν περιμάχητον ἅπασι, σημειοῖ καὶ τὴν ἐξῆς εὐλαβῇ συνήθειαν τῶν συγχρόνων του· ὅτι «μικρὸν τι λαμβάνοντες ἐξ ἐκείνου πολλοὶ καὶ χρυσῷ κατακλείοντες καὶ ἄνδρες καὶ γυναῖκες, τῶν τραχήλων ἐξαρτῶσι τῶν ἑαυτῶν καλλωπιζόμενοι» (17). Ὁ δὲ Πατριάρχης ΚΠόλεως Νικηφόρος (+ 828) ἀναφέρει «τὰ ἀρχῆθεν καὶ παρὰ Χριστιανῶν ἔν τε χρυσώμασι καὶ ἀργυρώμασι κατεσκευασμένα...φυλακτήρια, ἃ δὴ κατ' αὐχένος ἐκκρεμανύμενα καὶ πρὸς τὸ στέρνον καθιέμενα φέρομεν οἱ Χριστιανοὶ πρὸς φυλακὴν καὶ ἀσφάλειαν τῆς ζωῆς ἡμῶν» (18). Ἐκ τῆς τοιαύτης γενικῆς παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Χριστιανοῖς χρήσεως προῆλθον τὰ ἀρχιερατικὰ ἐγκόλπια ὡς τε εἰκονίδια ἐξαρτώμενα

(16) Α. Ὑψηλάντου Τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν σ. 177.

(17) Χρυσόστομ. Ὅτι ἐστὶ Θεὸς ὁ Χριστὸς § 10. Migne 48, 826. Ἐν ὁμιλ. ιθ' εἰς ἀνδριάντας § 4 ὁ αὐτὸς πατὴρ ἀναφέρει ἄλλου εἶδους φυλακτήρια: «Οὐχ ὁρᾷς πῶς αἱ γυναῖκες καὶ τὰ μικρὰ παιδία, ἀντὶ φυλακῆς μεγάλης, εὐαγγέλια ἐξαρτῶσι τοῦ τραχήλου καὶ πανταχοῦ περιφέρουσι;» Καὶ συνιστᾷ ὡς προτιμότερον: «Σὺ τὰ παραδείγματα τοῦ Εὐαγγελίου ἐγγραφόν σου τῇ διανοίᾳ».

(18) Νικηφόρου Ἀντιρρητικός Γ'. Migne 100, 433—6.

ἀπὸ τοῦ στήθους καὶ ὡς σταυροὶ πολυτελεῖς. Ἐγκόλπιον ἀρχαῖ-
κώτατον εὑρέθη τῷ 1571 ἐν τῷ παλαιῷ κοιμητηρίῳ τοῦ Βατι-
κανοῦ, ἀνῆκον κατὰ τοὺς εἰδήμονας εἰς τὸν 4ον αἰῶνα. Ἐκ
χρυσοῦ κατεσκευασμένον καὶ ἔχων τὸ σχῆμα τετράγωνον,
φέρει ἐπὶ τῆς μιᾶς ὀψews ἀντὶ πάσης ἄλλης παραστάσεως τὸ
μονόγραμμα τοῦ Χριστοῦ μὲ τὰ γράμματα Α καὶ Ω
ἐνθεν καὶ ἐνθεν. Ἄλλο πανάρχαιον ἀρχιερατικὸν ἐγκόλπιον,
ἀλλὰ σταυρὸς αὐτὸ ἀρίστης τέχνης, εὑρέθη ἐν τῇ ἐν Ρώμῃ βασι-
λικῇ τοῦ ἁγ. Λαυρεντίου, τῇ ἔξω τῶν τειχῶν. Ἐπὶ τῆς μιᾶς
ὀψews φέρει ὀριζοντίως μὲν καὶ δι' ἑλλήν. χαρακτήρων τὴν ἐπι-
γραφὴν ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, καθέτως δὲ τὴν λατιν. ἐρμηνείαν
NOBISCUM DEUS· ἐπὶ δὲ τῆς ἄλλης ὀψews ἡ ἐξῆς τῷ τοῦ
Σατανᾶ ἀποστροφῇ ἀναγράφεται:

CRUX EST VITA MIHI
MORS, INIMICE, TIBI

ὅ ἐστι μεθερμηνευόμενον: Ἐμοὶ μὲν ὁ Σταυρὸς ζωή, σοὶ δέ,
ἐχθρέ, καταστροφή (19).

Ὡς τὸ ἐγκόλπιον συνεχίζει τὸ ἀρχαῖον παρὰ Χριστιανοῖς
φυλακτήριον, οὕτω καὶ ἡ ποιμαντικὴ ράβδος ἢ «πατερίτζα»
συνεχίζει τὸ παλαιότερον δικανίκιον, τὸ ἀρχῆθεν φερόμενον εἰς
τὰς χεῖρας τῶν δικαστῶν (20), ἐπεκταθὲν δ' εἶτα καὶ ἐπὶ τῶν
ὕψηλοτέρων μερῶν τῆς διοικήσεως Ἐκκλησίας ὡς στήριγμά τε
καὶ ἐξουσίας σύμβολον. Ἀπὸ τοῦ καλουμένου Κωδινοῦ μαθηά-
νομεν ὅτι ὁ ὑποψήφιος Πατριάρχης προσήρχετο μετὰ τὴν ἐκλο-
γὴν του εἰς τὸ τρίκλινον, ὅπου ὁ βασιλεὺς ἐνεχειρίζεν αὐτῷ τὸ
«πατριαρχικὸν δικανίκιον» ἀποτεινόμενος πρὸς αὐτὸν διὰ τῶν
ἐξῆς: «Ἡ ἁγία Τριάς διὰ τῆς παρ' αὐτῆς δωρηθείσης ἡμῖν
βασιλείας προβάλλεται σε ἀρχιεπίσκοπον ΚΠόλεως Νέας

(19) *Smith & Cheetham* Cict. of Chr. Antiquities, ■ 611. «encolpion»,
καὶ *Martigny*, Dict. des Antiquités Chrésiennes, σ. 275—6, «encolpia, reliqu-
aires».

(20) *Κοραῖ*, Ἄτακτα, Παρίσιος 1832, τόμ. Δ' σ. 92.

Ρώμης καὶ Οἰκουμενικὴν Πατριάρχην» (21). Κατὰ τὸν αὐτὸν συγγραφέα, καὶ «οἱ ἀρχιμανδρίται καὶ πρωτοσύγκελλοι, ἀλλὰ δὴ καὶ καθηγούμενοι τῶν ἐντίμων μοναστηρίων, μετὰ τὸ τὴν σφραγίδα παρὰ τοῦ Πατριάρχου λαβεῖν, ἀπέρχονται καὶ προσκυνοῦσι καὶ οὗτοι, καὶ λαμβάνουσι τὸ δικανίκιον ἀπὸ τῆς τοῦ βασιλέως χειρός», ἐνδεδυμένοι ἀπλῶς τὰ ἱμάτια ἡγουν ράσα αὐτῶν καὶ τὰ ἐπιρριπτάρια ἡγουν ἐπανωκαμήλαυκα, ἐνῷ οἱ ἀρχιερεῖς ἐπισκεπτέμενοι μετὰ τὴν χειροτονίαν των τὸν βασιλέα, συνήθιζον νὰ φοροῦν τοὺς μανδύας, τοὺς κεκοσμημένους διὰ «ποταμῶν» (22), ὡς ἔκφρασιν, κατὰ Συμεῶν, τοῦ διδασκαλικοῦ των ἀξιώματος (23). Ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐν τούτοις ἡ χρήσις τοῦ δικανικίου ὡς ράβδου ἐξουσίας περιεστάλη εἰς τοὺς σημερινούς του δικαιοῦχους, ἢ, ὀρθότερον εἰπεῖν, ἔμεινε μὲν παρ' ἡγουμένοις καὶ ἀρχιμανδρίταις ὡς ἀπλῆ ράβδος, διεμορφώθη δὲ παρ' ἐπισκόποις καὶ καθ' ὕλην καὶ κατ' εἶδος ὡς σήμερον. Ἀλλοτε ὁμοίαζε πρὸς αἰγυπτιακὸν σταυρόν, ἥτοι πρὸς τὸ ψηφίον τοῦ **T**, ὅπερ ἀποτελεῖ τὸ καθ' αὐτὸ σχῆμα τοῦ ἀρχαικοῦ δικανικίου, οὕτως ἐσχηματισμένου, ἵνα ἀκοπώτερον ἐπ' αὐτοῦ οἱ κρατοῦντες ἐπιστηρίζωνται. Ἐπειτα τὰ δύο ἄκρα τῆς λαβῆς ἐκυρτώθησαν πρὸς τὰ κάτω καὶ ἐξωμοιώθη πρὸς ποιμενικὴν καλαύροπα **T** καὶ τέλος τὰ δύο ἄκρα τῆς λαβῆς ἀπὸ τῶν κάτω ἐλυγίσθησαν πρὸς τὰ ἄνω ἐν εἵδει ὠμέγα **Ω** καὶ μάλιστα ὑπὸ τὴν μορφὴν διδύμων ὄψεων, προσβλεπόντων ἕνθεν καὶ ἕνθεν πρὸς τὸν ἐν μέσῳ αὐτῶν ἀνακύπτοντα σταυρόν, εὐτινος καὶ τύπος ἐγένοντο ἀφ' ἧς ὁ Μωϋσῆς ὕψωσε τὸν χαλκοῦν ὄφιν ἐν τῇ ἐρήμῳ. Ἀλλ' εἴτε ὑπὸ τοῦτο εἴτε ὑπ' ἐκεῖνο τὸ σχῆμα, ἡ ποιμαντικὴ ράβδος εἶνε ἡ «ράβδος ἐυθύτητος, ἡ ράβδος τῆς βασιλείας Σου» (24), εἶνε τὸ ἔμβλημα

(21) *Ψευδο—Κωδινός* ἐπὶ προβλήσεως Πατριάρχου, Migne 157, 117.

(22) *Αὐτ.* Migne 157, 128.

(23) *Συμεῶν Θεοσ.* Περὶ χειροτον. 216. Migne 155, 429.

(24) *Ψαλμ.* μδ, 7.

τῆς ἐξουσίας, ἣν περιβάλλεται ὁ ἀρχιερεὺς, ὁ ἐκπροσωπῶν «τὸ Σκῆπτρον τῆς μεγαλωσύνης τοῦ Θεοῦ, τὸν Κύριον Ι. Χριστόν», ὅστις «οὐκ ἦλθεν ἐν κόμπῳ ἀλαζονείας» (25). Ἡ ράβδος, ἣν ὁ ἱεράρχης κατέχει, ἐρμηνεύει ὁ Συμεὼν «τὴν ἐξουσίαν δηλοῖ τοῦ Πνεύματος, καὶ τὸ στηρικτικὸν τοῦ λαοῦ, καὶ τὸ ποιμαντικόν, καὶ τὸ ὁδηγεῖν δύνασθαι, καὶ τὸ παιδεύειν τοὺς ἀπειθοῦντας, καὶ τὸ συνάγειν εἰς ἑαυτὸν τοὺς μακράν· διὸ καὶ λαβὰς ὡς ἀγκύρας ἄνωθεν ἔχει....καὶ τελευταῖον τὸν Σταυρὸν τοῦ Χριστοῦ δηλοῖ καὶ τὸ τρόπαιον, ἐν ᾧ νικῶμεν» (26).

Τὸ περὶ κληρικῶν ἀμφίων ζήτημα οὔτε εὐκόλον εἶνε, οὔτε εἰς ὀλίγας σελίδας καθορίζεται. Διὰ τοῦτο καὶ ἡμεῖς περιωρίσθημεν ἀπλῶς νὰ τὸ θίξωμεν, ἀφήνοντες τὴν αὐστηροτέραν βάσανόν των εἰς εἰδικωτέρους. Πολλὰ μολαταῦτα ἡδυνάμεθα νὰ προσθέσωμεν ἀκόμη τόσον περὶ τῶν καθαρῶς λειτουργικῶν ἀμφίων, ὅσον καὶ περὶ τῆς κοινῆς καθ' ἡμέραν κληρικῆς περιβολῆς: περὶ τοῦ ράσου δηλ. ἡ ἱματίου, λευκοῦ κατ' ἀρχάς, μελανοῦ ἀκολουθῶς, ἐν ταῖς μοναῖς διαρκῶς χρησιμοποιοιμένου, ἐν ταῖς πόλεσιν οὐχὶ σπανίως ὑπὸ τῆς πολιτικῆς ἐνδυμασίας ἀντικαθισταμένου (27)· καὶ περὶ τοῦ ἀρχαίου σκιαδίου, τοῦ μέχρι τοῦ 1661 παραταθέντος καὶ εἶτα κατ' ἀνάγκην ἀπορριφθέντος ὑπὸ τοῦ ἡμετέρου τουρκοκρατουμένου κλήρου, ἐπειδὴ καὶ οἱ Φράγκοι καὶ Ἑνετοί, «οἱ ἐχθροὶ τοῦ Σουλτάνου», τὸ ἐφόρουν (28), καὶ ἀπήρεσκεν εἰς τὸν τύραννον· καὶ περὶ τοῦ καλυμμανχίου ἢ καμηλανκίου τῶν ἐρημιτῶν, τοῦ τὸ σκιάδιον

(25) Κλήμης Ρώμης Α' Κορ. κεφ. ις'.

(26) Συμεὼν Θεσσαλ. Περὶ ι. λειτουργίας § 80. Migne 155, 257.

(27) "Ορα ἀπολογίαν ἱστορικὴν καὶ κριτικὴν ὑπὲρ τοῦ ι. κλήρου τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, συγγραφείσαν παρὰ Ἰγνατίου τοῦ Οὐγγροβλαχίας· τῷ 1815 — καὶ τὴν ἀνάλυσιν αὐτῆς ὑπὸ Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου ἐν Ἐκκλησιαστικῷ Κήρυκι τῆς Κύπρου, τῆς 31 Μαΐου 1915· ἐπὶθεν καταφαίνεται ἡλίου φαινότερον, οἷον πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως ἀρχιερεῖς καὶ ἱερεῖς δὲν ἐφόρουν ράσα, ἀλλὰ τὴν ἐθνικὴν ἐνδυμασίαν τοῦ τόπου. Τὸ αὐτὸ ἐξάγεται καὶ ἐξ ὧν ἀμέσως θὰ παραθέσωμεν πατριαρχικῶν διατάξεων καὶ δὴ τῆς τοῦ ἀθλήλου Πατριάρχου.

(28) Καλλίνικος Γ', Πατριάρχης ΚΠόλεως, ἐν Ἱερῷ Συνδέσμῳ Ἀθηνῶν, 15 Ἀπριλ. 1916.

διαδεχθέντος. ὅπως διαφόρου ὅμως τοῦ σημερινοῦ ὑπερυψήλου, ἀκάμπτου βαρέος, ἀνθυγεινοῦ καὶ γιεννιτσαρικῆν εὐαισθησίαν ἀποπνέοντος καλυμμαχίου μας, ὅπερ πρέπει νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν ἀρχικὴν μορφήν τοῦ χαμηλοῦ, μαλακοῦ καὶ ἀφελοῦς καλογηρικοῦ σκούφου, τοῦ ἐξ ἐρίου μελανοχρόου κατασκευαζομένου, κατὰ Ἀλλάτιον, ὕψος 1)2 παλάμης ἔχοντος καὶ εἰς κόγχην ἀπολήγοντος (29). καίτοι καθ' ἡμᾶς ἡ ἐπαναφορὰ τοῦ σκιαδίου διὰ τοὺς ἐν ταῖς πόλεσι μάλιστα κληρικοὺς θὰ ἦτο πολλῶν προτιμωτέρα· καὶ περὶ ἄλλων δὲ θεμάτων συναφῶν ἀρκετὰ ἡδύναντο νὰ προστεθῶσιν.

Ἀλλὰ ταῦτα μὲν παρακάμπτομεν ὥς ἦτονος σημασίας. Ἐν δέ τι δέον νὰ σημειώσωμεν, ὅτι εἰς τὸ ζήτημα τοῦ ἐνδύματος ὁ Ὀρθόδοξος κληρικός δὲν ὑπῆρξε πάντοτε ἀπέριτος καὶ δὲν διέφυγε τὰς ἐπιτιμήσεις τῆς ἱστορίας. Ἐπέπληττεν ὁ 16ος κανὼν τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς τοὺς ἐπισκόπους καὶ λοιποὺς κληρικούς, τοὺς δι' ἐσθήτων λαμπρῶν καὶ περιφανῶν ἑαυτοὺς κοσμοῦντας καὶ μῦρα χραιομένους καὶ τὴν ἐκ σιλικῶν ὑφασμάτων πεποικιλμένην ἀμφίεσιν ἐνδυομένους καὶ τὰ ἑτερόχροα ἐπιδύματα ἐν τοῖς ἄκροις τῶν ἱματίων φοροῦντας. Ἐπεκλαίετο δὲ καὶ ὁ Βαλσαμών, ὅτι σύγχρονοὶ τοῦ κληρικοῦ τὸν κανόνα ἠθέτουσαν ὥς δῆθεν ἀποβλέποντα προγενεστέραν ἐποχὴν καὶ δι' αὐτὸ μετὰ λαμπροτέρων ἐξαμίτων ἱματίων ἐπολιτεῦντο (30). Ἐφεγε δὲ καὶ ἄδηλός τις Πατριάρχης τῆς ΚΠόλεως κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 18ου αἰῶνος τοὺς ἱερωμένους τοῦ καιροῦ του, ἀπηγορευμένας ἐνδυμένας φοροῦντας καὶ καλλωπίζοντας ἑαυτοὺς μὲ ἐσωφόρια ἑτερόχροα καὶ μανίκια ἐσχηματισμένα καὶ ἱμαχὶον μπιτζιμί καὶ περὶ τὰς ζώνας ἀργυρομάχαιρα ἐπικρε-

(29) *Allatius*, De utriusque Ecclesiae conversione, Lib. iii, cap. 8 n. 12. πρβλ. καὶ *Du Cange*, Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis, Niort et Londres, 1883, ἄρθρ. «camelaucum». Γράφεται *καμυλαύκιον* διὰ τὸ ἐκ (τριχῶν) καμήλου γίνεσθαι· *καλυμμαύχιον* διὰ τὸ καλύπτειν τὸν αὐχένα· καὶ... *καμυλάκιον* διὰ τὸ ἐλαύνειν καὶ ἀποδιώκειν τὸ καῦμα!

(30) *Βαλσαμών*, Migne 137, 972.

μάμενα φέροντας (31). Ἐγανάκτει δὲ καὶ ὁ Πατριάρχης Προκόπιος τῷ 1789 διὰ τὰ πολυδάπανα φορέματα τῶν διακόνων καὶ οἰκιακῶν τῶν ἀρχιερέων διὰ τὰ ζωνάρια σάλια, κασμηριὰ καὶ τζάρια, τζουπέδες καὶ πινίσια ἔγκριουρ σαλίσί, καθάδια γκερμεσοῦτια, καθαδάντερα ἱσταμπὸλ σαλίσί καὶ ταῖς γούναις ταῖς ἀκριβαῖς καὶ χονδραῖς (32). Καὶ λυπεῖται τις ὅτι καὶ μέχρι σήμερον οὐκ ὀλίγοι τῶν ἀνωτέρων μας κληρικῶν πρωτοστατοῦσιν εἰς παρομοίας ἡκιστα ἀνδροπρεπεῖς ἐπιδείξεις. Ἄλλ' ἄς εὐχηθῶμεν ὅτι ἡ μέχρι τοῦδε κατατριβὴ μας εἰς τὰς ἐπιφανείας, ἀποτέλεσμα ὑποδοῦλου ζωῆς, συντόμως θὰ ὑποχωρήσῃ καὶ ὅτι, ἀποκτωμένου ὁλονὲν πλειοτέρου ἡθικοῦ καὶ διανοητικοῦ βάθους, ἡ ἱερατικὴ ἀξία θὰ ἀναζητῆται ἐν τῇ σπουδῇ, τῇ ἀρετῇ καὶ τῇ κοινωνικῇ διακονίᾳ, ἅτινα, ὥς τὰ πολλὰ, εὐρίσκονται εἰς ἀντίστροφον λόγον πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν στιλβηδὸνα καὶ αἴγλην.

Ἄλλὰ τὸ ζήτημα τῆς κληρικῆς ἀμφίσεως μᾶς ὠθεῖ ὑποχρεωτικῶς καὶ εἰς τὴν περὶ τῆς κληρικῆς κόμης ἱστορικὴν ἔρευναν.

ΚΕΦ. ΞΗ'.

ΚΛΗΡΙΚΗ ΚΟΜΗ

Πρὸς τὴν κόμην καὶ τὸν πώγωνα διάφοροι διαφοροτρόπως κατὰ καιροὺς διαφόρους προσεφέρθησαν. Οὕτως, ἐὰν ἀκούσωμεν τὸν Ἡρόδοτον, οἱ μὲν ἀρχαῖοι Βαβυλώνιοι «κομῶντες τὰς κεφαλὰς μίτρῃσιν ἀναδέονται»· οἱ δὲ Αἰγύπτιοι ἱερεῖς ἅπαν τοῦναντίον· οὐ μόνον τὴν κεφαλὴν, ἀλλὰ καὶ πᾶν τὸ σῶμα ἀνὰ πᾶσαν τρίτην ἡμέραν ἐξύριζον, ἵνα καθαροὶ μυσαρῶν ζωῶφιων θεραπεύωσι τοὺς θεοὺς· οἱ δὲ Ἀράβιοι περιεξύριζον περιτρόχαλα

(31) Μ. Γεδεών, Κανον. Διατάξεις τόμ. Β' σ. 421—3.

(32) Ἀθ. Ὑψηλάντου Τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν σ. 707.

39—42. Κληρική ἀμφίεσις τοῦ ιζ' αἰῶνος, κατὰ Covel.

τοὺς κροτάφους κατ' ἀπομίμησιν τοῦ θεοῦ των Διονύσου (1). Περὶ δὲ τῶν ἡμετέρων προγόνων εἶνε γνωστὸν ὅτι ἔτρεφον βαθυτάτην κόμην, χαίροντες νὰ προσωνομῶνται «καρηκομόωντες». Περιεῖπον δὲ μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ἀνδροπρεπῶς καὶ τὸν πώγωνα, τὸν ὅποιον ὁ Μουσώνιος λέγει «σύμβολον γεγονέναι τοῦ ἄρρενος, ὥσπερ ἀλεκτρυόσι λόφον καὶ λέοντι χαίτην». Καίτοι δ' ὁ ξυρὸς ἤρξατο τιθέμενος εἰς χρήσιν ἀπὸ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ ἐντεῦθεν μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων, ἐν τούτοις πολλοὶ ἐξ αὐτῶν καὶ δὴ οἱ φιλόσοφοι διετήρουν τὴν γενειάδα πυκνὴν διὰ τὸ ἀρχαιοπρεπέστερον καὶ σοβαρώτερον. Ὁ φιλοσοκώμων Λουκιανὸς μᾶς ἀφήκεν ἀμιμήτους περιγραφὰς λασίων φιλοσοφικῶν πωγῶνων, ἀληθινῶν κιναθρῶν, πέντε μνᾶς ζυγίζουσῶν, ἃς ἔστυρον βρενθυόμενοι οἱ τῶν ἡμερῶν του ψευδοφιλόσοφοι (2). Ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουλιανός, καθὼς τοὺς κλασικοὺς χρόνους τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ ὀνειρώττων, ἔτρεφε διὰ τὸ ἐλληνοπρεπέστερον πώγωνα, ὑπὲρ οὗ καὶ τὸν «Μισοπώγωνα» ἔγραψεν.

Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς Ἑβραίους, ὧν τοὺς ἐξωτερικοὺς τύπους ἐν εὐρείᾳ κλίμακι ἀντέγραψεν ὁ Ἀνατολικὸς Χριστιανισμός, οὗτοι οὔτε τοὺς ἐν χρῶ ἐξυρηνμένους Αἰγυπτίους ἐμιμήθησαν, οὔτε τοὺς καρηκομόωντας Ἀχαιοὺς. Καὶ δὲν ἐμιμήθησαν μὲν τοὺς Αἰγυπτίους, διότι διετήρουν τὸν πώγωνά των· δὲν ἐμιμήθησαν δὲ τοὺς Ἀχαιοὺς, διότι περιέκειρον κατὰ κανόνα τὴν κόμην. Ἐν Λευϊτικῇ κα', 5 [καὶ ιθ', 27] ἀναγράφεται ρητὴ ἢ διάταξις πρὸς τοὺς ἱερεῖς, ἵνα μὴ τὴν ὄψιν τοῦ πώγωνος ξυρήσωνται. Ἐν Β' Βασιλ. ι', 4 ὁ Ἀννῶν, διὰ νὰ ἐμπαίξῃ καὶ ἀτιμάσῃ τοὺς ἀπεσταλμένους τοῦ Δαβὶδ «ἐξύρησε τοὺς πώγωνας αὐτῶν». Παρὰ Ἱερειά λβ', 23 πάντα τὰ ἀλλόφυλα καὶ ἀσεβῆ ἔθνη, εἰς ἃ μέλλει νὰ προσφερθῇ τὸ ποτήριον τοῦ ἀκράτου οἴνου τῆς ὀργῆς τοῦ Κυρίου, χαρακτηρίζονται διὰ τῆς γενικῆς φράσεως «πᾶν περικεκαρμένον κατὰ πρόσωπον αὐτοῦ» τ. ἔ.

(1) Ἡροδότ. Α, 195. Β, 37. Γ, 8.

(2) Λουκιανοῦ Νεκρ. διάλογος 10ος.

ἐξυρημένον τὸν πώγωνα αὐτοῦ. Ἐνῷ δ' ἄφ' ἑνὸς οἱ Ἑβραῖοι ἀπαναίνονται τὸ ξύρισμα καὶ ψαλίδισμα τῆς γενειάδος, ἄφ' ἐτέρου ὅμως κόπτουσι τὰ περιττὰ τῆς κόμης, ὡς δηλοῦται τὸ μὲν ἀπὸ τῆς παρὰ Ἰεζεκιήλ μδ', 20 διατάξεως, ἣν ἀμέσως ὁψόμεθα καὶ ἣτις εἶχεν ἰσχὺν γενικὴν. τὸ δὲ ἀπὸ τῆς περὶ ναζιραίων διατάξεως, ἥς τὸ ὅλως ἐξαιρετικὸν καὶ ἰδιόρρυθμον προὔπενόει τὸν παρ' Ἰεζεκιήλ κανόνα.

Διότι ἀληθῶς ἡ εὐχὴ ἥτοι τὰ ξιμον τοῦ ναζιραίου ἦτο μία ἀπὸ τῆς γενικῆς συνηθείας πρόσκαιρος παρέκκλισις. Ὁ ναζιραῖος ὑπέσχετο, ἵνα ἀγιάσῃ ἑαυτὸν τῷ Κυρίῳ, ἀγνισθῇ ἀπὸ οἴνου καὶ πνευματωδῶν ποτῶν καὶ ἀπόσχη πάσης ἐπαφῆς ἀκαθάρτου· ὡς σημεῖον δὲ τῆς τοιαύτης καθιερώσεώς του ἄφηνεν αὐξανομένην τὴν κόμην του, δι' ἥς ἀνωμολογεῖτο ἰδιοκτησίᾳ Θεοῦ, καθ' οἷον τρόπον ὁ ἀρχιερεὺς ἐπέγραφεν ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ πετάλου τοῦ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς του «ἀγίασμα Κυρίου». Πλὴν ἡ συμβολικὴ αὕτη πράξις τῆς μὴ ἀποκάρσεως τῆς κόμης δὲν ἦτό τι ἰσόβιον. Ἰσα, ἴσα· ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ἀφιέρωσε τὸ σῶμά του ὅλον εἰς τὸν Θεὸν καὶ ἐπειδὴ δὲν δύναται ὁλόκληρον ἐπὶ τοῦ βωμοῦ νὰ τὸ ἐλοκαυτώσῃ, θὰ κόψῃ τὴν κόμην, τὴν μέρος ἀποτελοῦσαν τοῦ σώματος καὶ θὰ ρίψῃ αὐτὴν ἐπὶ τῶν φλογῶν τοῦ βωμοῦ, καθάπερ οἱ Ἑλληνας ἔφηβοι τὴν «θησηῖδα» εἰς τὸν Ἀπόλλωνα ἐθυσίαζον ἐν ἡ ἡμέρᾳ ἀπέλειπον τὴν παιδικὴν ἡλικίαν. «Ἄνθρωπος ἢ γυναῖκα (ἐντέλλονται οἱ Ἀριθμοὶ) ὅς ἂν μεγάλως εὐξηται εὐχὴν ἀφαγνίσασθαι ἀγνεύειν ἑωρῶν, ἀπὸ οἴνου καὶ σίκερα ἀγνισθήσεται.....Ἐυρὸν οὐκ ἐπελεύσεται ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ, ἕως ἂν πληρωθῶσιν αἱ ἡμέραι ὅσας ἠῦξάτο Κυρίῳ· ἄγος ἔσται τρέφων κόμην, τρίχα κεφαλῆς πάσας τὰς ἡμέρας τῆς εὐχῆς Κυρίῳ...Ἡ δ' ἂν ἡμέρᾳ πληρώσῃ ἡμέρας εὐχῆς αὐτοῦ,....ἔυρησεται ὁ ἠῦγμένος παρὰ τὰς θύρας τῆς σκηνῆς τοῦ μαρτυρίου τὴν κεφαλὴν τῆς εὐχῆς αὐτοῦ καὶ ἐπιθήσεται τὰς τρίχας ἐπὶ τὸ πῦρ» (3). Κχι' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐτέλεσε τὴν εὐχὴν αὐτοῦ καὶ ὁ ἀπ. Παῦλος «και-

(3) Ἀριθμ. 5', 1—21.

ράμενος τὴν κεφαλὴν ἐν Κεγχρεαῖς· εἶχε γὰρ εὐχήν» (4). Παρομοίως δὲ δεόν νὰ νοηθῇ καὶ τὸ τοῦ Σαμφὼν ἢ τοῦ Σαμουὴλ ἢ τῶν παρ' Ἀμὼς προφητῶν ναζιράτων (5), ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ὁποίων λέγεται ὅτι δὲν ἀνέβη σίδηρος. Ὁ ἰσόβιος αὐτῶν ἁγιασμός ἦτο μία διηνεκὴς ἀνανέωσις τῆς εὐχῆς, συναυξανομένη μετὰ τῆς ἐκάστοτε αὐξανομένης καὶ πάλιν κοπτομένης κόμης· Ἄλλως θὰ ἀντέκειτο κατ' αὐτῆς τῆς ρητῆς διατάξεως τῶν Ἀριθμῶν. «Τὸ ἰσόβιον ναζιράτων καὶ αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ Σαμφὼν—ἔγραφέ τις εἰδικῶς ἐνδιατρίψας ἐπὶ τοῦ θέματος—δὲν ὑποθέτει ὅτι ὁ Σαμφὼν ἔφερε τὴν αὐτὴν κόμην ἄκοπον μέχρι τοῦ θανάτου του, ἀλλὰ πολλῶ μάλλον ὅτι ἔκοπτεν αὐτὴν ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρόν, προσφέρων αὐτὴν ἐκάστοτε ἀνάθημα τῷ Κυρίῳ» (6).

Ἀπὸ τῶν ἐβραϊκῶν συνηθειῶν κατερχόμενοι εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰ. Χριστόν, τοῦτο ἔχομεν νὰ εἴπωμεν, ὅτι οὐδὲν αὐθεντικὸν γινώσκουμεν περὶ τῆς μορφῆς Του, αἱ ἐξεικονίσεις τῆς ὁποίας ἦσαν πάντοτε ἰδεώδεις καὶ κατὰ συνθήκην, ὡς ἀλλαχοῦ διελάβομεν. Τὰ περὶ ναζιράτου τοῦ Σωτῆρος λεγόμενα δὲν φαίνονται ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἐρεῦνης ὅλως ἀδιάσειστα. Ἦτο μὲν ὁ Κύριος ἅγιος, ἀλλ' ἢ ἀγιότης Αὐτοῦ, καὶ γῆν καὶ οὐρανοὺς ὑπερβαίνουσα, δὲν ἦτο ἀγιότης ναζιραίου. Ἄν ὁ Ἰ. Χριστὸς ἦτο ναζιραῖος κατὰ τὸν τύπον τοῦ Σαμφὼν, τοῦ Σαμουὴλ καὶ τοῦ Βαπτιστοῦ, δὲν ἔπρεπε νὰ μεταβάλλῃ τὸ ὕδωρ ἐν Κανᾶ εἰς οἶνον, νὰ τρώγῃ μετὰ τελωνῶν καὶ ἁμαρτωλῶν καὶ νὰ ἀπτηται τῆς σοροῦ τοῦ νεανίσκου ἢ τῶν λεπρῶν. Μὴ ὦν δὲ ναζιραῖος κατὰ τὰ ἄνω, ἀμφίβολον ἂν ἔτρεφε τὴν κόμην ναζιραϊκῶ τῷ τρόπῳ. Κάτι πλέον. Ὁ ἀπόστ. Παῦλος ἐν Α' Κορ. κεφ. ια' κατακρίνει αὐστηρότατα τοὺς κομῶντας ἄνδρας, προβάλλων πρὸ αὐτῶν ὡς κανόνα ὑπ' αὐτῆς τῆς φύσεως διδασκόμενον καὶ μὴ ἐπιδεχόμενον συζήτησιν, ὅτι ἢ μὲν μακρὰ κόμη ἀνήκει εἰς

(4) Πράξ. ιη', 18.

(5) Ἀμὼς θ', 11—12.

(6) K. Budde ἀρθρ. «Samson» ἐν *Hastings Bible Dictionary*.

τὴν γυναῖκα, εἰς ἣν καὶ ἐδόθη ὑπὸ Θεοῦ ὡς περιβόλαιον καὶ ὡς σημεῖον τῆς ἀπὸ τοῦ ἀνδρὸς ἐξαρτήσεώς της, ὁ δὲ ἀνὴρ κομῶν ἀτιμάζει καὶ καταισχύνει ἑαυτόν: «ἢ οὐδὲ αὕτη ἡ φύσις διδάσκει ἡμᾶς, ὅτι ἀνὴρ μὲν ἐὰν κομᾷ, ἀτιμία αὐτῷ ἐστὶ, γυνὴ δὲ ἐὰν κομᾷ, δόξα αὐτῇ ἐστὶν»; Ὡς ἐξεφράζετο ἄρα γε μὲ τοιοῦτον αὐστηρὸν καὶ ἄκαμπτον τρόπον ὁ ἀπόστολος, ἐὰν ὁ Κύριός του, ὃν ἐγνώρισεν ἐξ ἀποκαλύψεως, ἔφερεν ἀληθῶς μακρὰν κόμην; Ἐγὼ ἀμφιβάλλω.

Αἱ ἐν ταῖς Ἀποστολικαῖς Διαταγαῖς συστάσεις, αἱ τὴν κόμην ἀφορῶσαι, εἶνε ὁμοίως τῇ τοῦ Παύλου αὐστηραί, καίτοι περὶ λεπτομερείας πλειοτέρας διατρίβουσαι, καὶ προῦπονοοῦσι συνεχιζόμενον τὸ αὐτὸ ρεῖθρον. Καὶ ἐντέλλονται λοιπόν: «Τὸ ὑπὸ τῆς φύσεώς σου δεδομένον ἐκ Θεοῦ κάλλος μὴ προσεπικαλλώπιζε, ἀλλὰ ταπεινοφρόνως μετρίασον αὐτὸ πρὸς ἀνθρώπους οὕτω, τὴν τρίχα σου τῆς κόμης μὴ παρατρέφων, μᾶλλον δὲ συγκόπτων καὶ καθαίρων αὐτήν· ἵνα μὴ κατακτενιζομένου σου καὶ ἄσκυλτον τηροῦντος τὴν κεφαλὴν ἢ καταμεμυρισμένου σου, ἐπαγάγῃς σεαυτῷ τὰς οὕτως ἀγρευομένας ἢ ἀγρευούσας γυναῖκας.... Πιστῷ γάρ σοι ὄντι καὶ ἀνθρώπῳ τοῦ Θεοῦ, οὐκ ἔξεστί σοι τρέφειν τὰς τρίχας τῆς κεφαλῆς καὶ ποιεῖν εἰς ἓν, ὃ ἐστὶ σπατάλιον· ἢ ἀπόχυμα· ἢ μεμερισμένην τηρεῖν· οὐδὲ μὴν ὀγκοποιεῖν· ἢ διαξαίνοντά τε καὶ πλάσσοντα οὐλὴν διατιθεῖν· ἢ ξανθοποιεῖν αὐτήν.... Χρὴ δὲ οὐδὲ γενείου τρίχα διαφθεῖρειν καὶ τὴν μορφὴν τοῦ ἀνθρώπου παρὰ φύσιν ἐξαλλάσσειν» (7). Αἱ Διαταγαὶ δὲν μεταβάλλουν τὰ μέχρι τοῦδε κρατοῦντα. Σέβας πρὸς τὸ γένειον, ὅπερ πρέπει νὰ μένῃ ἀνέπαφον, ἀπόκαρσις δὲ καὶ συγκοπή τῆς κόμης μὴ παρατρεφομένης· ἰδοὺ ἡ σύστασις των. Ἰδίως περὶ τῶν τριχῶν τῆς κεφαλῆς διατάσσουν, ὅπως μὴ σχηματίζωνται εἰς σπατάλιον ἥτοι κρώθυλον ἢ πλεξίδα εἰς τὰ ἄνω τοῦ αὐχένος συνεστραμμένην· ὅπως μὴ ἐπὶ τῶν ὤμων γυναικωδῶς ἐκχύνωνται, μέχρι ζωστήρος, κατὰ Ζωναράν, καθιέμεναι καὶ καταπίπτουσαι· ὅπως μὴ διὰ προσθέτων φενακῶν

(7) Ἀποστ. Διαταγ. Α', 3. Migne I, 564-5.

ὀγκοποιῶνται· ὅπως μὴ οὐλοποιῶνται καὶ βοστρυχοποιῶνται· καὶ ὅπως μὴ ξανθοποιῶνται δι' ἐπὶ τοῦτω φαρμάκων· διότι πάντα ταῦτα ἀποσκοποῦσι τῶν ψυχῶν τὴν ἄγραν. Παρὰπέμπουν δὲ πρὸς ὑποστήριξιν τῶν λεγομένων τῶν αἱ Διαταγαὶ εἰς τὸν ἐν τῷ Δευτερονομίῳ νόμον, τὸν ἀπαγορεύοντα τὴν *σι σό η ν*, τὸ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλήσι «σκάφιον», ἣ ὡς ἡρμήνευσέ τις, «τὸ τοὺς μαλλοὺς ἐὰν καὶ τούτους μετὰ χρόνον ἀνατιθέναι τοῖς δαίμοσι» (8).

Σύγχρονος σχεδὸν τῶν Ἀποστ. Διαταγῶν Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς καταφέρεται ἀδυσωπῆτως κατὰ τῶν τὰς κόμας γυναικοπρεπῶς διατηρούντων, τὸ δὲ γένειον ἀγεννῶς λειαινόντων, τῶν ἀμφιβίων τούτων θηρίων, δι' ἃ ἡ γυναικωνίτις θὰ ἦτο ὁ μόνος κατάλληλος τόπος: «Τί ἂν τις φαίη τούτους ἰδών;... Μισότριχας· ἄτριχας· τὸ ἄνθος τὸ ἀνδρικὸν μυσαττομένους· τὰς κόμας δὲ ὥσπερ αἱ γυναῖκες κοσμουμένους....Τὸ γάρ, ἄνδρας ὄντας, ξύρεσθαι καὶ λεαίνεσθαι πῶς οὐκ ἀγεννές;....Καὶ εἰ μὴ τις αὐτοὺς γυμνοὺς ἴδοι, καὶ γυναικας ὑπολάβοι....Σόφισμα τοῦτο κατεαγόντων ἀνθρώπων, εἰς τὴν γυναικωνίτην κατασυρομένων, ἀμφιβίων καὶ λάγνων θηρίων. Πορνικὸς τῆς ἐνέδρας ὁ τρόπος καὶ ἄθεος οὗτος» (9). Καὶ συνεχίζων τὴν τοιοῦτότροπον μαστίγωσίν του ὁ Κατηχητὴς ὑπεραμύνεται τοῦ γενείου, τοῦ δείγματος τούτου τῆς ἀλκῆς καὶ τῆς ἀρχῆς, ἀφοῦ προηγουμένως ἐκκυτηρίασε τῆς κόμης τὴν ἀπογυναίκωσιν.

Μετὰ τὸν Κλήμεντα ἔστωσαν ἡμῖν ἐν τῇ περαιτέρῳ πορείᾳ ὁδηγοὶ ὁ Ἐπιφάνιος καὶ ὁ Ἰερώνυμος. Ὁ πρῶτος πατάσσει διὰ λόγου αὐστηροῦ συγχρόνους τοῦ τινας μοναχοῦς, τὸ μὲν γένειον κόπτοντας, τὴν δὲ κόμην καλλιεργοῦντας καὶ ὑποδεικνύων ὅτι ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Χριστοῦ οἱ ναζιραῖοι εἶνε ἄγνωστοι, ἀνακηρύσσει στεντορεῖα τῇ φωνῇ ὅτι ξέναι πρὸς αὐτὴν ὑπάρχουν αἱ ἐκτεινόμεναι κόμαι. «Ἀλλὰ καὶ ἄλλω τύπῳ προελήφθησαν οἱ αὐτοὶ τίμιοι ἡμῶν ἀδελφοί, οἱ κατὰ Μεσοποτα-

(8) *Ψευδαθανάσιος* Ἐρῶτ. 28. Migne 28, 720.

(9) *Κλήμης Ἀλεξ.* Παιδαγωγ. Γ', 3. Migne 8, 577 καὶ ἐξ.

μίαν....κόμας γυναικικάς προβαλλόμενοι καὶ σάκκῳ προφανεῖ ἐπερειδόμενοι. Ἔδει δὲ τὰ τῆς ἁγ. Παρθένου Μητρὸς ἡμῶν Ἑκκλησίας ὑπάρχειν τέκνα σεμνά.... Ἀλλότριον γάρ ἐστι τῆς καθολικῆς Ἑκκλησίας σάκκος προφανῆς καὶ κόμη ἐκτεινόμενη, ἀπὸ τοῦ κηρύγματος τοῦ ἀποστόλου: Ἄνθρω γάρ, φησὶν, οὐκ ὀφείλει κομᾶν, εἰκὼν καὶ δόξα Θεοῦ ὑπάρχων.... Ἐπρεπε γὰρ ναζιραῖος τοῦτο διὰ τὸν τύπον. Τύπῳ γάρ ἡγοῦντο οἱ παλαιοὶ τοῦ μέλλοντος ἔσεσθαι, ἔχοντες κόμην ἐπὶ τῆς κεφαλῆς διὰ τὴν εὐχὴν, ἕως οὗ ἦλθεν ἡ εὐχή τοῦ κόσμου καὶ ἐτελειώθη· κεφαλὴ δὲ πέφηνεν ὁ Χριστός» (10). Ὁ δὲ Ἱερώνυμος, ἐρμηνεύων τὸ τοῦ Ἰεζεκιήλ μδ', 20 περὶ τῶν ἱερέων καὶ λευϊτῶν υἱῶν τοῦ Σαδδοὺκ λεγόμενον, ὅτι «τὰς κεφαλὰς αὐτῶν οὐ ξυρήσονται καὶ τὰς κόμας αὐτῶν οὐ φιλώσουσι· καλύπτοντες καλύψουσι τὰς κεφαλὰς αὐτῶν», ὅπερ εὐληπτότερον ἐν τῷ Ἑβραϊκῷ καὶ τῇ Βουλγάτῃ φέρεται ὡς ἀκολούθως: «οὔτε τὰς κεφαλὰς αὐτῶν ξυρήσονται οὔτε ἀφιοῦσι τοὺς βοστρύχους ὑψημένους, ἀλλὰ περικερῶσι τὰς ἑαυτῶν κόμας», ἐπάγεται τὴν ἐξῆς ἐρμηνεύειν. Τοῦτο προφανῶς ἀποδεικνύει ὅτι ὀφείλομεν οὔτε νὰ ξυρῶμεν ἐν χρῷ τὰς κεφαλὰς ἡμῶν, ὡς ποιοῦσιν οἱ ἱερεῖς καὶ ἀκόλουθοι τῆς Ἰσίδος καὶ τοῦ Σεράπιδος, οὔτε πάλιν καὶ νὰ κομῶμεν κατὰ τὸν ἄεργοδίατον τῶν βαρβάρων καὶ στρατιωτικῶν τρόπον· ἀλλ' ὅτι χρεωστοῦσιν οἱ παρ' ἡμῖν ἱερεῖς νὰ ἔχωσι τὸ σχῆμα σεβαστὸν καὶ σοβαρόν, μήτε καθιστάμενοι φαλακροὶ διὰ τοῦ ξυροῦ, μήτε καὶ κειρόμενοι τὴν κόμην τόσο βραδέως, ὥστε νὰ φαίνωνται ὡσεὶ ἐξυρημένοι, ἀλλ' ἐπιτρέποντες εἰς τὰς τρίχας τῆς κεφαλῆς ν' αὐξάνωσιν ἐπὶ τοσοῦτον μόνον, ἕφ' ὅσον θὰ ἐκαλύπτετο τὸ δέρμα (11).

Κάμνοντες ἐν πῆδημα πρὸς τὸν 11ον καὶ 12ον αἰῶνα, συναντιώμεθα μὲ τὸν περικλητὸν Εὐστάθιον τὸν Θεσσαλονίκης καὶ τὸν νομοδιδάσκαλον Ζωναράν. Γράφων ὁ πρωθιεράρχης τῆς Μακεδονικῆς πρωτευούσης τὴν περὶ μοναχικοῦ βίου «ἐπίσκοψιν»

(10) Ἐπιφάν. Αἰρέσ. LXXX κατὰ Μασσαλιανῶν. Migne 42, 765—8.

(11) Hieronymus in Ezechielem Lib. XIII, 44, Migne P. L. 25, 437.

καὶ κακίζων τοὺς μοναχοὺς τῶν ἡμερῶν του ὥς ἐν πολλοῖς
λαϊκνευθέντας καὶ τοῦ προορισμοῦ των παρεκτραπέντας, παρανο-
μίαν χαρακτηρίζει τὸ ὑπερκομᾶν καὶ τὰς τρίχας διευθετεῖν ὥς
αὐτοὶ ἔπραττον. «Καὶ μὴν οἱ πλέους παρανομεῖτε κἀνταῦθα
τρέφοντες κόμην καὶ ὑπὲρ τὰς κοσμικὰς, τὴν ἀρχὴν μὲν Κου-
ρῆτές τινες φαινόμενοι, μικρὸν δ' ὅσον Ἀκαρνᾶνες ἀποβαλίνοντες
οἱ καθ' ἱστορίαν... Πολλοὶ γοῦν ἐν τούτοις καὶ τὸ στρεψίμαλλον
δεξιῶς πραγματεύονται, σοφίζόμενοι οὕτως καὶ τὸ μὴ βαθεῖαν
τὴν κόμην προφαίνεσθαι καὶ καταγελαῖσθαι τοῖς βλέπουσιν.
Ἐνθα τις ἔχοι ἂν ὀρθῶς ἀποφύνασθαι, ὅτι μοναχὸς μὴ τὸ
περιττὸν ἀποτιθεῖς τῆς τριχός, σχολῇ καὶ ἂν ἄλλο τι βιωτικὸν
ἀποθήσεται» (12), Ἄλλ' ἂν ὁ Εὐστάθιος καταφέρεται κατ'
εὐαρίθμων τινῶν μοναχῶν, ὧν τὸ παράδειγμα δὲν ἐπηρέασε τὸ
σύνολον ἀκόμη, ἀλλ' ὁ Ζωναρᾶς μετὰ λύπης παρατηρεῖ ὅτι
πάνδημον τὸ τῶν λαϊκῶν σύστημα ἀπηρνήθη τὰς ἀρχαίας συνη-
θείας καὶ ἀντευαγγελικῶς κομᾶ, χωρὶς τὸ σκάνδαλον νὰ προ-
καλῇ τῶν ἐκκλησιαστικῶν τὰς διαμαρτυρίας. «Οἱ μὲν οὖν θ.
πατέρες ἐκεῖνοι (λέγει, ἐρμηνεύων τὸν 96ον κανόνα τῆς Γ'
Οἰκουμενικῆς) τοῦ δι' ἐμπλοκῆς εὐθετίζειν καὶ διασκευάζειν τὰς
κόμας ἐμνήσθησαν· οὐδὲν γὰρ ἕτερον τότε περὶ τὴν κόμην τισὶν,
ὥς ἔοικε, περιείργαστο, οἷα νῦν τοῖς τριχοβάπταις καὶ τριχο-
πλάσταις περιεργάζεται, πᾶσαν σπουδὴν ποιουμένους κομᾶν καὶ
γυναικῶδεις φέρειν βοστρύχους μέχρι ζωστήρος καθιεμένους...
Οἱ δὲ νῦν πατέρες τοὺς τὰ ἀπηριθμημένα ποιοῦντάς περὶ τὴν
κόμην τε καὶ τὸν πώγωνα, καὶ ἔτι μᾶλλον ἀσχημονοῦντας καὶ
οὕτως εἰσιόντας ἐν ἐκκλησίᾳ, οὐ μόνον ἀνεπιτιμήτους ἑῶσιν,
ἀλλὰ καὶ εὐλογοῦσι καὶ τῶν Ἀγιασμάτων αὐτοῖς, μεταλαβεῖν
βουλομένοις—βαθὰ τῆς ἀτοπίας!—μεταδιδόασιν. Καὶ ὁ κωλύων
ταῦτα οὐδεὶς! οὐ πατριάρχης, οὐκ ἄλλοι ἀρχιερεῖς, οὐ μονα-
χοί» (13). Ἡ τάσις περὶ τὸ νὰ κομῶσιν οἱ Βυζαντινοὶ λαϊκοὶ
ἤρχισεν ἀναφαινομένη ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Θεοφίλου (829-842)

(12) Εὐστάθιος Θεσσαλ. Ἐπίκληψις βίου μοναχικοῦ, Migne 135, 873.

(13) Ζωναρᾶς, Migne 137, 848-9.

τοῦ, κατὰ τοὺς χρονογράφους, ἀπεφιλωμένας τὰς τρίχας ἐκ φύσεως ἔχοντος καὶ διὰ τοῦτο θεσπίσαντος «ἀπανταχῇ ἐν χρῶ ταύτας ἀποκείρειν καὶ μὴ τινα, Ρωμαῖον ὄντα, τοῦ τραχήλου περαιτέρω φέρειν συγχωρεῖν» (14). Ἄλλ' ὁ τρόπος, δι' οὗ ἐκφράζεται ὁ Ζωναρᾶς, πιστοποιεῖ ἀποτροπιασμὸν ἀκόμη βαθὺν κατὰ τοῦ τοιούτου νεωτερισμοῦ τῆς τῶν λαϊκῶν τάξεως. Συμπέρασμα δὲ ἀναντίρρητον ἐντεῦθεν ἐξάγεται, ὅτι ὁ κληρὸς ἐξακολουθεῖ ἔτι κειρόμενος τὴν κεφαλὴν, ἄλλως ὁ Ζωναρᾶς θὰ συμπεριελάμβανεν εἰς τοὺς ἐλέγχους του καὶ αὐτόν.

Ἄλλὰ τὴν κεκομμένην κόμην δὲν ὑποστηρίζουν αἱ φωναὶ μόνον τῶν πρὸ τῆς ἀλώσεως διδασκάλων καὶ συγγραφέων. Τὴν ἐπιβάλλουν καὶ οἱ ἱ. κανόνες, καὶ δὴ ὁ 21ος, ὁ 42ος καὶ ὁ 96ος τῆς Πενθέκτης. Καὶ ὁ μὲν 21ος διαλαμβάνει: «Οἱ ἐπ' ἐγκλήμασι κανονικοῖς ὑπεύθυνοι γινόμενοι καὶ διὰ τοῦτο παντελεῖ τε καὶ διηνεκεῖ καθαιρέσει ὑποδαλλόμενοι καὶ ἐν τῷ τῶν λαϊκῶν ἀπωθούμενοι τόπῳ, εἰ μὲν ἐκουσίως πρὸς ἐπιστροφὴν ὁρῶντες ἀθετοῦσι τὴν ἁμαρτίαν δι' ἧς τῆς χάριτος ἐκπεπτῶκασιν καὶ ταύτης τέλεον ἑαυτοὺς ἀλλοτρίους καθιστῶσι, τῷ τοῦ κληρὸν κειρέσθωσαν σχήματι· εἰ δὲ μὴ τοῦτο αὐθαιρέτως αἰρήσωνται, καθάπερ οἱ λαϊκοὶ τὴν κόμην ἐπιτρεφέτωσαν, ὥς τὴν ἐν κόσμῳ ἀναστροφὴν τῆς οὐρανίου ζωῆς προτιμήσαντες».—Ὁ δὲ 42ος τῆς αὐτῆς Συνόδου ἐντέλλεται: «Τοὺς λεγομένους ἐρημίτας, οἵτινες μελανειμονοῦντες καὶ τὰς κεφαλὰς κομῶντες περιάγουσι τὰς πόλεις....ὀρίζομεν, εἰ μὲν αἰροῦνται, τὰς κόμας ἀποκειράμενοι τὸ τῶν λοιπῶν μοναχῶν ἀναδέξασθαι σχῆμα, τούτους ἐν μοναστηρίῳ ἐγκαθίστασθαι καὶ τοῖς ἀδελφοῖς ἐγκαταλέγεσθαι· εἰ δὲ μὴ τοῦτο προέλουντο παντάπασιν αὐτοὺς τῶν πόλεων ἀπελαύνεσθαι».—Ὁ δὲ 96ος κανὼν διατάσσει: «Τοὺς οὖν ἐν τῇ κεφαλῇ τρίχας πρὸς λύμην τῶν ὁρώντων ἐν ἐπινοίαις ἐμπλοκῆς εὐθετίζοντας καὶ διασκευάζοντας καὶ δέλεαρ προτιθέντας ταῖς ἀστηρίκτοις ψυχαῖς, ἐπιτιμίῳ προσφόρῳ πατρικῶς θεραπεύομεν».

(14) Θεοφάνους Συνέχεια, Migne 109, 121.

Ἐκ τῶν κανόνων τούτων, οἵτινες σύντρεις τοὺς ἄνδρας ἀποβλέπουν, ἀντιθέτως τῷ 17ῳ κανόνι τῆς ἐν Γάγγρα, τῷ ἀναθεματίζοντι τὰς γυναῖκας, τὰς διὰ νομιζομένην ἄσκησιν ἀποκειρομένας τὰς κόμας, ὁ μὲν τελευταῖος ἔχει τὴν ὄψιν γενικὴν, ἀπαγορεύων ἐν γένει τοὺς ἐξεζητημένους τῶν τριχῶν μετασχηματισμούς, κατὰ τὴν μόλις παρατεθεῖσαν ἐρμηνείαν τοῦ Ζωναρᾶ· οἱ δὲ δύο πρῶτοι ἐνδιαφέρουν περισσότερον τὸ θέμα μας. Διὰ τοῦ 42ου κανόνος τῆς ἡ Πενθέκτη καταφέρεται κατὰ τῶν ψευδομοναχῶν ἐκείνων, οἵτινες, καίτοι ὤφειλον νὰ εἶνε κεκαρμένοι, αὐτοὶ λαϊκῷ τῷ τρόπῳ ἐκόμων τὰς κεφαλὰς· καὶ τοὺς προστάττει λοιπὸν νὰ ἀναλάβουν τὸ πρέπον σχῆμά των καὶ νὰ περιμαζευθοῦν εἰς τὸν πρέποντα τρόπον των. Διὰ δὲ τοῦ 21ου τῆς μᾶς δηλοποιεῖ, ὅτι μόνον οἱ λαϊκοὶ ἐπετρέπετο νὰ φέρουν ὅπως δῆποτε κόμην πυκνὴν καὶ μόνον τῶν λαϊκῶν γνώρισμα ἦτο· οἱ δὲ κληρικοὶ ἰδιαίτερον σχῆμα εἶχον τὸ τὴν κόμην κείρεσθαι καὶ ἔχειν παπαλήθραν, ὡς γράφει ὁ Βαλσαμῶν (15). Ὁ,τι λέγει ὁ Βαλσαμῶν περὶ κληρικῆς κουρᾶς καὶ παπαλήθρας τῶν ἡμερῶν του, τοῦτο λεπτομερέστερον πληροφορεῖται τις ἀπὸ τὰ περὶ στρογγύλης κουρᾶς καὶ ἐπιτρουλίου παρείσαντα ἐν τῇ Μυστικῇ Θεωρίᾳ τοῦ Γερμανοῦ (16), ἀπὸ τὰ περὶ ἱερατικῆς καὶ διακονικῆς κουρᾶς ἐν εἵδει στεφάνου γραφόμενα τοῦ ψευδοσωφρονίου (17), ἀπὸ τὰ περὶ τῆς «εἰκόνης τοῦ ἀκανθίνου στεφάνου, τῆς διὰ τῆς κουρᾶς τῶν τριχῶν ἐν τῇ κεφαλῇ τῶν ἱερωμένων ἐκτυπουμένης» σημειούμενα τοῦ Συμεῶν (18), καθὼς καὶ ἀπὸ ὅλα ἡμῶν τὰ χειροτονικά, ἐν οἷς ἡ τῆς κόμης ἀπόκαρσις ἀποτελεῖ τὴν οὐσίαν τῆς σφραγίδος τοῦ ἀναγνώστου καὶ τῆς μοναχικῆς τελειώσεως (19) καὶ εἶνε

(15) Βαλσαμῶν Εἰς 21ον καν. Πενθέκτης Migne I37, 585.

(16) Nilo Borgia Il Commentario Liturgico di S. Germano σ. 7, 15 καὶ 18. Τὰ ἀνωτέρω ἐλλείπουν ἀπὸ τὸν Βατικανὸν κώδικα (Gr. 790) καὶ τὸν τῆς Νεαπόλεως (Gr. LXIII).

(17) Ψευδοσωφρόν. Ἑκκλ. ἱστ. τῶν τελουμένων, Migne 87, 3985—8.

(18) Συμεῶν Θεσσαλ. Περὶ θ. ναοῦ, Migne 155, 717.

(19) «Τάξις γινόμενη ἐπὶ χειροτονία ἀναγνώστου. Προσαγόμενος τῷ ἀρχιερεῖ

λοιπὸν ἢ ἀφελῆς καὶ ἄτεχνος ἀπόκαρσις τῆς κόμης ἢ θύρα, δι' ἧς εἴτε ἐντεῦθεν, εἴτε ἐκείθεν, εἰσέρχεται τις εἰς τὸ στάδιον τῆς ἱερωσύνης. Κληρικὸς ἀκούρευτος εἶνέ τι ἀπροσδιόνυσον κατὰ τὰ χειροτονικά μας. Διὰ τοῦτο καὶ ὁσάκις ἡ ἀρχαία ἱστορία ποιεῖται λόγον περὶ ἀναδείξεως κληρικῶν, παραθέτει παρὰ τὴν ἀνάδειξιν καὶ τὴν κουράν. Οὕτω, κατὰ Σωκράτη, Ἰουλιανὸς ὁ ἀκολούθως Παραβάτης «ἐν χρῶ κειράμενος τὸν τῶν μοναχῶν ὑπεκρίνετο βίον» (20). Οὕτω, κατὰ Ναζιανζηνόν, Μάξιμος ὁ κυνικός, ποιμὴν τῆς Ἐκκλησίας γενόμενος, οὐδὲν ἕτερον εἰς τὴν ποιμαντικὴν εἰσήνεγκεν ἢ τὸ κεῖραι τὴν κόμην (21). Οὕτω, κατὰ Εὐάγριον, ὁ ἀποστάτης Μαρκιανὸς ὑπὸ τοῦ βασιλέως Ζήνωνος εἰς Ταρσὸν τῆς Κιλικίας ἐκπεμφθεὶς καὶ τὴν κόμην ἀποθέμενος πρεσβύτερος χειροτονεῖται (22). Οὕτω, κατὰ Κεδρηνόν, ὁ μετὰ τῆς Ζωῆς συμβασιλεύων Ρωμανὸς «Ἰωάννην τὸν πρωτονοτάριον, ἥδη τὴν κοσμικὴν κειράμενον τρίχα, μεταπεμφάμενος καὶ σύγκελον τιμήσας, τῇ τῆς ἑαυτοῦ συζύγου ἀδελφῇ Θεοδώρα φρουρὸν κατέστησε» (23) κ.λ.π. κ.λ.π.

Τὸ συμπέρασμα ἀποκατέστη ἀδιάσειστον. Ὅσον τὸ γένειον τῶν σημερινῶν κληρικῶν μας τυγχάνει σύμφωνον πρὸς τὸ ἐκκλησιαστικόν μας παρελθόν, ἄλλο τόσον ἡ μακρά των κόμη ἀντιπαλαίει καὶ κατὰ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ νόμου καὶ κατὰ τῆς Ἐκκλησίας τῆς χάριτος καὶ κατὰ τῶν χειροτονικῶν μας καὶ κατ' ἀποφάσεων Συνόδου Οἰκουμενικῆς καὶ κατὰ τῆς χιλιοπεντακοσιοετοῦς Χριστιαν. ἱστορίας μας καὶ κατὰ τῆς ἀνδροπρεπείας. Τὸ κομᾶν, οὗτινος ἐν καὶ μόνον παράδειγμα μᾶς προσφέρει ἡ πολιά ἀρχαιότης, τὸ τοῦ ἀρχιερέως Θεοτίμου, ὅστις

ὁ τοιοῦτος ... κείρεται παρ' αὐτοῦ σταυροειδῶς... εἴτα τέλεον ὑπὸ τινος εἰς κληρικὸν κείρεται σχῆμα». I. *Goar* Εὐχολόγ σ. 233. Πρὸλ. αὐτ. σ. 470—71 καὶ τὰ περὶ μελλοκουρίτου ἐν Τάξει γινομένη εἰς τὸ φορέσαι τινὰ ράσον.

(20) Σωκράτ. Γ', 1. Migne 67, 372.

(21) Γρηγ. Ναζιανζ. Λογ. εἰς ἑαυτὸν ἐξ ἄγρου ἐπανήμοντα § 3. Migne 35, 1232.

(22) Εὐαγρ. Γ', 26. Migne 86, 2652.

(23) Γ. Κεδρηνός Migne 122, 220.

ὁμως ἦτο ἀρχιερεὺς τῶν Σκυθῶν (24), τὸ κομᾶν, λέγω, δειλῶς κατ' ἀρχὰς ποιῆσαν τὴν ἐμφάνισίν του παρὰ μοναχοῖς αἰρετικοῖς, κατὰ κόρρης παταχθὲν καὶ αὖθις μετὰ αἰῶνας ἀναφανέν ὡς ἐκ τῆς προΐουσης ἐκλαϊκίσσεως τοῦ ἀνὰ τὸν κόσμον ἀναστρεφόμενου μοναχικοῦ στοιχείου, ἐπεκράτησεν ὡς εἰκὸς παρ' αὐτοῖς καὶ ἐξ αὐτῶν ἐπὶ τοῦ λοιποῦ ἐκκλησιαστ. σώματος ἀπὸ τῆς ἀλώσεως ἐπεξετάθη. Καὶ βλέπει τις σήμερον καταπατουμένην ρητὴν τοῦ ἀποστόλου διάταξιν καὶ νεαροὺς κληρικοὺς ἐγκαλλωπιζομένους ἐπὶ τοῖς κυμαινομένοις βοστρύχοις καὶ τὰς ἐν τῷ ναῷ γυναῖκας ἐπιφθόνως παρατηρούσας. Ἀφήνω κατὰ μέρος τὸ ἀνθυγιεινὸν τοῦ πράγματος καὶ καλλιεργητικὸν τῆς ρυπαρίας. Εἶνε καιρὸς, νομίζω, νὰ ἐπανέλθωμεν καὶ ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου πρὸς τὰ ἱστορικά μας ἔχνη, ἀφοῦ μάλιστα τὸ ζήτημα οὐ μόνον οὐδαμῶς δογματικὸν εἶνε, ἀλλὰ καὶ ἠθικῶς τυγχάνει ἀδιάφορον.

ΚΕΦ. ΞΘ'.

Η ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΟΥ ΑΡΡΑΒΩΝΟΣ

Ὁ γάμος, οὗτινος πρῶτος νυμφαγωγὸς ὑπῆρξεν ὁ Θεὸς καὶ πρώτη σκηνὴ ὁ Παράδεισος τῆς ἀγνότητος, οὐκ ὀλίγας ὑπέστη μεταβολὰς καὶ νοθεύσεις μετὰ τὴν ἀπαισίαν πτώσιν. Καὶ παρὰ τοῖς ἀγριωτέροις μὲν τῶν λαῶν, ἐθεωρήθη ὡς μία βάρβαρος καὶ κτηνώδης ἀπαγωγὴ τῆς φύσεως ἀσθενοῦς γυναικὸς εἰς τὸ κρησφύγετον τοῦ ἀπαγωγέως, ὡς μέχρι σήμερον ἐθίζεται παρὰ τοῖς Βεδουίνοις καὶ ἄλλοις ἀγρίοις Ἀφρικανοῖς, παρ' οἷς ἡ τῆς νύμφης ἀρπαγὴ ἐπέχει ἐπισήμου τελετῆς θέσιν καὶ ὡς συνέβη τὸ πάλαι ἐν τῷ ὑπὸ παντοδαπῶν ληστρικῶν στοιχείων πρώτῃ τῆς Ρώμης συνοικισμῷ (1). Παρὰ δὲ ἄλλοις

(24) Σωζόμεν. Ζ, 26. Migne 67, 1500.

(1) Ὅρα παρομοίαν ἱστορίαν καὶ ἐν Κριταῖς κα', 20 ὅπου οἱ υἱοὶ Βενιαμὴν ἐνεδρεύσαντες ἤρπασαν τὰς χορευούσας θυγατέρας τῶν οἰκούντων Σηλῶ, ὅτε οὐκ ἦν βασιλεὺς ἐν Ἰσραήλ, πᾶς δὲ ἔπραττε κατὰ τὴν ἐαυτοῦ ὄρεξιν.

λαοῖς προσαναβᾶσι τὴν πρώτην τοῦ πολιτισμοῦ βαθμίδα ἐθεωρήθη ὡς μία ἐμπορική ληψοδοσία, καθ' ἣν ὁ δικαίωμα ζωῆς καὶ θανάτου ἔχων ἐπὶ τῶν κορασιῶν τοῦ πατῆρ ἐπώλει ταῦτα εἰς τὸν βουλούμενον ἀπέναντι ὠρισμένου τιμήματος, καθὼς καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Παλ. Διαθήκῃ τὸ παράδειγμα ἐπιμαρτυρεῖ οὐ μόνον Συχέμ τοῦ Εὐδαίου ἐτοίμου νὰ καταβάλῃ, οἷονδῆποτε ποσὸν ὑπὲρ τῆς Δείνας, ἀλλὰ καὶ αὐτὸ ἔτι τὸ τοῦ Πατριάρχου Ἰακώβ, ἐργασθέντος (ἀφοῦ ἄλλως δὲν εἶχε νὰ πληρώσῃ) δέκα καὶ τέσσαρα ἔτη παρὰ τῷ Λάβαν, ὅπως συζευχθῇ τὰς δύο θυγατέρας του. Παρ' ἄλλοις δὲ λαοῖς, ἔτι μᾶλλον ἐξηυγενισμένοις, ὡς παρὰ τοῖς Ἑλλήσι καὶ Ρωμαίοις, ὁ γάμος ἐθεωρήθη ὡς κοινωνικὴ ὑπόθεσις, οὐχὶ ὅλως ἀδιάλυτος οὐδ' ἀποκρουστικὴ πάσης ἄλλης χαμηλοτέρας ταῦτοχρόνου συναφείας, ἢ ὡς συμβόλαιον συναπτόμενον ἐνώπιον μαρτύρων καὶ ἐπικυρούμενον ὑπὸ τῶν πολιτικῶν νόμων. Πλὴν καὶ ἀπὸ τῆς πρώτης καὶ ἀπὸ τῆς δευτέρας καὶ ἀπὸ τῆς τρίτης ἔτι ἀπόψεως λαμβανόμενος ὁ ἀρχαῖος γάμος εἶχε πολὺ τὸ ἐλλιπές, καθὼς πρᾶξις καθαρῶς ἐξωτερικῇ, ἐξ ἧς ἔλειπεν ἡ μυστηριακὴ χάρις, ἡ ἐνδομύχως διαπερῶσα καὶ ἀποπνευματίζουσα πᾶσαν ἐπίγειον ἔγνωσιν.

Ὁ Χριστιανισμὸς ἀνεκήρυξε τὸν γάμον μυστήριον, καθώ-
ρισεν αὐτὸν ὡς «ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς συνάφειαν καὶ συγκλή-
ρωσιν πάσης ζωῆς, θεοῦ τε καὶ ἀνθρωπίνου δικαίου κοινω-
νίαν» ⁽²⁾ καὶ οὕτω κατέστησε καὶ πάλιν τὸν Θεὸν νυμφαγωγὸν
καὶ τελετάρχην τῶν νυμφευομένων ψυχῶν. Καὶ οὐ μόνον τοῦτο,
ἀλλὰ καὶ κατεβίβασεν ἐξ οὐρανῶν ἐπὶ τοῦ τοιοῦτου γάμου τὴν
οὐράνιον χάριν καὶ συνεκόλλησε δι' αὐτῆς τὰς καρδίας καὶ περι-
εθρίγκωσεν αὐτὰς ἀπὸ πάσης ἐνδεχομένης ἐπιβουλῆς τοῦ
Ἀσμοδαίου καὶ περιέρρανε δι' ὑπεργλείου ἰσχύος, ἵνα εὐθαρσῶς
ἀντιμετωπίσωσι τὸν θαρὺν ζυγὸν τῆς συζυγίας καὶ τὰ ἔτη βαρύ-
τερα τῆς παιδοτροφίας καθήκοντα. «Τὸ μυστήριον τοῦτο μέγα
ἐστὶ» ἀπεφάνθη ὁ ἀπόστ. Παῦλος, δι' ὃν ὁ γάμος τῶν Χριστια-

(2) Κ. Ἀρμενοπούλου Ἑξαβίβλος, Ἀθῆναι 1872. Βιβλ. Δ', τίτλ. Δ', 1.

νῶν ἀποτελεῖ ἀντίγραφον καὶ ἔκτυπον τῆς ἀφάτου ἐνώσεως τοῦ Ι. Χριστοῦ μετὰ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τυγχάνει ἄρα ὄντως μεταδοτικὸς τῶν θ. χαρίτων, ὡς ἡ Ἑνσάρκωσις μετωχέτευσεν εἰς τὸ ἐκκελυμένον σῶμα τῆς Ἐκκλησίας ὄντως τὴν θεῖαν ζωὴν καὶ χάριν. Κατὰ δὲ τὸ παράδειγμα τοῦ ἀποστόλου τῶν ἐθνῶν καὶ οἱ μετ' αὐτὸν Χριστιανοὶ οὐδέποτε ἔπαυσαν νὰ ἔχουν ἄλλην ἰδέαν περὶ τοῦ γάμου ἢ ταύτην. Ἦσαν βεβαίως καὶ πολῖται τῆς γῆς οἱ Χριστιανοὶ καὶ ὡς τοιοῦτοι ὤφειλον νὰ συμμορφῶνται πρὸς τοὺς ἐν ταῖς ἡμέραις των διαπορευομένους νόμους τῆς κοσμικῆς πολιτείας. Ἀλλ' ἦσαν ἐξαιρέτως καὶ πολῖται τοῦ οὐρανοῦ· καὶ ἐντεῦθεν περιέχριον τὸν γάμον των ἀνέκαθεν διὰ χροιάς θρησκευτικῆς, «μετὰ γνώμης τοῦ ἐπισκόπου τὴν ἔνωσιν ποιούμενοι, ἵνα ἡ κατὰ Θεὸν καὶ μὴ κατ' ἐπιθυμίαν» (3)—καὶ ἐξαγγέλλοντες ἐπ' ἐκκλησίας τὸ μελετώμενον συνοικέσιον, διότι «σύνδεσμοι, μὴ γνωστοποιούμενοι προηγουμένως ἐνώπιον τῆς ἐκκλησιαστ. ὁλομελείας ὡς μοιχεία καὶ πορνεία ἐκινδύνευον νὰ λογισθοῦν» (4)—καὶ διὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς εὐλογίας τὸν γάμον ἐπισφραγίζοντες (5), ὡς πρὸ τῶν ἀρχῶν ἤδη τοῦ 3ου αἰῶνος διεβεβαίουν διακεκριμένοι συγγραφεῖς. Τοσαύτη ὑπῆρξεν ἡ ἐπὶ τοῦ οἴκου εὐεργετικὴ ἐπίδρασις τῶν εὐαγγελικῶν ἀρχῶν, ὥστε καὶ αὐτὴ ἡ πολιτεία, ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἤρξατο ἀποδλέπουσα πρὸς τὴν ἀπὸ τῆς Ἐκκλησίας συνεργασίαν εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο. Ὁ αὐτοκράτωρ Λέων ὁ Σοφὸς διὰ τῆς 89ης Νεαρᾶς αὐτοῦ, τῆς τῷ 893 ἐκδοθείσης, πρῶτος ἐθέσπισε «τὰ συνοικέσια τῇ μαρτυρίᾳ τῆς ἱερᾶς εὐλογίας ἐρῶσθαι» καὶ οὕτω τὴν εὐλογίαν ἀνεκήρυξε καὶ ἀπὸ πολιτικῆς ἔτι ἀπόψεως ὡς τὸ οὐσιωδέστατον στοιχεῖον τῆς νομιμοποιήσεως τοῦ γάμου. Μετὰ δὲ τὸν Λέοντα, Ἀλέξιος ὁ Κομνηνὸς ὥρισεν τῷ 1084 ἵνα καὶ μνηστεία ἀληθεῖς ἐκείναι μόναι θεωρῶνται ὅσαι μετὰ τῆς ἱερᾶς εὐλογίας καὶ τῆς τοῦ Θεοῦ ἐπικλήσεως ἐκρα-

(3) Ἰγνάτιος Πρὸς Πολύκαρπον κεφ. 6'.

(4) *Tertullianus*, De pudicitia c. IV. Migne P. L. 2, 1038.

(5) Τοῦ αὐτοῦ ad uxorem Lib. II, c. 9. Migne P. L. 1, 1415—16.

τύνθησαν (6). Ἄλλ' ἀνεξαρτήτως τῆς στάσεως τῶν κοσμικῶν ἀρχῶν, πυρὴν τις γαμικῆς ἱεροπραξίας ἀνέκαθεν ὑφίστατο, αὐτὸς οὗτος, περὶ οὗ ὡς ἀπλῆς εὐλογίας καὶ ἐπ' ἐκκλησίας δημοσιεύσεως ὁμιλεῖ ὁ Τερτυλλιανός, αὐτὸς οὗτος, ὃν εἰς διπλὴν πλέον καὶ περιλαμπρον ἄρραβῶνος καὶ στεφανώματος ἱεροπραξίαν, ὁ Κομνηνὸς κατανέμει. Περὶ τῆς ἱεροπραξίας ταύτης βραχεία τινα ἐνταῦθα θὰ παρατεθῶσιν, ἀρχῆς γιγνομένης ἀπὸ τῆς ἀκολουθίας τῶν μνήστρων ἢ τοῦ ἄρραβῶνος (7), ἥτις ὡς προεισαγωγὴ ὁδηγεῖ εἰς τὸ πλήρες στεφάνωμα.

Ὑποθέτω ὅτι ἔλαβον ἤδη χώραν ὅλαι ἐκεῖναι αἱ προηγούμεναι κινήσεις καὶ ἐνέργειαι, ὧν κορωνὶς θὰ ἐπιτεθῇ εἰς τὸν πρέποντα καιρὸν ὁ γάμος. Ἡ καρδιά εἰλκυσθῇ. Ὁ νοῦς ἱκανοποιήθῃ. Ἡ θέλησις προσέκλινε. Τὸ συνοικέσιον ἐξητάσθῃ ἐξ ὅλων τῶν ἀπόψεων καὶ εὐρέθῃ ὅτι οὐδὲν παρεντίθεται κατ' αὐτοῦ· οὔτε κωλύματα φυσικά, οἷον ἀνηλικιότης, παρηλικιότης, παραφροσύνη, μεταδοτικὸν νόσημα, χρεωκοπήσασα ὑγεία· οὔτε κωλύματα θρησκευτικά, οἷον διαφορὰ πίστεως ἢ προηγηθεῖσα ἀποδοχὴ τοῦ μοναχικοῦ σταδίου· οὔτε κωλύματα συγγενείας ἐξ αἵματος ἢ ἐξ ἀγχιστείας ἢ ἐκ βαπτίσματος. ΣΥΝΗΝΕΣΑΝ καὶ τὰ δύο μέρη. Οὐ μόνον οἱ γονεῖς τῶν μελλόντων συναφθῆναι, ἀδιαφοροῦντες περὶ τοῦ ἂν συμπαθῶσι πρὸς ἀλλήλους οἱ συναπτόμενοί, διότι τοῦτο καλεῖται βαρβαρότης, ξένη καὶ πρὸς αὐτὴν τὴν Παλ. Διαθήκην (8)· οὐδὲ μόνον ὁ νέος καὶ ἡ νέα, ἀδιαφοροῦντες περὶ τῶν εὐχῶν τῶν γονέων των, διότι τοῦτο καλεῖται ἀσέβεια, θεμελιούσα ἐπὶ τῶν ἀνέμων· ἀλλὰ καὶ οἱ νέοι συνήνε-

(6) Ἀρμενόπουλος Ἐνθ' ἄν. Βιβλ. Δ', τίτλ. Δ', 19 σημ. Ματθ. Βλάσταρις Σύνταγμα Ἀλφαθητικὸν Γ'. κεφ. 15. Migne 144, 1185.

(7) Μνηστεία καὶ ἄρραβὼν ἐν τῇ νομικῇ γλώσσῃ διαφέρουσι, τῆς μὲν μνηστείας δηλοῦσης τὴν τῶν συναλλασσομένων συμφωνίαν ἐπὶ μνήμῃ καὶ ἐπαγγελίᾳ τῶν μελλόντων γάμων, τοῦ δὲ ἄρραβῶνος ὑπεμφαινόντος τὰ ἀνταλλασσόμενα δῶρα, ὧν ἀνακεφαλαίως οἱ θακτύλιοι. Ἄλλ' ἐν τῇ λειτουργικῇ γλώσσῃ τοιαύτη διαφορὰ δὲν ὑφίσταται, ἀμφοτέρων τῶν ὅρων λαμβανομένων ὡς συνωνύμων πρὸς τὴν τῶν γαμικῶν θεμελίων προκαταβολήν.

(8) «Καὶ ἐκάλεσαν τὴν Ρεβέκκην καὶ εἶπαν αὐτῇ· πορεύσῃ μετὰ τοῦ ἀνθρώπου τούτου· ἡ δὲ εἶπε· πορεύσομαι». Γενέσ. κδ', 58.

σαν καὶ οἱ γονεῖς αὐτῶν ⁽⁹⁾. Ἐγράφη τὸ προικοσύμφωνον ⁽¹⁰⁾ ἐνώπιον μαρτύρων, δι' οὗ οἱ φροντισταὶ τοῦ νεαροῦ ζεύγους ὑπόσχονται νὰ προσφέρουν κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ γάμου τὰ ὑλικά ἐκεῖνα ἐφόδια, δι' ὧν θὰ πηχθῇ καὶ θὰ λειτουργήσῃ ἡ νέα φωλεά, ἀφοῦ ἡ γαμικὴ ἔνωσις. δὲν εἶνε μόνον ζήτημα συμπτύξεως καρδιῶν, ἀλλὰ καὶ ζήτημα πολλαπλασιασμοῦ καὶ συντηρήσεως σωματίων. Ἀντηλλάγησαν δῶρα ἐκατέρωθεν, δυνάμει τῶν ἐποίων ἡ ἔγγραφος καὶ ἐνοφράγιστος τοῦ συμβολαίου ὑπόσχεται προσεκτήσατο πλείοτερον κύρος ⁽¹¹⁾, ἐδηλώθη δὲ καὶ πρακτικώτερον ἡ συνέχουσα τὰ δύο μέρη συμπάθεια, ἥτις θὰ κορυφωθῇ, ὅταν, ὅχι πλέον μέρος τῶν ἀγαθῶν των θὰ ἀνταλλάσσουν ὡς νῦν, ἀλλὰ καὶ τῶν δύο αἱ οὐσίαι θὰ συμμιχθῶσιν εἰς μίαν. Προσετέθη εἰς τὰ ἄνω καὶ ἐν φίλημα, ὅπερ—σημειωθήτω καλῶς—περιέβαλε τὴν μνηστείαν ἀπέναντι τοῦ νόμου μὲ ὑποχρεώσεις σπουδαιότερας καὶ συνάφειαν πολλῶν δυσδιαλυτοτέραν ⁽¹²⁾. Παρῆλθον πιθανὸν καὶ τινες μῆνες ἢ ἔτος ἢ χρόνος ἔτι μακρότερος, κατὰ τὸ διάστημα τοῦ ὁποίου οἱ μνηστῆρες ἔτι μᾶλλον ἐγνωρίσθησαν, ἐξετιμήθησαν καὶ πρὸς ἀλλήλους ἐξοικειώθησαν. Καὶ ἤδη, μετὰ τὰς προκαταρκτικὰς ταύτας ἐνεργείας, ἐπέστη ἡ κρίσιμος στιγμή τῆς ἐπισήμου δημοσιεύσεως τῆς προτιθεμένης πλήρους συναφείας, ἥτις δὲν ἀφορᾷ τὰ στενὰ μόνον τῶν συναλλαγέντων ἄτομα, ἀλλ' ὡς ἐκ τῶν σπουδαίων συνεπειῶν τῆς ἔχει εὖρος φθάνον μέχρι τῶν ὀρίων τῆς πατρίδος, ἥς πολλαπλασιάζει τὰ μέλη, καὶ μέχρι τῆς οὐρανίου βασιλείας, ἥς συντάσσει τὸ ὑπῆκοον.

Καὶ ποῦ θὰ τελεσθῇ ἡ τελετή; Ποῦ ἄλλοῦ εἰμὴ ἐν τῷ ναῷ, ἀφοῦ αὐτὸς ἀποτελεῖ τὸν ἱερώτερον, κεντρικώτερον καὶ ἐπισημότερον τῶν ἐπιγείων τόπων. Ἐνταῦθα θὰ συναθροισθοῦν συγγενεῖς καὶ φίλοι καὶ γνώριμοι ἐν εὐσήμεν περιβολῇ, ἵνα ὅσον

⁽⁹⁾ Ἀρμενόπουλος Βιβλ. Δ', τίτλ. Δ', 3.

⁽¹⁰⁾ Τωβίτ ζ', 13.

⁽¹¹⁾ Ἀρμενόπουλος Βιβλ. Δ', τίτλ. Β', 1.

⁽¹²⁾ Αὐτ. Βιβλ. Δ', τίτλ. Γ', 9.

οἷόν τε πλειότεροι παραστῶσι μάρτυρες τῆς σεμνῆς ὑποθέσεως κατὰ τὸν νόμον τὸν διακελεύοντα: «Μηδεὶς μυστικῶς στεφανούσθω, ἀλλὰ παρόντων πλειόνων» (13). Ἐνταῦθα δ' ἐπίσης θὰ καταφθάσῃ μετ' ὀλίγον καὶ οἱ μελλονύμφοι εὐσταλαῖς καὶ ραδινοί. Ὁ ἱερεὺς περιβεβλημένος τὰ ἄμφιά του ὁδηγεῖ αὐτοὺς— αὐστηρῶς εἰπεῖν—ἐν τῷ ν ἄ ρ θ η κ ι ἢ ἔ ν θ ο ν τ ῶ ν π υ λ ῶ ν τοῦ ναοῦ, ὡς τῆς ἀπαρχῆς διδομένης τῆς εὐλογίας καὶ ἐν προθύροις τοῦ ἔργου ὄντως (14). Καὶ οἱ μὲν Ἰουδαῖοι ραββίνοι, ἀκολουθεῦντες τῷ ψαλμικῷ «παρέστη ἡ βασίλισσα ἐκ δεξιῶν σου» ἰστώσι τὴν νύμφην δεξιόθεν τοῦ γαμβροῦ· αὐτὸς δ' ἀπονέμει τῷ γαμβρῷ τὴν εἰς τὰ δεξιὰ θέσιν, ὅτι ὁ ἀνὴρ κεφαλὴ ἐστὶ τῆς γυναικὸς, ὥσπερ ὁ Χριστὸς κεφαλὴ τῆς Ἐκκλησίας. Ἐγχειρίζων δὲ εἰς ἀμφοτέρους φωτοφόρους λαμπάδας, ἵνα ὡς αἱ φρόνιμοι παρθένοι ὑποδεχθῶσι τὸν Νυμφίον Χριστὸν ἐν τῇ παρουσίᾳ Αὐτοῦ, θυμιᾷ σταυροειδῶς κατὰ τὸ τοῦ Τωδίου ἴσως παράδειγμα, τοῦ πρὸ τῆς εἰς τὸν γάμον εἰσόδου θυμιάσαντος τὴν καρδίαν τοῦ μυστικοῦ Ἰχθύος καὶ διὰ τῆς ὁσμῆς εἰς τὰ ἀπώτατα τῆς Αἰγύπτου τὸν Ἀσμοδαῖον ἀποδιώξαντος. Καὶ οὕτως εἰσερχόμεθα εἰς τὴν αὐτὴν καθ' ἑαυτὴν αὐτούσιον ἀκολουθίαν τοῦ ἀρραβῶνος, ἣν, παρὰ τὴν καὶ νῦν κρατοῦσαν καὶ προτέραν συνήθειαν, ὁ Κομνηνὸς ἐπεζήτησε νὰ χωρίσῃ τοῦ γάμου.

Ἡ ψυχὴ τῆς ἀκολουθίας τοῦ ἀρραβῶνος εἶνε τὸ δακτυλοθέσιον. Ἀφοῦ δηλ. ὁ διάκονος προτρέψῃ τοὺς παρόντας, ὅπως συνενώσωσιν ὅλοι μαζί τὰς εὐχὰς των ὑπὲρ τῶν νῦν μνηστευομένων ἀλλήλοις καὶ τῆς σωτηρίας αὐτῶν, ὁ ἱερεὺς μετ' αὐτὸν δέεται τοῦ Θεοῦ, τοῦ τὰ διηρημένα ἐνώσαντος καὶ τὴν Ἐκκλησίαν, ἐθνικὴν ποτε οὖσαν, μνηστευσάμενου, ὅπως εὐλογήσῃ καὶ τοὺς δακτυλίους τούτους, οἵτινες μέχρι πρὸ ὀλίγου ἐπὶ τῆς ἀγ. Τραπέζης ἐναπέκειντο. Εἶτα σφραγίζει δι' αὐτῶν ἡνωμένων πρῶτον τὸν ἄνδρα, ἀκολούθως τὴν γυναῖκα καὶ περιβάλλει τὸν

(13) Αὐτ. Βιβλ. Δ', τίτλ. Δ', 26.

(14) Συμεὼν Θεσσα, Περὶ τοῦ τιμίου καὶ νομίμου γάμου 277. Migne 155, 508.

δακτυλον ἑκατέρου μὲ τὸν οἰκεῖον δακτύλιον. Ὁ νυμφαγωγὸς τότε ἢ παρὰ νυμφος, ὃν τὸ Εὐχολόγιον καλεῖ προκαταβολικῶς «σύντεκνον», διότι αὐτὸς ἐλπίζεται νὰ ἀναλάβῃ ἐκ τῆς ἱ. κολυμβήθρας τὸν πρῶτον τῆς ἐνώσεως καρπὸν (15), πλησιάζει καὶ ἀλλάσσει τὰ δακτυλίδια τρεῖς, δηλῶν διὰ τῆς συμβολικῆς ταύτης πράξεως τὴν τῶν μνηστευομένων ἀμοιβαίαν προσεφαρμογὴν καὶ τὴν ἀναπλήρωσιν τῶν ἐλλείψεων ἑκατέρων διὰ τῶν ἱκανότητων ἑκατέρων· καθότι τί ἄλλο εἶνε ἀνὴρ καὶ γυνὴ παρὰ ἡμίτομα, ἅτινα μόνον ἐν τῇ μετ' ἀλλήλων συνάψει ἀπαρτίζουσιν τὸ πλῆρες; Καὶ ὁ τελεταρχῶν ἱερεὺς συνεχίζει τὰς προσευχὰς του. Παρακαλεῖ τὸν Θεόν, ἵνα στηρίξῃ τὸν ἀρραβῶνα τοῦτον ἐν πίστει καὶ ὁμονοίᾳ καὶ ἀληθείᾳ καὶ ἀγάπῃ. Ἀναμνηστικῶς ὅτι διὰ δακτυλιδίου ἐδόθη ἡ ἐξουσία τοῦ Ἰωσήφ ἐν Αἰγύπτῳ, διὰ δακτυλιδίου ἐδοξάσθη Δανιὴλ ἐν χώρᾳ Βαβυλῶνος, διὰ δακτυλιδίου ἐφανερώθη ἡ ἀλήθεια τῆς Θάμαρ, διὰ δακτυλιδίου ὁ Πατὴρ ἡμῶν ὁ οὐράνιος οἰκτίρμων γέγονεν ἐπὶ τὸν υἱὸν Αὐτοῦ. Καὶ ἐπικαλεῖται ἐπὶ τὸ δακτυλοθέσιον τὴν εὐλογίαν τῶν οὐρανῶν.

Τίς ἢ πρώτη ἀρχὴ τοῦ δακτυλιδίου; Οἱ μὲν εἶπον, ὅτι τὸ δακτυλίδιον προέρχεται ἀπὸ τὴν βάρβαρον συνήθειαν τῆς ἀπαγωγῆς καὶ καταδυναστεύσεως τῆς γυναικὸς ὑπὸ τοῦ ἀνδρὸς καὶ δηλοῖ ἄρα τὸν κρῖνον καὶ τὴν ἄλυσον τῆς ὑποδουλώσεώς της. Ἄλλοι δὲ ὑπεστήριξαν ὅτι τὸ δακτυλίδιον συνεχίζει ὑπὸ ἄλλην μορφήν τὸ τίμημα, ὅπερ ἄλλοτε ὁ ἀνὴρ κατέβαλλε πρὸς τὴν τῆς γυναικὸς ἐξαγοράν, ἀφοῦ μάλιστα, λέγουσιν, μέχρι σήμερον ὑπάρχουν βάρβαροι λαοί, παρ' οἷς τὰ νομίσματα ἔχουν τὸ σχῆμα κρῖνων. Ἄλλ' ἐγὼ νομίζω ὅτι εἶνε περιττὸν νὰ τρέχωμεν τόσον

(15) «A spe prolis, de conjugio quod promoverit concepta». *Goar* Εὐχολόγ. σ. 398. Πρὸς καὶ σ. 385. Καθὼς εἶπε καὶ ὁ Κριτόπουλος, Ὁμολογ. κεφ. ιδ': «Πάρεστι δὲ καὶ ὁ νυμφαγωγὸς ἐκεῖ που πλησίον....ὃν νυμφαγωγὸν ἀνάδοχον ποιοῦσιν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τοῦ πρωτοτόκου τέκνου». Μέχρι χθὲς εἰς τὰ χωρία μας ἤκουον ἀδόμεικτον τὸ ἐξῆς γαμήλιον δίστιχον, ἀποτετινόμενον πρὸς τὸν κοιμῆτον:

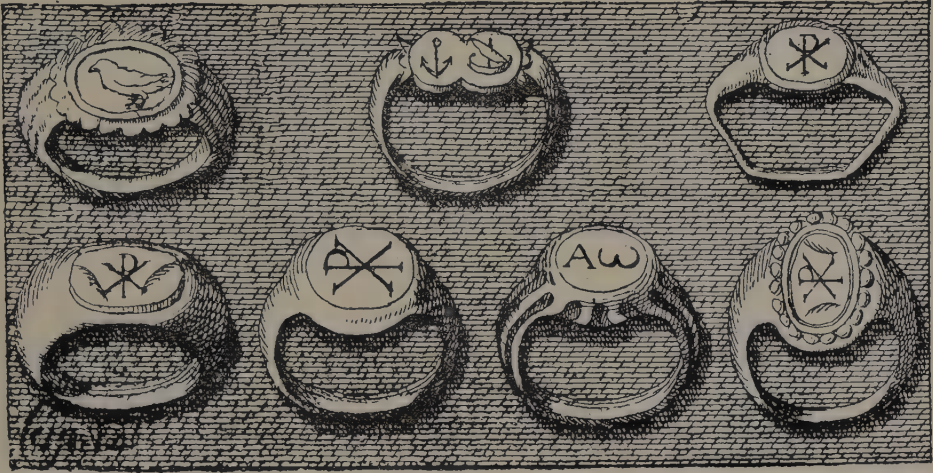
Κουμπάρε, ποῦ παράστεκες κ' ἔβηκες τὸ στεφάνι,
νὰ σ' ἀξιώσῃ ὁ Θεὸς νὰ βάλῃς καὶ τὸ λάδι.

μακράν, διὰ τὰ ἀνεύρωμεν τὴν ἱστορικὴν προέλευσιν τῶν δακτυλιδίων, ἀφοῦ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἡμᾶς γνωστοποιεῖ ὅτι ὁ δακτύλιος ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του ἐδίδετο εἰς τὴν γυναῖκα «εἰς τὸ ἀποσημαίνεσθαι τὰ οἴκοι φυλακῆς ἄξια διὰ τὴν ἐπιμέλειαν τῆς οἰκουρίας» (16). Ὁ δακτύλιος λοιπὸν κατ' ἀρχὰς ἐχρησίμευεν ἀντὶ σφραγίδος. Ὁ ἀνὴρ ἐνεχειρίζεν ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας τῶν γάμων τοῦ τὴν ἑαυτοῦ σφραγίδα εἰς τὴν σύζυγον του, διὰ τὰ σφραγίζῃ τὰ τὴν οἰκιακὴν ἐπιμέλειαν ἀφορῶντα, ἀναγνωρίζων οὕτως αὐτὴν ὡς ἀντιπρόσωπόν του καὶ τῆς ἐστίας κυβερνήτριαν. Ἀργότερα εἰς τὴν ἔννοιαν ταύτην προσετέθησαν καὶ ἄλλαι συμβολικώτεραι, ὧν ἰδοὺ μία παρὰ Κριτοπούλῃ: «Ἡ τῶν δακτυλίων περίθεσις δηλοῖ ἐκάτερον ἐκατέρῳ ἑαυτὸν ἐγχειρίζειν καὶ μηδέτερον τοῦ λοιποῦ ἐξουσιάζειν ἑαυτοῦ, ἀλλ' ἕτερον ἐτέρου». Ἡ χρῆσις τῶν δακτυλιδίων προηγέθη τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὁ Τερτυλλιανὸς ἀναφέρει αὐτὴν μεταξὺ καὶ ἄλλων ἐθίμων τῶν συγχρόνων του ἐθνικῶν ὡς πάντῃ ἀθῶαν καὶ μηδαμῶς σχετιζομένην πρὸς τὴν λατρείαν τῶν εἰδώλων (17). Ἐκ τῶν ἐθνικῶν παρέλαβον αὐτὴν πρῶτον μὲν οἱ Ἰουδαῖοι, εἴτα δὲ καὶ οἱ Χριστιανοί. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ ὑλικὸν τῶν δακτυλιδίων, τοῦτο δὲν ὑπῆρξε πάντοτε τὸ αὐτό. Ὁ Συμεὼν ὀρίξει παρὰ μὲν τοῦ ἀνδρὸς τὰ δίδηται εἰς τὴν γυναῖκα δακτύλιος σιδηροῦς διὰ τὸ στερρὸν τοῦ ἀνδρός, παρὰ δὲ τῆς γυναικὸς τὰ δίδηται εἰς τὸν ἄνδρα δακτύλιος χρυσοῦς διὰ τὸ ἀπαλὸν καὶ ἁγνὸν τῆς γυναικὸς (18). Τὸ Εὐχολόγιον ὑποδεικνύει χρυσοῦν μὲν δακτύλιον διὰ τὸν ἄνδρα, ἀργυροῦν δὲ διὰ τὴν γυναῖκα, διότι, ὡς ἐξηγοῦν τινές, ὁ μὲν πρῶτος ἐπέχει θέσιν ἡλίου, ἡ δὲ δευτέρα θέσιν σελήνης ἐλκούσης τὸ φῶς ἀπὸ τὸν ἥλιον. Μὲ τὴν προϋοῦσαν ἐν τούτοις ἰσότητι τῶν δύο φύλων ἀμφότεροι οἱ δακτύλιοι σήμερον εἶνε χρυσοί. Ὡς ἐκ περισσοῦ ἂς σημειωθῇ καὶ παράδοξος ἐξηγήσις Ἰσιδώρου τοῦ Σεβίλλης

(16) Κλήμης Ἀλεξ. Παιδαγ. Γ', 11. Migne 8, 632.

(17) Tertullianus, De idolatria c. 16 Migne P. L. 1, 762.

(18) Συμεὼν Θεσσαλ. Περὶ γάμου 276. Migne 155, 508.

43. Ἀρχαῖοι Χριστιανικοὶ δακτύλιοι.

44—45. Χριστιαν. γάμος. Ἐξ ἀρχαίου οἰκογενειακοῦ ποτηρίου, εὑρεθέντος ἐν ταῖς κατακόμβαις.

περὶ τῆς τοῦ δακτυλίου θέσεως. Ὁ δακτύλιος, λέγει, τίθεται εἰς τὸν τέταρτον δάκτυλον τῆς χειρός, διότι ἐντεῦθεν ἀναχωρεῖ φλὲς καταλήγουσα εἰς τὴν καρδίαν, τὴν ἔδραν τῆς ἀγάπης (19)!

Τοιοῦτος ὁ ἀρραβὼν, ὁ ὁποῖος, κατὰ τὴν ἐκπεφασμένην ὑπόδειξιν τοῦ Εὐχολογίου μᾶς, δύναται καὶ κεχωρισμένως νὰ τελεσθῇ. Ἐὰν δ' ὅχι, ἀλλὰ συνεδέθῃ κατ' εὐθείαν ἐν προοιμίου σχήματι μετὰ τοῦ γάμου, ὁ ἱερεὺς, ἐπὶ κεφαλῇς τῶν νεονύμφων βαίνων, εἰσάγει αὐτοὺς ἀπὸ τῶν πυλῶν διὰ μέσου τοῦ ναοῦ καὶ ἰστᾷ ἀντικρὺ τοῦ θυσιαστηρίου πρὸ τῶν ἁγίων θυρῶν ἀνεφγμένων, ἵνα προβῇ ὡς ἐπὶ μάρτυρι τῷ Θεῷ καὶ εἰς τὸ στεφάνωμα (20). Καθ' ἣν δ' ὥραν ἡ μικύλλη αὕτη πομπὴ τὸν πόδα πρὸς τὰ πρόσω κινεῖ, οἱ φαλμῶδοι ὑποκρούουσι δίκην ἐμβατηρίου τὸν 127ον φαλμόν, ὅπου ἀφέλεια καὶ ὕψος συμμίγνυνται πρὸς ἐξύμνησιν τῆς θεόθεν εὐλογουμένης συζυγίας τῶν φοβουμένων τὸν Κύριον.

ΚΕΦ. Ο΄.

Ἡ ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΟΥ ΣΤΕΦΑΝΩΜΑΤΟΣ

Τοῦ γαμηλίου προανακρούσματος περατωθέντος, ὁ διάκονος προτρέπει τοὺς παρεστῶτας ὅπως θερμότερας συνενώσωσι μετὰ τῆς τελεταρχούσης Ἐκκλησίας τὰς εὐχὰς τῶν ὑπὲρ τῶν εἰς γάμου ἤδη κοινωνίαν συναπτομένων ἀλλήλοις. Καὶ ἀμέσως ἀκολουθοῦσιν αἱ τρεῖς τῆς εὐλογίας εὐχαί, αἱ ἀνακαλοῦσαι εἰς τὴν μνήμην μας τοὺς λόγους τοῦ Ἀφρικανοῦ ἀπολογητοῦ, ὅτι «τὸν γάμον ἡ Ἐκκλησία συνάπτει, ἡ προσφορὰ βεβαιοῖ καὶ ἡ εὐλογία ἐπισφραγίζει» (1), ἢ τοὺς λόγους τοῦ Μ.

(19) Παρὰ *Wheatly*, *Rational Illustration of the Book of Common Prayer*, London 1875, σ. 418.

(20) *Συμεὼν Θεσσ.* "Ενθ' ἀν. 278. *Migne* 155, 509

(1) *Tertullian.* ad uxorem II, 9. *Migne* P. L. 1, 1415.

Βασιλείου ἐν οἷς ὁ γάμος τιτλοφορεῖται «ὁ διὰ τῆς εὐλογίας ζυγός» (2). Ρίγος δὲ καὶ συγκλίνῃσι διαθέει τοὺς ἀκούοντας, διότι οὐδαμοῦ ἀλλαγῶ τῶν ἱεροτελεστιῶν μας τὸ πνεῦμα συμπλησιάζει τόσον ἐγγὺς πρὸς τὴν σάρκα καὶ καθιστᾷ τὰς φυσικωτέρας ὁρμὰς μέσα ἀγιασμοῦ ἢ ὡς ὅταν ἀναβοᾷ ὁ ἱεροφάντης:

ΕΥΛΟΓΗCON τὸν γάμον τοῦτον καὶ παράσχου τοῖς δούλοις Σου τούτοις ζωὴν εἰρηνικὴν, μακροήμερουσιν, σωφροσύνην, τὴν εἰς ἀλλήλους ἀγάπην ἐν τῷ συνδέσμῳ τῆς εἰρήνης, σπέρμα μακρόδιον, τὴν ἐπὶ τέκνοις χάριν, τὸν ἀμαράντινον τῆς δόξης στέφανον. Ἀξίωσον αὐτοὺς ἰδεῖν τέκνα τέκνων. Τὴν κοίτην αὐτῶν ἀνεπιβούλευτον διατήρησον..., ΕΥΛΟΓΗCON αὐτούς, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὡς εὐλόγησας τὸν Ἀβραάμ καὶ τὴν Σάρραν... τὸν Ἰσαὰκ καὶ τὴν Ρεβέκκαν... τὸν Ἰακώβ καὶ πάντας τοὺς πατριάρχας... τὸν Ἰωσήφ καὶ τὸν Ἀσυνέθ... τὸν Μωσέα καὶ τὴν Σεπφώραν... τὸν Ζαχαρίαν καὶ τὴν Ἐλισάβετ. Διαφύλαξον αὐτούς, ὡς διεφύλαξας τὸν Νῶε ἐν τῇ κιβωτῇ... τὸν Ἰωάνν ἐν τῇ κοιλίᾳ τοῦ κήτους... τοὺς τρεῖς Παῖδας ἐκ τοῦ πυρός... Ἀδὸς αὐτοῖς καρπὸν κοιλίας, καλλιτεκνίαν, ὁμόνοιαν ψυχῶν καὶ σωμάτων. Ὑψωσον αὐτοὺς ὡς τὰς κέδρους τοῦ Λιβάνου, ὡς ἄμπελον εὐκκληματοῦσαν.

Καὶ ταῦτα μὲν εἶνε σταχυολογήματα ἐκ τῶν δύο πρώτων καὶ μεγάλων τῆς εὐλογίας εὐχῶν (3) Ὅταν δὲ μετὰ τὰς δύο πρώτας ὁ ἱερεὺς καταντήσῃ εἰς τὴν τρίτην, ἐν ἣ ἱκετεύει τὸν Θεὸν ὅπως ἐξαποστείλῃ τὴν χάριν Αὐτοῦ καὶ ἀρμόσῃ τὸ συζευγνύμενον ζευγος, κληρικός τις τότε ἐκ τῶν παρίσταμένων, ἢ, κατὰ Συμεῶν τὸν Θεσσαλονίκης, αὐτὸς ὁ ἴδιος συνάπτει τὰς δεξιὰς τῶν νυμφίων, οἶονεῖ ἐγχειρίζων ἐκ μέρους τοῦ Θεοῦ τὴν νύμφην εἰς τὸν γαμβρόν. Ἡ πρᾶξις αὕτη εἶνε πολιωτάτη καὶ δὲν πρέπει νὰ παραλείπηται. Τὴν εὐρίσκομεν εἰς τοὺς γάμους τοῦ Τωβίου, ὅπου Ραγουήλ, ὁ τῆς Σάρρας πατήρ,

(2) *Μ. Βασιλ.* Ὅμιλ. ζ' εἰς Ἑξαήμερον § 7. Migne 29, 160.

(3) Αἱ δύο αὗται μεγάλαι καὶ χαρμόσυνοι τῆς εὐλογίας εὐχαὶ ἐν τῇ εἰς διγάμον ἀκολουθίᾳ ἀντικαθίστανται διὰ δύο ἄλλων μικροτέρων καὶ μελαγχολικωτέρων, ἐν αἷς ζητεῖται παρὰ Θεοῦ ἡ συγχώρησις τῶν παραπτωμάτων τῶν εἰς ὁ γάμον συναπτομένων «ὅτι τὸν καύσωνα καὶ τὸ βάρος τῆς ἡμέρας καὶ τῆς σαρκὸς τὴν πύρῳσιν μὴ ἰσχύοντες βαστάζειν, εἰς γάμου δευτέραν κοινωνίαν συνέρχονται.» *Goar* *Εὐχολόγ.* σ. 405.

«λαβὼν τῆς χειρὸς αὐτῆς παρέδωκεν αὐτὴν Τωβία γυναῖκα». Τὴν συναντῶμεν μνημονευομένην παρὰ Συνεσίῳ, λέγοντι ὅτι τὴν γυναῖκά του ἔλαβεν ἐκ τῆς ἱερᾶς χειρὸς τοῦ Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Θεοφίλου: «ἐμοὶ τοιγαροῦν ὁ τε Θεός, ὁ τε νόμος, ἡ τε ἱερὰ Θεοφίλου χεὶρ γυναῖκα ἐπιδέδωκε» (4). Ἀλλὰ πρὸ παντὸς μνείαν αὐτῆς σαφεστάτην ποιεῖται ὁ θεολόγος Γρηγόριος ἐν τῇ πρὸς Προκόπιον χαριεστάτῃ αὐτοῦ ἐπιστολῇ ἐπὶ τοῖς γάμοις τῆς «χρυσῆς Ὀλυμπιάδος». Ἀφοῦ προηγουμένως ζητήσῃ τρόπον τινὰ συγγνώμην, διότι μόνος αὐτὸς ἀπῆν τοῦ τῶν ἐπισκόπων ὁμίλου, καθόσον πάσχων τραγικῶς ἡδυνάτει νὰ πνηγυρίξῃ κωμικῶς καὶ ποδαλγὸς αὐτὸς νὰ περιφέρηται γελωμενος ἐν τῷ μέσῳ πηδόντων, προσθέτει εἰτα ὅτι «τῷ γε βούλεσθαι καὶ πάρειμι καὶ συνεορτάζω καὶ τῶν νέων τὰς δεξιὰς ἀλλήλαις τε ἐμβάλλω καὶ ἀμφοτέρας τῇ τοῦ Θεοῦ». Ἐκ τῶν νεωτέρων ὁ Κριτόπουλος ποιεῖται λόγον περὶ τῆς τῶν χειρῶν συναρμογῆς ὡς σημαινούσης τὴν ἀδιάσπαστον καὶ διηγενηὴ ἔνωσιν τῶν νυμφευομένων, ὡς χρόνον δὲ ταύτης ὑποδεικνύει τὸν πρὸ τῆς ἐπιθέσεως τῶν στεφάνων, ἀντιθέτως πρὸς τὸν ὑπ' ἀρ. 88 ἀρχαῖον Βαρθερινὸν κώδικα, τὸν ἀμέσως μετὰ τὴν στέφιν τῶν νυμφίων προσθέτοντα ταῦτα: «Παραδίδει [ὁ ἱερεὺς] τὴν χεῖρα τὴν δεξιὰν τῆς νύμφης πρὸς τὴν χεῖρα τὴν δεξιὰν τοῦ νυμφίου» (5). Ἡ Ρωσικὴ Ἐκκλησίᾳ συνάπτει τὰς χεῖρας μετὰ τὸ κοινὸν ποτήριον (6).

Καὶ τώρα ἔρχεται ἡ καθ' αὐτὸ στέφισ, ἐξ ἧς καὶ ἡ ὅλη ἀκολουθία ὠνομάσθη Ἀκολουθία τοῦ Στεφανώματος. Ἡ στέφισ χαρακτηρίζει ἐξόχως τὴν ἱερολογίαν τοῦ Ὁρθοδόξου γάμου, ὡς ἡ καλύπτρα τῆς νύμφης τὴν ἱερολογίαν τῶν Δυτικῶν· ἐντεῦθεν καὶ ὁ λαὸς μας «ἀστεφανώτους» ὀνομάζει τοὺς παρανόμως συζῶντας, ὡσεὶ τὰ στέφανα ἦσαν τὰ τὴν ἔνωσιν καθαγιαζόντα.

(4) Συνεσίῳ, Ἐπιστ. 105. Migne 66, 1485.

(5) *Goar* Εὐχολόγ. σ. 395.

(6) *Romanoff*, Rites & Customs of the Greco-Russian Church, London 1869, σ. 204.

σιν ⁽¹³⁾· καίτοι ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία ἐπεικέστερον φερομένη οὐ μόνον τοῖς διγάμοις, ἀλλὰ καὶ τοῖς τριγάμοις ἐπιτίθησι τοὺς νυμφικοὺς στεφάνους κατὰ τὸν Ἡρακλείας Νικήταν ⁽¹⁴⁾.

Ἐτέρᾳ ἐρμηνείᾳ τῶν στεφάνων, παρὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Χρυσόστομου διδομένην, εἶνε καὶ ἡ τῆς ἐξουσίας καὶ ἡγεμονίας, δι' ἧς οἱ νεόνυμφοι περιβάλλονται καὶ ἦν ἐν τῷ ἑαυτῶν οἴκῳ ἐπὶ τῶν τέκνων καὶ οἰκετῶν θὰ ἀσκήσωσι. Τὴν σημασίαν ταύτην ἐξαίρουσιν ἰδίως οἱ στέφανοι τῆς Ρωσικῆς Ἐκκλησίας, οἵτινες ἐξ ἀργύρου ἢ ἄλλου μετάλλου κατεσκευασμένοι καὶ τὸ ἀποτύπωμα τοῦ Χριστοῦ ὁ τοῦ γαμβροῦ καὶ τῆς Παναγίας ὁ τῆς νύμφης μετωπηδὸν φέροντες, ὁμοιάζουν αὐτὸ τοῦτο πρὸς στέμματα βασιλικά. Παρ' ἡμῖν ἀπλούστεροι ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἶνε οἱ στέφανοι· καὶ δύνανται νὰ κατασκευάζωνται ἢ ἐξ αἰθαλοῦς φυτοῦ, κατὰ Κριτόπουλον, οἶον μύρτου, ἐλαίας καὶ τῶν τοιούτων ὥς συνηθίζετο τὸ πάλαι, ἢ καὶ ἐκ τῶν ἐξ ἀπομιμήσεως ἀνθέων τῆς λεμονέας καὶ πορτοκαλέας, καίτοι εἰς ἐμὲ τοῦλάχιστον τὰ πρῶτα ἀρέσκουσι πλειότερον καθὼς εἰλικρινέστερα. Οἱ Ἰουδαῖοι εἰς τοὺς γάμους των δὲν μεταχειρίζονται στεφάνους· μεταχειρίζονται ὅμως τὸ χρυπέον, θολωτὸν καταπέτασμα, ἐξ οὗ ὥς ἀπὸ βασιλικοῦ θρόνου προκύπτων ὁ νυμφίος δέχεται τὰ συγχαρητήρια τῶν παρισταμένων. Πολλὰ δὲ καὶ τῶν δημοδῶν γαμηλίων ᾠσμάτων παρ' ἡμῖν ὥς βασιλέα καὶ βασίλισσαν τοὺς νεόνυμφους ἐγκωμιάζουν. Οἱ δὲ Ἀρμένιοι, οὐ μόνον στεφάνους καθὼς ἡμεῖς ἔχουν εἰς τοὺς γάμους, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ ὁκτὼ κατὰ συνέχειαν ἡμέρας προσαγορεύουν *τακχαβὸρ* δηλ. βασιλέα τὸν γαμβρόν.

Τῆς ἐκφωνήσεως *Στέφεται ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ τὴν δούλην τοῦ Θεοῦ εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγ.*

(13) Πρβλ. παρὰ Γ. Κεδρηνῶ, Migne 122, 85 πῶς ὁ Πατριάρχης Πολύευκτος τὸν βασιλέα Νικηφόρον (963—9) τὸν τὴν Θεοφανῶ συζευχθέντα, οὐ συνεχώρησεν εἰς τὸ θυσιαστήριον εἰσελθεῖν, πρὶν ἂν δέξηται ἐπιτίμια δευτερογαμούντων.

(14) Ὅρα κεφάλαια περὶ διγάμων ἐν Εὐχολογίῳ *Goar* σ. 401.

Πνεύματος (15) εἰς ἐπήκοον πάντων λεχθείσης καὶ τῶν στεφάνων ἐπὶ τῶν κεφαλῶν τῶν νυμφίων δόξῃ καὶ τιμῇ ἐπιτεθέντων, περικοπὴ ἐκ τῆς πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολῆς τοῦ μακαρίου Παύλου ἀναγινώσκεται, ἐν ἣ αἱ σχέσεις ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς πνευματοκινήτως διαγράφονται οἷαι θὰ παραμένωσιν εἰς τὸν αἰῶνα παρ' ὅλας τὰς ἑκφρονας καὶ ἀνατρεπτικὰς τοῦ φεμινισμοῦ ἐνεργείας, ἡ περὶ τοῦ ἐν Κανᾷ δὲ γάμου ἱστορία ἀπαγγέλλεται ἐκ τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου, ἡ δεικνύουσα ὅτι θέλημα Θεοῦ ἐστὶν ἡ ἔννομος συζυγία καὶ ἡ ἐξ αὐτῆς παιδοποιΐα, ἀφοῦ οὐδ' αὐτὸς ὁ Σωτὴρ μετὰ τῆς Ἀειπαρθένου καὶ τῶν Μαθητῶν Του ἀπηξίωσε νὰ παρακαθήσῃ εἰς γάμον καὶ τὸν ἐπευλογήσῃ μὲ τὸ πρῶτον θαῦμά Του. Καὶ ἐπειδὴ τὸ θαῦμα τοῦτο ὑπῆρξεν ἡ μεταστοιχείωσις τοῦ ὕδατος εἰς οἶνον, προσάγεται καὶ ἐν τῇ γαμηλίῳ τελετῇ κύπελλον πεπληρωμένον οἴνου, ὅπερ ὁ ἱερεὺς τοῖς νυμφίοις προσφέρει πρὸς πόσιν. Τοῦτο παρ' ἡμῖν μὲν κοινὸν ποτήριον καλεῖται, διότι ὑποτυπᾷ τὴν κοινότητα τοῦ βίου τῶν νυμφευομένων, οἵτινες μαζὶ χρεωστοῦν νὰ κενώσουν μέχρι τρυγός, ἥτοι μέχρι τελευταίας πνοῆς, ὅλα τὰ εὐχάριστα καὶ τὰ δυσάρεστα, τὰ εὐφρόσυνα καὶ τὰ ἀνιαρά· παρὰ δὲ τοῖς Ρώσοις ἔνωσις ὡς συνενοῦν καὶ συγκεραννύον τὸ ὕδωρ μὲ τὸν οἶνον, τὴν καρδίαν τοῦ ἀνδρὸς μὲ τὴν τῆς γυναικὸς. Ἡ σημασία ἐν τούτοις τοῦ κοινοῦ ποτηρίου δὲν εἶνε μόνον μεταφορικὴ, ἀλλὰ καὶ λειτουργικὴ. Ἐν τοῖς ἀρχαίοις χρόνοις οἱ νυμφεῖοι μετελάμβανον τῶν ἀχράντων Μυστηρίων, τελοῦντες τοὺς γάμους τῶν μετὰ τὴν θ. λειτουργίαν, ὡς ἐκ τῆς σαφοῦς διατάξεως τοῦ Εὐχολογίου ἐνδείκνυται· ἢ, καθὼς πληροφορεῖ ὁ Συμεών, μετελάμβανον ἐν αὐτῷ τῷ γάμῳ, «εἴ γε ἱκανῶς εἴχον» (16)· καὶ μόνοις τοῖς μὴ ἱκανοῖς, οἶον διγάμοις καὶ ὁμοί-

(15) Ἐν τῷ δπ' ἀρ. 88 δευτέρῳ Βαρθερινῷ κώδικι ἡ ἐκφώνησις φέρεται: «Στέφεται ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ ὁ δεῖνα στέφανον ἀφθαρσίας εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Π. καὶ τοῦ Υἱ. καὶ τοῦ ἁγ. Πν». *Coar* Εὐχολόγ. σ. 395.

(16) *Συμεών Θεοσ.* Περὶ γάμου 282. *Migne* 155, 512—13. Ὅρα καὶ τὰ ἐν τῷ Βησσαριανῷ ἀπογράψ. «Ἰστανται [οἱ μελλόνυμφοι] πρὸ τῶν ἀγίων θυρῶν. Ἀπόκειται δὲ ἐν τῇ θ. Τραπέτῃ Ποτήριον ἔχον Προηγιασμένα· καὶ στέφανα δύο· καὶ ποτήριον ὕδατος πλήρες οἴνου». *Coar* σ. 394.

σιν (13)· καίτοι ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία ἐπιεικέστερον φερομένη οὐ μόνον τοῖς διγάμοις, ἀλλὰ καὶ τοῖς τριγάμοις ἐπιτίθησι τοὺς νυμφικούς στεφάνους κατὰ τὸν Ἡρακλείας Νικήταν (14).

Ἐτέρα ἐρμηνεία τῶν στεφάνων, παρὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Χρυσόστομου διδομένην, εἶνε καὶ ἡ τῆς ἐξουσίας καὶ ἡγεμονίας, δι' ἧς οἱ νεόνυμφοι περιβάλλονται καὶ ἦν ἐν τῷ ἑαυτῶν οἴκῳ ἐπὶ τῶν τέκνων καὶ οἰκετῶν θὰ ἀσκήσωσι. Τὴν σημασίαν ταύτην ἐξαίρουσιν ἰδίως οἱ στέφανοι τῆς Ρωσικῆς Ἐκκλησίας, οἵτινες ἐξ ἀργύρου ἢ ἄλλου μετάλλου κατεσκευασμένοι καὶ τὸ ἀποτύπωμα τοῦ Χριστοῦ ὁ τοῦ γαμβροῦ καὶ τῆς Παναγίας ὁ τῆς νύμφης μετωπηδὸν φέροντες, ὁμοιάζουν αὐτὸ τοῦτο πρὸς στέμματα βασιλικά. Παρ' ἡμῖν ἀπλούστεροι ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἶνε οἱ στέφανοι· καὶ δύνανται νὰ κατασκευάζωνται ἢ ἐξ αἰθαλοῦς φυτοῦ, κατὰ Κριτόπουλον, οἷον μύρτου, ἐλαίας καὶ τῶν τοιούτων ὥς συνηθίζετο τὸ πάλαι, ἢ καὶ ἐκ τῶν ἐξ ἀπομιμήσεως ἀνθέων τῆς λεμονέας καὶ πορτοκαλέας, καίτοι εἰς ἐμὲ τοῦλάχιστον τὰ πρῶτα ἀρέσκουσι πλείότερον καθὼς εἰλικρινέστερα. Οἱ Ἰουδαῖοι εἰς τοὺς γάμους των δὲν μεταχειρίζονται στεφάνους· μεταχειρίζονται ὅμως τὸ χ ο υ π π ά χ, θολωτὸν καταπέτασμα, ἐξ οὗ ὥς ἀπὸ βασιλικοῦ θρόνου προκύπτων ὁ νυμφίος δέχεται τὰ συγχαρητήρια τῶν παρισταμένων. Πολλὰ δὲ καὶ τῶν δημωδῶν γαμηλίων ἄσμάτων παρ' ἡμῖν ὥς βασιλέα καὶ βασίλισσαν τοὺς νεόνυμφους ἐγκωμιάζουν. Οἱ δὲ Ἀρμένιοι, οὐ μόνον στεφάνους καθὼς ἡμεῖς ἔχουν εἰς τοὺς γάμους, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ ὀκτὼ κατὰ συνέχειαν ἡμέρας προσαγορεύουν *τακχαβὸρ* δηλ. βασιλέα τὸν γαμβρόν.

Τῆς ἐκφωνήσεως *Στέφεται ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ τὴν δούλην τοῦ Θεοῦ εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγ.*

(13) Πρβλ. παρὰ Γ. Κεδρηνῶ, Migne 122, 85 πῶς ὁ Πατριάρχης Πολύευκτος τὸν βασιλέα Νικηφόρον (963—9) τὸν τὴν Θεοφανῶ συζευχθέντα, οὐ συνεχώρησεν εἰς τὸ θυσιαστήριον εἰσελθεῖν, πρὶν ἂν δέξηται ἐπιτίμια δευτερογαμούντων.

(14) Ὅρα κεφάλαια περὶ διγάμων ἐν Εὐχολογίῳ *Goar* σ. 401.

Πνεύματος (15) εἰς ἐπήκοον πάντων λεχθείσης καὶ τῶν στεφάνων ἐπὶ τῶν κεφαλῶν τῶν νυμφίων δόξῃ καὶ τιμῇ ἐπιτεθέντων, περικοπὴ ἐκ τῆς πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολῆς τοῦ μακαρίου Παύλου ἀναγινώσκεται, ἐν ἣ αἱ σχέσεις ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς πνευματοκινήτως διαγράφονται οἷαι θὰ παραμένωσιν εἰς τὸν αἰῶνα παρ' ὅλας τὰς ἐκφρονας καὶ ἀνατρεπτικὰς τοῦ φεμινισμοῦ ἐνεργείας, ἥ περὶ τοῦ ἐν Κανᾶ δὲ γάμου ἱστορία ἀπαγγέλλεται ἐκ τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου, ἥ δεικνύουσα ὅτι θέλημα Θεοῦ ἐστὶν ἡ ἔννομος συζυγία καὶ ἡ ἐξ αὐτῆς παιδοποιΐα, ἀφοῦ οὐδ' αὐτὸς ὁ Σωτὴρ μετὰ τῆς Ἀειπαρθένου καὶ τῶν Μαθητῶν Του ἀπηξίωσε νὰ παρακαθήσῃ εἰς γάμον καὶ τὸν ἐπευλογήσῃ μὲ τὸ πρῶτον θαῦμά Του. Καὶ ἐπειδὴ τὸ θαῦμα τοῦτο ὑπῆρξεν ἡ μεταστοιχείωσις τοῦ ὕδατος εἰς οἶνον, προσάγεται καὶ ἐν τῇ γαμηλίῳ τελετῇ κύπελλον πεπληρωμένον οἴνου, ὅπερ ὁ ἱερεὺς τοῖς νυμφίοις προσφέρει πρὸς πόσιν. Τοῦτο παρ' ἡμῖν μὲν κοινὸν ποτήριον καλεῖται, διότι ὑποτυποῖ τὴν κοινότητα τοῦ βίου τῶν νυμφευομένων, οἵτινες μαζὶ χρεωστοῦν νὰ κενώσουν μέχρι τρυγός, ἥτοι μέχρι τελευταίας πνοῆς, ὅλα τὰ εὐχάριστα καὶ τὰ δυσάρεστα, τὰ εὐφρόσυνα καὶ τὰ ἀνιαρά· παρὰ δὲ τοῖς Ρώσοις ἔνωσις ὡς συνενοῦν καὶ συγκεραννύον τὸ ὕδωρ μὲ τὸν οἶνον, τὴν καρδίαν τοῦ ἀνδρὸς μὲ τὴν τῆς γυναικὸς. Ἡ σημασία ἐν τούτοις τοῦ κοινοῦ ποτηρίου δὲν εἶνε μόνον μεταφορικὴ, ἀλλὰ καὶ λειτουργικὴ. Ἐν τοῖς ἀρχαίοις χρόνοις οἱ νυμφιοὶ μετελάμβανον τῶν ἀχράντων Μυστηρίων, τελοῦντες τοὺς γάμους τῶν μετὰ τὴν θ. λειτουργίαν, ὡς ἐκ τῆς σαφοῦς διατάξεως τοῦ Εὐχολογίου ἐνδείκνυται· ἢ, καθὼς πληροφορεῖ ὁ Συμεὼν, μετελάμβανον ἐν αὐτῷ τῷ γάμῳ, «εἴ γε ἱκανῶς εἶχόν» (16)· καὶ μόνοις τοῖς μὴ ἱκανοῖς, οἷον διγάμοις καὶ ὁμοί-

(15) Ἐν τῷ ἐπ' ἀρ. 88 δευτέρῳ Βαρθερινῷ κώδικι ἡ ἐκφώνησις φέρεται: «Στέφεται ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ ὁ δεῖνα στέφανον ἀφ' ὅρασις εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Π. καὶ τοῦ Υἱ. καὶ τοῦ ἁγ. Πν». *Goar* Εὐχολόγ. σ. 395.

(16) *Συμεὼν Θεοσ.* Περὶ γάμου 282. *Migne* 155, 512—13. "Ορα καὶ τὰ ἐν τῷ Βησσαριανῷ ἀπογράφ. «Ἰστανται [οἱ μελλόνυμφοι] πρὸ τῶν ἁγίων θυρῶν. Ἀπόκειται δὲ ἐν τῇ θ. Τραπεζῇ Ποτήριον ἔχον Προηγιασμένα' καὶ στέφανα δύο· καὶ ποτήριον ὕδατος πλήρες οἴνου». *Coar* σ. 394.

οις οὐ τὰ θεῖα ἐδίδοντο Δῶρα, ἀλλὰ τὸ κοινὸν ποτήριον μόνον. Ἄλλ' ἡ θρησκευτικὴ μας ἀμέλεια ἀπήλειφε βαθμηδὸν τὴν ἁγ. Μετάληψιν ἀπὸ τοῦ γάμου, καίτοι μέχρι σήμερον ἐξακολουθεῖ ἀπαγγελλομένη ἐν τῷ γάμῳ ἡ Κυριακὴ προσευχή, ἡ πρὸς τὴν ἁγ. Κοινωνίαν προεுτρεπίζουσα. Τὸ κοινὸν ποτήριον ὑπάρχει καὶ παρ' Ἑβραίοις, ἀλλ' εὐθὺς ὡς κενωθῇ ὑπὸ τῶν νυμφίων θραύεται. Καὶ τοῦτο, ἵνα φανερώσῃ ὅτι ὁ Ἑβραῖος οὐδ' εἰς τὰς μεγαλειτέρας τοῦ χαρὰς πρέπει νὰ λησμονῇ τὸν ἀφανισθέντα ναὸν καὶ τὰς ἐθνικὰς συμφοράς του, ἀλλά, καθὼς μὲ τόσον πόνον ἔψαλλον παρὰ τὸν ποταμὸν Βαβυλῶνος οἱ πατέρες του, ὀφείλει νὰ προανατάσσῃται τὴν Ἱερουσαλὴμ ἐν ἀρχῇ ἐκάστης του εὐφροσύνης (17).

Καὶ οὕτως ἀπὸ τῆς μιᾶς δεήσεως εἰς τὴν ἄλλην καὶ ἀπὸ τοῦ ἑνὸς συμβολισμοῦ εἰς τὸν ἕτερον χωροῦσα ἡ ἀκολουθία τοῦ στεφανώματος, κατήντησεν εἰς τὴν διαπασῶν της. Ὁ ἱερεὺς λαμβάνει τώρα τὸν νυμφίον, τὴν νύμφην καὶ τὸν παράνυμφον—τὸν νυμφίον ἀπὸ τῆς χειρός, τὴν νύμφην κρατουμένην ἀπὸ τοῦ νυμφίου καὶ τὸν παράνυμφον κρατοῦντα ὀπισθεν τοὺς στεφάνους—καὶ «ἄγων αὐτοὺς ὡς πρὸς τὸ θνυσιαστήριον χορεῖαν ποιεῖται» (18) φάλλων μετὰ τοῦ λαοῦ (19) τὸ Ἡσαΐα χόρευε γεγωνυῖα τῇ φωνῇ καὶ μετὰ μέλους. Ἡ στιγμὴ αὕτη εἶνε ἐπισημοτάτη. Διότι οὐ μόνον διαλαλεῖ μὲ τὸν παραστατικώτερον τρόπον τὴν πνευματικὴν καὶ οὐράνιον εὐθυμίαν ἐπὶ τῇ τελουμένῃ μυστικῇ συμμῖξει τῶν ψυχῶν καὶ τὸν σκοπὸν τοῦ Χριστιαν. γάμου, ἐρχομένου ἐκάστοτε ὅπως διὰ τῆς μορφώσεως νέων ἀδελφῶν τοῦ Χριστοῦ συνεχίσῃ ἐπὶ γῆς τὸ ἀπολυτρωτικὸν μυστήριον τοῦ Ἐμμανουήλ, οὐ μόνον διδάσκει ὅτι ὑπάρχει καὶ ἐν αὐτῷ ἔτι τῷ γάμῳ, χριστιανικῶς λαμβανομένῳ, παρθε-

(17) Ψαλμ. ρλς', 6. G. M. Mackie, Bible Manners & Customs, London & Edinburgh 1903 σ. 100. Καὶ ἐν τῷ Βησσαριανῷ ἀπογράφῳ φέρεται: «ἀποδίδωσι τὸ ποτήριόν τινι, ἢ, ὡς ἐνιοι, κλᾶ». Goar Εὐχόλ. σ. 394.

(18) Συμεὼν Θεσσ. "Εγθ' ἄν.

(19) Goar σ. 392.

νία καὶ ἐγκράτεια καίτοι ὑπὸ ἄλλην ἔννοιαν, ἡ δὲ χριστιανικὴ παστὰς ἔχει διαγεγραμμένον σκοπόν, ἀλλὰ καὶ ἐπιθέτει τὴν νομικὴν σφραγίδα ἐπὶ τοῦ συνοικεσίου ἀμετάθετον καὶ ἀπαράγραφτον. Ἀληθῶς· ἐὰν πάντα τὰ προηγηθέντα λάβωσι χώραν, χωρὶς ἀκόμη νὰ κυκλωθῇ τὸ δισκέλιον τρίς, τὸ νομικῶς ἔγκυρον τοῦ γάμου δύναται νὰ προσβληθῇ. Ἀλλ' ἂφ' ἧς ἐψάλη τὸ «Ἡσαΐα», ἡ ἔνωσις κατησφαλίσθη ἀπόρθητος. Ἴσως διὰ τὸ ἄκρως ἐπίσημον τῆς στιγμῆς ταύτης ὁ λαὸς μας συνηθίζει νὰ ραίνη τοὺς περιχορεύοντας νυμφίους διὰ νομισμάτων, ἅτινα μᾶς ὑπενθυμίζουν, καὶ μεθ' ὅλην τὴν παράδοσιν τῶν αἰώνων, τὰ ἐπικόμβια τῶν Βυζαντινῶν προγόνων μας (20). Τὸν χορὸν ζωηρὰν ἐκφρασιν πνευματικῆς ἀγαλλιάσεως ἐπὶ τῇ ἄνωθεν ἐκχυθείσῃ θ. δωρεᾷ, δὲν συναντῶμεν μόνον ἐν τῇ ἱερολογίᾳ τοῦ γάμου. Τὸν συνηντήσαμεν ἤδη καὶ ἐν τῇ τοῦ βαπτίσματος καὶ τῆς ἱεροσύνης. Χοροὺς θρησκευτικοὺς ἀναφέρει καὶ ἡ Παλ. Διαθήκη, ζωηροτέρους τῶν τῆς Χριστιαν. Ἐκκλησίας, τῆς περικοφάσης τὰ περιττά (21), ἔτι δὲ καὶ ἡ Ἑλληνικὴ ἡμῶν Φιλολογία, ὅπου, φέρ' εἰπεῖν, ἀκούομεν τὴν Ἰφιγένειαν ἐν Αὐλίδι τοῦ Εὐριπίδου ἐρωτῶσαν τὸν πατέρα της:

Στήσομεν ἄρ' ἀμφὶ βωμόν, ὦ πάτερ, χορούς;

Τὰ ἀπολειφθέντα—εὐχαὶ βραχεῖαι, ἀλλ' εἰς ἄκρον γλυκεῖαι καὶ περιεκτικαὶ—γοργῶς πλέον χωροῦσι πρὸς τὸ τέρμα. Καὶ ὅταν ἐπιτεθῇ εἰς τὸ σύνολον ἡ κατακλείς τοῦ Ἀμῆν, γονεῖς, συγγενεῖς, φίλοι πλησιάζουσι τοὺς νεονύμφους, οἱ μὲν μετὰ προσώπου αἰγλήεντος, ἔνιοι δὲ καὶ μὲ δακρυδρέκτους τοὺς ὀφθαλμοὺς (διότι ὁ νέος δεσμὸς συνεπάγεται ὡς τὰ πολλὰ καὶ τὴν ἐξωτερικὴν ἀπόσπασιν ἀπὸ δεσμῶν παλαιωτέρων) καὶ ἀσπάζονται αὐτοὺς, εὐχόμενοι τὴν συζυγίαν ὄλβιον καὶ τοὺς κατατεθέντας θεμελίους ἀσαλεύτους. Εἰτὰ ἀπέρχονται ἐκ τοῦ ναοῦ

(20) Περὶ ἐπικομβίων ἔπιθι ψευδοκωδινὸν ἐν Migne 157, 104 καὶ 113.

(21) Ἐξοδ. ιε', 20—21. Β' Βασιλ. ε', 14. Τὸ «σάξιμον» ἡγουν ἐπίσημον ἀνοκτορικὸν χορὸν περιγράφων καὶ ὁ Πορφυρογέννητος ἐκθ. βασ. τᾶξ. Α', 65 (Migne 112, 568) λέγει ὅτι οἱ χορεύοντες «περιήρχοντο γύροθεν τὴν τράπεζαν τρίταν».

προπεμπόμενοι μετ' ἐνδείξεων πολλῆς ἀγάπης καὶ συμπαθείας. Τὸ πάλαι ὀλόκληρος ἡ συνοδία, μὲ τοὺς νεονύμφους ἐπὶ κεφαλῇ στεφηφοροῦντας, κατηυθύνοντο εἰς τὸν οἶκον τοῦ νυμφίου, ἔνθα ἡ μὲν νύμφη ἔλυε τὴν κόμην εἰς δῆλωσιν τῆς ὑπανδρείας αὐτῆς κατὰ τὰ ἀποστολικά Α' Κορ. ια', 2—16, ὁ δὲ γαμβρὸς ἐνεχειρίζεν εἰς αὐτὴν ὄρμαθὸν κλειδίων, δι' ὧν τὴν ἀνεγνώριζε συμβολικῶς οἰκοδόποιναν τοῦ οἴκου του. Ἐπὶ ἑπτὰ ἡμέρας διετέλουν ἀμφοτέρω ἐστεμμένοι, τὴν δ' ὀγδόην ὑπέστρεφον εἰς τὸν ναόν, ὅπως ὁ ἱερεὺς ἄρῃ τοὺς στεφάνους ἐκ τῶν κεφαλῶν των καὶ τοὺς καταθέσῃ, ἐὰν ἦσαν τοῦ ναοῦ κτήματα, εἰς τὸ σκευοφυλάκιον· ἐντεῦθεν αἱ εὐχαὶ εἰς λύσιν στεφάνων τῇ ὀγδόῃ ἡμέρᾳ, αἱ μετὰ τὸ τέλος τοῦ στεφανώματος ἐν τῷ Εὐχολογίῳ ἀναγραφόμεναι. Σήμερον ἄλλαι συνθῆκαι ἐπικρατοῦν καὶ ἄλλως πως καταναλίσκεται τοῦ μέλιτος ὁ μῆν. Πλήν καὶ τότε καὶ τώρα δὲν ἔπαυσεν ὁ γάμος νὰ θεωρῆται ὡς «χαρὰ» καὶ ὡς τὸ πλεόν εὐφρόσυνον τῶν οἰκογενειακῶν γεγονότων. Εἶδομεν ἤδη τὸν θεολόγον Γρηγόριον ποιούμενον λόγον περὶ πανηγύρεων καὶ πηδημάτων ἐν τοῖς γάμοις τῆς Ὀλυμπιάδος· ὁ δ' αὐτὸς ἐν τῇ 171ῃ ἐπιστολῇ του, τῇ ἀπευθυνομένῃ πρὸς τὸν Εὐσέβιον ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῶν γάμων «Εὐωπίου τῆς φιλτάτης», ὁμιλεῖ καὶ περὶ ἐπιθαλαμίων ᾠσμάτων καὶ περὶ ἀνθῶν ριπτομένων μετ' εὐτραπeliῶν κατὰ τῆς παστάδος, «ἐπειδὴ γαμικὸν καὶ τὸ παίζειν». Χαρμόσυνον τοιαῦται ἐκδηλώσεις, προτιθέμεναι τὴν ἐνθάρρυνσιν τοῦ ζεύγους πρὸς ἀνάληψιν δυσχερεστάτων καθηκόντων, δὲν εἶχόν τι τὸ ἐπιλήψιμον, ἐφ' ὅσον ἐκινουῦντο ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς εὐπρεπείας. Ἀλλ' ὑπερέβαινον δυστυχῶς ἐνίοτε τὰ ἐσκαμμένα, περιαιεφόμεναι διὰ χροιάς ἀναισχύντου, ἣν ἔτι ἀναισχυντοτέραν καθίστων οἱ ἀπὸ τῆς σκηνῆς κατάπτυστοι γελωτοποιοί, οἱ ἐρχόμενοι εἰς τὸν γάμον, ὅπως πληρώσωσι δι' αἰσχυρῶν λόγων καὶ πράξεων τὰς ἀκοὰς τῆς ἀθώας κόρης, ἀναμοχλεύσωσι τὸ πῦρ τῶν χαμηλῶν παθῶν καὶ ἀποσκυθάλισωσι διὰ τοῦ ρύπου των τὴν ἐκκλησιαστικὴν εὐλογίαν. Ἐντεῦθεν αἱ ζωηραὶ ἐπιτιμήσεις τοῦ Χρυσοστόμου ἰδίως κατὰ

τῶν τοιούτων γαμηλίων καὶ σατανικῶν ἀσχημιῶν, τῶν μηδὲν τὸ κοινὸν πρὸς τὴν ἱερότητα τοῦ γάμου ἔχουσῶν ⁽²²⁾. Ὁ Χριστιανισμὸς δὲν εἶνε ἡ θρησκεία τῆς κατηφείας. Ἐν τῷ γάμῳ τῆς Κανᾶ, παρόντος καὶ τοῦ Χριστοῦ, ἡ εὐθυμία δὲν ἔλειψε. Τὰ μεταξὺ ὅμως φωτὸς καὶ σκοτὸς ὅρια δὲν πρέπει νὰ διασκελίζωνται.

⁽²²⁾ Χρυσοστόμ. Ὁμιλ. ιε', εἰς Α' Κορ. § 5—6. Migne 61, 102.—τοῦ αὐτοῦ, ὁμιλ. νε' εἰς Γένεσιν § 1. Migne 54, 486—8.—τοῦ αὐτοῦ, εἰς τὸ ρητὸν «διὰ δὲ τὰς πορνείας ἕκαστος» § 2. Migne 51, 210.

ΒΙΒΛΙΟΝ ΟΓΔΟΟΝ

ΤΑ ΥΠΕΡ ΑΣΘΕΝΩΝ ΚΑΙ ΝΕΚΡΩΝ ΤΕΛΟΥΜΕΝΑ

ΚΕΦ. ΟΑ΄.

Η ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΕΛΛΙΟΥ

Τὸ ὄγδοον καὶ τελευταῖον βιβλίον τῆς παρούσης μελέτης θὰ διαθέσωμεν πρὸς ἐπιθεώρησιν τῶν ὑπὲρ ἀσθενῶν καὶ νεκρῶν λαμβανουσῶν χώραν ἀκολουθιῶν, ἥτοι τοῦ Εὐχελαίου, τοῦ Ἀγιασμοῦ, τῆς Παρακλήσεως καὶ τῆς Νεκρικῆς ἀκολουθίας. Διότι, φιλόστοργος Μήτηρ ἡ Ἐκκλησία εἰς οὐδεμίαν τῶν φάσεων τοῦ βίου ἐγκαταλείπει τὰ τέκνα της· ἀλλ', ὥς δέεται, ἅμα τῇ γεννήσει των ὑπὲρ ἀναγεννήσεώς των, ὥς θωρακίζει αὐτὰ διὰ τοῦ μύρου ἅμα τῇ εἰς τὴν βιωτικὴν κονίστραν εἰσόδῳ, ὥς τρέφει αὐτὰ διὰ τῆς θείας Ζωῆς καθ' ὅλην των τὴν ζωὴν, ὥς ὀρίζει ἐπ' αὐτὰ πνευματικούς ἡγέτας πρὸς ποιμαντορίαν, ὥς ἐπευλογεῖ διὰ τοῦ γάμου τὴν αὔξησίν των, παρομοίως καὶ παραστέκεται παρὰ τὴν κλίνην των, παραμυθοῦσα τοὺς πόνους τοῦ σαρκίου καὶ ἀναθέτουσα τέλος αὐτὸ εἰς τὰς χεῖρας τοῦ Ζῶντος Θεοῦ ὅταν ὀλοτελῶς μαρανθῇ, μετ' ἐλπίδων γλυκυτάτων ὑπὲρ τῆς μελλούσης ἐξεγέρσεώς του. Ὁ θάνατος δυνατὸν ν' ἀνα-

βληθῇ διὰ τῶν ἱκεσιῶν μας, ἀλλ' ἡ ἀθανασία δὲν ἐμπολιτεύεται εἰς τὸν ἡμέτερον πλανήτην.

Ἄς ἀρχίσωμεν ἀπὸ τοῦ Εὐχελαίου.

Τὸ μελίχρουν ἀπόσταγμα τοῦ καρποῦ τῆς Ἀθηνᾶς ἀνέκαθεν ἐθεωρήθη ὡς κεκτημένον πρὸς τῇ φωτιστικῇ καὶ ρωστικῇ ἰδιότητι καὶ ὡς τοιοῦτον ἐχρησιμοποιήθη ἐν λουτροῖς, γυμνασίοις, πληγαῖς, ἐντριβαῖς καὶ πάσῃ τοῦ σώματος θεραπείᾳ. Ὁ Ὀμηρος ἔφαλε τὸ λιπαρὸν ἔλαιον, δι' οὗ ἐχρίοντο μετὰ τὸ λουτρὸν οἱ ἥρωές του. Ὁ Πλάτων τὸ ἐπήνεσεν ὡς «πόνων ἀρωγὴν». Ὁ Σόλων παρὰ Δουκιανῷ ὑπεδείκνυσεν εἰς τὸν Ἀνάχαρσιν πῶς κατεγύμναζον οἱ Ἕλληνες τὰ σώματά των χρίοντες ἐλαίῳ καὶ καταμαλάσσοντες ἵνα εὐτονώτερα γείνωσι· διότι, ἐὰν τὰ νεκρὰ σκύτῃ, διὰ τοῦ ἐλαίου μαλασσόμενα, δυπραγέστερα καὶ διαρκέστερα καθίστανται, πόσῳ μᾶλλον τοιοῦτον θ' ἀποβῇ καταμαλασσόμενον τῆς ζωῆς μετέχον σῶμα (1); Ὁ προφ. Ἡσαΐας τὸ ἔλαιον ὡς θεραπευτικὸν μέσον συνηρίθμησε μὲ τὸ χειρομάλαγμα καὶ τοὺς καταδέσμους. Ὁ προφ. Ἰεζικιήλ παρέστησε τὸν Θεὸν λούσαντα ἐν ὕδατι, ἀποπλύναντα ἐκ τοῦ αἵματος καὶ χρίσαντα δι' ἐλαίου τὸν μόλις ἀπὸ τῆς νηδύος πεσόντα νήπιον Ἰσραήλ, ὡς ἔπραττον αἱ Ἑβραῖαι εὐθὺς ὡς τὸ ἔμβρυον εἰς φῶς προέβαλλεν, ὅποτε οὐ μόνον μὲ νερόν τὸ ἔλαιον, ἀλλὰ καὶ δι' ἐλαίου τὸ περιήλειφον. Ἐν τῷ Λευϊτικῷ ὁ ἱερεὺς κατὰ τὸν καθαρισμόν τοῦ λεπροῦ ἔλαιον ἐλάμβανε καὶ ἐκχέων αὐτὸ ἐν τῇ ἀριστερᾷ δρακί, ἐβύθιζεν εἴτα εἰς αὐτὸ τὸν δεξιὸν δάκτυλον, ἔρραινε δι' αὐτοῦ ἐπτάνκας ἔναντι Κυρίου καὶ εἴτα ἔχριε τὸν λοβὸν τοῦ δεξιοῦ ὠτός, τὴν ἄκραν τῆς δεξιᾶς χειρὸς καὶ τὴν ἄκραν τοῦ δεξιοῦ ποδός. Τὸ ἔλαιον τέλος εὐρίσκομεν μετὰ τοῦ οἴνου καὶ ἐν τῇ εὐαγγελικῇ παραβολῇ τοῦ ταξειδεύοντος Σαμαρείτου ὡς πρόχειρον ἔαμα διὰ πᾶν ἐνδεχόμενον εἰς τὸν σάκκον τοῦ ἀποκειμένου (2).

(1) Ὀμήρου Ἰλιάς Κ, 577. Ὀδύσσεια τ, 505 καὶ ἄλλ. Πλάτωνος Μενέξενος VII. Δουκιανοῦ Ἀνάχαρσις ἢ περὶ γυμνασίων, 24.

(2) Ἡσ. α', 6. Ἰεζεκ. ιε'. Λευϊτ. ιδ', 15—18. Δουκ. ι', 34.

Καθὼς ἡ θεία Σοφία τὴν ἀπλὴν ἀνθρωπίνην γλῶσσαν μετεχειρίσθη πρὸς μετάδοσιν τῶν ὑπερφυεστάτων ἀληθειῶν της, οὕτω καὶ ἡ θεία Παντοδυναμία δράττεται ἐκάστοτε τῶν παρ' ἀνθρώποις συνηθεστάτων μέσων πρὸς μετοχέτευσιν τῶν μυστηριωδῶν χαρίτων της ἐπὶ τοὺς ἀσθενοῦντας τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν. Ἐντολὴν τοῦ Σωτῆρος ἐπιτελοῦντες οἱ Ἀπόστολοι ἐλαίῳ ἤλειφον πολλοὺς ἀρρώστους καὶ ἐθεράπευον διὰ τρόπου ὅλως ἐξειδικασμένου καὶ θαυμαστοῦ. Δεσποτικῇ δ' ἀναμφιβόλως συστάσει καὶ ὁ Ἀδελφóθεος κατηκολούθει, ὅτε, πρῶτος αὐτὸς ὑπογράφων τὴν τοῦ Ἐλαίου μυστηριακὴν τελετὴν, παρώτρυνε τοὺς ἀδελφοὺς νὰ προσκαλῶσιν ἐκάστοτε ἐν ταῖς ἀσθενείαις των τοὺς πρεσβυτέρους τῆς Ἐκκλησίας—τοὺς πρεσβυτέρους, τοὺς ποιμαίνοντας τὸ ποίμνιον καὶ ἐπισκοποῦντας ἐπ' αὐτοῦ, ὡς ἐρμηνεύει τὴν λέξιν ἡ Α' Πέτρ. ε', 2 καὶ οὐχὶ ἀπλῶς τοὺς γεροντοτέρους ἢ «προβεβηκότας ἡμερῶν» ὡς ὁ Προτεσταντισμὸς ἐρμηνεύει (3)—ἵνα ἀλειφθῶσιν ὑπ' αὐτῶν ἐλαίῳ ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Κυρίου καὶ διὰ τῆς ἐν πίστει ἀναπεμπομένης προσευχῆς των ἐγερθῶσιν ἀπὸ τῶν διπλῶν αὐτῶν ἀρρωστιῶν. Ἡ Κυριακὴ σύστασις συνεχίζεται ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ διὰ τῶν αἰώνων καὶ τὸ ἄλλως κοινότατον ἔλαιον, ἐπευλογούμενον διὰ δεήσεων ἁγίων, δὲν παύει σκορπίζον ἴασιν καὶ ρῶσιν. Κατὰ τὸν Τερτυλλιανόν, ὁ Χριστιανὸς Πρόκουλος, ὁ ἐπιστάτης τῆς Εὐδοσίας, ὁ ἐπονομαζόμενος Τορπακίων, δι' ἐλαίου τὸν ἐθνικὸν Σευῆρον, πατέρα τοῦ αὐτοκράτορος Ἀντωνίου, ἐθεράπευσεν· ἐφ' ᾧ καὶ ὁ Σευῆρος, χάριτας τῷ Χριστιανῷ ἀνταποδίδων, προσεκάλεσεν αὐτὸν εἰς τὰ ἀνάκτορα καὶ συνετήρει μέχρι τελευτῆς (4). Ὁ δὲ Χρυσόστομος ὁμιλεῖ περὶ τῆς λυχνίας τῆς ἐν τῷ ναῷ ὡς πολλῷ τιμιωτέρας καὶ ἡδίονος ἢ ἡ ἐν τῷ οἴκῳ λάμπουσα· καὶ τὸν λόγον ἐπεξηγῶν προσθέτει: «καὶ ἴσασιν ὅσοι, μετὰ πίστεως καὶ εὐκαίρως ἐλαίῳ χρισάμενοι, νοσήματα ἔλυσαν» (5). Οἱ δὲ συναξαρισταὶ καὶ ἀγιολόγοι ποιοῦνται λόγον

(3) *Covel Account of the Greek Church*, σ. 310—11.

(4) *Tertullianus ad Scapulam* IV. Migne P. L. 1, 781—2.

(5) *Χρυσόστομος* Ὁμιλ. λδ' εἰς Ματθ. § 6. Migne 57, 384.

περὶ τοῦ ἁγίου Κυριακοῦ ὡς δι' ἐλαίου ἀσθενῇ θεραπεύσαντος (6). καὶ περὶ τῆς ἁγίας Εὐγενίας, τῆς ὑπὸ τὸ σχῆμα τοῦ μοναχοῦ Εὐγενίου ἀλειψάσης δι' ἐλαίου τὴν ἐξ Ἀλεξανδρείας πολυτάλαντον Μελανθίαν καὶ παραχρῆμα ποιησάσης αὐτὴν ἐξεμέσαι τὴν νοσοποιδὸν ὕλην (7). καὶ περὶ τοῦ ἁγ. Ἀρσενίου, τοῦ γυναιῖκα ἡμίξηρον, χρίσματι ἁγίου ἐλαίου, ὑγιᾶ καὶ ἄρτιον ἀποκαταστήσαντος (8). καὶ περὶ ἄλλων (9).

Βεβαίως τὰ παραδείγματα ταῦτα δὲν λαλοῦν ἀνεξαιρέτως ὅλα περὶ τῆς μυστηριακῆς τελετῆς τοῦ Εὐχελαίου, καὶ δὴ οἷα βραδύτερον ἐμορφώθη· πολλοῦ γε καὶ δεῖ. Τινὰ ἐξ αὐτῶν ὑποδηλοῦν τὴν ἀπλὴν ἀπὸ τῆς φωταγωγικοῦ λυχνίας κρίσιν τοῦ νοσοῦντος, οἷαν μέχρι σήμερον παρὰ πολλοῖς τῶν εὐλαβεστέρων Χριστιανῶν μας βλέπομεν. Ἄλλ' ἐπειδὴ ἡ τοιαύτη ἀπὸ τῆς λυχνίας χρήσις δὲν ἦτο ἀπίθανον νὰ συνόδεύηται κάποτε καὶ ὑπὸ προσευχῶν, ἔστω καὶ αὐτοσχεδίων καὶ μικρῶν, ἡμεῖς δὲ ἐννοοῦμεν πῶς ἡ ἄλειτουργία αὕτη, ὁσάκις εὐχὴ τε καὶ ἔλαιον ἐν αὐτῇ συνέπιπτον, ἐξετελεῖτο δὲ ὑπὸ κανονικῶν τελεστών, διέφερε κατ' οὐσίαν τῆς παρὰ τῇ Ἀδελφοθῇ συνιστωμένης, καὶ μάλιστα προκειμένου περὶ τῶν πρώτων αἰώνων, ἐν οἷς οὐδεὶς δικαιοῦται νὰ ἀναζητῇ τὰς μεταγενεστέρας τῶν ἑ. ἀκολουθιῶν διαμορφώσεις καὶ ἀναπτύξεις. Ὅτι ἄλλως τε τὸ πρωταρχικὸν Εὐχέλαιον εἶχε πολὺ τὸ λιτὸν καὶ ἀπέριτον, καταφαίνεται ἐκ τῶν Ἀποστολ. Διαταγῶν, ὀρίζουσιν τὴν τέλεσίν του ὡς ἀκολουθῶς: «Εὐλογεῖτω ὁ ἐπίσκοπος τὸ ὕδωρ ἢ τὸ ἔλαιον· ἐὰν δὲ μὴ παρῇ, εὐλογεῖτω ὁ πρεσβύτερος, παρεστῶτος τοῦ διακόνου· ἐπὰν δὲ ὁ ἐπίσκοπος παρῇ, παριστάσθω ὁ πρεσβύτερος καὶ ὁ διάκονος». Καὶ παραθέτουσιν ἀμέσως αἱ Διαταγαὶ μικύλλην εὐχὴν, ἐν ᾗ παρακαλεῖται Κύριος Σαβαώθ ὁ Θεὸς τῶν δυνά-

(6) *Συμεὼν Μεταφραστὴς* Migne 116, 931.

(7) *Αὐτ.* Migne 116, 628.

(8) Ἀκολουθία ἁγ. Ἀρσενίου ἐκδ. ὑπὸ Σεβαστιανοῦ Νικοκάβουρα, Κέρκυρα 1909 σ. 62.

(9) Ὅρα καὶ τὰς δύο διηγήσεις περὶ τοῦ «τῆς φωταγωγῆς ἐλαίου» τοῦ Γ. Παχυμέρη ἐν Ἀνδρονίκῳ Παλαιολόγῳ, Migne 144, 439 καὶ 497.

μεων, ἵνα διὰ Χριστοῦ ἀγιάσῃ τὸ ὕδωρ καὶ ἔλαιον τοῦτο καὶ δῶ
αὐτῷ δύναμιν ὑγείας ἐμποιοητικὴν, νόσων ὑπελαστικὴν, δαιμό-
νων φυγαδευτικὴν, πάσης ἐπιβουλῆς διωκτικὴν (10). Ἄλλ' ἀντὶ
τῆς εὐχῆς ταύτης παραθέτομεν ἡμεῖς ἐνταῦθα τὴν «εὐχὴν εἰς
ἔλαιον νόσούντων ἢ εἰς ἄρτον ἢ εἰς ὕδωρ» τοῦ Προσευχητα-
ρίου τοῦ Σεραπίωνος, ἣτις μόνον κατὰ ἐν τέταρτον αἰῶνος τυγ-
χάνει μεταγενεστέρα τῆς προηγουμένης.

Ἐπικαλούμεθά Σε τὸν ἔχοντα πᾶσαν τὴν ἐξουσίαν καὶ δύναμιν,
τὸν Σωτῆρα πάντων ἀνθρώπων, Πατέρα τοῦ Κυρίου ἡμῶν καὶ
Σωτῆρος Ἰ. Χριστοῦ καὶ δεόμεθα, ὥστε ἐκπέμψαι δύναμιν ἰατικὴν
ἀπὸ τῶν οὐρανῶν τοῦ Μονογενοῦς ἐπὶ τὸ ἔλαιον τοῦτο, ἵνα γένη-
ται τοῖς χριομένοις ἢ μεταλαμβάνουσι τῶν κτισμάτων Σου τούτων
εἰς ἀποστολὴν πάσης νόσου καὶ πάσης μαλακίας, εἰς ἀλεξιφάρμα-
κον παντὸς δαιμονίου, εἰς ἐκχωρισμὸν παντὸς πνεύματος ἀκαθάρ-
του, εἰς ἀφορισμὸν παντὸς πνεύματος πονηροῦ, εἰς ἐκδιωγμὸν
παντὸς πυρετοῦ καὶ ρίγους καὶ πάσης ἀσθενείας, εἰς χάριν ἀγα-
θὴν καὶ ἄφεσιν ἁμαρτημάτων, εἰς φάρμακον ζωῆς καὶ σωτηρίας,
εἰς ὑγείαν καὶ ὁλοκληρίαν ψυχῆς, σώματος, πνεύματος, εἰς ῥῶσιν
τελείαν. Φοδηθῆτω, Δέσποτα, πᾶσα ἐνέργεια σατανικὴ, πᾶν δαι-
μόνιον, πᾶσα ἐπιβουλὴ τοῦ ἀντικειμένου, πᾶσα πληγὴ, πᾶσα
μάστιξ, πᾶσα ἀλγηδὼν, πᾶς πόνος ἢ ράπισμα ἢ ἐντεῖναγμα ἢ
σχίσμα πονηρὸν τὸ Ὄνομά Σου τὸ ἅγιον, ὃ ἐπεκαλεσάμεθα νῦν
ἡμεῖς καὶ τὸ Ὄνομα τοῦ Μονογενοῦς καὶ ἀπερχέσθωσαν ἀπὸ τῶν
ἐντὸς καὶ τῶν ἐκτὸς τῶν δούλων Σου τούτων, ἵνα δοξασθῇ τὸ
Ὄνομα τοῦ ὑπὲρ ἡμῶν Σταυρωθέντος καὶ Ἀναστάντος, τοῦ τὰς
νόσους ἡμῶν καὶ τὰς ἀσθενείας ἀναλχθόντος Ἰ. Χριστοῦ καὶ ἐρχο-
μένου κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς· ὅτι δι' Αὐτοῦ Σοὶ ἡ δόξα καὶ
τὸ κράτος ἐν ἁγίῳ Πνεύματι καὶ νῦν καὶ εἰς τοὺς σύμπαντας αἰῶ-
νας τῶν αἰώνων· ἀμήν (11).

Ὁ 4ος λοιπὸν αἰὼν, ὁ αἰὼν τῶν Διαταγῶν καὶ τοῦ Προσευ-
χηταρίου τοῦ Σεραπίωνος, μᾶς παρουσιάζει μορφὴν τοῦ ἁγ.
Ἐλαίου εἰς ἄκρον ἀπλὴν ἀκόμῃ· τὸν ἐπίσκοπον μετὰ τοῦ πρε-
σβυτέρου καὶ διακόνου, ἢ, ἐν ἐλλείψει τοῦ πρώτου, μόνον τοὺς
δύο τελευταίους ὡς μυστηριακοὺς ὑπουργοὺς καὶ εὐχὴν μίαν καὶ

(10) Ἀποστ. Διαταγ. Η', 29. Migne 1, 1125.

(11) The Journal of Theological Studies, vol. I. London 1200, σ. 267—8.

μόνην καθαγιαζούσαν τὸ ὕδωρ καὶ ἔλαιον. 'Αλλ' ὀλίγον κατ' ὀλίγον πρὸς τῇ μιᾷ μονομερεῖ εὐχῇ προστίθενται καὶ ἄλλαι. Νέαι ἀντικαθιστοῦν τὰς παλαιάς. Ὁ κατὰ τοὺς χρόνους Βασιλείου τοῦ Μακεδόνος (867—886) ἀκμάσας ἀρχιεπίσκοπος Κερκύρας ἄγ. Ἀρσένιος, ὅτινι μόλις συνετύχομεν, προσκολλᾷ ὡς προανάκρουσμα καὶ προεισαγωγὴν εἰς τὸ ὄλον, κανόνα ἰδιόπλαστον, εἰς τὰ ἀρχικὰ τοῦ ὁποίου φέρεται ἡ ἀκροστιχίς:

ΕΥΧΗΣ ΕΛΛΙΟΥ ΨΑΛΜΟΣ ΕΞ ΑΡCΕΝΙΟΥ

Τώρα, κατὰ τοὺς δραπετίδας Ἀλλάτιον καὶ Ἀρκούδιον ⁽¹²⁾ ἀναφαίνεται καὶ ὁ ἑπταδικὸς ἀριθμὸς τῶν ἱερέων ὡς ἀναγκαῖος ἢ τοῦλάχιστον ἐπιθυμητὸς πρὸς τὴν τοῦ Εὐχελαίου τέλεσιν, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖον προσλαμβάνει ἡ τελετή, ὡς θὰ ἴδωμεν, μορφὴν ἑπταδικήν. Ἀλλὰ τὸ σύνολον θὰ βραδύνῃ νὰ ἀποκρυσταλλωθῇ ἀκόμη, ἡ δ' Ἀκολουθία εὐρίσκεται ἐπὶ αἰῶνας ἐν καταστάσει ρευστῇ, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Γκοάρος γράφας, ὅτι πολλοὺς χειρογράφους κώδικας ἐπιμελῶς καὶ περιέργως ἀνελίξας καὶ μελετήσας, εὔρεν ὅλους καὶ εἰς ἔκτασιν καὶ εἰς περιεχόμενον διαφέροντας ⁽¹³⁾. Τὸν 13ον αἰῶνα ὁ Πατριάρχης ΚΠόλεως Νικηφόρος (1260—1261) ποιεῖται λόγον περὶ τοῦ προκατόχου τοῦ Ἀρσενίου τοῦ Λύττωρειανοῦ (1255—1260) ὡς ἐκδόντος πατριαρχικὴν διάταξιν, τὰ τοῦ μυστηρίου τοῦ Εὐχελαίου καθορίζουσιν, ἵνα δι' ἑπτὰ ἀνυπερθέτως τελεῖται ἱερέων, καὶ ἐπίσκοποι ὡσι, καὶ μητροπολίται, δι' οὓς καὶ ἰσαριθμούς τὰς εὐχὰς αὐτὰς ἐποίησεν, ὃ ἐστίν, ἐξ ὑπάρχοντος προηγούμεως ὕλικου εὐχῶν αὐτὰς καθώρισε ⁽¹⁴⁾. τότε δ' ἴσως προσετέθησαν διὰ πρώτην φοράν καὶ οἱ ἑπτὰ ἀπόστολοι μετὰ τῶν ἰσαριθμῶν εὐαγγελίων, ἀντὶ τοῦ ἐνὸς καὶ μόνου ἀποστολικοῦ καὶ εὐαγγελικοῦ ἀναγνώσματος, ὅπερ τὰ ἀρχαιότερα χειρόγραφα περιέχουν. Αἱ παραλλαγὰὶ ἐξακολουθοῦν καὶ ἐν τοῖς

⁽¹²⁾ *Allatius*, De Consensione utriusque Ecclesiae III, 16 § 15. *Arcudius*, De concord. Eccles. Occident' et Orient. IV, 3.

⁽¹³⁾ *Goar* Εὐχολόγ. σ. 428.

⁽¹⁴⁾ *Migne* 140, 806. *Μ.* Γεδεών Καν. Διατάξεις τόμ. Β' σ. 43—45.

μετὰ τὸν 13ον αἰῶνα ἀπογράφοις. Καὶ μόλις πλέον εἰς τὸν 16ον αἰῶνα ἀπαντῶμεν πλήρη τὴν ὄψιν τοῦ Εὐχελαίου ὡς εἰς τὰ σημερινά μας ἀπεκρυσταλλώθη Εὐχολόγια, καίτοι καὶ πάλιν ἂν παρεβάλλετο πρὸς αὐτὴν Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης, φερ' εἰπεῖν, θ' ἀνεκαλύπτοντο διαφοραὶ τινες.

Καὶ τοιαύτη μὲν ἴσως ἡ διὰ τῶν αἰώνων τυπικὴ διαμόρφωσις τῆς σημερινῆς μας Ἀκολουθίας τοῦ ἁγ. Ἐλαίου (15), ἣς τὴν ἀνάλυσιν θὰ ἐπιληφθῶμεν ἐν τῷ ἐπομένῳ κεφαλαίῳ. Ἦδη, πρὶν ἢ εἰς ταύτην προδῶμεν, ἀνάγκη νὰ διασαφηνίσωμεν τὸν διπλοῦν τοῦ Εὐχελαίου σκοπὸν πλέον ἢ ἅπαξ διαστραφέντα. Ἰασις τῶν σωματικῶν νόσων κατὰ πρῶτον καὶ κύριον λόγον καὶ ἱασις τῶν ψυχικῶν ἀρρωστημάτων ἐξ ὧν προέρχονται τὰ σωματικὰ παθήματα οὐχὶ σπανίως, ἡ πρώτη δυνατὴ καὶ ἐνδεχομένη ἐφόσον ταύτην ἐπιτρέπει ὁ φθαρτὸς ἐπίγειος κλῆρος μας, ἡ δευτέρα ἀσφαλῆς καὶ βεβαία διὰ τοὺς ἐν πίστει καὶ ἀληθεὶ μεταγνώσει τὸν θ. ἔλεον ἐξαιτουμένους, ἰδοὺ τὸ διττὸν ἀποτέλεσμα τοῦ Εὐχελαίου. Διότι εἶνε ἀξίωμα ἀναμφισβήτητον ὅτι στενωτάτῃ εἶνε ἡ ἀλληλεπίδρασις σωματικῆς καὶ ψυχικῆς εὐρωστίας, ὅτι πᾶσα ἡθικὴ παρεκτροπὴ στέλλει ἐπὶ τοῦ σαρκίου τὸν ἀντίκτυπόν της, καὶ ὅτι τὴν κλίνην τῶν ἀρρωστιῶν μας συχνάκις στρώνουν αἱ ἁμαρτίαι μας. Καὶ καθὼς ὁ κυνηγὸς πτερὸν πεσὸν ἀπὸ τὸ μεγαλοπρεπὲς πτέρωμα τοῦ αἵτου λαμβάνει, αὐτὸ εἰς βέλος θανατηφόρον μετασκευάζει καὶ δι' αὐτοῦ πληγόνει τὸν βασιλέα τῶν ὀρνέων, οὕτω καὶ ἡ ἀσθένεια τὰς ψυχικὰς πτώσεις, τὰς ἐξ ἡμῶν αὐτῶν προερχομένας, μεταποιεῖ εἰς κέντρα καὶ μαχαίρας θανάτου, δι' ὧν κατατρώγει τὴν σωματικὴν ὑπόστασίν μας. Καὶ εἶνε λοιπὸν ἀνάγκη ν' ἀκούσῃ τις πρῶτον τὸ «ἀφέωνταί σοι αἱ ἁμαρτίαι σου», ἵνα ἔρῃ εἴτα καὶ τὸν κράδβατόν του. Τὰ ἀρχαῖα Ἀσκληπιεῖα, ἡ σημερινὴ αἵρεσις τῶν «Χριστιανῶν Ἐπιστημόνων», τὸ Ἐμμανουήλειον κίνημα,

(15) Ὁ βουλούμενος νὰ λάβῃ ἀκριβεστέραν καὶ ἐπιστημονικωτέραν ἔννοιαν τῆς τοιαύτης διαμορφώσεως ἀναγνώσάτω σχετικὴν μελέτην τοῦ Παρθενίου Κ. Πολάκη ἐν Ἱερῷ Συνδέσμῳ Ἀθηνῶν, ἔτους 1916 ἀρ. 269 καὶ 271.

ἡ Νέα Σικέψις, ἡ Διανοητικὴ Θεραπευτικὴ εἶνε πάντα ἀπόπειραι βελτιώσεως τῆς υγείας ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ψυχικῆς βελτιώσεως.

Ὅτι ὁ εἷς σκοπὸς τοῦ Εὐχελαίου εἶνε ἡ ἄφεσις τῶν ἁμαρτημάτων, ἐδιδάσκετο, συμφώνως πρὸς τὰ σαφέστατα τοῦ Ἀδελφοθέου λόγια, ἀπ' ἀρχαιοτάτων ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ὅπου τὸ ἄγ. Ἐλαιοὺν πλέον ἢ ἅπαξ ἀπαντᾷ μὲ τὴν μετάνοιαν συνηνωμένον. Ὁ Ὁριγένης λ. χ. ἀπαριθμῶν μίαν πρὸς μίαν τὰς περιστάσεις, καθ' ἃς παρέχεται παρὰ Θεοῦ συγγνώμη, δὲν παρέλειψε μεταξὺ αὐτῶν νὰ ἀπαριθμήσῃ καὶ τὴν ἐν τῷ Εὐχελαίῳ παρεχομένην γράφας: «Πρώτη ἄφεσις ἁμαρτιῶν τυγχάνει ἡ ἐν τῷ βαπτίσματι. Δευτέρα ἡ διὰ τοῦ πάθους τοῦ μαρτυρίου. Τρίτη ἡ παρεχομένη δι' ἐλεημοσύνην παρασχεθεῖσαν....Τετάρτη δὲ ὑμῖν προσφέρεται ἄφεσις, ὅταν καὶ ἡμεῖς ἀφίωμεν τοῖς ἀδελφοῖς ἡμῶν τὰ πκαπτώματα αὐτῶν....Πέμπτη ὅταν ἐπιστρέψῃ τις ἁμαρτωλὸν ἐκ πλάνης ὁδοῦ αὐτοῦ....Ἑκτὴ ἡ διὰ πληθοῦς ἀγάπης κατὰ τὸ ἀφένονται σοι αἱ ἁμαρτίαι αἱ πολλαί, ὅτι ἡγάπησας πολὺ. Ὑπάρχει προσέτι καὶ ἐβδόμη, καίπερ χαλεπὴ καὶ ἐργώδης, ἡ διὰ τῆς μετανοίας τῶν πεπλημμελημένων συγχώρησις, ὅτε ὁ ἁμαρτωλὸς ἐν δάκρυσι λούει τὴν στρωμνὴν αὐτοῦ καὶ γίνονται αὐτῷ τὰ δάκρυα αὐτοῦ ἡμέρας καὶ νυκτὸς ἄρτος, ὅτε δὲν ἐρυθριᾷ ἀποκαλύπτων τῷ ἱερεῖ τοῦ Κυρίου τὸ ἑαυτοῦ ἁμάρτημα καὶ ἐξαιτούμενος παρ' αὐτοῦ τὸ φάρμακον....Ἐν τούτῳ πληροῦται καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ ἀποστ. Ἰακώβου ρηθέν: Ἀσθενεῖ τις ἐν ὑμῖν; Προσκαλεσάσθω τοὺς πρεσβυτέρους τῆς Ἐκκλησίας καὶ προσευξάσθωσαν ἐπ' αὐτόν....καὶ ἁμαρτίας ἢ πεποιηκώς, ἀφελήσεται αὐτῷ». (16). Κατὰ τὸν μέγαν λοιπὸν διδάσκαλον, τὸ ἄγ. Ἐλαιοὺν τυγχάνει ἀληθῶς συγχωρήσεως παρεκτικόν, ἀποκαθαίρον τὴν ψυχὴν ἀπὸ τοῦ βρωμεροῦ περιεχομένου της ὅλως διόλου καὶ ὅχι ἀπλῶς ἀπὸ τὰ λείψανα καὶ «κατακάθισα» τῆς ἁμαρτίας, ὥς τις τῶν ἡμετέρων ἔγραψε (17). Καὶ ἀρχαῖκώτατα λοι-

(16) Ὁριγένης Ὁμιλ. 6' εἰς Λευϊτικὸν § 4 (λατ.) Migne 12, 418-9. Οὕτω περὶ τοῦ καὶ ὁ Χρυσόστομος ἐν λόγ. γ' περὶ ἱερωσύνης § 6. Migne 48, 646.

(17) Ν. Βούλαρις, Κατήχησις ἥτοι Ἐξήγησις τῆς Λειτουργίας. Κίεως 1861, σ. 12.

πὸν πράττει μέχρι σήμερον ἡ Ἐκκλησία μας παραθέτουσα αὐτὸ μετὰ τῆς Ἑξομολογήσεως ⁽¹⁸⁾ κατὰ τὴν Μεγ. Τετάρτην ἰδίως, ὁπότε τόσον διὰ τοῦ ἐνὸς μυστηρίου ὅσον καὶ διὰ τοῦ ἄλλου θωρακίζει τὰ τέκνα της πρὸς τὴν Μεγ. Πέμπτην, τὴν κατ' ἐξοχὴν ἡμέραν τῆς ἁγ. Κοινωνίας.

Πλὴν τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ ἁγ. Ἐλαίου δὲν εἶνε μόνον τοῦτο· εἶνε καὶ ἡ ποθητὴ καὶ ἐνδεχομένη, ἂν ὁ Θεὸς θέλῃ, ἐπανάκτησις τῆς διασαλευθείσης σωματικῆς υγείας, εἶνε καὶ ἡ ἀπὸ τῆς κλίνης ἐξέγερσις, ἡ ἀποτελοῦσα τὸν κυριώτερον τοῦ μυστηρίου σκοπὸν καὶ προσδίδουσα εἰς αὐτὸν τὸν ἰδιαίτερον ἐκεῖνον χρωματισμόν, δι' ὃν ἀπὸ τοῦ μυστηρίου τῆς Μετανοίας διακρίνεται, σύμφωνα μὲ τοὺς προεκτεθέντας σαφεστάτους ἀποστολ. λόγους «καὶ ἡ εὐχὴ τῆς πίστεως σώσει τὸν κάμνοντα καὶ ἐγερεῖ αὐτὸν ὁ Κύριος», οἵτινες, ἀσοφιστεύτως λαμβανόμενοι, δηλοῦσι σωτηρίαν καὶ ἐξέγερσιν ὄχι ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας (τοῦτο εἶπεν ἤδη ὁ ἀπόστολος καὶ δὲν ἔχει ἀνάγκη νὰ παλιλλογῇ) ἀλλὰ σωτηρίαν ἀπὸ τὸν τῆς ἀσθενείας κάμνον καὶ ἐξέγερσιν ἀπὸ τῆς κλίνης τοῦ σωματικοῦ πόνου. Δὲν εἶνε λοιπὸν τὸ μυστήριον τοῦτο ἔσχατον χρῆσμα. Δὲν ἀποβλέπει τοὺς ἡμιθανεῖς καὶ τοὺς ἐν τοῖς ἐσχάτοις. Δὲν εἶνε ἐφόδιον διὰ τὴν πέραν τοῦ τάφου ζωὴν. Αὐτὰ τὰ ἀρχαῖα Λατινικὰ Τυπικὰ καὶ Σακραμεντάρια, καὶ δὴ τὰ ἐν Γαλλίᾳ καὶ Γερμανίᾳ ποτὲ ἐν χρήσει, διατάσσουν ἵνα, μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τοῦ μυστηρίου, «ὁ μὲν ἀσθενὴς κλίνη τὰ γόνατα καὶ σταθῇ ὄρθιος δεξιόθεν τοῦ ἱερέως, ὁ δὲ ἱερεὺς ἀποτείνῃ πρὸς αὐτὸν τὰ ἀποστολικά ἔγχειραι καὶ περιπάτει» ⁽¹⁹⁾, ἅτινα δὲν θὰ ἐλέγοντο καὶ δὲν θὰ ἐπράττοντο ἐὰν περὶ ψυχορραγοῦντος ἐπρόκειτο. Χρήσιν τοῦ Εὐχελαίου ὡς ὑστάτου ἐφοδίου οὐδέποτε ἠνέχθη ἡ ἀδιαίρετος τῶν πρώτων αἰώνων Ἐκκλησία. Συνήθιζον μὲν οἱ Ἀρχοντικοί,

⁽¹⁸⁾ Ἀριστα ἡ Ὁμολογία *Μογίλα* μέρ. Α', ρη' συνιστᾷ «ὁ ἀσθενὴς...νὰ εἶνε ἐξομολογημένος τὰ ἁμαρτήματά του ἔμπροσθεν εἰς τὸν ἱερέα τὸν πνευματικόν του». *Μεσολωρᾶ Συμβολ.* τόμ. Α' σ. 433.

⁽¹⁹⁾ *Herm. Adalb. Daniel*, Codex Liturgicus Ecclesiae Orientalis, Lipsiae 1853 σ. 633.

κατὰ Θεοδώρητον, νὰ ἐμβάλωσι μετὰ τὴν ἀποβίωσιν ἔλαιον καὶ ὕδωρ ταῖς τῶν τελευτώντων κεφαλαῖς, ἵνα ἀοράτους αὐτοὺς ποιήσωσι κατὰ τῶν ἀρχῶν καὶ ἐξουσιῶν ⁽²⁰⁾· καὶ ἔχριον οἱ Ἑρακλεωνῖται τοὺς ἐτοιμοθανάτους των, κατὰ Ἐπιφάνιον, δι' ἐλαίου ὕδατι μεμιγμένον ἢ διὰ μύρου, τοῦ λεγομένου ὀποθαλασάμου «εἰς τὸ ὑπερβῆναι ἀοράτως τὸν ἔσω αὐτῶν ἄνθρωπον» καὶ ἵνα ἐξοδιάσωσιν ἀκράτῃτοι καὶ ἀόρατοι ταῖς ἄνω ἀρχαῖς καὶ ἐξουσίαις ⁽²¹⁾· ἀλλ' αὐτοὶ ἦσαν αἰρετικοί· καὶ ὁ ὑπὸ τῶν πατέρων ἐκσυριγμός των ἐπὶ τοιοῦτοις ἐξοδίοις ἀποτελεῖ τὴν ἰσχυροτέραν ἀπόδειξιν ὅτι ἐλαίου χρίσις ἐπὶ ἐπιθανατίων ἢ τεθνηκότων ἦτο τι ἀπόβλητον πρὸς τὴν γενικὴν πράξιν τῆς Ἐκκλησίας.

Δυστυχῶς ἡ ἀρχοντικὴ καὶ ἡρακλεωνιτικὴ αὕτη διαστροφή, ἣν ἐπέπρωτο νὰ συνεχίσῃ ἐπὶ εὐρυτέρας κλίμακος ἡ Παπιστικὴ Ἐκκλησία, δὲν ἀφῆκε καὶ τὴν Ἀνατολὴν ἐντελῶς ἄθικτον. Κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα Ὁρθόδοξοί τινες ἐποιοῦν τοῖς νεκροῖς αὐτῶν, μετὰ τὸ θανεῖν, Εὐχέλαιον καὶ δι' αὐτοῦ τὸ τεθνηκὸς σῶμα συνείληφον· καθ' ὧν σφοδρῶς ἀντεπεξῆλθεν ὁ προμνημονευθεὶς Πατριάρχης ΚΠόλεως Νικηφόρος, γράψας ὅτι οἱ τοῦτο ποιοῦντες ὀφλισκάνουσιν ἀμάθειαν, μὴ συνιέντες μήτε τοὺς λόγους τοῦ Ἀδελφοθέου «ἐγερεῖ αὐτὸν ὁ Κύριος», μήτε τὸν νοῦν τῶν ἐν τῇ Ἀκολουθίᾳ εὐχῶν. Διότι πῶς συμβιβάζεται ἐπισφράγισις τεθνηκὸς σῶματος καὶ προσευχαὶ οἱ αἱ αἱ ἐξῆς: «*Τῷ Πνεύματί Σου σκῆνωσον ἐπὶ τὸν δοῦλόν Σου, ὅπως τὸν ὑπόλοιπον χρόνον ἐν τοῖς δικαιώμασί Σου πορεύῃται*» καὶ «*Ἐξέγειρον αὐτὸν ἀπὸ κλίνης ὀδυνηρᾶς καὶ ἀπὸ στρωμνῆς κακώσεως*»; Παρ' ὅλα ταῦτα ὁ νεωτερισμὸς δὲν ἐκρίζοῦται· καὶ Ἰδοῦ Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης μετὰ δύο αἰῶνας μᾶς γνωστοποιεῖ ὅτι τινὲς τῶν συγχρόνων του ἐποιοῦν δι' εὐλάβειάν Εὐχέλαιον ἐπὶ ἐτοιμοθανάτους καί, κοιμηθέντας, ἔχριον αὐτοὺς διὰ τούτου· ἦσαν δὲ καὶ τινες ἀρχιερεῖς μὴ κωλύοντες τὴν πράξιν ⁽²²⁾. Εὐτυχῶς παροδικὰ ὑπῆρξαν παρ' ἡμῖν τὰ τοιαῦτα

⁽²⁰⁾ Θεοδώρητον Αἰρετ. Κακομυθίας λογ. Α' § 11. Migne 83, 361.

⁽²¹⁾ Ἐπιφανίου Πανάριον Βιβλ. Α', γ', αἵρεσις XXXVI Migne 41, 633—6.

⁽²²⁾ Συμεὼν Θεσο. Περὶ εὐχελαίου 286. Migne 155, 521.

κρούσματα· ἡ δ' Ὁρθοδοξία ἐν τῇ συνόλῳ τῆς ἡδυνήθη νὰ διαφυλάξῃ καὶ ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου τὴν ἀρχαίαν τάξιν, ἐφ' ᾧ καὶ ὁ σπουδαῖος Ἀγγλὸς θεολόγος Πούτσεϋ ἐπαινετικῶς περὶ αὐτῆς ἔγραψεν: «Ἐν τῇ ἀλείψει τῶν νοσούντων ἡ Ὁρθόδοξος Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία κατακολουθεῖ πιστῶς τῇ τοῦ ἁγ. Ἰακώβου διαταγῇ. Ἀσθενῶν ὁ εὐσεβὴς Ὁρθόδοξος προσκαλεῖ τοῦλάχιστον ἐξ ἴσου πρὸς τὸν ἱατρὸν τῶν σωμάτων καὶ τὸν ἱατρὸν τῶν ψυχῶν, ἐν δὲ τῇ δι' ἁγίου Ἐλαίου χρήσει ἐκζητεῖ τὴν τε ἀνάρρωσιν τοῦ σώματος, ἐὰν τοῦτο εἶνε εὐδοκία Θεοῦ, καθὼς καὶ τὴν ἴασιν τῆς ψυχῆς.... Ἐὰν ἡ Ρωμαϊκὴ Ἐκκλησία ἐτήρει τὴν πρᾶξιν καθ' οἷον τρόπον τὴν τηρεῖ ἡ Ὁρθόδοξος, καὶ ἡμεῖς [χωρισθέντες ἀπ' αὐτῆς] χωρὶς ἄλλο θὰ τὴν ἐτηροῦμεν» (23).

ΚΕΦ. ΟΒ'.

ΑΝΑΛΥΣΙΣ ΤΗΣ ΑΚΟΛΟΥΘΙΑΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΕΛΑΙΟΥ

Καὶ ἤδη ἐπὶ τὴν ἀνάλυσιν τῆς ἐν χρήσει παρ' ἡμῖν σήμερον Ἀκολουθίας.

Νοσήσαντός τινος τῶν πιστῶν προσκαλοῦνται ὑπὸ τῶν οἰκείων ἐπτὰ ἱερεῖς (ἢ, ἐν ἐλλείψει τῶσων, καὶ τρεῖς· μόνον· ἢ δύο· ἢ εἷς ἐν μεγίστῃ ἀνάγκῃ) ἵνα ἐν πίστει προσευχηθῶσιν ἐπ' αὐτοῦ καὶ ἀλείψωσιν αὐτὸν ἐλαίῳ κατὰ τὰς ἀποστολικὰς ὑποτυπώσεις. Προσκαλοῦνται ἐπτὰ, εἰ δυνατόν, καὶ πλείονες τοῦ ἐνός, διότι «προσκαλεσάσθω τοὺς πρεσβυτέρους» καὶ ὅχι «τὸν πρεσβύτερον» ἔγραψεν ὁ Ἀδελφότης. Προσκαλοῦνται ἐπτὰ, εἰ δυνατόν, καὶ πλείονες τοῦ ἐνός, ἵνα ἀποβῇ ἐπιβλητικωτέρα καὶ κραταιότερα ἡ ἱκετηρία, πολλῶν δικαίων ὑπὲρ τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου ἐπὶ τὸ αὐτὸ δεομένων. Προσκαλοῦνται ἐπτὰ, διότι,

(23) *Edward Pusey* Eirinicon, London, Oxford & Cambridge 1865, τόμ. Α' σ. 219 —20.

ὡς ἐξηγοῦν οἱ ἀλληγορισταί, ἐπταχῶς παρ' Ἡσαΐα ἀριθμοῦνται τὰ δῶρα τοῦ Πνεύματος, ἐπτὰ ἦσαν οἱ τοῦ νόμου ἱερεῖς οἱ κύκλιφ τῆς Ἱερικῶ σαλπίσαντες ἐπτάνικς καὶ καταβαλόντες τὰ τείχη, ἐπτάνικς ὁ προφ. Ἐλισσαῖος συνεκάμφθη διὰ νὰ ἀναζωογονήσῃ τὸν νεκρὸν παῖδα τῆς Σουμανίτιδος, ἐπτάνικς ὁ προφ. Ἡλιοῦ εὐξάμενος τὸν στυγνὸν οὐρανὸν ἤνοιξεν ὡς δ' ἐκεῖ, οὕτω καὶ ἐνταῦθα ἐπταδικὴ χρειάζεται προσευχή, ἵνα τὰ τῆς ἁμαρτίας τείχη κατεδαφισθῶσιν, ἢ νεκρὰ ψυχὴ ἀναζωογονηθῇ, ὁ τῆς νόσου αὐχμὸς λυθῇ καὶ ὁ τῆς χάριτος οὐρανὸς ἀνοιγῇ (1). Εἶεν!

Προσκαλοῦνται δέ ποῦ; Εἰς τὸν οἶκον τοῦ ἀσθενοῦς βεβαίως, ἐὰν ὁ ἀσθενὴς δὲν δύναται νὰ προσέλθῃ ἢ μεταφερθῇ εἰς τὸν ναόν. Ἀλλ' ἐὰν δύναται, τότε ὁ ναὸς τοῦ Θεοῦ μὲ τὸ μελιχρὸν φῶς τῶν κανδηλῶν του, μὲ τὰς ἡμιφωτιζομένας χλωμάς φυσιογνωμίας τῶν ἁγίων, μὲ τὴν ἀπόπνοιαν τοῦ θυμιάματος, μὲ τὸ πτερυγίζον καὶ πλανώμενον ἐν αὐτῷ μυστήριον, εἶνε ὁ διὰ τὴν ἱεροτελεστείαν ἀπὸ πάσης ἀπόψεως καταλληλότερος τόπος. Ἡ ἐπικεφαλὴ τῆς Ἀκολουθίας φέρεται μέχρι σήμερον ἐν τῷ Εὐχολογίῳ οὕτως: Ἀκολουθία τοῦ ἁγ. Ἐλαίου, ψαλλομένη ὑπὸ ἐπτὰ ἱερέων συναχθέντων ἐν ἐκκλησίᾳ ἢ ἐν οἴκῳ, ὅπου τὰ πρωτεῖα ὡς τόπου τελέσεως δίδονται εἰς τὴν ἐκκλησίαν. Τὸ ἐξαποστειλᾶριον ἔχει: «Ἐν ἐλέῳ, Ἀγαθέ, ἐπίβλεψον σὺ ὄμματι ἐπὶ τὴν δέησιν ἡμῶν, τῶν συνελθόντων ἐν τῷ ναῷ Σου τῷ ἁγίῳ σήμερον, χρῖσαι θείῳ ἐλαίῳ νοσοῦντας τοὺς δούλους Σου», ὅπου λόγος γίνεται μόνον περὶ τοῦ ναοῦ. Ἐν τῷ ἀρχαιοτάτῳ Βαρβερινῷ χειρογράφῳ Εὐχολογίῳ ἢ ἀκολουθίᾳ τοῦ ἁγ. Ἐλαίου, πολλῇ βραχυτέρᾳ τῆς νῦν, συνάπτεται καὶ συμπλέκεται μετὰ τῆς θ. λειτουργίας καὶ τελεῖται ἄρα μετ' αὐτῆς ἐν τῷ ναῷ (2). Οὕτω καὶ ὁ Κριτόπουλος εἰς τὸν ναὸν παραπέμπει, «εἰ οἶόν τε τὸν κάμνοντα εἰς τὸν ναὸν ἰέναι» (3). Ὁ δὲ Ρωμαῖνός μᾶς πληροφορεῖ ὅτι εἰς τὴν Ρωσίαν τὸ Εὐχέλαιον λαμ-

(1) Συμμεδὼν Θεσσαλ. Περὶ ἁγ. ἐλαίου 283. Migne 155, 516.

(2) Goar Εὐχολόγ. σ. 428—30.

(3) Ὁμολογία κερ. γγ'. Μεσολωρᾶ Συμβολ. τόμ. Α' σ. 338.

θάνει χώραν, ἐφ' ὅσον ἐπιτρέπει ἡ κατάστασις τοῦ νοσοῦντος, ἐν τῷ ναῷ «ὅπου ἡ ἱεροτελεστία προσλαμβάνει ἐπισημότητα, ἣν οὐδέποτε εἰς ἰδιωτικὸν οἶκον μέχρι τοσοῦτου βαθμοῦ θὰ προσελάμβανε· τελεῖται δὲ μετὰ τὴν θ. λειτουργίαν ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ναοῦ, ἐνῷ ὁ ἄρρωστος κατάνκειται ἐπὶ τῆς κλिनικαθέδρας ἢ τοῦ κραβδάτου του μὲ τὸ πρόσωπον ἐστραμμένον πρὸς τὸ ἅγ. βῆμα, οὗτινος ἡ ὥραία πύλη εἶνε καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς τελετῆς ἀνοικτή» (4).

Καὶ οὕτω τῶν τελετουργῶν προσελθόντων, καὶ τοῦ ἀσθενοῦς ἢ τῶν ἀσθενῶν ἐνώπιόν των κατακειμένων ἢ ἵσταμένων, καὶ σκευαρίου ἐπὶ τραπέζης προτεθέντος, ὅπερ ἐστὶ πλατύστομος φωταγωγὸς λυχνία ἐν ἣ ὕδωρ καὶ ἔλαιον ἐμπεριέχεται ἢ οἶνος (ἀντὶ ὕδατος) καὶ ἔλαιον ἐπὶ τὸ εὐαγγελικώτερον, ἀλληγορικώτερον καὶ σαμαρειτικώτερον, ἐπὶ δὲ τοῦ ἐλαίου ἐπτὰ θρυαλλίδες ἐπιπλέουν κατὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν ἱερέων, ἄρχεται ἡ Ἀκολουθία ἐκτυλισσομένη μικρὸν κατὰ μικρόν. Προοιμιάζουν οἱ ψαλμοὶ ρμβ' καὶ ν', ὁ κανὼν τοῦ Ἀρσενίου, ἡ μακρὰ συναπτὴ καὶ τὰ εἰς αὐτὴν ὑστατα προσαρτηθέντα ποικίλα τροπάρια. Μεθ' ὃ ἀκολουθεῖ τὸ κύριον σῶμα, συναπαρτιζόμενον ἐκ βαθυνόων εὐχῶν, ἀποστολικῶν ἀποσπασμάτων καὶ εὐαγγελικῶν περικοπῶν, πάντων προσφυστάτων τῇ περιστάσει, κατανυκτικωτάτων, καθαρτικωτάτων, ρωστικωτάτων, μετεωριστικωτάτων. Εἶνε δὲ οὕτω διατεταγμένη ἡ τοῦ συνόλου ἀρχιτεκτονική, ὥστε εἰς ἕκαστον τῶν ἐπτὰ ἱερέων νὰ ἀναλογῇ καὶ μία εὐαγγελικὴ περικοπὴ μετὰ μιᾶς εὐχῆς. Ἐπτὰ λοιπὸν ἀπόστολοι, ἐπτὰ εὐαγγέλια καὶ ἐπτὰ *ἱλαστικαὶ εὐχαὶ* ὑπὲρ τοῦ νοσοῦντος τὴν ὅλην τελετὴν ἀπαρτίζουν. Πλὴν δὲν εἶνε μόνον αἱ εὐχαὶ αὗται. Πρὸς ταύταις καὶ πρὸς τούτων προηγοῦνται δύο ἕτεροι εὐχαὶ *τελεστικαὶ ἢ ἁγιαστικαὶ* τοῦ μυστηρίου, δι' ὧν παρακαλεῖται ὁ Κύριος, ὁ ἰώμενος τὰ συντρίμματα τῶν ψυχῶν καὶ τῶν σωμάτων ἡμῶν, ὅπως ἁγιασῇ τὸ ἔλαιον τοῦτο «ὥστε γενέσθαι τοῖς χρισμένοις ἐξ αὐτοῦ εἰς θεραπείαν καὶ ἀπαλλαγὴν παντὸς πάθους, μολυ-

(4) *Romanoff Rites & Customs of the Greco-Russian Church* σ. 219.

σμοῦ σαρκὸς καὶ πνεύματος καὶ παντὸς κακοῦ», ποιήσῃ δὲ αὐτὸ «ἔλαιον ἀγαλλιάσεως, ἔλαιον ἁγιασμοῦ, ἔνδυμα βασιλικόν, θώρακα δυνάμεως, πάσης διαβολικῆς ἐνεργείας ἀποτρόπαιον, σφραγίδα ἀνεπιδούλευτον, ἀγαλλίαμα καρδίας, εὐφροσύνην αἰώνιον».

Διὰ τῶν διδύμων λοιπὸν τούτων τελεστικῶν ἢ ἁγιαστικῶν εὐχῶν καθαγιαζεται τὸ προτεθειμένον ἔλαιον καὶ ἐπενδύεται ἄνωθεν τὴν ἱαματικὴν ἐνέργειαν καὶ χάριν. Διὸ καὶ εὐθὺς μετὰ τὴν ἀπαγγελίαν των ὁ πρῶτος τῇ τάξει ἱερεὺς πλησιάζει τὸν ἀσθενῆ καὶ ἀλείφει τὰ μέλη αὐτοῦ σταυροειδῶς, ἐπιλέγων συγχρόνως τῇ ἀλείψει, κατὰ τὴν διασάφησιν τοῦ νῦν Εὐχολογίου καὶ τὴν πρώτην ἱλαστικὴν εὐχὴν: «Πάτερ ἅγιε, ἱατρὲ τῶν ψυχῶν καὶ τῶν σωμάτων....ἴασαι καὶ τὸν δοῦλον Σου τόνδε ἐκ τῆς περιεχούσης αὐτὸν σωματικῆς καὶ ψυχικῆς ἀσθενείας διὰ τῆς χάριτος τοῦ Χριστοῦ Σου» κλπ. Εἶνε ἀξιοσημείωτον, ὅτι τὴν εὐχὴν ταύτην, ἣν ὡς εἶδος τοῦ μυστηρίου (ἅς μοι συγχωρηθῇ ὁ σχολαστικὸς ὅρος) ἀποδέχονται μὲν αἱ τοῦ 17ου αἰῶνος Ὁμολογίαι, ἡ τε τοῦ Κριτοπούλου καὶ ἡ τοῦ Μογίλα, ἀναγράφουσι δὲ χειρόγραφοι τοῦ 12ου καὶ 13ου αἰῶνος κώδικες, Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης χωρίζει ἀπὸ τὴν τοῦ ἐλαίου χρίσιν ὁλοτελῶς, ταύτην μὲν πρὸ τῆς ἀλείψεως ἀναγινώσκων, τὴν δὲ ἀλείψιν συνοδεύων μὲ τὴν ἐξαγγελίαν τῶν λόγων «ἡ βοήθεια ἡμῶν ΕΝ ΟΝΟΜΑΤΙ ΚΥΡΙΟΥ» ἐπαναλαμβανομένων ὑπὸ τοῦ χρίοντος ἱερέως ἀνὰ πᾶσαν σταυροειδῆ ἀλείψιν ⁽⁵⁾. Καὶ τίς οἶδεν, ἐὰν δὲν εἶνε τοῦτο καὶ ἀποστολικώτερον καὶ ἀρχαιοπρεπέστερον καὶ πρὸς τὴν καθόλου διάταξιν τῶν Ἀκολουθιῶν μας συμφωνότερον. Κατὰ τὴν κατάδυσιν, φερ' εἰπεῖν, τοῦ βαπτιζομένου εὐχὴν ὁλόκληρον ὁ ἱερεὺς δὲν λέγει, ἀλλὰ τὸ «Βαπτίζεται ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ» ἀναφωνεῖ. Καὶ κατὰ τὴν χρίσιν τοῦ ἁγ. Μύρου ἐπὶ τὸν βεβαπτισμένον εὐχὴν καὶ πάλιν δὲν λέγει, ἀλλὰ τὸ «Σφραγίς δωρεᾶς» ἀπαγγέλλει. Καὶ ἐν ᾗ στιγμῇ τοὺς νυμφίους στέφει, ἀρκεῖται μὲ τὸ «Στέφεται ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ». Καὶ ἐὰν

⁽⁵⁾ Migne 155, 528.

ὅλα ἐξετάσωμεν τὰ μυστήρια, τοῦτο πανταχοῦ θὰ εὕρωμεν: εὐχὰς μὲν προπορευομένας πρὸ τοῦ μυστηριακοῦ κέντρου ἢ ἐπομένας, ἀλλὰ τὸ τοῦ μυστηρίου κέντρον, καθ' ὃ λαμβάνει χώραν τῆς εἰδικῆς χάριτος ἢ μετάδοσις, δι' ἐλαχίστων καὶ καιριωτάτων λόγων ἐκφαινόμενον καὶ οὐχὶ διὰ πλήρους εὐχῆς. Ἀλλ' ἀνεξαρτήτως τούτου, ὁ παρὰ Συμεῶν τύπος μοὶ φαίνεται καὶ ἀρχαιοπρεπέστερος. Διότι καὶ ὁ Πέτρος ὅταν ἐθεράπευσε τὸν ἐκ γενετῆς χωλόν, ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Ναζωραίου τὸν ἐθεράπευσε (6). Καὶ ὁ Παῦλος ὅταν ἀπήλλαξεν ἀπὸ τοῦ πνεύματος τοῦ πύθωνος τὴν παιδίσκην, ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ Χριστοῦ τὴν ἀπήλλαξε (7). Καὶ ὁ Ἰάκωβος ρητῶς παρήγγειλεν ἵνα ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Κυρίου ἢ ἁλειψις τοῦ ἀσθενούντος γείνηται. Καὶ ὁ ἁγ. Εἰρηναῖος ἔγραψεν, ὅτι ἐν τῷ ὀνόματι Ἰ. Χριστοῦ τοῦ σταυρωθέντος ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου οἱ ἀληθεῖς τοῦ Χριστοῦ ὀπαδοὶ δαίμονας ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ ἡλαυνον καὶ τοὺς κάμνοντας διὰ τῆς τῶν χειρῶν ἐπιθέσεως ἰῶντο καὶ ὑγιεῖς ἀποκαθίστων (8). Καὶ ὁ Ἰουστίνος διεκήρυξεν, ὅτι κατὰ τοῦ ὀνόματος Ἰ. Χριστοῦ τοῦ σταυρωθέντος ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου οἱ σύγχρονοί του ἰῶντο πάσχοντας, οὓς πάντες οἱ ἄλλοι ἐπορικιστὰι καὶ ἐπασταὶ καὶ φαρμακευτὰι οὐκ ἴασαντο (9). Καὶ ὁ Ὁριγένης τέλος ἐπληροφόρησε τὸν Κέλσον, ὅτι ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Ἰησοῦ οἱ μετὰ διαθέσεως ὑγιοῦς καὶ πεπιστευκυίας ἐποιοῦν ἀπὸ τῶν ἀνθρώπων χωρισθῆναι τοὺς δαίμονας (10).

Ἡ 1ῃ ἱλαστικὴ εὐχὴ δὲν ἀπαγγέλλεται ὑπὸ τοῦ πρώτου μόνον ἱερέως, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῶν λοιπῶν ἕξ κατὰ σειράν, οἵτινες καὶ οὗτοι συγχρόνως τῇ τοῦ εἵδους ἀπαγγελίᾳ ἀλείφουν τὸν νοσοῦντα μὲ τὸ ἡγιασμένον ἔλαιον. Τὸν ἀλείφουν δὲ ποῦ; Εἰς τὴν ἐρώτησιν ταύτην τὸ μὲν Βαρβερινὸν χειρόγραφον Εὐχολό-

(6) Πράξ. γ', 6. δ', 10, 30.

(7) Πράξ. ιε', 18.

(8) Εἰρηναῖος Κατὰ αἵρεσιν. Βιβλ. Β', 32. Migne 7, 829—30.

(9) Ἰουστίνου Β' Ἀπολογ. § 6. Migne 6, 453—6. Πρὸς τοῦ αὐτοῦ πρὸς Τρύφωνα § 30 καὶ § 85.

(10) Ὁριγένης Κατὰ Κέλσου Α', 6. Migne 11, 665.

γιον ὑποδεικνύει τρία μέλη, μέτωπον, ὦτα καὶ χεῖρας (11). ὁ δὲ Κριτόπουλος τέσσαρα, μέτωπον, στέρνα, χεῖρας καὶ πόδας· ὁ δὲ Κ. Ράλλης πέντε, μέτωπον, πώγωνα, παρειάς, χεῖρας καὶ πόδας (12). ὁ δὲ Λιθουανίας Μακάριος ἕξ, μέτωπον, μυκτῆρας παρειάς, στόμα, στῆθος καὶ χεῖρας (13). καὶ ὁ Φίλιππος Παπαδόπουλος ἑπτὰ, ὀφθαλμούς, ὦτα, μυκτῆρας, στόμα, μέτωπον, χεῖρας καὶ πόδας (14). Καὶ οὕτως ἀοριστία ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου ἐπικρατεῖ, ἐπιτρέπουσα εἰς ἡμᾶς ἐκλογὴν καὶ ἐλευθερίαν Διότι πῶς λ.χ. νὰ ἀλείψωμεν τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ τὸ στόμα; πῶς δὲ τοὺς πόδας, καὶ μάλιστα τῶν ὑποδεδεμένων; πῶς δὲ τὰ στέρνα καὶ δὴ τὰ τοῦ ἄλλου φύλου; Ἀλλὰ τοῦτο μὲν θὰ ἐξαρτηθῇ ἐκ τῶν περιστάσεων καὶ τοῦ διακριτικοῦ μας. Εἴπωμεν δὲ γενικώτερον μετὰ τοῦ Δουράνδου, ὅτι «τὸ χρίσμα τοῦτο ἐπαλείφεται ἐπ' ἐκείνων τῶν μελῶν, ἐφ' ὧν αἱ πέντε αἰσθήσεις ἐξόχως εὐρίσκονται ἐγκαθιδρυμέναι, ἵνα οἶαι δὴ τινες ἁμαρτίαι διὰ τῶν μελῶν τούτων διεπράχθησαν ὑπὸ τοῦ ἀσθενοῦντος, τῇ δυνάμει τοῦ χρίσματος ἐξαλειφθῶσι» (15).

Ἐν τῷ μέσῳ τῶν δύο τελεστικῶν ἢ ἀγιαστικῶν εὐχῶν, μεταξὺ τ. ἑ. τῆς «Κύριε ὁ ἐν τῇ ἐλέει καὶ τοῖς οἰκτιρμοῖς Σου» ἂφ' ἐνὸς καὶ τοῖς «Ἄναρχε, ἀδιάδοχε» ἂφ' ἐτέρου, παρεντίθεται ὁ 1ος Ἀπόστολος καὶ τὸ 1ον Εὐαγγέλιον. Ὁ 1ος Ἀπόστολος εἶνε, ὡς εἰκός, εἰλημμένος ἐκ τῆς Καθολικῆς Ἐπιστολῆς τοῦ ἁπ. Ἰακώβου, τῆς πληρέστατα καὶ τὴν σύστασιν καὶ τὸν σκοπὸν τοῦ Εὐχελαίου ἐπεξηγήσεως καὶ δικαιοτάτα ἄρα κατέχει τὰ πρωτεῖα, αὐτὸς μόνος ἀπαντῶν καὶ ἐν τῇ Βαρβερινῷ κώδῃ. Δικαιοτάτα δὲ καὶ τὸ 1ον Εὐαγγέλιον τὰ πρωτεῖα κατέχει ὡς ἀφηγούμενον τὴν παραβολὴν τοῦ ἐμπεσόντος εἰς

(11) *Goar* Εὐχολόγ. 430.

(12) *K. M. Ράλλη*, Περὶ τῶν μυστηρίων Μετανοίας καὶ Εὐχελαίου κατὰ τὸ δίκαιον τῆς Ὁρθ. Ἀνατ. Ἐκκλησίας, Ἀθῆναι 1905, σ. 120.

(13) *Μακαρίου Δογματικῆς Θεολογίας* τὸ περὶ μυστηρίων, μετὰφρ. Φιλιππίδου σ. 265.

(14) *Φ. Παπαδοπούλου*, Λειτουργική, Ἀθῆναι 1894, σ. 148.

(15) *Durandus*, *Rationale Divinorum Officiorum*, Lib. i. c. VIII § 25. Πρβλ. *Neale & Webb*, *The Symbolism of Churches*, London 1893, σ. 148.

τοὺς ληστάς, ἐφ' οὗ ὁ εὖσπλαγχνος Σαμαρείτης, ὁ τὸν σαρκωθέντα Λόγον τυπῶν, τὸν οἶνον καὶ τὸ ἔλαιον τῆς φιλανθρωπίας του ἐπέχυσε. Τὸ Εὐαγγέλιον τοῦτο ἀναγινώσκων ὁ πρῶτος τῇ τάξει ἱερεὺς ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν τοῦ ἀσθενοῦς, ἐπιθέτει συγχρόνως τὴν χεῖρα ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ, «δεικνύων ὅτι κατὰ μίμησιν τοῦ Δεσπότου τὴν ἰατρείαν ποιεῖται, χεῖρα τοῖς ἀρρώστοις ἐπιτιθέντος καὶ τῇ ἀφῇ ἐξιωμένου», ὥς ὁ Συμεὼν καὶ πάλιν ἐρμηνεύει. Μεθ' ὃ τὴν τελεστικὴν εὐχὴν ἀποπληροῖ καὶ τὴν 1ην ἱλαστήριον ἐκφωνεῖ καί, ὥς προσέφημέν. χρεῖ μετὰ καὶ τῶν ἄλλων συμπρεσβυτέρων τὸν ἀσθενῆ, καὶ τὴν θέσιν του ἤδη εἰς τὸν 2ον τῇ τάξει ἱερέα παραχωρεῖ.

Οὗτος, μετὰ τὸ ἀποστολ. ἀνάγνωσμα, τὸ συνιστῶν εἰς τοὺς δυνατοὺς ἵνα τὰ ἀσθενήματα τῶν ἀδυνάτων βασιλεύωσιν, ἀπαγγέλλει τὴν εὐαγγελ. περικοπὴν, τὴν περὶ τῆς σωτηρίας τοῦ ἁμαρτωλοῦ Ζακχαίου πραγματευομένην καὶ μετ' αὐτὴν τὴν 2αν ἱλαστήριον εὐχὴν ἀναπέμπει πρὸς τὸν εὐδιάλλακτον Κύριον, ὅπως κατασκηνώσῃ ἐπὶ τὸν ἀσθενῆ δοῦλον Αὐτοῦ καὶ εἰ τι ἐπλημμέλησεν ἐν λόγῳ ἢ ἔργῳ ἢ κατὰ διάνοιαν συγχωρήσῃ. Ἔπεται 3ος Ἀπόστολος, ὁ γλυκύτατος ἐκεῖνος περὶ τῆς ὑπὲρ πάντα τὰ χαρίσματα ὑπερκειμένης καὶ οὐδέποτε ἐκπιπτούσης ἀγάπης, μεθ' ἣν ὁ 3ος τῶν ἱερέων ἀναγινώσκει τὸ 3ον Εὐαγγέλιον περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ εἰς τοὺς μαθητάς Του δοθείσης ἐξουσίας κατὰ πνευμάτων ἀκαθάρτων, καὶ διὰ 3ης ἱλαστηρίου εὐχῆς καθικετεύει τὸν Παντοκράτορα ὅπως τὴν ἱατρικὴν Αὐτοῦ δύναμιν οὐρανόθεν ἐξαποστείλῃ, ἄψῃται τοῦ σώματος, σθέσῃ τὸν πυρετόν, πραϋνῇ τὸ πάθος καὶ πᾶσαν λανθάνουσαν ἀσθένειαν ἀποδιώξῃ. Ὁ 4ος Ἀπόστολος μᾶς ὑπενθυμίζει ὅτι τὰ σώματά μας εἶνε ναὸς Θεοῦ, ὅπου ἐνοικεῖ καὶ ἐμπεριπατεῖ ὁ Κύριος· ὁ δὲ 4ος ἱερεὺς, τὸ 4ον Εὐαγγέλιον ἀναγνώσας, ἐν ἣ ἢ περὶ Χριστοῦ περιέχεται προφητεία τοῦ Ἡσαΐου «αὐτὸς τὰς ἀσθενείας ἡμῶν ἔλαβε καὶ τὰς νόσους ἐδάστασε», 4ην ἀναπέμπει καὶ αὐτὸς ἱλαστήριον ὑπὲρ τοῦ ὀδυνωμένου ἀδελφοῦ εὐχὴν, ἵνα ἐν ἐλέει καὶ οἰκτιρμοῖς ὁ Θεὸς αὐτὸν ἐπισκεφάμενος, ἐξανα-

στήση αὐτὸν χειρὶ κραταιᾷ. Ὁ 5ος Ἀπόστολος μᾶς παραπέμπει εἰς τὸν Θεὸν τὸν ἐγείροντα τοὺς νεκροὺς καὶ ἐκ θανάτου ρυόμενον· ὁ δὲ 5ος ἱερεὺς διεξέρχεται τὴν ὥραιαν εὐαγγελικὴν παραβολὴν τῶν παρθένων, ὧν πέντε μὲν ἔλαβον ἔλαιον μετὰ τῶν λαμπτήρων των, πέντε δὲ ὄχι· μεθ' ἧν ἀπαγγέλλει 5ην εὐχὴν—Χρυσοστομικὴν ταύτην κατὰ τὸν Βαρθερινὸν κώδικα—εὐχὴν βαρυσημάντου περιεχομένου, τόσον διὰ τὸν μεσιτεύοντα ἱερέα, τὸν εἰς τὸν ὑπερμέγιστον βαθμὸν τῆς ἱερωσύνης κληθέντα, ὅσον καὶ διὰ τὸν ὑπὲρ οὗ μεσιτεύει πρὸς τὸν φιλόανθρωπον Θεόν. Ἀπόστολος 6ος λαλεῖ περὶ τοῦ καρποῦ τοῦ Πνεύματος, ὅστις ἐστὶν ἀγάπη, χαρά, εἰρήνη, μακροθυμία, πίστις, πραότης, ἐγκράτεια· καὶ 6ος ἱερεὺς ἀναγινώσκει ἐκ τοῦ Εὐαγγελίου τὴν θαυμαστὴν ἱστίαν τῆς θυγατρὸς τῆς Χαναναίας, ἣν ἡ τῆς μητρὸς μεγάλη καὶ καρτερικὴ πίστις ἔσωσεν· ἡ δὲ μετὰ τὴν εὐαγγελικὴν ταύτην ἀφήγησιν ἀκολουθοῦσα 6η ἱλαστικὴ εὐχὴ φέρεται ἐν τοῖς παλαιοῖς ἐντύποις τῆς Ἐννετίας ὡς εὐχὴ τοῦ Μ. Βασιλείου (16). Ἐν γένει εἰπεῖν, ἐκ τῆς ὅλης σημερινῆς Ἀκολουθίας τοῦ ἁγ. Ἐλαίου αἱ εὐχαὶ διακρίνονται ὡς τὸ ὑλικόν, τὸ μετὰ τὰς ἀγιογραφικὰς περικοπὰς, καὶ πολιώτερον καὶ καιριώτερον, ἀντιθέτως πρὸς τὰ ἀρχικὰ τῆς εἰσαγωγῆς τροπάρια τὰ ἐσχάτως προστεθέντα ἄνευ σοβαροῦ λόγου. Τέλος ὁ 7ος Ἀπόστολος μᾶς συνιστᾷ νὰ μὴ ὀδύνωμεν τὸ Πνεῦμα, μετὰ τὸν ὁποῖον ὁ 7ος ἱερεὺς ἀπαγγέλλει τὴν εὐαγγελικὴν περικοπὴν περὶ τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ τελώνου Ματθαίου, ἐν ᾗ καὶ τὰ Κυριακὰ ἀπαντῶσι λόγια «ἔλεον θέλω καὶ οὐ θυσίαν», 7ην δὲ καὶ τελευταίαν ἱλαστήριον καὶ αὐτὸς ἀναπέμπει, δι' ἧς θερμὴν ποιεῖται ἱκεσίαν ὑπὲρ τῶν ψυχικῶν ἰδίως παθημάτων τοῦ ἀρρώστου.

Ἴδου λοιπὸν τὸ ὅλον διάγραμμα τῆς τελετῆς μὲ τὸ εἰσαγωγικόν της μέρος, τὸ τελεστικὸν καὶ τὸ ἱλαστικόν, σύντρια εὐδιάκριτα ὡς ἡ ρίζα, ὁ κορμὸς καὶ οἱ κλάδοι. Μὲ τὰ τρία ἐν τούτοις ταῦτα μέρη τὸ ὅλον δὲν συνεπληρώθη ἀκόμη. Ὡς

(16) *Goar*, *Εὐχολόγ.* σ. 440. *H. A. Daniel*, *Codex Liturgicus Ecclesiae Orientalis* σ. 630 σημ. καὶ 631 σημ.

ἐπιστέγασμα προστίθεται ἔτι μία εὐχή ὑστάτη πασῶν, εὐχή συγχωρητική αὐτῇ, ἣν ὁ προϋστάμενος τῶν ἱερέων μεγαλοφώνως ὑπὲρ ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν τοῦ ἀσθενοῦς ποιεῖται πρὸς τὸν Εὐσπλαγχνον καὶ Πολυέλεον, ἐνῷ οἱ μὲν συλλειτουργοὶ αὐτοῦ ἡμικυκλικῶς κρατοῦσι τὸ ἱ. Εὐαγγέλιον ἀνεψυγμένον ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν τοῦ ἁρρώστου, ὡς αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ ἐπιχορηγοῦντος τὴν ἄφεσιν, ὁ δὲ χορὸς τῶν παρισταμένων ἡρέμα καὶ ἐμμελῶς καὶ μόλις ὑπακουόμενον τὸ «Κύριε ἐλέησον» μετὰ τῶν δεήσεων τοῦ προεστῶτος παραμιγνύει. Ἡ τελετὴ ἔφθασεν εἰς τὸ κατανυκτικώτερόν της σημεῖον καὶ εἰς τὴν κατακλειδὰ της. Καὶ ὁ ἀσθενής, ἀπὸ συγκινήσεως εἰς συγκίνησιν μεταφερθεὶς καὶ ἀπὸ ἐλπίδων εἰς ἐλπίδας, κύπτει ἤδη πρὸ τῶν λειτουργῶν τοῦ Ὑψίστου τὴν πυρέσσουσαν κεφαλὴν καὶ ἐξαιτεῖται συγχώρησιν καὶ εὐλογίαν παρὰ τῶν πρεσβυτέρων:

—Εὐλογεῖτε, πατέρες ἅγιοι, συγχωρήσατέ μοι τῷ ἁμαρτωλῷ!

ΚΕΦ. ΟΓ'.

Ο ΜΕΓΑΣ ΚΑΙ Ο ΜΙΚΡΟΣ ΑΓΙΑΣΜΟΣ

Πρὸς τὸ προεκτεθὲν ἅγ. Ἑλαιοῦν ἀντίθεσιν τινα κάμνουν ὁ Ἁγιασμός καὶ ἡ Παράκλησις, οὐ μόνον διότι ἔχουν τὴν προέλευσιν μεταγενεστέραν τῶν εὐαγγελικῶν χρόνων, ἀλλὰ διότι κέκτηνται καὶ σκοπὸν συνθετώτερον χρησιμοποιούμενοι ἐν τε ἀσθενείαις καὶ ἐν ἄλλαις βιωτικαῖς ἀνάγκαις. Ὁ Θεοδώρητος, τὸν λόγον ποιούμενος περὶ τοῦ θερμουργοῦ ἐπισκόπου Ἀπαμείας Μαρκέλλου ὡς βουλομένου νὰ καταλύσῃ μέγιστον εἰδωλικὸν τέμενος, ἱστορεῖ πῶς ὁ ἀνὴρ «εἰς τὸν θεῖον δραμῶν νεῶν καὶ εἰς ἄγγος ὕδωρ κομισθῆναι προστάξας, ἔθηκε μὲν τὸ ὕδωρ ὑπὸ τὸ θ. θυσιαστήριον, αὐτὸς δέ, εἰς τὸ ἔδαφος τὸ μέτωπον θεῖς, τὸν φιλάνθρωπον ἡντιβόλει Δεσπότην», εἶτα δὲ διὰ τοῦ τύπου τοῦ Σταυροῦ τὸ ὕδωρ ἐσφράγισε καὶ τὸν διάκονόν του

Ἐκύτιον νὰ διαρράνη αὐτὸ προσέταξεν· οὕτινος γενομένου, ἐν ἀκαρεῖ τὸ εἰδωλεῖον ἠναλώθη (1). Ἀλλαχοῦ ὁ αὐτὸς Θεοδώρητος δευτέραν διήγησιν διηγείται, ὅπου καὶ πάλιν πρόκειται περὶ ὕδατος ἀγιοθέντος. Ὁ βασιλεὺς Οὐάλης ἔχει ἵππον ἐπέραστον, ὅστις αἰφνης ἀρρωστᾷ. Ὁ ἵπποκόμος, εὐσεβὴς ἀνὴρ, ὀδηγεῖ τὸν ἵππον εἰς τὸ ἐρημητήριον τοῦ ἀγ. Ἀφραάτου. «Ὁ δέ, οὐδὲν μελλήσας, ἀλλὰ παραυτίκα τὸν Θεὸν ἱκετεύσας, ὕδωρ ἐκέλευσεν ἐκ τοῦ φρέατος ἀνιμῆσασθαι· καὶ τούτῳ τοῦ σωτηρίου Σταυροῦ τὸ σύμβολον ἐπιθεῖς, προσφέρειν τῷ ἵππῳ προσέταξε» (2). Τρίτην ἱστορίαν περὶ ἡγιασμένου ὕδατος ἀναφέρει ὁ Ἐπιφάνιος προγενέστερος τοῦ Θεοδωρήτου. Ὁ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἀκμάσας Ἰώσηπος ἦτο μὲν ποτε Ἑβραῖος ἐδέχθη δ' εἶτα τὸν Χριστιανισμόν ὀλοψύχως. Μέλλων δὲ ναὸν μέγαν ὑπὲρ Χριστοῦ νὰ ἀνεγείρῃ καὶ ἐμποδιζόμενος ὑπὸ τῶν μαγείων τῶν παλαιῶν ὁμοπίστων του καὶ τῶν δολοπλοκιῶν αὐτῶν, ἔδραμεν ἔξω τῆς πόλεως καὶ ὕδωρ εἰς ἀγγεῖον διατάξας νὰ τῷ φέρουν, ἐσφράγισε μὲν τὸ ὕδωρ σταυροειδῶς διὰ τοῦ δακτύλου αὐτοῦ, μεγάλη δὲ φωνῇ τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ ἐπικαλεσθεῖς, «Ἐν ὀνόματι, εἶπεν, Ἰησοῦ τοῦ Ναζωραίου, ὃν ἐσταύρωσαν οἱ πατέρες ἐμοῦ καὶ τούτων πάντων τῶν περιεστώτων, γένοιτο δύναμις ἐν τούτῳ τῷ ὕδατι, εἰς τὸ ἐπιτελεσθῆναι τὸν οἶκον Κυρίου»! Καὶ οὕτω λαμβάνει τὸ ὕδωρ ἐν τῇ χειρὶ καὶ ραίνει καὶ διελύθησαν αἱ φαρμακαῖαι (3).

Εἰς τὰς ἀνωθι τρεῖς διηγήσεις δὲν ἔχομεν βεβαίως τὸν Ἀγιασμόν, οἷον ἡμεῖς σήμερον ἀκριβῶς ἐννοοῦμεν κατὰ τὸν εἰδικώτερόν του σκοπὸν καὶ τὴν ἐξωτερικὴν λειτουργικὴν διατύπωσιν. Ἐχομέν τι ὅμως παραπλήσιον, δηλοῦν πῶς οἱ δι' ὕδατος ραντισμοὶ καὶ ἀγνισμοί, οἱ μετὰ προσευχῶν καὶ σταυρικῶν ἐπισφραγίσεων συνοδευόμενοι, εἶχον εἰσάχθη ἤδη ἀπὸ τοῦ 4ου αἰῶνος εἰς λειτουργικὴν χρῆσιν, καὶ δὴ τόσον συχνήν, ὥστε

(1) Θεοδωρήτου, Ἐκκλ. Ἱστ. Ε', 21. Migne 82, 1244.

(2) Τοῦ αὐτοῦ, Φιλόθεος Ἱστορ. κεφ. 8. Migne 82, 1376.

(3) Ἐπιφάνιου, Κατὰ αἰρέσ. βιβλ. Α', τόμ. 6' § 12. Migne 41, 425—8.

καὶ ἐπὶ ἀσθενούντων ζώων καὶ ἐπὶ οἰκοδομῶν ἐγκαινιαζομένων ἢ κατεδαφιζομένων νὰ χρησιμοποιῶνται. Ὅτι ὁμοῦ καὶ ὁ ἀπὸ τῆς ἐγγυτέρω πρὸς ἡμᾶς ἐννοίας Ἁγιασμὸς εἶχε ταῦτο-χρονον τὴν καταγωγὴν, συνυπάρχων παραπλευρῶς τῶν ἄλλων ραντισμῶν, τῶν ἐπὶ ζώων, οἰκοδομῶν κ.τ.τ., φανεροῦται ἀπὸ τῆς σαφεστάτης μαρτυρίας τοῦ Χρυσοστόμου περὶ τῶν ἐν ταῖς ἡμέραις του λαμβανόντων χώραν κατὰ τὸ μεσονύκτιον τῶν Φώτων: «Αὕτη γάρ ἐστιν ἡ ἡμέρα, καθ' ἣν ἐβαπτίσατο [ὁ Χριστὸς] καὶ τὴν τῶν ὑδάτων ἡγίασε φύσιν. Διὰ τοι τοῦτο καὶ ἐν μεσονυκτίῳ κατὰ τὴν ἑορτὴν ταύτην ἅπαντες ὑδρευσάμενοι, οἴκαδε τὰ νάματα ἀποτίθενται καὶ εἰς ἐνιαυτὸν ὁλόκληρον φυλάττουσι, ἅτε δὴ σήμερον ἁγιασθέντων τῶν ὑδάτων. Καὶ τὸ σημεῖον γίνεται ἐναργές, οὐ διαφθειρομένης τῆς τῶν ὑδάτων ἐκεῖνων φύσεως τῷ μήκει τοῦ χρόνου, ἀλλ' εἰς ἐνιαυτὸν ὁλόκληρον καὶ δύο καὶ τρία πολλάκις ἔτη τοῦ σήμερον ἀντληθέντος ὕδατος ἀκεραίου καὶ νεαροῦ μένοντος» (4). Ἐνταῦθα ὁ Χρυσόστομος διαγράφει προφανέστατα τὸν Μέγαν Ἁγιασμόν. Εἶνε ἀληθὲς ὅτι κατὰ τὴν νύκτα τῶν Φώτων συνεδαπτίζοντο μετὰ τοῦ βαπτιζομένου Χριστοῦ καὶ οἱ πρὸς τὸ βάπτισμα εὐτρεπισθέντες. Ἀλλ' οἱ ἄνωθι λόγοι τοῦ Χρυσοστόμου δὲν ἀναφέρονται εἰς τὸ βάπτισμα. Ὑπολογεῖτο βεβαίως καὶ τὸ ὕδωρ τοῦ βαπτίσματος, ἀλλὰ δι' ἕτερον σκοπὸν, Ἐκεῖνο ἔμενε διαρκῶς ἐν τοῖς βαπτηστηρίοις ρέον, ἐνῷ τοῦτο οἴκαδε πρὸς ἀγνισμόν οἰκῶν παρελαμβάνετο καὶ ἐν οἴκῳ εἰς ἐνιαυτὸν ἐφυλάσσετο. Τὸ βάπτισμα ἦτο δυνατόν νὰ τελεσθῇ καὶ κατ' ἄλλην ἡμέραν, ἐξόχως δὲ τοῦ Μεγ. Σαββάτου· ὁ Ἁγιασμὸς ἐκτὸς τῶν Φώτων τὴν ἄλλην ἡμέραν δὲν ἐγνώριζε. Τόπος ἐπίσημος τῆς τελετῆς τοῦ βαπτίσματος ἦσαν αἱ πολύγωνοι ἢ στρογγύλαι ἐκεῖναι οἰκοδομαί, αἱ θέσιν ἐπέχουσαι εὐμεγέθη μεταξὺ τῶν τοῦ ναοῦ προτεμενισμάτων. Τόπος ἐπίσημος τῆς τελετῆς τοῦ Ἀγιασμοῦ ἦτο ἡ ἐν τῷ προαυλίῳ τοῦ ναοῦ κρήνη ἢ φιάλη ἢ κολυμβεῖον ἢ ὡς ἄλλως

(4) Χρυσοστόμου, Εἰς ἀγ. βάπτ. § 2. Migne 49, 366.

ἐλέγετο, καθὼς ὁ ὕμνητῆς τῆς ἁγ. Σοφίας ἔψαλλε πλαισιώσας εἰς ποιητικωτέραν γλῶσσαν τὴν μαρτυρίαν τοῦ Χρυσοστόμου.

Μακεδανῆς δ' ἐρίτιμον ἐς ὀμφαλὸν ἵσταται αὐλῆς
εὐρυτάτῃ φιάλῃ τις ἰάσπιδος ἔκτομος ἄκρης
ἐνθα ῥόος κελαδῶν ἀναπάλλεται ἡέρι πέμπειν
ὀλκὸν ἀναθρόσκοντα βίῃ χαλκῆρεος αὐλοῦ
ὀλκὸν ὄλον παθέων ἐλατήριον, ὁππότε λαὸς
μηνὶ χρυσοχίτωνι, Θεοῦ κατὰ μύστιν ἑορτὴν
ἐννουχίοις ἄχραντον ἀφύσσειται ἄργεσιν ὕδωρ
ὀλκὸν ἀπαγγέλλοντα Θεοῦ μένος· οὐ γὰρ ἐκείνοις
οὔποτε πυθομένοισιν ἐπέχραεν ὕδασιν εὐρῶς
εἰ καὶ πουλῆετῃρον ἐπὶ χρόνον ἔκτοθι πηγῆς
κάλπιδος ἐν γυάλοισιν ἐελμένα δώμασι μίμνοι (5).

Ἐνταῦθα ὁ ποιητῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὡς ἀντελήφθη ὁ ἀναγνώστης, περιγράφει τὴν ἑορτὴν τῶν Φώτων, τελουμένην κατὰ Ἰανουάριον, τὸν μῆνα τὸν «χρυσοχίτωνα» διὰ τὰ κατὰ τὴν ἑναρξιν αὐτοῦ ἀνταλλασσόμενα νομίσματα καὶ δῶρα. Ἡ ἑορτὴ εἶνε ἐννύχιος καὶ ὁ εὐλαβὴς λαὸς ἀντλεῖ ἐν ἀγγείοις ἀπὸ τῶν ἐκ τῆς ἁγιασθείσης τοῦ μεσαύλου φιάλης ναμάτων ὕδωρ ζωήρρυτον καὶ ζῶν, τῆς τοῦ Θεοῦ θαυματουργοῦ δυνάμεως ἐξαγγελτικόν· διότι τὸ ὕδωρ τοῦτο, καὶ ἐπὶ ἔτη ἐγκάθειρκτον ἐντὸς ὑαλίνων δοχείων ἂν μείνῃ, καὶ πάλιν διατηρεῖται ἄσηπτον καὶ διαυγές (6). Παρεκτὸς τῶν μχοτυριῶν Χρυσοστόμου καὶ Σιλεντιαρίου ἔχομεν καὶ τὴν μαρτυρίαν Θεοδώρου τοῦ Ἀναγνώστου σημειοῦντος ὅτι Πέτρος ὁ Γναφεύς, ὁ κατὰ τὸν 5ον αἰῶνα μονοφυσίτης Πατριάρχης Ἀντιοχείας, μετέθηκε τὴν τῶν ὑδάτων τῶν Θεοφανείων εὐλογίαν εἰς τὴν παραμονὴν τῆς ἑορτῆς: «τὴν ἐπὶ τῶν ὑδάτων ἐν τοῖς Θεοφανείοις ἐπίκλησιν ἐν τῇ ἐσπέρᾳ γίνεσθαι» (7). Καὶ οὕτω δις ἔκτοτε ἐπεκράτησεν ἵνα ὁ ἁγιασμὸς τῶν Θεοφανείων τελῇται: ἅπαξ μὲν

(5) Π. Σιλεντιαρίου Ἑκφρ. ἁγ. Σοφίας στιχ. 594—603. Migne 86 μέρ. II.

(6) Περὶ τοῦ «ὅτι τὸ ὕδωρ τοῦ Μεγ. Ἀγιασμοῦ οὐ σήπεται καὶ δυσωδεῖ» ἔγραψε διεξοδικῶς καὶ Νικηφόρος ὁ Θεοτόκης ἐν ἐπιστολῇ αὐτοῦ πρὸς Ἐλευθέριον Μιχαήλου τὸν Λαρισσαῖον, ἣν ὅρα δημοσιευθεῖσαν ἐν Νέᾳ Σιών Ἱεροσολύμων τόμ. ΙΓ' σ. 432—4 ὑπὸ Κ. Ι. Δουβουνιώτου.

(7) Θεοδ. Ἀναγνώστης Β', 48. Migne 86, 208.

ταπεινότερον κατὰ τὴν παραμονὴν τῶν Φώτων, δεύτερον δὲ καὶ λαμπρότερον κατὰ τὴν κυρίαν τῶν Φώτων ἑορτήν.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ αὐτὴν τὴν ἀκολουθίαν τοῦ Μεγάλου Ἀγιασμοῦ (διότι περὶ μεγάλου ἀκόμῃ πρόκειται, οὐδ' ἔχει ὁ μικρὸς τεκνωθῇ) αὕτη κατὰ πᾶσαν πιθανότητα θὰ ἀνεφάνη κατὰ πρῶτον ἐν τῇ Ἀγίᾳ Γῇ ὅπου ὁ ποταμὸς Ἰορδάνης. Καὶ τίς μὲν ἀκριβῶς ὁ πρῶτος τοῦ πρώτου της πυρῆνος συνθέτης δὲν εἶνε εὐκόλον νὰ ὀρίσωμεν. Τὸ ὄνομα ὅμως τοῦ Μ. Βασιλείου ἔχει πιθανότητάς τινας ὑπὲρ ἑαυτοῦ. Ἐν τῷ προλόγῳ τοῦ Ἀρμενικοῦ Εὐχολογίου (Μαστότζ) φέρεται παράδοσις, καθ' ἣν ἡ Ἀκολουθία συνετάχθη ὑπὸ τοῦ Μ. Βασιλείου διερχομένου ἐξ Ἱεροσολύμων· καὶ ὅτι ὁ Χοσρώδ, ὅστις συνέπεσε νὰ εἶνε τότε ἐκεῖ, διαταχθεὶς ὑπὸ τοῦ ἁγ. καὶ μεγάλου Ἰσαὰκ—τοῦ καὶ ἄλλως γνωστοῦ διὰ τὰς ἀπὸ τοῦ ἐλληνικοῦ εἰς τὸ ἀρμενικὸν μεταφράσεις του—ἀντέγραψε καὶ μετέφερε τὴν Ἀκολουθίαν εἰς Ἀρμενίαν τῷ 440 μ. Χρ. (8). Εἰς Ἀρμενικὸν χειρόγραφον κώδικα τοῦ 10ου αἰῶνος, ἀποκείμενον ἐν τῷ ἐν Βενετίᾳ ἁγ. Λαζάρῳ, πρὸ τῆς ἀκολουθίας φέρεται ἡ ἐπικεφαλὴς: «Ὁ ἁγιασμὸς τῶν ὑδάτων, ὁ ἀποδιδόμενος εἰς Βασίλειον τὸν ἀρχιεπίσκοπον Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας» (9). Ὁ Ἑλλην. χειρόγραφος Βοδλειανὸς κώδ. 5. 13) ὁ ἀπὸ τοῦ 12ου αἰῶνος χρονολογούμενος φέρει ὁμοίως τὸν τίτλον «Ἀκολουθία τοῦ Ἀγιασμοῦ τῶν ἁγίων Θεοφανίων ποίημα Βασιλείου Ἀρχιεπισκόπου κατ' ἐπιτροπὴν τῆς ἁγίας Συνόδου Νικαίας τῶν τιμῶν πατέρων» (10). Ἐν ἄλλῳ Ἑλλην. κώδ. τοῦ 11ου ἢ 12ου αἰῶνος, ὃν ὁ Δημητρίεβσκη ἐδημοσίευσεν, εἰς τὸν αὐτὸν Μ. Βασίλειον ἡ Ἀκολουθία ἀποδίδεται. Ἐνῷ δ' ἅψ' ἐνὸς τὸ ὄνομα τοῦ Οὐρανοφάντορος ἔχει τόσους τίτλους ὑπὲρ ἑαυτοῦ, ἅψ' ἐτέρου εἰς οὐδὲν τῶν παλαιῶν ἀπογράφων, ἅτινα

(8) P. de Puniet «Bénédiction de l' eau» ἀρθρ. ἐν Cabrol, Dictionnaire d' Archéologie et de Liturgie.

(9) Rituale Armenorum together with the Greek Rites of Baptism & Epiphany, edited by Conybeare, Oxford 1905, σ. 166.

(10) Αὐτ. σ. 430.

πάντα ἐβασάνισεν ὁ Κόνυμπηρ, ἀπαντᾷ τὸ ὄνομα τοῦ ἁγ. Σωφρονίου τοῦ Ἱεροσολύμων ὡς συνθέτου τῶν εὐχῶν, καθὼς ἀναγράφεται σήμερον εἰς τὰ ἐντυπα Εὐχολογία μας. Μόνον διακοσμητῆς τῆς ἀκολουθίας δύναται ὁ Σωφρόνιος νὰ θεωρηθῇ, προσθέσας ἐν ἀρχῇ αὐτῆς τὰ εἰσαγωγικὰ τροπάρια, ἐξ ὧν τὸ ὄνομά του ἐκπεσὸν ἐτέθη ἐπὶ κεφαλῆς τῶν εὐχῶν ἐξ ἀβλεψίας ἀντιγραφικῆς.

Ὡς πᾶσαι αἱ ἀκολουθίαι, οὕτω καὶ ἡ τῶν Φώτων ἔχει τὰς σὺν τῇ χρόνῳ προσθαφαιρέσεις τῆς καὶ τὰς κατὰ τόπους παραλλαγὰς τῆς. Ὁ προμνημονευθεὶς Κόνυμπηρ ἐξέδωκεν ἐπὶ τὸ αὐτό, ἐκτὸς τῆς ἀπὸ τοῦ Ἀρμενικοῦ χειρογράφου, καὶ ἄλλας τέσσαρας Ἑλληνικὰς ἀκολουθίας: μίαν ἐκ τοῦ Βαρβερίνου χειρογράφου Εὐχολογίου τοῦ 8ου αἰῶνος· δευτέραν ἐκ τοῦ ἐν τῇ Γροτταφεράτῃ Γ. 6. 10. χειρογράφου κώδικος τοῦ 10ου αἰῶνος· τρίτην ἐκ τοῦ Βοδλειανοῦ κώδικος Ε. 5. 13. τοῦ εἰς τὸν 12ον αἰῶνα ἀνήκοντος· καὶ τετάρτην δὲν ἐσημείωσα πόθεν. Αἱ διαφοραὶ τῶν εἶνε ἀξιοσημείωτοι. Τὸ Βαρβερινὸν χειρόγραφον δὲν περιέχει τὰ προεισαγωγικὰ τροπάρια, ὧν ψαλλομένων ἐξέρχεται εἰς τὸ μεσαύλιον ὁ ἱερεὺς· τὸ τῆς Γροτταφερράτας ἀναφέρει τὸ «Φωνὴ Κυρίου ἐπὶ τῶν ὑδάτων» καὶ τὰ ἐξῆς. Εἰς τὸ Βαρβερινόν, προφητεῖαι, Ἀπόστολος καὶ Εὐαγγέλιον ἐλλείπουν· εἰς τὸ τῆς Γροτταφερράτας ὑπάρχουν δύο προφητεῖαι καὶ Εὐαγγέλιον, ἀλλ' ὅχι Ἀπόστολος· εἰς τὸ Βοδλειανὸν ὑπάρχουν τρεῖς προφητεῖαι, Ἀπόστολος καὶ Εὐαγγέλιον. Πάλιν: ἄλλα εἶνε τὰ διακονικὰ τοῦ Βαρβερينوῦ, ἄλλα τὰ τῆς Γροτταφερράτας καὶ ἄλλα τὰ τοῦ Βοδλειανοῦ. Ὁμοίως διαφορὰν βλέπει τις εἰς τοὺς «προλόγους» ἥτοι τὰς πρὸ τοῦ «Μέγας εἰ Κύριε» προεισαγωγικὰς εὐχάς, καθὼς καὶ εἰς τὸ κατὰ τὸν ραντισμὸν ψαλλόμενον τροπάριον· διότι ἐνῷ κατὰ τὰ δύο μεταγενέστερα χειρόγραφα, τὸ τῆς Γροτταφερράτας δηλ. καὶ τὸ Βοδλειανόν, ὁ ἱερεὺς ραντίζων τὸν λαὸν φάλλει τὸ «Ἐν Ἱορδάνῃ βαπτιζομένου Σου Κύριε», κατὰ τὸν Βαρβερινὸν κώδικα ὀφείλει νὰ φάλλῃ τὸ «Δεῦτε μιμησώμεθα τὰς φρονίμους παρθένους, δεῦτε ὑπαν-

τήσωμεν τῷ φανέντι Δεσπότῃ». Παρ' ὅλα ταῦτα μένει ἄρκε-
τὸν ὑλικὸν κοινὸν εἰς τὰ ἄνω ἀπόγραφα καὶ δὴ ἡ εὐχὴ «Μέγας
εἰ Κύριε καὶ θαυμαστὰ τὰ ἔργα Σου», καθὼς καὶ ἡ μυστικὴ
τῆς κεφαλοκλισίας «Κλῖνον Κύριε τὸ οὖς Σου», ἐξ οὗ συνά-
γεται ὅτι ταῦτα ὑπῆρξαν τὰ πρῶτα θεμέλια ἐφ' ὧν ἐπωκοδο-
μήθη σὺν τῷ χρόνῳ καὶ τὸ λοιπὸν ὑλικόν.

Ἀφήσωμεν ἤδη κατὰ μέρος τὰς λεπτολογίας καὶ ἀτενί-
σωμεν πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῆς Ἀκολουθίας ὡς πρὸς ἓν
ὅλον. Σκοπὸς τῆς τελετῆς εἶνε τὸ μὲν ἡ ὑπόμνησις τοῦ ἐν τῷ
Ἰορδάνῃ βαπτίσματος τοῦ Χριστοῦ, τὸ δὲ ἡ διὰ τοῦ τοιοῦτου
Δεσποτικοῦ βαπτίσματος καθαγίας τῶν ὑδάτων, ἀφ' ὧν ῥῶσις
σώματος καὶ ψυχῆς σκορπίζεται εἰς τοὺς πίστει καὶ πόθῳ τελε-
τουργουμένους. Οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ διάκονοι ἐξέρχονται εἰς τὸ
μεσαύλιον «στολὰς λευκάς ἐνδεδυμένοι καὶ ἐπιφερόμενοι μανου-
άλια καὶ θυμιατήρια καὶ τὸ ἅγιον Εὐλόν» κατὰ τὸ Βοδλειανόν,
ἐνῷ οἱ ψάλλται ψάλλουν τὸ «*Φωνὴ Κυρίου ἐπὶ τῶν ὑδάτων*»
τὸ ἀνακαλοῦν εἰς τὴν μνήμην τὸ φαλμικὸν κη', β. Ἀκολου-
θοῦσιν αἱ τρεῖς βαρυσήμαντοι καὶ μετέωροι τοῦ Ἡσαΐου προφη-
τεῖαι «*Εὐφρανέσθι ἔρημος διψῶσα....*», «*Οἱ διψῶντες πορεύ-
εσθε ἐφ' ὕδωρ....*» καὶ τὸ «*Ἀντλήσατε ὕδωρ μετ' εὐφροσύ-
νης....*» λόγιον τὸ πάλαι παρὰ Χριστιανοῖς προσφιλέστατον, διὸ
καὶ εἰς ἐκκαφέντα κωθώνια ἁγιασμοῦ εὐρέθη περιεχαραγμένον.
Εἰτα ὁ Ἀπόστολος περὶ τῆς τὸν Ἰσραὴλ πάλαι ποτιζούσης
Πνευματικῆς Πέτρας, τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ ἐν Ἰορδάνῃ βαπτί-
σματος τοῦ Λυτρωτοῦ καὶ ἀμέσως τὰ Διακονικά, τὰ ὁποῖα θέλω
νὰ σημειώσω ἐνταῦθα κατὰ τὸ Βαρθερινὸν τοῦ 8ου αἰῶνος Εὐχο-
λόγιον:

Εἴπωμεν πάντες τὸ Κύριε ἐλέησον.—Ὁ Θεὸς ὁ Πατὴρ ὁ Παν-
τοκράτωρ, ὁ πρὶν γενέσεως ἐπιστάμενος καὶ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς
τὸ εἶναι καλέσας, δεόμεθα.—Ὁ τοὺς οὐρανοὺς ἐκτείνας καὶ τὴν
γῆν ἐφ' ὑδάτων θεμελιώσας, δεόμεθα.—Ὁ παράδεισον φυτεύσας ἐν
Ἑδὲμ κατ' ἀνατολὰς καὶ τετράφυτον πηγὴν πηγάσας ἐν αὐτῷ,
δεόμεθα.—Ὁ τὴν ποίμνην τοῦ Πατριάρχου Ἰακώβ ράβδῳ καὶ
ὕδατι εὐλογήσας καὶ πληθύνας, δεόμεθα.—Ὁ διὰ Ἡλιοῦ τοῦ

Θεοδίτου διὰ τοῦ τρισαίου τῆς ἐκχύσεως τῶν ὑδάτων τὸ τρισυπόστατον τῆς μιᾶς θεότητος ἡμῖν ἀναδείξας, δεόμεθα.—Ὁ διὰ Ἡσαίου τοῦ προφήτου εἰρηκότος ἡμῖν, ἀντλήσατε ὕδωρ μετ' εὐφροσύνης, δεόμεθα.—Ὁ τῷ Προδρόμῳ Ἰωάννῃ ὑποκλίνας τὴν ἄχραντον κορυφὴν καὶ ἐν ρεῖθροις Ἰορδάνου βαπτισθεὶς, δεόμεθα.—Ὁν ἡ θάλασσα εἶδε καὶ ἔφυγε καὶ ὁ Ἰορδάνης ἐστράφη εἰς τὰ ὀπίσω, δεόμεθα.—Ἰδοσάν Σε ὕδατα, ἴδοσάν Σε ὕδατα καὶ ἐφοδῆθησαν, δεόμεθα.—Ὑπὲρ τοῦ εὐλογηθῆναι ἡμᾶς πάσῃ εὐλογίᾳ πνευματικῇ, δεόμεθα.—Ὑπὲρ τοῦ εὐλογηθῆναι τὰ ὕδατα ταῦτα τῇ ἐπιφοιτήσει καὶ δυνάμει καὶ ἐνεργείᾳ τοῦ ἁγ. Πνεύματος δεόμεθα.—Ὑπὲρ τοῦ εὐλογηθῆναι αὐτὰ ὡς τὰ Ἰορδάνεια ρεῖθρα, δεόμεθα.—Ὑπὲρ τοῦ καταφοιτῆσαι ἐν ταῖς ὕδασι τούτοις τὴν καθαρτικὴν τῆς Ὑπερουσίας Τριάδος εὐεργεσίαν, δεόμεθα.—Ὑπὲρ τοῦ γενέσθαι αὐτὰ πρὸς καθαρισμόν ψυχῶν καὶ σωμάτων πᾶσι τοῖς ἁρυσμένοις καὶ μεταλαμβάνουσιν ἐξ αὐτῶν, δεόμεθα.—Σῶσον ἡμᾶς ὁ Θεὸς τῇ ἐπιφανεῖᾳ Σου καὶ ἐπάκουσον ἡμῶν, δεόμεθα.—Ἐλέησον ἡμᾶς ὁ Θεὸς κατὰ τὸ μέγα ἔλεός Σου, δεομεθά Σου Κύριε (11).

Καθ' ὃν χρόνον ὁ διάκονος τονίζει τὰ διακονικά του, ὁ ἱερεὺς λέγει «ἐν μυστηρίῳ» ἤτοι μυστικῶς καὶ καθ' ἑαυτὸν τὴν μυστικὴν εὐχὴν, μεθ' ἣν ἐκφώνως ἀκολουθοῦν δύο συνήθως πρόλογοι, ἤτοι προοιμιακαὶ εὐχαὶ (συμπτυχθεῖσαι εἰς τὸ σημερινόν μας Εὐχολόγιον εἰς μίαν) ὅπου ἐν μεγαλορρήμονι καὶ πλήρει ὑψηλῆς φαντασίας φράσει ἀνυμνεῖται ἡ Τριάς ἡ ὑπερούσιος, ἡ ὑπεράγαθος, ἡ ὑπέρθεος, ἡ παντοδύναμος, ἡ παντεπίσκοπος, ἡ δημιουργὸς τῶν νοερῶν οὐσιῶν καὶ τῶν λογικῶν φύσεων, ἐγκωμιάζεται δὲ θεοπρεπῶς ἡ ἑορταζομένη πανηγυρίς διὰ στροφῶν ποιητικωτάτων, ἐν αἷς τὸ ἀρχικὸν Σήμερον ἐπαναλαμβάνεται ἐν 20 μὲν περίπτῳ στίχοις εἰς τὸ ἐν χειρόγραφον, ἐν 40 δέ που εἰς τὸ ἄλλο, ἐν 60 δέ που εἰς τὸ Ἀρμενικόν. Τοσοῦτος πλοῦτος εἰκόνων διαδεχομένων ἀλλήλας ἐν μακροτάτῃ ἀλληλουχίᾳ! Καὶ ἀκούεται εἴτα γεγωντέρῃ τῇ φωνῇ ἡ δοξολογία:

Μέγας εἰ, Κύριε, καὶ θαυμαστὰ τὰ ἔργα Σου καὶ οὐδεὶς λόγος ἐξαρκέσει πρὸς ὕμνον τῶν θαυμασίων Σου!

(11) *Conybeare* "Ενθ' ἀν. σ. 415—6. *Goar* Εὐχολόγ. σ. 464.

Ἐδῶ ἔχομεν πραγματικῶς τὴν ψυχὴν καὶ τὸ κέντρον τῆς ὅλης τελετῆς. Ἀνυμνεῖται ἐνταῦθα ὁ Δημιουργὸς τοῦ ὁρατοῦ καὶ ἀοράτου κόσμου ἐν τοῖς ἔργοις Του. Ἐξαίρεται τὸ τῆς Ἑνσαρκώσεως ἄφατον μυστήριον. Ὑμνολογεῖται ὁ ἐν Ἰορδάνῃ ἐπιφανείς καὶ τὰ τοῦ Ἰορδάνου ρεῖθρα ἀγιάσας. Ὡς ἐκεῖ ἀπέστειλεν, οὕτω καὶ τώρα ἰκετεύεται ἵνα ἐξαποστείλῃ τὸ ἅγιόν Του Πνεῦμα, ἀγιάσῃ τὸ ὕδωρ τοῦτο καὶ ποιήσῃ αὐτὸ «ἀφθαρσίας πηγὴν, ἀγιασμοῦ δῶρον, ἁμαρτημάτων λυτήριον, νοσημάτων ἀλεξιτήριον, δαίμοσιν ὀλέθριον, ταῖς ἐναντίαις δυνάμεσιν ἀπρόσιτον, ἀγγελικῆς ἰσχύος πεπληρωμένον». Μεθ' ὃ ὑποκλίνει ὁ τελεταρχῶν τὴν κεφαλὴν καί, τὴν εὐχὴν τῆς αὐχενοκλισίας μυστικῶς εὐχηθεῖς, βαπτίζει τὸν τίμιον Σταυρόν, ὄρθιον κατὰ γων ἐν τῷ ὕδατι τρεῖς καὶ ἀνάγων καὶ ραντίζει τὸν λαὸν διὰ τοῦ ἀγιάσματος, ἐνῷ συγχρόνως ψάλλει! «Ἐν Ἰορδάνῃ βαπτιζομένου Σου Κύριε!»

Οὐχὶ σπανίως ἐν τῇ ἀναπτύξει τοῦ παρ' ἡμῖν Τυπικοῦ παρατηρεῖται τὸ ἐξῆς φαινόμενον. Εὐθὺς ὡς ἀκολουθία τις κατὰ τε τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν ἐξωτερικὴν ὑφὴν ἀνδρωθῇ, ἄλλη μικροτέρα τῆς ὡς παραφυᾶς παρὰ τὸ πλευρόν τῆς ἐκθλαστάνει, εἴτε διὰ τὴν ἐξωραΐσιν ἐπὶ μᾶλλον καὶ καταστῇ δορυφόρος τῆς, εἴτε διὰ τὴν ἀναπληρώσιν ἀργουσαν. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐξεφύη παρὰ τὸ Βάπτισμα ὁ προπορευόμενος τοῦ οἴκου ραντισμὸς καὶ ἡ τοῦ βαπτισθέντος ἐπακολουθοῦσα ἀπόλουσις· παρὰ τὸν μέγαν Ἑσπερινόν, ὁ μικρὸς Ἑσπερινός· παρὰ τὸ μέγα Ἀπόδειπνον, τὸ μικρὸν Ἀπόδειπνον· παρὰ τὸ ἐπτάμορφον μυστήριον τοῦ Εὐχελαίου, ἄλλη τις πενιχροτέρα τελετή, ἐστερημένη μὲν Ἀποστόλου καὶ Εὐαγγελίου καὶ ἕνα ἱερέα ἀπαιτοῦσα, ἀλλ' ἀρχομένη μὲ κανόνα πρὸς τὸν Ἰ. Χριστὸν καὶ τὴν Θεοτόκον, μνημονεύουσα ὀνομαστὶ τὸν ἀσθενῆ καὶ περατουμένη μὲ τὴν χρῆσιν τοῦ ἀσθενοῦς διὰ τοῦ ἀπὸ τῆς φωταγωγοῦ λυχνίας ἐλαίου, ἐνῷ ἡ γνωστὴ τοῦ Εὐχελαίου εὐχὴ ἀπαγγέλλεται «Πάτερ ἅγιε, ἰατρὲ τῶν ψυχῶν καὶ τῶν σωμάτων», χωρὶς μόλαταῦτα ἢ διὰ τοσοῦτων στοιχείων ἀπὸ τοῦ Εὐχελαίου ὥκο-

δομημένη αὕτη τελετὴ νὰ θεωρῇται Εὐχέλαιον (12). Τὸν δρόμον τοῦτον ἠκολούθησε καὶ ὁ Μέγας Ἀγιασμός, παρὰ τὸν ὅποιον μορφολογικῶς ὠριμάσαντα, ἀνεπτύχθη βραδύτερον ὁ μικρὸς τοιοῦτος. Μικρὸς, καθὼ νεώτερός του κατὰ τὴν ἡλικίαν καὶ βραχύτερός του κατὰ τὴν ἔκτασιν. Μικρὸς, διότι ὅ,τι ἐκείνος ἐπαγγέλλεται ἐν μεγάλῳ βαθμῷ ἅπαξ καὶ μόνον τοῦ ἔτους, τοῦτο οὗτος ἔρχεται νὰ ἐκζητήσῃ παρὰ Θεοῦ εἰς βαθμὸν μικρότερον ἐν οἰαδῇτινι ἡμέρᾳ καὶ ὥρᾳ τοῦ ἐνιαυτοῦ. Ὑπὲρ τίνος ἰδιαίτερου σκοποῦ δέεται ὁ τῶν Θεοφανείων Μέγας Ἀγιασμός; «Ὑπὲρ τοῦ γενέσθαι τὸ ὕδωρ τοῦτο ἁγιασμοῦ δῶρον, ἁμαρτημάτων λυτήριον εἰς ἴασιν ψυχῆς καὶ σώματος... Ὑπὲρ τοῦ γενέσθαι αὐτὸ ὕδωρ ἀλλόμενον εἰς ζωὴν αἰώνιον... Ὑπὲρ τοῦ ἀναδειχθῆναι αὐτὸ ἀποτρόπαιον πάσης ἐπιβουλῆς... Ἵνα πάντες οἱ ἀρϋόμενοι καὶ μεταλαμβάνοντες ἔχοιεν αὐτὸ πρὸς καθαρισμὸν ψυχῶν καὶ σωμάτων, πρὸς ἰατρείαν παθῶν, πρὸς πᾶσαν ὠφέλειαν ἐπιτήδειον». Οὕτω καὶ ὁ μικρὸς Ἀγιασμός ἐν συνηθεστέρα καὶ προχειροτέρᾳ χρήσει θὰ ζητήσῃ παρὰ τοῦ παραγενομένου ἐν δούλου μορφῇ καὶ οὐ φάσμασιν ἡμᾶς ἐκδειματήσαντος, ἀλλ' ὕγειαν τῷ σώματι ἀληθῇ ὀρέξαντος καὶ «ἶδε ὑγιῆς γέγονας, μηκέτι ἀμάρτανε» εἰπόντος, ὅπως ἐπισκεφθῇ ἡμῶν τὴν ἀσθένειαν καὶ ἰάσῃται ἡμῶν τὰς νόσους ψυχῆς τε καὶ σώματος, καθὼ Πηγὴ τῶν ἰαμάτων.

Πότε ἡ τοῦ μικροῦ Ἀγιασμοῦ χρήσις εἰσῆχθη ἀκριβῶς δὲν γνωρίζομεν. Ὁ Πατριάρχης ΚΠόλεως Νικηφόρος (806-815) θεωρεῖ τὸν κατὰ πᾶσαν ἀρχιμηνίαν φαλλόμενον καὶ ἄρα μικρὸν Ἀγιασμόν ὡς προγενέστερόν του καὶ παρὰ τῶν πρὸ αὐτοῦ πατέρων διορισθέντα: «Παρελάβομεν, λέγει, ἀπὸ τῶν ἁγίων καὶ θεοφόρων πατέρων ἡμῶν τὸ ποιεῖν ἐν τῇ ἀγίᾳ τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίᾳ καθ' ἐκάστην ἀρχὴν μηνὸς ἁγιασμόν» (13). Ὁ δὲ Βαλααμών, ἐρμηνεύων τὸν 65ον κανόνα τῆς Πενθέκτης, τὸν τὰς

(12) Ζῆτει αὐτὴν ἐν τῷ Εὐχολογίῳ ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἀκολουθία εἰς παράκλησιν ἀσθενῶν χειμαζομένων ὑπὸ πνευμάτων ἀκαθάρτων καὶ ἐπηρεαζόντων». *Goar* σ. 724 καὶ 85.

(13) Παρὰ *P. de Puniet* ἐνθ' ἀν.

εἰδωλολατρικὰς νουμηνίας καὶ τὰς κληῖδονας ἀπαγορεύοντα, σημεῖοι ὅτι συμφώνως τῷ κανόνι τούτῳ «ἡ τῆς νουμηνίας ἐορτὴ πρὸ ἀμνημονεύτων χρόνων ἐσχόλασε καὶ ἀντὶ ταύτης Θεοῦ χάριτι, ἱλαστήριοι εὐχαὶ πρὸς Θεὸν καὶ ἁγιασμοὶ ἐπ' ἐκκλησίας παρὰ τοῦ πιστοῦ λαοῦ γίνονται καθ' ἐκάστην ἀρχιμηνίαν, καὶ ὕδασιν εὐλογίας, οὐκ ἀντιλογίας, χριόμεθα», καίτοι περὶ τῶν κληῖδόνων δὲν δύναται νὰ εἴπῃ τὸ αὐτό· διότι αἱ κληῖδωνες μόλις ἐπὶ τῆς πατριαρχείας Μιχαήλ τοῦ Α' (1043-1058) ἔπαυσαν, μέχρι δὲ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἡδύνατό τις νὰ βλέπῃ ἄνδρας καὶ γυναῖκας, κατὰ τὸν αὐτὸν Βαλσαμῶνα, συμποσιάζοντας ἐν ταῖς ρηγμῖσι, καὶ ἐν ἀγγεῖῳ σουστόμφ θαλάττιον ὕδωρ βάλλοντας, καὶ εἶδη τινὰ (δακτυλίους δηλ. κ.τ.τ.) ἐκάστῳ τούτων ἀνήκοντα ἐντὸς τοῦ ἀγγείου ρίπτοντας, καὶ κοράσιον πρωτότοκον νυμφικῶς ἐστολισμένον τὰ ἐνὶ ἐκάστῳ ἐκ τοῦ ἀγγείου ἐξάγον καὶ τὰ μέλλοντα δῆθεν πληροφοροῦν, τὴν δ' ἐπαύριον μετὰ τυμπάνων καὶ χορῶν σὺν τῷ κορασίῳ τοὺς πάντας εἰς τοὺς αἰγιαλοὺς ἀπερχομένους καὶ ὕδωρ θαλάσσιον ἀφθόως ἀναλαμβανομένους καὶ τὰς ἑαυτῶν οἰκίας ραίνοντας (14).

Οἱ μηνιαῖοι λοιπὸν ἁγιασμοὶ δὲν εἶνε μὲν σύγχρονοι τοῦ Χρυσοστόμου, Ἐπιφανίου, Θεοδωρήτου ἢ καὶ Σωφρονίου, πλὴν δὲν εἶνε καὶ μεταγενέστεροι τοῦ 8ου αἰῶνος, ἐμπεδοθέντες ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ ὡς ἀντίμετρον καὶ ἀντιστήκωμα εἰδωλολατρικῶν θαλασσίων ραντισμῶν καὶ ἀγνισμῶν, καθ' ὧν ὄφειλὲν ὁ Χριστιανισμὸς διὰ τοῦ αὐτοῦ ὅπλου νὰ ἀντεπεξέλθῃ. Ἄλλο τώρα τὸ ζήτημα, ποῖα κατὰ τοὺς μηνιαίους τούτους Χριστιαν. ἀγνισμοὺς, τοὺς ὀλίγον κατ' ὀλίγον καὶ κοινοτέρους κατὰ τε τόπον καὶ χρόνον καταστάντας, ἀκολουθία ἐφάλλετο. Ἐν τῷ Συριακῷ Εὐχολογίῳ, τῷ ὑπὸ Μιχαήλ τοῦ Σύρου τῷ 1167 συμπληθέντι, ἀκολουθία τοῦ μικροῦ Ἁγιασμοῦ δὲν ὑπάρχει. Καὶ οὐ μόνον τοῦτο, ἀλλὰ καὶ μεταξὺ τῶν Ἑλληνικῶν χειρογρά-

(14) Θεοδ. Βαλσαμῶν, Migne 137, 741. Περὶ μηνιαίων ἁγιασμῶν ἐν τῷ παλατίῳ τελουμένων ἔγραψεν ὁ Ψευδοκωδινὸς περὶ ὁφφικιαλ. κεφ. ιθ'. Migne 157, 93—6.

φων κωδῆκων δὲν ὑπάρχει κανεῖς, ὅπου πλήρης ἡ σημερινή μας ἀκολουθία νὰ ἀναγράφηται. Μόνον εὐχαὶ τινες ἀπαντῶσιν, προδίδουσaiσχέσιν πρὸς τὸν μικρὸν Ἀγιασμὸν ὡς ἐκ τοῦ περιεχομένου των, ἐξ ὧν μίαν ἀντιγράφω ἐνταῦθα, *Εὐχὴ τοῦ κολυμβίου τῶν Βλαχερνῶν* τιτλοφορούμενην καὶ ἔχουσιν ὡς ἀκολούθως:

Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ διὰ τοὺς πολλοὺς πρὸς τοὺς ἁμαρτωλοὺς οἰκτιρμούς Σου κλίνας οὐρανοὺς καὶ καταβάς ἐπὶ τῆς γῆς, καὶ ἐξ οὐρανῶν ἀκούων τῶν ἐν συντετριμμένῃ καρδίᾳ βοώντων πρὸς Σέ· αὐτὸς καὶ νῦν, Δέσποτα, κλινον τὸ οὖς Σου καὶ ἐπάκουσον τῆς δεήσεως ἡμῶν τῶν ἀναξίων, τῶν ὑπὸ μὲν τῆς οἰκείας συνειδήσεως ἐμφραττομένων τὸ στόμα, τολμώντων δ' ὅμως τὴν δέησιν προσφέρειν. Οἶδαμεν γάρ Σου τὴν φιλάνθρωπίαν, γινώσκομεν τὴν ἀγαθότητα. Διὰ καὶ πρὸς γῆν ρίπτομεν ἑαυτούς, εἰς τὸ πέλαγος τῶν οἰκτιρμῶν Σου ἀφορῶντες καὶ ὁμολογοῦμεν τὴν Σὴν δεσποτείαν, εἰ καὶ τῶν Σῶν ἄλλοτριώμεθα προσταγμάτων διὰ τὰς πλημμυλείας ἡμῶν. Μὴ ἀποστρέψῃς τὸ πρόσωπόν Σου ἀπὸ τῶν δούλων Σου τῶν κατακρίτων. Ἐπίβλεπον ἐφ' ἡμᾶς ἐν ἐλέει. Ἰδοὺ γὰρ διὰ τὸ μὴ εἶναι ἄξιοι ἀναβλέπειν εἰς τὸν οὐρανόν, εἰς τὴν γῆν ἐξ ἧς ἐγεννήθημεν τοὺς ὀφθαλμοὺς ἀτενίσαντες κείμεθα. Δέξαι τὰς χεομένας τῶν δακρύων σταγόνας καὶ σθέσον τὴν φλόγα, ἣν ἐξάπτει ἡ ὕλη τῶν ἔργων ἡμῶν. Ἀγίασον τὸ ὕδωρ τοῦτο, ὁ δι' ὕδατος ἡμᾶς ἀναπλάσας καὶ Πνεύματος, συντριβέντας. Κατάπεμψον αὐτῷ τὴν χάριν τοῦ ἁγ. Σου Πνεύματος. Σθέσον δι' αὐτοῦ τὰ πεπυρωμένα τοῦ ἐχθροῦ βέλη, δι' ὧν ψυχὰς καὶ σώματα ὁ πολέμιος ἡμῶν τιτρώσκει. *Ποίησον αὐτὸ ἀσθενούντων ἰατήριον, ὑγιαίνοντων φυλακτήριον.* Κάθαρον ἡμᾶς διὰ τοῦ ραντισμοῦ αὐτοῦ, ὁ τὸν κόσμον διὰ τοῦ αἱματός Σου ἀποκαθάρας. Ναί, Δέσποτα, παρακαλούμενος ὑπὸ τῆς ἀχράντου Μητρός Σου, ἧς ἐξ αἱμάτων ἡμῖν ὠμίλησας, ἣν ἔδωκας ἁμαρτωλοῖς εἰς βοήθειαν. Δυσωπῆθητι χεῖρας ἐκτεινομένας, ἐν αἷς ἐδαστάχθης. Δέσποινα φιλοικτίρμον, Πηγὴ εὐσπλαγχνίας, ἐξάπλωσον πρὸς τὸν Υἱόν Σου τὰς ἀχράντους Σου παλάμας, φρούρησον ἡμᾶς τῇ προστασίᾳ Σου, τῇ σκέπῃ τῶν πτερύγων Σου σκέπχσον. Στήθι πάντων μεσίτης Χριστιανῶν. Μὴ ὑπομείνης πείραν λαβεῖν ἡμᾶς δικαίας ὀργῆς, ἐφ' οἷς ἁμαρτάνομεν, τὰ δυσωπητικὰ πρὸς τὸν Υἱόν καὶ Θεόν Σου σπλάγχνα κινούσα, ὅπως δέησιν προσδέξῃται διὰ Σοῦ δούλων κατακρίτων (15)

(15) *Goar* Εὐχολόγ. σ. 449—50.

ΚΕΦ. ΟΔ'.

ΟΙ ΠΑΡΑΚΛΗΤΙΚΟΙ ΚΑΝΟΝΕΣ

Πολλοὶ εἶνε ἐν τοῖς ὕμνολογικοῖς ἡμῶν βιβλίοις καὶ ἐν ἄλλαις ἀπωτέραις πηγαῖς οἱ κανόνες, πολλαὶ δὲ καὶ αἱ διαφοραὶ, αἱ τοὺς κανόνας χαρακτηρίζουσai εἰς τε τὰ μέτρα καὶ τοὺς μουσικοὺς ἤχους, εἰς τε τοὺς ὕμνουμένους καὶ τὴν εὐμολπον ὑπόθεσιν, εἰς τε τὰ τέλη καὶ τοὺς ἰδιαιτέρους σκοπούς. Διὰ νὰ περιορίσωμεν τὸν λόγον εἰς μένους τοὺς κανόνας τοὺς ἀφορῶντας τὴν Θεοτόκον, περὶ ἣν στενωτέρον περιστρέφεται καὶ ὁ μικρὸς Ἀγιασμός ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Μέγαν, περὶ τὸν Χριστὸν στρεφόμενον (1): ὑπάρχουν κανόνες τῆς Θεοτόκου δογματικοί, κανόνες ἠθικοί, κανόνες ἐκτετυτικοί, κανόνες θρηνώδεις, κανόνες πανηγυρικοί, κανόνες πατριωτικοί καὶ κανόνες χρωμάτων ἄλλων. Ὅφιν θρηνώδους κανόνος, μεθ' ὅλην τὴν ἰδιορρυθμίαν του, παρουσιάζει ὁ κατὰ τὴν Μεγ. Παρασκευὴν φαλλόμενος καὶ εἰς τρεῖς στάσεις μεμερισμένος «Ἐπιτάφιος Θρῆνος», ὁ τὴν Μητροπάρθενον Ἀμνάδα φέρων εἰς τὸ μέσον γοερῶς θρηνωδοῦσαν ἐπὶ τῇ θανάτῳ τοῦ Ἀρνίου της (2). Κανὼν δὲ δογματικὸς εἶνε ὁ ἰδιότυπος ἐκεῖνος «κανὼν εἰς τὴν Ὑπεραγίαν Θεοτόκον», ὁ ποιηθεὶς ὑπὸ Ἰωάννου μοναχοῦ τοῦ Ζωναρά, τοῦ μεγάλου δρουγγαρίου τῆς βίγλας γεγονότος ποτὲ καὶ πρωτοσεκρήτου, ὅπου εἰς 30 που τροπάρια, τὰς νενομισμένας ἐννέα ὧδὰς συγκροτοῦντα, παρελαύνουν ὁ Ἄρειος, ὁ Σαβέλλιος, ὁ Μακεδόνιος, ὁ Ἀπολλινάριος, ὁ Νεστόριος, ὁ Μαρκίων ὁ Εὐνόμιος, ὁ Εὐτυχής, ὁ Μάνης, ὁ Ναυάτος, ὁ Ἀέτιος, ὁ Σαμωσατεύς,

(1) «Magnus Hagiasmus fiebat nomine Christi; minor nomine Mariae Virginis»· ὁ *Reiske* ἐν σημ. εἰς κεφ. κε' τῆς ἐκθέσ. βασιλ. τᾶς. τοῦ Κ. Πορφυρογεννήτου, Migne 112, 377.

(2) *Συμεῶνος Μεταφραστοῦ*, Κανὼν εἰς τὴν Ὑπεραγίαν Θεοτόκον φαλλόμενος ἡ Μ. Παρασκευῇ, Migne 114, 129.—*G. La Piana*, *Le Rappresentazioni Sacre nella Letteratura Bizantina*, Grottaferrata 1912 σ. 336.

ὁ Ἰσαυρος καὶ οἱ λοιποὶ τῆς πίστεως παράχαράνται, ἀπὸ τῶν κακοδοξιῶν τῶν ὁποίων ὁ ποιητὴς ἱκετεύει τὴν Μητέρα τοῦ Λόγου νὰ τὸν διαφυλάττῃ ἁσινῇ. «Σκεπάσαις (ψάλλει εἰς τὸ τελευταῖον τροπάριον του) σκεπάσαις, ὦ Παρθένε, ποιήμην τὴν σὴν καὶ δεινῆς ἀποστήσαις αἰρέσεως τῶν Ἰταλῶν, δύο μὲν ἀρχὰς ἐπὶ τῆς μιᾶς δογματιζόντων φύσεως, Πνεύματος διττὰς δὲ τοῦ παντοουργοῦ λεγόντων ἐκπορεύσεις ξένως καὶ ἀσυνήθως, ὧν περ τῆς πλάνης ἡμᾶς λύτρῶσαι» (3). Κανὼν δὲ πατριωτικὸς εἶνε βεβαίως ὁ «κανὼν εἰς τὴν Θεοτόκον ἐπὶ προσδοκίᾳ πολέμου», ὁ ἐν τῷ Εὐχολογίῳ ἀναγεγραμμένος καὶ εἰς Ἰωάννην ἐπιγραφόμενος, ὅφ' ὃν πιθανώτατα δέον νὰ νοηθῇ ὁ μητροπολίτης Εὐχαΐτων Ἰωάννης ὁ Μαυρόπους ὁ περὶ τὸ 1050 ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου διαπρέφας (4). ἔνταῦθα ὁ συνθέτης ὥσπερ ἐν ζώσῃ καὶ σπαργώσῃ εἰκόνι ὑπογράφει ζωηρότατα τὴν κατὰ τοῦ ἔθνους κάθοδον τῶν ἐχθρῶν, ἀνδρῶν αἱμάτων ἀπηνῶν, δολιότητος πλήρων, σατραπῶν, τυράννων, ἀρχόντων χωρῶν βαρβαρικῶν, δίκην λεόντων καὶ θηρῶν καὶ κυνῶν καὶ ἀρπάγων λύκων καὶ ταύρων πιόνων περικυκλωσάντων τὸ τοῦ Χριστοῦ ποιμνιον καὶ τὰ λογικὰ πρόβατα κατασπαρασσόντων. Τίς εἰς τὴν ἐθνικὴν ταύτην συμφορὰν θὰ ἐπέλθῃ ἀρωγός; Τίνος τὰς μεσιτείας ὡς ἀγνωτέρας οἱ οὐρανοὶ θὰ εἰσακούσουν; Ὁ πατριώτης ὕμνογράφος ἀπευθύνει τὰς τρεμούσας ἱκεσίας του πρὸς τὴν πολλὰ παρὰ τῷ Υἱῷ καὶ Λόγῳ ἰσχύουσαν Δέσποιναν: «Ἰφάπλωσόν σου τὴν σκέπην, Δέσποινα, καὶ τὴν πόλιν σου σκέπασον, καὶ ἀγκάλαις ἐν αἷς ἡγκαλίσω Χριστὸν ἑναγκαλισαμένη, ταύτην ἀπόρρητον τήρησον, ὀνόματι τῷ ὧν ἐγκαυχωμένην αἶε». Ἄλλος κανὼν, ποίημα Εὐθυμίου μοναχοῦ Συγκέλλου, ἀπαντᾷ εἰς τὸ Εὐχολόγιόν μας καὶ οὗτος πρὸς τὴν Θεοτόκον ἀναφερόμενος, ἀλλὰ μὲ ὑπὲρθεσιν ἐξομολογητήριον καὶ καθαρῶς ἡθικὴν, διὸ καὶ «κανὼν ἐν ἐξομολογήσει ἁμαρταλοῦ»

(3) *Zonaras*, Migne 135, 414 - 21.

(4) *I. A. Φ. βρεικίου*, *Bibliothecae Graecae* vol. X. *Hamburgi* 1721, σ. 133. *Κωνσταντίνου Οἰκονόμου* περὶ τῶν Ὁ, Ἀθήνησι 1849 τόμ. Α' σ. 762, ὑποσημ.

τιτλοφορείται· διότι δι' αὐτοῦ ὁ ἁμαρτωλὸς γονυπετῆς πρὸ τῆς Πανάγνου θρηνεῖ τὸν ρυπαρόν του βίον· καὶ μίαν πρὸς μίαν ἐκδιηγούμενος τὰς πράξεις, δι' ὧν καὶ ψυχὴν καὶ σῶμα κατενόλυνε, τὴν καθικετεύει ὅπως παραλάβῃ μεθ' ἑαυτῆς τοὺς χοροὺς τῶν ἀγγέλων καὶ τῶν ἁγίων καὶ δυσωπήσῃ ὑπὲρ αὐτοῦ τὸν χαλεπαίνοντα Κριτὴν. Ὅσον ἀφορᾷ ἄλλα εἶδη κανόνων ἀναφερομένων εἰς τὴν Θεοτόκον, τὰ λειτουργικὰ μας βιβλία εἶνε πλήρη.

Ἡ κοινὴ Παράκλησις εἶνε καὶ αὐτὴ κανὼν ἐκ τῶν εἰς τὴν Ὑπεραγίαν Θεοτόκον ἀναφερομένων καὶ ὡς δηλοῖ τὸ ὄνομά της παρακλητικὸς ἢ ἱκετευτικός· ἰδιαίτερον δὲ σκοπὸν προτίθεται τὸ νὰ παρακαλέσῃ τὴν Θεομήτορα ὅπως μᾶς συντρέξῃ εἰς ἀσθένειαν ἢ ἄλλην τοῦ βίου δυσχερῆ περίστασιν:

Πολλοὺς συνεχόμενος πειρασμοῖς, πρὸς σὲ καταφεύγω σωτηρίαν ἐπιζητῶν· ὦ Μήτηρ τοῦ Λόγου καὶ Παρθένε, τῶν δυσχερῶν καὶ θειῶν με διάσωσον. Νοσοῦντα τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν, ἐτισκοπῆς θείας καὶ προνοίας τῆς παρὰ σοῦ, ἀξιώσον μόνῃ Θεομήτορ, ὡς ἀγαθὴ Ἀγαθοῦ τε λοχεύτρια.

Ἐν κλίνῃ νῦν ἀσθενῶν κατάνκειμαι καὶ οὐκ ἔστιν ἴσας τῇ σαρκί μου, ἀλλ' ἡ Θεὸν καὶ Σωτῆρα τοῦ κόσμου καὶ τὸν Λυτῆρα τῶν νόσων κηρύσσας, σοὺ δέομαι τῆς ἀγαθῆς, ἐκ φθορᾶς νοσημάτων ἀνάστησον.

Διάσωσον ἀπὸ κινδύνων τοὺς δούλους σου, Θεοτόκε, διὰ πάντες μετὰ Θεὸν πρὸς σὲ καταφεύγομεν, ὡς ἄρρηκτον τεῖχος καὶ προστασίαν.

Ἐπίβλεψον ἐν εὐμνεσίᾳ, πανύμνητε Θεοτόκε, ἐπὶ τὴν ἐμὴν χαλεπὴν τοῦ σώματος κάκωσιν καὶ ἴασαι τῆς ψυχῆς μου τὸ ἄλλος.

Οὐδὲν δημοφιλέστερον τοῦ γλυκυτάτου τούτου κανόνος, οὐδὲν εἰς τοὺς Χριστιανοὺς καὶ τὰς Χριστιανὰς μας πλέον ἀκесώδυνον καὶ παραμυθητικόν. Ὅταν ἡ λειτουργία τῆς Κυριακῆς (ὡς συμβαίνει εἰς τοὺς ἐν Κπόλει ναοὺς) ἀπολύσῃ καὶ ὁ πρὸς τοῦτο τεταγμένος ἱερεὺς πλησιάσῃ τὴν εἰκόνα τῆς «Μεγαλόχαρης», πρὸ τῆς ὁποίας θὰ ἀναγνώσῃ τὴν Παράκλησιν, οὐκ ὀλίγοι καὶ ὀλίγαι τῶν λειτουργηθέντων θὰ τὸν περικυκλώσουν ὥσει μέλισσαι κηρίον, διὰ νὰ παρακολουθήσουν εὐλαδῶς τὴν τρυφερὰν ἀκολουθίαν καὶ ἀκούσουν μνημονευόμενα τὰ ὀνόματα τῶν προσφιλῶν των, ὑπὲρ ἐλέους, ζωῆς, εἰρήνης, υγείας, σωτηρίας, συγχωρήσεως καὶ ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν τῶν ὁποίων ὁ ἱερεὺς δέεται. Καὶ ὅταν ὁ ἄρρωστός μας ἐπὶ κλίνης ὀδύνης

κατάκειται καὶ ἡ ἀνθρωπίνη βοήθεια δὲν φαίνεται ἐπαρκῆς, προστρέχουμεν καὶ πάλιν εἰς τὸν αὐτὸν παρακλητικὸν κανόνα. Ὁ ἱερεὺς τοῦ Θεοῦ προσεκλήθη εἰς τὸν οἶκόν μας, ἐφόρесе τὸ ἐπιτραχήλιόν του καὶ ἤρχισε νὰ ψαλμωδῇ, πονῶν τὸν πόνον μας καὶ αὐτός. Καὶ ἐνῶ τὰ χεῖλη του σιγοφάλλουν τὰς ᾠδὰς τὴν μίαν κατόπιν τῆς ἄλλης, καὶ τὴν α' στάσιν διαδέχεται ἡ β', καὶ τὴν β' τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Μεγαλύνει ἡ ψυχὴ μου τὸν Κύριον μὲ ὅλας τὰς προφητικὰς ἐκχύσεις τῆς Μαριὰμ καὶ τῆς Ἐλισάβετ, καὶ μετὰ τὸ Εὐαγγέλιον συνεχίζεται καὶ πάλιν ὁ κανὼν, καὶ μετὰ τὸν ἀποπερατωθέντα κανόνα ἀκολουθοῦν τὰ εἰς ἕξ μετὰ τοῦ Ἀξιὸν ἔστιν συμποσούμενα μεγαλυνάρια ⁽⁵⁾ καὶ παρακαλοῦνται πᾶσαι τῶν Ἀγγέλων αἱ στρατιαί, ὁ Πρόδρομος τοῦ Κυρίου, τῶν Ἀποστόλων ἡ δωδεκάς καί, συνελόντι εἰπεῖν, οἱ ἅγιοι πάντες, ἵνα περὶ τὴν Θεοτόκον ὡς περὶ ἀγλαοφανὲς κέντρον τῶν συναθροισθέντες ποιήσωσι πρεσβείαν εἰς τὸ σωθῆναι ἡμᾶς, δὲν εἶνε δύσκολον νὰ διακρίνη τις τότε εἰς τὸ σιγαλὸν ἡμίφως τοῦ κατηφοῦς δωματίου μητρικοῦς βραχίονας πρὸς τὰ ἄνω ἐλεεινῶς ἐκτεινομένους, τρυφερὰ ὄμματα θολοῦμενα καὶ οὐχὶ σπανίως λυγμοὺς δεομένους καὶ συμπρεσβεύοντας καὶ αὐτούς...

Ὁ κοινὸς παρακλητικὸς κανὼν εἶνε γέννημα τοῦ 9ου αἰῶνος. Ποιητὴς του ἐστάθη κατὰ τινὰς μὲν Θεοστήρικτος ὁ ἐκ Βιθυνίας μοναχός, κατ' ἄλλους δὲ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς καὶ κατὰ τοὺς πλείους Θεοφάνης ὁ Ὁμολογητής, ὁ καὶ μητροπολίτης Νικαίας γενόμενος περὶ τὸ 845, ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος καὶ Γραπτὸς ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἐπονομάζεται ὡς ἐκ τῶν ἐπὶ τοῦ μετώπου του καταστιχθέντων δώδεκα στίχων ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Θεοφίλου, τοῦ ἀπηνοῦς εἰκονομάχου ⁽⁶⁾. Τὴν ἐν ἀσθενείαις χρῆ-

(5) Γράφω ἕξ καὶ ὄχι ἐπτά, διότι τὸ «Ἄλα τὰ χεῖλη τῶν ἀσεβῶν», δὲν ἀπαντᾷ εἰς τοὺς πρὸ τοῦ 17ου αἰῶνος κώδικας, ἀγνοῶ πότε καὶ ὑπὸ τίνος προστεθὲν· καὶ τοῦτο εἶνε εἰς περιπλέον λόγος νὰ διαγραφῇ τροπάριον ἀντιβαῖνον πρὸς τὸ ὅλον πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ, οὗτινος τὸ «εὐλογεῖτε καὶ μὴ καταρᾶσθε» τυγχάνει ἡ γνησία ἔκφρασις. Πρβλ. *Goar* σ. 855.

(6) Περὶ Θεοφάνους ὄρα *Φαβρίκιον*, *Biblioth. Gr.* vol. X. σ. 138. καὶ *Κωνστ. Οἰκονόμου* περὶ τῶν Ο' τόμ. Δ' σ. 751.

σιν τοῦ ἄνωθι κανόνος μαρτυροῦσιν οἱ ἀρχαῖοι κώδικες, οἱ ὅποιοι, πρὸς ταῖς ἄλλαις δευτερευούσαις διαφοραῖς των ἐν σχέσει πρὸς τὸν νῦν χρησιμοποιούμενον, περιέχουσι καὶ τὴν οὐσιώδη ταύτην, ὅτι ἐν τῇ τέλει τῆς ἀκολουθίας ὁ ἱερεὺς ἀλείφει τὸν ἀσθενῆ μὲ ἅγιον ἔλαιον ἐκ τῆς κανδήλας λέγων τὴν εὐχὴν «Πάτερ ἅγιε, ἱατρὲ τῶν ψυχῶν καὶ τῶν σωμάτων ἡμῶν» (7). Παρεκτὸς ὅμως τοῦ κανόνος τούτου, κοινῶς καλουμένου ὡς ἐκ τῆς κοινῆς καὶ ἀνεμποδίστου χρήσεως ἐν οἰκιστάσιν τοῦ ἔτους ἡμέρα καὶ ὥρα, ὑπάρχει καὶ εἰς ἄλλος, τῆς ἴσης μὲν ἐκτάσεως καὶ τῆς αὐτῆς περίπου διατάξεως, ἀλλ' ὅπως περιωρισμένης καὶ ἐξειδικασμένης ἐμφανείας, ἅτε μόνον κατὰ τὸ Δεκαπενταγούστον ἐναλλάξ μετὰ τοῦ προηγούμενου εἰς τοὺς ἐσπερινοὺς φαλλόμενος ἐν ταῖς ἐκκλησίαις πρὸς τιμὴν τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου, ἣς τὴν κοίμησιν ὁδοποιεῖ. Θεόδωρος Λάσκαρις ὁ νεώτερος (ὁ καὶ Δούκας) αὐτοκράτωρ τῆς Νικαίας κατὰ τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰῶνος (1255—1259) ἀνὴρ ἐντρίβης περὶ τε τὰ στρατιωτικὰ καὶ θεολογικὰ, ὁ λόγον περὶ ἁγ. Πνεύματος συντάξας καὶ κατὰ Λατίνων γράψας καὶ ἐγκώμιον εἰς τὸν ἁγ. Εὐθύμιον συνθέσας καὶ ἄλλα τινὰ τῆς εὐλαθείας καὶ φιλομουσίας του καταλιπὼν ἡμῖν καλλιτεχνήματα, κατὰ δὲ τὰ τέλη τοῦ βίου του τὴν βασιλικὴν πορφύραν ἀνταλλάξας διὰ τοῦ μοναχικοῦ τριβῶνος (8), αὐτὸς εἶνε ὁ καὶ τὸν κανόνα τοῦτον, τὸν συνήθως «μέγαν» καλούμενον ὅχι δι' ἐκτασιν ἢ ἀρχαιότητα, ἀλλὰ διὰ τὴν μετὰ τῆς μεγάλης ἐορτῆς τῆς Κοιμήσεως σχέσιν του, τεντώσας εἰς ρυθμοὺς καὶ μέτρα. Ψάλλει εἰς ἐνικὸν ἀριθμόν, οἷον εἰ μόνος πρὸς μόνον τὸν Θεὸν τὰς ὁδύνας τῆς ψυχῆς του προχέων.

Τῶν λυπηρῶν ἐπαγωγαί χειμάζουσι τὴν ταπεινὴν μου ψυχὴν, καὶ συμφορῶν νέφη τὴν ἐμὴν καλύπτουσι καρδίαν, Θεονύμφευτε· ἀλλ' ἡ φῶς τετοκυῖα τὸ θεῖον καὶ προαιώνιον, λάμψον μοι τὸ φῶς τὸ χαρμόσυνον.

(7) *Goar* Εὐχολόγ. σ. 861—62.

(8) *Fabricius* "Εὐθ'" ἀν. σ. 137. *Κ. Οἰκονόμος* "Εὐθ'" ἀν. σ. 762 καὶ 782. Γ. Λαμπάκη οἱ ἐπτὰ ἀστέρες τῆς Ἀποκαλύψεως, Ἀθήναι 1909 σ. 61.

Καὶ τοῦ λοιποῦ ἀλλήν εὐρήσω ἀντίληψιν; ποῦ προσφύγω; ποῦ δὲ καὶ σωθήσομαι; τίνα θερμὴν ἔξω βοηθὸν θλίψει τοῦ βίου καὶ ζάλαις· οἶμοι! κλονούμενος; εἰς σὲ μόνην ἐλπίζω καὶ θαρρῶ καὶ καυχῶμαι καὶ προστρέχω τῇ σκέπῃ σου· σῶσόν με.

Τὰ νέφη τῶν λυπηρῶν ἐκάλυψαν τὴν ἀθλίαν μου ψυχὴν καὶ καρδίαν, καὶ σκοτασμὸν ἐμποιοῦσί μοι, Κόρη· ἀλλ' ἡ γεννήσασα Φῶς τὸ ἀπρόσιτον, ἀπέλασον ταῦτα μακρὰν τῇ ἐμπνεύσει τῆς θείας πρεσβείας σου.

Ὁ κανὼν τοιοῦτοτρόπως παρουσιάζεται γράφεις ὡς ἀτομικὴ ἱκετηρία τοῦ Δούκα πρὸς τὴν Θεομήτορα. Ἀλλὰ μήτοι πολλὴ εἶνε ἡ διαφορὰ τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν ἄνθρωπον; Μήπως τὸ σύνολον δὲν εὐρίσκει κάτοπτρον τῶν ἰδίων ὁδυνῶν εἰς τὰς ὁδύνας τοῦ ἀτόμου καὶ ἀνακουφίζονται οἱ πολλοὶ μὲ τοῦ ἑνὸς τὴν ἀνακούφισιν; Μήπως ἡ θλίψις δὲν ἰσοπεδώνει πρὸ τοῦ Θεοῦ τοὺς πάντας; Μήπως καὶ αὐτοὶ οἱ ἀθάνατοι ψαλμοὶ τοῦ Δαβὶδ δὲν ἐποιήθησαν κατ' ἀρχὰς ὑπὸ ἑνὸς καὶ χάριν ἑνός, διὰ νὰ ἀποδοῦν ἀκολούθως κτῆμα τῆς ὅλης συναγωγῆς καὶ τοῦ ὅλου μετέπειτα Χριστιαν. κόσμου; Ἐντεῦθεν καὶ ἡ Ἐκκλησία μας ἄριστα καὶ ψυχολογικώτατα ἔπραξε, παρειαγαγοῦσα τὸν κανόνα τοῦ Δασκάρεως εἰς χρῆσιν λατρευτικὴν, ἵνα ὅ,τι ποτὲ κατεπράυνεν ἐκείνου τὰς θλίψεις, χύνῃ καὶ εἰς τὰς ἰδικὰς μας τρικυμίας ἔλαιον.

Ὡς ὁ κοινὸς παρακλητικὸς κανὼν περατοῦται διὰ τῶν ἑξ μεγαλυναρίων, οὕτω καὶ οὗτος ἐπισφραγίζεται μὲ τὰ τέσσαρα ἐξαποστειλάρια, ὧν τὸ α', ἐκ τῆς ἑορτῆς τῆς Κοιμήσεως εἰλημμένον, φανερόναι τὴν λειτουργικὴν σχέσιν τοῦ μεγ. παρακλητικοῦ κανόνος πρὸς τὴν εἰς ἣν μᾶς χειραγωγεῖ ἑορτήν, ποιοῦν τὴν Ἀειπάρθενον ν' ἀποτείνηται πρὸς τοὺς Ἀποστόλους καὶ τὸν Υἱόν της:

Ἀπόστολοι, ἐκ περάτων συναθροισθέντες ἐνθάδε, Γεσθημανῇ τῇ χωρίῳ, κηδεύσατέ μου τὸ σῶμα· καὶ Σὺ Υἱὲ καὶ Θεέ μου παράλαβέ μου τὸ πνεῦμα.

Κατὰ τινὰ συμπαθῇ παράδοσιν, τὰ ἐξαποστειλάρια τοῦ μεγ. παρακλητ. κανόνος ἦσαν κατ' ἀρχὰς τρία· ἀλλ' εἰς ταῦτα ἀκρο-

λούθως προσετέθη ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ τὸ δ' ἐξ ἀφορμῆς τοιαύτης. Ἀρχιερεὺς ἐκ τῶν πολλῶν ἐκείνων ἀωνύμων μαρτύρων, ὧν βρίθουσι τὰ μαρτυρολόγια τῶν νεωτέρων μας χρόνων, συνελήφθη τῇ κελεύσει τοῦ τυράννου καὶ ἀπήγετο εἰς θάνατον. Φθάσας δὲ εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ λόφου, ἐφ' οὗ εἶχε στηθῆ τὸ ἱκρίωμά του καὶ ἀτενίσας ἐκείθεν τὴν ποτε χριστιανικωτάτην πόλιν τῶν Κωνσταντίνων καὶ Ἰουστινιανῶν δορυάλωτον ὑπὸ τὴν σκοτομήνην τῆς ἀνομίας ἀπλουμένην, βαθὺν ἀφῆκε στεναγμόν· καὶ ὑψώσας πρὸς οὐρανοὺς τὰ κάθυγρα βλέμματα, μεγαλοπρεπῶς καὶ ἐν ἐμπνεύσει ἀπήγγειλε:

Χρυσοπλοκάτατε πύργε καὶ δωδεκάτειχε πόλις, ἡλιοστάλακτε θρόνε, καθέδρα τοῦ Βασιλέως, ἀκατανόητον θαῦμα, πῶς φέρεις νῦν τὸν δεσπότην!!!...

Οἱ δῆμιοι ἐξέλαβον τὰ λέγόμενα ὡς ὑστάτην προσευχὴν τοῦ θύματός των. Ἀλλ' οἱ εἰς τὸ ἀνώνυμον μαρτύριον παραστάντες Χριστιανοὶ ἀπεταμίευσαν εὐλαδῶς ἐν τῇ μνήμῃ τὰ ρήματα ἐκεῖνα καὶ προσεκόλλησαν μετέπειτα εἰς τὸν παρακλητικὸν τοῦ ἐστεμμένου μελωδοῦ κανόνα, ἐλαφρότατα τὸ τέλος παραλλάξαντες, διὰ νὰ πορίζωνται ἐκάστοτε ὠφέλειαν διπλῇ: νὰ ὑμνῶσι τὴν πολιούχον τῆς Ἑπταλόφου καὶ νὰ ἀναζωπυρῶσιν ὑπὸ τὸ θ. θυσιαστήριον ἐγκρύπτους καὶ ἀκαταδαμάστους τοὺς πόθους των πρὸς ὃ,τι ἀποτελεῖ τὴν ἱερὰν Σιών τῆς βαβυλωνίου αἰχμαλωσίας των.

ΚΕΦ. ΟΕ'.

Η ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΙΣ ΚΑΙ ΕΚΦΟΡΑ ΤΟΥ ΝΕΚΡΟΥ

Ἡ πίστις ὅτι τὸ σῶμα ναὸς τοῦ Θεοῦ ἐστὶ καὶ τὸ Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ οἰκεῖ ἐν αὐτῷ, μετὰ δὲ θάνατον προώριστα νὰ ἐγερθῇ καὶ αὐθις ἔνδοξον καὶ ἀπηφθαρτισμένον πρὸς λαπροτέ-

ραν ἀνανέωσιν τῆς μετὰ τῆς ψυχῆς συζυγίας, ὥθησεν ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας τοὺς Χριστιανοὺς ὅπως, οὐ μόνον μὴ παραδίδωσιν εἰς τὴν τέφραν τοὺς νεκρούς των κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν εἰδωλολατρῶν, ἀλλὰ καὶ μετὰ πάσης τιμῆς καταθέτωσι τὸ σῶμα εἰς τὴν γῆν πλήρες καὶ ἐν τῇ ὁλοκληρίᾳ του. Ἐθεωρεῖτο δὲ τοῦτο καθήκον ὑπέρτατον τῶν ἐπιζώντων πρὸς τοὺς προαπελθόντας, ὅπερ μόνον αὐτοχειρία ἢ ἀφορισμὸς θὰ ἐξουδετέρωνε. Αἱ παμπληθεῖς σήραγγες τῶν κατακομβῶν, αἱ διανοιγεῖσαι κατὰ τὴν φύτευσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς τὰ σπλάγχνα τῆς Ρώμης ἢ καὶ ἀλλαχοῦ ὑπὸ τῶν ἡρωϊκῶν «φοσσόρων» πρὸς ἐνταφιασμὸν τῶν ἀδελφῶν καὶ ὁ ριψοκίνδυνος ζῆλος μεθ' οὗ τοὺς πίπτοντας μάρτυρας οἱ ὁμόθηρησκοι συνέλεγον ἀψηφούντες τὰς καταδρομὰς τῶν ἀλλοπίστων, ἀρκούντως ἀποδεικνύουν ὅτι τὸ πνεῦμα τοῦ Τωδὶτ θάπτοντος τοὺς τεθνηκότας καὶ ἐρριμμένους ὤπισθεν τῶν τειχῶν τῆς Νινευὶ συμφυλέτας, εἶχεν ἀνανεωθῇ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς χάριτος μετὰ πλείονος ἐντάσεως καὶ ἐν διωγμοῖς καὶ ἐν βροτολογοῖς ἀσθενείαις. Ἐξοχος εἶνε ἡ εἰκὼν, ἣν Διονύσιος ὁ Ἀλεξανδρείας κατέλιπεν ἡμῖν περὶ τοῦ αὐτόθι λοιμοῦ, ἐν ᾗ μᾶς παρουσιάζει τοὺς ἀρίστους τῶν ἀδελφῶν, πρεσβυτέρους καὶ διακόνους, προσφέροντας τὴν ζωὴν των θῦμα πρὸς τὴν νόσον μᾶλλον παρὰ νὰ ἀμελήσουν τὰ πρὸς τοὺς λοιμοβλήτους τελευταῖα καθήκοντα. «Τὰ σώματα τῶν ἁγίων ὑπταίς χερσὶ καὶ κόλποις ὑπολαμβάνοντες, καθαιροῦντές τε τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ στόματα συγκλείοντες, ὠμοφοροῦντές τε καὶ διατιθέντες, προσκολλώμενοι, λουτροῖς τε καὶ περιστολαῖς κατακοσμοῦντες, μετὰ μικρὸν ἐτύγχανον τῶν ἴσων, αἰὲ τῶν ὑπολειπομένων ἐφεπομένων τοῖς πρὸ αὐτῶν» (1). Ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ οὐκ ὀλίγοι ἀνακλύπτουσι λεπτομέρειαι περὶ τῆς τότε διακοσμήσεως τῶν νεκρῶν. Ἀλλ' ὑπάρχει καὶ ἕτερον, εἰς τὸν Ἐπιφάνιον ἀποδιδόμενον, ἐνθα αἱ χριστιανικαὶ αὐταὶ προπαρασκευαὶ πλατύτερον δηλοῦνται. Ὁ ρήτωρ ἐφαρμόζων ἐπὶ τῆς ταφῆς τοῦ Χριστοῦ

(1) Παρ' *Εὐσεβίῳ* Ἐκκλ. Ἱστ. Ζ', 22. Migne 20, 689,

τὰ παρὰ τοῖς συγχρόνοις αὐτῷ Χριστιανοῖς ἐθιζόμενα, ἀποτείνει πρὸς Ἰωσήφ τὸν ἀπὸ Ἀριμαθαίας τὴν ἀκόλουθον ἀποστροφὴν:

Ἐὰν γάρ, ἄρα, εἰπέ μοι, ὦ Ἰωσήφ, καὶ πρὸς ἀνατολὰς καταθάπτεις τὴν Ἀνατολὴν τῶν ἀνατολῶν; Ἐὰν δὲ καὶ τοῖς σοῖς δακτύλοις νεκροπρεπῶς Ἰησοῦ κατακλείεις τὰ ὄμματα τοῦ, τῷ ἀχράντῳ δακτύλῳ, τοῦ τυφλοῦ ἀνοίξαντος ὄμμα; Ἐὰν δὲ καὶ τὸ στόμα περικλείεις τοῦ τὸ μογιγάλου ἀνοίξαντος στόμα; Ἐὰν δὲ καὶ χεῖρας περιστέλλεις τοῦ ἐκτείναντος τὰς ξηρανθείσας χεῖρας, ἣ καὶ τοὺς πόδας νεκροπρεπῶς καταδεσμεῖς τοῦ τὸ βαπτίζειν δόντος τοῖς ἀκινήτοις ποσίν; Ἐὰν καὶ ἐπὶ κλίνης αἷρεις τὸν τῷ παραλύτῳ κελεύσαντα, ἄρόν σου τὸν κράδδατον καὶ περιπάτει; Ἐὰν δὲ καὶ μύρα κενοῖς τῷ οὐρανίῳ Μύρῳ τὰ ἑαυτοῦ κενώσαντι καὶ κόσμον ἀγιάσαντι;... Ἐὰν δὲ καὶ ὕδατι καταπλύνεις σῶμα Θεοῦ τοῦ πάντας ἐκπλύναντος καὶ τὴν κάθαρσιν δόντος; Ποίᾳς δὲ ἄρα καὶ λαμπάδας ἐπανάψεις τῷ Φωτὶ τῷ ἀληθινῷ;... Ποίᾳς δὲ καὶ ἄδεις ἐπιταφίους ᾠδὰς τῷ ἀσιγήτῳ αἰνουμένῳ ὑπὸ πάσης οὐρανόφου στρατιάς; (2)

Κλείεις λοιπὸν τῶν ὀφθαλμῶν κατὰ Διονύσιον Ἀλεξανδρείας καὶ ψευδεπιφάνιον, περικλείεις τοῦ στόματος, περιστολὴ τῶν χειρῶν, περιῖδες τῶν ποδῶν, ἐξάπλωσις ἐπὶ τῆς κλίνης, λοῦσις τοῦ σώματος καί, ἔστιν ὅτε, μύρωσις δι' ἄρωμάτων, καινὴ καὶ καθάριος περιβολή, λαμπάδες περὶ τὴν νεκρικὴν κλίνην, ἄσματα προεξόδια καὶ προσευχαί—ἰδοὺ τίνα ἀπετέλουν τὴν προεπρέπεισιν τοῦ νεκροῦ εἰς τὴν καθ' αὐτὸ κηδεῖαν. Καὶ ἡ μὲν τῶν δυσάντων ὀμμάτων κλείσις ὡς καὶ ἡ τοῦ στόματος περικλείσις εἶνε ἔθιμα κόσμια, ὑπ' αὐτῆς τῆς φύσεως διδασκόμενα, ἅτινα καὶ πέραν τῶν πατριαρχικῶν χρόνων ἀπκντῶσι. Διὸ καὶ ὁ Θεὸς ἐνθαρρύνων τὸν ὑπέργηρων Ἰακώβ ὅπως ἀναβῇ εἰς Αἴγυπτον, τῷ προέλεγε γλυκυτάτην παρηγορίαν, ἣν πᾶς πατὴρ ἀπενδέχεται παρὰ πεφιλημένου τέκνου, ὅτι ὁ Ἰωσήφ, ὁ περιπόθητος υἱὸς τῶν γηρατειῶν τοῦ «ἐπιδραχεῖ τὰς χεῖρας αὐτοῦ ἐπὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτοῦ». Τὴν δὲ ἀπόλουσιν τοῦ σώματος, καὶ ταύτην συνήθειαν παγκόσμιον καὶ κοσμιωτάτην, παρὲ-

(2) Ψευδεπιφάνιος Λόγ. Β' τῷ ἀγ. καὶ μεγ. Σαβδάτῳ, Migne 43, 448—9.

λαβον οἱ Χριστιανοὶ παρὰ τῶν Ἑβραίων, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῆς ιστορίας τῆς Ταβιθά, περὶ ἧς ἐγράφη εἰς τὰς Πράξεις ὅτι, ὅταν ἀπέθανεν, οἱ οἰκεῖοί της «λούσαντες αὐτὴν ἔθηκαν ἐν ὑπερώῳ», Καὶ ὁ τοῦ νεκροῦ δὲ σώματος ἀρωματισμὸς εἶχεν ἐβραϊκὴν τὴν προέλευσιν· διότι τῷ ἐβραϊκῷ ἔθει στοιχῶν ὁ Νικόδημος ἡρωμάτισε τὸν νεκρωμένον Ἀρχηγὸν τῆς ζωῆς δι' ἑκατὸν λιτρῶν μίγματος σμύρνης καὶ ἀλόης, τῷ δ' αὐτῷ ἔθει ἐπόμεναι καὶ αἱ Μυροφόροι ἡτοίμασαν ἀρώματα καὶ μύρα, ἵνα ἐλθοῦσαι ἀλείψωσι τὸν Ἰησοῦν. Ὅτι δὲ τὸ ἔθος τοῦτο καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Χριστιανοῖς δὲν ἦτο ὀλοτελῶς ξένον, μαρτυρεῖ μὲν Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ρητῶς σημειώσας ὅτι «μυρίζονται οἱ νεκροί» (3), μαρτυρεῖ δὲ ὁ Τερτυλλιανὸς γράψας ὅτι κατὰ τὰς κηδεύας τῶν νεκρῶν των οἱ Χριστιανοὶ πολὺ ἁφθονώτερον τὰ τῶν Σαβδαίων ἐμπορεύματα δαπανῶσι παρὰ οἱ εἰδωλόλατραι (4), μαρτυροῦν δ' ἐπίσης καὶ οἱ τάφοι ἀρχαίων τῆς Χριστιανισμοῦ νεκρῶν, οἵτινες ἀνοιχθέντες ὑπὸ τῆς δικέλλης τοῦ ἀρχιεπισκόπου εὐωδίσκων τὴν ἀτμόσφαιραν.

Ἡ περιβολὴ τοῦ νεκροῦ διὰ λευκῆς καὶ κινουργοῦς στολῆς ἦτο τὸ μετὰ τὴν ἀπόλυσιν καθήκον. Ἦδη ὁ Πλούταρχος περὶ τῶν συγχρόνων αὐτῷ Ρωμαίων καὶ Ἀργείων ἐσημείωσεν, ὅτι τὸ σῶμα τοῦ τεθνηκότος «λευκοῖς ἀμπριεννύουσι»· καὶ τοῦτο (προσέθηκε) πράττουσιν, ἐπειδὴ ἄλλως δὲν δύνανται τὴν ψυχὴν λαμπρὰν καὶ καθαρὰν νὰ προπέμψωσι καὶ ἐπειδὴ μόνον τὸ λευκὸν εἰλικρινὲς καὶ ἀμιγὲς καὶ ἀμίαντόν ἐστι καὶ βραχὴ ἀμίμητον καὶ ὑπάρχει ἄρα οἰκειότατον τοῖς θάπτομένοις· καὶ γὰρ ὁ τεθνηκὼς ἀπλοῦν τι γέγονε καὶ ἀμιγὲς, τοῦ σώματος ἀπαλλαγείς (5). Ἀλλ' ἡ διαφορὰ τῆς χριστιανικῆς καὶ φιλοσοφικῆς ἰδεολογίας τυγχάνει προφανῆς, ταύτης μὲν τὴν γυμνὴν ψυχὴν ἀφορώσης, ἐκείνης δὲ διὰ τῆς καινῆς περβολῆς προμηνυούσης τὸ καινὸν τῆς ἀφθαρσίας ἐνδυμα καὶ τὴν νέαν σωματικὴν σκηνὴν τὴν ἀχει-

(3) Κλήμης Ἀλεξ. Παιδαγωγὸς Β', 8. Migne 8, 468.

(4) Tertullianus Apologet. c. 42. Migne P. L. I, 558.

(5) Πλούταρχον Ἠθικά Ρωμαϊκῶν ἐρώτ. 26η.

ροπαίητον καὶ μένουσαν. Οἱ Χριστιανοὶ μολοντοῦτο δὲν ἤρκοῦντο εἰς τὸ νὰ περιβάλλουν μὲ λευκὰ τοὺς νεκροὺς των, ὡς ἔπραττον ἰδίως οἱ Χριστιανοὶ Αἰγύπτιοι, περὶ ὧν ὁ Ἀθανάσιος ἔγραψεν ὅτι «τὰ τῶν τελευτώντων σπουδαίων σώματα, καὶ μάλιστα τὰ τῶν ἁγ. μαρτύρων φιλοῦσι θάπτειν καὶ περιελίσσειν ὀθονίοις»⁽⁶⁾. ἀλλὰ καὶ ἐπέθετον πολλάκις ὑπεράνω τῶν λευκῶν τούτων ὀθονῶν, τῶν τὴν ἀνάστασιν κρύφα διαλαλουσῶν καὶ ἕτερα ἐνδύματα πολυτελῆ καὶ λαμπρά. Ὁ Εὐσέβιος, τὴν ταφὴν τοῦ ἁγ. μάρτυρος Μαρίνου ἐκθέτων, γράφει ὅτι ὁ συγκλητικὸς Ἀστέριος, παρὼν κατὰ τὸ μαρτύριον, οὐ μόνον τοὺς ἑαυτοῦ ὤμους ὑπέθηκε πρὸς ἄρσιν τοῦ σκήνους, ἀλλὰ καὶ εὖ μάλα πλουσίως αὐτὸ περιέστειλεν ἐπὶ λαμπρᾶς καὶ πολυτελοῦς ἐσθῆτος ἄρας⁽⁷⁾. Παρόμοια, ἀλλ' ἔτι τρυφερώτερα μᾶς ἀφηγεῖται Γρηγόριος ὁ Νύσσης περὶ τῆς κηδεύσεως τῆς ἀδελφῆς του Μακρίνης. Εἰς αὐτὸν καὶ εἰς τὴν διάκονον Λαμπαδίαν ἔλαχε τὸ ὕστατον χρέος ὅπως πρὸς ταφὴν εὐπρεπίσωσι τὴν νεκράν. Καὶ πρῶτον μὲν περιεστάληταις ὀθόναις τὸ ἱερὸν ἐκεῖνο σῶμα. Εἶτα καὶ νυμφικῶς περιεκοσμήθη. Ἐπειδὴ δὲ ἡ διάκονος ὑπεδήλωσε τῷ Γρηγορίῳ, ὅτι δὲν ἔπρεπε «νυμφικῶς ἐσταλμένην τὴν νεκράν ἐν ὀφθαλμοῖς τῶν παρθένων ὁρᾶσθαι», φαῖδν ἱμάτιον, ἀπολειφθὲν ἀπὸ τῆς μακαρίτιδος μητρὸς τοῦ Γρηγορίου, ἐπεβλήθη ἄνωθεν τῶν νυμφικῶν ἐνδυμάτων τῆς παρθένου, ἵνα τὴν λαμπρότητα μετριάσῃ. Καὶ προσθέτει μετὰ γλυκυτάτης στοργῆς ὁ Γρηγόριος: «Τὸ ἱμάτιον ἐπεβλήθη· ἡ δὲ ἔλαμπε καὶ ἐν τῷ φαῖ!»⁽⁸⁾. Ἐννοεῖται ὅτι οἱ πάντες δὲν ἦσαν εἰς θέσιν νὰ φιλοσοφοῦν ὡς ὁ Γρηγόριος καὶ μετ' ὀλίγον ἡ ἐπιδεικτικαίς ἤρχισε νὰ εἰσκωμάζῃ εἰς τοὺς τάφους, ἀμιλλωμένων τῶν ἐπιζώντων τίς νὰ στολίσῃ δαπανηρότερον τὸν νεκρόν του. Ὁ Ἱερώνυμος ἐπέπληττε τοὺς συγχρόνους του πλουσίους ὡς περιελίσσοντας τοὺς ἑαυτῶν νεκροὺς ἐν ἱματίοις χρυσοπάστοις⁽⁹⁾. Ὁ Χρυσόστομος διεμαρ-

⁽⁶⁾ Ἀθανάσιος, Βίος ἁγ. Ἀντωνίου § 90. Migne 26, 968.

⁽⁷⁾ Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἱστ. Ζ', 16. Migne 20, 677.

⁽⁸⁾ Γρηγ. Νύσσης, Βίος ὁσίας Μακρίνης, Migne 46, 989—992.

⁽⁹⁾ Hieronymus, Vita Pauli, 17. Migne P. L. 23, 30.

τύρετο διὰ τὴν περιττὴν καὶ ἀνόνητον δαπάνην, «τὴν πολλοῖς μὲν φέρουσιν τοῖς κηδεύουσι ζημίαν, τῷ δ' ἀπελθόντι κέρδος οὐδέν, ἀλλ' εἰ χρή τι εἰπεῖν, καὶ βλάβην. Ἡ γὰρ πολυτέλεια τῆς τρυφῆς, τυμωρυχίης αἰτία γέγονε πολλάκις, καὶ γυμνὸν καὶ ἄταφον ἐποίησεν ἐρριφθῆαι τὸν ἐπιμελῶς ταφέντα» (10). Ὁ δὲ Χωνιάτης ἐποδύρεται τὴν ὑπὸ τῶν ἀφηνιασάντων σταυροφόρων παραβίασιν τῶν βασιλικῶν θηκῶν ἐν τῷ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων ναῷ, ἃς νυκτὸς ἀπάγας ἐλωποδύτησαν καὶ παναθεμίτως ἐνεκολπίσθησαν εἴ τι χρυσοῦν κόσμημα ἢ μαργάρων σφαίρωμα ἢ λίθος διαυγῆς καὶ πολύτιμος ἀδιάφθορος εἰσέτι ἐν ταύταις ἐνέκειτο (11).

Τὸ σῶμα πλυθὲν καὶ διακοσμηθὲν ἐτίθετο ἐν τῷ οἰκείῳ πρὸς τὴν εἰς τὸν ναὸν μεταφορὰν τόπῳ, τῷ γνωριζομένῳ ὑπὸ τὰ ὀνόματα σορός, λάρναξ, κλίνη, σκίμπους, φέρετρον καὶ κροάββατος. Φῶτα δὲ περὶ τὸν κείμενον νεκρὸν ἤπτοντο καὶ προσευχαὶ παννύχιοι πολλάκις ἀνεπέμποντο. Κατὰ τὸν Εὐσέβιον τὸ σκῆνος τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἐν χρυσῇ λάρνακι κατετέθη, ἣν εἰς τὸν ναὸν οἱ στρατιωτικοὶ ἐκόμισαν «φῶτα ἐφάφαντες κύκλῳ» (12). Ἐν δὲ τῇ κηδεῖᾳ τῆς ὡς ἄνωθι διακοσμηθείσης ἁγ. Μακρίνης, αἱ ψαλμωδαὶ τῶν παρθένων τοῖς θρήνοις καταμιχθεῖσαι περιήχουν τὸν τόπον. Παννυχίς δὲ περὶ αὐτὴν ἐν ὕμνωδαίς, καθάπερ ἐπὶ μαρτύρων πανηγύρεως, ἐτελέσθη. Ὅτε δὲ ὄρθρος ἐγένετο, ὁ ἀδελφὸς τῆς θανούσης Γρηγόριος διαμερίσας τὸν συρρέοντα λαόν, καὶ τὸ ἐν γυναιξὶ πλῆθος τῷ τῶν παρθένων συγκαταμίξας χορῷ, τὸν δὲ τῶν ἀνδρῶν δῆμον τῷ τῶν μοναζόντων τάγματι, μίαν ἐξ ἐκατέρων εὐρυθμόν τε καὶ ἐναρμόνιον καθάπερ ἐν χοροστασίᾳ τὴν ψαλμωδίαν παρεσκευάσε (13). Καὶ ὁ Αὐγουστίνος δὲ μετὰ πόνου ἐκδιηγεῖται πῶς, ὅταν ἡ ἀγαπητὴ μήτηρ του ἀνέδωκε τὴν τελευταίαν πνοὴν καὶ αὐτὸς τῆς

(10) Χρυσόστομ. Ὁμιλ. 84 εἰς Ἰωάν. § 5. Migne 59, 465.

(11) Νικήτας Χωνιάτης, Ἐκδ. Βόννης σ. 855.

(12) Εὐσεβ. Βίος Κωνσταντίνου Δ', 66. Migne 20, 1221. Σωκράτ. Α', 40. Migne 67, 180.

(13) Γρηγ. Νύσσης, Βίος Μακρίνης, Migne 46, 992-3.

ἔκλεισε τὰ βλέφαρα, ὁ μὲν Εὐόδιος ἔλαβε τὸν φαλτῆρα καὶ ἤρχισε νὰ φάλλῃ στίχον πρὸς στίχον τὸ "Ελεος καὶ κρίσις ἄσομαί σοι Κύριε, αὐτὸς δὲ ὁ Αὐγουστίνος μετὰ τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἀδεοδάτου ἀντέφαλλον ἀντιφωνοῦντες ⁽¹⁴⁾.

Καὶ τοιοῦτοτρόπως ὁ νεκρὸς προητοιμάσθη διὰ τὴν εἰς τὸν ναὸν ἐκφοράν· διότι δὲν εἶνε δυνατόν νὰ παραμένῃ ἐπὶ μακρὸν ἄταφος, καὶ μάλιστα εἰς κλίμα τόσον θερμὸν ὡς τὸ τῆς Ἀνατολῆς. Εἶχε δὲ ἡ χριστιαν. ἐκφορὰ χαρακτηριστὴν θριαμβευτικόν, τὴν τοῦ θανάτου κατατρόπωσιν διὰ Χριστοῦ ἐξαγγέλλοντα. Διὰ τοῦτο καὶ ἐνῷ ὁ εἰδωλολάτρης θνήσκων παρηκολουθεῖτο ὑπὸ πενθίμων αὐλῶν καὶ θρηνῶδων γυναικῶν πωλουσῶν ἀντὶ χρημάτων τὰ δάκρυα καὶ μοιρολογήματά των, ὁ δὲ Ἑβραῖος διερρήγγυε τὰ ἱμάτια, περιεβάλλετο σάκκον, κατέχευε σποδὸν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ διεξετραγώδει τὴν λύπην του σπαρακτικῶς, ἀπ' ἐναντίας ὁ Χριστιανὸς κηδευόμενος προεπέμπετο μὲν ὑπὸ συγγενῶν καὶ φίλων δι' ἁσμάτων χαρμοσύνων, περὶ τὸ νόστιμον ἡμᾶρ περιστρεφομένων, περιεκυκλοῦτο δὲ ὑπὸ λαμπάδων, τὴν ἐν οὐρανοῖς ἐπανατολὴν αὐτοῦ συμβολίζουσῶν, ἠκολουθεῖτο δὲ ὑπὸ φοινικοφόρων, ἐνῷ ἤχουν κώδωνες καὶ σήμαντρα. Βεβαίως αἱ ἐνδείξεις αὗται δὲν ἦτο δυνατόν νὰ λαμβάνουν χώραν μὲ ὅλον των τὸ εὖρος κατὰ τοὺς καιροὺς τῶν διωγμῶν. Οὐδ' ἦτο πάντοτε ἡ ἀνθρωπίνῃ ψυχῇ τόσον ἐμφιλόσοφος καὶ καρτερικὴ, ὥστε νὰ μὴ παραδίδῃται εἰδωλολατρικῶς εἰς ἀπέλπιδας κωκυτοὺς καὶ εἰς γυμνώσεις βραχιόνων καὶ εἰς σπαραγμοὺς τριχῶν καὶ εἰς χαράδρας κατὰ τῶν παρειῶν, μαινάδων γυναικῶν εἰκόνα διασφύζουσα καὶ τὴν ὄψιν ἀσχημόνως σπαράττουσα καὶ μελανιμονοῦσα καὶ ἐπὶ τῶν ἀγορῶν θεατρίζουσα τὸ πάθος, παρὰ τὰς περὶ τοῦ ἐναντίου συστάσεις τῶν ἀγ. πατέρων, ἀπειλοῦντων ὅτι θὰ καταντήσουν μέχρι τοῦ νὰ ἀπείρξωσιν ἐκ τῶν ἱερῶν συνάξεων τοὺς τὰς θρηνῶδους ἐκμισθοῦντας καὶ τὴν κάμινον τοῦ πάθους διεγείροντας ⁽¹⁵⁾. Ἀλλ' ὅπως ποτ' ἂν ᾔ, ἡ ἐπίσημος

⁽¹⁴⁾ *Augustinus*, Confessiones IX, 12 § 31, Migne P. L. 32, 776.

⁽¹⁵⁾ Πρὸλ. *Χρυσοστόμ.* ὁμιλ. 55^α εἰς Ἰωαν. § 4, Migne 59, 346. — ὁμιλ. γ'

Ἐκκλησία δὲν ἔπαυσε στολιζούσα χαρμοσύνης τὸ λυπηρότερον τῶν θεαμάτων καὶ διὰ τῶν φλογῶν τῆς πίστεώς της ἀγωνιζομένη νὰ θερμάνῃ τὰ τεθλιμμένα τέκνα της.

Καὶ οὕτω λοιπὸν—ἵνα καὶ πάλιν διὰ παραδειγμάτων βεβαιώσωμεν τὸν λόγον—ὁ μὲν αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖος ἐκκομιζόμενος «παραπέμπεται πανδήμοις εὐφημίαις τε καὶ πομπαῖς καὶ τούτοις δὴ τοῖς ἡμετέροις σεμνοῖς, ῥδαῖς παννύχοις καὶ δαδουχίαις (16). Κατὰ δὲ τὴν τῆς δόξας Μακρίνης ἐκφορὰν «προηγεῖτο καθ' ἑκάτερον μέρος διακόνων τε καὶ ὑπηρετῶν οὐκ ὀλίγον πλῆθος, στοιχηδὸν τοῦ σκηνώματος πομπεῦον, τὰς ἐκ κηροῦ λαμπάδας ἔχοντες πάντες· καὶ ἦν τις μυστικὴ πομπὴ τὸ γινόμενον, ὁμοφώνως τῆς ψαλμωδίας ἀπ' ἄκρων ἐπ' ἐσχάτοις μελωδουμένης» (17). Ὁ δὲ Καισάριος φέρεται εἰς τὸν τάφον, κατὰ τὸ λέγειν τοῦ ἀδελφοῦ του, «νεκρὸς ἐπαινούμενος, ὕμνοις ἐξ ὕμνων προπεμπόμενος, μαρτύρων βήμασι πομπευόμενος, γονέων χερσὶν δόξαις τιμώμενος, μητρὸς λαμπροφορίᾳ τῷ πάθει τὴν εὐσέβειαν ἀντεισαγούσης, δάκρυσιν ἠττωμένοις φιλοσοφίᾳ, ψαλμωδίαις κομιζούσαις τοὺς θρήνους» (18). Ἐκκομιζοῦσι δὲ καὶ τὸν νεκρὸν Πέτρου τοῦ Ἀλεξανδρείας (+ 311) οἱ πιστοὶ τὰ τῆς νίκης σύμβολα ἦτοι τοὺς φοίνικας φέροντες καὶ λαμπαδηφοροῦντες καὶ ὕμνους ἀναπέμποντες καὶ θυμιατήρια εὐωδέστατα κρατοῦντες ὥσανεὶ οὐράνιον τινα θρίαμβον ἐτέλουν (19). Ἀξιοσημείωτος ὁ τῶν φοινίκων συμβολισμός. Οἱ εἰδωλολάτραι προπέμποντες τοὺς θανόντας ἐκράτουν ἐν χερσὶ κλάδους κυπαρίσσω, διότι τοῦτο τὸ δένδρον, ἅπαξ μαρανθέν, οὐδέποτε πλέον ἀναθάλλει· καὶ ἦτο λοιπὸν τὸ κρατούμενον ἀπελπισίας ἔνδειξις. Ἄλλ' οἱ Χριστιανοὶ πρὸς φανέρωσιν τῆς εἰς ἀθανασίαν πίστεώς των ὅχι κλάδους κυπαρίσσω, ἀλλὰ κλάδους φοινίκων

εἰς Φιλίπ. § 4, Migne 62, 203.—ὁμιλ. δ' εἰς Ἑβρ. § 5, Migne 63, 42.—ὁμιλ. λβ' εἰς Ματθ. § 2—4, Migne 57, 373 κλπ. κλπ.

(16) Γρηγορ. Ναζιανζ. Β στηλιτευτικὸς κατὰ Ἰουλιανοῦ § 17. Migne 35, 684.

(17) Γρηγορ. Νύσσης, Βίος Μακρίνης, Migne 46, 993.

(18) Γρηγορ. Ναζιανζ. Ὁμιλ. ζ': εἰς Καισάριον § 15. Migne 35, 773.

(19) Migne 18, 465.

ἐδάσταζον διαλαλοῦντες τὸ φαλμικὸν «Δίκαιος ὡς φοῖνιξ ἀνθήσει». Διότι τοῦ φοίνικος στενὸς μὲν καὶ ὕμνος καὶ περιωρισμένος καὶ ὑπὸ τοῦ φλοιοῦ συμπιεζόμενος εἶνε ὁ κορμός, χλοάζουσα δὲ καὶ καταστόλιστος καρπῶν καὶ ἐλευθέρως παίζουσα μὲν τὰς αὔρας ἢ κορυφή. Οὕτω καὶ ἡ ζωὴ τοῦ δικαίου ἄρχεται μὲν ἐπὶ τῆς γῆς ταύτης ἐν μέσῳ ταπεινώσεων καὶ στερήσεων, κορυφοῦται δὲ ἐν οὐρανοῖς μακαρία καὶ εὐδαίμων. Ἐντεῦθεν καὶ ἐν τῇ Ἀποκαλύψει ὁ λευχείμων ὄχλος, ὁ ἐστὼς ἐνώπιον τοῦ θρόνου τοῦ Ἀρνίου, φοίνικας ἐν χερσὶ φέρει.

Τίνα δὲ ἦσαν τὰ ἐξόδια ἄσματα τὰ φαλλόμενα κατὰ τὴν ἐκφορὰν; Ἐν ταῖς Ἀποστολ. Διαταγαῖς ἀναγινώσκομεν: «Ἐν ταῖς ἐξόδοις τῶν κεκοιμημένων ψάλλοντες προπέμπετε αὐτούς, ἔαν ὡσι πιστοὶ ἐν Κυρίῳ. Τίμιος γὰρ ἐναντίον Κυρίου ὁ θάνατος τῶν ὁσίων Αὐτοῦ. Καὶ πάλιν: Ἐπίστρεψον, ὦ ψυχὴ μου, εἰς τὴν ἀνάπαυσίν σου, ὅτι Κύριος εὐηργέτησέ σε. Καὶ ἐν ἄλλοις: Μνήμη δικαίων μετ' ἐγκωμίων. Καί: Δικαίων ψυχαὶ ἐν χειρὶ Θεοῦ» (20). Νὰ ὑποθέσωμεν ἄρά γε ὅτι τὰ ἐνταῦθα μνημονευόμενα φαλμικὰ ρητὰ ἦσαν τὰ ἐξόδια ἄσματα; Σαφέστερον μᾶς πληροφορεῖ ὁ Χρυσόστομος: «Εἰπέ μοι, τί βούλονται αἱ λαμπάδες αἱ φαιδραί; Οὐχ ὡς ἀθλητὰς αὐτοὺς προπέμπεμεν; Τί δὲ οἱ ὕμνοι; Οὐχὶ τὸν Θεὸν δοξάζομεν καὶ εὐχαριστοῦμεν ὅτι λοιπὸν ἐστεφάνωσε τὸν ἀπελθόντα; Οὐ διὰ τοῦτο ὕμνοι; Οὐ διὰ ταῦτο ψαλμωδία; Ἐννόησον τί ψάλλεις κατὰ τὸν καιρὸν ἐκεῖνον: Ἐπίστρεψον, ὦ ψυχὴ μου εἰς τὴν ἀνάπαυσίν σου, ὅτι Κύριος εὐηργέτησέ σε. Καὶ πάλιν: Οὐ φοβηθήσομαι κακὰ, ὅτι Σὺ μετ' ἐμοῦ εἶ. Καὶ πάλιν: Σὺ μου εἶ καταφυγὴ ἀπὸ θλίψεως τῆς περιεχούσης με. Ἐννόησον τί βούλονται οὗτοι οἱ ψαλμοί» (21). Σήμερον ἀντὶ τῶν ὡραίων τούτων στίχων, ὧν καὶ τὸ περιεχόμενον γραφικὸν καὶ παρήγορον καὶ ἡ ἡλικία πολιωτάτῃ καὶ λελευκασμένη, ἐπεκράτησε νὰ ψάλληται ὁ τρισάγιος κατὰ τὴν ἐκφορὰν πρὸς ὁμολογίαν ἴσως τῆς πίστεως τοῦ θανόντος.

(20) Ἀποστολ. Διαταγ. 5', 30. Migne 1, 989.

(21) Χρυσόστομ. Ὁμιλ. δ' εἰς Ἑβρ. § 5. Migne 63, 43.

Πρὸς ἐκφορὰν τοῦ νεκροῦ ἐχρησίμευον οἱ κοπιᾶται (—κοπιῶντες) ἢ παραβολάνοι. Ἡ τελευταία λέξις, ἐκ τοῦ «παραβόλος» προερχομένη, φανερώνει τὸν ριψοκίνδυνον καὶ τολμητιάν· διότι ἤπλητειτο ἀληθῶς μεγάλη τόλμη νὰ εἰσορμᾷ τις ἐν μέσῳ δεινῶν λοιμικῶν ἀσθενειῶν καὶ δεινότερων διωγμῶν, διὰ νὰ ἀποδώσῃ εἰς τοὺς θανόντας Χριστιανοὺς τὰ τελευταῖα καθήκοντα. Καὶ οἱ παραβολάνοι ὡς τοιοῦτοι λίαν ἐν τοῖς τότε χρόνοις ἐξετιμήθησαν, ἀποτελέσαντες μάλιστα καὶ ἰδιαίτεραν ἐκκλησιαστικὴν τάξιν, τὴν κατωτάτην πασῶν, κατὰ διατάξεις τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Θεοδοσίου. Ἀλλ' ἀκολούθως ἐξεφυλίσθησαν καὶ αὐτοὶ μεταβληθέντες εἰς σῶμα ταραχοποιόν, ἀναμιγνυόμενον ἐν ὅλῃ τῇ ἀμαθείᾳ του εἰς πᾶσαν θρησκευτικὴν συζήτησιν καὶ καθιστάμενον ὄργανον βιαιοτήτων εἰς τὰς χεῖρας τῶν ἐπιτηδείων, καθὼς μεταξὺ ἄλλων καὶ ἡ ἐν Ἐφέσῳ ληστρικὴ σύνοδος (449) μαρτυρεῖ, ὅπου ἐξακόσιοι ἐτέθησαν ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ Βαρσουμᾶ. Φαίνεται ἐν τούτοις ὅτι τῶν παραβολάνων χρήσις ἐγένετο μόνον ἐν ταῖς κηδείαις τῶν πενήτων, ξένων, λοιμοβλήτων καὶ τοιούτων. Πανταχοῦ δ' ἄλλοῦ οἱ συγγενεῖς καὶ φίλοι καὶ ἐπίσημοι ἐθεώρουν καθήκον των νὰ μεταφέρουν αὐτοὶ τὸ λείψανον, ἐκφράζοντες οὕτω τὴν πρὸς τὸν μεταστάντα ἐκτίμησίν των. Εἶδομεν ἤδη πῶς τὸν μάρτυρα Μαρίνον ἔφερον ἐπ' ὤμων διὰ νὰ θάψῃ ὅχι τις συνήθης παραβολάνος καὶ νεκροθάπτης, ἀλλ' αὐτὸς ὁ Ρωμαῖος συγκλητικός, ὁ «θεοφιλὴς καὶ τοῖς βασιλεῦσι προσφιλὴς» Ἀστέριος. Τὸ φέρετρον τῆς ἁγ. Παύλας ἐκόμισαν, λέγει ὁ Ἱερώνυμος, ταῖς χερσὶν αὐτῶν οἱ ἐπίσκοποι τῆς Παλαιστίνης τοὺς ὥμους ὑποθέντες, ἐνῶ ἐκ τῶν λοιπῶν ἀρχιερέων οἱ μὲν λαμπάδας καὶ κηροὺς ἐδόσταζον, οἱ δὲ τοὺς χοροὺς τῶν φαλλόντων διηγύθουν (22). Ὁ δὲ νεκρὸς τοῦ Μ. Βασιλείου «προσεκομίζετο χερσὶν ἁγίων ὑφούμενος» (23), ὅπερ σημαίνει ὅτι καὶ ἐνταῦθα ἐπίσκοποι καὶ ἄλλοι ἐπίσημοι ἐκκλησιαστ. ποιμένες ἐκόμισαν τὸν Και-

(22) *Hieronym.* Epist. CVIII ad Eustochium § 29. Migne P. L. 22, 904.

(23) *Γρηγορ. Ναζιανζ.* Δόγ. εἰς Μ. Βασίλ. § 80. Migne 36, 601.

σαρέα εἰς τὴν τελευταίαν τοῦ κατοικίαν. Περιγράφει δὲ καὶ ὁ Νύσσης ὡς ἐξῆς τὴν τῆς ὁμαίμονος ἐκφορὰν: «Ὡς δὲ προσήει κατ' ὀλίγον ἢ ἡμέρα...ὁ τῶν τόπων ἐκείνων προεστώς...παράγειν ἡρέμα παρεκάλει τὸ σκῆνωμα. Καὶ ἅμα ταῦτα λέγων, προσεκαλεῖτο πάντας τοὺς τῆς ἱερωσύνης αὐτῷ συμμετέχοντας, ὡς ἂν δι' ἐκείνων κομισθεῖη τὸ σῶμα. Ἐπεὶ δὲ τοῦτο ἐδέδοκτο... ὑποβὰς τὴν κλίνην ἐγὼ, κακκῖνον ἐπὶ τὸ ἕτερον μέρος προσκαλεσάμενος, ἄλλων τε δύο τῶν ἐν τῷ κλήρῳ τετιμημένων τὸ ὀπίσθιον τῆς κλίνης μέρος ὑπολαβόντων, ἦειν τοῦ πρόσω ἐχόμενος βάδην, ὡς εἰκός, καὶ κατ' ὀλίγον ἡμῖν γενομένης τῆς κινήσεως» (24). Τέσσαρες λοιπὸν ἀνέλαβον τὴν νεκροφόρον κλίνην, ὧν εἰς καὶ ὁ ἀδελφὸς τῆς ἐκφερομένης καὶ οἱ τέσσαρες δὲ ἦσαν κληρικοὶ ἀνώτεροι.

Ἐξεκομίζετο δὲ ὁ νεκρὸς ἀκατακάλυπτος, τοῦ φερέτρου ὄντος ἀνεψυγμένου. Ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία δὲν ἐγνώρισε τὰς τῶν Δυτικῶν ὑπερευαισθησίας καὶ ἐπιφυλάξεις, οὐδὲ συνενόησεν ὑπὸ προσωπεῖον τὸν θάνατον. Δυνατὸν ἐν ἐπιδημίαις νὰ μετῇλθεν ἐξοικονομήσεις· ἀλλὰ τὴν πραγματικότητα τοῦ θανάτου καὶ τὴν ἐξ αὐτοῦ κατάπληξιν οὐδέποτε ἠθέλησε νὰ ἐξουδετερώσῃ διὰ παραπετασμάτων. Ὁ θάνατος δι' αὐτὴν εἶνε διδασκαλεῖον, ὅπερ πρέπει νὰ ἀφεθῇ ἐλεύθερον διὰ νὰ λαλήσῃ τὴν εὐγλωττον καὶ παραστατικὴν γλῶσσάν του. Τοιαύτην ἄλλως τε συνήθειαν παρέλαβε παρὰ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ νόμου ἢ Ἐκκλησίας τῆς χάριτος. Ἐν τῇ εὐαγγελικῇ ἱστορίᾳ τοῦ νεανίσκου τῆς Ναῖν ἡ σορὸς ἐκκομίζεται ἄνευ στεγάσματος· διὸ καὶ ὁ Κύριος ἄπτεται αὐτῆς χωρὶς νὰ διατάξῃ τὴν ἀφαίρεσίν τινος, ὡς ἔπραξε προκειμένου περὶ τοῦ λίθου τοῦ κλείοντος τὸν τάφον τοῦ Λαζάρου. Παρομοίως ἦσαν ἀνοικτὰ ἐξ ἀρχῆς καὶ τὰ Χριστιανικὰ φέρετρα. Περὶ τοῦ νεκροῦ λ. χ. τοῦ Μ. Βασιλείου ἀναγινώσκομεν ὅτι ἐκ τοῦ παρακολουθοῦντος πλήθους ἄλλος μὲν ἐζήτει τοῦ κρασπέδου λάβεσθαι, ἄλλος δὲ τοῦ ἱεροφόρου σκίμπος φασαῖ, ἄλλος δὲ τῆς θέας ἀπολαῦσαι μόνης,

(24) Γρηγ. Νύσσης, Βίος δσίας Μακρίνης, Migne 46, 993.

ὥς τι κακείνης πεμπούσης ὄφελος (25). Ἄλλ' οὐδεὶς βεβαίως θὰ ἠδύνατο νὰ ἀπολαύσῃ τῆς θέας, ἐὰν ὁ σκίμπους ἦτο κεκαλυμμένος. Ἔτι σαφέστερα εἶνε τὰ περὶ τῆς ὁσίας Μακρίνης ὑπὸ τοῦ αὐταδέλφου τῆς ἱστορηθέντα, ὅτι, ὅταν ἡ νεκρικὴ πομπὴ ἔφθασεν εἰς τὸν ναόν, «ἐπειδὴ τὸ ἱερὸν ἐκείνο πρόσωπον αἱ παρθένοι προσέβλεψαν... μιᾶς τινὸς ἀτάκτως βοησάσης, ὅτι οὐκέτι μετὰ τὴν ὥραν ταύτην τὸ θεοειδὲς τοῦτο προσδλέφομεν πρόσωπον.... σύγχυσις ἄτακτος τὴν εὐτακτον ἐκείνην καὶ ἱεροπρεπῇ φαλμυδίαν διέχεε» (26). Ἐκ τῆς σκηνῆς ταύτης τῆς φυσικωτάτης ὁ ἀναγνώστης ἐννοεῖ ὅτι τὸ θεοειδὲς πρόσωπον τῆς Μακρίνης δὲν ἐκρύπτετο εἰς φέρετρον καρφωμένον, τὸ ὄνομα μόνον τῆς μεταστάσης ἐπιδεικνύον· ἐντεῦθεν τὸ συγκινητικὸν τῶν συμμοναστριῶν τῆς ἐπεισόδιον, τὸ πρὸς στιγμὴν ταραῖξαν τὴν νεκρικὴν κηδείαν.

ΚΕΦ. ΟΣ'.

Η ΝΕΚΡΙΚΗ ΚΗΔΕΙΑ

Ἐκ τῆς τελευταίας μαρτυρίας τοῦ φιλοσόφου πατρὸς γίνεται δῆλον ὅτι ἀνέκαθεν αἱ ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ νεκροῦ φαλμυδία καὶ προσευχαὶ δὲν ἦσαν τὰ μόνα πρὸς τὸν νεκρὸν προπεμπτήρια, ἀλλ' ἐλάμβανε χώραν καὶ ἐν τῷ ναῷ. ἔνθα ἀπὸ τοῦ οἴκου ἡ σορὸς μετεφέρετο, πληρεστέρα νεκρώσιμος ἀκολουθία, ἥς προηγῆθη ἤδη ἐν τῷ οἴκῳ εὐχὴ τις τοῦ τεθνεῶτος «πρὸς ἐκκόμισιν», ὁμοία πρὸς τὴν ἐν τῷ Εὐχολογίῳ τοῦ Σεραπίωνος ἀπαντῶσαν μάλα ἐπιδλητικὴν καὶ συγκινητικὴν ἐκείνην, τὴν ἔχουσιν οὕτως:

Ὁ Θεός, ὁ ζωῆς καὶ θανάτου τὴν ἐξουσίαν ἔχων, ὁ Θεὸς τῶν πνευμάτων καὶ Δεσπότης πάσης σαρκός, ὁ Θεὸς ὁ θανατῶν καὶ ζωογονῶν, ὁ κατάρχων εἰς πύλας Ἰδοῦ καὶ ἀνάγων, ὁ κτίζων

(25) Γρηγ. Ναζιανζ. Ἐνθ' ἀν.

(26) Γρηγ. Νύσσης Ἐνθ' ἀν.

πνεῦμα ἀνθρώπου ἐν αὐτῷ, καὶ παραλαμβάνων τῶν ἁγίων τὰς ψυχὰς καὶ ἀναπαύων· ὁ ἄλλοιῶν καὶ μεταβάλλον καὶ μετασχηματίζων τὰ κτίσματά Σου καθὼς δίκαιον καὶ σύμφορόν ἐστι, μόνος αὐτὸς ἄφθαρτος καὶ ἀναλλοίωτος καὶ αἰώνιος ὢν· δεόμεθά Σου περὶ τῆς κοιμήσεως καὶ ἀναπαύσεως τοῦ δούλου Σου τοῦδε· τὴν ψυχὴν, τὸ πνεῦμα αὐτοῦ ἀνάπαυσον ἐν τόποις χλόης, ἐν ταμείαις ἀναπαύσεως μετὰ Ἀβραάμ καὶ Ἰσαὰκ καὶ Ἰακώβ καὶ πάντων τῶν ἁγίων Σου· τὸ δὲ σῶμα ἀνάστησον ἐν ἡ ὥρισας ἡμέρα κατὰ τὰς ἀψευδεῖς Σου ἐπαγγελίας, ἵνα καὶ τὰς κατ' ἀξίαν αὐτῷ κληρονομίας ἀποδῷς ἐν ταῖς ἁγίαις Σου νομαῖς· τῶν παραπτωμάτων αὐτοῦ καὶ ἀνομιμάτων μὴ μνησθῆς, τὴν δὲ ἑξοδὸν αὐτοῦ εἰρηνικὴν καὶ εὐλογημένην εἶναι ποιήσον· τὰς λύπας τῶν διαφερόντων πνεύματι παρακλήσεως ἴσασι· καὶ ἡμῖν πᾶσι τέλος ἀγαθὸν δώρησαι· διὰ τοῦ μονογενοῦς Σου Ἰ. Χριστοῦ, δι' οὗ Σοι ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος ἐν ἁγ. Πνεύματι εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων (1).

Ἄλλ' ἡ μὲν ἄνωθι εὐχὴ ἀφεώρα ἴσως ὅχι τὸν ναόν, ἀλλὰ τὸν οἶκον· διὸ καὶ ἐπιγράφεται «εὐχὴ περὶ τεθνεώτος καὶ ἐκκομιζομένου». Περὶ δὲ τῆς καθ' αὐτὸ νεκρωσίμου ἀκολουθίας ὁ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀρεοπαγίτου κρυπτόμενος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἐλάμβανε χώραν μετὰ τὴν ἀπόλυσιν, ἂν ὅχι πασῶν τῶν καθαιρομένων τάξεων, τοῦλάχιστον ὅμως τῶν κατηχουμένων καὶ ὅλως ἀμυήτων, τὴν τοῦ θανάτου ἀδηλίαν καὶ τὰ τῶν ἁγίων γέρα ἐκδιδασκομένων, τῶν παραμενόντων, ἐνῷ ὁ νεκρὸς ἐγγυτάτω μὲν τοῦ θυσιαστηρίου ἔκειτο ἐὰν ἀνῆκεν εἰς τὴν ἱερατικὴν τάξιν, ὀλίγον δ' ἀπωτέρω ἐὰν ἀνῆκεν εἰς τὴν μοναχικὴν ἢ λαϊκὴν (2). Ὁ αὐτὸς ποιεῖται λόγον καὶ περὶ τῶν ἁγιογραφικῶν ἀναγιωσμάτων, τῶν τὰς ἀψευδεῖς ἐπαγγελίας περὶ τῆς ἱεραῆς ἡμῶν ἀναστάσεως ἐμφαινόντων καὶ ἐπὶ τοῦ νεκροῦ ἀνα-

(1) Τὴν ἄνωθι εὐχὴν ὁ *Brightman* χαρακτηρίζει ὡς μίαν τῶν συγκινητικωτέρων προσευχῶν ἐν τῇ Σαραπιαῳ Προσευχηταρίῳ: «among the most impressive prayers of the collection». *The Journal of Theological Studies* vol. I σ. 262 καὶ 268.—Καὶ ἐν ταῖς Ἀποστ. Διαταγαῖς ἀπαντᾷ «Προσφώνησις ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων» καὶ εὐχὴ μετ' αὐτὴν πρὸς τὸν φύσει Ἀθάνατον καὶ Ἀτελεύτητον *Migne* 1, 1144.

(2) *Ψευδαρεοπαγ.* Ἐκκλ. Ἱεραρχ. κεφ. ζ'. *Migne* 3, 557. Ὑπὲρ τῆς τοιαύτης διαφορᾶς τῆς τοποθετήσεως τοῦ φερέτρου γράφει καὶ ὁ *Συμεών*, ἀπρακτούσης πλέον εἰς τὸν καιρὸν του. *Migne* 155, 677.

γινωσκομένων, ἔτι δὲ καὶ περὶ ψαλμικῶν λογίων καὶ ᾠδῶν καταλλήλων τῇ περιστάσει, καὶ περὶ δεήσεως τοῦ λειτουργούν-
τος ὅπως ἀφήσῃ μὲν ὁ Θεὸς τῷ κεκοιμημένῳ τὰ δι' ἀνθρωπίνην
ἀσθένειαν ἡμαρτημένα, κατατάξῃ δ' αὐτὸν ἐν φωτὶ καὶ χώρῳ
ζώντων, «ἐν τόπῳ οὗ ἀπέδρα ὀδύνη καὶ λύπη καὶ στεναγμός»·
ἔτι δὲ καὶ ποιεῖται λόγον καὶ περὶ τοῦ τελευταίου ἀσπασμοῦ
ὡς παρ' ἀπάντων διδομένου, καὶ περὶ τῆς τοῦ ἐλαίου ἐπὶ τὸν
κεκοιμημένον ἐπιχύσεως καὶ περὶ τοῦ ἐνταφιασμοῦ τέλος τοῦ
νεκροῦ μετὰ τῆς τελευταίας εὐχῆς. Δὲν θὰ ἀπείχομεν ἄρα τῆς
ἀληθείας πολὺ, ἐὰν ἐξεφράζομεν γνώμην ὅτι κατὰ τὰ τέλη τοῦ
δοῦ αἰῶνος ἡ σημερινή μας ἀκολουθία ὑφίστατο ἐν σκελετῷ
καὶ κατὰ τὰ κυριώτατα σημεῖα· ἅτινα ὅμως, προϊόντος τοῦ
χρόνου, ἐστολίσθησαν καὶ περιεσαρκώθησαν διὰ νεωτέρων ὕμνων
καὶ τροπαρίων καὶ κανόνων, ἐκ τοῦ ἀστειρεύτου θέματος τοῦ
θανάτου ἀντληθέντων, οἷα τὰ ὀκτὼ ἐκεῖνα κατὰ τοὺς ὀκτὼ
ἤχους τοῦ μελιρρύτου Δαμασκηνοῦ τροπάρια, τὰ ὅτι «Πάν-
τα ματαιότης τὰ ἀνθρώπινα» ἐκδιδάσκοντα (3), ἣ ὁ εἰς τὸ
ἐξοδιαστικὸν τῶν κοσμικῶν προσηρητημένος κανὼν Θεοφάνους
τοῦ Γραπτοῦ (4), ἣ ἄλλα ἄλλων ἀγνώστων καλάμων παθητι-
κώτατα καὶ λυρικώτατα προϊόντα, μέχρις οὗ ἡ ἀκολουθία τῶν
νεκρῶν διεμορφώθη εἰς τὴν πλουσιωτέραν, ποικιλωτέραν, δραμα-
τικωτέραν καὶ περιπαθεστέραν ἐξ ὅλων μας τῶν ἀκολουθιῶν. Καὶ
ὅτι μὲν πλουσιωτάτῃ ἀληθῶς καὶ ποικιλωτάτῃ ἡ ἐν τῷ σημε-
ρινῷ μας Εὐχολογίῳ Ἀκολουθία ἐπὶ τῶν νεκρῶν, δεικνύεται ἐκ
τῆς ὅλης σειρᾶς αὐτῆς, ἐνθα τὸ ἐξοδιαστικὸν τῶν κοσμικῶν
διαδέχεται τὸ τῶν μοναχῶν, τὸ τῶν μοναχῶν διαδέχεται ἡ
νεκρώσιμος εἰς τελευτήσαντα ἱερέα, τὴν νεκρώσιμον εἰς τελευ-
τήσαντα ἱερέα διαδέχεται ἡ νεκρώσιμος εἰς κοσμικοὺς ἄνδρας,
ταύτην ὁ ἀναπαύσιμος κανὼν εἰς κοιμηθείσας γυναῖκας καὶ
τοῦτον ὁ ἀναπαύσιμος κανὼν εἰς νήπια (5)· καὶ πάνυ ὀρθῶς·

(3) Τὴν ἱστορίαν τῶν τροπαρίων τούτων ὅρα παρὰ Φιλαρέτῳ Ἱστορικῇ Διδα-
σκαλίᾳ τόμ. Γ' σ. 346.

(4) *Goar* Εὐχολόγ. σ. 528.

(5) Ὅρα τὴν σειρὰν ὅλην αὐτόθι σ. 525-593.

διότι ἂν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ κοινωνικαὶ καταστάσεις δὲν ὑφίστανται καὶ ἐντεῦθεν ὃ τε βασιλεὺς καὶ ἰδιώτης τῶν αὐτῶν νεκρικῶν ψαλμῶδων ἀξιοῦνται, ὑφίστανται ὅμως διαφοραὶ ἡθικαί, δι' ἃς δὲν εἶνε πρέπον τὰ αὐτὰ πανομοιότυπως νὰ λέγωνται καὶ διὰ τοὺς ἐνῆλικας καὶ διὰ τὰ ἄνακα καὶ τρυφερὰ βρέφη καὶ διὰ τοὺς τὴν ἡρεμον ζῶν ἁρετίσασμένους μοναστὰς καὶ διὰ τοὺς ἐν τῇ βιωτικῇ τύρβῃ παλαίσαντας μιγάδας, καὶ διὰ τοὺς ἱερωμένους καὶ διὰ τοὺς λαϊκοὺς. Ὅτι δὲ καὶ δραματικωτάτῃ καὶ εἰς ἄκρον περιπαθῆς τυγχάνει ἡ σημερινή μας Ἀκολουθία ἐπὶ τῶν νεκρῶν, μαρτυρεῖ αὐτὴ ἡ διαλογικὴ καὶ τραγικὴ τῆς πλοκῆς, ἐν ᾗ ἱερεῖς, συγγενεῖς, φίλοι, αὐτὸς οὗτος ὁ νεκρὸς ὡς ἐπὶ ἱερωτάτης σκηνῆς ἐπὶ τῆς ἐκκλησίας λαμβάνουσιν ἄλληλοδιαδόχως τὸν λόγον καὶ ἐν λυρισμῷ ὑψηγόρῳ διαλέγονται περὶ τοῦ ἐφημέρου τῶν παρόντων, περὶ τοῦ προσκαίρου ἀποχωρισμοῦ των, περὶ τῶν γλυκισμῶν τοῦ Παραδείσου, περὶ τῆς ἐν Θεῷ ἀναπαύσεως, περὶ τῆς αἰωνιότητος τέλος, ἐν τῇ ὁποίᾳ ὡς ψεκὰς καταπίνεται τὸ παρόν. Ἀλλὰ περὶ τῶν Νεκρωσίων Ἀκολουθιῶν μας ἀπὸ φιλοσοφικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς ἀπόψεως ἀριστοτεχνικώτατα ἐπραγματεύθη ὁ Σπυρίδων Ζαμπέλιος ἐν ταῖς περὶ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ Μελέταις του, εἰς ἃς καὶ παραπέμπομεν τὸν ἀναγνώστην ⁽⁶⁾

Τὸ τέλος τῆς Νεκρωσίμου Ἀκολουθίας σημεῖοι ὁ ἐπιτελεῦσις ἀσπασμός, ὅστις, καθὼς κοινωνία καὶ ἐνώσεις, δηλοῖ ὅτι «καὶ θνήσκοντες, ἀλλήλων οὐ χωρίζομεθα» ⁽⁷⁾. Κατὰ τὴν μεγαλοπρεπεσιτάτην κηδεῖαν τοῦ Μ. Κωνσταντίνου «οἱ τοῦ παντὸς στρατοῦ καθηγεμόνες, κόμητές τε καὶ πᾶν τὸ τῶν ἀρχόντων τάγμα....τὸν ἐπὶ τῆς λάρνακος βασιλέα, οἷά περ ζῶντα καὶ μετὰ θάνατον, γονυκλινεῖς ἡσπάζοντο....μεθ' οὓς ὄχλοι παν-

(6) «Ἡ ἱστορικὴ ἐνάλυσις τῶν ἱερῶν βιβλίων θὰ ἦτο θέμα ἀντάξιον τῆς μελέτης καὶ τῶν κόπων εὐγενοῦς τιнос καὶ λογίας Ἑλληνικῆς ψυχῆς. Ὅποιος δὲ ἀναπτύξῃς τὸ θέμα εἶνε ἐπιδεκτικὸν ὑπέδειξεν ἡδὴ ὁ κ. Σπυρίδων Ζαμπέλιος δι' ἐνῆλόντων τινῶν καὶ συγκινητικῶν σελίδων». Δημ. Βικέλα, Μελέτη περὶ Βυζαντινῶν, Λονδίνον 1874, σ. 122.

(7) Συμμεῶν Θεοσ. Περὶ τοῦ τέλους ἡμῶν, 363. Migne 155, 685.

τοίων δῆμων, γυναιξὶν ἅμα καὶ παισὶν ἐπὶ τὴν θεάν παρήσαν» (8). Τοῦτο ὅμως ἐν τῷ παλατίῳ ἐγένετο καὶ ὅχι ἐν τῷ ναῷ. Ἄλλ' ὅτι ὁ τοῦ νεκροῦ ἀπαρχμὸς ἀπετέλει συστατικὸν τῆς νεκρικῆς κηδείας, τῆς ἐν τῷ ναῷ τελουμένης, ἀπεδείχθη ἤδη ἐκ τῆς σαφοῦς μαρτυρίας τοῦ καλουμένου Ἀρεοπαγίτου. Ἐν τῷ ναῷ ὁμοίως τῆς Λαύρας τοῦ μακαρίου Γερασίου καὶ ὁ γέρον Ἀγιόδουλος (κατὰ τὴν ἀπλοϊκὴν ἀφήγησιν τοῦ Μόσχου) ἀκούσας τὴν κροῦσιν τοῦ ξυλίνου σημάντρου, συγκαλοῦντος τοὺς συμμοναστάς ὅπως προπέμψωσι τελευτήσαντα ἀδελφόν, ἦλθε «καί, ἰδὼν τὸ λείψανον τοῦ ἀδελφοῦ κείμενον ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, ἐλυπήθη ὅτι οὐκ ἠσπάσατο αὐτὸν πρὸ τοῦ ἐξελθεῖν ἐκ τοῦ βίου» ἀπελθὼν δὲ πρὸς τὴν κλίνην λέγει τῷ τεθνεῶτι: Ἐγείρου, ἀδελφέ, δός μοι ἀσπασμέν. Ὁ δὲ ἀναστὰς ἠσπάσατο τὸν γέροντα!» (9) Ἀπαράλλακτα ἀναγινώσκομεν καὶ ἐν τῷ βίῳ τοῦ Πατριάρχου Ἰωαννου τοῦ Νηστευτοῦ, ὅστις, νεκρὸς ὢν, ἠγέρθη καὶ ἀντεφίλησε τὸν ἑπαρχον Νεῖλον, μεταθάντα ὅπως ἀπαρχθῇ αὐτὸν κατὰ τὸ σύνηθε. Ἄν δὲν σημαίνουν ἄλλο τι αἱ ἀνωτέρω ἀφελεῖς διηγήσεις, σημαίνουν τοῦλάχιστον, ὅτι ὁ ἐπιτελεύτιος ἀσπασμὸς ἐθεωρεῖτο ἀναπόσπαστος ἐν τῇ θαντῇ ὑποχρέωσις, καταντήσασα μέχρι καὶ τοῦ νὰ συμπεριληφθῇ ἐν τῇ Ἀκολουθίᾳ.

Τῶν ἐν τῷ ναῷ δεήσεων περατωθειῶν, ὁ νεκρὸς φέρεται εἰς τὸν τάφον ὅπως ἐνταφιασθῇ. Ὑπογραμμίζω τὰς δύο τελευταίας λέξεις, διότι τοῦτο πρέπει νὰ γείνη καὶ ὅχι ἄλλο. Τοῦτο, καθὸ τὸ μένον φυσικόν, ὀρθόν, ὑγιές, σεμνὸν καὶ φρόνιμον. Τὸ νεκρικὸν σκῆνος, ἐν ἀποσυνθέσει πλέον διατελοῦν, ἀναζητεῖ τὴν γῆν, ὅπου εὐλαβῶς θ' ἀποτεθῇ ἵνα διέλθῃ τὰς φυσικοχημικὰς ἐκείνας ἀλλοιώσεις, ὧν μυστηριῶδες καὶ ἄφατον κατάντημα ἔσται ἡ ἐξύφανσις τοῦ νέου, ἀλλ' ἀπηφθαρτισμένου σώματος. Στερεῖν τὸ νεκρικὸν σῶμα τοῦ ὑπὸ τὴν γῆν ἐνταφιασμοῦ, καὶ κατακρατεῖν αὐτὸ μακρὰν τοῦ φυσικοῦ του χωνευτηρίου εἰνέ τι

(8) *Εὐσεβ. Βίος Κωνσταντίνου Δ'*, 67. Migne 20, 1221.

(9) *Ἰω. Μόσχου Δειμῶν κεφ. ια'*. Migne 87, 2860—1.

ὕβριστικὸν καὶ ἀνόσιον, τὸ ὁποῖον καὶ αὐτοὶ οἱ πηλαιοὶ εἰδω-
 λολάτραι ἀπετροπιάζοντο. Ἐντεῦθεν καὶ ὁ Ξενοφῶν ποιεῖ τὸν
 τὰς τελευταίας στιγμὰς διανύοντα Κύρον νὰ ἐντέλληται εἰς
 τοὺς ἑαυτοὺς παῖδας: «Τὸ δ' ἐμὸν σῶμα, ὦ παῖδες, ὅταν τελευ-
 τήσω, μὴτε ἐν χρυσῷ θῇτε, μὴτε ἐν ἀργύρῳ, μὴτε ἐν ἄλλῳ
 μηδενί, ἀλλὰ τῇ γῇ ὡς τάχιστα ἀπόδοτε. Τί γὰρ τούτου μακα-
 ριώτερον τοῦ γῇ μιχθῆναι, ἢ πάντα μὲν τὰ καλὰ, πάντα δὲ
 τὰ γαθὰ φύει τε καὶ τρέφει» (10); Ἄλλ' ἐνδιαφέροντα εἶνε πρὸ
 πάντων δι' ἡμᾶς ὅσα ὁ μέγας τῆς ἐρήμου καθηγεμὼν Ἀντώ-
 νιος ἔλεγε πρὸς τοὺς τὰ σώματα τῶν νεκρῶν των ταριχεύοντας
 καὶ φυλάσσοντας Αἰγυπτίους τῶν ἡμερῶν του. «Οἱ Αἰγύπτιοι
 (λέγει ὁ βιογραφῶν αὐτὸν Μ. Ἀθανάσιος) τὰ τῶν τελευτώντων
 σπουδαίων σώματα καὶ μάλιστα τῶν ἁγ. μαρτύρων, φιλοῦσι μὲν
 θάπτειν καὶ περιελίσσειν ὀθονίοις, μὴ κρύπτειν δὲ ὑπὸ γῆν, ἀλλ'
 ἐπὶ σκιμποδίων τιθέναι καὶ φυλάττειν ἔνδον παρ' ἑαυτοῖς, νομί-
 ζοντες ἐν τούτῳ τιμᾶν τοὺς ἀπελθόντας. Ὁ δὲ Ἀντώνιος πολ-
 λάκις περὶ τούτου καὶ ἐπισκόπους ἡξίου παραγγέλλειν τοῖς
 λαοῖς, ὁμοίως δὲ καὶ λαϊκοὺς ἐνέτρεπε καὶ γυναῖξιν ἐπέπληττε,
 λέγων μὴτε νόμιμον, μὴτε ὅλως ὀσιον εἶναι τοῦτο. Καὶ γὰρ
 τὰ τῶν πατριαρχῶν καὶ τὰ τῶν προφητῶν σώματα μέχρι νῦν
 σφίζονται εἰς μνήματα. Καὶ αὐτὸ δὲ τὸ τοῦ Κυρίου σῶμα εἰς μνη-
 μεῖον ἐτέθη, λίθος τε ἐπιτεθεὶς ἔκρυψεν αὐτό, ἕως ἀνέστη τριή-
 μερον. Καὶ ταῦτα λέγων ἐδείκνυε παρανομεῖν τὸν μετὰ θάνα-
 τον μὴ κρύπτοντα τὰ σώματα τῶν τελευτώντων, καὶ ἅγια τυγ-
 χάνη. Πολλοὶ οὖν ἀκούσαντες, ἔκρυψαν ὑπὸ γῆν λοιπὸν καὶ
 ἠὺχαρίστουν τῷ Κυρίῳ καλῶς διδασθέντες» (11). Ἄλλ' ὅτι καὶ
 πολλοὶ ἐξηκολούθησαν τὴν παλαιάν των συνήθειαν δεικνύει τὸ
 παράδειγμα τῶν σημερινῶν Κοπτῶν, τῶν καυχωμένων ἐπὶ τῇ
 ἀπὸ τῶν Αἰγυπτίων καταγωγῇ των. Εἰς περιηγητὴν τῶν ἡμε-
 ρῶν μας, ἐπισκεφθέντα τὴν ἐν Νιτρίᾳ μονὴν των, ὁ ἡγούμε-
 νος ἔδειξε σειρὰν ὅλην μομμίων Κοπτῶν Πατριαρχῶν ἐν τοῖς

(10) Ξενοφῶντος Κύρου Παιδεία βιβλ. VIII, 7.

(11) Μ. Ἀθανασίου, Βίος ἁγ. Ἀντωνίου § 90. Migne 26, 968—9.

ἀμφίοις αὐτῶν ταξιθετημένων ἐν συρταρίοις κοινοῦ ξυλίνου ἑρμαρίου (12).

Τοῦ νεκροῦ καταταβιβασθέντος εἰς τὸ μνήμα μὲ τοὺς ὀφθαλμοὺς πρὸς ἀνατολάς, οἶονεὶ ἀπεκδεχομένου τὴν «Ἀνατολὴν τῶν ἀνατολῶν», ὅταν ἐξ ἀνατολῶν καὶ αὐθις θὰ κατέλθῃ ὅπως κρίνῃ ζῶντας καὶ νεκρούς, ἔλαιον ἐπάνω αὐτοῦ, κατὰ Συμεῶν, σταυροειδῶς ἐπιχέεται καὶ γῇ ἐπιβάλλεται. Εἶνε δὲ τοῦτο τὸ ἔλαιον ἀπλοῦν ἔλαιον, ἐκ κανδύλας τινὸς λαμβανόμενον, κατὰ τὰς ὑποδείξεις τοῦ Εὐχολογίου, καὶ δὲν ἔχει οὐδεμίαν σχέσιν οὔτε μὲ τὸ πρὸ τοῦ Βαπτίσματος ἀφορκιστικὸν ἔλαιον, οὔτε μὲ τὸ μετὰ τὸ Βάπτισμα ἅγιον Μύρον. Διότι, καθὼς καὶ ὁ Διονύσιος ἡρμήνευσε, τὸ μὲν τῆς κρίσεως ἢ ἀφορκιστικὸν ἔλαιον «πρὸ τοῦ Θειοτάτου βαπτίσματος ὡς πρώτη μέθεξις ἱεροῦ συμβόλου δωρεῖται τῷ τελοῦμένῳ», τοῦτο δὲ «ἐν τέλει νῦν ἀπάντων ἐπὶ τῷ κεκοιμημένῳ ἐπιχέεται· καὶ τότε μὲν ἡ τοῦ ἐλαίου κρίσις ἐπὶ τοὺς ἱεροὺς ἀγῶνας ἐκάλει τὸν τελοῦμενον· νῦν δὲ τὸ ἐπιχεόμενον ἔλαιον ἐμφαίνει κατὰ τοὺς αὐτοὺς ἱεροὺς ἀγῶνας ἀθλήσαντα καὶ τελειωθέντα τὸν κεκοιμημένον»· καὶ εἶνε λοιπὸν τὸ ἔλαιον τοῦτο σύμβολον οὐχὶ ἐνάρξεως, ἀλλὰ καταλήξεως τῆς κατὰ τοῦ κακοῦ πάλης (13). Ἄλλ' οὐδ' ἅγιον Μύρον, σφραγὶς δωρεᾶς Πνεύματος ἁγίου, τὸ ἔλαιον τοῦτο πρέπει νὰ εἶνε, μὴδ' ἂν ἱερεὺς ἢ ἀρχιερεὺς τυγχάνει ὁ θαπτόμενος, Ὅταν ὁ Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Μάρης ὑπέβαλε τῷ Πατριάρχῃ Ἀντιοχείας Θεοδώρῳ τῷ Βαλσαμῶνι τὴν ἐρώτησιν «ἄρχαῖον ἔθος εἰς τὴν τῶν Ἀλεξανδρέων ἐκράτησε χώραν, τοὺς τελευτῶντας ἱερεῖς καὶ ἀρχιερεῖς δι' ἁγίου μύρου κρίεσθαι καὶ ἐνταφιάζεσθαι· καὶ ζητοῦμεν μαθεῖν εἰ ἀπροκριμάτιστον τοῦτό ἐστιν», ὁ Βαλσαμῶν τῷ ἀπεκρίθη: «Οἱ διὰ μύρου κρίοντες τοὺς τελευτῶντας ἱερεῖς καὶ ἀρχιερεῖς ἢ ἐτέρους τινὰς καὶ οὕτως ἐνταφιάζοντες, μεγάλης εἰςὶ κολάσεως ἄξιοι» (14). Ὅτι δὲ τὸ ἐπὶ τὸν νεκρὸν ἐπιχεόμενον

(12) *Stephen Graham, The Way of Martha & the Way of Mary, London 1916 σ. 241.*

(13) *Ψευδαρεοπαγί. Ἑκκλ. Ἱεραρχ. κεφ. ζ'. Migne 3, 565.*

(14) *Ἐρωτήσεις κανονικαί: κβ'. Migne 138, 973.*

ἔλαιον δὲν πρέπει νὰ εἶνε μῆδ' Εὐχελαίου ἔλαιον, εἵπομεν ἱκανῶς εἰς τὰ περὶ Εὐχελαίου. Ὁ ὅπως οὖν γνωρισθεῖς μὲ τὴν ἀρχαίαν μας Φιλολογίαν εἶνε ἀδύνατον νὰ μὴ συσχετίσῃ τὴν τριπλὴν ταύτην Χριστιανικὴν ἐπίχυσιν μὲ τὰς προγονικὰς ἡμῶν χοάς, αἵτινες καὶ ἐκεῖναι ἦσαν τρίσπονδοι ἥτοι τριπλαῖ, ἄλλη ἐπ' ἄλλῃ τοῖς νεκροῖς χερόμεναι, ἡ μὲν ἐκ μελικράτου, ἡ δὲ ἐξ οἴνου (ἡ καὶ ἐλαίου) ἡ δὲ ἐξ ὕδατος πηγαίου. Ἡ Ἀντιγόνη τὸν νεκρὸν ἀδελφόν της θάπτουσα, ποιεῖ ἐπ' αὐτὸν πάντα τὰ νενομισμένα,

ἐκ τ' εὐκροτήτου χαλκέας ἄρδην πρόχου
χοαῖσι τρισπόνδοισι τὸν νέκυν στέφει⁽¹⁵⁾.

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τοῦ ἐλαίου. Τὸ δὲ χῶμα, τὸ ἐπιρριπτόμενον ἐπὶ τοῦ νεκροῦ ὡς θῶλος γῆς θρυμματιζόμενος ἐν τῇ πτώσει του, καθ' ἣν στιγμὴν ὁ ἱερεὺς ἀναφωνεῖ τὸ γῆ εἴ καὶ εἰς γῆν ἀπελεύσει! σημαίνει βεβαίως τὴν ἐπικειμένην τοῦ σώματος διάλυσιν εἰς τὰ ἐξ ὧν συνετέθη στοιχεῖα καὶ τὸ μάταιον τῆς γῆϊνης ἡμῶν ὑποστάσεως καὶ τὸ κενὸν τῶν ἐγκοσμίων προσπαθειῶν καὶ μόχθων καὶ ἀγώνων εἰς δίπληχυν μνημα κατασταλαζόντων. Μάθημα φιλοσοφικώτατον ἐν στιγμῇ ψυχολογικωτάτῃ προσφερόμενον τοῖς τὸ ὕστατον τὸν νεκρὸν ἀποχωριζομένοις. Ἐν τῇ κηδείᾳ τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων ὑπῆρχεν ἡ συνήθεια, καθὼς ὁ Πορφυρογέννητος μᾶς πληροφορεῖ, κατὰ μὲν τὴν ἀπὸ τῶν ἀνακτόρων ἐκκόμισιν τοῦ βασιλικοῦ σκήνους νὰ ἀναφωνῇ πρὸς αὐτὸ ἐκ τρίτου ὁ τῆς καταστάσεως, ἡγουν ὁ τελετάρχης: «Ἐξέλθε, βασιλεῦ! Καλεῖ σε ὁ Βασιλεὺς τῶν βασιλευόντων καὶ Κύριος τῶν κυριευόντων». Ὅταν δὲ πρὸς τὸν τάφον τὸν βασιλικὸν σῶμα κατήντα, ὁ αὐτὸς καὶ πάλιν τελετάρχης ἐκ τρίτου ἀνέκραζεν: «Ἐξέλθε, βασιλεῦ! Καλεῖ σε ὁ Βασιλεὺς τῶν βασιλευόντων. Ἀπόθου τὸ στέμμα ἀπὸ τῆς κεφαλῆς σου!» Καὶ τὸ στέμμα ἤρετο καὶ αὐτὸς ὡς κοινὸς βροτὸς εἰς τοὺς κόλπους τῆς κοινῆς μητρὸς κατεβι-

(15) Δ. Σεμιτέλος, Εἰς Ἀντιγόνην Σοφοκλέους στιχ. 430—1. ἐν Ζωγράφειῳ Βιβλιοθήκῃ τόμ. Α' σ. 206.

46. Αἱ κατακόμβαι τῆς Ρώμης. Πρβλ. σ. 16.

θάζετο (16). Ὅτι διὰ τῆς ἀφαιρέσεως τοῦ στέμματος ἀπὸ τῆς κεφαλῆς τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων καὶ τῶν πρὸς τὴν σορὸν των ἀναφωνήσεων ἐδίδασκε τὸ αὐλικὸν τυπικόν, τοῦτο καὶ διὰ τῆς οὐχ ἥττον ἐκφραστικῆς ἐπιρρίψεως τοῦ χώματος ἐπὶ παντὸς κοινοῦ βροτοῦ διασαλπίζει καὶ τὸ ἐκκλησιαστικὸν τυπικὸν καθ' ἑκάστην.

Τὸ περιεχόμενον ἀρχαίων τάφων εἶνε οὐχὶ ἄμοιρον ἐνδιαφέροντος. Διότι ἐλάχιστοι μὲν ἐξ αὐτῶν ἐδέχθησαν τοὺς νεκροὺς μάρτυράς των μὲ τὰ βασανιστήριά των ὄργανα· ἐν πολλοῖς δὲ ἄλλοις ἀνεκαλύφθησαν ἄλλα ἀντικείμενα προσφιλῆ τοῖς ταφεῖσιν. Ὁ ἅγ. Ἀμβρόσιος λέγει ὅτι εὗρεν ἐν τῷ ἐν Βολωνίᾳ τάφῳ τοῦ ἁγ. μάρτυρος Ἀγρικόλα τὸν σταυρόν, ἐφ' οὗ ὁ μάρτυς τῷ 303 ἐμαρτύρησε, καθὼς καὶ τοὺς ἥλους αὐτοῦ (17). Κατὰ δὲ τὸν ἱ. Χρυσόστομον, ὁ ἅγ. Βαβύλας, ὁ τῷ 250 μαρτυρήσας, συνετάφη, κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν του, μὲ τὰς ἀλύσεις του· «καὶ κεῖνται νῦν μετὰ τῆς τέφρας αἱ πέδαι, πᾶσι παραινοῦσαι τοῖς τῶν ἐκκλησιῶν προεστῶσι, κἂν δεθῆναι δέη, κἂν σφαγῆναι, κἂν ὀτιοῦν παθεῖν, πάντα προθύμως καὶ μετὰ πολλῆς ὑπομένειν τῆς ἡδονῆς» (18). Ἀλλὰ ταῦτα μὲν σπανιώτατα. Ἀνευρέθησαν δέ, καὶ εἰς μονοσωμάτους τῶν κατακομβῶν τάφους ἀθύρματα παιδικά, οἷον κωδωνίσκοι, πλαγγῶνες, χρηματοκιβωτίδια κ.τ.τ. ἅτινα στοργικαὶ μητέρων χεῖρες ἐναπέθεσαν ἐν τῷ τάφῳ τῶν προσφιλῶν των παιδίων (ἢ ἀνθρωπίνῃ ψυχῇ θὰ εἶνε πανταχοῦ καὶ πάντοτε ἡ αὐτὴ) ἔτι δὲ καὶ γυναικεῖα κοσμήματα, ὡς λ. χ. κτένες, ἐνώτια, περιδέραι, βραχιόλια, κάτοπτρα, ὧν ἐν τούτοις ἡ ἀντίθεσις πρὸς τὰ σύγχρονά των εἰδωλολατρικὰ εἶνε προδηλοτάτη, οὐ μόνον διότι ταπεινότερα τῶν παρ' ἐθνικοῖς τυγχάνουν, ἀλλὰ καὶ διότι δι' εὐσεβῶν ρήσεων, ἔστιν ὅτε, εἶνε κεκοσμημένα. Οὕτω μία καρφίς γυναι-

(16) Κ. Πορφυρογέννητος, Ἑκθ. βασ. τάξ. Α', 60. Migne 112, 544. Πρβλ. καὶ Συνέχειαν Θεοφάνους, Migne 109, 485.

(17) Ambrosius, Exhort. Virgin. c. II, 9. Migne P. L. 16, 354.

(18) Χρυσόστομ. Δόγ. εἰς μακάριον Βαβύλαν § 11. Migne 50, 550.

κείας κόμης ανευρέθη με τὰς λέξεις: «Romyla, semper vivas in Deo», τὰς προδιδούσας τὴν χριστιαν. καταγωγὴν της (19).

Πρὸς τί δὲ ἐχρησίμευον καὶ οἱ ἀμφορεῖς, οἱ ἐν τοῖς χριστιανικοῖς τάφοις ἀνακαλυφθέντες, εἶνε ἄγνωστον νὰ εἰκασθῇ τις, ἐκτὸς εἰμὴ θεωρηθοῦν ὡς συνεχίζοντες τὸν εἰδωλολατρικὸν ἐκείνον, ἀλλ' ἀθῶον σκοπὸν τῶν δακρυδόχων λαγήνων. Μερικοὶ ὑπέθεσαν ὅτι ἐν αὐτοῖς ἐνετίθετο τὸ Σῶμα καὶ Αἷμα τοῦ Χριστοῦ, παρατιθέμενον ἐν τῷ φερέτρῳ. Ἀλλὰ τοιαύτη ὑπόθεσις, ἐκτὸς τοῦ ὅτι δὲν ἤμπορεῖ ἐμπραγμάτως νὰ ἀποδειχθῇ, τῶν ἀμφορέων κενῶν ὅλως ὄντων, ἀντιτίθεται καὶ πρὸς ἀρχαίαν τοῦ 25ου κανόνος τῆς ἐν Καρχηδόνι συνόδου διάταξιν, ἣν σχεδὸν αὐτολεξεῖ ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ 83ος τῆς Πενθέκτης κανὼν, ὁ διαλαμβάνων: «Μηδεὶς τοῖς σώμασι τῶν τελευτώντων τῆς Εὐχαριστίας μεταδιδότω· γέγραπται γάρ: Λάβετε, φάγετε· τὰ δὲ τῶν νεκρῶν σώματα οὐδὲ λαβεῖν δύνανται, οὐδὲ φαγεῖν». Ἀταξίαι βεβαίως παρὰ τοῖς Χριστιανοῖς, καὶ δὴ τοῖς μὴ ἐνστερνισθεῖσι ἀκριβῶς τὰς εὐαγγελικὰς ἀρχάς, συνέβαινον. Ὁ Χρυσόστομος ὁμιλεῖ περὶ τῶν αἵρετικῶν Μαρκιανιτῶν ὡς βαπτιζόντων ἀντιπροσωπευτικῶς τοὺς νεκροὺς τῶν κατηχουμένους διὰ ζώντων, τοὺς ὁποίους ἔκρυπτον ὑπὸ τὴν κλίνην τοῦ τεθνεῶτος καὶ ἡρώτων ἀντ' ἐκείνων ἂν θέλουν νὰ βαπτισθῶσι (20). Καὶ δὲν εἶνε ἀπίθανον ὅτι, ὡς το μυστήριον τοῦ Βαπτίσματος εὐρίσκοντο αἵρετικοὶ τινες μεταδίδοντες εἰς νεκρούς, οὕτω καὶ τὴν θ. Εὐχαριστίαν ἄλλοι ἀπήτουν παρὰ νεκροῖς νὰ παραθέτουν, ἐμπνεόμενοι ἄλλως τε εἰς τοῦτο καὶ ὑπὸ τῶν πρωτογόνων ἐκείνων συνηθειῶν τῆς ἐνταφιάσεως τροφῶν μετὰ τῶν θαπτομένων, συνηθειῶν μακραιώνων καὶ οὐχὶ εὐκόλως ἐκριζουμένων. Ἀλλ' ἡ Ἐκκλησία ἀπηναίνετο τὰ τοιαῦτα ὡς κιβδηλεύοντα τὴν διδασκαλίαν της. Καὶ εἶνε λυπηρὸν ὅτι παρεκτροπὴν τοιαύτην ζητεῖ νὰ δικαιολογήσῃ με

(19) *Martigny*, Dictionnaire des Antiquités Chrétiennes, «Objets trouvés, dans les tombeaux chrétiens».—*Smith & Cheetham Dictionary of Chr. Antiquities* «Tombs» B. σ. 1981.

(20) *Χρυσόστομ.* Ὁμιλ. μ' εἰς Α' Κορινθ. § 1. Migne 61, 347.

ἄρρωστα καὶ παιδαριώδη ἐπιχειρήματα ὁ Βαλσαμών, γράφων ὅτι τὸ ἐγχειρίζειν τοῖς ἀρχιερεῦσι μετὰ τὴν τελευταίαν ἄγ. Ἄρτον καὶ οὕτως ἐνταφιάζειν αὐτοὺς γίνεται εἰς ἀποτροπὴν τῶν δαιμονίων καὶ ἵνα δι' αὐτοῦ ἐφοδιασθῇ πρὸς οὐρανὸν ὁ τοῦ μεγάλου καὶ ἀποστολικοῦ καταξιωθείς ἐπαγγέλματος (21)!

ΚΕΦ. ΟΖ'.

ΤΑ ΠΕΡΙΔΕΙΠΝΑ ΚΑΙ ΜΝΗΜΟΣΥΝΑ

Μὲ τὸν ἐνταφιασμὸν τοῦ νεκροῦ καὶ τὴν ἐπίρριψιν ἐπ' αὐτοῦ χώματος ἢ τὴν ἐπὶ τοῦ τάφου λυχνοκαΐαν δὲν περατοῦνται τὰ πρὸς τοὺς νεκροὺς καθήκοντα. Ἡ ἀνθρωπινὴ καρδιά δὲν θραύει τόσον εὐκόλως τοὺς συνέχοντας αὐτὴν φυσικοὺς καὶ ἠθικοὺς δεσμούς. Διὰ τοὺς «μὴ ἔχοντας ἐλπίδα» ἀκολουθεῖ μετὰ τὸν ἐνταφιασμὸν τοῦ πεφλημένου ἢ δδύνη ἢ ἀπελπισ καὶ θνητόφυχος, τὸ τοῦ πενθοῦντος σχῆμα, τὸ μέλαν ἱμάτιον, ἢ αὐχμηρὰ κόμη, τὸ ἐν τῇ οἰκίᾳ σκότος, ὁ ρύπος, ἡ κόνις, τὸ στυγνὸν μέλος, δι' οὗ αἰεὶ νεαρὸν διασφύζεται τὸ τραῦμα τῆς ψυχῆς, ἢ τραγωδία αὕτη ἢ ἀτελεύτητος, καὶ τὸ ἐπὶ τῆς σκηνῆς ἀνάπλασμα, ὡς ἐξεφράζετο ὁ Βασίλειος διὰ τοὺς συγχρόνους του (1). Ἀλλὰ διὰ τοὺς ἀληθεῖς Χριστιανοὺς αἱ εἰδωλολατρικαὶ αὗται καὶ παράφοροι τοῦ πένθους ἐκδηλώσεις παραμερίζουν, ὅσον ἐπιτρέπει ἡ ἀνθρωπίνη φύσις, διὰ νὰ προσφέρουν τὴν θέσιν των εἰς τιμὰς πρὸς τοὺς νεκροὺς μᾶλλον χριστιανοπρεπεῖς: εἰς τὰς ὑπὲρ αὐτῶν ἐλεημοσύνας καὶ τὰ μνημόσυνα.

Τὰς ὑπὲρ τῶν νεκρῶν ἐλεημοσύνας ἐκθύμως συνίστων οἱ παλαιοὶ Χριστιανοί. Τὸ «ἔκχεον τοὺς ἄρτους σου ἐπὶ τῶν τάφων τῶν δικαίων» ὅπερ συνεβούλευε τῷ Τωβία ὁ Τωβίτ, ἦτο συμβουλὴ καλλίστη καὶ εἰς τὸ στόμα τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας. «Διδό-

(21) Βαλσαμών, Εἰς 83ον καν. Πενθέκτης, Migne 137, 793.

(1) Μ. Βασίλ. Περὶ εὐχαριστίας § 6. Migne 31, 232.

σθω ἐκ τῶν ὑπαρχόντων αὐτοῦ [δηλ. τοῦ νεκροῦ] πένησιν εἰς ἀνάμνησιν αὐτοῦ» ἐνετέλλοντο αἱ Διαταγαί (2). «Βούλει τιμῆσαι τὸν ἀπελθόντα; (συνίστα καὶ ὁ Χρυσόστομος)· ἐτέρως τίμησον, ἐλεημοσύνας ποιῶν, εὐεργεσίας... Εἰ γὰρ βάρβαροι συγκατακαίουσι τοῖς ἀπελθοῦσι τὰ ὄντα, πολλῶ μᾶλλον σὲ συναποστεῖλαι τῷ τετελευτηκότι δίκαιον τὰ αὐτοῦ· οὐχ ἵνα τέφρα γένηται καθάπερ ἐκεῖνα, ἀλλ' ἵνα πλείονα τούτων περιβάλλῃ δόξαν· καὶ εἰ μὲν ἁμαρτωλὸς ἀπῆλθεν, ἵνα τὰ ἁμαρτήματα λύσῃ· εἰ δὲ δίκαιος, ἵνα προσθήκη γένηται τοῦ μισθοῦ καὶ ἀντιδόσεως (3). Συνέχαιρε δὲ καὶ ὁ Ἱερώνυμος τὸν Ποιμέναριον, ὅτι, «ἐνῷ ἄλλοι σύζυγοι ραίνουσι δι' ἔω, ρόδων καὶ κρίνων τοὺς τάφους τῶν ἐαυτῶν συζύγων, αὐτὸς ἤρδευε τὴν ἱερὰν τέφραν τῆς γυναικὸς του διὰ τοῦ βαλσάμου τῶν ὑπὲρ ἐαυτῆς ἐλεημοσυνῶν» (4). Καὶ ἡ πρᾶξις εἶνε τόσον ἀρχαία, ὥστε καὶ αὐτὸς ὁ Τερτυλλιανὸς μνημονεύει «ἐπιμνημοσύνων προσφορῶν ὑπὲρ τῶν ἀποικομένων» (5). Ὑπάρχει ὁμοίως διάφορος ἀντίληψις ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀξίαν τῶν ἐλεημοσυνῶν τούτων. Διότι, ἐνῷ ὁ Χρυσόστομος, ὡς ἤδη ἠκούσαμεν, γνωμοδοτεῖ ὅτι, καὶ ἁμαρτωλὸς ἐάν τις ἀπέλθῃ, πάλιν αἱ ἐλεημοσύναι τὸν ὠφελοῦσιν, ἄλλοι ὁμοίως ἄλλως σκέπτονται. «Ταῦτα περὶ εὐσεβῶν λέγομεν»· γράφουν ἀπεριφράστως αἱ Διαταγαί· «περὶ γὰρ ἀσεβῶν, [εἰ] τὰ τοῦ κόσμου δῶς πένησιν, οὐδὲν ὀνήσεις αὐτόν» (6). Ὁ δὲ ψευδαθανάσιος τὰς εἰς τοὺς πτωχοὺς καταλιμπανομένας ὑπὸ τῶν τελευτησάντων ἐλεημοσύνας ὀνομάζει νεκρὰς θυσίας, τότε μόνον ὡς εὐποιῖας λογιζομένας δεκτὰς καὶ ἐν τῷ θανάτῳ παρὰ τῷ Θεῷ, «ἐὰν καὶ ἐν τῇ ζωῇ αὐτοῦ ἐλεήμων ἦν ὁ τοιοῦτος» (7). Λέγει δὲ καὶ ὁ Καμπανίας δι' ἐπιτυχοῦς παρομοιώσεως· «Καλὸν

(2) Ἀποστ. Διαταγ. Η', 42. Migne 1, 1145—48.

(3) Χρυσόστομ. Ὁμιλ. Ε' εἰς Ἰω. § 5. Migne 59, 348. καὶ ὁμιλ. λα' εἰς Ματθ. § 4. Migne 57, 375.

(4) Hieronymus Epist. LXVI § 5. Migne P. L. 22, 642.

(5) «Oblationes pro defunctis». Tertullian. De corona c. 3. Migne P. L. 2, 99.

(6) Ἀποστ. Διαταγ. Η', 43. Migne 1, 1148.

(7) Ψευδαθανασ. Πρὸς Ἀντίοχον § 91. Migne 28, 653.

47. Ἀνάγλυφος σαρκοφάγος μετ' ἐπιταφίου ἐπιγραφῆς ἐν τῷ ἐν Ρώμῃ κοιμητηρίῳ τῆς ἀγ. Πρισκίλλης.

48. Ἡ ἐπιτάφιος ἐπιγραφὴ τοῦ Autun. Πρβλ. σ. 258.

εἶνε εἰς τὸ σκοτάδι ἔμπροσθεν νὰ πηγαίνει τὸ φανάρι· εἰ δὲ καὶ ὀπισθεν ἔρχεται, ὁ πορευόμενος ἐν τῷ σκότει σκοιντάθει. Οὕτω καὶ κάθε ψυχὴ ἀνθρώπου, ἂν πρότερον ἐλεημοσύνας πράξη, ἐν καιρῷ τοῦ χωρισμοῦ ἀπὸ τοῦ σώματος εὐρίσκει τὴν ὁδὸν ὁμαλὴν καὶ φωτεινὴν.....Εἰ δέ τις ἀνελεήμων δι' ὅλης του τῆς ζωῆς ἐπέρασε, καὶ ἐν καιρῷ θανάτου ἢ διὰ παρακινήσεως ἄλλων ἢ μόνος του βιασθεῖς, διορίσῃ ἐλεημοσύνας καὶ μνημό- συνα, τοῦτο φαίνεται νὰ εἶνε μία προαίρεσις βίαιος· καὶ πᾶν βίαιον, Θεῷ οὐ δεκτόν» (8).

Ἐλεημοσύνης κατηγορίαν ἐπεῖχον παρὰ Χριστιανοῖς καὶ τὰ νεκρικὰ δεῖπνα, αἱ σημεριναὶ μακαρίαι, αἵτινες ἐν ταῖς ἐπιμνημοσύνοις τοῦ νεκροῦ ἡμέραις ἐστρώνοντο, ἵνα λάβωσι μέρος ἐν αὐταῖς καὶ οἱ συγγενεῖς μὲν καὶ γνωστοὶ τοῦ ἀποθανόντος, ἐξαιρέτως δὲ οἱ κληρικοὶ καὶ οἱ πένητες τῆς ἐνορίας καὶ εὐχη- θῶσι τὸ «μακαρία ἡ μνήμη αὐτοῦ»! Ἀποστολικὴ Διαταγὴ δια- τάσσει τοὺς πρεσβυτέρους καὶ διακόνους ὡς ἀκολούθως: «Ἐν δὲ ταῖς μνείαις αὐτῶν καλούμενοι, μετὰ εὐταξίας ἐστιᾶσθε καὶ φόβου Θεοῦ, ὡς δυνάμενοι καὶ πρεσβεῦειν ὑπὲρ τῶν μετα- στάντων»· καὶ συνιστᾷ ἄρα μετρίαν τὴν ἐστίαν τῶν κληρικῶν ἐν ταῖς μακαρίαις, ἵνα ὁ νοῦς αὐτῶν νηφαλίως προσευχηθῇ, ὑπὲρ τοῦ μνημονευομένου νεκροῦ (9). Ὁ Αὐγουστίνος περὶ τῆς μητρὸς του Μονίκης γράφει ὅτι ἐπλήρου πάντοτε τὸ κἀνιστρόν της ἐδω- δέμων, κατὰ τὴν ἐν Ἀφρικῇ συνήθειαν· καὶ μεταβαίνουσα εἰς τὰ μαρτύρια, ἦτοι τοὺς ναοὺς τῶν μαρτύρων, διένειμε τοὺς ἄρτους καὶ τὸν οἶνον εἰς τοὺς πτωχοὺς κατὰ τὰς ἐτησίαις τῶν μαρτύρων μνήμας, αὐτὴ ἐλάχιστα δι' ἑαυτὴν ἐπιφυλάττουσα (10). Καὶ ὁ Βαλσαμὼν δὲ λαλεῖ περὶ ἐπιμνημοσύνων τρωκτῶν καὶ ποτῶν, ἐν μνήμαις ἁγίων καὶ ὑπὲρ κατοικομένων εἰσκομιζομέ- νων· ἅτινα ἔπρεπε μεταξὺ τῶν κληρικῶν καὶ τῶν ξένων καὶ τῶν πενητευσόντων ἀδελφῶν νὰ διαμερίζωσιν οἱ ἐπίσκοποι (11).

(8) Θεοφίλου Καμπανίας, Ταμειὸν Ὁρθοδοξίας σ. 145.

(9) Ἀποστ. Διαταγ. Η', 44. Migne I, 1148

(10) Augustinus, Confessiones VI, c. 2. Migne P. L., 32, 720.

(11) Θ. Βαλσαμῶν, Migne 138, 1004—5.

Ἰδοὺ λοιπὸν ἀνέκαθεν δύο εἰδῶν μακαρίαί: αἱ ἐπὶ τῶν τάφων τῶν μαρτύρων κατὰ τὰς γενεθλίους ἦτοι ἐπιθανατίους αὐτῶν ἡμέρας· καὶ αἱ πρὸς τιμὴν παντὸς οἰουδήποτε νεκροῦ. Ἀμφότεραι ἐν τούτοις ἔχουν τὴν ἀρχὴν κοινὴν καί, μολονότι ὑπὸ τὴν μορφήν ἐλεημοσύνης ἐμφανίζονται ἀνεκαθεν ἐν τῷ Χριστιανισμῷ, τἀληθὲς ὅμως εἰπεῖν, ἔχουσι τὰς πρώτας πηγὰς τῶν πολὺ μακρύτερα· διότι εἶνε βελτιωμένη καὶ ἐξηυγενισμένη ἔκφρασις τῶν ἀρχαίων περιδείπνων, ἅτινα καὶ παρ' Ὀμήρῳ ἀπαντᾷ τις καὶ παρὰ τοῖς μεθ' Ὀμηρον ποιηταῖς, ἔτι δὲ καὶ παρὰ Ῥωμαίοις, Αἰγυπτίοις, Βαβυλωνίοις, Σίναις, Ἰάπωνσι καὶ ἄλλοις, εὐωχομένοις ἐπὶ τοῦ νεκρικοῦ τύμβου μὲ τὴν πεποίθησιν ὅτι καὶ ὁ κάτωθεν νεκρὸς συνευχεῖται μετ' αὐτῶν. Καὶ οἱ Ἑβραῖοι δὲ τῶν κάτω χρόνων ἐγνώρισαν τὰ τοιαῦτα περιδείπνα· ὅθεν καὶ ἀθροιζόμενοι μετὰ τὴν κηδείαν ἡσθιον τὸν «ἄρτον τῆς θλίψεως» καὶ ἐκένουν τὴν «κύλικα τῆς παρηγορίας». Καὶ τὸ παρὰ Τωβίτ δ', 17 προφανῶς παρόμοιον περιδείπνον ἀφορᾷ. Ἰκ τῶν τοιούτων λοιπῶν παγκοσμίῳ καὶ διέθνεισάτων ἀρχῶν προέκυψαν καὶ αἱ παρ' ἡμῖν ἐπιτάφιοι μακαρίαί, ὧν τὴν μὲν ἀρχαῖκωτέραν καὶ ἀφελεστέραν διὰ τῆς διανομῆς εἰς τοὺς πτωχοὺς ἄρτων ὅφιν ἐθεώρουν, νεώτεροι, ἐν Μαγνησίᾳ, Ἐφέσῳ καὶ ἀλλαχοῦ τῆς χριστιανικωτάτης μας Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς, τὴν δὲ μεταγενεστέραν καὶ ἰδανικοπρεπεστέραν ἄποφιν ἀνεύρισκον εἰς τὰ κόλυβα, τὰ μετὰ πολλῆς πολυτελείας καὶ τέχνης παρασκευαζόμενα ἰδίως ἐν ΚΠόλει, ἵνα μετὰ τὴν ἀπόλυσιν εἰς τὸ ἐκκλησίασμα διανεμηθῶσιν. Ὅτι τὰ κόλυβα εἶνε μεταγενεστέρα ἐξέλιξις τῶν ἀρχαίων μακαριῶν, μεθ' ὅλην τὴν ἀλλοίωσιν, ὅφ' ἦν νῦν παρουσιάζονται, μαρτυρεῖ αὐτὴ ἡ λέξις κόλυβα ἢ κόλλυβα, συγγενεύουσα ἐτυμολογικῶς πρὸς τε τὰ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλήσιν ἀρτίδια τὰ πρὸς χρῆσιν τῶν ἀθλητῶν, τὰ καὶ κωλύφια καλούμενα, καὶ πρὸς τὰ σλαβωνικά *chleb* καὶ *chlemba*, ἅτινα καὶ αὐτὰ δηλοῦσιν ἄρτον. Ἀλλ' ἡ μεταβολὴ ἐγένετο ἤδη πρὸ τῶν χρόνων τοῦ Βαλσαμῶνος, τὰ παρὰ τῷ ὁποίῳ «κανίσκια», τὰ διὰ πολυειδῶν ὀπωρῶν κοσμού-

μενα καὶ τῷ θυσιαστηρίῳ προσφερόμενα ἐπὶ ταῖς μνήμαις τῶν ἁγίων καὶ τῶν κατοικομένων (12), μοὶ φαίνεται ὡς ἡ μετάβασις ἀπὸ τῶν ἀρχαίων κωλυρίων τῶν ἄρτων εἰς τὰ σημερινὰ μας ζαχαροσκεπῇ καὶ ὀπωροσκεπῇ κόλυθα, ἅτινα ἐν τούτοις κοινὸν σημεῖον ἐπαφῆς μετὰ τῶν ἀρχαιοτέρων μακαριῶν ἔχουν τὸν βεδρασμένον σῖτον, ὃν δις αἱ Γραφαὶ ὡς σύμβολον τῆς ἀναστάσεως ἀπέφηναν: ἅπαξ ὁ Ἰωάννης διὰ στόματος Χριστοῦ περὶ τοῦ κόκκου τοῦ σίτου τοῦ πεσόντος εἰς τὴν γῆν ἵνα καρπὸν πολλὸν φέρῃ, καὶ δεύτερον ὁ Παῦλος ἐν τῇ Α' πρὸς Κορινθίους περὶ τοῦ κόκκου τοῦ σίτου, τοῦ σπειρομένου μὲν γυμνοῦ, ἀλλ' ᾧ τινι ὁ Θεὸς δίδωσι σῶμα καθὼς ἠθέλησε (13).

Ἄλλος τρόπος, λεπτοτέρως ἐκδηλώσεως τῆς πρὸς τοὺς νεκροὺς μας ἀγάπης εἶνε αἱ ἐν ταῖς προσευχαῖς ἡμῶν *μνεῖται ἡ μνήμαι* αὐτῶν καὶ τὰ ὑπὲρ ἀναπαύσεως τῆς ψυχῆς των τελοῦμενα καθ' ὠρισμένους καιροὺς μνημόσυνα. Ὅτι προσευχαὶ καὶ δεήσεις προσεφέροντο ἀνέκαθεν ὑπὲρ τῶν νεκρῶν, μαρτυροῦσι μὲν τὰ διπτύχα, ὧν ἡ ἐν τῇ θ. λειτουργίᾳ χρήσις πάνυ ἀρχαία, μαρτυροῦσι δὲ πλείσται ἐπιτύμβιοι ἐπιγραφαὶ ἐξαιτούμεναι ὑπὲρ τοῦ ὑπ' αὐτὰς κεκοιμημένου μεσιτείας καὶ εὐχάς, μαρτυροῦσι δὲ συγγραφεῖς ἀρχαῖοι. Περιγράφας ὁ Εὐσέβιος τὴν ἐν τῷ ναῷ τῶν ἁγ. Ἀποστόλων μεγαλοπρεπῇ κηδεῖαν τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, καθ' ἣν «οἱ τοῦ Θεοῦ λειτουργοὶ σὺν αὐτοῖς πλήθεις, πανδῆμψ τε θεοσεβείας λαῷ τὰ τῆς ἐνθέου λατρείας δι' εὐχῶν ἀνεπλήρουν» προσθέτει καὶ ὅτι τὸ τῆς μακαρίας ψυχῆς σκήνος ἦν «τῷ τοῦ Θεοῦ λαῷ συναγελαζόμενον, θεσμῶν τε θείων καὶ

(12) *Βαλσαμών*, Migne 137, 41. Ἐνταῦθα ὁ Βαλσαμών ἀναφέρεται καὶ εἰς ἀπολεσθέντα λόγον τοῦ Μ. Ἀθανασίου «εἰς τοὺς κεκοιμημένους», ἐφ' οὗ ζητεῖ νὰ ἐπερίσῃ τὰ «κάνισκια». Περὶ κολύθων ἔγραψε Γαβριὴλ ὁ Φιλαδέλφειας (παρὰ Richard Simon, *Fides Ecclesiae Orientalis*, Paris 1671) καὶ Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης ἐν Ὁμολογίᾳ πίστεως, Βενετία 1819. Αἱ κατ' ἐξοχὴν ἡμέραι τῶν νεκρῶν ὁμοθυμαδὸν εἶνε τὸ ψυχράσθαι τῆς α' ἐβδομάδος τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς καὶ τὸ τῆς παραμονῆς τῆς Πεντηκοστῆς. Μετὰ τοῦ πρώτου συνδέεται καὶ ἡ ἀνάμνησις τοῦ διὰ κολύθων τελεσθέντος θαύματος ἐπὶ Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτου ὑπὸ Θεοδώρου τοῦ Τήρωνος, περὶ οὗ ἔγραψε Νικηφόρος ὁ Κάλλιστος καὶ πρὸ αὐτοῦ Νικητάρχης ὁ Πατριάρχης Κ. ὁλως.

(13) Ἰω. εἶ', 24. Α' Κορ. εἶ'.

μυστικῆς λειτουργίας ἀξιούμενον» (14). Ἐκθέσας δὲ καὶ ὁ Αὐγουστίνος τὴν τῆς μητρός του θανήν, ὠρισμένως λέγει ὅτι, ἐνῶ τὸ σῶμά της παρὰ τὸν τάφον ἀκόμη ἔκειτο, «ἡ θυσία τῆς ἡμέτερας ἀπολυτρώσεως προσεφέρετο κατὰ τὸ εἰωθὸς ὑπὲρ αὐτῆς»· διότι, ὡς παρακατιῶν σημειοῖ τῆς μητρός του Ἰώσης ὁ μόνος πόθος ἦτο νὰ μνημονεύηται τὸ ὄνομά της ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ θυσιαστηρίου (15). Σαφέστερα ἀκόμη εἶνε τὰ ὑπὸ τοῦ Κατηχητοῦ γραφέντα καὶ πολλάκις παρὰ πολλοῖς ἐπαναληφθέντα, ὅτι δηλ. ἐν τῇ λειτουργίᾳ προσφέρομεν εὐχὰς ὑπὲρ «πάντων ἀπλῶς τῶν ἐν ἡμῖν προκειοιμημένων, μεγίστην ὄνησιν πιστεύοντες ἔσεσθαι ταῖς ψυχαῖς, ὑπὲρ ὧν ἡ δέησις ἀναφέρεται, τῆς ἀγίας καὶ φρικωδεστάτης προκειμένης Θυσίας» (16). Τὸν δὲ Χρυσόστομον ἡκούσαμεν μὲν πρὸ μικροῦ εὐφημον λόγον ποιούμενον περὶ λειτουργιῶν ὑπὲρ τῶν νεκρῶν, ὅταν ἐδίδασκεν ὅτι, ἂν θέλῃ τις νὰ τιμήσῃ τὸν ἀπελθόντα, δύναται νὰ ποιῇ ὑπὲρ αὐτοῦ λειτουργίας, δυνάμεθα δὲ καὶ ἔτι πλείονα ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου νὰ τὸν ἀκούσωμεν διδάσκοντα, ὡς ὅταν κηρύττῃ ὅτι «οὐκ εἰκῇ ταῦτα ἐνομοθετήθη ὑπὸ τῶν ἀποστόλων, τὸ ἐπὶ τῶν φρικτῶν μυστηρίων μ ν ἡ μ ν ποιεῖσθαι τῶν ἀπελθόντων. Ἰσασιν αὐτοῖς πολὺ κέρδος γινόμενον, πολλὴν τὴν ὠφέλειαν. Ὅταν γὰρ ἐστήκῃ λαὸς δλόκληρος χεῖρας ἀνατείνοντες, πλήρωμα ἱερατικόν, καὶ προκέηται ἡ φρικτὴ θυσία, πῶς οὐ δυσωπήσομεν ὑπὲρ τούτων τὸν Θεὸν παρακαλοῦντες» (17);

Καὶ τοσαῦτα μὲν περὶ τοῦ ἀρχαιοπρεποῦς τῶν μνημολύκων. Εἰδικώτερον δὲ τὰ μνημόσυνα καλοῦνται τρίτα καὶ ἔνατα καὶ τεσσαρακοστὰ καὶ ἐνιαύσια (18). «Ἐπιτελείσθω δὲ

(14) *Εὑσεβ.*, Βίος Κωνσταντίνου Δ', 71 Migne 20, 1225.

(15) «Tantummodo memoriam sui ad altare tuum fieri desideravit». *Augustinus*, Confessiones lib. IX c. XII καὶ XIII. Migne P. L. 32, 777 καὶ 778.

(16) *Κυριλλ.* Ἱεροσολ. Μυσταγ. Κατήχ. Ε', 9. Migne 33, 1116.

(17) *Χρυσόστομ.* Ὁμιλ. γ' εἰς Φιλίπ. § 4. Migne 62, 204.

(18) Ἐφραίμ ὁ Σύρος ποιεῖται λόγον ἐν τῇ διαθήκῃ του καὶ περὶ τριακοσίων: «Καὶ ἡνίκα ποιήσω τριακοστήν [δηλ. ἡμέραν ἐν τῷ τάφῳ] ποιήσατέ μου τὴν μνήμην. Εὐεργετοῦνται γὰρ οἱ θνητοὶ ἐν προσφοραῖς ἀναμνήσεως» ἔκδ. Ὁξωνίας σελ. τοα'.

(ἐντέλλονται αἱ Διαταγαί) τρίτα τῶν κεκοιμημένων ἐν ψαλμοῖς καὶ ἀναγνώσει καὶ προσευχαῖς διὰ τὸν διὰ τριῶν ἡμερῶν ἐγερεθέντα· καὶ ἕνα τα εἰς ὑπόμνησιν τῶν περιόντων καὶ τῶν κεκοιμημένων· καὶ τεσσαρακοστὰ κατὰ τὸν παλαιὸν τύπον. Μωσῆν γὰρ οὕτως ὁ λαὸς ἐπένθησε· καὶ ἐνιαύσια ὑπὲρ μνείας αὐτοῦ» (19). Τὰ τρίτα ὡς γινόμενα πρὸς ἀνάμνησιν τῆς μετὰ τριήμερον ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου ἀναφέρει ὁ Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης, ὅστις διασαφῆσας κατ' ἀρχὰς τὰ τρία τῆς ταφῆς τοῦ Κυρίου ἡμερονύκτια, προσθέτει: «Οὕτω δὲ καὶ ἡμεῖς τὰς τῶν τελευτώντων μνήμας εἰώθαμεν τελεῖν· ὅποιά δ' ἂν ὥρα τῆς ἡμέρας τις τελευτήσοι, τὴν ἐξῆς ὑπερτίθεσθαι μόνην, καὶ τῇ ἐτέρᾳ ἔωθεν, τὴν τριταίαν αὐτοῦ ἄγειν ἡμέραν» (20). Τῶν δ' ἐνιαυσίων μνημοσύνων ποιεῖται μνείαν καὶ ὁ Ναζιανζηνὸς ἐν τῷ πρὸς τὸν ἑαυτοῦ ἀδελφὸν Καισάριον ἐπιταφίῳ του, ὅπου λέγει: «Τὰ μὲν ἀποδεδώκαμεν, τὰ δὲ καὶ δώσομεν, τὰς δι' ἔτους προσφέροντες τιμὰς τε καὶ μνήμας» (21). Ἐνῷ δὲ οἱ ἀρχαιότεροι, ὡς ἐκ τῶν ἄνωθι εἰρημένων καταφαίνεται, τὰς τῶν μνημοσύνων τακτὰς περιόδους ἢ ἀσχολιάστως παραθέτουν ἢ συνάπτουν αὐτὰς πρὸς ἐξέχοντά τινα Γραφικὰ γεγονότα, ὡς τὸ τεσσαρακονθήμερον πένθος ἐπὶ Μωϋσεὶ καὶ τὴν τριήμερον τοῦ Κυρίου ἀνάστασιν, ὁ Συμεὼν, ὁ τοὺς κάτω χρόνους ἐκπροσωπῶν, ἢ, ἀκριθέστερον εἰπεῖν, ἕτεροι ἀλληγορίζονται λαλοῦντες δι' αὐτοῦ, ἀνευρίσκουν εἰς τὰ τρίτα, ἕνα τα, τεσσαρακοστὰ καὶ ἐνιαύσια μνημόσυνα παραλληλισμοὺς πρὸς τὴν φυσιολογικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἐν τῇ νηδύϊ ἀνθρώπου. «Τρίτα δὲ ἐπιτελοῦνται (λέγει) καὶ ἕνα τα καὶ τὰ λοιπά, ἐξαιρέτως μὲν διὰ τὴν Τριάδα.... Φοῖ δὲ τινες καὶ διὰ τὴν γένεσιν τοῦ ἀνθρώπου· ὅτι καταβληθέντος τοῦ σπέρματος ἐν τῇ μήτρᾳ, μορφοῦται τὸ βρέφος ἐν τῇ τρίτῃ· τῇ ἐνάτῃ δὲ πηγνυται, καὶ τῇ τεσσαρακοστῇ ζωοῦται καὶ τελειοῦται. Ἔστι δὲ ἐννοεῖν

(19) Ἀποστολ. Διαταγ. Η', 43. Migne 1, 1148.

(20) Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης Βιβλ. Α', ἐπιστ. 144. Migne 78, 260.

(21) Γρηγ. Ναζιανζ. Ἐπιτάφ. εἰς Καισάριον § 17. Migne 36, 776.

ὅτι καὶ τῷ τρίτῳ μηνὶ σκιρτᾷ· καὶ τῷ ἕκτῳ τέλειόν ἐστι βρέ-
φος· καὶ τῷ ἐνάτῳ τρίτεται. Καὶ ἔτι ἐνιαύσια, ὅτι τὸ τεχθὲν
ἐν τῷ τρίτῳ μηνὶ αἰσθάνεται καὶ κατ' ὀλίγον αὖξεται ἀλλοιω-
σεις δεχόμενος ἄνθρωπος ἐν ἐκάστῳ ἔτει καὶ ἐτῶν τριάδι» (22).
Παραθέτομεν ταῦτα διὰ νὰ δείξωμεν μέχρι ποῦ πολλάκις τὸ
εὐφάνταστον ἄγει τοὺς ἀλληγοριστάς. Εἶνε βεβαίως ἄλλας καὶ
ἄρωμα καὶ ποίησις διὰ τὸ τελετουργικὸν μας σεμνός τις καὶ
μεμετρημένος ἰδεαλισμὸς καὶ θὰ ἦτο ἄρνησις τῆς ἀρχαιότη-
τος καὶ ἄρνησις τῆς ἀνατολικῆς διανοήσεως πᾶσα ριζικὴ κατα-
φορὰ κατὰ τῆς ἀλληγορίας. Ἄλλ' ὅταν ἡ ἀλληγορία, ἀποπτύ-
σασα τὸν χαλινὸν φέρεται πρὸς τὰς ὑπερβολὰς καί, εἰς ρωπο-
περπερήθραν καὶ ρομβοστῶμυλῆθραν καταντήσασα, σκεπάζει μὲ
τοὺς καπνοὺς τοὺς ὀρίζοντας τῆς ἀπλῆς σκέψεως, δὲν γνω-
ρίζω ἐὰν δὲν πρέπη νὰ ἐξεγείρῃ τὴν ἀντιπάθειάν μας καὶ τὰς
ὑποψίας μας.

Μετὰ τῶν μνημοσύνων συνδέονται ἐνίοτε καὶ λόγοι ἐπιμνη-
μόσυνοι, περιστρεφόμενοι περὶ τὰ ἀξιοσημεῖωτα σημεῖα τοῦ
βίου τοῦ μεταστάντος, καὶ μάλιστα ἂν οὗτος ὑπῆρξεν ἀριπρεπής
τις ἐν ἀρεταῖς καὶ ἔξοχος ἐν κοινωνικῇ δράσει, λύχνος ἐπὶ
λυχνίας καὶ πόλις ἐπὶ ὅρους. Οἱ ἐπιμνημόσυνοι λόγοι εἶνε κάλ-
λιστος τῆς ἀρετῆς στέφανος. Εἶνε, ὡς εἶπεν ὁ Σειράχ μδ', 1
«πατέρων ὕμνος καὶ αἶνος ἀνδρῶν ἐνδόξων». Διὰ τοῦτο καὶ
οἱ ἡμέτεροι πρόγονοι πρὸς τοὺς τοιούτους λόγους ὥρμων, ὅταν
ἐπρόκειτο νὰ διαιωνίσουν μεγάλας πράξεις, ὡς δεικνύει π. χ.
ὁ παρὰ Θουκυδίδῃ ἐπιτάφιος τοῦ Περικλέους εἰς τοὺς ὑπὲρ πατρί-
δος πεσόντας. Τῷ παραδείγματι τούτῳ καὶ οἱ Χριστιανοὶ ρήτο-
ρες στοιχοῦντες ἐξύμνουν ἐν κηταλλήλοις ἡμέραις τοὺς ἐπισή-
μους νεκροὺς των. Κατ' Εὐσέβιον, αὐτὸς ὁ Μ. Κωνσταντίνος
ὡμίλησέ ποτε ἐπὶ παρομοίας περιστάσεως λόγον μακρὸν περὶ
«τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς καὶ περὶ τῶν τοῖς θεοφιλέσι παρὰ
Θεῷ τσταμειυμένων ἀγαθῶν» (23). Ὅταν δὲ «ὁ θεῖος Μελέτιος

(22) Συμεὼν Θεσσαλ. Περὶ τοῦ τέλους ἡμῶν, Migne 155, 689.

(23) Εὐσέβιος, Βίος Κωνσταντίνου Δ', 55. Migne 20, 1205.

εἰς τὴν ἄλυπον μετέστη ζωὴν, ὑπὸ πάντων τῶν λόγου μετελη-
φόντων ταῖς ἐπιτάφιοις ἐταينوῦτο εὐφημίαις» (24). Ἐξόχως δὲ
ἐταινιώθη ὁ αὐτὸς ἀνὴρ ὑπὸ τοῦ Χρυσοστόμου, ἀλλὰ κατὰ τὴν
μετὰ πέντε ἔτη ἀπὸ τῆς θανάτης του τελεσθεῖσαν ἐτήσιον μνήμην
του. Ὁ δὲ Ἀμβρόσιος ἐξεφώνησε λόγον ἐπιμνημόσυνον ἐπὶ τοῦ
Μ. Θεοδοσίου κατὰ τὴν 40ὴν ἡμέραν ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ
τελευταίου, ἐνῷ ἐπὶ τοῦ Βαλεντιανοῦ ὁ αὐτὸς πατὴρ ἐρρητό-
ρευσε δύο μῆνας μετὰ τὴν κηδεῖαν του. Πρέπει ὅμως νὰ
σημειωθῇ ὅτι πάντες οἱ ἐπὶ τοῖς νεκροῖς λόγοι δὲν ἀπηγγέλ-
λοντο μόνον κατὰ τὰ μνημόσυνά των. Πολλοὶ ἀπηγγέλλοντο
καὶ κατὰ τὴν κηδεῖαν τοῦ νεκροῦ, ἕτεροι δὲ καὶ ἐπὶ τοῦ χαί-
νοντος τάφου. Ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ἐκαλοῦντο ἐπικηδεῖοι
καὶ ἐπιτάφιοι. Ἐπικηδεῖους λόγους μᾶς ἐκληροδότησε Γρηγό-
ριος ὁ Ναζιανζηνὸς ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ πατρός του, τοῦ ἀδελφοῦ
του Καισαρίου, τῆς ἀδελφῆς του Γοργονίας καὶ τοῦ φίλου του
Βασιλείου τοῦ μεγάλου· ὁμοίως καὶ Γρηγόριος ὁ Νύσσης ἐπὶ τῷ
θανάτῳ τοῦ προμνημονευθέντος Μελετίου ἐπισκόπου Ἀντιοχείας,
τοῦ ἑαυτοῦ ἀδελφοῦ Βασιλείου τοῦ μεγάλου, τῆς Πουλχερίας
καὶ τῆς Πλακίλλης· καὶ ἄλλοι ἐπὶ τῷ θανάτῳ ἄλλων. Ὡς
σημειωθῇ ἐν τούτοις ὅτι καταχρήσεις καὶ ἐπὶ τοῦ σημείου
τούτου ἐν τῇ ροῇ τῶν αἰώνων δὲν ἔλειψαν. Ἐν τοῖς μέσοις
ἡμῶν χρόνοις, ὡς μανθάνομεν καὶ πάλιν παρὰ τοῦ Βαλσαμῶνος,
ἀρχιερεῖς, ἐν μνημοσύνοις εὐγενῶν καὶ μεγιστάνων ἱερουργοῦν-
τες, ἀπήγγελλον «ἐπαινετηρίους εὐχὰς μετὰ ἱαμβείων ἢ καὶ
λογοειδῶς», ἐφ' ᾧ καὶ ἀφορισμῷ ἀλειτουρηγῆσις συνοδικῶς
καθυπεβλήθησαν· μετ' αὐτῶν δὲ τῆς ἀναλόγου ποινῆς ἔτυ-
χον καὶ οἱ φάλται, οἱ κατὰ τὰ αὐτὰ μνημόσυνα ὀργανικὰ ποι-
οῦντες μινυρίσματα καὶ τὸν ἐπιτάφιον μεταβάλλοντες εἰς ἐπι-
γάμιον (25). Σήμερον δὲ ἐπικηδεῖοι λόγοι ἀπαιτοῦνται καὶ ὑπὸ
τῶν ἡθικῶς εὐτελεστᾶτων καὶ κοινωνικῶς χαμηλοτάτων. Καὶ

(24) Θεοδόρητος, Ἐκκλ. Ἰστ. Ε', 8. Migne 82, 1209.

(25) Βαλσαμῶν Εἰς 106ον καν. Καρθαγένης. Migne 138, 353-6.

ὁ γράφων δύναται νὰ μαρτυρήσῃ, ὅτι, κηδευομένης ἐν ΚΠόλει πρὸ εἰκοσαετίας γυναικὸς πόρνης, οἱ πολυπληθεῖς φίλοι τῆς προσήλθον ἐν σώματι πρὸς τὸν χωρεπίσκοπον ἀπαιτοῦντες ἐπιτακτικῶς παρ' αὐτοῦ, πρὸς ταῖς ἄλλαις τιμητικαῖς ἐπιδείξεισι, καὶ ἀρχιερατικὸν λόγον!.

Τὰ περὶ τῶν μνημοσύνων καὶ τῶν μετ' αὐτῶν συνημμένων νεκρικῶν κολύβων (διότι ὑπάρχουν καὶ πανηγυρικὰ κόλυβα τὰ ἐν ταῖς μνήμαις καὶ πανηγύρεσι τῶν ἁγίων) θὰ ἔμενον ἀτελεῖ, ἐὰν δὲν προσετίθεντο ἐν τέλει καὶ ὀλίγα τινὰ περὶ τῶν περὶ αὐτῶν καλογηρικῶν ἐρίδων, τῶν συνταραχασῶν, ὡς μὴ ὤφειλε, τὸν Ἀθωνα ἐπὶ πενηκονταετίαν καὶ πλέον. Κατὰ Σέργιον τὸν Μακραῖον, οἱ ἔξω τοῦ ἁγ. Ὅρους Χριστιανοὶ εἶχον τὴν συνήθειαν νὰ διανέμωσιν ἐλεημοσύνας εἰς τὰ μοναστήρια καὶ τὰς οἰκίας, ἀξιούμενοι νὰ μνημονεύωνται μετὰ θάνατον ὀνομαστί ἐν τῇ λειτουργίᾳ, προκειμένων κολύβων. Ἐτελοῦντο δὲ τὰ τοιαῦτα μνημόσυνα κατὰ Σάββατον, ὡς τοῦ Σαββάτου μεταξὺ τῶν ἐπτά τῆς ἐβδομάδος ἡμερῶν καθιερωμένου ὑπὲρ τῶν νεκρῶν. Ἀλλ' ἐπειδὴ ἅφ' ἐτέρου τὸ Σάββατον ἦτο ἡμέρα διὰ τοὺς πολλοὺς ἐργάσιμος, ἀπεφασίσθη νὰ μετατεθοῦν τὰ μνημόσυνα ἐν τῇ Κυριακῇ, καθ' ἣν μετὰ τὴν λειτουργίαν θὰ ἐφάλλοντο νεκρώσιμα, παρατεθειμένων κολύβων, καὶ θὰ ἐμνημονεύοντο οἱ προαποθανόντες εὐεργέται καὶ ἐλεήμονες. Τοῦτο ὅμως πολλοὶ τῶν ἀσकुμένων ἀπεκήρυξαν ὡς σοβαρωτάτην καινοτομίαν! Καὶ ταραχὴ μεγάλη ἀνεστάτωσε τὰ ἡσυχαστήρια. Καὶ ὡς Σαββατῖνοι καὶ κολυβισταὶ ἀπεκηρύττοντο οἱ τῆς ἐναντίας μερίδος. Πατριάρχης Οἰκουμενικὸς τότε (τῷ 1722) ἦτο Θεοδόσιος ὁ Β', πρὸς ὃν ἀποταθέντες οἱ διαφερόμενοι ἔλαβον ἀπάντησιν συνοδικῇ διαγνώμῃ, «ὅτι οἱ ποιοῦντες τὰ μνημόσυνα τῶν κεκοιμημένων ἐν Σαββάτῳ καλῶς ποιοῦσιν, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐν Κυριακῇ ἐπιτελοῦντες οὐχ ἁμαρτάνουσιν.... Ὁ γὰρ θάνατος τοῖς εὐσεβέσιν ἐπ' ἐλπίδι ἀναστάσεως, καὶ ἐκ θανάτου ἡ ἀνάστασις... Ἀρχὴ γὰρ καὶ μέσον καὶ τέλος τῆς ἡμῶν ἀναστάσεως ἡ τοῦ Κυρίου καὶ Σωτῆρος ἡμῶν ἐκ νεκρῶν Ἀνάστασις, ἡ ζωηφόρος καὶ ζωα-

ποιὸς πᾶσιν ἀνθρώποις» (26). Τὸ ἐπιὸν ἐν τούτοις ἔτος ὁ Πατριάρχης Σχμουήλ ὁ Χαντζερῆς ἐκδίδει συνοδικὸν γράμμα, διορίζομενον, ἵνα «οἱ ἐν τοῖς κελλίοις καὶ ταῖς σκήταις ἀσκούμενοι... ἀκολουθῶσιν ἀπαρασταλεύτως εἰς τὴν ἐν τοῖς μοναστηρίοις φυλασσομένην τάξιν καὶ συνήθειαν περὶ τῶν μνημοσύνων», δηλαδὴ τελῶσι τὰ μνημόσυνα κατὰ Σάββατον· καὶ οὕτω συνοδικὴ ἀπόφασις ἀνηρεῖτο δι' ἄλλης συνοδικῆς ἀποφάσεως. Ἐντεῦθεν ἡ συζήτησις τῶν κολυδάδων οὐ μόνον δὲν περιστέλλετο ἐν Ἀθῶ, ἀλλὰ καὶ ἐπεξετείνετο μέχρι Θεσσαλονίκης καὶ Χίου καὶ ἀλλαχοῦ. Ὁ Πατριάρχης Σωφρόνιος τῷ 1776 ἐν συνόδῳ ὑπὸ εἵκοσιν ἀρχιερέων συγκροτουμένη καὶ ἐχούσῃ καὶ τῶν Ἱεροσολύμων Ἀβράμιον πρχκαθήμενον, ἐκθέτει ὅρον μετ' ἐπιτιμίου, ἐπιβάλλοντα τὴν πρώτην—τὴν ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ Β'—ἀπόφασιν τῆς Ἐκκλησίας ὅτι «οἱ ποιῶντες τὰ μερικὰ μνημόσυνα ἐν Σαββάτῳ καλῶς ποιοῦσι, καὶ οἱ ποιῶντες αὐτὰ ἐν Κυριακῇ οὐχ ἁμαρτάνουσι» (27). Ἡ συζήτησις μολαταῦτα ἐξακολουθεῖ. Καὶ τῷ 1807 ὁ ἀείμνηστος Πατριάρχης Γρηγόριος ὁ Ε' ἀπολύει ἐκκλησιαστικὸν τόμον συνιστῶντα καὶ θεσπίζοντα «ἵνα τὰ συμβαίνοντα μνημόσυνα τῶν εὐσεβῶς κεκοιμημένων ἐπιτελῶνται ἀπαρτήτως καὶ ἐν Κυριακαῖς καὶ ἐν Σάββασι, ὡς καὶ ἐν ταῖς λοιπαῖς ἡμέραις τῆς ἐβδομάδος πρὸς τελείαν ἐξάλειψιν τῆς πάλαι ποτὲ ἀναφύεσης ἐκείνης τῶν δοκοφρονούντων διενέξεως» (28). Ἐπειδὴ δὲ οἱ καλόγηροι ἀκόμῃ δεικνύουν σημεῖα πεισμονῆς, ὁ αὐτὸς Γρηγόριος ὁ Ε' κατὰ τὴν τρίτην αὐτοῦ πατριαρχεῖαν καὶ ἕτερον συνοδικὸν γράμμα τοῖς ἐν Ἀθῶ ἀποστέλλει τῷ 1819, ἐν ᾧ σφοδρότατα ὑπενθυμίζει εἰς αὐτούς, ὅτι «ἔθος ἀρχαῖον τῆς Ἐκκλησίας εἶνε τὰ μὲν κόλυθα νὰ προσφέρωνται εἰς τὸν θεῖον καὶ ἱερὸν ναὸν καὶ νὰ ἐκτελῶνται μνημόσυνα κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ Σαββάτου· ἂν δὲ καὶ ἐν τῷ μεταξὺ τῆς ἐβδομάδος ἢ κατὰ Κυριακὴν,

(26) Παρὰ Σάββα Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, Βενετία 1872, τόμ. Γ' σ. 290—92.

(27) Ἐνθ' ἂν. σ. 317. Πρβλ. καὶ Μ. Γεδεών Καν. Διατάξεις τόμ. Α' σ. 262—4.

(28) Μ. Γεδεών Καν. Διατ. τόμ. Β' σ. 125.

Δευτέραν καὶ ἄλλην τυχὸν ἡμέραν γένωνται κόλυβα καὶ προσ-
έλθωσιν εἰς τὴν ἱ. Ἐκκλησίαν, τὸ τοιοῦτο, κοντὰ ὅπου παντε-
λῶς δὲν κωλύεται, εἶνε καὶ ἀκαταιτίαν καὶ πάντῃ ἀνέγ-
κλητον» (29).

---

(29) Αὐτ. τόμ. Β' σ. 153.

ΠΙΝΑΞ ΑΛΦΑΒΗΤΙΚΟΣ

” **Α**βατον, ἄδυτον 133.

ἀγάπαι 358.

ἄγγελοι 341

ἄγια ἁγίων 7.

ἁγιασμός ὕδατος 491. 676.

» μέγας 678.

» μικρός 684.

ἄγ. βῆμα 133. 342.

ἄγ. θύρια 131.

ἄγ. Τράπεζα 139.

» » ἄγ. Σοφίας 143. 289.

ἄγ. τραπέζης ἄσυλον 149.

» » ἐνιαῖον 147.

ἁγιοσίδερα 75.

ἄγκυρα 296.

Ἄγρικόλας μάρτυς 713.

ἄετός 302.

ἄζυμα 383

ἄηρ (κάλυμμα) 205.

Ἄθανάσιος Μ. 561. 588.

ἄκακία 116.

Ἀκάκιος Κπόλεως 201.

ἀκροώμενοι 543.

ἄλειπτά 178.

ἀλέκτωρ 301.

Ἀλέξανδρος Κπόλεως 150.

» Σευήρος 563.

ἄλληλούϊα 408.

Ἀμβρόσιος 106. 607.

ἄμβων 113.

» Χρυσοστομικός 117

ἄμην 396.

ἄμνός 297.

ἄμπελος 297.

ἄμφια θυσιαστηρίου 198.

» διακονικά 610.

» ἱερατικά 612.

» ἀρχιερατικά 616.

ἀμφίθυρα 128.

ἀναγνώστου χειροθεσία 567.

ἀνάδοχος 488. 650.

ἀναθήματα 190.

ἀναλογεῖα 119.

ἀνάρρῃσις χειροτονουμένου 588 595

ἀναφορά 425.

Ἀδρόνικος Παλαιολόγος 476.

ἄνθη 166. 298.

ἀντίδωρον 469.

ἀντιμήνσιον 202. 208.

ἀντίφωνα 122. 397.

Ἀντώνιος Μ. 710.

ἀποκόμβιον 131. 655.

ἀπόλυσις 465.

ἀπόνιψις, ἀπέρρυψις 85.

ἄποροι πρὸ τοῦ ναοῦ 98.

ἀπόταξις καὶ σύνταξις 482.

ἀρκοσόλιον 17.

ἄρραβῶνος ἀκολουθία 642.

ἄρτος 298. 383. 715.

» πῶς διατηρεῖται 235.

ἄρτοφάριον 234.

Ἀρχοντικοὶ (αἵρετ.) 666.

ἀσπασμὸς ἐπιτελεύτιος 708. ;
 ἀστερίσκος 227.
 ἀστήρ 298.
 αὐλαὶ ναοῦ Ἱερουσαλὴμ 6.
 Αὐρήλιος ἐπίσκ. 273.
 αὐτοκράτωρ καὶ Ἑκκλησία 108.
 αὐτοκράτορος ἔδρα 106.
     » εἴσοδος 98.
     » κοινωνία 135.
     » στέφεις 116.
 αὐτομαστιγούμενοι 556.
 ἀφιερῶματα 191.
 ἀφορισμὸς 540.
 Α—Ω 296.

Βαβύλας ἄγ. 713.
 βάπτισμα 471.
 βαπτιστήρια 29. 92. 479.
 Βαρδάνης 150.
 Βασίλειος Μ. 703.
 Βασίλειος Μακεδῶν 48.
 βασιλική 31. 33.
 βασιλικὸς (ἄνθ.) 170.
 βάτραχος 298.
 βῆμα ἀναγνωστῶν 117. 130
     » ἱερατικὸν 114.
 βημόθυρα, βηλόθυρα 131.
 βιβλιοθήκη ἐκκλησίας 83.
     » ἄγ. Σοφίας 85.
 βιβλιοθήκαι μονῶν 87.
 Βιγίλιος πάπας 150.
 Βυζαντ. ναοδομίας τρόποι 55.
     » τέχνης ἀναγέννησις 54.

Γαζοφυλάκιον 100.
 γάμος 639
 γάμου ἱερολογία 641.
 Γερμανὸς Κπόλεως 619.
 Γρηγόριος Θεολόγος 153.
     » Νεοκαισαρείας 24. 609.
     » πάπας 164.
 γυναικωνίτης 109.

Δακτύλιοι 645.
 δάφνη 168. 171. 298.

δενδρολίβανον 171.
 δεσποτικὸν 107.
 διακονικὸν 161.
 διακόνισσα 576.
 διακονίσσης χειροθεσία 572.
 διάκονος 585.
 διακόνου χειροτονία 580.
 διάστυλα 128.
 διθάμβουλον 245.
 δικτυωτὰ γυναικωνίτου 111.
 δίπτυχα 414.
 δίσκος, δισκάριον 222. 289.
 δοξολογία μικρὰ 405.
 δρακονάριος 240.
 δρακόντιον 240.

Εγκαίνια 37. 46.
 ἐγκέλιπον ἀρχιερατικὸν 623.
 ἐγχείριον 616.
 εἰκονογραφίας ἀρχαὶ 292.
 εἰκόνες προτυπωτικαὶ 312.
     » προσωπογραφικαὶ 321.
     » Δεσποτικαὶ 322.
     » Θεομητορικαὶ 328.
     » ἁγιογραφικαὶ 330.
     » μαρτυρικαὶ 333
     » Βυζαντιναὶ 335.
     » Λατινικαὶ 336.
     » κτητορικαὶ 345.
 εἰκονοστάσιον 126.
 εἰλητάριον 374.
 εἰλιτόν, εἰλητόν 201.
 Εἰρήνη δούκαινα 290.
 εἴσοδος εἰς ἱερὸν αὐτοκράτορος 134.
     » » » γυναικῶν 133.
     » » » λαϊκῶν 133.
 εἴσοδος μικρὰ 403.
     » μεγάλη 414.
 Ἑκκηδόλιος 542.
 ἐκκλησίαι κατ' οἶκον 12.
 ἐκκλησιασμὸς λεχοῦς 477.
 ἐκτυπώματα 191.
 ἐλαία 167. 298.
 ἔλαιον 189. 659. 711.
     » ἐπορχιστικὸν 493.

ἐλαφος 299.
 ἐλεημοσύνη 552. 715.
 ἐλληνική γλῶσσα 254. 258.
 ἐμβάτης 88.
 ἐνδυτή 200.
 ἐνταλτήριον πνευματικοῦ 553.
 ἐνταφιασμός ἐν ναῷ 69.
 ἐνωσις ἐν τῷ ποτηρίῳ 451.
 ἐξαπτέρυγα 241.
 ἐξοδιαστικὸν 271. 702.
 ἐξομολόγησις 508.
 » δημοσίᾳ 516. 540.
 ἐξορκισμοὶ 480.
 ἐπιγονάτιον 615.
 ἐπιγραφαὶ 247.
 » ἐπιτύμβιοι 256.
 » κτηρορικαὶ 272.
 » ἀναθηματικαὶ 281.
 » παραινετικαὶ 285. 287.
 ἐπιγραφῶν χρονολογίαι 251.
 ἐπίκλησις 435.
 ἐπικέρμβια 131. 655.
 ἐπιμάνικα 614.
 ἐπίσκοπος 598.
 » τίτλοι 599.
 » χειροτονία 599.
 ἐπιτάφιος 169. 206.
 ἐπιταφιοσολούλουδα 169.
 ἐπιτίμια 513. 547. 652.
 ἐπιτραχήλιον 612.
 ἔρκος ἀδύτων 126.
 ἐτοιμασία τοῦ θρόνου 342.
 Εὐαγγελίου ἀνάγνωσις 407.
 » ἄσπασμός 407.
 » χρησμοὶ 606.
 εὐκτήριον λαοῦ 101.
 εὐλογία ἱερατικὴ 445. 587.
 εὐλογία (πρόσφορα) 383. 604.
 Εὐστάθιος Ἀντιοχείας 562.
 εὐταξία ἐν ναῷ 104.
 Εὐτρόπιος 149.
 Εὐφημία μάρτυς 334.
 εὐχαριστία ἐσχάτη 461.
 εὐχὴ θυμιάματος 180.
 » λειτουργ. εὐχαριστήριος 430.

εὐχὴ λειτουργ. ἱκετήριος 440.
 » » εὐλογίας 446. 464.
 » » ὀπισθάμβωνος 464.
 εὐχαὶ γεννήσεως 472.
 » συγχωρητικαὶ 532.
 » μετανοούντων 544.
 εὐχέλαιον 659.

Ζέον 228.
 ζώνη 613.

Ἡλεκτρικὸν ἐν ναῷ 188.
 Ἡρακλείου βασιλ. γράμματα 117.
 Ἡρακλεωνῖται (αἵρεσις) 667.

Θάλασσα, θαλασσίδιον 146.
 Θεοδόσιος Μ. 106.
 » Μ.κρὸς 472.
 θεοδρόμος 74.
 Θεόδωρος Λάσκαρις 692.
 θόλος 57. 340.
 » ἀγ. Σοφίας 39.
 θρόνοι δεῦτεροι 152.
 θυμίαμα 173.
 θυρανοίξια 37.
 θυσιαστήριον 139.

Ἰάκωβος ἀδελφόθεος 13.
 ἱερατεῖον 133.
 ἱερὸν τῆς Ἱερουσαλὴμ 3.
 ἱερωσύνη 557.
 ἶον 298.
 Ἰουστινιανὸς Μ. 33.
 ἰχθὺς 256. 299.

Κάγκελλα 126. 129.
 καγκελλοθυρίδες 131.
 καθαγιασμός Δώρων 434.
 καθέδρα 152.
 καθίσματα 103.
 καθολικὸν 344.
 κακόμυρον 503.
 κάλαμος 145.
 καλὸς ποιμὴν 317.
 καλυμμαύχιον, καμελεύχιον 193.
 626.
 κάμηλος. 300

καμπάνα 77. 282.
κανδήλα 186.
κάνθαρος 88.
καπνιστήρια 178.
καρχινική επιγραφή 91.
κατακόμβαι 16.
κατακλαστόν 469.
καταπέτασμα 205.
κατασάρκιον 200.
κατήχησις 484.
κατηχούμενα 411.
κατηχούμενοι 93.
κειμηλιαρχεῖον 163.
κηρὸς 187.
κήρυγμα 8. 410.
κιθώριον 146.
κιθωτὸς 235.
κλάσις ἄρτου 451.
κλήρος ἄνωτερος καὶ κατώτερος
565
κόγχη 151.
κοιμητήριον 69.
κοινωνία συνεχῆς 455.
κοινωνίας τάξις 453.
» χρόνος 454.
» τρόπος 458.
» περισσεύματα 466.
» κατάλυσις 467.
κοινωνικὸν 449.
κόλυβα 718.
Κολυβισταὶ 724.
κολυμβεῖον 88.
κόμη κληρικῶν 628.
Κομνηνοὶ 52. 280.
κοντάκιον 374.
κόπανος 75.
κοπιᾶται 703.
κουδούκλιον 146.
κουρὰ νεοφωτίστου 504.
κρήνη 88. 281.
κυκλεῖον 140.
Κυριακὸς καὶ Κυριακὴ 264.
Κυριακὸς ἀρχιτέκτων 45.
Κωνσταντῖνος ὁ ἀπὸ Συλαίου
156. 619.

Λάβαρα 236.
λαβίς 229.
Λαμπαδία 577.
λαοσυνάκτης 74.
λαοῦ συμφαλμωδία 123. 391.
398. 430 450.
Λατινοκρατία 53.
Λαυρέντιος 22. 218. 588.
Λειτουργία 348.
» ὡς ἀνάμνησις 350.
» ὡς κοινωνία 351.
» ὡς θυσία 355.
» παρ' Ἰουστίνῳ 362.
» ἐν Διδαχῇ 364.
» Κλήμεντος 369
» Μάρκου 371.
» Ἰακώβου 374.
» Βασιλείου 376.
» Προηγιασμένων 377.
λειτουργικαὶ δέλτοι 367.
λειτουργικοὶ τύποι 368.
λειτούργημα ἀσπρорροῦχων 136.
λεοντάριον 88.
λέων 300.
Λέων ὁ Σοφὸς 547.
λιτανεΐα 245.
λόγοι ἐπιμνημόσυνοι 722.
» ἐπικήδιοι 723.
λόγχη 225. 381.
Λουκιανὸς μάρτυς 210.
λύρα 300.
λυχνία 186.

Μακορία 717.
Μακρίνη ὁσία 698. 703.
μανδύας ἀρχιερατικὸς 625.
Μαρία Αἰγυπτία 542.
Μαρίνος μάρτυς 25. 698.
Μάρις ἐρημίτης 210.
Μαρκιανῖται (αἵρετ.) 714.
Μάρκος Ἐφέσου 483.
μαρτύρια 30.
μαρτύρων λείψανα 140.
Μελάνη ὁσία 199.
Μελέτιος Ἀντιοχείας 156. 475.

μελισμός ἄρτου 452.
 μεσαύλιον 68.
 μεσόμφαλον 107.
 μέσος θῶκος 152.
 μεταβολή, μεταστοιχείωσις 434.
 μετάνοια 536.
 μετανουῶντες 97.
 Μετέωρα 66.
 μινσατώσιον, μιτατώριον 163.
 μινυογραφίαι 331.
 μίτρα ἀρχιερατικὴ 620.
 Μιχαὴλ Μεθυστής 196.
 μνήμαι, μνημόσυνα 719.
 μουσικὰ κρατήματα 121.
 μουσικῆς ἐπαινος 119.
 μύρον 499.
 Μυροφόρων τάγμα 173.

Ναζιραῖοι 630.
 ναὸς ἀχειροποίητος 66.
 » ἁγ. Τάφου 26.
 » Βηθλεὲμ 26.
 » Ἑλαιῶν 26.
 » ἁγ. Σοφίας 26. 47.
 » ἁγ. Ἀποστόλων 26. 63.
 » Ζωοδόχου Πηγῆς 28. 63.
 » ἁγ. Γεωργίου Θ)νίκης 30.
 » ἁγ. Δημητρίου » 32.
 » Ἰω. Στουδίτου 32.
 » Σεργίου καὶ Βάκχου 34. 61.
 276.
 » ἁγ. Διομήδους 51.
 » Μουχλίου 60.
 » Ἀκοιμήτων 60.
 » ἁγ. Εἰρήνης 61.
 » ἁγ. Θέκλης 61.
 » Θεοδ. Τήρωνος 61.
 » Μονῆς τῆς Χώρας 62.
 » » Παντοκράτορος 62.
 » ἁγ. Θεοδοσίας 62.
 » Παμμακαρίστου 63.
 » Βλαχερνῶν 277.
 » ἁγ. Φωτεινῆς Σμύρνης 65.
 » Σινᾶ 32. 280.
 ναοὶ ἁγ. Ὁρους 52. 53. 65.

ναοὶ Ἀθηνῶν 52.
 » Ρωσίας 58.
 νάρθηξ 95. 345.
 Νατάλιος 541.
 Νέα Μεγ. Ἐκκλησία 49.
 νεκροταφεῖα 72.
 νεκροῦ διακόσμησις 695.
 » ἐκφορὰ 700.
 » κηδεῖα 705.
 νεκρώσιμος ἀκολουθία 706.
 νηπιοδαπτισμός 486.
 νηστεία καὶ κοινωνία 459.
 » καὶ μετάνοια 550.
 Νικαρέτη 577.
 νικητήρια 27.
 Νικηφόρος Κπόλεως 155.

Ξύλα ἀθροίσμα 75.

Οἶκος 300.
 οἰκοὶ λατρείας 10.
 Ὀλυμπιάς 577.
 ὁμολογία αὐτοκράτορος 109.
 » μελλοεπισκόπου 601.
 ὀνοματοθεσία 474
 ὀράριον 611.
 ὄργανον μουσικὸν 120.
 ὀρθοστασία 103.
 ὀρόφιον 146.
 Ὀρφεὺς 320.
 ὄστια 386.
 ὄφεις 301. 625.

Παντοκράτωρ 50. 286. 340.
 παραδήματα 158.
 παραβολάνοι 703.
 παρακλητ. κανόνες πρὸς Θεοτόκον
 688.
 παραπετάσματα ὑπερώων 111.
 » τέμπλου 128.
 παραπόρτια 131.
 παρατραπέζιον 159.
 παρθένων τόπος 112.
 παροικοδομήματα 31. 68.
 παστοφόριον 158.
 Πάσχα 349.

Παῦλος Σαμωσατεὺς 154.
 πέπλον 206.
 περισσότερὰ 301.
 περιστέριον 234.
 Πέτρος Ἀλεξανδρείας 701.
 πινακίδια 191.
 Πλατυτέρα 343.
 πλοῖον 301.
 πνεματικὸς 518—532.
 ποιμαντικὴ ράβδος 624.
 πολυέλαιοι 185.
 πολυσταύριον φελώνιον 617.
 ποταμοὶ 301. 625.
 ποτήριον 216.
 » κοινὸν 653.
 πρεσβυτερεῖον 133.
 πρεσβύτερος 589.
 πρεσβυτέρου χειροτονία 592.
 πρόθεσις, προσκομιδὴ 159. 378.
 πρὸς ἀνατολάς προσεῦχέσθαι 137.
 προσκλαίνοντες 542.
 προσφορά, πρόσφορον 388. 469.
 προτεμενίσματα 31. 68.
 πρώτη εἴσοδος 101.
 πτηνὰ 301.
 πυθμὴν 88.
 πύλη ώραία 102.
 πύλαι μεγάλαι καὶ βασιλικαὶ 102.
 πυξίον 234.

Ριπίδες, ριπίδια 241.
 ρόδον 298.
 ρυθμὸς κυκλοειδὴς 29.
 » δρομικὸς 30.
 » Ρωσικὸς 58.
 ρυθμοὶ Βυζαντινοὶ 55.

Σάκκος ἀρχιερατικὸς 617.
 σάλπιγξ ἐγερετήριος 74.
 σαραντισμὸς 477.
 σέβας νεκρῶν 69.
 Σεραπίωνος Εὐχολόγιον 446.
 Σέργιος Ροδονέγλης 217.
 Σευήρας ἐπιγραφή 261.
 σήμαντρον 73.
 σιγνόχριστον 306.

σιμωνία 603.
 σινδῶν θυσίαστηρίου 199.
 Σίξτος πάπας 21.
 σκάμνον καὶ σκαμνάλιον 107.
 σκευὴ ἱερὰ 216.
 σκευοφυλάκιον 162.
 σκευοφύλαξ 164.
 σκιάδιον 626.
 σολέας 130.
 σπάργανα ἱερὰ 205.
 σπειρομαίανδρος, σθάστικα 309.
 Σταυρὸς τὸ σύμβολον 302.
 » σφραγιστήριος 304.
 » διακοσμητικὸς 306.
 » ἁγ. Νίνας 312.
 » παρ' ἔθνικοις 238.
 » λιτανείας 245.

Σταυροῦ εἶδη 309.
 σταύρωσις 331.
 Στέφανος πάπας 21.
 στεφανώματος ἀκολουθία 647.
 στέφανα γάμου 650.
 στέφανοι νεκρῶν 172.
 στέψις Μαυρικίου καὶ Κωνσταν-
 τίας 650.
 » Ἡρακλείου καὶ Εὐδοκίας
 651.

στηθοκάγκελλα 228.
 στιχάριον 610.
 Στοῦδιος ὕπατος 274.
 στυλίδες καὶ πυλίδες 128.
 συγκαλύπτρα θυσιαστηρίου 146.
 συμβολικαὶ παραστάσεις 291.
 σύμβολον πίστεως 422. 483.
 συμφέλλια 152.
 συναπτὴ 393.
 Συνέσιος Πτολεμαῖδος 149. 649.
 σύνθρονον 151.
 στυνιστάμενοι 545.
 σφυρίον ἐγερετήριον 74.
 σχολὴ ἐκκλησιαστικὴ 80.
 » κατηχητικὴ 81.

Ταβλίον ἐνδυτῆς 200.
 τάφου ἀπαρραβίαστον 265.

τάφου ὀνόματα 265.
» περιεχόμενον 713.
ταῶς 302.
τέμπλον 126.
τετράδην 202.
τετράμορφον 342.
τραπεζοφόρον 200.
τριδενδρία 291. 312.
τρίμορφον 345.
τρισάγιον 404.
τρόπαια 27.
τροπάριον 404.
τύμπανον 57.
τυπικά 400.
Υπερῶν τῆς Σιών 11.
ὑπερῶα γυναικῶν 110.
ὑποδιάκονοι 262. 571.
ὑποδιακόνου χειροθεσία 569.
ὑποπίπτοντες 543.
ὑσσωπος 170.
ὑψωσις ἄρτου 451.
Φαδιανός 608.
Φαδιόλα 541.
φαινόλιον, φελώνιον 613.
φέρετρον 619.
φιάλη 49. 88. 679.
φίλημα ἄγιον 419.
φοῖνιξ (πτηγνὸν) 302.
» (φυτὸν) 167 701.

φλάμμουλα 240.
Φλωρεντίας ψευδοσύνοδος 157.
φρέαρ 88.
φωτισμός ναοῦ 180.
φωτιστήρια 92.
φωτοστέφανος 324.
Χαρακτῆρες Βυζ. ναοδομίας 55.
χειροθεσία ἀναγνώστου 567.
» ὑποδιακόνου 569.
χειροτονία διακονίσεως 572.
» διακόνου 580.
» πρεσβυτέρου 589.
» ἐπισκόπου 598.
χερνιψία 88. 415.
χερνιδόξεστον 88. 570.
χερουδικὸν 380. 415.
χοαὶ ἐπὶ νεκροῖς 712.
χοροὶ ψαλτῶν 122.
χορὸς θρησκευτικὸς 584. 654.
χρῆσμα 498.
Χριστιανοὶ 501.
Χριστόδουλος ἀρχιτέκτων 60. 63.
Χρυσόστομος 117. 561.
χρυσοῦν σελλίον 107.
χωνευτήριον, χωνεῖον 145.
Ψαλμοὶ τοῦ Δαβὶδ 397.
ψάλλται 124.
ψῆφοι κλήρου καὶ λαοῦ 561.
Ωμοφόριον 618.

ΠΙΝΑΞ ΕΙΚΟΝΩΝ

Ἀρ.	1	ἁγ. Σοφία	ἀπέναντι	σελ.	3
»	2—3	ἁγ. Γεώργιος Θεσσαλον. καὶ Βα- σιλική τῆς Βηθλεέμ	»	»	30
»	4—5	ἁγ. Εἰρήνη Κπ. καὶ Μονή τῆς Χώρας	»	»	48
»	6—7	ἁγ. Ἀπόστολοι Θεσσαλον. καὶ Μητρόπολις Ἀθηνῶν	»	»	54
»	8	Βασίλη Μπλατζέννοϊ	»	»	53
»	9—10	ἁγ. βῆμα καὶ ἁγ. τράπεζα	»	»	128
»	11—13	λυχνίαι	»	»	186
»	14—18	ὁ Σταυρὸς ἐν τῇ Χριστ. ἀρ- χαιολογίᾳ	»	»	302
»	19—20	ὑψώσεις καὶ λιτανεῖα μετὰ Σταυροῦ	»	»	310
»	21—22	εἰκόνες Ἰ. Χριστοῦ	»	»	346
»	23—25	ἡ θ. Λειτουργία	»	»	358
»	26—30	ἁγία Δισκοπότηρα	»	»	460
»	31—33	ἁγ. Βάπτισμα	»	»	494
»	34—35	κληρικὴ ἀμφίσεις γ' αἰῶνος	»	»	598
»	36—38	κληρικὴ ἀμφίσεις στ' αἰῶνος καὶ ἐξῆς	»	»	610
»	39—42	κληρικὴ ἀμφίσεις ιζ' αἰῶνος	»	»	628
»	43—45	Χριστιαν. γάμος	»	»	646
»	46	κατακόμβαι τῆς Ρώμης	»	»	712
»	47—48	ἐπιτάφιοι ἐπιγραφαὶ	»	»	716

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΤΩΝ ΚΥΡΙΩΤΕΡΩΝ ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΩΝ

(^ο πρῶτος ἀριθμὸς δηλοῖ σελίδα, ὁ δεύτερος στίχον)

12, 1: ὁ ἐπὶ τοῦ ὅρους Σιών.— 27, 8: ἐξαποστέλλοντος τὰς μαρμαρυγὰς του.— 61, 19: μονογράμματα τῶν δομητόρων του.— 85, 3: πρὸς εὐχέρειαν λείαν.— 85, 6: καὶ τῶν ἱερῶν σκευῶν πολυτιμότερα.— 86, 14: Κωνσταντίνον τὸν Πωγωνᾶτον.— 93, 23: ἐν Ἐζρα τῆς Κεντρ. Συρίας.— 99, 12: οἱ Θεοῦ ἀρνῆσει περιπεσόντες.— 101, 16: τροχίσασα δέ.— 111, 29: ἐνῶ ἐκεῖναι βλέπουσι.— 114, 25. οἰκειότερου καὶ διαλεκτικωτέρου.— 122, 10: κεκρατηκότα...ἔθῃ.— 128, 27: δὲν ἦτο τὸ πᾶν.— 135, 15: τῷ μεγίστῳ δόμῳ.— 139, 4: τὸ τοσοῦτον ὑπερκεείμενον.— 140, 29: ἐνετέλλοντο αἱ Ἀποστολ. Διαταγαί.— 145, 21: Ἄλλα ἐπερείδονται.— 150, 22: κατέσχε τοὺς...κίονας.— 175, 12: ἐν τῇ αὐτῇ στάσει.— 184, 15: ἀστραπιτοὺς ὤϊξεν.— 185, 17: καθὼς εἰς τὸ περὶ ἀναθημάτων. — 187, 22: πρὸς τὸ πλάττειν.— 202, 16: καὶ ἰδοποιηθῇ μάλιστα.— 210, 15: ὁ Φιλοσόργιος ἀναφέρει.— 210, 19: ἐν τῷ οἰκίῳ στέρνῳ.— 247, 27: κατὰ τὴν τῶν υπερκοσμίων...τάξιν.— 245, 20: ἄρας ὁ Θωμᾶς.— 254, 29: ὡς ψήγματα χρυσοῦ.— 256, 3: τῆς προελεύσεως των.— 297, 19: ἐξενίκησεν ἡ γνώμη.-- 310, 2: ἐν σχήματι Ταῦ. — 311, 3: ὁ ἐν μορφῇ Ταῦ.— 319, 27: μετὰ λόγου καὶ σκέψεως.— 320, 31: τὸ πάθος καὶ ἡ ματαιοφροσύνη.— 335, 28: δὲν ἀφῆκε...νὰ τὴν παρασύρη.— 339, 18: κατέστησεν ὑποκεείμενα.— 343, 14: ζῇ εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν.— 345, 32: Ἄλλ' ἀφ' ἧς ἡμέρας.— 356, 24: αἶμα ᾧτινι λούεται.— 360, 4: συνδιαλεγόμενοι ὁμιλοῦμεν.— 395, 27: τὸ θυματήριον, ὅπερ θασιτάζει ὁ ἄγγελος ἔμπροσθεν τοῦ...θυσιαστηρίου.— 406, 14: Τὴν μεταφέρομεν ἀπὸ τὸ χειρόγραφον.

417, τελ. προστεθήτω ἡ ἐκπεσοῦσα ὑποσημείωσις παραλει-
φθεῖσα ἐκ λάθους τοῦ συγγραφέως. Ὁλος διάφορον συμπέρασμα τοῦ ἀνω-
τέρω ἐξάγεται ἀλλαχόθεν. Κατὰ τὸν Κεδρηνὸν (Migne 121, 748) ἐτυ-
πώθη νὰ ψάλληται ἐπὶ τῆς βασιλείας Ἰουστίνου τοῦ Θρακῆς (565—578) τῇ
μὲν Μεγ. Πέμπτῃ τὸ «Τοῦ δεῖπνου σου τοῦ μυστικοῦ», τὰς δὲ λοιπὰς ἡμέ-
ρας τὸ «Οἱ τὰ Χερουβεῖμ». Κατὰ δὲ τὸ Πασχάλιον Χρονικὸν (Migne
92, 989) ἤρξατο νὰ ψάλληται τὸ «Νῦν αἱ δυνάμεις» ἐπὶ τῆς πατριαρ-
χείας Σεργίου, ἥτοι ἀπὸ τοῦ 612. Καὶ ἐν τούτοις ὁ Εὐτύχιος ὡς εἰς
χρονολογικῶς πρῶτον χερουδικὸν ἀναφέρεται εἰς τὸ «Νῦν αἱ δυνάμεις».—

419, 2: Ὅ,τι μετὰ τήν...εἴσοδον τῶν τιμίων Δώρων καὶ τήν...
ἐκφώνησιν.— 425, 20: μὲ τὰς ἀφελεῖς συστάσεις.— 430, 20: ἀλλὰ
καὶ εἰς αὐτὰς τὰς..φυλλάδας.— 432, 10: θρησκευτικοφιλογικῆς.—
433, 23: πηγαῖς ἀενάοις.— 433, 27: ἡμέροις καὶ ἀτιθάσοις.— 439,
7: ἐπεκράτησε...νὰ προσφέρωνται.— 455, 30: τὸν παλαιὸν τοῦτον
θεσμόν.— 459, 24: Μεταλαμβάνει ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ.— 465, 4: κλί-
νατε καὶ εὐλογεῖσθε!—465, 16: κεκλικότας τοὺς ἑαυτῶν αὐχένας.—
477, 20: προτιμότερον δὲ νὰ ἀναβάλῃ...ἡ ἀρτιτόκος.— 481, 3: ἐκγονον
τοῦ παλαιοῦ Ἀδάμ.— 481, 29: εἰς νάόν...μετεποιήθημεν.— 493, 17:
ἀφ' ἐτέρου δὲ ὅτι ὡς ἀθλητής.— 494, 26: οὐχὶ ἀρχαιότεραν τοῦ 7ου
αἰῶνος.— 516, 27: ἡ Διδαχὴ...ἡ κατὰ τὸ 1ον ἡμῖς τοῦ 2ου αἰ. γρα-
φεῖσα.— 527, 27: γύμνωσον μῶλωπας.— 584, 6: τὴν τοῦ ὑποδιακονι-
κοῦ στιχαρίου ζώνην.— 584, 26: ὁ ἀοράτως τελεταρχῶν.— 592, 10:
ὁ διὰ Χριστοῦ τὰ πάντα δημιουργήσας.— 599, 14: τὸ δουλοπρεπέστα-
τον.— 618, 11: τὸ δικαίωμα τῆς ἐκκλ. προνοίας τοῦ...ἐπιβραβεύειν.—
621, 12: κατωτέραν ὁμολογοῦσι.— 624, 12: ἡ ἐξῆς τῇ Σατανᾷ ἀπο-
στροφή.— 634, 6: Ἐπρεπε γὰρ Ναζιραίοις.— 635, 11: σχολῇ γ'
ἄν.—639, 23: τῆς φύσει ἀσθενοῦς.— 655, 10: μεθ' ὅλην τὴν πάρο-
δον.— 659, 13: δυσπραγέστερα...καθίστανται.— 659, 21: μὲ νερόν τὸ
ἔλουον.— 661, 11: ἀπὸ τῆς φωταγωγοῦ λυχνίας.— 661, 15: ἡμεῖς
δὲν ἐννοοῦμεν.— 662, 21: ἐντίναγμα.— 678, 26: ἐκτὸς τῶν Φώτων
ἄλλην ἡμέραν.— 701, 18: ψαλμωδίαις, κοιμιζούσαις τοὺς θρήνους.—
718, 20: ἐθεώρουν νεώτερος.— 720, 5: τῆς μητρὸς του ζώσης.—

BX Callinicos, Constantine N
290 (Ho Kristianikos Naos kai ta teloumena en
C29 autō)

Ο Χριστιανικός Ναός καί τα τέλουμένα εν
αὐτῷ. Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, Ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ
Τυπογρ., 1921.

726, 10p. plates (part col.) 26cm.

Includes index.

1. Orthodox Eastern Church--History. I. Title: Ho Kristiani-
kos Naos kai ta teloumena en autō.

445025

CCSC/mmb

